شرح نهج البلاغه

نهج البلاغه

نویسنده: محمد حسینی شیرازی

بسم الله الرحمن الرحیم

شرح نهج البلاغه (سید محمد حسینی شیرازی)

کاتب:

محمد الشیرازی

نشرت فی الطباعة:

موسسه الفکر الاسلامی

رقمی الناشر:

مرکز القائمیة باصفهان للتحریات الکمبیوتریة

الفهرس

شرح نهج البلاغه (سید محمد حسینی شیرازی)

اشارهٔ

سرشناسه: حسینی شیرازی محمد، شارح
عنوان و نام پدیدآور: شرح نهج البلاغه تالیف محمد الشیرازی
مشخصات نشر: قم موسسه الفکر الاسلامی ۱۴۱۰ق = ۱۳۶۸.
مشخصات ظاهری: ۴ ج در دو مجلد)
شابک: بها: ۴۶۰۰ریال دوره کامل
وضعیت فهرست نویسی: فهرستنویسی قبلی
عنوان دیگر: نهج البلاغه
موضوع: علی‌بن ابی‌طالب ع، امام اول ۲۳ قبل از هجرت - ۴۰ق -- خطبه‌ها
موضوع: علی‌بن ابی‌طالب ع، امام اول ۲۳ قبل از هجرت - ۴۰ق -- کلمات قصار
شناسه افزوده: علی‌بن ابی‌طالب ع، امام اول ۲۳ قبل از هجرت - ۴۰ق نهج البلاغه شرح
رده بندی کنگره: BP۳۸/۰۲/ح۵
رده بندی دیویی: ۲۹۷/۹۵۱۵
شماره کتابشناسی ملی: م۶۸-۱۳۷۲

خطبه ها

خطبه ۰۰۱

[صفحه ۱۱]

(فمن خطبه له) ای للامام امیرالمومنین (علیه‌السلام.. یذکر فیها ابتداء خلق السماء) کیف انشئت من العدم (و الارض) کیف اوجدت من لا شیء (و) ابتداء (خلق آدم) علیه الصلاه و السلام. (الحمد لله) ای ان جنس الحمد له سبحانه، اذ جمیع المحامد راجعه الیه (الذی لا یبلغ مدحته) ای مقدار حق مدحه و الثناء علیه (القائلون) الذین یقولون الحمد و یتکلمون به، و ذلک لان نعم الله سبحانه لا تحصی کثره و الانسان مهما حمد و مدح فانه لا یصل الی المقدار الواجب علیه عقلا، او المعنی انه حیث کان غیر محدود الصفات الحسنه، و الانسان محدود لا یمکن ان یحیط المحدود بغیر المحدود (و لا یحصی نعمائه العادون) جمع عاد و هو الذی یعدد و یحسب، ای ان الذین لهم علم بالحساب و العدد لا یتمکنون من احصاء نعمه لکثرتها (و لا یودی حقه المجتهدون) جمع مجتهد، و هو الذی یجهد نفسه و یتعبها فی سبیل شیء ما، و المراد هنا المجتهدون فی العباده و الطاعه، و انما لا یودون حقه تعالی، لا اعمال العباد فی جنب الطافه الیهم اقل من المقدار اللازم و الثمن المتعارف. (الذی لا یدرکه بعد الهمم) جمع همه، یعنی ان الانسان مهما کانت همته رفیعه و نظره دقیقا فانه لا یدرک کنهه سبحانه،

بل لا یعرف الانسان من الله سبحانه، الا انه موجود له صفات کمالیه منزه عن النقائص، اما ما هو؟ و کیف هو ؟ ... و امثال ذلک فلا یدرک الانسان شیئا منها (و لا یناله غوص الفطن) جمع فطنه و هی الذکاء و الغوص هو الارتماس فی الماء، و غالبا یطلق الغوص، لمن یغوص مریدا اللولو و المرجان- و هذا کنایه- ای ان الاذکیاء کلما غاصوا فی بحار العلوم و المعارف، لعرفان حقیقته تعالی، و

الالتقاط من درر کنهه سبحانه، لا یقدرون علی الوصول و الالتقاط. (الذی لیس لصفته حد محدود) فان صفات الممکن تنقطع، کما نری ذلک فی قدرتنا، و علمنا و حیاتنا، و سائر صفاتنا، فمثلا انا نقدر علی حمل (مائه کیلو) او نقدر علی النظر ساعه، او نعلم کتابا خاصا، او نحی خمسین سنه، اما الله سبحانه، فلا حد لصفاته فعمله غیر محدود بحدود، و قدرته تشمل کل شیء، و حیاته ازلیه ابدیه و هکذا. (و لا) لصفته (نعت موجود) النعت یقال لما یتغیر فعلمنا مثلا یتغیر من قله الی کثره، او حال الی حال، اما علمه سبحانه فلا تغیر فیه (و لا) لصفته (وقت معدود) ای وقت قد عد بالحساب، کان نقول ان علمه مدته خسمه ایام، او الف سنه (و لا) لصفته (اجل) ای وقت (ممدود) ای طویل قد مد کان یقال انه یعلم الاشیاء الی حی

ن انقضاء الدنیا، و هذا مع سابقه عبارتان عن شیء واحد، و لکن باعتبارین، فباعتبار آخر المده یقال (اجل) و باعتبار قطعات الزمان یقال (وقت معدود) و الحاصل انه لا یصح ان یقال حد علم الله- مثلا- الموجودات، و لا ان یقال زاد علمه او نقص، و لا ان یقال علمه یبقی خمسین سنه و لا ان یقال علمه ینتهی الی الزمان الفلانی. و لما اتم الامام بیان ذاته و صفاته تعالی.. اتی لبیان بعض مظاهر قدرته سبحانه فقال: (فطر) ای خلق (الخلائق) جمیع اصناف الخلق (بقدرته) فان الخلق لا یکون الا بالقدره، و هی الابداع عن اراده (و نشر الریاح) ای بسطها فی السماء و الارض من هنا الی هناک و من هناک الی هنا لک (برحمته) حیث ان الریاح- غالبا- رحمه و فضل، لانها تنقی الاجواء، و تصفی المیاه، و تربی الاشیاء، و تروح عن الانسان (و وتد) ای سکن عن الاضطراب، کالوتد الذی یحفظ الشیء عن السقوط و الاضطراب (بالصخور) جمع صخر، و المراد به الجبل (میدان) ای اضطراب، من (ماد) اذا اضطرب (ارضه) فان الارض تتفکک و تضطرب، بسبب الحرکه و الجاذبیه لو لا الصخور التی هی کالاوتاد لها.

[صفحه ۱۳]

(اول الدین) الدین هو الطریقه، و المراد به هنا الطریقه السماویه التی جائت لهدایه البشر (معرفته) فان الانسان اذا لم یعرف الله فانه لا دین له و ان صلی و صام و بر و انفق، فان من لا یعرف الله کیف یتبع منهاجه؟ (و کمال معرفته التصدیق به) بان یبنی الانسان بناء اعملیا علی الاذعان و الاعتراف، فان بذلک التصدیق یمکن العرفان، و الا فمن عرف قلبا و لم یصدق فهو ناقص المعرفه (و کمال التصدیق به) ای بالله (توحیده) بان یوحده الانسان و لا یجعل له شریکا فان من عرف الله و صدق به، لکنه جعل له شریکا کان تصدیقه ناقصا، اذ لیس تصدیقا بما هو الواقع من جمیع الجهات، بل من بعض الجهات. (و کمال توحیده الاخلاص له) فان التوحید لا یکمل الا اذا الخلص الانسان فی سره و باطنه لله تعالی، اما من یوحده و لکن لا یخلص له فی اعماله، فان توحیده صوری لا کمال له (و کمال الاخلاص له نفی الصفات عنه) بان لا یجعل الانسان الا له شیئا، و صفاته شیئا آخر، کما هو کذلک فی الانسان و صفاته، مثلا زید شیء و علمه شیء آخر، و ان اقترنا، فمن ولد الله سبحانه و لم یجعل له شریکا من الصنام و ما اشبه، لکنه اثبت هناک صفاتا مغایره للذات، لم یکن مخلصا لله سبحانه اذ یتوج

ه الی الذات و الی الصفات، و هذا هو الذی عبر عنه المتکلمون بانه سبحانه (لا معانی له) ای ان صفاته عین ذاته و انما تنتزع الصفات من الذات باعتبارات، فباعتبار انه یعلم الاشیاء یقال عالم، و باعتبار انه یقدر علی الاشیاء یقال قادر، لا ان هناک ذات و علم، و ذات و قدره و هذا کما یقال الانسان واحد: زید، ابو عمرو، ابن خالد، جد محمود، فان هذه الاسامی قد انتزعت عن شیء واحد باعتبارات متعدده، و الحاصل ان من اثبت صفه و ذاتا لم یکن مخلصا فی توحیده. ثم بین الامام علیه‌السلام عله التلازم بین التوحید و نفی الصفات بقوله: (لشهاده کل صفه انها غیر الموصوف) فانه لو قال هناک ذات و صفه غیر الذات ملاصقه بها- نحو التصاق اوصافنا بذواتنا- دلت الصفه علی غیر الموصوف فتحدث الاثنینیه (و شهاده کل موصوف انه غیر الصفه) فان کل شیء یشهد- شهاده تکوینیه- علی انه غیر الشیء الاخر، ثم فرع الامام علیه‌السلام علی ذلک قوله: (فمن وصف الله سبحانه) بصفه مغایره للذات (فقد قرنه) ای قد قرن الله بشیء آخر- هو الصفه- (و من قرنه) تعالی باوصافه (فقد ثناه) ای جعله اثنینا: الذات، و الصفات (و من ثناه) ای جعل الله اثنینا (فقد جزاه) ای جعله ذا اجزاء، فان الاثنین المتدا

خلین واحد ذو اجزاء، کما ان الانسان واحد ذو اجزاء، و (السکنجبین) واحد ذو اجزاء خل و شهد. (و من جزاه) ای جعله تعالی ذا اجزاء (فقد جهله) ای لم یعرفه حق معرفته، اذا انه عرف اثنینا، و الها ذا اجزاء، و لم یعرف واحدا، و الها بسیطا لا جزء له (و من جهله) تعالی (فقد اشار الیه) اذ الجهل یستلزم ان یعده الانسان کالامور الجسمامیه القابله للاشاره الحسیه، او کالامور العقلیه- کالجنس و الفصل- القابله للاشاره العقلیه، و الله سبحانه منزه عن امثال هذه الاشارات. (و من اشار الیه) (فقد حده) ای جعله محدودا، اذ الاشاره تستلزم التوجه الی ناحیه خاصه، و ذلک یلزم ان تکون تلک الناحیه محیطه بذلک المشار الیه (و من حده) تعالی (فقد عده) ای ادخله تحت التعداد، اذ یکون المشار الیه حینئذ واحدا، و الجانب الاخر ثان، و الجانب الاخر ثالث، و هکذا، و الله منزه عن ان یدخل تحت العد، اذ هو الواحد الذی لا ثانی له (و من قال) عن الله: (فیم) اصله (فی ما) و اذا دخلت حروف الجر علی (ما) الاستفاهامیه حذف الفها نحو (فیم) و (لم) و (عم) و نحوها ... یعنی من سئل قائلا (فیم الله)؟ (فقد ضمنه) ای جعله فی ضمن شی آخر اذ (فی) للظرفیه، و المظروف دائما محاط بالظرف محدود، و الله

لیس محدودا. (و من قال) عن الله: (علام)؟ ای سئل (الله علی ای شی)؟ (فقد اخلی منه) ای کان لازم سواله ان بعض الجهات خال عنه تعالی، اذ الشیء الکائن علی شیء آخر یکون الاسفل منه خالیا عنه، کما انک اذا قلت زید علی الارض کان لازم ذلک خلو باطن الارض من زید

[صفحه ۱۶]

(کائن) ای ان الله سبحانه موجود (لا-عن حدث) ای مبتدائا عن حدوث بان لم یکن ثم کان، کما هو شان سائر الکائنات، و (عن) للمجاوزه (موجود) ای انه سبحانه موجود (لا عن عدم) فلم یکن سابقا معدوما ثم وجد و کان الفرق بین الفقرتین ان الاولی باعتبار الذات- و انها لیست حادثه- و الثانیه باعتبار السابق، و انها لم یسبق علیها العدم، و ان کانتا متلازمتین فی النتیجه. و الله سبحانه (مع کل شیء لا بمقارنه) ای ان (المعیه) لیست بمعنی اقتران الله بالاشیاء، کما هو کذلک فی الامور الجسمانیه فاذا قلت زید مع محمد، کان معناه اقترانهما، بل اقترانه تعالی بالاشیاء بمعنی انه عالم بها قادر علیها (و غیر کل شیء لا بمزایله) ای انه تعالی مغایر للاشیاء لکن لیست المغایره بمعنی انه تعالی زائل عنها غیر مرتبطه بها، کما لو قلنا ان زیدا غیر محمد، حیث یراد به انهما جنسان متغایران، بل المغایره هنا بمعنی ان له ذاتا و صفاتا، لا تشابه سائر المخلوقات و هو سبحانه (فاعل) للاشیاء و مکون لها (لا بمعنی الحرکات و الاله) یعنی انه لا یتحرک اذا اراد ان یفحل شیئا، کما هو کذلک بالنسبه الینا فاذا اردنا ان نفعل شیئا تحرکنا حتی نفعله، و هکذا الله تعالی یوجد الاشیاء

ابتداء بدون احتیاج الی آله توصله الی ذلک الشیء بخلاف البشر الذی یصنع الاشیاء بالالات، فینشر الخشب و یثبت الوتد، بالمنشار و المدق و ما اشبه ذلک و انه تعالی (بصیر) ای عارف بالاشیاء (اذ) ای فی زمان (لا منظور الیه من خلقه) ای کان سبحانه متصفا بانه (بصیر) فی وقت لم یکن مخلوق موجودا، و المراد بالبصیر العارف الاشیاء، و هذا بخلاف الانسان الذی لا یبصر الا ما هو مخلوق موجود، ثم لا یخفی انه سبحانه لا حاسه له کحواسنا تبصر الاشیاء، اما انه هل یراها بذاته، و یسمع بذاته، ام المراد بالسمع و البصر العلم احتمالان، و المرجح لدی- حسب المستفاد من الظواهر- الثانی، و لا ینافی ذلک عدم معرفتنا بالمزایا و الکیفیات، کما لا نعرف سائر صفاته بکنهها، و هو سبحانه (متوحد) ای واحد، و لکن لیست وحدته کوحدتنا، فان الوحده فینا معناها ان هناک غیرنا ممن اذ ابتعد عنا نستوحش، و اذا اقترب الینا نانس، و لیس کذلک سبحانه اذ لا جنس له حتی یانس بقربه و یستوحش لبعده، کما لا قرب و لا بعد للاشیاء بالنسبه الیه، و الی هذا اشار علیه‌السلام بقوله: (اذا لا سکن یستانس به) و الاستیناس ضد الوحشه التی تطر علی الانسان حال الانفراد (و لا یستوحش لفقده) بالابتعاد عنه او

فنائه و هلاکه، و (اذ) للعله، بخلاف (اذ) فی الجمله السابقه، فانها بمعنی الزمان.

[صفحه ۱۷]

(انشاء) سبحانه (الخلق انشائا) و الانشاء غالبا یستعمل فی الابداع، و هی الایجاد بدون احتذاء مثال و اتباع الغیر (و ابتدئه) ای الخلق (ابتدائا) فکان هو الاول فی الخلق لا سابق علیه، و الابتداء اعم- مفهوما- من الانشاء (بلا رویه) هی بمعنی الفکر (اجالها) ای اداراها و رددها، فان الانسان اذا اراد ان یعمل شیئا قلب وجوه الرای فی ذهنه حتی یستقر علی کیفیه خاصه، و الله سبحانه انما یخلق بلا فکر و تردید (و لا تجربه استفادها) من غیره بان کان غیره صنع شیئا ثم جعل ذلک الغیر قدره له یستفید من اعماله الکیفیه و المزایا. (و لا همامه نفس) الهمامه بمعنی الاهتمام، ای بدون اهتمام حدث فی نفسه سبحانه (اضطرب فیها) بان اهتم فی الامر مضطربا کما هو الشان فی من یرید ان یفعل شیئا عظیما، اذ یهتم و یضطرب فکره (احال الاشیاء لاوقاتها) ای انه تعالی احال کل شیء مما یحدث فی الکون لوقته، فمثلا احال الفواکه لفصل الصیف، و الامطار لفصل الشتاء و هکذا، و الحاصل انه تعالی جعل لکل شیء وقتا خاصا به، یظهر فی ذلک الوقت حسب حکمته البالغه. (و لام بین مختلفاتها) ای جعل الالتئام و الوفاق و الائتلاف بین الاشیاء المختلفه کما قرن النفس اللطیفه بالجسم الکث

یف، و قرن الطبائع الاربع بعضها مع بعض فی الموالید الثلاثه: فالماء و النار مقترنان و الهواء و الارض ملتمئتان (و غرز غرائزها) جمع غریزه و هی الطبیعه، ای جعل لکل شیء طبیعه خاصه و هذا کقولهم سود السواد، و بیض البیاض، ای جعل ذالک الجنس اسود، و هذا الجنس ابیض.. فنری لکل شیء طبیعه خاصه هذا بارد، و ذاک حار، و هکذا (و الزمها اشباحها) جمع شبح، و من الشخص ای الزم سبحانه الغرائز اشخاصها، ای جعل تلک الغرائز فی مواد خاصه، حتی یعرف کل ماده بغریزتها فلا تتبدل الغرائز عن الاشباح و لا الاشباح عن الغرائز، کان تکون الطبیعه البارده مره فی النار و مره فی الماء، او یکون الماء مره بارد اومره حارا- بالطبیعه، و هذا الالزام هو الذی کون القوانین العامه فی الکون و الا لم یستقر حجر علی حجر. و کان سبحانه (عالما بها) ای بالاشیاء (قبل ابتدائها) و خلقها فکان تعالی یعرف مزایا الاشیاء التی یرید خلقها بلا زیاده او نقیصه (محیطا) احاطه علم (بحدودها) اجناسها و فصولها و سائر الامور المرتبطه بها (و انتهائها) ای یعلم وقت ما ینتهی کل شیء و یتحول من الوجود الی العدم لانقضاء امده (عارفا بقرائنها) جمع قرینه و هی ما یقترن بالشیء (و احنائها) جمع حنو- ب

الکسر- بمعنی الجانب، فمثلا کان سبحانه یعلم (السکر) قبل خلقه، محیطا بانه جسم ابیض حلو، و انه الی ای حین یبقی (حلوا) ثم یذهب حلائه لتمادی الزمان علیه- مثلا- عارفا بانه یقترن بالخل او بما اشبهه، و سائر جوانبه مثل انه لو اقترن بالخل ماذا کان یصیر لونه، و ماذا تکون خواصه، و کیف یکون طعمه ؟...

[صفحه ۱۹]

(ثم) بعد العلم و العرفان بالاشیاء (انشاء سبحانه فتق الاجواء) جمع جو و هو الفضاء بین السماء و الارض، و اعتبار کل طرف من اطرافه، اوجب جمعه علی الاجواء و معنی فتق الاجواء شقها، ان صار محلا لشیء بعد ان کان فضائا بحتا، و الظاهران الفضاء ایضا مخلوق، و ان کان خالیا من کل شیء، و عدم تصور الانسان لحاله قبل الفضاء لا یوجب القول بعدم خلقها، و حاصل هذا الفصل، انه تعالی خلق مائا فی الفضاء و خلق ریحا، و موجت الریح الماء، و من ذلک خلق السماوات و الارض. (و شق الارجاء) جمع (رجاء) علی وزن (عصی) بمعنی الجانب، ای شق اطراف الفضاء، یجعل الماء فیها، فان الماء یشق الفضاء الممتد فی کل جانب (و سکائک الهواء) جمع (سکاکه) علی وزن (تلاقه) بمعنی الهواء الملاقی اعالی الفضاء، و هذا کنایه عن ان الفتق کان ذا ارتفاع کما کان ذا طول و عرض و توسع یشتمل الاجواء و الارجاء (فاجری) تعالی (فیها) ای فی تلک الاجواء و الارجاء و السکائک (مائا متلاطما تیاره) التیار الموج الذی یاتی، یعنی ان امواجه کانت متلاطمه تلطم بعضها بعضا، و تصطدم بعضها بالاخر، لشده هیجانها و حرکتها (متراکما زخاره) التراکم هو کون الشیء بعضه فوق بعض مع زیاده و کثره، و الزخ

ار مبالغه فی الزاخر، و هو الممتد المرتفع ای ان الماء کان بعضه فوق بعض فی ارتفاع و علو، بخلاف میاه البحار المسطحه- حسب ما یری-. ثم خلق سبحانه قسمین من الریح قسما تحت الماء تحمله و قسما فوق الماء تعصفه و تموجه (حمله) ای الماء (علی متن الریح

العاصفه) و هی الشدیده الهبوب (و) علی متن (الزعزع) هی الریح سمیت به، لانها تزعزع ای تحرک الاشیاء الثابته (القاصفه) من قصف بمعنی حصم، ای الریح الشدیده التی من شانها ان تحطم (فامرها) ای امر الله سبحانه الریح (برده) ای رد الماء عن الهبوط، فان الماء لثقله یهبط لکن الریح جعلت له کالسناد الذی کما ثقل نحو الاسفل حفظته و ردته عن الهبوط (و سلطها) ای سلط الله الریح (علی شده) ای شد الماء کانها وثاق للماء تشد بعضه مع بعض حتی یبقی مجتمعا لا یفترق (و قرنها) ای قرن الله الریح (الی حده) ای حد الماء فکان السطح الاعلی للریح مماسا للسطح الاسفل للماء. (الهواء من تحتها فتیق) یعنی ان الهواء من تحت الریح مفتوق مشفوق فان الریح الحامله للماء کانت قد فتقت الهواء حتی اخذت مکانها (و الماء من فوقها دفیق) یعنی ان الماء من فوق الریح یتدفق و یتحرک بشده فالریح متوسطه بین الهواء و الماء، و المراد بالهواء اما

الفضاء او الجسم اللطیف الذی یتنفس به و هو غیر الریح (ثم) الظاهر انه لترتیب الکلام لا لترتیب المطلب، اذ قد سبق اضطراب الماء و تموجه دفقه (انشاء) ای خلق (سبحانه) مفعول مطلق لفعل محذوف ای انزهه تنزیها، و اسجه سجانا (ریحا اعتقم مهبها) المهب مصدر میمی بمعنی الهبوب و الجری و اعتقم بمعنی کانت عقیمه لا تلد، فان مع الریاح ما لا تلقح سحابا و لا شجرا، و منها ما تلقح، و تلک الریح کانت عقیمه لانها لم تکن تلقح بل تحرک الماء فقط. (و ادام مربها) المرب مصدر میمی من ارب بالمکان، مثل البربه- باب افعال من المضاعف- بمعنی لازمه، ای ادام الله الزام تلک الریح لمکانها فلم تکن تسیر من هناک، کما هی عاده الریاح، بل کانت فی محل واحد لتحریک الماء و تموجه (و اعصف) الله سبحانه (مجراها) ای جری الریح- مصدر میمی- بمعنی اجرائها، و المعنی جعل جری تلک الریح شدیده، فان العصف بمعنی شده الهبوب (و ابعد منشاها) ای جعل محل انشاء تلک الریح بعیدا، و لعلها کانت تاتی من مکان بعید حتی تصل الی سطح الماء (فامرها) ای امر الله سبحانه تلک الریح- و لعل المراد: الامر تکوینا، لا تشریعا- (بتصفیق الماء الزخار) التصفیق هو التحریک و التقلیب، و الزخار هو الممتد المرتفع،

ای بتحریک الماء المذکور سابقا- ذی الارتفاع و الکثره-. (و اثاره موج البحار) ای امر الله تلک الریح بان تثیر و تهیج امواج تلک المیاه و سماها بحارا، باعتبار قطعها المختلفه (فمخضته مخض السقاء) المخض هو التحریک بشده، کما بمخض السقاء الاستخراج الزبد من اللبن، و السقاء هو الجلد الذی یصنع منه وعاء اللماء و اللبن و الدهن و ما اشبه، ای حرکت الریح تلک المیاه تحریکا عنیفا کتحریک السقاء (و عصفت) تلک الریح (به) ای بالماء (عصفها) ای مثل عصفها و شده هبوبها (بالفضاء) بمعنی ان الریح جعلت تشتد بالماء جیئه و ذهابا، کما تجری فی الفضاء بشده و قوه بدون مانع و دافع، فقوله عصفها مفعول مطلق نوعی، نحو جلست جلسه الامیر (ترد) الریح (اوله الی آخره) ای اول الماء الی آخره فی تمویجه له و تحریکه ایاه (و) ترد تلک الریح (ساجیه) من سجی بمعنی سکن (الی مائره) من (مار) بمعنی تحرک، ای کلما سکن بعض الماء ردته الی المتحرک حتی صار الماء دائم التحرک. (حتی عب عبابه) (عب) بمعنی ارتفع ای ارتفع الماء ارتفاعه المقصود، فان التحریک یوجب تدخیل اجزاء الهواء فی الماء حتی یرتفع الماء للفرج الحاصله فیه من الهواء (و رمی) الماء (بالزبد) و هو ما یعلو البحر و اللبن لدی

شده هیاجها من الماء الذی فیه الهواء، او الدهن المخلوط باللبن (رکامه) ای ارتفاعه، و هو مفعول به (لرمی) ای رمی الماء اعلاه بالزبد، بان تجمع الزبد فی اعلا الماء (فرفعه) ای ذلک الزبد و المراد به بخار الماء، و انما سمی زبدا لشبهه به فی انه یرتفع من الشیء بسبب الحرکه و الحراره، و هذا لا ینافی ما ورد فی القرآن الکریم من ان السماوات خلقت من الدخان، اذ المراد بالدخان ذلک ایضا، لشبهه به فی المنظر، و اختلاط ذرات المرتفع بالهواء، و قد دلت الادله علی انه لم تکن هناک نار و رماد لیتکون الدخان (فی هواء) المراد به جهه العلو (منفتق) قد انشق ذلک السماء بسبب هذا الدخان، فهو مجاز بالمشارفه من قبیل (من قتل قتیلا) اذ الانفتاق کان بسبب الدخان، و هو لا یقال انه لم یکن هناک شیء حتی ینشق؟ اذ الفضاء له وحده متصله فاذا دخله شیء فقد انشق. (و جو) ای رفعه فی فضاء (منفهق) ای المفتوح الواسع (فسوی) ای صنع الله سبحانه (منه) ای من ذلک الزبد (سبع سموات) و هذا لا ینافی ما ثبت فی علم الفلک الحدیث انه لیس هناک الا الفضاء لانه لا شک فی ان المدارات للاجرام السیاره ممتلئه بالاجسام اللطیفه المسماه فی

الاصطلاح العلمی (بالغاز) بالاضافه الی احتمال ان ی

کون المراد بالسماوات السبع المجرات و السدم مما ثبت فی العلم الحدیث (جعل) الله (سفلاهن) ای اسفل السماوات (موجا مکفوفا) ای الممنوع من السیلان، فان (الغاز) الموجود شبیه بالموج، او سمی موجا لتموجه، و هذا- و الجمله الاتیه بیان لقوله علیه‌السلام (سبع سماوات) (و علیا هن) ای السماء الاعلی- و السماء مونث مجازی و لذا جیء لها بالضمیر المونث، و ان جاز فیها التذکیر ایضا- (سقفا محفوظا) اما بمعنی حافظا، لان السماء تحفظ العالم عن الفساد بما اودع فیها من قوی الجاذبیه و نحوها، و فی علم الفلک الحدیث، قالوا: ان فی اعالی الجو طبقه (نتروجینیه) تحفظ الارض من قذائف السماء، او المراد (محفوظا) من وصول الشیاطین، و من فساد و الاختلال. (بغیر عمد یدعمها) ای لیس للسماء عماد یحفظها عن السقوط و الانهیار (و لادسار) مفرد الدسر، و هو الخیط و المسمار الذین بهما یشد السفینه کما قال سبحانه: (و حملناه علی ذات الواح و دسر) (ینظمها) ای ینظم السماء و یربط بعض اجزائها ببعض (ثم زینها) ای زین الله السماء (بزینه الکواکب) بیان (زینه) ای بزینه هی الکواکب فان الکواکب تزین السماء و تجملها (و) ب (ضیاء الثواقب) جمع (ثاقبه) اسم للکوکب لانه بنور، یثقب السماء حت

ی یصل الی الارض (و اجری) الله سبحانه (فیها) ای فی السماء (سراجا) ای مصباحا و المراد به الشمس (مستطیرا) ای منتشرا و ذلک باعتبار انتشار ضیائه، و المراد باجرائه جعله یجری (و قمرا منیرا) ای یعطی النور و الضیاء، و کل واحد من السراج و القمر (فی فلک دائر) ای یدور، و المراد بالفلک المدار الذی یدور فیه الشمس و القمر، و کونه دائرا اما باعتبار ما حمل فیه- بعلاقه الحال و المحل- او باعتبار ما یستصحب هذین الجرمین من الهواء و الغاز لدی الرکه. (و سقف سائر) فان السماء الذی هو سقف- تشبیها بسقوف البیوت- یسیر باحد الاعتبارین الاولین (و رقیم) اسم من اسماء الفلک سمی به، لانه مرقوم فیه بالکواکب، کاللوح الذی رقم فیه الخط (مائر) ای متحرک کما قال سبحانه: (تمور السماء مورا).

[صفحه ۲۴]

(ثم) بعد خلق السماوات (فتق) و شق سبحانه و تعالی (ما بین السماوات العلا) فان وحده السماء- ای شیء کان- قد انشق بایجاد الملائکه فیها (فملاهن اطوارا) ای اقساما (من ملائکته) و الملک هو الجسم الروحانی اللطیف المنزه عن العصیان، و یسمی ملکا، باعتبار کونه رسولا من قبله سبحانه فی الامور، من (الالوکه) بمعنی الرساله- و قد ذکر علیه‌السلام اربعه اقسام من الملائکه، هنا. ف (منهم) ای من اولئک الملائکه (سجود) جمع ساجد (لا یرکعون) فهم دائما فی السجود تعظیما لله سبحانه (و) منهم (رکوع) جمع راکع (لا ینتصبون) ای لا یستقیمون الی القیام، کما هو عاده الراکع (و) منهم (صافون) قد اصطفوا امام عظمه الله سبحانه کما یصطف الجند امام الملک تعظیما و احتراما (لا یتزایلون) عن الاصطفاف، بل هم فی حاله الاصطفاف دائما (و) منهم (مسبحون) یسبحون الله- ای ینزهونه عن النقائص- (لا یسامون) ای لا یملون من السام بمعنی الملل. (لا یغشاهم) ای لا یعرض علی اولئک الملائکه المذکورین (نوم العین) ای النوم الذی یعرض علی العین، و کان الاضافه لاجل ان لا یتوهم متوهم ان المراد من النوم الفتره- کما یقال فلان نائم یراد بذلک غفلته و عدم ارتقا به لالامر- (و لا) ی

غشاهم (سهو العقول) بان یسهو عن شیء کما یسهو الانسان (و لا فتره الابدان) بان تضعف ابدانهم عن العباده (و لا غفله النسیان) بان یغفلوا عن الشیء بسبب نسیانه فان الملائکه معصومون علی الخطاء و النسیان و ما اشبه.. و قد کان ما سبق هو القسم الاول من اقسام الملائکه، ثم جاء السیاق لبیان القسم الثانی بقوله علیه‌السلام (و منهم) ای ان بعضا من الملائکه، (امناء علی وحیه) جمع (امین) و هم الذین یاتون بالوحی الی الانبیاء کجبرئیل علیه‌السلام (و السنه الی رسله) جمع لسان، فهم مثل اللسان فی التعبیر للغیر عن القلب، فان الملائکه تاتی بکلام الله الی الرسل علیهم السلام (و مختلفون) الاختلاف هو المراوده بالمجیء و الذهاب (بقضائه و امره) فیاتون بالقضاء الذی قضاه الله علی الناس من موت و حیاه و سعه رزق و ضنک و ما اشبه، و باوامر الله سبحانه تکوینا او تشریعا، و المراد بهذه الجمله اما ما سابق، او المراد بهم الملائکه الذین ینفذ الله بهم اوامره و تقدیراته فی هذا العالم کعزرائیل علیه‌السلام الذی یختلف

باماته النـاس و هكـذا. (و منهم) اى و من الملائكه- و هم القسم الثالث- (الحفظه) جمع حافظ مثل كتبه و طلبه جمع كاتب و طالب (لعباده) الذين يحفظونهم عن ا

لعطب و الهلاك ففى الاحاديث ان لله ملائكه يحفظون الناس عن انواع الهلكات فاذا جاء القدر خلوا بينه و بين ذلك الامر المقدر، او المراد من الحفظه الكاتبون الذين يحفظون اعمال العباد و يسجلونها عليهم كما قال سبحانه: (ما يلفظ من قول الالديه رقيب عتيد) (و السدنه) جمع سادن و هو الخادم الحافظ للشيء الذى انيط به (لابواب جنانه) بيدهم مفاتيح الابواب و هم الحافظون عليها. (و منهم) اى و من الملائكه- هم القسم الرابع- (الثابته فى الارضين السفلى اقدامهم) اى الطبقات السفلى من الارض (و المارقه) اى الخارجه، من (مرق) بمعنى خرج (من السماء العليا) و هى السماء السابعه (اعناقهم) فهم بهذا الطول المدهش (و الخارجه من الاقطار) جمع (قطر) و هو الناحيه (اركانهم) جمع ركن بمعنى الجانب اى ان جوانب جسمهم خارجه من اقطار الارض، فبعضها فى هذا القطر و بعضها فى ذلك القطر و هكذا. (و المناسبه لقوائم العرش) جمع قائمه و هى رجل السرير و العرش هو سرير الملك، و اصله بمعنى الارتفاع، و لذا يقال للسقف عرش، و عريش، و قد خلق الله سبحانه كرسيا عظيما جعله مورد لطفه و عنايته، و هى محمله على اكتاف الملائكه لزياده العظمه و الجلال، كما قال سبحانه: (و يحمل عرش ربك فوقهم

يومئذ ثمانيه) (اكتافهم) فهم خلقوا بحيث ان اكتافهم مناسبه لقوائم العرش طولا- و عرضا و صلابه، و الظاهر من السياق ان هولاء الملائكه حقيقه، لا- استعاره و لا- منافاه بين وجودها و عدم رويتنا و احساسنا، فان الملك جسم نورانى لا- يرى بالعين المجرده، كالهواء- مثلا- (ناكسه دونه) اى دون عظمه الله سبحانه (ابصارهم) اى انهم خفضوا ابصارهم لجلاله سبحانه، او ان الضمير يرجع الى (العرش) و المال فى المعنيين واحد (متلفعون) من (تلفع) بمعنى التحف بالثوب (تحته) اى تحت العرش (باجنحتهم) جمع جناح و كان المراد انهم قد التفوا باجنحتهم و جعلوها امام اعينهم خوفا و اجلالا. (مضروبه بينهم) اى بين اولئك الملائكه (و بين من دونهم) من سائر الناس، الذين هم دونهم فى الرتبه و العظمه (حجب العزه) فقد شبهت العزه التى احاطت باولئك الملائكه باستار تمنع من مشاهد تهم، كما ان عزه السلطان- فى الدنيا- توجب احتجابه عن الناس و الحجب جمع حجاب (و استار القدره) اى استار قدره من الله تعالى التى خلقهم بهذه الكيفيه اللطيفه حتى لا يتمكن الانسان من رويتهم او عرفان مزاياهم و خصوصياتهم ... و هولاء الملائكه مع قربهم المعنوى منه تعالى (لا يتوهمون ربهم) تعالى (بالتصوير) بان يصوروا

له صوره فى اوهامهم و اذهانهم- كبعض جهله الناس الذين ينقشون فى اذهانهم لله سبحانه الصوره و الشبح (و لا- يجرون) هولاء الملائكه (عليه) تعالى (صفات المصنوعين) كان يصفونه بالولد و الزوجه و الشريك و ما اشبه ذلك من الجهل و العجز و الطيش، مما تصفه الكفار بها تعالى (و لا يحدونه بالاماكن) بان يقولوا انه موجود فى السماء، او فى الارض، او ما اشبه، حتى يجعلوه محدودا بالمكان المحيط به (و لا- يشيرون اليه بالنظائر) بان يقولوا ان الله نظير الانسان او شبيه النور، او نحو ذلك، فان التمثيل و التنظير له بالممكنات يوجب الاشاره اليه، و قد سبق ان صحه الاشاره الى شيء من لوازم امكانه.

[صفحه ۲۸]

(صفه خلق آدم عليه‌السلام) (ثم) لترتيب الكلام، او لترتيب المطلب حيث ان خلق آدم كان بعد خلق السماوات و الارض (جمع) الله (سبحانه) مصدر لفعل محذوف، اى اسبحه سبحانه- بمعنى انزهه عن النقائص تنزيها- (من حزن الارض) الحزن على وزن فلس: الغليظ الخشن (و سهلها) و هو ضد الحزن (و عذبها) هى الارض التى لا ملح فيها (و سبخها) و هى الارض المالحه (تربه) اى ترابا، و لعل حكمه الجمع كانت لاجل تدخيل الطبائع المختلفه فى الانسان ليصلح للامتحان اذ لو كان من السهل العذب لما كان فيه استعداد العصيان، و لو كان بالعكس لما كان فيه استعداد الاطاعه (سنها) اى خلطها (بالماء حتى خلصت) اى صارت طينا خالصا (و لاطها) اى خلطها و عجنها (بالبله) اى الرطوبه (حتى لزبت) اى صلبت و تداخلت بعضه فى بعض، و الظاهر ان الفرق بين الجملتين ان الاولى لحالته الطينيه و الثانيه لحالته الاستمساكيه، و لذا قال فى الاولى (بالماء) و فى الثانيه (بالبله) فان الطين اذا عجن عجنا شديدا و مر عليه،

زمـان صـار لازبـا صـلبا يصـلح للقالب و التمثيل. (فجبل) اى خلق (منها) اى من تلك التربه (صوره) المراد بها صوره آدم عليه‌السـلام (ذات احناء) جمع (حنو) بالكسر بمعنى ما فيه اعوجاج فى ا

لبدن كالاضـلاع و ما اشبه (و وصول) جمع كثره للوصل، و جمع قلته اوصال، و هى المفاصل سميت بذلك لانها توصل الجسم بعضه ببعض (و اعضـاء) جمع عضو كاليـد و الرجـل (و فصول) لعل بها الاحوال المختلفه كفصل الشـباب و فصل الهرم، او المراد ما هو اعم من العضو، فالراس فصل، بينما العين فى الراس عضو و هكـذا. (اجمدها) اى جعل تلك التربه بعد كونها طينا مره و لا زبه مره اخرى- جامـده بـان ييبست (حتى استمسـكت) اى تماسـكت بعض اجزائهـا ببعض (و اصـلدها) اى جعلهـا صـلدا، و هى الصـلبه الملساء (حتى صلصـلت) اى تسـمع لها صلصـله اذا هبت عليها الرياح، كالفخار، و قد كان تصنيع هذا التمثال (لوقت معدود) و هو الوقت الذى ينفخ فيه الروح (و امـد معلوم) الامـد هو المـده من الزمـان باعتبـار الامتـداد، و الوقت هو المـده باعتبـار كـل جزء جزء و لـذا قال فى الاول (معدود) و فى الثانى (معلوم) (ثم) بعد الصـنع و مرور تلك المده (نفخ) الله (فيها) اى فى تلك التربه (من روحه) اضافه الروح الى الله سبحانه للتشـريف، نحو (بيت الله) و (ناقه الله) و المراد بالنفخ، الضغط على الروح حتى يدخل كالنفخ الذى هو ضغط على الهواء حتى تدخل فى الشيء او تهب على الشيء. (فمثلت) تلك التربه، من (مثل) على وزن (كرم) اى قام

منتصبا (انسانـا) هـو آدم عليه‌السـلام (ذا اذهـان) جمـع (ذهن) و هـو قـوه التعقـل (يجليهـا) اى يحرك تلـك القوى العقليه فى الامـور لتحصيل وجه الراس فيها و لعل وجه الاتيان ب(الاذهان) جمعا، باعتبار مختلف القوى الباطنه، من مدركه للمبصرات، و المسموعات و المعقولات، و هكذا (... و) ذا (فكر) جمع (فكر) و هو الذى يجيل الذهن و يصرفه من هنا الى هناك- فالمراد بالاذهان المتحرك، و بـالفكر المحرك- (يتصـرف) الانسـان (بها) اى بتلك الفكر فى اموره. (و) ذا (جوارح) جمع جارحه، و هى العضو، سـمى بالجارحه، لانها تجرح و تفعل (يختدمها) اى يجعلها فى حوائجه، كالخادم الذى يسـتعمله الانسان فى حوائجه (و ادوات) جمع (اداه) و هى الاله، و لعلها اعم من الجارحه فانها تصـدق على الاصـبع و الجارحه لا تصدق عليها الا بعنايه (يقلبها) اى يحركها فى حوائجه و اموره (و) ذا (معرفه) اى عرفـان و قوه ادراك (يفرق) الانسـان (بهـا) اى بسـبب تلك المعرفه (بين الحق و الباطل) فيعرف الحق، و يعرف الباطل، و هـذه القوه غير القوى السابقه (و) ذا (الاذواق) جمع ذوق و اصـله ما يـدرك بالسان ثم تسـتعمل فى كل شـىء يدركه الانسان بالقوى اللامسه او نحوها، كما قال سبحانه: (ذق انك انت العزيز) و قال: (فاذاقها الله

لبـاس الجوع و الخوف). (و) ذا (المشـام) جمع (مشم) و المراد به آله الشم، و لعـل الاتيان بالجمع باعتبار افراد الانسان- كما يظهر من قوله و الالوان و الاجناس- او كان المراد المفرد، فان الجنس و الجمع ينوب احدهما مكان الاخر باعتبارات بلاغيه، فينسـلخ من الجمع مناه ليسـتعمل فى الفرد كقوله تعالى: (هم الـذين يقولون لا تنفقوا على من عند رسول‌الله) و المراد (ابن ابى) كما ينسـلخ من الفرد قيد الوحـده ليسـتعمل فى الجنس كقوله تعالى: (ربنا آتنا فى الـدنيا حسـنه) و المراد جنس الحسـنه لا حسـنه واحـده (و) ذا (الالوان) جمع (لون) كالاـحمر و الاخضـر (و الاجنـاس) جمع (جنس) كـالعربى و التركى و الفارسـى، او جنس الحراره و البروده و هكـذا- و الاول اقرب ...- فى حـال كون الانسان (معجونا بطينه الالوان المختلفه) يعنى ان الانسان قـد عجن فى اصل طينته بالالوان المختلفه و الظاهر ان المراد باللون القسم، فانه يطلق بمعناه (و الاشـباه) جمع شبه، و هو ما يشبه بعضه البعض (الموتلفه) التى ائتلفت بعضها مع بعض. (و الاضـداد) جمع (ضـد) و هو المخـالف للشـىء (المتعـاديه) التى يعـادى بعضـها بعضا تكوينا (و الاخلاط) جمع (خلط) و هو ما يخلط اجزائه بعضه ببعض (المتباينه) اى المخالف بعضها بعضا،

ثم بين عليه‌السـلام ما وصـفه بتلك الاوصاف الاربعه قوله (من الحر و البرد و البله) هى الرطوبه (و الجمود) هو اليبس، فلكل من هـذه الاجنـاس الاـربعه لون خـاص مخـالف للون الاـخر، و كل واحـد شبيه بالاخر من جهه الائتلاف معه و كونه مخلوقا لاصـلاح الجسم و تمشيه الحياه، و كل واحد ضد للاخر من بعض الجهات فالحر ضد البرد، و الرطوبه ضد اليبوسه، و كل واحد مركب من اجزاء صغارو اخلاط تباين بعضـها بعضا، قالوا و الانسان مركب من الصـفراء و السوداء و البلغم و الدم، و كل واحد منها من العناصـر الاربعه الماء و

الهواء و النار و التراب.

[صفحه ۳۱]

(و) بعد ما کمل (آدم) علیه‌السلام، و نفخ فیه الروح (استادی الله) ای طلب الاداء و هو اعطاء ما بذمه الشخص (سبحانه) مفعول مطلق لفعل محذوف (الملائکه ودیعته) الضمیر عائد الی (الله) (لدیهم) فقد شبه ما کان بذمتهم من لزوم السجود لادم- حسب امر الله تعالی- بالودیعه المستودعه عند الشخص، و قد طلبها سبحانه لوصول وقت ادائها، حیث قال لهم: (فاذا سویته و نفخت فیه من روحی فقعوا له ساجدین). (و عهد وصیته الیهم) ای ما عهده سبحانه الیهم حیث اوصاهم بالسجود لادم، فالسجده ودیعه، و الامر بها وصیه الیهم (فی الاذعان) و الانقیاد (بالسجود له) ای لادم علیه‌السلام (و الخشوع) ای الخضوع (لتکرمته) ای لتکریم الله سبحانه له (فقال) الله (سبحانه) للملائکه (اسجدوا لادم فسجدوا الا ابلیس) و کان الامر شاملا له و ان لم یکن من جنس الملائکه (اعترته الحمیه) ای عرضت علیه الانفه و الاستکبار (و غلبت علیه الشقوه) ضد السعاده (و تعزز) ای ظن نفسه عزیزا (ب) سبب (خلقه النار) ای کونه مخلوقا من النار، و ان آدم قد خلق من الطین، زاعما ان النار افضل من التراب (و استهون) ای راه هینا خفیفا (خلق الصلصال) ای خلقه الانسان من الصلصال، و هو الطین الذی ییبس فسمع له

صلیل و صوت و حینذاک طلب ابلیس ان یکون منظرا الی یوم یبعثون. (فاعطاه الله النظره) ای البقاء و الانتظار الی یوم الوقت المعلوم (استحقاقا للسخطه) ای انما قبل الله طلب الشیطان لیستحق بذلک الامد السخط و الغضب الشدید من الله بما یصدر منه من الکفر و المعاصی زیاده علی عصیانه بترک السجود و هذا عله غائیه، یعنی ان الانتظار کان مودیا الی استکمال السخط نحو قوله: (فالتقطه ال فرعون لیکون لهم عدوا و حزنا) (و استتما ما للبلیه) البلیه- و الابتلاء- بمعنی الامتحان، ای انما اعطاه الله المهله طلبا لتمام الامتحان فان البقاء یوجب ظهور ما فی باطن الانسان من السعاده او الشقاء (و انجازا للعده) ای اراد سبحانه بابقاء الشیطان ان ینجز وعده، و لعله سبحانه کان وعد سابقا ابقاء الشیطان، حتی یکون (اعطائه النظره) انجازا لذالک الوعد، او ان (استحقاقا و استماما) عله لاعطا النظره و (انجازا) عله للابقاء بعد (اعطاء النظره). (فقال) الله سبحانه لذلک (انک) یا شیطان (من المنظرین) الذین انظروا و امهلوا- ای انت من جملتهم، و لعل غیره هم الملائکه و من اشبههم (الی یوم الوقت المعلوم) ای الی الیوم الذی عین فیه وقت اهلاکک المعلوم لدیه سبحانه- و هو یوم القیامه، ا

و یوم ظهور الامام المهدی، کما فی بعض الاحادیث-.

[صفحه ۳۳]

(ثم اسکن) الله (سبحانه) مصدر لفعل محذوف- کما تقدم- (آدم) علیه‌السلام و عدم ذکر (حواء) فی هذه المجالات، لعدم تعلق القصد بها، و انما المقصود بیان اول الخلقه لینتهی الی بعثه الانبیاء (دارا) هی الجنه (ارغد فیها عیشه) ای اوسعه بان هی له من جمیع الملاذ، کما قال سبحانه: (و کلوا منها رغدا) ای واسعا (و آمن فیها) ای فی تلک الدار (محلته) ای محل حلوله فان الجنه دار امان لا خوف فیها من فقر او مرض او جهل او عدو او ما اشبه (و حذره) ای خوف الله سبحانه (آدم) علیه‌السلام (ابلیس) ای من الشیطان (و عداوته) له (فاغتره عدوه) ای جعل الشیطان، آدم مغرورا، بما وسوس الیه و حلف له (نفاسه علیه) النفاسه الحسد ای حسدا من الشیطان علی آدم علیه‌السلام (بدار المقام) فان النعمه لها حساد، فحسد الشیطان ان یری آدم فی الجنه التی هی دار البقاء و الاقامه الابدیه (و) ب(مرافقه الابرار) المرافقه هی البقاء مع الرفیق، و سمی الرفیق بذلک، لرفق کل منهما بصاحبه، و الابرار جمع بر و هو المحسن، فقد حسد الشیطان ان یری آدم مرافقا للملائکه. (ف) لما غره الشیطان (باع) آدم علیه‌السلام (الیقین) الذی قاله الله سبحانه بالمنع من اکل الشجره (بشکه) ای بالشک الذی

القاه الشیطان الیه، فانه سبحانه قال لادم لا تاکل من هذه الشجره تکون ملکا کسائر الملائکه او تکون خالدا، فشک آدم علیه‌السلام فی صدقه، لکن الشیطان حلف له: کما قال سبحانه: (فقاسمهما انی لکما لمن الناصحین) فاکل آدم منها اغترارا بکلام ابلیس (و) باع

(العزيمه) اى العزم الاكيد الذى كان ينبغى له- فى اتباع امر الله تعالى- (بوهنه) اى بان وهن آدم و ضعف فى انقاذ امر الله تعالى، و المعنى انه باع ما كان ينبغى له من العزم فى طاعه الله بالضعف فى انفاذ امره. (و استبدل) آدم عليه‌السلام (بالجذل) و هو الفرح الذى غمره بكونه فى الجنه (و جلا) بالخوف من حلول العقاب، لانه لما اكل الشجره خاف من العقوبه و سخط الله تعالى (و بالاغترار ندما) اى استشعر الندم بسبب ذلك الاغترار فقد كان مغرورا فبدله بالندم، كانه اعطى الغرور و اخذ الندم، كما اعطى الفرح و اخذ الوجل. (ثم) بعد العصيان و الندم (بسط الله سبحانه) و معنى البسط اجازه التوبه كانه سبحانه نشر رحمته و بسطها حتى تكون تحت متناول آدم عليه‌السلام (له) اى لادم (فى توبته) من (تاب) بمعنى رجع، كان العاصى ابتعد عن قربه سبحانه ثم يرجع الى قربه، ثم ان الانبياء معصومون عن العصيان، و انما يعتريهم (ترك

الاولى) و قد كان اولى به آدم عليه‌السلام ان لا ياكل من الشجره، فان امره سبحانه لادم بعدم الاكل كان ارشاديا، كامر الطبيب مريضه بان لا ياكل الطعام الفلانى، بدليل قوله سبحانه: (ان لك ان لا تجوع فيها و لا تعرى و انك لا تظماء فيها و لا تضحى) فكان النهى عن الاكل، لبقائه فى الجنه فى محل راحه و كرامه، و مخالفه الامر الارشادى لا توجب عصيانا و لا عقابا و انما يصل الى المخالف الجزاء الطبيعى (كاكل الحامض و هو مزكوم يصيبه المرض) (و لقاه كلمه رحمته) اى اعطاه و لقنه الكلمه التى اذا، قالها آدم رحمه الله سبحانه، و فى الاحاديث، ان المراد بها ان يقسم الله تعالى بحق الخمسه الطيبين محمد و على و فاطمه و الحسن و الحسين صلوات الله عليهم اجمعين. (و وعده المرد) مصدر ميمى، اى الرد (الى جنته) اى الجنه التى كان فيها و قد اخرج منها بسبب ذلك الاكل من الشجره المنهيه (و اهبطه) اى انزل الله سبحانه آدم (الى دار البليه) اى الدار التى يبتلى فيها الانسان و المراد بالدار، الدنيا، و الابتلاء بمعنى الاختبار و الامتحان (و) الى دار (تناسل الذريه) التناسل التوالد، و الذريه الاولاد و الاحفاد، اى ان الدنيا دار يتناسل فيها الانسان، و يعقب الذرارى و الاحفا

د.

[صفحه ۳۵]

(و اصطفى) اى اختار الله (سبحانه من ولده) جمع (ولد) اى اولاد آدم عليه‌السلام (انبياء) مرسلين (اخذ) الله تعالى (على الوحى ميثاقهم) الميثاق هو العهد الاكيد من (وثق) كان يوجب وثاق الانسان و شده شدا محكما، و المعنى اخذ عليهم الميثاق ان يبلغوا ما اوحى اليهم (و على تبليغ الرساله) اى ابلاغ الناس رساله الله سبحانه (امانتهم) و معنى (اخذ الامانه) جعل لشىء امانه عند الشخص فكانه اعطى الرساله و اخذ الامانه، فان بلغوا الرساله رد اليهم الامانه فهم ذووا امانه، و ان لم يبلغوا الرساله، لم يرد عليهم الامانه و يبقون بلا امانه- و هذا من بديع البلاغه-. (لما بدل اكثر خلقه) اى خلق الله (عهد الله اليهم) فان الله سبحانه عهد الى الناس ان يومنوا به، و العهد عباره عما اودع فيهم من الفطره الداله على توحيده و سائر الاصول و المعارف- اجمالا- و قوله: (لما) يراد بذلك ان بعض الانبياء اتوا على اثر تبديل اكثر الخق، لاكل الانبياء، اذ ان الانبياء تسلسوا من عهد آدم عليه‌السلام، فهذا بالنسبه الى قوله: (و اصطفى) من قبيل بدل البعض من الكل، ثم ان التبديل عباره عن الانكار و عدم الاذعان، فى مكان الاعتراف و الاذعان (فجهلوا حقه) اى حق الله عليه

م (و اتخذوا الانداد) جمع (ند) و هو (الضد) و (المثل) و المراد هنا الالهه الباطله (معه) اى مع الله سبحانه (و اجتالتهم) الاجتيال الصرف، اى صرفت الناس (الشياطين عن معرفته) اى معرفه الله تعالى (و اقتطعتهم) اى قطعتهم الشياطين (عن عبادته) تعالى، فلم يسمحوا لهم بالمعرفه و الطاعه. (فبعث) اى ارسل الله (فيهم) اى فى الناس (رسله) جمع رسول (و واتر) اى ارسل وترا بعد وتر، و واحدا بعد الاخر (اليهم انبيائه) النبى يقال له (رسول) باعتبار انه يبلغ، و يقال له (النبى) باعتبار يخبر من (انباء) بمعنى الخبر (ليستادوهم) اى يطلب الانبياء من الناس اداء (ميثاق فطرته) اى العهد الاكيد المودوع فى فطرتهم- و الفطره بمعنى الخلقه- فان كل انسان قد اودع فى فطرته معرفته سبحانه حتى انه مضطر الى العرفان و ان انكر باللسان و فى الاحاديث ان الميثاق كان فى عالم (الذر)

(و یـذکروهم) ای یـذکر الانبیـاء الناس (منسـی نعمته) ای نعم الله المنسـبه فان الانسان المغمور فی النعمه ینساها لالفه بها، فیحتاج الی المذکر حتی یشـکر و یذکر. (و یحتجوا) ای الانبیاء (علیهم) ای علی الناس (بالتبلیغ) بان تتم الحجه علیهم حیث بلغوهم فمن لم یعمل کان مستحقا للنکال و العقاب (و یثیروا) من (

الاثـاره) و هی اظهـار المخفی، کمـا یثراب التراب بـالمحراث (لهم) ای للنـاس (دفـائن العقول) ای کنوز العقول المخفیه، فان فی کل انسان من الطاقات و القابلیات قـدرا کبیرا فلو الفت و علم و ذکی ظهرت الطاقات مما توجب عماره الـدنیا و اسـعاد الاخره، و لو اهمل ذهبت سـدی لم ینتفع بها فی دین و لا دینا. (و یروهم) ای یری الانبیاء النسا (الایات المقـدره) ای الادله الداله علی الصانع تعالی التی قدرت و خلقت (من سـقف) بیان (الایات) (فوقهم مرفوع) و المراد به السـماء، کما قال سبحانه: (و جعلنا السما سقفا محفوظا) و کونه سقفا باعتبار انه فی جانب العلو کالسقوف فی المنازل (و مهاد) هو المحد، شبهت الارض به لانها محل استراحه الانسان کما ان المهد محـل استراحه الطفـل (تحتهم موضوع) قـد وضع و جعل، و المراد به (و معایش) جمع معیشه، و هی ما یسـتعیش به الانسان (تحییهم) ای توجب حیـاتهم و بقـائهم من الماکـل و المشارب و ما اشـبه (و اجال) جمع (اجل) و هو الوقت المضـروب لانتهاء مـده الانسان فی الحیـاه (تفنیهم) ای اذا وصـلوا الیهـا فنـوا و هلکوا- و نسـبه الافنـاء الی الاجـاز، مجـاز کمـا لاـ یخفی (و اوصـاب) جمع (وصب) و هو (التعب) (تهرمهم) ای تسبب هرمهم و شیخوختهم فان المتاعب تهرم الانسان

(و احـداث) جمع (حـدث) و هو مـا یحـدث علی الانسـان طول عمره (تتابع) ای تتوارد (علیهم). (و لم یخل) من الخلاء بمعنی الفراغ (سـبحانه) مصدر لفعل محذوف ای اسبحه تسبیحا (خلقه من نبی مرسل) کان یهدیهم الی الحق و الی صراط مستقیم (او کتاب منزل) انزله من السـماء فبقی بین اظهر الناس حتی یرشـدهم، و ان لم یکن نبی موجودا بل قد ذهب النبی من بینهم بالموت او نحوه (او حجه لاـزمه) قـد لزمت النـاس کالعلمـاء الـذین هم ورثه الانبیـاء و خلفـائهم، فیمـا لم یکن الکتاب ایضا بان حرف و بـدل (او محجه قائمه) المحجه هی الطریق الواضح، و معنی قائمه القویمه المسـتقیمه المسلوکه، و لعل المراد بها التقالید و العادات التی بقیت من عند الرسل مسـتمره فی الامه.. ثم وصف علیه‌السلام الانبیاء بقوله: (رسل) ای هم رسل (لا تقصربهم قله عددهم) ای ان قله عددهم لا توجب لهم ان یقصـروا فی تبلیغ الرساله خوفا، کما هو الشان فی الناس حیث انهم اذا راو خذلان الناصر و قله العدد لم یقدموا للتبلیغ و الارشاد (و لا کثره المکـذبین لهم) فانهم مع کثره من یکذبهم لا تنهار اعصابهم لیترکوا واجبهم فی الارشاد و الهدایه (من سابق) بیان (رسل) ای رسول سابق (سمی له من بعده) بان اوحی الله تعالی باسم الرسول الذ

ی یاتی من بعـده لیبشـر به الناس کما بشر موسـی و عیسـی بالرسول صـلی الله علیه و آله و سـلم (او غابر) ای رسول لا حق (عرفه من قبله) بان جاء و هو معروف لدی الناس بسـبب تعریف النبی السابق له. و حیث ان الدیانات السماویه کلها واحده من عنداله واحد کان الانبیاء یبشر السابق منهم باللاحق، و یصدق اللاحق منهم السابق

[صفحه ۳۹]

(علی ذلک) التبشیر و التعریف للانبیاء بعضـهم لبعض (نسـلت) ای ولدت (القرون) جمع (قرن) و هو مده من الزمان یقترن فیها اعمار الجیـل بعضـهم لبعض- کمائه سـنه، او ثلاثین سـنه، او نحو ذلک، حسب اختلاف الانظار- و قـد شـبهت القرون بمن تتنسل و تتولـد، باعتبـار مجیء کـل قرن عقب قرن سـابق (و مضت الـدهور) جمع دهر و هو القطعه من الزمان (و سـلفت الاباء) فان کل اب یـذهب و یموت قـد کان معاصـرا لنبی سابق مبشـر بنی لاحق (و خلفت الابناء) فان الاولاد انما یتخلفون ابائهم و هم معاصـرون لنبی سابق یبشـر باللاحق، او نبی لاحق قد عرف من قبل النبی السابق. (الی ان بعث الله سـبحانه) مصدر سـبح، ای انزهه تنزیها (محمدا رسول الله صـلی علیه و آله و سـلم لانجاز عـدته) مصدر (وعد) ابدلت الواو بالتاء، فقد کان الله سـبحانه وعد الانبیاء السابقین بارسال الرسول صـلی الله علیه و آله و سـلم فـانجز بارساله وعـده سـبحانه (و تمام نبوته) ای و لان تتم النبوه المنسوبه الی الله تعالی بمجیء خاتم الانبیاء، و آخر السـفراء.. فی حـالکونه (ماخوذا علی النبیین میثاقه) ای اخـذ الله عهـد النبیین بان یبشـروا ممهم بالرسول صـلی الله علیه و آله و سـلم، و

المیثاق هو العهد الاکید، من وثق (مشهوره سماته)

جمع (سمه) بمعنی العلامه، من (الوسم) کعده من الوعد، ای ان اوصاف الرسول کانت مشهوره لدی الامم السابقه حیث عرفها الانبیاء لهم. (کریما میلاده) یعنی ان ولادته کانت نقیه شریفه، من اصل طاهر، و اباء طیبین (و) الحال ان (اهل الارض یومئذ) ای یوم بعثه الرسول (ملل متفرقه) جمع (مله) و هی الفرقه من الناس، ای فرق مختلفه العقائد و العادات و التقالید (و اهواء منتشره) قد کان لکل جماعه هوی و اتجاه بلاحجه او دلیل، و التقدیر (ذو و اهواء) او مبالغه من قبیل (زید عدل) (و طوائف متشتته) جمع طائفه، و هی الجماعه من الناس، و التشتت هو التفرق، و الاتیان بثلاث جمل فی معنی واحد، لتصویر حاله اهل الارض و انقسامهم العجیب فی الطوائف (بین مشبه لله بخلقه) ای جماعه قد شبهت الله سبحانه بالمخلوقین، فزعموا ان له ولدا و صاحبه و زوجه و هکذا. (او ملحد فی اسمه) من (الحد) بمعنی مال ای مائل عن اسم الله سبحانه فجعله بصفات لا تلیق به، او بمعنی الذین یلحدون فینکرونه سبحانه، و المراد ب(الاسم) المسمی (او مشیر الی غیره) بان یشرک معه الها آخر، فالناس بین من یصفه سبحانه بغیر اوصافه، و من ینکره، و من یشرک معه غیره (فهداهم) الله (به) ای بالرسول صلی الله علیه و آله و

سلم (من الضلاله) و هی الانحراف عن جاده الهدی (و انقذهم) ای خلصهم الله سبحانه (بمکانه) ای مکان الرسول صلی الله علیه و آله و سلم، و یطلق المکان علی المکین بعلاقه الحال و المحل (من الجهاله) التی عمتهم حول الله سبحانه و صفاته.

[صفحه ۴۱]

(ثم اختار الله سبحانه لمحمد صلی الله علیه و آله و سلم لقائه) و هذا مجاز، من باب تشبیه المعقول. بالمحسوس، و المراد به لقاء کرامته (و رضی له) ای للرسول صلی الله علیه و آله و سلم (ما عنده) ای عنده تعالی، بان اراد ان یمنحه الثواب و الجنه و یخلصه من اتعاب الحیاه (و اکرامه) تعالی (عن دار الدنیا) کان الدنیا لیست دار کرامه، و لذا اکرمه عن هذه الحیاه المشوبه بالکدورات (و رغب) الله سبحانه (به) ای بالرسول، بمعنی رفعه (عن مقاربه البلوی) ای الابتداء الموجود فی الدنیا، بان اراد ابعاده عن المصائب و المتاعب (فقبضه) ای قبض الله الرسول صلی الله علیه و آله و سلم (الیه) ای منتهیا القبض الی ثوابه و فضله، فی حالکونه صلی الله علیه و آله و سلم (کریما) ذا کرامه و رفعه و جاه (صلی الله علیه و آله) جمله خبریه، یراد بها الانشاء، ای اللهم صل علیه، و معنی الصلاه العطف و الرحمه. (و خلف) الرسول (فیکم) ایها الناس (ما خلفت الانبیاء فی اممها) و المراد ب(ما) الشیء الذی یرجع الیه، للسعاده و الاسترشاد (اذ لم یترکوهم) ای لم یترک الانبیاء اممها (هملا) ای مهملین بلا طریق و هدایه (بغیر طریق) الی الحق (واضح) ظاهر یعرفه الکل (و لا علم قائم)

ای بدون منار یستنیر به الناس لیعرفوا الصحیح عن الفاسد و الهدایه عن الضلاله. (کتاب ربکم فیکم) (کتاب) منصوب علی انه بدل من (ما) المنصوب ب(خلف) ای خلف الرسول صلی الله علیه و آله و سلم فیکم کتاب الله تعالی، و المراد به القرآن، فی حال کون ذلک الکتاب (مبینا) بصیغه الفاعل، ای قد بین (حلاله و حرامه) ای ما احل الله و ما حرمه تعال (و فرائضه) ای واجباته (و فضائله) ای ما رغب فیه. و لعل ذلک اشاره الی الاحکام الخمسه التکلیفیه ف (الحلال) المباح و (الحرام) المحضور و (الفرائض) الواجبات و (الفضائل) المستحبات، و ترک المکروهات.. و منهم من ادرج المکروه فی (الحلال) و (ناسخه) و هو الحکم الذی نسخ غیره و بین انتهاء امده (و منسوخه) و هو الحکم الذی بین انتهاء امده من نسخ الضوء الظل اذا ازاله و ابطله (و رخصه) جمع (رخصه) کغرفه و غرف، و هو ما رخص فیه (و عزائمه) جمع عزیمه و هی التی لا رخصه فیها (و خاصه) و هو ما یخص فردا او طائفه او ما اشبه (و عامه) و هو ما یعم افرادا (و عبره) جمع عبره، و هی ما یعتبر به الانسان من قصص الماضین و احوالهم و ما آل الیه امرهم (و امثاله) جمع (مثل) و هو الشیء یقرب المطلب الی الذهن بتطبیق الکلی علی الفرد (و مرسله)

هو المطلق (و محدوده) هو المقید، و الفرق بینهما و بین العام و الخاص ان العام یشمل الافراد باللفظ نحو (العلماء) و المرسل یشملها بالهمیه نحو (العالم) و فی مقابلهما الخاص و المقید نحو (العلماء العدول) و (العالم العادل). (و محکمه) و هو الذی یعرف المراد منه

لظهوره فی معنی خـاص (و متشـابه) و هو الـذی یتشـابه المراد منه بـان یتحمـل اللفـظ لمعنیین او اکثر فلاـ یعرف ایهما یراد من اللفظ. فالحلال، نحو: (کلوا مما فی الارض حلالا طیبا). و الحرام، نحو: (حرمت علیکم المیته و الدم). و الفریضه، نحو: (اقیموا الصـلاه و اتوا الزکـاه). و الفضـیله، نحو: (کاتبوهم ان علمتم فیهم خیرا، و لا تتمنوا ما فضل الله به بعضـکم علی بعض). و الناسـخ، نحو: (ااسـفقتم ان تقـدموا بین یـدی نجواکم صـدقات). و المنسوخ، نحو: (اذا ناجیتم الرسول فقـدموا بین یـدی نجواکم صـدقه). و الرخصه، نحو: (فمن اضـطر فی مخصـمه غیر متجانب لاثم) و العزیمه نحو: (و لا تاکلوا ممالم یذکر اسم الله علیه) و الخاص، نحو: (یا ایها النبی لم تحرم ما احـل الله لک). و العام، نحو: (یا ایها الـذین آمنوا اتقوا الله). و العبره، نحو: (الم تر الی الـذین بـدلوا نعمه الله کفرا). و المثل، نحو: (الله نور السموات و الارض مثل

نوره کمشـکاه). و المرسل، نحو: (فک رقبه). و المحدود، نحو: (فصـیام شهرین متتابعین). و المحکم، نحو: (فاعلم انه لا اله الا هو). و المتشابه، نحو: (المص). (مفسـرا مجمله) ای فی حال کون الرسول صـلی الله علیه و آله و سـلم قد فسـر و اوضح ما اجمل فی الکتاب، مثلا قال الکتاب: (اقیموا الصـلاه) فبین الرسول صـلی الله علیه و آله و سـلم المراد بالصلاه و اوقاتها و خصوصیاتها (و مبینا غوامضه) و الغوامض هی الامور التی یصـعب علی الانسان فهمه، و ان لم یکن مجملا فی اللفظ، کبعض شئون المبدء تعالی، جمع (غامض) و هو الخفی من الامر، ثم ان ما ذکر فی الکتاب و بینه الرسول صـلی الله علیه و آله و سلم علی اقسام ف (بین ماخوذ میثاق فی علمه) ای قد اخذ علی العباد العهد و المیثاق بان یعلموه کالاحکام و ما اشبهها (و موسع علی العباد فی جهله) بان لا یلزم علمه فمن شاء تعلمه و من شـاء لم یتعلمه کالاـداب غیر الواجبه و کخصوصـیات الاـخره، فـان اللاـزم تعلم الفرائض و العلم بالاـخره فی الجمله. (و بین مثبت فی الکتـاب) ای فی ظـاهر القرآن الحکیم (فرضه) کقوله سـبحانه: (و انکحوا الایـامی منکم) و (کاتبوهم ان علمتم فیهم خیرا) مما ظاهره الوجوب لانه بصیغه الامر (و معلوم فی السنه) المفسره لل

کتاب الوارده عن الرسول صـلی الله علیه و آله و سـلم (نسـخه) فان الرسول صلی الله علیه و آله و سلم بین فضل الانکاح و المکاتبه لا وجوبهما، و تسـمیه هذا نسخا بالمجاز، و انما ارتکبنا ذلک لوضوح ان السنه لا تنسخ الکتاب (و واجب فی السنه اخذه) بان کان ظاهر السـنه وجوب الاخـذ به- لمـا ورد من الاـمر به الظـاهر فی الوجوب (و مرخص فی الکتاب ترکه) بعکس القسم السابق کقوله سـبحانه (فمن حـج البیت او اعتمر فلاـ جنـاح علیه ان یطوف بهمـا) ممـا ظـاهره جواز ترک السـعی، و لکن السـنه دلت علی وجوب السـعی- اسـتظهرناه من کلاـمه علیه‌السـلام- و للشـارح (ابن میثم ره) قول آخر هـذا نصه. ثالثهـا ما هو مثبت فی الکتاب فرضه معلوم فی السـنه نسخه و ذلک کقوله تعالی (و اللاتی یاتین الفاحشه من نسائکم فاستشهدوا علیهن اربعه منکم فان شهدوا فامسکوهن فی البیوت حتی یتوفاهن الموت او یجعل الله لهن سبیلا و اللذان یاتیانها منکم فاذوهما فان تابا و اصـلحا فاعرضوا عنهما) فکانت الثیب اذا زنت فی بدء الاسـلام تمسک فی البیوت الی الممات و البکر توذی بالکلام و نحوه بمقتضـی هاتین الایتین، ثم نسـخ ذلک فی حق الثیب بالرجم و فی حق البکر بالجلد و التعذیب بحکم السنه.. و رابعها ما هو بعکس ذلک ای مثبت فی ا

لسـنه اخذه ماذون فی الکتاب ترکه و ذلک کالتوجه الی بیت المقدس فی ابتداء الاسـلام، فانه کان ثابتا فی السنه ثم نسخ بقوله تعالی (فنولینک قبله ترضاها فول و جهک شطر المسجدالحرام و حیث ما کنتم فولوا وجوهکم شطره).. اقول و فی کلا الامرین مناقشه، و قد ذکرنا ما یظهر من الایه السابقه فی (تقریب القرآن) مما لا نسـخ معه. (و بین واجب بوقته) کالحج الذی یجب فی اشـهر الحج (و زائل فی مسـتقبله) فـاذا فـاتت الاشـهر زال الوجوب الفعلی حتی تـاتی الاـ شـهر من جدیـد، و هـذا بخلاف الواجبات غیر المقیـده کالنـذور المطلقه و الدیون و ما اشبه مما لا وقت لها (و مباین بین محارمه) ای بین احکام مباین بعضها مع بعض فی الحرمه و مقدارها (من کبیر اوعـد علیه نیرانه) کقوله سـبحانه (و من قتـل مومنا متعمـدا فجزائه جهنم خالـدا فیها) (او صـغیر ارصـد) ای هی (له غفرانه) ای مغفرته کالصـغائر- و بهـا فسـر قوله تعـالی (الاـ اللمم) (و بین مقبول فی ادنـاه) ای یقبل ادنی ذلک التکلیف و اخفه (موسع فی اقصاه) مع انه سبحـانه وسع للانسـان بـان یاخـذ باقصـی التکلیف و اثقله، کمـا یقبل فی کفاره الیمین اطعام عشره مساکین، الـذی هو ادنی و اخف

کفاره علی الانسان و یوسع للانسان فی ان لا یاخذ بالادنی بل یکسی العشره،

او یعتق رقبه.. و المقصود من هذه الجمل ذکر اقسام الاحکام- فی الجمله- بانها مختلفه رتبت حسب المصالح، فلکل حکم لون خاص، لیکون الانسان فی سعه و تنوع و ذلک ابعد من الضجر و اقرب الی طبیعه الانسان المیاله نحو التلون و التطور.

[صفحه ۴۶]

(منها) ای بعض هذه الخطبه التی سبقت جمل منها (ذکر) علیه‌السلام (فی) باب (الحج) فقد کانت الخطبه طویله اسقط الشریف الرضی جمله منها. (و فرض) الله (علیکم) ایها الناس (حج بیته الحرام) اصل الحج القصد، و سمی الحج بذلک لانه القصد الی محل مخصوص و اضافه البیت الیه سبحانه تشریفیه لانه مورد عنایته، و وصفه بالحرام باعتبار کونه ذا حرمه و احترام.. البیت (الذی جعله قبله للانام) یقابلونه فی صلواتهم و ذبحهم و یوجهون امواتهم الیه الی غیر ذلک مما یجب او یستجب فیه استقبال القبله (یردونه) یقال (ورد) اذا وصل، و یستعمل غالبا فی ورود الماء، و الضمیر عائد الی البیت (ورود الانعام) ای کما یرد البهائم علی الماء عطاشا، و هذا لبیان شده شوق الناس الی البیت (و یالهون) من (اله) بمعنی (فزع) الی یفزعون (الیه) ای الی البیت و یلوذون به (و لوه الحمام) ای کما یفرغ الحمام الی محله عند الخوف، فان الحمام یظهر علیه اثر اللوذ بکثره. (جعله) ای البیت (سبحانه) مصدر لفعل محذوف (علامه) ای دلیلا (لتواضعهم) ای تواضع البشر و خشوعهم و خضوعهم (لعظمته) تعالی فان المواقف و الاعمال تدل علی التواضع و الخشوع (و اذعانهم) ای انقیادهم (لعزته) سبحانه اذمن لا ین

قاد لا یذهب الی الحج و لا یاتی بتلک المناسک (و اختار) الله سبحانه (من خلقه سماعا) جمع سامع کزراع جمع زارع (اجابوا الیه) انما عدی ب(الی) لانتهاء الجواب الیه تعالی (دعوته) لهم الی الحج (و صدقوا کلمته) فقد وافق عملهم لما قاله سبحانه من وجوب الحج. و الصدق هو مطابقه شیء لشیء، و منه یسمی الخبر صدقا لانه یطابق الواقع. (و وقفوا) فی عرفات و المشعر و منی و المطاف و السعی (مواقف انبیائه) فان الانبیاء قد حجوا و وقفوا فی تلک المواقف (و تشبهوا) هولاء الحجاج عند طوافهم حول البیت (بملائکته) تعالی (المطیفین بعرشه) من اطاف اذا دار، فان لله تعالی ملائکه یطوفون حول العرش خضوعا و انقیادا. (یحرزون) ای الحجاج (الارباح) جمع ربح و المراد به الثواب (فی متجر عبادته) المتجر محل التجاره و مواقف الحج فی مکه و حوالیها متجر یحصل الانسان فیها علی الثواب، لانها متجر العباده و الطاعه لا- المال و الماده (و یتبادرون) المبادره المسابقه، ای یسابق بعض الحجاج بعضا (عند موعد مغفرته) ای عند المحل الذی وعد الله الغفران فی ذلک المحل، و التبادر انما هو بالاعمال الصالحه کما قال سبحانه (سارعوا الی مغفره من ربکم) کان من یعمل اکثر یکون اکثر مسارعه لتحصیل ا

لمغفره و المثوبه (جعله) ای جعل الله (سبحانه و تعالی) البیت (للاسلام علما) کالاعلام التی تخفق فیاوی الیها الجیش، او المراد بالعلم- الجبل- فهو کالجبل الاشم الذی یلوذ بکنفه الناس من الحر و الجرد و سائر المخاوف. (و) ل (العائذین) جمع عائذ و هو المتسجیر (حرما) ای محل امن و سلامه حتی ان الولی للدم لا یتمکن ان ینال المجرم بسوء و هو عائذ بالحرم (فرض) ای اوجب الله سبحانه (حجه) ای حج البیت (و اوجب) سبحانه علی الناس (حقه) ای حق البیت بالحج و الاحترام (و کتب علیکم و فادته) الوفاده الزیاره، و معنی کتب: فرض ای الزم علی الناس زیاره البیت (فقال سبحانه: و لله علی الناس حج البیت) ای حق لله علی الناس ان یحجوا بیته (من استطاع الیه سبیلا) ای تمکن من السیر الیه بالزاد و النفقه و ما اشبه، و (من) بدل بعض عن کل، فان الواجب انما هو علی المستطیع (و من کفر) بان لم یحج (فان الله غنی عن العالمین) فانه لا یضر الله، و انما یضر نفسه و لا یخفی ان المراد بالکفر هنا و فیما اشبهه انما هو الکفر العملی لا الکفر العقیدی.

خطبه ۰۰۲

[صفحه ۴۹]

(و من خطبه له علیه‌السلام) ای جمله من خطبه خطبها الامام امیرالمومنین علیه‌السلام (بعد انصرافه) و رجوعه نحو الکوفه (من صفین) و هو اسم مکان بین الفرات و الدجله او من توابع سوریا قرب حلب و قد وقع فی هذا الموضع حرب بین الامام امیرالمومنین علیه‌السلام و بین معاویه، و له قصه طویله فی التاریخ. (احمده) الضمیر عائد الی (الله) تعالی (استتماما لنعمته) ای طلبا لتمامها فان الشکر یوجب زیاده النعمه کما قال تعالی لئن شکرتم لا زیدنکم و استتماما ما مفعول له (و استسلاما لعزته) الاستسلام هو الانقیاد، فان الحمد یدل علی ان الحامد انقاد لعزته تعالی، و العزه هی الرفعه و الغلبه (و استعصاما) ای طلبا للحفظ و العصمه (من معصیته) ای من عصیانه فان الحمد یوجب زیاده الطافه تعالی بالنسبه الی الحامد و اذا کثرت الطافه تعالی بالنسبه الی احد ابتعه عن العصیان (و استعینه) ای اطلب اعانته تعالی (فاقه) ای لاجل الفاقه و الاحتیاج (الی کفایته) ای الی ان یکفینی ما احتاج به الیه تعالی (انه) تعالی (لا یضل من هداه) هذا من تتمه الثناء لا انه عله لما تقدم و معنی (من هداه) انه تعالی اذا هدی احدا فانه لا یضله، و انکان ربما ضل بسوء عمله. (و لا یئل)

من (وئل) علی وزن (وعد، یعد) بمعنی (خلص) (من عاداه) تعالی بمعنی ان عدوه المخالف لاوامره لا ینجو من العقاب (و لا یفتقر) ای لا ـ یکون فقیرا (من کفاه) تعالی (فانه) ای الحمد، و هذا تعلیل لقوله (احمده) (ارجح ما وزن) ای ارجح الطاعات فی میزان الحسنات (و افضل ما خزن) ای احسن الاشیاء التی یخزنها الانسان و یدخرها لیوم حاجته (و اشهد ان لا اله الا الله) فالاصنام و الاوثان و غیرها لیست الهه، بل هو سبحانه الا له (وحده لا شریک له شهاده) هذا حال من (اشهد) (ممتحنا اخلاصها) ای ان کونها خالصه قد امتحنت فان اعمال الانسان تدل علی انه هل یشهد باخلاص، ام ان شهادته سطحیه فاذا دار الامر بین الله و بین غیره یرجح الغیر علیه سبحانه (معتقدا مصاصها) مصاص کلشیء خالصه ای ان خالص تلک الشهاده هو المعتقد لنا فعقیدتنا هی الشهاده الخالصه عن شوائب الشرک. (نتمسک بها) ای بهذه الشهاده (ابدا) ای دائما (ما ابقانا) الله سبحانه فی الدینا (و ندخرها) ای نجعلها ذخیره (لا هاویل) جمع (اهوال) و هو جمع (الهول) و المراد بذلک ما یخاف منه من بلاء الدنیا و عذاب الاخره (ما یلقانا) فی المستقبل کان کلمه الشهاده کنز ینفق الانسان منه لدفع ما یخاف منه، کما یدفع الانسان لد

فع ابتلائات السلاطین و من الیهم (فانها) ای کلمه الشهاده (عزیمه الایمان) ای الامر الضروری بالنسبه الی الایمان حتی انه لا ایمان بدون هذه الشهاده (و فاتحه الاحسان) ای ان کل احسان انما یبتدء بالشهاده، فان من لم یشهد بهذه الشهاده لا یقبل عمله فهو کمن لا احسان له (انما یتقبل الله من المتقین) و (لئن اشرکت لیحبطن عملک) و (مرضاه الرحمان) ای موجبه لرضی الله سبحانه عن العبد، و مرضاه مصدر میمی (و مدحره الشیطان) ای موجبه لدحره، و الدحر الطرد و البعد فان من شهد هذه الشهاده ابتعد الشیطان عنه و مدحره مصدر میمی ایضا.

[صفحه ۵۱]

(و اشهد ان محمدا عبده) ای عبد الله تعالی (و رسوله) الذی ارسله الی الناس (ارسله) الله تعالی (بالدین المشهور) المراد الدین الظاهر الذی لا خفاء فیه، و منه یسمی المشهور مشهورا لانه ظاهر للناس لا خفاء فیه (و العلم) هو الذی یهتدی به من العلامه، و منه یسمی اللواء علما (الماثور) من (اثر) بمعنی ورد، و المراد به هنا الاسلام الذی هو علم للضال یهتدی به الی طریق الحق و السعاده (و الکتاب المسطور) و المراد به القرآن، الذی سطر و کتب، اما فی اللوح المحفوظ او فی الصحائف لتلاوه الناس (و النور الساطع) ای المتعالی الظاهر، و هذا من باب التشبیه فکما یری الانسان بسبب النور الاشیاء المحسوسه کذلک یری بسبب نور الهدایه طریق السعاده و الشقاء. (و الضیاء اللامع) عطف بیان للجمله السابقه (و الامر الصادع) یقال صدع بالامر اذا قام به، قال سبحانه (فاصدع بما تومر) و نسبه الی الامر المجاز، فان الامر مصدوع به، و انما الصادع هو الانسان القائم بالامر (ازاحه للشبهات) ای انما ارسله الله سبحانه لاجل ازاله الشبهات، التی هی اسباب ان یشتبه الانسان الحق بالباطل (و احتجاجا بالبینات) جمع (بینه) و هی الحجه الواضحه‌ای لاجل ان یحتج الرسول علی الکفار

و العضات بالادله الواضحه الداله على خطاهم و انحراف طريقهم. (و تخديرا بالايات) اى لاجل ان يحذرهم و يخوفهم بما يبين لهم من الايات الداله على علم الله و قدرته و نكاله للظالمين (و تخويفا بالمثلات) المثلات بالفتح ثم الضم جمع مثله بضم الشاد، و هى العقوبات التى حلت بالامم السابقه التى صارت مثلا للناس يذكرونها و يخافون منها، اى ان الرسول يخوف الناس بانهم ان لم يومنوا عوقبوا كما عوقب الامم السابقون المنحرفون (و) قد بعث الرسول فى حال كون (الناس فى فتن) جمع فتنه، و هى البليه (انجذم) اى انقطع (فيها) اى فى تلك الفتن (حبل الدين) و انما يقال للدين (حبل) لانه كالحبل الذى يتعلق به الانسان الموجود فى الهاويه، ليجره الذى فى فوق، الى الاعلى، و هكذا من تعلق بالدين رفعه الدين الى الدرجات العاليه و السعاده فى الدنيا و الاخره. (و تزعزعت) اى تحرك و تزلزلت (سوارى) جمع (ساريه) و هى الدعامه و العمود (اليقين) فلا يقين للناس بالمبدء و المعاد (و اخلتف النجر) هو بمعنى الاصل اى اختلفت الاصول التى اعتمد الناس عليها، فلا اصل مسلم فى العقيده او العاده او النظام يستند الكل اليها، بل كل طائفه ذهبت نحو اصل و معتقد اختارته لنفسها (و تشتت الامر) اى

اختلف فكل يسلك سبيلا و يسير سيرا مخالفا لسير الاخر (وضاق المخرج) شبه الخروج عن الاهواء و التقاليد الفاسده بمن يريد الخروج من شده، لكن الباب ضيق لا يتمكن من الخروج، و ضيق المخرج كنايه عن عدم وضوحه فلا يدرى الانسان كيف يخرج من المشاكل و المفاسد. (و عمى المصدر) اى ضاع و خفى محل صدور الناس فى تقاليد هم و عقائدهم، كالاعمى الذى لا يبصر، فان الناس انما ياخذون عقائدهم و اعمالهم عن الذى يعرف- فهو مصدرهم- فاذا لم يكن هناك عارف يوخذ عنه، فكان المصدر الذى عليه ان يرى فيهدى، قد عمى فلا يبصر، فكيف يتمكن من ابصار غيره؟ (فالهدى خامل) يقال خمل الامر اذا خفى، اى ان الهدى مخفى ليس بظاهر حتى يوخذ به (و العمى شامل) اى عدم معرفه الحق شامل للناس يعمهم (عصى الرحمان) اى عصاه الناس (و نصر الشيطان) و المراد اطاعته فى الكفر و العصيان فان ذلك نصر له على جنود الرحمان (و خذل الايمان) اى ترك و لم يعمل به (فانهارت دعائمه) الانهيار هو السقوط اى سقطت دعامات الايمان و الدعامه ما يستند اليه. (و تنكرت معالمه) التنكر تحول الشىء من حال معروف الى حال منكر، يقال تنكر فلان اذا صار ينكر اصدقائه و معارفه، و المعالم جمع (معلم) و هو موضع العلامه التى يه

تدى بها للطريق، اى ان علائم الايمان قد تنكرت فلم يعرفها الانسان حتى يسير فى هدايتها لئلا يضل (و درست) الدروس الانطماس و ذهاب الاثر (سبله) اى طريق الايمان فلا تعرف الطرق لتسلك (و عفت شركه) جمع شركه بالفتحات و هى وسط الطريق، اى اندرست طرق الهدى، فان (عفى) بمعنى (درس) (اطاعوا) اى الناس (الشيطان فسلكوا مسالكه) اى طرقه، جمع (مسلك) و هو الطريق المسلوك (و وردوا مناهله) جمع (منهل) و هو مورد الشرب فى النهر، اى ورد الناس منهل الشيطان، عوض ان يردوا منهل الحق (بهم) اى بالناس (سارت اعلامه) اى اعلام الشيطان، جمع (علم). (و قام لوائه) اى ان الناس هم السبب لغلبه الباطل على الحق (فى فتن) جمع فتنه و هى البليه اى انهم ساروا فى فتن (داستهم) تلك الفتن اى سحقتهم (باخفافها) جمع (خف) و هو رجل البعير مما يمس الارض، فكان الفتنه سحقت الناس حتى ذلوا و هشمت عظامهم (و وطئتهم باضلافها) جمع (ظلف) بالكسر، و هو رجل البقر و الشاه مما يمس الارض و هذا كنايه عن ان الفتن سيطرت على الناس، من جراء النطماس الهدى، و اتباع سبل الشيطان (و قامت) الفتن (على سنابكها) جمع (سنبک) كقنفذ و هو طرف (الحافر) فكان الفتنه بعير قامت و سيطرت، بعد ما كانت فى ايام (اله

دى) ساقطه مضمحله. (فهم) اى الناس (فيها) اى فى الفتن (تائهون) جمع (تائه) و هو الذى ضل الطريق فلا يعرف المسلك (حائرون) جمع حائر و هو المتحير (جاهلون) للحق (مفتونون) قد فتنوا، و المفتون هو الذى استهوته الفتنه و الضلال فتبعها (فى خير دار) اى مكه (و شر جيران) و هم عبده الاوثان و الكفار الذين جاوروا بمكه، اى ان اولئك الناس الموصوفون بتلك الاوصاف كانت داره احسن دار، و جيرانهم- او جيرانها- شر جيران (نومهم سهود) اى انهم دائموا الخوف- كما هو من لوازم المجتمع المضطرب- حتى انهم لا ينامون و انما (يسهدون) اى يسهرون من الخوف و كذلك كانت مكه قبل البعثه (و كحلهم دموع) فانهم حيث كانوا دائمى المحاربه: يبكون على الدوام، حتى كان الدمع كحلهم الملازم لعينهم و هم (بارض عالمها) اى العالم الذى فيها (ملجم) قد الجم و سد لسانه

بلجام فلاـ يتمكن ان يتكلم بـالحق خوفا (و جاهلها مكرم) يكرمه الناس اتقاء شـره و طبيشه او لانهم على شاكلته و الناس على امثالهم اشـبه. (و منهـا) اى اسـتطرد الامـام فى الخطبه، حتى وصـل الى جمله منها (يعنى) و هو عليه‌السـلام يقصـد بالاوصاف الاتيه (آل النبى صلى الله عليه و آله و سلم) و المراد باله: على و فاطمه و اولاد هما الطاهرو

ن.

[صفحه ۵۵]

(موضع سـره) فان الله سـبحانه يضع اسـراره فيهم، و المراد بالسـر هو الامر الذى لا يصـلح اظهاره كالاجال و الارزاق و ما اشبه (و لجاء امره) اللجاء مـا يلتجاء اليه النـاس و يلوذون به، و المعنى ان الاـوامر تاتى اليهم، فهم مركز الاوامر الصادره من عنـده سـبحانه، كما ان الاشـراف ملجاء النـاس و مـاواهم (و عيبه علمه) العيبه الوعـاء يعنى ان الله سـبحانه يفيض اليهم بالعلوم فهم محل علمه تعالى (و موئل حكمه) اى مرجع حكم الله تعـالى، من ال يول بمعنى رجع، و النسـبه مجاز، اذ المعنى انهم موئل الناس لاسـتفاده حكم الله تعالى منهم (و كهوف كتبه) جمع كهف و هو المغـاره فى الجبـل، و المراد بـالكتب القرآن و كتب الانبيـاء السـابقين و انمـا قـال (كهوف) تشبيها بسـعه صـدورهم فى اكتنـاز العلوم، و صـلابه انفسـهم الحـاويه لتلك العلوم كالجبال الراسـيه. (و جبال دينه) فكما ان الجبل لا يتزلزل، كذلك لا يتزلزل آل محمد عليهم الصلاه و السلام فى الامور الدينيه (بهم) اى بال محمد صلى الله عليه و آله و سلم (اقام) الله سبحانه (انحناء ظهره) اى ظهر الدين و انحنائه كنايه من ضـعفه، فكما ان المنحنى ضعيف و اهن كذلك كان الدين قبل تقويم الرسول و آله، له (و اذهب) الله (ارتعاد) هو تحرك

البدن خوفا (فرائصه) جمع (فريصه) و هى اللحمه بين الجنب و الكتف و بين الثدى و الكتف، ترتعد عند الخوف و الفزع، و هذا كنايه عن ان الدين كان كالخائف، و بالرسول و آله، صار كالامن.

[صفحه ۵۶]

(و منها) اى اسـتطرد الامام فى الخطبه حتى وصل الى هـذه القطعه (يعنى) اى يقصـد الامام عليه‌السـلام بالاوصاف الاتيه (قوما اخرين) الذين هم ناوئوا آل محمد صلى الله عليه و آله و سلم. (زرعوا الفجور) جعل عليه‌السلام القبائح التى ارتكبوها كزرع زرعوه، و الفجور العصيان (و سقوه الغرور) فـان الاـغترار بالـدنيا لمـا يرى الشـخص فهيـا من المهله بمنزله السـقى، الـذى يـوجب ريع الزرع و قوته (و حصـدوا) اى قطعوا الثمر (الثبور) اى الهلاـك فـان ثمره الفجور الهلاـك، و لعـل المراد بهولاـء مغتصبى الخلاـفه كمعـاويه و اتباعه و اسياده (لا يقاس به آل محمد صـلى الله عليه و آله من هذه الامه احد) فان احدا من المسـلمين لا يشـبه آل محمد صلى الله عليه و آله فى فضـلهم و نبلهم و سائر مكارمهم، و لعل الاتيان ب(من هـذه الامه) لاجل انه اذا لم يقس بهم احـد من الامه، فعـدم قياس غير الامه بهم بطريق اولى (و لاـ يسوى بهم) التسويه التعـديل، اى لاـ يعاد لهم (من جرت نعمتهم عليه ابـدا) اى من انعموا عليه، فان المتفضل لا يعـادل بمن تفضل عليه فان اليـد العيا خير من اليـد السـفلى، و المراد بنعمتهم فضـلهم عليه بالعلم و الارشاد و ما اليهما. (هم) يعنى آل محمد صلى الله عليه و آله (اساس الدى

ن) فكمـا ان البنـاء لاـ يقوم الا بالاساس كـذلك الـدين لا يقوم الا بهم (و عماد اليقين) فكما ان السـقف لا يبقى فى محله المرتفع الا بالعمـاد كـذلك يقين النـاس بامبـدء و المعاد و ما اليهما متوقف على آل محمـد صـلى الله عليه و آله (اليهم يفىء) اى يرجع (الغالى) الذى غلا فى دينه فهم الهادون الراشدون، فمن تجاوز حد العقيده الصـحيحه انما يعرف العقيده بسـببهم (و بهم يلحق التالى) اى الذى قصر فى العقيده، و تاخر فى هذا المجال انما يصحح عقيدته بهم. مثلا انهم يقولون بان عيسى عليه‌السلام بشر رسول، فمن غلا و اعتقد الوهيته لابدله ان يرجع اليهم فى تصـحيح معتقده و من قصـر و قال ان عيسـى ليس رسولا و انما هو انسان عادى لابد له ان يصل اليهم فى معتقـده حتى يكون قـد خرج من التقصـير، و لعـل المراد بـالغلو و التلو الاعم من العقيـده و العمل، فان لكل شـىء جانبين افراط و تفريـط. (و لهم) اى لاـل محمـد صـلى الله عليه و آله (خصائص حق الولايه) فان الولايه العامه على الناس حق من الله و له خصائص و

میزات ککون الولی معصوما اشجع الناس و احسنهم خلقا و افضلهم و هکذا، و هذا کله مجتمع فی آل محمد صلی الله علیه و آله و سلم (و فیهم الوصیه) من الرسول حیث اوصی قائلا انی تارک فیکم خل

یفتین ما ان تمسکتم بهما لن تضلوا من بعدی ابدا کتاب الله و عترتی اهل بیتی. (و الوراثه) فانهم الذین ورثوا الرسول فی مادیاته و معنویاته، فان المعنویات تورث بالنطفه و الولاده، و باکتساب الاخلاق من طول المعاشره (الان- اذ- رجع احلق الی اهله) حینما ذهب الخلفاء الثلاثه و صارت النوبه لعلی علیه‌السلام فقد نصبه الرسول یوم غدیر خم خلیفه من بعده فالمراد ب(الان) عند ممات عثمان، و (اذ) زائده و المراد بالحق الخلافه (و نقل) الحق (الی منتقله) ای المحل الذی انتقل منه.

خطبه ۰۰۳

[صفحه ۵۹]

(الخطبه الشقشقیه) (و من خطبه) ای بعض خطبه او (من) نشویه (له علیه‌السلام و هی المعروفه) لدی الناس (بالشقشقیه) لقول الامام علیه‌السلام فی اخرها (انما شقشقه هدرت) (اما) کلمه تنبیه (و الله) حلف بالله لا علی التقمص بل علی (و انه یعلم) و انما ذکر التقمص مقدمه للقسم له (لقد تقمصها) ای تقمص الخلافه و قد شبه الامام الخلافه بالقمیص الذی یلبسه الانسان، لانها تحیط بالانسان احاطه اللباس بالبدن، و لانها جمال و زینه مثل اللباس هو جمال و زینه (فلان) و فی بعض النسخ (ابن ابی قحافه) مکان (فلان) و المودی واحد بالاتفاق (و انه لیعلم) ای و الحال ان ابابکر یعلم بانی احق بها منه اذ (ان محلی منها) ای من الخلافه (محل القطب من الرحی) الرحی ما یطحن فیه الحبوب و ما اشبه، و القطب هو محور الرحی الذی یدار علیه و بدون القطب لا یتمکن الرحی من العمل و الانتاج یعنی ان ابابکر یعلم انی قطب رحی الخلافه، کما کان الامام- بعد الرسول- قطب رحی الاسلام، کما قالت الصدیقه الطاهره علیها السلام فی خطبتها (دارت بنا رحی الاسلام). فان الاسلام لم یقم الا بسیف الامام کما قال الرسول صلی الله علیه و آله و المع الی ذلک تصریحا او تلویحا مرات عدیده فقد ک

ان هو الفاتح فی اغلب الحروب الصعبه کبدر واحد و حنین و خیبر و غیرها، کما ان ابابکر و عمر لما کانا یستشیران الامام فی امور الفتح و ما اشبه- کما ثبت ذلک فی تاریخ الفریقین- کانا فی امن من تضعضع الاسلام و هز کیانه داخلیا او خارجیا، و لما ال النوبه الی عثمان، و اخذ یاخذ برای عشیرته امثال (مروان) دون الامام اجتاح الاسلام ذلک الاعصار الهائل الذی یکوی المسلمین بناره الی هذا الیوم (ینحدر عنی السیل) هذا تشبیه اخر، حیث شبه الامام نفسه بالجبل الاشم الذی یتجمع علیه الامطار و البرد ثم تنحدر عنه الی العیون و الاودیه و البساتین فان العم قد انحدر من الرسول الی الامام و منه انحدر الی غیره، و قد کان الخلفاء قبله یاخذون منه، حتی قال عمر فی سبعین موضع (لولا-علی لهلک عمر). (و لا یرقی الی الطیر) ای لا یطیر الطیر طیرانا یصل الی لسمو مقامی و قد یتوهم بعض الناس ان تزکیه الانسان نفسه مما لا ینبغی، لکن من المفروض علی الولیاء الله ان یدعو الناس الی انفسهم لهداتیهم الی الطریق، و لذا کان الرسل یدعون الناس الی الاعتراف بهم- و هل هناک طریقه اخری الی تعریف انفسهم، و هذا هو السبب فی تعریف الرسول لاهل بیته (فسدلت) سدل الثوب ارخائه (دونها) ای دون

الخلافه (ثوبا) و ذلک کنایه عن انی لبست ثوبا اخر غیر ثوب الخلافه، لما رایتها مغتصبه (و طویت عنها) ای عن الخلافه (کشحا) هی الخاصره یعنی انی اعرضت عن الخلافه، فان الانسان المعرض عن الشیء یطوی و یلف خاصرته نحو التجاه اخر لا فاده اعراضه و عدم الاکتراث بذلک الشیء. (و طفقت) طفق بمعنی جعل و شرع (ارتئی) ای شرعت اجیل رایبی فی الامر، و ماذا ینبغی ان افعل (بین ان اصول بید جذاء) یقال (صال) اذا حمل نفسه علی الشیء بکل قوه و اقدام، و الجذاء بمعغنی المقطوعه، ای هل الافضل ان اعارض القوم و احاربهم بید مقطوعه- و ذلک کنایه عن عدم الناصر و المعین- (او اصبر علی طخیه) هی الظلمه یقال لیله طخیاء ای مظلمه (عمیاء) و المراد بذلک الهضم و الظلم الذی صدر منهم بحق الامام و بحق الاسلام، ای اصبر علی هذه الظلمه الشدیده و نسبه (عمیاء)

الی (طخیه) بعلاقه السبب و المسبب، اذ من فی (الطخیه) هو الذی لا یبصر. (یهرم) ای یشیب غایه الشیب (فیها) ای فی تلک الطخیه (الکبیر) ای المسن فان المصائب تسبب هرم الانسان و شیبه لما یرد علی النفس من الالام و المکاره (و یشیب فیها) ای فی تلک الطخیه (الصغیر) القلیل السن (و یکدح فیها مومن) الکدح هو السعی و العمل (حتی یل

قی ربه) فلا راحه للمومن فی الطخیه، اذ المومن کلما رای الاسلام فی خطر سعی وجد و اجتهد لازاله الخطر (فرایت) بعد اجاله الرای و التردید بین الامرین (ان اصول، او اصبر) (ان الصبر علی هاتا) ای هذه فانها لغه فی (هاتی) للاشاره و المراد بها (الصبر) و الاتیان بالمونث باعتبار (الطخیه) (احجی) ای الزم و اولی من (حجی) بمعنی لزمه و رضی به، و ذلک لعدم الناصر (فصبرت و فی العین قذی) هذا کنایه عن شده الالم، فان من فی عینه (قذی) و هو ما یقع من العین من غبار و نحوه یکون فی الم شدید. (و فی الحلق شجی) الشجی ما اعترض فی الحلق من عظم و نحوه، ای کان حالی کحال من دخل عظم او نحوه فی حلقه، حیث یکون فی شده الالم لا راحه له و لا قرار (اری تراثی) هو المیراث، ای ما وصل الی من الرسول صلی الله علیه و آله، من الخلافه، او الاعم من ذلک و من (فدک) (نهبا) ای منهوبا قد سلبوه

[صفحه ۶۲]

(حتی مضی الاول) ای ابوبکر (لسبیله) المقدور و هی الموت (فادلی بها) ای ارسل الخلافه کما قال سبحانه (ادلی دلوه) (الی فلان) یعنی عمر، و فی بعض النسخ (الی ابن ابی‌الخطاب) (بعده) حیث اوصی ابوبکر بان یکون الخلیفه من بعده عمر (ثم تمثل) الامام علیه‌السلام (بقول الاعشی) و هو احد الشعراء: (شتان ما یومی علی کورها) (و یوم حیان اخی جابر (شتان) بمعنی افترق و (ما) زائد و (کور) الرحل الذی یوضع علی الناقه و (ها) عائد الی الناقه و (حیان) کان سیدا فی بنی حنیفه مطاعا فیهم و (جابر) اخو حیان اصغر منه یقول الشاعر- و هو اعشی الذی کان ینادم حیان- ان هناک فرقا بعیدا بین یومین مرا علی، ففی یوم کنت علی کور الناقه فی السفر فی متاعب و زحمات، و فی یوم آخر کنت عند حیان فی رفاه و راحه.. و لعل وجه تمثیل الامام بهذا البیت ارادته مقارنه یومیه، ففی یوم کان مع الرسول صلی الله علیه و آله و سلم فی راحه و عزه و منعه، و فی یوم ابتلی ب(عمر) فی تعب و نصب و بلاء، او المراد مقارنه یومه بیوم عمر، فیومه موجب للتعب و النصب و غصب الحق و یوم عمر یمر علیه و هو متقمص الخلافه فی عز و منعه. (فیا عجبا) اصله (عجبی) و فی المنادی المضاف الی الیا یجوز وجوه

خمسه کما قال ابن مالک (و اجعل منادی صح ان یضف لیا) (کعبد عبدی عبد عبدا عبدیا) و المعنی (یا عجیب احضر فهذا وقتک) او یا قوم التعجب تعجبا، (بینا هو) ای ابوبکر (یستقیلها) ای یطلب الاقاله من الخلافه (فی حیاته) ای حین کان حیا لانه یعلم عدم قابلیته لها، فقد روی علماء العامه و الخاصه ان ابابکر قال (اقیلونی فسلت بخیرکم و علی فیکم) (اذ عقدها) ای الخلافه (لاخر) و هو (عمر) (بعد وفاته)؟ فکیف تحمل اثام الخلافه بعد الموت، و هو یری نفسه غیر قابل لها و هو فی الحیات؟ (لشد ما تشطرا ضرعیها) (اللام) للتعجب و القسم و (شد) من الشدید و المراد الاستمساک بالشیء بکل قوه (تشطرا) ای اخذ کل من ابی‌بکر و عمر شطرا و جزئا (ضرعیها) الضرع هو الثدی و الضمیر عائد الی الخلافه. فقد شبه الامام الخلافه بناقه حلوبه- بجامع الانتفاع بالخلافه کالانتفاع بالناقه- و شبه تمسک عمر و ابی‌بکر بالخلافه بنفرین یدران ضرع الناقه بکل شده و استمساک فکانهما تواطیا علی ان لا یخلیا بین الناقه و بین صاحبها و انما تمسک کل واحد بضرع من ضرعیها بالشده لیشرب حلیبها، و هذه الجمله للتعجب، یعنی عجیب هذا الاقتسام الذی تمسکا به بکل شده حیث رشح ابابکر عمر- فی یوم السقیفه- و عین ا

بوبکر عمر حال موته، و من غریب الامر التهافت الواقع للعامه فی قصه هذا الاستخلاف، فقد رووا ان ابابکر اغمی علیه حال الوصیه علی عمر و هو فی السوق، و مع ذلک کانت الوصیه صحیحه- و لم یهجر ابوبکر- کما هجر الرسول- العیاذ بالله- حینما راد الوصیه علی علیه‌السلام ؟ (... فصیرها) ای جعل ابوبکر الخلافه (فی حوزه) هی المحل الذی یحاز فیه الشیء (خشناء) ای خشنه و المراد بها (عمر) فالخلافه صارت فیه و هو خشن الاخلاق غلیظ جاف سریع الغضب (یغلظ کلامها) هی الارض الغلیظه التی یصعب المشیء

فیها، فقد کان عمر شدید المواجهه یخشـی الذی یقابله شره و بذائه لسانه (و یخشن مسها) ای لمسها و الاقتراب منها، و هذا کنایه عن طبع عمر (و یکثر العثار فیهـا) ای فی تلـک الارض، یقـال (عثر) اذا اصـاب رجله حجر او نحوه فالمها او اوجب سـقوط الانسان، فان الارض الخشـنه یعثر الماشـی فیها (و الاعتـذار منها) ای یکثر الاعتـذار و هـذا اشاره لما کان یفعله عمر من المسارعه فی الاحکام عن جهل ثم یعتـذر منها حین ما کان ینبهه علی علیه‌السـلام او احـد الصـحابه علی خطائه. (فصاحبها) ای الذی یمشـی فی تلک الارض و یصاحبها (کراکب الصعبه) و هی الناقه العاصیه التی لا تسیر سیرا هینا و انما تشمس و توذ

ی الراکب (ان اشنق لها) ای لتلک الناقه و اشنق بمعنی جر الزمام لا یقانها و عدم سیرها (خرم) ای سبب شق انفه الذی هو محل الزمام لانها ترید الجری، و الراکب یرید ایقانها بشده- و شق انفها یوجب ضـررا علی المالک و اذی لها- (و ان اسلـس لها) ای ارخی الزمام حتی تجری النـاقه کمـا تشاء (تقحم) ای ادخلت نفسـها فی مواضع الهلکه، فلا یـدری راکب مثل هـذه الناقه ماذا یصنع، هل یشـنق ام یسلس؟ و هکـذا من یصـاحب عمر ان اراد نهیه عن اعماله الفاسـده، عاداه و اذاه، و ان سـکت عنه لیفعل ما یفعل اورد المسلمین فی الهلکه. (فمنی الناس) ای ابتلوا و اصـیبوا (لعمر الله) قسم بالله، و اصل (عمر) الحیات یقال لعمرک، ای و حتی حیاتک، ثم استعمل فی القسم مطلقـا من دون نظر الی اصـل معنـاه (بخبـط) لمـا کـان علیه عمر من الخبـط و الخلـط فی الامور (و شـماس) هو اباء الفرس عن الرکوب، و هو اشاره الی ان (عمر) لم یکن یطاوع الرفق، بل کان عنیفا فی امروه، و کان الناس مبتلون بسوء اخلاقه (و تلون) فانه کان یوم فی لون غیر لون الیوم السابق، فمره یحارب و مره یصاحب، و هکـذا کما هو الشان فی کل انسان غیر متزن (و اعتراض) هو السـیر علی خط غیر مستقیم ای لم یکن یسیر علی خط مستقیم و جاده واضحه. (فصبرت) ع

لی اعمال عمر (علی طول المـده) ای مع ان مـده خلافته قد طالت (و شده المحنه) التی ابتلیت بها من اجله، و قد ذکر کتب السـیر من الفریقین طرفا من اعمال عمر و ارائه، ممایدهش الانسان

[صفحه ۶۵]

(حتی اذا مضـی) عمر (لسبیله) کنایه عن موته و المراد ب(مضـی) اراد المضی فان کل واحد من الفعل و الاراده یستعمل بمعنی الاخر قـال سـبحانه (انمـا یریـد الله بکم الیسـر) بمعنی فعـل، و قال (اذا قمتم الی الصـلاه) ای اردتم القیام (جعلها) ای جعل عمر الخلافه (فی جماعه) سـته (زعم انی احـدهم) و هم علی علیه‌السـلام و عثمان، و طلحه، و الزبیر، و عبـد الرحمان بن عوف، و سـعد، و لفظه (زعم) باعتبـار ان محله علیه‌السـلام ارفع منهم، لاـ بمعنی (الزعم) المتعـارف- کمـا لاـ یخفی. و خلاصه حـدیث الشوری- کما فی شـرح ابن میثم- ان عمر لما طعن دخل علیه وجوه الصـحابه و قالوا له ینبغی لک ان تعهـد عهـدک ایها الرجل و تسـتخلف رجلا ترضاه، فقال لا احب ان اتحملها حیـا و میتـا فقـالوا افلا تشیر علینا؟ فقال اما ان اشیر فان اجبتم قلتم؟ فقالوا نعم فقال الصالحون لهـذا الامر سـبعه نفر سمعت رسول الله صـلی الله علیه و آله یقول انهم من اهـل الجنه احـدهم سـعید بن زیـد و انـا مخرجه منهم لاـنه من اهل بیتی و سـعد ابی‌وقـاص و عبـدالرحمان بـن عـوف، و طلحـه، و زبیر، و عثمـان، و علی، فامـا سـعد فلاـ یمنعنی منـه الاـ عنفـه و فضاضـته، و امـا عن عبدالرحمان بن عوف فلانه قارون هذه الامه، و اما من طلحه فتکبره و

نخوته، و اما من الزبیر فشـحه و لقد رایته بالبقیع یقاتل علی صاع من شعیر و لا یصلح لهذا الامر الا رجل واسع الصدر. و اما من عثمان فحبه لقومه و عصبیته لهم و اما من علی فحرصه علی هذا الامر و دعابه فیه ثم قال یصلی صهیب بالناس ثلاثه ایام و تخلو السته نفر فی البیت ثلاـثه ایـام لیتفقوا علی رجل منهم فان اسـتقام امر خمسه و ابی رجل فاقتلوه، و ان اسـتقر امر ثلاثه و ابی ثلاثه فکونوا مع الثلاثه الـذین فیهم عبـدالرحمان بن عوف، و یروی فاقتلوا الثلاثه الـذین لیس فیهم عبـدالرحمان بن عوف، و یروی فتحاکموا الی عبد الله بن عمر، فای الفریقین قضی له فاقتلوا الفریق الاخر، فلما خرجوا عنه و اجتمعوا لهذا الامر قال عبدالرحمان ان لی و لابن عمر من هذا الامر الثلث فنحن نخرج انفسـنا منه علی ان نختـار رجلاـ هو خیرکم للاـمه فقال الیوم رضـینا غیر علی فانه اتهمه فی ذلک فقال اری و انظر. فلمـا یئس من رضـی علی رجع الی سـعد فقال هلم نعین رجلا و نبایعه فالناس یبایعون من بایعته فقال سـعد ان بایعک عثمان فانا لکم

ثـالث و ان اردت ان تولی عثمـان فعلی احب الی، فلمـا آیس من مطـاوعه سـعد کف عنهم، و جـائهم ابوطلحه فی خمسـین رجلا من الانصار یحثم علی التعین فاقبل عبد الرحمان الی علی عل

یهالسـلام و اخـذ بیـده و قـال ابایعـک علی ان تعمـل بکتاب الله و سـنه رسوله و سـیره الخلیفتین ابی‌بکر و عمر، فقال علی علیه‌السـلام تبـایعنی علی ان اعمـل بکتـاب الله و سنه رسوله و اجتهـد رای فترک یـده، ثم اقبـل علی عثمـان فاخـذ بیـده و قال له مثل مقاله لعلی علیه‌السلام فقال نعم فکرر القول علی کل منهما ثلاثا فاجاب کل بما اجاب به اولا فبعدها قال عبدالرحمان هی لک یا عثمان، و بایعه، ثم بـایعه النـاس. و یرد الاشـکال علی عمر من وجوه نـذکر بعضـها: الاـول: ان الخلیفه کـان معینا من قبل الرسول فی قصه (الغـدیر) و غیرهـا، فبـای حق خـالف النص؟. الثانی: انه بای حق عاب جماعه زعم ان الرسول صـلی الله علیه و آله مات عنهم راضـیا- کما صـرح بـذلک- و انهم من اهـل الجنه؟. الثـالث: انه بـای حق حکم بتقـدیم الثلاثه الـذین فیهم ابن عوف؟. الرابع: انه بای حق حکم بقتل من خـالف الاـکثر، و هـل اهـل الجنه یقتلون لمجرد رای راوه؟. الخامس: انکان امر الخلافه (شوری) فهـذا التعیین کان خلاف (الشوری) فـای دلیل لرضـی المسـلمین بـذلک، و انکان بالنص فلا نص لهـذا الموضوع بهـذه الکیفیه؟. کما ان ابن عوف بای معیار دخل سـیره الشیخین فی الشروط؟ مع ان سیره الشیخین متناقضه، فهذا ولی خالدا، و هذا عزله، و هذا ح

کم بشـکل و ذلک بشـکل اخر، و هذا اوصـی و ذاک جعله شوری، و هکذا.. فکیف یمکن ان یعمل الخلیفه برای متناقض؟ ثم هل و فی عثمان، ام ضـرب بالکل عرض الحائط؟ (فیا لله) اللام للاستغاثه (و للشوری) ای اسـتغیث بالله من (الشوری) و هی المشوره فی امر الخلافـه، و بالاـخص بالکیفیه التی جعلها عمر، فان الشوری غیر جائز فی الامر المنصوص، فکما لا تجوز المشوره فی تحلیل الخمر، او اباحه ترک الصـلاه، کذلک لا تجوز المشوره فی تبدیل خلیفه، و انما دخل علی علیه‌السـلام فی الشوری لمصحله اهم و هی تکذیب اولئـک الـذین قـالوا ان النبوه و الخلاـفه لاـ تصـلحان لبنی هاشم، و لاحتمال انقاذ الحق بـذلک (متی اعترض الریب) ای الشک (فی) حرف جر مضـاف الی یـاء المتکلم (مع الاـول منهم) ای من هولاـء و هو ابوبکر، و جعله منهم باعتبـار تامرهم علی اغتصاب الخلافه؟ یعنی انی لم اکن اقرن بابی‌بکر الـذی یعترف کل من اولئک له بالفضل فکیف اقرن بمن دونه؟. (حتی صـرت اقرن) و اساوی- بمعنی اجعل قرینا- (الی هـذه النظائر) جمع نظییر و هو المثیل، ای امثل بعثمان و اشـباه عثمان (لکنی اسـففت اذ اسـفوا) یقال اسف الطائر اذا دنی من الارض (و طرت اذا طاروا) یعنی انی لم اخالفهم- حفظا علی بیضه الاسلام- فکان مثلی مثل طا

ئر فی سـرب طائر الذی یدنوا الی الارض اذ دنوا منها و یطیر و یصـعد اذا طاروا و صـعدوا. (فصغا) ای مال او استمع و کان الاصل هو الثانی و انما یسـتعمل بمعنی مال، لان الاصـغاء یلازم المیل (رجل منهم) من اهل الشوری: و یرید علیه‌السـلام بذلک (سـعد) (لضغنه) ای عداوته و حسده الکامن فی صدره، فقد کان ابن وقاص منحرفا عنه علیه‌السلام، و تخلف عن بیعته بعد قتل عثمان (و مال الاخر) و هو عبـدالرحمان بن عوف (لصـهره) ای مصـاهره الـذی کان بینهما ارتباط سـببی، و المراد به عثمان فقـد کان عبـدالرحمان زوجا لام کلثوم بنت عقبه بن ابی معیـط و هی اخت عثمـان لاـمه اروی بنت کریز، و لـذا اعطی الخلافه لعثمان دون الامام علی علیه‌السـلام (مع هن و هن) هذا کنایه عن وجود امور اخری سبب عدم بیعتهم للامام، و لعله علیه‌السلام یشیر الی اشتراطهم معه متابعه سیره الشیخین، و تخوفهم من عمله بـالحق، فلاـ یکون لهم نصیب فی الملـک و مـا اشبه ذلک و (هن) اسم لمطلق الاجناس: و یسـتعمل کثیرا فی امور مکروهه.

[صفحه ۶۹]

(الی ان) تمت البیعه لعثمان و (قام ثالث القوم) بعـد الشـیخین (نافجا حضـنیه) النافـخ، هوالنافـخ و الحضن ما بین الابط و الکشـح- ای الخاصـره- و هذا کنایه عن اکله لبیت مال المسـلمین کالبعیر الذی یاکل کل شـیء یجده من النبات فینتفخ، و هذا المعنی اظهر بقرینه مـا یـاتی، من ان یکـون المراد النفـخ تکـبرا (بین نثلیه) و هو الروث (و معتلفه) و هو محـل العلف، فکمـا ان البهیمه تطوف بین المحل الـذی له مـا فیه العلف و المحـل الـذی یبعر فیه، کـذلک کـان عثمان کل همه جمع اموال المسـلمین و اکلها و اشـباع اقاربه منها دون

ملاحظه مصالح المسلمین، فکانه یاکل هنا و یبعر هناک و هو فی التطواف بینهما دون الاشتغال بامر اخر، و قد ذکر (العلامه الامینی) فی (الغدیر) قائمه ببعض سرفه فی اموال المسلمین. (و قام معه) ای مع عثمان (بنوابیه) هم بنوامیه اشباه مروان (یخضمون مال الله) الخضم الاکل بملاء الفم کما یاکل البعیر النبات (خضمه الابل) ای مثل خضمه الابل و اکلها (نبته الربیع) فکما انها لا تلتفت الی شیء الا الاکل و یاکل فی نهم و حرص بجمیع فمه کذلک کان عثمان و بنوامیه بالنسبه الی اموال المسلمین (الی ان انتکث) ای انتقض، و اصله: ابطال امر مبرم (فتله) ای ما ابرمه

و فتله من الرئاسه و جمع الاموال و السیطره (و اجهز علیه) ای علی عثمان (عمله) ای قتله ما عمل، یقال اجهزت علی الجریح ای قتلته. (و کبت به) من (کبو) اذا سقط و منه الجواد قد یکبو (بطنته) و هی التخمه و الاسراف فی الشبع، ای ان اکله للاموال اورث سقوطه فقد جعل عثمان یسیء التصرف فی امور المسلمین باکل اموالهم، و تفریقها فی اقاربه و فرض سیطرتهم علی رقاب المسلمین بدون مبرر او کفایه منهم للسلطه، و اقصاء خیار الصحابه، و ضربهم و ایذائهم، و تبدیل الخلافه الی ملک عضوض، و لذا اجتمع المسلمون من مختلف الامصار- فی قصه طویله- و کلما ارادوا ارجاعه عن سیره لم یرجع، فاضطروا الی ان قتلوه لیخلصوا المسلمین و بلاد الاسلام منه، و کان من الکبر المحرضین علی قتله عائشه و طلحه و الزبیر و اشباههم حتی ان عائشه کانت تشبهه بیهودی طویل اللحیه یسمی نعتل فتقول (اقتلوا نعتلا قتله الله فقد بدل سنه الرسول وثوبه بعد لم یبل). و بعد ان قتل لم یجرء احد من اهله من دفن جنازته حتی بقی ثلاثه ایام و اخیرا اجتمع بعض بنی‌امیه و اهله و دفنوه لیلا فی (حش کوکب) و هو بستان کان یتخلی فیه متصل بالبقیع ثم ادخله معاویه فی البقیع.. و بعد قتله التف الناس حول الامام علی علی

هالسلام یطلبون بیعته و بعد اصرار قبل الامام و کان اول من بایعه طلحه و الزبیر، و لکنهما لما رایا ان مطامحهم و مطامعهم فی الاماره و السیطره و المال قد انهارت، لعمل الامام بالحق- نکثا بیعته و التحقا بعائشه التی کانت تحسد الامام و تبغضه، و اقاموا حرب الجمل و منها تولدت حرب صفین و منها تولدت حرب النهروان، التی اکتوی المسلمون بنارها الی هذا الیوم.

[صفحه ۷۱]

(فما راعنی) اروع الفزع ای ما افزعنی (الا و الناس) مقبلون (الی) لاخذ البیعه و المعنی ما راعنی الا اقبال الناس (کعرف الضبع) الضبع حیوان من نوع السباع تاکل الاموات ان وجدتها، و عرفها الشعر الکثیر الذی علی عنقها و هذا تشبیه لتکاثر الناس علی الامام و ازدحامهم علیه (ینثالون) ای یزدحمون (علی من کل جانب) من الجوانب الاربعه (حتی لقد وطیء) ای سحق بالاقدام لکثره الناس (الحسنان) الامام الحسن و الامام الحسین علیهم‌السلام، کما هو العاده فی ان الازدحام اذا کثر یسحق من الی جوانب الشخص المزدحم علیه، و قال بعض ان المراد ب(الحسنان) الا بهامان، فقد کان الامام جالسا حینما انثالوا علیه لمبایعته. (و شق عطفای) العطف طرف الرداء، سمی به لانه یعطف باستداره البدن، فقد انخرق جانبا رداء الامام من کثره جذب الناس لهما، لاراده الوصول الی الامام و اخذ یده للبیعه، فی حال کونهم (مجتمعین حولی) ای اطرافی (کربیضه الغنم) الربیضه الطائفه الرابضه من الغنم، بالتشبیه بها من جهه ان المجتمعین کانوا کالاغتام فی عدم الوقار و عدم توازن الحرکات- کانهم بهائم، من شده شوقهم و حرصهم علی بیعه الامام- (فلما نهضت بالامر) ای قبلت البیعه و قمت بالاماره

الظاهریه- بعد ما کان علیه‌السلام هو الخلیفه من الله و الرسول علی المسلمین- (نکثت) ای نقضت بیعتی (طائفه) و هم اصحاب الجمل کطلحه و الزبیر و من الیهما، فقد بایعوا الامام ثم نقضوا بیعته. (و مرقت اخری) المروق هو الخروج، و المراد بهم اهل النهروان- الخوارج- فانهم خرجوا من الدین بعد ما کانوا فیه، کما یمرق السهم من الغرض بعد دخوله فیه (و قسط اخرون) ای فسق، کما قال سبحانه (و اما القاسطون فکانوا لجهنم حطبا) و المراد بهم معاویه و اصحابه الذین فسقوا و لم یدخلوا فی طاعه الامام، بعد مبایعه الناس له، و یحتمل ان یکون المراد بالمقاربه معاویه و اجناد الشام و بالقاسطه الخوارج حسب الترتیب الخارجی، و علی ای تقدیر فهذه الاسامی لهولاء من الرسول صلی الله علیه و آله حیث قال للامام علیه‌السلام ستقاتل الناکثین و المارقین و القاسطین. و مجمل القصه

ان الامام بویع بالمدینه، اراد طلحه و الزبیر منه اماره الکوفه، و البصره فلم یلب طلبهما، فخرجا من المدینه باسم (العمره) و التحقا بعائشه، فاخذوا یالبون الناس علی الامام، و کتبا الی معاویه فی الشام و ارادا اقتسام البلاد بین الثلاثه، و ذهبا الی البصره لتوجیه العراق نحوهم، و ذلک سبب تمرد معاویه، حیث ا

ستظهر بهم و اقاما فی البصره یفسدان حتی التحق الامام بهما بجیشه، و رکبت عائشه علی (جمل) و جرت المحاربه بین الطرفین مما انتهی الی نصر الامام و قتل طلحه و الزبیر و رجوع عائشه الی المدینه خائبه خاسره.. ثم قام (معاویه) لمحاربه الامام و حارب الطرفان فی محل یسمی (صفین) و لما قرب انتصار الامام دبر (عمروالعاص) مکیده رفع المصاحف علی الرماح باسم انهم یطلبون حکم القرآن، و انطلت هذه الحیله علی جمله من اصحاب الامام فکفوا عن القتال، و قد اشرف علیه‌السلام علی الانتصار. و اخیرا انتهی الامر الی تحکیم حکمین (ابی موسی الاشعری، و عمرو العاص) فحکم ابو موسی بعزل الامام، و عمرو بنصب معاویه و هنا انشق اولئک الاغرار من اصحاب الامام علیه‌السلام و خرجوا علیه، و من ذلک سموا ب(الخوارج) و حاربوا الامام فی محل یسمی (نهروان) و انتصر الامام علیهم، و ان بقیت منهم بقیه عاشوا فی البلاد الاسلامیه، و اخیرا قتل واحد منهم و هو (ابن ملجم) الامام علیه‌السلام فی محراب مسجد الکوفه (کانهم) ای هولاء الطوائف الثلاث (لم یسمعوا کلام الله سبحانه حیث یقول) فی کتابه الکریم (تلک الدار الاخره نجعلها للذین لا یریدون علوا فی الارض و لا فسادا و العقابه للمتقین) و ل

ذا لم یعملوا بمقتضاها و ارادوا العلو و افسدوا، و فی الحقیقه ان هذه الحلقه من الاضطراب بعد حلقه (السقیفه) من اهم الحوادث التی افسدت البلاد و غیرت مجاری تاریخ المسلمین، و سببت انشقاقهم الی هذا الیوم. (بلی) نفی ل(کانهم لم یسمعوا) (و الله لقد سمعوها) باذانهم (و وعوها) بقلوبهم ای صاروا و عائا لها (و لکنهم) ترکوا العمل بها لانه (حلیت الدنیا فی اعینهم) ای تزینت و اراوها حلوه یقال حلیت المرئه ای تزینت بالحلی (و راقهم) ای اعجبهم (زبرجها) ای زینه الدنیا و زخارفها، و لذا ترکوا الاخره للتحفظ علیها و النیل من زخارفها

[صفحه ۷۴]

(اما و الذی فلق الحبه) ای شقها و اخرج منها النبات (و براء) ای خلق (النسمه) و هی الانسان او الروح (لو لا حضور الحاضر) الذی حضر لبیعه الامام و الامتثال لا-وامره (و قیام الحجه) من الله علی الامام، بان یقول له لم لم تنهض بالامر و قد هی لک الجو (بوجود الناصر) ای بسبب وجود الناصر للامام علی اعدائه. (و) لو لا (ما اخذ الله) (ما) موصوله (علی العلماء ان لا یقاروا) من قر علی الامر اذا لزمه و لم یغیره (علی کظه ظالم) الکظه هی الالم التی یجده الانسان فی بطنه من کثره الاکل و امتلاء الطعام (و لاسغب مظلوم) السغب شده الجوع بمعنی ان الله عهد الی العلماء ان لا یسکتوا علی ظلم الظالم للمظلوم بان یاکل حقه، فلا یجد المظلوم ما یتقوت به بینما یاکل الظالم حتی یمتلاء و یکظ بطنه- کنایه عن حرمان ذلک و اتخام هذا- (لا لقیت) جواب (لو لا) (حبلها) ای حبل الخلافه (علی غاربها) الغارب الکاهل، فقد شبه الامام الخلافه بالناقه، و القاء الحبل علی الغارب کنایه عن اهمالها و ارسالها و عدم التصدی لها، کما ان مهمل الناقه یلقی حبلها علی کاهلها لتذهب حیث تشاء. (و لسقیت اخرها) ای اخر الخلافه، فقد شبهها الامام بمزرعه سقی اولها (بکاس اولها) فکما تر

کت الامر فی ایام ابی‌بکر، کنت اترک الامر بعد عثمان (و لا لفیتم) ای وجدتم انتم- ایها الناس، و انکان الامر کذلک عند الامام حتی بعد قیامه بالامر- (دنیاکم هذه) برئاستها و زخارفها (ازهد عندی من عفطه عنز) و هی ما ترسله من انفها، و المراد فی ازهد- ای اکثر زهدا و نفره من الدنیا من زهدی فی عفطه العنز- فنسبه ازهد الی الدنیا: مجاز کما لا یخفی. انتهت الخطبه. (قالوا) ای الروات (و قام الیه) ای الی الامام علیه‌السلام (رجل من اهل السواد) و المراد به العراق، و سمی سوادا لکثره زرعه، و العرب یسمی الاخضر اسود، لانه یمیل الیه (عند بلوغه) ای بلوغ الامام (الی هذا الموضع من خطبته فناوله) ای عطاه (کتابا) قیل کانت فیه اسئل اراد الاجابه عنها (فاقبل) الامام (ینظر فیه) و انقطعت الخطبه (قال له ابن عباس) و المراد به عبدالله علی الظاهر (یا امیرالمومنین لو اطردت) ای لسترسلت

(خطبتـک) التی کنت تخطبهـا بـان تـاتی بالبقیه (من حیث افضـیت) ای من حیث انتهت الیه. (فقال) الامام علیه‌السـلام (هیهات) کلمه تقـال بمعنی (ابتعـد) ای تبعـد المطلب من ان یتم (یا بن عباس تلک) المقاله (شقشـقه) هو شـیء کالرئه یخرجها البعیر من فیه اذا هاج (هدرت) ای خرجت خروج الهدیر، و هو

صوت البعیر (ثم قرت) ای سـکنت فلا زیاده علیها (قال ابن عباس فوالله ما اسـفت علی کلام قط) ای ابـدا (کاسـفی علی هـذا الکلام) الذی بتر و قطع (الا یکون امیرالمومنین علیه‌السلام بلغ منه) ای من هذا الکلام (حیث اراد) بسبب قطع ذلک الرجل لکلامه.

خطبه ۰۰۴

[صفحه ۷۷]

(بنـا) المراد بالضـمیر الرسول و اهل البیت (اهتـدیتم) ایها الناس (فی الظلماء) ای ظلمه الکفر و المعاصـی، فان الانسان الـذی لا یعرف الحقیقه یتبه فی الظلمـات، و الرسول و اهـل بیته عرفوا للنـاس الحقـائق، فکـانهم حملوا مشاعل النور لهـدایه الناس عن ظلمات الحیات لیبصـروا الحق و الحقیقه (و تسـنمتم العلیاء) تسـنم رکـب سـنام البعیر، و هو الموضع العالی فی ظهره، و المعنی ارتقیتم مراقی الشرف و السودد، فقـد کـانت العرب و سـائر اهـل الارض فی ظلمه حـالکه من الکفر و العصـیان و المشاکـل، کمـا کـانوا خـائفین اذلاء (و بنا انفجرتم) ای دخلتم فی الفجر (عن السـرار) و هو اخر لیله من الشـهر یختفی فیهـا القمر. (و قر سـمع) ای صم و هـذا دعـاء بالصم علی السمع الذی (لم یفقه الواعیه) و هی العبر و المواعظ التی تصرخ بالانسان لتهدیه الی السبیل (و کیف یراعی النباه) و هی الخبر بصوت خفی (من اصـمته الصـیحه) هی الصوت الشدید؟ و المعنی ان من اصم سـمعه الصـیحه- فلم یسـمعها- کیف یمکن ان یسـمع الصوت الضعیف؟ و لعل هذا اشاره الی ان من لم یعتبر بالقرآن و السنه النبویه کیف یوثر فیه کلام الامام علیه‌السلام، و هو ادون منهما منزله و الذی یوید هذا ان الامام خطب هذه الخطبه بعد مقتل طلحه

و الزبیر، و کانه یشیر الیهما، و الی ما احـدثاه من الفتنه بـدون اتعاظ بکلام الله و الرسول و الامام. (ربط جنان) الجنان القلب، و سـمی بذلک لاختفائه، من (جن) و المراد الدعاء للقلب الخائف من الله بالرباطه و القوه، فان الشیء اذا کان مربوطا، کان قویا لا یتمکن احد من زحزحته- و لـذا کنی عن القوه بالربـط- (لم یفـارقه الخفقان) هو الاضـطراب، فان القلب الخائف من الله سـبحانه دائم الاضـطراب خوفـا من ان لاـ یکون صـدر منه شـیء یوجب العقوبه و العـذاب و هکـذا یلاـزم الخوف من الله الربـاطه و القوه فـان الانسان اذا عظم الخالق فی نفسه صغر ما دونه فی عینه.

[صفحه ۷۸]

(ما زلت انتظر بکم) ایها المحتقون بی (عواقب الغـدر) فان الانسان الـذی یغدر بامیره لابد و ان تظهر عواقب غدره من التامر و الافساد و خلع الطاعه و نحو ذلـک (و اتوسـمکم) التوسم التفرس ای اتفرس فیکـم- من حرکـاتکم و سـکناتکم- (بحلیه المغترین) ای بعلائم الاشـخاص المغرورین، و المغرور هو الـذی حلی فی عینه شـی زائف، و مثله یترک الحق لاجل ذلک، و لـذا لا یبعـد ان یترکوا الامام لغرورهم و غفلتهم، و یمیلوا الی غیره (سترنی عنکم جلباب الـدین) الجلباب هو الثوب الفضافض الـذی تلبسه المرئه، و جلباب الـدین احکـامه الـتی توجب ستر الانسـان عن السـیئات فلاـ یری اعمـاله السـیئه، یعنی ان الـذی عصـمکم منی فلم اتعرض علیکم بالاـذی هو الظواهر الـدینیه التی لبسـتموها. (و بصـرنی بکم) ای ارانی واقعکم و ما خفی فی صـدورکم (صدق النیه) ای النیه الصادقه الکامنه فی صـدری فانهـا تتفرس بواطنکم السـیئه، فـان الانسان الطاهر القلب یلقی الیه بواطن الاشـخاص- من الغیب- فیری کل انسان علی ما هو علیه (اقمت لکم) (اللام) للتاکیـد و المعنی (اقمتکم) بارشاداتی و نصائحی (علی سـنن الحق) و السـنن هو الطریق الواضـح (فی جواد) جمع جاده و هی الطریق (المضله) هی الارض التی یضل سالکها، ای انی اقمتکم

علی طریق فی بین الطرق الباطله الکثیره التی یضل الانسان اذا سلکها بلا دلیل (حیث تلتقون و لا دلیل) ای حیث یلتقی بعضکم ببعض

لیتاسئل عن الطریق لکن الکل تائهون لا- یعرفون الطریق فلا فائده فی التقائهم و تسائلهم. (و) حیث (تحتفرون) الارض للوصول الی الماء لئلا تهلکوا من العطش (و لا تمیهون) یقال (اماه) ای اخرج الماء، ای لا تجدون الماء، فالارض مضله، و الدلیل مفقود، و الماء غیر موجود، فکیف کنتم؟ و هکذا انتم فی الامور الدینیه، و قد انقذتکم من مثل ذلک (الیوم انطق لکم العجماء ذات البیان) العجماء هی البهیمه التی لا- تتکلم و معنی کونها ذات البیان انها مع عدم تکلمها تبین عن الشیء بالدلاله و الاشاره، و مراده علیه‌السلام ب(العجماء) العبر و العظات، التی هی اعجم و لا تنطق و لکنها تدل و تشیر الی الامور، فان العبره تدل علی ان من فعل کذا اصابه کذا- لم بین الاسباب و المسببات من الارتباط- و معنی انطاقه علیه‌السلام لهم، دلالتهم علی تلک العبر و ارشادهم الیها، کی یعتبروا. (غرب) ای غاب و ضل (رای امری تخلف عنی) ای لم یتبعنی فان الامام هو الحق، و کل من تخلف عنه علی باطل (ما شککت فی الحق مذ اریته) ای من وقت ارانیه رسول الله صلی الله علیه و آل

ه و سلم، فقد کنت الزم الحق، و لذا کان کل مخالف لی علی باطل (لم یوجس موسی علیه‌السلام خیفه علی نفسه) کما قال سبحانه: (فاوجس فی نفسه خیفه موسی) ای لم یکن خوف موسی علیه‌السلام علی نفسه و انما خاف من ان یموه السحره علی الناس فلا یقبلوا کلام موسی علیه‌السلام (اشفق) ای اکثر شفقه و خوفا (من غلبه الجهال) و هم السحره (و دول الضلال) جمع دوله و هی السلطه، ای سلطه فرعون، فان موسی کان اخوف ما یخاف هو هذا الامر لا غیره و قد اراد علیه‌السلام بهذا الکلام انه لا یخاف علی نفسه من الظالمین المعادین له و انما یخاف علی انطلاء تمویهاتهم علی الناس فینحرفون عن الحق. (الیوم توافقنا) ای تلاقینا نحن و انتم (علی سبیل الحق و الباطل) فمن سار معی کان علی الحق، و من خالفنی کان علی الباطل (من وثق بماء لم یظماء) ای ان من کان واثقا باحد لم یحتج الی غیره فم اللازم ان یحصل الانسان علی الثقه بامامه حتی لا یحتاج الی غیره، و ذلک کما ان الشخص الذی یعلم ان عنده ماء یکفیه للشرب لم یهج به العطش، فان سکون النفس یوثر فی الجسد.

خطبه ۰۰۵

[صفحه ۸۱]

(لما قبض رسول‌الله صلی الله علیه و آله و سلم و خاطبه العباس و ابوسفیان بن حرب فی ان یبایعاله بالخلافه). و ذلک ان اباسفیان اراد الفتنه و جعل المسلمین بعضهم یضرب وجه بعض، حتی ینتهز فرصه لارجاع الناس الی الکفر، فجاء و استصحب العباس، و هو لا یعلم بالمکیده- یستنهضان الامام علیه‌السلام للقیام بطلب حقه و اقصاء القوم. (ایها الناس شقوا امواج الفتن بسفن النجاه) فکان الفتن مثل امواج البحر التی اذا غمرت شیئا اغرقته، و سفن النجاه هی الطرق الموصله الی رضوان الله سبحانه، و شقها کنایه عن السیر فی الطریق القویم الموجب للوصول الی الساحل. (و عرجوا) ای میلوا و اعزفوا (عن طریق المنافره) ای منافره بعضکم لبعض، و النفره هی الابتعاد عن کره (وضعوا) ای اترکو (تیجان المفاخره) عن روسکم، فان الذی یفتخر کانه شمخ براسه و وضع علیها تاجا من الافتخار کتیجان الملوک، فالامام یامر بالتواضع (افلح من نهض بجناح) ای فاز بالظفر من نهض بالامر و کان له جناح یساعده، و قد کانت الجمل لردع ابی‌سفیان عن المفاخره بعلی علیه‌السلام فی قبال اولئک الغاصبین و هذه الجمله و ما بعدها لبیان عذره علیه‌السلام فی ترکه الامر و عدم نهوضه حیث لا جناح و لا انصا

ر له، و قد شبه الانصار بالجناح، لانه کما یطیر الطائر بجناحه کذلک ینهض الناهض بانصاره. (او استسلم) و لم ینهض (فاراح) الناس و اراح نفسه یوقعهم فی المهلکه، و لم یوقع نفسه فی المذله، یقال قیل لعنتره انک اشجع العرب؟ فقال لست باشجعهم و لکن اقدم اذا ان الاقدام عزما و احجم اذا کان الاحجام حزما (هذا) الذی تدعوانی للنهوض به من الامره و الخلافه (ماء آجن) ای کالماء المتعفن الذی لا- یستساغ طعمه فان الخلافه تشوبها المکاره و المصاعب و المتاعب (و لقمه یغص بها اکلها) فلا یهناء بها و معنی (غص) بالشیء، بقی فی حلقه و نشب فی لهاته فلم یتمکن من بلعه، کما قال الشاعر (اکاد اغص بالماء الفرات). و بعد ما شبه الامام

علیه‌السلام الخلافه بالماء الاجن و اللقمه الصعبه، شبه نفسه بالذی یقطف الثمره قبل النضج (و مجتنی الثمره) من (اجتنی) بمعنی قطف (لغیر وقت ایناعها) یعنی قبل بلوغها النضج و الکمال، و (اللام) للتاکید، فان وقت خلافه العام الظاهریه لم یحن بعد اذ لو قام بالامر لم یتبعه الاجماعه قلیله، و ذلک یورث الفتنه التی تعصف بالاسلام و لذا ترک الامام حقه، فاذا قمت انا فی هذا الوقت کنت (کالزراع بغیر ارضه) الذی لا یحصل شیئا من ثمره فان الناس لیسوا

بمحل قابل لخلافه الامام و انما هم محل لابی‌بکر، فانهم الی اشباههم امیل، و قد اخبر القران الحکیم بذلک بقوله: (افان مات او قتل انقلبتم علی اعقابکم). (فان اقل) ان الخلافه لی و انتم غاصبون لها (یقولوا حرص علی الملک) بان یسیطر و یتسلط علی الملک و المنصب (و ان اسکت) فلا اطالب حقی (یقولوا) و المراد ناس آخرون (جزع من الموت) و خاف انه اذا طلب حقه و قامت المحاربه، قتل فی سبیل ذلک، فتخلصا من الموت یسکت عن حقه (هیهات) ای شتان بین هذه المزاعم و بین الواقع، فلو طلبت لم یکن طلبی حرصا علی الملک و لو سکت لم یکن سکوتی جزعا من الموت (بعد اللتیا و التی) ای تلک المزعمه الاولی و المزعمه الثانیه ای بعد التجاوز عن هذین الکلامین الباطلین، الحق فی ان سکوتی لمصلحه الاسلام، و لو طلبت کان لاجراء الحق و ارجاع الخلافه الی اهلها الشرعی و اللتیا مصغر التی، و تصغیرها شاذ، کما قال ابن مالک (و صغروا شذوذا الذی التی) (و ذامع الفروع منها تاوتی و هذا مثل اصله ان رجلا تزوج بقصیره سیئه الخلق فشقی بعشرتها ثم طلقها و تزوح باخری طویله فکان شقائه بها اشد فطلقها، فقیل له الا تتزوج؟ قال لا اتزوج بعد اللتیا و التی (و الله) لیس السکوت خوف الموت، فانه (لابن

ابی‌طالب) یعنی نفسه علیه‌السلام، و اللام، للتاکید (انس بالموت) ای اکثر انسا بان یموت (من الطفل بثدی امه) فلیس لی خوف من الموت (بل) سکوتی لانی (اندمجت) ای انطویت و اشتملت (علی مکنون علم) ای علم مکنون، هو ما اعلم من نتائج الامور و عواقبه و ان الله انما امهل هولاء للامتحان و الاختبار. (لو بحت به) من باح بسره اذا اظهره، ای لو اظهرت ذلک العلم (لاضطربتم) انتم (اضطراب الارشیه) جمع رشاء بمعنی الحبل (فی الطوی) جمع طویه و هی البئر (البعیده) ای العمیقه فکما یکثر اضطراب الحبل فیها عند السقاء- لبعد عمقها- کذلک یکثر اضطرابکم و لو اعلمتکم بما اعلم، فانه علیه‌السلام لو اخبرهم بامتلاک اولئک الامر و ما یسببون من اراقه الدماء و تغییر الاحکام و سوق الناس بالغلظه و الاستیثار بفیء المسلمین و ما الی ذلک لاضطراب المسلمون اشد الاضطراب، کما ان من یخبر ان حاکمه سوف یظلم و یوذی خاف و اضطراب، لکن الامام یسکت عن ذلک کله ابقائا لنظام الاسلام، و لعدم ایجاد حرب داخلیه توجب العصف بالاسلام و المسلمین

خطبه ۰۰۶

[صفحه ۸۵]

(لما اشیر علیه بان لا یتبع طلحه و الزبیر و لا یرصد لهما القتال) ای لا یرقب و لا یستعد لقتالهما. (و الله لا اکون کالضبع) هو حیوان من السباع یاکل الاموات اذا وجدها (تنام علی طول اللدم) اللدم هو الضرب بشیء ثقیل یسمع صوته، و ضبع مونث سماعی، قال ابوعبید یانی صائد الضبع فیضرب بعقبه الارض عند باب جحرها ضربا غیر شدید- و ذلک هو اللدم- ثم یقول خامری ام عمر (ای الزمی دارک من خامر اذا لزم داره و ام عامر کنیه الضبع) یقول ذلک بصوت ضعیف مکررا فتنام الضبع علی ذلک فیجعل فی عرقوبها حبلا، فیجرها و یخرجها (و کان فی الصوت تاثیرا و ایحائا) یقول الامام علیه‌السلام لا اکون کالضبع ابقی فی المدینه حتی تقوی شوکه طلحه الزبیر، فیاخذان الامر من یدی، کالضبع المصیده. (حتی یصل الیها) ای الی الضبع (طالبها) الذی یرید صیدها (و یختلها) الختل الخدیعه (راصدها) ای الصائد الذی رصدها (و لکنی اضرب بالمقبل الی الحق) الذی تبغی (المدبر عنه) ای عن الحق، و هو من خالف الامام (و) اضرب (بالسامع) للحق (المطیع) لاوامری (العاصی) للحق (المریب) ذو الریب فی الحق- و الریب بمعنی الشک- (ابدا) یعنی هذا شانی دائما (حتی یاتی علی یومی) ای مماتی و الیوم المع

د لانتقالی من الحیات الی الـدار الاخره. ثم بین علیه‌السـلام ان هضم طلحه و الزبیر لحقه، لیس اول هضم اصابه، بل قد اسـتمرء الناس حقوقه و هضـموا امره منـذ امـد طویل (فو الله ما زلت مدفوعا عن حقی) ای دفعنی الناس عن الحق الذی هو لی (مسـتاثرا علی) ای ان الناس اسـتاثروا و اسـتبدوا بحقوقی علی ضرری (منذ قبض الله نبیه صلی الله علیه و آله و سلم حتی یوم الناس هذا) (منذ) بمعنی الوقت الماض فقد غصب ابوبکر، ثم عمر، ثم عثمان، حقه الشرعی فی الخلافه و بعد ذلک جائت عائشه و طلحه و الزبیر، و بعدهم معاویه.

خطبه ۰۰۷

[صفحه ۸۷]

یـذم فیها اتباع الشـیطان (اتخـذوا) ای الکفار و العصات (الشـیطان لامرهم ملاکا) الملاک قوام الشـیء الـذی یملک به، یعنی ان قوام امرهم اطاعه الشـیطان (و اتخذهم) ای الشـیطان (له) ای لنفسه (اشـراکا) جمع شرک و هو ما یصاد به فهم آله الشیطان فی الاضلال اذ بسـببهم یضـل سـائر الناس (فباض و فرخ فی صـدورهم) هـذا کنایه عن استیطان الشـیطان لقلوب هولاء، فان الطیر اذا باض و فرخ فی مکان فقـد اتخذه وطنا لنفسه و ماوی یاوی الیه (ودب) ای تحرک (و درج) ای مشـی (فی حجورهم) جمع حجر، و هو الحضن، فکما ان الطفل یدب و یدرج فی حجر و الدیه و یالف بهما الفه شدیده کذلک هولاء بالنسـبه الی الشیطان (فنظر) الشیطان (باعینهم) و هذا کنایه عن ان نظر هولاء الی المحارم و الشـرور اذ نظر الشـیطان الیهما، فقـد اتحد بهم و امتزج معهم (و نطق بالسـنتهم) فکلامهم کلام الشـیطان. (فرکب) الشـیطان (ب) سبب (هم الزلل) جمع زله و هی العثره عن الحق و عدم رسوخ القدم فیه، ای ان الشیطان اوقفهم فی مواقف الزله حتی زلوا و لم یثبتوا (و زین لهم الخطـل) هو اقبـح الخطـاء، ای ان الشـیطان حسن فی نفوسـهم الخطایـا و الاثـام القبیحه، ففعلوا (فعل من قد شرکه الشیطان فی سلطانه) ای ان الشیطان صار شریکا ل
هم فی سـلطتهم علی الامور، فما یفعلونه انما یفعلونه باشتراک مع الشـیطان حصه له و حصه لهم (و نطق بالباطل، علی لسانه) فلسانهم یتکلم لکن بایحاء من الشیطان و القاء منه الیهم.

خطبه ۰۰۸

[صفحه ۸۸]

یعنی به الزبیر فی حال اقتضت ذلک الکلام لقـد کان المسـلمون یقولون لطلحه و الزبیر، کیف تنقضان بیعه الامام، و قد بایعتماه طوعا و رغبه بـدون اکراه و لا اجبار؟ فکانا یجیبان بانهم انما بایعا بایـدیهما لا بقلوبهما و یزعمان ان هـذا الجواب یبرر موقفهما العـدائی من الامام علیه‌السـلام و لذا قال الامام علیه‌السـلام (یزعم) الزبیر (انه بایع بیده و لم یبایع بقلبه) فکان فی البیعه مکروها غیر راضی (فقد اقر البیعه) اقرارا (و ادعی الولیجه) الـدخیله فی الامر، ادعائـا، و المقر ماخوذ باقراره ما لم یثبت بحجه واضـحه خلاف الاقرار (فلیات) زبیر (علیهـا) ای علی الولیجه التی ادعاهـا (بـامر یعرف) ای بحجه واضـحه معروفه (والا ـ) فان لم یات بالحجه (فلیـدخل فیما خرج منه) من طاعتی و تسلیم الامر الی، فان علی المدعی البینه، و ان لم یقمها کان اللازم، الکف عن ادعائه.

خطبه ۰۰۹

[صفحه ۸۹]

یصف اصـحاب الجمل و انهم اصـحاب قول لا اصـحاب عمل (و قد ارعدوا و ابرقوا) شبههم علیه‌السلام بالسحاب الذی یرعد و یبرق، الماغـا الی المطر فانهم کانوا یقولون و یسبون و یظهرون الشـجاعه و البساله (و مع هـذین الامرین) الارعاد و الابراق (الفشل) و عـدم المحاربه الشدیـده، فقـد اعتزل زبیر الحرب و طلحه قتل بـدون محاربه معلومه (و لسـنا نرعـد) بان نقول و نهرج (حتی نوقع) بالعـدو و

نوسع فيهم القتـل و الضـرب (و لاـ نسـيل) بالكلاـم (حتى نمطر) اى نظهر العمـل فاننـا نجرى الاـمور، لاـ الاقوال، و هـذا هو الحائز بين العاملين و غيرهم- غالبا- فالعاملون يعملون بلا ان يقولا و القائلون لا يعملون، و انما مجرد قول و ثرثره.

خطبه ۰۱۰

[صفحه ۹۰]

و الغالب ان (الخطبه) تكون مع اعتماد فى الاداء، و وقوف او صعود منبر او ما اشبه، و ابتداء بالحمد و الصلاه، بخلاف (الكلام) و هذا هو الـذى جعـل (السـيد) يقول تـاره (من خطبه) و اخرى (من كلاـم) و الغالب ان (السـيد) يبتر بعض الخطبه او بعض الكلام، مما يراه افصح من سائر جملها و لذا يقول (من..) بالتبعيض (الا) حرف تنبيه، اى ليتنبه السامع (و ان الشيطان قد جمع حزبه) المراد بالشيطان اما حقيقه او كنايه عن شـخص و قد ذكروا انه عليه‌السلام خطبه بمناسبه حركه الطلحه و الزبير (و استجلب) اى طلب جلب (خيله و رجله) اى فرسـانه و رجالته و هـذا اشاره الى قوله تعالى (و اجلب عليهم بخيلك و رجلك) (و ان معى لبصـيرتى) لم اتغير بل عرفانى بالامور كما كنت سابقا (ما لبست على نفسـى) التلبيس الاشـتباه اى لم اسبب الاشتباه على نفسى حتى لا ادرى هل انا على الحق ام لا، كما هو الشان فى كثير من الناس حيث يقعون فى المعارك يتشـككون فى امر انفسـهم (و لا لبس على) بان شـكك لى مشكك فشككت (و ايم الله) اى قسـما بـالله، فـان (ايم) بمعنى القسم (لاـ فرطن) يقـال افرطه اذا ملاـه حتى فـاض (لهم) اى لهولاء المخالفين لى (حوضا انا ماتحه) يقال متح الماء اذا نزح الماء، و المعنى انى ا
هى لهم الجيش الجم الذى انا متوليه بحيث (لا يصدرون عنه) اى لا يخرجون عن الماء- كنايه عن انهم يقتلون فلا ينجون بسلامه- (و لا يعدون اليه) اذ لو ماتوا لا يتمكنون من الذهاب و الاياب.

خطبه ۰۱۱

[صفحه ۹۱]

(لاـبنه محمـد بن الحنفيه لمـا اعطاه الرايه- اى العلم- يوم الجمـل) و انمـا سـمى ابن الحنفيه لان امه امرئه من بنى حنفيه و انما قيل له ذلك ليميز عن اولاد فاطمه الزهراء صـلوات الله عليهما، و كان شـجاعا محبوبا عند الامام عليه‌السلام و اخوانه. (تزول الجبال و لا تزل) يعنى يجب ان تكون من الصـمود فى مقابل الاعـداء حتى انك لا تزحزح عنهم، و ان زالت الجبال عن مراكزها (عض على ناجـذك) النواجذ اقصى الاضراس، و اذا عض الانسان على اسنانه اشتدته اعصاب راسه فكان اكثر عزيمه و اشد شكيمه (اعر الله) من (اعار يعير) اى ابـذل بنحو العـاريه لله (جمجمتـك) اى راسك فانه سـبحانه ياخـذه هنا و يعطيك هناك، و معنى هـذا ان يتصـمم للقتل (تـد) من (وتـد) اى اثبت الوتـد فى الجدار و نحوه (فى الارض قدمك) اى اجعلها كالوتد، حتى اذا جائت كتيبه لا تنهزم، فان الوتد ثابت مهما كـان الاـمر (ارم ببصـرك اقصـى القوم) اى انظر الى اخر معسـكر الاعـداء، حتى تجـد فى نفسـك العزم على مقاتله الجمع الكثير، فان الانسان كلما كان اعرف بكثره العدو كان اشد عزما و اقوى قلبا للتقدم و اكثر تقديرا للظروف (و غض بصرك) اى بعد ان نظرت الى اخر القوم ارم بصرك على الارض لئلا يهولنك السيوف و الرماح المش
رعه نحوك، و هكذ الانسان ذو العزم الراسخ يقدر مقدار الاعداء ثم يشـرع من الادنى فالادنى ناظرا امامه لئلا يضـطرب قلبه اذا ابصـر غير قدامه (و اعلم ان النصر من عندالله سبحانه) و اذا علم الانسان ذلك اشتد قلبه و ربط جاشه و تضاعف نشاطه و قدرته.

خطبه ۰۱۲

[صفحه ۹۳]

(لما اظفره الله باصحاب الجمل- بان غلب علیهم و انهزموا- و قد قال له بعض اصحابه وددت ان اخی فلانا کان شاهدنا- ای یری نصرنا علیهم- لیری ما نصرک الله به علی اعدائک؟) (فقال له علیه‌السلام: اهوی اخیک معنا)؟ ای هل میله و رغبته معنا، و انه یحبنا و یکره اعدائنا؟ (فقال- الرجل- نعم) (...- قال) - علیه‌السلام- (فقد شهدنا) ای حضرنا فی الثواب فانه شریک معنا فی الاجر لان الرجل مع من احب (و لقد شهدنا فی عسکرنا) ای کان کالحاضر معنا فی الثواب و الاجر (هذا) صفه (عسکرنا) (اقوام فی اصلاب الرجال) جمع صلب و هو عظم الظهر موضع المنی، کما قال سبحانه (یخرج من بین الصلب و الترائب) (و ارحام النساء) المراد بهم الاجنه الذین لم یخرجوا بعد من الرحم (سیرعف بهم الزمان) ای یخرجهم الزمان الی الوجود، و اصل الرعاف الدم الذی یخرج من الانف، فکان الزمان یرعف و رفاعه اولئک المشارکون معنا، لانهم یهوونا و یحبونا و هوائهم معنا (و یقوی بهم الایمان) لانهم ینصرون امیرالمومنین و اهل بیته بالقلم و اللسان و سائر و سائل النصر.

خطبه ۰۱۳

[صفحه ۹۴]

فی ذم اهل البصره و ذلک بعد وقعه الجمل. (کنتم) یا اهالی البصره (جند المراه) یعنی عائشه (و اتباع البهیمه) یعنی الجمل، فانهم کانوا یتبعون الجمل حیث مال و ذهب و کان الجمل یسمی ب(عسکر) (رغا) الجمل: و هو صوته (فاجبتم) و قدکنی عن صوت راکبه بصوته- بعلاقه الحال و المحل- (و عقر) ای قطعت ارجله و جرح (فهربتم) فلا ثبات لکم، و لا ادراک (اخلاقکم دقاق) جمیع دقیق و هو الدنیء اذا الشیء الدقیق لا یستقر علی حال، و لا یتحمل مختلف الاشیاء (و عهدکم شقاق) فانهم عاهدوا الامام علیه‌السلام علی ید و الیه (عثمان بن حنیف) ثم خالفوا فکان عهدکم مخالفه و مشاقه (و دینکم نفاق) تظهرون هنا وجها و هناک وجها. (و ماوکم زعاق) ای مالح و الماء المالح یوثر فی اخلاق الانسان حرافه و تغتا (و المقیم بین اظهرکم) جمع ظهر، و المعنی فی وسطکم، فان ظهر الشیء ما یظهر منه مقابل البطن المخفی من کل شیء (مرتهن بذنبه) ای انه ملازم للذنب، اذ لابد و ان یکتسب من اخلاقهم و صفاتهم، فهو کالرهن الملازم للشحص مادام المال لم یود (و الشاخص عنکم) ای المسافر عن بلادهم الی غیرها (متدارک برحمه من ربه) قد ادرکته الرحمه و لذا وفق للفرار منهم و من بلدهم (کانی بمسجدکم)

و هو مسجد کبیر بین (البصره) الحالیه و (الزبیر) ربما قدر بمائه الف (متر) (کجوجو سفینه) و هو صدرها الظاهر للابصار من بعید. (قد بعث الله علیها) ای علی البصره (العذاب من فوقها) ای الطرف الاعلی منها (و من تحتها) ای من الطرف الاسفل منها، کما قال سبحانه (اذ جاوکم من فوقکم و من اسفل منکم) قالوا و قد غربت البصره مرتین فی ایام (القادر بالله) و مره فی ایام (القائم بامر الله) کما اخبر الامام علیه‌السلام (و غرق من فی ضمنها) ای فی داخل بصره. و فی روایه: (و ایم الله) ای قسما بالله فان (ایم) بمعنی القسم (لتغرقن بلدتکم) ای بصره (حتی کانی انظر الی مسجدها) الذی تقدم ذکره (کجوجوء سفینه) ای صدر السفینه (او نعامه جاثمه) ای واقعه علی وجه الارض، فان شرفات المسجد لعلوها لم یغمرها الماء بل بقیت ظاهره. و فی روایه: (کجوجوء طیر) ای صدره (فی لجه بحر) ای فی وسطه، فان الانسان یری الطیر الرابض علی ماء البحر و الذی یملاء عین الانسان منه هو الصدر منه. و لعل الامام علیه‌السلام قال ذلک مکررا، فاختلف الروات حسب اختلاف کلام الامام علیه‌السلام، فان العاده قد جرت بان الانسان یذکر الخبر الطریف- تبشیرا و تحذیرا- مکررا فی کل منلسبه، و الله العالم. و ف

ی روایه اخری: (بلادکم) یطلق البلاد علی البلد الواحد باعتبار المحلات (انتن بلاد الله تربه) و ذلک لکثره البخار المتصاعد من المیاه الموجب للرطوبه و العفونه، بالاضافه الی ان قرب الارض من الماء یوجب عفونتها لاحتباس الا- بخره فیها- کما ذکروا فی کتاب الطب- (اقربها) ای اقرب البلاد (من الماء) لا نخفاض مستواها حتی انها قریبه من مستوی المیاه الداخلیه و سطح البحر (و ابعدها من السماء) ای من الرحمه، او المراد (السماء النقی) فان الارض کلما کانت ارفع انت اقرب الی الهواء النقی الذی لم تشبه الابخره و

العفونات، و المراد ب(التفضیل) النسبی، لا الحقیقی کما لا یخفی (و بها) ای فی بلادکم (تسعه اعشار الشر) هذا عدد یقال للمبالغه، لا للحصر الحقیقی، و المعنی ان فیها شر کثیر. (المحتبس فیها) ای الباقی- و قد شبه الامام علیه‌السلام بالمحبوس، لانها مثل الحبس فی ردائتها- مرتهن (بذنبه) و حذف (مرتهن) لدلاله الکلام علیه (و الخارج) منها انما خرج (بعفو الله) فان بقائه هناک الموجب لتخلفه باخلاقهم معصیه تحتاج الی عفو الله سبحانه للخلاص منها، و من هذا یظهر ان قوله علیه‌السلام (المحتبس..) یراد به: بان الباقی، انما احتبس هناک بسبب ذنب صدر منه (کانی انظر
الی قریتکم هذه) و القریه تطلق فی مقابل الصحراء، و ان کانت بلده کبیره، کما قال سبحانه (و ان من قریه الا خلا فیها نذیر) (اخرجوهم من قریتکم) (قریتک التی اخرجتک) و کانها سمیت قربه لانها (مقری) الضیف (قد طبقها الماء) ای شملها (حتی ما یری منها) ای من القریه (الا شرف المسجد) جمع شرفه و هی ما یبنی فی اعالی جدار المسجد للزینه (کانه جوجوء طیر فی لجه بحر) قد سبق تفسیر الجملتین.

خطبه ۰۱۴

[صفحه ۹۸]

قاله علیه‌السلام (فی مثل ذلک) لذم اهل البصره (ارضکم) یا اهالی البصره (قریبه من الماء) لا نخفاض مستواها (بعیده من السماء) ای الرحمه او الهواء النقی (خفت عقولکم) تشبیه للعقل بالشیء الخفیف الذی یحرکه هبوب الریاح، فی مقابل العقول الرزینه التی لا تتحرک بادنی حرکه و اقل اضطراب و عاصفه (و سفهت حلومکم) ای انکم سفهاء لاکمال لعقولکم (فانتم غرض لنابل) القرض هو الشیء الذی ینصب لیرمی بالسهام، و النابل الضارب بالنبل و هو السهوم، فانهم صاروا غرضا لطلحه و الزبیر و عائشه (و اکله لاکل) یعنی انکم لا حصانه لکم، حتی ان کل احد یطمع فی اکلکم کلقمه سائغه (و فریسه لصائل) ای من صال من السباع و الفریسه هو الحیران الصغیر الضعیف الذی یفترسه السباع و صال بمعنی هاجم و وثب بقوه.

خطبه ۰۱۵

[صفحه ۹۹]

فیما رده علی المسلمین من قطائع عثمان فان عثمان کان قد اعطی بعض اراضی المسلمین لا قربائه و من الیهم فلما جاء الامام علیه‌السلام الی الحکم قطع ایدی اولئک الذین استولوا علیها بامر عثمان، و ردها للمسلمین کما کانت لهم. (و الله لو وجدته) ای وجدت المال الذی اقطعه عثمان (قد تزوج به النساء) بان جعله المعطی له مهراو تزوج به امرئه (و ملک به الاماء) بان اشتری به امه (لرددته) فابطلت کونه مهرا و کونه ثمنا لاشتراء الامه، و النکاح لا یمنعنی من ابقاء المال المغتصب علی غصبیته، و هذا بیان ان استحلال الفرج بهذا المال لا یلزم الاغتصاب فکیف بسائر التصرفات؟ (فان فی العدل سعه) اذ العدل یسع الکل، و لا یوجب التخصیص ببعض دون بعض- کما فی الظلم- (و من ضاق علیه العدل فالجور علیه اضیق) فان الانسان انما یفر من العدل خوف ان لا یرضی به اهل المطامع و المطامح، فاذا جار هذا الانسان ارضاء لرغبه اولئک کان الناقون علیه اکثر، و یکون هو فی ضیق اشد، کما ان عثمان لما ارضی خاصته ضاق علیه الامر حتی قتل.

خطبه ۰۱۶

[صفحه ۱۰۰]

(لما بویع فی المدینه) بعد مقتل عثمان (ذمتی بما اقول رهینه) الذمه هی النفس الملتزمه بشیء، ای ان نفسی مرتهنه یصحه ما اقول،

فکما ان الرهینه لا- تفک الا- باعطاء المال المقابل لها، کذلک الذمه لا تفک- و لا یظهر صدق القائل و صحه دعواه- الا بمطابقه کلامه للواقع (و انابه) ای بما اقول (زعیم) ای کفیل بصدق ما اقول- و الجملتان بمنزله الحلف- و متعلق الحلف قوله (ان من صرحت له العبر) جمع عبره، و هی الموعظه التی تقع فی الناس فیعتبر بها غیرهم، و معنی تصریح العبره دلالتها علی النتیجه (عما بین یدیه من المثلات) بمعنی العقوبات. ای ان العبر تکشف عن العقوبات التی تقدمت، و معنی بین یدیه، ما تقدم علی زمانه، کانه امامه، و یعبر عن الاثام ب(بین الیدین) لامتداد الفضاء من ذلک الی بین یدی الانسان. (حجزته التقوی) ای منعته تقواه- و اتقائه عن العذاب- (عن تقحم الشبهات) الشبهه هی ما یشتبه حاله، فلا یدری احل هو ام محرم، و التقحم الدخول بلا رویه، ای ان العبرادت الی ان لا یقتحم هذا الشخص فی الشبهه، خوفا من نزول العقاب علیه، فان الشبهه مظنه الخطیئه (الا) فلیتنبه السامع (و ان بلیتکم) ای ابتلائکم و اختبارکم (قد عادت کهیئتها یوم بعث الله

نبیکم صلی الله علیه و آله و سلم) فکما بعث النبی (صلی الله علیه و آله و سلم) کان موجبا للامتحان العظیم لیظهر المومن و الکافر و المنافق، کذلک اخذ الامام بالزمام اوجب امتحان الناس، و ان ایهم یتبع الحق و ایهم یتبع الباطل. (و الذی) ای قسما بالله الذی (بعثه) ای ارسل الرسول (بالحق) ای ارسالا- بالحق، فلم یکن الارسال بالباطل، کارسال الجبابره جلاوزتهم للجور و الطغیان (لتبلبلن بلبله) یقال بلبلت الالسن بمعنی اختلطت ای یخلط بعضکم ببعض، فان الاحداث تخلط الناس اعالیهم بادانیهم، و ادانیهم باعالیهم، او المراد البلبله فی الکلام. (و لتغر بلن غربله) هی نخل الدقیق فی الغربال، کانهم فی الاحداث الاتیه ینخلون فیبقی القوی الایمان، و یسقط الضعیف الایمان، و ان کان الظاهر استوائهما او العکس، قبل الاحداث، فان الاحداث تظهر جواهر الرجال (و لتساطن سوط القدر) السوط تحریک ما فی القدر باله و نحوها، یعنی تکونون هکذا، (حتی یعود اسفلکم) جاها و رتبه و دینا (اعلاکم) لما فیه من الجوهر الکامن الذی یرتفع عند الاحداث (و اعلاکم اسفلکم) لما فیه من الضعف الموجب لسقوطه من الفتن، کما قال سبحانه (الا فی الفتنه سقطوا) تشبیه للسقوط المعنوی بالسقوط الحسی (و لیس

بقن) الی الجهاد و الخیر و الفضیله (سابقون) الیها (کانوا) فی السابق (قصروا) فلم یبلغوا المقادر الممکن لهم (و لیقصرن سباقون کانوا سبقوا) ای کان اناس فی زمن الرسول صلی الله علیه و آله و سلم و هما بعده سباقون الی الفضیله و الجهاد، و فی هذا الدور یقصرون فی العمل، کالزبیر الذین کان من السابقین فی نصره الرسول و الامام ثم صار من اعدائه فاورد نفسه النار بذلک. (و الله ما کتمت و شمه) هی الکلمه، ای لم اکتم شیئا من الحق، بل اظهرت الحق کما هو فقد کان علیه الصلاه و السلام هادیا الی الحق امارا بالمعروف نهائا عن المنکر (و لا کذبت کذبه) واحده ابدا، فقد کان علیه‌السلام صریحا غیر مجامل فی الحق و لا مداهن فی العدل (و لقد نبئت) ای اخبرت، و المخبر له هو الرسول صلی الله علیه و آله و سلم (بهذا المقام) الذی اقوم لبیعتکم (و هذا الیوم) الذی تبایعوننی فیه، و کان الامام علیه‌السلام اراد بهذا قطع السبیل علی الذین یریدون منه المواربه و المداجات کما اعتادوه عمن سلفه، ثم بین علیه‌السلام ان المخالف له انما یعصی الله سبحانه، فاللازم ان یاخذ بزمام نفسه لئلا یقع فی الخطاء (الا) فلیتنبه السامع (و ان الخطایا) جمع خطیئه و هی المعصیه سمیت بها، لان ا

لانسان یاتی بها غلطا، و الا- فالعاقل لا یعفل ما یضره. (خیل شمس) جمع شموس، و هی الفرس التی تمنع ظهرها عن الرکوب، و تقتحم فی المهالک (حمل علیها) ای علی تلک الخیل- و هو اسم جنس- (اهلها) ای اهل الخطایا و الذنوب، تشبیه للمذنب براکب الفرس الشموس التی لا یامن الانسان منها و (خلعت لجمها) ای افلتت من ید الراکب لجامها الحافظ لها عن تقحم المهالک (فتقحمت بهم فی النار) ای ادخلتهم فیها (الا و ان التقوی مطایا) المراد ب(التقوی) الجنس و لذا وصف بالجمع بقوله (مطایا) جمع (مطیه) و هی المرکوب، کما قالوا (اهلک الناس الدرهم البیض و الدینار الصفر) (ذلل) جمع ذلیل، فان التقوی تمنع الانسان عن المهالک، بعکس الخطایا فانها توردها فی المهالک، و لذا شبهت الخطایا ب(الشمس) و التقوی، ب(الذلل). (حمل علیها) ای علی تلک المطایا (اهلها) ای اهل التقوی (و اعطوا ازمتها) جمع زمام، فان الانسان الذی اعطی زمام الخیل حفظها عن السرعه و الحرکه غیر المرغوبه، و هکذا

التقوی کالمطیه التی بید الانسان زمامها (فاوردتهم الجنه) فی سیر مریح، و هذا تحریض علی اجتناب المعاصی و الاثام و التزام التقوی فی الامور (حق و باطل) فان الله سبحانه حیث جعل الدنیا دار الختبار اسلس قی

اد کل من الحق و الباطل لیختبر فیها الناس کما قال سبحانه (انا هدیناه السبیل اما شاکرا و اما کفورا) (و لکل اهل) فبعض یختار الحق و بعض یختار الباطل (فلئن امر الباطل) ای تسنم مقام القیاده و الامر و النهی (لقدیما فعل) ای فعل الباطل قدیما ذلک حیث کان الباطل من قدیم الزمان یاخد بزمام الامر و النهی (و لئن قل الحق) ای اتباعه (فلربما) یغلب الباطل مع قلته (و لعل) یاتی یوم یغلب الحق الباطل، کما قال سبحانه (کم من فئه قلیله غلبت فئه کثیره باذن الله) (و لقلما ادبر شیء فاقبل) هذا استبعاد منه علیه‌السلام ان یعود الحق الی نصابه کما کان فان الشیء اذا ادبر کان بسبب ذهاب مقوماته، و مع ذهاب المقومات لا یعود کما کان، و کان هذا اشاره الی ما وقع فعلا من عدم رجوع الناس الی سنه الرسول صلی الله علیه و آله و سلم اقول: ان فی هذا الکلام الادنی من مواقع الاحسان ما لا تبلغه مواقع الاستحسان و ان حظ العجب منه اکثر من حظ العجب به و فیه مع الحال التی و صفنا زوائد من الفضاحه لا یقوم بها لسان و لا یتطلع فجها انسان و لا یعرف ما اقول الا من ضرب فی هذه الصناعه بحق و جری فیها علی عرق و ما یعقلها الا العالمون

[صفحه ۱۰۵]

ای من جمله هذه الخطبه تقسیم الناس الی ثلاثه اقسام (شغل من الجنه و النار امامه) ای ان الانسان الذی یعلم بان امامه احد الامرین: الجنه و النار، یشتغل بذلک عن غیره، فانه لا بدو ان یعمل لیل نهار لتحصیل الجنه و الابتعاد عن النار، و شغل، مبنی للمفعول، و نائب الفاعل له (من) و الجمله اما اخباریه، او انشائیه بمعنی ان اللازم ان یعمل الانسان دائم الاوقات للاخره، لان امامه اما جنه و اما نار فلا مجال له للاشتغال بامور الدنیا. ثم اخذ الامام علیه‌السلام یقسم الناس الی ثلاثه طوائف (ساع سریع نجا) ای اسرع فی السیر الی رضوان الله سبحانه نجا بنفسه و فاز بالجنه، و اصل (ساع) (ساعی) و حیث کانت الضمه ثقیله علی الیاء حذفت، فالتقی الساکنان فحذف الیاء لدلاله الکسره علیها، و اتصلت التنوین بالعین فصار (ساع) (و طالب) لرضوان الله و جناته (بطیء) فی سیره فمره یعمل بالخیر و مره بالشر (رجا) ای رجا الثواب و الجنان (و مقصر) فی العمل (فی النار هوی) ای سقط لانه لم یعمل بالواجب و لم یترک المحرم (الیمین و الشمال مضله) ای ان ما زاغ عن جاده الشریعه نحو الافراط و التفریط، ضلال و انحراف عن الحق کالطرفین فی الطریق اذا سلکهما الانسان ضل و حا

د عن الجاده الموصله (و الطریق الوسطی) صفه الطریق، لانها مونث ساعی (هی الجاده) الموصله الی الهدف. (علیها) ای علی الجاده (باقی الکتاب و آثار النبوه) ای الکتاب الباقی، و اثر الانبیاء، فکان الکتاب و آثار النبوه سارا علی ذلک فمن سار فی الجاده کان تابعا لهما (و منها) ای من الطریق الوسطی (منذ السنه) ای ان سنه الرسول صلی الله علیه و آله و سلم تنفذ و تسیر من الجاده و تصل للهدف، فالسائر فی الجاده سائر علی منهاج السنه (و الیها) ای الی الجاده (مصیر العاقبه) ای ان العاقبه المحموده للانسان تصیر الی الجاده، اما من کانت عاقبته سیئه فانه یخالف الجاده حتی یصل الی تلک العاقبه السیئه (هلک من ادعی) انه علی الحق و هو یسیر فی الیمین و الشمال (و خاب) ای خسر (من افتری) و کذب بنسبه الیمین و الشمال، الی الله سبحانه، کاهل الاهواء الباطله الذین ینسبون اعمالهم المنحرفه الی الله سبحانه و رسوله صلی الله علیه و آله و سلم. (من ابدی) ای اظهر (صفحته) ای صفحه وجهه (للحق) ای من بارز الحق صریحا، فان العدو یبدی صفحه وجهه لعدوه (هلک) لان الحق یحطمه و یهلکه (و کفی بالمرء جهلا ان لا یعرف قدره) فان الانسان له قابلیه ان یسیر فی مراقی السعاده حتی یکون ا

عظم السعداء فی الدنیا و عظیم الحظ فی الاخره، و هذا هو قدر الانسان، فاذا لم یعرف الانسان قدر نفسه ضاعها او الحق بها الشقاوه فی الدنیا و الاخره، و ای جهل اعظم من هذا الجهل الموجب لخساره الدنیا و الاخره (لا یهلک علی التقوی سنخ اصل) السنخ النبت، ای ان اصل نبات الانسان لا یهلک اذا کان مقترنا بالتقوی، کما لا یفسد اصل نبات الاشجار اذا و فرت له الارض الصالحه و الماء و الهواء و الضیاء (و لا یظماء علیها) ای لا یعطش اذا کان مقترنا بالتقوی (زرع قوم) فالاعمال الخیریه اذا کانت بدون تقوی صاحبها

عطشت عطشا یوجب فسادها، فان الله انما یتقبل من المتقین، اما اذا کانت مقترنه بالتقوی لم تعطش بل بقیت ریانه غیر فاسده و لا ذابله. (فاستتروا ببیوتکم) ای الزموا البیوت، و لا ـ تعرضوا انفسکم لمقابله الحق، کما هو العاده فی ایام الاضطراب و الفوضی، من ان ضعفاء الایمان یسیطر علیهم قاده الباطل، فیبدن صفحتهم للحق و فی ذلک هلاکهم (و اصلحوا ذات بینکم) فکان الصله شیء بین الطرفین، اذ صارت بینهما منافره، فسدت، و اصلاحها ارجاعها الی نصابها الصالح الموجب للسعاده و الالفه (و التوبه من ورائکم) تتمکنون من الاتصال بها، کما ان من وراء الانسان یتمکن الافساد

من الاتصال به، و هذا کنایه عن عدم فوت محل التوبه (و لا یحمد حامد الاربه) اذ جمیع النعم منه تعالی، و المراد ان اصل الحمد مربوط به، و ان کان اللازم ان یشکر الانسان وسائط النعم کما قال سبحانه (ان اشکر لی و لوالدیک) (و لا یلم) من لام یلوم (لائم الا نفسه) و المراد لزوم اشتغال کل انسان بعیوب نفسه عن عیوب الاخرین، و قد اجاد الشاعر فی قوله: لسانک لا تبدی به سوئه امرء فکلک سوات و للناس السن و عینک ان اهدت الیک معائبا من الناس قل یا عین للناس اعین

خطبه ۰۱۷

[صفحه ۱۰۸]

(فی صفه من یتصدی للحکم بین الامه و لیس لذلک باهل) (ان ابغض الخلائق) جمع خلیفه، و لعل التانیث باعتبار کونها صفه للنفس (الی الله) و الاتیان ب(الی) لان السوء الموجب للبغض و العداوه - عند الله سبحانه - یبتد من الانسان، و ینتهی الیه سبحانه، کما قال تعالی: (الیه یصعد الکلم الطیب) (رجلان) ای صنفان من الرجال. (رجل و کله الله الی نفسه) فان الانسان اذا رای الهدی فلم یتبعه ترکه سبحانه و شانه و لا یلطف به الالطاف الخفیه الموجبه لعونه و مدده، کما ان الاب اذا اعرض ولده عن اطاعته، ترکه و شانه، لا یابه به، و لا یعتنی بامره، و کان المراد بهذا الصنف الحکام، الجائرون، و المراد بالصنف الثانی العلماء الضالون المضلون. (فهو جائر) ای مائل (عن قصد السبیل) ای وسط الطریق الموصل الی الهدف (مشغوف بکلام بدعه) ای مولع به، قد بلغ حبه شغاف قلبه، و هو غلافه، کما قال سبحانه (قد شغفها حبا) (و دعاء ضلاله) فهو یتکلم بما هو بدع - ای جدید - فی الدین و یدعوا الناس الی الضلاله، کمعاویه مثلا الذی کان یتکلم بما ابدع لا بما سنه الرسول صلی الله علیه و آله و سلم، و یدعوا الناس الی نفسه و ضلالاته، لا الی الحق و اهله (فهو فتنه) ای موجب لامتحا

ن (من افتتن به) و تعلق باعماله و اقواله، و الفتنه هی ما توجب تحریف الانسان عن جاده الهدی الی الضلاله (ضال عن هدی من کان قبله) ای قد ضل الطریق فلم یسر علی طریق من قبله من الصالحین (مضل لمن اقتدی به) و اتبعه (فی حیاته و بعد وفاته) فان من یرسم طریق الضلاله یوجب اضلال الناس سواء کان المضل حیا ام میتا (حمال خطایا غیره) ای انه کثیر الحمل لخطایا الذین اتبعوه، فان من سن سنه سیئه کان له وزرها و وزر من عمل بها الی یوم القیامه (رهن بخطیئته) ای انه مرتهن بعصیانه معاقب علیه، و لیس مطلقا لیرتقی فی مراقی السعاده و الکمال. (و رجل) و هو الصنف الثانی، و هم العلماء الضالون المضلون، فان هاتین الطائفتین هما الحکام علی الابدان و العقائد و لذا قال الرسول صلی الله علیه و آله و سلم (طائفتان فی امتی اذا صلحتا صلحت امتی و اذا افسدتا فسدت امتی: العلماء و الامراء) و ذلک لان الناس تابعون لمجری حیاتهم و مجری تعلیمهم - لان الاول یومن ابدانهم و الثانی عقائدهم - فاذا فسد احدهما فسد الناس و اذا صلح صلح الناس (قمش) ای جمع - و اصل القمش جمع التفرق - (جهلا) فمثلا قال بعدم عداله الله کما یقول الاشعری و لعدم حشر الاجساد کما یقول الفلاسفه غیر المتاله

ین، و هکذا فما جمعه انما هو جهل، لا علم (موضع فی جهال الامه) (موضع) اسم فاعل من اوضع بمعنی اسرع، کما قال سبحانه (لا وضعوا خلالکم) ای مسرع بالافساد فی جهال الناس، فانهم هم الذین یفسدون بفساده. (عاد) من (عدایعدو) بمعنی اسرع، ای مسرع (فی اغباش الفتنه) جمع (غبش) بالتحریک، بمعنی الظلمه، ای انه یسرع فی ظلمات الفتن، بخلاف العاقل فانه لا یذهب فی الفتنه بل

یتنحی عنها لئلاتصیبه بظلماتها و اثامها (عم) صفه مشتقه من (العمی) (بما فی عقد الهدنه) فالهدنه و المسالمه بین الناس- التی یعقدها العقلاء- ذات منافع جمه و مثل هـذا الشـخص جاهل بما فیه من المصالـح، و لـذا یسعی للاضـطراب و الفتن، و هـذه حقیقه یشاهدها الانسان فی الظروف الامنه، فان امثال اولئک الجهال یسعون لتحطیمها بظن ان التحطیم یحسن الحال غافلین عن ان الهدنه و المسالمه لا تعقدان الا بشق الانفس و بصعوبات جمه، و انها اذا هدمت ساد الفوضی و الاضطراب. (قد سماه اشباه الناس) الذین هم فی صوره الناس، و لیس لهم حقیقه الانسانیه لعدم انطوائهم علی العلوم و المعارف و لا یمیزون بین الصالح و الطالح و الصحیح و الفاسد (عالما و) الحال انه (لیس به) ای لیس بعالم و انما جاهل فی صوره عالم (بکر) ای

اصبح (فاستکثر من جمع ما قل منه خیر مما کثر) فان مثل هـذا العالم شکلا، یاتی کل صباح لیحفظ و یتلقی دروسا من الاضالیل و الاباطیل (حتی اذا ارتوی) ای امتلاء کالعطشان الـذی یرتوی من الماء (من آجن) هو الماء المتعفن المتغیر طعمه و لونه (و اکتنز) ای جمع فی نفسه ما عـده کنزا من العلوم (من غیر طائل) ای بدون فائده لانه شـیء خسیس حقیر، فقد جمع اقوالا فارغه و ادله و همیه، و احادیث موضوعه و ما اشبه ذلک (جلس بین الناس قاضیا) لیقضی بینهم فی امور الحلال و الحرام و الـدعاوی و المرافعات. (ضامنا لتخلیص ما التبس علی غیره) فان الذی یجلس مجلس القضاء و الافتاء کان اظهار الضمان ذلک، و معنی (تخلیص ما التبس) انه یظهر الحق، و یخلصه من بین الشتبهات و المحتملات (فان نزلت به احدی المبهمات) ای جائته احدی القضایا المبهمه المشکله (هیالها) ای لحل تلک المبهمه (حشوا) ای کلاما زائدا فارغا، فان الحشو هو الزائد الذی لا فائده فیه (رثا) ای بالیا، ضد الجدید (من رایه) کما هو العاده فی الجهال انهم یهیئون کلاما کثیرا فی المشکلات للحفظ علی کیانهم امام الناس (ثم قطع به) ای بـذلک المهییء البالی، و جعله المطلب المقطوع به المصاب لکبد الحقیقه (فهو) ای هذا الشخص (م

ن لبس الشبهات) و الشک و الالتباس فیها (فی مثل نسج العنکبوت) و هو بیتها، یعنی انه شاک فی نفسه لا یعلم ان حکمه صحیح او باطل. (لا یـدری اصاب ام اخطاء) لانه یعلم ان ادلته و اهیه و انه لمقها تلفیقا (فان اصاب) الواقع فی حقیقه الامر (خاف ان یکون قد اخطاء) لانه لا یعلم الصواب و الخطاء عن دلیل و مستند (و ان اخطاء) فی الواقع (رجا) فی نفسه (ان یکون قد اصاب) و هـذا تمثیل بلیغ لحال الجهلاء المتعرضین للفتوی و القضاء (جاهل) بنفسه و ان تزیء بزی اهل العلم و القضات (خباط جهالات) یقال (خبط) ای سار فی اللیل علی غیر هـدی، ای انه یسیر فی الجهالات بدون دلیل و مرشد (عاش) هو الذی ضعف بصره حتی لا یمیز بین الامور و انما یری الاشباح (رکاب عشوات) جمع (عشوه) مثله الاول، و هی رکوب الامر علی غیر هدی، ای انه یرکب الامور و یفتی بها بدون هدایه و دلیل (لم یعض علی العلم بضرس قاطع) فان الانسان اذا اراد اختیار (عود) انه لین او صعب، عض علیه فیعرف حقیقته، و الجازم فی الامور العلم بها کذلک بخلاف الجاهل الذی لا یدری حقیقه الاشیاء اذ لا یقدر علی العض الکامل الشدید لیختبر الامور. (یذری الروایات) ای یطرحها (اذ راء الریح الهشیم) الهشیم ما یبس من النبت و تف

تت ای کما ان الریح تنشر و تفرق الهشیم کذلک هذا الجاهل یطرح ما روی عن الرسول صلی الله علیه و آله و سلم لانه یعتمد علی رایه لا علی الروایات (لا ملی) الملی هو الـذی یحسن القضاء و یجیده و هـذا الناصب نفسه للقضاء لیس مجیدا (- و الله- باصدار ما ورد علیه) ای بان یحکم فی القضیه بما هو الحق، حتی تصدر القضیه عنه و قد بلغت نصابه من الحق و اعطیت حقها من الفصل و الحکم (و لا هو اهل لما فوض الیه) ای للقضاء الذی فوضه الخلیفه الیه، فقد کان القضات فی زمان من تقدم علی الامام کذلک فانهم بمجرد ان تعلموا بعض روایات الرسول صلی الله علیه و آله و سلم او صحبوه ایاما قلائل کانوا یعینون قضاه بلا علم و معرفه (لا یحسب العلم فی شیء مما انکره) ای انه اذا لم یعرف شیئا یزعم انه لیس بعلم، و ان العلم منحصر فیما عرفه و هکذا شان الجهال دائما یظنون ان ما لدیهم هو العلم، فقط، دون مالدی سواهم. (و لا یری ان من وراء ما بلغ مذهبا لغیره) و فیزعم ان المذهب الحق هو ما ذهب الیه، فکل ما ذهب الیه غیره مما وراء رایه لا قیمه له و لا ثمن له بنظره (و ان اظلم امر اکتتم به) (اظلم امر) بمعنی انه جهله حتی کان الامر فی ظلمه فلا یری، یعنی انه اذا لم یعرف شیئا کتمه و س

تره، کما هو شان الجهال ذوی الاتفه، بخلاف العلماء الراسخین الذین یبحثون و یسئلون عما لا یعلمونه، و لذا قالوا (اذا رایتم العالم یکثر من قوله لا ادری فاقتربوا الیه، فانه عالم، متقی) (لما یعلم من جهل نفسه) فانه یظن ان لو اظهر جهله بعدم اطلاعه علی المساله الفلانیه تبدل رای الناس فی کونه عالما فان الانسان الفارغ یخاف ان یظهر للناس امره بخلاف العالم فانه و زین بما لدیه و لذا لا یخشی. (تصرخ من جور قضائه الدماء) یعنی ان الدماء التی یریقها فی الحدود و الدیات التی حکم فیها بغیر حق تصرخ الی الله سبحانه للانتقام منه، و هذا کنایه عن بطلان احکامه فی الدماء (و تعج منه المواریث) العجیج رفع الصوت، ای ان المواریث التی یحکم فیها بغیر ما انزل الله ترفع صوتها شاکیه الی الله سبحانه، بانه جار فیها و اعطاها غیر اهلها، و حرم اهلها، و حرم اهلها، و المواریث جمع میراث (الی الله اشکوا من معشر) ای جماعه، و تسمی الجماعه معشرا، لمعاشره بعضهم لبعض (یعیشون جهالا) ای جاهلین بالاحکام و السنه (و یموتون ضلالا) جمع ضال، ای انهم ضالون الی حین المماه لا یهتدون الی السبیل حتی یموتو ابتلک الحاله (لیس فیهم سلعه) ای متاع (ابور) ای اکثر کسادا، من (بارت ال

سلعه، اذ کسدت) (من الکتاب اذ تلی حق تلاوته) ای عمل به کما ینبغی العمل به، و انما جیء بلفظ (التلاوه) لانها طریق الی العمل. (و لا سلعه انفق بیعا و لا اغلی ثمنا من الکتاب) ای القرآن الکریم (اذا حرف عن مواضعه) ای فسر بغیر معناه، و لذا یری الانسان کل ذی مبدء باطل یاخذ بایه یفسرها کما یشاء ثم هی عنده افضل شیء، و اذا فسرت کما هو ظاهره کانت بائره یهرب صاحب ذلک المبدء منها (و لا عندهم انکر) ای اکثر انکارا (من المعروف) فانهم ینکرون المعروف لانه یصادم مصالحهم (و لا اعرف من المنکر) لانه یوافق ماربهم و امورهم.

خطبه ۰۱۸

[صفحه ۱۱۴]

(فی ذم اختلاف العلماء فی الفتیا) فلقد کان اصحاب الرسول صلی الله علیه و آله و سلم - غالبا - یعملون بارائهم فی الامور لقله ماحفظوه من الروایات، و اذا قیل للخلیفه بذلک صوت ارائهم جمیعا لانه هو الاخر، ... یعمل بالرای و یوصی قضائه و ولاته بالعمل بالرای. (ترد علی احدهم) ای علی احد القضات او العلماء (القضیه فی حکم من الاحکام) الشرعیه سواء کانت مرتبطه بالقضاء او بیغر القضاء (فیحکم فیها) ای فی تلک القضیه (برایه) و حسب فکرته غیر المستقات من الکتاب و السنه (ثم ترد تلک القضیه بعینها) لتاکید کون القضیه الثانیه مثل القضیه الاولی فی جمیع الجهات (علی غیره) ای غیر ذلک القاضی الاول (فیحکم فیها) ای فی تلک القضیه (بخلافه) ای بخلاف حکم القاضی الاول (ثم یجتمع القضات بذلک) الحکم، فی تلک القضیه (عند الامام الذی استقضاهم) ای طلب منهم ان یکونوا قضاه (فیصوب ارائهم جمیعا) فانه یحکم بان کل اولئک مع اختلافهم، علی صواب و سداد، و هذا هو الفرق بیننا نحن- الشیعه- و بین السنه، فان نقول بان حکم الله واحد، و ان من اصابه فقد اصاب الحق، و من لم یصبه فقد اخطاء، لکنه معذور اذا لم یقصر فی المقدمات بخلاف السنه القائلین بان المجتهدین المت

خلفین علی صواب کلهم، و ان تناقضوا فی الاراء و الفتاوی. ثم یتعجب الامام من انه کیف یمکن ان تکون آرائهم جمیعا علی صواب (و الههم واحد) الواو للحال (و نبیهم واحد) هو الرسول صلی الله علیه و آله و سلم (و کتابهم واحد) هو القرآن، فلو کان هذه الثلاثه متعددا امکن الاختلاف، لکن مع الوحده لا یمکن الاختلاف (افامرهم الله- سبحانه- بالاختلاف) ای اختلاف بعضهم مع بعض (فاطاعوه)؟ هذا استفهام انکاری فان الله لم یامر الا بالتحاد و الائتلاف لا بالاختلاف و التعدد فی الفتیا (ام نهاهم عنه فعصوه)؟ و لم هذا العصیان بعد النهی؟ قال سبحانه (و لا تکونوا کالذین اختلفوا من بعد ما جائهم العلم) (ام انزل الله دینا ناقصا فاستعان بهم) ای بهولاء القضات (علی اتمامه)؟ بان یقولوا من عند انفسهم، و لذا استغنوا عن الکتاب و السنه باجتهاد آرائهم، و معلوم ان الرای یختلف باختلاف اصحاب الرای. (ام کانوا) هولاء القضات (شرکاء له) ای لله سبحانه (فلهم ان یقولوا) ما شائوا (و علیه) تعالی (ان یرضی)؟

کما هو حال الشریک مع شریکه اذ کل واحد لابد و ان ینفذ آراء شریکه، و الا انفسخت الشرکه بینهما (ام انزل الله سبحانه دنیا تاما فقصر الرسول صلی الله علیه و آله و سلم عن تبلیغ

ه) للناس (و ادائه) ای اعطاء ذلک الدین (الیهم) ای الی الناس؟ و لذا فما وصل بید الناس دین ناقص یحتاج الی الاتمام، و اداء القضات بمنزله المتمم له، و لکن هذا خلاف القرآن الحکیم (و الله سبحانه یقول) ما یرد هذا الزعم (ما فرطنا فی الکتاب من شیء) ای ما قصرنا فی القرآن من امر یحتاج الیه الناس، فان الکتاب قد بین الخطوط العامه لما یحتاج الیه الناس فی امور دینهم و دنیاهم، و قد شرح الرسول صلی الله علیه و آله و سلم بما کفی الامه، کما قال صلی الله علیه و آله و سلم (ما من شیء یقربکم الی الجنه و یبعدکم من النار الا و قد امرتکم به و ما من شیء یقربکم الی النار و یبعدکم عن الجنه الا و قد نهیتکم عنه). و قال تعالی (فیه) ای فی القرآن (تبیان کلشیء) ای بیان کل ما یحتاج الناس من الخطوط العامه لامور دینهم و دنیاهم، فاصول التوحید و العدل و المعاد و الرساله، و العبادات و المعاملات و الفضائل و ما اشبه موجوده فی القرآن الحکیم (و) لا تناقض فی القرآن تی یقول کل صاحب رای انا اخذت بطرف منه و جانب مما بین فیه و یکون کذلک منشاء الاختلاف فقد (ذکر) سبحانه (ان الکتاب یصدق بعضه بعضا) لا انه یناقض بعضه بعضا (و انه لا اختلاف فیه) ای فی الکتاب (فق

ال سبحانه) بهذا الصدد (و لو کان من عند غیر الله لوجدوا فیه اختلافا کثیرا) فان اعظم المنکرین لا یمکن ان یولف کتابا فی ظرف ثلاث و عشرین سنه، و یطرء علیه مختلف الاحوال و الاطوار العجیبه، و مع ذلک یاتی بالکتاب الذی الفه فی اسلوب واحد و نسق واحد بلا اختلاف و تناقض و تهافت. و قد زعم من لا خبره له و لا معرفه له بالتفسیر، ان هذا التحدی منظور فیه، اذ نری کثیرا من الکتب لا اختلاف فیها؟ و هذا زعم الجاهل، فان الایه تقول: (لو کان القرآن) – و المراد بظروفه و ملابساته – لا ان المراد کل کتاب و لو ذو عشرین صفحه و الفه انسان فی نصف یوم ... اذا فالقرآن لا نقص فیه – کما ذکر ذلک فی الایه الاولی – و قد اوضح کلشیء توضیحا – کما ذکر ذلک فی الایه الثانیه – و لا یخالف بعضه بعضا – کما ذکر ذلک فی الایه الثالثه – و ما هذا شانه لا یمکن ان یسند الخلاف الیه، و مع ذلک کله فالقرآن ذو روعه خاصه و روح عجیبه اخاذه (و ان القرآن ظاهره انیق) حسن معجب بانواع البلاغه و البیان و الاسلوب الحسن و الانسجام المدهش، یقال آنقنی الشیء ای اعجبنی (و باطنه عمیق) فلا یدرک اسراره الا الراسخون فی العلم، کالبحر الذی لا یدرک ما فیه الا الغواص الماهر. (لا تنفی عجائبه و لا ت

نقضی غرائبه) فقد اضفی الله سبحانه علیه حاله جده بحیث کلما طالعه الانسان و تلاه رآه عجیبا مدهشا (و لا تکشف الظلمات) ای ظلمات المناهج فی الحیات (الابه) ای بالقرآن فانه هو الذی یقرر برامج الحیات السعیده التی تنجی الانسان من ظلمات العقائد، و العادات و الاخلاق و الاعمال و ما الی ذلک، فان الانسان بدون القرآن فی ظلمه الجهل لا یرف الطریق الی العقائد الحقه، و الاعمال الحسنه، و الفضائل، و الاحکام الصحیحه، و اذا کان معه القرآن اهتدی الی کل ذلک و تبدد الظلام بنور القرآن الحکیم، فان قلت کیف اختلف العلماء عندنا، فی بعض الاحکام ؟ ... قلت ذلک اختلاف فی فهم الکتاب و السنه لا اختلاف فی الاداء، بدون استناد الی کتاب و سنه، بالاضافه الی ضیاع کثیر من السنه عندنا و لو وصلت الینا السنه کما کانت فی زمان الامام، او فی زمان اولاده الطاهرین لم یکن اختلاف.

خطبه ۰۱۹

[صفحه ۱۱۹]

(قاله للاشعث بن قیس، و هو علی منبر الکوفه یخطب، فمضی فی بعض کلامه شیء، اعترضه الاشعث، فقال یا امیرالمومنین: هذه علیک لا لک، فخفض علیه‌السلام الیه بصره، ثم قال علیه‌السلام) قالوا: کان امیرالمومنین علیه‌السلام یتکلم فی امر الحکمین، فقام رجل من اصحابه، و قال نهیتنا عن الحکومه ثم امرتنا بها، فلم ندر ای الامرین ارشد؟ فصفق علیه‌السلام باحدی یدیه علی الاخری و قال هذا

جزاء من ترک العقده، و اراد بذلک ان تحکیم الحکمین کان جزائکم حیث ترکتم معقد الامر و هو خلافته علیه‌السلام و رضیتم بالتحکیم الذی لا یدری ما عاقبته، فظن الاشعث ان الامام اراد بذلک جزاء نفسه، حیث حارب القوم، فقال الاشعث قوله مریدا بذلک ان هذا الکلام فی ضررک یا امیرالمومنین لا فی نفعک، فقال الامام: ما یدرک و هنا قول آخر ذکره ابن میثم، لکن ما ذکرناه هن الاظهر و الله العالم. (ما یدریک) یا اشعث (ما علی مما لی)؟ فانک لم تفهم الکلام حتی تعرف هل انه فی ضرری او نفعی (علیک لعنه الله و لعنه اللاعنین) و قد کان اشعث هذا منافقا، و اشترک- اخیرا- هو فی قتل الامام، فی موامرته مع ابن ملجم، کما اشترکت ابنته (جعده) فی قتل الامام الحسن علیه‌السلام، باسقائه السم

الذی بعثه الیها معاویه، و اشترک ابنه (محمد) بن الاشعث فی قتل الامام الحسین علیه‌السلام یوم عاشوراء، فقد کان من قواد جیش ابن سعد (حائک ابن حائک) اما حقیقه بان کان هو و ابوه حائکا، فقد کان اهل الیمن یحیکون الاثواب، او مجاز یراد به نقصان العقل، فان الحائک حیث انه مشتغل بالحیاکه طول وقته یجمد فکره علی جهه خاصه و لا یتسع افق عقله، و لذا لا یکون له دقه سائر الناس المطلقی الافاق، و لذا ورد نقصان عقل الحائک، هذا بالاضافه الی ان حرکات بدن الحائک فی حال الحیاکه توجب خفه فیه. (منافق ابن کافر) فقد کان اشعث منافقا فی اصحاب الامام علیه‌السلام کما کان عبدالله ابن ابی منافقا فی اصحاب الرسول صلی الله علیه و آله و سلم یظهر کل منهما الولاء، و یبطنان العداء و کان ابو الاشعث کافرا (و الله لقد اسرک الکفر مره و) اسرک (الاسلام) مره (اخری) فقد وقع بین طائفتین من الکفار مقاتله فغلب الجانب الاخر و اسروا فی جمله اسراهم الاشعث، و ارتد الاشعث بعد موت الرسول صلی الله علیه و آله و سلم فقاتله المسلمون و غلبوا علیه و اسروه ابی‌بکر ثم عفا عنه، و تفصیل ذلک کما ذکروا: ان قبیله مراد قتلت قیسا الاشج ابالاشعث فخرج الاشعث طالبا بثار ابیه، فخرجت کن

ده متساندین الی ثلاثه الویه، علی احدها کبش ابن هانی، و علی احدها القشعم بن الارقم و علی احدها الاشعث فاخطاوا مرادا و وقعوا علی بنی الحارث بن کعب، فقتل کبش و القشعم و اسر الاشعث و فدی بثلاثه آلاف بعیر لم یفد بها عربی قبله و لا بعده و اما اسر الاسلام له فذلک ان بنی ولیعه لما ارتدوا بعد موت النبی صلی الله علیه و آله و سلم و قاتلهم زیاد بن لبید البیاضی الانصاری لجئوا الی الاشعث مستنصرین به فقال لا انصرکم حتی تملکونی فتوجوه کما یتوجه الملک من قحطان فخرج معهم مرتدا یقاتل المسلمین و امد ابوبکر زیادا بالمهاجر ابن ابی امیه فالتقوا بالاشعث فتحصن منهم فحاصروه ایاما ثم نزل الیهم علی ان یومنوه و عشره من اقار به حتی یاتی ابابکر فیری فیه رایه و فتح لهم الحصن فقتلوا کل من فیه من قوم الاشعث الا العشره الذین عزلهم و کان المقتولون ثمانمائه، ثم حملوه اسیرا مغلولا الی ابی‌بکر فعفی عنه و عمن کان معه و زوجه اخته لم فروه بیت ابی قحافه. (فما فداک من واحده منهما مالک و لا حسبک) ای لم ینفعک اموالک و لا مزایاک فی عدم الاسر، فلقد اسرت مع ما کان لک من الاموال و الحسب- کما زعمت- و لیس ذلک الا لانحراف شخصک عن الجاده المستقیمه حتی انک کنت ف

ی کل واحد من الکفر و الاسلام منحرفا عن اهل ملتک (و ان امر دل علی قومه السیف) ای ارشد السیف الی قومه لیقتلهم، فانه کما تقدم فتح باب الحصن حتی هجم المسلمون و قتلوا ثمانمائه رجل من قومه، و کان ذلک منه استیثارا لنفسه و ترجیحا لنجاته علی نجات اقوامه، و یاتی احتمال اخر فی هذا (و ساق الیهم الحتف) هو الموت- و اللفظان کنایه- (لحری) ای جدیر (ان یمقته الاقرب) ای یغضب علیه اقربائه و عشیرته (و لا یامنه الابعد) اذ من یفعل من قریبه ذلک، لا یامن من شره الاباعد الذین لیسوا من قومه و عشیرته. لکن السید الشریف الرضی، قال: اراد بقوله علیه‌السلام: دل علی قومه السیف ما جری له مع خالد بن الولید بالیمامه، فانه غر قومه و مکر بهم حتی اوقع بهم خالد و کان قومه بعد ذلک یسمونه (عرف النار) و هو اسم للغادر عندهم انتهی، ثم ان هنا سوالا و هو انه کیف سب الامام علیه‌السلام الاشعث بمثل هذا السب الشدید، و هو النزیه اللسان و الجوارح؟ و قد قال علیه‌السلام لاصحابه: انی اکراه لکم ان تکونوا سبابین- فی قصه حرب صفین-؟ و الجواب: ان السب علی نوعین، سب للتشفی و هو امر شخص موقت و سب لهدم الضلال و تعریفه للناس کی لا یتبعوه، فانه نوع من محاربه الباطل و الذی

نهی الامـام عنه هو القسم الاـول، و مـا فعله علیه‌السـلام هو من القسم الثانی، و لـذا نری القرآن العظیم بینها، یقول: (و لا تسـبوا الـذین یـدعون من دون الله فیسـبوا الله عدوا بغیر علم) یقول (انکم و ما تعبدون من دون الله حصب جهنم) و یقول فی وصف بعض الکافرین (عتل بعد ذلک زنیم) و فی بعض المنافقین (قاتلهم الله).

خطبه ۰۲۰

[صفحه ۱۲۳]

و فیه تخویف النـاس من الموت، و ترغیبهم للطـاعه (فـانکم) ایهـا الناس (لو عاینتم ما قـد عاین من مات منکم) ای ابصـرت الاهوال و الشدائـد التی عاینها الاموات (لجزعتم و هلتم) هو الخوف و الفزع الشدیـد، من (و هل) بمعنی خاف (و سـمعتم) کلام الله سـبحانه (و اطعتم) اوامره (و لکن محجوب عنکم مـا قـد عاینوا) ای مسـتور ما شاهـدوه من الشدائـد (و قریب ما یطرح الحجاب) و المراد بـذلک حین موت الانسـان، فـانه یری مـا حجب عنه (و لقـد بصـرتم) ای اریکم الرسول و اریتکم الطریق (ان ابصـرتم) بمعنی لقـد انتفعتم لو اردتم الانتفاع و البصیره (و اسمعتم) المواعظ و الزواجر (ان سمعتم) ای انتفعتم بالمسموعات الدینیه ان اردتم الاستماع لها و العمل بها (و هدیتم) هداکم الکتاب و السـنه (ان اهتدیتم) ای ان اردتم الاهتداء و سـلوک الطریق المسـتقیم. (بحق اقول) هذا کقوله سـبحانه (و الحـق اقـو) ای ان قـولی حـق مطـابق للواقع (لقـد جـاهرتکم العـبر) جمع عـبره بمعنی الموعظه، ای ان المواعـظ ظهرت لکم فی جهر، بلاخفـاء و تسـتر (و زجرتـم) ای منعتـم و نهیتـم (بمـا فیه مزدجر) مصـدر میمی ای بـالنواهی المخـدره الـتی تکفی لزجر الانسـان عن المعاصی و الاثام (و ما یبلغ عن الله بعد رسل السماء الا البشر) یعنی
هل تنتظرون احـدا غیری؟ فان تبلیغ الاحکام و المواعظ لا یکون الا علی ایـدی الرسل، و بعد الرسل یبلغ البشـر احکامه و تخویفاته، و قد بلغتکم و انذرتکم و بعضهم فسر هذه العباره، بغیر المعنی الذی ذکرناه، لکن هذا اقرب.

خطبه ۰۲۱

[صفحه ۱۲۴]

یزهـد علیه‌السـلام، النـاس فی الـدنیا، و یرغبهم فی الاـخره (فان الغایه امامکم) الغایه هی الجنه و السـعاده، و هی فی امام الانسان، لان الانسان یسیر حتی یصل الیها، (و ان ورائکم الساعه تحدوکم) فکان القیامه کالسائق الذی یسوق الانسان لیوصله الی غایته، و یعبر عن المسـتقبل بالامـام و بالوراء باعتبارین (تحففوا) فعل امر من باب (التفعل) ای خففوا فی اثقالکم و ذنوبکم (تلحقوا) بالغایه المترقبه من السـعاده و الجنه، و بالصالحین الذین ذهبوا قبلکم و ماتوا فی الماضـی (فانما ینتظر باولکم اخرکم) ای ان الاموات الذین ذهبوا قبلکم، انما هم باقون فی البرزخ، لیلحق بهم سائر الناس الاخرون، حتی یذهبوا جمیعا الی المحشـر للحساب و الجزاء، فانتم لسـتم هملا، و انما ینتظرونکم للموت و الالتحاق بالسابقین.

خطبه ۰۲۲

[صفحه ۱۲۵]

قد بلغ الامام علیه‌السلام خبر الناکثین لبیعته، فخطب هذه الخطبه، مبینا ان الناکثین هم مریقو دم عثمان (الا و ان الشیطان قد ذمر حزبه) ای حثهم و خصـهم یقـال (ذمر فلانـا بالامر) ای حثه علیه (و اسـتجلب جلبه) الجلب علی وزن فرس بمعنی ما یجلب من بلـد الی بلـد، یعنی احضـر جیشه من هنـا و هنـاک، لیحـارب الحق و یلقی الفتن (لیعود الجور) ای الظلم و الباطل (الی اوطانه) ای محاله الاولی التی ازالها الاسـلام عنها (و یرجع الباطل الی نصابه) ای اصـله، و قد ظهر صدق کلام الامام علیه‌السلام، فقد انقسم المسلمون بهذه الحرکه

قسمین، فتفرقوا بعد الالفه، و تعادوا بعد الحب و الوداد، و جاء الباطل یسوق معاویه فاخذ مکان الحق و هکذا (و الله ما انکروا) ای هولاء الناکثون لبیعتی کطلحه و الزبیر و من لف لفهم (علی منکرا) بانی عملت عملا منکرا و لذا هم ینکثون بیعتی و یخرجون علی (و لا جعلوا بینی و بینهم نصفا) النصف- بالکسر- بمعنی العدل، ای لم یحکموا العدل بینی و بینهم لیعدوا فی الامر، و انما جائوا بالکذب، و المکر، و هم یبتغون وراء ذلک رئاسه و سلطه. (و انهم) فی طلبهم بدم عثمان- کما یقولون- (لیطلبون حقا هم ترکوه) فانهم ترکوا عثمان بین الشرار و الناقمین

علیه (و دما هم سفکوه) فقد کانت عائشه و طلحه و الزبیر یصرون علی قتل عثمان و یحرضون الناس حتی ان عائشه کانت تقول (اقتلوا نعثلا قتله الله) و الامام علیه‌السلام کان یاخذ دور الناصح المشفق فیطلب من عثمان اصلاح الامر و یتوسط بین عثمان و بین الشوار، فی قضیه طویله مذکوره فی التاریخ (فلئن کنت شریکهم فیه) علی الفرض و التقدیر (فان لهم) ای لهولاء الناکثین (لنصیبهم منه) فلا حق لهم فی ان یطالبونی ما هم شرکاء (و لئن کانوا و لوه) ای تولوا قتله و اراقه دمه (دونی) بان لم اکن شریکا معهم- کما هو الواقع- (فما التبعه الا عندهم) التبعه ما یتبع الانسان من الاثم و لوازم السوء من جراء علمه الشیء، یعنی ان اللوازم السیئه انما هی من طرف الناکثین لا من جهتی. (و ان اعظم حجتهم) التی یحتجون بها علی- من قتل عثمان- (لعلی انفسهم) لانهم هم المحضرون المسببون (یرتضعون اما قد فطمت) ای انهم یریدون احیاء الجاهلیه بعد انقضاء اوانها، فان الام اذا فطمت رضیعها فقد انقضی وقت الرضاع (و یحیون بدعه قد امیتت) فان بدع الجاهلیه و ضلالاتها قد اماتها الاسلام و هولاء یریدون احیائها بشق عصی المسلمین و القاء الفتن التفرقه فیهم (یا خیبه الداعی) یعنی ان الداعی الی ه

ذه البدعه خائب خاسر، و التقدیر (یا خیبه الداعی احضری فهذا وقتک) او یاقوم انظروا خیبه الداعی، و لقد کان کما قال الامام علیه‌السلام خاب طلحه و الزبیر بان قتلا و استحقا اللعنه فی الدنیا و العذاب فی الاخره (من دعی)؟ تحقیر للداعی، بانه انسان لا قیمه له (و الام اجیب)؟ یعنی الذین اجابوه الی ای شیء اجابوه؟ و هذا تحقیر للمطلب، و اصل (الی م) (الی ما) فان (ما) الاستفهام یحذف الفها اذا دخل علیها حرف الجر نحو (عم) و (لم) و ما اشبههما. (و انی لراض بحجه الله علیهم) ای بما یحتج علیهم یوم القیامه من ما ارتکبوه من الاثام (و علمه فیهم) فانه سبحانه یعلم ما یفعلون کما هو عالم بنوایاهم و سیجازیهم علیها (فان ابوا) ای امتنعوا عن الانقیاد للحق و الرجوع الی الطاعه (اعطیتهم حد السیف) ای اجبرت علی مقاتلتهم بنزا للفساد (و کفی به) ای بالسیف (شافیا من الباطل) اذ الباطل الذی لا یرتفع بالنصح و الهدایه لابد و ان یرتفع بالسیف (و ناصرا للحق) فان الحق یغلبه الباطل اذا لم تسنده القوه و المال (و من العجب) (من) للتبعیض، و غالبا یاتی- فی مثل هذا الموضع- لشده العجب (بعثهم الی) ای ارسال هولاء الناکثین الی (ان ابرز) ای استعدیا علی علیه‌السلام (للطعان

) مصدر من باب المفاعله، فان لهذا الباب مصدرین المفاعله و الفعال (و ان اصبر للجلاد) ای المجالده و المحاربه. (هبلتهم الهبول) هبلتهم ای ثکلتهم، و الهبول المرئه الثکلی التی لا یبقی لها ولد، و هذا دعاء علیهم بالموت حتی لا تند بهم امهاتهم (لقد کنت و ما اهدد بالحرب) ای کنت سابقا بحیث یخشی بطشی، و یعرف الناس شجاعتی فلم یکن یهددنی احد بالحرب، لانهم یعلمون انی لا اخافها (و لا ارهب بالضرب) ای لا اخوف بان اضرب و اقاتل، لان الناس کانوا یعلمون انی اقتل و اضرب (و انی لعلی یقین من ربی) و المتیقن لا یخاف الموت لانه یعلم انه لو مات انتقل الی جوار رحمه ربه و تخلص من الدنیا و احزانها و اشجانها و آلامها (و غیر شبهه من دینی) فاعرف ان الدار الاخره خیر لی من الدنیا.

خطبه ۰۲۳

[صفحه ۱۲۹]

(اما بعد) اصله مهما یکن من شیء بعد الحمد و الصلاه، فقلبت (مهما) (اما) و حذفت سائر الکلام و بقی لفظه (بعد) (فان الامر)

المراد به الجنس من الاجال و الارزاق، و المناصب، و ما اشبه ذلک (ینزل من السماء الی الارض) کنایه عن ان التقدیرات انما تکون فی السماء (کقطرات المطر) فکما ان المطر ینزل من السماء کذلک التقدیرات، کما قال سبحانه (و فی السماء رزقکم و ما توعدون) (الی کل نفس بما قسم لها) ای لتلک النفس، و النفس مونث سماعی (من زیاده او نقصان) فی کل شیء، زیاده المال او نقصانه، زیاده العلم و نقصانه، زیاده الاولاد او نقصانهم، و هکذا (فاذا رای احدکم لاخیه غفیره) ای زیاده و کثره (فی اهل او مال او نفس) بان صار له اهل و عشیره، او اموال کثیره، او اولاد و بنین و حفده (فلا تکونن) تلک الغفیره (له) ای لهذا الرائی (فتنه) و امتحانا، بان یحسد هذا الانسان الذی یری اخیه و یعمل للحط منه، کما هو عاده الکثیرین، فانهم اذا راو رفعه اخوانهم فی امر من الامور الدنیویه کادو لهم و عملوا لتحطیمهم. و قد قال الامام قوله السابق (ان الامر ینزل) ... تمهیدا لهذا، فان من علم ان الامور بالزیاده لاحد من تقدیر الله سبحانه، فما السبب فی حسده و

کیده لمن زید له و الزیاده لم تکن باختیاره و انما باراده الله سبحانه؟ و الذی ینبغی ان یعمل هذا الحاسد و یدعو لیقدر له مثل ما قدر لاخیه، قال سبحانه (و قل اعملوا) (و قال و قال ربکم ادعونی استجب لکم) (فان المرء المسلم البری من الخیانه) هذا تاکید لقوله (لا تکونن له فتنه) و عله لذلک و حاصله ان المسلم ارفع من ان یحسد غیره، بل اللازم علیه- اذ رای رفعه اخیه- ان ینتظر احد الحسنیین، اما الرفعه له من الله سبحانه فی الدنیا، و اما ان یرزق الخیر فی الاخره، و قوله (فان) ابتداء الکلام و ما یاتی من قوله (کان) خبر له، و قد وصف علیه‌السلام المومن المنتظر لاحد الحسنیین، بعدم الخائن لدینه، لانه اذا خان لم یرج احدیهما، فان نصیب الخائن الشقاء و لا السعاده. (ما لم یغش دنائه) ای لم یعمل، من (غشی) بمعنی ارتکب و احاط بالشیء، و الدنائه العمل الدنی القبیح (تظهر) ای دنائه ظاهره، فی مقابل ما لو غشی دنائه جاهلاـ بکونها دنائه (فیخشع لها اذا ذکرت) ای یخاف من ذکرها و یوجل، فان الانسان العامل للقبیح یخجل من ذکر عمله و یخشع نفسیا من افشائه (و تعزی بها) ای بتلک الدنائه (لئام الناس) فان الدنائه یغر بها الادنیاء، و الاغراء هو الالزام للشیء، کان ال

شیطان یغریهم یغویهم و یلزمهم ایاها ... (خبر قوله (فان المرء المسلم) و قوله (تظهر) ... جمله معترضه لوصف الدنائه (کالفالج الیاسر) الیاسر هو المقامر، و الفالج بمعنی الظافر و هذا من اضافه الصفه الی الموصوف، فان اصله کان کالیا سر الفالج. (الذی ینتظر اول فوره) ای نجاح، من (فار) اذا غلی، فان الانسان الناجح لعلوه و ارتفاعه، کالمرجل الذی یغلو الی فوق (من قداحه) جمع (قدح) و هو سهم المقامره، فانهم کانوا یکتبون علی السهام اسامی الانصبه او اسامی الاشخاص، فیجعلون بعض السهام اعلی من بعض، و بعض السهام فارغه لا نصیب لها (توجب) تلک القداح (له) ای لهذا الفالج الیاسر (المغنم) ای الغنیمه و الفائده و ربح القمار (و یرفع بها) ای بسبب هذه القداح (عنه) ای عن الفالج الیاسر (المغرم) ای الغرامه، فهو مصدر میمی قالوا و کان من ترتیب قمارهم انهم یعدون احد عشر سهما، یکون لسهم نصیب و للثانی نصیبان و للثالث ثلاثه انصبه و هکذا الی السهم السابع الذی له سبعه انصبه، و یجعلون اربعه منها فارغه لا نصیب لها، و یکتبون بذلک فوق السهام، ثم یاتون بجزور عن صاحبها بغیر ان یدفعوا الیها قیمتها فینحرونها و یقسمونها عشره اجزاء متساویه. ثم یاتی بشخص تعصب عینه، و

تعطی القداح فیخرج احدها باسم احدهم، فما کان فی ذلک السهم من الاجزاء یعطی الی المسمی الاول، و هکذا حتی تتم الاجزاء العشره للابل، و هولاء یاخذون الاجزاء بدون اعطاء ثمن البعیر، فمن کان ظافرا خرج له سهم السبعه و دونه السته و هکذا، و بعد تمام اجزاء الجزور، من خرج سهم باسمه لزم علیه ان یغرم من ثمن البعیر بمقدار حصص سهمه الخارج باسمه حتی یتم الثمن، و من خرج باسم احدی تلک السهام الفارغه فلا یخسر و لا یربح، مثلا اذا خرج السهم الاول باسم زید و کان مکتوبا علیه اربعه، اخذ اربعه اجزاء من الجزور، ثم خرج السهم الثانی باسم عمرو و کان مکتوبا علیه سته اخذ سته اجزاء من الجزور ثم اذا خرج السهم الثالث باسم بکروکان مکتوبا علیه سبعه لزم ان یغرم سبعه اعشار ثمن الجزور، و هکذا حتی یتم الثمن و یتم اجزاء الجزور. فکما ان الیاسر المقدر له الظفر و النجاح ینتظر الخیر، کذلک المسلم البریء من العیب ینتظر احد الحسنین، و هذا من باب تشبیه اهل الدین فی فوزهم

بالاخره او حسنی الدنیا، باهل الدنیا، تقریبا لاذهان اولئک الناس الذین کانوا قریبی عهد بهذه الاعمال المقامریه (و کذلک المرء المسلم البریء من الخیانه) فی دینه فان العاصی خائن لنفسه و لدینه (ین

تظر من الله احدی الحسنیین) ای احد الامرین الحسنین (اما داعی الله) ای الموت، الذی یوتی بسبب داعی الله و هو ملک الموت الذی یدعو من قبله سبحانه (فما عند الله خیر له) من الدنیا کما قال سبحانه: (و ما عند الله خیر). (و اما رزق الله) فی الدنیا (فاذا هو ذو اهل و مال) بفضله سبحانه (و معه دینه) اذ لم یحسد غیره الذی راه متفرقا علیه (و حسبه) ای شرفه الذی حصله من علم و فضیله و ما اشبه، فاذا کان المرء من بین احد الحسنیین دنیا او اخره، فما الداعی له الی ان یحسد غیره الذی راه متفوقا علیه، فانه اما ان یبقی- فی الدنیا- علی وضعه المنحط حتی یاتیه الموت، فقد حصل علی جزاء الاخره و نعیم الجنه، و اما ان یرتفع من الدنیا بفضله سبحانه، فقد حصل علی خیر الدنیا، و من هو الی خبر لا ینبغی ان یحسد الغیر، نعم هذا مشروط بکونه نظیفا من الذنوب، کما عبر عنه علیه‌السلام بقوله (ما لم یغض دنائه) ... و قوله (البریءمن الخیانه) و حیث ان جمله الشرط و هی قوله (فان المرء المسلم البری) ... ابتعدت عن الجواب الذی هو قوله (ینتظر) ... کرر الشرط بقوله علیه‌السلام (و کذلک) (... ان المال البنین حرث الدنیا) ای زرعها الذی یزرعه الانسان فی دار الدنیا ثم یری حال زرعه ف

ی الدنیا (و العمل الصالح) الذی یعمله الانسان یری جزائه فی الاخره (حرث الاخره و قد یجمعهما الله لا قوام) کما ینسب الی الامام علیه‌السلام قوله (ما احسن الدین و الدنیا اذا اجتمعا) (و اقبح الکفر و الافلاس بالرجل) و اذ بین علیه‌السلام حرمه افتتان الانسان بما یری من نعمه الغیر، قال (فاحذروا من الله) ای خافوا منه سبحانه (ما حذرکم من نفسه) فانه تعالی حذرکم من المعاصی و الاثام کما قال سبحانه (و ایای فارهبون) (و اخشوه خشیه لیست بتعذیر) ای خشیه خالیه من الاشیاء الموجبه لعذر الانسان، فان الانسان قد یخش الله سبحانه، لانه قد اذنب فیخشی من ذنبه، و قد یخش الله سبحانه بدون ان کان قد اذنب، و انما رفعه مقامه سبحانه توجب الخشیه، فان (تعذیر) مصدر (عذر) بمعنی لم یثبت له عذر. (و اعملوا فی غیر ریاء و لا سمعه) فلا یکن اتیانکم بالعمل الصالح لاجل ان یری الناس عملکم او یسمعون بما عملتم فیحسنون عملکم، فان الریاء و السمعه یبطلان الاعمال الصالحه (فانه من یعمل لغیر الله) ای یاتی بالاعمال الصالحه لکن بدون ان یکون قصده الله سبحانه بل قصده تحسین الناس له (یکله الله الی من عمل له) ای ان الله سبحانه لا یعطیه اجر عمله، و انما ینبغی ان یطلب ثواب ع

مله ممن رائی لاجله، مثلا- لو اعطی المال للفقیر لاجل تحسین الناس له، کان ثواب انفاقه علی الناس لا- علی الله، اذ کیف یعمل الانسان لشخص و یرید جزائه و اجره من اخر؟ (نسئل الله منازل) جمع المنزله (الشهداء) الذین قتلوا فی سبیل الله (و معایشه السعداء) فی الاخره (و مرافقه الانبیاء) بان نکون من اتباعهم فی الدنیا حتی نحشر فی زمرتهم و نکون رفیقا لهم فی الاخره.

[صفحه ۱۳۴]

(ایها الناس انه لا یستغنی الرجل- و ان کان ذا مال- عن عشیرته) ای قبیلته التی جمعهم و ایاه احد الاجداد القریبین (و دفاعهم) ای لا یستغنی عن دفاع العشیره (عنه بایدیهم و السنتهم) فان لکل انسان حساد و اعداء، خصوصا اذا کان نابها عظیما، و العشیره تاخذها الحمیه نحو قریبهم فهم یدافعون عنه فی المشاکل و الازمات (و هم اعظم الناس حیطه) ای احاطه، کالسور المحیط بالبلد الذی یحفظه من هجوم الاعداء (من ورائه) یحفظونه من مهاجمه الاعداء و همز الحساد و الانداد (و المهم لشعثه) ای اکثر الناس لما و جمعا لتفرقه و انتشاره فان الشعث بمعنی الانتشار، فان الانسان باعتبار عرضه و ما له و اهله منتشر فی الناس فاذا لم یکن له من یجمع امره، نال کل عدو شیئا منه، و هذا تشبیه بمن انتشر ما له، فاذا لم یکن له من یجمع له ما له ضل بعضه و صار عرضه للنهب. (و اعطفهم علیه) ای یمیلون الیه، من العطف بمعنی المیل (عند نازله) ای مصیبه نازله و انما قیل نازله، لانها تنزل من السماء، بکونها مقدره هناک (اذا نزلت به) من فقد مال او جاه او اهل او ما اشبه (و لسان الصدق یجعله الله للمرء فی الناس) بان یمدحوه و یذکروه بالحسن، و انما سمی لسان الصدق، لان الانسان

النزیه، اذا مـدحه الناس کانوا صادقین فی مدحهم له و اذا ذموه کانوا کاذبین (خیر له من المال یورثه غیره) و هذا کنایه عن لزوم سـیر الانسـان بالسـیره الحسـنه، و تحلیه بالفضائـل حتی یبقی له ذکر طیب فی النـاس، و معلوم ان الـذکر الطیب خیر من جمع الانسان للمال حـتی یبقی بعـده، فـان المـال خـاص لبعض الورثه فی مـده قلیله ثم یفنی، امـا الـذکر الحسن فیبقی مـدی الازمـان، و قـد دعـا ابراهیم علیه‌السلام قائلا (و اجعل لی لسان صدق فی الاخرین).

[صفحه ۱۳۵]

ای من تلـک الخطبه (الاـ) کلمه تنبیه (لا یعـدلن احـدکم عن القرابه) بان یهمل قریبه و لا یرعاه بالمال و العطف (یری بها الخصاصه) الخصاصه الفقر، ای اذا رای بقریبه الفقر (ان یسـدها) ای یسد تلک الخصاصه، و معنی سدها رفعها بالمال، و هذا بدل الاشـتمال لقوله (القرابه) ای لا یعدلن احدکم عن سد خصاصه القرابه (بالذی) ای بالمال و الجاه و العون، الذی (لا یزیده ان امسـکه) یعنی ان امسک ذلک العون عن قریبه لا یزید الممسک شـیئا، ان اموال الدنیا و سائر شئونها اذا امسکها الانسان لا تزید الانسان شیئا، فان المقدر کائن لاـ ممـا له (و لاـ ینقصه ان اهلکه) یعنی لـو بـذل ذلـک المـال و اهلکه فی سبیـل قریبه، لاـ ینقص منه شـیء، و قـد تقـدم قـول الامـام علیه‌السـلام فیمـا ینسب الیه. اذا اقبـل الـدنیا علیـک فجـد بها علی الناس طرا قبل ان تتفلت فلا الجود مضـنیها اذا هی اقبلت و لا البخل مبقیهـا اذا هی ولت (و من یقبض یـده عن عشیـرته) ای لا یساعـدهم بالمال و العون (فانما تقبض منه) ای من هـذا الانسان (عنهم) ای عن العشیـره (یـد واحـده) فان یـد الانسان واحده لا اکثر (و تقبض منهم) ای من جانب عشیـرته (عنه) ای من هذا الانسان القابض یده (اید) جمع ید (کثیره) فان الانسان اذا لم یسا

عد الناس کف کل ید المساعده عنه و لیس من العقل ان یکف الانسان یده لیخسـر ایادی کثیره (و من تلن حاشـیته) بمعنی ان یکون انسانـا لینـا، و الحاشـیه الاطراف تشبیه بالشـیء اللین جوانبه الممکن لان یـداس و یقترب منه (یسـتدم من قومه الموده) ای یکون یلین الحاشـیه طالبا لدوام حب قومه له، فان الناس ینفرون من الشـخص الخشن، اما الشخص اللین الهش البش ذو الاخلاق الفاضله، فالناس یجتمعون حوله، لانه لا یوذیهم بلسانه او عمله.

خطبه ۰۲۴

[صفحه ۱۳۷]

(و لعمری) (اللام) للقسم و (عمرو) بمعنی الحیات و بمعنی الدین، ای قسـما بحیاتی، او قسما بدینی- و الاول اقرب- (ما علی من قتال من خالف الحق) ای لیس علی فی قتال المخالفین (و خابط الغی) ای داخل الضـلال و خالطه (من ادهان) اصـله (انـدهان) باب افتعال من (الـدهن) بمعنی المصانعه و المـداهنه علی جهه الباطل، کما قال سـبحاه (و دوا لو تـدهن فیـدهنون) کان المصانع یسـتعمل الدهن لیلین للنـاس و یلینوا له، کمـا یسـتعمل الـدهن فی الرضوض و مـا اشـبه لغرض التلیین (و لاـ ایهـان) ای الـدخول فی الوهن، امـا بمعنی الضـعف او المراد به نصف اللیـل، فیکون کنـایه عن التستر و المخاتله، ای لا یـدخلنی ضـعف او لا اتستر و لا اخاتل (فاتقوا الله) خافوا عقابه و نکاله (عباد الله) منادی حذف منه حرف النداء، و عباد جمع عبد، فان لعبد اثنین و عشـرین جمعا او اکثر، و مناسبه هذا الکلام لسـابقه ان الانسان لا ینبغی له ان یهین فی امر الله و اطاعته لمصانعه الناس و مـداهنتهم. (و فروا من) عـذاب (الله) سـبحانه (الی) رحمه (الله) و من عـذابه الی رضوانه فکما ان الفاریفر من الشـیء المکروه الی الشـیء المرغوب فیه، کذلک ینبغی ان یکون الانسان بالنسـبه الیه تعالی لغیر مما یوجب سخطه من الکفر

و العصیان الی ما یوجب رضوانه من الاطاعه من الایمان (و امضوا) ای سـیروا (فی) الطریق (الذی نهجه) و اوضحه و جعله (لکم) من الاحکام و الشرائع (و قوموا بما عصبه بکم) ای ربطه بکم و کلفکم بادائه، فان الانسان مربوط بتکالیفه (فعلی) علیه‌السلام، یعنی لنفسه الشـریف (ضامن) اذا عملتم بما ذکرت لکم (لفلجکم) ای ظفرکم، فان الفلج بالمعنی الفوز بامرغوب فیه (اجلا) ای فی المسـتقبل، اما

المراد فی الدنیا، او فی الاخره، (و ان لم تمنحوه) ای تعطوا الظفر (عاجلا) سریعا، او فی الدنیا، فان الانسان العامل باوامره سبحانه یظفر بالسعاده فی الدنیا و لو بعد حین، و فی الاخره بکل قطع و یقین.

خطبه ۰۲۵

[صفحه ۱۳۹]

کان قوم بصنعاء من شیعه عثمان یعظمون قتله، فبایعوا علیا علیه‌السلام علی دخل فلما اختلف الناس علیه علیه‌السلام بالعراق و کان العامل له علیه‌السلام علی صنعاء عبیدالله بن العباس و علی الجند بها سعید بن نمران، ثم قتل محمد بن ابی‌بکر بمصر و کثر غارات اهل الشام تکلم هولاء و دعوا الی الطلب بدم عثمان فانکر علیهم عبیدالله بن العباس و تظاهروا بمنابذه علی علیه‌السلام، فحبسهم فکتبوا الی اصحابهم الجند، فعزلوا سعید بن نمران عنهم و اظهروا امرهم فانضم الیهم خلق کثر اراده مع الصدقه، فکتب عبیدالله و سعید الی امیرالمومنین علیه‌السلام یخبر انه الخبر فکتب علیه‌السلام الی اهل الیمن و الجند کتابا یهددهم فیه و یذکرهم الله تعالی، فاجابوه انا مطعیون ان عزلت عنا هذین الرجلین عبیدالله و سعیدا، ثم کتبوا الی معاویه فاخبروه فوجه الیهم بسر بن ارطات، و کان فظا سفاکا للدماء، فقتل فی طریقه بمکه داود و سلیمان ابنی عبدالله بن العباس، و فی الطائف عبدالله بن المدان. و کان صهرا لابن عباس ثم انتهی الی صنعاء، و قد خرج منها عبیدالله و سعید و استخلفها علیها عبدالله بن عمرو بن اراکه الثقفی و قتله بسر، و اخذ صنعاء فلما قدم ابن عباس و سعید عل

یا علیه‌السلام بالکوفه عابهما علی ترکهما قتال بسر فاعتذرا الیه بضعفهما عنه، فقام علیه‌السلام الی المنبر ضجرا من مخالفه اصحابه له فی الرای، و انشاء الخطبه ... قال السید (ره) و قد تواترت علیه الاخبار باستیلاء اصحاب معاویه علی البلاد، و قدم علیه عاملاه علی الیمن، و هما عبیدالله بن العباس و سعید بن نمران لما غلب علیها بسر بن ارطات، فقام علیه‌السلام الی المنبر ضجرا بتثاقل اصحابه عن الجهاد و مخالفتهم له فی الرای فقال: (ما هی الا الکوفه) ای لیس فی یدی علی نحو التام و الاستقلال الا مدینه الکوفه (اقبضها و ابسطها) ای هی تحت تصرفی اتصرف فیها کما اشاء، کما یتصرف الانسان فی الثوب الی تحت یده بالقبض و البسط فان الامام کان لا یعتمد علی جند سائر البلاد التی کانت فی تصرفه و تحت دیده، و ان کانت هی کثیره حتی ذکروا انه کان للامام علیه‌السلام الف عامل علی البلاد، و کان الخارج عن حوزته- قبل قصه مصر و الیمن- الشام فقط، ثم توجه الامام علیه‌السلام بالخطاب الی الکوفه قائلا- (ان لم تکونی) یا کوفه (الا- انت) تحت تصرفی (تهب اعاصیرک) الجمله صفه، یعنی ان لم یکن ملکی الا- الکوفه التی تهب اعاصیرها، و هی جمع اعصار، ریح تهب و تمتد من الارض الی ال

سماء فیها الغبار الکثیر، وهب الاعاصیر کنایه عن اختلاف الاراء الموجود فی الکوفه (فقبحک الله) ای جعلک الله قبیحا، و هذا جواب (ان) و ذلک مثل ان یقال: ان لم یکن الا انت فلا تکن، و قد اراد الامام علیه‌السلام من ذلک اظهار ضجره و بیان قله ما یعتمد علیه من ملکه. (و تمثل) الامام علیه‌السلام (بقول الشاعر): (لعمر ابیک الخیر، یا عمرو اننی علی و ضر من ذا الاناء قلیل) الوضر هو غساله السقاء و القصعه و بقیه الدسم فی الاناء، و عمر ابیک، ای قسما بحیاته، و الخیر صفه للاب من باب (زید عدل) و المراد ان الذی بقی علیه من الملک مما اعتمد علیه، کالوضر الباقی فی الاناء الذی هو شیء قلیل، فی مقابل الاناء الممتلی بالماء او الطعام

[صفحه ۱۴۱]

(ثم قال علیه‌السلام) (انبئت) ای اخبرت (بسرا) ابن ارطات و کان سفاکا من عملاء معاویه (قد اطلع الیمن) ای بلغها و تمکن منها، و قد فعل بسر بیمن ما تقدم بعضه، و قد دعا علیه‌السلام بقوله (اللهم اسلبه عقله و دینه) فجن من دعاء الامام علیه‌السلام و کان یلتقم بفیه عذرته، بعد ان غلوا یدیه لئلا یاکل القاذورات (و انی و الله لا ظن ان هولاء القوم) ای معاویه و اتباعه (سیدالون منکم) ای ستکون لهم الدوله، عوضا عنکم (باجتماعهم علی باطلهم) ای بسبب انهم مجتمعون علی امرهم الباطل و هو التمسک بطاعه معاویه (و

تفرقکم عن حقکم) فـان اهـل الکـوفه کـانوا متفرقین عن الامـام علیه‌السـلام، لاـ یطیعـون اوامره. (و بمعصـیتکم) ای عصـیانکم- فـان المعصـیه هنا مصـدر میمی- (امامکم) امیرالمومنین، عصـیانه (فی الحق) الذی یامر به (و طاعتهم) ای اصـحاب معاویه (امامهم) معاویه (فی) الاـمر (الباطل) الـذی یامر به (و بادائهم الامانه الی صاحبهم) فلو امرهم بشـیء انجزوا ما قال بـدون ایه خیانه (و خیانتکم) فواحد منکم یشرد و واحد منکم ینهب المال و هکذا کما اتفق فی اصحاب الامام علیه‌السلام (و بصلاحهم فی بلادهم) فانهم یحبون بلادهم و یصلحونها و یجلبون الیها الخیر (و فسادکم)

فان اهل الکوفه کانوا بالعکس (فلو ائتمنت احدکم علی قعب) القعب القدح الضـخم (لخشـیت ان یذهب بعلاقته) ای یده. و هنا امران لابـد من التنبیه علیهمـا ... الاـول ان جمـاعه زعموا ان معاویه کان ذا سـیاسه رفیعه، و بـذلک تمکن من الاستیلاء علی اجهزه الحکم، دون الامام علیه‌السـلام، و الثانی ان الحق لا یتمکن من اخذ القیاد امام الباطل، و لذا لم یتمکن الامام من ذلک، لکن الزعمان باطلان، فـان معـاویه کان لایبال بای اثم ارتکب و من المعلوم ان الانسان المحـدود بحـدود الشـرع لا یتمکن من مثل ذلک، فالامر له یکن الا لصوصـیه و نهبا و سـفکا، و لا حکومه و سـیاسه ... اما ان الحق لا یتمکن فیکـذبه الوجـدان بل الحق اقوی من الباطل فی الاداره، کما راینا الرسول صلی الله علیه و آله و سلم ادار الامور و تغلب علی الباطل، و کما راینا غیر الرسول صلی الله علیه و آله و سلم من الحکام العادلین. و هنا یبقی سئوال انه لم انهزم الامام امام معاویه؟ و الجواب ان الله سبحانه جعل الامام امتحانا، و لذا لم یکن ماموا الا بالسیر الدقیق لیمیز الخبیث من الطیب، کما ان عیسی المسیح علیه‌السلام انهزم امام قوی الیهود، و هکذا بعض الانبیاء الاخرین. (اللهم انی قد مللتهم) ای القوم (و ملونی) فان ا

لناس لا یسـتعدون للمداقه و لذا یملهم الحاکم الدقیق و یملونه، ای یحصل لهم منه السام و الضـجر و الملل (و سـئمتهم و سـئمونی) و هی بمعنی الملاله، و کانها رتبه بعـد الملل (فابدلنی بهم خیرا منهم) و المراد الانبیاء و الصـلحاء فی الاخره (و ابدلهم بی) ای بعوضـی (شرا منی) عقوبه لاعمالهم، و التفضیل منسلخ عن معنی الفضل، کما هو کثیر فی هذا الباب، او المراد الشریه فی الاصطلاح المتعارف (اللهم مث) من (ماث) بمعنی (اذاب) (قلوبهم کما یماث الملـح فی الماء) و ذلک کنایه عن ازاله القوه و الصـلابه عنها، فان القلب اذا لم یقو، جر الانسان کل شـر، اذ قوه القلب هی مبعث العزه و السـعاده و سائر الفضائل، فقـد کان الامام علیه‌السـلام یرید من اهل البلاد عامه ان یکونوا مسـتقیمین فی جاده الشـرع بحیث لا یحیـدون عنها قیـد شـعره، فاذا رای منه ذلک اظهر التضـجر منهم، و الا فقـد کان للامام علیه‌السـلام من خیره الاصـحاب ما یضـرب بهم الامثال، و قد ضـمن لثلاثین الف منهم الجنه، و کانوا یسمون بشرطه الخمیس- کمـا فی منتهی المقـال للمامقـانی- و هـذه الادعیه و التضـجرات انما هی بالنسـبه الی المنحرفین. (اما و الله لوددت) ای اجببت (ان لی بکم) ای عوضکم (الف فارس من بنی فراس بن غنم) و هم قبی

له مشـهوره بالشـجاعه، و منهم ربیعه حامی الضـعن حیا و متیا و لم یحم الحریم احد و هو میت غیره، عرض له فرسان من بین سلیم، و معه ضـعائن من اهله یحمیهن وحده فرماه احد الفرسان بسـهم اصاب قلبه فنضب رمحه فی الارض و اعتمد عنیه و اشار الیهن بالمسـیر فسـرن حتی بلغن بیوت الحی و بنو سـلیم قیـام ینظرون الیه لاـ یتقـدم احـد منهم نحوه خوفا منه حتی رمو فرسه بسـهم فوثبت من تحته فسـقط و تـبین للقـوم انه کـان میتـا منـذ اصـابته السـهم. (هنالـک لـو دعوت اتـاک منهم فوارس مصـل ارمیه الحمیم) یعنی لو دعوت بنی‌فراس لرفع الضـیم، اتاک جماعه مهم راکبین خیولهم- فان الفارس الشـجاع الراکب للخیل- و هم مثل سحب الصیف فی السرعه، فـان (ارمیه) جمع (رمی) و هو السـحاب سـمی به لاـنه یرمی به فی الهواء، و الحمیم وقت الصـیف، من (حم) بمعنی الحراره (ثم غزل علیه‌السلام من المنبر).

خطبه ۰۲۶

[صفحه ۱۴۴]

(ان الله بعث محمدا صلی الله علیه و آله و سلم نذیرا للعالمین) ای لینذر الناس و یخوفهم من الکفر و المعاصی، و المراد بالعالمین، الانس و الجن، و من فی الکرات الاخری، الی یوم القیامه (و امینا علی التنزیل) ای کان موتمنا علی القرآن و الوحی لا یزید فیهما و لا ینقص منهما (و انتم معشر العرب علی شر دین) و هو الکفروا لشرک فانه شر طریقه، اذ لا- یعتقد صاحبها بالا له و لا بالانبیاء و لا بالمعاد، فقد کان ذلک صبغه العرب بصوره العموم و ان کان فیهم الیهودی و المجوسی و المسیحی، و فئه قلیله، علی دین ابراهیم علیه‌السلام (و فی شر دار) اذ کان دارهم- و هی مکه- محلا للاوثان و الاصنام و الشرک و الفسوق و العصیان (منیخون) من اناخ بالمکان اذا اقام به، و فی بعض النسخ (متنخون) من باب التفعیل علی وزن (مصرفون) و هو بالمعنی السابق (بین حجاره خشن) جمع خشناء بمعنی الخشونه ضد اللین، و حیث ان المراد بالحجاره الجنس، جیء لها بوصف الجمع (و حیات) جمع حیه (صم) جمع صماء و هی التی تمشی فی طریقها لا تلوی علی شیء کالانسان الاصم الذی لا یزجره الصحیه. فان اراضی الحجاز لبعدها عن الماء، و قربها الی خط الاستواء، تکون الشمس فیها اکثر اشراقا و حرار

ه فتتصلب حجارتها اکثر، و تکون حیاتها اخشن (تشربون) الماء (الکدر) الذی غیره البقاء الطویل، و امال لونه الی الکدره لعدم توفر المیاه لدیهم، الامیاه الغدران و الابار و الامطار و ما اشبه (و تاکلون الجشب) هو الطعام الغلیظ، او الذی لا ادام معه (و تسفکون) ای تریقون (دمائکم) بعضکم یریق دماء بعض (و تقطعون ارحامکم) فلا تواصلوهم بالبر و الاحسان (الاصنام فیکم منصوبه) تجعلونها للعباده و الخضوع لها (و الاثام) جمع اثم و هو المعصیه (بکم معصوبه) ای مشدوده بکم، فانتم ملازمون لها، ملازمه احد الشیئین المشدودین للاخر. لقد کان العرب کذلک قبل الاسلام، حتی من الله علیهم بالرسول، فانتشروا فی الارض و استبدلوا باماکنهم الحاره ذات الاحجار و الصلال ارایاف الشام و العراق و ایران و غیرها، و صاروا ساده یجبی الیهم الخیر من کل مکان، بل فوق ذلک فقد ارتفع مناخهم بکل وسائل الراحه، کما نشاهد الیوم فی الحجاز فقصور مشیده، و حدائق، و میاه عذبه، و خیرات کل شیء.

[صفحه ۱۴۶]

(فنظرت فاذا لیس لی معین) یعیننی لاخذ حقی من الذین جلسوا مجلسی بعد الرسول صلی الله علیه و آله و سلم (الا اهل بیتی) من ابناء عمومتی و اولادی و من الیهم (فضننت بهم عن الموت) اصل الضن البخل، و المراد هنا تحفظت علیهم ان لا یموتوا فی سبیل امری، اذا انا حاربت القوم، و لقد کان فی اسباب عدم نهضه الامام، ذلک فلو قتل الامامان الحسن و الحسین انقطعت الامامه (و اغضیت علی القذی) القذی ما یقع فی العین من ذرات التراب و ما اشبه فیوذی العین اذیه کثیره، و الاغضاء هو الاغماض، و ذلک کنایه عن شده تالمه علیه‌السلام من الغاصبین لمکانه (و شربت علی الشجی) هو ما یعترض فی الحلق من عظم و نحوه مما یوذی الانسان اذیه کبیره، و الشرب علیه اکثر ایذائا، حیث لابد للانسان من الشراب (و صبرت علی اخذ الکظم) الکظم، الحلق، ای انی کنت کالشخص الذی اخذ حلقه، ... من جهه اولئک الذین تقدموا علی، و فی شده کشده الاختناق (و علی امر) ای کثر مراره (من طعم العلقم) ای الحنظل.

[صفحه ۱۴۶]

و منها: ای بعض هذه الخطبه، و فیه ذم ابن العاص (و لم یبایع) عمرو بن العاص معاویه (حتی شرط ان یوتیه علی البیعه ثمنا) بان یولیه مصر لو تمت له و خرجت منید الامام علیه‌السلام (فلا ظفرت ید البایع) هذا دعاء علی البائع و هو معاویه بعدم الظفر و الفوز (و خزیت امانه المبتاع) هو عمرو بن العاص الذی ابتاع ملک مصر بالبیعه لمعاویه، و معنی خزیت، ذلت و سفلت، و المراد بالامانه الدین الذی جعله الله امانه عند الناس لیری کیف یودونها هل بحق ام یبیعونها بمقابل عرض زائل (فخذوا) یا اهل الکوفه- بعد ما عرفتم الامر بالنسبه الی اهل الشام- (للحرب اهبتها) ای استعدادها، و الحرب مونث سماعی (و اعدوا لها عدتها) ای لوازمها من سلاح و نحوه، و العده هی ما یهیئها الانسان لملاقات العدو (فقد شب) ای اشتغل (لظاها) ای نار الحرب، و اللظی هی النار المشتعله (و علا سناها) ای ضوئها، و هذا کنایه عن قرب الحرب (و استشعروا الصبر) ای اجعلوه شعارکم، فان الانسان المصمم علی الصبر ینجح (فانه) ای الصبر

(ادعی الی النصر) ای کثر دعوه، فان الانسان الصابر لا یفر من المیدان بل یصمد کلف الامر، و الصمود سر النجاح.

خطبه ۰۲۷

[صفحه ۱۴۸]

و قد خطب علیه‌السلام هذه الخطبه حین بلغه ان جیش معاویه غزی بعض مملکته. قالوا: ورد الی الامام شخص من اهل الانبار یخبره ان سفیان بن عوف الغامدی قد ورد فی خیل معاوی الی الانبار و قتل عامله حسان بن حسان البکری فصعد علیه‌السلام المنبر و خطب الناس و قال: ان اخاکم البکری قد اصیب بالانبار و هو مغتر، لا یخاف ما کان و اختار ما عندالله علی الدنیا، فانتدبوا الیهم حتی تلاقوهم فان اصبتم منهم طرفا انکلتموهم عن العراق ابدا ما بقوا. ثم سکت رجاء ان یجیبوه بشیء فلم یفه احد منهم بکلمه فلما رای صمتهم نزل و خرج یمشی راجلا حتی احاط به قوم من اشرافهم و قالوا یا امیرالمومنین الا ترجع و نحن نکفیک؟ فقال: ما تکفونی و لا تکفون انفسکم فلم یزالوا به، حتی ردوه الی منزله، فبعث سعید بن قیس الهمدانی فی ثمانیه الاف فی طلب سفیان من عوف فخرج حتی انتهی الی ادنی ارض قنسرین فاتوه فرجع، فخرج الامام مغضبا یجر ردائه حتی اتی النخیله و معه الناس فرقی رباوه من الارض فحمدالله و اثنی علیه و صلی علی النبی صلی الله علیه و آله و سلم ثم قال: (اما بعد) اصله مهما یکن من شیء بعد الحمد و الصلاه، فابدلت (مهما) ب(اما) و حذفت الجمله، و بقی لفظ (بعد) دا

لاعلیها (فان الجهاد باب من ابواب الجنه) و هذا تشبیه، اذ کما ان باب الدار منفذ الیها، کذلک الجهاد منفذ الی الجنه، و سمیت الجنه جنه، لتسترها بالاشجار، ماخوذه من (جن) بمعنی استتر (فتحه الله لخاصه اولیائه) جمع ولی و هو المحب الموالی، و معنی ذلک انه لا یوفق للجهاد الا خواص عباد الله الصالحین (و هو لباس التقوی) فکما ان اللباس یقی الانسان من الحر و البرد، و تجمله بین الناس، کذلک التقوی تقی الانسان من المعاصی و تجمله بین الناس لتحلیه- بسببها- بالفضائل (و درع الله الحصینه) ای التی تحصن الانسان و تحفظه عن الاثام و المعاصی، و عن النار النکال فی الاخره، و الدرع مونث سماعی (و جنته) هی (المجن) او بمعنی وقایته (الوثیقه) التی یوثق بها. (فمن ترکه) ای الجهاد (رغبه عنه) ای تنفرا عنه، و ذلک لا یکون الا بعد اجتماع الشرائط اذ الترک عند فقدها، لیس رغبه عنه، و انما لعدم امکانه و توفر شرائطه (البسه الله ثوب الذل) لان الاعداء یتسلطون علیه فیذل (و شمله البلاء) الشمله هی ما یشتمله الانسان و یلبسه، فان الاعداء اذا تسلطوا علی الانسان احاطوه بانواع البلاء فی ماله و عرضه و سائر اموره، حتی کانه لبس شمله منه (و دیث) من (دیثه) باب التفعیل بمع

نی (ذلله) ای ذل (بالصغار) مقابل الکبر (و القمائه) یقال (قمی) الرجل، علی وزن (کرم) ای ذل و اهین (و ضرب علی قلبه بالاسداد) جمع سد، هو الحجاب الذی یحول بین الانسان و بین الحسنات الموجب الهلاکه فی الدنیا و الاخره، فان الانسان لا یلبث ان یعتاد المنکرات و الاثام، و فی ذلک کل شقاء و بلیه. (و ادیل الحق منه) ای اخذ انتقام الحق منه، حیث لم ینصره، و انتقام الحق بما یفعله سبحانه به من شقاء الدنیا و نار الاخره من (ادال) بمعنی اخذ الدوله و ذلک (ب) سبب (تضییع الجهاد) و عدم القیام به فی مقابل الباطل، و قد صار اهل الکوفه کما قال الامام علیه‌السلام حیث سیطر علیهم معاویه- بعد مده- فاذلهم بما لا فوقه ذله، بینما انهم لو کانوا یجاهدون فینصرون الامام و ولده الحسن علیهما السلام لکانوا امنع من عقاب الجو (و سیم الخسف) الخسف الذل و المشقه و سیم بمعنی کلف، ای کلفه الباطل ما یذله و ما یشق علیه (و منع النصف) بمعنی العدل، ای لم یعدل الاعداء فیه، بل یظلمونه و یجورون علیه.

[صفحه ۱۵۰]

(الا) فلیتنبه السامع (و انی قد دعوتکم) یا اهل الکوفه (الی قتال هولاء القوم) معاویه و اصحابه (لیلا و نهارا و سرا و اعلانا) ای جهارا (و قلت لکم اغزوهم) بالذهاب الی بلادهم لاستلابها منهم (قبل ان یغزوکم) و یستلبوا منکم بلادکم و یغیرون علیکم فی بلادکم

(فوالله ما غزی قوم فی عقر دارهم) عقر الدار و سطها (الا ذلوا) فان الانسان اذا بقی فی داره لم یستعد للقتال، فاذا جائه جیش مستعد غلب علی اهل الدار، فاذلهم، بخلاف الانسان الذی یستعد للجهاد و الغزو، فانه لا یمکن ان یغزی فی داره، لانه خارج متطلع مستعد، فاذا لاقاه جیش کان کفوا له (فتواکلتم) ای اوکل الامر بعضکم الی بعض (و تخاذلتم) ای تنحی کل واحد منکم ناحیه (حتی شنت الغارات) جمع غاره، و هی الدفعه من هجوم العدو، و شنها: الهجوم (علیکم) فقد امر معاویه جیشه بان ینالوا اطراف بلاد الامام لالقاء الرعب فی قلوب الامه (و ملکت علیکم الاوطان) فقد کان جیش معاویه یسیطر علی بعض اطراف البلاد. و قد ذکر اهل السیاسه، ان بعض الناس فیه طبیعه الاستعلاء یحب الترفع بالمال و الجاه و ما اشبه، و منهم رعاع یتبع الساده حیثما یوجهونهم، فمن جبل علی الاستعلاء بیده قلوب الرعاع، فاذا جلبه الانس

ان الی نفسه باشباع رغبته من اعطاء المال، او منح المنصب، تبع الانسان و جر اتباعه نحوه، و اذا اراد الانسان ان یعطی کل ذی حق حقه، اغضب، فان تمکن جاهر بالعداء و المبارزه، و ان لم یتمکن نافق و انتهز الفرص للنیل من کرامه الانسان، و هذا هو السر، لکثره اعداء الانبیاء سواء غلبوا ام غلبوا، فانهم کانوا یریدون الحق، و اعطاء کل ذی حق حقه، و عدم منح الباطل شیئا، فکان ذلک غضب الذین یرون لانفسهم فضلا، فیحاربونهم او ینافقون اذا لم یجدوا للحرب سبیلا. و حیث ان الامام کان ینهج منهاج الانبیاء، لم یکن اشراف قومه یطیعونه و یکفونه الامر، بخلاف معاویه الذی کان یعمل بما یقوی سلطانه، فمثلا لو کان الامام اعطی طلحه و الزبیر الکوفه، و البصره، و معاویه الشام، و عائشه عشره الاف درهم کل سنه- کما اعطاها عمر، خلافا للعدل- لاستقامت له الامور، لکنه علیه‌السلام کان یری ان ذلک کله باطل، و لذا انقض هولاء علیه، بخلاف ابی‌بکر، الذی یمنح الفاسق الزانی (خالد بن الولید) منصبا، و یسمیه سیفا، و عمر الذی یعطی عائشه الاف الدراهم جورا فی العطاء، و عثمان الذی یقرب بنی‌امیه و یرکبهم روس المسلمین و یبعد اباذر العظیم، و معاویه الذی یعطی مصر ابن النابغه عمرو بن ا

لعاص فی سبیل تقویه سلطانه ... نعم قد تساعد الظروف احدا، فیتمکن ان یسلح نفسه لیعمل الحق، و یسیطر علی اصحاب الاطماع حتی لا- یتمکنوا من القیام ضده علنا، و یتولد من ذلک النفاق، کما تمکن الرسول صلی الله علیه و آله و سلم من ذلک، و لذا کثر المنافقون حوله، حتی نزلت فیهم آی من الذکر الحکیم. (و هذا اخو غامد) هو سفیان بن عوف من بنی غامد قبیله من الیمن بعثه معاویه لشن الغارات علی اطراف العراق تهویلا- لاهلها (قد وردت خیله الانبار) هو بلده عراقیه کما ذکروا (و قتل حسان بن حسان البکری) و الی الامام علیه‌السلام علی هناک (و ازال خیلکم عن مسالحها) جمع مسلحه و هی الثغر سمی بذلک لانه محل السلاح (و لقد بلغنی ان الرجل منهم) ای من جیش معاویه (کان یدخل علی المرئه المسلمه و) المرئه (الاخری المعاهده) ای المسیحیه و الیهودیه اللتین فی عهد الاسلام و ذمته (فیتنزع حجلها) ای خلخالها و هو الذهب و الفضه المصنوع لزینه الرجل (و قلبها) هو السوار زینه الید (و قلائدها) جمع قلاده ما تلبسها المرئه فی عنقها للزینه (و رعاثها) جمع (رعثه) بمعنی القرط ما یلبس فی الاذن (ما تمتنع) تلک المرئه المسلوبه (منه) ای من ذلک الرجل الناهب (الا بالاسترجاع) بان تقول (انا

الله و انا الیه راجعون) ان تردد صوتها بالبکاء (و الاسترحام) بان تطلب رحمه و شفقته لعدم ان ینالها بمکروه. (ثم انصرفوا) جیش معاویه (وافرین) تامین عددهم لم ینقص احدهم بالقتل (ما نال رجلا منهم کلم) ای جرح، لانه یقابلهم احد من جیش العراق و رجاله (و لا- اریق لهم دم) ای لم یجرحهم احد حتی یراق علی الارض دمهم و هذا مما یشجع اولئک الغزات علی اعاده الغزو و الارهاب لانهم لم یروا مقابله و مقاتله (فلو ان امرئا مسلمامات من بعد هذا) الحادث (اسفا) ای حزنا (ما کان به) ای بسبب موته (ملوما) فلا یلام علی موته لم قد مات؟ (بل کان به) ای بالموت (عندی جدیرا) ای حقیقا حریا

[صفحه ۱۵۳]

(فیا عجبا) ای یا عجبی و المنادی المضاف الی الیاء یجوز فیه تبدیل یاء المتکلم بالالف، کما قال ابن مالک (و اجعل منادی صح ان یضف لیا) (کعبد عبدی عبد عبدا عبدیا) و المنادی اما محذوف بمعنی یا قوم اعجب انا او هو هو المنادی ای یا عجبی احضر فهذا و

قتک (و الله یمیت القلب) و یخمد فیه النشاط (و یجلب الهم) و الحزن و هذه جمله معترضه بین العجب و المتعجب منه. (من اجتماع هولاء القوم) ای معاویه و اصحابه (علی باطلهم) الذی دعوی الخلافه و الاستقلال فی الاماره و سائر اعمالهم المنکره (و تفرقکم عن حقکم) فان لکم آراء مختلفه لا تجتمعون علی الطاعه، کاجتماع اولئک و لقد کان بامکان الامام ان یجمعهم علی الطاعه بمنع الروساء منهم ما یریدون و قتل المعارضین حتی یصفوله الجو لکن کان ذلک خلاف الحق و لذا کف الامام عنه بل اراد علیه‌السلام ان یجمعهم الحق فلم یجتمعوا (فقبحا لکم) منصوب بفعل محذوف ای قبح الله قبحا لکم (و ترحا) الترح مقابل الفرح بمعنی الهم و الحزن (حین صرتم غرضا) هو ما یجعل فی محل لیجرب الرمات مقدار اصابتهم الهدف فیرمیه کل واحد منهم (یرمی) فانکم مثل الغرض فی تناول کل احد علیکم بالسوء و الهجوم. (یغار علیکم) ای یهجمکم اصحاب

معاویه (و لا تغیرون) فلا تهجمون معاویه و بلاده (و تغزون) ای یغزوکم العدو (و لا تغزرن) فانکم لا تردون الاعتداء بمثله (و یعصی الله) یعصیه معاویه و اصحابه (و ترضون) فان السکوت علامه الرضا (فاذا امرتکم بالسیر الیهم فی ایام الحر) کالصیف (قلتم) معتذرین (هذه حماره القیظ) ای شده الحر فان حماره بمعنی ذلک، و القیظ فصل الصیف (امهلنا یسبخ عنا الحر) التسبیخ التخفیف و التسکین، و معناه حتی یخف الحرفان السفر و القتال فی ایام الحراشد وقعا علی الانسان (و اذا امرتکم بالسیر الیهم فی الشتاء) و ایام البرد (قلتم) معتذرین (هذه صباره القر) بمعنی البرد، و الصباره شده برد الشتاء (امهلنا ینسلخ) و یذهب (عنا البرد) فان الهواء البارد یوذی الانسان المسافر. (کل هذا) تقولون (فرارا من الحر و القر) ای البرد، و نصب فرارا، لکونه مفعولا لاجله (فاذا کنتم من الحر و القر تفرون) و لا تریدون السفر و القتال فیهما (فانتم و الله من السیف افر) ای ااکثر فرارا و لعل قوله (کل هذا) علی نحو الاستفهام الانکاری، لاعلی نحو الجمله الخبریه، فالمعنی الانکار علیهم بکون فرارهم- کما یقولون- من الحر و البرد و انما من القتال (یا اشباه الرجال) جمع شبه ای انتم فی شکل الرجا

ل (و لا رجال) لیس فیکم حقیقه الرجولیه فان الرجل یکون ذا غیره و حمیه و انقه من ان یغار ویهان و یذل (حلوم الاطفال) ای فیکم عقول الاطفال التی لا تقدر الاشیاء قدرها الحقیقی (و عقول ربات الحجال) جمع (ربه) و هی المرئه العروسه التی فی الحجله، فان عقلها غیر کامل و لا ناضج لانها جدید العهد بالدخول فی مزدحم الحیات، حتی ان العجوز اعلی منها عقلا و تجربه. (لوددت انی لم ارکم) بان لم اکن سافرت من الحجاز الی العراق لا راکم (و لم اعرفکم) ثم بین ذلک بقوله (معرفه) ای انی معرفتی لکم معرفه (- و الله- جرت ندما) الی (و اعقبت) ای خلفت (سدما) ای هما واسفا (قاتلکم الله) دعاء علیهم بان یهلکهم الله و انما جیء بباب المفاعله، لان الاصل قتل احد لاحد، انما یکون من طرفین کل یرید قتل صاحبه، و ان کان هذا المعنی مفقودا فی اهلاک الله سبحانه، کما قال سبحانه (قاتلهم الله انی یوفکون) (لقد ملئتم قلبی قیحا) هذا تشبیه فان الحمل المتقیح یتالم و یشتد وجعه، و هکذا قلب الامام علیه‌السلام کان متالما منهم اشد التالم کالمکان المجروح المتقیح. (و شحنتم صدری غیظا) الشحن هو الملاء، ای ملئتم، و انما نسب الی الصدر لان القلب الذی هو محل النفس فی الصدر، و الغیظ هو

الحزن علی الامر مع اراده الانتقام و الدفع (و جرعتمونی نغب) جمع نغبه مثل جرعه لفظا و معنی (التهمام) بمعنی الهم (انفاسا) جمع نفس، ای اشربتمونی بعدد انفاسی جرعا من الهم و الحزن بما فعلتم من المعصیه و مخالفه الامر (و افسدتم علی رایی بالعصیان و الخذلان) فقد عصیتمونی و ترکتم او امری، و الخذلان هو ترک الشخص وحده بلا نصره و اعانه (حتی لقد قالت قریش ان ابن ابی‌طالب رجل شجاع و لکن لا علم له بالحرب) لانه لو کان عالما بالحرب لم یغلبه معاویه و لم تدر قریش ان عدم نصرتی انما هی من اصحابی الذین لا یطیعون او امری و یخذلوننی (لله ابوهم) کلمه تعجب و استغراب، و اصلها التعجب عن شیء حسن، نحو (لله دره) فان الشیء او الشخص الذی لله یکون حسنا جمیلا، و من المعلوم ان اب الانسان لو کان حسنا فی افعاله سری ذلک الی اولاده فان الولد سر ابیه. (و هل احد منهم) ای من قریش (اشد لا) ای للحرب- و هی مونث سماعی- (مراسا) مصدر (مارسه) ای عالجه و زامله، حتی عرف جمیع خصوصیاته (و اقدم فیها) ای فی الحرب (مقامانی) ای قیاما بشئونها و خوضا فیها (لقد نهضت فیها) ای فی

الحرب (و ما بلغت العشرین) من العمر (و ها) للتبنیه (انا ذا) الانسان السابق المقدم (قد ذرفت ع
لی الستین) ای زدت علیها (و لکن لاـ رای لمن لاـ یطاع) فان اصحابی اذا لم یطیعونی لاـ ینفذ رایی حتی یتبین ان ارائی مصیبه و خططی فی الحرب تفوق خطط معاویه و من ماثله من الانتهازیین و (لا اری) نفی الحقیقه مجازا ای لا یفید رای من لا یطاع رایه.

خطبه ۰۲۸

[صفحه ۱۵۷]

و فیها التحذیر من الدنیا و الترغیب فی الاخره و الوعظ و الزجر (اما بعد) اصله مهما یکن من شیء بعد الحمد و الصلاه، فبدلت (مهما) ب(اما) و حذفت سائر الجمله ما عدا (بعد) (فان الدنیا قدا دبرت) فان الانسان اذا جاء الی الدنیا، کانت الدنیا معدبره عنه اذ فی کل ساعه ینقص من عمره جزء و تتاخی الدنیا عنه (و اذنت بوداع) ای اعلنت بانها تودع اهلها للرحیل عنهم، و اذانها ما تری الناس من مصرع ابائهم او صدقائهم (و ان الاخره قد اشرفت باطلاع) الاطلاع هو الاتیان فجئه، یقال اطلع فلان علینا ای اتانا فجئه و اشراف الاخره قربها، فان کل یوم تتقدم الاخره الی الانسان بمقدار تاخر الدنیا عنه (الا و ان الیوم المضار) محل ضمور الخیل، فان الخیل اذ ارید المسابقه علیها تضمر لتهزل فتتمکن من الجری سریعا، و المعنی ان الانسان فی الدنیا کالخیل فی محل الاضمار فان عمل بما یجب علیه سبق هناک و ان لم یعمل تاخر. (و غدا) ای یوم القیامه (السابق) ای المسابقه، لانه یعرف هناک من السابق الی الجنه- باختلاف درجاتها- و من التاخر الی النار- باختلاف درکاتها- (و السبقه) هی الغایه التی یجب علی السابق ان یصل الیها- و سیاتی فی کلام السید معنی اخر له- (الجنه)

فان السابق یفوز بها (و الغایه النار) فان الموطن الاخیر الذی ینتهی الیه الانسان الذی لم یعمل هی النار ... ثم عطف الامام علیه‌السلام الی العظه و التحذیر (افلاـ تائب من خطیئته)؟ استفهام ترغیبی یرید الامام علیه‌السلام الترغیب فی التوبه (قبل منیته) ای قبل موته (الا عامل لنفسه) ای لنجاتها و خلاصها (قبل یوم بوسه) البوس سوء الحاله، و اشتداد الحاله (الا) فلیتنبه السامع (و انکم فی ایام امل) یامل کل حسن العاقبه (من ورائه اجل) ای من وراء الامل الموت. (فمن عمل فی ایام امله) فی الدنیا (قبل حضور اجله) و موته (فقد نفعه عمله) لانه یری ثوابه فی الاخره (و لم یضره اجله) اذ غیر العامل یضره اجله، لما یلاقی من الاهوال و العذاب (و من قصر فی ایام امله) بان لم یعمل کما ینبغی (قبل حضور اجله) و موته (فقد خسر عمله) الذی عمل من الاثام و المعاصی (و ضره اجله) لانه یبتلی هنا لک بالعذاب و النکال (الاـ فاعلموا) ایها الناس (فی الرغبه) ای فی السراء و الحالات الحسنه (کما تعملون فی الرهبه) ای فی الضراء و الحالات السیئه، فان من عاده الانسان ان ینسی الله سبحانه حاله السراء و یذکر حاله البوس و الشدائد (الا و انی لم ارکالجنه نام طالبها) (نام) بمعنی (له

یعمل) (و لاـ) رایت (کالنار نام هاربها) ای الذی یخاف منها، و هذا کنایه لعدم العمل الموجب للجنه و الخلاص من النار مع عظم الامرین- بما لاعظم فوقهما-. (الا و انه من لا ینفعه الحق) بان لم یتبعه لینتفع به (یضره الباطل) اذ هناک طرفان فمن لم یلتحق بطرف الحق لابد و ان یلتحق بطرف الباطل و یضره ذلک فان لم یجد یبخل، و من لم یقدم یحجم، و من لم یشجع یجبن و هکذا (و من لم یستقم به الهدی) ای لم ینفعه الهدی فلم یقمه عن الاعوجاج و الضلال (یجر به الضلال الی الردی) ای الهلاک، کما قال سبحانه (انا هدیناه السبیل اما شاکرا و اما کفورا) (الا) فلیتنبه السامع (و انکم قد امرتم بالظعن) ای الرحیل عن الدنیا (و دللتم علی الزاد) ای دلکم الکتاب و السنه علی لوازم هذا السفر الطویل و هو تقوی الله و العمل الصالح (و ان اخوف ما اخاف علیکم) ای اشد الاشیاء التی اخافها علیکم (اثنتان) ای خصلتان (اتباع الهوی) الهوی میل النفس الی الملذات حلالاـ کانت او حراما، و اتباع الهوی غالبا یردی الانسان. (و طول الامل) بان یامل الانسان البقاء فی الدنیا طویلا فان الانسان اذا امل البقاء الطویل یقترف الاثام و یقول سوف اتوب و بعد لامر انقلع (فتزودوا من الدنیا) ای خذوا زادکم

للاخره (ما تحرزون) ای تحفظون (انفسکم) عن النار (به) ای بذلک الزاد (غدا) فی الاخره، یقال حرز نفسه اذا حفظها عن العطب و الهلاک. قال السید الشریف الرضی (ره): اقول: لو کان کلام یاخذ بالاعناق الی الزهد فی الدنیا و یضطر الی عمل الاخره لکان هذا الکلام، و کفی به قاطعا لعلائق الامال، و قادحا زناد الاتعاظ الازدجار، و من اعجبه قوله علیه‌السلام: (الا و ان الیوم المضمار و غدا السباق و السبقه الجنه و الغایه النار) فان فیه مع فخامه اللفظ و عظم فدر المعنی و صادق التمثیل و واقع التشبیه سرا عجیبا و معنی لطیفا و هو قوله علیه‌السلام: (و السبقه الجنه و الغایه النار) فخالف بین اللفظین لاختلاف المعنیین. و لم یقل السبفه النار کما قال: السبقه الجنه لان الاستباق انما یکون الی امر محبوب و غرض مطلوب و هذه صفه الجنه و لیس هذا المعنی موجودا فی النار نعوذ بالله منها فلم یجز ان یقول و السبقه النار بل قال و الغایه النار، لان الغایه ینتهی الیها من لا یسره الانتهاء و من سیره ذلک، فصلح ان یعبر بها عن الامرین معا فهی فی هذا الموضوع کالمصیر و المال، قال الله تعالی: (قل تمتعوا فان مصیرکم الی النار) و لا یجوز فی هذا الموضع ان یقال سبقتکم (بسکون ال

باء) الی النار فتامل ذلک فباطنه عجیب و غوره بعید و کذلک اکثر کلامه علیه‌السلام (و فی بعض النسخ) و قد جاء فی روایه اخری (و السبقه الجنه) بضم السین، و السبقه عندهم اسم لما یجعل للسابق اذا سبق من مال او عرض و المعنیان متقاربان لان ذلک لا یکون جزاء فی فعل الامر المذموم و انما یکون جزاء علی فعل الامر المحمود.

خطبه ۰۲۹

[صفحه ۱۶۱]

و قد خطب علیه‌السلام بهذه الخطبه حین بلغه ان الضحاک اغار علی الحجاج بامر معاویه و ذلک ان معاویه لما سمع باختلاف الناس علی علی علیه‌السلام و تفرقهم عنه و قلته من قتل من الخوارج بعث الضحاک بن قیس فی اربعه الاف فارس و امره بالنهب و الغاره علی اطراف بلاد الامام لالقاء الرعب و الخوف فی قلوب الناس لینفضوا عن علی علیه‌السلام، فان الناس اذا راو ضعف القیاده لم یلتفوا حولها فاقبل الضحاک یقتل و ینهب حتی مر بالثعلبیه فاغار علی الحاج فاخذ امتعتهم و قتل عمرو بن عمیس بن مسعود ابن اخی عبدالله بن مسعود صاحب رسول‌الله صلی الله علیه و آله و سلم و قتل معه ناسا من اصحابه فلما بلغ علیا علیه‌السلام ذلک استصرخ اصحابه علی اطراف اعماله و استشارهم للقاء العدو فتلکئوا فخطبهم بهذه الخطبه: (ایها الناس المجتمعه ابدانهم) فبعضهم تلو بعض (المختلفه اهوائهم) ای ارائهم فلکل واحد منهم رای خاص به (کلامکم یوهی) ای یضعف (الصم) جمع (اصم) و هو من الحجاره الصلب شبه بالاصم الذی لا یوثر فیه الکلام لفقد سمعه (الصلاب) جمع صلب و هو الشدید القوی ای ان کلامکم بقوته و بریقه یوثر فی الحجر فیوهیه (و فعلکم) المنبیء عن ضعفکم و عدم عزمکم علی الامر (

یطمع فیکم الاعداء) فان الاعداء اذا راوا قولهم خافوا و اذا راوا فعلهم المنبیء عن ضعفهم طمعوا (تقولون فی المجالس کیت و کیت) ای کذا و کذا، و هذا کنایه عن قولهم انما نعمل بالاعداء و نهجم علیهم و نبیدهم و ما اشبه ذلک و (کیت) لا یستعمل الا مکررا بدون حرف العطف او معه (فاذا جاء) وقت (القتال) و المبارزه (قلتم حیدی حیاد) هذه کلمه یقولهاالهارب فی من مصطلحهاتهم عند الفرار من الحرب من (حاد) بمعنی مال و اغرب، کانه یطلب من الحرب ان تمیل عنه و لا تصیبه باذاها ای میلی میلا (ما عزت دعوه من دعاکم) اما جمله خبریه ای لیست عزیزه دعوته لانکم تخونون و لا تنصرون او دعاء علیهم بان یکونوا اذ لاء حتی لا یعتمد احد علیهم، لان الرئساء اذ راوا تفرقهم لم یعتمدوا علیهم (و لا استراح قلب من قاساکم) ای رافقکم لانکم تخالفونه فهو فی تعجب دائم منکم (اعالیل) جمع اعلال، جمع علل، جمع عله، و هو مرض و نحوه مما یتعلل به الانسان (باضالیل) جمع اضلوله و هو الباطل ای انکم تتعللون لخذلانکم و تفرقکم بالف باطل و ضلال (و سئلتمونی) لفرارکم عن الحرب (التطیل) فی موعد الحرب بان تتاخرون عن النفور الیها، فانکم تدفعون الحرب عن انفسکم (دفاع ذی الدین) ای المدیون (المط

ول) ای الکثیر المطل- و هو تاخیر اداء الدین بغیر عذر- ای انکم فی دفع الحرب عن انفسکم تشبهون دفاع المدیون الدین عن نفسه بلا عذر وجهه، و انما فرارا عن الاداء فقط. (لا یمنع الضیم) ای الظلم (الذلیل) فان الانسان الذلیل لا قوه له حتی یتمکن من دفع الظلم و الوقوف دون الظالم لئلا یظلم (و لا یدرک الحق لا بالجد) فی مقابل الهزل، فان العمل الجدی هو الذی یسبب ادراک الحق و الوصول الیه، و فی هاتین الجملتین تلمیح الی انهم اذ لاء غیر جادین فی اعمالهم (ای دار بعد دارکم تمنعون) ای اذا لم تدافعوا عن بلادکم فعن ای بلاد تدافعون؟ و هذا تحریض لهم علی الدفاع لان الاغاره و قعت علی بلادهم (و مع ای امام بعدی تقاتلون)؟ فان الامام علیه‌السلام کان جامعا بشرائط الامامه فلو کان الانسان یدافع عن امامه لکان الامام علیه‌السلام احق الناس بالدفاع عنه (المغرور- و الله- من غررتموه) فان الذی یخدع بکم، هو المخدوع الکامل، اذ لا تمدون الیه ید العون ابدا، فهو کامل الغرور اذ غره من لم یف له بشیء اصلا (و من فاز بکم) بان صار رئیسکم (فقد فاز- و الله- بالسهم الاخیب) و هو من سهام المیسر الذی لا حظ له و اخیب تفضیل من الخیبه بمعنی الفشل و عدم الفوز. (و من رمی ب

کم) کنایه من معاضدتهم فی الحرب کالرامی الذی یعتمد علی سهمه و رمیه فی الحرب (فقد رمی بافوق ناصل) (الفوق) موضع الوتر من السهم، و الا فوق السهم المکسور فوقه و الناصل العاری عن النصل، و هی الحدید الی تغرز فی الجسم علی راس خشب السهم یعنی ان من رمی باهل الکوفه فکانما رمی بسهم لا یثبت فی الوتر حتی یرمی، و ان رمی به لم یقتل احدا اذ لا نصل له (اصبحت- و الله- لا اصدق قولکم) فیما تقولون، فان الانسان لا یصدق کثیر القول، الذی لا یعمل ابان العمل (و لا اطمع فی نصرکم) لعلمی بخذلانکم (و لا اوعد العدوبکم) الایعاد هو وعد الشیء ای لا اتمکن تهدید العدو بان لی جنود الکوفه لعلمی بعدم نصرتکم (ما بالکم)؟ استفهام انکاری ای لا دواء لدائکم النفسی. (ما طبکم)؟ استفهام انکاری، ای لا یمکن شفائکم من مرض التفرق و التشتت و عدم الاستقامه و عدم العمل (القوم) اصحاب معاویه الذین یاتمرون باوامره الباطله (رجال امثالکم) فلما ذا لا تکونون مثلهم فی العمل و الاقدام؟ (اقولا بغیر عمل)؟ استفهام انکاری ای هل تقولون قولا- بانما نفعل کذا و کذا- بغیر ان تعملون بقولکم (و غفله من غیر ورع)؟ ای انکم غافلون عن شئون دنیاکم، لا مثل غفله الناس المتقین الذین غفلتهم ع

ن الدنیا انما هی لاشتغالهم بامور الاخره (و طمعا فی غیر حق)؟ ای انکم تطمعون طمعا فی المال حین تقسیم بیت‌المال، و فی الجاه و المنصب بغیر ان یکونوا مستحقین لذلک، لانهم لا یعملون حیی یستحقوا المزید من الفیء و المناصب الرفیعه فی الدوله.

خطبه ۰۳۰

[صفحه ۱۶۵]

فی معنی قتل عثمان یفصل علیه‌السلام فیه حدیث قتله و انه لم قتل؟ (لو امرت به) ای بقتل عثمان (لکنت قاتلا) لان السبب کالمباشر فی الفعل (او نهیت عنه) ای عن قتله (لکنت ناصرا) له فان الامام حیث نصح الطرفین و لم ینفع فیهما النصح اعتزل الامر فلم یامر و لم ینه و ان کان المجرم فی الامر عثمان حیث خالف وعده و اراد الفتک بالطالبین للاصلاح فی قصه طویله- راجع الغدیر للامینی- (غیر ان من نصره لا یستطیع ان یقول) فی مقام ترجیح نفسه علی قاتلیه (خذله من انا خیر منه) فمروان- مثلا- لا یتمکن ان یقول انا خیر من الثائرین لانی نصرت عثمان و هم خذلوه فان نصره رجل مثل عثمان لا یوجب مدحا للناصر (و من خذله) کالثائرین (لا یستطیع ان یقول نصره من هو خیر منی) کان یجعلوا مروان، خیرا من انفسهم، اذ نصره عثمان لا توجب خیریه الناصر من الخاذل، و من هذا الکلام یفهم ان الامام علیه‌السلام کان ناقما علی عثمان و علی ناصریه، اذ لم یعکس الامر فی الفقره الثانیه. (و انا جامع لکم امره) ای امر قتل عثمان، و معنی (جامع) ملخص لکم الواقعه (استاثر) عثمان ای استبد بارائه (فاساء الاثره) فان المستبد برایه الذی یسلک طریق الحق لا غضاضه علیه، اما المستبد الم

سیء فانه یستحق کل لوم و اثم (و جزعتم) عن اعماله و استبداده (فاساتم الجزع) اذ الجزع اورث قتلا سبب انقسام المسلمین و لعله لو

کان الجزع مع الحنکه و التروی- اکثر مما تروا و صبروا- لکان افضل اذ لعله حصلوا علی مخرج من الامر (و لله حکم واقع) فی الدنیا، او المراد حکمه فی الاخره (فی المستاثر) و هو عثمان (و الجازع) و هم الثوار، فانه یعاقب- فی الاخره- المخطیء منهما کما انه ترک الامر بالاختیار و الاراده- فی الدنیا- حتی وقع ما وقع کما هو شانه سبحانه حیث جعل الدنیا دار اختبار و اختیار و لیمتحن الناس علی اعمالهم.

خطبه ۰۳۱

[صفحه ۱۶۷]

و قد ارسل علیه‌السلام عبدالله بن عباس الی الزبیر یطلب عنه الرجوع عن الحرب و ذلک قبل وقوع حرب الجمل (لا تلقین) یابن عباس (طلحه فانک ان تلقه) من (لقی) بمعنی المواجهه و المکالمه حول رجوعه عن الحرب (تجده کالثور عاقصا قرنه) من عقص الشعر اذا قتله و لواه و هذا کنایه عن کبریائه، فان الثور الذی یلوی قرنه- طبیعیا- فیه من القوه البدنیه شیء کثیر و هکذا المتکبر فیه من الکبر النفسی شیء غیر قلیل (یرکب الصعب) ای الامور الشاقه و رکوبها کنایه عن اقدامه علیها (و یقول هو الذلول) الذلول الابل الیسیر الذی لا یوذی صاحبه، مقابل الصعب، یعنی انه لکبره یستهین بالامور الصعبه، و هذا غیر استسهال الانسان فی سبیل الحق امرا مشکلا، فان الاول کبریاء، و الثانی علو همه- و بینهما فرق واضح (و لکن) یابن عباس (الق الزبیر) ابن العوام (فانه الین عریکه) هی بمعنی الطبیعه، و اصل العرک دبغ الجلد بالدلک و نحوه، کانه یوجب لینه و نضجه بخلاف الجلد الذی لم یدبغ. (فقل له) اذا لقیته (یقول لک ابن خالک) یعنی نفسه علیه‌السلام و علی ابن خال الزبیر لان اباطالب و صفیه ام الزبیر من اولاد عبدالمطلب بن هاشم (عرفتنی بالحجاز) حیث بایعتنی، فان الانسان المبا

ئع لابد و ان یعرف المبائع له و الا لم یبایعه (و انکرتنی بالعراق) حیث جئت لمحاربتی و المحارب لابد و ان ینکر فضل الانسان و الا لم یحارب (فما عدا مما بدا) یقال عداه الامر بمعنی صرفه و بدا بمعنی ظهر، و (من) للاستبداء ای ما الذی صرفک مما ظهر منک- فی الحجاز- من بیعتی؟ و قد کان الجواب واضحا فانه صرفه حب الرئاسه و قد قال الرسول الاعظم صلی الله علیه و آله و سلم: حب المال و الجاه ینبتان النفاق فی قلب الرجل المومن کما ینبت الماء البقل.

خطبه ۰۳۲

[صفحه ۱۶۹]

و فیها یصف زمانه بالجور و یقسم الناس الی اقسام (ایها الناس انا قد اصبحنا فی دهر عنود) الدهر قطعه من الزمان، و قد یطلق علی الزمان کله، و عنود من (عند) علی وزن (نصر) بمعنی جار، و وصف الدهر بالعنود، باعتبار ما یقع فیه من الجور بعلاقه الحال و المحل، نحو جری النهر و الدنیا لم تخل من الجور، و لکن قد یکون الجور ظاهرا شاملا و قد یکون قلیلا غیر ظاهر، و قد کان زمان الامام علیه‌السلام، من القسم الاول، لکثره الفتن فیه فی البلاد الاسلامیه (و زمن کنود) ای الکفور ثم بین الامام علیه‌السلام سبب ذلک بقوله (یعد فیه المحسن مسیئا) لان طبائع الناس اذا مالت الی الاسائه نفرت من الاحسان فیعدون العامل به مسیئا (و یزداد الظالم فیه عتوا) ای تکبرا و تجبرا، لما یجد من الانصار و الاعوان (لا ننتفع بما علمنا) من عاده البلغاء ان ینسبون الی انفسهم القضایا العامه، تلیینا للموقف، و بیانا للعموم. (و لا نسال عما جهلنا) من الاحکام و الاداب (و لا نتخوف قارعه) هی الخطب العظیم ینزل علی الناس من قحط او غلاء او امراض او تسلط الاعداء او ما اشبهه، و سمیت قارعه لانها تقرع الناس بالشده، و القلوب بالفزع (حتی تحل بنا) ثم فصل الامام علیه‌السلام

احوال الناس، استدلالا لما ذکره من کون الدهر عنودا ... الخ (فالناس علی اربعه اصناف منهم) اناس فاسدون فی انفسهم و قلوبهم و

انما لا- يفسدون لضعفهم و هم (من لا يمنعه الفساد) اى من الفساد (الامهانه نفسه) من (هان)، بمعنى ذل و خف اى خمولها و عدم وجود انصار و قوه بهما يفسد (و كلاله حده) اى ضعف سلاحه عن القطع يقال كل حد السيف اذا ضعف سلاحه عن القطع يقال كل حد السيف اذا ضعف عن القطع (و نضيض وفره) النضيض القليل و الوفر المال اى قله ماله فليس له مال يصرفه فى افساده و شهوات نفسه. (و منهم المصلت لسيفه) يقال اصلت سيفه، اى جره و شهره على الناس، يعنى انه مبطل قوى يشهر سيفه فى وجه المحق (و المعلن بشره) اى المظهر شره (و المحلب بخيله و رجله) اى جمع انصاره ممن له فرس و ممن هو راجل و هذا كنايه عن جمعه انصاره لمكافحه الحق و اظهار الباطل (قد اشرط نفسه) اى هياها و اعدها للفساد (و اوبق) اى اهلك (دينه) بما عمل من الاثام (لحطام) هو المتكسر من النبات بعد اليبس و قد شبه الدنيا بذلك لان مال اخرها الى ذلك (ينتهزه) اى يختلسه و يحصل عليه (او مقنب) طائفه من الخيل (يقوده) يعنى انه انما ما فعل اما للجاه بان يحصل عل الحطام، و اما للجاه بان يرئس فئ

ه، هم كالخيل التى بقودها الانسان الى حيث ما يريد (او منبر يفرعه) اى يعلوه من (فرع المنبر) اذا علاه بان يحصل على منصب الجمعه و الجماعه و الخطابه، و كان (المقنب) للاماره و هذا للفقاهه و القضاء و نحوهما. (و لبئس المتجر) مصدر ميمى (ان ترى) ايها الانسان (الدنيا لنفسك ثمنا) اى بئست التجاره تجاره من يتاجر للدنيا، لانه يراها ثمنا لا تعابه و اعماله مع ان الدنيا دار رحيل و زوال، فاللازم ان يعمل الانسان فيها للاخره لان يعمل لها (و) ترى الدنيا (ممالك عند الله) اى من ثواب الذى لك عند الله سبحانه (عوضا) بان تترك الثواب و تاخذ الدنيا بدله (و منهم من يطلب الدنيا بعمل الاخره) فانه يصلى لرياء، و يدرس للشهره و ينفق لجلب الانظار الى نفسه و هكذا يعمل اعمال الاخره، و لكن ينوى بها تحصيل الدنيا (و لا يطلب الاخره بعمل الدنيا) فان الانسان يتمكن ان يجعل ضروريات الامور الدنيويه من قبيل الاكل و المقاربه و التجمل للاخره فياكل للتقوى على العباده و يقارب لامر الله تعالى و حفظ نفسه عن الاثام و يتجمل لتقويه الحق بتحصيل الشوكه له، و هكذا. (قد طامن) فعل من الطمانينه، اى خفض (من شخصه) اى تواضع لان يخدع الناس بانه انسان خائف من الله، مع انه فى قل

به يريد بذلك اصطياد السذج و تمكين نفسه فى قلوب البسطاء (و قارب من خطوه) بان يمشى بخطى متقاربه تشبها بالصالحين، ليخدع الناس بانه منهم (و شمر من ثوبه) اى رفعه من الارض، ليظهر انه متقى يتجنب من ان يمس ذيله الاراضى المحتمله للنجاسه (و زخرف من نفسه للامانه) اى زين نفسه بزينه الصالحين، كالخضاب، و لبس الخواتيم و ما اشبه ذلك، كل ذلك لان يرى صلاحه، فياتمن الناس به، و يجعلوه فى محل القدس و التقوى (و اتخذ ستر الله) له بان لم يظهره سبحانه على حقيقته و خداعه (ذريعه) اى وسيله (الى المعصيه) لانه مخادع، يريد بهذه الاعمال النيل من الدنيا و الرئاسه على الناس فقد جعل مظاهر الدين وسيله لاصطياد الدنيا. (و منهم من اقعده عن طلب الملك ضوله نفسه) اى صغرها، فهو انما يترك طلب الملك لا تورعا و خوفا من التلوث بالاثام بل لان نفسه ضئيله حقيره لا ترتفع الى معالى الامور (و انقطاع سببه) اى لا اسباب له بها يتوصل الى الملك من مال و قوه و عشيره و ما اشبه (فقصرته الحال) الحال يجوز فيه التذكير و التانيث (على حاله) اى حصرته ضوله نفسه على حاله الذى هو فيه بدون ان يترقى و يرتفع (فتحلى) اى تزين (باسم القناعه) بان اظهر نفسه: انه قانع لا يريد الملك، مع

انه يعلم فى قراره نفسه، انه غير قادر (و تزين بلباس اهل الزهاده) بان اظهر نفسه زاهدا فى الامر غير راغب فى الملك (و) الحال انه (ليس من ذلك) الذى يظهره من القناعه و الزهد (فى مراح و لا- مغدى) المراح المحل الذى تائوى اليه الماشيه بالليل و المغدى المحل الذى تاوى اليه بالنهار و هذا كنايه عن انه لا محل له فى صف الزهاد، فى اى وقت من الاوقات. (و بقى رجال) ليس اولئك فى صف الاقسام الاربعه السابقين (غض ابصارهم) اى غمضها (ذكر المرجع) اى المعاد، فان خوفهم من يوم القيامه اوجب ان يغضوا ابصارهم عن شهوات الدنيا و متعها (و اراق دموعهم) اى اسلبها (خوف المحشر) فان الانسان اذا خاف من شىء خوفا كثيرا بكى (فهم بين شريد) يشرد من الناس خوف ان يشترك معهم فى عصيان يرتكبونه (ناد) هو الهارب من الجماعه الى الوحده (و) بين (خائف) من الله و هو فى المجتمع (مقموع) اى مقهور قد اشتمل على ذل العبوديه (و) بين (ساكت مكعوم) من (كعم البعير) اذا شدفاه لئلا

یاکل او یوذی باسنانه، ای ان الخوف قد شد فاه فلا- یتکلم خوفا من ان یجلب الیه الکلام عصیانا و اثما. (و) بین (داع) یدعو الله سبحانه او یدعو الیه تعالی (مخلص) لا یرید بذلک غیر وجهه (و ثکلان) الثکل الحزن ع

لی فقد بعض الاشیاء المحبوبه (موجع) ای انه محزون حزنا شدیدا علی فقد بعض المراتب منه فی الاخره، لانه یری نفسه مقصرا امام عطمه الله سبحانه (قد اخملتهم التقیه) یقال اخمله ای اسقط ذکره، فلا- ذکر له بین الناس، و التقیه هی اتقاء المعاصی، فان الانسان المتقی یتجنب عن المجتمعات خوف الوقوع فی المعاصی، فیخمل ذکره، لان الناس لا یحتلفون الا بمن عاشرهم (و شملتهم الذله) ای ذله العبودیه و الطاعه لله تعالی. (فهم فی بحر اجاج) ای بحر مالح و هذا کنایه عن عدم انسیاقهم وراء شهواتهم حتی یلتذون بالمعاصی کالتذاذ اهل الدنیا (افواهم ضامزه) من (ضمز) بمعنی (سکن) ای لا تتکلم کثیرا (و قلوبهم قرحه) ای مجروحه و هذا کنایه عن تالم قلوبهم خوفا من الا-خره، و تالمها لما یرون من الکفر و العصیان فی الناس (و قد وعظوا) الناس بامرهم بالتقوی (حتی ملوا) ای ملهم الناس و سئموا من کلامهم- هذا اذا کان الفعل بالبناء للمفعول- اما لو کان بالبناء للفاعل، فالمعنی انهم ملوا من کثره الوعظ و اخذهم السام (و قهروا) ای قهرهم الاعداء (حتی ذلوا) فان الاعداء اذا قهرهم ذلوا، اذ الانسان المقهور ذلیل فی نفسه (و قتلوا حتی قلوا) ای قتل منهم الاعداء حتی قل عددهم و هذا تحفیز للاخ

یار علی مقارعه الاشرار و ان قهروهم و قتلوا منهم. (فلتکن الدنیا فی اعینکم) ایها الناس (اصغر من حثاله القرظ) الحثاله القشاره و ما لا- خیر فیه کالثقل و نحوه و القرظ ورق السلم یدبغ به فان حثاله القرظ لا قیمه لها اطلاقا و لا ینظر الیها احد نظر الاعتبار (و قراظه الجلم) الجلم هو المقراض یجز به الصوف و نحوه، و قراضته ما یسقط منه عند القرض و الجز (و اتعظوا) ای خذوا العبره و الوعظ (بمن کان قبلکم) من الناس الذین اسلبهم الدهر نعمهم (قبل ان یتعظ بکم من بعدکم) بان یسلب الدهر نعمکم فتکون عبره و موعظه للذین یاتون من بعدکم (و ارفضواها) ای الدنیا (ذمیمه) ای فی حال کونها مذمومه فلستم ترفضون شیئا ممدوحا بل شیئا مذموما (فانها قد رفضت من کان اشغف بها منکم) ای اشد تعلقا بالدنیا منکم فانهم مع تعلقهم بالدنیا و حبهم الشدید لها، لم تف الدنیا بهم، و انما اهلکتهم و ابادتهم.

خطبه ۰۳۳

[صفحه ۱۷۶]

عند خروجه لقتال اهل البصره قال عبدالله بن عباس دخلت علی امیرالمومنین علیه‌السلام بذی قار و هو یخصف نعله، فقال: لی ما قیمه هذه النعل؟ فقلت لا قیمه لها. فقال: و الله لهی احب الی من امرتکم الا ان اقیم حقا او ادفع باطلا ثم خرج فخطب الناس فقال: (ان الله بعث محمدا صلی الله علیه و آله و لیس احد من العرب یقرا کتابا) ای کتابا سماویا صحیحا فان الکتب السماویه کانت قد حرفت، کما قال سبحانه (یحرفون الکلم) (و لا یدعی نبوه) و هذا کنایه عن عدم وجود نبی مرشد بین العرب فلم یکونوا یهتدون سبیلا، اذ الحق یظهر اما بالکتاب او بالنبی، و قد فقدت العرب کلیهما (فساق الناس) الی الحق (حتی بواهم) ای اعطاهم المحل و المنزل (محلتهم) ای منزلهم اللائق بالانسان من الالتزام، بالعقائد الحقه و الفضائل و الاداب، و الاعمال الصالحه و النظام الصحیح (و بلغهم منجاتهم) ای محل نجاتهم (فاستقامت قناتهم) القناه هی الرمح، و المعنی صاروا بعد الاعوجاج مستقیمین، و الاعوجاج هو فی العقیده و الشریعه و سائر العادات و الملابسات (و اطمانت صفاتهم) ای ان صفاتهم کانت متزلزله لا رسوخ و لا ثبات فیها، اذ کانت الفوضی تشملهم، فهذا صفته الوئد و ذاک صفته الرحم، و

کل یفتخر بما اوتی و هکذا. (اما و الله ان کنت) (ان) مخففه من الثقیله، ای انی کنت (لفی ساقتها) و هی موخره الجیش التی تسوق الجیش حتی لا- یبقی منه احد لا- یسیر جمع سائق (حتی تولت) ای فرت (بحذا فیرها) ای بجمیعها فکان الامام علیه‌السلام کان فی موخر جیش الکفر یسوقه نحو الایمان او الانهزام لئلا- یبقی حدا امام حرکه الاسلام، و الظاهر ان الظمائر عائده لی الجاهلیه (ما

عجزت) عن المقاومه (و لا جبنت) بان اخاف من کثره الاعداء (و ان مسیری هذا لمثلها) ای ان سیری الی قتال اهل البصره مثل تلک المسیره فی زمان الرسول صلی الله علیه و آله و سلم لان کلا السیرین لمکافحه الباطل (و لا نقبن الباطل) النقب هو الثقب (حتی یخرج الحق من جنبه) فکان الباطل لباس، غشی به الحق فاذا نقب، فیه خرج من جنبه الحق، حتی یظهر للناس (ما لی و لقریش) یعنی علیه‌السلام طلحه و الزبیر و امثالهما من حاربوا الامام و نصبوا له العداء، و اصل الکلمه للاستفهام ثم استعملت للانکار و التقریع علی المقابل. (و الله لقد قاتلتهم) تحت رایه الرسول فی حالکونهم (کافرین) بالله و الیوم الاخر (و لا قاتلنهم) الان فی حال کونهم (مفتونین) قد فتنتم زهره الحیاه الدنیا و زخرفها، و ان اظهر و الاس

لام (و انی لصاحبهم) ای الذی حاربهم (بالامس) فی زمن الرسول صلی الله علیه و آله و سلم (کما انا صاحبهم الیوم) و هذا کنایه عن عدم تغیره علیه‌السلام عن الحاله التی کانت علیها فی زمان الرسول صلی الله علیه و آله و سلم.

خطبه ۰۳۴

[صفحه ۱۷۸]

فی استنفار الناس الی اهل الشام روی انه علیه‌السلام خطب بهذه الخطبه بعد فراغه من امر الخوارج، و قد کان قام بالنهروان بحمدالله و اثنی علیه و قال: اما بعد فان الله تعالی قد احسن نصرتکم فتوجهوا من فورکم هذا الی عدوکم من اهل الشام فقالوا له قد نفذت نبالنا و کلت سیوفنا ارجع بنا الی مصرنا لنصلح عدتنا و لعل امیرالمومنین یزید فی عددنا مثل من هلک منا لنستعین به؟ فاجابهم علیه‌السلام یا قوم ادخلوا الارض المقدسه التی کتب الله لکم و لا ترتدوا علی ادبارکم الایه، فتلکوا علیه و قالوا ان البرد شدید فقال علیه‌السلام انهم یجدون البرد کما تجدون اف لکم ثم تلاقو له تعالی: قالوا یا موسی ان فیها قوما جبارین الایه، فقام منهم ناس و اعتذروا بکثره الجراح فی الناس و طلبوا ان یرجع بهم الی الکوفه ایاما ثم یخرج بهم فرجع بهم غیر راض فانزلهم نخیله و امرهم ان یلزموا معسکرهم و یوطنوا علی الجهاد انفسهم و یقلوا زیاره اهلهم فلم یقبلوا و جعلوا یتسللون و یدخلون الکوفه حتی لم یبق معه الا القلیل منهم، فلما رای ذلک دخل الکوفه فخطب الناس و قال ایها الناس استعدوا لقتال عدو فی جهادهم القربه الی الله و درک الوسلیه عنده قوم حیادی عن الحق لا ینص

رونه موزعین بالظلم و الجور لا یعدولون به و حفاه عن الکتاب نکب عن الدین یعمهون فی الطغیان و یتبعکون فی غمره الضلال فاعدوا لهم ما استطعتم من قوه و من رباط الخیل و توکلوا علی الله و کفی بالله وکیلا؟ قال الراوی فلم ینفروا فترکهم ایاما ثم خطبهم بهذه الخطبه فقال: (اف لکم) (اف) کلمه تضجر و مایاتی بعده یظهر المراد من الضجر (لقد سئمت) السام الملاله (عتابکم) ای ان اعاتبکم فی الامر لما اری من انحرافکم (ارضیتم بالحیاه الدنیا من الاخره عوضا)؟ استفهام انکاری، کیف رضیتم ان تکون الدنیا بدلا من الاخره بان ترکتم اعمال الاخره، للحصول علی دنیا زائله، و التنعم بملذاتها (و بالذل من العز خلفا) ای هل رضیتم ان تذلوا تحت امره معاویه عوض العز الذی انتم فیه (اذا دعوتکم الی جهاد عدوکم) یعنی معاویه و اتباعه (دارت اعینکم) بمعنی اضطربت من الخوف و الجزع، فان الانسان الخائف یلتفت یمینا و شمالا لیجد مهربا من الخوف الذی احاط به (کانکم من الموت فی غمره) غمره الموت شده کربه فان الانسان اذا کان فی حال الاحتضار، تدور عینه لیجد مخلصا مما هو فیه و سمیت (غمره) لانه یغمر الانسان و یغشاه کالماء الذی یغمر الغریق. (و) کانکم (من الذهول) الفزع و النسیان فا

ن الخائف ینسی اموره لتوجه ذهنه الی المخوف عنه (فی سکره) کالانسان الذی شرب الخمر فسکرو لا یشعر بشیء (یرتج علیکم) یقال رتج الباب اذا غلقه (حواری) ای کلامی و المعنی یغلق فهمه علیکم (فتعمهون) من العمه و هو شده العمی، ای تتحیرون فی کلامی بماذا تجیبون؟ و هذا شان الخائف الذی یخاف الجانبین جانب التصدیق و جانب الانکار، فانهم کانوا یخافون ان یقبلوا کلام الامام فیقعوا فی مشکله الجهاد، و یخافون ان یردوا، کلامه خوف الرعیه من السلطه (و کان قلوبکم مالوسه) من المس بمعنی اختلط

بـالجنون (فـانتم لاـ تعقلون) الامر و لا تـدركون الواقع. (ما انتم) ايها القوم (لى بثقه سـجيس الليالى) اى ما دامت الليالى، فان سـجيس بمعنى (ابـدا) (و مـا انتم بركن يمـال بكم) اى يمـل الانسـان اليكم لتحفظـوه من كوارث الزمن، و انمـا جىء به (بـاء) الجر دون (الى) لاشـراب الفعـل معنى (يصـول ...) انتم (زوافر عز) جمـع (زافره) و هى ركن البنـاء و عشـيره الرجـل و انصـاره ... اى يحتـاج الانسـان (اليكم) لانكم لا تنصـرون من اسـتعان بكـم (ما انتم الا كابل ضل رعاتها) فان الابل اذا ضل راعيها، تفرقت و تشـتتت، و كانت عرضـه لكل و هكذا كان اهل الكوفه فهم مختلفوا الاراء مشتتوا الافكار فكلما جمعت) تلك ا

لابـل الضـاله رعاتهـا (من جـانب) لتنتظم تحت نظـام (انتشـرت من) جـانب (اخر) اذ لاـ تنقـاد الاـ بالراعى دون سواه من يريـد جمعها. (لبئس- لعمر الله-) اى قسـما بـالله، فان (عمر) بمعنى الحيات ثم اسـتعمل لمطلق القسم (سـعرنار الحرب انتم) اى ما توقـد به الحرب و هذا كنايه عن استعدادهم للحرب لجبنهم و فساد رايهم (تكادون) اى يكيد الاعداء عليكم (و لا تكيدون) لهم بالاستعداد لمحاربتهم و مقاتلتهم (و تنقص اطرافكم) بان يغير معاوين على اطراف بلادكم فيسـلبها و ياخـذها (فلا تمتعضون) الامتعاض الغضب الكثير (لا ينام عنكم) اى ان الاعداء ساهرون على اذا كم و الكيد بكم (و انتم فى غفله) عنهم لاحباط مواموراتهم (ساهون) كالانسان الذى يسـهو عن الامر فلا يبالى به (غلب- و الله- المتخاذلون) يعنى ان الـذين يخـذل بعضـهم بعضا، و يترك احـدهم نصـره الاخر، يغلبون على ايـدى اعـدائهم (و ايم الله) حلـف بـالله، و يجوز فى (ايم) وجوه كـثيره منهـا (ايمن). (انى لاـ ظن بكم ان لو حمس الوغى) الوغى الحرب، و معنى حمس، اشـتد اشـتعل (و استحر الموت) اى بلغ فى النفوس غايه حدته، بان كثرت القتلى و شاع الموت فى الحرب (قد انفرجتم) اى تفرقتم (عن) اطراف (ابن ابى‌طالب) يعنى نفسه الكريمه (انفراج الراس) اى كما

ينفرج الراس من البـدن، الـذى لا التيام بعـده و لا حيات الانسان بعـد ذلك (و الله ان امرا يمكن عـدوه من نفسه) بان لا ياخـذ للعـد و عدته بل يسـهل فى الامر حتى يسيطر العدو عليه بسبب انه ترك الحزم و لم يات باللازم للحرب، حتى (يعرق) اى ياكل العدو (لحمه و يهشم) اى يكسـر (عظمه و يفرى) اى يشق و يقطع (جلـده) و هـذا كنـايه عن شـده تسـلط العـدو حتى انه يفعـل فيه مـا يشاء (لعظيم عجزه) اذ يـدل ذلـك على انه عاجز كمال العجز، و الا لم يسـمح بالعـدو ان يفعل به ذلك. (ضـعيف ما ضـمت عليه جوانـح صـدره) جوانـح جمع جـانحه و هى الضـلع، و تسـمى بـذلك لانها كالجناح للانسان، فى طرفه، و المراد ب(ما ضـمت) القلب، اى انه ضـعيف القلب غير مقـدام و ترك عـدوه حتى يسيطر عليه (انت) ايها السامع (فكن ذاك) الانسان العاجز (ان شـئت) فلك الخيار فى ان تفعل بنفسك ما تشاء (فاما انا فو الله دون ان اعطى ذلك) اى امكن العدو و من نفسـى حتى اعطيه ما يريد (ضـرب بالمشـرفيه) هى السـيف سمى بها نسبه الى (المشارف) و هى بلـده كانت تصـنع السيوف الجيده (تطير منه) تذكير الضـمير باعتبار السـيف (فراش الهام) الهام الراس و فراشه العظام الرقيقه المفروشه عليه. (و تطيح) اى تسقط (السواعد) جمع ساعد و هو اليد (و الاقدام)

جمع قـدم و هو الرجل (و يفعل الله بعد ذلك ما يشاء) من نصـرتى و عدمها و هذا من التعليمات الراقيه للناس حيث يجب عليهم ان لا يسلموا للذل مهما كانت النتائج بل يقدمون بما تمكنوا من قواهم، و الامر بعد ذلك بيد الله سبحانه

[صفحه ۱۸۳]

(ايهـا النـاس ان لى عليكم حقا) بصـفتى اميركم (و لكم على حق) بصـفتكم رعيتى (فاما حقكم على فالنصـيحه لكم) اى انصـحكم و ارشـدكم الى سـعاده الـدنيا و الاـخره (و توفير) اى تكثير (فيئكم) اى الخراج و مـال بيت‌المال (عليكم) لسـد حوائجكم و توفير الفىء باستعمال اساليب توجب زيادته، من الامر بزراعه الارض و التعمير و ما اشبه مما يوجب زياده الحقوق المقرر فى الاسلام (و تعليمكم) الاحكـام (كيلا تجهلوا) شيئا (و تاديبكم) و هى التزكيه العلميه (كيما تعلموا) فان الانسان بالتاديب يعلم، اما بالتعليم فان صور الاشـياء تنقش فى ذهنه- فقـط-. ثم لا يخفى ان قوام الامور فى المجتمع الصالـح هـذه الاربعه، النصـيحه، التعليم و التربيه، و المال (و اما حقى عليكم فالوفاء بالبيعه) بعدم نكثها و فعل ما ينافيها (و النصـيحه فى المشهد و المغيب) اى تعلمون لى فعل الناصح سواء كنت حاضرا او غائبا و ذلك ب(الدعايه) الحسنـه- على ما هو الاصـطلاح فى هذا اليوم و المشـهد و المغيب مصدر ان ميميان، بمعنى الشـهود و الغيبه

(و الاجابه) لی (حین ادعوکم) بان تحضروا حین اریدکم لامر (و الطاعه حین امرکم) بامر و قد جعل الامام اربعه حقوق لهم و اربعه حقوق له، و هذه هی قوام المجتمع الصالح ا
لذی یسعد فیه الراعی و الرعیه علی حد سواه.

خطبه ۰۳۵

[صفحه ۱۸۴]

بعد التحکیم و مجمل القصه ان معاویه لما رای ان جیش الامام سینتصر علی جیشه مما یسبب له الهزیمه التجاء الی عمرو بن العاص یستشیره فی الامر، فاشار علیه برفع المصاحف علی الرماح، و طلب جند الامام الی تحکیم القرآن، و ذلک لکی یستعید جیش معاویه انفاسه، لعل هذه المکیده تقع فی اصحاب الامام موقعها، و تمنع اصحابه علیه السلام عن موصله القتال فرفعوا المصاحف علی الرماح یطلبون رد الحکم الی کتاب الله و کانت الحرب اکلت من الفریقین فانخدع القراء و جماعه اتبعوهم من جیش علی علیه‌السلام و قالوا دعینا الی کتاب الله و نحن احق بالاجابه الیه فقال لهم امیرالمومنین علیه‌السلام انها کلمه حق یراد بها باطل انهم ما رفعوها لیرجعوها الی حکمها انهم یعرفونها و لا یعملون بها و لکنها الخدیته و الوهن و المیکده اعیرونی سواعدکم و جماجمکم ساعه واحده فقد بلغ الحق مقطعه و لم یبق الا ان یقطع دابر الذین ظلموا و خالفوا و اخلتفوا فوضعت الحرب او زارها و تکلم الناس فی الصلح. و قد قررا تحکیم حکمین حم من جانب الامام و حکم من جانب معاویه یحکمان بما فی الکتاب فعین الامام ابن عباس لکن القوم لم یقبلوا ابن عباس و اختاروا- بدون رضی الامام ابا موسی الاشعر
ی و قد حذرهم الامام مغبه الامر لکنهم لم یسمعوا لکلامه- و اختار معاویه ابن العاص و تشاور الحکمین فی الامر، ثم خدع ابن المعاصی الاشعری و قا له انا نخلع الامیرین لیرجع الامر شوری یختار المسلمون من شائوا، فقام الاشعری و خلع الامام، ثم قام ابن العاص و قال لقد رایتم- ان صاحبکم قد خلع صاحبه- یعنی الامام- لکن انا نصبت صاحبی معاویه امیرالمومنین فتنازع القوم علی غیر جدوی، و قد صارکما اراد معاویه فلما ان سمع الامام بذلک امتعض امتعاضا شدیدا و خطب بهذه الخطبه: (الحمد لله و ان اتی الدهر) ای الزمان (بالخطب) هو الامر العظیم (الفادح) ای الثقیل، من فدحه الدین اذا اثقله، یعنی انا نحمد الله فی کل حال، حتی فی حال الضراء، کما وقع الان من نتیجه امر الحکمین، و تدبیر ابن العاص لهذه المکیده (و الحدث) هو الامر الحادث (الجلیل) ای العظیم (و اشهد ان لا اله الا الله لا شریک له لیس معه اله غیره) و هذه الجمله تاکید للجمله السابقه (و ان محمدا عبده و رسوله) و الظاهر ان کونه عبده یراد به الاعتراف بالوهیته تعالی فی مقابل اقوال المسیحیین ان عیسی اله یعبد مع الله تعالی (صلی الله علیه و آله) جمله خبریه ارید بها الدعاء (اما بعد) اصله مهما یکن من شی
ء بعد الحمد و الصلاه قلبت (مهما) (اما) و حذفت الجمله باستثناء لفظه (بعد) (فان معصیه الناصح الشفیق) هو الذی یشفق علی الانسان ای یخاف علیه ان یتاذی بموذی (العالم المجرب) الذی جرب الامور و عرف نتائج الاعمال (تورث الحیره) ای توجب المعصیه تحیر الخالف له اذ المخالفه تول الی ما لا- یحمد. (و تعقب الندامه) ای ان یندم المخالف (و قد کنت امرتکم فی هذه الحکومه) ای نصب حکمین لانهاء امر القتال (امری) بانها مکیده معاویه للفرار من الحرب و التخلص، من الانهزام الذی ظهرت بوادره لمعاویه و اصحابه (و نخلت) ای اخلصت تشبیه بما ینخل من الدقیق و نحوه لان یظهر خالصه (لکم مخزون رایی) ای الرای الحصیف الذی کان مخزونا فی صدری (لو کان یطاع لقیصر امر) هذا مثل، و قصیر اسم رجل، و اصل المثل ان (جذیمه) کان قتل ابا (الزباء) ملکه الجزیره فبعثت الیه بعد حین انها ترید ان تتزوج به- خدعه- و سئلته القدوم علیها فاجابها الی ذلک و خرج فی الف فارس و خلف باقی جنوده مع ابن اخته عمرو بن عدی و کان قصیر اشار الی جذیمه ان لا- یتوجه الیها فلم یقبل رایه فلما قرب جذیمه من الجزیره استقبله جنود بالعده و لم یرمنهم اکراما له، فاشار الیه قصیر بالرجوع عنها و قال انها امرئ

ه و من شان النساء الغدر فلم یقبل فلما دخل علیها غدرت به، و قتلته، فعندها قال (قیصر) لا یطاع لقصیر امر. فذهبت مثلا لکل ناصح عصاه الاخر و قد کان مصیبا فی رایه، و جواب لو محذوف ای لو کان یطاع لقصیر امر، لرای الناس عاقبه امره الحسن (فابیتم) ای خالفتم (علی) رایی (ابا المخالفین) ای کانکم مخالفون لی اعداء معی، لا کانکم انصاری و اصحابی (الجناه) جمع الجانی و هو الذی یجنی علی اخر (و المنابذین) من بنذ بمعنی طرح امر الطرف المقابل (العصات) جمع عاصی (حتی ارتاب الناصح بنصحه) یعنی ان مخالفتهم کانت بحیث شک الناصح فی ان نصیحته هل هی صحیحه ام لا؟ و هذا کنایه عن شده مخالفتهم- لا انه علیه‌السلام شک فی صحه نصیحته- و ذلک لان الانسان اذا رای الاجماع علی خلافه شک فی صحه مقاله و رایه لانه یستبعد انهم جمیعا علی خطاء و انه و حد علی الصواب. (و ضن) ای بخل (الزند) و هو الحجر الذی یصک باخر فیخرج منه النار (بقدحه) ای باخراجه النار، و هذا کنایه امساکه علیه‌السلام بارائه المصیبه المضیئه النافعه فان الانسان اذا رای عصیان الناس لرایه لا یظهر ارائه ضنابها ان تذهب سدی (فکنت) انا (و ایاکم کما قال) درید بن الصحه (اخو هوازن) ای انه من تلک القبیله فی

بیان انهم عصوه فراوا عاقبه عصیانهم. (امرتکم امری بمنعرج اللوی فلم تستبینوا النصح الاضحی الغذ) (منعرج اللوی) اسم مکان ای انی امرتکم بنصیحتی فی ذلک المکان و انتم خالفتمونی، و لم تعلموا صدق کلامی الا غدا عند الضحی حیث فات الاوان.

خطبه ۰۳۶

[صفحه ۱۸۸]

فی تخویف اهل النهروان قد روی ان رسول‌الله صلی الله علیه و آله و سلم بینا هو یقسم بعض الغنیمه جائه رجل من بنی تمیم یقال له (ذو الخویصره) فقال اعدل یا محمد صلی الله علیه و آله و سلم فقال قد عدلت فقال له ثانیه اعدل یا محمد فانک لم تعدل فقال ویلک من یعدل اذا لم اعدل فقام عمر و قال یا رسول‌الله ائذن لی فی ضرب عنقه؟ فقال صلی الله علیه و آله و سلم دعه فسخرج من ضیضیء هذا قوم یمرقون من الدین کما یمرق السهم من الرمیه یخرجون علی خیر فرقه من الناس تحتقر صلاتکم عند صلاتهم و صومکم عند صومهم یقرئون القرنان لا یجاوز تراقیهم، فیهم رجل اسود مخدج الید احدی یدیه کانها ثدی امرئه او بضعه، قد یقتلهم اولی الفریقین بالحق، و قد کانت الخوارج من اصحاب الامام علیه‌السلام خرجوا علیه عند نهر قرب الکوفه یسمی (النهروان) و قد کان سبب خروج هولاء فهو انه علیه‌السلام لما قهره اصحابه علی التحکیم و اظهروا عنه الرضا به بعد ان حذرهم و وعظهم فلم یلتفوا الی نصحه و انذاره کتبوا کتاب التحکیم و اخذه الاشعث بن قیس فطاف به علی اصحاب معاویه فرضوا به. و طاف به علی اصحاب علی علیه‌السلام فرضوا به حتی مر برایات عنزه و کان مع علی علیه‌السلام منه

م بصفین اربعه الاف فارس فلما قرا الکتاب علیهم قال فتیان منهم لا حکم الا لله ثم حملا علی اصحاب معاویه فقتلا، فهما اول من حکم و هکذا اخالف جماعات و قالوا لا حکم الا لله، فرجع الاشعث فاخبر الامام علیه‌السلام بذلک فاستصغر قدرهم، فلما بلغهم امر الحکمین مارا.. الا- و الناس یتنادون من کل جانب لا حکم الا الله الحکم لله یا علی لا لک و قد کنا اخطانا حین رضینا بالحکمین فرجعناه الی الله و تبنا فارجع انت و تب الی الله کما تبنا و الا برئنا منک فابی علیه‌السلام الرجوع و قال و یحکم ابعد العهد نرجع؟ فما نصنع بقوله تعالی: و اوفوا بعهد الله اذا عاهدتم الایه و ابت الخوارج الا تضلیل التحکیم و الطعن فیه فبرئوا من علی علیه‌السلام ثم کان اجتماعهم ب(حروراء) فسماهم علیه‌السلام لذلک بالحروریه فناظرهم بها فرجع الفان ثم مضرا الی نهروان و کان امیرهم عبدالله بن الکوا، و حین القتال (الراسی) فسار الامام الیهم فخطبهم فلم ینفع فیهم الکلام فقاتلهم حتی افناهم الاعده قلیله منهم فروا. (فانا لکم) ایها الخوارج (نذیر) ای منذر مخوف (ان تصبحوا صرعی) جمع صریع، و هو القتیل الذی یقع مصروعا طریحا (باکناف) جمع کنف بمعنی الطرف (هذا النهر) الذی کان قرب الکوفه،

و کان یسمی بالنهروان (و باهضام) جمع هضم و هو المنخفض من الوادی (هذا الغائط) الغائط ما سفل من الارض: و انما یسمی

المـدفوع بذلک لعلاقه الحال و المحل (علی غیر بینه) ای دلیل واضح (من ربکم) ای ان قتلکم لاحجه فی خروجکم، فهناک معاقبون علی فعلکم فخسر الـدنیا و الاـخره (و لا سـلطان مبین) ای دلیل واضـح و حجه ظاهره (معکم) فی خروجکم علی، و لعل الثانی شامل للادله الظـاهریه، و ان لم تکن حجه من عنـد الله فی الواقع (قـد طوحت) ای توهت و الفتکم فی المتاهمه و الضـلاله (بکم الـدار) ای دیارکم فخروجکم لیس الی الطریق حتی تهتدون سبیلا و تصـلون الی غایه سعیده، و انما الی متاهه و ضلال. (و احتبلکم) ای اوقعکم فی حبالته- و هی شـرک الصائد الذی یصید به- (المقدار) ای الامر الذی قدر لکم، و المقدار، هو المسافه الزمنیه المحدده یسر الناس فیها حتی یصلوا الی زمان موتهم، فکان القدر احاط بهم کما تحیط الحباله بالصید (و قد کنت نهیتکم عن هذه الحکومه) ای التحکیم فی امر الخلاـفه، فان الامام علیه‌السـلام کان یری زیفها و انها مکیـده، و هل یعین الحکم لفصل الامر، فی ان الحق لعلی علیه‌السـلام او لمعاویه؟ (فابیتم علی) ای خالفتم کلامی و رایی (اباء المخالفین) ای کانهم مخالفون

لا اعـداء، لا کانکم انصاری و اولیائی (المنابـذین) من نبذ، بمعنی طرح و یسـمی المعادی منابذا، لانه یطرح الطرف المقابل و لا یبالی به (حتی صـرفت رایی الی هواکم) ای اجبرت لا سـلاس قیادکم (و انتم معاشـر اخفاء الهام) الهام الراس، و خفه الراس کنایه عن عدم وجود العقل فیه لیرشد الانسان الی الصـلاح. (سـفهاء الاحکام) ای ان لکم عقول السـفهاء و السفیه ضد الرشید فهو الذی لیس له عقل لتدبیر اموره (و لم ات- لا ابالکم-) جمله معترضه، و هذه کلمه تستعمل لکل من المدح و الذم، فکونها مدحا، باعتبار ان من لا اب له یملـک امر نفسه فلیس تحت طاعه غیره و کونها ذما باعتبار ان من لا اب له لا کافل له- و هی دعاء فی صوره الخبر- (بجرا) ای شـرا، ای ان امر هـذا التحکیم کـان منکم و لم ات انا شـرا، حتی تخرجون علی و تحاربوننی (غیری جنا و انا المعاقب فیکم) (فکاننی سـبابه المتقدم) (و لا اردت لکم ضـرا) حتی تریدون الانتقام منی و هکذا عاده الجهال دائما، انهم یصـرون علی الامر، فاذا راوا نتائجه السـیئه القوا باللائمه علی العاقل الذی کان یخالفهم.

خطبه ۰۳۷

[صفحه ۱۹۱]

یجری مجری الخطبه و معنی جریه مجری الخطبه انه انشاء بـذلک الاسـلوب و قـد اشـرنا سابقـا الی ان الخطبه انمـا هی فی مجمع من الناس و تبتدء بالحمد و تنشاء باتکاء صوت، و فی مرتفع و ما اشـبه ذلک. (فقمت بالامر) ای بامر الاسـلام بالجهاد فی میادین القتال و الصبر و الثبـات (حین فشـلوا) و اصـابهم الوهن و الضـعف، فان الخلفاء الـذین تقـدموا علی الامام و کثیرا من صـنابد الاصـحاب کانوا یفرون عن القتال و ینهزمون فی مواقع الخوف (و تطلعت) ای ظهرت (حین تقبعوا) التقبع هو الاختفاء ضـد التطلع و الظهور (و نطقت) ای تکلمت بالحق فی محل الخوف عن اظهار الحق (حین تعتعوا) التعتعه الاضـطراب فی الکلام (و مضیت بنور الله حین وقفوا) ای انی سرت نحو الهـدف من اظهـار الاسـلام و اعلاـء کلمته حین وقف القوم، کمـا قال سـبحانه (و اذا اظلم علیهم قاموا) (و کنت اخفضـهم صوتـا) و هـذا کنایه عن رباطه جاشه علیه‌السـلام و قوه قلبه فان الخائف یرفع صوته جزعا و هلعا اما المطمئن الشـجاع، فانه یتکلم بکل هـدوء و اطمینـان. (و اعلاـهم فوتا) الفوت السبق، ای ارفع مقاما منهم من حیث السـبق الی کل فضـیله (فطرت بعنانها) هـذا کنایه عن سرعه سیره علیه‌السلام نحو الفضیله، فالعنان زمام الفرس، و معنی

طرت انی جریت جریا سـریعا کالطائر فی السـرعه، اخذا بعنان الفضـیله (و استبددت) الاستبداد بالشیء الاختصاص به (برهانها) الرهان هـو الجمـل الـذی یقرر لمـن سبق فی مضـمار المسابقه، و هـذا کنـایه عـن تقـدمه علیه‌السـلام علیهم فی الفضائـل، و کنت فی حـاله الاضـطراب و الخوف (کالجبل) الثابت (لا تحرکه القواصف) جمع قاصـفه و هی الکارثه المهلکه (و لا تزیله العواصف) جمع عاصفه و هی الریـح الشدیـده الهبوب، یعین ان المخـاوف و الاضـطرابات لم تکن توثر فی جهادی و عملی، بل کنت لا ابالی بها مهما بلغت. (لم یکن لاحـد فی مهمز) الوقیعه، ای لم اکن مورد اللوقیعه، اذ لاـ نقص فی و هـذا من قبیـل (لا ریب فیه) یعنی ان القرآن لیس محلا

للریب و ان ارتاب فیه المبطلون (و لا لقائل فی مغمز) الغمز هو الاشاره بالسوء نحو احد، و هو مصدر میمی و کذلک المهمز (الذلیل عندی عزیز) ای انزله منزله الاعزاء (حتی اخذ الحق له) ثم اترکه و شانه (و القوی عندی ضعیف) لا ابالی بقوته و لا اخاف بطشه و سطوته (حتی اخذ الحق منه) للذی سلب حقه، و هذان کنایه عن انه لا یبالی الا بالحق، فهو یاخذ من الغاصب لیوفره علی المغصوب منه، و ان کان الاول قویا و الثانی ضعیفا (رضینا عن الله) سبحانه (قضائه) ای الذی حکم

بان نکون نحن ساده و امراء و جعلنا بمنزله تکون محلا لهجوم الاعداء، یدا و لسانا (و سلمنا لله امره) فلم نرد امره فینا و التسلیم عباره عن عدم معارضه الانسان قلبا او لسانا مع ما قدر الله من الامور، قالوا و قد قال الامام علیه‌السلام ذلک حینما اتهمه بعض الناس فی انبائاته الغیبیه و قالوا انه یکذب. (اترانی اکذب علی رسول‌الله صلی الله علیه و آله)؟ ای کیف اکذب علیه فیما اخبر عنه من الاخبار الغیبیه (و الله لانا اول من صدقه) فان الانسان انما یهون عنده نسبه الاقوال الکاذبه الی احد اذا کان غیر معتقد بذاک الشخص، غیر عزیز عنده، اما من یکون عنده عزیز افلا ینسب الیه خبرا مکذوبا حتی اذا ظهر کذبه سقطت منزلته عن القلوب (فلا اکون اول من کذب علیه) ای نسب الیه قولا عن المستقبل، بالکذب قالوا ان الامام علیه‌السلام لما قال سلونی قبل ان تفقدونی فو الله لا تسئلونی عن فئه تضل مائه و تهدی مائه الا انبئتکم بناعقها و سائقها، قام الیه انس النخعی فقال اخبرنی کم فی راسی و لحیتی طاقه شعر؟ فقال و الله لقد حدثنی حبیبی ان علی کل طاقه شعر من راسک ملک یلعنک و ان کل طاقه شعر من لحیتک شیطانا یغوبک و ان فی بیتک سخلا یقتل ابن رسول‌الله، و قد کان قاتل الح

سین علیه‌السلام (سنان بن انس) فی ذلک الوقت طفلا یدرج. (فنظرت فی امری) بعد ممات الرسول صلی الله علیه و آله و سلم- و کان هذه الجمله باعتبار قوله او مصدق به- (فاذا طاعتی) علی الناس (قد سبقت بیعتی) علیهم، فان الله سبحانه وجب علی الناس طاعتی، قبل ان یاخذ الرسول منهم البیعه لی فی غدیرخم (و اذا المیثاق) ای العهد الاکید (فی عنقی لغیری) و هو الله سبحانه یعنی انه اخذ علی المیثاق بان اقوم باعباء الخلافه و لذا تعرضت للامر و الا لم اکن اوقع نفسی فی میثاق الخلافه و معارضتها، و قد یحتمل فی الجملتین معان اخر و الله العالم بمراد اولیائه.

خطبه ۰۳۸

[صفحه ۱۹۵]

(و انما سمیت الشبهه) و هو الامر المشکل وجهه هل هو حلال ام حرام (شبهه لانها تشبه الحق) فلا یعلم انها حق ام باطل؟ (فاما اولیاء الله) ای احبائه اذا وقعوا فی الشبهه (فضیاوهم فیها الیقین) ای یستضیئون بالیقین العام الذی لهم فی الامور، فاذا کانت الشبهه من مصادیق الباطل ترکوها، و اذا کانت من مصادیق الحق اقتحموا فیها، الشبهه التی اثارها معاویه حول ادانه الامام بقتل عثمان، یکون موقف اولیاء الله منها: انهم سمعوا من الرسول صلی الله علیه و آله و سلم قوله: (علی مع الحق و الحق مع علی) و لذا یضربون بالشبهه عرض الحائط (و دلیلهم سمت الهدی) ای طریقه فان الهدی باد العلاقه فی ان الامام علی الحق و لو فرض انه اشترک فی قتل عثمان لانه دائم المواظبه عی التقوی و الحیطه فی صغریات الامور فکیف بکبریاتها. (و اما اعداء الله) الذین لا یریدون اتباع الحق (فدعاوهم فیها) ای فی الشبهه (الضلال) ای انما یدعون الی الضلاله (و دلیلهم العمی) ای انهم کالذین یتقدمه اعمی فی القیاده حتی یوردهم موارد الهلکه لانه لا یبصر الطریق (فما ینجو من الموت من خافه) کانه تفریع علی عدم اتباع الشبهه، بغیر هدی، لان الناس عرضه للموت فلا ینبغی للانسان ان یهدم

اخرته دنیا زائله فالانسان و ان خاف الموت لابد و ان یلاقیه (و لا یعطی البقاء من احبه) ای احب البقاء الابدی فکل نفس هالک الا وجهه، و ما کان لبشر من قبلک الخلد.

خطبه ۰۳۹

[صفحه ۱۹۶]

(منیت) ای ابتلیت (بمن لاـ یطیع اذا امرت) بالجهاد و نحوه (و لاـ یجیب اذا دعوت ...) جامع او اقدام او احجام (لاـ ابالکم) کلمه تستعمل فی المدح- باعتبار ان الذی لا اب له یملک امر نفسه- و فی الذم- باعتبار ان من لا اب له تسوء تربیته و لا ظهر له، و هذا دعاء بالخیر او الشر، و انکانت فی صوره جمله خبریه و بالقرینه یعرف المراد (ما تنتظرون بنصرکم ربکم)؟ و هذا استفهام استنکاری ای لیس هناک احسن من نصر الله، فانه موجب للسعاده فی الدنیا، و الاخره، فهل بعد ذلک انتظار آخر؟ (اما دین یجمعکم؟) علی کلمه واحده حتی تجاهدون فی سبیلها (و لا حمیه) ای انفه و رفعه نفس (تحمشکم؟) ای تغضبکم حتی تقوموا بالانتقام من اعدائکم؟ من حمشه ای ساقه بغضب. (اقوم فیکم مستصرخا) ای اطلب صرختکم و انتصارکم لی، فان الناصر یصرخ للمنصور له حتی یسمع الصوت من هو بعید فیاتی للنصره (و انادیکم متغوثا) ای قائلا و اغوثاه، و الغوث هو الذی یغیث الانسان و ینقذه من ایدی اعدائه (فلا تسمعون لی قولاـ) ای سماعا نافعا تعلمون بحسبه (و لا تطیعون لی امرا) فیما امرکم به (حتی تکشف الامور) اصله تنکشف حذفت احدی تائیه علی قاعده المضارع اذا اجتمعت فی اوله تائان (عن عواقب المسم

اه) ای ان الامور فی المسقبل تظهر عن العواقب التی توجب المساه و الحزن و الذی یسوء (فما یدرک بکم ثار) اثار هو الدم المراق ظلما، ای انکم لستم انصارا مجدین حتی یدرک الموتور ثاره بسببکم. (و لاـ یبلغ بکم مرام) المرام المقصد ای لاـ یبلغ الانسان بنصرکم مقصده اذ انتم لا تنتضرونه (دعوتکم الی نصر اخوانکم) فقد خطب الامام علیه‌السلام بهذه الخطبه بعد ان اغار نعمان بن بشیر علی عین التمر احد اعمال الامام علیه‌السلام و قد کان المستنهض همم اصحابه حتی یلاحقوا المغیرین فتثاقلوا، فعاتبهم بهذه الخطبه (فجرجرتم جرجره الجمل الاسر) الجرجره صوت یردده البعیر فی حنجریه و الاسر صفه للبعیر الذی اصیب بداء السرر و هو مرض فی سرته ینشاء من الدبره التی تصیب البعیر، و اذا مرض بذلک اظهر صوتا رخیما شجیا یدل علی الضعف و الوهن و المرض (و تثاقلتم) التثاقل هو التعاجز باظهار ثقل عن الحرکه (تثاقل النضو) هوالمهزول من الابل (الادبر) هو البعیر المجروح فی ظهره من القتب و نحوه (ثم خرج الی منکم) بعد الدعوه و الصرخه (جنید) تصغیر جند ای جند قلیل (متذائب) کانه الشمعه المذابه التی لا سمن لها (ضعیف). (کانما یساقون الی الموت) من الخوف و الوجل (و هم ینظرون) فان الذی

یری الموت بعینه یکون بطوئه فی الحرکه اکثر و مظاهر الوجل و الخوف علیه اظهر.

خطبه ۰۴۰

[صفحه ۱۹۹]

فی الخوارج لما سمع قولهم: لا حکم الا لله فقد قال الخوارج ذل یریدون ان التحکیم فی تعیین الخلیفه لیس بصحیح فمن حکم فهو کافر- علی اصلهم الفاسد من ان کل مرتکب ذنب فهو کافر حلال الدم- و قد کان هذا الکلام منهم خطائا انه، اذا لم یقبل الناس حکم الله فی تعیین الخلیفه- کما لم یقبلوا الامام بعد تعیین الله له- و لم یجلس اهل الحل و العقد لتعینه، فمن یاتری یقود الامه؟ هل یبقون بلاحاکم، و هو موجب للفوضی و الفساد ام یترکون الامر حتی یسیطر علیه کل غاشم، و هذا اسوء و اکثر فسادا ... ثم انا نقعد ان الله سبحانه عین الحاکم و هو الرسول ثم الامام ثم الفقیه الجامع للشرائط، و اذا تعدد الفقیه کان الامر لا علمهم علی قول المشهور، او یعین بالاقتراع و نحوه- الی کلام طویل لیس هنا محل ذکره- اما الا الانتخابات فلم تکن من الاسلام فی یوم من الایام- خصوصا بهذه الصوره الدیمقراطیه الرجعیه السائده فی هذا الیوم-. (کلمه حق یراد بها باطل) یعنی ان کون الحکم لله کلمه حق، اذ المشرع هو الله وحده لاـ الناس و انما استعملوا هذه الکلمه- الخوارج- فی نفی تعیین الحاکم، و هذا غیر مربوط بتلک الکلیه، فان الحکم غیر

الحاکم، فالکلی صحیح و التطبیق باطل (نع

م انه لا ـ حکم الا ـ لله) و من احسن من الله حکمـا؟ و من لم یحکم بمـا انزل الله فاولئـک هم الکافرون (و لکن هولاء یقولون) ذلک و یریـدون (لا امره الا لله) ای لا حاکم الا الله، و الحاکم الذی یسوس الرعیه غیر الحکم و الشـریعه فالکبری اسـتعمالها فی هذه الصـغری من باب المغالطه (و انه لابـد للناس من امیر) یدیر شـئونهم و یفصل قضایاهم (بر او فاجر) فالبر یدیر الشـئون حسب موازین الاسـلام و التقوی، و الفاجر یـدیر الشـئون حسب ارائه او اراء الناس، لکنه یحفظ المجتمع فی الجمله عن الانهیار و الفوضـی (یعمل) للاخره (فی امرته، المومن) ای ان المومن فی امـاره الامیر و حکومته یعمل لاجل اخرته (و یسـتمتع فیها) ای فی امره الامیر – ایا کان – (الکافر) ای ان الکفار تحت اماره الامیر یسـتمتعون بما قدر لهم من انواع الاسـتمتاعات فی الدنیا، بدون اضطراب و فوضی (و یبلغ الله فیها) ای فی امره الامیر (الاجل) ای ینتهی کل شـیء الی اجله الطبیعی، و ذلک بخلاف ما لو عاش الناس بلا امیر فان الاضـطراب یتقص الاجال (و یجمع به) ای بالامیر (الفیء) ای المـال اللازم لتمشیه الامور و المصالـح العـامه، فـانه لو یکن جبر و کره قلما اسـتعد احـد ان یعطی الحقوق المالیه، و سمی المال فیئا، باعتبار ان ال

مـال لله عنـد النـاس فـاذا اخـذه و لی الامـر فقـد فـاء ای رجع الی الله. (و یقاتـل به) ای بالامیر (العـدو) اذ الامیر هو الـذی یجمع الناس لمحاربه الاعـداء (و تامن به) ای بالامیر (السـبل) جمع سبیل و هو الطریق، فان اللصوص و قطاع الطرق انما یخافون باس الحکومات و السـلطات (و یوخـذ به) ای بسـبب الامیر، الحق (للضـعیف من القوی) الـذی لا یخاف الا السـلطه (حتی یستریـح به) ای بالامیر (بر) اذ یعیش فی کنفه فی امن و سـلام (و یستراح من فاجر) یریـد اذی الناس و اشاعه الفوضـی فی البلاد. (و فی روایه اخری: انه علیه‌السـلام لمـا سـمع تحکیمهم) ای قولتهم السابقه بانه لاحکم الا لله، حیث جعلوا الحاکم الله تعالی ... قال: (حکم الله انتظر فیکم) ای انی منتظر ان یحکم الله بقتلهم فـاقتلهم حسب امره، فـانی مطبق مـا ذکروا من انه لا حکم الا لله، (و قال: اما الامره) ای الاماره (البره) ای الصالحه (فیعمـل فیهـا التقی) بجمیع موازین التقوی لانـه لا یخاف احـدا و لا یمنعه عن العمل مانع (و اما الامره الفاجره) التی لا تعمل بموازین الاسـلام (فیمتتع فیها الشـقی) کما قال سبحانه قل تمتعوا فان مصیرکم الی النار، فقد قرر الله سبحانه لکل انسان مده امتحان و وفر علیه فی تلک المده اسباب البقاء – حسب

المصالح فی کثرتها و قلتها – فامره الفاجر توفر هذه الوسیله الامتحانیه للانسان، فهی امتحان للفاجر الامیر، کما انها امتحان للشقی الذی یشقی بما وفر له من الاسباب فلا عذر له غدا بانه ان امهل احسن (الی ان تنقطع مدته) المقرره لبقائه فیها (و تدرکه منیته) ای موته.

خطبه ۰۴۱

[صفحه ۲۰۲]

(ان الوفاء توام الصـدق) التوئم هما الولـدان اللـذان یتکونان فی الرحم معا، فکما انهما معافی الرحم لا یفارق احـدهما الاخر، کذلک الوفاء و الصـدق، اذ الوفاء قسم من الصـدق، فان من یعطی عهـدا ثم یفی به، کان صادقا فی اعطائه العهـد، بخلاف الذی لا یفی، و لا یفی الانسـان الـذی له ملکه الصـدق، کمـا انه لا ـ یصـدق الا ـ الـذی یفی اذا عاهـد (و لا ـ اعلم جنه اوقی منه) ای من الوقـاء فانه احفظ للانسـان من سائر اقسام الجنه و الوقایه، اذ الانسان الوفی یکون کثیر الاصـدقاء و المـدافعین، فهم یقونه من کل محـذور، (و لا یغـدر) بنقض العهـد (من علم کیف المرجع) ای من کـان عالمـا بـاحوال الاـخره، اذ العـالم بـذلک یعلم و خـامه العاقبه للغادر فلا یغـدر و لا ینغض العهـد و الوفـاء. (و لقـد اصبحنا فی زمان قـد اتخـذ اکثر اهله) الظاهر ان المراد بالاکثریه بالنسـبه الی من بیـدهم العقـد و الحل (الغـدر کیسـا) ای عقلاـ و سیاسه و دهائـا فقـد کثر فی زمن الامام علیه‌السـلام الغادرون الـذین غـدروا بشـرائط الایمان او ببیعه الامام علیه‌السـلام (و نسـبهم اهـل الجهـل) الـذین یجهلون عواقب الامور (فیه) ای فی الزمان، او فی الغـدر، ای الجاهلون فی هـذا الزمان، او الجاهلون بعواقب الغدر (الی حسن الحیله) و ا

نه حیله حسنه اذ الانسان الوفی قدیری اشتباه رایه فوفائه یلزم المکروه بخلاف الغادر الذی یتخلص من التبعه لما عهد بالغدر (ما لهم) یحکمون هکذا؟ (قاتلهم الله) دعاء علیهم بالهلاک، و کان الاتیان بباب المفاعله لاجل ان اصل المقاتله من طرفین، فکل یرید قتل صاحبه. (قد یری الحول) ای البصیر بتحویل الامور القادر علی الخروج من المشاکل (القلب) العارف بتقلیب الامور القادر علی ان یقلب الامر لیخرج من الازمه (وجه الحلیه) و یعرف طریق الخلاص (و دونه مانع من امر الله) لهو لا یفعل شیئا لان الله امره بلزوم عمله (و نهیه) فلا یغدر مثلا لان الله نهی عن الغدر (فیدعها) ای الحیله (رای عین) ای فی حال کونه قد راها رای العین، فلیس عدم عمله لجهله بالمخرج و انما لمانع له عن ذلک (بعد القدره علیها) ای علی وجه الحیله (و ینتهز ای یستلب و یاخذ (فرصتها) ای فرصه وجه الحیله (من لا حریجه له فی الدین) الحریجه التحرج و التحرز من الاثام و قد کان الامام علیه‌السلام کذلک فکان بامکانه کل شیء لکنه لم یکن یفعل لما یری من الروادع الدینیه، بخلاف غرمائه الذین کانوا یفعلون کل شیء فی سبیل النیل من المال او المنصب.

خطبه ۰۴۲

[صفحه ۲۰۴]

(ایها الناس ان اخوف ما اخاف علیکم) ای ان اکثر الاشیاء خوفا علیکم، بان تقعوا فیه و یوجب سلب دنیاکم و آخرتکم (اثنتان) ای خصلتان الاولی (اتباع الهوی) بان یتبع الانسان میوله النفسیه التی تامره بالملذات و المشتهیات المحرمه، (و) الثانیه (طول الامل) بان یکون الانسان طویل الامل یمنی نفسه بالبقاء فی الدنیا طویلا. (فاما اتباع الهوی فیصد) ای یمنع (عن الحق) اذ الحق غالبا فی ضد الهوی، فاذا کان الانسان متبعا لهواه منع عن العمل بالحق و ذلک یوجب شقاوه الدنیا و الاخره (و اما طول الامل فینسی الاخره) اذ الانسان اذا طال امله اشتغل بامور الدنیا و انغمس فی ملذاتها و ذلک یوجب نسیان الاخره، فقد ورد ان الدنیا و الاخره ضرتان کلما ارضیت احدیهما، سخطت الاخری (الا) فلیتنبه السامع (و ان الدنیا قدولت) ای ادبرت (حذاء) ای ماضیه سریعه التصرم و الانقضاء و ذلک لان دنیا کل احد تسیر سیرا سریعا، و ان ظنها بطیئا، و لذا لا تمر اللیالی و الایام الاوقد انقضت المده، و تمت الایام الموقته لکل احد. (فلم یبق منها) ای من الدنیا (الاصبابه) هی البقیه من الماء و اللبن التی تبقی فی الاناء معرضه للصب (کصبابه الاناء) و مهما رای الانسان باقی عمره طوی

لا فانه بنظر الواقع، لیس اکثر من صبابه الاناء (اصطبها) ای ترکها (صابها) ای تارکها، و هذا لتاکید معنی النفره عن الدنیا، فکما ان بقیه الماء لا شان لها کذلک بقیه ایام الدنیا (الا) فلیتنبه السامع (و ان الاخره قد اقبلت) و کل آت مقبل، و کلما مضی یوم من ایام الدنیا، اقتربت الاخره بمقدار یوم (و لکل منهما) ای من الدنیا و الاخره (بنون) فبنو الدنیا من یهتمون لها و بنو الاخره و بنو الاخره من یستعدون لاجلها (فکونوا) ایها الناس (من ابناء الاخره) العاملین لاجلها. (و لا تکونوا من ابناء الدنیا) بان تصرفوا همتکم لاجلها غافلین عن الاخره (فان کل ولد سیحلق بامه یوم القیامه) فمن کان من ابناء الدنیا یلحق بالدنیا و یلقی فی جهنم و من کان من ابناء الاخره یلحق بالاخره و یذهب الی الجنه (و ان الیوم عمل و لا حساب) اذ کل عامل خیر او شر لا یحاسب من عند الله سبحانه و لا یجازی ما یستحق من الجزاء (و غدا حساب و لا عمل) فبالموت ینقطع العمل و یحاسب کل فریق بما عمل، و هذا تحریض علی مبادره الانسان علی الاعمال الصالحه قبل ان یاتی یوم لا یجد فیه مجالا الی العمل. (اقول) هذا منکلام السید الرضی (ره) (الحذاء: السریعه، و من الناس من یرویه جذاء) ای مقطوعه

خیرها، من جذ بمعنی قطع.

خطبه ۰۴۳

[صفحه ۲۰۶]

و قـد اشار علیه اصـحابه بالاسـتعداد للحرب بعد ارساله جریر بن عبدالله البجلی الی معاویه فقد کان الامام علیه‌السـلام ارسل جریر الی معاویه بکتاب احتجاجی حول الخلافه، و بیان ان شـقه للعصـی بلا عذر، و لما کان الظاهر لدی اصحاب الامام ان معاویه اطماع، لا انه ممن یریـد الحق، اشاروا علی الامام فی المحاربه، قبل ان یرجع جریر بالجواب، لکن الامام علیه‌السـلام لم یقدم علی ذلک، و قال هذا الکلام: (ان اسـتعدادی لحرب اهل الشام) بان اعد العده للمحاربه (و جریر عندهم) الواو للحال (اغلاق للشام) ای اغلاق لابواب السلم فی وجوههم (و صـرف لاهله) ای اهل الشام (عن خیر) فی اطاعه الامام (ان ارادوه) فان الانسان اذا اسـتعد لمحاربه احد صـمم الطرف المقابل علی المحاربه و کان ذلک موجبا لتبعیده عن سبل الخیر الذی یحتمل ان یسلکها لو لم یحاربه (ولکن قد وقت لجریر وقتا) ای حـددت له موعـدا (لا یقیم بعـده) ای بعـد انتهاء ذلک الوقت (الا مخدوعا او عاصـیا) فاعل یقیم (معاویه) ای ان اقام بعده الوقت علی المخالفه، لم یخل حاله عن احد امرین اما انه قد خدع و غر، فلا یاتی الی الطاعه، و اما انه عاص، و فی کلا الحالین قد اتممت الحجه، و لا غضاضه فی المحاربه، بعد ذلک (و

الرای عنـدی مع الانـاه) ای ان نصبر حتی نری العواقب رای العین ثم نقـدم فی الامر (فارودوا) من الارواد و هو السیر برفق (و لا اکراه لکم الاعداد) ای لا مانع من ان تسـتعدوا للحرب، ولکن لا تحاربوا حتی تظهر العاقبه. (و لقد ضربت انف هذا الامر و عینه) و هذا مثل یراد به الاسـتقصاء فی البحث و الطلب، فکما ان من یضـرب عین انسان و انفه فقد هزمه بتغییر ملامحه و تشویهه کذلک من یستقصی فی الامر، فکانه غلب علی الامر و هزمه، فلم یبق خاف عصـیا علیه لا یدری ما هو، و المراد بهذا الامر: امره مع معاویه (و قلبت ظهره و بطنه) و هذا تشبیه آخر، فان الانسان اذا اراد الاطلاع علی الشـیء یقلبه ظاهرا و باطنا حتی لا یبقی شـیء معضـلا لا یعرفه بل یطلع علی خفایـاه کمـا اطلع علی ظـاهره (فلم ار الا ـ القتـال) بـان نقـاتلهم حتی امحو الکفر عن بلاـد الاسـلام (او الکفر) فانهم ان بقوا قلبوا الامه کافرین، و قـد صـرح بذلک معاویه فی خبر ینقله (مغیره) انه قال لا اجوز عن اخماد بنی‌هاشم حتی امحو اسم الرسول صـلی الله علیه و آله و سـلم، کما ان ولـده یزیـد قال (لعبت هاشم بالملک فلا) (خبر جاء و لا وحی نزل) و کذلک الولید بعض ذویهم فی قوله (اذا ما جئت) ربک یوم حشر) (فقل یا رب مزقنی الولید).

ثم بین الامـام علیه‌السـلام جواب عـذر معـاویه- فی عـدم البیعه- بـانه یطلب دم عثمان، بقوله (انه قـد کان علی الناس و ال) ای عثمان (احدث احداثا) ای ابدع بدعا فی الاسلام (و اوجد للناس مقالا) ای فتح علی نفسه باب ان یقال المسلمون فیه کل شر، فان الانسان اذا عمل سـیئا فتح علی الناس الی نفسه باب النقد و الاقوال السیئه (فقالوا) ای قال الناس فیه ما قالوا و اخذوا یعددون بدعه و احداثه (ثم) لمـا لم یروا منه تغییرا للمفاسـد (نقموا) و غضـبوا علیه (فغیروا) بـان اجتمعوا قتلوه، فلست انـا فاعل ذلک حتی یعتـذر معاویه عن عـدم بیعتی، بانه یطلب بذلک دم عثمان، و انما یرید و الخلافه، و یطرقها من هذا الباب مستغلا عواطف السذج البسطاء.

خطبه ۰۴۴

[صفحه ۲۰۹]

(لما هرب مصـقله بن هبیره الشـیبانی الی معاویه و کان قد ابتاع سبی بنی‌ناجیه من عامل امیرالمومنین علیه‌السـلام و اعتقهم فلما طالبه) الامام علیه‌السـلام (بالمال) الذی اشتری السبی (خاس به) ای خان بالمال (و هرب الی الشام). و قصه ذلک انه کان الخریت بن راشـد الناجی احـد بنی‌ناجیه مع امیرالمومنین علیه‌السـلام فی صـفین و نقض عهـده بعـد صـفین: فصار مع الخوارج و نقم علیه فی التحکیم و خرج یفسـد الناس و یدعوهم للخلاف فعبث الیه امیرالمومنین علیه‌السـلام کتیبه مع معقل بن قیس الریاحی لقتاله مع من انضم الیه من بعض المسـلمین الـذن ارتـدوا الی المسـیحیه و من اشـبههم فادرکته الکتیبه بسـیف البحر بفارس، و بعد دعوته الی التوبه و ابائه قبولها شـدت الکتیبه علیه و علی جیشه فقتـل و قتـل معه کثیر من قومه و سبی من ادرک فی رحـالهم من الرجـال و النسـاء و الصبیـان فکانوا خمسـمائه اسیر، و لما رجع معقل بالسبی مر علی مصقله بن هبیره الشیبانی، و کان عاملا لعلی علیه‌السلام علی اردشیر خره، فبکی الیه

النساء و الصبیان و تصایح الراجال یستغیثون فی فکاکهم فاشتراهم هبیره من معقل بخمسمائه الف درهم، ثم استدعاه الامام علیه‌السلام الی الکوفه فجاء فدفع مائتی الف، و بقی ع

لیه الباقی فخاف من طلب الامام له، ففر الی معاویه. (قبح الله مصقله) هذا دعاء علیه بان یقبحه الله تعالی، و ان کان فی قالب الجمله الخبریه (فعل فعل السادات) فان الانسان السید یعطف علی الضعفاء، و یفک الاسراء (و فر فرار العبید) اذ العبد اذا لم یجد للعسر یسرا فر، لانه لا علاقه له بشیء، اما السید فانه لا یفر بل یبقی و یفصل الامر، و ان کان فیه له عسر و شده (فما انطق مادحه) ای انه بفعله فعل السادات جعل الناس یمدحونه، لکنه ما انطقهم (حتی اسکته) فان الانسان اذا عمل سیئا بعد عمل حسن، لم یمدحه احد لان السیئات تحب الحسنات (و لا صدق واصفه) فمن کان یصفه- سابقا- بالفضله کان فعله مصدقا له (حتی بکته) التبکیت هو الاسکات بعنف و تقریع (و لو اقام) فی مقامه و لم یفر (لاخذنا میسوره) ای المال الذی کان فی میسوره متیسرا عنده (و انتظرنا بماله وفوره) ای زیاده ماله فی المستقبل حتی ناخذ منه الباقی، فلم نکن نضیق علیه.

خطبه ۰۴۵

[صفحه ۲۱۱]

(الحمد لله غیر مقنوط من رحمته) القنوط هو الیاس، ای لست مایوسا من رحمته تعالی (و لا مخلو من نعمته) یعنی ان نعمه سبحانه دائم التهطال علی (و لا مایوس من مغفرته) ای انی آمل وراج ان یغفرلی، و هذا لا ینافی عصمته علیه‌السلام، فان الانبیاء و الائمه علیهم‌السلام حیث کانوا یرون انفسهم فی محضر الله سبحانه کانوا یعدون الضروریات الجسدیه خلاف الاولی، فکانوا یستغفرون منها- کما ذکرنا ذلک مفصلا فی- تقریب القرآن- (و لا مستنکف عن عبادته) الاستنکاف هو الاستکبار ای لا اتکبر عن عبادته سبحانه و طاعته (الذی لا تبرح منه رحمه) ای ان رحمته دائمه لا تنقطع، من برح بمعنی زال، و (منه) للنشر، و فی بعض النسخ (له) مکان (منه) (و لا تفقد له نعمه) فان نعمه سبحانه متواتره دائمه لا یفقدها الانسان، فی وقت من الاوقات. ثم عطف علیه‌السلام الی الدنیا فقال (و الدنیا دار منی لها الفناء) ای قدر لها، فان الله سبحانه خلق الدنیا دار متوسطه ینتقل منها الانسان الی الاخره (و لاهلها منها الجلاء) ای الخروج، فبالموت یخرج الانسان من هذا العالم الی عالم آخر، و ان بقی روحه و جسده (و هی) ای الدنیا (حلوه خضره) فمذاقها حلو، و منظرها خضر یانع حالب (و قد عج

لت للطالب) ای اسرعت الیه، فان من طلب الدنیا اسرعت الدنیا الیه- فی کثیر من الاحیان- او المراد انها عاجله (و التبست بقلب الناظر) ای ان الدنیا اختلطت بقلب الذی ینظر الیها، فان محبتها داخله فی القلب (فارتحلوا عنها باحسن ما بحضرتکم من الزاد) ای هیئوا لانفسکم احسن الزاد الذی تتمکنون منه، لتنتقلوا منها فی یوم انتقالکم، و قد استصحبتم احسن الزاد، و هو الایمان بالله و العمل الصالح (و لا تسئلوا فیها فوق الکفاف) ای فوق المقدار الذی یکفیکم، حتی یکون علیکم حسابه و وباله (و لا تطلبوا منها) ای من الدنیا (اکثر من البلاغ) ای الذی یبلغکم الی الاخره، حتی تکونوا خزانا لغیرکم، و علیکم وبال المفاضل.

خطبه ۰۴۶

[صفحه ۲۱۳]

عند عزمه علی المسیر الی الشام فان معاویه ابدی العصیان للامام و جهز الجیش لمقاتلته علیه‌السلام فسار الیه الامام بجیشه و التقیا فی ارض تسمی (صفین) و طالت الحرب مده مدیده، انتهت بالتحکیم. (اللهم انی اعوذ بک من وعثاء السفر) اصل (اللهم) یا الله، حذف حرف النداء، و عوض عنه (المیم) و الوعثاء المشقه (و کابه المنقلب) الکابه الحزن، و المنقلب مصدر میمی بمعنی الانقلاب، ای الرجوع، بمعنی ان لا نرجع محزونین، للحوق الانهزام بنا (و سوء المنظر فی الاهل و المال) بان اری منظرا یسوئنی فی اهلی او مالی، و

ذلک یکون بموت بعض الاهل او مرضهم، او انحرافهم، و نقصان المال و ما اشبه (اللهم انت الصاحب فی السفر) ای تصحب عنایتک و رعایتک المسافر فلا یصیبه اذی (و انت الخلیفه هی الاهل) ای تبقی رعایتک خلفا للمسافر، عند اهله لئلا یصیبهم مکروه (و لا یجمعهما) ای الاستصحاب للمسافر و البقاء عند اهله (غیرک) فان غیر الله سبحانه لا یقدر علی هذا الجمع بین المتنافیین- بالنسبه الی الاجسام- (لان المستخلف) الذی بقی و استخلف (لا یکون مستصحبا) للمسافر الذاهب (و المستصحب) الذی مع الانسان فی السفر (لا یکون مستخلفا) ای باقیا، فان الاجسام لا بدلها من

مکان، و لا یمکن لها الکون فی مکانین.

خطبه ۰۴۷

[صفحه ۲۱۵]

فی ذکر الکوفه (کانی بک) اصله کانی اری بواسطتک، و الشیء اذا صار علی حاله رای الانسان تلک الحاله بواسطه ذلک الشیء (یا کوفه) و مثل هذا الخطاب، للسامعین، و ان کان موجها نحو شیء لا یعقل (تمدین مد الادیم العکاظی) عکاظ کان سوقا للعرب قرب الطائف یجتمعون الیه من اول شهر ذی القعده لیتعاکضوا- ای یتفاخروا- کل بما لدیه من فضیله او ادب فکان یباع فیه کل شیء، و کان اکثر ما یباع فیه (الادیم) و هو الجلد المدبوغ، و لذا نسب الیه، و المعنی انه کما یمد الادیم (کالمطاط) کذلک تدیمین انت یا کوفه بواسطه العسف و الحروب و الانقلابات و الثورات (تعرکین بالنوازل) جمع نازله و هی المصیبه الشدیده سمیت بذلک لانها تنزل من السماء، و العرک الدلک (و ترکبین بالزلازل) جمع زلزله، و هی الامر الذی یوجب الاضطراب و التحریک العنیف، ای ان الزلازل ترکبک، و تکون فیک. (و انی لاعلم انه ما اراد بک جبار سوا الا ابتلاه الله بشاغل) ای بما یشغله عنک، من مرض او موت او ما اشبه مما یصرفه عنک، و المراد الجبار الظالم الذی یجبر الناس علی ما یرید (و رماه بقاتل) ای بامره یقتله و یهلکه و هنا لا باس بذکر امور ثلاثه علی وجه الایجاز. الاول- ان کل دوله قامت

دفعه لابد و ان تمحی من الحیات دفعه اذا لم یکن فیها صلوح البقاء، و ان کان فیها صلوح البقاء لابد و ان تضطرب اضطرابها کثیرا، و الدوله الاسلامیه حیث قامت فجائه، و کان فیها صلاحیه البقاء اصابها اضطرابات کثیره بعد موت الرسول صلی الله علیه و آله و سلم، و فی زمن عثمان، و فی زمن الامام علیه‌السلام، و ذلک لان ولاده الحیات الجدیده حیث تعارض الحیات السابقه توجب التعارض فان کان فی الحیات الجدیده صلاحیه البقاء تقدمت علی الحیات السابقه و الا خنقت و تقدمت الحیات السابقه علیها. و حیث ان کوفه کانت من المراکز المهمه کانت محلا للاضطرابات. الثانی- ان کوفه محترمه باحترام المسجد و احترام کونها مدفن الامام علیه‌السلام و لذا ما اراد الجبارون بها سوا من قتل اهلها او تشریدهم او ایذائهم الا کان ذلک خلافا للحرمتین و لذا یدافع الله سبحانه عنهم. الثالث- ان کوفه کانت محلا للاضطرابات مثل اضطراب الثوار فی زمن عثمان و اضطراب الخوارج فی زمن الامام علیه‌السلام، و اضطراب (زیاد) فی زمن معاویه، و اضطراب (ابن زیاد) فی زمن یزید، ثم (المختار) ثم (مصعب) الی غیر ذلک من الاضطرابات الکثیره التی دامت حوالی قرن، اما ابتلائهم فقد روی الموروخون ان زیاد رمی با

لفالج و ابنه عبیدالله رمی بالجذام، و الحجاج اصابه داء فی مقعده و تورات الدیدان الکبار فی بطنه حتی اهلکته خنفسانه لدغت استه و عمرو بن هبیره و ابنه یوسف اصابهما البرص و خالد القسری ضرب و حبس حتی مات جوعا، و مصعب و یزید المهلب قتلا، و هکذا ...

خطبه ۰۴۸

[صفحه ۲۱۷]

عنـد المسیر الی الشـام ان الامـام علیه‌السـلام لمـا اراد الـذهاب الی صـفین لمقاتله معاویه بعث زیاد بن النصـر و شـریح بن الهانی فی اثنی‌عشـر الف فـارس مقـدمه له و امرهم ان یلزموا شاطیء الفرات فاخـذوا شاطئها من قبل البر مما یلی الکوفه حتی بلغوا (عانات)،- و الملطـاط- هو جنب الشـاطیء الفرات ثم خرج علیه‌السـلام من الکوفه و انتهی الی المـدائن فحـذرهم و وعظهم ثم سـار عنهم و خلف علیهم عـدی ابن حاتم و تبعه ثمانمائه رجل تحت لواء عـدی و خلف ابنه زیـد علیهم ثم تبعه زیـد باربعمائه آخرین ثم التحق المقدمه بالامام علیه‌السـلام حتی تلاقی الجیشان فی صـفین. (الحمد لله کلما وقب لیل) ای دخل اللیل (و غسق) ای اشتدت ظلمته (و الحمد لله کلمـا لاـح نجم) ای اظهر فی السـماء (و خفق) ای غـاب، او تموج بسـبب هبوب الهواء (و الحمـد لله غیر مفقود الانعام) ای ان نعمه لا تفقد بل تسـتمر و تتوالی (و لا مکافیء الافضال) ای ان الانسان لا یتمکن ان یکافیء، فضـله و احسانه، اذ لا یملک الانسان شیئا لیرده علی الله سـبحانه فی مقابل فضـله و رحمته (اما بعـد فقـد بعثت مقدمتی) ای مقدمه جیشـی- کما مر- (و امتهم بلزوم هذا الملطاط) هو حافه الوادی و شفیره و ساحل البحر (حتی یاتیهم امری)

و انهم ماذا یصـنعون (و قد اردت ان اقطع هذه النطفه) ای الفرات لان الامام علیه‌السلام عبره الی المدائن، و النطفه هی المال القلیل، و لـذا سـمی المنی بالنطفه، و لعل تسـمیته بها توهینا له فی مقام عزم الامام علیه‌السـلام (الی شـر ذمه منکم) ای جماعه منکم، و هم اهل المـدائن (موطنین اکناف دجله) ای الـذین اخذوا الوطن فی جوانب نهر دجله، فان اکناف جمع کنف و هو الطرف. (فانهضـهم معکم الی عـدوکم) ای اجعلکم یتعاونون معکم لمحاربه معاویه (و اجعلهم من امداد القوه لکم) الامداد جمع مدد و هو ما یتقوی الجیش به من الرجال و السلاح.

خطبه ۰۴۹

[صفحه ۲۱۹]

(الحمـد لله الـذی بطن خفیـات الاـمور) معنی بطن الخفیـات علمها، و خفیات الامور، ما خفی علی الحواس من اعماقها، و من ما غاب عنهـا، کاعماق البحار، و کنه الانسان و الحیوان، و ابعاد السـماء و ما اشـبه ذلک کله (و دلت علیه) تعالی (اعلام الظهور) جمع علم، و هو علامه الشیء الداله علیه، و المراد بها الادله الظاهره، التی تدل علیه سبحانه من السماء و الارض و النجوم و المیاه و غیرها، فان کل شیء ظاهر یـدل علی ان له الها قادرا عالما حکیما (و امتنع علی عین البصـیر) فان الانسان المبصـر لا یشاهده و لا یراه لا فی الدنیا و لا فی الاخره لفقد شـرائط الرویه بالنسـبه الیه کما ذکروه فی علم الکلام، و الاتیان بلفظه (البصیر) للتعمیم، نحو (و لا طائر یطیر بجناحیه). (فلاـ عین من لم تره ینکره) اذ العین انمـا تنکره غیر المبصـر اذا لم یـدل علیه دلیل، و قـد دلت الادله علی وجوده تعالی (و لا قلب من اثبته یبصـره) ای المثبت لوجوده تعالی لا یتمکن من رویته، و المراد ان غیر الرائی لا یتمکن من انکاره و المثبت لا یتمکن من ابصاره (سبق فی العلو) السبق بالنسبه الی الاولیه، و السبق بالنسبه الی الاولیه، و السبق بالنسبه الی العظمه، فهو قبل کل عال، کما انه اعلی من کـل عـال رتبه (فلا شـیء اعلی منه) فان المخلوق لا یمکن ان یکون اعلی من الخالق (و قرب فی الـدنو) الی الاشـیاء دنو علم و قـدره (فلا شـیء اقرب منه) حتی انه سـبحانه اعلم بالانسان و اقدر علی الانسان، من الانسان بالنسبه الی نفسه. (فلا استعلائه) ای علوه (باعده عن شـیء من خلقه) کما هو الشان فی الاجسام فلکما علی جسم علی جسم ازدار ابتعادا عنه (و لا قربه) تعالی الی الاشیاء (ساواهم فی المکان به) اذ لیس القرب هنا بمعنی القرب الجسـمی حتی بکون المتقارب الی الشیء مساویا له فی المکان، بل کما تقدم علو معنوی و قرب بـالعلم و القـدره و الاحـاطه (لم یطلع العقول علی تحدیـد صـفته) فـان عقـل الانسـان لاـ یتمکن من ادراک صـفته سـبحانه، اذ المـدرک یحیط بالمـدرک، و الله سـبحانه لا یحاط بذاته و لا اوصافه لانها غیر متناهیه و الشـیء المتناهی لا یحیط بما لا یتناهی (و لم یحجبهـا عن واجب معرفته) یعنی ان العقـل و ان لم یطلع علی کنه صـفاته تعـالی، ولکنه یعرف مقـدارا قلیلا- مما وجب ان یـدرک و یعرف- فالعقل یدری انه تعالی عالم قادر حکیم- مثلا- و ان لم یک یدرک حقائق هذه الاشـیاء. (فهو) سبحانه (الذی تشهد له اعلام

الوجود) ای ادلته، و المراد بها المجودات، لانها اعلام و ادلته علی
وجوده تعالی (و فی کل شیء له آیه) (تدل علی انه واحدا) (علی اقرار قلب ذی الجحود) یعنی ان الانسان الذی یجحد و ینکر وجوده باللسان، فانما هو مقر بالقلب، لما یعرف من اعلام الوجود و الایات الکونیه، کما قال سبحانه (و جحدوا بها و استیقنتها انفسهم) فالشهاده انما وصلت الی قلب الجاحد، و لم یتمکن الجاحد، ان یدفع قلبه حتی لا یعترف، فانما هو مضطر الی الاذعان (تعالی الله) ای ترفع (عما یقوله المشبهون به) فهو ارفع من مزاعم الوثنیین الذی یشبهون الله بخلقه، و مزاعم الذین یظنون ان الله جسم اوله صفات الاجسام (و الجاحدون) ای المنکرون (له) فانه ارفع عن الانکار، فلا یمکن انکاره (علوا کبیرا) ای علوا زائدا.

خطبه ۰۵۰

[صفحه ۲۲۱]

(انما بدء وقوع الفتن) جمع فتنه، ای ابتداء وقوعها (اهواء تتبع) بان یتبع ملقی الفتنه هواه صارفا نظره عن الحق و الدین (و احکام تبتدع) بان یبتدع الشخص حکما جدید احدثه من نفسه، یجمع له انصارا حتی یصطدم بالمحقین و یسبب الفتنه و الاضطراب (یخالف فیها) ای فی تلک الاحکام (کتاب الله) سبحانه (و یتولی علیها) ای علی تلک الاهواء و الاحکام (رجال رجالا) بان یستعین الاناس المبتدعون باناس آخرین (علی غیر دین الله) یعنی ان التولی و النصره لیس علی دین الله، و انما علی الهوی و البدعه (فلو ان الباطل خلص من مزاج الحق) ای کونه ممازجا و مخلوطا بالحق، بان کان الباطل فی جانب و الحق فی جانب آخر (لم یخف) الباطل (علی المرتادین) ای الطالبین للحقیقیه و الحق، من ارتاد بمعنی طلب، و المراد به طالب الحق، (و لو ان الحق خلص من لبس الباطل) بان لم یلبس علی الحق لباس الباطل (لا نقطعت عنه) ای عن الحق (السن المعاندین) فان الذین یعاندون الحق انما یمدون السنتهم الی الحق، بالطعن فیه من جهه الباطل الذی صار لبساله، باعمال الذین یلبسون الحق بالباطل، و حاصل الفقرتین انه لو کان الباطل معلوما اجتنبه الناس، و لو کان الحق ظاهرا لم یلبسه الناس بالباطل
لم یجد المبطلون طعنا فی الحق، اذ الحق لا ـ طعن فیه (ولکن یوخذ من هذا) ای الحق (ضغث) ای قبضه و مقدار (و من هذا) ای الباطل، (ضغث) و الفاعل لذلک اهل الباطل، فان اهل الحق لا یاخذون الا الحق (فیمزجان) و یخلط احدهما بالاخر (فهنا لک یستولی الشیطان علی اولیائه) ای احبائه و التعابعین له، بان یاخذون الباطل باسم الحق و یطعنون فی الحق، لانه ملبوس بالباطل (و ینجو) من التردی (الذین سبقت لهم من الله الحسنی) ای الذین علم الله سبحانه انهم لهم الصفه الحسنی، فلا یاخذون الا بالحق.

خطبه ۰۵۱

[صفحه ۲۲۳]

لما غلب اصحاب معاویه اصحابه علیه‌السلام علی شریعه الفرات الصفین و منعوهم من الماء و ذلک انه وقع فی (صفین) اوجب زحزحه اصحاب الامام علیه‌السلام عن النهر فلما انزاحوا عنه استولی علیه اصحاب معاویه و منعوا اصحاب الامام من الماء. (قد استطعموکم القتال) ای طلبوا منکم ان تطعموهم، و ذلک لان عملهم ذلک کان فی معنی طلب القتال (فاقروا علی مذله) ای اما ان تقروا علی الذل و لا تحاربهم (و تاخیر محله) ای تاخیر المنزله عن رتبه الشرف و الشجاعه و الدفاع عن الحقوق (او رووا) من الارتواء بمعنی الشرب من الماء الی ان یذهب الظماء و یمتلی البطن من الماء (السیوف من الدماء) بتکثیر القتل فیهم (ترووا من الماء) لانهم اذا وجدوا السیف انزاحوا عن الماء (فالموت فی حیاتکم مقهورین) ای ان الانسان المقهور میت، و ان کان فی الظاهر حیا، و انما یطلق علی المیت، لانه لا ـ یظهر منه اثار الحیاه التی هی حمایه الوقار و الشهامه و الشجاعه (و الحیات فی موتکم قاهرین) لان القاهر تبقی اثاره الحیویه و ذکر الجمیل بعده، و ذلک ثمره الحیات. (الا) فلیتنبه السامع (و ان معاویه قادلمه من الغواه) اللمه الذین یجمعون من

اللم بمعنی الجمع و الغوات جمع غاوی، بمعنی الض

ال (و عمس علیهم الخبر ای اخفی الحقیقه علیهم (حتی جعلوا نحورهم اغراض المنیه) نحور جمع نحر، و اغراض جمع غرض و هو الهدف کانهم استعدوا لان یموتوا فی سبیل معاویه، و هذا تحریض لاصحابه علیه‌السلام لقتالهم و بیان مقدار صمود اولئک حتی یقدروا موقفهم فان بیان مقدار استعداد العدو موجب للاستعداد فی الطرف المقابل.

خطبه ۰۵۲

[صفحه ۲۲۵]

فی التزهید فی الدنیا، و نعم الله علی الخلق (الا) فلینتبه السامع (و ان الدنیا قد تصرمت) ای انقطعت و ذهبت (و اذنت) ای اعلمت (بوداع) بانها تذهب و تنقضی (و تنکر معروفها) ای صار المعروف قلیلا حتی انه ینکر و لا یعرف، و هذه الجمله و اشباهها بالنسبه الی کل زمان و اهل کل قرن، اذا انقلبت احوالهم من حسن الی سیء و قد کان هذا زمان الامام علیه‌السلام حیث ان عصره بالنسبه الی عصر الرساله کان کذلک (و ادبرت) الدنیا (حذاء) ای مسرعه فی الذهاب و الرحیل (فهی تحفز) ای تدفع (بالفناء) ای نحو الموت (سکانها) الذین هم ساکنون فیها فی حیات و عیش (و تحدوا) الدنیا ای تسوق (بالموت جیرانها) الذین یجاورونها فالدنیا سائقه و الموت عصاها و الهلاک الغایه (و قد امر) ای صارموا نحو اظلم بمعنی صار الظلام (منها) ای من الدنیا (ما کان حلوا) هذا کنایه عن المشاکل التی حدثت فیها (و کدر منها) ای من الدنیا (ما کان صفوا) ای تغیر لونه من الصفاء الی الکدوره (فلم یبق منها الاسمله) هی بقیه الماء فی الحوض و نحوه (کسمله الاداوه) هی المطهره التی یتطهر بها و ذکر ذلک لتاکید الحقاره (او جرعه) هی المقدار الذی یتجرعه الانسان مره واحده (کجرعه المقله) المقل

ه حصات کان المسافرون یضعونها فی الاناء ثم یصبون الماء فیه الی ان یغمرها و یتناول کل منهم مقدار ما غمره، یفعلون ذلک لتسویه القسمه فیما شح مائهم (لو تمززها) التمزز الامتصاص قلیلا ـ قلیلا ـ (الصدیان) هو العطشان (لم ینقع) ای لم یرو من العطش (فازمعوا) ای عزموا، یا (عباد الله الرحیل) فان مرید السفر یخفف حمله و یهتم بالامر، و لیس کالضاعن الذی لا یبالی. (عن هذه الدار المقدور علی اهلها الزوال) ای ان الله سبحانه قدر و حکم علی زوال اهلها و عدم بقائهم فیها (و لا یغلبنکم فیها) ای فی الدنیا (الامل) فتاملون البقاء الطویل، و تهتمون بها (و لا یطولن علیکم الامد) بان اذا رایتم انه قد طال امدکم و مدتکم فی البقاء، ترکنون الیها و تنسون الاخره (فو الله لو حننتم) التحنن العطف و المیل (حنین الوله) جمع واله، و هی الابل التی فقدت ولدها، کما یاتی جمع والهه ایضا (العجال) جمع عجول و هی الابل التی فقدت ولدها، و کان الوصفین باعتبارین انها والهه و انها تعجل فی الامر للحصول علی ولدها (و دعوتم بهدیل الحمام) هدیله صوته الشجی لفقد الفه (و جارتم) ای دفعتم اصواتکم، من الجوار و هو الصوت المرتفع (جوار متبتلی الرهبان) المتبتل المنقطع للعباده، و الرهبان

جمع راهب، و هو الخائف، غلب علی المسیحی المنقطع عن الدنیا الی العباده. (و خرجتم الی الله) ای الی محل تعبدونه فیه (من الاموال و الاولاد) لئلا ـ تتعلقون بعلائقها فتصرفکم عن العباده (التماس القربه الیه) ای لاجل طلب التقرب الیه تعالی، و المراد تقرب المنزله و المرتبه، فانه سبحانه منزه عن المکان (فی ارتفاع درجه عنده) بان یتفضل علیکم برفع الدرجات فی الاخره (او غفران سیئه احصتها) ای اثبتها (کتبه) جمع کتاب، و هو ما یدرج فیه اعمال اخلائق (و حفظها رسله) و هم الملائکه، کما قال سبحانه (ما یلفظ من قول الا لدیه رقیب عتید) (لکان قلیلا) جواب (لو) (فیما ارجو لکم من ثوابه) فان ثوابه سبحانه شیء عظیم جدا، حتی انه لا یخطر بقلب بشر من کثرته و عظمته- کما المح الی ذلک بعض الاحادیث- (و اخاف علیکم من عقابه) اذ عقابه لا یطاق، و ما کان کذلک کان اللازم ان یدئب الانسان للفرار منه، و النیل من الثواب. (و الله لو انماثت قلوبکم انمیاثا) انماث بمعنی ذاب، و هذا کنایه عن انکسار النفس خوفا و وجلا ـ تشبیها للمعقول بالمحسوس (و سالت عیونکم) ای دموعها، من قبیل سال المیزاب- لعلاقه الحال و

المحل- (من رغبه الیه) الی ثوابه و رضاه تعالی (او رهبه منه) ای خوفا
من نکاله و سخطه (دما) فان الانسان اذا بکی کثیرا جف ماء عینیه و یوجب الضغط اخراج الدم من اماقه (ثم) لترتیب الکلام لا ترتیب الموضوع (عمرتم فی الدنیا ما الدنیا باقیه) ای الی آخر ایام الدنیا و (ما) بمعنی (المده) (ما جزت اعمالکم عنکم) جواب (لو) و مفعول (جزت) ما یاتی من قوله (انعمه) یعنی انکم لو کنتم کذلک، لم تکن تجزی اعمالکم فی مقابل نعمه تعالی، فکیف اذا لم تکونوا کذلک؟. (و لو لم تبقوا شیئا من جهدکم) هذه جمله معترضه بین الفعل و هو (جزت) و بین المفعول و هو (انعمه) و انما جئی بهذا الاعتراض لانه من تتمه الکلام السابق، یعنی انکم لو علمتم بمنتهی طاقتکم مع ذلک لا تودون حق نعم الله سبحانه (انعمه علیکم العظام) هذا مفعول (جزت) و ترتیب الکلام هکذا: لو انماثت قلوبکم و لم تبقوا شیئا من جهدکم، ما جزت اعمالکم انعمه العظام (و هداه ایاکم للایمان) فالهدایه نعمه تشریعیه، و سائر النعم نعم تکوینیه، و انی للانسان، ان یقوم باداء حق هذه النعم التی لا تقابل بشیئ؟

[صفحه ۲۲۹]

فی ذکر یوم النحر، و صفه الاضحیه (و من تمام الاضحیه) هی منسوبه الی الاضحی، اذا کان ذبحها وقت الضحی فی الیوم العاشر من ذی‌الحجه، او الی یومین بعدها ایضا، و معنی (من تمامها) ان ما یذکره علیه‌السلام من الشروط شرائط او اداب (استشراف اذنها) ای طولها، و ذلک کنایه عن عدم نقصها خلقه او عارضا، یقال استشرف الرجل اذ ارتفع (و سلامه عینها) بان لا تکون عوراء و نحوها (فاذا سلمت الاذن و العین سلمت الاضحیه و تمت) بمعنی ان الشرط المهم، الذی یمکن خلافه فی الاضاحی قد وجد، و هذا لا ینافی فی اشتراط امور اخر- کما ذکر فی الفقه- (و لو کانت عضباء القرن) ای مکسورته (تجر رجلها الی المنسک) و هذا کنایه عن عرجتها و المنسک المذبح.

خطبه ۰۵۳

[صفحه ۲۳۰]

و قد کان یمنع اصحابه من قتال اهل الشام- فی صفین- لیبتدء القوم بذلک، و لاتمام الحجه (فتداکوا) من باب التفاعل، بمعنی التزاحم، کانه یدک بعضهم بعضا (علی تداک الابل الهیم) جمع هائم، و هی الواله عطشا (یوم وردها) ای یوم شربها الماء، فان الابل فی ذلک الیوم تتزاحم بعضها بعضا تزاحما عجیبا (قد ارسلها) ای اطلقها علی الماء (راعیها) فلا ینظم صفوفها (و خلعت مثانیها) جمع مثنی و مثناه و هو الحبل الذی یعقل به البعیر، ای ان الحبال قد فکت عنها (حتی ظننت انهم قاتلی) و معنی ظننت ان المحل کان محل الظن، فان شده الازدحام یوجب ان یداس الانسان، و ان یضیق علیه التنفس مما یوجب زهاق الروح (او بعضهم قاتل بعض لدی) لعین السبب الذی ذکر، و کثیرا مات فی الزحام بعض الناس- و هذه الجمله مقدمه، لبیانه علیه‌السلام جواز قتال هولاء، اذا انهم انما یحاربون اماما عین بهذه الکیفیه من الالحاح و الاصرار. (و قد قلبت هذا الامر) ای قلبت وجوه الرای فی مقاتله هولاء القوم (بطنه و ظهره) و هذا من باب تشبیه المعقول بالمحسوس، فکما ان من یرید اختبار شیء یقلب اطرافه، کذلک من یرید الاقدام علی عمل مهم لینکر فی وجوهه و محتملاته (حتی منعنی النوم) ای ان الن
کر منعنی عن النوم (فما وجدتنی) ای لم اجد نفسی (یسعنی الا قتالهم) ای لا یجوز لی ذلک، لانهم اهل الباطل (او الجحود) ای الانکار (بما جائنی به محمد صلی الله علیه و آله و سلم) فان من ترک قتال البغات کان منکرا لامر الرسول صلی الله علیه و آله و سلم بلزوم قتالهم کما قال سبحانه (فان بغت احدیهما علی الاخری فقاتلوا التی تبغی حیت تفیء الی امر الله). (فکانت معالجه القتال) ای اعالجه و اقاسی مشقاته (اهون) و ایسر (علی من معالجه العقاب) فی الاخره، الناشیء عن مخالفه الله و الرسول الله صلی الله علیه و آله و سلم (و موتات الدنیا) ای اهوالها و شدائدها الشبهیه بالموت صعوبه و اذیه- مما تسببها الحرب- (اهون علی من موتات الاخره) التی

تسببها مخالفه الله و الرسول صلی الله علیه و آله و سلم، و هـذا کنایه عن انه یری قتالهم، ولکنه انما لا یقـدم لمصالح اخر، کما ذکر بعضها، فلیس فی تاخیره علیه‌السلام قتالهم ترددا و شکا، و انما مصلحه و حکمه.

خطبه ۰۵۴

[صفحه ۲۳۲]

و قد استبطاء اصحابه اذنه لهم فی القتال بصفین فلقد کثر الحاح اصحاب الامام علیه‌السلام له بان یاذن لهم فی قتال اهل الشام فکان لا یـاذن لهم، حتی زعم بعضـهم ان الامـام یکره من الموت المحتمـل و زعم آخرون انه شـاک فی جواز قتـالهم فقـال علیه‌السـلام: (اما قولکم: اکل ذلک کراهیه الموت؟) ای کل المنع عن القتال لاجل ان الامام یکره الموت (فو الله) لیس کذلک اذ (ما ابالی) ای لا اهم (ادخلت الی الموت او خرج الموت الی) هذا تشبیه للموت بسـبع فی و جاره یدخل الانسان الیه تاره فیفترسه، و یخرج هو الی الانسان مره فیقتله، فانه قـد یهاجم الانسان، فکانه دخل الی الموت، و قد یهاجم فکان الموت دخل علیه (و اما قولکم) ان فی عدم اذنی (شـکا فی) جواز قتـال (اهـل الشـام ف) لیس کـذلک اذ (و الله مـا دفعت الحرب یومـا الا و انا اطمع ان تلحق بی طائفه) من اصـحاب معاویه (فتهتـدی بی) ای بسـببی الی الحق فان الخداع لا یلبث ان یزاح فیظهر الحق (و تعشو) یقال عشا الی النار اذا ابصـرها لیلا فقصدها (الی ضوئی) و یکون ذلک سـببا لنجاتهم من النار (و ذلک) ای الصبر لعل طائفه یهتدون (احب الی من ان اقتلها علی ضـلالها و ان کانت) تلک الطائفه حینذاک (تبوء باثامها) ای تحمل خطایاه

ا، فتاخیری للرفق لا لخوف الاثم.

خطبه ۰۵۵

[صفحه ۲۳۴]

یبن موقف اصـحاب الرسول و صبرهم و ثبـاتهم حتی تمکنوا من اعلاء کلمه الاسـلام (و لقـد کنا مع رسول الله صـلی الله علیه و آله و سلم) فی بدء الاسـلام (نقتل آبائنا و ابنائنا و اخواننا و اعمامنا) یرید بذلک انهم کانوا مسـتعدین لان یضـحوا فی سبیل الاسـلام باقرب اقربـائهم (مـا یزیـدنا ذلک) القتل للاقارب (الا ایمانا و تسـلیما) فلم نکن نجـد فی انفسـنا غضاضه فی الاسـلام و الایمان، بل کنا نزید صمودا فان الانسان کلما فدی شیئا باشیاء ثمینه لدیه یزداد ذلک الشیء قربا عنده و منزله لدیه (و مضیا علی اللقم) هو جاده الطریق (و صبرا علی مضـض الالـم) ای لـذعته و شـدته، فکنا نزداد صبرا و اسـتقامه بکثره المجاهـده و تفـدیه الارقاب (و جـدا فی جهاد العـدو) فتقوی انفسـنا علی الجهاد اکثر فاکثر. (و لقـد کان الرجل منا و) الرجل (الاخر من عـدونا یتصاولان) ای یطلب کل واحد منهما ازهاق روح الاخر، فان التصاول هو ان یحمل کل قرن علی قرنه یرید قتله (تصاول الفحلین) من الشاه (یتخالسان انفسهما) ای یرید کل منهما ان یختلس روح الاخر و یسلبه عن بدنه (ایهما یسـقی صاحبه کاس المنون) المنون هو الموت و قد شبه بکاس الخمر من جهه ان کلا منهما یوجب انتقال الانسان من حال الی حال فا

لخمر توجب ذهـاب العقل و الموت یوجب ذهاب الروح (فمره) یکون الغلب (لا من عـدونا) فنغلبهم (و مره لعـدونا منا) فیکون الغلب لهم (فلما رای الله صـدقنا) فی الجهاد و المثابره و انا ماضون سواء غلبنا او غلبنا (انزل بعـدونا الکبت) ای الذل و الخذلان (و انزل علینا النصـر) حتی انتصـرنا علیهم فی نهایه المطاف. (حتی استقر الاسلام) فان لم یخف ازالته و محوه عن الوجود (ملقیا جرانه) جران البعیر مقـدم عنقه من مـذبحه الی منحره، و البعیر اذا نام آمنا القی جرانه علی الارض، و هذا کنایه عن اسـتقرار الاسـلام و عدم الخوف علیه من الاعداء (و متبوا اوطانه) یقال تبوء الدار اذا حعلها منزلا و ماوی له، یعنی ان الاسـلام اتخذ لنفسه اوطانا هی محل اجتماع المسلمین و دارا منهم (و لعمری) ای قسما بحیاتی- فان عمر بمعنی الحیات- (لو کنا ناتی) فی سبیل الاسلام مثل (ما اتیتم) انتم الیها المعاصرون

لی، من الضعف و الجبن و الوهن (ما قام للدین عمود) فکما ان الخباء یقوم بالعمود کذلک الدین یقوم بشعائره و احکامه (و لا اخضر للایمان عود) کنایه عن عدم حیاته، فان الشجر اذا لم یخضر عوده کان دلیلا علی موته. (و ایم الله) ایم بمعنی القسم- و فیه لغات- ای قسما بالله سبحانه (لتحتلبنها دم

ا) الاحتلاب اخراج ما فی الضرع من اللبن بالحلب، و الضمیر فی (لتحتلبنها) عائد الی ما یفهم من قوله (ما اتیتم) و هو (الاعمال) ای تستنتجون من اعمالکم شیئا سیئا کما ان من یحتلب الناقه فیاتی الدم مکان الحلیب یکون وبالا علیه (و لتتبعنها) ای تندمون علی وهنکم و ضعفکم و قد کان کما ذکره الامام علیه‌السلام فان وهنهم اوجب قتل الامام علیه‌السلام و استیلاء معاویه مما نکل بهم تنکیلا ذریعا، و تتابعت علیهم الفتن و المصائب.

خطبه ۰۵۶

[صفحه ۲۳۷]

وصف به معاویه بن ابی‌سفیان و استیلائه علی الحکم (اما) للتنبیه (انه سیظهر علیکم) ای یتسلط علیکم یا اهل الکوفه، کما قال سبحانه (انهم ان یظهروا علیکم یرجموکم) (بعدی رجل رحب البلعوم) ای واسع مجری الحلق، و ذلک کنایه لکثره اکله، و کبر لقمته (مندحق البطن) ای عظیم البطن بارزه (یاکل ما یجد) من الملک، و من الطعام، فان معاویه کان کثیر الاکل بعد ما دعا علیه الرسول صلی الله علیه و آله و سلم بقوله: اللهم لا- تشبع بطنه، کما انه کان حریصا علی توسیع سیطرته (و یطلب ما لا یجد) من الماکل، و الاملاک، (فاقتلوه) لانه غاصب ظالم مفسد (و لن تقتلوه) هذا اخبار عنه علیه‌السلام بانهم لم یفعلوا ذلک، و ان کان مستحقا للقتل و لو کان المسلمون قتلوه یوم وجدوه لم یجرهم الی تلک الویلات التی یقاسی المسلمون عواقبها الی یومنا هذا، و الی ظهور الامام الحجه علیه الصلاه و السلام (الا) فتنبهوا (و انه سیامرکم بسبی) فقد کان معاویه لعنه الله یامر بسب الامام و شتمه، لاسقاط منزلته عن القلوب- ولکن: ابی الله الا- ان یتم نوره-. (و) یامرکم (بالبرائه منی) بان تبرئوا منی باطنا، فان السب لسانی، و البرائه باطنیه (فاما السب فسبونی) و قد اباح الاسلام اظها

ر السب باللسان لانقاذ الحیاه، کما ورد فی قصه عمار انه نال الرسول صلی الله علیه و آله و سلم بلسانه حینما اجبره المشرکون علی ذلک، فانزل الله سبحانه (الا- من اکره و قلبه مطمئن بالایمان) و قال له الرسول صلی الله علیه و آله و سلم: ان عادوا فعد (فانه) ای السب (لی زکاه) ای تطهیر عند الله سبحانه، فان الله یرفع درجه الامام- و ذلک مشابه للتطهیر- بما یناله من السب، و مضافا الی ذلک انه زکاه للامام فی الدنیا، اذ المظلوم یلتف الناس حوله اکثر (و لکم نجاه) عن القتل الذی ینزله معاویه بکم ان امتنعتم عن سبی (و اما البرائه) القلبیه (فلا تتبرئوا منی) و لا تقطعوا ودکم وصلتکم القلبیه عنی. لا یقال کیف یمکن قطع الصله القلبیه عن الشخص مع انه امر قلبی لیس باختیار الانسان ایجاده او افنائه، فکیف یقع ذلک مورد النهی؟ فان الجواب واضح اذ الود کسائر الامور القلبیه- غالبا- قابله للایجاد و الافناء بالتفکر و العنایه و جمع الادله و الشواهد، و لذا تری الانسان یحب انسانا ثم اذا اراد ان یبغضه تمکن من ذلک بقطع صلاته منه اولا ثم التجنب عنه و جمع النقد و النقص له، و هکذا بالعکس (فانی ولدت علی الفطره) ای فطره الاسلام، فقد ورد ان کل مولود یولد علی الفطره

لا ان ابویه هما اللذان یهودانه و ینصرانه و یمجسانه- و هذه الجمله کمقدمه للجمله الثانیه- اذ کل انسان یولد علی الفطره اما الانسان الذی ولد علی الفطره وراعی فطرته الی اخیر حیاته فذلک خاص بمن لم یشرک (و سبقت) الناس (الی الایمان) حیث کان الامام علیه‌السلام اول الناس ایمانا (و الهجره) مع الرسول صلی الله علیه و آله و سلم الی المدینه، فلا- یوجد فی ما یبرر البرائه منی، لانی متصل الایمان و الاطاعه.

خطبه ۰۵۷

[صفحه ۲۴۰]

کلم به الخوارج، حین زعموا الامام قد کفر لانه رضـی بالتحکیم، و طلبوا منه ان یتوب عن کفره!! (اصابکم حاصب) هی ریح شدیده تحمـل الحصـباء اذا اصـابت الانسان اعطبته و الجمله دعاء علیهم بالهلاک (و لا بقی منکم ابر) ای رجل یقوم بتابیر النخل و اصـلاحه، من ابر النخل اذا لقحه، و هـذا دعاء علیهم بالفناء جمیعا (ابعـد ایمانی بالله) الهمزه للاسـتفهام الانکاری (و جهادی مع رسول الله صـلی الله علیه و آله و سـلم اشـهد علی نفسـی بالکفر) ای کیف اشـهد و انا اول المومن و اول مجاهد فان الکافر لا یکون مومنا و لا مجاهدا (لقد ضـللت اذا و ما انا من المهتدین) (اذا) ای اذا کان الامر کذلک و هذا اقتباس من القرآن الحکیم (فاوبوا شر ماب) ای ارجعوا عن دینکم الی شـر مرجع و هو الکفر (و ارجعوا علی اثر الاعقـاب) جمع عقب، و اثرهـا العلائـم التی تترکهـا علی الارض عنـد المشـی، و ذلک لتاکیـد کون الرجوع فی نفس المسیر الـذی ساروا فیه، و الامر فی المقامین للتهدیـد، و اظهار التضـجر. (اما انکم) ایها الخوارج (سـتلقون بعدی ذلا شاملا) ای ذلا یشـملکم فقد وضع آل امیه فیهم السیف و عمموهم بالذل بلا هواده و لا رحم و هذا طبیعی بالنسبه الی من یجرء الی اولی الامر، فان ولی الامر، ا

ذا کان منصـفا و کان معارضه و قحا، جر ذلک الی ذله فی المستقبل لعدم تحمل کل رئیس القحه من الناس (و سیفا قاطعا) کنایه عن قتلهم بایـدی الروساء من بعد الامام علیه‌السـلام (واثره) هی الاختصاص بالملک دون الخوارج بعدم اشـراکهم فی دائر او عمل او مال (یتخذها الظالمون فیکم سنه) ای عاده مستمره لا یحیدون عنها.

خطبه ۰۵۸

[صفحه ۲۴۲]

لما عزم علی حرب الخوارج و قیل له: انهم قد عبروا جسر النهروان و ذلک ان الامام علیه‌السلام بشر بان الخوارج قد ولوا و عبروا النهر فاعطوه اقفیتهم، و العـدو اذا کان قفاه فی طرف الانسان کان غزوه اسـهل و الوقیعه فیه ایسـر، لکن الامام علیه‌السـلام یعلم الغیب عرف کـذب الخبر، و کـان کمـا اخبر (مصـارعهم) ای مواضع و قوعهم قتلی علی وجه الارض (دون النطفه) ای قبل الفرات و النطفه اصـلها المـاء القلیـل، و لـذا یقـال للمنی (نطفه) و اسـتعملت فی المـاء الکثیر امـا بعلاـقه ... او باعتبار قیاسه الی ماء البحر (و الله لا یفلت منهم عشـره) ای لا ینجوا من الخوارج عشـره فانهم قتلوا جمیعا باستثناء تسعه منهم (و لا یهلک منکم) اصحابی (عشره) فانه قتل منهم ثمانیه اشخاص فقط.

خطبه ۰۵۹

[صفحه ۲۴۳]

و لمـا قتـل الخوارج، قیـل له: یـا امیرالمومنین هلـک القوم باجمعهم (کلا و الله) (کلا) للردع ای انهم لم یهلکوا جمیعا (انهم نطف فی اصـلاب الرجال) نطف جمع نطفه، و اصـلاب جمع صـلب، و هو فقار الظهر، سـمیت بذلک لصـلابتها، و المنی مسـتقر فی الصلب (و قرارات النسـاء) ای ترائبهن و هی عظام الصـدر، کما قال سـبحانه (یخرج من بین الصـلب و الترائب) و هـذا کنایه عن انهم یمتـدون و یخرجون من آبـائهم الی الوجود، و قـد کـان کمـا اخبر الامام فان بعض الخوارج لم یقتلوا ثم اخـذوا یکثرون بالتوالـد و باغواء الناس حتی قتلوا الامام و افسدوا بلاد الاسلام، و بقوا الی یومنا هذا (کلما نجم) ای ظهر (منهم قرن) ای فئه، و سمیت قرنا لکونها شبیها به فی ظهوره اول مـا یظهر من اجزاء الحیوان (قطع) ای استئصل، و ذلک لانهم کانوا ضـد السـلطات دائما، کما عرف الامام علیه‌السـلام من

طبیعتهم (حتی یکون آخرهم) ای مال آخرهم ان یصبحوا (لصوصا سلابین) فانهم اذا لم یتمکنوا من مواجهه السلطات علنا التجئوا الی الجبال و الصحاری یسلبون الناس و یفسدون فی الارض.

خطبه ۰۶۰

[صفحه ۲۴۴]

(لا تقتلوا الخوارج من بعدی) و انما نهی عن قتلهم لانه علم عدم ولایه الامر- بعده- من یستحقه، و من المعلوم انه لا یجوز لغیر الوالی الشرعی قتل الناس کذا قیل لکن فیه نظر لما ذکره علیه‌السلام من التعلیل بقوله (فلیس من طلب الحق فاخطاه ... الباطل فادرکه) فان الخوارج کانوا قد طلبوا الحق، لکنهم اخطئوه، بخلاف معاویه و اصحابه الذین ارادوا الباطل فاصابوه و هنا اسئله. الاول- انه علیه‌السلام کیف قتلهم، مع انه نهی عن قتلهم؟ الثانی- هل انهم کانوا علی خطاء معذورین؟ الثالث- هل لا یجوز قتل المخطیئ؟ و الجواب اما عن الاول، انه انما قتلهم لانهم اثاروا الفتن و خرجوا علی امام الزمان و مثل هولاء یجب قتلهم فی الشریعه، و انما نهی عن قتلهم علی تقدیر بقائهم متفرقین لا یثیرون قلاقل و فتن، و الکلام و ان کان مطلقا لکن لابد من حمله علی ذلک جمعا بین الادله. و اما عن الثانی، انهم کانوا علی خطاء لکنهم لم یکونوا معذورین لتمام الحجه علیهم، و من المعلوم الفرق بین المخطیء الذی یرید الحق، و الذی یرید الباطل. و اما عن الثالث، فبانه لا یجوز قتل المخطیء الذی لا یتم علی الحجه اما من تمت علیه الحجه فقتله جائز مباح اذا تجمعت اسباب الجواز. ق

ال الشریف الرضی- فی معنی قوله علیه‌السلام کمن طلب الباطل فادرکه- (یعنی معاویه و اصحابه).

خطبه ۰۶۱

[صفحه ۲۴۶]

- لما خوف من الغیله- (الغیله) القتل علی غفله من المقتول، فقد کان ابن ملجم لعنه الله المح الی انه یرید قتل الامام علیه‌السلام، و قالوا للامام فی ذلک لکن الامام لم یکن یبالی بل قال فی جواب الناس (و ان علی من الله جنه حصینه) ای وقایه تحصننی عن القتل و تحفظنی من الاغتیال مادام لم یات وقتی (فاذا جاء یومی) ای یوم موتی (انفرجت عنی) ای ابتعدت الجنه عنی و الانفراج هو الانشقاق کنی بذلک عن ابتعاد الجنه (و اسلمتنی) حتی اموت (فحینئذ) ای حین الانفراج و التسلیم (لا یطیش السهم) من طاش السهم بمعنی انحرف عن الغرض و المراد سهم المنیه (و لا یبرء الکلم) ای الجرح ای لا یطیب بل یفعل المقدور اثره، لا یقال لو علم الامام علیه‌السلام ان ابن ملجم قاتله کیف جاز ان یترکه و شانه؟ اذ الجواب واضح فان القصاص قبل الجنایه لا یجوز.

خطبه ۰۶۲

[صفحه ۲۴۷]

- فی التزهید- (الا) فلیتنبه السامع (و ان الدنیا دار لا یسلم منها الا فیها) ای ان السلامه من عواقب الدنیا لا تکون الا فی الدنیا فان الانسان اذا عمل صالحا و هو فی الدنیا نجی من شرورها و عواقبها، و ان لم یعمل صالحا حال کونه فیها ابتلی بعواقبها السیئه (و لا ینجی بشیء کان لها) ای ان العمل الذی یعمل لاجل الدنیا لا یکون فیه النجات و انما النجات بما یعمل للاخره (ابتلی الناس بها) ای بالدنیا (فتنه) ای لاجل الاختبار و الامتحان (فما اخذوه منها لها) ای ان الشیء الذی اخذوه من الدنیا، لاجل الدنیاهم من المال و الجاه و ما اشبه (اخرجوا منه) لان الموت اذا جاء اخرج الانسان مما هیئه من ملاذه و شهواته (و حوسبوا علیه) فان الانسان یحاسب علی ما جمع من الدنیا. (و ما اخذوه منها لغیرها) مما قدموه لاخرتهم من الانفاق و العمل الصالح (قدموا علیه) فان الانسان یذهب نحو اعماله

الصالحه التی ارسلها الی آخرته فی حیاته (و اقاموا فیه) ای بقوا مخلدین فی النعیم الذی قدموه لانفسهم (و انها) ای الدنیا (عند ذوی العقول) الذین لهم عقول سلیمه لا تخالطها الشهوات (کفی الظل) ای الظل الذی یفیء و هو ظل ما بعد الزوال، او المراد الظل الذی یفیء،

و هو ما قبل الزوال مما تنسخه الشمس، و هذا اقرب معنی و الاول اظهر لفظا (بینا تراه) ای ذلک الظل (سابغا حتی قلص) ای انقبض (و زائدا حتی نقص) و الدنیا هکذا لا تلبث ان تزول و تعدم کان لم یکن شیئا مذکورا.

خطبه ۰۶۳

[صفحه ۲۴۹]

– فی التزهید– (فاتقوا الله) ای خافوا عقابه، و ذلک باتیان اوامره و الاجتناب عن زواجره (عباد الله) هذا تذکیر بانهم عبید و یجب علی العبد ان یتقی سیده و یخافه (و بادروا اجالکم باعمالکم) ای اعملوا قبل ان یوافیکم الاجل فکان الانسان و الاجل یتبادران فالانسان یرید ان یعمل قبل ان یموت و الموت یرید ان یاخذ الانسان قبل ان یعمل (و ابتاعوا) ای اشتروا (ما یبقی لکم) من الاخره (بما یزول عنکم) من الدنیا، و ذلک بان یصرف الانسان جسمه و ماله فی مرضات الله حتی ینال الاخره (و ترحلوا) ای انتقلوا، و المراد به هنا لوازم الانتقال و هو تهیئه الزاد للاخره (فقد جد بکم) ای حثثتم للرحیل، یقال جد به السیر ای اسرع فی المسیر (و استعدوا للموت) بتهیئه الامور اللائقه للاخره (فقد اظلکم) تشبیه لقربه بالشیء الذی یظل الانسان لانه اقترب الیه حتی انه صار علی راسه و القی ظلاله علیه (و کونوا قوما صیح بهم) و الصائح هم الانبیاء و الائمه و الصلحاء حیث ارادوا تنبیهم عن نومهم الذی هم فیه فقد شبه الانسان بالنائم الذی لا یعمل صالحا و لا یدفع شرا عن نفسه (فانتبهوا) ای تیقظوا و قاموا من القوم. (و عملوا ان الدنیا لیست لهم بدار) ای دار بقاء (فاستب

دلوا) ای باعوا هذه الدار و اشتروا الدار الاخره (فان الله سبحانه لم یخلقکم عبثا) ای بلا غایه و غرض حتی یهملکم (و لم یترککم سدی) ای مهملا بلا تکلیف، حتی لا یرید منک شیئا (و ما بین احدکم و بین الجنه) ان کان من اهلها (او النار) ان کان من اهلها (الا الموت ان ینزل به) فاذا مات دخل فی الجنه او فی النار و هذا تحریض علی العمل لقرب الغایه التی یراها الانسان نتیجه اعماله (و ان غایه تنقصها اللحظه) المراد بالغایه المده، فان مده بقاء الانسان فی الدنیا تنقصها کل لحظه من لحظات الانسان اذ العمر مرکب من لحظات، فکلما نقصت لحظه انتقص منه جزء (و تهدمها الساعه) فان کل ساعه تهدم جزا من اجزاء العمر (لجدیره بقصر المده) ای حقیق بان تکون ذات مده قصیره (و ان غائبا) و المراد به الموت او امور الاخره (یحدوه) ای یسرعه لیحضر (الجدیدان) و هما (اللیل و النهار) سمیا بذلک لان کلا منهما یتجدد کل یوم (لحری) ای حقیق (بسرعه الاوبه) ای الرجوع فکان کل واحد من اللیل و النهار اذا جاء و مضی سبب وصول الغائب و لذا استعار علیه‌السلام لذلک لفظه (یحدو). کما ان لفظه (الاوبه) من باب التشبیه، و الا فالموت لم یکن سابقا، حتی یطلق علیه (اب) بمعنی رجع، او باعتبار ک

ون الانسان کان سابقا جمادا فهو میت، کما قیل فی قوله تعالی (ربنا امتنا اثنتین و احییتنا اثنتین) (و ان قادما) هو الموت او امور الاخره، مما یقدم علی الانسان– من باب التشبیه– (یقدم بالفوز) الابدی و ذلک اذا کان الانسان من اهل الصلاح (او الشقوه) اذا کان الانسان طالحا (لمستحق) ذلک القادم (لافضل العده) ای ان یعد الانسان له افضل عده حتی توجب تلک العده ان یقدم بالفوز، لا بالشقوه. (فتزودوا) ای خذوا الزائد، و هو ما یهیئه المسافر من ماکل و سائر اللوازم، لئلا یبقی فی سفره خالیا عن ما یحتاج الیه (من الدنیا) بالاعمال الصالحه، و الحال انتم (فی الدنیا) فان زاد الاخره انما یحصل فی حال کون الانسان فی الدنیا (ما تحرزون) ای تحفظون عن العذاب و السخط (به) ای بذلک الزاد (انفسکم غدا) عند الموت و بعده– و جعله غدا باعتبار مقابله الیوم الذی هو مجموع عمر الانسان فی الدنیا–. (فاتقی عبد ربه) ای خاف من ربه، فلم یعص، و هذا و ما بعده اوامر، فی صوره الماضی، و النکته فی

اخراج الامر هـذا المخرج کثره شوق الامر الی المـامور به حتی کـانه وقع و مضـی، کمـا انه قـد یـاتی الاخبـار عن المسـتقبل بصوره الماضی نحو (نفخ فی الصور) لاجل مثل ذلک (نصح نفسه) و النصح هو ان

یظهر الانسان ما یوجب سعاده الطرف، و کان الانسان بالعمل الصالح یکون ناصحا للطرف، فطرف ناصح و طرف منصوح- و السر ان الانسان یجـد فی نفسه ازدواجا، و لـذا یکون فیها تجاذب و تدافع، نحو کل عمل خیر او شـر، هذا یامر و هذا ینهی (قدم توبته) بمعنی انه لم یوخر، حتی یفلت الزمام من یده (و غلب شـهوته) ای اشـتهائه بالمعاصـی و الاثام و ما یوجب بعده من ساحه القرب. (فان اجله) الذی یوجب انتقاله من الدنیا الی الاخره (مستور عنه) اذ لا یعلم الانسان انه ای وقت یموت، فاللازم ان یقدم امره حتی اذا جائه الاجل بغته لا یحسـر و لا یتاسف، (و امله) الـذی یترجاه لمسـتقبله من الخیر الدنیوی (خادع له) یخدعه فربما لا یصل الی امله، کما هو الکثیر (و الشـیطان موکل به) ای هو کالموکل الذی یلاحظ اموره و یوجهه نحو الضـلال (یزین له المعصیه) فیبین له فوائدها، و یصرف نظره عن مضارها (لیرکبها) ای یرتکبها و قد شبه تسـلط الانسان علی المعصـیه بالراکب المسلط علی المرکوب (و یمنیه) ای یبین الشیطان للانسان ان التوبه ممکنه فی المسـتقبل (لیسوفها) ای لیوجلها، من (سوف). (حتی تهجم منیته) ای الموت، و معنی الهجوم الورود دفعه (علیه اغفل ما یکون) ای فی حال کون الانسان اکثر غفله من کل وقت

(عنهـا) ای عن المنیه، و کونه اغفـل باعتبـار ان الانسـان اذا تمـادی فی العصـیان، یزداد غفله علی غفله، حـتی انه فی وقت المنیه اکـثر الاوقات غفله (فیا لها حسـره) (یا) حرف نداء، و (اللام) للاستغاثه، و راجع الی (الحسره)، و انما قدم الضمیر للتهویل فان ذکر الصریح بعد التلویح اوقع فی النفس، لتعطش القلب الی الاظهار بعد الاخفاء، (و حسـره) تمیز، و المعنی، ایتها الحسـره احضـری فهذا وقتک، و هـذا حکایه حال الـذی تاتی الیه المنیه و هو اغفل ما یکون، اذا یتحسـر اشد الحسـره، و الحسـره التاسف و الندامه، لما فات وقته، و لا تـدارک لضـرره. (علی کل ذی غفله) ای ان هذه الحسـره الهائله انما هی للانسان الغافل عن آخرته (ان یکون عمره علیه حجه) یحتج الله سـبحانه بعمره علیه فیقول (او لم نعمرکم ما یتذکر فیه من تذکر و جائکم النذیر؟) (و ان تودیه ایامه) التی جعلت له لاجل سـعادته (الی الشـقوه) الی شـقاء ابدی فی الاخره (نسـئل الله سبحانه) منصوب علی تقدیر فعل محذوف، ای اسبحه سبحانه، بمعنی انزهه تنزیها عن النقـائص (ان یجعلنا و ایاکم ممن لا تبطره نعمه) ای لا توجب بطره و طغیانه و نسـیانه الاخره، کما قال سـبحانه (ان الانسان لیطغی ان راه استغنی) و معنی (لا یجعلنا) ان یلطف بنا ا

لالطـاف الخفیه حتی نتجنب عن الطغیـان (و لا تقصـر به عن طاعه ربه غایه) ای ان بلوغ بعض الغایات الـدنیویه لا تسـبب تقصـیره عن طاعه ربه حتی لا یطیع لانه یریـد الوصول الی امر دنیوی (و لا تحل به بعد الموت ندامه) بان یندم علی تقصـیره فی الدنیا و ترکه اوامر ربه (ولا کابه) و هی الحزن و انقباض النفس من الالام و الاحزان.

خطبه ۰۶۴

[صفحه ۲۵۴]

یـذکر فیهـا بعض صـفات الله سـبحانه و تعـالی (الحمـد لله الـذی لم یسـبق له حال حالا) کان یکون موجودا قبل ان یکون عالما، و ان یکون عالما قبل ان یکون قادرا، و هکذا، کما هو صـفه الخلق، ان تتقدم بعض صفاتهم علی بعض صفاتهم الاخر، و السر فی ذلک ان الله سبحانه کامل منذ الازل لا نقص فیه، و انه لا یطرء علیه الزمان، حتی یکون بعض اموره المرتبطه به مقدمه علی بعضها الاخر، و لذا قـال علیه‌السـلام (فیکون اولا_قبـل ان یکون آخرا) فـان الله سـبحانه لا_زمـان له حـتی یعتبر فی بعض احواله (اولا_) و فی بعض احواله (آخرا) بـل هو هو، لا_اعتبار للاولیه و الاخریه فیه تعالی. (و یکون ظاهرا قبل ان یکون باطنا) کما هو الشان فی الاشـیاء فانها ظاهره ثم تبطن مثلا الشیء الکائن علی وجه الارض یحتف به الغبار و ما اشبه حتی یبطن، و هکذا، و هذا من باب احد المثالین، فانه تعالی لیس باطنا قبل ان یکون ظاهرا، کما هو الشان فی الاشیاء فانها باطنه ثم تظهر، کالاعشاب و المعادن و ما الیها، و معنی کونه تعالی ظاهرا انه

معروف لـدی العقل بالایات و الادله، کالاشـیاء الظاهره التی یراها الانسان، و معنی کونه سـبحانه باطنا انه مخفی الکنه لا تصل العقول الی کنه معرفته، الحاصل انه

فی حال واحد اظهر باعتبار، و باطن باعتبار، لا انه ظاهر ثم یبطن او بالعکس (کل مسمی بالوحده) ای الاشیاء المتفرده التی تطلق علیها الوحـده، کالانسان الواحد، و الشـجره الواحده (غیره) تعالی (قلیل) لانه فی مقابل الکثره، بخلافه سـبحانه فانه مع وحدته اقوی من کل شیء. (و کـل عزیز غیره) سـبحانه (ذلیل) اذ عزته وقتیه اضافیه، لا عزه له، و لا داوم لعزته بخلافه تعالی فان عزته من ذاته، و هی دائمه لازوال لها (و کل قوی غیره) تعالی (ضـعیف) بذاته، و ان کان قویا بالاضافه، مثلا یقال فلان قوی، یراد ان له اهلا او منصب او مالا او قوه جسـدیه، و کـل هـذه اشـیاء خـارجه عنه طارئه علیه، یمکن زوالها، فهو ضـعیف بـذاته، بخلافه سـبحانه فان قوته من ذاته و لیسـت مضـافه، و لاـ محـدوده بقـدر، و لاـ موقته بزمان (و کل مالک غیره مملوک) فکونه مالکا لا یوجب سـیادته بعـد انه بـذاته مملوک لله تعـالی، امـا الله تعـالی، فهو المالـک بقول مطلق الـذی لا مالک له. (و کل عالم غیره متعلم) قـد تعلم العلم، فان الانسان حین یاتی الی الـدنیا لیس بعالم و انما یحصل العلم، بخلافه سـبحانه فانه عالم بـذاته لم یتعلم العلم من احد (و کل قادر غیره یقدر و یعجز) ای یقدر علی شیء و یعجز عن شیء، و یقدر فی وقت و

یعجز فی وقت بخلافه سـبحانه فانه قادر علی کل شـیء فی کل زمان، لا حد لقدرته (و کل سمیع غیره یصم) ای لا یسمع (عن لطیف الاصوات) ای الاصوات الضـعیفه، بخلافه سـبحانه فانه یسـمع کل صوت و ان کان فی منتهی الاخفات و اللطافه (و یصمه کبیرها) فان الصوت الهائل یوجب صـمم الانسان لخرقه محل السـماع (و یذهب عنه ما بعد منها) ای ان الاصوات البعیده لا یسمعها الانسان، و هذا بخلافه سـبحانه، فان الاصوات الهائله والخافته و البعیده و القریبه کلها متساویه عنده تعالی، اذ لیس سمعه بالاله و الجسمیه حتی یفترق الامر عنده. (و کل بصـیر غیره) سـبحانه (یعمی عن خفی الالوان) ای الالوان المختلفه فی خلایا الاجسام او الالوان الضعیفه، فان العین لا تدرک الا الالوان الظاهره الشدیده، و لذا نری بالمجهرات الالوان الضعیفه بینما لا نراها بالعین المجرده، و هناک الوان لا تری حتی بـالمجهر (و لطیف الاجسـام) ای الاجسـام الـدقیقه، کـالجراثیم الصـغیره، و الـذرات، و قـد توصـل العلم الی اختراع (المکرسـکوبات) ولکنها لا تری الادق من مـدی المجهر، و هذا بخلافه سـبحانه فانه یری کل جسم و کل لون و ان کان فی غایه الدقه و نهایه اللطافه و الخفاء (و کل ظاهر غیره باطن) فان الاشیاء مهما کانت معروفه

، فانها مستوره عن کثیر الناس، و الظهور هو الانکشاف بعکس البطون، و هذا واضح فان الاشیاء الظاهره حتی الشمس و القمر مخفیان عنـد الاعمی، بخلافه سـبحانه فانه ظاهر لدی الجمیع باثاره و صـنایعه. و یحتمل ان یکون المراد ان وجود الاشـیاء- هو ظهورها- لیس بـذواتها، فانهـا فی ذواتها باطنه- ای معـدومه- و انما ظهورها بالله سـبحانه، بخلافه سـبحانه فانه ظاهر بـذاته، لا بطون و لا عـدم له منذ الاول الی الابـد (و کل باطن غیره) سـبحانه (غیر ظاهر) فان الشـیء المخفی و الشـیء المعدوم غیر ظاهر و لا منکشف للناس، و ذلک بخلافه سـبحانه فانه مع کونه باطنا ظاهر بالایات و الادله (لم یخلق) تعالی (ما خلقه) من جمیع الاکوان (لتشدیـد سـلطان) ای لاجل ان تقوی سلطته کما هو الشان فی الناس فانه سلطتهم تقوی اذا کان ما یملکون کثیرا، من غیر فرق بین کون الممتلکات الجند او المال او الاراضی. (و لا تخوف من عواقب زمان) بان خاف ان یدرو زمانه الی زمان سیء فخلق ما خلق یکون له ذخیره فی یوم حاجته و زمان فقره- کمـا هو الشـان فی الانسان- (و لا اسـتعانه) ای لم یخلق ما خلق لان یسـتعین به (علی نـد) ای ای مثل (مثاور) ای المحارب، من (ثار) بمعنی هاج للحرب و الوثوب، فانه سبحانه لا ند له و لا

خوف له من احد (و لا شـریک مکابر) بان یکون له شـریک یرید ان یستعلی علیه، فخلق ما خلق، لاجل تحفظ مقامه من ان یعلو علیه شریکه (و لاـ ضـد منافر) ای مغالب بان یریـد الضـد ان یغلبه فی الرفعه و العلو فیخلق الله ما یخلق لئلا یتمکن ذلک الضـد من منافرته، یقال نافره فی الحسب ای غلبه، و (النـد) و (الضد) متقابلان، و فرقهما مع الشـریک عدم شـراکه زین، بخلاف هذا، فالشـراکه وصـف عرضـی تطرء علی کل من الضد و الند. (ولکن) الاشیاء (خلائق) لله (مربوبون) ای مملوکون، فانه مفعول من (رب) و الرب الحقیقی-

ای المربی فی جمیع المراحل- هو المالک (و عباد داخرون) ای اذلاء، لا ضـدیه و لا نـدیه و لا شـراکه لهم مع الله سـبحانه (لم یحلل) الله (فی الاشیاء فیقال هو) تعالی (کائن) فیها، فانه سبحانه منزه عن المکان، اذا المکان من عوارض الحادث، و الله سبحانه ازلی، و قوله (فیقـال هو کائن) ای کائن بهـذا النحو، اذ لیس المراد نفی کونه (کائنا) بقول مطلق (و لم یناء) ای لم یعبـد الله سـبحانه (عنها) ای عن الاشـیاء (فیقـال هو منهـا) ای من الاشـیاء (بائن) ای منفصل، و لیس کالجسم الـذی ان حل فی شـیء کان کائنا فیه، و ان لم یحل کان بائنا، لان الحلول و البینونه متقابلان فی الاجسام کالعقل و ال

جنون، بالنسبه الی الانسـان و الملتحی و المرد بالنسبه الی الرجـال، امـا الله سـبحانه فلیس بمثـل ذلـک حـتی یلزم ان یتصف باحـدی الصـفتین علی سبیل منع الخلو، بل هو مقترب الی الاشـیاء بالعلم و الاحاطه، مبتعـد بالمهیه و الحقیقه، (لم یوده) ای لم یثقل علیه (خلق ما ابتـداء) یقال آده الامر اذا لثقله و اتعبه و هـذا بخلاف الناس فانهم اذا عملوا عملا ثقل الامر علیهم بعـد ذلک لما لذلک الشـیء من التبعه (و لاـ تـدبیر ماذرا) (ذرا) بمعنی خلق، ای ان تـدبیر امور المخلوقین لا یثقل علیه سـبحانه، لان قـدرته و علمه عامان لا حـد لهما، حتی اذا وصل الشـیء الی مرتبه یوجب ثقلا علیه تعالی (و لا وقف به عجز عما خلق) بان یکون له مقـدار من القـدره، حتی اذا اعملها انتهت و عجز عمـا سوی ذلـک (و لاـ ... دخلت (علیه) تعالی (شـبهه فیما قضـی و قـدر) کما هو صـفه الانسان اذا عمل عملا ... رای بعض النقائص فیه تدخله الشبهه هل کان مصیبا فیما عمل ام لا. (بل) امره سبحانه (قضاء متقن) لا تدخله الشبهه (و علم محکم) لا حد له و لاـ وقوف و لاـ تزلزل (و امر مبرم) من (ابرم) بمعنی فتل الحبل (فتلا محکما (المامول مع النقم) یعنی انه سـبحانه و ان انزل النقمه بعید من عباده، لا ینقطع رجاء ذلک العبد عنه تعال

ی، لانه یعلم ان الانزال لمصـلحه، و لیس کالناقمین الـذین اذا نقموا قطعوا خیرهم و برهم (و المرهوب مع النعم) یعنی انه تعالی مع انه ینعم، مرهوب، اذ اعماله وفق الحکمه و الصلاح، و لیس کالانسان الذی اذا انعم علی شخص کان ذلک دلیلا علی انه لا یعذبه.

خطبه ۰۶۵

[صفحه ۲۶۰]

فی تعلیم اصـحابه کیفیه القتال، قالوا، و قـد قال هـذا الکلام فی صـفین، لیله الهریر، او غیرها (معاشـر المسـلمین) منادی محـذوف منه حرف النـداء، و هو جمع معشـر، بمعنی الجمـاعه (استشـعروا الخشـیه) ای لا زموها فی حال الحرب، فان الانسان الـذی یخشـی من الله سبحانه- بان یفکر حتی یوجـد فی نفسه الخشـیه، الـذ هو معنی استشـعروا- یعمل بجـد و اخلاص مما یقدم الامر الذی بیده و لا یقف لخوف من النـاس او مارب، من مارب الـدنیا (و تجلببوا السـکینه) من الجلباب، و هو الثوب الطویل الـذی تلبسه المرئه فوق ثیابها لستر جمیع جسـدها، و ذلـک کنـایه بـان یکون الانسان موقرا من قرنه من قرنه الی قـدمه، فلا یتحرک حرکات غیر لائقه، و لا یضـحک او یصیح او مـا اشبه مما لا یناسب السـکینه و الوقار، و ذلک مما یوجب انشـغال النفس بالامور التافهه فلا یترکز الـذهن فی انجاح الامر بخلاف، المتجلبب بالسـکینه. (و عضوا علی النواجـذ) جمع ناجـذ و هو اقصـی الاضـراس، و لکل انسان اربعه نواجذ، و هی التی تنبت بعـد البلوغ و تسـمی سن العقـل، و العض علی النواجـذ یوجب قوه اراده الانسـان، لازدیاد الحراره فی اعصاب الراس، و الحراره تلازم شده البطش، ثم ذکر علیه‌السلام عله جمیع ما ذکر، او عله الامر الاخیر

بقوله (فانه انبی للسـیوف عن الهام) ای موجب لابعیده سـیف العدو، و الذی افهم من هذا الکلام انه کنایه عن ما یلازم تلک الصفات او اللصـفه الاـخیره من قوه الانسـان، و بعض الشـراح فسـروه بقولهم انه اذا عض الانسـان علی ناجـذه کانت هامته اصلـب علی مقاومه السـیف، فکـان انبی عنهـا و ابعـد عن التـاثیر فیهـا. (و اکملوا اللامـه) هی الـدرع، او مطلق آلات الحرب، و اکمالها، الاتیان بها کاملا، لزیاده التهیء للحرب (و قلقلوا السیوق) ای جربوها بالاخراج و الادخال مرارا (فی اغمادها) جمع غمد و هو قراب السـیف (قبل سلها) ای اخراجهـا فی حال الحرب، و انما یفعل ذلک لئلا یعصـی السـیف حال الحرب فلا یخرج من غمـده و یکون الغلب للعـدو حیث انه

مسلح، و هـذا اعزل (و الحظوا الخزر) الخزر النظر، و معنی لحظه، القـائه قویـا نظر مغضب، فـان الانسان اذا لحظ لحظا قویا بخزر هاج غضبه فیکون اقدر علی القتال (و اطعنوا الشزر) الشزر هو الطعن فی الجوانب یمینا و شمالا، و المراد بذلک تکثیر الطعن بالضرب یمینا و شـمالا، حتی یحمی و طیس الحرب و یکون التسـلط لهم علی الاعـداء، فـان الانسان المهاجم بقوه یرهب العـدو مما یوجب الظفر و النصر للانسان و الانهزام للعدو. (و نافحوا بالظباء) النفح هو الضرب، و ظب

ا جمع ظبیه و هی طرف السـیف وحـده، و لعل هـذا لاجل عدمه الاقتراب کثیرا من العدو حتی یوجب انشـغال الانسان و لا یتمکن من اباده العدو، بل یکون المحارب بعیدا عن عدوه بقدر ما یصل الیه طرف سـیفه لا سیفه اجمع، او المراد المحاربه بالسیف دون الرمح و النبـل فـان المحـاربه به اوجب لا ـ لقاء الهزیمه فی العـدو (و وصـلوا السـیوف بالخطا) ای تقـدموا نحو العـدو بخطوات و انتم تضـربونه بالسـیف فانه یوجب الهزیمه فی العدو لما یجد من الجرئه و الجساره، و من عاده الناس ان یهزموا اذا راوا التصـمیم و الاقدام (و اعلموا انکم بعین الله) ای انه سبحانه ینظر الیکم و الی اعمالکم، و ذلک اوجب للاقدام، و الخوف من الانهزام. (و مع ابن عم رسول الله صلی الله علیه و آله و سـلم) ای انکم، مع الحق، و الانسان الذی علم انه مع الحق یکون اربط جاشا و اقوی قلبا، لانه یعلم ان قتل او قتل کان مصـیره الجنه و الثواب (فعاودوا الکر) بان کلما رایتم طرفا من جیش الاعداء اهجموا علیهم، و هذا مما یوجب النصر لان الاستمرار فی العمل یضـمن نجاحه (و اسـتحیوا من الفر) ای لا تفروا امام الاعداء و اخجلوا من الفرار (فانه) ای الفرار من الزحف (عار فی الاعقاب) جمع عقب، فان الاولاد و الاحفاد یعیرون بفرار آب

ائهم (و نار یوم الحساب) کما قال سبحانه: (و من یولکم منهم یومئذ دبره.. فقد باء بغضب من الله و ماواه جهنم) (و طیبوا عن انفسکم نفسا) ای ادفعوا هذه النفوس لتاخذوها بدلها نفسا اخری فی یوم القیامه منعمه مکرمه. (و امشوا الی الموت مشـیا سجحا) بمعنی سهلا، و هـذا تحریض لهم علی اقتحـام غمـاد الحرب غیر مبـالین بـالموت المحتمـل، و معنی السـیر السل ان لا یکون فیه تباطیء و احجام (و علیکم) ایهـا النـاس (بهـذا السواد الاعظم) المراد به جماهیر اهل الشام الـذین کانوا فی رکاب معاویه، و ذلک کنایه عن اقتحام وسـط الحرب لا ـ التناوش من اطرافها و جوابنها فان القاء الانسان فی وسط الحرب اقرب لهزیمه الطرف (و الرواق المطنب) الرواق الفسـطاط، و المطنب بمعنی المشـدود بالاطنـاب و المراد به خیمه معـاویه الواقعه فی وسـط الجماهیر (فاضـربوا ثبجه) الثبـج الوسط (فان الشـیطان کـامن فی کسـره) ای فی وسـط هـذا الرواق، و المراد به معـاویه، او ان المراد ان الشـیطان اتما یبث کیـده و مکره من هناک، و المراد بالکسـر الشق الاسـفل، و لعل وجه التخصیص بذلک ان الاوامر تصدر من شقوق الخیمه السفلی، فهو تمثیل لطیف. (قد قدم) الشیطان (للوثبه یدا) حیث یرید ان یقفز للامام اذا وجد الفرصه، (و اخر للنکو

ص رجلا) ای انه ینظر الی المعرکه فان وجد هزیمه من الطرف وثب الی الامام، و ان وجد صـلابه ارتد الی الخلف، فان نکص بمعنی رجع (فصمدا صمدا) ای ثبوتا ثبوتا، و هذا تحریض لهم علی الثبوت و عدم الفرار من مقابله العدو (حتی یتجلی لکم) ای یظهر (عمود الحق) ای وسـطه القوی، فـان المحن توجب الریب و الشـک فی الحق فاذا انزاحت ظهر الحق جلیا لا غبار فیه و لا شـبهه تعتریه (و انتم الاعلون و الله معکم و لن یترکم اعمالکم) ای لا ینقصکم شیئا من جزائها.

خطبه ۰۶۶

[صفحه ۲۶۴]

(قالوا لما انتهت الی امیرالمومنین علیه‌السـلام انباء السقیفه) التی اجتمع فیها جماعه من الناس (بعد وفات رسول الله صلی الله علیه و آله و سـلم) لاختیار الخلیفه علیهم خلافا لما امره الرسول و فعله من نصب علی خلیفه علی المسـلمین من بعـده. (قال علیه‌السـلام: ما قالت الانصـار؟) فقـد اختلف فی السـقیفه المهـاجرون و الانصـار، کـل یریـد الخلافـه لنفسه. (قـالوا: قـالت) الانصـار: (منا امیر و منکم) ایها المهاجرون (امیر). (قال علیه‌السـلام: فهلا احتجتم علیهم) ای علی الانصار، و هذا لفظه ردع و تانیب (بان رسول الله صلی الله علیه و آله

و سلم وصی بان یحسن الی محسنهم و یتجاوز عن مسیئهم؟ و الظاهر ان المراد من حدیث الرسول صلی الله علیه و آله و سلم التجاوز عن الاسائه التی لا توجب حکما شرعیا من حد او تعزیرا او ما اشبه- کما لا یخفی-. (قالوا: و ما فی هذا من الحجه علیهم)؟ ای کیف یحتج بهذا علی الانصار؟ و کیف یکون کلام الرسول صلی الله علیه و آله و سلم موجبا لبطلان امارتهم التی ارادوها.؟ قال علیه‌السلام (لو کانت الاماره فیهم لم تکن الوصیه بهم) ای ان الاماره لو حلت لهم، و صاروا امراء لم یکن معنی لتوصیه الرسول، فان الوصیه دائما تکون للامیر بان یر

اعی سائر الناس، فلو کان الانصار امراء، کان اللازم ان یوصیهم الرسول صلی الله علیه و آله و سلم بان یعطفوا علی الناس لا ان یوصی الرسول صلی الله علیه و آله و سلم بان یعطف علیهم. ثم قال علیه‌السلام (فماذا قالت قریش)؟ ای المهاجرون، فی جواب کلام الانصار. (قالوا: احتجت) لکونها احق بالخلافه (بانها شجره الرسول صلی الله علیه و آله و سلم) لانهم من عشیرته، و العشیره بعضهم اولی ببعض فی الامور، کما قال سبحانه (و اولی الارحام بعضهم اولی ببعض فی کتاب الله). (قال علیه‌السلام: احتجوا بالشجره و اضاعوا الثمره) فالثمره آل البیت، و علی راسهم الامام علیه‌السلام، یعنی انه کانت الخلافه بالقرابه، لکان الامام احب بها من سائر قریش، لان المقصود بالشجره الثمره، فاللازم ان تکون الخلافه له علیه‌السلام لا لغیره- و بهذا الکلام ابطل الامام خلافه کل من الانصار و المهاجرین-.

خطبه ۰۶۷

[صفحه ۲۶۸]

(لما قلد محمد به ابی‌بکر (مصر) فملکت علیه و قتل) فقد کان الامام امیرالمومنین ارسل (محمدا) الی مصیر لیکون والیا علیها، و بعث معاویه عمرو بن العاص الی مصر فی سته الاف فارس، فاقتل الطرفان، و انهزم (محمد) لما قتل عسکره، و اوی الی خرجه، فارسل الیه عمرو من وجده هناک و قتله و ادخله جوف حمار میت و احرقه فبلغ الخبر الامام علیه‌السلام فتاثر تاثرا کبیرا، و قال هذه الکلمه. (و قد اردت تولیه مصر هاشم بن عتبه) دون محمد بن ابی‌بکر، فقد کان محمد شابا قلیل الخبره، و لذا غلبه عمرو بمکره و دهائه (و لو ولیته) ای هاشم (ایاها) ای مصر (لما خلی لهم العرصه) ای عرصه مصر، واصل العرصه فناء الدار، و کل بقعه واسعه بین الدور (و لا انهزم الفرصه) ای لم تاتهم فرصه الغلبه علی مصر و استلابها من محمد، و لعل الامام علیه‌السلام کان ولی محمدا، و لم یول هاشما لمحذور کان هناک، و هذا لا ینافی علمه بالواقع، و لیس هذا تاسفا بل اخبارا، و قد جعل- قبله علیه‌السلام- رسول الله صلی الله علیه و آله و سلم، خمسین من الرماه علی الشعب باحد، فلم یمتثلوا امره، و اوجبوا تلک المصاعب العدیده له صلی الله علیه و آله و سلم. (بلا ذم لمحمد بن ابی‌بکر) ای ان ذ

لک لیس ذما لمحمد، فان الانسان اذا خانته الاقدار و الظروف لیس مذموما بعد ان بذل جهده، فقد ساعد فی هزیمه محمد دهاء عمرو بن العاص و مکره، و کثره موالی عثمان فی مصر، حتی انضموا الی جنود الشام و اجبوا هزیمه اهل العراق من اتباع محمد والی الامام (و لقد کان الی حبیبا) ای کان محمد محبوبا لدی لکونه مطیعا لله و الرسول و لقد کان من النساک و الزهاد علی حداثه سنه (و کان لی ربیبا) ای ابن زوجتی فقد کانت (اسماء) زوجه (جعفر بن ابی‌طالب) و ولدت له (عبدالله) ثم لما قتل علیه‌السلام تزوجها (ابوبکر بن ابی‌قحافه) فاولدها (محمدا) و لما مات ابوبکر، تزوجها الامام علیه‌السلام، فکان محمد ربیب الامام، ای ابن زوجته.

خطبه ۰۶۸

[صفحه ۲۷۰]

و فیه یوبخ اصحابه علی عدم الاطاعه- (کم اداریکم) المدارات المماشات مع الطرف بحیث لا یعاقبه الانسان و لا یقاطعه و ان اوجب

ذلک- و الناس دائما منحرفون عن ای زعیم- و بالاخص اذا کان ملازما للعدل و الحق- و انما الفرق ای الزعیم اذا کان معاشرا لهم ظهر له من انحرافهم ما یولمه، و ان لم یکن معاشرا لهم لم یظهر، لکن الزعماء الالهیین لابد لهم من معاشره الناس لتقویمهم، فتبقی توجیهاتهم عبر الابد (کما تداری البکار) جمع بکر و هو الفتی من الابل (العمده) و هو الابل الذی انفضخ باطن سنامه لکن ظاهره سلم، فان الانسان یداری هذا الابل لئلا یکثر جرحه، و هکذا کان الامام یداری اصحابه الذین سلمت ظواهرهم و امتلئت بالنفاق بواطنهم (و الثیاب المتداعیه) ای الخلقه التی قد انخرقت، فان الانسان لا یقدر ان یلبسها کما یلبس البزه الجدیده، بلا مبالات و لا مدارات. (کلما حیصت) ای خیطت تلک الثیاب (من جانب) من جوانبها المشقوقه (تهتکت) ای تخرقت (من) جانب (آخر) لتداعیها و تهالکها (اکلما اطل علیکم) ای اشرف علیکم (منسر) هو القطعه من الجیش، التی تتقدم امام الجیش الکثیر (من مناسر اهل الشام) فقد کان معاویه یوالی ارسال الجیوش لغزو اطراف بلاد الامام

علیه‌السلام لادخال الرعب فی قلوب شیعته (اغلق کل رجل منکم بابه) کنایه عن تخفیه خوفا من ان یری فیکلف الجهاد و الذهاب لرد العادیه (و انجحر) معنی دخل فی الحجر (انجحار الضبه) هی نوع من حیوان البر شبیه بالقط- نوعا ما- (فی جحرها) ای ثقبها، فانها اذا رات الانسان خافت و اختلفت فی دارها التی حفرها فی جوف الارض (و) تخفی (الضبع) هو حیوان سبع (فی وجارها) ای بیتها و یقال لبیت الضبع و جار. (الذلیل- و الله- من نصرتموه) لان نصرتهم کانت قلیلا تغنی فکان الذی ینصروه بتلک النصره الضئیله ذلیلا لتغلب الاعداء علیه (و من رمی بکم) ای من جعلکم کالسهم یرمی به اعدائه (فقد رمی بافوق ناصل) الافوق من السهام ما کسر فوقه ای موضع الوتر منه و الناصل العاری من النصل- و هو حدیده الرمح التی ترتکز فی الخشب و تدخل فی الانسان لدی رمیمه بالسهم- و من المعلوم ان السهم اذا کان مکسور الفوق عاریا من النصل لم یوثر فی الرمیه (و انکم- و الله- لکثیر فی الباحات) جمع باحه و هی الساحه (قلیل تحت الرایات) جمع رایه و هی العلم الذی یرفع للقتال ای انکم لکثرتکم تملئون کل ساحه اما اذا کان وقت القتال تفرون فلا یوجد منکم الا القیل. (و انی لعالم بما یصلحکم و یقیم اودکم) ا

لاود الاعوجاج، و مراده علیه‌السلام بذلک السیف و الشده، فان الناس یعتدلون اذا راوا الشده من الحکام و الاستبداد، کما تمکن حجاج من الحکم فی اهل الکوفه عشرین سنه، لما کان علیه من الشده و اخذ البریء و السقیم و الاسراف فی الدماء، و هکذا غیره ممن جعل الشده لنفسه دیدنا (ولکنی لا اری اصلاحکم بافساد نفسی) فان الجنوح الی سیاسه الشده یوجب الظلم المفسد للظالم اذ یفسد علیه دنیاه و آخرته فان قلت کیف ینبغی ان یعمل الرئیس؟ قلت- العدل و انما لم یستقیم الامر للامام لانه جاء عقیب فساد شامل و بعد الثورات- غالبا- لا یستقیم الامر للروساء. (اضرع الله خدودکم) ای اذل وجوهکم، و هذا دعاء علیهم بالذله و الهوان و قد استجیب دعاء الامام علیه‌السلام (و اتعس جدودکم) التعس الانحطاط و الهلاک، و جدود جمع جد بمعنی الحظ، ای احلطها حتی لا یکون لکم حظ من السعاده و الرفاه (لا تعرفون الحق کمعرفتکم الباطل) و هذا کنایه من عدم اتباعهم للحق، فانه لو عرف الانسان الحق، لاتبعه، اما اذا لم یتبعه کان کمن لم یعرفه (و لا تبطلون الباطل) ای لا تمحقونه و تعدمونه (کابطالکم الحق) و قد ملو قل الامام علیه‌السلام هما وقیحا من جزاء اعمالهم الباطله مما اوجب ان یدعو علیهم

، و یوبخهم بهذه الجمل.

خطبه ۰۶۹

[صفحه ۲۷۳]

فی سحره الیوم الذی ضرب فیه- السحره، و السحر الاعلی القریب من الفجر (ملکتنی عینی و انا جالس) ای غلبنی النوم فی حال جلوسی- و هذا کنایه لطیفه، فان الانسان الیقظ یملک عینه اذ یدیرها کیفما اراد، اما الانسان النائم فان عینه تملکه اد تسیطر علیه فلا یتمکن من فتحها و غمضها و ارسالها کیف شاء (فسنح) ای ظهر فی المنام (لی رسول الله صلی الله علیه و آله و سلم) و قد کان رویته

للرسول صلی الله علیه و آله و سلم حقیقه فان الشیطان لا ـ یتمثل بالرسول و الائمه کما فی بعض الاحادیث، و ان ورد احادیث آخر بخلاف ذلک- کما فی الوسائل- فقلت یا رسول الله: ماذا لقیت من امتک من الاود و اللد) الاود الاعوجاج و اللد الخصومه، و هذا استفهام لبیان الانزعاج و اشمئزاز، و اضافه الامه الی الرسول صلی الله علیه و آله و سلم، لیس فی معرض التوهین- کما قد یقول الانسان ذلک فی معرض توهین المضاف‌الیه- بل فی مقام التعجب عن انحراف المضاف، بانهم کیف انحرفوا مع ان موهلات الاستقامه موجوده فیهم لانهم من امه الرسول صلی الله علیه و آله و سلم. (فقال) صلی الله علیه و آله و سلم فی المنام (ادع) یا علی علیه‌السلام (علیهم) جزائا لسوء اعمالهم (فقلت ابدلنی الله- ب

هم-) الباء للبدل، ای عوضا عنهم (خیرا منهم) و هذا لا یدل علی وجود الخیر فیهم، فان. مثل هذا اللفظ کنایه عن الخلاص الی الخیر، و ان کان الاصل فیه التفضیل (و ابدلهم بی) ای اعطائهم بدلا منی (شرا لهم منی) و هذا ایضا منسلخ فیه معنی الفضل، فلا یدل علی وجود شرفی الامام علیه‌السلام، و قد استجاب الله سبحانه دعاء الامام علیه‌السلام، حیث قتل الامام فالتحق بالرفیق الاعلی- الذی هو خیر له منهم- کما سلط علیهم معاویه الذی هو شر لهم، قال سبحانه (اصحاب الجنه خیر مقاما) و قال بالنسبه الی اصحاب النار (شر مکانا) قال السید الشریف رحمه الله (یعنی بالاود: الاعوجاج ... و باللدد: الخصام، و هذا من افصح الکلام) فان المعوج المخاصم من اشد البلاء.

خطبه ۰۷۰

[صفحه ۲۷۵]

فی ذم اهل العراق لقد کان الامام علیه‌السلام یبین مقدار علمه، بانه لو ثنیت له الوساده لحکم بین کل طائفه حسب مذهبهم، و انه یتمکن من الجواب عن کل سوال- ذلک لبیان منزلته التی خصها الله سبحانه به- فکان المنافقون من اصحابه یکذبونه، و فی احدی المناسبات انشا هذه الخطبه. (اما بعد) ای مهما یکن من شیء بعد الحمد و الصلاه- کما تقدم- (یا اهل العراق) و من المعلوم ان مثل هذه المخاطبات، ذما او مدحا- انما یراد بها فئه خاصه من الناس، لاکلهم، و انما یخاطب بالعام، لان السکوت و الموافقه- غالبا- دلیلان للرضا (فانما انتم کالمرئه الحامل) لا تدخل تاء التانیث فی الحامل و الحائض، لعدم الاشتراک فی هذین الوصفین بین الرجل و المرئه فلا ـ احتیاج للتاء الفارقه (حملت فلما اتمت) الحمل بان انقضت المده (املصت) ای القت ولدها میتا (و مات قیمها) ای القائم بامور معیشتها و حفظها و هو الزوج، (و طال تایمها) ای خلوها عن الزوج فان (الایم) المرئه او الرجل الذی لا زوج لهما، و جمعه (ایامی) کما قال سبحانه (انکحوا الایامی منکم) (و ورثها) حین ماتت (ابعدها) ای لاباعد، اذ لا زوج لها، و لا ولد، حتی یکون ارثها للقریب سببا او نسبا، فهی فی حالتی الحیا

ت و الممات مضاعه مهانه. و وجه الشبهه بین الطرفین ان اهل الکوفه حاربوا مع الامام اهل الصفین، حتی اذا قرب النصر التجئوا الی التحکیم الذی اوجب لهم ذلا فی المستقبل حین حیات الامام- بغارات اهل الشام- و بعد مماته، فالامام و هو القیم لهم قتل، و النصر الذی کان کالولد کفیلا بتابین سعاده مستقبلهم و عزهم و استقلالهم و عدم ذلهم تحت لواء معاویه، فقدره، بسوء صنیعهم فی قصه التحکیم، و اغترارهم بمکیده معاویه. (اما و الله) حرف تنبیه (ما اتیتکم) ای ما جئت الیکم یا اهل العراق- من الحجاز- (اختیارا) بان اختار مجاورتکم، علی جوار الحجاز (ولکن جئت الیکم سوقا) فلو لا ـ وقعه الجمل، و ان طلحه و الزبیر و عائشه جائوا الی العراق یفسدون اهلها، ما جاء الامام الی هنا (و لقد بلغنی انکم تقولون: علی یکذب) فیما یخربه، و فیما یدعی انه یعلم - ... بما حباه الله به سبحانه- (قاتلکم الله) هذا دعاء علیهم بالموت و انما جیء من باب المفاعله، لان اصل فی القتل فی الحرب ان یکون من الجانبین لان کل یرید قتل الاخر، او شبه اراده الله موتهم، و ارادتهم عدم موتهم بالمقاتلین، الذین یرید احدهما قتل صاحبه و یرید الصاحب قتله (فعلی من اکذب)؟ هذا بیان لعدم الداعی علی الکذب

(اعلی الله) اکذب؟ (ف) لا یمکن هذا اذ (انا اول من آمن به) و المومن و المکذب طرفا نقیض (ام علی نبیه) محمد صلی الله علیه و آله و سلم؟ (فانا اول من صدقه) و المصدق و المکذب لا یجتمعان. و کان المراد ان کونه علیه‌السلام اول مومن بالله و مصدق برسوله، دال علی قوه ایمانه و القوی الایمان لا یهوی فی مهوی الکذب، و الا فمجرد اولیه فی شیء لا یلازم عدم الکذب بعد ذلک، لمصالح فی نظر الکاذب، کما ان الظاهر کون المراد ان اخباراته عن الغیب و ما اشبه اما عن الله او عن الرسول فلو کان کلامه کذبا لکان افتراء علی احدهما، و هو مناف لکونه علیه‌السلام اول مومن مصدق- بالتقریب المتقدم- فلا مجال لان یقال ان کونه کاذبا فی اخباراته لا یلازم کونه کذبا علی الله او الرسول، حتی یکون ابطاله کونه کاذبا علی احدهما ابطالا لکونه کاذبا (کلا و الله) لیس الامر علی ما زعمتم من انی کاذب (ولکنها) الضمیر یعود الی (لهجه) المتاخره باعتبار ما یفهم من الکلام السابق: من اخباراته علیه‌السلام. (لهجه غبتم عنها) ای ضرب من الکلام الذی یلهج- ای یتکلم- به، متصفه بان السامعین غابوا عنها حین علمها الامام من کلام الله و الرسول صلی الله علیه و آله و سلم، و کل غائب عن شیء ل

ا یدرکه- و لیس الشاهد کالغائب- (و لم تکونوا من اهلها) فان الامام یعرف کلیات الامور و یقدر علی تطبیقها علی المصادیق و الجزئیات اما من سواه فلیس من اهل ذلک، و قد قال علیه‌السلام علمنی رسول الله صلی الله علیه و آله و سلم الف باب من العلم ینفتح من کل باب الف باب، فکان الجمله الاولی- ای لهجه غبتم- للالف المعلم، و الجمله الثانیه- ای لم تکونوا- للملیون المنفتح من ذلک الالف (و یلمه) اصل هذه الکلمه (ویل) (امه) و هو دعاء علی الشخص، بان یموت حتی تصاب امه بمصیبه، نحو (ثکلته امه) و کان المراد دعاء علی من یقول: بان الامام یکذب، بان تصاب به امه (کیلا بغیر ثمن) ای یکیل الکلام جزافا، کما اذا کال شخص مالا بیغر ثمن، او المراد ان الامام یکیل لهم الکلام الحسن من الاخبارات الغیبیه و العلوم، بدون ان یاخذ منهم بدلا و ثمنا، و مع ذلک هم یکذبونه (لو کان له وعاء) ای لو کان لهذا العلم الذی افیضه علیهم حمله یعونها و یقبلونها برحابه الصدر و التصدیق، و جواب لو محذوف ای لافدتهم من العلوم کثیرا، لکن لا وعاء صالح له او هو متعلق ب(کیلا) ای الکیل بغیر ثمن لو اجد له وعاء (و لتعلمن نباه بعد حین) ای صدق من اقول، بعد زمان، و کان کم

ا قال علیه‌السلام، فکل اخبار انه ظهر صدقها، ولکن بعد فوات الاوان.

خطبه ۰۷۱

[صفحه ۲۷۸]

(علم فیها الناس الصلاه علی رسول الله صلی الله علیه و آله) (اللهم) اصله (یا الله) حذف حرف النداء، و عوض عنه المیم (داحی المدحوات) ای باسط الاشیاء المبسوطه، و المراد منها الارضین، فانها منبسطه صالحه للسکنی و الزراعه و ما اشبه (و داعم المسموکات) من سمک بمعنی رفع، و المراد من المسموکات السماوات التی رفعت عن الارض، فی النظر، و ان کانت محیطه بالارض، فی الواقع، و الدعم بمعنی الحفظ و الاقامه، کما قال سبحانه: ان الله یمسک السماوات و الارض ان تزولا (و جابل القلوب علی فطرتها) جبل بمعنی خلق، و الفطره هی کیفیه الخلقه التی یسیر المخلوق علیها فی دور کونه فی هذه النشائه، ای انه سبحانه خلق القلوب کلا بفطره خاصه و کیفیه مخصوصه. (شقیها و سعیدها) ای سواء القلوب شقیه او سعیده، فانه سبحانه هو الذی خلقها و انما الشقوه و السعاده طرت علیها بعد ان خلقها سبحانه مختاره تقدر علی اکتساب ای الامرین (اجعل) یا الله (شرائف صلواتک) الصلاه هی العطف و تلک من الله سبحانه انزال الرحمه، و شرائفها هی الرحمات الوسیعات، فان للرحمه انواعا و الوانا بعضها فوق بعض (و نوامی برکاتک) البرکه هی الخیر المستقر من برک الابل اذا نام، فی مقابل الخی

ر الزائل، و النوامی جمع نامیه، و هی الخیر الذی ینمو و لا یبقی جامدا، لا یزید (علی محمد عبدک و رسولک) و کان تقدیم العبد للاعتراف بکونه مملوکا له سبحانه، زیاده فی تمجیده سبحانه (الخاتم لما سبق) من النبوات و رسالات السماء، فانه صلی الله علیه و آله

و سلم ختمها لا نبی بعده کما قال سبحانه (ولکن رسول الله و خاتم‌النبیین). (و الفاتح لما انغلق) فقد کانت القلوب منغلقه بالضلال لا یدخل فیها الحق و لا یخرج منها الخیر، کما ان ابواب السعاده کانت منغلقه، و انما فتحها الرسول صلی الله علیه و آله و سلم، بمناهجه و تعالیمه (و المعلن الحق بالحق) فان الشخص قد یعلن الحق الباطل، بان یجعل الباطل وسیله لاظهار الحق، و قد یجعل الحق وسیله لاظهار الحق، مثلا قد یدعی مشتری الدار من زید- لدی الترافع- بانه ورثها من آبائه حتی یصل الی حقه الذی هو ملکیه الدار، و قد یقول انه اشتراها من زید و یقیم البرهان علیه (و الدافع جیشات الاباطیل) جیشات جمع جیشه من جاش القدر اذا ارتفع غلیانها، و اباطیل جمع باطل، کان الاباطیل کانت تغلی و تفور فدفعها الرسول صلی الله علیه و آله و سلم. (و الدامغ) من دمغه بان ضربه علی راسه حتی بلغ دماغه (صولات الاضالیل) الصوله هی

السطوه، و ضالیل جمع ضلال، فان لضلال سطوه و هجوما، و الرسول صلی الله علیه و آله و سلم دمغها حتی لا تتحرک و لا تبدی حیاه (کما حمل فاضطلع ای فعل تلک الامور السابقه من الختم و الفتح و الاعلان و الدفع و الدمغ- کما حمل- ای کما حمله الله سبحانه و اراد منه بغیر زیاده او نقصان، و الاضطلاع النهوض بالامر، بکل قوه و قدره، من الضلاعه بمعنی القوه (قائما) ای فی حال کونه صلی الله علیه و آله و سلم قائما (بامرک) و هذا کنایه عن اداء الامر، فان الانسان القائم یتمکن من العمل اکثر من الانسان القاعد (مستوفزا) ای مسارعا مستعجلا (فی مرضاتک) ای رضاک، فان المراضه مصدر میمی (غیر ناکل) الذی ینکص و یتاخر (عن قدم) القدم بمعنی المشی الی الحرب و قد یستعمل فی مطلق الاقدام تشبیها. (و لا واه فی عزم) الواهی الضعیف، ای لم یکن عزمه ضعیفا حتی یتردد فی الاقدام و الاحجام، او السکوت و الکلام (واعیا) ای فاهما فهما صحیحا (لوحیک) فلا یکون بلیدا فی فهمه، او ناسیا له (حافظا لعهدک) و المراد به الاحکام، فانه سبحانه عهد الی الرسول بتبلیغ الاحکام و ارشاد الانام (ماضیا علی نفاذ امرک) ای عاملا لتنفیذ امر الله و تطبیقه فی الناس بلا مبالات او تلکوء (حتی اوری) ای ا

ظهر الضیاء، من اوری الزند بمعنی قدحه حتی خرج ناره (قبس القابس) القبس شعله من النار، و المقابس الذی یطلب النار، ای ان الرسول صلی الله علیه و آله و سلم اظهر شعله النار لمن اراد اخذها، و هذا کنایه عن انه صلی الله علیه و آله و سلم اظهر متطلبات الذین یریدون الحق (و اضاء الطریق للخابط) الخابط هو الذی یسیر لیلا فی الظلام علی غیر هدی، خارجا عن الجاده، فقد کان الناس فی الجاهلیه یخبطون و لا یرون طریق الحق، فاضاء لهم الرسول صلی الله علیه و آله و سلم الطریق، حتی اخذوا یسیرون فی طریق السعاده. (و هدیت به) صلی الله علیه و آله و سلم (القلوب) نسبه الهدایه الی القلوب لانها مرکز الهدایه و مبعثها (بعد خوضات الفتن) خوضات جمع خوضه، و هی الولوج فی الشیء، کان القلوب کانت تخوض فی التفن مره بعد مره، فنجت ببرکه الرسول صلی الله علیه و آله و سلم عن الخوض، و الفتنه هی الامر المشتبه الذی یوجب شقاء الدنیا و الاخره (و اقام) صلی الله علیه و آله و سلم (موضحات الاعلام) ای الاعلام الموضحه للطریق، من اضافه الصفه الی الموصوف، و اعلام جمع علم هو الشیء المنصوب الذی یعرف به الطریق، او کل شیء یدل علی امر، کالرایه فی الحرب، و اسم الشیء الذی هو علم

له، و هکذا (نیرات الاحکام) ای الاحکام النیره بمعنی الواضحه، لا کالاحکام المنحرفه التی هی مبهمه الوجه غیر مطابقه الحق. (فهو) صلی الله علیه و آله و سلم (امینک) اللهم (المامون) الذی لا یخون فی اداء الرساله الملقات علی عاتقه (و خازن علمک المخزون) لقد کان علم الله سبحانه بالشریعه و طریق السعاده مخزونا محفوظا لدیه سبحانه، ثم حمله تعالی الرسول صلی الله علیه و آله و سلم، فصار الرسول صلی الله علیه و آله و سلم بذلک خازنا و حافظا لهذا العلم، کخازن المال، الذی بیده خزینته ای محل حفظه و ایداعه (و شهیدک) ای الذی تستشهد به علی الناس کما قال تعالی (و یکون الرسول علیکم شهیدا) (یوم الدین) بمعنی الجزاء، و المراد به یوم القیامه، اذ یستشهد بالرسول صلی الله علیه و آله و سلم فی ذلک الیوم لمن آمن و عمل صالحا، و علی من کفر او عمل سیئا (و بعیثک بالحق) ای الذی بعثته و ارسلته، ارسالا بالحق، مقابل ارسال الظلمه رسلهم بالباطل. (و رسولک الی الخلق) ای الذی ارسلته الیهم لهدایتهم، و المراد بالخلق اما العام او الانس و الجن فقط (اللهم افسح له) ای للرسول (مفسحا) ای محلا فسیحا واسعا (فی

ظلك) المراد به الاخره، و هذا دعاء بان يعطى الرسول صلى الله ع
ليه و آله و سلم هناك اماكن رحمه و قصورا واسعه، و (ظلك) كنايه فكما ان الانسان اذا ذهب فى ظل شىء، عند الهاجره يستريح، كذلك من كان تحت لطف الله و عنايه فانه يستريح من الاتعاب و الاوصاب (و اجزه مضاعفات الخير) اى الخير المضاعف و هو الذى يماثل اضعاف و اجر الانسان (من فضلك) فان اعطاء الاجر من الله سبحانه فضل، اذ لا يستحق الانسان فى مقابل عمله شيئا، فكيف بمضاعفات الخير؟ (اللهم اعل على بناء البانين بنائه) هذا كنايه على اظهار دينه على سائر الاديان حتى يكون دينه ارفع فى الانظار من اديانهم، كما ان البناء الارفع يكون اعلى من سائر الابنيه. (و اكرم لديك منزلته) بان تكون له منزله و مقام كريم، يكرم صاحبها (و اتمم له نوره) اما كنايه عن الارتفاع، فكما ان الاتم نورا- من المصابيح- يكون اظهر و ارفع، كذلك الذى يلطف به سبحانه بجزيل لطفه و اما حقيقه بان يراد اعطاء النور- بمعناه اللغوى-، و هذا اشاره الى قوله تعالى (اتمم لنا نورنا) و المراد بالاتمام اعطاء النور التام بالقدر اللائق بالمعطى له (و اجزه من ابتعاثك له) اى اعطه جزاء بعثته، فان لرسول الشخص جزائا فى مقابل تعبه (مقبول الشهاده) اى اجعل جزاء بعثك له: ان تقبل شهادته فيما يشهد به
، و هذا من اضافه الصفه الى الموصوف، اى اجعل جزائه الشهاده المقبوله. لا يقال ان الله سبحانه يفعل ذلك، بدون دعاء الداعى، فالداعى من قبيل تحصيل الحاصل؟ لانا نقول، الظاهر ان المراد بمثل هذا الدعاء التعميم فى الامر، بان يكون المعطى اعم و اشمل، و لا منافات بين اعطائه سبحانه له صلى الله عليه و آله و سلم اصل هذه الامور بالاستحقاق و اعطائه له صلى الله عليه و آله و سلم الزائد الدعاء، و لذا قال المحققون ان التصليه توجب رفعه درجه الرسول صلى الله عليه و آله و سلم، فان الطاف الله سبحانه لا اخر لها، فكلما صلى عليه مصل رفعت درجته (و مرضى المقاله) بان يكون قوله مرضيا، عند الله يرتب عليه الاثر، و هذا اما اعم من (مقبول الشهاده) او المراد به ما يقابل ذلك، من سائر الاقوال التى لا ترتبط بالشهاده (ذا منطق عدل) اى فى حال كونه صلى الله عليه و آله و سلم ذا كلام مستقيم، فليس جزائه صلى الله عليه و آله و سلم ب(مقبول الشهاده و مرضى المقاله) اعتباطا، و هذا كما يقول احدنا للاخر، اقبل كلام زيد، فانه صادق (و خطه فصل) اى ان طريقته فى القول و العمل فصل بين الحق و الباطل يفصل بينهما، فلا يلتبس احدهما بالاخر، و لا يلبس الحق بالباطل. (اللهم اجمع ب
يننا و بينه فى برد العيش) البرد مقابل الحرب، تقول العرب عيش بارد، اى لا حرب فيه، او مقابل الحر، و حيث ان الحر يوذى غالبا، جعل كنايه عن الاذيه، و المراد بذلك (الجنه) اذ لا حرب فيها و لا اذى، و هذا دعاء لالتحاق الداعى بالرسول صلى الله عليه و آله و سلم فى الجنه (و قرار النعمه) اى النعمه القاره التى لا زوال لها (و منى الشهوات) المنى، جمع منيه و هى ما يتمناها الانسان من الوان الراحه و السعاده، و الشهوات ما يشتهيها الانسان (و اهواء اللذات) فان الانسان يهوى اللذه (و رخاء الدعه) الدعه سكون النفس و اطمينانها بالخير، و فى ذلك رخاء، لا ضيق له و لا ضنك فيه (و منتهى الطمانينه) اى الاطمينان و استقرار النفس، و الجنه منتهى ذلك، اذ لا زوال لها و لا اضمحلال (و تحف الكرامه) جمع تحفه، و هى ما يتحف به الانسان، من الاشياء الثمينه النادره.

خطبه ۰۷۲

[صفحه ۲۸۵]

قاله لمروان بن الحكم بالبصره ... قالوا اخذ مروان بن الحكم اسيرا يوم الجمل فاستشفع الحسن و الحسين عليهماالسلام الى اميرالمومنين عليه‌السلام اى طلب منهما ان يشفعا له عند الامام فى خلاصه و فكه (فكلماه فيه فخلا سبيله) اى اطلق الامام سراحه بشفاعه الحسنين (فقالا له: يبايعك يا اميرالمومنين)؟ هذا استفهام طلبى اى اطلب منه البيعه (فقال عليه‌السلام): (او لم يبايعنى بعد قتل عثمان)؟ هذا استفهام انكارى لبيان ان بيعته لا تنفع و لا تقف دون غدره ان اراد الغدر، فانه قد بايعنى بعد قتل عثمان، و مع ذلك غدر و خرج محاربا، و ايه قيمه لمثل هذه البيعه الغادره؟. (لا حاجه لى فى بيعته) فان بيعته و عدمه سواء (انها كف يهوديه) تشبيه

لکف مروان بکف الیهود، حیث من طینتهم الغدر و الخیانه، و اذ لا- یستقیمون علی عهدهم (لو بایعنی بکفه لغدر بسبته) السبت الاست، قالوا ان سفهاء اهل الجاهلیه کانوا اذا بایعوا احدا و عهدوا معه ثم ارادوا نقضه ضرطوا و اشاروا الی مقعدهم، و هذا بیان لسفاله مروان حتی انه کاولئک لا تنفع بیعته (اما) للتنبیه (ان له امره) ای اماره علی المسلمین (کلعقه الکلب انفه) هذا تصویر لقصر مده اماره مروان، و المراد بلعقه انفه ل

حسه ایاه، و التشبیه بذلک لکونه فی معرض الذم، و قد ذکر المورخون ان مروان بویع بعد یزید بن معاویه، و کانت مده امرته اربعه اشهر و عشره ایام او سته اشهر. (و هو ابوالاکبش الاربعه) اکبش جمع کبش، و هو رئیس القوم، شبه بکبش الغنم الذی یتقدم علیه، فقد تولی اربعه اولاد لمروان الو لایات فولی عبدالملک بن مروان الخلافه و محمد بن مروان الجزیره و عبدالعزیز بن مروان مصر و بشر بن مروان العراق، و یمکن ان یراد بالا-کبش اولاد عبدالملک بن مروان فقد کان لعبدالملک اربعه اولاد کلهم ولوا الخلافه احدهم بعد الاخر، و هم الولید و سلیمان و یزید و هشام ابناء عبدالملک بن مروان، و لم یتفق فی الخلافه قبلهم و بعدهم اربعه اخوه ولوها تباعا (و ستلقی الامه) الاسلامیه (منه) ای من مروان (و من ولده یوما احمر) کنایه عن کثره ظلمهم و سفکهم للدماء، و قد کان کما قال الامام علیه‌السلام، و یکفی ان یعرف الانسان ان حجاج و هو والی احدهم علی العراق قتل من المسلمین مائه و عشرین الفا مع قطع النظر عن سجونه المرعبه التی کانت تحتوی علی ثمانین الف انسان.

خطبه ۰۷۳

[صفحه ۲۸۷]

لما عزموا علی بیعه عثمان بعد قتل عمر و قصه الشوری (لقد علمتم) الظاهر کون الخطاب موجها الی اصحاب الشوری الذین رشحوا عثمان للخلافه دون الامام علیه‌السلام (انی احق الناس بها) ای بالخلافه (من غیری) و ذلک لنص رسول الله صلی الله علیه و آله و سلم علیه، بالاضافه الی موهلاته الشخصیه التی لم یکن و لا بعضها فی سواه (و و الله لا سلمن) ای اکون مسالما فی مقابل المحارب (ما سلمت امور المسلمین) ای مادام کانت امور المسلمین تجری علی ظواهر الاسلام (و لم یکن فیها جور الا- علی خاصه) فان انتزاع الخلافه من الامام علیه‌السلام کانت له مضرات ثلاثه: الاولی- کونه جورا علی الامام. الثانیه- کونه جورا علی المسلمین حیث حرموا عن عدل الامام و فضله. الثالثه- ما رافقه من اقسام الجور علی الامه کضرب من لا یستحق الضرب و اخذ مال من لا یستحق اخذ ماله و هکذا. لکن الامام علیه‌السلام تنازل عن حقه الشخصی بالنسبه الی نفسه و بالنسبه الی حرمان المسلمین حیث کانت ظواهر الاسلام محفوظه و حیث انه لم یکن یقدر علی النهوض الا بایجاد انشقاق داخلی بین المسلمین ربما اودی بالاسلام نفسه، اما ما رافق الامر من الجور و الخروج عن خطه الاسلام فکان الامام یعارض

و یحارب کما فعل فی زمن معاویه، و لا- یقال ان المنصب للامام الهی فلا یصح التنازل عنه لان التنازل اذا کان اعتباطا کان خلافا للشریعه اما التنازل اذا لم یجد الامام الانصار الکافی و کان القیام ذا خطر اکبر فالتنازع هو المتعین لترجیح اقل الضررین. (التماسا لاجر ذلک و فضله) ای ان تسلیمی انما هو رجاء ان یعطینی الله سبحانه لهذا العمل الذی هو للابقاء علی الاسلام اجرا و فضلا (و زهدا) ای و لاجل الزهد و النفور (فیما تنافستموه) من زخرفه) تشبیه للخلافه بالذهب الذی یتنافس فیه الناس (و زبرجه) هو الزینه، ای انی زاهد فیما یتنافس فیه اهل الشوری من المنصب و المال التابعین للخلافه.

خطبه ۰۷۴

[صفحه ۲۸۹]

لما بلغه اتهام بنی‌امیه له بالمشارکه فی دم عثمان فقد تذرع معاویه و ذویه الی اتهام الامام بدم عثمان لیجدوا مبررا لقتاله و خلع

طاعته، طمعا منهم فی الملک و السیطره. (او لم ینه بنی‌امیه علمها بی) علمها فاعل، و امیه مفعول، و المراد ب (امیه) بنو امیه، فان القبیله کثیرا ما یطلق علیها اسم جدها الاعلی، و المعنی ان علم بنی‌امیه بی لم ینههم (عن قرفی) ای عن ان یعیبونی، فان القرف بمعنی العیب، و هذا استفهام استنکاری، ای اکیف یعیبنی بنو امیه و هم یعلمون برائتی من دم عثمان، و تحرجی من اراقه الدماء؟ (او ما وزع الجهال) ای منع جهال بنی‌امیه (سابقتی) فی الاسلام و التحرج عن العصیان و ارتکاب الماثم و ما ینافی الفضیله و (سابقتی) فاعل (وزع) (عن تهمتی) ای اتهامی بدم عثمان، ثم الامام علیه السلام سلی نفسه بما یشعر بان آل امیه لو اعرضوا عن وعظه فقد اعرضوا عن وعظ الله سبحانه بقوله: (و لما وعظهم الله به ابلغ من لسانی) (الام) فی (لما) للتاکید و القسم، ای ان وعظ الله سبحانه، بالاجتناب عن سوء الظن، و الهمز و اللمز، و القول بغیر علم، و الاجتناب عن الغیبه خاصه، ابلغ من وعظی لهم، و قوله (ابلغ) خبر (لما) (انا حجیج المارقین) ای خص

میهم الذی احتج علیهم، و المارق هو الخارج، و المراد به هنا الخارج عن الدین بنکث بیعه الامام، و المخالفه له فی اثاره الفتن، و خلق الاضطراب (و خصیم الناکثین المرتابین) ای الذین ارتابوا و شکوا فی الامر، و المراد بذلک اما فی الاخره، او الاعم منها و من الدنیا (و علی کتاب الله تعرض الامثال) یعنی ان کل شیء یماثل شیئا احدهما حتی و الاخر باطل- کخلافه الامام و نقض الناکثین- انما یعرض علی کتاب الله لیعرف ایهما حق و ایهما باطل و مادام الکتاب یصدق اعمال الامام و اقواله، فمن خالفه علی باطل (و بما فی الصدور تجازی العباد) و هذا کنایه عن ان مخالفوه یعلمون ان الامام علی حق و انهم علی باطل، و انما تخالف اعمالهم و ما فی قلوبهم، کما قال سبحانه (و جحدوا بها و استیفنتها انفسهم) و قال (یعرفونه کما یعرفون ابنائهم).

خطبه ۰۷۵

[صفحه ۲۹۱]

(رحم الله امرا سمع حکما) من احکام الاسلام (فوعی) ای ادرکه و حفظه لیعمل به، قوله (رحم الله) دعاء بصوره الاخبار، ای اللهم ارحم، و ذلک للتشویق، و للدعاء بالرحمه لمن کان کذلک (و دعی الی ارشاد) ای ما یوجب رشده (فدنا) ای اقترب الی الداعی، لیسترشد به و یاخذ بقوله (و اخذ بحجزه هاد) الحجزه معقد الازار، و هذا تشبیه للمعقول بالمحسوس فکما ان الانسان اذا اراد النجاه من المواقع المزدحمه، یاخذ بحزام انسان قوی لئلا یضل او یعطل، کذلک من اراد النجاه من مزالق الدنیا و عقوبات الاخره، یتبع الذی یهدیه الی الحق (فنجا) و لم یهلک و لم یضل. (راقب ربه) ای لا حظ فی کل عمل یعمله ربه راض عنه ام لا، کالذی یراقب السلطان لئلا یصدر عنه ما یخالفه فیقع فی العقاب و اللوم (و خاف ذنبه) فان الذی یخاف الذنب- سواء عمله ام لم یعمله- لابد و ان یتجنب عنه، کالذی یخاف من الاسد فانه یهرب منه و لا یقترب الیه (قدم) الی آخرته عملا (خالصا) عن الریاء و الاثم (و عمل) عملا (صالحا) مقابل العمل الفاسد، و ذلک بالملازمه العرفیه یدل علی عدم العمل الفاسد (اکتسب مذخورا) فان اجر الاخره و درجاتها مذخوره باقیه- لیست عاجله فانیه- و اکتسابها انما هو بالعمل الم

حرز لها (و اجتنب محذورا) ای المحرم الذی حذره الله عنه (رمی غرضا) فکان العامل الدنیا یطیش سهمه اذ لا یصل هدف الذی هو السعاده الابدیه، بخلاف الذی یعمل للاخره (و احرز عوضا) ای حصل علی عوض عمله، و هو سعاده الاخره، و لم یذهب عمله هباء منثورا، کاعمال اهل الدنیا. (کابر) ای غالب (فحیث یرید الهوی به شرا غالبه فغلبه، و انصرف عن ذلک الشر (و کذب مناه) (منی) جمع (منیه) و هی ما یتوقعه الانسان من الخیر علی اعماله، او بدون ان یعمل، و انما ینتظر الصدفه لتاتی بالامنیه، و الامانی غالبا سراب خادع تمنع الانسان عن العمل الصالح ثم لا یعرف الانسان بعد ذلک انه کان مخدوعا، لم یصل الی الامنیه، و ذهب عمره ضیاعا، و ذلک بخلاف من یکذب مناه فانه یعمل صالحا، و معنی التکذیب عدم الانخداع بما یترائی له من الامانی (جعل الصبر مطیه نجاته) فان الانسان فی الدنیا یلاقی مشاکل و صعوبات، فاذا جعل الصبر قرینه- کالمطیه التی یرکب الانسان علیها لتسهل له قطع المسافه- لم

تمر الایام الاوقـد انحلت المشـکله و حصـلت الغایه المرجوه ... اذا لم یصبر بان جزع او ترک ما بیـده من العمل الصالح او نحو ذلک فاتته ... متوخاه. (و التقوی مده وفاته) ای الامر الذی اعده لاخرته، فان ات

قـاء المعاصـی خیر زاد للاـخره (رکـب الطریقه الغراء) ای النیره الواضـحه، و المراد برکوبهـا، العمـل بهـا، (و لزم المحجه) ای الطریقه (البیضاء) ای الواضـحه اللامعه، فان البیاض واضح لا لوث فیه و لا غموض (اغتنم المهل) ای المهله التی امهل فیها، و المراد به ما بقی من عمره، و اغتنـام العمر عبـاره عن العمـل فیه لاجل السـعاده و الاخره (و بادر الاجل) ای سابقه، کالـذی یسـبق الاخر لیفوز بالجائزه، فکـان الاجـل یریـد اختطـاف الانسـان و الحیلوله بینه و بین العمـل الصالـح، و الانسان یعمل مبادرا لئلا یقع فی مخالبه قبل اتمام عمله الذی یوجب سعادته (و تزود من العمل) ای عمل صالحا لیکون زاده فی الاخره.

خطبه ۰۷۶

[صفحه ۲۹۴]

(ان بنی‌امیه لیفوقوننی) ای یعطوننی من المـال قلیلاـ قلیلاـ و اصل التفویق ان یعطی الفصـیل امه لتـدر ثم یمنع عنها لتحلب، فیکون ما یحصل الفصیل من حلیب امه قلیلا قلیلا، و هذا تشبیه لنفسه علیه‌السلام بالفصیل الذی لا یعطی الدر کاملا (تراث محمد صلی الله علیه و آله و سـلم) المراد ما خلفه الرسول صـلی الله علیه و آله و سلم من السیطره و الحکم، و وجه الشتبیه ان بنی‌امیه و علی راسهم معاویه لم یسـمحوا لحکم الامام حکما مطلقا، و انما اخذ الامام منهم السـیطره شیئا فشیئا، فقد انضموا الی الجمل فاسترد الامام منهم البصره و ما والاها ثم اوجـدوا قصه صـفین، فاسترد الامام منهم بعض اجزاء البلاد، و سـببوا تکون الخوارج فاسترد الامام منهم السـیطره (تفویقا) للمبالغه فی الاعطاء قلیلا قلیلا، لانه مصـدر تاکیـدی. (و الله لئن بقیت لهم) ذکر (لهم) لان البقاء لا یسـتلزم التمکن، فکانه علیه‌السـلام قـال لئن بقیت قـادرا علیهم (لانفضـنهم) النفض تحریـک الشـیء بعنف لیطیر منه مـا لصق به، من تراب و نحوه (نفض اللحام) ای بائع اللحم- کالقصـاب و نحوه- (الوذام) جمع وذمه و هی القطعه من الکرش و نحوهـا (الـتربه) ای الـتی اصابهـا التراب، فـان القصـاب اذا جعل الکرش و المعمی عل

ی الاـرض فتلطخت بـالتراب، نفضـها نفضا شدیـدا اذا اخـذها، لیزیل التراب و القـذر الـذی لصق بها من الارض و انما شـبهه بـذلک، تحقیرا لهم، و تشبیهـا لمـا احتووها بالتراب و القـذی، و قـد جرت عاده القصابین، علی جعل الکرش و نحوها علی الارض، ثم نفضـها لدی اخذها. قال السید الرضی (ره) (التراب الوذمه و هو علی القلب) من قبیل عرضت الناقه علی الحوض و قول الشاعر: (فلما ان جری سمن علیها کما طینت بالفدن السیاعا) فان الوذمه تترب، لا ان التراب یوصف بالوذمه، ثم قال السید (ره): (لیفوقوننی: ای یعطوننی من المـال قلیلاـ قلیلاـ کفواق النـاقه و هو الحلبه الواحـده من لبنها) التی تعطی له لتـدر الام، ثم اذا درت فصل عنها لتحلب (و الوذام جمع وذمـه و هی الحزه من الکرش و او الکبـد) الحزه القطعه (تقـع فی الـتراب فتنفض) و قـد اراد الامـام علیه‌السـلام بـذلک انه یسـلبهم ما احتووه من السلطه و المال بغیر حق.

خطبه ۰۷۷

[صفحه ۲۹۶]

(اللهم اغفر لی ما انت اعلم به منی) لقد کان الانبیاء و الائمه علیهم‌السـلام یرون ما یصدر عنهم من انواع المباح، بل حتی الضروریات الجسدیه، خلاف ما یلیق بعظمه الله سبحانه، و ان لم تکن تلک معاصی شرعیه، کما یری الانسان مد رجله امام المجتمع خلاف اللائق الموجب للاعتـذار، و ان کـان مضـطرا الی ذلـک لاـلم فی الرجـل او نحو ذلک، و علی هـذا کان اسـتغفارهم، و المراد بما انت اعلم، الخلاف الـذی یکون الله سـبحانه اعلم به من العبد، فان علم الله بالاشـیاء انفذ و اقوی حتی من علم نفس العامل (فان عدت) الی ترک

الاولی (فعد علی بالمغفره) مصدر میمی لمغفر، بمعنی عفی من الذنب و ستره (اللهم اغفر لی ما وایت) ای وعدت، من وىء وزن رمی (من نفسی و لم تجد له وفاء عندی) بان وعدت ان اترک تلک المخالفه، ثم اف بذلک. (اللهم اغفر لی ما تقربت به الیک بلسانی ثم خالفه قلبی) کان شکر الله بلسانه، ثم سخط علی احواله و ما فیه من ضیق باطنا (اللهم اغفر لی رمزات الالحاظ) جمع رمز، بمعنی الاشاره، و الالحاظ جمع لحظ و هو باطن العین و المراد طلب الغفران من الاشارات التی تصدر عن العین خلاف مرضاته سبحانه،- و المراد هنا ما کان ترکا للاولی، کما تقدم- (و سقطات الالفاظ)

ای الالفاظ الساقطه عن درجه الاعتبار و طریقه الادب، کاللغو من الالفاظ و الهدر من الکلمات (و شهوات الجنان) الجنان القلب، سمی بذلک لاختفائه، و منه سمی الجن و الجنین و المجن و ما اشبه، و المراد بشهوات الجنان المیول القلبیه الی غیر الفضیله، و ان کان مباحا (و هفوات اللسان) جمع هفوه و هی الزله و لعل الفرق بین هذا و بین قوله سقطات الالفاظ، ان ذاک اشبه بالعمد، و هذا اشبه بالسهو.

خطبه ۰۷۸

[صفحه ۲۹۸]

قاله لبعض اصحابه لما عزم علی المسیر الی الخوارج فقال له یا امیرالمومنین ان سرت فی هذا الوقت خشیت ان لا تظفر بمرادک من طریق علم النجوم، فقال علیه‌السلام: للردع عن التبوء عن المستقبل بعلم النجوم، ما یاتی، و علم النجوم هوالعلم باحوال الارض و من علیها، من اختلاف حرکات النجوم و قد کان لهذا العلم اصل، ثم اندرس، و لم یبق منه الا امور ناقصه تطابق الواقع احیانا و تخالفه کثیرا، و لذا فلا- یصح الاخبار بذلک، و لا- الجزم، و لا- ترتیب الاثر، کما ذکر فی الفقه. (اتزعم) ای هل تظن ایها المخبر عن علم النجوم (انک تهدی) و ترشد الناس (الی الساعه التی من سار فیها صرف عنه السواء) بان لا یصیبه مکروه، لان سیره کان فی ساعه حسنه (و تخوف من الساعه التی من سار فیها حاق) ای احاط و حل (به الضر) ای الضرر لانه سار فی ساعه نحسه (فمن صدق بهذا) الذی تزعم عن علمک (فقد کذب القرآن) لان القرآن یقول: و ما تدری نفس ماذا تکسب غدا و ما تدری نفس بای ارض تموت، ان قلت فماذا هذا الذی نری من مطابقه بعض الاخبارات للمستقبل، قلت: ذلک من باب الصدفه لا الکلیه، و من علم فلیس یتمکن من القطع- الا من باب قطع الانسان غیر العادی- اذ لا یعلم الانسان الاسباب

و المسببات من جمیع وجوهها و خصوصیاتها، و من ادعی ذلک فهو جاهل او متجاهل. (و استغنی عن الاعانه بالله فی نیل المحبوب و دفع المکروه) فان الانسان اذا علم المستقبل بحیث لا- یغیر و لا- یبدل کما هو مقتضی اخباره القطعی لم یک موقع لیطلب من الله سبحانه ان یتفضل علیه بما یریده من الامور المحبوبه، او بما یخشاه من الامور المکروهه، و هذا خلاف ضروری الاسلام من الدعاء و الرجاء و الخوف و ما اشبه (و تبتغی) ایها المنجم المخبر عن المستقبل (فی قولک) اخبارا عن مستقبل مخاطبک (للعامل بامرک ان یولیک الحمد) ای ان یحمدک لما کشفت له عن المستقبل المحبوب، او المستقبل المکروه، فاجتنبه لقولک، فلم یقع فیما یکره (دون ربه) تعالی لانک افدته من افادته سبحانه، اذ لو لا انت لوقع فی المحذور، فانت الدافع الوحید للمحذور. (لانک بزعمک) الزعم یستعمل کثیرا لماظنه الانسان واقعا و لیس بواقع (انت هدیته) و ارشدته (الی الساعه التی نال فیها النفع) فلو لا انت لم نیل النفع (و امن الضر) و لو لا انت لوقع فی الضرر. ثم لا یخفی ان المنجم الذی اخبر الامام علیه‌السلام کان علی خطاء، لان الامام خرج الی الخوارج و ظفر علیهم فقد بددهم و کسر شوکتهم و انتصر علیهم. ثم اقبل علیه

السلام علی الناس فقال: (ایها الناس ایاکم و تعلم النجوم) (ایاکم) للتحذیر، ای احذرکم من تعلم النجوم، و المراد النجوم التی توجب الاخبار عن المغیبات لا- النجوم التی تعرف بها الازمان، فقد قال الامام علیه‌السلام: انما العلوم اربع علم الفقه لحفظ الادیان و علم النجوم لحفظ الازمان و علم النحو لحفظ اللسان و علم الطب لحفظ الابدان، و لذا استثنی علیه‌السلام عن التحذیر بقوله: (الا ما یهتدی

به فی بر او بحر) فان النجوم دلیل الانسان فی اللیالی المظلمه الی کیفیه السیر نحو المقصد، کما قال سبحانه (و بالنجم هم یهتدون) و الظاهر ان هذا من باب المثال، و الا فکل اهتداء جائز بالنجم، مثلا اکثر الزارع یهتدون بالنجوم لاوقات الزرع و نحوه (فانها) ای النجوم- و المراد تعلم التنجیم- (تدعو الی الکهانه) و هی تقویه النفس تقویه خاصه للاتصال بالشیاطین و الارواح غیر المرئیه، ثم تلقی الاخبار المستقبله منها، فقد تصدق تلک الاخبار و قد تکذب. و انما کانت النجوم تدعوا الی الکهانه لان النجم کثیرا ما یحلوله اطلاعه عن المستقبل بواسطه النجوم- خصوصا اذا صدقت جمله من اخباره الموجب لعلو منزلته عند الناس- و ذلک یجره الی الاستزاده من هذا النحو من العلم مما یوجب

تتبعه لمظانه، و من مظانه الکهانه لانها توجب الاطلاع علی المستقبل ایضا- بزعمه- (و المنجم کالکاهن) لان کلا منهما یخبر عن المستقبل بادله حدسیه لکن الاول یستدل بالنجوم علیه و الثانی یستدل بالارواح غیر المرئیه علیه (و الکاهن کالساحر) و الفرق بین الکهانه و السحر، ان الاول مجرد الاطلاع عن المستقبل بواسطه الارواح و الثانی التاثیر فی الناس تاثیرا غریبا بواسطه الارواح کعقد الرجل عن حلیلته و ما اشبه ذلک، و کلاهما من واد واحد حیث یستعین الانسان لکشف مستقبله او تاثیره بالارواح غیر المرئیه. (و الساحر کالکافر) لان کلیهما خارج عن اطاعه الله سبحانه، فانه سبحانه حرم السحر لما یترتب علیه من الضرر، کما نهی عن الکفر، و لذا ورد فی الحدیث ساحر المسلمین یقتل، و لو انفتح باب السحر لسبب اضرارا کثیره فی المجتمع کما لا یخفی، و قد حدث لبعض اقربائنا انه طرد ساحره عن بیته، کانت تراودهم بحکم الجوار فاغتاظت الساحره، و ارادت الاضرار برئیس البیت الطارد لها، ثم قالت انی لا اسحر نفس الطارد- لما له من النعمه علی- و انما اضره فی عنیه و اعمیه، فلم تمض الامده یسیره، و اذا بالطارد رمدت عیناه و عمیتا، و بقی کذلک حتی مات- رحمه الله تعالی علیه- و قد کشف

العلم الحدیث جانبا کبیرا من الامور المرتبطه بالارواح، کما تجده فی کتاب (علی حاف العالم الاثیری) لبعض الغربیین (و الکافر فی النار) و بقیاس المساواة: المنجم فی النار (سیروا علی اسم الله) و هکذا خرج الامام لحرب اهل النهروان بدون الاعتناء الی ذلک المنجم، و ظفر رغما علی اخباره بانه یخشی انه لا یظفر بمراده.

خطبه ۰۷۹

[صفحه ۳۰۲]

خطبها (بعد حرب الجمل فی ذم النساء) و ذلک لان الرئیس فی تلک الحرب کانت امرائه و هی- عائشه- فاراد علیه‌السلام بیان فشل رایهن حتی لا- یعتمد علیهن فی مشوره خصوصا فی الامور العظیمه، و قد ثبت فی العلم الحدیث ضعف اجهزه المرئه العقلیه، و انها عاطفیه مما لا یمکن ان یستند الیها بالامور العظام. و لذا نری العالم- و ان هرج حولها و حول مساواتها للرجل- لم یستند الیها بمنصب روساء الحکومات و ما اشبه بل المناصب العظام کلها مستنده الی الرجال فهذه امریکا، و انکلترا، و المانیا، و فرنسا، و الاتحاد السوفیاتی، و غیرها کل روساء حکوماتها رجال، و ان ملئوا العالم صیاحا بتساویها مع الرجل، و هکذا فی سائر المناصب المهمه کمجلس الاعیان و الوکلاء. (معاشر الناس) جمع (معشر) و هو الجمع، و هذا منادی محذوف عنه حرف النداء (ان النساء نواقص الایمان) شرعا، و ذلک تبع لنقصان عقولهن کما سیائی، و المراد بنقص الایمان عدم ادراکهن الایمان الکامل الذی یتمکن الرجل ان یتوصل الیه (نواقص الحظوظ) جمع حظ و هو الامر الذی یسعد الانسان، و هذا ایضا شرعی تبع لنقصان عقولهن و ضعف اجهزتهن خلقه (نواقص العقول) و هذا خلقی، فقد خلق الله تعالی المرئه لشئون المنزل ف

هی بین اداره بیت، و حمل و ولاده، و تبعا لذلک جعل فیه العاطفه القویه حتی تحنو علی المنزل و الاولاد، و بهذه النسبه من قوه العاطفه تقل القوه العقلیه المتوفره فی الرجل (فاما نقصان ایمانهن فقعودهن عن الصلاه و الصیام فی ایام حیضهن) (الحیض دم تراه المراه فی کل شهر غالبا) اذا صارت بالغه و لم تبلغ سن الیاس، و اقل الحیض ثلاثه ایام، و اکثره عشره ایام، و البلوغ یتحقق فیها

بدخولها فی العاشره و الیاس یتحقق فی القرشیه و النبطیه ببلوغ السنین و فی غیرهما ببلوغ الخمسین. و لعل الحکمه فی سقوط الصلاه و الصیام عنهن التعویض بذلک عن مرضهن، فان الحیض مرض کما قال سبحانه (و یسئلونک عن المحیض قل هو اذی) و کما قرر ذلک علم الطب، ثم لا یخفی ان هذا النقصان لیس مما یوجب نقصان اجرهن فی الاخره، و لذا تکون زوجات اهل الجنه، فی منازل ازواجهن. (و اما نقصان حظوظهن فمواریثهن علی الانصاف من مواریث الرجال) کما قال سبحانه (للذکر مثل حظ الانثیین) و هذا غالبی و الا فربما صار حظها مساویا او اکثر من الرجل و الحکمه فی تقلیل حظها ان مونتها اقل فالام و البنت و الزوجه- و هن غالب النساء- نفقاتهن علی الولد و الاب و الزوج (و اما نقصان عقولهن) و قد استدل الامام لذ

لک بدلیل شرعی بقوله (فشهاده امراتین کشهاده الرجل الواحد) فی کثیر من ابواب الشهاده، کما یعرفها المطلع علی الفقه، و لو لم تکن المرئه ناقصه العقل لم تکن شهادتها کذلک. (فاتقوا) ایها الناس (شرار النساء) و لا تملکوهن ازمه الامور، فان الناقص اذا کان شرا و ملک اوجب الفساد و التبار، و لذا قال الرسول صلی الله علیه و آله ذل قوم ولیتهم امرئه (و کونوا من خیارهن علی حذر) لان الخیر العملی لا یوجب تبدلا فی الخلقه، فمثلا السفیه اذا کان خیرا لا یوجب کونه خیرا رشدا و حصافه فی عقله و تصرفاته (و لا تطیعوهن فی المعروف) بان لا یکون عملکم بالمعروف صادرا عن اطاعتهن، بل صادرا عن انفسکم و حسن المعروف الذاتی (حتی لا یطمعن فی المنکر) فان الانسان اذا رای نفسه مطاعا، تدرج من الامر بالحسن الی الامر بالقبیح.

خطبه ۰۸۰

[صفحه ۳۰۵]

فی تعریف الزهد فی الدنیا و تعیین الزاهد (ایها الناس: الزاهاده قصر الامل) بان لا یکون الانسان طویل الامل، و معنی طول الامل ان یامل الانسان ان یبقی فی الدنیا طویلا و یرغب فی نعیم الدنیا، فان ذلک یوجب التکالب علیها مما ینسی الاخره فلا یعمل العمل اللائق بها (و الشکر عند النعم) لان الزاهد نظره الی الاخره و کلما کان نظر الانسان الی الاخره یکون متوجها الی الله سبحانه مما یوجب شکره لکل نعمه للالتفات الحاصل له، و ذلک دون غیر الزاهد الذی هو اقل التفاتا او عدیم الالتفات (و الورع عن المحارم) ای الاجتناب عنها، فان الزاهد یعرف عظم خطر المحرمات فیجتنب عنها بخلاف غیر الزاهد (فان عزل ذلک) الزهد (عنکم) ای لم تکونوا زاهدین فی الدنیا معرضین عنها- فان عزب بمعنی غرب و بعد- (فلا یغلب الحرام صبرکم) بان تقتحموا المحرمات حسب شهوه النفس، و لا تتمکنوا من کف النفس عن الشهوه، اذ فی اقتحام المحرمات نکالا و عقابا. (و لا تنسوا عند النعم شکرکم) بان تترکوا الشکر اطلاقا، فان هناک واسطه بین الشکر المطلق و نسیان الشکر اطلاقا، کما ان هناک واسطه بین الزهاده و بین ارتکاب المحرمات، و الامام علیه‌السلام یامر باتباع الوسط اذا لم یتسنی ل

لانسان المرتبه الراقیه من الزهد و الشکر (فقد اعذر الله الیکم) یقال اعذرت الی فلان بمعنی اقمت لنفسی عنده عذرا و معنی اعذر الله، انه تعالی اقام العذر حتی اذا عاقب یکون قد اتم الحجه، و لم یکن عقابا بلا بیان (بحجج مسفره) من اسفر اذا بان و ظهر (ظاهره) تاکید لمسفره، و الحجج هی الانبیاء و الائمه الذین نصبهم لهدایه العباد و ارشاد الناس لئلا یقول احدکم لم اک اعلم لزوم الشکر او خطر المحرمات (و کتب بارزه العذر) ای کون تلک الکتب السماویه ظاهره فی اتمام الحجه الموجبه لان یکون لله عذرا فی عقابکم اذا خالفتم (واضحه) لیست بغامضه، و لا بعیده من متناول الناس.

خطبه ۰۸۱

[صفحه ۳۰۷]

(فی صفه الدنیا، لتزهید الناس فیها) (ما اصف من دار اولها عناء) ای تعب و نصب، و (ما) استفهامیه، و کون اول الدنیا عناء واضح فان

الانسـان لاـ يردها الا بصـعوبه فی الحمل و الوضع و ما اشـبه (و اخرها فناء) ای عاقبه الناس فيه ان يموت او عاقبه نفس الـدنيا ان تنفى عنـد قيام الساعه و دار لا تبقى ينبغى ان يزهـد فيها لعدم قيمه حقيقيه للشـىء الذى يفنى و لا يدوم (فى حلالها حساب) اذ يحاسب الله سبحـانه يوم القيـامه كـل مـا عمـل الانسـان من خيرا و شـر و المراد بالحلاـل- على الظـاهر- كـل ما ليس بحرام، بقرينه المقابله (و فى حرامها عقاب) و نكال (من اسـتغنى فيها) غناء فى المال او الجاه او ما اشـبه (فتن) بمعنى انه يعرض عن الذى يجب عليه بالنسبه الى ما اعطاه الله تعالى، فاذا صار صاحب مال بخل او صاحب جاه لم يقض الحوائـج و تكبر، او صاحب علم لم يبـذل و شـمخ بانفه و هكذا. (و من افتقر فيهـا حزن) و من المعلوم لزوم النفره عن شـىء يوجب كلاـ طرفيه المشـقه و الاـنحراف. (و من ساعاهـا) اى سـعى لاـجلها (فـاتته) اى تفوته الـدنيا، فـان الـدنيا لاـ تحصل بالسـعى و انما بالتقـدير و النصـيب كما قال الشاعر: جرى قلم القضاء بما يكون فسـيان التحرك و السكون و هذا غالبى، لا دائمى

. كا ان قوله (ع) (من استغنى الخ) غالبى، فان هذه الحمل على نحو القضيه الطبيعيه لا الكليه كما لا يخفى، و قد تفسر هذه الجمله بان فاتته بمعنى سـبقته فانه كلما نال الانسان شـيئا فتحت له ابواب الامال فيها فلا يكاد يقضى مطلوبا واحدا حتى يهتف به الف مطلوب، و الـذى ذكرناه اظهر فى معنى الجمله. (و من قعـد عنها) اى عن الـدنيا (و اتته) اى اتته الدنيا، فليس حصولها بالسـعى، و ان كان للسـعى مدخلا، و لذا نرى: كم عاقل عاقل اعيت مذاهبه و جاهل جاهل تلقاه مرزوقا هذا الذى ترك الانسان يذعن ان هناك من خلق الاشـياء تدقيقا (و ... بها) اى جعل الدنيا اله البصـيره ليرى بها الاشـياء و يعتبر بها الامور كيف تصـرف و تنتقل من حال الى حال (بصـرته) اى ارته الامور مجاريها و مصايرها، فلا يغتر بها لمعرفته حقيقتها (و من ابصـر اليها) بان جعل غايه نظره الدنيا يتطلب جاهها و مالها و عزها (اعمته) و تسبب له الهلاک، فان النظر الى الدنيا كالنظر الى المراه قد تكون نظره اليه و قد تكون نظره استقلاليه.

خطبه ۰۸۲

[صفحه ۳۱۰]

(و هى من الخطب العجيبه و تسـمى الغراء) و كونهـا عجيبه لاشـتمالها على غرائب احوال الانسان فى النشائين بعبارات بليغه، و اساليب بـديعه، قـد بلغ الامام عليه‌السـلام عمق احوال الـدنيا و احوال الاخره. (الحمـد لله الـذى علا) اى ترفع (بحوله) و قـدرته، و لا يخفى ان صفات الذات اذا صـيغت فى قالب الفعل انسـلخ الفعل بالنسـبه اليها عن الزمان، فاذا قيل (علم الله) او (علا) او (قدر) او ما اشـبه لا يراد بها انه صار الى تلك الصـفات بعـد ان لم يكن، بل المراد نسـبه المصـدر الى الـذات، بمعنى انه عالم قادر عال، و هكـذا، بل قـد ذكر المحقق الخراسانى فى الكفايه ان الفعل لا وضع له للزمان، و انما ينصـرف منه ذلک انصـرافا حسب القرينه العامه، و المعنى ان قـدرته العـامه هى الموجبه لكونه سـبحانه عاليـا رفيعـا، اذ ذو القـدره فوق مـا لاـ قـدره له، (و دنـا) اى قرب الى الخلق قربـا معنويـا بالاطلاع و الاحسـان (بطوله) اى بفضـله و كرمه فكمـا ان المتفضـل قريب الى المتنعم قربا حسـيا كـذلک الله سـبحانه قريب الى الخلق قربا معنويا (مانـح كـل غنيمه و فضـل) فـان كلمـا يغتنمه الانسـان من خير و مـا يـاتيه من فضـل و احسان فانه من الله سـبحانه (و كاشف كل) بليه (عظيمه) فانه تعالى هو الذى يزيل ال

مكاره، و انما قيل (كشف) تشبيها للمكاره بالغاشيه التى تغشـى الانسان فاذا ازيلت فقـد كشـفت (و ازل) هو الضـيق و الشـده (احمده على عواطف كرمه) العطف هو الميل نحو الغير، و نسبته الى الكرم مجاز من باب علاقه السـبب و المسبب لان الكرم لا يعطف و انما الشـخص يعطف (و سوابغ نعمه جمع سابغه و هى النعمه الشامله من سـبغ الظل اذا عم و شمل. (و اومن به) اى بالله سبحانه (اولا باديا) اى فى حال كونه تعالى اول الاشـياء لا شـى قبله او معه، و كونه باديا اى ظاهرا لاخفاء فيه (و استهديه) اى اطلب هدايته فى حال كونه (قريبـا) الى الانسـان بـالعلم و القـدره (هاديـا) يهـدى النـاس من الظلمـات الى النور و من الباطل الى الحق (و اسـتعينه قادرا قاهرا) فانه يتمكن من عون الانسـان لقـدرته و يتمكن لقهر الصـعاب و تـذليلها (و اتوكـل عليه) التوكـل هو تفويض الاـمر الى الله سـبحانه ليتولى

انفاذه و امضائه (کافیا) یکفی من کل شیء (ناصرا) ینصر من طلب النصره منه فی اموره (و اشهد ان محمدا صلی الله علیه و آله عبده و رسوله) و کان الشهاده بکونه صلی الله علیه و علی آله عبده لئلا یغال محبیه فیرفعوه فوق درجته، و ان کان هذا غیر خاص به اذ کل انسان عبد له تعالی. (ارسله) تعالی الی البشر و معنی ا

لارسال تحمیل الرساله، و ان لم یکن هناک تحرک من محل الی محل اخر (لانفاذ امره) ای ایصال امر الله تعالی الی المامورین (و انهاء عذره) العذر هو الحجه، و المعنی ابلاغ احکام الله تعالی الذی یوجب الحجه من الله علی الناس حتی اذا لم یعملوا و عاقبهم کان ذلک بعد اتمام الحجه (و تقدیم نذره) النذر جمع نذیر و هو التخویف، و المعنی ان یبین الرسول المخوفات للناس، و انما سمی تقدیما باعتبار ان ذکرها مقدم علی وجودها الخارجی فالرسول یبین ان من زنا- مثلا- فعلیه کذا من العقاب، فقد قدم الانذار علی العقاب الذی یشتمل الزانی.

[صفحه ۳۱۲]

(اوصیکم عباد الله بتقوی الله) ای اتقائه و الخوف منه (الذی ضرب لکم الامثال) جمع مثل، و هو ما یذکر مما اصاب الاولیین الذین عصوا و خالفوا الاوامر، او المراد مطلق المثل الذی جیء به لتوضیح الکلام. (و وقت لکم الاجال) جمع اجل و هو اخر مده الانسان، او مده کونه فی الحیات، و المراد ان الله سبحانه جعل للبشر وقتا محدودا بلا زیاده او نقصان (و البسکم الریاش) و هو اللباس الجمیل الذی یتزین به الانسان، و المراد اما الالبسه و اما صوره الانسان التی بها جمال الانسان علی سائر انواع الحیوان (و ارفغ لکم المعاش) یقال رفغ عیشه رفاغه ای اتسع، ای انه سبحانه اوسع علیکم ما تعیشون به من مال و ماکول و مسکن و ما اشبه (و احاطکم بالاحصاء) ای انه سبحانه احصاکم و یعلم تعدادکم، و العالم محیط بالعلوم معنی، کما ان السور محیط بالبلد خارجا (و ارصد لکم الجزاء) ای اعده لکم فکل انسان یلقی جزائه (و اثرکم) ای اختارکم (بالنعم السوابغ) جمع سابغه و هی الواسعه، فان الله سبحانه اختار الانسان لاعطائه اعظم النعم مما لم یفعله بالملائکه و سائر مخلوقاته. (و الرفد الروافغ) الرفد جمع رفده و هی العطیه، و الروافغ جمع رافغه و هی المتسعه (و انذرکم بالحجج

البوالغ) جمع بالغه ای الحجه الواصله الیکم (و احصاکم عددا) فهو یعلم عددکم (و وظف لکم مددا) ای جعل لکم مده و امتدادا فی الحیات لا تتجاوزون عنه، و لعل التکرار لئلا یتوهم لمبالغه فی قوله (وقت لکم الاجال) (و احاطکم بالاحصاء) فان الذهن یستبعد علم احد بکل انسان و ان تکون الاوقات المختلفه بالجعل و التوظیف فالتکرار للاثبات و التاکید و الترکیز (فی قرار خبره) ای ان الاحصاء و التوظیف فی مستقر- هو الدنیا- جعل ذلک للاختبار و الامتحان (و دار عبره) فان الدنیا دار الاعتبار و الاتعاظ. (انتم مختبرون فیها) فان الله سبحانه یمتحن الانسان فی الدنیا (و محاسبون علیها) ای یحاسبکم علی الدنیا، و المراد الحساب علی تعاطی الانسان الدنیا (فان الدنیا رنق مشربها) الرنق هو الکدر، و هذا کنایه عن الام الدنیا، و همومها، فهی مثل الماء الکدر الذی لا یهناء شاربه و قوله (فان) ب (الفاء) تفریع علی قوله (اوصیکم) کانه علیه‌السلام قال اترکوا لذات الدنیا فانها کدر (ردغ مشرعها) المشرع المحل الذی یتمکن الانسان من الوصول الی ماء النهر و نحوه و الردغ الکثیر الطین و الوحل (یونق منظرها) ای یعجب منظر الدنیا، فان الانسان اذا نظر الیها اعجبته و ظن انها بدون الام و

هموم (و یوبق) ای یهلک (مخبرها) ای الاخذ بها، فان من یاخذ بالدنیا بلا احتراز و توقی یهلک لما یصیبه من الاثام و المعاصی. (غرور حائل) ای ان الدنیا غرور یحول و یزول فلا یبقی، و حمل (غرور) علی الدنیا مبالغه، مثل (زید عدل) و حائل من حال یحول اذا زال و لم یبق (و ظل زائل) ای ان الدنیا کالظل الذی تنسخه الشمس فلا یبقی و انما یمکث برهه (و سناد مائل) السناد ما یستند الیه الانسان فان کان ثابتا قائما استقر المستند الیه، و ان کان مائلا مشرفا علی الوقوع کان المستند الیه فی معرض السقوط (حتی اذا انس نافرها) النافر من الحیوان الذی لا- یئنس، و انس النافر کنایه عن التعب لاجل الایلاف، کما یتعب من یرید تذلیل الحیوان الوحش لیانس (و اطمان ناکرها) ای الذی ینکر الدنیا، و هو کنایه عن الاطمینان و الاستقرار الذی یحصل للانسان بعد جهد و جد، من جهه

الملاذ و المكانه الاجتماعيه و ما اشبه. (قمصت) الدنيا (بارجلها) يقال قمصت الدابه اذا رافعت يديها معا و طرحتهما، و فى ذلك طرح للراكب لانه يميل الى الخلف بهذا العمل (و قنصت باحبلها) اى اصطادت بالشباك التى بسطتها لاقتناص الناس، و ذلك عن ايجاد المشاكل لهم، او اماتتهم (و اقصدت باسهمها) جمع سهم اى ارسلت

سهامها الى هذا الانسان المطمئن حتى تجرحه و توذيه (و اعلقت المرء اوهاق المنيه) الاوهاق جمع وهق و هو شى كان يستعمله اللصوص اذا ارادوا التسلق، فهى حبال فى راسها عصى معقوفه، يطرحونها على الحائط ثم يتسلقونها و تسمى بالفارسيه (كمند) يعنى ان الدنيا تطرح على المرء حبال الموت لتجره نحو الفناء و الهلاك، او بمعنى يصعد الموت اليه بسبب الوهق. (قائده له الى ضنك المضجع) اى تقود الدنيا الانسان الى ضيق القبر، فان الضنك بمعنى الضيق (و وحشه المرجع) فان الانسان يستوحش من الاخره لعدم انسه بها (و معاينه المحل) اى مشاهده مكانه فى الاخره (و ثواب العمل) اى جزاء ما عمله فى الدنيا، فان (ثوب) بمعنى جزاه، قال تعالى (هل ثوب الكفار) (و كذلك الخلف يعقب السلف) فانه تذهب الاجيال جيلا بعد جيل، و كلها تبتلى بالدنيا، بما ذكر لها من الاوصاف (لا تقلع المنيه اختراما) اقلع عن الشى امتنع عنه، و الاخترام الموت اى لا تمتنع المنيه عن اهلاك الاحياء، بل الموت جاد مستمر فى اهلاك الناس. (و لا يرعوى الباقون اجتراما) اى لا يكف الناس الباقون عن اقتراف الاثام و الجرائم، فانهم لا يعتبرون بموت ابائهم و اسلافهم ليكفوا عن الذنب و يكفروا فى المصير (يحتذون مثالا) اح

تذى، بمعنى اقتدى و المعنى ان الباقين يقتدون فى اعمالهم اثار السابقين مثلا بمثل، بلا ارعواء و لا انقلاع (و يمضون ارسالا) جمع رسول و هو القطيع من الخيل و الابل و الغنم، اى ان الناس كالاغنام يسير بعضهم اثر بعض (الى غايه الانتهاء) اى الى غايه هى انتهاء الانسان فى الحيات (و صيور الفناء) على وزن تنور مشتق من صار بمعنى مصير الشى و ما يول اليه امره (حتى اذا تصرمت الامور) اى انقضت امور هذا العالم مما قدرها الله سبحانه (و تقضت الدهور) جمع دهر و هو مده طويله من الزمان و معنى تقضت انقضت و تمت (و ازف النشور) اى اقترب يوم القيامه، و يسمى بالنشور لنشر الناس فيه بعد الممات (اخرجهم) الله سبحانه (من ضرائح القبور) جمع ضريح و هو الشق وسط القبر، و اصله من ضرحه، بمعنى دفعه، و سمى بذلك لعلاقه الحال و المحل فان الميت مدفوع الى هناك او باعتبار انه يدفع دون ضرح الشق (و اوكار الطيور) جمع وكر و هو مسكن الطير، فان بعض الطيور ياكل الاموات و يجمع اجزائهم من عظام و نحوها فى مساكنها (و اوجره السباع) جمع وجار و هو مسكن السبع و نحو فان السباع تاكل الاموات و تبقى فضلاتهم فى محلاتها (و مطارح المهالك) جمع مطرح و هو محل طرح الشىء اى الاماكن التى

طرحت فيها اجزاء اولئك الاموات، و هلك فيها الناس. فى حال كون الناس (سراعا الى امره) تعالى، اى يسرعون لحضور القيامه و سراع جمع سريع (مهطعين) اى مسرعين عن الهطع بمعنى ارع (الى معاده) اى المحل الذى قرره الله سبحانه لعود الانسان و هو المحشر، و الفرق بين الجملتين ان الاولى بالنسبه الى امره تعالى. و الثانيه بالنسبه الى المحشر، و انكانت النتيجه واحده (رعيلا) اى فى حال كون البشر كالرعيل، و هى القطعه من الخيل، شبهوا بها لتلاحق جماعات الناس بعضهم ببعض كما تتلاحق قطع الخيل (صموتا) اى ساكتين لا يتكلمون لخوف الموقف، فى حال كونهم (قياما) جمع قائم فان الدهشه تمنعهم عن الاستراحه و الجلوس (صفوفا) مصطفين كل صنف صف (ينفذهم البصر) و الظاهر ان المراد انه لا مخفى منهم بل كلهم فى صحراء واحده بارزون حتى ان الانسان اذا نظر اليهم يحيط بهم بغير ان يمنع عن رويتهم مانع من ستر او حجاب او مخباء او ما اشبه ذلك. (و يسمعهم الداعى) فان الذى يدعوهم من قبله سبحانه يسمع جميعهم فلا يخرج احد منهم من قبضته سبحانه (عليهم لبوس الاستكانه) هى بمعنى الخضوع و اللبوس ما يلبس، و هذا كنايه عن انهم خاضعون منتهى الخضوع حتى كانهم لابسون لباس الخضوع من راسهم الى

اقدامهم (و ضرع الاستسلام) الضرع الوهن و الخشوع و الاستسلام تسليم الامر، فهم خاضعون لامر الله تعالى، حيث لا قوه تمنعهم عن حكمه (و الذاله) فهم اذلاء لا عزه لهم و لا منعه (قد ضلت الحيل) جمع حيله و هى العلاج للتخلص من المشكله التى يقع الانسان فيها، اى انهم لا حيله لهم لدفع مكاره يوم القيامه فقد انقطعت الحيل التى كانوا يباشرونها فى دار الدنيا و ضلت كنايه عن فقدانها (و

انقطع الامل) فلا رجاء لهم فی غیره سبحانه و تعالی. (و هوت الافئده) جمع فواد. و معنی هرت اضطربت، فان الانسان اذا رای مهول حس فی قلبه انه یهوی الی الاسفل، فی حال کون تلک القلوب (کاظمه) قد کظمت غضبها لانه لا منفد للغضب هناک (و خشعت الاصوات) ای خفیت کما قال سبحانه: (و خشعت الاصوات للرحمان فلا یسمع الا همسا) (مهینمه) الهینمه الکلام الخفی، فان من طبع الانسان ان یتکلم عند المخوف بالهمس و الاخفات، و کانه لئلاـ یظهر شخصه فیبتلی بما یخاف منه و یخشاه (و الجم العرق) فان الانسان اذا عرق کثیرا جرت المیاه من راسه الی طرف فمه فکانه لجام علی فیه، او المراد انهم یعرقون حتی یبلغ العرق من اقدامهم الی افواههم فهم فی بحر من عرقهم. (و عظم الشفق) ای الخوف (و ارعدت الاسماع) ا

ی عرتها الرعده، فان الانسان اذا سمع صوتا مزعجا یحس برعده فی اذنه (لزبره الداعی) من زبره معنی زجره، و المراد بالداعی الملک الذی یدعو الناس بشده (الی فصل الخطاب) ای الخطاب الفاصل بین الحق و الباطل (و مقابضه الجزاء) ای قبض جزاء اعمالهم، و کانه جیء من باب المفاعله، لان الانسان یعطی العمل و یاخذ الجزاء فذلک اخذ و اعطاء (و نکال العقاب) عطب بیان ل (نکال) او هو اشد انواع العقاب، فمن باب اضافه الخاص الی العام نحو (خاتم فضه) (و نوال الثواب) یقال ناله اذا وصل الیه، و من المعلوم ان الخوف لیس من الثواب، و انما الخوف من انه هل یعاقب او یثاب فالجملتان تحکیان شیئا واحدا متعلقا للخوف، لا ان الخوف یتعلق بکل واحد منهما استقلالا.

[صفحه ۳۱۹]

(عباد مخلوقون اقتدارا) ای خلقهم الله تعالی بقدرته (و مربوبون اقتسارا) المربوب هو المملوک، و الاقتسار من القسر بمعنی الجبر (و مقبوضون احتضارا) ای یقبضهم الله سبحانه حال احتضارهم و هو حاله الموت (و مضمنون اجداثا) جمع جدث و هو القبر، ای ان البشر لا یملک من امره شیء فهو مخلوق بدون اختیاره، و یملک ناصیته الله سبحانه فی هذه الحیاه فلا یملک من امره صحه و لا مرضا و لا غنی و لا فقرا، و لا سائر الشون التکوینیه، ثم اذا اراد سبحانه ان یمیته اماته بدون اختیاره و اقبره فی المحل الذی قدره له (و کائنون رفاتا) ای حطاما مهشمه مبعثره، تتفرق اجزائهم، کالیابس من الحشیش (و مبعوثون افرادا) کما قال سبحانه: (لقد جئتمونا فرادی کما خلقناکم اول مره) فان کل انسان یحشر وحده لیس معه عشیرته و افراد اسرته. (و مدینون جزاء) ای مجزیون بجزاء اعمالهم، فان الدین بمعنی الجزاء قال تعالی: (مالک یوم الدین) و قال الشاعر: (و لا انت دیانی فتحزونی) (و ممیزون حسابا) کل یحاسب علی عمله ممیزا عما سواه فلا تزر وازره وزر اخری (قد امهلوا) امهلهم الله سبحانه فی الدنیا (فی طلب المخرج) ای الخروج من الذنوب و المعاصی بالتوبه و العمل الصالح (و هدوا سبیل

المنهج) ای ارشدهم الله سبحانه الی الطریق الواضح للسعاده، فان النهج هو الطریق الواضح، و المراد بذلک الشریعه الاسلامیه التی توصل بسالکها الی الجنه و السعاده. (و عمروا مهل المستعتب) (المستعتب) هو الذی یطلب رضاه، من استعتبه اذا استرضاه، و المعنی ان الله سبحانه اعطی الانسان من العمر بمقدار مهله المستعتب فانک اذا استرضیت شخصا و طلبت منه ان یرضی تفسح له فی المجال. (و کشفت عنهم سدف الریب) السدف جمع سدفه بمعنی الظلمه، و الریب جمع ریبه و هی الشبهه ای ان ظلم الشبهات قد کشفت عن الناس ببرکه الادله و الحجج التی اقامها الانبیاء فلا شبهه لا حد فی الضلال و الانحراف (و خلوا لمضمار الجیاد) ای ترکوا فی مجال من اعمارهم یتمکنون به من التسابق الی الخیرات، فان المضمار هو المکان و الزمان الذین یضمر فیهما الخیل، فانه اذا ارید السباق، جوع الخیل لیضمر و یهزل فیتمکن من العدو و لا یمنعه السمن من الرکض و الجیاد جمع جواد و هو الفرس (و) خلوا ل (رویه) ای اعمال الفکر فی الامر (الارتیاد) بمعنی طلب ما یراد ما یختاره الانسان، و المعنی انهم امهلوا، فلم یوخذوا سریعا، حتی لا یکون لهم مجال فکر و عمل. (و) خلوا ل (اناه المقتبس المرتاد) الاناه التوئده

مقابل العجله، و المقتبس الذی اخذ قبسا من الضیاء- کمصباح او نحوه- و المرتاد الذی یرید شیئا، فان الانسان اذا طلب شئیا فی اللیل، و بیده مصباح یستنیر به لیظفر بمطلبه تانی فی الحرکه و الطلب، و المعنی ان الناس فی الدنیا امهلوا کمثل هذه المهله و هذا

کنـایه عن طول الامـل (فی مـده الاجـل) ای فی امتـداد الاجل المضـروب للانسان فی الحیاه، و هـذا یتعلق بقوله (خلوا) ای انهم ابقی علیهم فی هـذه المـده (و مضـطرب المهل) ای مـده الاضـطراب، و هو بمعنی الاختلاف مجیئا و ذهابا (فیا لها امثالا صائبه) (یا) حرف نـداء و (اللام) للاسـتغاثه و (هـا) تعود الی الامثـال، باعتبـار ذکرهـا سابقـا، کـان المتکلم یسـتغیث بالامثال لتحضـر فیفهمها السامع، و یستجیب لدعوه القائل. (و مواعظ شافیه) ای انها عظات تشفی من داء الجهل و العصیان (لو صادفت قلوبا زاکیه) ای قلوبا ذات زکات و طهـاره، فـان من القلوب مـا لاـ تنفعهـا المواعظ لکونها کالاراضـی المالحه التی لا تنبت شـیئا و من القلوب بعکس ذلک (و اسـماعا واعیه) تعی و تستوعب الحق و هذا کنایه عن النفوس الواعیه، و الا فالسمع اله- کما لا یخفی- (و اراء عازمه) ای تعزم علی الحق، فان بعض الناس لا ملکه لهم تسبب عزمهم علی الامور الخیره، و بالعکس

من ذلک بعض الناس الـذین لهم عزم قوی و اراده شدیده (و البابا حازمه) جمع لب، و هو العقل، و الحازم هو المقدر للامور المعطی کـل شـیء قـدره، فلاـ یفوته شـیء ممـا ینبغی الاخـذ له و العمـل به. (فاتقوا الله) ای خافوه، بمعنی لا تعصوه (تقیه من سـمع) الموعظه (فخشع) ای خضع الله سـبحانه فاطـاع اوامره (و اقترف فـاعترف) الاقتراف تعاطی الـذنب، و حیث ان الاعتراف فیه نوع خضوع و نـدم، کـان الاعتراف بالـذنب لـدیه تعالی حسـنا (و وجل) ای خاف الاخره (فعمل) ما یوجب سـعادته (و حاذر) ای خاف الفوت (فبادر) ای سـارع الی العمـل الصالـح (و ایقن) ای تیقن بصـدق مـا اخبره الانبیـاء حول امور الاـخره (فاحسن) فی العمل (و عبر) ای عرضت علیه اسباب العبره (فاعتبر) ای اتعظ و انزجر (و حـذر) ای خوف من العذاب و النکال (فازدجر) ای انتهی عن المعاصـی و الاثام (و اجاب) داعی الله (فاناب) ای رجع عن طریقته السابقه الضاله، و انما اخـذ یتبع الداعی عن قبله سـبحانه. (و رجع عن اعماله السابقه (فتاب) الی الله توبه نصوحـا (و اقتـدی) بالصـالحین کالانبیاء و الائمه (فاحتـذی) ای رسم خطاهم و جعل عمله طبق عملهم (و اری) ای راه الانبیاء طریق الهدایه (فرای) الطریق المنجی المسعد، بمعنی اتبعه، فان من اری فلم ی

عتنی، فکـانه لم یر، فان البصـیر الـذی لا یعمل بمقتضـی ما یبصـر، و الاعمی سواء (فاسـرع) نحو عمل الخیر (طالبا) للنجاه (و نجا) من المهالـک بحزمه (هاربا) ای فی حال کونه هاربا عن المعاصـی و الاثام (فافاد ذخیره) افاد و اسـتفاد بمعنی واحـد، ای اسـتفاد الـذخیره الصـالحه التی یـدخرها لاخرته فی دنیاه (و اطاب سـریره) ای طیب باطنه، فلم یکن قلبه اثما و لا منطویا علی الرذائل (و عمر معادا) ای عمل ما یوجب تعمیر آخرته و سـعاده محشـره (و استظهر زادا) ای حمل الزاد لاخرته، تشبیها بالمسافر الذی یحمل زاده، یقال استظهر، بمعنی جعل الزاد فوق ظهره. (لیوم رحیله) الـذی یرحل فیه من الـدنیا الی الاخره (و وجه سبیله) ای لطریقه الذی یسـلکه الی الاخره، و اضـافه الوجه الیه للتوضـیح (و حـال حاجته) و هو ما بعـد الموت الـذی یحتاج الانسان فیه الی العمل الصالـح (و موطن فاقته) ای محل فقره (و قدم) العمل الصالح (امامه لدار مقامه) فان الانسان یقم فی الاخره الی الابد اذا لا زوال لها و لا اضـمحلال، بخلاف الدنیا فانها دار زوال و انتقال (فاتقوا الله عباد الله) منادی حـذف منه حرف النداء (جهه ما خلقکم له) ای توجهوا الی الناحیه التی خلقتم له، و هی جهه العمل الصالح، و الاجتناب عن المحرم

ات و الاثـام، فکـانه قـال اعلموا متقین لتلـک الجهه (و احـذروا منه) ای خافوا من الله سـبحانه (کنه ما حـذرکم من نفسه) لقـد حـذرنا سبحانه من معاصـیه، و حیث ان کنه الشـیء نهایته من جهه السـر، اعیر بمعنی النهایه و الغایه، ای احذروه غایه الحذر. (و استحقوا منه) ای اعملوا عملا تسـتحقون بذلک العمل (ما اعدالکم) فی الاخره من انواع المثوبات (بالتنجز لصدق میعاده) تنجز الوعد طلب وفائه، و صـدق المعیاد مطالبه الخارج للوعد، بان یفی بما وعد، و المعنی انهم یسـتحقون الوفاء بالوعد الذی وعدهم سـبحانه باعطائهم الجنه و الرضوان (و الحذر من هول معاده) معطوف علی التنجز، ای احذروا من اهوال معاده- باجتناب المعاصـی حتی تسـتحقون ما اعدالکم، و حاصل المعنی لتمام الجمله (اطلبوا) و (احذروا) لتستحقوا ما اعدلکم.

[صفحه ۳۲۳]

(منها) ای بعض تلک الخطبه، و قـد حـذف الشـریف ما بین الفقرتین، کما هو دابه حیث انه یجمع المختار من کلامه علیه‌السـلام، الی

کلما وصل الیه. (جعل) الله سبحانه (لکم اسماعا لتعی) ای تدرک (ما عناها) ای اهمها، فان الانسان یصرف سمعه فیما یهمه لا فی کل شیء (و ابصارا لتجلو) من جلاعن المکان، بمعنی فارقه (عن عشاها) العشی ظلمه تعرض للعین باللیل. ای تفارق الظلمه الی البصیره، و ذلک کنایه عن رویه الحق (و اشلاء) جمع شلو و هو عضو الجسد (جامعه لاعضائها) فان لکل عضو من اعضاء الانسان اعضاء مثلا فی الید الاصابع و الکف و العضد و هکذا، فکل شلو جامع لاعضاء (ملائمه) تلک الاشلاء (لا حنائها) جمع حنو بالکسر، و هو کل ما اعوج عن البدن، و المراد تناسب الاعضاء للمفاصل و المنعطفات (فی ترکیب صورها) ای فی حال کون الا شلاء ملابسا لترکیب الصور فلکل عضو صوره خاصه و هیئه مخصوصه (و مدد عمرها) فان لکل عضو عمر خاص به، فالانسان تعمر اقل، و العین و الاذن قد تعمران اقل من سائر الاعضاء، فیصبها العمی و الصمم. (بابدان) ای ان تلک الاشلاء و سائر جهات الجسم ملابسه بالبدن (قائمه بارفاقها) جمع رفق بالکسر، و المراد بها المنافع، فان البدن قائم بمنافعه، و

معنی ذلک ان قیام البدن بسبب وصول المنافع الیه، او ان البدن یاتی لنفسه بما ینفعه (و قلوب رائده) ای طالبه (لارزاقها) فان القلب یصرف همه لطلب الرزق للاشلاء (فی) حال کون تلک الابدان بما یتبعها فی (مجللات نعمه) من جلله بمعنی غطاه ای ان نعمته سبحانه تغمر الانام، فهو من اضافه الصفه الی الموصوف (و موجبات مننه) ای النعم التی هی منه منه سبحانه علی البشر مما توجب الشکر (و حواجز عافیته) ای عافیته التی تحجز و تمنع الانسان ان یوصل الیه سوء. (و قدر لکم اعمارا سترها عنکم) فان الانسان لا یعلم قدر عمره (و خلف لکم عبرا) جمع عبره و هی ما یوجب اعتبار الانسان و تبصره حتی لا- یقع فی المحذور و المشکله (من آثار الماضین) فان اخبار السالفین الباقیه للاجیال توجب لهم تبصرا و عبره (قبلکم، من مستمتع خلاقهم) الخلاق النصیب، ای نصیبهم الذی اوجب استتماعهم بالحیاه، فان ما وصلنا من اخبار نعم الماضین، مثلا- موجب لا-ن نعتبر فلا- نغتر اذا راینا مقبله علینا (و مستفسح خناقهم) الخناق حبل یخنق به، فاذا کان فیه سعه و فسحه لم یجعل الهلاک بالمختوق، و هذا کنایه عما نعمله من طول مده حیاه الماضین ای انهم کانوا ذوی اعمار طویله، و مع ذلک لم یتوبوا، و اخذوا فاهلک

وا- مثلا-. (ارهقتهم) ای اهلکتهم و اعجلت بهم (المنایا) جمع منیه و هی الموت (دون الامال) ای قبل ان یصلوا الی امانیهم (و شذ بهم عنها) ای عن الامال و معنی شذ بهم، بعدهم (تخرم الاجال) الخرم بمعنی القطع و الشق، ای ان اجالهم التی اهلتکم بعدتهم عن الوصول الی المالهم، و اضافه (نخرم) الی (الاجال) من اضافه المصدر الی الفاعل (لم یمهدوا) ای لم یهیئوا وسائل راحتهم فی الاخره (فی) حال (سلامه الابدان) بل صرفوا ابدانهم السلیمه فی اللهو و اللعب (و لم یعتبروا فی انف الاوان) انف الاوان، بمعنی اوله، یقال امر انف، ای اول لا شیء قبله و کانه ماخوذ من الانف الذی هو اول الجسم نتوا (فهل ینتظر) بعد اولئک، و الاستفهام للانکار (اهل بضاضه الشباب) البضاضه امتلاء البدن و قوته و رونقه (الاحوانی الهرم) الهرم الشیخوخه، فانها موجبه للحنو، ای المیل نحو الضعف و العجز (و اهل غضاره الصحه) الغضاره طیب العیش فان الصحیح طیب العیش (الانوزال السقم) جمع نازله، فان السقم ینزل بالانسان (و اهل مده البقاء) ای الذین لبقائهم مده و امتداد (الا آونه الفناء) آونه الشی وقته (مع قرب الزیال) مصدر ازلیه، ای قرب زوال الانسان عن الدنیا و انتقاله الی الاخره (و ازوف) ای

اقتراب من ازف بمعنی اقترب (الانتقال) من هذه الدار (و علز القلق) العلز کالرعده یاخذ المریض، فان الانسان قد یکون مطمئنا هادی البال، ثم ینقلب حاله الی القلق و الاضطراب. (و الم المضض) هو بلوغ الحزن الی القلب، فان ذلک یولم الانسان اشد الایلام، و المراد بهذه الجمله و سابقها و لاحقها اما وقت الموت و اما وقت تبدل النعم الی شده و ضنک نحو (حوانی الهرم) و (غصص الجرض) هو الریق، و غصص جمع غصه، و هی عدم نزول الماء الی الجوف لا-فه فی الحنجره او شبه ذلک (و تلفت الاستغاثه) فان الانسان المحتضر یتلفت الی من حوله مستغیثا بهم (بنصره الحفده) جمع حفید و هو الحاشیه للانسان من صدیق و معین و اولاد و نحوهما، ای یستغیث لینصره الحفید مما به من الکرب و الهم (و الاقرباء) جمع قریب (و الا-عزه) جمع عزیز (و القرناء) جمع قرین و هو قرین الانسان فی عمره، او عمله، او ما اشبه (فهل دفعت الاقارب) ما نزل بالمرء من الکرب و المصائب، و هذا استفهام انکاری، ای انهم لا

یتمکنون من الـدفع. (او نفعت النواحب) جمع نـاحبه و هی البـاکیه لمصـیبه الانسـان (و قـد غودر) ای ترک و بقی (فی محله الاموات رهینا) ای مرهونا محبوسا، فلا رجوع له (و فی ضیق المضجع) ای القبر، فان القبر م

حل ضـجعه الانسان (وحیدا) لا احد معه الا عمله (قد هتکت الهوام جلدته) الهوام جمع هامه، و هی الحیوان الصغیر کالدود و النمل و مـا اشـبه، او مـا له سم کـالحیه و الافـعی، فانهـا تشق جلـد الانسـان لتاکل من لحمه و تشـرب من دمه (و ابلت) من البلاء مقابل الجـده (النواهک) جمع ناهکه، و هی التی تضعف الانسان و توذیه (جدته) و هذا کنایه عن تغیر جسمه و تبدل طراوته (و عفت) ای محت و اذهبت (العواصف) جمع عاصـفه، و هی الریح الشدیده الهبوب (اثاره) فان القبر یندرس بالعواصف (ومحا الحدثان) الی اللیل و النهار (معالمه) جمع معلم، و هو ما یسـتدل به، و المراد اما معالم جسـده، او معالمه فی الخارج. (و صارت الاجساد) بعد الموت (شـحبه) من الشـحوب بمعنی الذبول (بعد بضـتها) ای امتلائها بالسمن و النضاره، یقال بض الماء اذا ترشح قلیلا قلیلا، فکان الجسم الممتلی یترشح بالمـاء (و العظام نخره) ای بالیه (بعـد قوتها) و صـلابتها (و الارواح مرتهنه بثقل اعبائها) جمع عبء بمعنی الثقل، یعنی ان الارواح التی خرجت عن الاجساد هناک فی تعب و الم لما فعلت فی دار الـدنیا، فهی کالرهینه التی لیست منافعها لصاحبها (موقنه بغیب انبائها) فان الاخبار التی تقال لها فی الدنیا- و قد کانت تشک فیها- صا

رت یقینا هناک اذ شاهـدت احوال الاخره خیرها و شـرها (لا تستزاد من صالح عملها) ای لا یطلب منها زیاده العمل الصالح لان محل العمل قـد فات بعـد الموت بخلاف حال الحیاه، فان الانسان یطلب بزیاده العمل فی حال کونه فی الـدنیا. (و لا تسـتعتب) ای لا یطلب منها قدیم العتبی ای التوبه (من سیء زللها) ای الاعمال السئیه التی عملها فی حال الحیاه، و الزله هی العمل السیء سمی بذلک لایهام ان الانسان یزل حین یرتکبه، لا انه یعمله قاصدا، کما یسمی خطاء الایهام ذلک ایضا (اولستم) ایها السامعون (ابناء القوم و الاباء) لهم، و قـد ماتوا و بقیتم انتم (و اخوانهم و الاقرباء) و هـذا اسـتفهام الفاتی (تحتذون امثلتهم) ای تفعلون مثل ما فعلوا (و ترکبون قدتهم) ای تسیرون فی طریقتهم التی ساروا فیها، فان القـده بمعنی الطریقه (و تطوون جادتهم) ای تسیرون فی المحل الـذی ساروا فیه، و المعنی لماذا لا تعتبرون؟ و انکم مثلهم فی ان الموت یشـملکم عن قریب. (فالقلوب قاسیه عن حظها) ای انها صلبت فلا یدخلها الحظ، و هذا کنایه عن عدم العمل بما یوجب اسعادها (لاهیه عن رشدها) فانها مشغوله باللهو ذاهله عن الرشد (سالکه فی غیر مضمارها) المضمار هو المحل الذی یضمر فیه الخیل لتتهیا للسباق،

و اذا سلکت فی غیر تلـک المضـمار فاتهـا السـبق، و هکـذا الانسـان الـذی لا یعمل بما یسـعده (کان المعنی) ای المقصود بالاوامر و الزواجر (سواهـا) فهی لاـ تهتم بمـا یوجب سـعادتها، و یـدفع عنهـا (و کـان الرشـد فی احراز دنیاهـا) ای جمعهـا و حفظها لا فی احراز الاخره، و لذا لا تهتم الا بالدنیا

[صفحه ۳۲۹]

(واعلموا) ایهـا النـاس (ان مجـازکم) ای محـل عبورکم، من (جاز) اذا عبر (علی الصـراط) و هو جسـر بین المحشـر و بین الجنه، تحته النـار، فمن عمـل صالحـا جـازه و من عمل سـیئا وقع فی النار. (و مزالق دحضه) جمع مزلق، و هو الموضع الـذی یقع فیه الانسان لعـدم اسـتواء الطریق، و الـدحض مقابـل الرفع، ای ان فی الصـراط محلات یزلق فیه الانسان الی النار (و اهاویل زلله) جمع اهوال، و هو جمع هول، فان الانسان اذ زل خاف و هاله الامر (و تارات اهواله) جمع ثاره، و هی المره، ای ان فی الصراط اهوال مکرره یتلو بعضها بعضا (فـاتقوا الله تقیه ذی لب) ای صـاحب عقل یعمل عقله لیری مسـتقبله (شـغل التفکر قلبه) ای التفکر فی مصیره و سائر اموره (و انصـب الخـوف بـدنه) ای اتعبه، من النصب التعب (و اسهر التهجـد غرار نـومه) غرار النـوم النـوم القلیـل الـذی یتقطع بالسـهر، و معنی اسـهر التهجـد؟ ازال قیـام اللیـل للعباده نومه القلیل المتقطع. (و اظماء الرجاء) ای رجاء الثواب (هواجر یومه) جمع هاجر و هی الساعه الحاره فی النهار و المعنی انه یصوم اشتیاقا الی الثواب، فی الایام الحاره (و ظلف) ای منع (الزهد) فی الدنیا (شهواته) فلا ینساق مع ما یشتهی (و ارجف الذکر بلسانه) ای یحرک الذکر لسانه،

کـان فی لسانه رجفه من کثره ذکر الله سـبحانه (و قـدم الخوف) ای خاف فی الـدنیا، مقـدما علی خوف الاخره (لامانه) ای لان یومن هنـاک، فـان الخائف فی الـدنیا یعمل صالحا لیاتی آمنا یوم القیامه (و تنکـب) ای مال من شـیء (المخالـج) جمع مخلـج، و هو الطریق المنشـعب عن الجاده المودی الی الهلکه (عن وضـح السبیل) ای السبیل الواضـح، و المعنی ان المخلـج عن وضح السبیل، یتنکبها، فلا یسلـکها، بل یسلـک الجاده المستقیمه التی هی الشـرع. (و سـلک اقصد المسالک) ای اعدل الطرق المودیه (الی النهج المطلوب) ای الشـیء المطلـوب، و هـو الجنه و الثـواب (و لم تفتله) من فتله بمعنی صـرفه، ای لم تصـرفه عن الجـاده الواضـحه (فاتلاـت الغرور) ای الاشیاء الموجبه للانصـراف التی یبعث علیهـا غرور الانسـان بالـدنیا (و لم تعم علیه مشـتبهات الامور) ای ان الامور المشـتبهه بالحل و الحرمه، لاـ تشـتبه علیه و انمـا یعرف الصواب من الاـنحراف، و معنی (لم تعلم) لم تخف، بعلاقه ان الاعمی یخفی علیه الامر، کما قال سبحانه (فعمیت علیهم الانباء) (ظافرا بفرحه البشـری) ای انه فاز- بسبب تلک الاتعاب- بفرح بشاره السعاده و نیل رضی الله و درجات الاخره (و راحه النعمی) بمعنی سعه العیش و نعیمه الذی یناله فی الاخره فان ذلک

موجب للراحه الابـدیه. (فی) حال کونه بعـد الفوز و الراحه فی (انعم نومه) ای النوم الهنیء الذی لا مخاوف و لا وساوس لدیه (و امن یومه) ای ان یرمه اکثر آمنـا من سائر ایامه السالفه و سائر ایام الناس (قـد عبر معبر العاجله) ای الـدنیا فقـد شـبهت بالقنطره لان الانسان یعبر منها الی الاخره (حمیـدا) ای فی حال کونه محمودا غیر مذموم (و قدم الاجله) ای الاخره (سـعیدا) قد سـعد بسـبب ما عمله سابقا فی دار الـدنیا (و بـادر) ای اسـرع فی عمل الحسـنات (من) جهه (وجل) و الخوف من العـذاب و النکال، فالخوف اوجب ان یبادر الی عمل الصالحات (و اکمش) ای اسـرع (فی مهل) ای فی وقت کونه ذا مهله، و هو فی الدنیا. (و رغب) الی الاخره و الثواب (فی طلب) فلم تکن رغبته مجرده، و انمـا هی مع العمـل الصالـح (و ذهب عن هرب) ای انصـرف عن المحرمات، هربا منها و خوفا من تبعاتها (و راقب فی یـومه) و هو فی الـدنیا (غـده) بمعنی انه عمـل لاـخرته (و نظر قـدما) ای سابقـا (امـامه) الـذی هو الاـخره، بمعنی انه نظر الی الاـخره، فلم یغفـل عنهـا (فکفی بـالجنه ثوابـا و نوالاـ) النوال ما یناله الانسان من خیر و سـعاده (و کفی بالنار عقابا و وبالا) الوبال تبعه الاعمال الانسان السیئه، ای ان ذین الامرین یکفیان فی سوق

الانسان نحو الاعمال الصالحه، و ردعه عن الاعمال السیئه (و کفی بالله منتقما) لمن عصاه (و نصیرا) لمن اطاعه (و کفی بالکتاب) ای القران (حجیجا) ای ما یحتج به علی الانسان، فاذا عمل شیئا قال له: الم یکن القران نهاک عنه؟ (و خصیما) ای خصما لمن خالفه.

[صفحه ۳۳۱]

(اوصیکم بتقوی الله الـذی اعـذر بما انـذر) ای انه سـبحانه حیث انـذر الناس بالعقاب لمن خالف و اتی بالمحرمات، فقد ترک مجال عذر المعتذر، فمن عصـی کان عن علم و عمل، و معنی (بما) بسـبب انذاره، فان (ما) مصدریه (و احتج بما نهج) ای احتج علی العباد، بسبب ما وضح لهم من الاحکام و الشرائع (و حذرکم) ای اخافکم (عدوا) هو الشیطان (نفذ فی الصدور خفیا) فان الشیطان حیث کان جسـما لطیفا ینفذ فی داخل الانسان، فیوسوس فی القلب الذی هو فی الصدر، و لذا ورد ان الشیطان یجری من ابن آدم مجری الدم (و نفث) ای قـال و تکلم (فی الاـذان نجیـا) ای کلاما خفیا، من (النجوی) و هـذا تشبیه للـذی یناجی، لا ان الانسان یسـمع کلام الشـیطان (فاضل) الانسان عن سبیل الحق (واردی) ای اهلک، من (الردی) بمعنی الهلاک. (و وعـد فمنی) ای صور الامانی و الغایات الحسـنه- کـذبا- کـان قـال اذا عملـت هـذا الحرام فزت بالمـال او المنصب او مـا اشـبه (و زین) ای حسن فی نظر الانسـان (سـیئات الجرائم) ای المعاصی السیئه فان الزانی و الشارب و اللاعب- و غیرهـم- یری ان عمله حسنا (و هون) ای قال ان المعصیه الفلانیه هینه لا خوف منها (موبقات العظائم) المعصیه المهلکه، ای المعاصی العظیمه الموجبه للهلاک (حت

ی اذا اسـتدرج قرینته) قرینه الشـیطان هی النفس الاماره، فان الشـیطان یقترن معها، و الاسـتدراج هو ان یجلب الشـیطان الانسان درجه درجه من الصـلاح الی الفساد (و اسـتغلق رهینته) ای جعل الشـی المرهون- و هو النفس التی هی رهینه بعملها- بحیث لا یمکن فکها، کالبیت المغلق الـذی لا یفتـح. (انکر مازین) فان الشـیطان لا یبقی صـدیقا وفیا للعاصـی، بل یعادیه، و یقول (ما انا بمصـرخکم ما انت

بمصرخی) (و استعظم ما هون) فیقول للعاصی لماذا فعلت تلک المعصیه العظیمه، بینما کان الشیطان قد هون العصیان فی نظر العاصی قبل ذلک (و حذر ما امن) ای انه یخوف عن المعصیه، بعد ما قال انه لا خوف منها، و انها محل الامان، فلا یحلق الانسان منها تبعه.
[صفحه ۳۳۳]

(و منها فی صفه خلق الانسان) (ام) بمعنی بل، للانتقال من وصف الشیطان الی وصف الانسان (هذا الذی انشائه) الله سبحانه (فی ظلمات الارحام)، فان الجنین فی ظلمه البطن و الرحم و المشیمه و الجلد (و شغف الاستار) جمع شغاف، نحو سحاب و سحب، و هو فی الاصل غلاف القلب، ثم استعمل لکل غلاف، و المراد بالاستتار هی التی ذکرناها مما یحتوی علی الجنین، فی حال کونه (نطفه دهاقا) من دهق اذا صب بقوه، فان المنی یخرج من الرجل یقوه و دفق (و علقه محاقا) فان المنی بعد استقراره فی الرحم و مضی مده علیه لیکون کالعلقه، و هی الدوده التی تمص الدم، و معنی محاقا، انه ممحوق فیه الصوره، اذ لا صوره انسانیه له (و جنینا) یسمی الولد بذلک مادام فی الرحم، لاختفائه، من جن اذا اظلم و اختفی (و راضعا) اذا خرج من بطن امه فاخذ یرتضع اللبن من ثدیها. (و ولیدا) بعد الرضیع (و یافعا) و هو الغلام (ثم منحه) ای اعطاه الله سبحانه (قلبا حافظا) یحفظ الاشیاء، فان الالوان و الطعوم و الاشکال و سائر الامور انما تحفظ بالقلب، و لذا اذا راها الانسان عرفها (و لسانا لافظا) یلفظ و یتکلم (لیفهم) الانسان الاشیاء (معتبرا) بها ای ان یاخذ العبره (و یقصر) عن الرذائل ای یمتنع من

ها (مزدجرا) ای ممتنعا منها بسبب العقل (حتی اذا قام اعتداله) بمعنی اعتدل و استوی و کمل مشاعره الظاهره و الباطنه (و استوی مثاله) و هذا عباره اخری عن الجمله الاولی و کان للانسان مثالا اذا بلغ ذلک القدر کان مستویا غیر زائد و لا ناقص، و الاصل و استوی علی مثاله، او علی القلب نحو (طینت بالفدن السیاعا) (نفر مستکبرا) ای تنفر من الله سبحانه و احکامه، لکبر فیه و نخوه فی راسه. (و خبط سادرا) الخبط هو الخلط بین الصحیح و السقیم، و السادر المتحیر الذی یمشی بلا هدایه یعنی یتناول الاثام و المعاصی کالخابط السادر (ماتحا) یقال متح الماء اذا نزعه من البئر (فی غرب) هو الدلو العظیمه (هواه) ای انه یملاء دلو حیاته من الملذات و المشتهیات من غیر مراعات للاحکام الشرعیه (کادحا) الکدح شده السعی و العمل الدائب (سعیا لدنیاه) فانه یخصص عمله و سعیه الدائب الدنیا بلا ان یعمل للاخره شیئا (فی لذات طربه) الطرب خفه تعرض الانسان حال شده الفرح (و بدوات اربه) بدوات جمع بدئه و هی ما بدا و ظهر من الرای، و ارب جمع اربه و هی الحاجه ای انه یمضی فیما یبدوله من الرغائب، بدون ان یتقید بشریعه او دین. (لا یحتسب رزیه) المصیبه، ای انه لا یکفر فی احتمال وقوع مصیب

ه علیه کما هو شان الغافلین اللاهین (و لا- یخشع) ای لا- یخضع (تقیه) من الله و خوفا من عقابه من اتقی بمعنی خاف و اجتنب المحذور (فمات فی فتنته) ای افتتانه بالدنیا و ملذاتها (غریرا) ای فی حال کونه مغرورا، قد ظن بقاء الدنیا و لذاتها (و عاش فی هفوته) ای خطاه و زلته (یسیرا) فان عمر الدنیا مهما طال یسیر (لم یفد) من افاد بمعنی استفاد (عوضا) من دنیاه و اعماله، لانه لم یصرف عمره فی التجاره و الثواب بل فی المعصیه و العقاب (و لم یقض) ای لم یات (مقترضا) ای فریضه فرضها الله سبحانه (دهمته) ای غشیته و ورد علیه فجاه (فجعات المنیه) الفاجعه المصیبه النازله، و المنیه هی الموت، فان الانسان اذا مات ابتلی بعده رزایا و مصائب اذا لم یعمل فی الدنیا لاخرته و لعل المراد بفجعات المنیه المصائب المتقدمه التی تنزل الانسان قبل الموت. (فی غبر جماحه) غبر جمع غابر، کطلب جمع طالب، الجماح العتو و النفوذ ای انه حیث جمع و عتی فی سابق عمره اتاه الموت الموجب لمصیبته و رزیته (و سنن) ای طریق (مراحه) المرح شده الفرح و البطر (فظل) فی الدنیا، قبل ان تدهمه المنیه، حال اغتراره و غفلته (سادرا) حائرا ماضیا فی الشر (و بات ساهرا) لیله فی الم و تعب (فی غمرات الالام

) کان الالم یغمره و یتجاوز راسه، کالماء الذی یغمر الانسان (و طوارق) جمع طارقه و هی النازله التی تنزل بالانسان لیلا، علی حین غفله و غره (الاوجاع و الاسقام) الوجع الالم، و السقم المرض، و بینهما عموم من وجه، فمن اصطدم جسمه بشیء بلا ان یحدث فیه مرضا، وجع غیر سقیم، و من ابتلی بالسل- مثلا- سقیم غیر وجع. (بین اخ. شقیق) قیل للاخ شقیق لانه شق الانسان، کالغصن الذی هو

شق الغصن الاخر (و والد شفيق) الشفقه الخوف، و يقال للمحب شفيق، لانه يخاف من تضرر الانسان بالاضرار (و داعيه) من النساء كالام و الاخوات و الزوجه (بالويل جزعا) تقول يا ويلى، من تالمها و جزعها على الرجل المريض الذى هو قريبها (و لادمه) اى ضاربه (للصدر قلقا) فان الانسان- خصوصا المرئه- اذا اشتدت به المصيبه ضرب صدره (و المرء) العاصى الذى وصف سابقا (فى سكره) من سكرات الموت فان الموت اذا نزل غطى على عقل الانسان، كما تعطى الخمره (ملهيه) اى تلهيه السكره و تشغله عن الالتفات الى اهله و اقربائه. (و غمره كارثه) الغمره ما يغمر الانسان من الماء او ما اشبه، و المراد هنا الشده التى تحيط بالعقل و الراس مما يحول دون الانسان و دون التعقل و التفهم و الكارثه المصيبه الشديده (و ا

نه موجعه) من الانين الذى يطلقه المريض من شده الوجع، و وصفها بموجعه لكونها من شدتها توجع و تولم من حول المريض (و جذبه) اى جذب الموت لروحه، او جذبه به للنفس بشده (مكربه) اى موجبه للكرب و الالم (و سوقه) اى سوق الموت له، كانه يجعل بروحه لتخرج من جسده (متعبه) تورث تعبه و نصبه (ثم) بعد ان راى تلك الشدائد و الاهوال فى حال الاحتضار (ادرج) اى وضع (فى اكفافه) المعده لانتقاله الى الاخره (مبلسا) من ابلس بمعنى يئس، فانه حينذاك ييئس و يندم و لا يجد مهربا و لا مفزعا. (و جذب من المغتسل، يجذب جثته المشيعون، فى حال كونه (منقادا) لهم سلسا) اى سهلا لعدم قدرته على الامتناع (ثم القى على الاعواد) اى الجنازه فقد كان من المتعارف رص الاعواد و حمل الميت عليها (ريجع و صب) اى الراجع الى الاخره، رجوع تعب و اذيه، حيث انه لم يعمل فى الدنيا ما يوجب راحته (و نضو) بمعنى المهزول (سقم) اى انه هزيل من الاسقام و الالام التى شاهدها عند الاحتضار و بعد الموت (تحمله حفده الولدان) اى احفاده من بناته و ابنائه، و الحفيد ابن الابن، و ابن البنت، و المراد الاعوان، و على هذا فالولدان صفه الحفده (و حشده الاخوان) الحشده المسارعون فى التعاون من الاقرباء و القر

ناء و الاصدقاء، يحملون جنازته (الى دار غربته) و هى القبر، فانه فيها غريب عن الاهل و الاصدقاء (و منقطع زورته) بحيث لا يزار، اى تنقطع زيارته. (حتى اذا انصرف المشيع) الذى شيعه الى قبره، و تبعه (و رجع المتفجع) اى اهله الذين فجعوا به (اقعد فى حفرته) فان نكيرا و منكرا يقعدان الميت فى القبر، و المراد اقعاد ما يتعلق بجسمه من بقايا الروح الذى كان ممدودا بمد جسمه، لا انه يقعد جسمه. (نجيا) اى ليناجى، و يتكلم خفيا، لا يعرف كلامه الاحياء، و لذا شبه بالنجوى (لبهته السوال) اى حيرته، فان السوال الذى يوجه الى الميت موجب لتحيره كيف يجيب؟ هل بالصدق فيعذب، ام بالكذب فيفضح؟ (و عثره الامتحان)، فان امتحانه هناك- هل عمل صالحا ام لا-؟ يوجب عثرته، و رسوبه. (و اعظم ما هنالك) من المصائب و الالام (بليه نزول الحميم) و هو الماء الحار، فان الانسان اذا كان عمل الموبقات و المعاصى فى الدنيا، يكون شرابه هنالك من الماء الحار الغلى، فهو فى عذاب و نكال من هذه الجهه، او المراد نزوله فى محل حار، فان القبر لغير الصالح حفره من حفر النيران- كا ورد فى الحديث- (و تصليه الجحيم) من صلاها اذا وردها و وصل اليها (وفورات السعير) السعير النار الملتهبه، و فوزتها

و زبانيتها (وسورات الزفير) الزفير صوت النار عند توقدها، و السوره الصوله و الشده فان النار اذا زفرت كانت كالهاجم الصائل (لا) هناك (فتره مريحه) فان العذاب لا يفترعن اهل النار، حتى يستريحو (و لا دعه) اى راحه (مزيحه) تزيح عنهم العذاب و النصب الذى يلحقهم من الالم و الحرق. (و لا قوه حاجزه) اى تحجزو تمنع العذاب من ان يصل اليهم (و لا موته ناجزه) الناجزه الحاضره اى لا موت حاضر، حتى يموتوا فيستريحوا من العذاب، كما قال سبحانه (و ياتيه الموت من كل مكان و ما هو بميت) و قال (لا يموت فيها و لا يحيى) (و لا سنه) هى اول النوم (هى اول النوم (مسليه) اى تسليهم و تلهيهم، فان النعاس يخفف آلام الانسان، بل هم (بين اطوار الموتات) فان كل لون من الوان العذاب فى الشده و الصعوبه كالموت، كما قال سبحانه (و ياتيه الموت من كل مكان) (و عذاب الساعات) فان لكل ساعه عذابا و نكالا (انا بالله عائذون) اى مستجيرون من النار، و من العاقبه السيئه.

[صفحه ۳۳۹]

ثم توجه الامام عليه‌السلام، الى وعظ اهل الدنيا باسلوب اخر، بقوله: (عباد الله) حذف منه حرف النداء لوضوحه (اين الذين عمروا) اى

طالت اعمارهم فی الدنیا (فنعموا) ای تنعموا بانوع النعم (و عملوا) علمهم الانبیاء خیرهم و شرهم (ففهموا) و ادرکوا، فلم یکونوا جاهلین، ولکن مع ذلک انحرفوا و عصوا (و انظروا) ای امهلوا فی الدنیا (فلهوا) ای اشتغلوا باللهو و اللعب دون العمل الصالح الموجب لسعادتهم (و سلموا) من الامراض و المخاوف (فنسوا) الاخره، و لم ینتهزوا سلامتهم للعمل الصالح (امهلوا طویلا) فان عمر الانسان طویل بالنسبه الی تمکنه من الاعمال الصالحه (و منحوا) ای اعطوا (جمیلا) من المال و الجاه و سائر نعم الدنیا (و حذروا) عذابا (الیما) ای و لما موجعا- اذا عصوا- (و وعدوا) بالجنه و الرضوان قدرا (جسیما) کبیرا، اذا اطاعوا. (احذروا) ایها الناس (الذنوب المورطه) ای المهلکه التی توقع الانسان فی الهلکه (و العیوب المسخطه) ای التی توجب السخط و الغضب، و المراد بالعیوب المعاصی، یا (اولی الابصار و الاسماع) فانتم تبصرون و تسمعون الان (و العافیه) البدنیه و ما اشبه (و المتاع) ای امتعه الدنیا و اثاثها (هل من مناص) عن الموت و العقاب- لمن

عصی- (او خلاص) بان کان الانسان اذا وقع فی الشده الاخرویه یتمکن الخلاص منها، و الاستفهام للانکار (او معاذ) یستعید به الانسان (او ملاذ) یلوذ و یلتجیء الیه (او فرار) یتمکن من الفرار من العذاب (او محار) ای مرجع الی الدنیا بعد فراقها، من حار (ام لا) لا نجات و لا خلاص، فاذا کان (لا) (فانی توفکون) ای کیف تصرفون عن الحق الی الباطل و عن الطاعه الی المعصیه، من افک بمعنی انصرف. (ام این تصرفون) فی طریقکم عن الحق الی المتاهه (اما بماذا تغترون) فلا احد منجی و لا شیء مفید (و انما حظ احدکم من الارض ذات الطول و العرض) هذا کنایه عن سعه الارض (قید قده) ای مقدار طوله، فان الانسان لا ینام الا فی القبر الذی بمقدار قامه الانسان، فی حال کونه (متعفرا) العفر التراب (علی خده) فان خده یوضع علی التراب ارض القبر، اعلموا (الان) یا (عباد الله و الخناق مهمل) الخناق الحبل الذی یخنق به الانسان و المراد ب (مهمل) عدم شده علی العنق (و الروح مرسل) فی بدن الانسان غیر مقبوض (فی فینه) ای حال (الارشاد) ای قد ارشدتم الی العمل الصالح (و راحه الاجساد) فان اجسادکم لیست فی النار و العذاب و الاتعاب. (و باحه) باحه الدار ساحتها (الاحتشاد) ای الاجتماع علی ا

لبر و التعاون علی الخیر و المعنی انکم فی الدنیا تتمکنون من الاجتماع و العمل الصالح بالتعاون، لتمهید آخرتکم (و مهل البقیه) ای فی مهله من بقایا عمرکم، و ان کان ذهب بعضه فان فی باقیه کفایه (و انف) ای المستانف (المشیه) ای الاراده، و المعنی انکم ان اردتم استیناف ارادتکم للعمل الصالح لتمکنتم (و انظار التوبه) بحیث لکم وقت للتوبه عما سلف منکم من الاثام، فقد امهلکم الله و انظرکم للتوبه، (و انفساح الحوبه) الحوبه الحاله، ای اتساع حالتکم (قبل الضنک) هو الضیق (و المضیق) مصدر میمی ای قبل ان یضیق وقتکم فلا وقت یکفی للتوبه و عمل الخیر (و) قبل (الروع) ای الخوف الذی یحیطکم فی حاله الموت و فی القبر (و الزهوق) ای الاضمحلال، و الفناء من الدنیا (و قبل قدوم الغائب المنتظر) ای الموت (و اخذه العزیز المقتدر) الاخذه، بمعنی العقاب، بعلاقه السبب و المسبب، و العزیز المقتدر و هو الله سبحانه.

خطبه ۰۸۳

[صفحه ۳۴۲]

فی ذکر عمرو بن العاص و قد کان یقول لاهل الشام انما اخرنا علیا لان فیه هزلا لا جد معه (عجبا لابن النابغه) عجبا منصوب بفعل مقدر، ای اتعجب تعجبا، و النابغه هی المرئه الزانیه، من نبغ اذا ظهر کان الزانیه تظهر و تشتهر، بینما سائر النساء فی خفاء و ستر، و قد کانت ام عمرو بن العاص زانیه مشهوره (یزعم) قائلا (لاهل الشام ان فی دعابه) ای المزاح و اللعب، و قد کان الامام علیه‌السلام یمازح احیانا- و کان مزاحه بالحق- کما کان الرسول صلی الله علیه و آله و سلم یمازح، و یستجب المزاح للمومن، فانه ینشط النفس، و یذهب بالکسل، و من الغریب ان التاریخ حفظ للرسول مزاحات، و لم یحفظ للامام علیه‌السلام ذلک (و انی امرء تلعابه) ای کثیر اللعب (اعافس) ای اعالج الناس بالمزاح من عفس اذا مازح (و امارس) الممارسه المعالجه بالقرص و المصارعه و نحوهما (لقد قال

باطلا) فانی بعید عما ذکر (و نطق اثما) ای فی حال کونه عاصیا لله سبحانه فی نسبه الکذب الی (اما) فلینتبه السامع (- و شر القول الکذب-) هذه جمله معترضه تمهدیه للجمله التالیه، مدخوله (اما) (انه) ای ابن العاص (لیقول) الکلام (فیکذب) فی القول، و الفاء للترتیب ذکرا و الا فقوله هو کذبه الذی ی

قوله. (و یعد) بالشیء (فیخلف) و لا یفی بوعده (و یسئل) من طرفه الشیء (فیلحف) ای یلح فی السوال، و هذا من الخصال المذمومه، و لذا وصف الله سبحانه المتقین بضده قوله (لا یسئلون الناس الحافا) (و یسئل) ای یسئله الناس العطیه و العون (فیبخل) ای لا یعطی السائل شیئا (و یخون العهد) الذی یعهده فی الحرب و نحوه (و یقطع الال) هی بمعنی القرابه، ای یقطع الرحم (فاذا کان عند الحرب فای زاجر و آمر هو) ای انه محرض للحرب و امر و ناهی (مالم تاخذ السیوف ماخذها) ای مالم تتحرک السیوف للقتال، و ما لم تشتبک الجیوش (فاذا کان ذلک) بان اخذت السیوف ماخذها و اشتبک القتال (کان) اجبن الناس، و هکذا شان الجبناء فانهم اهل الکلام و لیسوا اهل عمل. و لذا کان ابن العاص اذا اشتبک الحرب (اکبر مکیدته ان یمنح القرم) ای یظهر للشجاع الذی جاء لمنازلته و مقاتله (سبته) ای استه فقد بارز ابن العاص یوم صفین، فقابله الامام علیه‌السلام و لما رای ابن العاص انه لا مفر من ضربه الامام القی بنفسه علی الارض و اخرج عورته امام الامام لما کان یعلم من اعراض الامام عن النظر فنجی لذلک، و اشتهر بعتیق استه، و قد کان مثل ذلک فی اصحاب معاویه فکانوا یبدون عوراتهم اذا راوان لا مفر ل

هم حتی قال الشاعر: افی کل یوم فارس تندبونه له عوره وسط العجاجه بادیه (اما و الله انی لیمنعنی من اللعب) المنسوب الی کذبا (ذکر الموت) فان الانسان الذاکر للموت مشتغل بامر الاخره. (و انه) ای ابن العاص (لیمنعه من قول الحق نسیان الاخره) و المراد ترکه لها و عدم اعتقاده بها، و لذا یکذب (انه) ای ابن العاص (لم یبایع معاویه) و لم یکن من انصاره فی باطله الا لاجل الدنیا (حتی شرط ان یوتیه) ای یعطیه معاویه (اتیه) علی وزن عطیه لفظا و معنی (و یرضخ له) الرضخ العصیه التی تعین لمن فعل شیئا (علی ترک الدین) و نقض خلافه الامام، و محاربته (رضیخه) و المراد بذلک ولایه مصر، فقد شرط ابن العاص علی معاویه ان نصره فغلب علی الامام و استولی علی مصر، ان یمنحه حکومه مصر، فقبل معاویه الشرط و لما استولی علی مصر و فی له اولا- حیث کان ضعیفا لم یجد بدا من اظهار الوفاء- ثم لما توفی معاویه خان، کما هو مذکور فی التواریخ (و ما خائن الا سیبلی بخائن).

خطبه ۰۸۴

[صفحه ۳۴۵]

(اشهد ان لا اله الا الله وحده لا شریک له) قد بتراول الخطبه، حیث ان الشریف- کما ذکر- لا یرید الا ذکر المختار من الخطب، لاکلها (الاول لا شی قبله) فانه سبحانه قبل جمیع الاشیاء، و الاولیه لیست زمانیه، اذ لا زمان له تعالی کما تقرر فی محله (و الاخر لا غایه له) کما هو مقتضی وجوب الوجود، اذ لا یتطرق العدم فی واجب الوجود اطلاقا، و الا کان خلفا (لا تقع الاوهام) المراد بالاوهام الافکار، لا الوهم مقابل الظن (له) تعالی (علی صفه) اذکنهه سبحانه مجهول فانا نعلم ان الله سبحانه عالم- مثلا- اما کیفیه علمه فلا ندرکها، کما انا نعلم- فی اضعف من ذلک- ان فلانا عاقل، اما ما هو العقل فلا نعلمه، و هکذا (و لا تقعد القلوب منه علی کیفیه) القعود کنایه عن استقرار الحکم فکما ان الشخص القاعد مستقر، کذلک العالم بالشیء مستقر النفس، و الفرق بین الجملتین ان الاولی بالنسبه الی الاوصاف و الثانیه بالنسبه الی الذات، فان ذاته تعالی مجهوله لا یدرکها العقل. (و لا تناله التجزئه) فلیس له تعالی اجزاء حسیه، کاجزاء الانسان من ید و رجل و ما اشبه، و لا اجزاء عقلیه کالجنس و الفصل (و التبعیض) بان یکون له ابعاض، و هذا اما عطف بیان، و اما یراد به ا

لجزء من الشیء الواحد، کالجزء من الدم مثلا، فی مقابل التجزئه التی هی جزء من الشیء کالید من الانسان (و لا تحیط به الابصار و القلوب) فلا یراه احد و لا یعرفه احد لان الرویه محاله فی حقه، و العرفان غیر ممکن اذ الانسان محدود فلا یحیط بغیر المحدود و

الالزم الخلف.

[صفحه ۳۴۶]

(و منهـا): ای بعض الخطبه (فـاتعظوا) یـا (عبـاد الله بـالعبر النوافع) عـبر، جمع عبره، و هی التی یشاهـدها الانسـان، ممـا تشع الاعتبـار و التـذكير، و نوافع جمع نافعه، یعنی التی تنفعكم فی دنیاكم و اخراكم (و اعتبروا بالای) جمع ایه، و المراد بها آیات القرآن الحكيم، او كل دلیل (السواطع) جمع ساطعه، و هی الظاهره اللامعه (و ازدجروا) ای امتنعوا عن المحرمات (بالنذر) جمع نذیر (البوالغ) جمع بالغه، یعنی النواهی و الانـذرات التی بلغتكم (و انتفعوا بالـذكر) ای بمـا یـذكركم (و المواعظ) التی ترشـدكم الی طریق الصـلاح. (فكان قد علقتكم) ای تعلقت بكم (مخـالب) جمع مخلب و هو اظافر الطیور المفترسه (المنیه) بمعنی الموت، و هـذا من باب التشبیه (و انقطعت منكـم علاـئق الاـمنیه) فالانسـان اذا علـم بقرب مـوته انقطعت علاـئقه الـدنیا، و امـانیه فیهـا (و دهمتكم) ای حلت بكم حلولاـ مفـاجئا (مفظعات الامور) ای شدائـدها یقال امر فظیع اذا كان شدیـدا مولما (و) دهمتكم (السیاقه الی الورد المورود) ای سوقكم الی الموت، فقد شـبه الموت بالماء الذی یرده الانسان لیشـربه، فان الورد هو الماء الذی یورد للشـرب، و المورود صفه له (و كل نفس معها سائق) یسوقها (و شهید) یشهد بما عملت. (سائق ی

سوقها الی محشـرها) ای محل جمع الناس للمحاسبه، فانه اسم مكان من حشـر بمعنی جمع (و شاهد یشهد علیها بعملها) فی الدنیا من خیرا و شر.

[صفحه ۳۴۷]

(و منهـا) ای مـن تلـك الخطبـه (فی صـفه الجنه) المعـده للمتقین (درجـات متافضـلات) فـان بعض منازلهـا اعلی من بعض (و منـازل متفاوتات) فی الكرامه، فبعضها اكرم من بعض (لا ینقطع نعیمها) فان النعیم ابدی، لا زوال له و لا اضمحلال (و لا یظعن) ای لا یرتحل (مقیمهـا) فان الانسان فیها باق ابـد الابـدین (و لا یهرم خالـدها) فان اهل الجنه فی حاله اشـباب الی الابـد (و لا ییاس) ای یحتاج- من البوس- (ساكنها) اذ لا یحتاج الانسان هناك الی شیء الا و هو حاضر عنده.

خطبه ۰۸۵

[صفحه ۵]

(قد علم) الله سـبحانه (السرائر) جمع سریره، و هی القلب والضمیر، فان جمیع النوایا التی ینویها الانسان یعلمها سبحانه و تعالی (و خبر) ای اطلع و علم (الضـمائر) جمع ضـمیر، و هذا عطف بیان للجمله السابقه، تاكیدا (له الاحاطه بكل شیء) و معنی احاطته استیلاء بالعلم و القـدره (و الغلبه لكل شـیء) فهو غالب علی جمیع الاشـیاء (و القوه علی كل شـیء) فهو القوی الغالب المحیط، و لا یخفی اختلاف مفهومـات الصـفات المـذكوره. (فلیعمـل العامـل منكم) ایهـا النـاس (فی ایام مهله) و هی ایام كونه فی الـدنیا، فان له مهله فیها للعمل الصالح (قبل ارهاق اجله) ای ان یرهقه و یستاصـله (و فی فراغه قبل اوان شغله) المراد بالفراغ اما الفراغ فی الدنیا، قبل الاخره، او وقت فراغه، فـان الانسـان قـد یكـون فارغـا، و قـد یكون مشـغولا. (و فی متنفسه) ای وقت امكـان التنفس، و هو مـا دام حیـا (قبـل ان یوخذ بكظمه) الكظم هـو الحلق (و لیمهـد) ای یهیی مكـانه فی الاـخره (لفنسه و قـدومه) و ذكر القـدوم لاـنه من اهول الاـجوال (و لیـتزود) بالعمل الصالح (من دار ظعنه) ای الدنیا التی یظعن و ینتقل منها (لدار اقامته) ای الاخره التی یبقی فیها ابد الابدین

[صفحه ۶]

(ف) احـذروا (الله الله) كرر للتاكیـد، یـا (ایهـا النـاس فیمـا استحفظكم مـن كتـابه) ای جعلكـم حفیظـا علیه، فـاحفظوه و حفظه عبـاره عن‌العمـل به. (و اسـتودعكم من حقوقه) ای جعلكم محلا لودیعته التی هی حقوقه علیكم، و المراد بها الاحكام الشـرعیه، فانها حق الله علی النـاس، و هی ودائعه تعالی عنـدهم (فان الله سـبحانه لم یخلقكم عبثا) ای بلا غایه و لا مقصـد حتی لم یكن علیكم تكلیف (و لم

یترککم سدی) ای فلا تکلیف، و سدی بمعنی الاهمال (و لم یدعکم فی جهاله) لا تعرفون الاصول و الفروع بل علمکم بسبب الانبیاء (و لا عمی) فان الانسان الجاهل کالاعمی الذی لا یبصر. (قد سمی آثارکم) ای کتب قبل ان تعملوها، و هذا کنایه عن علمه سبحانه بما یعملون او المراد انه تعالی بین اعمالهم و حددها لکن الاول اقرب (و علم اعمالکم) ای جعل العلامه علی اعمالم، او علمکم ایاها حتی لا تجهلوها (و کتب آجالکم) ای مده بقائکم فی الدنیا (و انزل علیکم الکتاب) المراد به اما جنس الکتب المنزله علی الانبیاء او خصوص القرآن الحکیم (تبیانا) ای بیان- قالوا و التبیان اکثر افاده من البیان- (لکل شیء) و المراد بذلک انه تعالی بین فی القرآن الخطوط العامه للحیاه السعیده، لا انه ذکر کل جزئ

ی جزئی من الامور (و عمر فیکم نبیه) محمد صلی الله علیه و آله و سلم (ازمانا) ای اعطی العمر لنبیه لیکون بینکم مده مدیده (حتی اکمل) سبحانه (له) صلی الله علیه و آله (و لکم- فیما انزل من کتابه- دینه) ای اکمل دینه، بسبب القران و الاحکام المنزله فیه. (الذی رضی لنفسه) بمعنی انه سبحانه ارتضاه دینا لنفسه، ای طریقه یصل الخلق منها الی مرضاته (و انهی الیکم) ای اوصل الیکم (علی لسانه) ای لسان الرسول صلی الله علیه و آله و سلم (محابه من الاعمال) ای الاعمال التی یحبها سبحانه و محاب جمع محب مصدر میمی، او اسم مکان ای مکان حبه (و مکارهه) ای الاعمال التی یکرهها (و نواهیه و اوامره) و لعل الفرق ان المحاب اعم من الاوامر لانها تشمل حتی المتسحبات بخلاف الاوامر، و کذا النسبه بین المکاره و النواهی. (و القی الیکم المعذره) ای ما یوجب عذرکم ان اطعتموه و عذره- فی عقابکم- ان عصیتموه، لانه بین لکم فخالفتم (و اتخذ علیکم الحجه) و هی ما یحتج به المولی علی العبد- ان خالف- و العبد علی المولی- ان اطاع - (و قدم الیکم بالوعید) ای بین لکم العقاب الذی یاتیکم ان خالفتم. (و انذرکم بین یدی عذاب شدید) ای قبل عذاب شدید، الذی هو عذاب الاخره، فان معنی (بین یدی

) قبل الشیء و قدامه (فاستدرکوا) ای ادرکوا فلا یفوتکم (بقیه ایامکم) بالعمل الصالح و التوبه (و اصبروا لها) ای اجعلوا لانفسکم الصبر فی الاعمال التی تعملونها فی بقیه الایام (انفسکم) مفعول اصبروا، و معنی تصبیر النفس امرها بالصبر (فانها) ای بقیه الایام (قلیل فی کثیر الایام التی تکون منکم فیها الغفله) (فی) بمعنی النسبه، یعنی ان ما بقی من الایام قلیل بالنسبه الی الایام الماضیه التی غفلت عن الله فیها، و انما کانت قلیله بالنسبه الی مجموع الناس بالنسبه الی المجموع، و انکانت الایام الباقیه بالنسبه الی الشاب اکثر من الایام الماضیه، او الکلام (خطابی) لتهوین امر الصبر لدیهم کما جرت عاده البلغاء فی تهوین المشاق للناس حتی یرکبوها. (و التشاغل عن الموعظه) ای عدم الاعتناء بها، و هذا عطف علی قوله (الغفله) (و لا ترخصوا لانفسکم) ای لا تبیحوا لها عمل المحرمات، فان الانسان یوحی الی نفسه بالخیر و الشر و النفس تعمل حسب تلک الایحات (فتذهب بکم الرخص) التی ارخصتموها لانفسکم (فیها) ای فی الانفس (مذاهب الظلمه) جمع ظالم، ای تسیر النفس کما یسیر الظالمون فی ارتکاب المحرمات، و ترک الواجبات (و لا تداهنوا) المداهنه اظهار خلاف ما فی الضمیر مجام

له للعاصی (فیهجم بکم الادهان علی المصیبه) فان الانسان لو داهن یکون مصیره الی النار التی هی اعظم المصائب، و ذلک لان المداهنه خلاف الامر بالمعروف و النهی عن المنکر، و قد قال الامام المرتضی صلوات الله علیه: امرنا رسول الله ان نلاقی اهل المعاصی بوجوه مکفهره، او المراد مداهنه الانسان مع نفسه.

[صفحه ۹]

یا (عباد الله ان انصح الناس لنفسه اطوعهم لربه) ای اکثرهم اطاعه، و انما کان انصح لانه یهییء لنفسه احسن المقامات فی الاخره (و ان اغشهم لنفسه) ای کثرهم غشالها (اعصاهم لربه) لانه یهییء لها مستقبلا سیئا (و المغبون من غبن نفسه) فان من یغبن نفسه باعمال توجب لها هوانا و عقابا، فانه احق باسم المغبون من المغبون فی معاملته، فان خسارات المعامله وقتیه و خساره النفس ابدیه (و المغبوط) الذی یغبطه الناس و یتحسرون علی مقامه الرفیع (من سلم له دینه) بان لم یفسد بالمعاصی و الاثام، (و السعید) الذی نال السعاده (من وعظ بغیره) بان رای غیره تضرر من المعاصی فلم یعمل بها، فانه ادرک السعاده بدون ضرر. (و الشقی من انخدع لهواه)

فان الهوی والمیول النفسیه الی الشهوات تخدع الانسان و من استسلم لهواه فقد شقی و استحق العقاب (و غروره) ای النفس التی تغره و تزین له العصیان. (و اعلموا ان یسیر الریاء شرک) الریاء هو ان یعمل الانسان الاعمال الصالحه لیراه الناس فیمدحوه، و هذا شرک لان المرائی عمل لغیر الله سبحانه، و اتخذ مع الله ربا آخر، زعمه ضارا نافعا. (و مجالسه اهل الهوی) الذین ینساقون وراء هواهم و شهواتهم (منساه للایمان) ای توجب نسیان ال

ایمان، فان الایمان یضعف اذا کثر علی النفس ما یخالف الایمان مما یقوله و یعمله اهل الهوی- فان الطبع سارق- (و محضره للشیطان) فان الشیطان یحضر عند اهل الهوی و المعصیه (جانبوا الکذب) ای تجنبوا عنه (فانه) ای الکذب (مجانب للایمان) اذ الایمان یامر بالصدق و ینهی عن الکذب. (الصادق علی شرف منجاه) ای ان صدقه یوجب نجاته (و کرامه) ای تکریم الله و الناس له، فان الصدق فضیله یمدحها الناس. (و الکاذب علی شفا) (شفا) جرف الوادی، مما اشرف علی السقوط (مهواه) ای هوی فی المشکله و السقوط (و مهانه) عند الله سبحانه و عند الناس فانهم مهما عرفوا ان فلانا کذب سقط من اعینهم، فهو قریب الوقوع و المهانه عند الناس (و لا تحاسدوا) و هو ان یتمنی الانسان لزوال نعمه المتنعمین و لذا یعمل لزوالها بالتنقیص لهم و الحط من شانهم (فان الحسد یاکل الایمان کما تاکل النار الحطب) اذ الحسد موجب لحبط الاعمال، هذا بالاضافه الی ان المجتمع المتحاسد لایزال یاخذ فی السقوط و الهوی حتی یصل الهاویه اذ افراده عوض ان یشتغلوا بالرفعه والترفیع مشغولون بالتخفیض. (و لا ـ تباغضوا) بان یبغض بعضکم بعضا (فانها) ای المباغضه (الحالقه) التی تحلق و تزیل کل خیر و سعاده (و اعلموا ان الام

ل یسهی العقل) ای یوجب سهوه و ذهوله، اذ الذی یامل الاشیاء البعیده لا یعمل حسب اوامر العقل من العمل الصالح و اخذ الحیطه والحذر، لانه یرجو بقائه الطویل، (و یسنی الذکر) ای یوجب ان لا یذکر الانسان ربه، اذ یترقب ان یتوب فی کبره و آخر عمره، کما هو المشاهد فی الناس طوال الامل (فاکذبوا الامل) ای اذا قال لکم انتم تبقون فی الدنیا مده مدیده، اعملوا عمل من لا یبقی الا مده قلیله، کما قال الامام الحسن علیه‌السلام اعمل لاخرتک کانک تموت غدا (فانه غرور و صاحبه) ای صاحب الامل (مغرور) قد خدع، و اری ما لیس بحقیقه.

خطبه ۰۸۶

[صفحه ۱۲]

فی بیان صفات المتقین و صفات الفساق یا (عباد الله من احب عباد الله الیه) فالذین هم فی الدرجه الاولی من الحب جماعه منهم من یاتی وصفه، و لذا جیء ب (.من) التی هی للتبعیض (عبدا اعانه الله علی نفسه) بان کان مسلطا علی النفس، یقودها حیث مراضی الله لا ـ ان النفس تقوده الی الشهوات، و لیس معنی اعانه الله جبره سبحانه، بل توفیقه الخاص الذی یتوقف علی المجاهده قبلا کما قال سبحانه (و الذین جاهدوا فینا لنهدینهم سبلنا). (فاستشعر الحزن) ای جعل الحزن شعارا لنفسه. و الشعار هو اللباس اللاصق بالبدن سمی بذلک لاتصاله بالشعر، یعنی انه دائما حزین، لما یعلم من صعوبه المستقبل و الموقف فی الاخره. (و تجلبب الخوف) ای جعل الخوف من الاهوال المستقبله فی الاخره جلبابا له و الجلباب هو الثوب الساتر الذی یکون فوق جمیع الثیاب و الحزن قلبی بخلاف الخوف الذی یظهر اثره علی الاعضاء والجوارح و ان کان مصدره القلب ایضا. (فزهر) ای اضاء (مصباح الهدی فی قلبه) فان الانسان الخائف من الاخره یوجد فی قلبه حاله تبعثه علی الخیر و الواجب و تمنعه عن الشر و المحرم. (و اعد القری) هو ما یهییء للضیف، و المراد به العمل الصالح (لیومه النازل به) و هو یوم الموت

او یوم الاخره، یعنی انه یستعد للقاء الله تعالی (فقرب علی نفسه البعید) الذی هو الموت، فهو یراه قریبا یستعد له، بینما یراه سائر الناس بعیدا لا یعمل لاجله (و هون الشدید) ای الاعمال الشدیده الموجبه لنجاته فانه یراها هینه لما یعلم من حسن عاقبتها (نظر) الی الامور بدقه و اعتبار (فابصر) لا یعمی عن المصلحه و المفسده حیث ان الناس یخلطون بین الحق و الباطل- فکانهم غیر مبصرین-. (و ذکر)

الله سبحانه (فاستكثر) من الذكر، اى ذكر ذكرا كثيرا، او استكثر من العمل الصالح. (و ارتوى) اى شرب حتى امتلا من الماء (من عذب فرات) و المراد به العلوم الصالحه لانه شبيه بالماء العذب السائل الذى يتلذذ الانسان بشربه و تكون له عقبى محموده (سهلت له موارده) جمع مورد و هو محل الورود فى الماء. فان الانسان الذى يبتغى الحق يسهل عليه التمسك بالاحكام و تعلم شرائع الاسلام بينما يصعب ذلك على غيره (فشرب نهلا) النهل هو الشرب الاول يعنى انه ارتوى بشربه الاول، فلم يحتج الى تكرر الشرب (و سلك سبيلا جددا) هى الارض الصلبه المستويه التى يسهل السلوك فيها فان جاده الشرع واضحه قويمه (قد خلع) اى طرح من راسه (سرابيل الشهوات) جمع سربال و هو الثوب. (و تخلى من الهموم) التى

اشتغل بها اهل الدنيا، فان الانسان الذى صرف نظره الى الاخره، لا يهتم للامور الدنيويه كثيرا حتى يهتم لها (الا هما واحدا انفرد) لهذا الانسان (به) و هو هم الاخره، و انما كان منفردا لان اهل الدنيا لا يشاركونه فى هذا الهم (فخرج من صفه العمى) فان الانسان الذى لا يميز بين الحق و الباطل و الحرام و الحلال هو و الاعمى سواء فى عدم رويه الاشياء لكن عمى الاعمى ظاهرى و هذا اعمى معنى (و مشاركه اهل الهوى) لا يشاركهم فى ارتكاب المحضورات لمجرد هوى نفسه (و صار من مفاتيح ابواب الهدى) فان الناس اذا ارادوا الهدايه سالوا من هذاالانسان فكان الهداى بيت له باب اذا اريد دخوله لزم فتحه بالمفتاح الذى هو هذا الانسان المتقى (و مغاليق) جمع مغلاق و هو ضد مفتاح (ابواب الردى) اى الهلاكه، لانه يسد على‌الناس الفساد و الشر، فهو كالمغلاق. (قد ابصر طريقه) المودى به الى الجنه (و سلك سبيله) لانه يسلك نفس ذلك السبيل بخلاف من يعلم و يفعل خلاف ما يعلم فانه ابصر الطريق لكنه تنكب السبيل. (و عرف مناره) هوالمحل الذى ينصب فى الطريق و يجعل عليه النور ليلا ليهتدى الماره (و قطع غماره) جمع غمر - بالفتح- و هو معظم البحر يعنى انه عبر بحار المهالك الى سواحل النجات.

(و استمسک من العرى باوثقها) عرى جمع عروه، فقد شبه الاسلام بكوزذى عرى اذا تمسك الانسان باحداها من الشرب منه، و اوثق تلك العرى عروه التقوى. (و من الحبال بامتنها) فكان السعاده فى محل مرتفع و ادلى منه حبال ليصعد الناس بها الى ذلك المحل، و اقوى الحبال هو حبل التقوى، و هذان اقتباس من قوله تعالى: (فقد استمسک بالعروه الوثقى) و قوله سبحانه: (و اعتصموا بحبل الله جميعا) (فهو من اليقين على مثل ضوء الشمس) فكان ان ضوء الشمس واضح لا لبس فيه كذلك يقين هذا الانسان بالاخره و ما وراء الطبيعه (قد نصب نفسه لله سبحانه فى ارفع الامور) فان الانسان اذا التزم جاده الشرع و جد و اجتهد عرف الاحكام و فهم طرق الاسلام فهو لقربه منه سبحانه و احتواه لاحكامه كالمقرب عند الملك الذى له مكانه رفيعه عند الملك (من اصدار كل وارد عليه) يعنى انه اذا ورد عليه مساله من مسائل الدين يتمكن من الجواب عنها جوابا صحيحا فيصدر السوال بعد ان ورد عليه (و تصيير كل فرع الى اصله) لانه يعرف اصول الاسلام و فروعه فاذا سال عنه من فرع تمكن من ارجاعه الى اصله، لا الى غير اصله، فيعرف مثلا ان هذا الفرع من (اصل: كل شىء حلال) او (اصل: قف عند الشبهه). فهو (مصباح ظلمات) اذ ظل

مات الجهل تنكشف بسببه (كشاف عشاوات) جمع غشاوه و هو سوء البصر، اى انه يكشف عن اصحاب العشاوات الظلمات التى فى ابصارهم، و هذا كنايه عن توضيحه الامور الملتبسه التى التسبت على الذين ليس لهم حظ وافر من الدين (مفتاح مبهمات) التى ابهمت و اشكلت فانه يفسرها و يبينها و يظهرها (دفاع معضلات) جمع معضله و هى المشكله التى يصعب حلها، فانه يحلها و يدفع اعضالها و يسهل فهمها (دليل فلوات) جمع فلات و هى الصحراء الواسعه، فكان ان الدليل يرشد الضال عن الطريق فى الصحراء، فكذا الانسان المتقى يرشد الناس الى طريق الحق فى متاهات الحياه (يقول) الجواب، او الحكم (فيفهم) المخاطب، لوضوح بيانه (و يسكت) فيمان كان الجواب موجبا لمضره، او التكلم موجبا لشر (فيسلم) من عواقب الكلام. (قد اخلص لله) فى اعماله، فلا يعمل الا له سبحانه (فاستخلصه) اى جعله سبحانه خالصا لنفسه بان اولاه عنايته و لطفه و جعله من خاصته (فهو من معادن دينه) فكان ان معدن الذهب محله كذلك هذا الانسان محل الدين، اذ هوالعالم به. (و اوتاد ارضه) فان الارض انما تكون موضع رحمه الله بواسطه الاختيار. و لو لا هم لصرف الله سبحانه لطفه عن اهل الارض، فهم كالوتد الحافظ لالواح الخشبه بعضها مع بعض (

قد الزم نفسه العدل) ای بان یعدل فی جمیع الامور (فکان اول عدله نفی الهوی عن نفسه) ای لا ینساق وراء الاهواء. اذ الانسیاق وراء الهوی ظلم و تعد بالنسبه الی النفس، لاخراجها بذلک عن سعادتها الی شقائها (یصف الحق) ای یبین ما هو الحق من الاشیاء (و یعمل به) هو لا ـ انه یامر الناس بالبر و ینسی نفسه. (لا یـدع للخیر غایه الا امها) ای قصـدها ای انه یقصـد نهایه کل خیر، مثلا نهایه الخیر فی بـاب الصـلوات، ای یـاتی بالنوافـل، و فی الزکاه ان یزکی من ارباح التجاره و هکـذا، فهو لا یقتنع باول الخیر دون غایته (و لا مظنه الا قصدها) فکلما ظن وجود الخیر تبعه حتی ینال من الخیر، مثلا یظن ان هذا الشـخص فقیر و فی اعانته مثوبه، فیعطیه و هکذا. (قد امکن الکتاب من زمامه) ای اعطی زمامه للکتاب حتی یـذهب به الی حیث الاحکام الشـرعیه، و هـذا کنایه عن اتباعه للکتاب الحکیم (فهو) ای القرآن (قائـده) الـذی یقوده (و امامه) الـذی یاتم هـذا الشـخص به (یحل) هذا الانسان (حیث حل ثقله) ثقل المسافر متاعه، و ثقل القرآن اوامره و زواجره، یعنی ان هذا الشخص یتبع القرآن فی کل حکم (و ینزل) هذا الشخص (حیث کان منزله) ای منزل القرآن، و فیه استعاره لطیفه.

[صفحه ۱۸]

و لما اتم علیه‌السـلام صفات المتقین شرع فی صفات الفساق بقوله: (و اخر قد تسمی عالما) ای سمی نفسه عالما (و لیس به) ای لیس بعـالم (فـاقتبس) ای اخـذ (جهائـل) جمع جهاله، و المراد ما ظنه علما و هو فی الحقیقه جهل (من جهال) لانهم لو کانوا علما لم یعطوا الجهـل بـاسم العلم (و اضالیـل) ای ضـلالات، و هی ما ظن انها هـدایات و لیست کـذلک (من ضـلال) من اناس ضالین، و لو لا انهم ضـالون لم یعطوا الضـلالات (و نصب للنـاس شـرکا) هو الحبـاله التی یصـاد بهـا الطیر و السـمک و نحوهمـا (من حبائـل غرور) فکان للخدعه حبالات تنظم حتی تکون شرکا (و قول زور) ای الکذب، فقد نظم اموره المکذوبه والمزوره لصید الناس و جعلهم من حفدته و مراجعیه. (قد حمل الکتاب) الی القرآن الحکیم (علی آرائه) فمثلا یحمل قوله تعالی (الی ربها ناظره) علی ان الله سبحانه قابل للرویه بالبصـر، و هکذا (و عطف الحق) ای آماله (علی اهوائه) فکلما اشـتهاه قال انه الحق و اخذ یسـتدل لذلک (یومن) الناس (من) الذنوب (العظـائم) فیقول ان هـذه الـذنوب لا خوف منها (و یهون کبیر الجرائم) ای المعاصـی الکبیره، فیجعلها هینا لا اهمیه لها، و لا اثم عظیم فی فعلها (یقول) بلسانه لخداع الناس (اقف عند الشبهات) لیزکی نفس

ه و یری للناس شده ورعه حتی انه یقف عند الامور المشتبهه و لا یعمل بها احتیاط (و) الحال انه (فیها) ای فی تلک الشبهات (وقع) اذ لیس له احتیـاط و ارعـواء و تقـوی (و یقول) لـتزکیه نفسه (و اعـتزل البـدع) الـتی تجـددت ممـا لیست من الـدین و نسب الیه (و بینها اضـطجع) ای نام، کنایه عن انغماره فیها. (فالصوره صوره انسان) فی الخلقه (و القلب قلب حیوان) لا یدرک و لا یفهم (لا یعرف باب الهدی فیتبعه) لانه انحرف عن الهدایه، و عدم المعرفه لما اوقع نفسه فی الشـهوات (و لا) یعرف (باب العمی) والضـلاله (فیصد عنه) و یمتنع عن الـدخول فیه (و ذلـک) الانسـان (میت الاحیاء) لانه حی بـدنا میت روحا، فکما لا یاتی من المیت الخیر کـذلک لا یاتی من هـذا الانسان، ثم اشار علیه‌السـلام الی انفتاح باب الحق حتی ان الـذی لا یلجه فانما بسـبب نفسه (فاین تذهبون) ایها الناس فی ترککم الحق و اتبـاعکم الباطـل (و انی توفکون) افک بمعنی انصـرف، ای الی این تنصـرفون، عن الحق. (و الاعلام قائمه) اعلام جمع علم و هو الذی ینصب فی الطریق بفاصـله لیعلم منه الجاده و المراد اعلام الحق التی یسـتدل بها علیه (و الایات) الداله علی رضی الله سبحانه و امره و نهیه (واضحه) لا لبس فیها (و المنار) و هو المحل ال

ذی یوضع علیه المصـباح لیلا ـ للاهتـداء نحو الطریق، و المراد به هنا الجنس و لـذا قال علیه‌السـلام: (منصوبه) موجوده (فاین یتاه بکم) من التیه بمعنی الضـلاله، ای الی این یذهب الشـیطان بکم منحرفا عن الجاده (بل کیف تعمهون) من العمه و هو اشد العمی (و) الحال انه (بینکم عتره نبیکم) ای اهله و ذریته الـذین هم خلفـائه و القـائمون مقامه. (و هم ازمه الحق) جمع زمام، و هو الشـیء الـذی یقاد به الحیوان فکانهم ازمه للحق لقود الناس الی السـعاده (و اعلام الدین و السنه الصدق) ای ان کلامهم عین الصواب، و فیه استعاره لطیفه. (فـانزلوهم بـاحسن منازل القرآن) احسن منازل القرآن هو القلب، و المراد حب اهل البیت و تقـدیرهم، کما یقـدر القرآن و یحترم، او

المراد بـاحسن ما انزلهم القرآن حیث قال (الا الموده فی القربی) و المراد من (الاحسن) حینئـذ، کما یراد من قوله: (یاخـذوا باحسـنها) (و ردوهم) من ورد الماء اذا نزل المشـرعه لشربه ای اغترفوا من بحار علومهم (ورود) ای مثل ورود (الیهم العطاش) الهیم جمع هائم و هو الابل الشدیـد العطش و عطاش جمع عطشان. (ایها الناس خذوها) الضـمیر للقصد و الشان، ای خذوا هذه الجمله التی تاتی، و هذا لتاکید التمسک بالعتره لان الرسول صلی الله علیه و

آله و سـلم نص علیهم (عن خاتم النبیین صلی الله علیه و آله و سلم) فانه قال: (انه یموت من مات منا) اهل البیت (و لیس بمیت) لبقاء آثاره، و اشعاع روحه الطاهره من عالم الاخره الی عالم الـدنیا. (و یبلی من بلی منا) ای یفقـد شـخصه و یـدفن تحت التراب (و لیس ببـال) لبقـاء ذکره الجمیـل، قـال الشـاعر: (و الـذکر للانسان عمرثان) (فلا تقولوا بما لا تعرفون) فان وجود الائمه علیهم‌السـلام موجب لمضاعفه عذاب من یقول فی الاحکام بما لا یعلم (فان اکثر الحق فیما تنکرون) و من کان لا یعرف اکثر الحق کیف یحق له ان یتکلم من عنـد نفسه، و الاعلام قائمه و المراد ب(تنکرون) اما (تجهلون) بقرینه (لا تعرفون) کما هو الظاهر، و هـذا واضـح لان غالب الناس یجهلون اکثر الاحکـام، و امـا بمعنی (تخـالفون) من الانکـار، و هـذا لاـن الحقـائق الکونیه شـرعیه و غیرهـا خافیه علی غالب الناس، و یظنون خلافهـا. (و اعـذروا) ای لاـ تلوموا (من لاـ حجه لکم علیه) ای لا دلیل لکم علی انه اخطا (و انا هو) المراد بقول (اعـذروه) (الم اعمل فیکم بالثقل الاکبر) الثقل هو المتاع النفیس، و هـذا اشاره الی قوله صـلی الله علیه و آله و سـلم: (انی تارک فیکم الثقلین کتاب الله و عترتی اهل بیتی ما ان تمسکتم بهما لن تضلوا م

ن بعدی) و انما کان القرآن الثقل الاکبر، لانه عباره من مجموع الاحکام الالهیه التی منها مساله الامامه. (و اترک فیکم الثقل الاصغر) فان الامام قد خلف الحسـنین علیهماالسـلام، و هما من الثقل الاصـغر، قدوه للناس و اماما لهم، بالایصاء بهما و الزام التمسک لهما. (و رکزت) ای اثبت (فیکم رایه الایمـان) ببیـان اصول الاسـلام و شـرح عقائـده. (و وقفتکم علی حـدود الحلاـل و الحرم) ببیان الفروع و شرح الاحکام (و البستکم العافیه من عدلی) فانتم فی عافیه من الظلم. (و فرشتکم) ای بسطت لکم (المعروف من قولی و فعلی) فانهما کانا من المعروف الـذی یستریـح الانسان تحت لوائه، و فیه تشبیه بالارض المفروشه التی یتهنا الانسان بالتقلب علیها. (و اریتکم کرائم الاخلاـق) من عـدل و فضـیله و سـخاء شـجاعه و وفـاء و غیرها، و الارائه کانت بالقول و بتجلیه علیه الصـلاه و السـلام بها و المراد هنا الثانی قرینه قوله (من نفسـی) و ان کان یحتمل الاعم، فان القول ایضا من النفس (فلا تسـتعملوا الرای) و القیاس فی الاحکام الشرعیه- بدون اتباع الکتاب و العتره- (فیما لا یدرک قعره البصـر) فان الاحکام لا ینال البصـر مغزاها (و لا تتغلغل) ای لا تدخل (الیه الفکر) اذا العین و الفکر قاصران عن اکتناه ال

حیاه حتی یتمکنا من معرفه احکام الله المقرره لکل جزئی جزئی من جزئیات الحیاه الوسیعه.

[صفحه ۲۳]

(منها): ثم ذکر الامام علیه‌السـلام ما یکون بعـده من الاحـداث، و قـد حـذف الشـریف (ره) وسط الخطبه (حتی یظن الظان) ای الذی یظن خطـاء (ان الـدنیا معقوله) من العقـال و هو شـد رکبه البعیر- کنـایه عن اسـتقرارها- (علی بنی‌امیه) لاـ تتجاوز عنهم (تمنحهم) ای تعطیهم الـدنیا (درها) ای لبنها (و توردهم) من ورود الماء، ای ان الدنیا اذا ارادت سـقی بنی‌امیه توردهم (صـفوها) ای المحل الصافی من الماء (و) یظن الظان انه (لا یرفع عن هذه الامه سوطها و سیفها) کنایه عن حکومتهم، فهم دائموا الحکومه و السلطه علی الناس. (و کـذب الظان لـذلک) ای دوام ملک بنی میه (بل هی) المنحه التی تمنحهم الـدنیا (مجه) هی نقطه العسل، او من مج الشـراب اذا قذفه من فیه (من لذیـذ العیش) و قـد شـبه بـالمجه تحقیرا لهـا و تشبیهـا لقصـر مـدتها (یتطعمونهـا برهه) ای زمانـا قصـیرا (ثم یلفظونها) ای یترکونها (جمله) فلا یبقی فی ایدیهم شیء منها.

خطبه ۰۸۷

[صفحه ۲۴]

و قد ذکر الامام علیه‌السلام فیها ما یسبب هلاک الناس (اما بعد) و الاصل مهما یکن من شیء بعدالحمد و الصلاه (فان الله لم یقصم جباری دهر قط) قصمه بمعنی کسره ظهره، و المراد اباده الجبارین و سلب النعمه عنهم (الا بعد تمهیل) بان امهلهم مده یتمکنون فیها من الانابه و الرجوع (و رخاء) بان انعم علیهم فقابلوا نعمه بالاسائه (و لم یجبر عظم احد من الامم) بان رفعهم بعد ضعفهم و انعشهم بعد ذلهم و هوانهم و قد کنی علیه‌السلام عن ذلک بجبر العظم (الا بعد ازل و بلاء) الازل: الشده، ای ان الشده توجب الانعاش فان بعد العسر یسرا، و هذا الامر طبیعی کسابقه، فان الجبارین یشتغلون بالملاهی و الفساد و هما مسببا و ثبه الناس لازالتهم کما ان الادله یفکرون و یجمعون قواهم لرفع الهوان عن انفسم، و هما سبب التقدم و السعاده (و فی دون) ای فی اقل من (ما استقبلتم من عتب) ای عتب الزمان، و اذلاله لکم. (و ما استدبرتم من خطب) ای ما مربکم من الاحداث و الخطوب الجسیمه، و الخطب هو الامر العظیم الذی ینزل بالانسان کالرزیه و المصیبه و ما اشبه (معتبر) مبتدا خبره قوله (فی دون) ای ان اذلال الزمان لکم و انزال الخطوب بکم کاف لان تعتبروا، لانکم صرتم من مصادیق

الجمله السابقه (و لا یجبر عظم احد..) (و ما کل ذی قلب بلبیب) و هذا کالحث لهم علی العمل و النهوض، ای ان کل انسان لیس بعاقل، فکانوا انتم عقلاء فیما یجب علیکم من النهضه و القیام. (و لا کل ذی سمع) ای اذن (بسمیع) ای بواعی ما یسمع لیعتبر به، او بمعنی انه یمکن ان یکون اصم. (و لا کل ناظر) ای عین (ببصیر) باحد المعنیین السابقین. (فیا عجبا) ای یا عجب احضر فهذا وقتک، و الالف فی آخر الکلمه بدل من یاء المتکلم قال ابن مالک: و اجعل منادی صح ان یضف لیا کعبد عبدی عبد عبدا عبدیا (و مالی لا اعجب) فان المکان مکان تعجب و استغراب (من خطا هذه الفرق) فقد تولدت فی زمان الامام فرق دینیه کل یدعی انه المحبوب عند الله سبحانه المتبع لامره و نهیه من خوارج، و عثمانیه، و محایده، و صوفیه، و ما اشبه (علی اختلاف حججها فی دینها) فلکل حجه مزعومه لعمله بطریقته الخاصه به (لا یقتصون اثر نبی) لانهم لو تمسکوا باقوال النبی صلی الله علیه و آله و سلم التی منها (علی مع الحق و الحق مع علی) لم یختلف منهم اثنان (و لا یقتدون بعمل وصی) فان الامام کان وصیا و خلیفه فیهم، فلو لم تکن اقوال النبی صلی الله علیه و آله و سلم، کان اللازم اتباع الوصی مهما کان (و لا یومنو

ن بغیب) فانهم لو آمنوا بالله و الیوم- و هما غائبان عن الحواس- ایمانا صادقا، کان ایمانهم زاجرا لهم عن اتباع المیول و الاهواء (و لا یعفون عن عیب) ای لا یکفون عن عیوبهم، بل هم سائرون فی المعائب و النقائص فان معنی عف کف. (یعملون فی الشبهات) ای الامور المشتبهه التی لا یعلم حلها من حرامها و حقها من باطلها (و یسیرون فی الشهوات) ای میولهم و اهوائهم بلا مراعاه للشریعه (المعروف عندهم ما عرفوا) و انکان مخالفا للحق (و المنکر عندهم ما انکروا) و انکان موافقا للحق. (مفزعهم فی المعضلات الی انفسهم) المفزع الملجا الذی یلجا الیه الانسان فی مهماته، و المعضله المشکله الدینیه والدنیویه، و المراد انهم لا یرجعون الی الامام فی حل مشاکلهم (و تعویلهم) ای اعتمادهم (فی المبهمات) ای الامور المبهمه الخفیه (علی آرائهم) فهم لا یرجعون الی الکتاب و السنه و التعره (کان کل امریء منهم امام نفسه) فلا یحتاج الی امام و مقتدی (قد اخذ منها) ای من نفسه (فیما یری) من آرائه فی المشاکل (بعری و ثقات) فهو قد تمسک بعروه نفسه، و وثق بذاته (و اسباب محکمات) فکان الحبل الذی تمسک به مما ینتهی الی نفسه حبل محکم لا انفصام له.

خطبه ۰۸۸

[صفحه ۲۷]

حول الرسول الاعظم صلی الله علیه و آله و سلم و اتباعه علیه‌السلام له صلی الله علیه و آله. (ارسله) الله سبحانه (علی حین فتره من الرسل) الفتره الفاضله بین الشیئین، فقد جاء الرسول صلی الله علیه و آله بعد ما انقضی عن رساله عیسی حوالی خمسمائه سنه، لا

کانبیاء بنی‌اسرائیل الذین ارسلوا تباعا. (و طول هجعه من‌الامم) الهجوع النوم، کان الامم کانت نائمه عن المعارف الحقه و المعلومات الالهیه فجاء النبی صلی الله علیه و آله و سلم لا یقاظهم و اعاده الحق الی نصابه. (و اعتزام) ای غلبه (من الفتن) فان الفتته تقوم کلما تقلص الدین من النفوس اذ الدین خیر رادع عن الفتن و اسبابها و جذورها. فاذا ذهب الدین انتشر الامر بین اهواء الناس مثلا الدین یقرر ان مهر السنه خمسمائه درهم، اما اذا لم یکن دین فقانون یغالی فیه الی حدود مدهشه، و قانون یخفض منه الی حدود زهیده و هکذا. (و تلظ من الحروب) تلظت الحرب، ای اشتعلت، و التهیت، و کلما بعد الناس عن الدین کثرت الحروب، لانها و لائد الفتن، و عدم استقرار النظام، و هما من ثمار عدم الدین. (و الدنیا کاسفه النور) فکما ان النور اذا کان، یری الانسان الاشیاء کذلک الدین سبب لرویه المضار و المصالح و

الخیرات و الشرور، فاذا فقد الذین لم یکن للدنیا نور (ظاهره الغرور) الناس مخدوعون بها اذا ثقافه دینیه لهم حتی یخرجوا عن الاغترار الی التبصر و التفکر (علی حین اصفرار من ورقها) فالدنیا کالشجره اذا کانت مع دین کانت مخضره للنشاط و الحیاه و الصفحه التی یولدها الدین فیها، و الا کانت بالعکس (و ایاس من ثمرها) فان الدنیا اذا کانت مضطربه لا تثمر الثمر المطلوب منها من التقدم و الامن و الرخاء. (و اغورار من مائها) کنایه عن عدم النضاره و البهجه، او ان هذه الجمله علی نحو الحقیه فان انحراف الارض عن مناهج السماء توجب عدم جریان الانهار، و قله الثمار، و اصفرار الاشجار، و هذا کما انه مربوط بالامور الغیبیه کذلک مربوط بالمناهج فان الدین یوسع آفاق الفکر، و یضع المناهج الصحیحه، و یوجب التعاون و کل ذلک موجب لعماره الارض. (قد درست) ای خلقت و بلیت (منار الهدی) المنار المحل الذی یوضع علیه المصباح، لیری الانسان طریقه، فی الیل، و هذا جنس و لذا جیء بالفعل مونثا، کالمثل (اهلک الناس الدرهم البیض و الدینار الصغر) (و ظهرت اعلام الردی) ای رایات الضلاله الموجبه للهلاک و الشقاء. (فهی) ای الدنیا (متهجمه لاهلها) من تهجم بمعنی استقبله بوجه عابس کریه

(عابسه) ای قابضه اشمئزازا (فی وجه طالبها) لا تسعد الطالب و لا تفی بما یرید الانسان من الخیر و السعاده (ثمرها الفتنه) فان المناهج اذا انحرفت- و ذلک من جراء عدم الانبیاء و سلطه الجبارین- کثرت الفتن و الاضطرابات (و طعامها الجیفه) فقد کانوا یاکلون الجیف، لقله ارزاقهم. (و شعارها الخوف) ای کان الناس یخاف بعضهم من بعض، و الشعار هو الثوب اللاصق بالشعر من الجلد- و منه سمی شعارا- و شبه به الخوف لانه فی قلب الانسان لاصق به، و ذلک لان الاضطراب یوجب خوف جمیع افراد الانسان بعضهم من بعض. (و دثارها السیف) الدثار هو الثوب الذی یلبس فوق الشعار، و المجتمع اذا کان خائفا کان یحمل السلاح وقایه لنفسه عن الاعداء. اقول: و قد عادت فی ایامنا هذه الحاله- کما قال الامام علیه‌السلام- حیث ابتعد الناس عن الاحکام، و هذا طابع عام لزمان الجاهلیه. (فاعتبروا عباد الله) ای خذوا العبره- للعمل الصالح - من تلک الفتره المظلمه، و الاعتبار انما هو لعدم اعاده تلک الظروف، بسبب ترک احکام الله سبحانه. (و اذکروا تیک) الاعمال السیئه و العقائد الباطله (التی آباوکم و اخوانکم بها مرتهنون) فانهم رهائن اعمالهم فاذ قد کانوا اسائوا خسروا السعاده فی الدنیا و الاخره

، فلا تعلموا مثل اعمالهم حتی یصیبکم مثل ما اصابهم (و علیها محاسبون) فی الاخره (و لعمری) هذا حلف بنفسه الشریفه (ما تقادمت بکم و لا بهم) بالاباء و الاخوان (العهود) فانکم تذکرون عهد ما قبل الرساله و الفجائع التی کنتم و کان آبائکم جمیعا فیها (و لا خلت) ای لم تمضی، من خلا بمعنی مضی (فیما بینکم و بینهم) ای بین الاباء و الاخوان (الاحقاب) جمع حقب ثمانون سنه او اکثر (و القرون) القرن هو مده جیل واحد، فقالوا مائه، و قالوا اقل. و المعنی: ان الاباء والاخوان الذین کانوا فی تلک الظلمات، قریبون منکم زمانا، فهم بین اب و اخ و جد و ما اشبه. (و ما انتم الیوم من یوم کنتم فی اصلابهم ببعید) و انما الفصل اقل من خمسین سنه، و اصلاب جمع صلب و هو العظم الذی فی ظهر الانسان، و هو محل منی الرجل، قال سبحانه: (یخرج من بین الصلب والترائب). (و الله ما اسمعهم) ای الاباء و الاخوان الذین عاصروا قبل الرساله و حین الرساله و راوا الزمانین (الرسول شیئا) من الحکم و الاحکام و المواعظ والنصائح (الا وها انا ذا الیوم مسمعکموه) ای ابین لکم ما بین الرسول لابائکم و اخوانکم. (و ما اسماعکم الیوم بدون

اسماعهم بالامس) یعنی انکم تسمعون کما کان اصحاب الرسول صلی

الله علیه و آله یسمعون فاللازم ان تعملوا کما کانوا یعملون (و لا شقت لهم الابصار) حیث ان البصر محاط بالوجه الممتد، فکانه قد شق فی وسط شیء متسو (و لا جعلت لهم الافئده) جمع فواد و هو القلب (فی ذلک الاوان) ای اوان حیاه الرسول صلی الله علیه و آله و سلم. (الا و قد اعطیتم مثلها فی هذا الزمان) فانتم و ایاهم سواء فی وجوب العمل کما انی کالرسول صلی الله علیه و آله فی الوعظ و الارشاد. (و الله ما بصرتم بعدهم) ای بعد اصحاب الرسول صلی الله علیه و آله و سلم (شیئا جهلوه) حتی یکون عذرکم فی عدم العمل انهم انما عملوا لانهم جهلوا عفو الله و غفرانه- مثلا- و انتم عالمون بذلک فتعلمون انه لا اهمیه للعمل (و لا اصفیتم به) ای بشیء (و حرموه) بان یکون سبب عدم عملکم انکم مخصوصون بامر ینجیکم، مما لم یکن لاولئک ذلک الامر. بل انتم احق بالعمل (و) ذلک لانه (لقد نزلت بکم البلیه) ای المصیبه و هی التفرق و التشتت و الفتن التی نجمت من سوء تصرف عثمان الذی ادی الی قتله (جائلا) من الجولان و هو الحرکه (خطامها) هو ما یجعل فی انف البعیر لینقاد به، و هذا کنایه عن الاضطراب و عدم الاستقرار، فان البعیر اذا کان جائل الخطام کان غیر متجه الی وجهه معینه (رخوا

بطانها) البطان حزام یجعل تحت بطن البعیر، لیستقر القتب فوق ظهره، فاذا کان رخوا القی الراکب غثا و ارهاقا (فلا یغرنکم ما اصبح فیه اهل الغرور) ای لا یخدعکم عن الایمان و العمل الصالح ما ترون من نعمه اهل الدنیا، فتظنون ان ترک الدین یودی الی الخیر و النعمه (فانما هو) ای ما فیه اهل الغرور من النعم (ظل ممدود) لا حقیقه له و لا بقاء بل (الی اجل معدود) قد عدت مدت بقائها، ثم تزول بموتهم، او زوال نعمتهم.

خطبه ۰۸۹

[صفحه ۳۳]

و هی مشتمله علی اوصاف الله سبحانه، و عظیم مخلوقاته (الحمد لله المعروف من غیر رویه) فان الله تعالی معروف لدی عباده باثاره و ان لم یره احد. (و الخالق من غیر رویه) ای انه خلق الاشیاء بدون ترو و تفکر و امعان نظر (الذی لم یزل قائما دائما) فلم یخل منه وقت و کان قائما منذ الازل، ای عالما قادرا حیا من غیر نوم و لا کسل و ما اشبهه (اذ لا سماء ذاب ابراج) جمع برج، و هو القطعه من السماء التی تظهر، و من ذلک سمی برجا، فان برج بمعنی ظهر (و لا- حجب ذات ارتاج) جمع رتج و هو الباب العظیم و المراد بالحجب و هو جمع حجاب- ما جعله الله سبحانه من الحجب علی العرش، کالملوک الذین یجعلون الحجب من دون سریرهم، و ان کان الله سبحانه لیس جسما، و انما هو للتشریف و العظمه (و لا لیل داج) اصله (داجی) بمعنی مظلم (و لا بحر ساج) اصله (ساجی) بمعنی ساکن، فان للبحار سکونا فی مقابل الانهار التی تجری. (و لا جبل ذو فجاج) جمع فج، و هو الطریق فی الجبل (و لا فج) ای طریق (ذو اعوجاج) فان الطریق فی الجبل غالبا یکون ذو التوائات و اعوجاجات (و لا ارض ذات مهاد) ای تمهد و قابلیه للسکون (و لا خلق ذو اعتماد) ای ذو قصد و اراده یعتمد علیها فی اعماله، او است

ناد الی محل (ذلک) الله العظیم المتصف بما ذکر من الصفات (مبتدع الخلق) الذی خلقهم ابتداء بدون مثال و احتذاء ما سبق من الامثال (و وارثه) لان الخلق یفنی و یبقی الله سبحانه مالکا لما یبقی منهم- کالوارث الذی یتملک ما یبقی من المورث- (و اله الخلق) لا معبود لهم سواه (و رازقه) و الرزق اعم من الماکول و الملبوس و غیر هما. (و الشمس و القمر دائبان) ای متحرکان بحرکه مستمره بلا توقف (فی مرضاته) ای حسب ارادته تعالی و امره، فان الکون لا یتحرک و لا یسکن الا حسب امره سبحانه (یبلیان کل جدید) و هذا اسناد مجازی فان البقاء موجب للبلاء، او حقیقی فان للنیرین مدخلا فی تفرق الاجزاء الموجب للبلاء (و یقربان کل بعید) فان البعید الزمانی یقرب بمرور الایام و اللیالی الحاصلات من حرکات النیرین (قسم ارزاقهم) ای ارزاق الناس (و احصی آثارهم) ای عدد اثر کل انسان و ما یبقی منه و یخلفه بعده (و اعمالهم) التی یعملونها (و عدد انفاسهم) فهو سبحانه یعلم عدد نفس کل انسان (و خائنه

اعینهم) ای لمحات اعینهم التی تلمح بالخیانه الی مال الناس و عرضهم و ما اشبه. (و ما تخفی صدورهم من الضمیر) ای السر الذی ینوونه بقلوبهم، فان الصدر وعاء للقلب (و مستقرهم) ای محل استقر

ارهم قبل المجیء الی الدنیا، و هی ارحام النساء (و مستودعهم) ای المحل الذی یودعون فیه قبل المجیء الی الدنیا و المراد به اصلاب الرجال، و انما سمی الصلب مستودعا، و الرحم مستقرا، لمکث الانسان فی الرحم اکثر من مکثه فی الصلب، و قد بین الامام المراد من اللفظین بقوله (من الارحام و الظهور) فان الصلب فی ظهر الرجل، و هو محل المنی قبل افرازه (الی ان تتناهی بهم الغایات) یعنی ان علمه سبحانه باحوال البشر یبتدء من حین کونهم فی الاصلاب الی آخر ایامهم فی الحیاه حیث ینتهون الی الغایه المقدره لهم، و العباره من (القلب) الذی هو من فنون البلاغه، نحو عرضت الناقه علی الحوض، فان الغایه لا تنتهی بهم، بل ینتهون الی الغایه. (هو) الله سبحانه (الذی اشتدت نقمته علی اعدائه فی سعه رحمته) فان من یعادیه سبحانه بترک اوامره، و ارتکاب نواهیه تکون النقمه و العذاب علیه شدیدا، مع انه تعالی واسع الرحمه والمغفره (و اتسعت رحمه لاولیائه فی شده نقمته) و هاتان صفتان تلفت الانظار، لما بینهما من التنافی عند المخلوقین، فان الانسان اذا رضی غمض عن اعدائه و اذا غضب لم ینج من غضبه احبائه، لکنه سبحانه یکل لکلشیء بکیله و یضع کل شیء فی موضعه (قاهر من عازه) ای قص

د مشارکته تعالی فی عزته بان یقهر السلاطین و اصحاب الاموال و من الیهم ممن لهم شراکه- اسمیه- فی صفه من صفاته سبحانه، او المراد الفراعنه و من الیهم ممن یدعون الربوبیه (و مدمر) ای مهلک (من شاقه) ای عاداه، کانه فی شق و جانب، و الله سبحانه فی جانب و شق آخر. (و مذل من ناواه) ای عاداه (و غالب من عاداه) فان الله سبحانه یغلب علی اعدائه کما قال (کتب الله لاغلبن انا و رسلی). (و من توکل علیه) بان وکل اموره الی الله سبحانه- و هذا لا ینافی العمل بل العمل من التوکل لانه مما امر به الله تعالی (کفاه) ای تفضل علیه بانجاز امره. (و من ساله اعطاه) و هذه القضایا طبیعیه، لا کلیه فلا ینافیها عدم تطبیقها علی بعض المصادیق لمصالح خاصه کما نقول العقار الفلانی مقوی للقلب فانه لا ینافی عدم تقویته فی بعض الناس. (و من اقرضه) ای اعطی الله قرضا و هو عباره عن صرف المال او النفس او ما اشبه فی امره سبحانه کما قال (من ذا الذی یقرض الله قرضا حسنا) (قضاه) ای ارجع سبحانه الیه ما اقرض، فی الدنیا او الاخره. (و من شکره) ای شکر آلائه و نعمه (جزاه) اعطاه جزاء الشکر،

[صفحه ۳۶]

یا (عباد الله زنوا انفسکم) امر من (الوزن) و المراد عرضه علی الشریعه لیعلم مطابقتها لها و عدم مطابقتها، کما یعرض الجنس علی المقدار لیعلم کمیته (قبل ان توزنوا) فی الاخره، حیث اذا ظهرت خفه وزنکم لم یکن لکم محل للتدارک (و حاسبوها قبل ان تحاسبوا) لیروا هل انها ادت ما وجب علیها ام لا، حتی اذا ظهر عدم ادائها تدارکتم (و تنفسوا) ای اعملوا و التنفس کنایه عنه (قبل ضیق الخناق) الحبل الذی یوضع فی عنق من یراد خنقه و اهلاکه، فان الحبل اذا ضیق لم یتمکن المخنوق من التنفس و هکذا الانسان اذا مات لم یتمکن منالعمل المریح لنفسه، کما یریح النفس للجسم (و انقادوا) ای اتبعوا الاوامر، کالدابه التی تنقاد لصاحبها (قبل عنف السیاق) و المراد به الموت الذی یسوق الانسان بعنف الی الاخره. (و اعلموا انه من لم یعن علی نفسه) بان یجمع قواه و عقله لیغلب علی شهوات نفسه و لذاتها (حتی یکون له منها) ای من نفسه (واعظ) بان کانت نفسه یقظه تعظه عند کل زله و ترشده (و زاجر) ترجزه عن المعاصی (لم یکن له من غیرها زاجر و لا واعظ) فان النفس المنحرفه لا ینفعها مواعظ الاولین و الاخرین، لانه اذا لم یکن للنفس حاله تهییء و استعداد لم تقبل النصح و الارشاد

مهما کان الناصح عظیما.

خطبه ۰۹۰

[صفحه ۳۸]

(تعرف بخطبه الاشـبحاح و هی من جلائل خطبه علیه‌السـلام) (و کان ساله سائل ان یصف الله حتی کانه یراه عیانا فغضب علیه‌السـلام لذلک) و الاشـباح جمع شـبح، و هو الشخص، و کان التسمیه بهذا الاسم لسوال ذلک الشخص من الامام علیه‌السلام، روی مسعده بن صـدقه عن الصادق علیه‌السـلام، انه قال خطب امیرالمومنین هـذه الخطبه علی منبر الکوفه و ذلک ان رجلا اتاه فقال له یا امیرالمومنین صف لنا ربنـا لنزداد له حبـا و به معرفه، فغضب و نـادی: الصـلاه جـامعه، فاجتمع الناس حتی غص المجسـد باهله، فصـعد المنبر و هو مغضب متغیر اللون، فحمـد الله و اثنی علیه و صـلی علی النبی صـلی الله علیه و آله ثم خطبها. اقول: لعل غضب الامام علیه‌السـلام کان لاجـل کون السـئوال تعنتـا، کمـا هو کثیر عنـد الجهله، لاـ یریـدون بـذلک الفهم و انما تجیب انفسـهم، و انما اجاب الامام لموقفه من الحاضـرین الذین شـهدوا السـئوال، فان العالم یفهم الحقیقه من التعنت اما غیره فلا یدرک، فعدم الجواب یحمل علی سوء الاخلاق او العجز او (الحمدلله الذی لا یفره) من (فرر) (یفر) علی وزن وعد یعده ای لا یزیده (المنع) عن العطاء (و الجمود) جمد مقابل سال، فان العطیه تسیل، و المنع ملازم للجمود (و لا یکدیه) ای

لا یفقره (الاعطاء و الجود) فان الکون یتکون بلفظه (کن) او اراده معناها، فکیف یمکن الوفر و الفقر بالنسبه الی من ارادته هکـذا (اذ کل معط) غیره سـبحانه (منتقص) ای موجب لنقصه عما اعطاه (سواه) تعالی، و لفظه (اذ) تعلیل لما ربما یسـئل: بانه کیف الله هکذا، و نشاهـد ان غیره لیس کـذلک؟ (و کل مانع مـذموم ما خلاه) هـذا علیه لقوله (لا یفره) فانه دفع لـدخل مقدر، هو انه تعالی اذا (لا یفره المنع) فلمـاذا یمنع؟ (و هو المنان بفوائـد النعم) ای ان اعطائه منه محض، لا ان احـد یسـتحق منه تعالی شـیئا و اضافه الفوائـد الی النعم للبیان. (و عوائد المزید و القسم) عوائد جمع عائده و هی النعمه العائده الی الانسان و سمیت عائده تفولا بانها لا تکون مره واحده، بل تعود مره بعد مره، و القسم جمع قسـمه و هی ما قسـمها الله سبحانه للخلق من ضروب المنافع و الارزاق (عیاله الخلق) ای الذین یعیلهم و یـدیر شـئونهم جمیع الخلق، (ضـمن ارزاقهم) بان یوصـلها الیهم، ما دام قدر لهم رزقا (و قدر اقواتهم) بان کتب فی اللوح و علم بان لکل احـد ای قـدر من الرزق (و نهـج) ای اوضح و بین (سبیل الراغبین الیه) ای الذین یرغبون الوصول الی ثوابه و رضوانه (و الطالبین ما لدیه) من الکرامه و الجنه و النعیم

. (و لیس بما سئل باجود منه بما لم یسال) فان وجوده حسب الصلاح و الحکمه لا حسب السوال، و ان کان احیانا یعطی السائل بما لا یعطی السـاکت، لکن ذلـک لیس الاـ لاـن السوال عله للحکمه و الصـلاح و هـذا بخلاـف البشـر الـذین هم یجودون بالمسـئول بما لا یجودون بغیر المسئول. (الاول الذی لم یکن له قبل فیکون شـیء قبله) فان الله سـبحانه ازلی، لا شیء قبله اطلاقا، حتی العدم (و الاخر الـذی لیس له بعـد فکون شـیء بعـده) فهو تعالی ابدی لا (بعد) یتصور بعده حتی یتصور المظروف الذی فی ذلک (البعد). (و الرادع اناسـی الابصـار) جمع انسـان و هو مـا یری وسط البصـر ممتازا عن السواد فی لونه (عن ان تناله او تـدرکه) النیل الوصول، و الادراک التمیز فقد یکون الانسان یری شـیئا باجمال لکن لا یدرکه بتفضـیل، و قوله (الرادع) مجاز، و الا فهو سبحانه غیر قابل للرویه اطلاقا. (ما اختلف علیه دهر) بان تمر علیه الایام، و الشـهور و الاعوام، فان هـذه امور حادثه و الامور الحادثه لا تحتوی علی القـدیم (فیختلف منه الحـال) بـان یکون حـاله فی السـنه الفلانیه غیر حاله فی السـنه التالیه و هکـذا فان اختلاف الاحوال تابع لاختلاف الازمان و الامکنه و الصفات، فاذا انتفی الزمان انتفی المکان و الصفه الزائده

(و لاـ کـان) تعـالی (فی مکـان) خـاص (فیجوز) و یمکن (علیه الانتقـال) فلاـ زمـان و لاـ مکـان له تعالی، لانهما حادثان و الحادث لا یحتـوی علی القـدیم (و لـو وهـب) و اعطی للنبی (مـا تنفست عنه معـادن الجبـال) قـالوا بـان الجـواهر و المعـادن تتکـون من الحراره المتصاعـده من جوف الاـرض، فانهـا تحرک المواد الثمینه الی الخارج و تنضـجها، و لـذا شبه علیه‌السـلام بالتنفس. (و ضـحکت عنه اصداف البحار) فان الصدف ینقلق کالانسان الضاحک حتی یظهر ما فیه من اللولو و ما اشبه (من فلز اللجین) الفلز المعادن التی تذاب بالنار، کالذهب و الفضه و ما اشبه، و اللجین الفضه (و العقیان) الذهب (و نثاره الدر) ای ما ینثر فی الاعراس و نحوه من الدر الذی هو حصـاه شـفافه ثمینه (و حصـید المرجـان) و هو نبـات ینبت فی الحبر فیحصـده الغواصون (ما اثر ذلک) الاعطاء و الهبه لجمیع الاشـیاء

الثمینه (فی جوده) بـان یعتریه بخل فـان الجواد اذا اعطی امواله اثر ذلـک فیه بخلاف حیث یریـد الابقـاء لنفسه و لیس کـذلک الله سبحانه، لانه لا یحتاج و لان خلق امثال ما وهب بیـده (و لا انفد سعه ما عنده) ای لم یوجب لملکه و قدرته نفادا بل یخلق من جدید. (و لکان عنده) تعالی (من ذخائر الانعام) مما یملک خلقه، او فی سائر الکواکب

و المجرات والعوالم (ما لا تنقده مطالب الانام) ای لا تعدمه طلبات الناس لان ملک الله سبحانه لا یدرک وسعته و عظمته (لانه الجواد الذی لا یغیضه) ای لا ینقصه من غاض الماء اذا نزل و فنی (سئوال السائلین) فاعطاء اسالتهم لا یوجب نفاد ما عنده (و لا یبخله) ای لا یوجب بخله (الحاح الملحین) و اصرارهم علی العطاء، بخلاف النـاس فـانهم ان کثر علیهم الطلب و الالحاح مما اوجب ذهاب اکثر اموالهم فانه یوجب بخلهم لخوفهم من الفقر و العدم ان تعادوا فی الجود والاعطاء.

[صفحه ۴۲]

(فـانظر ایهـا السائـل) یریـد علیهالسـلام به من سـاله ان یصف ربه- کما مر فی اول الخطبه - (فما دلک القرآن علیه من صـفته) تعالی، ککونه عالمـا قـادرا سـمیعا بصـیرا خالقا رازقا الی غیرها (فائتم به) ای اقتـد بالقران فی وصـفه تعالی بتلک الصـفات (و استضـیء بنور هدایته) ای بنور هدایه القران فی ما یجوز علی الله تعالی من الصـفات و النعوت) (و ما کلفک الشیطان علمه) بان الهم فی نفسک بان تصف الله سبحانه بتلک الصـفه التی لم تذکر فی القرآن- و المراد بالقرآن الاعم من ما جاء به النبی و الائمه علیهمالسلام، فان ذلک من باب المثال- و لذا قال علیهالسلام (مما لیس فی الکتاب علیک فرضه) ای ثبوته، فان احکام الکتاب و مناهجه ثابته للناس (و لا فی سنه النبی صـلی الله علیه و آله و ائمه الهدی) الاثنیعشـر، و المراد ذلک و ان لم یوجد بعضهم بعد، فقد اخبر النبی بهم و امر باتباعهم (اثره) بان لم یرد عنهم. (فکل علمه) و هل انه صـحیح ام لا؟ (الی الله سـبحانه) و لذا قال الفقهاء ان صـفات الله توقیفیه لا یجوز اطلاق صفه علیه الا اذا ورد، حتی فیما کان الفعل من تلک الماده موجوده فی الکتاب او السنه مثلا لا یصح اطلاق (زارع) علیه تعالی، مع انه ورد (اانتم تزرعونه ام

نحن الزارعون) (فـان ذلـک) الایکـال الی الله تعـالی و عـدم التکلم حول الصـفه التی لم تـذکر (منتهی حق الله علیک) و معنی منتهی الحق، انه لیس لـک واجب آخر بالنسبه الی هـذا الموضوع غیر السـکوت. (و اعلم) ایهـا السائـل (ان الراسـخین فی العلم) یقال رسـخ بمعنی ثبت و الراسـخ هو الـذی تعلم کثیرا حتی ثبت فی العلم و علم النتائـج، بخلاـف غیره الـذی لا یعلم النتائج و هو منها فی شک، لعدم قوه علمه و کثره مراسه، حتی یعض علی العلم بضرس قاطع. (هم الذین اغناهم عن اقتحام) ای الدخول فی (السدد) جمع سده، و هی باب الدار و الفاصـله (المضـروبه دون الغیوب) ای الاشـیاء الغائبه عن الادراک و الحواس، و السدد اسـتعاره (الاقرار) فاعل اغناهم (بجمله ما جهلوا تفسیره من الغیب المحجوب) ای انهم یعترفون بالمجهول لدیهم اجمالا: بانا نعترف بکل غیب، و لا یتکلفون الفحص عمـا لاـ طریق لهم الیه، حتی ربما یوجب ذلک تنکبهم الطریق الحق، و سـلوکهم فی متاهات الضـلاله (فمـدح الله اعترافهم بالعجز عن تناول) ای اتباع و الاخذ بالبحث (ما لم یحیطوا به علما) حیث قال سبحانه: (و الراسخون فی العلم یقولون آمنا به کل من عند ربنا). (و سمی) الله سبحانه (ترکهم التعمق فیما لم یکلفهم البحث عن کنهه رسوخا) فان

الانسـان الراسـخ فی العلم یعرف مـا یقـدر ممـا لا یقـدر فیحوم حول ما یقـدر و یترک ما لا یقـدر بخلاف غیر الراسـخ الـذی یظن ان کلشـیء فی متنـاوله فیتعمق فی الممکن و المحال. (فاقتصـر علی ذلک) الایمان بالجمله و ترک التعمق (و لا تقـدر عظمه الله سـبحانه علی قـدر عقلک) فان العقل محـدود، و الله سـبحانه غیر محدود، و لا یمکن للمحدود الاحاطه بغیرالمحدود، و الا لزم الخلف (فتکون من الهالکین) لانک بذلک تذعن بخلاف الواقع، و ذلک کفر،

[صفحه ۴۴]

ثم ابتداء علیهالسـلام ببیان ما تقدم باسلوب آخر بقوله: (هو القادر الذی اذا ارتمت الاوهام) ای ذهبت الاوهام و الافکار، من الرمی، و جواب (اذا) قوله (ردعها) (لتدرک منقطع قدرته) منقطع الشیء منتهاه، لانه ینقطع عند ذلک الحد، ای ارادت الاوهام ان تعرف منتهی

قدره الله تعالی، کما یعرف الانسان ان منتهی قدره زید- فی حمل الاثقال مثلا- مائه کیلو، و فی المعارف الی کتاب المعالم و هکذا. (و حاول الفکر المبرا من خطرات الوساوس) بان کان الفکر صحیحا سلیما، لا مریضا بالوسواس، فان مثله ابعد عن الادراک، لانه یتشکک فی کلشیء (ان یقع علیه) ای یدرکه و یفهمه، فی حالکونه تعالی (فی عمیقات غیوب ملکوته) الملکوت، مبالغه فی الملک، یعنی انه سبحانه الملک العظیم الغائب عن الادراک کنهه. (و تولهت) التوله اشتداد الحب، من (وله) بمعنی اشتیاق (القلوب الیه) تعالی (لتجری) القلوب- ای لتفهم- (فی کیفیه صفاته) و انها کصفات المخلوقین، ام لا (و غضمت) ای خفیت (مداخل العقول) بان کان العقل یدخل من مداخل ضیقه جدا، حتی ان مداخله کانت غامضه خفیه- و هذا استعاره لمنتهی الدقه- (فی حیث لا تبلغه الصفات) ای بلغت تلک المداخل فی الدقه الی حیث لا یمکن ان توصف لدق

تها. (لتناول علم ذاته) بان یتناول بالعلم، ذاته تعالی، و انها کیف هی و ما هی (ردعها) ای ردع الله سبحانه تلک الاوهام و القلوب و العقول التی ارادت کشف ذاته تعالی، و المراد بالردع، قصورها عن الوصول (و هی تجوب) ای تسیر فی (مهاوی سدف الغیوب) مهاوی جمع مهوی، و هو محل التردی من فوق الی تحت، و سدف جمع سدفه و هی القطعه من اللیل المظلم، کان العقل و الفکر و الوهم، تتردی فی ظلمات الغیب بدون ان کانت وصلت الی المطلوب (متخلصه الیه سبحانه) ای حینما ارادت التخلص و الوصول الی ذاته تعالی، بان تعرف کنه الذات (فرجعت) العقول و الاوهام و القلوب (اذ جبهت) یقال جبهه اذا ضرب علی جبهته لیردعه و یردیه (معترفه بانه) سبحانه (لا ینال بجور الاعتساف) الجور الظلم، و الاعتساف سلوک غیر الجاده، کان الفکر و ما الیه تنکبوا الطریق و ساروا علی غیر الجاده، اذا رادوا معرفه کنهه تعالی. (کنه معرفته) نائب فاعل (لا ینال) (و لا تخطر ببال اولی الرویات) الرویه الفکر، ای اصحاب الفکر و العقل (خاطره) ای الصفه الخاطره التی تخطر بالبال (من تقدیر جلا عزته) ای فهم مقدار عزته سبحانه. (الذی ابتدع الخلق علی غیر مثال امتثله) ای اوجد الخلق، ایجاد ابتداع، لا ایجاد اقتداء

بغیره، فانه لم یکن مثال اقتفاه سبحانه فی خلقه. (و لا مقدار احتذی) ای اقتدی (علیه) ای علی ذلک المقدار، فلم یقس سبحانه مقدار خلقه بمقدار سابق فهو المبدع فی اصل الخلق، و فی مقدار الخلق (من خالق) متعلق ب (مثال) ای لم یکن مثال من خالق اخر (معهود کان قبله) تعالی. (و ارانا) سبحانه (من ملکوت قدرته) ای الملک العظیم الذی هو آثار قدرته تعالی (و عجائب ما نطقت به آثار حکمته) کان آثار حکمه الله- فی خلقه- السنه تنطق بالعجائب. (و اعتراف) عطف علی قوله (ملکوت) ای ارانا من اعتراف (الحاجه من الخلق الی ان یقیمها بمساک) ما یمسک الشیء (قوته) (من الخلق) و (الی) متعلقان ب(حاجه) ای ان حاجه الخلق الی من یقوم بشئونه (ما دلنا) مفعول (ارنا) ای ان الله سبحانه ارانا بواسطه الملک الوسیع، و الاثار الکثیره، و احتیاج الخلق، دلیلا علی ذاته المقدسه (باضطرار قیام الحجه له) متعلق ب(دلنا) (علی معرفته) متعلق ب(دلنا) ای دلنا علی معرفته، بسبب ان قیام الحجه یضطر الانسان الی العلم و العرفان. (و ظهرت فی البدائع التی احدثها) و اوجدها من العدم (آثار صنعته) فاعل ظهرت (و اعلام حکمته) عطف علی الفاعل، فالبدائع دلیل علی الصنع و علی الحکمه (فصار کل ما خلق) من

صنوف المخلوقات (حجه له) تعالی یحتج بها علی العباد- ان ترکوا الاذعان به- (و دلیلا علیه) یدلنا علی وجوده سبحانه و الا فلو لم یکن موجودا فمن این هذه الاثار البدیعه و الصنائع المحکمه؟ (و ان کان) ما خلق (خلقا صامتا) کالجمادات و الحیوانات و النباتات (فحجته) ای حجه ذلک الخلق، و الاضافه الی المفعول (بالتدبیر ناطقه) ای انها تنطق بانها من فعل مدبر حکیم، و معنی نطقها دلالتها علی ذلک (و دلالته) عطف علی حجه (علی المبدع قائمه) فان الاثر یدل علی الموثر و انکان صامتا غیر ناطق.

[صفحه ۴۸]

(فاشهد) یا الله (ان من شبهک بتباین اعضاء خلقک) ای بخلقک المتباین الاعضاء من عین و لسان و اذن و غیرها. (و تلاحم) ای اتصال (حقاق مفاصلهم) حقائق جمع حق بضم الحاء بمعنی راس العظم عند المفصل، و المفصل موضع اتصال العظمین (المحتجبه) تلک الحقائق (لتدبیر حکمتک) فان حکمته سبحانه اقتضت احتجاب المفاصل تحت اللحم و الجلد، لئلا تصاب باذی (لم یعقد غیب

ضمیره علی معرفتک) خبر (ان) ای ان ضمیر الغائب الباطن لم یصل الی معرفته سبحانه، لانه شبهه تعالی بما لیس شبیها به (و لم یباشر قلبه الیقین) فاعل یباشر و (قلبه) مفعول (بانه لا نـد) و لا شـریک (لک) لان الله اذا کان شبیها بالانسان او الحیوان کانا شـریکین له، اذ المتشابهان مشترکان فی الحکم و النـد یسـتعمل بمعنی المثل، و بمعنی الضـد. (و کانه لم یسمع) الی القرآن العظیم حیث یبین (تبروء التابعین) لاهل الضـلاله (من المتبوعین) فی القیامه (اذ یقولون: (تالله ان کنا لفی ضلال مبین اذ نسویکم برب العالمین) (التاء) للقسم و (ان) مخففه من‌الثقیله، و (مبین) بمعنی الظـاهر الواضـح، و (نسویکم) بمعنی نقول بالتسـاوی بینکم و بین الله سـبحانه (کـذب العادلون بک) یا رب، و معنی العادلون: الذین عدلوا بک غیرک، و

قـالوا بالتعـادل و التسـاوی بین الخـالق و المخلوق (اذ شـبهوک باصـنامهم فقـالوا ان (الله) اله، کمـا ان (الاصـنام) الهه (و نحلوک) ای عطـوک (حلیه المخلوقین) ای صـفاتهم الخـاصه بین الجسـمیه و مـا اشـبه (باوهـامهم) متعلق ب (نحلوک) ای کـانت النحله بـالوهم و الخیـال، لا ـ للحقیقه و الواقع. (و جزاوک تجزئه المجسـمات بخواطرهم) فـان الاـجزاء خـاصه بالاجسـام و القول بان لله شـریکا یوجب التجزئه، لان الشـرکاء لهم جهه جامعه و جهه فارقه (و قـدروک) ای قاسوک (علی الخلقه المختلفه القوی بقرائح عقولهم) قرائح جمع قریحه، و هی ما یقترحها الانسان، ای ان عقولهم اقترحت قیاسک علی الخلق الذین تختلف قواهم، و الله سـبحانه لیس ذا قوی مختلفه، و انما هو ذات واحد لا اجزاء له و لا قوی تتحکم فیه. (و اشـهد ان من ساواک بشیء من خلقک فقد عدل بک) ای سواک بغیرک و جعلـک معـاد لا ـ له (و العـادل بـک کـافر بمـا تنزلت به محکمـات آیاتک) فان آیات الله المحکمه- غیر المتشابهه- دلت علی ان الله سبحانه لا شـبه له کقوله (لیس کمثله شـیء) و قوله (و لم یکن له کفوا احد) (و نطقت عنه) ای عن قبل عدم التشبه و المعادله- ای ان النطق من هذه الجهه- (شواهد حجج بیناتک) البینات جمع بینه و هی الادله الواضحه و المعنی

ان الادله الواضـحه التی هی حجه تشـهد- ناطقه- انک لست کغیرک حتی تکون صفاتک کصفات سائر المخلوقین. (و انک انت الله الـذی لم تتنـاه فی العقول) ای لم تکن متناهیـا محـدودا فی عقول النـاس، ای لاـ تـدرکک العقول (فتکون فی مهب فکرها مکیفا) ای فتتکیف و تتلون- بلون فکر العقول، اذ العقـل اذا احتوی علی شـیء فانمـا یلونه بلون المعقولیه، و قوله (مهب) من باب الاسـتعاره کان الفکر کالریـح التی تهب و لها مهب خاص. (و لا فی رویات خواطرها) جمع رویه و هی الفکر (فتکون محدودا) بحد الفکر (مصـرفا) تصرفک العقول، و تحوم حولک. و حیث ان الله سبحانه منزه عن صفات المخلوقین، و اغلب الناس یصورونه بتصاویرهم، و یظنون انه سبحـانه کمثـل بعض مخلوقاته اکـد الامام فی هـذه الخطبه و فی سائر خطبه بضـروب التاکیـد علی تشـبهه بالخلق، و افرغ المطلب فی قوالب متعدده، و فی سائر خطبه بضـروب التاکید علی تشـبه بالخلق، و افرغ المطلب فی قوالب متعدده، و فی الحقیقه ان‌الطریقه الدینیه الوحیده التی تنزه الله سـبحانه عما لا یلیق به هی طریقه اهل البیت علیهم‌السلام الذین عرفوه سبحانه فی حدود المعرفه البشریه، اما کنه معرفه الله سبحانه، فمن المتسحیل ادراکه، و ذلک لدلیل واضح هو انه سبحانه غیر محدود

، و العقـل محـدود، المحـدود لاـ یشـتمل علی غیر المحـدود، و الالزم الخلف، و دلیل المقـدمتین (الله غیر محـدود، و العقل محـدود) واضح لا یحتاج الی البیان.

[صفحه ۵۱]

(و منها) (قـدر) الله سـبحانه (ما خلق) من صـنوف المخلوقات، و معنی قدر، انه لم یخلق اعتباطا، و انما عن مقدار معین لحکمه خاصـه (فاحکم تقدیره) اذ وضع کلشـیء موضـعه اللائق به (و دبره) التدبیر التخطیط للمسـتقبل حتی یاتی الشـیء کما یراد (فالطف تدبیره) و لطف التـدبیر عباره عن دقته بحیث لا یبقی فراغ لحاجات الشـیء (وجهه لوجهته) ای سـیره فی المسیر اللائق به فیها (فلم یتعـد) ذلک الشـیء الموجه (حدود منزلته) ای الحدود التی انزله الله فیها (و لم یقصـر دون الانتهاء الی غایته) فان کل شـیء من المخلوقات لابد و ان یصل الی الغایه التی عینها الله سـبحانه، مثلا غایه ارتفاع النخل کذا مترا، فانه لا یقصر عن الوصول الی ذلک الارتفاع الذی عینه الله سبحـانه له (و لم یستصـعب) ای لم یر الاـمر صـعبا (اذ امر بالمضـی علی ارادته) ای ارادته تعـالی- و هـذا کسـابقه انما هو بالنسـبه الی

التکوینیات. (و کیف) یتمکن الشیء من مخالفته سبحانه (و انما صدرت الامور) المرتبطه بهذا الشیء (عن مشیئته) تعالی، فاذا لم یشاء شیئا لم یکن له تکون و صدور اطلاقا (المنشی اصناف الاشیاء بلا رویه فکر) الاضافه بیانیه (آل) الله تعالی (الیها) ای الی تلک الرویه، بخلاف البشر فانه یعم

ل الاشیاء بعد التفکر فیرجع الی ما فکر ثم یعمل (و لا قریحه) هی ما یقترحه الانسان و ینشئه فی صقع ذهنه ثم یاتی به خارجا (غریزه) هی الصفه المنطبعه فی الانسان (اضمر) الله تعالی (علیها) ای علی تلک القریحه بان اضمر اقتراحا ثم ابداه فی حال الوجود. (و لا تجربه افادها) هو بمعنی استقادها (من حوادث الدهور) کالانسان الذی یستفید من الحوادث فیصحح افکاره و اعماله. (و لا شریک اعانه علی ابتداع عجائب الامور) فان الله لا شریک له، حتی یکون له معین فی الخلق بل هو وحده خلق جمیع ما خلق (فتم خلقه) ای خلق المخلوق، بالله وحده، و الفاء تفریع علی (المنشیء) (و اذعن لطاعته) فاعل اذعن (الخلق) المستفاد من (خلقه) (و اجاب الی دعوته) فانه تعالی کلما اراد، کان (و لم یعترض دونه) ای دون الخلق و الانقیاد (ریث المبطیء) ای مده مهله الذی یبطیء فی الاجابه، فانه تعالی بمجرد ان اراد شیئا کان ذلک الشیء بلا تمهل و بطوء (و لا اناه المتلکیء) الاناه، الصبر و التوئده، و التلکو التباطی و التعلل فی عدم الاطاعه (فاقام) اله سبحانه (من الاشیاء اودها) ای اعوجاجها، و هذا کنایه عن عدم الاعوجاج فی المخلوقات (و نهج) ای عین و رسم (حدودها) و مزایاها. (و لائم) من الم

لائه، بمعنی جعل التناسب و الالتئام (بقدرته) سبحانه (بین متضادها) ای متضاد الاشیاء، فالنار المتضاده للماء جمع بینهما الله تعالی، و هکذا. (و وصل اسباب قرائنها) ای جعل اسباب القرائن موصوله بعضها ببعض حتی تجتمع قرینه کلشیء مع ذلک الشیء (و فرقها) ای الاشیاء (اجناسا مختلفات فی الحدود) کالارتفاع و الانخفاض (و الاقدار) کالکبر و الصغر (و الغرائز) ای الطبائع، کالیبوسته و الرطوبه، (و الهیئات) کالاحمر و الاصفر و الاشکال المختلفه، و ما ذکرناه من باب المثال، و الا فالالفاظ اعم، هی (بدایا خلائق) بدایا جمع بدیء بمعنی المصنوع، من (بدء) ای خلائق مصنوعه (احکم) الله تعالی (صنعها) فلیس فی صنعها خللا و فسادا. (و فطرها علی ما اراد و ابتدعها) بلا مشارک، و مضاد فی ارادته سبحانه فلا یکون المصنوع وفق ارادته تعالی.

[صفحه ۵۴]

(منها) فی صفه السماء (و نظم بلا تعلیق) بشیء (رهوات) جمع رهوه و هی المحل المرتفع، ای بلا ان یعلق السماء بواسطه الحبائل بالاعالی، کما هی العاده فی تعلیق الاشیاء بالمرتفعات (فرجها) جمع فرجه، و هی المحل الخال، ای فرج السماوات، و ما بینها من الفضاء و السعه (و لاحم) ای الصق (صدوع) جمع صدع و هو الشق (انفراجها) ای الصق بعض السماوات ببعض حتی لا انفراج هنا، و حیث ان الشیء ملاء الفضاء متصله صح هذا التعبیر کما یصح التعبیر السابق اختلاف الطبقات العلیا فی الغلظه و الخفه (و وشج) ای شبک (بینها) ای بین المساوات (و بین ازواجها) ای امثالها ففی کل سماء انجم و کواکب و اجرام و معنی التشبیک جعل بعضها فی بعض. (و ذلل للهابطین بامره) و هم الملائکه (و الصاعدین باعمال خلقه) فان اعمال الخلق تصعد بسبب الملائکه الی السماء (حزونه) ای صعوبه (معراجها) ای العروج الی السماوات، فان العروج و النزول مشکلان لکن الله سهل للملائکه ذلک (و نادها) ای السماوات (بعد اذ هی دخان) فقد خلقت السماوات من بخارالماء کما قال سبحانه (ثم استوی الی السماء و هی دخان، فقال لها و للارض: ائتیا طوعا او کرها، قالتا اتینا طائعین) و انما عبر عن البخار بالدخان

للمشابهه، فان الاول ذرات الماء المختلطه بالهواء، و الثانی ذرات الرماد- کذا قالوا- (فالتحمت عری اشراجها) التحمت ای اتصلت، و عری جمع عوره، و اشراج الوادی ما انفسح منه، ای اتصلت القطعات من الدخان حتی صارت سماء ملتحمه، و الاتیان ب (عری) لان کل قطعه کالعروه فی انها تمسک لقصد اتصالها بالقطعه الاخری. (و فتق) ای فصل (بعد الارتتاق) ای الاتصال (صوامت ابوابها) جمع صامت کفی به عن الانغلاق، و المعنی ان الله سبحانه فتح ابواب السماء بعد انغلاقها، و المراد بذلک جعل فیها ابوابا لنزول الملائکه و صعودهم (و اقام رصدا) و هو ماء یرصد و یرقب الحرکات (من الشهب) جمع شهاب، و هو النار التی تری فی اللیل فی السماء

(الثواقب) جمع ثاقبه سمیت الشهب بذلک لانها تثقب الفضاء حین انقضاضها (علی نقابها) جمع نقب و هو الخرق و المراد بالخرق المحل الممکن لاستراق السمع فی السماوات، و قد قال سبحانه (الا من خطف الخطفه فاتبعه شهاب ثاقب) و هو کما ورد، ان الشیاطین یصعدون اعالی الجو لاستراق کلمات الملائکه، فمن استرق منهم شیئا من الکلام رمی بالشهاب الذی یحرقه، و قد دل العلم الحدیث علی ان الجو محل لسکونه الارواح الخیره و الشریره، کما فی کتاب (علی حافه العالم ا

لاثیری) کما دل العلم الحدیث علی ان الارض معرض للقذائف الجویه التی لو لا الطبقه (النتروجینیه) المحطمه للقذائف لاصیب اهل الارض بعنت کبیر کما فی کتاب (بصائر جغرافیا). (و امسکها) ای حفظ الله السماء (من ان تمور) ای تضطرب (فی خرق الهواء) ای فی الفضاء، فان الارض کره معلقه فی الهواء، لا تضطرب و لا تمور خلاف سیرها المقدر لها، و قوله (خرق) من باب التشبیه (بایده) ای بقوته و الاصل انها جمع (ید) و حیث ان الید آله قوه الانسان، استعملت بمعنی القوه. (و امرها ان تقف) ای لا تفارق مدارها، فی مقابل الاضطراب (مستسلمه لامره) فهی تطیع الله سبحانه کما قال سبحانه، (فقال لها و للارض ائتیا طوعا او کرها، قالتااتینا طائعین). (و جعل) الله سبحانه (شمسها آیه) ای دلیلا علی وجوده تعالی (مبصره) ای توجب ابصار الناس للاشیاء (لنهارها) اللام متعلق بجعل، ای جعل لاجل النهار الشمس مبصره. (و) جعل (قمرها آیه ممحوه) قد محی فیه النور فلیس له نور کالشمس، او المراد المحو الذی یشاهد فی القمر (من لیلها) الظاهران الجار متعلق ب (ممحوه) ای المحو من اللیل (فاجراهما) ای حرکت الشمس و القمر (فی مناقل) جمع منقل، و هو محل الانتقال، و المراد به البروج التی یسیر فیها

النیران (مجراهما) ای مجل جریانهما (و قدر سیرهما) التقدیر جعل الشیء بقدر معلوم (فی مدراج درجهما) مدراج جمع مدرج، و هو محل الدرج بمعنی الحرکه، و درج بمعنی الدرجه، ای ان الله سیرهما فی درجاتهما فی السماء. (لیمیز بین اللیل و النهار بهما) فاذا طلعت الشمس کان النهار، و اذا غابت، و ظهر القمر کان اللیل. (و لیعلم عدد السنین و) لیعلم (الحساب بمقادیرهما) فان کل دوره یوم و کل ادوار خاصه للقمر شهر، و هکذا، و بهما یعرف السنه، کما یعرف اوقات المحاسبه، فی مواعید الاجال (ثم علق) الله سبحانه (فی جوها) ای فی جو السماء، ای وسطها، و المراد بالسماء الفضاء (فلکها) ای افلاک السماء و المراد بالافلاک مدارات الکواکب (و ناط بها) ای علق بالسماء (زینتها) ای ما هو زینه السماء، و المراد الکواکب، کما قال سبحانه (انا زینا السماء الدنیا بزینه الکواکب) (من) بیان ل(زینتها) (خفیات دراریها) جمع دری، و هو الکوکب الوضاء کالدر و الظاهر ان المراد بها النجوم الصغار (و مصابیح کواکبها) ای الکواکب التی هی کالمصابیح اشراقا، و المراد بها الکواکب الکبار التی تضیء فی اللیل. (و رمی مسترقی السمع) ای الشیاطین الذین یعلون الی قرب الملائکه فیستمعون الی کلامهم،

خفیه، و لذا سمی اشراقا فان الملائکه لا ترید ان یسمع الشیاطین کلامها (بثواقب شهبها) الی الشهب الثاقبه کما تقدم (و اجراها) ای سیر الکواکب (علی اذلال) جمع (ذل) بالکسر و هو محجه الطریق (تسخیرها) ای سخرها فی الطرق المقدره لها، بحیث لا تحید عن تلک الطرق (من ثبات ثابتها) فان بعض الکواکب ثابته فی محلاتها کاکثر الکواکب (و مسیر) ای سیر، فانه مصدر میمی (سائرها) و هی الکواکب السبع السیاره- او الاکثر من السبع- کما فی العلم الحدیث. (و هبوطها و صعودها) فان الکوکب ما دام لم یصل الی خط نصف النهار فهو صاعد فاذا انحدر عنه فهو هابط (و نحوسها و سعودها) فان بعض الکواکب علامه السعد و بعضها علامه النحس، کما ان الهواء الشرقیه- فی بلادنا- علامه الامراض، و الغربیه بالعکس، فقد جعل الله سبحانه لکل شیء علامه، لا ان الکوکب بنفسه سعد او نحس.

[صفحه ۵۹]

(و منها) فی صفه الملائکه علیهم‌السلام (ثم خلق سبحانه لاسکان سماواته) ای الفضاء، کما قال سبحانه (و انزلنا من السماء ماء طهورا) و قال فی وصف الطیر (سخرات فی جو السماء). (و عماره الصفیح الاعلی) ای الصفحه الاعلی مقابل الصفیح الاسفل، و هو الارض (من ملکوته) ای من ملکه، فان (ملکوت) لتعظیم الملک (خلقا بدیعا ای قسما جدیدا (من ملائکته) فان الملائکه قسم جدید

من الخلق (و ملاء بهم) ای بالملائکه (فروج فجاجها) جمع فج و هو الطریق و فروج جمع فرجه، و هی السعه، ای السعه ما بین طرق السماء (و حشا بهم) ای جعلهم فی وسط السماء- من الحشو- (فتوق) جمع فتق و هو الانفصال فی الشیء (اجوائها) ای فضائاتها، جمع (جو) بمعنی الفضاء. (و بین فجوات تلک الفروج) الکائنه فی السماء (زجل المسبحین منهم) الزجل الصوت المرفوع، فان الاصوات الملائکه ترتفع بالتسبیح له سبحانه، و عدم سماع الانسان لاصواتهم، لعدم قابلیه صماخه، کما ان الاصم لا یسمع اصواتنا لعدم قابلیه صماخه (فی حظائرالقدس) جمع حظیره، و هو المحل الخضر الذی یسور بسور، و لذا سمی حظیره- من حظر بمعنی منع- و القدس بمعنی النزاهه و الطهاره (و سترات) جمع ستره و هو الثوب الذی یعلق للستر (الحجب)

جمع حجاب، و الاضافه للبیان، فان هناک حجبا عما ورائه تشبیها بالحجب التی تنصبها الملوک لستر داخلته عن الاعین. (و سرادقات المجد) جمع سرادق، و هو ما یمد علی صحن البیت فیغطیه عن الریح و الحر و البرد و الانظار (و وراء ذلک) الذی ذکر من الحجب و السرادقات (الرجیج) ای الزلزله و الاضطراب من رج بمعنی تحرک (الذی تستک) ای تصم (منه الاسماع) لشده الصوت او الکیفیه، و المراد بالرجیج ما تقدم من (الزجل) و (الرجیج) فی الاعراب عطف بیان ل(ذلک) و (و وراء) خبر لقوله: (سبحات) ای ان وراء تلک الاصوات طبقات. (نور تردع الابصار عن بلوغها) لقوه النور و شدته (فتقف) الابصار (خاسئه) ای مطروده، من خسوء بمعنی طرد (علی حدودها) فان العین لا تتمکن ان تری اکثر من قابلیتها. و لا یخفی انه لیس هناک جسم او ما یشبه بل هذا محل التشریف، کما جعل سبحانه الکعبه محل تشریفه- فی الارض- جعل الحجب و الانوار و العرش و ما اشبه محل تشریفه فی السماء، و الا فمن زعم انه سبحانه جسم اوله محل، او انه اقرب الی مکان من مکان، فقد اشرک بالله، و تاه فی متاهات الکفر. (و انشاهم) ای اوجد الله تعالی الملائکه (علی صور مختلفات) کما ان الانسان علی صور مختلفه (و اقدار متفاوتات) فلکل ق

در و مزایا (اولی اجنحه) جمع جناح، و جناحهم من جنسهم، لا من جنس اجنحه الطیر، الا اذا شائوا التشکل بالطیور (تسبح) الملائکه (جلال عزته) ای انهم ینزهون الله سبحانه عما هو اجل و اعز منها- کالجسمیه و الولد و ما اشبه-. (لا ینتحلون) ای لا ینسبون لانفسهم (ما ظهر فی الخلق من صنعته) تعالی کافراد الانسان الذین ینسبون الی انفسهم خلق الله سبحانه، کاذلین ادعوا الربوبیه و نحوهم. (و لا یدعون انهم یخلقون شیئا مما انفرد) الله تعالی (به) ای بخلقه (بل) الملائکه (عباد مکرمون) اکرمهم الله سبحانه (لا یسبقونه بالقول) کنایه عن انهم مطیعون له تعالی، فلا یقولون شیئا قبل ان یریده تعالی (و هم بامره) سبحانه (یعملون) و هذا اقتباس للایه الکریمه فی وصف الملائکه. (جعلهم فیما هنا لک) (ما) زائده للتزیین (اهل الامانه علی وحیه) فانهم امناء الله سبحانه فی انزال الوحی علی انبیائه (و حملهم الی المرسلین) ای جعلهم یحملون من قبله تعالی الی انبیائه (ودائع امره و نهیه) الاضافه للبیان، ای امره و نهیه التی هی ودائعه عند الملائکه لیودوه الی الانبیاء. (و عصمهم) ای حفظهم (من ریب الشبهات) ای الشبهه فی الاله، کما یشک فیه سبحانه بعض الناس (فما منهم) ای لیس احد م

ن الملائکه (زائغ) ای مائل منحرف (عن سبیل مرضاته) مصدر میمی ای عن طریق رضاه تعالی (و امدهم بفوائد المعونه) بان اعلنهم علی طاعته. (و اشعر قلوبهم) ای الهمها (تواضع اخبات السکینه) الاخبات بمعنی الخضوع، فان النفس الساکنه المطمئنه خاضعه خاشعه، بخلاف النفس الجموحه (و فتح لهم) تعالی (ابوابا ذللا) جمع ذلول خلاف العصب (الی تماجیده) جمع تمجیده، و هو المدح، فانهم یسهل علیهم تمجیده و تسبیحه تعالی، و لیسوا کالبشر یوجب ذلک صعوبه و تعبا علیهم. (و نصب لهم منارا) جمع مناره، و هی المحل المرتفع الذی یوضع فیه المصباح لهدایه السائر لیلا (واضحه علی اعلام) ای ادله (توحیده) فکلهم یوحدون الله سبحانه، و لیسوا کالبشر بین شاک و مقر و منکر (لم تثقلهم موصرات الاثام) ای مثقلاتها، من (الاصر) بمعنی الثقل، فانهم لا یذنبون لانهم معصومون (و لم ترتحلهم) بقال ارتحله اذا وضع علیه الرحل لیرکبه (عقب اللیالی و الایام) جمع عقبه و هی النوبه، و تضاف الی اللیل و النهار لتعاقبهما، ای لم یتسلط علیهم تعاقب اللیالی و الایام لتفنیهم و تهرمهم (و لم ترم الشکوک) من (رمی یرمی) (بنوازعها) جمع نازعه، و هی القوس لانها تنزع الوتر للرمی (عزیمه ایمانهم) ای صلابه ایمانه

م، و المعنی انهم لا یشکون بعد الایمان، کما یحدث ذلک لبعض الناس. (و لم تعترک الظنون) ای لم تعرض الظنون و الاوهام (علی معاقد یقینهم) کان للیقین عقدا فی القلب- و لذا یقال له عقیده- (و لا قدحت) ای ظهرت، و اصل القدح صک الحجر بعضه ببعض لاخراج النار (قادحه الاحن) جمع احنه و هی الحقد و الضغینه (فیما بینهم) فلیس بینهم عداوه و بغضاء (و لا سلبتهم الحیره) فی الله (ما لاق) ای الشیء الذی لصق (من معرفته) سبحانه (بضمائرهم) ای ان الحیره لاتسلب عقیدتهم بالله، کما قد یکون فی البشر، حیث یتحیرون فی الله بعد المعرفه (و) لا سلبتهم الحیره (ما سکن- من عظمته و هیبه جلالته- فی اثناء صدورهم) فانهم یعظمونه سبحانه و یهابون منه و لا یزول ذلک من صدورهم (و لا تطمع فیهم الوساوس) الوسوسه التردد فی الامر و الشک فیه (فتقترع) من الاقتراع بمعنی ضرب القرعه. (برینها) الرین الدنس (علی فکرهم) کان الوسوسه تقترع لتری المحل المناسب لدنسها) و الاتیان بالاقتراح، من جهه شباهه الوسوسه بتردید الاقتراع، و حاصل المعنی ان الوسوسه لا تدنس افکارهم (منهم) ای بعض الملائکه، فی الخلقه (من هو فی خلق الغمام الدلح) جمع دالح و هو الغمام الثقیل بالماء، ای ان شکله کشکل ال

غمام ذی المطر (و فی عظم الجبال الشمخ) جمع شامخ و هو المرتفع (و فی قتره) ای خفاء (الظلام الابهم) ای الشدید الظلمه، یعنی انهم بتلک العظمه سود شدید السواد، و ذلک للارهاب و التخویف، و لا یخفی ان الارواح- التی من جنسها الملائکه- لیست من المادیه بحیث تحس بالحواس، او تصادم مع سائر المادیات المحسوسه، فلا یقال اذا کانت الملائکه هکذا فلماذا لا نحس بها. (و منهم من خرقت اقدامهم تخوم الارض السفلی) تخوم جمع تخم یفتح التاء و هی باطن الارض، ای اعماقها، ای ان اقدامهم فی اعماق الارض (فهی کرایات) ای اعلام (بیض) جمع بیضاء فی مقابل اولئک الملائکه السود (قد نفذت فی مخارق الهواء) مخارق جمع مخرق، و هو محل الخرق ای انها تخری الهواء، حیث تخرج من الارض الی ناحیه الفضاء (و تحتها) ای تحت اولئک الملائکه (ریح هفاقه) ای الساکنه الطیبه (تحبسها) ای تحبس تلک الریح اولئک الملائکه (علی حیث انتهت) تلک الملائکه، ای تحبسها علی منتهاها، فلا تمتد اولئک الملائکه (من الحدود المتناهیه) المعینه لها، فلا تتحرک عن اماکنها، کما ان الریح تحبس الرایه عن‌التعدی عن حدودها، بالالتواء و ما اشبه. (قد استفرغتهم اشغال عبادته) ای ان اشتغالهم بعباده الله سبحانه افرغ

هم عن الاشتغال بغیر العباده فلا یشتغلون بشیء آخر (و وصلت حقائق الایمان) ای الایمان الحقیقی (بینهم) ای بین اولئک الملائکه (و بین معرفته) تعالی، کان الایمان خیط متصل بین الله سبحانه و بینهم (و قطعهم الایقان به) ای الیقین بالله سبحانه (الی الوله) هو شده الاشتیاق (الیه) تعالی، و معنی (قطعهم) ان الیقین سبب قطعهم عن کلشیء الی الاشتیاق فهم مشتاقون الی الاستزاده من معرفته (و لم تجاوز رغباتهم ما عنده) ای ان رغبتهم الی ما عنده تعالی لم تجاوز (الی) رغبتهم فی (ما عنده غیره) فهم راغبون الیه فقط (قد ذاقوا حلاوه معرفته) و حلاوه المعرفه ابتهاج یحصل للنفس حتی یری الانسان ان کل حلاوه ما دونها. (و شربوا بالکاس الرویه) التی تروی و تطفیء العطش (من محبته) تعالی (و تعکنت) العکنه الطی الذی فی البطن من السمن (من سویداء قلوبهم) هی مجمع الروح فی القلب، و تعتبر کمرکز للقلب (و شیجه خیفته) الوشیجه عرق الشجره و ارید بها هنا بواعث الخوف من الله سبحانه، ای ان بواعث الخوف النابعه من سویداء قلوبهم تجمعت کالعکن (فحنوا) ای ثنوا (بطول الطاعه) الباء سببیه (اعتدال ظهورهم) فهم فی حاله رکوع (و لم ینفد) من النفاد بمعنی الخلاص و التمام (طول الرغبه ا

لیه) تعالی (ماده تضرعهم) فان رجائهم لم یعدم خوفهم منه سبحانه. (و لا اطلق عنهم عظیم الزلفه) ای قربهم منه تعالی- قربا معنویا- (ربق خشوعهم) جمع ربقه و هی حبل فیه عده عری تربط فیها الحیوانات المتعدده، فانهم مع قربهم خاشعون له سبحانه اعناقهم فی ذل العبودیه (و لم یتولهم الاعجاب) من اعمالهم (فیستکثروا ما سلف منهم) کما هو الغالب فی افراد الناس حیث یحسنون اعمالهم السابقه فیظنون کثرتها و کفایتها (و لا ترکت لهم استکانه الاجلال) ای خضوعهم لجلال الله و عظمته (نصیبا فی تعظیم حسناتهم) فانهم لا یعظمون حسناتهم لما یعلمون من عظمه الله و جلاله فان الشخص اذا نظر الی عظم الطرف یستقل عمله تجاهه (و لم تجر الفترات فیهم) الفتره من الفتور عن العمل کسلا و مللا (علی طول دووبهم) من دائب فی العمل بمعنی بالغ فیه و اجتهد حتی جهد نفسه. (و لم

تغض رغباتهم) من غاض الماء اذا نزل فی الارض حتی لم یبق منه شیء ای ان رغبتهم فی الطاعه لا تفنی (فیخالفوا عن رجاء ربهم) فان الرغبه اذا غاضت لم یرج الانسان المرغوب فیه، فلا یعمل لاجله (و لم تجف) من الجفاف بمعنی الیبس (لطول المناجاه) و التکلم مع الله سرا (اسلات السنتهم) جمع اسله و هی طرف اللسان، حتی تقف عن

ذکره تعالی. (و لا ملکتهم الاشغال) بمعنی منعتهم اشغالهم (فتنقطع بهمس الجوار) الهمس الصوت الخفی، و الجوار الصوت، الصوت الرفیع تضرعا، (الیه) سبحانه (اصواتهم) ای ان الاشتغال یوجب تبدل ضراعتهم الجهریه الی الهمس فان الانسان المشغول بامر ما یهمس صوته عاده، لانصراف القوه الی ناحیه اخری. (و لم تختلف- فی مقاوم الطاعه-) جمع مقام ای مقامات الطاعه (مناکبهم) جمع منکب، فانهم فی صفوف معتدله، حتی ان مناکبهم مصطفه لا تقدم لبعضها علی بعض، و هذا یدل عی التادب. (و لم یثنوا الی راحه التقصیر فی امره رقابهم) فان الشخص اذا اراد الاستراحه ثنی رقبته لتمدیدها و دفع الکسل و النصب عنها، و هذا تقصیر بالنسبه الیه سبحانه فالملائکه لم یفعلوا ذلک و انما رقابهم ممتده دائما فی الضراعه و الاستکانه. (و لا تعدو) ای لا تسطو (علی عزیمه جدهم) ای جهدهم فی الطاعه (بلاده الغفلات) ای الغفله البلیده، فانهم دائمو الجد بغیر غفله و فتور. (و لا تنتضل) یقال انتضلت الابل اذا رمت بایدیها فی السیر سرعه (فی هممهم) فی العباده و الطاعه (خدائع الشهوات) ای الشهوات الخادعه للانسان، و المعنی ان الشهوات لا تسیر سیرا سریعا فی اهتمامهم بالعباده، حتی تنقص من طاعتهم. (قد اتخ

ذوا ذا العرض) ای الله سبحانه (ذخیره لیوم فاقتهم) ای حاجتهم و لعل المراد بذلک یوم العرض الاکبر، اذ کل نفس تحضر هناک للمحاسبه، و هو اشد ایام الانفس حاجه و فقرا (و یموه) ای قصدوه (عند انقطاع الخلق الی المخلوقین برغبتهم) فهم یرغبون الیه تعالی بینما سائر الخلق یرغبون الی مخلوق مثلهم لقضاء حوائجهم، فقوله (برغبتهم) متعلق ب(انقطاع). (لا یقطعون امد) ای طول (غایه عبادته) ای ان عبادتهم لا تنتهی الی الغایه حتی یستریحوا بانهم عملوا الی الغایه المطلوبه منهم (و لا یرجع بهم) رجوعا من الطاعه الی الکسل (الاستهتار بلزوم طاعته) الاستهتار التولع الزائد، ای ان ولعهم بلزوم الطاعه لا یسبب لهم رجوعا، کما هی العاده فی الناس، فان الولع الزائد بالشیء یولد فی انفسهم غفوه و اشمئزازا. (الا الی مواد من قلوبهم غیر منقطعه من رجائه و مخافته) مواد جمع ماده و هی التی تمد الشیء، و الاستثناء منقطع، ای انهم کلما اطاعوا اذ دارت فیهم بواعث الاطاعه من الرغبه و الرهبه الموجودتین فی قلوبهم، و الحاصل انه لا یرجع ولع الملائکه بالطاعه، الا الی الزیاده، و ذلک للمواد الموجوده فی قلوبهم الموجبه للزیاده (لم تنقطع اسباب الشفقه منهم) الشفقه الخوف (فینوا) من (

ونی) بمعنی کسل و ضعف (فی جدهم) و اجتهادهم فی الطاعه. (و لم تاسرهم الاطماع) ای اطماع خارجیه (فیوثروا) و یقدموا (و شیک السعی) ای السعی الوشیک و هو السعی الضعیف، مقابل السعی الحثیث، فان الوشیک بمعنی القریب (علی اجتهادهم) و سعیهم الحثیث فی الطاعه فان الانسان اذا طمع فی شیء قل سعیه فی غیره، و الملائمه لا طمع لهم فی غیر الله سبحانه کی یخف سعیهم فی طاعه الله تعالی. (و لم یستعظموا ما مضی من اعمالهم) ای لا یعدونه عظیما (و لو استعظموا ذلک) العمل الماضی منهم (لنسخ الرجاء منهم) ای ابطل الرجاء- الذی یحدث من استعظام العمل، فان الشخص اذا رای عمله عظیما صار رجائه کبیرا- (شفقات و جلهم) ای تارات خوفهم، جمع شفقه، و هی التاره من الخوف، فان الرجاء اذا عظم، قل الخوف. (و لم یختلفوا فی) محبه (ربهم) و طاعته (ب) سبب (استحواذ الشیطان) و استیلائه (علیم) فان الشیطان لا یجد الیهم سبیلا (و لن یفرقهم سوء التقاطع) ای التحاسد و التشتت فیما بینهم. (و لا تولاهم) ای اخذهم (غل التحاسد) ای الحسد الکائن فی النفس فان الغل هو الحسد الکامن فی النفس. (و لا شعبتهم) ای فرقتهم (مصارف الریب) جمع ریبه، ای صروف الریبه الذی یصرف بالانسان، فان الشک یوجب صرف

الانسان عن اتجاهه، و ذلک یوجب التفرق. (و لا اقتسمتهم اخیاف) جمع خیف بمعنی الناحیه (الهمم) جمع همه ای ان النواحی المتشته من الافکار و الاهتمامات لا توجب تفرقهم- کما فی البشر- اذ لا هم مختلفه لهم، و انما هم جمیعهم شیء واحد (فهم اسراء ایمان) قد جمع الایمان بالله کلهم تحت لواء واحد، کالاسیر الذی لا یتمکن من الانفکاک و الانطلاق (لم یفکهم من ربقته) ای ربقه

الایمان و هی الحبل فیه عری لاعناق البهم تربط بها لتنخرط فی حبل واحد و یسهل سوقها (زیغ) ای انحراف (و لا عدول) عن الحق (و لا ـ ونی) ای وهن و ضعف (و لا ـ فتور) ای فاصله و کساله بین العمل. (و لیس فی اطباق السماء) ای طبقاتها المختلفه، و المراد اجزائها (موضع اهاب) هو جلد الحیوان، ای قدر جلد (الا و علیه ملک ساجد) لله (او ساع حافد، خفیف سریع السیر فیما امره الله فالسماء ممتلئه بالملائکه (یزدادون علی طول الطاعه) ای علی انهم فی الطاعه طول اوقاتهم (بربهم علما) و هذا خلاف الانسان فان طول طاعته لاحد، یزداده تنفرا و اشمئزازا، لما یبدو له من نقائصه (و تزداد عزه ربهم فی قلوبهم عظما) فعظمته سبحانه لا تزال تنمو فی انفسهم.

[صفحه ۷۱]

(و منها فی صفه الارض و دحوها علی الماء) ای بسطها علیه (کبس) الله (الارض) ای ضغط بالارض و جعلها (علی مور) المور التحرک الشدید (امواج مستفحله) ای هائجه صعبه، فان الله سبحانه خلق الماء اولا ثم جعل فوقه الارض ضاغطا للارض علی الماء، حیث کانت الامواج الهائجه تعلوا الماء (و) علی (لجج) جمع لجه، و هی معظم الماء و وسطه (بحار) من الماء، و التیان بالجمع باعتبار قطعها المختلفه و الا کانت بحرا واحدا (زاخره) من زخر اذا امتلا (تلتطم اواذی) جمع لذی و هو اعلی المرج (امواجها) جمع موج و هو ما یعلوا البحر من المیاه المختلطه بالهواء، و معنی التطامها ضرب بعضها بعضا بشده (و تصطفق) ای تضطرب و تهتز (متقاذفات اثباجها) جمع ثبج- کفرس- ما بین الکاهل و الظهر، و استعیر لا عالی الموج، و معنی اصطفاقها اضطرابها الموجب لقذف بعضها علی بعض. (و ترغو) تلک البحار، ای تعطی الرغوه (زبدا) بیان لترغو، ای تخرج الزید (کالفحول) من الابل (عند هیاجها) فان الابل اذا اهتاج اخرج من فمه الزبد لما یخلط من الهواء باللعابات اللزجه الکائنه فی فمه (فخضع جماح) ای استعلاء (الماء المتلاطم) الذی یلطم بعضه بعضا (لثقل حملها) ای حمل الارض (و سکن هیج) ای هیجان (

ارتمائه) من (رمی) ای اضطرابه و قذقه للامواج (اذ وطئته) ای وطئت الارض الماء (بکلکلها) بمعنی الصدر (و ذل) الماء (مستخذیا) ای منسکرا مسترخیا (اذ تمعکت) التمعک تمرغ الدابه فی التراب (علیه) ای علی الماء (بکواهلها) ای کواهل الارض، و الکاهل بین العضد و العنق، و المراد هنا الثقل، یعنی ان الارض لما القت بثقلها علی الماء، ذل الماء فلم یضطرب و لم یهتز- کما کان- (فاصبح الماء (بعد اصطخاب) افتعال من الصخب بمعنی رفع الصوت (امواجه) فان للامواج صوتا و صیاحا (ساجیا) من سجی بمعنی سکن (مقهورا) ذلیلا قد قهرته الارض (و فی حکمه الذل) الحکمه ما احاط بحنکی الفرس من لجامه (منقادا اسیرا) لا یقدر علی التحرک و الاضطراب. (و سکنت الارض مدحوه) من الدحو بمعنی البسط (فی لجه تیاره) ای معظم تیار الماء، و التیار هو الماء الجاری بشده (و ردت) الارض (من نخوه باوه) ای زهوه (و اعتلائه) ای تعالیه، فان الماء کان کالزاهی المتعال، فلما القیت الارض علیه رجع عن ذلک، بل سکن و هدء. (و شموخ انفه) یقال شمخ بانفه اذا تکبر (و سمو) ای ارتفاع (غلوائه) ای نشاطه و تکبره، فان الغلواء بمعنی تجاوز الحد. (و کعمته) ای کعمت الارض الماء، یقال کعم البعیر اذا شد فاه لئلا ی

عض او یاکل (علی کظه جریته) الکظه ما یعرض من امتلاء البطن بالطعام، فالماء الذی کان یجری فی تیاره، کان کثیرا متراکما کالشخص المتلیء طعاما (فهمد) ای سکن الماء (بعد نزقاته) النزقه الطیش (و لبد) ای قام و سکن (بعد زیفان و ثباته) الزیفان التبختر فی المش، و الوثبه الطفره، کان الماء کان یطفر من هنا الی هنا متبخترا. (فلما سکن هیاج الماء) ای اضطرابه (من تحت اکنافها) ای اطراف الارض، فان الاکناف جمع کنف بمعنی الطرف و الناحیه (و) من (حمل) الماء ل(شواهق الجبال) جمع شاهقه و هی المرتفعه (الشمخ) جمع شامخ و هو المرتفع (البذخ) جمع باذخ و هو المرتفع الضخم (علی اکتافها) ای اکتاف الارض، الاموجب لثقل الارض علی الماء. (فجر) ای اظهر الله سبحانه (ینابیع العیون) جمع ینبوع و هو محل الماء العذب المجتمع تحت الارض (من عرانین انوفها) عرانین جمع عرنین- بالکسر- و هو ما صلب من عظم الانف، و المراد اعالی الجبال (و فرقها) ای الانهار النابعه (فی سهوب) جمع سهب بمعنی الفلات (بیدها) جمع بیداء و هی الصحراء، و کان المعنی الصحاری الواسعه (و اخادیدها) جمع اخدود و هی الحفر

المتسطیله فی الارض، کمجاری الانهار. (و عدل حرکتها) ای حرکات الارض، فان الارض لوجود
ثقل علیها تتحرک و تضطرب، اضطراب السفینه فی الماء (بالراسیات) جمع راسیه و هی الجبل (من جلامیدها) جمع جلمود و هو الحجر الصلب. (و ذوات الشناخیب) جمع شنخوب و هو راس الجبل (الشم) جمع اشم و هو الرفیع (من صیاخیدها) جمع صیخود و هو الصخره الشدیده (فسکنت) الارض (من المیدان) ای التحرک و الاضطراب (لرسوب الجبال) ای نفوذ الجبال فی اعمال الارض (فی قطع) جمع قطعه (ادیمها) ای سطحها، تشبیها بالجلد (و تغلغلها) التغلغل المبالغه فی الدخول، و الضمیر للجبال (متسربه) التسرب الدخول فی الشیء (فی جوبات خیاشیمها) جوبات جمع جوبه و هی الحفره، و خیاشیم جمع خیشوم و هو منفذ الانف الی الراس. (و رکوب الجبال اعناق سهول الارضین) السهل ضد الجبل، و رکوب الاعناق و کنایه عن التسلط، فان الراکب علی عنق البعیر اکثر تسلطا علیها (و جراثیمها) هی ما سفل عن السطح فان الجبال داخله فی اجواف الارض، و الارضین - جمعا- باعتبار قطعها المختلفه. (و فسح) الله سبحانه، ای اوسع (بین الجو) ای الفضاء (و بینها) ای بین الارض (و اعد الهواء متنسما) آله للتنفس، و النسیم ما یشرح النفس و یبرد حراره البدن و القلب (لساکنها) ای ساکن الارض و لو لا الهواء لم یتمکن الانسان من العیش عل
ی وجه الارض. (و اخرج الیها) ای الی الارض (اهلها) من الانسان و الحیوان و النبات (علی تمام مرافقها) ای بعد ان اکمل جمیع وسائل الحیات و العیش اخرج و اظهر سکان الارض، و مرافق جمع مرفق، بمعنی اسباب الرفق، و المراد اسباب العیش و وسائل الحیاه المریحه. (ثم لم یدع) سبحانه (جرز الارض) و هی الاراضی التی لا تمر علیها میاه العیون فتنبت النبات (التی تقصر میاه العیون عن روابیها) جمع رابیه و هی الارض المرتفعه التی لا یصل الیها میاه الانهار و العیون. (و لا تجد جداول الانهار) جمع جدول و هو النهر (ذریعه) ای وسیله (الی بلوغها) لارتفاع الارض و انخفاض النهر (حتی انشا لها) و اوجد من اجل تلک الاراضی المرتفعه (ناشئه سحاب تحیی مواتها) الموات ما لا یزرع من الارض، و ناشئه بمعنی المنشائه، و انما جیء بهذه اللفظه، لان السحاب ینشاء رویدا رویدا حتی یکون رکاما کثیفا (و تستخرج) تلک الناشئه (نباتها) بالهطول علیها (الف) الله سبحانه (غمامها) هو السحاب (بعد افتراق لمعه) جمع لمعه و هی القطعه البیضاء من السحاب، سمیت بها لانها تلمع لبیاضها (و تباین قزعه) جمع قزعه و هی القطعه من الغیم، فان قطع السحاب تتجمع من هنا و هناک و یتصل بعضها ببعض حتی تکون سحا
با کثیفا. (حتی اذا تمخضت) ای تحرکت تحرکا شدیدا کما یتحرک اللبن فی السقاء (لجه المزن) اللجه معظم الماء، و المزن السحاب، و ضمیر (فیه) راجع الی المزن، فان الماء یتمخض فی السحاب، حتی یهطل، و حیث ان السحاب ماء مخلوط بالهواء صح جعل السحاب ظرفا، و الماء مظروفا (و التمع برقه فی کففه) جمع کفه و هی الحاشیه و الطرف، فان البرق یظهر من اطراف السحاب غالبا. (و لم ینم ومیضه) ای لمعانه (فی کنهور) کسفرجل القطعه العظیمه من السحاب (ربابه) هی السحاب الابیض، ای لم یسکن البرق فی هذا السحاب المحمل بالماء، بان تتابعت البروق- و ذلک قرب نزول المطر-. (و متراکم سحابه) السحاب المتراکم هو الکثیر الذی اجتمع من تجمع القطع الکثیره (ارسله) ای ارسل الله تعالی المطر (سحا) ای صبا متلاحقا (متدارکا) یدرک بعضه بعضا. (قد اسف) اسف: دنا من الارض لثقله (هیدبه) ما تهدب منه الی الارض ای ما تدل (تمریه الجنوب) ای تستخرج ریاح الجنوب ما فی السحاب من الماء، من مری الناقه اذا مسح علی ضرعها لیحلب لبنها (درر) جمع (دره) بالکسر، و هی اللبن (اهاضیبه) جمع اهضاب، و هو جمع هضبه، و هی المطره فالسحاب کالبقره، و ما تدل منه کالضرع، و الجنوب کالحالب، و الامطار التی تنزل مت
دارکه، کالحلیب. (و دفع شابیبه) جمع شئبوب، و هی الدفعه القویه، من المطر (فلما القت السحاب) و حیث ان السحاب للجنس. جیء بالفعل مونثا (برک بوانیها) البرک الصدر و البوانی ما یلی الصدر من الاعضاء، فالسحاب کالحیوان الذی یلقی علی الارض بصدره و اضلاعه- و المراد بذلک انه انزل ما فیه من الامطار-. (و) القت (بعاع) الثقل الکائن فیه من الامطار (ما استقلت) السحاب (به) ای بذلک البعاع، ای حملته (من العبء) ای الحمل (المحمول علیها) فقد حملها الله سبحانه المطر. (اخرج) الله سبحانه (به) ای بذلک المطر النازل (من هوامد الارض) جمع هامده و هی المیته التی لا نبات فیها (النبات) و هو کل ما ینبت ماکولا کان او غیر ماکول (و

من زعر الجبـال) جمع ازعر و هو الموضع القليـل نباته (الاعشاب) جمع عشب و هو النبات الـذى لا ساق له (فهى) اى الارض (تبهـج) من البهجه و هى الفرح و السرور (بزينه رياضها) فكانه فرحه مسروره بالبساتين و الاعشاب المزينه لها. (و تزدهى) اى تعجب و تتبختر (بمـا البسـته) الفعـل مبنى للمجهـول، و الملبس هـو الله سـبحانه، او السـحاب (من ريـط) جمـع ريطه بالفتـح و هى كـل ثوب رقيق لين (ازاهيرها) جمع ازهار و هو جمع زهره بمعنى النبات، او بمعنى الورده (و ح

ليه ما سـمطت) الارض (به) الضـمير عائد الى (ما) و سـمط بمعنى علق عليه (من ناضر انوارها) جمع نور بالفتح بمعنى الزهر، و الناضر ذو النضـره، اى البهجه و الجمـال (و جعـل ذلـك) الـذى يخرج من الارض (بلاغا للانام) البلاغ ما يتبلغ به الانسان من القوت، و الانام بمعنى النـاس (و رزقـا للانعام) جمع نعم من غنم و ابل و بقر و ما اشـبه (و خرق الفجاج) الطرق (فى آفاقها) اى آفاق الارض، او آفاق الفضاء، جمع افق، و معنى خرق، اوجـد الطرق التى تخرق الهواء او الارض. (و اقام المنار) اى محل الاناره (للسالكين) الـذين يريدون الـذهاب من محـل الى محـل (على جواد طرقهـا) جواد جمع جـاده، و هى الطريق الواضـح و الضـمير للارض، و المراد بالمنار العلائم الدلاله على الطريق، من الكواكب، و الجبال، و الرياح و ما اشبه مما تدل على اتجاه الطرق و البلاد.

[صفحه ۷۹]

(فلما ممهد ارضه) جعلها قابله للسكنى (و انفذ امره) بمعنى خلق ما اراد (اختار آدم عليه‌السلام خيره من خلقه) (خيره) مصدر تاكيدى (و جعله اول جبلته) اى اول خليقته، فانه اول جنس البشـر (و اسـكنه) اى آدم عليه‌السلام (جنته) و هل هى جنه الدنيا او جنه الاخره فيه خلاف (و ارغـد) اى اوسع فى هنـاء (فيهـا) اى فى الجنه (اكله) اى مـا يـاكله (و او عز اليه) اى اخبره و انبـاه (فيمـا نهـاه عنه) من اكل الشـجره. فقـال (لا تقربا هـذه الشـجره فتكونا من الظالمين). (و اعلمه ان فى الاقـدام عليه) اى على ما نهاه (التعرض لمعصـيته) و المراد عصـيان الامـر الارشـادى لا المولوى الـذى هو معصـيه حقيقه (و المخـاطره بمنزلته) اى جعـل منزلته فى خطر الزوال، لانه اذا اكل من الشـجره خرج من الجنه. (فاقـدم) آدم عليه‌السـلام (على مـا نهاه) الله (عنه) من اكل الشـجره، و ذلك بتغرير الشـيطان و حلفه له بانه له عليه‌السـلام لمن الناصـحين (موافاه لسابق علمه) تعالى، اى كان الاقـدام موافقا لما علمه سـبحانه من السابق، فانه تعالى يعلم كل شـىء يقع فى المسـتقبل (فـاهبطه) اى انزل آدم عليه‌السـلام من درجته (بعـد التوبه) اى تاب آدم عن زلته (ليعمر ارضه بنسـله) و ذريته، و الا كانت الارض خاليه عن ال

بشـر. (و ليقيم الحجه به) اى بواسـطه آدم عليه‌السـلام (على عبـاده) فان الانبياء حجه على الخلق اذا عصوا (و لم يخلهم) اى العباد (بعد ان قبضه) اى امـات آدم عليه‌السـلام (ممـا يوكـد عليهم حجه ربوبيته) فـان العقـل دل على الربوبيه، و الانبياء يوكـدون ذلك (و يصـل بينهم) اى بين العبـاد (و بين معرفته) بسـبب الانبيـاء. (بـل تعاهـدهم) الله سـبحانه (بالحجـج على السن الخيره من انبيائه) اى ارسل على العبـاد الحجه بعـد الحجه على لسـان المختـارين من الانبيـاء (و متحملى ودائع رسالاـته) فـان الرساله وديعه من الله سـبحانه عنـد انبيائه ليودوها الى عباده (قرنا فقرنا) و المراد به مـده عمر جيل من الناس، و سـمى قرنا لاقتران اعمار بعضـهم ببعض، و فى مـدته خلاف من ثلاثين، الى المائه، و ذلك بمختلف الاعتبارات، و المشـهور عنـد الان اطلاقه على المائه. (حتى تمت بنبينا محمد صـلى الله عليه و آله حجته) اذ لا نبى بعده ياتى بحجه جديده (و بلغ المقطع) اى النهايه التى لا شىء بعده (عذره) فانه فيما لو خالف الناس لم يكن من الله سبحانه. (و نـذره) جمع النذير، الذى يخوف بالعقب على المخالفين. (و قدر) سـبحانه (الارزاق فكثرها) لبعض (و قللها) لاخر، و معنى التقدير التخطيط كراكب السياره الذى هو م

ضطر فى السير الى اتجاه السـياره، بينمـا هو مختـار فى عمله داخـل السـياره، و لـذا ورود لاـ جبر و لا تفويض بل امر بين الامرين. (و قسـمها) اى الارزاق و ذلك بعـد التقدير- (على الضـيق و السـعه فعدل فيها) فلم يكن احد الامرين ظلما اذ الظلم ان يمنع الانسان احدا حقه، و لا حق لاحـد على الله سـبحانه، و انما قسم بالاختلاف (ليبتلى) اى يمتحن (من اراد) امتحانه (بميسورها و معسورها) فهل يصبر المعسور له و هـل يشـكر الميسور لاجله؟ (و ليختبر بـذلك) الاختلاف (الشـكر و الصبر من غنيها و فقيرها) الضـمير راجع الى العباد و

یجوز الاتیان بضمیر المونث باعتبار (الجماعه) کما قال ابن مالک (و التاء مع جمع سوی السالم من) (مذکر کالتا مع احدی اللبن) او راجع الی الارزاق- مجازا-. (ثم قرن) سبحانه (بسعتها) ای سعه الارزاق (عقابیل) جمع عقبوله بمعنی الشدائد (فاقتها) ای الفقر، فان السعه دائما معرضه للزوال و اتیان الضیق مکانها (و بسلامتها) ای سلامه الارزاق (طوارق آفاتها) جمع طارقه و هی المصیبه النازله دفعه فقد لا یتضیق الرزق و لکنه یکون بشده و صعبوه. (و) قرن سبحانه (بفرج) جمع فرجه (افراحها) جمع فرح و انما قال (فرج) لان الانسان یفرح فی الفرجه و السعه (غصص اتراحها) جمع غص

ه، و اتراح مقابل افراح. (و خلق) سبحانه (الاجال) ای مده اقامه کل انسان فی دار الدنیا (فاطالها و قصرها) بان جعل مده بعض طویلا، و مده بعض قصیرا (و قدمها و اخرها) فذو الاجال القصیره یقدم اجل هذا علی ذاک، و کذلک فی الاجال الطویله. (و وصل بالموت اسبابها) ای حبال الاجال، کان لکل مده موصوله بحبل حتی ینتهی الحبل بید الموت، فاذا انتهت المده جر الموت الحبل و اختطف الانسان المنقضی اجله. (و جعله) ای الموت (خالجا) ای جاذبا (لاشطانها) جمع شطن علی وزن فرس بمعنی الحبل الطویل، شبه به الاعمار الطویله- کما ذکرنا- (و قاطعا لمرائر) جمع مریره و هی الحبل بفتل علی اکثر من طاق (اقرانها) جمع قرن و هو الحبل یقرن به بعیران، و هذا من اقوی الحبال، و مع ذلک الموت یقطعه فیقع الانسان المتصل به فی هوه الفناء.

[صفحه ۸۳]

هو سبحانه (عالم السر من ضمائر المضمرین) الذین یضمرون الاشیاء فی مکنونهم فانه سبحانه یعلمها. (و) من (نجوی المتخافتین) التخافت المکالمه سرا یعنی انه سبحانه یعلم نجواهم. (و) من (خواطر رجم الظنون) فان الظن اذا وقع علی شیء، فکانه قد رجم ذلک الشیء، و الخاطر هو الشیء یخطر ببال الانسان. (و عقد) جمع عقده (عزیمات) جمع عزیمه مما یعزم الانسان علیه (الیقین) فالیقین کالشیء المعقود بالقلب الذی ینوی الانسان له و یعزم علیه، یعنی انه سبحانه یعلم الظنون و یعلم الیقین، و هما سران فی ضمیر الانسان. (و مسارق) جمع مسرق، و هو مصدر میمی (ایماض) اللمعان الذی یاتی من اشاره العین، قال الشاعر امرئه فی الرمضان الماضی تقطع الحدیث بالایماضی ای باشاره العین (الجفون) جمع جفن، یعنی انه سبحانه یعلم سرقه النظر، و ان لم یدرک ذلک الناس الذین بحضره من یسرق فی نظره. (و) یعلم (ما ضمنته اکنان القلوب) جمع کن بالکسر، و هو کل ظرف یستتر فیه الشیء و المراد انه یعلم المعلومات الموجوده فی زوایا القلوب (و غیابات) ای اعماق (الغیوب) التی هی غائبه عن الحواس کالاشیاء المستوره تحت الارض و نحوها. (و) یعلم (ما اصغت) الاصغاء بمعنی الاستماع (لاستراقه

مصائخ الاسماع) مصائخ جمع مصاخ، و هو محل الاصاخه، ای ثقبه الاذن، ای انه یعلم ان فلانا یسترق السمع، او یعلم المطلب الذی یسترق السمع لاجله. (و مصائف) جمع مصیف، و هو محل الاقمه فی الصیف (الذر) النمل، ای یعلم محل النمل فی الصیف- تحت الارض- فان النمل تغیر مکانه فی الصیف عن مکانه فی الشتاء. (و مشاتی الهوام) جمع هامه، و هی کل حیوان صغیر یعیش فی الحجر، و المشاتی جمع مشتی، و هو محل الاقامه شتاء. (و) یعلم (رجع الحنین) ای تردید الحنین الذی یظهرها اصحاب المصائب (من المولهات) ای النساء الوالهه الحزینه الیت اصیبت بمصیبه. (و) یعلم (همس) ای الصوت الخافت من (الاقدام) فانه سبحانه یعلمها و یسمعها. (و) یعلم (منفسح الثمره) مکان نموها، من فسح (من ولائج) جمع ولیجه بمعنی البطانه (غلف) جمع غلاف و هو القشر المحیط به (الاکمام) جمع (کم) بالکسر، و هو غطاء الفواد و وعاء الطلع، یعنی انه سبحانه یعلم محل نمو الثمره فی داخل غلاف الوعاء المقرر للثمار. (و) یعلم (منقمع الوحوش) ای موضع اختفاء الحیوانات الوحشیه- غیر الانسیه- من انقمع بمعنی اختفی. (من غیران الجبال) جمع غار، و هی الثقبه الواسعه فی الجبل یختفی فیها الحیوان (و اودیتها) جمع الوادی، و ه

و المحل المنفسح فی الجبال و (من) بیان لمنقمع. (و) یعلم (مختباء) ای محل اختباء- بمعنی الاختفاء- (البعوض بین سوق الاشجار) جمع ساق و هو اسفل الشجره (و الحیتها) جمع لحاء و هو قشر الشجره. (و) یعلم (مغرز الاوراق) ای محل غرزها ای نباتها (من الافنان) ای الغصون. (و) یعلم (محط الامشاج) جمع مشیج، من مشج اذا خلط، و المراد المنی، لانه مخلوط من اجزاء مختلفه-

انفصلت کل جزء من جزء من البدن- لتکون بها اجزاء مختلفه للانسان و الحیوان، و (محط) بمعنی المحل الکائن فیه المنی (من مسارب الاصلاب) جمع مسرب، و هو المحل الذی یتسرب و یدخل فیه المنی، و اصلاب جمع صلب، فی ظهر الرجل. (و) یعلم (ناشئه الغیوم) ای المنشا من السحاب، الذی لم یتلاحم بعد (و متلاحمها) ای ما اتصل بعضه ببعض کاللحم المتصل اجزائه. (و) علم (درور) ای الهطول و النزول- کدر احلیب- (قطر السحاب) ای الامطار (فی متراکمها) ای السحاب الذی بعضه فوق بعض. (و) یعلم (ما تسفی الاعاصیر) یقال سفت الریح التراب، ای ذرته و حملته، و العاصیر جمع اعصار، و هی ریح تثیر السحاب، او تقوم من الارض کالعمود (بذیولها) فان ذیول الریح تعمل ما تعمل، اما معظمها فهی فی الفضاء. (و) یعلم ما (تعفو الامطار) ای تم

حو (بسیولها) و هو المطر الغزیر الذی یشکل میاها کثیره تسیل، فتخرب البناء و ما اشبه. (و) هو عالم ب (عوم) من عام اذا دخل، و جر (عوم) لانه عطف علی قوله (السر) المضاف الیه ل(عالم) و انما جئنا ب(یعلم) فی الجمل السابقه، للایضاح، و الا فالکل عطف علی (السر) (نبات الارض فی کثبان الرمال) جمع کثیب، و هو التل الصغیر من الرمل. (و) عالم ب(مستقر ذوات الاجنحه) ای محل الطیور (بذرا) جمع ذروه و هی القمه باعلی الشیء (شناخیب الجبال) جمع شنخوب بمعنی الراس. (و) عالم ب(تغرید ذوات النمطق) یقال غرد الطائر اذا رفع صوته کانه یغنی (فی دیاجیر الاوکار) جمع دیجور و هو شده الظلمه، و اوکار جمع وکر بیت الطائر، و انما سمی (دوات المنطق) لانه نطقها. (و) یعلم (ما اوعبته) ای جمعته (الاصداف) جمع صدف و هو القشره التی یخرج منها اللولو (و حضنت علیه امواج البحار) یعنی ان الامواج تحضنت ذلک الشیء کتحضن الام ولدها، و ذلک مثل العنبر الذی تربیه البحار. (و) یعلم (ما غشیته سدفه لیل) ای ظلمته، و غشاه بمعنی حواه (او ذر) ای طلع (علیه شارق نهار) ای ضیاء النهار. (و) یعلم (ما اعتقبت) ای تعاقبت و توالت (علیه اطباق الدیاجیر) جمع طبق، و دیاجیر جمع دیجور بمعنی الظلمه،

کان ظلمات اللیل کالاغطیه التی تغطی علی الاشیاء طبقا بعد طبق (و سبحات النور) جمع سبحه ای درجاته و اضوائه. (و) هو سبحانه عالم ب(اثر کل خطوه) ای ما یبقی بعدها علی الارض مما یدل علی مرور ذی روح هنا. (و) عالم ب(حس کل حرکه) المراد بحسها صوتها، او حالتها الموجوده فیها (و رجع کل کلمه) ای جواب الکلمه، او تردیدها فی الهواء. (و) عالم ب(تحریک کل شفه) بالکلام (و مستقر کل نسمه) ای کل انسان، ای یعلم ان کل انسان این یستقر فی حال سکونه. (و) عالم ب(مثقال) ای ثقل (کل ذره) و هی التی تری فی ضوء الشمس الداخل من کوه فی محل مظلم. (و) عالم ب(هماهم) جمع همهمه، و هی الصوت الذی لا یمیز (کل نفس هامه) ای التی تهم. (و) یعلم سبحانه (ما علیها) ای علی الارض (من ثمر شجره) حین وقوعه علیها (او ساقط ورقه) ای اوراق الاشجار التی تسقط علی الارض (او قراره نطفه) ای قرارها فی الرحم (او نقاعه دم) ما ینقع من الدم فی اجزاء البدن، ای یجتمع فی النقره التی فی العروق و ما اشبه (و مضغه) و هی اللمحه التی تشبه اللحم الممضوغ بالاسنان، فان المضغه تنقع فی الرحم، او انها عطف علی نقاعه، ای یعلم سبحانه کل مضغه. (او ناشئه خلق) ای الخلق الذی ینشا و یخرج من العدم الی ال

وجود (و سلاله) ای الخلاصه التی تخلص من الاشیاء، او المراد الاصفاء (لم یلحقه) سبحانه (فی ذلک) العلم بهذه الاشیاء (کلفه) و صعوبه کما هو کذلک فی الانسان فان الانسان لا یعلم شیئا الا بعد تکلف و مشقه (و لا اعترضته فی حفظ ما ابتدعه) و اوجده (من خلقه عارضه) تمنعه عن الابتداع و الایجاد، کما قد یمنع الانسان شیء عما یرید ان یعمله و یوجده (و لا اعتورته) الاعتوار العروض (فی تنفیذ الامور و تدابیر المخلوقین ملاله و لا فتره) ای کسل و ضعف کما یعترض الانسان، اذا استمر فی عمل طویل (بل نفذ فیهم علمه) ای علم الامور داخلها و خارجها، کالشیء الذی ینفذ فی شیء، فیدخل باطنه (و احصاهم عده) فانه سبحانه یعلم عددهم (و وسعهم عدله) فانه یعدل بالنسبه الی جمیع المخلوقین، و معنی العدل وضع کلشیء موضعه (و عمرهم فضله) فان احسانه سبحانه شمل جمیعهم (مع تقصیرهم عن کنه) ای ما یستحق من (ما) ای العباده التی (هو اهله).

[صفحه ۸۹]

(دعاء) (اللهم انت اهل الوصف الجمیل) ای اهل لان توصف بالجمیل (و التعداد الکثیر) فان اوصافه سبحانه کثیره (ان تومل) ای

یرجو فضلک النـاس (فخیر مومـل) لانه لا افضل منه سـبحانه فی الرجاء و الامل (و ان ترج فاکرم مرجو) هو الـذی یترقب الانسان منه الخیر (اللهم و قد بسـطت لی) من فضلک (فیما) ای فی النعم التی (لا امدح به) الضیمر عائد الی (ما) المراد به (النعم) (غیرک) فانک المتفضـل فکیف امـدح سواک (و لا اثنی) ای لا امـدح، من الثناء بمعنی الاطراء (به) ای بسـبب تلک النعم، و الضـمیر عائـد الی (ما) (علی احـد سواک) و المراد انقطاعه علیه‌السـلام بالحمد له وحده. (و لا اوجهه) ای اوجه المدح (الی معادن الخیبه) ای المحلات التی تخیب الانسان اذا رجاها و المراد منهم ما سوی الله سـبحانه (و مواضع الریبه) ای الشک، فان المخلوق موضع شک فی انه هل یتفضل ام لاـ؟ (و) قـد (عـدلت) یا رب (بلسانی عن مدائـح الادمیین) ای المنسوبین الی آدم علیه‌السـلام (و الثناء علی المربوبین المخلوقین) و انما نسب العـدل الیه تعالی، لانه وحـده تفضل، فلم یبق مجالا لتفضل غیره حتی یسـتحق المـدح معه تعالی، و هذا من باب النسـبه الی السبب، و المراد بهذه الجمل، السبب الاول الحقیقی فی ال

انعام، و الا فلکل منعم من الناس حق المـدح و الثناء. (اللهم و لکل مثن) ای عامل للثناء، مادح لشـخص (علی من اثنی علیه مثوبه) ای ثواب و جزاء، فانه مصـدر میمی (من جزاء) بقـدر الثناء (او عارفه من عطاء) ای عطاء معروف اکثر من الجزاء (و قد رجوتک) یا الهی (دلیلاـ علی ذخـائر الرحمه) ای ان الرجاء هو ان تـدلنی علی الرحمه المـدخره عنـدک للصالحین (و کنوز المغفره) ای غفران الـذنب. (اللهم و هذا مقام) ای انا قائم فی هذا المقام (من افردک بالتوحید) ای جعلک واحدا لا شریک لک (الذی هو لک) و هذا لتاکید ان التوحید لیس اغراقا، و انما حقیقه واقعه فی مقابل صفات المخلوقین التی قد یدعی الانسان انها لهم، و لیست واقعا بل اغراقا و مبالغه و تملقا (و لـم یر مسـتحقا لهـذه المحامـد) جمع محمـده، مصـدر میمی بمعنی الحمـد (و المـادح غیرک) و قـوله (و لـم) عطـف علی (افردک). (و بی فاقه) ای حاجه شدیده (الیک لا یجبر مسکنتها) المسکنه شده الفقر التی توجب سکون صاحبها عن الحرکه التجاریه و الزراعیه و مـا اشـبه- ممـا یتحرک بهـا اهـل الثروه- (الا فضـلک) و احسانک (و لا ینعش من خلتها) ای فقرها، و الانعاش ما یوجب النشاط و الحرکه (الا منک) ای احسانک (و جودک) بالاعطاء و الاکرام (فهب لنا فی ه

ذا المقـام) الـذی انا فیه (رضاک) بان ترضـی عنا (و اغننا) باعطائنا حوائجنا (عن مـد الایـدی) ای بسـطها للاسـتعطاء (الی سواک) ای غیرک (انک علی کل شیء قدیر).

خطبه ۰۹۱

[صفحه ۹۲]

(لما ارید علی البیعه بعد قتل عثمان) (دعونی و التمسوا غیری) ای اطلبوا للبیعه غیری، لیکون رئیسا علی المسـلمین (فانا مسـتقبلون امرا له وجوه و الوان) ای فی الخلافـه- بعـد مقتـل عثمـان- اضـطرابات و ارتباکات، فان اراد الخلیفه ان یعمل بالکتاب و السـنه و العـدل و الحق، یقـوم فی وجوهها المعـارضون الـذین اعتـادوا الرشوه و الظلم و هضم حقوق الضـعفاء، و ان اراد الخلیفه الاـنحراف و مسـایره الظـالمین کمـا فعل عثمان، کان حائـدا عن الکتاب و السـنه. و حیث ان الامام لا یریـد الا الحق کان یعلم عـدم اسـتقامه الامر له ف(لا تقوم له) ای لهـذا الاـمر الـذی هو الخلافـه (القلوب) ای لا تتحـد فی الالتفاف حوله (و لا تثبت علیه العقول) بل العقول التی تقبله اول الاـمر ترده آخر الاـمر (و ان الافـاق قـد اغـامت) ای غطیت بالغیم، و هـذا کنایه عن خروج الامر عن الحاله الطبیعیه، کما تخرج الافاق بـالغیم عـن ذلـک. (و المحجه) ای الطریـق (قـد تنکرت) ای ذهبت معالمهـا فلاـ تعرف (و اعلمـوا انی ان اجبتکم) الی قبـول الخلاـفه الظـاهریه (رکبت بکم ما اعلم) ای سـرت بکم فی طریق الحق، کما یرکـب القائـد الناس فی مراکبه (و لم اصغ) ای لا اسـمع (الی قول القائل) الذی یقول فی ما یشاء (و عتب العاتب) الذی

یعتب لماذا ترکت سـیره الخلفاء (و ان ترکتمونی) و لم تبایعونی (فانا کاحـدکم) فی انه لا تبعه علیکم منی، و لا افسد الامر علیکم. (و لعلی اسـمعکم و اطوعکم لمن ولیتموه امرکم) ای للخلیفه الـذی تنصـبونه (و انا لکم وزیرا) بان تجعلون الخلیفه غیری (خیر لکم منی

امیرا) ای خلیفه. و لا- یقال: کیف جاز للامام ان یرفض الخلافه؟ لانه یقال: الامام لم یرفض و انما بین طریقته فی هذه الاسلوب- فالاسلوب مجاز عن الطریقه لانه رفض حقیقی- و لذا قال فی الاخیر (خیر لکم) ای من جهه الدنیا، لانه خیر فی نظر الواقع و الحقیقه، و الله اعلم.

خطبه ۰۹۲

[صفحه ۹۴]

(اما بعد) ای بعد الحمد و الصلاه (ایها الناس فانی فقات عین الفتنه) فقا العین بمعنی قلعها، و الظاهر ان المراد بالفتنه فتنه الخوارج، حیث ان اجتثاثهم کان صعبا جدا، اذا انهم کانوا یتظاهرون بالاسلام و الزهد فلم یکن احد یجترء علی تکفیرهم و محاربتهم لو لا الامام الذی کان اشد ملازمه منهم لاحکام الاسلام، و ازهد منهم عند الخاص و العام، و هذا شیء واضح فان الذین یتظاهرون بالدین لا- یتمکن من اسقاط منزلتهم و زحزحتهم الا الاشد تمسکا و الاقوی اخذا و احتمل ان یراد بالفتنه جمیع الفتن التی وقعت فی زمان الامام، التی لو لا الامام لم یتمکن احد من قلعها. (و لم یکن لیجتری علیها) ای علی الفتنه و اجتثاثها (احد غیری) لما ذکرنا (بعد ان ماج) شمل و اضطرب (غیهبها)، ای ظلمتها، بان شملت ظلمتها الناس حتی الاخیار، فان بعض الفتن تشمل الخواص کما تشمل العوام. (و اشتد کلبها) الکلب داء یصیب الکلاب و یسمی حینئذ بالکلب العقور، فاذا عض احدا مات، ان لم یسرع الی الدواء، و کان امر الخوارج هکذا یفسد الناس بمجرد وصوله الیهم. و اذا کنت الامام القادر علی امور الدنیا و الدین (فاسالونی) عن کل تشائون (قبل ان تفقدونی) بالموت و الخروج من بین اظهرکم.

(فو الذی نفسی بیده) قسم بالله سبحانه الذی نفس الامام بیده یوجهها کما یشاء (لا تسالونی عن شیء فیما بینکم و بین الساعه) ای یوم القیامه، و انما سمیت بالساعه، لتجدد الساعه هناک- و کما یقال فعلا (ساعه الصفر) الابتداء الثورات- (و لا) تسئلونی (عن فئه) ای جماعه (تهدی مئه و تضل مئه) الواو بمعنی او، و انما خصص هذا بالذکر، لان ابتداء الکلام کان فی الخوارج الذین اضلوا الناس. (الا انباتکم) ای خبرتکم (بناعقها) ای الداعی الی تلک الهدایه، او الضلاله- المفهوم من قوله تهدی و تضل-. (و قائدها) الذی یقود اولئک المائه، و یحتمل ان یراد بالضمیر فی (ناعقها): المائه، علی ضرب من المجاز (و سائقها) و الفرق ان القائد هو الذی یتقدم، و السائق هو الذی یتاخر. و انما لم یذکر الامام علیه‌السلام متعلق (لا تسالونی) اکتفاء بذکر متعلق (و لا عن فئه) علی حد قول الشاعر (نحن بما عندنا و انت بما عندک راض و الرای مختلف) و قوله (علفتها تبنا و ماء باردا). (و مناخ رکابها) المناخ بضم المیم محل بروک القافله، من اناخ، و رکاب الراکب، مقابل راجل. (و محط رحالها) ای المحل الذی یحط رحل الابل و الفرس و من المعلوم ان محل الاناخه: غیر محط الرحال. (و من یقتل من اهلها)

ای اهل تلک الفئه (قتلا) فی مقابل الموت (و من یموت منهم موتا) فی مقابل القتل (و لو قد فقد تمونی و نزلت بکم کرائه الامور) جمع کریهه و هی الامور الشدیده التی لا یعلم حلها و علاجها (و حوازب الخطوب) جمع حازب و هو الامر الصعب، و خطوب جمع خطب و هی الداهیه والامر الشدید. (لا طریق کثیر من السائلین) اطرق براسه اذا نکسه فلم یرفعه تحیرا، و هذا کنایه عن تحیرهم فی الامر لا یدرون من یحل لهم المشکله و یرشدهم طریق الصواب. (و فشل کثیر من المسوولین) لا یعلمون الجواب و لا یهتدون الی طریق الصواب (و ذلک اذا قلصت حربکم) ای تمادت و استمرت، و اصل التقلص التقبض یعنی عدم انفراجها و انکشاف غمتها. (و شمرت عن ساق) فان الانسان اذا اراد الجد فی العمل رفع ثوبه عن ساقه- و هو التشمیر- لئلا- یمنعه فاضل الثوب عن الاسراع فی العمل، و الجمله تشبیه بهذا الانسان، کنایه عن جد الحرب و استعارها. (و ضاقت الدنیا علیکم ضیقا) بان لا تجدوا مفرا و ملجا عن المشکله و الکارثه (تستطیلون معه) ای مع ذلک الضیق. (ایام البلاء علیکم) فان الانسان الواقع فی البلیه یستطیل الایام، و بالعکس الانسان الذی فی الهناء و الرفاه. (حتی یفتح الله لبقیه الابرار منکم) و الفتح و ان کان

عاما لکنه انما یاتی بملاحظه الابرار و لذا نسب الیهم.

[صفحه ۹۷]

(ان الفتن اذا اقبلت شبهت) یعین یشتبه فیها الحق بالباطل، و یلبس الباطل لباس الحق فیغر به من قلت معرفته، و ضئلت تجربته. (و اذا ادبرت) بان انزاحت (نبهت) و دلت علی مواقع الخطا فیها فان الانسان یفکر و یرجع الیه صوابه فیری موقع الحق من الباطل. (ینکرن) ای الفتن، و المعنی لا یعرف کونها فتنه و باطلا (مقبلات) ای فی حال اقبالها (و یعرفن مدبرات) فیعرف الناس- لدی ادبار الفتن- انها کانت فتنه و باطلا- (یحمن) ای الفتن. (حوم الریاح) ای مثل حرکه الریاح، من حام بمعنی دار. (یصبن) الفتن (بلدا و یخطئن بلدا) فتشمل الفتنه بلدا دون بلد کما ان الریاح تشمل بلدا دون بلد. (الا ان اخوف الفتن عندی علیکم فتنه بنی‌امیه) و ذلک لانهم حرفوا الاسلام باسم الاسلام، و حیث کانت السلطه بایدیهم، تمکنوا من ارساخ قواعد الکفر فی المجتمع، مما کوی المسلمون بنارها الی یومنا هذا بعد اربعه‌عشر قرنا- و قد کانت الجمل السابقه من قوله (ان الفتن) مقدمه لهذه النتیجه-. (فانها فتنه عمیاء) کالاعمی الذی لا یبصر الطریق فیضل و یسقط فی المهاوی (مظلمه) و هذان وصفان لشده جهاله الحق فیها و اختلاطه بالباطل. (عمت خطتها) لانها کانت رئاسه عامه للبلاد الاسلامیه فلا من

جی لاحد منها (و خصت بلیتها) لال البیت علیهم‌السلام، حیث انها کانت ضدهم، او المراد خصت بلیتها اهل الحق، و لیست کالفتن التی تشمل اهل الحق و اهل الباطل. (و اصاب البلاء من ابصر فیها) ای فی تلک الفتنه، فان من عرف انها فتنه و اراد تجنبها الی الحق نزل به بلاء الاضطهاد من بنی‌امیه. (و اخطا البلاء من عمی عنها) ای من لم یبصر انها فتنه فجاراها و سایرها، فانهم لم یکونوا یتعرضون لمن لم یعارضهم. (و ایم الله لتجدن) ایها المسلومن (بنی‌امیه لکم ارباب سوء بعدی) ای قاده سوء یعملون سوء و یامرونکم بالسوء. (کالناب الضروس) الناب الناقه المسنه، و الظروش السیئه الخلق التی تعض بضرسها حالبها (تعذم) ای تعض (بفیها و تخبط بیدها) ای تضرب الارض و تخلط الحسن بالسیی‌ء. (و تزبن) ای تضرب (برجلها) فترفس الناس و تکسر الاشیاء و هکذا. (و تمنع درها) ای حلیبها فلا تعطی اللبن (لا یزالون بکم) ای بنو امیه (حتی لا یترکوا منکم) احدا (الا نافعا لهم) یویدهم (او غیر ضائر بهم) لا ینهاهم عن المنکر. (و لا- یزال بلاوهم) یتمادی و یستمر (حتی لا- یکون انتصار احدکم منهم) اذا اراد کفهم عن ظلمه، او اخذ حقه منهم. (الا کانتصار العبد من ربه) ای سیده فکما لا یتمکن العبد ان

ینتصر من سیده کذلک لا تتمکنون من الانتصار علیهم. (و) انتصار (الصاحب من مستصحبه) ای التابع من متبوعه و الذلیل ممن اذله (ترد علیکم) ایها الناس (فتنتهم) ای فتنه بنی‌امیه (شوهاء) قبیحه المنظر، ای مشوه الخلقه (مخشیه) ای مخوفه مرعبه. (و قطعا جاهلیه) فانهم یعیدون الاخلاق الجاهلیه، فکل خلق منها کقطعه من قطع الجاهلیه قبل الاسلام (لیس فیها) ای فی فتنتهم (منار هدی) محل للنور یعرف به الطریق. (و لا علم یری) ای دلیل یسیر علیه السائر، یراه فیسیر نحوه لئلا یضل. (نحن اهل البیت) المراد الائمه الطاهرون (منها) ای من فتنه بنی‌امیه (بمنجاه) ای فی محل نجاه لا تشملنا، و هذا تحریض للناس للتمسک باهل البیت اذا ارادوا النجاه من تلک الفتنه- بمعنی عدم الوقوع فی الباطل و لاثم.- (و لسنا فیها بدعاه) جمع داعی، فان اهل البیت کانوا مخالفین لبنی‌امیه لا داعین الیهم. (ثم یفرجها الله عنکم) بزوال ملکهم (کتفرج الدیم) هو الجلد، ای کما یسلخ الجلد عن اللحم (بمن) ای یکون الفرج علی ید من (یسومهم خسفا) ای یذل بنی‌امیه، یقال سامه خسفا اذا اذله (و یسوقهم عنفا) یرید بالسوق تنحیتهم عن اریکه السلطه و المراد باولئک آل عباس، و لیس هذا مدحا لهم بل نقلا و حکایه،

کما قال سبحانه عن بخت نصر (بعثنا علیکم عبادا لنا اولی باس شدید). (و یسقیهم بکاس مصبره) ای مملوئه الی اصبارها- جمع صبر بمعنی الحاشیه و الطرف- و هذا کنایه عن الوان الانتقام منهم و تعمیم التعذیب و الاستیصال لهم (لا یعطیهم الا السیف) کنایه عن سعه القتل فیهم فلا امان لهم (و لا یحلسهم) ای لا یلبسهم یقال احلس البعیر اذا البسه الحلیس و هو الکساء الذی یوضع علی ظهره- (الا- الخوف) یعنی انه یغشی فیهم الخوف. (فعند ذلک تود قریش- بالدنیا و ما فیها- لو یروننی) فان ابامسلم انما قام فی مقابله

الامویین لنصره العلویین، فکانت قریش تود ان تری الامام لتعطیه حقه، و قوله: (بالدنیا) ای کانوا یحبون رویته علیه‌السلام فی مقابل اعطائهم الدنیا و ما فیها. (مقاما واحدا و لو قدر جزر جزور) الجزور الناقه التی تجزر ای تنحر، ای ان قریش تود رویتی و لو بمقدار نحر بعیر- فی مقام واحد- فان الانسان فی السراء یحب ان یری اصحابه و اهله لیری سرورهم خصوصا اذا کان السرور لمن ظلم (لاقبل منهم) ای اتسلم و آخذ من قریش. (ما اطلب الیوم بعضه فلا یعطوننی) هولاء القوم- من النصفه و الحق- ای یحبون ان یروننی لا قبل منهم السلطه العامه مما اطلب الیوم بعضه، فان الامام علی

هالسلام کان یطلب ضم الشام- الذی هو بعض السلطه- فلا یعطیها معاویه، و فی بعض الشروح تفسیر (تود قریش) یحب بنی‌امیه لذلک- لکن ما ذکرناه اظهر، و الله العالم.

خطبه ۰۹۳

[صفحه ۱۰۲]

و فیها وصف الله و الرسول و آل البیت علیهم‌السلام، ثم الوعظ و الارشاد. (فتبارک الله) من برک بمعنی ثبت، ای انه سبحانه ثابت لا یزول، و منه سمیت البرکه، لانها تبقی و لا تفنی بسرعه (الذی لا یبلغه بعد الهمم) جمع همه، ای ان الهمه البعیده لا تبلغ کنه معرفته سبحانه لتعذرها علی البشر (و لا یناله حدس) هو الظن (الفطن) جمع فطنه بمعنی الذکاء. (الاول الذی لا غایه له) ای لا آخر لوجوده تعالی (فینتهی) و ینعدم (و لا آخر له فینقضی) و کانه بالنسبه الی ذات الشیء، و الوصف السابق باعتبار ظرفه، مثلا اذا سار زید الی الکوفه فالکوفه غایه، و اذا کان عمره الی ذلک الوقت فله آخر هناک- و الا فالوصفان بمعنی واحد، او یتکلف: بان لا غایه بمعنی (لا ابتداء).

[صفحه ۱۰۲]

(منها) فی وصف الانبیاء (فاستودعهم) الله، ای اودعهم (فی افضل مستودع) ای اصلاب الرجال (و اقرهم فی خیر مستقر) ای ارحام النساء (تناسختهم) ای تناقلتهم (کرائم الاصلاب) ای الاصلاب الکریمه، و الصلب فی ظهرالرجل موضع مائه (الی مطهرات الارحام) ای ارحام النساء المطهره عن الزنا و الکفر و ما اشبه، فمثلا الرسول صلی الله علیه و آله و سلم اودع فی صلب آدم علیه‌السلام ثم انتقل الی رحم (حواء) و هناک اودع فی صلب (هابیل) و انتقل الی رحم (زوجته) و هلم جرا. (کلما مضی منهم) ای من الانبیاء (سلف) بان مات احدهم (قام منهم بدین الله) ای لاقامه دینه (خلف) یخلف مکانه لیودی رسالته ربه (حتی افضت) ای انتهت (کرامه الله) بالنبوه (الی محمد صلی الله علیه و آله فاخرجه) ای الرسول (من افضل المعادن منبتا) المنبت اسم مکان بمعنی محل النبات، و المراد (بنی‌هاشم). (و اعز الارومات) جمع ارومه بمعنی الاصل (مغرسا) موضع الغرس (من الشجره التی صدع منها انبیائه) یقال صدع فلانا اذا قصده لکرمه، ای خصهم بالنبوه و المراد بها شجره ابراهیم علیه‌السلام الذی تفرع منه انبیاء بنی‌اسرائیل الکثار و غیرهم. (و انتخب) ای اختار (منها) ای من تلک الشجره (امنائه) المام

ونین علی تبلیغ الشریعه (عترته) عتره الرجل اهله الاقربون، ای ان اهل بیت الرسول صلی الله علیه و آله (خیر العتر) جمع عتره (و اسرته) رهطه و جماعته (خیر الاسر) جمع اسره (و شجرته خیر الشجر) الشجر للجنس و الشجره للفرد نحو تمر و تمره، و بقر و بقره (نبتت) شجره الرسول صلی الله علیه و آله (فی حرم) مکه (و بسقت) ای ارتفعت (فی کرم) فلکهم کرماء اذکیاء (لها فروع طوال) لامتداد ذریه الرسول صلی الله علیه و آله. (و ثمره لا تنال) ای ان عزه و سودده لا ینال فلا یتمکن احد من الصول الی هذه المرتبه الرفیعه (فهو امام من اتقی) لانه صلی الله علیه و آله المعلم و المرشد و الاسوه. (و بصیره) ای سبب بصیره (من اهتدی) الی الحق (سراج) ای مصباح (لمع) و اشرق (ضووه) فکما یضیء المصباح کذلک الرسول صلی الله علیه و آله یضیء بالارشاد و الهدایه. (و شهاب) هو النیزک یری باللیل ینبقض فی السماء (سطع) ای ارتفع (نوره) فرآه کل احد (و زند) هو ما یقدح من الحجر لاخراج النار

(برق لمعه) ای نوره (سیر ته القصد) یعنی التوسط فی الامور بلا افراط و لا تفریط (و سنته) ای طریقته (الرشد) لاغی فی سنته صلی الله علیه و آله و سلم. (و کلامه الفصل) بین الحق و الباطل (و حکمه العد

ل) لا- یجور فی الحکم او ان احکـامه کلهـا عـادله لا- انحراف فیهـا (ارسـله) الله سـبحانه (علی حین فتره من الرسـل) الفتره الزمان بین الرسولین (و هفوه) ای انحراف الناس (عن العمل) الصالح (و غباوه) ای جهل (من الامم) بما یصلح دنیاهم و آخرتهم.

[صفحه ۱۰۵]

(اعملوا) ایهـا النـاس (رحمکم الله) دعـاء فی صوره الجمله الخبریه (علی اعلام بینه) ای واضـحه، و المراد بالاعلام، احکام الکتاب و السـنه، فانها اعلام لطریق الحق و الهدی. (فالطریق) الی الحق (نهج) واضح مسـتقیم (یدعوا الی دار السلام) فاعل یدعو (الطریق) و دار السـلام هی الجنه، لانهـا دار سـلامه، کمـا قال سـبحانه: (لهم دار السـلام عنـد ربهم). (و انتم فی دار مسـتعتب) ای طلب العتبا- بمعنی الرضا- فان الـدنیا دار یطلب من الانسان- فیها- ای یرضـی ربه، و هـذا کنایه عن ان للانسان وقت للعمل الصالح. (علی مهل) ای مهله من العمـل (و فراغ) فلا- اشـتغال للانسـان لا- یتمکن من العمـل الصالـح بسـببه (و الصـحف) جمع صـحیفه- التی یکتب فیها عملکم- (منشوره) فلکم امکـان ان تزیـدوا و تنقصوا فی اعمـالکم. (و الاقلام جـاریه) بالکتـابه لکم او علیکم، فیمکنکم التـدارک (و الابـدان صحیحه) لا- مرض فیهـا (و الالـسن مطلقه) لا خرس لها، و الجملتان من باب الغالب- کما لا یخفی- (و التوبه مسـموعه) لا کالاخرهه التی لا تقبل التوبه فیها (و الاعمال مقبوله) فمن عمل صالحا قبل منه و رفع به درجته.

خطبه ۰۹۴

[صفحه ۱۰۶]

فی فضـیله الرسول صـلی الله علیه و آله (بعثه) الله سبحانه (و الناس ضلال) جمع ضال (فی حیره) لا یعرفون طریق الصواب (و خابطون فی فتنه) ای کـانوا یخوضـون فی الفتن لا- یهتـدون الی الحق، و لا- یجـدون للخلاـص سبیلا- (قـد اسـتهوتهم الا-هواء) ای ان المیول و الشـهوات اخـذتهم الی جانبهـا (و اسـتزلتهم الکبریـاء) ای ادت کبریـائهم و انصـرافهم عن الحـق الی الزله و السـقوط فی المفاسـد. (و اسـتختهم الجـاهلیه الجهلاـء) ای جعلتهم الجـاهلیه خفیفـا، تسوق بهم الی المهالـک و المضار، و الجاهلیه صـفه لاقوام ما قبل الرساله، حیث کان الناس یغوطون فی بحارالجهل و الاثام، و الجهلاء مبالغه فی وصفها بالجهل. (حیاری) جمع حیران (فی زلزال من الامر) ای ان امورهم لم تکن مستقره بل مضطربه. (و بلاء من الجهل) فجهلهم کان بلاء علیهم (فبالغ) الرسول (صلی الله علیه و آله فی النصیحه) لهم بترک الکفر و الاثام (و مضـی علی الطریقه) الصحیحه یدعو الناس لا تباعه. (و دعا الی الحکمه و الموعظه الحسنه) ای دعا الناس بان یکونوا حکماء عارفین، و یعظون الناس موعظه حسنه، لا عنف فیها و لا تجهم، و لا ایذاء

خطبه ۰۹۵

[صفحه ۱۰۷]

(فیها حمد الله، و تمجید الرسول صـلی الله علیه و آله) (الحمد لله الاول فلا شـیء قبله فهو واجب الوجود، فهو ازل، و لا شـیء غیره الا ممکن الوجود، فیسـبق عـدمه وجوده، مهما طال به الزمن فی طرف الازل، (و الاخر فلا شـیء بعـده) لانه سـبحانه یبقی بعد فناء جمیع الاشـیاء و الدلیل علیه هو (وجوب الوجود) کما ذکرنا. (و الظاهر فلا شیء فوقه) و المراد بالظاهر العالی منزله الرفیع قدرا، و لذا وصفه علیهالسـلام بقوله (فلا شـیء فوقه) ای من حیث الرتبه و الشـرف. (و الباطن فلا شـیء دون) فی تبطن الاشـیاء و عرفان کنهها، و المراد البطون بالعلم، لا بالمکان- کما هو واضح.

[صفحه ۱۰۸]

(منها فی ذکر الرسول صلی الله علیه و آله) (مستقره) صلی الله علیه و آله و سلم، ای محل قراره، و هو مکه، او المراد رحم امه صلی الله علیه و آله (خیر مستقر) فان مکه هی ام القری، و بیت الله الحرام، و ان ارید قرار نطفته، فلطهاره والده الرسول صلی الله علیه و آله و اصالتها. (و منبته) ای آبائه الذین نبت صلی الله علیه و آله منهم (اشرف منبت) لانهم المختارون لهذا الرسول العظیم (فی معادن الکرامه) فاجداده صلی الله علیه و آله کانوا کرماء اذکیاء، کانهم معدن لهذا الوصف. (و مماهد) جمع ممهد، و المراد المهد- فهو اسم مکان من امهد ای هییء المکان الحسن للاستقرار- (السلامه) فان الرسول صلی الله علیه و آله کان من آباء کلهم سالمون عن الفکر و السفاح و سائر الارجاس. (قد صرفت نحوه افئده الابرار) ای ان قلوبهم مصروفه نحوه صلی الله علیه و آله لاتخاذ العلم و العمل منه، فانهم یاتسون به و یتقدون بسیرته و سنته (و ثنیت الیه) صلی الله علیه و آله. (ازمه الابصار) ازمه جمع زمام، و انثناء الازمه کنایه عن تحول الابصار الیه، کما ان انثناء ازمه الدابه انما یکون اذا ارید تحولها الی اتجاه آخر. (دفن) الله سبحانه (به) ای بالرسول صلی الله علیه و

آله (الضغائن) ای الاحقاد، بما اوجد فی قلوبهم من المحبه و الالفه. (و اطفا به الثوائر) جمع ثائره، و هی العداوه التی تثور و تثب للاضرار (الف) الله سبحانه (به) صلی الله علیه و آله (اخوانا) فجعل کل مسلم اخا للاخر- کما قال تعالی: (انما المومنون اخوه). (و فرق) سبحانه (به) صلی الله علیه و آله (اقرانا) الذین کانوا یالفون علی الشرک و العصیان، فمن آمن منهم فرق عمن بقی علی کفره. (اعز) سبحانه (به) صلی الله علیه و آله (الذله) التی کانت تشمل العرب و سائر الناس، فیما قبل الاسلام. (و اذل) سبحانه (به) صلی الله علیه و آله (العزه) للکافرین و العصاه فاصبحوا اذلاء بعد ان کانوا اعزه. (کلامه) صلی الله علیه و آله (بیان) للحق، لیس هدرا و لغوا. (و صمته لسان) فان سکوته صلی الله علیه و آله دلیل علی العدم و الترک. فاذا سکت عن شیء دل علی انه لیس بمنکر، لان قوله و فعله و تقریره کلها حجه.

خطبه ۰۹۶

[صفحه ۱۱۰]

فی حال اصحابه، و حال اصحاب الرسول صلی الله علیه و آله (و لئن امهل) الله (الظالم) و لم یعجل فی عقابه (فلن یفوت اخذه) ای لا یذهب عنه تعالی ان یاخذه و ینتقم منه (و هو) سبحانه (له) ای الظالم (بالمرصاد) هو موضع الرصد و الترقب، کانه سبحانه واقف فی طریق الظالم یراقبه حتی اذا وصل الیه- و حان وقته- اخذه اخذ عزیز مقتدر. (علی مجاز طریقه) المجاز محل العبور، من جاز بمعنی مر (و بموضع الشجا) الشجی ما یعترض فی الحلق من عظم و نحوه (من مساغ ریقه) ای ممره من الحلق، فان ماء الفم یمر من الحلق بسهوله الی الباطن، و هذا تمثیل لقرب ترقب الله سبحانه للظالم، حتی کانه سبحنه فی حلقه، فاذا اراد اخذه جعل هناک شجی فلا یتمکن من شر الماء. (اما و الذی نفسی بیده) ای الله سبحانه الذی روح الانسان تحت قدرته و هذا حلف فیها نکته لطیفه-. (لیظهرن) ای لیغلبن و لیتسلطن (هولاء القوم) معاویه و اتباعه (علیکم لیس لانهم اولی بالحق منکم) حتی ینطبق علیهم (الحق یعلو و لا یعلی علیه). (و لکن لاسراعهم الی باطل صاحبهم) معاویه ای انه اذا امرهم بامرا اسرعوا فی تلبیته فینتهزون کل فرصه، و العامل- دائما- مقدم علی الکسول العاطل (و ابطائکم عن حقی) ای عن ال

حق الذی امرکم به. (و لقد اصبحت الامم تخاف ظلم رعاتها) جمع الراعی، ای حکامها، فان الناس یخافون من ظلم السلاطین و الحکام. (و اصبحت) بالعکس من ذلک (اخاف ظلم رعیتی) بان تظلمنی فی عدم الاطاعه، و عدم السیر علی الخطه التی انهجها لهم (استنفرتکم للجهاد) ای طلبت منک النفر و السیر للجهاد مع اهل الشام (فلم تنفروا) و لم تسیروا. (و اسمعتکم فلم تسمعوا) ای اسمعتکم سوء العاقبه اذا لم تحاربوا هولاء. لکنکم ما اطعتم کالذی لا یسمع. (و دعوتکم) الی الحق (سرا) فرادی و فی الخلوات (و جهرا) جماهیرا و فی الاجتماعات (فلم تستجیبوا) و لم تقبلوا النصح و الارشاد. (و نصحت لکم) فیما ینفعکم (فلم تقبلوا) نصحی و لم

تسیرا وفق منهجی (اشهود کغیاب)؟ استفهام انکار، ای کیف انت حاضرون فی حال کونکم- فی عدم الانتفاع کالغائبین الذین لا یسمعون الکلام (و عبید کارباب) ان العبد یحتاح الی الاخافه فی الاطاعه، و هولاء کانوا عبیدا لکنهم کارباب لا رب لهم و هذا الکلام فی غایه الجمال و البلاغه فی الازدراء بهم. (اتلو) ای اقرء (علیکم الحکم) جمع حکمه و هی الموعظه (فتنفرون منها) بعدم العمل بعضا مینها (و اعظکم بالموعظه البالغه) التی تبلغ غایه الارشاد و الایضاح (فتتفرقون

عنها) ای لا تجتمعون علی الاخذ بها و الاتعاظ منها. (و احثکم) ای احرضکم (علی جهاد اهل البغی) ای اهل الظلم و هم معاویه و اتباعه (فما اتی علی آخر قولی) فی الحث و التحریض (حتی اراکم متفرقین) یذهب کل فریق الی داره و محله (ایادی سبا) جمع ایدی، و هی النعمه، ای کما تفرقت نعم (سبا) و هی مدینه فی الیمن، حکا القرآن الحکیم قصتها فی قوله (لقد کان لسبا فی مسکنهم آیه)، و قیل غیر ذلک، ثم صار (ایادی سبا) مثلا فی شده التفرق و الاختلاف. (ترجعون الی مجالسکم) بلا اهتمام للجهاد (و تتخادعون) ای یخدع بعضکم بعضا (عن مواعظکم) التی وعظتکم بها، فلا ترون لها قیمه و ثمنا. (اقومکم) بالنصح و الارشاد و جمعکم (غدوه) ای صباحا (و ترجعون الی عشیه) ای لیلا (کظهر الحنیه) ای القوس، سمیت بها لا نحنائها (عجز المقوم) عن تقویمکم، و هذا جمله خبر للتافیف و التضجر (و اعضل المقوم) ای استصعب و عصی من یراد قوامه و استقامته. (ایها) الجماعه (الشاهده ابدانهم) ای الحاضره فی محضری (الغائبه عقولهم) کنایه عن عدم رشدهم و ادراکهم (المختلفه اهواوهم) فلکل هوی و میل و اتجاه، بلا اجتماع علی الحق (المبتلی بهم امراوهم) فان امراء العراق ما کانوا یعلمون ماذا یصنعون بهولاء، و

لذا دل التاریخ علی کثره التقلبات فی هذه البلاد بما یقل مثلها فی سائر المدن و البلاد. (صاحبکم) یعنی الامام ب(الصاحب) نفسه الطاهره (یطیع الله) فی اوامره و نواهیه (و انتم تعصونه) بالمخالفه و التفرق و اتباع الاهواء. (و صاحب اهل الشام) و هو معاویه (یعصی الله) فلا یطیع اوامره و زواجره (و هم یطیعونه) فی باطله (لوددت) ای احببت. (- و الله- ان معایه صارفنی بکم صرف الدینار بالدرهم) المصارفه تعویض نقد بنقد آخر (فاخذ منی عشره منکم و اعطانی رجلا منهم) فان الدینار- کان- یعادل عشره دراهم و المراد ان رجلا من اهل الشام- فی الاطاهه خیر من عشره منکم، فالجیش المکون من مائه منهم- مثلا افضل فی القوه و المنعه من جیش مکون من الف منکم. (یا اهل الکوفه منیت منکم) ای امتحنت بواسطتکم و ابتلیت بکم (بثلاث) من الخصال السیئه التی فیکم (و اثنتین) ای خمس خصال سیئه، و انما فرقهما لان الاثنتین شکل آخر، من غیر شکل الثلاث، و ان کان الجمیع خصال سوء اما الثلاث (صم ذوو اسماع) ای ان اسماعکم لا تنفع، فانتم کالانسان الاصم الذی لا ینتفع بسمعه و صم جمع اصم، و هو من فقد حاسه السمع. (و بکم) جمع ابکم و هو الذی لا یقدر علی التکلم (ذوو کلام) و حیث ان کلامهم لا

ینفع فهم کالابکم الذی لا یتلکم اذ عدم الکلام و الکلام غیر المفید سواء. (و عمی) جمع اعمی (ذوو ابصار) و الحاصل ان اسماعکم و ابصارکم و السنتکم لا یاتی منها الخیر فوجودها کعدمها ... و اما الاثنتان (لا احرار صدق) ای لیس احدکم حرا صادقا، و انما حریتکم مکذوبه لان عملکم عمل العبد (عند اللقاء) فی الحرب، فالعبد یفر، لانه لا یهمه من کان سیده، سیده الاول او خصمه، اما الحر فانه یعلم اذا غلب یکون عبد الخصمه، و لذا یصمد امام الاعداء (و لا اخوان ثقه) ای اخوان یثق بکم الانسان (عند البلاء) فانکم تتجانبون اصدقائکم اذا نزلت بهم البلاء، لانطوائکم علی الرذیله. (تربت ایدیکم) ای اصابت التراب، و هذا دعاء علیهم بعدم الخیر، لان الانسان اذا ذهب الی العمل فقد یجد العمل، و قد لا یجد فکانه اصابت یده التراب الذی لا ینفع، و لم تصب عملا نافعا. (یا اشباه الابل) المتصفه بانها (غاب عنها رعاتها) فان الابل اذا غاب عنها الراعی تفرقت اشد التفرق (کلما جمعت من جانب) فیما کان الجمع من غیر الراعی لها (تفرقت من جانب آخر) لعدم انتظام امرها. و عدم اتحاد اهوائها. (و الله- لکانی بکم) ای هکذا اراکم و اظنکم (فیما اخال) ای فیما اظن، فان (خال) بمعنی (ظن) (ان لو

حمس) ای اشتد (الوغی) ای الحرب (و حمی) اصار حارا (الضراب) ای القتال، و حرارته کنایه عن شدته (و قد انفرجتم) ای تفرقتم (عن ابن ابی‌طالب) یعنی الامام علیه‌السلام نفسه. (انفراج المراه عن قبلها) کما تبدی النساء عورتها لدی الوضع عند الولاده، او لدی

ملاقات السلاح، لانها تـذهل عن امرها، حتی انها لا تعرف انکشاف قبلها اذا فرت و قـد صـرح الامام بهـذا اللفظ لیوجد فیهم الانفه و الحمیه لعلهم یـانفون عن مثـل هـذا التشـبیه القبیـح، و المراد التشـبه فی فرارهم بـالمراه المنفرجه لاـ ان المقصود جمیع اطراف التشـبیه فتامل. (و انی) لا یهمنی امرکم فی ذات نفسـی، و انما انصح لکم، اذ انی (لعلی بینه من ربی) فانا اعرف احکام الله سـبحانه. (و منهاج من نبیی) اعلم سـنه الرسول صـلی الله علیه و آله. (و انی لعلی الطریق الوضـاح القطه لقطـا) ای آخـذ الحق کمـا یاخـذ الانسـان اللقطه الثمینه من بین ما لا ثمن له، فان الحق واحد و الباطل ضروب مختلفه.

[صفحه ۱۱۶]

(انظروا) الی (اهل بیت نبیکم فالزموا سـمتهم) ای طریقهم (و اتبعوا اثرهم) فی الاعمال و الاقوال و العقائـد (فلن یخرجوکم من هدی) الی الضـلاله (و لن یعیـدوکم فی ردی) ای الهلاک، و الاعاده باعتبار ما کان الناس علیه فی زمن الجاهلیه. (فان لبـدوا) ای اقاموا علی امر (فالبـدوا) ای اقیموا علیه من (لبـد) بمعنی (اقـام). (و ان نهضوا) بـالحرب، او مـا اشـبه (فـانهضوا) و هـذا کنـایه عن اتباعهم فی کل الامور (و لا تسـبقوهم) بان تسرعوا فی الامر فیما تانوا فیه، کان یحاربوا و اهل البیت یرون وجوب المسالمه (فتضلوا) عن الطریق. (و لا تتاخروا عنهم) کما لو قام اهل البیت بالحرب، فلم ینهض معهم الناس، فانهم تاخروا عنهم- فان التقدم و التاخر یعتبر بالسـلوک، تشبیها له بالمشـی- (فتهلکوا) بالعصـیان و توجبوا علی انفسـکم العقاب و النیران. (لقد رایت اصـحاب محمد صـلی الله علیه و آله و سـلم فما اری احـدا منکم یشـبههم) فی الطـاعه و السـبق الی الخیر و الفضـیله- و المراد بهم المومنون حقا، لا المنافقون،- کما لا یخفی-. (لقد کانوا یصـبحون شـعثا) جمع اشـعث و هو الـذی لم یمشط راسه فتداخل شـعره (غبرا) جمع اغبر و هو المعفر الراس، فان القیام باللیل و کثره الرکوع و السجود یسبب ذلک،

و المراد انهم کـانوا عبـادا زهادا (و قـد باتوا) ظلوا اللیل کله (سـجدا) جمع ساجـد (و قیاما) جمع قائم (یراوحون) المرواحه بین عملین هی ان یعمل هـذا مره و ذاک مره (بین جباههم) جمع جبهه (و خـدودهم) جمع خـد، یعنی انهم کانوا یضـعون جبهتهم و خدهم علی الاـرض خضوعـا- هـذه مره، و ذاک اخری- و ذلک کنایه عن ادمان الصـلاه و الاسـتکانه (و یقفون علی مثل الجمر) ای مثل الواقف علی جمر النار (من ذکر معادهم) فان الانسان اذا خاف شدیـدا، کان کالواقف علی الجمر فی ضـربان القلب، و عـدم اسـتقرار الجسد. (کـان بیـن اعینهـم) ای فی جبـاههم (رکـب المغزی) جمـع رکبه، و المعزی، جمـع معز، فـان کـثره السـجود تـوجب یبس الموضـع و اسـتدارته و انعقـاد الثفنه، و تخصـیص المعزی لاـن رکبها اشـد یبوسه (من طول سـجودهم) لله سـبحانه. (اذا ذکر الله هملت) ای جرت (اعینهم) دموعـا (حتی تبل) اعینهم (جیوبهم) من کثره البکاء، فان الخائف الشدیـد الخوف، و الراغب الشدیـد الرغبه، اذا ذکر لـدیهم المخوف منه او المرغوب الیه بکوا. (و مـادوا) ای اضـطربوا- عنـد ذکر الله سـبحانه- (کما یمیـد الشـجر یوم الریـح العاصف) اذا هبت الریاح الشدیده (خوفا من العقاب) لئلا یکون من اهله (و رجاء للثواب) تمنیا ان یکونوا من مستحقیه.

خطبه ۰۹۷

[صفحه ۱۱۸]

فی وصف بنی‌امیه (و الله لا یزالون) ای یبقون (حتی لا یـدعوا) ای لا یترکوا (لله محرما الا اسـتحلوه) ای اتوا به کانه حلال (و لا عقدا) ممـا عاهـد الله البشـر (الا حلوه) و لم یفوا به، او المراد عقودهم مع الناس، و هـذا اضافی بمعنی انهم لا یبالون بالمحرمات و العقود، لا اسـتغراقی حقیقی. (و حتی لا یبقی بیت مدر) و هو المبنی من طوب و حجر و نحوهما (و لا وبر) و هو الخیام المضروبه من اوبار الابل و نحوها (الا دخله ظلمهم) فان الضـرائب و ما اشبه تدخل کل بیت. (و نبا به سوء رعیهم) یقال نبا به المنزل اذا لم یوافقه فارتحل عنه، یعنی ان سوء اداره بنی‌امیه یوجب ابتعـاد النـاس عن دارهم فرار من الظلم. (و حـتی یقوم الباکیـان یبکیـان) المراد جنسـان من البـاکی (باک یبکی لدینه) حیث ان بنی‌امیه یحاربون الدین (و باک یبکی لدنیاه) حیث یستبدون بالسـیطره علی الدنیا فلا یجعلون لاحد منها

نصیبا. (و حتی تکون نصره احدکم من احدهم) ای اذا اراد الانتصار (کنصره العبد من سیده) الذی لا یتمکن الانتصار منه و التغلب علیه (اذا شهد اطاعه و اذا غاب اغتابه) هذا بیان لکیفیه النصره، فان العبد حیث لا یتمکن من الانتصار یکون حاله هکذا، اذا حضرالمولی اطاعه- خوفا و جبرا

- و اذا غاب المولی، اغتابه العبد و بین مظالمه و اذاه له. (و حتی یکون اعظمکم فیها) ای فی حکم بنی‌امیه (عناء) تعبا و صعوبه (احسنکم بالله ظنا) اذ الانسان الحسن الظن بالله یعمل من اجله سبحانه، و بنو امیه مخالفون لمن اطاع الله سبحانه و لذا یضطهدوه و یوذوه اکثر من غیره. (فان اتاکم الله بعافیه) سلامه عن شرهم (فاقبلوا) و اشکروا الله علیها (و ان ابتلیتم) ببلائهم (فاصبروا) حتی یاتی الله بامره (و العاقبه للمتقین) الذین یتقون الاثام و المعاصی.

خطبه ۰۹۸

[صفحه ۱۲۰]

فی التزهید فی الدنیا (نحمده) تعالی (علی ما کان) من تهطال نعمه علینا قدیما (و نستعینه من امرنا علی ما یکون) لیکون سبحانه عونا لنا فی ما یاتی (و نساله المعافاه فی الادیان) بان یتفضل علینا بعافیه دیننا عن الاخطار (کما نساله المعافاه فی الابدان) بان یعافی بدننا من الامراض.

[صفحه ۱۲۰]

یا (عباد الله اوصیکم بالرفض لهذه الدنیا) ای ترکها و عدم الاقبال علیها (التارکه لکم و ان لم تحبوا ترکها) فان الدنیا تترک الانسان عند الموت و تاخذ عنه نعیمها، و ان لم یحب الانسان الا البقاء، و دوام النعمه (و المبلیه لاجسامکم) فان الانسان یبلی فی القبر و یصیر ترابا. (و ان کنتم تحبون تجدیدها) ای تجدید الدنیا، فهی من النقیض لکم حیث انکم تخدمونها و هی نسیء الیکم فما اجدر بالانسان ان یترک ما هذا شانه. (فانما مثلکم و مثلها) ای مثلکم فی الدنیا (کسفر) بمعنی جماعه مسافرین (سلکوا سبیلا) ای ساروا فی طریق (فکانهم قد قطعوه) و وصلوا الی الغایه التی من اجلها سافروا (و اموا علما) ای قصدوا جبلا- او علامه- (فکانهم قد بلغوه) و هکذا الدنیا حیث انها محدوده لابد و ان تنتهی عن قریب، و لذا فمن الافضل ان لا یعتمد الانسان علیها (و کم عسی المجری) مرکوبه (الی الغایه ان یجری الیها) ای الذی یرید ان یجری الی تلک الغایه (حتی یبلغها) متعلق ب(کم عسی) ای، مقدار من المده یرجو- الذی یجری مرکوبه الی غایه یرید ان یرجی الیها- حتی یبلغ تلک الغایه؟ و هذا استفهام للتحقیر، فان ماله غایه لابد من الوصول الیها، و ان کانت المسافه بعیده. (و ما

عسی) ای ما یومل (ان یکون بقاء) ای بقائه (من له یوم لا یعدوه) فان لکل انسان یوم لا یعدو ذلک الیوم، بل اذا وصل الیه انتهی عمره و انتقل الی الاخره، و الاستفهام للتحقیر لبیان قله الامر المومل اذا کان له آخر و غایه (و) الحال انه (طالب حثیث) یحث و یحرض علی السیر (یحدوه) یسوقه و یسیره (فی الدنیا حتی یفارقها) و الطالب الحثیث هو امر الله سبحانه فالامر آخر، و طالب یحدو ...فکم یبقی الانسان و الحال هذه؟ (فلا تنافسوا) التنافس التغالب علی الشیء (فی عز الدنیا و فخرها) بان یرید کل منکم ان یعلوا علی صاحبه فی العز و الفخر. (و لا تعجبوا بزینتها و نعیمها) ای لا تفرحوا و لا ترضوا عن زینه الدنیا و نعیمها، لانه سراب خادع لا دوام له و لا بقاء (و لا تجزعوا) الجزع ضد الصبر (من ضرائها) ای الاضرار التی تلحق بکم من الدنیا (و بوسها) شدائدها (فان عزها و فخرها الی انقطاع) فلابد ان یاتی زمان لا عز لکم فیه و لا فخر حیث ذهبا بسبب او بالموت (و ان زینتها و نعیمها الی زوال) و فناء (و ضرائها و بوسها الی نفاد) ای خلاص و تمام، من نفد اذا فنی (و کل مده) خیرا کانت او شرا (فیها) ای فی‌الدنیا (الی انتهاء) قال الشاعر: رایت الدهر مختلفا یدور فلا حزن یدو

م و لا سرور و قد بنت الملوک به قصورا فما بقی الملوک و لا القصور (و کل حی فیها الی فناء) فکیف یعتمد العاقل علی مثل هذه

الدنیا؟ ام کیف یحزن لبوسها؟ او یفرح لنعیمها؟ (او لیس لکم فی آثار الاولین) ممن کان من قبلکم (مزدجر) ای ما یسبب الانزجار و الارتداع عن الاقبال علی الدنیا، فها هم قد فنوا و مضوا و هذه آثارهم. (و فی آبائکم الماضین) الذین ماتوا (تبصره و معتبر) ای ما یوجب التبصر و الاعتبار، بان تعرفوا من مضیهم حال الدنیا و انها لا تفی و لا تبقی علی احد (ان کنتم تعقلون) ای ان کنتم تعقلون لا۔عتبرتم بابائکم و الاولین ممن کان قبلکم، (اولم تروا الی الماضین منکم لا۔ یرجعون)؟ فهل ترجعون رجوعا لکم اذا فنیتم و لذا تعتمدون علی الدنیا (و الی الخلف الباقین لا یبقون) فهل ترجون بقاء بعد ما ترون من هلاک خلفاء السابقین- الذین یعاصرونکم-؟ (او لستم ترون اهل الدنیا یصبحون و یمسون علی احوال شتی)؟ جمع شتیت بمعنی احوال مختلفه، و ذلک مما یدل علی دم بقاء الدنیا علی حال و انما انتقالها من حال الی حال (فمیت یبکی) له (و آخر یعزی) و هو من یرتبط بالمیت حیث یعزونه الناس و یسلونه فی مصابه (و صریع) ای من نام علی فراش العله، کان المرض صرعه (مبلتی)

ابتلی بالداء و المرض. (و عائد) للمریض (یعود) ای یزوره و یسال من احواله (و آخر) محتضر فی آخر ساعاته (بنفسه یجود) ای یعطی نفسه لله سبحانه، یقال جاد بنفسه اذا قارب الموت. (و طالب للدنیا و الموت یطلبه) فهو فی عین الایغال فی الدنیا یبتعد عنها بطلب الموت له (و غافل) عن الاخره (و لیس بمغفول عنه) بل له حساب دقیق (و علی اثر الماضی) من الناس (ما یعضی الباقی) (ما) مصدریه، ای یکون مضی الباقین فی الدنیا. (الا) للتنبیه (فاذکروا) ایها الناس (هادم اللذات) و هو الموت الذی یهدم لذات الانسان فی هذه الحیاه، و من المعلوم ان ذکر الموت یوجب ابتعاد الانسان عن الشهوات لانه یوجد فی نفس الذاکر ملکه عزوف عن الدنیا (و منغص الشهوات) یقال نغص عیشه اذا افسده (و قاطع الامنیات) جمع امنیه بمعنی الامال، فکان الامانی متصله بالانسان و الموت یقطع خیوطها (عند المساوره) متعلق بما ذکروا، و المساوره المواثبه کان الانسان یثب علی العمل القبیح فیاتی به (للاعمال القبیحه) المحرمه فی الشریعه. (و استعینوا الله علی اداء واجب حقه) ای اطلبوا منه سبحانه الاعانه کی یودوا حقه حتی یعینکم (و) اداء الواجب (ما لا یحصی من اعداد نعمه و احسانه) فان الانسان لا یتمکن ان ی

حصی عدد نعم الله سبحانه.

خطبه ۰۹۹

[صفحه ۱۲۵]

فی رسول الله و اهل بیته الاطهار (الحمدلله الناشر فی الخلق فضله) فانه سبحانه عمم فضله و احسانه فی جمیع خلقه (و الباسط فیهم بالجود یده) فکما ان الانسان اذا اراد ان یعطی احدا شیئا مد یده- ای بسطها- لیناوله، کذلک الله سبحانه، من باب تشبیه المعقول بالمحسوس تقریبا الی الذهن و الا فلا ید لله سبحانه فانه منزه عن الجسم و عن عوارض الجسم. (نحمده فی جمیع اموره) و من نعمه او بلاء فانه لا یفعل شیئا الا حسب الصلاح فیستحق بذلک حمدا و ثناء (و نستعینه علی رعایه حقوق) ای نطلب منه تعالی ان یعیننا حتی نودی حقه- الذی هو اطاعته و عبادته. (و نشهد ان لا اله غیره و ان محمدا عبده و رسوله) و تقدیم (عبده) للاعتراف بمقام الالوهیه و التخضع لدی جنابه تعالی. (ارسله) سبحانه (بامره صادعا) یقال صدع بالامر ای قام به، واصل الصدع الکسر کانه یکسر الباطل لیبنی مکانه صرح الحق. (و بذکره ناطقا) ای بان یذکره سبحانه، او بذکره الذی هو قرانه (فادی) رساله ربه (امینا) بغیر ان یزید فیه او ینقص. (و مضی رشیدا) ای مع الرشد لم یتغیر عما کان علیه، و هذا خلاف کثیر من الناس الذین یبتدئون فی الاعمال بنظافه و نزاهه، لکن فی آخر الامر یتورطون و یرتطمون

فی الغی و الانحراف. (و خلف فینا رایه الحق) و هی الکتاب و العتره کما قال (صلی الله علیه و آله) انی مخلف فیکم الثقلین کتاب الله و عترتی اهل بیتی ما ان تمسکتم بهما لن تضلوا بعدی ابدا. (من تقدمها مرق) ای خرج عن الدین، و معنی التقدم الزیاده علی ما شرعه الله سبحانه. (و من تخلف عنها زهق) ای اضمحل و هلک، و التخلف بعدم اتیان ما شرع الله من الاحکام. (و من لزمها) ای لزم الرایهه

(لحق) بـالحق بـدون تقـدم او تاخر (دلیلها) شـرع الامام علیه‌السـلام فی بیان دلیل یعرف به رایه الحق حتی لا یجتمع الناس تحت رایه الباطل بظن انها الحق. (مکیث الکلام) ای رزین یمکث فی قوله، فلا یسرع فی الجواب، و ذکر الحلول للمشاکل و انما یمکث. (بطیء القیام) ای لا یقوم بامر الا بعد بطیء و تریث و تفکر. (سـریع اذا قام) فاذا تبین وجه الحق نهض فی تنفیذه مسرعا بلا تلکوء و بطوء- و کـان الامـام علیه‌السـلام یصف بـذلک حـال نفسه. (فـاذا انتم النتم له رقابکم) الان رقبته کنایه عن الخضوع له علیه‌السـلام، لان الرقبه تکون طوع امره و نهیه، لا تبقی صـلبه لا تعتنی بامره و نهیه. (و اشـرتم الیه باصابعکم) بان کان مشهورا بینکم یشار الیه بالاصابع (جائه الموت فذهب به) یعنی اذا تم الاسلام

بالامام بان صار مطاعا مشـتهرا توفی. و بعد الوفاه تمضـی مده حتی یقوم قائم آل محمد علیه‌السـلام (فلبثتم بعده ما شاء الله) من المده الطویله بلاـ امـام قـائم (حتی یطلع الله لکم) ای یخرج لکم (من یجمعکم) تحت لواء الحق (و یضم نشـرکم) یجمع المتفرق منکم (فلا تطمعوا فی غیر مقبـل) الی الزعـامه، کالائـمه الـذین لم یقوموا بالاـمر، فـانهم لم یقبلوا نحو الزعامه و انما لزموا دورهم (و لا تیاسوا من مدبر) کالامام المهدی الذی ادبر بغیبته عنهم (فان المدبر عسی) ای لعل (ان تزل احدی قائمتیه) ای رجلیه و الزله کنایه عن عدم القیام بالامر. (و تثبت الاخری) کنایه عن عـدم الانقطاع مطلقا و انما التاخیر لمصالح. (و) بعد ذلک (ترجعا) القائمتان (حتی تثبتا جمیعا) بان تکمل شـرائط القیام فیقوم باذن الله سـبحانه. و لا یخفی ان الکلام لا یـدل علی عدم قیام لواء الحق قبل ظهور الامام علیه‌السـلام و انما الحق الکامل یکون بظهوره، ثم ذکر علیه‌السلام لزوم استمرار الحجه و ان لم یقم الامام بالزعامه.

[صفحه ۱۲۸]

(الاـ ان مثـل آل محمـد صـلی الله علیه و آله کمثـل نجوم السـماء) ثم بین وجه التمثیـل بقوله: (اذا خوی) ای غـاب (نجم طلع نجم) و النجوم لا تزال فی السـماء سواء کان اللیل و کانت ظاهره او کان النهار و کانت مسـتوره. (فکانکم قـد تکاملت من الله فیکم الصـنائع) جمع صنیعه بمعنی النعمه، ای النعم (و اراکم) الله سبحانه (ما کنتم تاملون) بظهور الامام المهدی علیه‌السلام.

خطبه ۱۰۰

[صفحه ۱۲۹]

و هی تشـتمل علی الملاحم، و تسـمی الحرب بالملحمه، لانها محل اللحم الـذی یحصل من القتل، فان اجزاء الانسان اذا قطعت کانت لحما و سـمیت به، و ملاحم جمع محلمه. هو سـبحانه (الاول قبل کل اول) فکلما یسـمی بالاول، یکون الله سبحانه (اولا) قبله (و الاخر بعد کل آخر) فکلما یسـمی بالاخر یکون الله سـبحانه (آخرا) بعده (ب) سـبب (اولیته) و قدمه علی الاشـیاء (وجب ان لا اول له) اذ لو کان له تعالی اول، لم یکن هو الاول، بل ما سـبقه الاول بقول مطلق- (و ب) سبب (آخریته) و بقائه بعد الاشیاء (وجب ان لا آخر له) اذ لو کان له تعالی آخر، لم یکن هو الاخر، بل ما یتاخر عنه هو الاخر- بقول مطلق-. (و اشـهد ان لا اله الا الله شـهاده یوافق فیها السر الاعلان) لا کشـهاده المنافقین الذین یشهدون ظاهرا لا باطنا، او شهاده الکفار الذین (جحدوا بها و استیقنتها انفسهم) یشهدون باطنا لا ظاهرا.

[صفحه ۱۳۰]

(و القلب اللسان) فکلاهما یشـهدان بالوحدانیه و یعترفان بالربوبیه. (ایها الناس لا یجرمنکم) ای لا یسبب جرمکم و عصیانکم (شقاقی) ای معاندتی، لان الانسان ربما یرید معانده غیره فیوقعه العناد فی الاثم و عصـیان الله سـبحانه. (و لا یسـتهوینکم) یقال اسـتهواه اذا اماله عن طریق الصواب، ای لاـ یمیلکم عن طریق الحق (عصـیانی) بـان یکون عصـیانکم لی سـببا لمیلکم عن‌الحق، کمـا ربما یوقع المعاند نفسه فی العصـیان و المهلکه عنـادا لشـخص آخر، و قـد کـان فی الکوفه انـاس یعانـدون الامام فیرکبون کل صـعب و ذلول فی سبیل معانـدته. (و لاـ تترامـوا بالابصار) ای تغامز بعضـکم ببصـره مع بعض اشاره الی کـذبی (عنـد ما تسـمعونه منی) من الاخبار المغیبه. (فو

الذی فلق الحبه) ای شقها لیخرج منها النبات. (و برا النسمه) ای خلق الانسان (ان الذی انبئکم به) ای اخبرکم من الامور المستقبله، انما هو (عن النبی الامی) منسوب الی امالقری (صلی الله علیه و آله ما کذب المبلغ) ای الرسول، فیما اخبرنی (و لا جهل السامع-) یعنی نفسه علیه‌السلام. (و لکانی) اللام للقسم، لتاکید الامر (انظر الی ضلیل) شدید الضلال (قد نعق بالشام) ای صاح، و الغالب استعماله فی الاهانه، لان النعیق صوت الحمار، و

فی المراد ب(الضلیل) خلاف و الا شبه انه عبدالملک، و انما کان مبدء نعقه بالشام. (و فحص برایاته) ای رکز لها، کما یفحص الطائر- ای یبحث بحرجوئه- عن الارض، لیزیح التراب عنها لیبیض (فی ضواحی) جمع ضاحیه، بمعنی الطرف (کوفان) ای الکوفه، و قد کان عبدالملک قد خرج امر العراق و الحجاز و فارس و مناطق اخری من یده، و خلع بقیه ولات فلسطین و غیرها، و وثب فی الشام بعض الامویین ضده، فتمکن من استرداد الملک من ایدیهم بالبطش و الشده، و هذا کنایه عن استیلائه علی العراق بعد قتله لمصعب بن الزبیر الذی کان والیا من قبل اخیه عبدالله. (فاذا فغرت فاغرته) ای انفتح فمه، یقال فغر الفم اذا انفتح- و انما جیء بالمونث باعتبار النفس، کانها ترید الالتهام لکل شیء- و الفم دلیل علی فغر النفس- (و اشتذت شکیمته) الشکیمه هی الحدیده المتعرضه فی اللجام فی فم الدابه، و اذا کانت الدابه قویه تکون شکیمتها شدیده و هذا کنایه عن قوه (الضلیل). (و ثقلت فی الارض و طاته) ای عظم سلطانه حتی کب علی الناس، کانه شیء ثقیل واقع علیهم (عضت الفتنه ابنائها) و المراد بابناء الفتنه الداخلین فیها ممن وثب علی الامر و خالف سلطته (بانیابها) جمع ناب، و هو الضرس المتصله بالضواحک و ا

نما نسب العض الیها، لانها اشد فی الایلام و القطع، لحده راسها. (و ماجت الحرب) ای اضطربت الحرب فی کل مکان، کما یموج البحر (بامواجها) و انما شبه بالموج، لان الفتنه تبتدء صغیره ثم تکبر و تتوسع، و هکذا الموج. (و بدا) ای ظهر (من الایام کلوحها) ای عبوسها و شدائدها، من عبس وجهه اذا قبضه اشمئزازا. (و من اللیالی کدوحها) جمع کدح و هو الجرح و اثر الخدش، و هو کنایه عن الشده (فاذا اینع زرعه) ای نضج و کمل، و هو کنایه عن کمال استیلاء (الضلیل). (و قام علی ینعه) ای حاله نضجه بان استقام الامر له (و هدرت شقاشقه) الشقشقه هو ما یخرج البعیر من الزبد لدی هیاجه، و هدرت ای خرجت، و هذا کنایه عن کمال الفتنه و وصولها حال الاهتیاج. (و برقت بوارقه) جمع بارقه و هی البرق، او السیف لانه یبرق و التانیث باعتبار کونه حدیده. (عقدت رایات الفتن المعضله) اعضل الامر اذا اشکل (و اقبلن) تلک الرایات (کاللیل المظلم) فی عدم رویه الانسان وجه الحق لکثره اضطراب الامور و تداخل الحق و الباطل. (و البحر الملتطم) الذی یلتطم بعض مائه ببعض و یتداخل امواجه من کثره الاضطراب و الحرکه. (هذا) ای خذ هذا الخبر عن المسقبل، و قد کان الامر کما اخبر الامام علیه‌السلام فان عب

دالملک لما سیطر علی الامر بعث الحجاج والیا علی العراق فعقد رایات الفتن و اخذت عراق تموج بمظالم الحجاج من قتل و نهب و ما اشبه ذلک، و حارب الخوارج عده مرات، ثم عطف الامام علیه‌السلام الی الکوفه یخبر عما تکون علیه فی المسقبل بقوله: (و کم یخرق الکوفه من قاصف) من قصف اذا اشتد صوته، یقال قصفت الریح اذا اشتد صوتها. و المراد ان الکوفه تری اضطرابات و فتنا (و یمر علیها) ای الکوفه (من عاصف) و هو الریح الشدید، سمی به، لانه یعصف ای یهب بشده و قد کان کما قال الامام علیه‌السلام، فبعد الامام جاء معاویه ثم المختار ثم مصعب، ثم عبدالملک، و هکذا. (و عن قلیل تلتف القرون بالقرون)، لعل المراد قرون اهل الحق من الشیعه بقرون اهل الباطل من ابتاع معاویه (و یحصد القائم) فان معاویه اخذ یحصد الحکم القائم فی زمان الامام علیه‌السلام. (و یحطم المحصود) فقد کان معاویه یحطم الشیعه بالقتل و الاسر و حرق الدور و ما اشبه، هذا ما یمکن ان یستفاد من الخطبه و العلم عند الله و عند اولیائه علیهم‌السلام.

خطبه ۱۰۱

[صفحه ۱۳۴]

(یجری هـذا المجری)- ای فی ذکر الملاحم و الاخبار المستقبله (و ذلک) ای یوم القیامه (یوم یجمع الله فی الاولین و الاخرین (فان جمیع الخلائق یجتمعون فی یوم القیامه (لنقاش الحساب) ای الاستقصاء والدقه فی المحاسبه، من ناقشه اذا داقه و حاسبه حسابا دقیقا. (و جزاء الاعمال) لیجزی کل انسان بما عمل ان خیر فخیر و ان شرا فشر، فی حال کون الناس (خضوعا) کانهم من شده خضوعهم قطعه من الخضوع، نحو (زید عدل) و فی حال کونهم (قیاما) جمع قائم، و هذا دلیل الشده، اذ الانسان الذی فی الامن و الرفاه یجلس وقت المحسابه اما الخائف فهو یقف. (قد الجمهم العرق) ای وصل العرق الی افواهم من الکثره کانه لجام فی فمهم. (و رجفت) ای اضطربت (بهم الارض) کما قال سبحانه (اذا زلزلت الارض زلزالها). (فاحسنهم حالا من وجد لقدمیه موضعا) یستقر فیه، و هذا اما علی الحقیقه لبیان ضیق المحشر، و اما علی المجاز لبیان الاضطراب، فان المضطرب لا یدری این یقف فهو کمن لا یجد لقدمیه موضعا (و لنفسه متسعا) ای مکانا وسیعا لا یتاذی بضیقه.

[صفحه ۱۳۵]

(و منه) ثم عطف الامام علیه‌السلام الی ذکر الملاحم- بعد ذکر بعض احوال القیامه- و کانه علیه‌السلام ذکر احوال القیامه تمهیدا لیتخد الانسان حذره- فی الفتن- من ذلک الیوم، فلا یخوض فی الفتنه خوضا بلا مبرر مشروع (فتن کقطع اللیل المظلم) فکما لا یری الانسان مقصده فی اللیل، کذلک لا یری الانسان الحق فی الفتنه. (لا تقوم لها قائمه) ای لا تنجح تلک الفتنه، و لعل المراد بها فتنه صاحب الزنج الذی زعم انه من آل الرسول، و التف حوله العبید، و اخذ یقتل و ینهب و یسلب فی البصره و ما والاها، و لکنها لم تنجح اخیرا، فقد حاربها الاخیار و الاشرار علی حد سواء حتی سقط قتیلا- و ذهبت حرکه ادراج الریاح. (و لا ترد لها رایه) ای ان اعلامها لا ترد و انما تتقدم الی حیث یرید، و ذلک کنایه عن عموم فسادها و توسعها (تاتیکم) هذه الفتنه (مزمومه) تشبیه لها بالناقه المهیئه للرکوب التی لها زمام (مرحوله) ای ولها رحل، و ذلک کنایه عن استعدادها التام للافساد (یحفزها) ای یحثها و یحرضها. (قائدها) و هو صاحب الزنج- علی ما ذکر- (و یجهدها راکبها) ای ان راکبی تلک الفتنه یجهدونها للتغلب علی الامر- و هذا کنایه عن شده باسهم و اهتمامهم البالغ فی الحرکه و الوث

وب علی البلاد (اهلها) ای اهل تلک الفتنه القائمون باشعالها (قوم شدید کلبهم) ای ضراوتهم و قساوتهم، کالکلب المتهارش (قلیل سلبهم) ای ملکهم الذی یستولون علیه او المراد انهم لیسوا من اهل الثروه و المال، و قد کان کذلک فان غالب احزاب صاحب الزنج کانوا من العبید لاشداء القلیلی المال. (یجاهدهم فی سبیل الله قوم) کان المراد بهم الاهالی الخیرون، لا ان القصد حربهم مع الخلفاء (اذله عند المتکبرین) فان ذوی الدین من اهل البصره و ما والاها حاربوهم، لما رواوا فیهم من الانحراف عن الشریعه- کما ذکر فی التواریخ- و کونهم اذله، باعتبار ان السلطات الجباره- غالبا- لا تهتم بحرکات اهل الدین و لا تری فیها فائده، اذ ان اعتمادها علی رجالها و سلاحها، فلا تری للدین اهمیه و لذویه غنی و فائده. (فی الارض مجهولون) لیس لهم معروفیه اصحاب المناصب و الرتب من اهل السلطان. (و فی السماء معروفون) لانهم اخیار ابرار لهم فیمتهم عند الله سبحانه) فویل (فویل لک یا بصره عند ذلک) فقد کانت الفتنه فی البصره و امتدت الی اهواز و عبادان و اخیرا قضی علیها الموفق العباسی. (من جیش من نقم الله) کان الله سبحانه اراد الانتقام من اهل البصره، فقد کثر فیها الفساد قبل ظهور صاحب

الزنج، کما هو العاده فی الثورات، فانها و لائد فساد عام فی السلطه و الاجتماع. (لا رهج له) ای لا غبار لهذا الجیش، فانه کانت ثوره داخلیه، لا-عساکر و جیوش (و لا-حس) ای الجلبه و الا-صوات المختلفه التی تتولد من حرکه الجیش. (و سیبتلی اهلک) یا بصره (بالموت الاحمر) علی ید صاحب الزنج، ففی بعض التواریخ انه قتل ثلاثمائه الف شخص (و الجوع الاغبر) الموجب لتغیر الوجه، کان علیه غبار، اذا الجوع یذهب بطلاوه الوجه و نضارته، فقد فقد الناس فی فتنه صاحب الزنج اقواتهم، حتی اشتد بهم الجوع، و قد ذکر ابن میثم فی الشرح تمام هذه الخطبه و هی طویله فلتراجع.

خطبه ۱۰۲

[صفحه ۱۳۸]

فی التزهید فی الدنیا (ایها الناس انظروا الی الدنیا نظر الزاهدین فیها) و الزهد فی الدنیا عباره عن اتخاذها مقرا دائما و التناول منها کیف ما کان من دون رعایه الحلال و الحرام، اما التمتع بطیبات الدنیا فان ذلک لا ینافی الزهد قال الله سبحانه: (قل من حرم زینه الله التی احرج لباده و الطیبات من الرزق؟ قل هی للذین آمنوا فی الحیاه الدنیا). (الصادفین عنها) من صدف بمعنی اعرض (فانها) ای الدنیا (و الله- عما قلیل) (ما) زائده لتاکید معنی القله (تزیل) ای تفنی و تهلک (الثاوی) ای الذی اتخذها مثوی و محلا (الساکن) فیها (و تفجع) افجعه الامر اذا نزل به ما یوجب ذهاب مال او اهل او ما اشبه. (المترف) الذی له ترف و هو التزید من التمتع و الاسراف فیه (الامن) فی محله و مکانه (لا یرجع ما تولی منها) ای من الدنیا (فادبر) عن الانسان، (و لا یدری) ای لا یعلم (ما هو آت منها) ای بماذا یاتی الدنیا بخیر او شر (فینتظر) ای حتی ینتظره الانسان (سرورها مشوب بالحزن) فان الانسان لابد و ان یحزن لجانب من جوانب الدنیا و انکان فرحا بجانب آخر. (و جلد الرجال) ای قوتهم و منعتهم (فیها) ای فی الدنیا، ینتهی (الی الضعف و الوهن) عطف بیان للضعف. (فلا یغر

نکم کثره ما یعجبکم فیها) ای اذا حصل لدیکم کثره من النعم الموجبه لرضاکم لا یغرکم ذلک (لقله ما یصحبکم منها) من تکل الکثره، او من الدنیا، فان اصطحاب الدنیا للانسان فی مده قلیله.

[صفحه ۱۳۹]

(رحم الله امرئا تفکر) فی امر نفسه و زوال الدنیا (فاعتبر) ای اخذ العبره، و هی معرفه حقیقه الدنیا، و انها دار انقضاء لا دار بقاء (و اعتبر فابصر) فان الابصار یاتی بعد الاعتبار. (فکان ما هو کائن من الدنیا) و موجود فعلا (عن قلیل لم یکن) لانه یفنی و الفانی کانه لم یکن ابدا، اذ لا اثر له. (و کان ما هو کائن من الاخره) مما سیصل الی الانسان (عما قلیل لم یزل) اذ یبقی الی الابد. (و کل معدود) ای ما یعد، و له اخر (منقض) ای ینقضی و یفنی- کالدنیا (و کل متوقع) ما یترقب وقوعه- کالاخره- (آت) یاتی لا محاله (و کل آت قریب دان) من (دنی) بمعنی اقترب.

[صفحه ۱۴۰]

(و منها) (العالم من عرف قدره) بان علم بان له قیمه و وزنا، و انه یتمکن ان یحصل علی اعالی الدرجات بسبب العمل الصالح. (و مفی بالمرء جهلا الا یعرف قدره) لان هذا اعظم انواع الجهاله، و انکان عالما فی جمیع العلوم. (و ان من ابغض الرجال الی الله لعبدا و کله الله الی نفسه) بان لم یلطف به الالطاف الخفیه، لترکه طریق الهدی، و مثله مثل انسان له ولدان اعطی واحد منهما الف دینار لیتجر به فاتجر احدهما و ربح فاحبه الوالد و زاد له فی الاعطاء و الاکرام، و قامر الاخر فخسر فترکه الوالد و شانه لا یابه به و لا یعطیه بعد ذلک شیئا، فانه سبحانه اعطی الانسان القوه و العقل فان صرفهما فی سبیل الخیر زاده هدی و تقوی و ان صرفهما فی الشر ترکه و ما یعمل حتی یوصله الی آخر درک فی الهاویه. فی حال کون ذلک العبد (جائرا) ای مائلا (عن قصد السبیل) ای وسط طریق الهدی (سائرا بغیر دلیل) فلا یتبع الانبیاء و الائمه فی سیره فی الحیاه. (ان دعی الی حرث الدنیا) ای زرعها و ما یوجب انمائها (عمل) طلبا للدنیا (و ان دعی الی حرث الاخره) و ما یوجب الفوز بها من الاعمال الصالحه (کسل) و وهن لعدم رغبه له فیها (کان ما عمل له) من امور الدنیا (واجب علیه) حتی اذا

لم یعمله عوقب (و کان ما ونی) و کسل (فیه) من عمل الاخره (ساقط عنه) مع ان الامر بالعکس.

[صفحه ۱۴۱]

(و منها) (و ذلک) ای آخر الزمان (زمان لا ینجو فیه) ای من شره (الا کل مومن نومه) ای کثیر النوم، و ذلک کنایه عن عدم مشارکه الاشرار، کالانسان النائم الذی لا یشارک الناس فی اعمالهم (ان شهد) ای حضر فی مجتمع الناس (لم یعرف) ای لا یعرفه الناس لعدم

اختلاطه بهم. (و ان غاب لم یفتقد) ای لم یسال عن احواله احد لعدم صداقتهم معه، و هکذا یکون الاخیار عند غلبه الاشرار، لانهم یقطعون عنهم بعد رویتهم عدم فائده النصح فیهم، و هذا لا ینافی وجوب التصدی لاحکام الاسلام الموجب للشهره و العز، فان لکل واحد من الامرین ظرفا خاصا، بل ینبغی للمومن ان یتصدی لان یکون اماما للمتقین کما قال سبحانه: (و اجعلنا للمتقین اماما). (اولئک) الموصوفون بتلک الاوصاف (مصابیح الهدی) فکما یوجب المصباح هدایه الناس الی حوائجهم فی الظلمه، کذلک هولاء ادله الناس الی الحق فی ظلمه الجهل و الاثم. (و اعلام السری) هو السیر لیلا، شبه به السیر فی ظلمه الکفر و العصیان فانهم اعلام و ادله لمن یرید الاستناره و الهدایه فی ظلمات الجهل و الباطل. (لیسوا بالمساییح) جمع مسیاح و هو الذی یسیر فی الناس بالفساد (و لا المذاییع) جمع مذیاع و هو من یذیع الفاحشه (البذر) جمع بذو

ر و هو کثیر السفه (اولئک یفتح الله لهم ابواب رحمته) فی الدنیا بالسلامه، و فی الاخره بالجنه. (و یکشف عنهم ضراء نقمته) فلا تنزل علیهم نقمته سبحانه اذا نزلت بالاشرار بل ینصرف عنهم ضر النقم و اذاه.

[صفحه ۱۴۲]

(ایها الناس سیاتی علیکم زمان یکفا فیه السلام) ای یترک الاسلام فلا یعمل به (کما یکفا الاناء بما فیه) فکما ان الانسان اذا کفیء جعل اعلاه اسفله. کذلک یقلب الاسلام- و هو مجاز عن انقلاب اهل الاسلام- و هذا کزماننا حیث ان السلام لا یعمل به الا فی مجال بعض العبادات. (ایها الناس ان الله قد اعاذکم) ای امنکم (من ان یجور علیکم) فانه سبحانه لا یظلم احدا (و لم یعذکم من ان یبتلیکم) ای یمتحنکم فانه سبحانه یمتحن کل احد، فاللازم ان یخاف الانسان من الفشل فی الامتحان، و یاخذ عدته و یعمل صالحا لینجح لدی الامتحان. (و قد قال جل من قائل): (ان فی ذلک لایات و ان کنا لمبتلین) (ان) مخففه من الثقیله و الابتلاء بمعنی الامتحان.

خطبه ۱۰۳

[صفحه ۱۴۳]

(و قد تقدم مختارها ب) شکل (خلاف هذه الروایه) (اما بعد) اصله مهما یکن من شیء بعد الحمد و الصلاه، ثم خفف الی لفظه (اما بعد) (فان الله سبحانه بعث محمدا صلی الله علیه و آله و) الحال انه (لیس احد من العرب یقرا کتابا) سماویا قرائه صحیحه، فان الکتب السابقه قد حرفت و بدلت فما کان منها فی ایدی الناس کانت محرفه باطله. (و لا یدعی نبوه و لا وحیا) الیه من جانبه سبحانه، و مراد الامام علیه‌السلام بهذه الجمله بیان حالتهم فی الضلاله و الجهاله، فان خبر السماء اما ان یصل بواسطه الوصی و النبی، و اما بواسطه الکتاب الصحیح و کلاهما کان مفقودا فی زمان بعثه الرسول (ص) (فقاتل) صلی الله علیه و آله (بمن اطاعه) ای بسبب المومنین (من عصاه) من الکافرین. (یسوقهم) ای الناس (الی منجاتهم) مصدر میمی ای الی نجاتهم (و یبادر بهم الساعه ان تنزل بهم) ای یعجل بهم السیر حتی یومنوا و یعملوا صالحا، حتی لا یفاجئهم الموت قبل التنزیه و التزکیه، فکانه صلی الله علیه و آله و الساعه یبادر کل منهما لاختطاف الناس. (یحسرالحسیر) ای یکمل الذی یکل عن العمل للاخره، من حسر فلان اذا اعیی و کل (و یقف الکسیر) ای المکسور بعض اعضائه (فیقیم) صلی الله و علیه و

آله (علیه) ای علی کل واحد منهما (حتی یلحقه غایته) التی هی الایمان و العمل الصالح، و المعنی ان من ضعف ایمانه او فسد عمله فتراخی فی السیر فی سبیل المومنین للوصول للسعاده و النجاه فان النبی صلی الله علیه و آله کان یقیم علیه و ینتظره و یعالج مرضه حتی یوصله بقافله المومنین، تشبیها بقائد القافله الذی یلاحظ الضعفاء و اهل المرض لئلا یبقوا فی الطریق، و یکونوا عرضه الهلاک (الا هالکا لا خیر فیه) فمن دعاه صلی الله علیه و آله و سلم فلم تنفع فیه الدعوه و عاند و اصر فانه یترکه و شانه، و تسمیه هالکا علی نحو المجاز بالمشارفه. (حتی اراهم) صلی الله علیه و آله و سلم (منجاتهم) مصدر میمی ای نجاتهم (و بواهم) ای احلهم (محلتهم) ای المحل اللائق بهم (فاستدارت رحاهم) کنایه عن حسن احوالهم، فان دوران الرحی یوجب الطحن الموجب لرفاه الانسان فی ماکله و

طعامه (و استقامت قناتهم) هی الرمح، فاذا کان معوجا لم یتمکن المحارب من الغلبه، اما اذا استقام تمکن من الغلبه علی عدوه. (و ایم الله) قسم بالله سبحانه (لقد کنت من ساقتها) ای ساقه جیش الکفر، یعنی کنت فی آخرها اضربها و افتک فیها، و کونه فی الساقه کنایه عن مطاردها باجمعها، لا مطارده جانب خاص فقط (حت

ی تولت) ای الجیش، و التانیث باعتبار الجماعه، او الکتیبه، او ما اشبه، و معنی تولت (انهزمت) (بحذافیرها) ای باجمعها (و استوسقت) ای اجتمعت (فی قیادها) ای قیاد الرسول صلی الله علیه و آله لها بمعنی اطاعه العرب للرسول صلی الله علیه و آله فی ما یامر و ینهی. (ما ضعفت و لا جبنت و لا خنت) فلم یکن لی نکوص عن الجهاد فی سبیل الاسلام بسبب ضعف فی البدن، او ضعف فی النفس، او ضعف فی الایمان، فان الجبن من ضعف النفس، و الخیانه من ضعف الایمان (و لا وهنت) الوهن اعم من الضعف، فان الانسان قد گتناسل عن امر و ان لم یکن ضعیفا فی بدنه و قوته. (و ایم الله لابقرن) ای اشقن (الباطل) کانه غلاف علی الحق، فاذا شق ظهر الحق (حتی اخرج الحق من خاصرته) ای جانبه، یعنی انا فی هذا الحال کما کنت مع الرسول صلی الله علیه و آله و سلم، فلا اهتم بالباطل الملتف علی الحق، کما لم اکن اهتم بالباطل المحارب مع الحق.

خطبه ۱۰۴

[صفحه ۱۴۶]

فیها صفات الرسول صلی الله علیه و آله و تهدید بنی‌امیه، و موعظه الناس (حتی بعث الله محمدا صلی الله علیه و آله) ای کانت الاحوال مظلمه حتی بعث صلی الله علیه و آله (شهیدا) یشهد علی الناس بما عملوا (و بشیرا) یبشر من امن و اطاع بالثواب (و نذیرا) ینذر من خالف بالعقاب، فی حال کونه صلی الله علیه و آله (خیر البریه طفلا) اذ کان صادقا امینا طاهر المولد، کریم الاصل (و انجبها کهلا) ای اکثرها نجابه فی حال تقادم السن لم یقترف اثما او باطلا او ما یخالف العفاف- کما کان الشان لدی کهول الجاهلیه- (و اطهر المطهرین شیمه) الشیمه الخلق، ای انه صلی الله علیه و آله و سلم کان متحلیا بطهاره الاخلاق، و عدم دنسه بالرذائل (و اجود المستمطرین دیمه) المستمطر السحاب الذی یطلب منه المطر، و (دیمه) بمعنی السحاب، ای انه صلی الله عله و آله کان اجود الناس فی الاعطاء لمن طلب منه العون و العطاء، قالوا: الدیمه المطر الذی لا رعد فیه و لا برق، فهو افضل انواع السحاب- لانه یشبه المتواضع فی مطره- و لعل الاتیان بهذه اللفظه للدلاله علی اعطاء الرسول و فیضه بلا من او اذی او جلبه. (فما احلولت لکم) یا بنی‌امیه (الدنیا) بان صارت لکم حلوا، من زمان عثم

ان (فی لذتها و لا تمکنتم من رضاع اخلافها) جمع خلف بالکسر حلمه ضرع الناقه، ای ما تمکنتم من در لذات الدنیا و جمع مشتهیاتها. (الا من بعد ما صادفتموها) ای الدنیا (جائلا خطامها) تشبیه للدنیا بالناقه التی لا راکب لها فی تحول الحبل الذی یوضع فی انفها کالزمام لتقاد به (قلقا و ضینها) الوضین حزام الناقه الذی یشد تحت بطنها لبقاء السرج علیها حتی لا یتاذی الراکب، و لا یقلق من رکوبها، یعنی ان الدنیا کانت قلق الوضین لا صاحب لها یسوی سرجها. و الحاصل انکم لم تحصلوا علی الدنیا بالاتعاب و الجهد- کما فعل الرسول صلی الله علیه و آله- و انما حصلتم علیها حین لا داعی لها، و هی مستعده لالقاء زمامها بکل ایدی، فقد کان عثمان هکذا غیر مبال بالامر یتسلطوا علیه کل حیال انتهازی. (قد صار حرامها) ای حرام الدنیا (عند اقوام) کعثمان و حاشیته (بمنزله السدر المخضود) السدر هو النبق، و المخضود المقطوع الشوک، و منشی الاغصان من ثقل الجمل لکثره الثمره، و المراد کثره لذتها، یعنی انه قد اختلط الحرام بالحلال، و صار الحرام شیئا سائغا شهیا لدیهم، فان الرکوب علی الدنیا فی هذا الحال ایسر لان الجائی یتمکن من نیل اللذه کیفما کانت، بخلاف ما لو کان الحرام محظورا

فان الوصول الی اللذه المحلله شیء صعب. (و حلالها بعیدا غیر موجود) ای لیس بموجود فی قربکم، لا انه لیس بموجود اطلاقا (و صادفتموها) ای وجدتموا الدنیا. (- و الله- ضلا ممدودا) یتهنی المتفیء فیه، و ذلک کنایه عن لذتها و سعتها (الی اجل معدود) ای

مده قد عدت تعدادا، فلا بقاء لها- و هذا لبيان واقع حال الدنيا، لا من تتمه المطلب-. (فالارض لكم شاغره) اى فارغه، قد شغرت و خلت عن القائد المحامى (و ايديكم فيها) اى فى الدنيا، او فى الارض (مبسوطه) قد وسع عليكم عثمان بما تشتهون بلا حساب و لا عقاب (و ايدى القاده) جمع قائد (عنكم مكفوفه) مقبوضه، فان عثمان قد منع الناس العلماء كالامام، و ابى‌ذر و امثالهما من وضع حد لاستهتار بنى‌اميه (و سيوفكم عليهم) اى على القاده (مسلطه) بمعنى انه كانت لكم السلطه بما منحكم الخليفه فالقاده بالحق اتباع و انتم امرائهم. (و سيوفهم) اى القاده (عنكم مقبوضه) لا تتمكن من ايقافكم على حدكم و منعكم عن الاستهتار و الالتذاذ بكل ما تشتهون من الحرام و الفساد. ثم اشار عليه‌السلام الى تهديد بنى‌اميه بعقاب الله تعالى (الا ان لكل دم) يراق بغير حق (ثائرا) يثور للانتقام ممن اراق الدم (و لكل حق) مضاع (طالبا) يطلبه ممن قد

اضاعه. (و ان الثائر فى دمائنا) التى ارقتموها يا بنى‌اميه، يوم صفين و الجمل و نهروان (كالحاكم فى حق نفسه) فان دمائنا حق للثائر الذى هو الله سبحانه، و هو هذا لبيان انه تعالى لا يسامح فى الطلب و العقاب، لانه حكم فى حق هو له سبحانه، اذا الامام و اصحابه كانوا منفذين لامره تعالى (و هو) اى الثائر (الله الذى لا يعجزه من طلب) اى لا يتمكن مطلوبه من تعجيزه بالفرار او الاعتصام بالقوه، حتى لا يتمكن سبحانه من الانتقام منه و جزائه بالعقاب و الادانه (و لا يفوته من هرب) اذ لا يمكن الهروب منه تعالى. (فاقسم بالله، يا بنى‌اميه عما قليل) (ما) زائده، لتاكيد التقليل (لتعرفنها) الى الدنيا (فى ايدى غيركم) كما صارت لبنى‌عباس و غيرهم (و فى دار عدوكم) اى ان السلطه تكون فى دار اعدائكم الذين هم (المختار) و (المصعب) و (آل عباس) و (العلويون) و من اشبههم.

[صفحه ۱۵۰]

(الا و ان ابصر الابصار) اى اشد الابصار رويه (ما نفذ من الخير طرفه) فكانه شعاع يخرج من العين فاذا نفذ طرف الشعاع فى الخير، كان شديد الابصار و اذا نفذ فى الشر- بان نظر البصير الى الشر و اراده- كان البصر ضعيفا كليلا، و هذا تحريض على ان يصرف الانسان نظره فى الخير و الحق، لا فى الباطل و الشر (الا ان اسمع الاسماع) اى اشد الاسماع سمعا (ما وعى التذكير) اى احتوى على التذكير (و قبله) بان عمل به. (ايها الناس) ثم نحى عليه‌السلام نحو وعظ النس و ارشادهم (استصبحوا) اى اطلبوا المصباح و الضياء (من شعله مصباح واعظ متعظ) اى يعمل هو بوعظه، فان الاطيمنان انما يكون بمثل هذا الواعظ حتى يتبين من عمله انه متاثر بما يقول (و امتاحوا) اى استقوا الماء، يقال امتاح اذا استقى (من صفوعين) اى الماء الصافى النابع من عين (قد روقت) اى صفت، من راق (من الكدر) و المراد استقاء الحلم من نفسه الكريمه عليه‌السلام. يا (عباد الله لا تركنوا) اى لا تعتمدوا (الى جهالتكم) بان لا تحصلوا على العلم و انما تسيروا فى جهالتكم (و لا تنقادوا لاهوائكم) تسيركم حيث تشاء (فان النازل بهذا المنزل) اى المعتمد على هواه (نازل بشفاجرف هار) (شفا) طرف الوادى، و (

جرف) المحل الذى يجرفه السيل و ما اشبه. و يسقطه و (هار) اصله (هارى) بمعنى المتهدم او المشرف على الانهدام، اى ان التمكل على هواه فى محل السقوط و الانهيار (ينقل اردى) اى الهلكه (على ظهره من موضع الى موضع) هذا كنايه عن كونه موجبا لاضلال الناس، لانه ينقل الجهاله الى المستشير، فهو هالك و ينقل الهلاک الى غيره. (لراى يحدثه بعد راى يريد ان يلصق ما لا يلتصق) الظاهران (اللام) متعلق ب(يريد) اى ان هذا الجاهل المعتمد على هواه يريد- بسبب ارائه التى يحدثها مره و مره- ان يلصق الاشياء و يجمع بين شتاتها، فان الجهال لا يعلمون الاسباب و النتائج، و انما يجمعون بين جهالات لالصاقها، و حيث لا قدر لهم فى العلم لهم كل يوم راى فى التوجيه. مثلا من يرى الكون و لا علم له بالواقع تاره يقول انه خليق الصدفه، و اخرى يقول تجمع السدم، و ثالثه يقول انه من الاثير، و هكذا، و الحق فى خلاف ذلک كله. (و يقرب ما لا يتقارب) اى يجعل بعض الاشياء قريبا الى بعضها الاخر و مرتبطا به، بينما لا تقارب بينهما، كما قرب (دارون) بين الانسان و القرد. (فالله الله) منصوب بفعل مقدر اى اذكروا الله، او خافوا الله (ان تشكوا الى من لا يشكى شجوكم) الشجو الهم و الحاجه، و الاشک

اء، ازاله شكوى المشتكى، اى لا ترفعوا الشكوى الى من لا يزيل همكم و شكواكم، و هذا لبيان ان لا ياخذوا الحلول فى المشاكل من

غیره علیه‌السلام، لانه شکایه الی من لا یحل المشکله و لا یزیل الهم. (و) الی من (لا ینقض برایه ما قد ابرم لکم) ای المشکله التی وقعتم فیها کانها مبرمه مفتوله، تحتاج الی النقض و الفل حتی تنجوا منها، فلا تشکوا الی من لا یتمکن من نقض هذه المشکله، فلا یقدر ان ینقض برایه- ما قد ابرم و اشکل، ثم بین علیه‌السلام دفع ما ربما یتوهم من انه لا- یتدخل فی بعض الامور فیکف یامر بالارجاع الیه وحده، و ذلک لبیان ان المقصود من الارجاع الی نفسه فی هذه الامور التی یذکرها، لا سائر الشئون. (انه لیس علی الامام الا- ما حمل من امر ربه) ای اداء الرساله التی حملها الله سبحانه علی لسان نبیه، ثم بین ذلک بقوله (الا بلاغ فی الموعظه) بان یبلغ الناس الموعظه النافعه لهم. (و الاجتهاد فی النصیحه) بان یتعب نفسه فی نصح الناس و ارشادهم (و الاحیاء للنسه) ای طریقه الرسول صلی الله علیه و آله و سلم. (و اقامه الحدود علی مستحقیها) ممن قد ارتکب اثما او جریمه. (و اصدار السهمان) جمع سهم، بمعنی النصیب من الحقوق المالیه (علی اهلها) المتسحقین، ففی

هذه الامور یراجع الامام و لا یرجع الی غیره اما سائر الامور فلیس من مهمه الامام، فانه لیس علی الامام الا ما حمل، و الاعتراض علی الناس انما هو: لماذا ترجعون الی غیر الامام فی هذه الامور؟ و لا یخفی ان هذه الخمسه شامله لکل شئون الدنیا و الدین، بضرب من التعمیم، کشمول (اصدار السهمان) للمصالح العامه حتی مثل تبلیط الشوارع لان اهل المدینه یستحقون ذلک، و هکذا. (فبادروا العلم) ای اسرعوا فی اخذ العلم من الامام (قبل تصویح) ای جفاف (نبته) بموت صاحب العلم. (و من قبل ان تشغلوا بانفسکم عن مستثار العلم) المستثار مصدر میمی ای اثاره العلم، من آثاره، بمعنی اظهر، فکان العلم فی العام مخفی، یتمکن الانسان من اثارته و اظهاره بالسوال (من عند اهله) و المراد به نفسه الزکیه. (و انهوا عن المنکر و تناهوا عنه) ای انتهوا بانفسکم عنه (فانما امرتم بالنهی بعد التناهی) فان النهی عن الشیء انما یوثر بعد ان یتناهی الانسان- بنفسه- عن ذلک الشیء قال سبحانه: (لم تقولون ما لا تفلعون؟ کبر مقتا عند الله ان تقولوا ما لا تفعلون) و قال: (قوا انفسکم، و اهلیکم، نارا) فقدم حفظ النفس- علی حفظ الاهل قال الشاعر: لا تنه عن خلق و تاتی مثله عار علیک اذا فعلت، شدید

خطبه ۱۰۵

[صفحه ۱۵۴]

و فیها فضل الاسلام، و فضائل الرسول، و لوم اصحابه (الحمدلله الذی شرع الاسلام) ای نهجه و جعله دستورا للحیاه (فسهل شرائعه لمن ورده) حیث رفع السعر و الحرج فضلا منه و منه، و لم یشرع الاحکام الضرریه، الا فی مواضع الضروره- مما خیره اعم- کالجهاد و ما اشبه. (و اعز ارکانه) ای جعل ارکان الاسلام عزیزه (علی من غالبه) ای من غالب الاسلام، و اراد دحضه، فان احکام الاسلام من القوه و العصمه بحیث لا یتمکن احد من نقضه او دحضه، او المراد بارکان الاسلام، حکومته، یعنی ان الحکومه الاسلامیه لا تغالب. (فجعله) ای الاسلام (امنا) ای محل امان و اطمینان (لمن علقه) ای تعلق به (و سلما لمن دخله) فان الداخل فی الاسلام یسعد و یسلم من شرور الدنیا و الاخره- و هذا حکم طبیعی فلا ینافی ذلک عدم انطباق الکلیات المذکوره علی بعض الافراد، کما ان قول الطبیب العقار الکذائی مقو، طبعی لا ینافیه عدم التقویه فی عبض الامزجه. (و برهانا) ای حجه (لمن تکلم به) ای من حاج بالاسلام غلب علی خصمه. (و شاهدا لمن خاصم به) فان المسلم اذا خاصم احدا فی امر، و اتی من الاسلام دلیلا علی وجه نظره، صار شاهدا له، لقوه احکامه و تطابقها للواقع. (و نورا لمن استضاء به)

فمن یرید الضیاء للخروج عن ظلمه الجهل، کان الالسلام مرشدا له الی الخیر و الصلاح. (و فهما لمن عقل) ای موجب لدرک الاشیاء و فهمهما علی حقیقتهما لمن اراد التعقل و الفهم، لان الاسلام بین الخطوط العامه للکون و الحیاه. (و لبا) ای عقلا (لمن تدبر) فکما ان بالعقل یفهم الانسان الاشیاء کذلک، بالاسلام یفهم الحقائق فهو کاللب فی کونه آله الادراک. (و آیه) ای دلیلا (لمن توسم) ای تفرس و المتوسم هو الذی یدرک الخفایا بالادله و العلامه، و هکذا الاسلام، فان الانسان یعلم الامور المستقبله بواسطه الاسلام. (و

تبصره لمن عزم) ای من عزم امرا، و لم یعلم النتیجه کان الاسلام مبصرا له، لان الاسلام یری النتائج المترتبه علی المقدمات. (و عبره لمن اتعظ) ای من اراد الاتعاظ، فان الاسلام بما بین من القصص و التواریخ یکون عبره له. (و نجاه) عن مشاکل الدنیا و الاخره (لمن صدق) بالاسلام بان یکون عمله موافقا له. (و ثقه لمن توکل) علی الاسلام، ای ان من فوض اموره علی الاسلام بان جعله منهاجه فی الحیاه کان الاسلام ثقه له لا یخونه، و لا یسلمه الی المعاطب و المهالک. (و راحه لمن فوض) امره الی الاسلام، لانه یعلم ان کلشیء یصیبه ففیه الخیر فهو فی راحه و اطمینان (و

جنه) ای وقایه (لمن صبر) فان الصابر- حسب امر الاسلام- یقی نفسه من المهالک (فهو) ای الاسلام (ابلج) اوضح (المناهج) جمع منهاج و هو الطریق کان الطرق الی الحیاه السعیده فی الدنیا و الاخره کثیره اوضحها و انورها الاسلام (و اوضح الولائج) جمع ولیجه، و هی ما یلج و یدخل فیه الانسان لحفظه عن الاخطار (مشرف المنار) المشرف هو المکان الذی یرتفع علیه الانسان لیطلع علی ما ورائه، و المنار محل الاناره لاضائه الطریق ای ان مناره مرتفع، فاذا استضاء الانسان به رای الی آخر الطریق. (مشرق الجواد) جمع جاده و هی الطریق الواضح، ای ان طریق الاسلام ظاهر، من اشرق اذا ظهر و استبان و انار (مضیء المصابیح) فان مصابیح الاسلام وهن احکامه تضیء و تنیر طریق السعاده لمن طلبها. (کریم المضمار) المضمار محل تضمیر الخیل للسباق، و معنی کونه کریما ان الانسان اذا اضمر خیله هناک، سبق عند المسابقه، و هذا کنایه عن ان الذی یربی فی الاسلام نفسه یسبق الاخرین فی نیل السعاده. (رفیع الغایه) فان غایته سعاده الدنیا و الاخره، و هذا ارفع الغایات و اسماها (جامع الحلبه) الحلبه خیل تجمع من کل مکان للانتصار کانها الحلیب الذی یجمع من جسد الحیوان عند الدر، و المراد یکون الاسل

ام جامع الحلبه انه یجمع جمیع فنون السعاده لانتصار الانسان علی المشاکل و انواع الشقاء. (متنافس السبقه) السبقه العوض الذی یعین للسابق فی میادین التغالب بالخیل و شبهها، و الاسلام یتنافس و یزاحم الناس بعضهم بعضا فی النیل لسبقته التی هی الجنه، لانها انفس الاشیاء التی یستبق الناس لاجلها. (شریف الفرسان) ای ان الداخلین فی الاسلام الذین یتسابقون شرفاء لانهم انما تسابقوا فی اشرف شیء. (التصدیق) لله و الرسول و الائمه (منهاجه) ای طریق الاسلام. (و الصالحات مناره) ای الشیء ینیر الطریق الی السعاده- لیس مصباحا و انما- الصالحات، فانها تنیر طریق الحق (و الموت غایته) ای ان الاسلام لا ینتهی الا بالموت، و الا فاللازم علی المسلم ان یعمل باستمرار حتی یموت. (و الدنیا مضماره) فاللازم ان یعمل الانسان مادام فی الدنیا، لا مثل مضمار الخیل، الذی هو ایام قلائل. (و القیامه حلبته) ای محل الحصول علی السبقه (و الجنه سبقته) ای جزاء السابقین العاملین بالاسلام، و من المحتمل ان تکون هذه الجمل تفسیرا للجمل السابقه، لا جملا مستانفا- علی نحو ما فسرناه-.

[صفحه ۱۵۸]

(حتی اوری) ای اوقد (قبسا) ای شعله من النور (لقابس) الذی یرید الاقتباس و المعنی ان الرسول صلی الله علیه و آله اظهر الاحکام النیره، التی هی شعله من النور فی طریق الحق، لطلاب الحق و السعاده. (و انار علما) ای وضع له نارا فی راس علم- ای الجبل- (لحابس) هو الذی حبس ناقته حیره لا یدری این الطریق، فقد کانت العرب تضع النیران فی روس الجبال للاشاره الی الطریق- فی اللیل- لیستنیر بها المتحیرون من القوافل و غیرهم، و هذا تشبیه لحال الرسول صلی الله علیه و آله، و حال المتحیرین فی بیداء الجهل و الضلال (فهو) ای الرسول صلی الله علیه و آله. (امینک المامون) لا یخونک اذا ائتمنته و قلدته دینک و منهاجک، ای اتبعته فی اوامره و زواجره. (و شهیدک یوم الدین) الدین بمعنی الجزاء، و یوم الدین هو یوم القیامه، فان الرسول صلی الله علیه و آله یشهد لمن عمل بما عمل، کما قال سبحانه: (و یکون الرسول علیکم شهیدا). (و بعیثک) ای المبعوث لک (نعمه) ای انعاما من الله سبحانه علی البشر (و رسولک) ای المرسل الیک، ارسالا (بالحق) لا بالباطل (رحمه) ای ترحما و تفضلا من الله علی الناس. (اللهم اقسم له) ای الرسول (مقسما) ای نصیبا (من عدلک) و هذا دعاء لاعط

ائه سبحانه للرسول ما یستحق فی مقابله اعماله. (و اجزه مضاعفات الخیر) ای الخیر المضاعف (من فضلک) و احسانک زیاده علی

العدل و الاستحقاق. (اللهم اعل علی بناء البانین بنائه) کنایه عن ارتفاع دینه حتی یکون ارفع الادیان، کما قال سبحانه: (لیظهره علی‌الدین کله). (و اکرم لدیک) المراد القرب معنا لا حسا- لاستحالته فی حقه سبحانه- (نزله) هو ما یهیء للضیف من ماکل و ما اشبه لراحته و معنی اکرامه ما یوجب تکریمه و تفضیله. (و شرف عندک منزلته) بان تکون له منزله شریفه رفیعه (و آته) ای اعطه (الوسیله) ای السبب الذی یوصله الی ما یشاء (و اعطه السناء) الرفعه و النور (و الفضیله) بان یکون له فضل و زیاده علی من عداه. (و احشرنا) ای اجمعنا من حشر بمعنی جمع (فی زمرته) ای فی جماعته صلی الله علیه و آله الخاصین به (غیر خزایا) جمع خزیان، من خزی اذا ارتکب شیئا یوجب الخجل و القباحه (و لا نادمین) بان لاتخذ لنا حتی نعمل اعمالا توجب الخزی و الندم- فی الاخره- (و لا ناکبین) نکب الطریق اذا عدل عنه، ای لا نکون عادلین عن طریق الحق. (و لا ناکثین) نکث العهد اذا نقضه و لم یف به (و لا ضالین) قد انحرفنا عن الطریق و ضللنا (و لا مضلین) اضللنا الناس (و لا مفتونین

) قد فتنتنا الدنیا بزخارفها، فغررنا بها. (اقول و لعل الامام ذکرهما فی مناسبتین)

[صفحه ۱۶۰]

(و قد بلغتم) ایها المسلمون (من کرامه الله لکم) حیث اکرمکم بالاسلام (منزله تکرم بها) ای بسبب تلک الکرامه (اماوکم) بعد ما کان السعاده- فی زمن الجاهلیه فی خوف و اهانه- (و توصل بها جیرانکم) ای یتفقد الانسان جاره، و کل ذلک الامر الاسلام و تربیته الناس علی ذلک. (و یعظمکم من لا فضل لکم علیه) فان الکفار کانوا یعظمون المسلمین لما راو فیهم من الرفعه و السمو، بدون ان یکون سبب ذلک فضلا من المسلمین علیهم (و لا ید) ای لا نعمه (لکم عنده) و انما قیل للنعمه (ید) لانها آله اعطائها - غالبا-. (و یهابکم من لا یحاف لکم سطوه) ای بطشا و عقابا، فان الانسان یحترم العالم و یهابه و ان لم یخف بطشه و عذابه، و قد کان الکفار یهابون المسلمین بمثل هذه الهیبه (و لا ـ لکم علیه امره) ای اماره و سلطه (و قد ترون عهود الله منقوضه) قد نقضها الکفار، لعدم دخولهم فی الاسلام، او نقضها اصحاب معاویه (فلا ـ تغضبون) و لا ـ تنهون عن المنکر (و انتم لنقض ذمم) جمع ذمه و هی العهد- (آبائکم تانفون ای تترفعون انفسکم من ان تری ذمه آبائکم منقوضه فتنهون عن ذلک و تخاصمون الناقض. (و کانت امور الله علیکم ترد) فالناس یسالون منکم عن الاحکام (و عنکم تصدر) فانتم تجیب

ون عنها (و الیکم ترجع) فی موارد اختلاف الناس فی حکم من احکام الله (فمکنتم الظلمه) جمع ظالم و هو الذی لا یعمل باحکام الله تعالی (من منزلتکم) بان ترکتم منزلتکم حتی استولی علیها الظالمون (و القیتم الیهم) ای الی الظلمه. (ازمتکم) جمع زمام و هو ما یقاد به الدابه، یعنی انکم بعد ان کنتم تاخذون بقیاد الناس اخذ الناس بقیادکم، و هذا مما یوید کون الکلام فی مقابل معاویه و اصحابه- لا الکفار-. (و اسلمتم امور الله فی ایدیهم) بعد ما کانت فی ایدیکم (یعملون فی الشبهات) بدون ان یروا وجه الحق فیتبعوه (و یسیرون فی الشهوات) یعملون حسب لذاتهم و شهواتهم لا حسب اوامر الله. (و ایم الله لو فرقوکم تحت کل کوکب) بان باعدوا بینکم بهذا المقدار من البعد للخلاص منکم. (لجمعکم الله لشر یوم لهم) ای لقهرهم و الانتقام منهم، کما فعل سبحانه فی قصه (المختار) و (التوابین) و ما اشبه، و هذا الکلام تقویه للشیعه فی القیام باخذ حقهم.

خطبه ۱۰۶

[صفحه ۱۶۲]

فی بعض ایام صفین (و قد رایت جولتکم) معاشر اصحابی ای جولانکم و حرکتکم فی الحرب (و انحیازکم) ای تقهقرکم و ابتعادکم (عن صفوفکم) خوفا من عسکر الشام (تحوزکم) ای تشتمل علیکم (الجفاه) جمع الجافی: من الجفاء بمعنی الظلم (الطغام) اوغاد الناس. (و اعراب اهل الشام) الذین لا ثقافه لهم و لا حضاره و هذا عتب علی اصحابه ... کیف یذلون امام جیش معاویه، و یبتعدون عن صفوفهم. (و) الحال (انتم لهامیم) جمع لهیمیم بمعنی السابق من الخیل و الانسان (العرب) ای السباقون الی کل فضیله (و یافیخ

الشرف) جمع یافوخ و هو فوق الراس حیث یجتمع عظما الموخر و المقدم. (و الانف المقدم) وصف توضیحی لتاکید معنی الشرف (و السنام الاعظم) السنام هو ما علی ظهر البعیر مما هو اعلا اعضائه یشبه به فی ارفعه و السمو. (و لقد شفی و حاوح صدری) جمع وحوحه صوت الصدر اذا کان متالما و هو صوت معه بحح (ان رایتکم باخره) ای فی جوله آخره (تحوزونهم کما حازوکم) بان اشتلمتم علیهم و احطتم بهم و الاحاطه بالعدو و دلیل الغلبه اذ لا مفر للمحاط فمن این توجه یاتیه الحراب (و تزیلونهم عن موافقهم کما ازالوکم) فی الجوله السابقه (تحسونهم (حسا) ای قتلا (بالنصال) هو المبارات فی الرمی

(و شجرا) ای طعنا (بالرماح) جمع رمح (ترکب اولاهم اخرهم) لفرارهم من ایدیکم فان الجمع اذا ارادوا الفرار وقع بعضهم علی بعض کانه راکب علیه (کالابل الیهم) جمه هائمه و هی العطشانه (المطروده) التی تطرد من الماء فانها من شده و العطش و خوف الطرد اذا فرت رکبت بعضها علی بعض (ترمی) تلک الابل (عن حیاضها) جمع حوض و هو محل الماء (و تذاد) ای تمنع (عن مواردها) جمع مورد و هو محل ورودها لشرب الماء.

خطبه ۱۰۷

[صفحه ۱۶۴]

(و هی من خطب الملاحم) و قد مر معنی الملاحم (الحمدلله المتجلی) ای المظهر نفسه (لخلقه ب) سبب (خلقه) فان الخلق هو الاثر الدال علی الخالق (و الظاهر لقلوبهم) لا لابصارهم لانه سبحانه لایری (بحجته) ای بما استدل به و احتج علی وجوده سبحانه. (خلق الخلق من غیر رویه) ای تفکر و تدبر لانه لا یحتاج الی الفکر (اذ کانت الرویات لا تلیق الا بذوی الضمائر) ای الذین لهم قلوب و اجزاء کالناس: اما الله المنزه عن ذلک فلا یتروی و لا یفکر لخلوه سبحانه عن الاعضاء و الجوارح. (و لیس) سبحانه (بذی ضمیر فی نفسه) ای لیس لنفسه ای ذاته ضمیر و سر (خرق علمه) ای نفذ (باطن غیب السترات) جمع ستره: و هی ما یستر به ای الباطن الغائب المستور. (و احاط) علمه سبحانه (بغموض عقائد السریرات) ای المخفی من عقائد الناس الکائنه فی سریرتهم- ای ضمائرهم-.

[صفحه ۱۶۵]

(اختاره) الله سبحانه (من شجره الانبیاء) فان الرسول صلی الله علیه و آله و سلم ینتهی نسبه الی ابی‌الانبیاء ابراهیم علیه‌السلام. (و مشکاه) الکره التی یوضع فیها المصباح (الضیاء) و الاضافه للبیان کان هذه السلسله التی منها النبی کون یشع منها ضیاء الوحی و النبوه (و ذوابه) الناصیه (العلیاء) ای العلو فهو صلی الله علیه و آله و سلم فی اعلی مراتب العلو. (و سره البطحاء) البطحاء الارض المستویه و المراد هنا مکه و السره یراد بها الوسط ای انه صلی الله علیه و آله و سلم من افضل بیت فی مکه. (و مصابیح الظلمه) فان آباء الرسول کانوا اهل حق و دین یضیئون الطریق للجاهل و الضال. (و ینابیع الحکمه) جمع ینبوع، و هو العین، کانهم کانوا عیون الحکم یتفجر منهم مما یفید الناس و یهدیهم الی السعاده و الخیر.

[صفحه ۱۶۶]

(و منها) ثم وصف الامام علیه‌السلام نفسه بقوله: (طبیب دوار بطبه) ای انه یدورهنا و هناک و معه طبه- الذی هو العلم- لعله یجد مریضا یرید العلاج عن مرض الجهل فیشفیه بارشاده و هدایته. (قد احکم مراهمه) جمع مرهم و هو الدواء الشافی للدمل و نحوه (و احمی مواسمه) جمع میسم و هو المکوات التی یکوی بها المریض اذا عجز عن الشفاء بغیره و (احمی) بمعنی اوقد علیه النار حتی حمی، و ذلک کنایه عن استعداده للشفاء بحیث لایحتاج الی الاحماء اذا وجد من احتاج الی الکی (یضع ذلک) الطب (حیث الحاجه الیه) ای فی کل مکان محتاج الی الشفاء (من قلوب عمی) جمع اعمی و هو القلب المصروف عن الله سبحانه. (و آذان صم) جمع صماء و هی التی لا تصغی الی الموعظه (و السنه بکم) جمع ابکم و هو اللسان الذی لا ینطق بالحق. (متتبع) ای ذلک الطبیب (بدوائه مواضع الغفله) ای انه یذهب الی الناس الغافلین عن الاخره (و مواطن الحیره) ای المتحیرون عن الله و عن احکامه. (لم یستضیئوا بانوار

الحکمه) ای انهم لم یهتدوا- قبله علیه‌السلام- بالنور الساطع من الحکم الاسلامیه (و لم یقدحوا) اصله ضربا الحجر علی الحجر لاخراج النار (بزناد العلوم الثاقبه) فانهم لم یتناولوا العلوم التی تث

قب الجهل لتصل الی محض الحق (فهم فی ذلک) الجهل- المستفاد من الکلام- (کالانعام السائمه) التی ترعی الاعشاب بلا علم و لا درایه و انما همها بطنها (و الصخور القاسیه) ای الصلبه التی لا تتفجر منها الانهار و لا تنبت النبات فلیست محل خیر.

[صفحه ۱۶۷]

(قد انجابت) ای ظهرت (السرائر) جمع سریره، و المزاد بها الامور الراقعیه المستوره (لاهل البصائر) الذی لهم قلوب و قاده بصیره، و المراد بذلک اما نفسه علیه‌السلام، ای قد ظهرت لی کوامن الامور، فیکون هذا مقدمه لما یخبر به بعد من الاخبار المتسقبله، او ان المراد ان اهل البصره ظهر لهم الحق بما بینه علیه‌السلام فمن لم یظهر له انما کان لتقصیره کقولنا (وضح الحق لذی عینین). (و وضحت محجه الطریق) ای وسطه الواضح (لخابطها) ای السائر علیها و المعنی ان مرید السیر قد وضح له الحق (و اسفرت الساعه) ای القیامه (عن وجهها) ای اظهرت عن نفسها و ذلک بمجیء علائمها، فقد قال الرسول صلی الله علیه و آله و سلم (بعثت انا و الساعه کهاتین) و اشار صلی الله علیه و آله و سلم الی اصبعیه. (و ظهرت العلامه) للساعه (لمتوسمها) المتوسم هو المتفرس الذی یری العلامه فیغرف ذا العلامه، و هذا فذلکه لبیان فتنه مستقبله هی من اشراط الساعه. ثم الظاهر ان الامام وجه الخطاب الی المعاصرین لتلک الفتنه الذین لا یقومون باخمادها، بقوله: (ما لی) ... لا انه خطاب الی اصحابه لعدم المناسبه اللهم الا ان یقال وجه الخطاب عتابهم فی عدم اخذهم بهذه العلوم التی یفیض بها صدر

الامام، و عدم اعتنائهم لها. (ما لی اراکم) و هذا عتاب لهم، فی مکان (ما لکم) و انما ینسب الاستفهام الی نفسه للاشاره الی ان المطلب من الغرابه بحیث یمکن ان یکون المتکلم اشتبه فی الرویه فهم غیر مقصرین و انما رآهم المتکلم مقصرین اشتباها منه (اشباحا) جمع شبح و هو الجسد بلا روح (بلا ارواح) اجسام مرئیه بلا ارواح مدرکه. (و ارواحا بلا اشباح) هذا من تتمه التانیب ای انکم ناقصون کالروح بلا جسد، او الجسد بلا روح الذی لم ینفع کل واحد منهما دون الاخر، و هذا کما یذم ذا اللسانین، و انکان احد لسانیه حسنا. (و نساکا) جمع ناسک و هو الزاهد (بلا صلاح) ای انکم غیر زاهدین، و انما تظهرون الزهد و الصلاح (و تجارا بلا ارباح) ای تعملون بلا ثمر، لان اعمالکم للدنیا التی لا ربح حقیقی لها. (و ایقاظا) جمع یقظ (نوما) جمع نائم ای انکم فی الظاهر ایقاظ لکن لعدم درککم للامور و عدم عملکم عملا مثمرا، کالنوم. (و شهودا) جمع شاهد و هو الحاضر (غیبا) جمع غائب، ای انکم حاضرون جسما، غائبون قلبا. (و ناظره عمیاء) تنظرون بالعیون لکنکم کالاعمی لا تدرکون الحقائق، و عمی جمع (اعمی) (و سامعه صماء) جمع اصم. (و ناطقه بکماء) جمع ابکم و المعنی لا تنتفعون بابصارکم و اسما

عکم و السنتکم

[صفحه ۱۶۹]

(رایت ضلاله قد قامت) لعله اشاره الی آخر الزمان- کالوقت الذی نحن فیه- (علی قطبها) تمثیل الاستحکام ای تلک الضلاله، حتی ان لها رحی و مدارا و قطبا، تدور بانتظام، لا انها شیء وقتی و جوله تنتهی بسرعه. (و تفرقت) تلک الضلاله (بشعبها) ای انتشرت بفروعها فلها شعب و فروع (تکیلکم) ای تاخذکم للهلاک کیلا (بصاعها) آله الکیل، کان تلک الفتنه عامه حتی انها تکال الناس کیلا، لا انها خاصه ببعض الناس کما ان الامر کذلک فی زماننا هذا. (و تخبطکم) من خبط الشجر اذا ضربه بالعصی لیسقط ورقه، او من خبط البعیر بیده الارض اذا ضربها بیده، و هذا اقرب (بباعها) و هو مد الیدین، و ذلک کنایه عن شمول الفتنه لجمیعهم (قائدها) ای قائد تلک الفتنه، و کان المراد الحکام (خارج من المله) ای من شریعه الاسلام. (قائم علی الضله) ای الضلاله (فلا یبقی- یومئذ-) ای فی ذاک الیوم (منکم الاثفاله کثفاله القدر) الذی یبقی بعد ذهاب الخالص الطیب من الطعام، یعنی ان الباقین لیسوا الا شرارا قد ذهب خیارهم (او نفاضه) ما یسقط بالنفض. (کنفاضه العکم) هو لمظ تجعل فیه المراه ذخیرتها، فاذا تمت الذخیره نفضت العکم

لتنفضها من بقايا الزد الباقيه فى ثنايا نسيج العكم. (تعرككم)

الفتنه، و هو الـدلك الشديـد (عرك الاديم) هو الجلـد، يـدلك شديد ليمتد و هو كنايه عن شده وطاء الفتنه، و تحريكها لهم تحريكا عنيفا. (و تدوسـكم) الفتنه (دوس الحصـيد) اى الحب المحصود فانه يداس بشده ليتفرق قشره عن لبه (و تستخلص) الفتنه (المومن من بينكـم) و نسبه اسـتخلاص الفتنـه المـومن، لانهـا هى السبب فى كمـال ايمـانه حيـث يبقى فى كـل الهزاهز بـدون انحراف او تنكب. (اسـتخلاص الطير الحبه البطينه) اى السـمينه (من بين هزيل الحب) اى غير سـمينه. ثم توجه الامام عليه‌السلام بالخطاب الى اهل ذلك الزمان الـذين يقعون فى‌الفتنه، بقوله: (اين تـذهـب بكم المـذاهب) جمع مذهب، و هى الطرائق التى تتولد فى الفتن و يدعوا كل انسان اتباعه الى طريقه خاصه. (و تتيه بكم الغياهب) جمع غيهب و هو الظلمه، كان الظلمات تسبب ظلالهم و تيههم. (و تخدعكم الكواذب) اى الاـقوال الكاذبه (و من اين توتون) كان اعوان الفتنه ياتون الى الناس لاظلالهم، و هـذه الاسـتفهامات للانكار. (و انى توفكون) اى كيف تنصـرفون عن‌الحق؟ من افك بمعنى انصـرف، ثم بين الامام عليه‌السلام ان تلك الفتنه لا تبقى و انما تذهب و تضمحل بعد مده بقوله (فلكل اجل) اى مده (كتاب) قد كتب الاجل فى ذلك الكتاب فلا يزيد على ما كتب

و لاـ ينقص عنه. (و لكـل غيبه) لاحـد او شـىء (اياب) و رجوع و هكـذ يرجع الاسـلام بعـد الفتنه التى تسـبب غياب احكامه و نظامه. (فاستـمعوا من ربانيكم) العارف بالله سبحانه، منسوب الى (رب) و المراد نفسه الكريمه (و احضروا قلوبكم) للادراك و الفهم، لتعرفوا ذلـك الزمـان و علاـئمه. (و استيقظوا) اى لاـ تكونوا كالنـائم (ان هتف) اى صاح الربانى (بكم) لايقاظكم، حتى لا تقعوا فى الفتنه من غير درايه (و ليصـدق رائـد اهل) الرائـد هو الـذى يتقـدم القوم المسافرين يرتاد لهم موضع كلاء و ماء، و هذا امر بالقاده، بان يتحفظوا على النـاس فى ذلـك الزمـان لئلاـ يضـل الاتبـاع بلاـ علم (و ليجمع) الرائـد (شـمله) اى جماعه فلا يتركهم نهبا للفتن و الضـلالات (و ليحضر) الرائد (ذهنه) ليعرف مواقع الفتن و الضلاله (فلقد فلق) اى شق و فاعله الضمير العائد الى الامام عليه‌السلام (لكم الامر) اى بينه لكم لئلا تضـلوا. (فلق الخرزه) فكما ان الخرزه اذا شـقت روى ما فى جوفها كذلك اوضح الامام لكن باطن الامر، حتى لا يبقى شـىء مشـتبه (و قرفه) اى قرف الامر، اى قشـره، و اوضـحه (قرف الصـمغه) اى مثل تقشـير الصـمغه، فانها اذا تقشـر يظهر ما فى بطنها بجلاء، لكونها شفافه، ثم بين الامام عليه‌السلام علائم تلك الف

تنه و مـا يصـحبها من الموبقـات و الاثـام بقوله: (فعنـد ذلـك) الزمان (اخـذ الباطل ماخـذه) جمع ماخـذه اى جميع المحلات الممكنه اخـذها (و ركـب الجهـل مراكبه) و المراد تفشيه و اتسـاعه بين الناس (و عظمت الطاغيه) اى سـلطه السـلطان الطاغى، و التانيث باعتبار النفس، او ان التاء للمبالغه. (و قلت الداعيه) الى الهدى (وصال الدهر) اى هجم على الناس بالفقر و البلاء و المرض و ما اشـبه. (صـيال السبع العقور) الذى اذا عقر، موضـعا سبب الما كثيرا و مرضا، اى مثل صوله الحيوان المفترس الذى صار مع ذلك عقورا (و هدر فنيق الباطل) شبه الفتنه بالبعير اذا هدر، فان (فنيق) الفحل من الابل (بعد كظوم) اى كظم و امساك، فان اهل الباطل فى دوله الحق ساكنون خوفا من اهله اما اذا قامت الفتن، فاهل الباطل يشـرعون فى الحركه و الصـياح و الـدعوه و الافساد (و تواخى الناس) اى آخى بعضـهم بعضـا (على الفجور) فيتخـذ الخليل خليله فاجره، او خليلا فاسـقا، حيث لا اخوه تجمعهم الا الفسق (و تهاجروا على الـدين) اى اذا كان احـدهم متـدينا هاجره صـديقه. (و تحابوا على الكـذب) اى احب بعضـهم بعضا، لانه كـذب فى نفعه (و تباغضوا على الصدق) اى ان احدهم اذا صدق و قال الحق، غضب عليه آخر، و ابغضه لانه صدق (فاذا كان

ذلك) حال الناس (كان الولـد غيظا) اى موجبا لغيظ ابويه لانه يكون للولـد اتجاه آخر غير اتجاه الابوين، فان الاسـلام هو الذى يوحد الاتجاهات و يظلل العائله بالالفه و الوداد، فاذا انفصم انفصـمت العلائق (و المطر قيظا) المراد ان المطر ياتى فى الصيف حيث لا ينفع، او ان المطر يكون كـالمطر فى القيـظ لعـدم الاسـتفاده منه، حيث تكون الاـمور الزراعيه بالمكـائن و الالاـت- كما فى حالنا هـذا-. (و تفيض اللئـام فيضـا) اى يكثرون كمـا يفيض المـاء و يكثر، و ذلك لان المجتمع اذا صار فاسـدا كثر فيه الفاسـدون و قل الصالحون (و تغيض الكرام) من غـاض المـاء اذا غـار فى الارض (غيضا) و ذلك كنايه عن قلتهم. (و كان اهل ذلك الزمان ذئابا) اى كالـذئاب فى

اختطاف الخیرات، و عدم المبالات بالحرام و الحلال، و سوء العواقب. (و سلاطینه سباعا) کالسبع فی افتراس الناس و قتلهم و نهشهم (و اوساطه) ای المتوسطون من اهل ذلک الزمان (اکالا) لا یعرفون الا الاکل و ذلک کنایه عن عدم اهتمامهم الا بانفسهم. (و فقراوه) ای فقراء ذلک الزمان (امواتا) ای کالاموات فی عدم وسائل العیش لهم، اذ الاغنیاء لا یرحمونهم، و الدوله لا تهتم بهم، بخلاف ما لو کان الاسلام آخذا بالزمام (و غار الصدق) ای نضب و ذهب. (و

فاض الکذب) ای کثر و زاد کما یفیض الماء (و استعملت الموده باللسان) ای انه یذهب الود من القلوب و انما یکون لود الحب باللسان فقط (و تشاجر) ای عادی (الناس) بعضهم بعضا (بالقلوب) و هی صفت النفاق (وصاز الفسوق نسبا) فالفسق یکون هو سبب التواصل- کما یکون النسب سبب التواصل- فمثلا یتصادق الناس علی المنکرات و المحرمات، و یحتمل ان یکون المراد ان الزنا و ما اشبهه یکون سببا للنسب. (و) یکون (العفاف) و النزاهه (عجبا) ای موجبا لعجب الناس کیف عف و تنزه فلان؟ (و لبس الاسلام لبس الفرو مقلوبا) فقلب الناس یحب الاسلام و علیهم اسمه اما ظاهرهم فظهر کفر و نفاق.

خطبه ۱۰۸

[صفحه ۱۷۵]

فی صفه الله و ذکر الملائکه و بیان الخلق و الاشاره الی البعث (کل شیء خاشع) ای خاضع (له) تعالی، حتی الذین لا یعترفون به خاضعون تکوینا لارادته. (و کل شیء قائم به) ای ان قوام کل شیء و وجوده حسب ارادته سبحانه، حتی اذا صرف عنهم الاراده فنوا و عدموا. (غنی کل فقیر) فان غنی الفقراء- فیما هم فیه اغنیاء، کالصحه، و الامن، و الوجود، و ما اشبه- انما هو بسببه و فضله تعالی او المراد ان کل شیء فقیر فی ذاته- لکونه ممکنا- و انما غناه و وجدانه لشیء من الله سبحانه. (و عز کل ذلیل) فان الذلیل یعتز بان له الها عظیما عزیزا، او الذی ذکرنا فی الفقره السابقه بمعنی ان الذلیل ذاتا عزه بالله. (و قوه کل ضعیف) فالقوه التی للضعفاء انما هی بالله، او علی المعنی الذی ذکرناه سابقا. (و مفزع کل مهلوف) المفزع محل الفزع و الالتجاء، و الملهوف، هو الذی نابه امر و عرضت له کارثه، فان کل مضطر یلتجا الیه سبحانه لکشف ضره و تعویض خسارته. (من تکلم سمع) الله سبحانه (نطقه) اینما کان و کیفما تکلم (و من سکت) و لم ینطق (علم سره) و ما یدور فی ضمیره (و من عاش) فی‌الدنیا (فعلیه) تعالی (رزقه) حتی یموت (و من مات فالیه) سبلحانه (منقلبه) مصدر میمی ای

انقلابه و رجوعه و معنی (الیه) الی جزائه و المحل الذی اعده له، اذ هو سبحانه منزه عن المکان. ثم التفت علیه‌السلام عن الغیبه الی الخطاب- الذی هو من فنون البلاغه- بقوله: (لم ترک) من (رای) و (الکاف) للخطاب (العیون فتخبر عنک) اخبارا بالرویه، بان تحکی للنفس صورتک و کیفیتک. (بل کنت) یا رب (قبل الواصفین من خلقک) فان الناس القادرین علی الوصف هم مخلوقون لک و الاتیان بلفظه (بل) لعله لدفع ایهام ان (مالا یری لا یکون) بعدم رویته لیس لعدم کونه فانه کائن بل قبل کل شیء (لم تخلق الخلق لوحشه) کما یتوحش الانسان من الانفراد، فیکسب مونسا (و لا- استعملتهم) ای امرتهم بالعمل، او جئت بهم الی الوجود و اعطیتهم ما اعطیتهم (لمنفعه) لک من ورائهم (و لا- یسبقک) فی الفرار (من طلبت) تشبیه بمن یسبق طالبه فرارا فلا یدرکه الطالب عجزا (و لا یفلتک) ای لا ینفلت منک (من اخذت) کما ربما ینفلت الناس من ایدی خصمائهم. (و لا ینقص سلطانک من عصاک) اذ سلطانه کائن علی الجمیع، سواء عصی العاصی ام اطاع المطیع، لعدم خروج شیء من تحت امره، و قبضه قدرته سبحانه. (و لا یزید فی ملکک من اطاعک) لان الملک کائن لا یتسع و لا ینقبض، و انما الامر بالاطاعه لمنفعه المطیع (و لا ی

رد امرک) ای تقدیرک (من سخط قضاوک) فمثلا من سخط لضیق رزقه، لا یرد سخطه ضیق رزقه الذی قضاه سبحانه له. (و لا یستغنی عنک من تولی) ای اعرض (عن امرک) بان عصاک، فان الانسان احتیاج محض الیه سبحانه (کل سر عندک) یا رب (علانیه) ای ظاهر غیر مستور. (و کل غیب) ای ما غاب عن الحواس (عندک شهاده) ای حاضر مشهود، لان الله مطلع علی جمیع

الاشياء ظاهرها و باطنها، حاضرها و غائبها. (انت الابـد) اى باقى دائما (لا امـد لک) اى لا مـده لک، حتى اذا بلغت الى تلك المـده انقضى اجلك. (و انت المنتهى) اى انتهاء جزاء كل انسان اليک (لا محيص) اى لا مفر (عنک) و لا يتمكن احد من ان لا يصل اليك (و انت الموعـد) الموعـد محـل الوعـد، اى ان الانسـان وعـد ان يصل اليک- و الموعـد غير المنتهى مفهوما- (لا منجى) اى لا نجات (منک الا اليک) بان يتضـرع الانسان اليک لنجاته من سـخطك. (بيدک) اى بقدرتک و تحت امرک (ناصيه كل دابه) الناصيه مقدم الجبهه، و انما خص بـذلک، لان الشـخص اذا اخـذ بشـعر انسان لا يتمكن الماخوذ من الانفلات، و يتمكن من توجيهه كيفما شاء. (و اليک مصير) مصدر ميمى اى صيروره (كل نسـمه) اى كل انسان (سبحانک) مفعول مطلق لفعل محذوف، اى اسبحک سبحانک، و المعنى انزهک تنزيها عن ا

لنقـائص (مـا اعظم مـا نرى من خلقـك) فـان مـا يرى من مخلوقـاته سـبحانه عظيم فكيـف بمـا لا ـ يرى (و مـا اصـغر عظيمه) اى عظيم المخلوقـات (فى جنب قـدرتک) فـان قـدره الله سـبحانه لاتحـد بحـد. (و مـا اهول ما نرى من ملكوتک) اى ان كبر الملكوت- بمعنى الملک- موجب للهول و الـدهشه (و ما احقر ذلک) الخلق و الملک- الـذى نراه- (فيما غاب عنا من سـلطانک) و ملكک (و ما اسبغ نعمک فى الدنيا) فان نعمه سـبحانه فى الدنيا سابغه واسـعه (و ما اصغرها فى نعم الاخره) (فى) بمعنى النسبه فان نعم الاخره من الكثره بحيث ان نعم الدنيا لا شىء بالنسبه اليها.

[صفحه ۱۷۹]

(من ملائكه اسكنتهم سماواتک) فان الملائكه اجسام لطيفه مقرها الطبقات العليا من الفضاء (و رفعتهم عن ارضك) فليسوا من سكان الارض- كالانسـان- (هم اعلم خلقـک بک) هـذا اضافى بالنسـبه الى عامه الناس و الاجنه و الحيوانات، لا انه حتى بالنسـبه الى النبى صلى الله عليه و آله و سـلم و الائمه عليهم‌السـلام (و اخوفهم لـک) اى اكثر الخلق خوفـا منـک (و اقربهم منـک) قرب منزله، لا قرب مكـان- فـانه تعـالى منزه عن المكـان-. (لم يسـكنوا) اى الملائكه (الاصـلاب) جمع صـلاب و هو محـل المنى فى ظهر الرجل (و لم يضـمنوا الارحـام) جمع رحم، و هى محـل الولـد فى الام. (و لم يخلقوا من ماء مهين) اى حقير و المراد به النطفه (و لم يشـعبهم) من شعبه بمعنى اهلكه (ريب المنون) المنون الفوت، و ريبه عمله، و المعنى انهم لا يموتون- كما يموت الانسان- او ان (المنون) الدهر، و (ريبه) صـرفه اى لا تنالهم صروف الدهر من قوه و ضعف و غنى و فقر و ما اشبه (و انهم) اى الملائكه و هذا متعلق بقوله (لو عاينوا) و الجمله فى الوسـط اعـتراض (على مكـانهم منـک) اى قربهـم للطفـک و فضـلک يـا رب (و منزلتهم عنـدک، اى مكـانتهم الرفيعه (و استجماع اهوائهم فيك) اى ليست لهم اهواء متشته متفرقه- كالانسان- و انما

كل فكرهم و نظرهم عنده سبحانه و مصرفوه فى عظمته و طاعته. (و كثره طاعتهم لک) فانهم دائما فى طاعه الله سبحانه (و قله غفلتهم عن امرک) امـا حقيقى، بـان كـان لهم غفله قليله منه سـبحانه، او كنـائى، ان لم تكن لهم غفله (لو عـاينوا) متعلق بقوله سابقا (و انهم). (كنه مـا خفى عليهم منـک) اى كنه ذاتک و صـفاتک (لحقروا اعمالهم) فان الانسان كلما اطلع على عظمه الله سـبحانه حقر عمله فى جنب عظمته تعـالى. (و لزروا على انفسـهم) اى عابوها و حقروها لانها لا تعمل الا قليلا (و لعرفوا انهم لم يعبـدوک حق عبادتک و لم يطيعوک حق طاعتک) فان ذلک غير معقول بالنسبه الى المخلوقات.

[صفحه ۱۸۰]

ثم توجه الامام عليه‌السـلام الى الانكار على الناس العصات الذين اعرضوا عنه تعالى، و قدم على ذلک مقدمه بقوله: (سبحانک) اللهم (خالقا و معبودا) اى انت خالق الخلق، و انت الاله المعبود بالحق (بحسن بلائک عند خلقک) الباء للسببيه، اى ان التسبيح بسبب حسن امتحان الله سـبحانه فانه تعالى انما اختبر عباده اختبارا حسنا سـهلا لا عسـر فيه و لا صعوبه (خلقت دارا) اى الجنه (و جعلت فيها مادبه) هى ما يضع من الطعام للمدعوين، و المراد نعيم الجنه. ثم فسـر عليه‌السـلام ذلک بقوله: (مشـربا و مطعما) مصدران ميميان اى شـرابا و طعامـا (و ازواجـا) للنسـاء رجالا و للرجال نساء (و خـدما) جمع خادم. (و قصورا و انهارا و زروعا) جمع زرع و هو النبات و الشـجر (و

ثمارا) ای فواکه. (ثم ارسلت داعیا) هو النبی صلی الله علیه و آله و سلم. او مطلق الدعات فالمراد الجنس (یدعوا الیها) ای الی تلک الدار. (فلا الداعی اجابوا) ای لم یجب الناس الداعی- و المراد الاغلبیه منهم- (و لا فیما رغبت رغبوا) فانهم لم یرغبوا فی نعیم الجنه (و لا الی ما شوقت الیه اشتاقوا) جهلا منهم و عتوا (اقبلوا علی جیفه) المراد منها الدنیا (افتضحوا باکلها) الا فتضاح ظهور نوایا الشخص السیئه و نفس

یته الدنیئه. (و اصطلحوا علی حبها) ای صالح بعضهم بعضا، بان لا ینکر احدهم علی آخر، فی حب الدنیا (و من عشق شیئا) کما عشق الناس الدنیا (اعشی بصره) ای اعماه، فان المحب لا یری الا الصفات المحبوبه اما الصفات الذمیمه فیغض عنها. (و امرض قلبه) فان القلب اذا لم یر الشر، فهو مریض لخروجه من جاده الاستقامه (فهو ینظر بعین غیر صحیحه) و المراد من النظر لیس الرویه و انما الادراک النفسی (و یسمع باذن غیر سمیعه) فان سمع حسنه اخذها، و ان سمع سیئه تصام عنها. (قد خرقت الشهوات عقله) فامتلاء بالشهوات بعد ان کان العقد لا ینفذ فیه شیء حتی یکون علی حد ذاته یدرک الاشیاء و یمیزها بمیزان عادل صحیح (و اماتت الدنیا قلبه) فان القلب الحی هو الذی یفر من السیء و یاوی الی الحسن، اما القلب اذا مات، کان کالانسان المیت الذی لا یفر من الضار و لا یجلب النافع. (و ولهت) ای اشتاقت اشتیاقا زائدا (علیها) ای علی الشهوات (نفسه فهو عبد لها) ای للشهوات (و لمن فی یده شیء منها) فکما ان العبد یتبع سیده کذلک هذا الانسان یتبع شهواته و من یمکن ان یحصل علی الشهوات بواسطته (حیثما زالت) ای مالت الشهوات (زال) هذا الشخص (الیها) الی الشهوات (و حیثما اقبلت) و اتجهت تلک

الشهوات (اقبل علیها) یدور معها. (و لا یزدجر) ای لا ینتهی (من الله) ای من جهه امره سبحانه (بزاجر) ای بسبب زاجر عن قبله تعالی (و لا یتعظ منه) تعالی (بواعظ) ای بسبب و واعظ من طرفه سبحانه. (و) الحال (و) الذی اتبع الشهوات غافلا عن الاخره (یری الماخوذین علی الغره) الذین ماتوا و اخذهم الله سبحانه للحساب و الجزاء غفله و بغته بدون سابق انذار (حیث لا اقاله) بان یقیلهم الله سبحانه عثراتهم (و لا رجعه) الی الدنیا لیتدارکوا ذنوبهم بالطاعه و الانابه (کیف نزل بهم ما کانوا یجهلون)؟ من احوال الاخره و سیئات ما عملوا، و الاستفهام للتعجیب و التذکیر (و جائهم من فراق الدنیا ما کانوا یامنون) (من) بیان (ما) ای انهم کانوا یامنون فراق الدنیا، فجائهم الفراق بغتته و خطفهم من مامنهم (و قدموا من الاخره) بیان (علی) (علی ما کانوا یوعدون) من العقاب و الحساب الذی کانوا یوعدونه فلا یصدقونه.

[صفحه ۱۸۴]

(فغیر موصوف ما نزل بهم) من اهوال و الشدائد فانها لعضمها لا تاتی فی درج البیان و الوصف (اجتمعت علیهم سکره الموت) فان للموت حاله کحاله السکران اذ یغطی علی عقله من شده اهوال الموت (و حسره الفوت) ای فوت اوان الطاعه الموجبه للخلاص و الفوز (ففترت لها) ای لتلک السکره و الحسره (اطرافهم) فان الانسان یضعف عصبه عند الشدائد و المخاوف (و تغیرت لها الوانهم) اذ الخوف یوجب هجوم الدم نحو الباطن فیصفر الوجه. (ثم ازداد الموت فیهم ولوجا) ای دخولا لان الموت امر تدریجی یاتی جزئا جزئا (فحیل بین احدهم) المراد کل واحد من هولاء الموصوفین کما قال سبحانه: (یود احدهم لو یعمر الف سنه) (و بین منطقه) حتی انه لا یتمکن ان یتکلم. (و انه لبین اهله) ممدود فی حاله السکرات (ینظر ببصره) الیهم (و یسمع باذنه) کلامهم لکنه لا یقدر لی التکلم (علی صحه من عقله و بقاء من لبه) ای عقله کل ذلک مما یزده حسره (یفکر فیم) اصله (فی ما) و اذا دخلت حروف الجر علی (ما) حذف الالف نحو (عم) و (لم) و ما اشبه (افنی عمره)؟ حیث لم یحصل علی الغایه الحسنه (و فیم اذهب) و اعدم (دهره) بلا فائده و لا تجاره رابحه. (و یتذکر) فی ذلک الحال (اموالا جمعها) طیله حیاته و ق

د (اغمض فی مطالبها) ای ما یطلبه تلک الاموال من الشقاء و السعاده، لانه اغمض بصره فی کون تلک الاموال من الحرام او الحلال. (و اخذها) ای تلک الاموال (من مصرحاتها) الصریح هو الذی لا لبس فیه و لا اشتباه (و مشتبهاتها) اشتبه حله بحرامه (قد لزمته تبعات جمعها) جمع تبعه، و هی العقوبه و المشکله تتبع التصرف السیء من جهه الجمع و معنی لزمته ان استحق العقاب. (و اشرف علی

فراقه) ای مفارقه تلک الاموال (تبقی) تلک الاموال (لمن ورائه) ای یبقی من بعده من الورثه و نحوهم (ینعمون فیها) ای یتنعمون فی تلک الاموال (و یتمتعون بها) التمتع اخذ المتعه (فیکون المهنا) من (هناء) و هو ما اتاک من خیر بلا صعوبه و مشقه (لغیره) و هو الوارث (و العب) ای الثقل، الذی هو الذنب (علی ظهره) فان الوارث لا یعلم بکون المال حراما، و لذا یجری اصل الصحه و یتناوله فی هناء (و المرء) المورث (قد غلقت رهونه) ای استحقها مرتهنها (بها) ای بتلک الاموال. (فهو یعض یده) کنایه عن اسفه (ندامه علی ما اصحر له) ای ظهر له، و اصله البروز الی الصحراء لانه یظهر فیها (عند الموت من امره) ای امر نفسه (و یزهد) هذا الانسان المحتضر (فیما کان یرغب فیه ایام عمره) لانه یظهر له فی ذلک الحال

عدم فائده المال و ما اشبه، و لذا ینفر عنه، بینما کان فی السابق یرغب فیه (و یتمنی) حال الموت (ان) الشخص (الذی کان یغبطه بها) ای یغبط هذا المحتضر بسبب تلک الاموال (و یحسده علیها) و الفرق بین الغبطه و الحسد ان الغبطه تمنی المرء ان یکون لنفسه مثل ما لغیره و الحسد تمنی المرء زوال نعمه الغیر. (قد حازها) ای ملکها ذلک الحاسد و الغابط (دونه) لانه رای و بال تلک الاموال فیقول یا لیت کانت لغیر حتی لا- اوخذ باثمها و تبعتها (فلم یزل الموت یبالغ فی جسده) و یوهن قواه. (حتی خالط لسانه سمعه) ای شارک السمع اللسان فی العجز عن القیام بوظیفته فقد کان قادرا علی الاستماع غیر قادر علی التکلم و الان صار لا یقدر علی الاستماع ایضا (فصار بین اهله لا ینطق بلسانه و لا یسمع بسمعه) و انما یبقی له البصر. (یردد طرفه بالنظر فی وجوهم) ینظر الی هذا مره و الی ذاک اخری (یری حرکات السنتهم) مما یدل علی انهم یتکلمون بشیء (و لا یسمع رجع) ای صوت (کلامهم) لان الموت قد شمل اذنه، و فی هذا الحال زیاده الحسره و کثره الغصه. (ثم ازداد الموت التیاطا) ای اختلاطا (به فقبض بصره کما قبض سمعه) و لسانه من ذی قبل (و خرجت الروح من جسده) و مات. (فصار جیفه) ای کالجیفه،

و هذا مجاز بالمشارفه (بین اهله) و تکرار هذه الکلمه لا- شفاق (قد اوحشوا من جانبه) ای من جهته (و تباعدوا من قربه) اذ الناس یخافون من المیت و یتعبدون عنه (لا- یسعد باکیا) بالبکاء معه، ای لا یشارکهم فی احزانهم کما کان یشارک معهم فی حال حیاتهم (و لا یجیب داعیا) یدعوه. (ثم حملوه الی مخط) ای مکان قد خط لقبره (فی الارض و اسلموه فیه) ای فی ذلک المخط (الی عمله) بمعنی انه یبقی و عمله الذی قدمه فی الیحاه فانکان خیرا سعد و انکان شرا شقی. (و انقطعوا عن زورته) ای زیارته، فلا یزورونه، و یبقی هناک فی القبر رهن عمله

[صفحه ۱۸۷]

(حتی اذا بلغ الکتاب اجله) ای الذی کتبه الله سبحانه لبقاء الاموات فی القبور، اجله: ای مدته (و) بلغ (الامر مقادیره) جمع مقدار، ای امر الله فی البقاء فی القبر مقداره الذی قدره و عینه. (و الحق اخر الخلق باوله) بان مات الجمیع (و جاء من امر الله ما یریده من تجدید خلقه) باحیائهم و جمعهم فی عالم الاخره (اماد السماء) ای حرکها (و فطرها) ای شقها و صدعها، و المراد تبدید نظام السماء، و هذا جواب (اذا) (و ارج الارض) من الرجه بمعنی الحرکه (و ارجفها) ای زلزلها (و قلع جبالها) عن مواضعها (و نسفها) ای ازالها (و دک بعضها بعضا) الدک الضرب (من هیبه جلالته) سبحانه. (و مخوف سطوته) ای سلطته المخوفه، و الالفاظ اما علی الحقیقه، انکانت الجبال تشعر، او کنایه. (و اخرج) الله سبحانه (من فیها) ای فی الارض من الاموات (فجددهم بعد اخلاقهم) جمع خلق، بمعنی البلی، و انما جیء بالجمع، باعتبار کل شخص شخص (و جمعهم بعد تفرقهم) فی اماکن متعدده من الارض. (ثم میزهم) ای جعل کل جماعه ذات عمل متشابه، متمیزه عن الجماعه الاخری (لما یرید) سبحانه (من مسالتهم عن خفایا الاعمال) ای الاعمال التی عملوها خفیه (و خبایا الافعال) جمع خبیئه و هی الخفیه (و جع

لهم فریقین) مختلفین (انعم علی هولاء) بالجنه و المغفره (و انتقم من هولاء) بالنار و العقاب. (فاما اهل طاعته فاثابهم بجواره) و المراد مجاوره رضاه و لطفه- فانه سبحانه منزه عن المکان-. (و خلدهم فی داره) ای جعلهم خالدین باقین ابد الابدین (حیث لا یظعن) ای لا یرحل (النزال) جمع نزال، ای لیس لهم انتقال من الا-خره (و لا- تتغیر بهم الحال) فی سرور دائم و عیش رغد. (و لا تنوبهم الافزاع)

جمع فزع بمعنی الخوف، و نابه بمعنی ادرکه (و لا تنهالهم الاسقام) جمع سقم بمعنی المرض (و لا تعرض لهم الاخطار) جمع خطر، و هو ما یوجب ذهاب محبوب من محاب الانسان. (و لا تشخصهم الاسفار) جمع سفر، ای لیس لهم سفر، و اشخصه بمعنی اذهب به، و السفر حیث فیه المشقه لا یوجد فی الجنه (و اما اهل المعصیه فانزلهم شر دار) و هی جهنم (و غل الایدی) لهم (الی الاعناق) حیث یجمع بینهما فی الغل (و قرن النواصی) جمع ناصیه مقدم الراس (بالاقدام) یجمع بینهما زیاده فی العذاب و النکال. (و البسهم سرابیل القطران) سرابیل جمع سربال و هو الثوب، و القطران شیء کالدهن له رائحه کریهه تسرع فیه النار (و مقطعات النیران) ای الالبسه المقطعه من النار (فی عذاب قد اشتد حره) حتی ان حراره النار

فی الدنیا لا شیء بالنسبه الیه- کما ورد-. (و باب) لجهنم (قد اطبق) و سد (علی اهله) ای اهل العذاب (فی نار لها کلب) ای هیجان (و لجب) ای صوت مرتفع (و لهب) ای شعله (ساطع) عال (و قصیف) هو الصوت الشدید. (هائل) یوجب الهول و الوحشه (لا یظعن) ای لا یسافر و لا یرحل (مقیمها) ای المقیم فی تلک النار فانها ابدیه دائمه (و لا یفادی اسیرها) ای فی الدنیا (و لا تفصم) ای لا تنقطع (کبولها) جمع کبل بمعنی القید (لا مده للدار فتفنی) کما تفنی الدنیا (و لا اجل للقوم) ای مده لبقائهم هناک (فیقضی) ذلک الاجل، و یتخلصوا من العذاب.

[صفحه ۱۹۰]

(قد حقر الدنیا و صغرها) ای راها حقیره صغیره لا اهمیه لها و لا شان لامرها. (و اهون بها) ای راها هونا (و هونها) ای راها یسیرا. (و علم) صلی الله علیه و آله و سلم (ان الله زواها) ای صرف الدنیا (عنه) صلی الله علیه و آله و سلم (ان الله زواها) ای صرف الدنیا (عنه) صلی الله علیه و آله و سلم (اختیارا) ای اختیار للرسول الابتعاد عن الدنیا (و بسطها لغیره) کالکفار و الفراعنه (احتقارا) للدنیا، فانها لیست بشیء مهم حتی یمنع عن الاشرار. (فاعرض) الرسول صلی الله علیه و آله و سلم (عنها) ای عن الدنیا (بقلبه) فلم یحبها (و امات ذکرها عن نفسه) فلم یکن یحدث نفسه بالنیل منها (و احب ان تغیب زینتها عن عینه) فان الانسان اذا لم یر الشیء المرغوب فیه، لم یتمناه (لکی لا یتخذ منها ریاشا) اللباس الفاخر و ما اشبهه (او یرجو منها) ای من الدنیا (مقاما) و منصبا (بلغ) صلی الله علیه و آله (عن ربه معذرا) ای ما یوجب العذر من طرفه سبحانه، اذا عذب العاصی بعد البلاغ. (و نصح لامته منذرا) لهم مخوفا عن عذاب الاخره (و دعا الی الجنه مبشرا) بالثواب لمن اطاع.

[صفحه ۱۹۱]

ثم عطف الامام الی اهل البیت علیهم‌السلام بقوله: (نحن شجره النبوه) ای المتفرعون من تلک الشجره (و محط الرساله) ای محل حط الرساله السماویه. (و مختلف الملائکه) ای محل اختلافهم و ذلک بهبوطهم و صعودهم من اختلف الیه اذا جاء و ذهب. (و معادن العلم) فکما ان المعدن محل الشیء الثمین الذی یتکون فیه کذلک الائمه علیهم‌السلام محلات للعلم الکثیر. (و ینابیع الحکم) جمع ینبوع و هی العین، و الحکمه العلم بمواضع الاشیاء و مناسبات الامور (ناصرنا و محبنا) و ان لم یتمکن من نصرنا (ینتظر الرحمه) من الله سبحانه لانه امر بحبنا و نصرتنا (و عدونا و مبغضنا ینتظر السطوه) و العذاب من الله تعالی.

خطبه ۱۰۹

[صفحه ۱۹۲]

فی ارکان الاسلام (ان افضل ما توسل به المتوسلون الی الله سبحانه) الوسیله هی السبب الذی یتسبب به الی شیء محبوب (الایمان به) ای بالله (و برسوله) ای تصدیقه فانه احسن الوسائل التی یتقرب الانسان بها الی لطف الله و رحمته. (و الجهاد فی سبیله) بالمال و النفس و سائر ما یبذله الانسان فی سبیل اقامه امر الاسلام. (فانه) ای الجهاد (ذروه الاسلام) ای اعلی احکام الاسلام و ذلک لانه الشیء الوحید الذی یوجب وجود الاسلام فی الناس، و بقائه (و کلمه الاخلاص) ای الشهاده بالوحدانیه- و هذا غیر الایمان فان

الایمان لا ینافی الاشراک، فانه ایمان باثنین- (فانها الفطره) ای الخلقه فان الخلقه الخالیه عن الشوائب و الشبهات اذا نظر الی الکون و فهم وحده النظام فیه لابد و ان یعترف بالوحدانیه (و اقام الصلاه) ای الاتیان بها بحدودها و شروطها (فانها المله) ای انها اعظم رکن من ارکان المله الاسلامیه- ای طریقتها- و لعظمها فکانها هی المله بالذات. (و ایتاء الزکاه) ای اعطائها (فانها فریضه واجبه) ثابته فی الشریعه. (و صوم شهر رمضان فانه جنه) ای وقایه (من العقاب) کالجنه للمحارب التی تقیه من الاعداء. (و حج البیت و اعتماره) ای العمره (فانهما ینفیان

الفقر و یرخصان الذنب) ای یغسلان الذنب. (و صله الرحم) بان یصل الانسان ارحامه فلا یتطعمهم (فانها) ای الصله (مثراه فی المال) ای موجبه للثروه (و منساه فی الاجل) ای توجب تاخیره، من نسی اذا تاخر. (و صدقه السر) ای اعطاء الصدقه سرا بحیث لا یعلم بها احد (فانها تکفر الخطیئه) ای توجب محو الذنب. (و صدقه العلانیه) بان یتصدق الانسان فی العلن- مع التحفظ علی الاخلاص- (فانها تدفع میته السوء) ای الموت السیء کالغرق و الحرق و الهدم و ما اشبه. (و صنائع المعروف) ای صنع الشیء الحسن کاعانه الفقراء و مساعده اهل الحاجه و السعی فی زواج العزاب و ما اشبه ذلک (فانها تقی) ای تحفظ الانسان عن (مصارع الهوان) ای السقطات الموجبه للهون و الذله، کذهاب مال الانسان و منصبه و تشتت امره و ما اشبه ذلک.

[صفحه ۱۹۴]

(افیضوا فی ذکر الله) الافاضه الدخول، و معنی الجمله المواظبه علی الذکر (فانه احسن الذکر) لانه موجب لاناره القلب و مرضات الرب و ثواب الاخره. (و ارغبوا فیما وعد) الله (المتقین) و الرغبه فیه بالعمل الصالح المودی الیه (فان وعده اصدق الوعد) لا خلف فیه و لا زیاده او نقصان (و اقتدوا بهدی نبیکم) هدیه ای طریقته الرشیده الموجبه للوصول الی الغایه. (فانه افضل الهدی) لانه موصل الی السعاده فی الدارین. (و استنوا بسنته) ای ابتغوا سنته (فانها اهدی السنن) ای احسن السنن هدایه، و لعل الفرق بین الجملتین ان الاول خاصه بسیرته الشخصیه صلی الله علیه و آله و سلم، و الثانیه عمامه لما شرعه صلی الله علیه و آله و سلم من الاحکام و بینه من طریق السعاده. (و تعلموا القرآن فانه احسن الحدیث) اذ هو جامع لخیر الدنیا و سعاده الاخره. (و تفقهوا فیه) بمعرفه تفسیره و تاویله (فانه ربیع القلوب) فان فهم القران موجب لازدهار القلوب کما یزدهر الربیع بالخضورات (و استشفوا بنوره) ای اطلبوا الشفاء من ظلمه الجهل بنورالقرآن الموجب لمعرفه الحقائق الکونیه و الشرعیه (فانه شفائالصدور) من ظلمه الجهل، فان الجهل من اشد الامراض. (و احسنوا تلاوته) ای قرائه ال

قرآن (فانه احسن القصص) اذ فیه القصص الحقه الموجبه للهدایه و التبصر، و لما ذکر الامام علیه‌السلام لزوم الاتیان للمذکورات، بعد ما تلبس الانسان لباس الاسلام، بین انه بدون العمل بهذه الامور، و الاکتفاء بالعلم بها، موجب للخسران. (فان العالم العامل بغیر علمه) کان علم بوجوب الصلاه و الزکاه و الحج و حسن الصدقه و التلاوه، لکنه لا یعمل بما یعلم (کالجاهل الحائر) الذی یتحیر فی وجه الخیر و طریق السعاده (الذی لا یستفیق من جهله) ای لا یتخلص من جهله، فان العلم انما هو للعمل فاذا لم یکن عمل کان العالم کالجاهل (بل الحجه علیه اعظم) لانه ترک العمل بعد المعرفه، و الحجه علی الجاهل: انه لم یتعلم؟ (و الحسره له) فی فوات الخیرات عنه (الزم) ای اکثر لزوما من الحسره علی الجاهل (و هو) العالم التارک للعمل (عند الله الوم) ای اشد لوما، فان لوم الله سبحانه له اکثر من لومه للجاهل، و انکانا کلاهما یشترکان فی اللوم.

خطبه ۱۱۰

[صفحه ۱۹۶]

فی ذم الدنیا (اما بعد) ای بعد الحمد و الصلاه (فانی احذرکم الدنیا) ای اخوفکم من الوقوع فی حبائلها و شهواتها (فانها حلوه خضره) لها طعم حسن و لون جذاب. (حفت بالشهوات) ای ان الشهوات احاطت بالدنیا، و ذلک کنایه انها تلازم الشهوات، و تخالطها (و

تحببت) ای تقربت الی النـاس (بالعـاجله) ای کونهـا غیر اجله، و انمـا عـاجله یاخـذها الانسان بـدون ترقب و الناس یحبون العاجله. (و راقت) ای تزینت (بالقلیـل) ای بشـیء قلیـل من المـال و الجـاه، فی مقابـل درجـات الاـخره، و نعیمها الکثیر (و تحلت) من الحلی، ای تزینت (بالامال) فان الانسان یامل المسـتقبل الخیر، و هی زینه الدنیا حتی ان الانسان اذا لم یرج مستقبلا زاهرا، لم یکن لدنیاه حلیه. (و تزینت بالغرور) ای ان زینه الدنیا کذب لا اساس لها، و انما هی غرور و خداع اذ زینتها لیست الا صوریه زائله (لا تدوم حبرتها) الحبره السـرور و النعمه (و لا تومن فجعتها) ای ان الانسان لا یومن ان تصـیبه مصـیبه و فجیعه (غراره) کثیره التغریر و الخـداع (ضـراره) کثیره الضـرر (حائله) ای متغیره تنقلب من حال الی حال (زائله) تزول و تنقضـی (نافـده) تنفـد و تنتهی (بائـده) ای هالکه. (اکاله) تاکل کل شیء بافنائها له (غواله) ای مه

لکه من غـال بمعنی اهلـک (لاـ تعـدو) یتـاتی متعلقه فی قوله (ان تکون) و الجمله فی وسـطهما اعـتراض. (– اذا تنـاهت الی امنیه اهل الرغبه فیها) ای اذا اتت بامانی الناس و آمالهم (و الرضا بها–) لانها جائت بامانیهم (ان تکون) متعلق ب(لا تعـدوا). (کما قال الله تعالی سبحـانه) ای لیست اکثر من هـذا المثـل المـذکور فی القرآن الکریم (کمـاء انزلنـاه من السـماء) ای المطر و المراد بالسـماء جهه العلو (فاختلط به نبات الارض) هذا فی غایه البلاغه، حتی کان الماء لم ینشاء النبات، و انما صـرف اختلاط– لبیان السـرعه فی التکون دلیلا علی سـرعه الدنیا– (فاصـبح هشیما) الهشیم النبت الیابس المتکسر، و فی هذا ایضا من البلاغه ما لا یخفی حتی کانه لم یکن فصل بین اختلاط الماء بالنبات و بین ان یصـبح هشـیما– الا بمقـدار (الفاء)–. (تـذروه الریاح) ای تنقله من مکان الی مکان (و کان الله علی کل شیء مقتـدرا) فهو سـبحانه قادر علی هـذه التبدیلات و التحویلات فی سـرعه خاطفه (لم یکن امروء منها) ای من الدنیا (فی حبره) ای سرور و حبور (الاـ اعقبته) ای اعقبت الـدنیا ذلـک الشـخص (بعـدها) ای بعـد الحبره (عبره) بـان بکـا بعـد السـرور فان (العبره) بمعنی (الدمعه). (و لم یلق) امرء (فی سرائها) ای افراح الدنیا

(بطنا) کان الدنیا مقبله علیه فبطنها بطرف ذلک الانسان (الا منحته) الدنیا (من ضـرائها) ای ضررها و بوسها (ظهرا) بان ادارت الدنیا له ظهرها و انقلبت علیه. (و لم تطله) الطل المطر، ای لم تمطر علی احـد (فیها) ای فی الـدنیا (دیمه) هی مطر یدوم فی سـکون بلا رعد و لاـ برق (رخـاء) بان صار رخی البال الکثیر النعم دائمها (الا هتنت علیه) ای امطرت، من الهتن بمعنی الصب (مزنه) بمعنی المطر (بلاء) ای انصبت علیه البلاء، کما انصب علیه الرخاء. (و) الدنیا (حری) ای حقیق (اذا اصبحت له) ای لاحد منتصره) نصرته علی اعدائه (ان تمسـی) الدنیا (له) ای لذلک الشـخص (متنکره) کالذی لا یعرفه فتنقل الانتصار الی جانب آخر (و ان جانب) ای طرف (منها) ای من الـدنیا (اعـذوذب) ای صار عذبا فراتا (و احلولی) ای صار حلوا (امر منها جانب) ای صار مرا (فاوبی) ای صار کثیر الوباء، و هو مرض قتـال (لاـ ینـال امروء من غضارتهـا) ای نعمتهـا و سـعتها (رغبا) ای رغبته و میلا. (الا ارهقته) الـدنیا، و الارهاق تحمیل العمل الموجب للتعب و النصب (من نوائبها) جمع نائبه و هی المصـیبه الشدیده (تعبا) بان اوقعته فی التعب بعد الراحه (و لا یمسـی) الانسان (منها) ای من الدنیا (فی جناح امن) کانه فی اعلی مراتب

الاـمن، عی جنـاح طائر– هو الامن– (الا اصبح علی قوادم خوف) جمع قادمه و هی ریشات کبار فی مقـدم جناح الطائر، و هـذا تشبیه لشـده الخوف لان الکائن علی القوادم فی معرض السـقوط، الـدنیا (غراره) کثیره الخـدع (غرور ما فیها) فان کل ما فیها– لزواله– کانه غرور و خـدعه (فـانیه) هی ای الـدنیا (فان من علیها) من الانسان و غیره (لا خیر فی شـیء من ازوادها) جمع زاد (الا التقوی) فان اتقاء الله و المعاصـی هو الـذی یبقی الی الاخره. (من اقل منها) ای اخـذ القلیل من الدنیا (اسـتکثر مما یومنه) ای کان امنه کثیرا، اذ کلما قل جانب کثر الجانب الاخر (و من اسـتکثر منها) ای اکثر من الدنیا (استکثر مما یوبقه) ای یهلکه (و زال) ای انتقل (عما قلیل) (ما) زائده لتاکیـد معنی القله (عنه) ای عما اسـتکثر من الـدنیا. (کم من واثق بها) ای بالـدنیا ظن انها تبقی له (فجعته) ای افقـدت منه ما یحبه من امور الدنیا، کالاهل و المال و المنصب و ما اشبه. (و) کم من (ذی طمانیه) ای اطمینان (الیها قد صرعته) ای اوقعته علی الارض المذله و العدم (و) کم من (ذی ابهه) ای عظمه و رفعه (قد جعلته) الدنیا (حقیرا) بان اذهبت ابهته. (و) کم من (ذی نخوه) ای افتخار و اعتزاز

بما لدیه من العز و الشرف (قد ردته)

ای ارجعته الـدنیا (ذلیلا) بان ارغمت انفه (سلطانها دول) ینتقل من هـذا الی ذاک و هکذا جمع دوله و هی انقلاب الزمان. (و عشیها رنق) ای کـدر فـانه مشوب بالالام و الاسـقام (و عـذبها اجاج) ای مالـح شدیـد الملوحه، اذ فی عین عـذوبه جانب اجاج فی جانب (و حلوها صبر) هو عصاره شجر مره. (و غذاوها سمام) جمع سم و هو ما یوجب قتل الانسان اذا شربه، ای ان غذاء الدنیا مشوب بالسم. (و اسبابها رمام) و هی القطعه البالیه من الحبل، جمع رمه: ای ان یتمسک بها من الـدنیا، و یجعل سـببا للوصول الی هدف و غایه، بال منقطع (حیها بعرض موت) ای فی معرض ان یفنی و یموت (و صحیحها بعرض سقم) ای معرض للمرض. (ملکها مسلوب) یسلب من ید المالک اما بالحوادث او بالموت (و عزیزها مغلوب) بغلبه آخر علیه او غلبه الموت. (و موفورها منکوب) ای ما کثر من الدنیا و وفر مصاب بالنکبه ای فی معرض المصیبه و الشدیده التی تـذهب بـذلک الکثیر. (و جارها محروب) ای من جاور الـدنیا و کان فیها فانه یصیبه الحرب- علی وزن فرس- ای السلب و النهب.

[صفحه ۲۰۱]

(الستم) ایها الناس (فی مساکن من کان قبلکم) من الامم فی حالکونهم (اطول) منکم (اعمارا و ابقی آثارا) فانهم لقوه آثارهم بقیت الی هـذا الوقت، کقلعه حلب و غیرها (و ابعـد آمالا) فانهم حیث کانوا اطول اعمارا، کانت آمالهم ابعـد من هولاء. (و اعد عدیدا) ای اکثر تعـدادا للعـدد و الاشـخاص (و اکثف) ای اکثر (جنودا) و الخطاب اما عام، او خاص بالنسبه الی المخاطبین. (تعبـدوا) ای عبـدوا (للـدنیا ای تعبـد) و عبـادتهم لهـا بمعنی خضوعهم لزخارفها کما یخضع العابـد للمعبود. (و اثروها) ای قـدموها علی سائر الاشـیاء (ای ایثـار) و هـذا اللفـظ للتعظیم، ای ایثـارا عظیمـا. (ثم ظعنوا عنهـا) ای انتقلوا (بغیر زاد) من العمـل الصالـح (مبلغ) یبلغهم ذلک الزاد الی الاخره، و هذا کنایه عن بقائهم بعد الموت فقراء عن العمل، فاهلکهم العذاب، کما ان من لا زاد له فی السـفر یهلکه الجوع و العطش. (و لا ظهر) ای دابه یرکبون ظهرها (قاطع) یقطع الطریق و یوصـلهم الی الغایه المنشوده (فهل بلغکم ان الـدنیا سـخت لهم نفسا بفـدیه) بـان اعطتهم انفسـهم فی مقابـل فـداء اخـذته منهم، ای هـل ابقتهم الـدنیا، ام اهلکتهم؟ (او اعـانتهم) لـدی الشدائـد و الموت (بمعونه) اسدتها الیهم لاخراجهم من الشده (او احسنت

لهم صحبه) بان حفظت کرامتهم و حقوقهم؟ کلا! (بل ارهقتهم) ای اتعبتهم الدنیا (بالقوادح) جمع قادحه و هی مرض یقع فی الاسنان فیبـددها و یفسـدها. (و اوهنتهـم) ای اضـعفتهم (بـالقوارع) جمـع قـارعه، و هی المصـیبه الشدیـده الـتی تقرع الانسـان و تحطمـه. (و ضعضـعتهم) ای حرکتهم و ذللتهم (بالنوائب) جمع نائبه و هی المصیبه (و عفرتهم للمناخر) جمع منخر بمعنی الانف، ای کبت انوفهم فی التراب، من (العفر) بمعنی التراب. (و وطئتهم الـدنیا (بالمنـاسم) جمع منسم و هو رجـل البعیر، ای داست الـدنیا علیهم بارجلهـا. (و اعـانت) الـدنیا (علیهم ریب المنون) ای الموت لمـا اراد اخـذهم اعـانت الـدنیا الموت لاختطـافهم و اهلاکهم. (فقـد رایتم) ایها الناس (تنکرها) کانها لاتعرفهم (لمن دان لها) ای خضع للـدنیا بصـرف اوقاته فی طلبها و تجمیلها (و) لمن (اثرها) ای قـدم الدنیا علی الاخره (و اخلـد لهـا) ای رکن الیهـا (حتی ظعنوا) ای ارتحلوا (عنها لفراق الابـد) ای مفارقه لا رجوع الیها. (و هل زودتهم الـدنیا، ای اعطتهم الزاد (الا السـغب) ای الجوع (او احلتهم الا الضـنک) ای الضـیق، ای احلتهم فی محل ضیق (او نورت لهم الا الظلمه) ای ارتهم الظلمه باسم النور. (او اعقبتهم الا الندامه) فان الانسان یندم علی ما

اخـذ من الـدنیا (افهـذه) الـدنیا (توثرون) لهـا علی الاخره، بعـد هـذه الاوصاف؟ و الاسـتفهام للانکار (ام الیها تطمئنون)؟ ای ببقائها و دوامهـا (ام علیهـا تحرصون) لجمعـا و اقتنائهـا. (فبئست الـدار) الـدنیا (لمن لم یتهمهـا) بالخیانه و الغـدر (و لم یکن فیها علی وجل) و خوف (منهـا) اما من اتهمها و وجل منها و عمل الاخرته فنعمت الـدار هی اذا الانسان یحصل علی الاخره فیها. (فاعلموا) ایها الناس (- و انتم تعلمون-) جمله معترضه (بـانکم تارکوهـا) عنـد الموت (و ظـاعنون) ای مسـافرون (عنهـا) الی الاخره (و اتعظوا فیها) ای خـذوا الموعظه فی الـدنیا (ب)الکفـار (الـذین قـالوا) تبجحا و اغترارا (من اشـد منـا قوه)؟ ظانین ان قوتهم عن باس الله فیهم و عن الموت ان

ینزل بهم. (حملوا الی قبورهم) بالجنائز (فلاـ یدعون رکبانا) جمع راکب: ای لاـ یقال لهم الناس انهم راکبون- حین ما حملوا فی الجنائز- اذ الراکب هو من رکب اختیارا. (و انزلوا الاجداث) جمع جدث و هو القبر (فلا یدعون ضیفانا) جمع ضیف ای لا یقال لهم: انهم ضیوف، لان الضیف لیس بهذه الکیفیه. (و جعل لهم من الصفیح) بمعنی وجه الارض، فانه یستعمل فی کل شیء عریض، او المراد بالصفیح (اللبن) (اجنان) جمع جنن بمعنی القبر. (و من التراب اک

فان) فان اکفانهم تبلی و لا تبقی الا القبر مشتملا علیهم (و من الرفات جیران) الرفات العظام البالیه، ای ان جیرانهم عظام سائر الاموات (فهم جیره) جمع جار (لا یجیبون داعیا) ان دعاهم احد لم یتمکنوا من اجابته (و لا یمنعون ضیما) ای ظلما ینزل بهم، فلو اذا هم احد لم یتمکنوا من دفعه. (و لا یبالون مندبه) ای لا یهتمون بندبه احد لهم (ان جیدوا) ای مطروا، من جاره الغیث (لم یفرحوا) کما یفرح اهل الدنیا بالمطر لنماء زروعهم و ثمارهم. (و ان قحطوا) اصابهم القحط، بان لم یمطر السحاب (لم یقطنوا) لعدم تضررهم بالقحط (جمیع و هم آحاد) فان ابدانهم مجتمعه فی المقابر لکنهم آحاد، حیث لا صله و لا تزاور و لا تعارف بینهم، و هذا بالنسبه الی ابدانهم اما ارواحهم فهی مستانسه بعضها ببعض انکانوا متقین- کما ثبت بالضروره من الدین-. (و جیره) ای بعضهم جار بعض لتجاور قبورهم (و هم ابعاد) احدهم یبعد عن الاخر. (متدانون) ای بعضهم قریب من بعض (لا یتزاورون) ای لا یزور احدهم الاخر (و قریبون) فی النسب او فی المزار (لاـ یتقاربون) ای لا یقرب بعضهم من بعض. (حلماء قد ذهبت اضغانهم) ای انهم کالحلیم الذی لا یضغن و لا یحقد احدا (و جهلاء) ای انهم کالجهال، لان علمهم قد سلب

عن اجسادهم (قد ماتت احقادهم) فان الجاهل یحقد، لکن هولاء لا یحقدون. و یحتمل ان یکون المراد ان حلیمهم لا یضعن و جاهلهم لاـ یحقد، علی خلاف ما کانوا فی الدنیا. (لا یخشی فجعهم) ای لا یخاف احد ان یفجعوه و یصیبوه باذی، او لا یخاف ان ینفجع احد منهم بفجیعه. (و لا یرجی دفعهم) بان یدافعوا عن الاحیاء کما کانوا یدافعون فی حال حیاتهم. (استبدلوا بظهر الارض بطنا) فترکوا ظهر الارض، و ناموا فی بطنها. (و بالسعه ضیقا) فکانوا فی سعه الدنیا فصاروا فی ضیق القبور (و بالاهل غربه) فقد کانوا فی اهلهم ثم صاروا غرباء. (و بالنور ظلمه) فقد کانوا فی نور الشمس و القمر، ثم صاروا فی ظلمه القبر. (فجاوئوها کما فارقوها) ای رجعوا الی الارض بعد مفارقتهم لها، فان الانسان کان ترابا ثم نباتا، ثم انسانا، ثم یرجع الی حاله التراب کما کان سابقا. (حفاه عراه) ای جائوها فی حال عدم التنعل، و عدم اللباس (قد ظعنوا عنها باعمالهم) ای سافروا عن الارض، و المراد مسافره ارواحهم (الی الحیاه الدائمه و الدار الباقیه) و هی الجنه او النار. (کما قال سبحانه: کما بدانا اول خلق نعیده) ای کما ابتدنا خلق الانسان من التراب، نعیده فی التراب (وعدا علینا) ای ان هذا وعد لازم علینا ا

ن نفی به (انا کنا فاعلین) لذلک.

خطبه ۱۱۱

[صفحه ۲۰۷]

فی امتناع وصف الاله و (ذکر فیها ملک الموت و توفیه النفس) (هل تحس) ایها الانسان (به) ای بملک الموت (اذا دخل منزلا) لقبض الارواح؟ (ام هل تراه اذا توفی) ای امات (احدا) من الناس (بل کیف) یدخل ملک الموت فی بطن النساء و (یتوفی الجنین فی بطن امه) (توفی) متعد، فاعله ملک الموت، قال سبحانه: (الله یتوفی الانفس) و حکی ان احدا قال وراء جنازه (من المتوفی)؟ بصیغه الفاعل، فقال الامام امیرالمومنین- و کان حاضرا-: الله، فتعجب الرجل فقال الامام (الله یتوفی الانفس). (ابلج) ای یدخل الملک (علیه) ای علی الجنین (من بعض جوارحها) ای من بعض اعضاء المراه، جمع جارحه بمعنی العضو (ام الروح اجابته) ای اجابت ملک الموت حین طلبها من الخارج (باذن ربها) (الروح) مونث سماعا (ام هو) ای الملک القابض لروح الجنین (ساکن معه) ای مع الجنین (فی احشائها) ای فی بطنها؟ (کیف یصف الهه من یعجز عن صفه مخلوق مثله)؟ ای ملک الموت، فان من لا یقدر وصف المخلوق لا

یقدر وصف الاله، بالاولی.

خطبه ۱۱۲

[صفحه ۲۰۹]

فی ذم الـدنیا (و احـذرکم) ای اخوفکم ایها الناس من (الدنیا فانها منزل قلعه) ای محل انقلاع و عدم اسـتقرار (و لیست بدار نجعه) ای لیست محط الرحـال، فـان النجعه بمعنی طلب الکلاء فی موضـعه، فان القوافل کانوا یطلبون لمنزلهم محلا ذا کلاء، فاذا لم یجـدوه لم ینزلوا. (قـد تزینت بغرورهـا) ای ازدانت للنـاس بالخـداع و الغرور لاـ بـالواقع و الصـدق، بمعنی ان زینتهـا لیست صـادقه (و غرت) ای خـدعت الناس (بزینتها) الزائله. (دار هانت علی ربها) لا قیمه لها عنـد الله سـبحانه (تخلط حلالها بحرامها) بمعنی ان جعل سـبحانه فیها من النوعین (و خیرها بشـرها و حیاتها بموتها و حلوها بمرها) و لو کانت عزیزه عنده سبحانه لم یجعلها الا محلا للخیرات فقط، کما ان الانسان اذا اصطفی شیئا لم یجعل فیه الا الخیر. (لم یصفها الله تعالی لاولیائه) ای لم یجعلها صافیه لهم عن الاکدار و الالام (و لم یضن بها) سـبحانه، ای لم یمنعها (علی اعدائه) و هم الکفار و العصاه. (خیرها زهید) ای قلیل (و شـرها عتید) ای حاضـر (و جمعها ینفد) ای یخلص و یتم (و ملکهـا یسـلب) یسـلبه الفناء (و عامرها یخرب) فان العماره مهما کانت محکمه یسـری الیها الخراب و الفناء. (فما خیر دار تنقض) ای تهدم (نقض البن

اء) ای کمـا ینهـدم النباء، و الاسـتفهام للانکار، یعنی لا خیر فی مثل هـذه الـدار. (و) ما خیر (عمر یفنی فناء الزاد) فکما یفنی الماکول یفنی عمر الانسان و ینتهی (و) ما خیر (مـده تنقطع انقطاع السیر) فکما ان السائر ینقطع سـیره بعد مده کذلک تنقطع مده بقاء الانسان فی الـدنیا بعـد زمـان مقـدر له. (اجعلوا مـا افترض الله علیکم) من الواجبـات و ترک المحرمات (من طلبکم) فکما انتم تحصـلون علی مطـالبکم الـدنیویه- من اکل و شـرب و لباس و ما اشـبه- بکل حرص و اشتیاق، فکـذلک اجعلوا فرائض الله هکـذا. (و اسالوه من اداء حقه مـا سـالکم) ای اطلبوا من الله سـبحانه ان یوفقکم لاـداء مـا فرضه علیکم- الـذی هو حقه- و معنی (ما سالکم) الشـیء الـذی طلبه منکم. (و اسـمعوا دعوه الموت اذانکم) ای اسـمعوا اذانکم دعوه الموت لکم، و هـذا کنـایه عن تملی الانسـان بقضـیه الموت (قبل ان یدعی بکم) ای قبل ان تدعون الی الموت.

[صفحه ۲۱۱]

(ان الزاهدین فی الدنیا تبکی قلوبهم) کنایه عن حزنها (و ان ضحکوا) بوجوهم (و یشتد حزنهم) الباطن (و ان فرحوا) فی الظاهر. یکثر مقتهم انفسـهم) ای غضـبهم علی انفسـهم- لانها لا تطاوعهم فیما یریـدون من الاعمال- (و ان اغتبطوا بما رزقوا) ای غبطهم غیرهم بما رزقهم اله سـبحانه من الحظ فی الطاعه و العباده (قد غاب عن قلوبکم) ایها الناس (ذکر الاجال) ای الموت فلا تذکرونه. (و حضرتکم کواذب الامال) ای الامال الکاذبه التی لا تصلون الیها، فانها نصب اعینکم تسعون لها (فصارت الـدنیا املک بکم من الاخره) ازمتکم بیـد الـدنیا کـانکم ملـک لها. (و) صارت (العاجله) ای الـدنیا العاجله (اذهب بکم) ای اکثر تسـییرا لکم نحوها (من الاجله) ای الاخره التی هی موجله. ثم مثـل الامـام علیهالسـلام لکون الـدنیا اخـذه بزمـامهم، لاـ الـدین، بقوله: (و انمـا انتم اخوان علی دین الله) کمـا قال سبحـانه: (انمـا المومنون اخوه). (مـا فرق بینکـم الاـ خبث السـرائر) اذ حب المـال و الجـاه و ما اشـبه یوجب التحاسـد و التفرقه (و سوء المضائر) ای النوایا السیئه (فلا توازرون) ای لا یتعاون بعضکم بعضا، من (وزر) (و لا تناصحون) لا ینصح بعضکم بعضا (و لا تباذلون) لا یبذل الغنی منکم للفقیر (و لا تواد

ون) لاـ یحب احـدکم الاخره. (ما بالکم تفرحون بالیسـیر من الـدنیا)؟ ای لماذاتفرحون بـدنیا یسیره (تـدرکونه) ای اذا ادرکتم ذلک الیسـیر. (و لا یحزنکم الکثیر من الاخره تحرمونه) ای تحرمون منه بسوء صـنیعکم او کسـلکم عن القیام بما یوجب حیازتکم له، کعدم مسـارعتکم فی الاتیـان بالمنـدوبات و الفضائـل (و یقلقکم) ای یسـبب اضـطرابکم (الیسـیر من الـدنیا یفوتکم) بـان یـذهب عنکم بعد

حیازتکم له، او بعد رجاء ان تحوزوه (حتی یتبین ذلک) الاضطراب (فی وجوهکم) بانقباضها (و) فی (قله صبرکم عما زوی) ای ابتعد (منها) ای من الدنیا (عنکم) فان قله الصبر تظهر فی حرکات الانسان. (کانها) ای الدنیا (دار مقامکم) دارکم التی تقیمون فیها الی الابد (و کان متاعها باق علیکم) متاع الدنیا: ما یتمتع الانسان به فیها من لباس و ریاش و ما اشبه. (و ما یمنع احدکم ان یستقبل اخاه بما یخاف) علیه (من عیبه الا مخافه ان یستقبله بمثله) ای انکم لا تذکرون معائب اخوانکم لهم، حتی یتجنبون عنها لانکم تخافون ان ذکرتم عیوبهم، ان یذکروا لکم عیوبکم و لذا یسکت کل واحد منکم عن عیب الاخر، و تبقی العیوب بلا اصلاح لها. (قد تصافیتم) ای صافی بعضکم بعضا (علی رفض الاجل) الذی هو الاخره (و حب العاجل) الذی هو

الدنیا (و صار دین احدکم لعقه علی لسانه) کاللعوق فان الدین فی اللسان، لا فی القلب، فقد قال الامام الحسین علیه‌السلام: (الناس عبید الدنیا و الدین لعق علی السنتهم). تصنعون بالنسبه الی اوامر الله سبحانه (صنیع من قد فرغ من عمله و احرز) ای حاز و ادرک (رضی سیده) فان الانسان الذی عمل ما وجب علیه و احرز رضی مولاه، یستریح و لا یهتم، و اهل الدنیا هکذا یصنعون، بلا مبالاه باوامره سبحانه.

خطبه ۱۱۳

[صفحه ۲۱۴]

فی وعظ الناس (الحمد لله الواصل الحمد بالنعم و النعم بالشکر) فان من حمده سبحانه تفضل علیه بالنعمه، ثم طلب من الناس- علی نعمه- الشکر، فالشکر تابع للنعمه، و النعمه تابعه للحمد. (نحمد) سبحانه (علی آلائه) جمع (الی) بمعنی النعمه (کما نحمده علی بلائه) ای المصائب، فانها اما تطهیر للذنوب، او موجبه للاجر، و کلاهما لطف یستحقان حمدا. (و نستعینه) ای نطلب اعانته (علی هذه النفوس) ای نفوسنا، بان یساعدنا لنتغلب علیها (البطاء) جمع بطی، ای التی تبطی (عما امرت به) فان الانسان یتکاسل عن فعل الطاعات (السراع الی ما نهیت عنه) ای تسرع الی ارتکاب المحرمات. (و نستغفره) ای نطلب غفرانه (مما احاط به علمه) ای علمه من المعاصی التی ارتکبناها (و احصاه کتابه) ای عده کتابه الذی کتب فیه اعمالنا، فان علمه سبحانه (علم غیر قاصر) بل یدرک جمیع الاشیاء (و) کتابه سحبانه (کتاب غیر مغادر) لا یغادر- ای لا یترک- عملا الا کتبه، کما قال سبحانه: لا یغادر صغیره و لا کبیره الا اخصاها). (و نومن به ایمان من عاین الغیوب) المراد بالغیوب، ذاته سبحانه، فکما لو فرض انه کان مرئیا، کان ایمان الانسان به ایمانا قویا، کذلک نومن به الان ایمانا قویا. (و وقف عل

ی الموعود) و هو یوم القیامه، و من المعلوم ان الایمان بالحشر، من الایمان بالله (ایمانا نفی اخلاصه الشرک) فان الایمان الخالص یلازم نفی الشرک. (و) نفی (یقینه الشک) فان الایمان قد یکون ظنا فلا- ینفی الشک- ای الاحتمال- اما اذا کان یقینا کان منافیا للشک. (و نشهد ان الا- اله الا الله وحده لا شریک له، و ان محمدا عبده و رسوله صلی الله علیه و آله و سلم) و الشهاده بعبودیه الرسول بالاضافه الی انه نوع تشریف له لانه عبد لله العظیم، لنفی مزعمه الوهیته صلی الله علیه و آله و سلم، کما زعم النصاری بالنسبه الی المسیح، او الولاده کما زعم اهل الکتاب بالنسبه الی عزیر و المسیح علیهماالسلام. (شهادتین) حال من نشهد (تصعد ان القول) الحسن الی السماء، بمعنی انهما توجبان له قبولا- (و ترفعان العمل) الصالح (لا یخف میزان توضعان) ای الشهادتان (فیه) فانه یثقل بالحسنات. (و لا یثقل میزان ترفعان عنه) لان العمل الصالح بدون الشهادتین غیر مجد

[صفحه ۲۱۶]

(اوصیکم عباد الله بتقوی الله) ای الخوف منه الموجب لاتیان الواجب و ترک الحرام (التی هی الزاد) الموجب للوصول الی الغایه المنشوده (و بها المعاد) الحسن. ثم فسر علیه‌السلام المراد من الزاد و المعاد بقوله: (زاد مبلغ) کاف لان یوصل الانسان الی الاخره بسلام. (و معاد منجح) یوجب نجاح الانسان و فوزه بالجنه (دعا الیها) ای الی تلک التقوی (اسمع داع) ای اکثر الداعین اسماعا (و

وعاها) ای احتفظ بها و اخـذها (خیر واع) فان کل انسان محتفظ بالتقوی فهو خیر راع لانه وعی احسن شـیء (فاسـمع) الناس (داعیها) ای الرسول صـلی الله علیه و آله و سـلم (و فاز) و ظفر بسـعاده الدارین (واعیها) الذی وعاها. یا (عباد الله ان تقوی الله حمت) ای منعت من (حمی) بمعنی منع (اولیاء الله محارمه) ای المحرمات، لان من خاف حقیقه اجتنب الحرام (و الزمت قلوبهم مخافته) ای الخوف منه تعـالی، و (مخافه) مصـدر میمی بمعنی الخوف. (حتی اسـهرت) التقوی (لیالیهم) هـذا من الاسـناد المجازی، ای اسـهروا فی اللیالی (و اظمـات هواجرهم) جمع هـاجره و هی الساعه الحاره فی وسط النهار، و المراد انهم قاموا اللیالی عباده، و صاموا النهار حتی عطشوا فی الساعات الحاره. (فاخذوا الراحه بالنصب) ای ا

خذوا علی راحه الاخره بتعب الدنیا: (و الری) فی الاخره (بالظماء) فی الدنیا (و اسـتقربوا الاجل) ای راوه قریبه (فبادروا العمل) حتی لا یـدرکهم الاجـل و بعـد لم یعملوا عملاـ کافیـا. (ثم ان الـدنیا دار فناء و عناء) ای صـعوبه و تعب (و غیر) ای تغیرات (و عبر) ای اشـیاء توجب الاعتبـار و التنبه (فمن الفنـاء) (من) لبیـان (ان الـدهر موتر قوسه) ای جعـل لقوسه الوتر لیرمی بهـا النـاس فیهلکهم (لاـ تخطیء سهـامه) التی یرمیهـا نحو النـاس، و المراد بالسـهام اسـباب الموت. (و لاـ توسـی جراحه) ای لا تـداوی من اسوت الجرح بمعنی داریته (یرمی) الدهر (الحی بالموت) فیموت (و الصـحیح بالسقم) فیمرض (و الناجی بالعطب) ای الهلاک، فیهلک، بعد نجاته من شدیده، و الدهر (اکل) للناس (لا یشبع) من اکله (و شارب) للدماء (لا ینقع) بالشرب، لرفع عطشه. (و من العناء) ای التعب الموجود فی الدنیا (ان المرء یجمع مـا لاـ یاکل) فتعبه علیه بـدون ان یکون له (و یبنی ما لایسـکن) بل یسـکنه غیره (ثم یخرج الی الله) المراد الی الـدار التی اعـدها الله سـبحانه للحساب و الجزاء (لا مالا حمل) مما جمعه (و لا بناء نقل) مما بناه و لم یسـکنه. (و من غیرها) ای من تغیر الـدنیا و تقلبها (انک تری المرحوم مغبوطا) ای ان الا

نسان الذی یرحمه الناس لفقره او نحوه، یغبط بعد زمان لتجدد الغنا له او نحو ذلک. (و) تری (المغبوط مرحوما) فمن کان یغبط لماله او جاهه او نحو ذلک یصبح مرحوما یرحمه الناس لفقده اسباب السعاده و الاغتباط. (لیس ذلک) الرحم له (الا نعیما زل) و انتقل منه (و بوسـا نزل) علیه (و من عبرهـا) ای اسـبابها الموجبه للعبره (ان المرء یشـرف علی امله) حـتی یقـال انه وصـل الیه (فیقتطعه) عن امله (حضور اجله) حیث یختطفه الموت فلاـ یصل الی امانیه. (فلا امل یـدرک و لا مومل) ای صاحب الامل (یترک) علی حاله. (فسبحان الله) کلمه تستعمل بمعنی التعجب، و الاصـل فیها: ان النزاهه عن التغیر لله لا لغیره (ما اغر سـرورها) فانما ان سـرورها غرور محض. (و اظماء ریها) فان ارتواء الانسان فیها من الماء عطش، لانه امل الیه (و اضـحی فیئها) الفیء الظل، و الاضـحاء البروز الی الشـمس، ای ان فیئها زائل بمجی الشـمس مکانه. (لا جاء یرد) فان الموت و السقم و الذله و ما اشبهها اذا قدر مجیئها لا یرد. (و لا ماض یرتد) فان من مضـی لا یرجع (فسبحان الله ما اقرب الحی من المیت) اذ کل حی قریب من الموت. (للحاقه به) ای التحاق الحی بالمیت، بعد ان مات (و ابعد المیت) الذی مات (من الحی) الذی بقی (لانقطا

عه عنه) فان الانسان اذا مات له میت انقطع عنه، فلا یرجع المیت الیه ابدا.

[صفحه ۲۱۹]

(انه لیس شـیء بشر من الشر) ای باکثر شرا من الشر نفسه (الا عقابه) فالسرقه مثلا شیء، و عقابها اکثر شرا منها (و لیس شیء بخیر من الخیر) ای بـاحسن من الخیر (الاـ ثوابه) الـذی یبقی. (و کـل شـیء من الـدنیا سـماعه اعظم من عیـانه) مثلاـ اذا سـمع الانسان ان البحر الکذائی عظیم، فاذا شاهده رآه اصغر مما فی نفسه، و هکذا بالنسبه الی سائر الاشیاء- والسر ان نفس الانسان خلقت اعظم من جمیع ما فی الـدنیا-. (و کل شـیء من الاخره عیانه اعظم من سـماعه) مثلا الجنه اذا شاهدها الانسان راها اعظم مما سـمع، و کذلک سائر امور الاخره- و العله ان النفس خلقت اصغر من امور الاخره-. (فلیکفکم من العیان السماع) ای اکتفوا بسماع الاخره- فی العمل- عن عیانه الـذی هو اعظم منه (و من الغیب الخبر) ای من الغیب الذی غاب عنکم من امور الاخره، الذی سـمعتم من خبرها. و اعلموا ان ما نقص من الدنیا و زاد فی الاخره) کالمال الذی ینفقه الانسان فی سبیل الله (خیر مما نقص من الاخره و زاد فی الدنیا) کما لو لم یعط الزکاه-

مثلا- (فکم من منقوص) نقص ماله الدنیوی (رابح) لانهی زاده فی آخرته (و) کم من (مزید خاسر) زاد ماله الدنیوی، لکنه خاسر اذ خسره فی الاخره. (ان الذی امرتم به

اوسع من الـذی نهیتم عنه) هـذا لبیان ان الانسان اذا اخذ بالواجبات- التی هی اضداد المحرمات- کان فی سعه، بخلاف ما اذا اراد الا خـذ بالمحرمات فلیس العمل الصالـح صـعبا، بل العکس صـعب فمثلا امر الانسان بالعـدل و نهی عن الظلم، و العدل اوسع لانه یوجب العمران و التقـدم و الائتلاف مما یزیـد فی سـعه العالم، بخلاف العظلم الذی بعکس ذلک کله. (و ما احل لکم اکثر مما حرم علیکم) مثلا احل للانسان اکثر انواع الاشـربه- التی تعدوا الالاف- فی حین لم یحرم علیه الا الخمر و ما اشبهها، و هکذا. (فذروا) ای اترکوا و دعوا (مـا قـل لمـا کثر) ففی الکثیر غنی عن القلیل (و) ذروا (ما ضاق لما اتسع) فان فی السـعه کفایه عن الضـیق (قـد تکفل) الله (لکم بالرزق) بمعنی ان الرزق لابد و ان یصل الی الانسان فقلیل من السـعی کاف، فان غالب الرزق انما یکون بعمل الله سحبانه، کالانهر، و الهواء، و الضـیاء و النبـات، و مـا اشبه. (و امرتم بالعمـل) الصالـح للاـخره، فـان الانسان لا یحصل علی الاخره الا بالعمل. (فلا یکونن المضمون لکم طلبه) ای ما ضمن الله ان یطلبه لکم و هو الرزق (اولی بکم من المفروض علیکم عمله) و هو ما یوجب لکم القربی الی الله سبحانه و تحصیل الجنه، و انما قال علیه‌السلام: (اولی

بکم) لاـن الانسـان اذا اولی شـیئا اهتمامـا کان بحسب المترائی (اولی به). (مع انه- و الله- لقـد اعترض الشک و دخل الیقین) ای جاء الشک و دخل فی الیقین، فان الیقین بکون الله سبحانه کفیل بالرزق خالطه الشک، و لفظه (مع) لبیان انه: اقول لکم الکلام السابق، مع انی اعلم، انه قد اعترض الشک، و (و الله) لتاکید علمه علیه‌السلام بذلک. (حتی کان الذی ضمن لکم) و هو الرزق (قد فرض علیکم) بـان تحصـلوه (و کـان الـذی قـد فرض علیکم) و هو العمـل (قـد وضع عنکم) فلم یجب علیکم الاتیـان به. ثم لاـ یخفی ان مثـل هـذه الکلمات انما هی للحد من نشاط الذین یصرفون کل اوقاتهم فی طلب الدنیا بدون اعتناء بالاخره، کما هو اغلب الناس، فلابد من کثره التاکید لیعتدل الامر، و الا فطلب الحلال من المفروض علی الانسان، کما هو ضروری من ضروریات الدین. (فبادروا العمل) ای عجلوا للعمل للاخره (و خافوا بغته الاجل) ای یباغتکم و یفجئکم الاجل بـدون تهیئه زاد من العمل الصالح. (فانه لا یرجی من رجعه العمر ما یرجی من رجعه الرزق) فـان فـائت العمولاـ یرجع، و اما ما یفوت من الرزق فمن الممکن تعویضه. (ما فات الیوم من الرزق رجی غـدا زیادته) بان یزاد المقدار الفائت علی ما هو موجود عند الانسان. (و ما ف

ات امس من العمر لم یرج الیوم رجعته) و تغییرا یسـاق فی (الغـد، و الیوم) بملاـحظه البلاـغه (الرجاء مع الجائی) ای الممکن مجیئه و هوالرزق (و الیـاس مع الماضـی) الـذی لاـ یعوض و هو العمر. (فـاتقوا الله حق تقـاته) ای حق تقواه و هو اجتنـاب المحرمـات و الاتیان بالواجبات. (و لا تموتن الا و انتم مسلمون) ای لیکن موتکم مع الاسلام الکامل، فان فی ذلک السعاه الابدیه.

خطبه ۱۱۴

[صفحه ۲۲۳]

(فی الاستسـقاء) و هو طلب (السقیا) ای نزول المطر (اللهم قد انصاحت) ای جفت (جبالنا) و جفاف الجبل یوجب عدم جریان العیون، و جفـاف ما علیها من النباتات. (و اغبرت ارضـنا) ای صار فیها الغبار لجفافها (و هامت دوابنا) ای عطشت من الهیام بمعنی العطش. (و تحیرت) الدواب ما تدری کیف تروی انفسـها (فی مرابضها) جمع مربض، و هو محل الدابقی (و عجت) ای الدواب، و العجیج صوت فیـه حزن (عجیـج الثکـالی) جمـع (ثکلی) و هی المراه الـتی مـات ولـدها (علی اولادهـا) الـتی عطشت. (و ملت) الـدواب (الـتردد فی مراتعهـا) جمـع مرتـع و هی محلاـت الرعی، فانهـا ملـت و عجزت عن کـثره مـا ترددت فی المراتـع طلب للمـاء. (و) ملت (الحنین الی مواردها) جمع مورد و هو محل شرب الماء ای اخذت تحن و تعطف علی موارد الماء (اللهم فارحم انین الانه) ای الحیوانات التی تان من العطش. (و حنین الحـانه) ای الحیوانـات التی تحن و تعطف. (اللهم فـارحم حیرتهـا) ای تحیر تلک الحیوانات (فی مـذاهبها) جمع

مذهب، و هو محل الذهاب (و انینها فی موالجها) جمع مولج و هو المدخل و المراد مرابضها. (اللهم خرجنا الیک) فان دعاء الاستسقاء و صلاته فی الصحراء، و المعنی تجردنا عن الوطن نحو رحمتک (حین اعتکرت علینا) ای عکر

ضد صفا (حدابیر السنین) جمع حدبار و هی الناقه المهزوله شبهت بها السنه المجدبه. (و اخلفتنا مخائل) جمع مخیله و هی السحابه التی تظهر انها ماطره ثم لا تمطر، (الجود) المطر، و معنی الاخلاف انها لا تفی بما اظهرت من اراده الامطار: (فکنت) اللهم و (الرجاء للمبتئس) ابتئس ای مسته الباساء (و البلاغ للملتمس) یقال التمس الشی اذا طلبه، و البلاغ الی الکفایه (ندعوک حین قنط الانام) ای یئسوا من المطر و الماء (و منع الغمام) عن المطر. (و هلک السوام) جمع سائمه و هی البهیمه الراعیه (ان لا تواخذنا باعمالنا) بان یکون مظهر مواخذتک لنا قطع المطر. (و لا تاخذنا بذنوبنا) لعل الفرق بین (المواخذه) و (الاخذ) ان الاول بمعنی المحاسبه و الثانی بمعنی العقاب. (و انشر علینا رحمتک بالسحاب المنبعق) یقال انبعق المزن اذا انفرج عن المطر. (و الربیع المغدق) اغدق المطر بمعنی کثر مائه، و المراد بالربیع الفصل المقابل للفصول الاخر (و النبات المونق) آنق النبات ای اسر و افرح لکثره نمائه و حسن منظره، سحابا. (سحا) ای صبا (و ابلا) ای شدید المطر (تحیی به ما قد مات) من الاراضی، و احیاء الارض انما یکون بالنبات (و ترد به ما قد فات) ای مضی، کان اخضرار الارض رد لمافات.

(اللهم) اسقنا (سقیا منک) ای من طرفک و لطف (محییه) لاراضینا (مرویه) تروی الانسان و الحیوان و النبات و الارض (تامه) لا نقص فیها (عامه) تعم الجمیع (طیبه) لا توجب مرضا او نحوه (مبارکه) توجب البرکه الی النمو و الزیاده (هنیئه) تکون بلا کدر و لا تعب (مریعه) ای خصیبه توجب الخصب. (زاکیا نبتها) ای ینمو نبات تلک المطره (ثامرا) ای آتیا بالثمر (فرعها) ای اغصان تلک النباتات (ناضرا) من النضاره بمعنی البهجه (ورقها) بان یکون شدید الاخضرار. (تنعش بها الضعیف من عبادک) ای توجب له القوه (و تحیی بها المیت من بلادک) فان المطر یوجب الحرکه للنبات و ذلک شبیه بالحیاه. (اللهم) اسقنا (سقیا منک تعشب بها) ای بتکل السقیا (نجادنا) جمع نجد و هو ما ارتفع من الارض (و تجری بها وهادنا) جمع وهده و هی ما انخفض من الارض، ای تجری بالماء. (و یخصب بها جنابنا) الخصب ضد الجدب، و الجناب الناحیه (و تقبل بها ثمارنا) من الاقبال بمعنی الظهور و الخروج. (و تعیش بها مواشینا) جمع ماشیه، و هی الابل و البقر و الغنم، بان لا تموت من الظماء. (و تندی بها اقاصینا) ای اطراف البلاد البعیده، جمع قاصیه. (و تستعین بها ضواحینا) جمع ضاحیه ای النواحی التی لها سکان کالاریاف (من

برکاتک الواسعه) متعلق ب(سقیا) و (عطایاک الجزیله) ای الکثیره العظیمه (علی بریتک المرمله) ای الفقیره. (و وحشک) ای الحیوانات المتوحشه (المهمله) فی الحصاری لا راعی لها و لا کفیل. (و انزل علینا سماء) ای مطرا- بعلاقه الظرف و المظروف- (مخضله) من اخضل بمعنی ابتل. (مدرارا) یدر و ینزل باستمرار (هاطله) یقال هطل المطر اذا نزل باستمرار (یدافع الودق منها الودق) الودق المطر، و الجمله کنایه عن استمراره بشده، حتی کان کل قطره تدافع القطره السابقه علیها حتی تنزل (و یحفز) ای یدفع و یحث (القطر منها القطر) فکل قطره محفزه للقطره المتقدمه علیها. (غیر خلب برقها) البرق الخلب ما یظهر ان فی سحابه المطر ثم لا ینزل المطر. (و لا جهام) هو السحاب الذی لا مطر فیه (عارضها) ما یعرض فی الافق من الحساب. (و لا قزع) هو القطع الصغار من السحاب (ربابها) هو الحساب الابیض (و لا شفان) الشفان الریح البارده ای لا ذات ریح بارده (ذهابها) جمع ذهبه و هی المطره القلیله، ای لا تکون امطارها القلیله ذات ریح بارده فان ذلک مما یضر الزرع و یوذی الانسان. (حتی یخصب لامراعها المجدبون) یقال اخصب القوم اذا نالوا الخصب و هو کثره العشب، و الامراع الاخصاب، و المجدب الذی نال

ه الجدب ای الحقط و المعنی حتی یکثر عشب اهل الجدب لا مراع تلک المطره. (و یحیا ببرکتها المسنتون) ای الذین اصابتهم السنه- بمعنی الحقط- و حیاتهم بکثره الماء و العشب و ما یتبع ذلک. (فانک) یا رب (تنزل الغیث) ای المطر (من بعد ما قنطوا) ای قنط الناس و یئسوا من نزوله. (و تنشر رحمتک) ای تعمه للناس (و انت الولی الحمید) الذی یحمد افعاله فلا یذر عباده یهلکون جدبا و قحطا.

خطبه ۱۱۵

[صفحه ۲۲۹]

(ارسله) الله سبحانه، و المراد الرسول صلی الله علیه و آله و سلم (داعیا الی الحق و شاهدا علی الخلق) فانه صلی الله علیه و آله و سلم یشهد علیهم یوم القیامه بما فعلوا، کما قال سبحانه: (و یکون الرسول علیکم شهیدا). (فبلغ رسالات ربه) انما جمع (رسالات) باعتبار کل رساله رساله (غیر وان) من (ونی) بمعنی تباطی و تکاسل (و لا مقصر) فی الاداء. (و جاهد فی الله) ای فی سبیل اقامه دین الله (اعدءئه) ای اعداء الله. سبحانه- الذین لا یمتثلون اوامره-. (غیر واهن) من الوهن بمعنی الضعف ای لم یضعف فی الجهاد (و لا معذر) هو من یعتذر کاذبا، بلا عذر له واقعا، ای لم یعتذر الرسول صلی الله علیه و آله و سلم فی ترک الجهاد باعذار کاذبه، و هو صلی‌الله علیه و آله و سلم (امام من اتقی) لانه صلی الله علیه و آله و سلم مقتدی الناس الذین یخافون الله تعالی (و بصر من اهتدی) ای اسباب بصیره المهتدین، کانه بصرهم الذی یرون به سبیل الحق.

[صفحه ۲۳۰]

(منها): (لو تعلمون ما اعلم) من احوال الاخره (مما طوی عنکم غیبه) ای اخفی علیکم، کالصحیفه التی تطوی و تلف فلا یعلم ما فیها. (اذا لخرجتم الی الصعدات) جمع صعید بمعنی الصحراء لترکتم منازلکم هائمین فی الصحاری، فان الخائف کثیرا یهیم فی الفلوات. (تبکون علی اعمالکم) التی اسلفتموها من المعاصی او التی لم تحصلوا من ورائها الثواب. (و تلتدمون) الالتدام الضرب علی الصدر او الوجه للنیاحه حزنا علی مفقود (علی انفسکم) ای تضربون اجسامکم جزعا. (و لترکتم اموالکم لا حراس لها) ای اهملتموها، فان من خاف خوف شدیدا لم یابه بالمال. (و لا خالف علیها) ای لیس علیها من یخلفکم، (و لهمت کل امری نفسه) ای لحزنت نفس کل امرء علی شخصه فلم یحزن لما سواها. (لا یلتفت الی غیرها) من الاهل و الاقارب و الاصدقاء (و لکنکم نسیتم ما ذکرتم) ای ذکرکم الله سبحانه من اهوال القیامه. (و امنتم ما حذرتم) حذرکم الله سبحانه من النکال و العقاب (فتاه عنکم) ای ضل عنکم (رایکم) الموجب لارشادکم الی الخوف من الاخره. (و تشتت) ای تفرق (علیکم امرکم) فان الانسان الذی لم یجمع فکره فی اتجاه واحد، یتیه الحق و یسهر عن الصواب. (و لوددت) ای انی احب (ان الله فرق بینی و بین

کم) لانکم لا تهتمون بالاخره. (و الحقنی بمن هوا حق بی منکم) یعنی الرسول صلی الله علیه و آله و سلم و الانبیاء و الاوصیاء، و کونهم احق بالامام، لانه و ایاهم علی منهاج واحد، بخلاف المخاطبین. (قوم و الله میامین) جمع میمون (الرای) فی رایهم الیمن و السعاده (مراجیح الحلم) لهم حلوم راجحه لا طیش لهم و لا سرعه فی الامور. (مقاویل بالحق) جمع مقوال ای کثیر القول بالحق (متاریک للبغی) جمع متراک مبالغه فی الترک، ای کثیروا الترک للظلم. (مضوا قدما) ای مضوا فی امامی الی الاخره، فان (قدم) بمعنی المضی فی الامام (علی الطریقه) الصحیحه (و اوجفوا) الوجیف سیر سریع ای اسرعوا (علی المحجه) بمعنی الطریق، و المراد سرعتهم فی عمل الصالحات. (فظروا) ای فازوا (بالعقبی الدائمه) ای العاقبه الحسنه المستمره- ای الجنه- (و الکرامه البارده) ای هنیئه، فانهم کانوا اذا حصلوا علی الشیء بالحرب، کانت (جاره) و الا سموها (بارده) و ذلک المزید فی الهناء، حیث لم یتعب علیها تعبا زائدا. (اما و الله لیسلطن علیکم غلام ثقیف) ای الحجاج بن یوسف الثقفی الذی کان والیا علیهم من قبل عبدالملک بن مروان. (الذیال) ای الطویل الذیل، فقد کان لکبره یطول ثیابه- کعاده الجبارین- (ال

میال) الکثیر المیل عن الحق الی الباطل، او المائل المتبختر فی مشیته. (یاکل خضرتکم) کنایه عن تبدیل لاحوالهم الحسنه الی الحاله السیئه (و یذیب شحمتکم) کنایه عن تضعیفه اقواهم، کما ان من یذاب شحم جسده یهزل و یعضف. (ایه ابا وذحه) ایه اسم فعل للاستزاده من الشیء، کانه علیه‌السلام قال: استزد یا حجاج من امرک- علی نحو الکنایه بکونه لا مزید علی ما یفعل من الخراب و الفساد-.

خطبه ۱۱۶

[صفحه ۲۳۳]

یوبخ البلغاء بالمال و النفس (فلا اموال بـذلتموها للذی رزقها) ای رزقکم تلک الاموال، و معنی البذل له تعالی بذلها فی سبیله. (و لا انفس خـاطرتم بهـا للـذی خلقهـا) فی سبیـل الجهـاد و الامر بالمعروف و النهی عن المنکر (تکرمون بالله علی عباده) ای تکونون اعزه بسبب الله سبحانه- بانتسابکم الیه بایمانکم و علمکم و ماشبه- علی عباد الله، و انما جیء ب(علی) لمعنی الترفع. (و لا تکرمون الله فی عبـاده) و معنی اکرام الانسان له تعالی، ان یجله بالـدعوه الیه، و غرس عظمته تعالی فی نفوس الناس. (فاعتبروا بنزولکم منازل من کان قبلکم) ای انکم کائنون فی منازل آبائکم السابقین الـذین ماتوا و خلفتموهم من بعـدهم، فانکم سوف تکونون مثلهم، و هذا تحریض لبذل النفس و المال، فانهما الی انقطاع، و قد قال الامام الحسین علیه‌السلام: و انکانت الابدان للموت انشئت فقتل امرء بالسیف فی الله افضـل (و) اعتبروا ب(انقطـاعکم اوصل اخوانکم) فان اقرب اخوانکم الیکم من انقطع عنکم بالموت، و انتم عن قریب تکونون مثلهم، فسارعوا فی الاعمال الصالحه.

خطبه ۱۱۷

[صفحه ۲۳۴]

فی مدح اصـحابه و تحریضهم علی العمل (انتم) معاشر اصحابی (الانصار علی الحق) ای ینصر بعضکم بعضا فی الحق. (و الاخوان فی الـدین) فالاـخوه بینکم اخوه دینیه، لا قبلیه او نسبیه او ما اشـبه. (و الجنن) جمع جنه (یوم الباس) ای یوم الشـده فانتم تحفظون البلاد و العباد فی یوم الکریهه و الشـده. (و البطانه دون الناس) بطانه الرجل خواصه، و هو تشبیه ببطانه الثوب التی تلو جسده، ای انتم الخواص لی، دون سـائر النـاس. (بکم) ای بسـببکم (اضـرب المـدبر) عن الحق الی الباطـل (و ارجو طاعه المقبل) فان المقبل انما یقبل بواسـطه الدعایه و بواسـطه الخوف و هما یتمان بالانصار و الاصـحاب. (فاعینونی بمناصحه خلیفه من الغش) ای ینصح بعضکم بعض فی سبیل المصـلحه الاسـلامیه، بدون ان یظهر النصـحیه و یبطن الغش، کما هو کثیر فی المرائین و المنافقین. (سلیمه من الریب) ای لیست محل شـک و ارتیـاب، کمـا ربما تکون النصـحیه بحیث یرتاب الانسان من نوایا صاحبها. (فو الله انی لاولی الناس بالناس) ای انی اولی بهم مـن انفسـهم، فـاذا امرتهم بـامر و ارادوا غیر ذلـک یلزمهم اتبـاع امری و ترک ارادتهم لاـجلی، و هـذه الجمله لتاکیـد لزوم الاعـانه له علیه‌السلام علیهم، حیث انه علیه‌السلام اولی بهم م

ن انفسهم، فاعانته علیهم اولی من الانصراف الی شئون انفسهم.

خطبه ۱۱۸

[صفحه ۲۳۶]

(و قد جمع الناس و حضـهم علی الجهاد فسـکتوا ملیا) ای سـکوتا طویلا فلم یجیبوه و قد کان ذلـک حین ما کان یغیر اصحاب معاویه علی اطراف بلاد الامام، فکان علیه‌السـلام یریـد اسـتنفارهم لرد الاعتداء. (فقال علیه‌السـلام): (ما بالکم) ای ای شـیء سـبب سـکوتهم (امخرسون انتم)؟ من الخرس بمعنی عدم التمکن من التکلم (فقال قوم منهم: یا امیر المومنین، ان سرت سرنا معک) (فقال علیه‌السلام: ما بالکم لا سـددتم لرشـد) هـذا دعاء علیهم بعـدم التوفیق، فان التسدید بمعنی التوفیق، و الرشد الهدایه (و لا هدیتم لقصد) ای لطریق المنی الـذی هو قصـد- ای وسـط- (انی مثـل هـذا ینبغی لی ان اخرج)؟ فـان شـان الخلیفه ان یخرج الی محاربـات مهمه، لا مناوشات مختصـره، فکیف تقولون ان تخرج نخرج؟ (انما یخرج فی مثل هـذا رجحل ممن ارضاه) و اراه اها لصـد العدو (من شـجعانکم) جمع

شجاع، (و ذوی باسکم) الباس بمعنی الشده، ای صاحب الشده الذی یتمکن من الدفاع. (و لا ینبغی لی ان ادع الجند و المصر) ای المدینه (و بیت المال و جبایه الارض) ای جمع الخراج و المقاسمه من الارض. (و القضاء بین المسلمین) فی حقوقهم (و النظر فی حقوق المطالبین) الذین یطلبون عزل وال، او نصب وال، او سعد ثغراو ما اشبه.

(ثم اخرج فی کتیبه) ای جماعه قلیله من الجیش، من کتب بمعنی جمع، و یقال للکاتب کاتب لانه یجمع الکلمات بعضها الی بعض. (اتبع) کتیبه (اخری) من العدو (اتقلقل) ای اتحرک (تقلقل القدح) هو السهم قبل ان یوضع له الریش (فی الجفیر) الکنانه التی توضع فیها السهام (الفارغ) الذی لا سهم فیه، فان السهم اذ کان بلا ریش، وضع فی الکنانه الفارغه، تقلقل و صوت، و هذا تشبیه لحاله علیه‌السلام لذلک القدح الذی یکون وصفه غیر لائق به. (و انما ان اقطب الرحا) فان الرحی یدور علی القطب (تدور علی و انا بمکانی) مقیم لا ان اخرج الی هنا و هناک (فاذا فارقته) ای مکانی (استحار) ای تردد و اضطرب (مدارها) ای مدار الرحی (و اضطرب ثفالها) هو الشق الاسفل من حجری الرحی. (هذا) الذی ذکرتم من خروجی (لعمر الله) ای قسما بالله (الرای السوء) الذی لا یصلح المضی علیه (و الله لو لا رجائی الهشاده عند لقائی العدو- لو قد حم لی لقاوه-) (حم) بمعنی قدر (لقربت رکابی) ای احضرت ابلی التی هی للرکوب (ثم شخصت عنکم) ای سافرت من بلدکم و ترکتکم متخلیا عنکم (فلا اطلبکم) للنصره او ما اشبه (ما اختلف جنوب و شمال)- بمعنی الی الابد- و المراد بالاختلاف هبوب ریاح الجهتین، یخلف احداهما الاخری

(انه لا غناء) و لا فائده (فی کثره عددکم مع قله اجتماع قلوبکم) فان الاجتماع بالابدان لا ینفع اذا تفرقت القلوب. (لقد حملتکم) ای اریتکم و حرضتکم (علی الطریق الوضاح التی لا یهلک علیها الا هالک) ای غیر الشخص الذی تمکن الفساد عن طبعه فلا یهتدی ابدا. (من استقام) فی سلوک هذا الطریق (فالی الجنه و من زل) و عطب و لم یستقم (فالی النار) و هذا الکلام من الامام علیه‌السلام بیان، لانه علیه‌السلام فعل ما ینبغی له، فقد اتم الحجه علیهم و اراهم طریق الرشاد، فان لم یستقیموا کان ذلک من انفسهم، بعد تمام الحجه.

خطبه ۱۱۹

[صفحه ۲۳۹]

فی بیان بعض فضله، و وعظ الناس (تالله) حلف بالله (لقد علمت تبلیغ الرسالات) ای اعلم کیف یلزم ان یبلغ الخلیفه، ان یبلغ رسالات ربه، مما امنه النبی لدیه. (و اتمام العدات) جمع (عده) بمعنی الوعد، ای اعلم کیف یلزم ان یتم الخلیفه ما وعده، بلا خلف و لا نقض. (و تمام الکلمات) ای اعلم کیف یلزم ان یتم الخلیفه کلامه الذی تکلم به، و هذا یلح الی التعرض بمن تصدی للخلافه بدون ان یعلم ذلک، و ان یعمل به فلم یعرفوا کیف یبلغون رسالات الله، بل کانوا یقولون لو لا علی لهلک عمر، کما لم یعرفوا کیف یتمون المواعید، اذا کان وعدهم جهلا، فاذا وقعوا فی مازق خالقوا الوعد، کما لم یعرفوا کیف یخرجون عن الکلام الذی تکلموا به، لترائی المحذور لدیهم فی وسط الکلام. (و عندنا اهل البیت) منصوب علی الاختصاص، ای اخص اهل بیت رسول الله صلی الله عله و آله و سلم (ابواب الحکم) الحکمه وضع الشیء فی موضعه (و ضیاء الامر) فالامور لدینا ظاهره واضحه لا تخفی و لا تشتبه. (الا و ان شرائع الدین واحده) لا تناقص فیها و لا تخالف، فما کان لیفعله الخلفاء من التناقض فی الاحکام فواحد ینصب خالدا و واحد یعزل، و واحد یری الحد و آخر یری خلافه- مثلا- خلاف شریعه الاسل

ام. (و سبله قاصده) ای مستقیمه متوسطه لا افراط فیها و لا تفریط (من اخذ بها) ای بسبل الدین (لحق) الغایه (و غنم) المثوبه. (و من وقف نها) بان لم یسیر فی طریق الحق (ضل و ندم) لما یلحقه من الاثم و العقاب.

[صفحه ۲۴۰]

(اعملوا لیوم) هو یوم القیامه (تذخر له الذخائر) فان الانسان یدخر الاعمال لذلک الیوم الذی هو احوج ایامه. (و تبلی) ای تظهر (فیه)

ای فی ذلک الیوم (السرائر) جمع سریره، بمعنی ضمیر الانسان و سره، فان الانسان فی الدنیا مخفی ضمیره، و ما کان یعمل و ینوی، اما فی ذلک الیوم فیظهر ضمیره علی الملاء. (و من لا ینفعه حاضر لبه) ای عقله الحاضر لدیه فعلا (فعازبه) ای عازب لبه، و العازب المنحاز الذی لا یدرک (عنه) ای عن النفع (اعجز) فانک اذا لم تستفد من عقلک الحاضر فهل تستفید من عقل لیس لک؟ (و غائبه) ای غائب اللب، و هو الذی یترقب فی المتسقبل (اعوز) ای اشد عوزا و عدما فی عدم الاستفاده منه، و هذا لمن یوخر الامر معتذرا بعدم ادراک عقله فعلا، و لعله یدرکه فی المستقبل، و المعنی التحریض علی العمل حالا، و عدم ترک العمل رجاء عقل یحصل، او رجاء عقل مستقبل. (و اتقوا نارا حرها شدید) فلا تعصوا لتبتلوا بها (و قعرها بعید) فان عمقها کثیر (و حلیتها) ای زینتها التی توضع فی العنق و الید و الرجل (حدید) ای الغل و القیود (و شرابها صدید) و هو شیء یشبه قیح الجرح، و فی الخیر یخرج من فروج الزناه. (الا) فتنبهوا (و ان اللسان الصالح یجعله‌الله تعا

لی للمرء فی الناس) بان یکون لسانهم حسنا بالنسبه الی الشخص لانه عمل الصالحات، فیحمده الناس (خیر له من المال یورثه من لا یحمده) و هذا تحریض علی ان یعمل الانسان صالحا و یصرف امواله فی سبل الخیر، فانه یوجب محمده الناس بخلاف ما لو ترک العمل و اشتغل بجمع الاموال، فانه یورثه الورثه، و غالبا، لا یحمد الوارث المورث، بل یصرف ماله بلا ذکر حسن منه له.

خطبه ۱۲۰

[صفحه ۲۴۲]

بعد لیله الهریر (و قد قام الیه رجل من اصحابه فقال: نهیتنا عن الحکومه ثم امرتنا بها فما ندری ای الامرین ارشد) فان معاویه لما رفع المصاحف، کف اصحاب الامام عن الحرب، ثم الزموه ان یقبل اقتراح معاویه، بان یکون من طرف الامام حکم، و من طرف معاویه حکم، یجلسان لینظرا فی امر المسلمین و یحلا المشکله، لکن الامام لم یقبل حتی اجبروه و رای الامام لو لم یقبل التحقوا بمعاویه- کما فعلوا من بعد بالامام الحسن علیه‌السلام- فقبل الامام، ثم عین الامام الحکم لکنهم لم یقبلوا حکم الامام- و هو ابن‌عباس- بل انتخبوا اباموسی الاشعری، و اجبروا الامام علی القبول، و جلس الحکمان، و خدع ابن العاص اباموسی، و لما راوا فشل الحکمین، جاء المغفلون من اصحاب الامام لیلقوا تبعه التحکیم علی الامام، قائلین: کیف نهیتنا اولا عن التحکیم، ثم امرتنا به؟ فان کان النهی صحیحا فلماذا امرت بعد ذلک؟ و انکان الامر صحیحا فلماذا نهیتنا اولا؟ (فصفق علیه‌السلام احدی یدیه علی الاخری ثم قال): (هذا) ای فشلکم انتم المغفولون، الذین انطلت علیکم حیل معاویه (جزاء من ترک العقده) ای ما حصل علیه التعاقد، فقد تعاقد الامام اصحابه علی حرب معاویه، لکنهم ترکوا الحرب عن

د حیله ابن‌العاص برفع المصاحف. (اما و الله لو انی حین امرتکم بما امرتکم به) من الاستمرار فی الحرب و عدم ترکها لحیله ابن‌العاص. (حملتکم علی المکروه) ای نفذت امری بکل شده و صلابه، و ان کرهتم ذلک (الذی یجعل الله فیه خیرا) فان تنفید الامام لرایه- و لو بکره من اصحابه مما جعل اله فیه الخیر لاصابه رای الامام علیه‌السلام الهدف. (فان استقمتم هدیتکم) هذه الجمله و الجملتان بعدها، لبیان کیفیه تنفید الامام لرایه و المعنی ان کنتم مطیعین بینت لکم طریق الصواب. (و ان اعوججتم) بان اردتم العصیان (قومتکم) بالقوه و العقاب (و ان ابیتم) التقویم (تدارکتم) بقتل العصاه و اخراجهم من زمه الجیش (لکانت الوثقی) هذا جواب (لو) ای لو انی نفذت رای بکل صوره، لکانت الطریقه الوثقی- مونث اوثق- و ذلک لنجاح هذه الطریقه و کفالتها لانتصار الامام علی الاعداء. (و لکن بمن) اقوم العصاه؟ (و الی من) ارجع فی مساعدتی علیکم؟ (ارید ان اداوی بکم) داء التفرق و عدم الاطاعه (و انتم دائی) فمنکم التفرق و عدم الاطاعه. (کناقش الشوکه بالشوکه) ای کمن یرید اخراج الشوکه بسبب الشوکه، فانها تالم جسمه اکثر (و هو یعلم ان ضلعها معها) الضلع المیل، ای ان الانسان یعلم ان میل الشو

که الی جنسها، لا الی جسد الانسان، فربما انسکرت الشوکه فی الجسم و صارت مع الشوکه السابقه اوجبت الالم اکثر، و هذا بیان

لحال اصحابه بان میل المطیعین ایضا مع العاصین، فکیف یالج ببعضهم بعضا، و لا یخفی ان السواد دائما هکذا، و ان کان الخواص علی خلاف ذلک. (اللهم قد ملت اطباء هذا الداء الدوی) وصف للداء للمبالغه، مثل لیله لیلاء، و معنی ملاله الاطباء یاسهم عن العلاج. (و کلت) ای تعبت و عجزت (النزعه) جمع نازع هو الذی ینزع الماء من البئر (باشطان) جمع شطن و هو الحبل (الرکی) جمع رکیه و هی البئر ای ان من یرید نزع الماء من هذه البئر بواسطه الحبل قد کل، و ذلک کنایه عمن یرید نزع الهدی من قلوب الناس، و جریه علی جوارحهم. (این القوم الذین دعوا الی القرآن) دعاهم الرسول الی العمل بالقرآن (فقبلوه) و عملوا به (و قرووا القران فاحکموه) ای احکموا قرائته و احکامها العلم به (و هیجوا الی القتال) ای هاجهم الرسول صلی الله علیه و آله و سلم، بمعنی آثارهم (فولهوا) ای تحرکوا نحوها تحرک الشخص الواله الذی یشق الشیء (و له اللقاح الی اولادها) ای مثل وله اللقاح، جمع لقوح و هی الناقه (و سلبوا السیوف اغمادها) بمعنی جروها عن الغمد للجهاد. (و اخذوا باطرا

ف الارض زحفا زحفا) ای سیرا سیرا (و صفا صفا) فهنا صف من المجاهدین و هناک صف، حتی استولوا علی اطراف الارض و جوانبها (بعض هلک) فی الحرب بان قتل (و بعض نجا) رجع سالما غانما (لا یبشرون بالاحیاء) ای اذا قیل لاولئک المجاهدین ان فلانا بقی حیا و لم یقتل فی المعرکه لا یفرحون بحیاته، لانهم لا یرون فی الموت حزنا و هما، اذ یعلمون ان القتل فی سبیل الله شرف و مثوبه (و لا یعزون عن الموتی) ای اذا مات قریب احدهم فی الجهاد، لا یعزیه اصحابه بموت قریبه لانهم لا یرون الموت فی سبیل الله فجیعه تستحق ان یعزی قریب المیت، بسبب موت قریبه. (مره العیون من البکاء) من خوف الله سبحانه، جمع امره و هو من فسد عینه (خمص البطون من الصیام) جمع اخمص بمعنی الضامر الهزیل (ذبل الشفاعه) ذبل جمع ذابل به معنی الیابس، و شفاه جمع شفه (من الدعاء) فان المکثر (من الدعاء) و الکلام ییبس فمه، لتبخر الماء بالحراره الحاصله من الحرکه. (صفر الالوان من السهر) ای سهر اللیل بالصلاه و القرآن و الدعاء، جمع اصفر. (علی وجوهم غبره الحاشیعن) فان الانسان الحاشع ینکسر وجهه خشوعاء او المراد الغبار الحاصل من السجود علی الارض (اولئک) الذین وصفتهم بتلک الاوصاف (اخوانی الذاهبون) ال

ی الحیاه الاخری. (فحق لنا ان نظما الیهم) کما یظما الانسان و یتطلب الماء (و نعض الایدی) اسفا (علی فراقهم) فان الانسان المتاسف یعض علی اصابعه لیخفف من همه. (ان الشیطان یسنی لکم طرقه) سناه بمعنی سهله (و یرید ان یحل دینکم عقده عقده) کما تحل عقد الخیط، و المراد ترکهم لشریعه شریعه من شرائع الاسلام. (و یعطیکم ب) عرض (الجماعه) و الاجتماع (الفرقه) و التفرق (فاصدفوا) ای اعرضوا (عن نزغاته) جمع نزغه، بمعنی الحث (و نفثاته) کانه ینفث ای ینفخ فی قلب الانسان و یحثه علی العصیان. (و اقبلوا النصحیه منن اهداها الیکم) یوید نفسه الکریمه علیه‌السلام فانه کان یهدی النصحیه الیهم. (و اعقلوها) ای احبسوا النصحیه (علی انفسکم) بمعنی ملازمه النفس لها، و عدم ترکها تذهب ادراج الاهمال.

خطبه ۱۲۱

[صفحه ۲۴۷]

قاله للخوارج و قد خرج الی معسکرهم و هم مقیمون علی انکار الحکومه (فقال علیه‌السلام): (اکلکم) ایها المنکرون للحکومه (شهد معنا صفین) ای حضر فی تلک الواقعه التی صارت سببا لظهور الخوارج اثر قصه التحکیم؟. (فقالوا: منا من شهد و منا من لم یشهد) لانه التحق بخوارج صفین جماعه اخری من اثر دعایه الخوارج. (قال): (فامتازوا فرقتین) ای جماتین (فلیکن من شهد صفین فرقه و من لم یشهدها فرقه حتی اکلم کلا بکلامه) فلان الانسان الحاضر فی محل لیس کالغائب. (و نادی الناس) ای اخذوا یتکلمون و یصیحون- کما هی العاده فی المثل هذه المواقف. (فقال امسکوا عن الکلام) ای اسکتوا (و انصتوا لقولی) ای استمعوا (و اقبلوا بافئدتکم) جمع فواد بمعنی القلب (الی فمن نشدناه شهاده) ای طلبنامنه ان یشهد (فلیقل بعلمه فیها) ای فی تلک الشهاده (ثم کلمهم علیه‌السلام بکلام طویل) (منه) (الم تقولوا عند رفعهم المصاحف) زاعمین انهم یدعون الی حکم القرآن فی حال کون رفعهم کان

(حیله و غیله) ای اغتیالا- بمعنی اخذ الطرف بالمکروه فجئه و بدون سابق علم. (و مکرا) ای احتیالا للفرار من الحرب (و خدیعه) ای غشا لاصحاب الامام علیه‌السلام: (اخواننا) متعلق ب(تقولوا) (و اهل دع

وتنا) ای ان اهل الشام اخوان لنا فی الدین، و اهل دعوه الاسلام- مثل نحن- (استقالونا) ای طلبوا منا ان نقیلهم و نترک الحرب معهم (و استراحوا الی کتاب الله سبحانه) ای طلبوا الراحه الی الکتاب لیریحهم الکتاب تعب الاختلاف و الاشقاق (فالرای القبول منهم و التنفیس عنهم) یقال نفس عنه اذا رفع همه و غمه. (فقلت لکم: هذا) الذی یطلبون (امر ظاهره یمان و باطنه عدوان) لانهم یریدون بذلک وقف القتال لیستعیدوا نشاطهم و یبدوا به من جدید، قاصدین استمرار تعدیهم. (و اوله رحمه) لانه توقیف للقتال و استراحه (و آخره ندامه) حیث تندمون بترککم، لهم و قد اشرفتم علی الانتصار (فاقیموا علی شانکم) ای المحاربه (و الزموا طریقتکم) فی عدم انهاء القتال. (و عضوا- علی الجهاد- بنواجذکم) هی الطواحن فاذا عض الانسان علیها قویت اعصاب راسه، و یکون اکثر استعداد للحرب لتزید الحراره فی الراس، الدافعه نحو الاقدام. (و لا تلتفتوا الی ناعق نعق) ای صائح صاح، و المراد به ابن‌العاص الذی دعا الی ترک المحاربه و تحکیم القرآن (ان اجیب) ذلک الناعق الی ما دعی (اضل) اتباعه (و ان ترک ذل) لانهزام معسکره و انبطال امره. (و قد کانت هذه الفعله) ای صارت هذه الهیئه من الفعل، فان (فعله)

بالفتح بمعنی الهیئه (و قد رایتکم اعطیتموها) ای انتم الذی اعطیتم هذه الصوره للواقعه بعصیانکم امری فی استمرار القتال، و التحاکم الی کتاب الله- الذی رفع ابن‌العاص حیله و مکرا. ثم بین الامام علیه‌السلام انه سواء قبل انهاء الحرب و الاحتکام الی الکتاب او لم یقبل کان علی حق، لان الکتاب فی الحالین معه. (و الله لئن ابیتها) ای هذه الفعله- یعنی انهاء الحرب- (ما وجبت علی فریضتها) ای لم یکن واجب علی انهاء الحرب، و فریضتها یعنی ثبوت الفعله- و قد ارید بالفعله انهاء الحرب. (و لا حملنی الله ذنبها) ای لم یکن علی ذنب فی اباء انهاء الحرب، اذ کان آباء الامام لمصلحه المسلمین و الاسلام. (و و الله ان جئتها) ای الفعله بمعنی انهاء الحرب، ای قبلت الانهاء و ترکت الحرب باختیاری. (این للمحق الذی یتبع) فکانت دعوه ابن‌العاص فی اتباع الکتاب لا تضرنی اذ الکتاب یعینی خلفا و قائدا (و ان الکتاب لمعی ما فارقته مذصحبته) ای لم اخالف احکامه من یوم اسلمت- حسب الظاهر فلم اکن اخشی ان اتحاکم الی الکتاب، و انما کان ابائی لانی اعلم بمکیده القوم. (فلقد کنا مع رسول الله صلی الله علیه و آله) نتبع الکتاب حیث الوقت حرج و الازمه شدیده- فکیف نفارق الکتاب فی هذا

الظرف، و لیس الامر بذلک التحرج. (و ان القتل لیدور علی الاباء و الابناء) بمعنی ان المسلم کان یقتل اباه الکافر و ابنه الکافر. (و الاخوان و القرابات) فلم نفر من المیدان و لم نخالف الکتاب انسیاقا مع العواطف (فما نزداد علی کل مصیبه و شده الا ایمانا) فان الانسان کلما ضحی بشیء غال لدیه، فی سبیل هدف خاص یزداد تعلقه بذلک الهدف. (و مضیا علی الحق) نمضی فی سبیل الحق بلا رجوع او ارتداد (و تسلیما للامر) الذی امرنا الله سبحانه من اقسام الفرائض (و صبرا لی مضض الجراح جمع جرح و مضضها المها. (و لکنا) الیوم لیس الامر بتلک العصوبه (انما اصبحنا نقاتل اخواننا فی الاسلام) و هو اهون علی النفس عن قتال الاباء و الابناء (لما دخل فیه) ای فی اسلام هولاء الاخوان (من الزیغ و الاعوجاج) حیث خلفوا طاعه ولی الامر و انضووا تحت لواء الباطل. (و الشبهه و التاویل) حیث یشبهون الباطل بالحق و یولون الحق بغیر معناه. و الحاصل انا علی منهاج واحد فقد کنا نقاتل فی اول الاسلام لارساء دعائم الاسلام، و نقاتل الان لتقویم ما اعوج من امره، و الهدف فی کلا الامرین واحد. (فاذا طمعنا فی خصله) ای فی امر (یلم الله به شعثنا) ای یجمع به تفرقنا، و ذلک بدخول هولاء فی الط

اعه و نبذهم العناد و العصیان. (و نتدانی بها) ای نقترب بسبب تلک الخصله بعضنا من بعض (الی البقیمه فیما بیننا) ای الی بقیه الاسلام التی یتمسک الطرفان بها (رغبنا فیها) ای فی تلک الخصله (و امسکنا عما سواها) من الاختلافات التی لا تعود الی جوهر الاسلام، و تقدیر الکلام: فاذا طمعنا فی لم الشعث، حاربنا رغبه فی الاجتماع، و قد تحصل ان الامام علیه‌السلام احتج علیهم بامرین: الاول: انهم هم الذین طلبوا الحکومه فلم یکن ذلک من الامام علیه‌السلام. الثانی: ان الامام سواء حارب او انهی المحاربه فهو علی

حق، فان محاربه الامام کانت للاسلام، فلا ماخذ علیه، و ترکه کان للرجوع الی حکم القرآن، و القرآن یعینه دون عدوه.

خطبه ۱۲۲

[صفحه ۲۵۲]

(قاله لاصحابه فی ساحه الحرب) بصفین و فیه تعلیمهم لکیفیه المحاربه (و ای امریء منکم) معاشر اصحابی (احس من نفس رباطه جاش) ای قوه القلب (عند اللقاء) ای لقاء العدو (و رای من احد من اخوانه فشلا) و ضعفا (فلیذب عن اخیه) فلیدافع عنه (بفضل نجدته) ای شجاعته (التی فضل بها علیه) ای فضل بتلک الشجاعه علی اخیه (کما یذب عن نفسه) و هذا بالنتیجه عائد الی نفسه لان نصره الانسان تتوقف عمل نصره اقرانه جمیعا. (فلو شاء الله لجعله مثله) فی ضعف القلب و الفشل، فاذا تفضل الله علیه بالشجاه فلیشکر ربه فی بذلها لصدیقه الفاشل الضعیف. (ان الموت طالب حثیث) ای یطلب الناس بشده (لا یفوته المقیم) فی محله (و لا یعجزه الهارب) الذی یهرب من الموت و هذا الکلام من الامام دفع، لان یقول القوی انی اخاف ان نصرت اخر ان اقتل دونه. (ان ارکم الموت القتل) لان الانسان لابد ان یموت، فاذا قتل فی سبیل الله ادرک الثواب، و اذا مات، لم یدرک ثوابا، و الامر کائن لا محاله، فلماذا لا یدرک الانسان ما فیه فضل. (و الذی نفس ابن ابی‌طالب بیده) هذه حلف بالله سبحانه، مع اشتماله علی التهدید- انکان المطلب علی خلاف الواقع-. (لالف ضربه بالسیف) فی سبیل الله (اهون علی م

ن میته علی الفراش) و معنی الهوان، کونه محبوبا لدی، لما اعلم من الثواب فیه.

خطبه ۱۲۳

[صفحه ۲۵۳]

(و منه) ای بعض هذا الکلام (و کانی انظر الیکم) معاشر المحاربین فی رکابی (تشکون کشیش الضباب) جمع ضب و هو حیوان معروف، فانها اذا ازدحمت سمع لجلودها صوت خاص، یسمی بالکشیش، و المراد حکایه حال اصحابه عند الهزیمه من جیش الاعداء، و لعل ذلک بعد قتله علیه‌السلام و سیطره معاویه علی البلاد. (لا تاخذون حقا و لا تمنعون ضیما) ای ظلما (قد خلیتم و الطریق) ای خلی لکم الطریق، فان القوم یسیرون فی طریق الدنیا، اما طریق الاخره، فقد خلی لکم. (فالنجاه للمقتحم) ای للذی یسلک طریق الاخره، و انما سماه اقتحاما لما فی طریق الاخره من الشدائد (و الهلکه) ای العقاب و العذاب (للمتلوم) ای للمتباطی و المتوقف، و هو الذی لا یسلک طریق الاخره.

خطبه ۱۲۴

[صفحه ۲۵۴]

(و منه): فی حثهم علی القتال (فقدموا الدارع) ای لیکن الذی لبس الدرع فی مقدمه الصفوف لعدم تاذیه بنبال القوم و رماحهم (و اخروا الحاسر) الذی لا درع له (و عضوا علی الاضراس) ای اضغطوا بعضها علی بعض (فانه) الی العض (انبی للسیوف عن الهام) من بنا السیف اذا رفعته الصلابه من موقعه فلم یقطعه، فان الانسان اذا عض علی نواجذه تصلبت اعصاب راسه و جلدته، فیکون اقوی فی الصلابه و یقل تاثیر السیف علی راسه حینئذ، وهام، جمع هامه، بمعنی الراس. (و التووا فی اطراف الرماح) ای اذا جائکم طرف رمح الاعداء، فامیلوا ذلک الجانب و اعطفوه، حتی لا یصل الیکم الرمح. (فانه) ای الالتواء (امور للاسنه) اسنه، جمع سنان، و هو المرح، و معنی امور: اشد فعلا للمور، ای الاضطراب، لان الانسان اذا التوی، اضطرب جانبه المقصود بالرمح فلم یتمکن الرمح من النفوذ فیه، بل انزلق عنه (و غضوا الابصار) و الظاهر ان المراد بالغض تضییق الجفون لیری قلیلا، لا الغمض، (فانه) ای الغض (اربط للجاش) ای اکثر

تقوینا للقلب (و اسکن للقلوب) فان الانسان اذا نظر الی الاعداد هاله کثرتهم و اضطرب قلبه و خاف اما اذا غض بصره لم یر الا ما امامه و ذلک شیء قلیل فیقوی قلبه فی المحاربه.

(و امیتوا الاصوات) ای لا تتکلموا (فانه اطرد للفشل) فان المتکلم یذهب بعض قواه فیکون اقرب الی الفشل، اما الساکت فقواه متجمعه فی باطنه مندفعه نحو عمله فیکون اطرد للفشل. (و رایتکم) ای لو انکم (فلا- تمیلوها) فان میل الرایه موجب لریبه البعید فیظن انها مشرفه علی السقوط (و لا- تخلوها) ای لا تفعلوا بها ما یوجب خللا، لان الرایه علامه البقاء و الاستمرار فی الجهاد. (و لا تجعلوها الا بایدی شجعانکم و المانعین الذمار منکم) الذمار ما یلزم علی الانسان حفظه من عرض او مال او ما اشبه، ای الاشخاص الذین لهم نفسیه منع الذمار عن الاعداء فانهم اکثر ایثارا للنفس فی سلب التحفظ علی کیانهم، فلا یتخلون علی اللواء بمجرد خوف او تعب. (فان الصابرین علی نزول الحقائق) ای الذین یصبرون اذا نزلت بهم نازله (هم الذین یحفون برایاتهم) ای یکتنفون بها و یحیطون حولها لئلا تسقط فیفشلوا و یلاموا. (و یکتنفونها حفا فیها) ای جوانبها ای یدورون فی جوانبها تحفظا لها عن الاعداء. (ورائها و امامها) تفسیر لحفا فیها (و لا یتاخرون عنها فیسلموها) بید الاعداء (و لا یتقدمون علیها) بان یجعلونها وراء ظهرهم (فیفردوها) فان افراد الرایه محل خطر السقوط الذی فیه انهزام الجیش. (ا

جزا امرو قرنه) فعل ماضی بمعنی الامر، و اجزء بمعنی یکفی، ای فلیکف کل شخص منکم قرنه- ای مثله- من الاعداء (و آسی اخاه بنفسه) ای لیواسی اخاه بنفسه، بان یقدم له ما یتمکن من العون. (و لم یکل قرنه الی اخیه) بان یفر هو من مقابله قوه من الاعداء، حتی یذهب القرن الی صدیقه (فیجتمع علیه) ای علی ذلک الصدیق (قرنه و قرن اخیه) فان الکافر اذا لم یجد المسلم الذی کان یقاتله لوی عنانه الی مسلم آخر، فیجتمع علی ذلک المسلم کافران. (و ایم الله) حلف بالله سبحانه (لئن فررتم من سیف العالجه) ای سیف الدنیا، الذی بایدی اعدائکم فرار من خوف الموت (لا تسلموا من سیف الاخره) ای عذاب الله سبحانه المهییء لمن فر عن الزحف (و انتم لهامیم العرب) جمع لهمیم، و هو السابق من الانسان او الخیل، ای السابقون الی کل خیر، فان الکوفه کانت معروفه بالبساله و الشجاعه. (و السنام الاعظم) السنام ما علی ظهر البعیر من الارتفاع، یمثل به المترفع (ان فی الفرار موجده الله) ای غضبه (و الذل اللازم) فان الانسان الذی ینتصر عدوه علیه یلزمه الذل و العار (و العار الباقی) حتی بعد موته، حیث یذکر فیعیر. (و ان الفار لغیر مزید فی عمره) فان العمر لا یطول بالفرار، کما لا یقصر بالوقوف

(و لا- محجوز بینه و بین یومه) المقدر فیه موته، ای لا- یتمکن من ان یحجز و یمنع عن الموت اذا جاء وقته. (الرائح الی الله) المراد المیت الذی له عمل صالح- کالمشهد فی سبیل الله- (کالظمان یرد الماء) فکما یفرح و یروی الماء غلته کذلک یفرح المیت فی سبیله سبحانه و یتنعم بمختلف انواع النعیم. (الجنه تحت اطراف العوالی) جمع عالیه بمعنی الرمح، و المعنی ان الجنه انما تتحصل من الاستشهاد تحت ظلال الرمح، او مطلق الجهاد و ان لم یستهشد الانسان. (الیوم تبلی الاخبار) ای تظهر اخبار کل انسان، مما کان یظهر انه شجاع او ثابت او ما شاکل ذلک، فان الحرب مختبر الرجال. (و الله لانااشوق الی لقائهم) ای لقاء الاعداء، لنیل ثواب الجهاد (منهم الی دیارهم) فان الشوق الی الدیار اقل من شوق المومن الی الجنه. (اللهم فان ردوا الحق) و لم یقبلوا (فافضض جماعتهم) ای فرقهم (و شتت کلمتهم) ای اجعل کلام واحد یخالف کلام الاخر، حتی یقع التنافر بینهم من جراء اختلافهم. (و ابسلهم) ای اسلمهم للهلاک (بخطایاهم) ای بذنوبهم، و المعنی عجل العقوبه علیهم بما اذنبوا، و لا توخر هلاکهم (انهم) ای الاعداء (لن یزولوا عن مواقفهم دون طعن دراک) ای متدارک متتابع (یخرج منه) ای من مواضع ذ

لک الطعن (النسیم) ای الهواء، و المعنی انهم مستمیتون، فاللازم ان یتخذ اصحابنا اهبتهم للقائهم. (و) دون (ضرب یفلق) ای یکسر (الهام) ای الراس (و یطیح العظام) فان الضرب اذا کان شدیدا تطایرت منه صغار العضام، فتسقط علی الارض. (و یندر) ای یخرج (السواعد) جمع ساعد من الید (و الاقدام) ای یخرجها عن مراکزها (و حتی یرموا بالمناسر) جمع منسر، القطعه من الجیش (تتبعها المناسر) ای بتوالی قطعات الجیش بعضها اثر بعض. (و یرجموا بالکتائب) جمع کتیبه بمعنی الجیش، او قسم خاص منه (تقفوها) ای

تتبعها (الحلائب) جمع حلبه، هی الجماعه من الخیل تجتمع للنصره. (و حتی یجر ببلادهم الخمیس) ای یذهب الی بلادهم الجیش، و سمی الجیش خمیسا لاشتماله علی الایمن و الایسر و المقدم و الخلف و القلب. (یتلوه الخمیس) ای جیش وراء جیش (و حتی تدعق) یقال دعق الطریق اذا وطئه وطئا شدیدا (الخیول فی نواحر ارضهم) ای اقاصی ارضهم تشبیها بالنحر الذی هو آخر الجسد، او المراد المواضع المهمه، کما ان النحر موضع مهم اذا خنق مات الانسان. (و باعنان مساربهم و مسارحهم) اعنان الشیء اطرافه، و المسارب جمع مسرب بمعنی المذهب، و المسارح جمع مسرح، بمعنی محل سرح الماشیه، و قد کان الامام علیه

السلام یعلم مقدار استعداد الاعداء و لذا حرض اصحابه بمثل هذه التحریضات البالغه، و هی دستور لکل من یرید الظفر علی اعداء مجهزین.

خطبه ۱۲۵

[صفحه ۲۶۰]

(فی التحکیم) و ذلک بعد ان سمع علیه‌السلام قصه الحکمین (انا لم نحکم الرجال) کان الامام علیه‌السلام یرید بذلک ان ینقض کلام الخوارج الذی قالوا قد حکمت الرجال فی دین الله. (و انما حکمنا القرآن) بان ینظرا فیه فیحکما علی طبق امره (و هذا القران انما هو خط مسطور بین الدفتین) هما الصفحتان من جلد تحویان علی اوراق المصحف الشریف. (لا ینطق بلسان) اذ لا لسان له (و لابد له من ترجمان) یترجم و یبین المراد منه (و انما ینطقه عنه الرجال) العارفون لمعناه، و هذا نقض لکلام الخوارج حیث قالوا لا حاجه الی التحکیم بعد وجود کتاب الله سبحانه، فان الامام علیه‌السلام یذکر ان القرآن صامت فلابد له من رجال یعرفون معناه لیبینوا ما فیه من الاحکام. (و لما دعانا القوم) ای اصحاب معاویه (الی ان نحکم بیننا القرآن لم نکن الفریق المتولی) ای المعرض (عن کتاب الله تعالی). (و قد قال الله سبحانه: (فان تنازعتم فی شیء فردوه الی الله و الرسول)) فان الامام انما اعرض عن التحکیم لانه کان یعلم انه مکیده، و لم یکن اعراضه عن الکتاب. (فرده الی الله) فی قوله سبحانه: (ردوه الی الله) (ان نحکم بکتابه) فیما یوجد فی الکتاب من الاحکام. (و رده الی الرسول) ف

ی قوله سبحانه: (و الرسول) (ان ناخذ بسنته) فی ما لم یوجد فی الکتاب (فاذا حکم بالصدق) بان لم یکن القصد المکیده (فی کتاب الله) بان بین المراد من الکتاب کتطبیق آیه: (و اولی الامر منکم) علی الامام. (فنحن احق الناس به) ای بالحکم، او بالکتاب (و ان حکم بسنته رسول الله صلی الله علیه و آله) کقوله صلی الله علیه و آله و سلم: علی مع الحق و الحق مع علی. (فنحن اولاهم) ای اولی الناس، او اولی من معاویه و اصحابه (به) ای بحکم السنه. (و اما قولکم) ای الخوارج (لم جعلت بینک و بینهم اجلا فی التحکیم)؟ فان الامام علیه‌السلام جعل مده الحکم سنه، حتی ینظر الطرفان فی تلک المده و یحکما بما یوافق الکتاب، و قد کان الخوارج یوجهون النقد علی الامام فی ضرب هذه المده و حجتهم فی النقد ان معاویه یتقوی فی مده المهله و یستعید نشاطه للمحاربه من جدید، لکن کلام الخوارج کان فاسدا، فان المده کانت لابد منها کما ضرب الرسول صلی الله علیه و آله و سلم مده فی قصه الحدیبیه، و ذلک لان امر الثورات لیس کقضاء عادی بین نفرین یفصل فی یوم او ساعه، و انما یحتاج الی مده من الامر، لتهیئه الظروف للتفاهم، و تقریب وجهات الانظار. و لا باس ببیان صوره الکتاب: (بسم الله الرحما

ن الرحیم، هذا ما تقاضی علیه علی بن ابی‌طالب و معاویه بن ابی‌سفیان قاضی علی بن ابی‌طالب علی اهل العراق و من کان معه من شیعته من المومنین و المسلمین، و قاضی معاویه بن ابی‌سفیان علی اهل الشام و من کان من شیعته من المومنین و المسلمین انما ننزل عند حکم الله تعالی و کتابه و لا یجمع بیننا الا ایاه و ان کتاب الله سبحانه بیننا من فاتحته الی خاتمته نحیی ما احی القرآن و نمیت ما امات القرآن، فان وجد الحکمان ذلک فی کتاب الله اتبعاه، و ان لم یجداه اخذا بالسنه العادله غیر المفرقه، و الحکمان عبدالله و عمر بن العاص، و قد اخذ الحکمان من علی و معاویه و من الجندین انهما آمنان علی انفسهما و اموالهما و اهلهما، و الامه لهما انصار و

على الذين يقضيان عليه و على المومنين و المسلمين من الطائفتين عهد الله ان يعمل بما يقضيان عليه فيما وافق الكتاب و السنه و ان الامن و الموادعه و وضع السلاح متفق عليه بين الطائفتين الى ان يقع الحكم، و على كل واحد من الحكمين عهد الله ليحكمن بين الامه بالحق، لا بما يهوى و اجل الموادعه سنه كامله، فان احب الحكمان ان يعجلا الحكم عجلاه، و ان توفى احدهما فلامير شيعته ان يختار مكانه رجلا لا يالوا الحق و العدل و ان

توفى احد الاميرين كان نصب غيره الى اصحابه ممن يرتضيون امره و يحمدون طريقته، اللهم انما نستنصرك على من ترك ما فى هذه الحصيفه و اراد فيها الحادا او ظلما). و شهد فى الصحيفه من اصحاب على عليه‌السلام عشره و من اصحاب معاويه عشره. (فانما فعلت ذلك لتبين الجاهل) اى يفهم الامر (و يتثبت العالم) فى رايه ليتخلص من الشبهات (و لعل الله ان يصلح فى هذه الهدنه) اى مده الكف عن القتال (امر هذه الامه) بما لا يكون معه قتال بعد ذلك. (و لا توخذ باكظامها) جمع (كظم) محركه بمعنى مخرج النفس، و ذلك كنايه عن المضايقه و الاشتداد لعده المهله (فتعجل عن تبين الحق) بمعنى ان تتعجل قبل تبين الحق و ظهوره. (و تنقاد لاول الغى) اى ما يبدو من الضلال، فان الجاهل ينساق وراء كل ناعق و يتجاوب لكل حركه.

[صفحه ۲۶۳]

ان افضل الناس عند الله من كان العمل بالحق احب اليه) هذا لبيان ان المده و لو كانت توجب الصعوبه على، لكن ذلك حق، و اللازم ان يتبع الانسان الحق و ان اوجب صعوبه عليه (و ان نقصه) الحق و (كرثه) اى اوجب شده الغم عليه. (من الباطل) متعلق باحب اليه (و ان جر اليه فائده و زاده) عطف على (جر) اى زاده فائده (فاين يتاه بكم) خطاب مع الخوارج، اى الى اين تضلون. (و من اين اتيتم)؟ اتاه، اى خدعه و اغفله اى من ان صار سبب هلاككم، و الى اى المهالك تذهبون، بعد وضوح الحجه و الاستفهام انكارى. (استعدوا للمسير الى قوم) اى اصحاب معاويه (حيارى عن الحق) جمع حيران (لا يبصرونه) اى لا يرون الحق (و موزعين) من اوزعه اى اغراه (بالجور) فان معاويه اغراهم بالظلم و الجور. (لا يعدلون به) اى لا يجعلون شيئا عدلا للجور الذى يرتكبونه (جفاه) من جفا، بمعنى ظلم و ابتعد (عن الكتاب) اى القرآن (نكب) جمع ناكب بمعنى المائل (عن الطريق) لا-يستقيمون فيه و انما يمشون فى الطرق المعوجه، ثم اظهر الامام اشمئزازه عن اصحابه بقوله: (ما انتم بوثيقه يعلق بها) اى بعروه محكمه يستمسك بها (و لا زوافر) جمع زافره و هى انصار الرجل و اعوانه (عز) اى انصار موجب للعز و الشر

ف (يعتصم اليها) اى يتمسك الشخص بها و يوجبون له عزه و رفعه. (لئبس حشاش نارالحرب انتم) حشاش جمع حاش، من حش النار بمعنى اوقدها، اى ليئس الموقدون لنار الحرب انتم، و شبهت الحرب بالنار، لانها كالنار، تفنى الاشياء. (اف لكم) كلمه تضجر و تنفر و (لكم) لبيان جهه الضجر، و انه من جهتكم. (لقد لقيت منكم برحا) اى شده و عنتا (يوما اناديكم و يوما اناجيكم) اى سواء كنتم بعيدين عنى او قريبين، فلا-بعدكم بمريح و لا قربكم بمفيد. (فلا احرار عند النداء) للحرب و عنده، فان الانسان الحر يجيب المنادى للحرب لانه يعلم ان الحرب عزه و شرفه و بقاء اهله و بلده، بخلاف العبد الذى لا-علاقه له، فانه لا يفرق لديه تغلب اى الطرفين، فانه لا علاقه له بهذا الطرف و لا بذاك الطرف. (و لا اخوان ثقه عند النجاء) النجاء الافضاء بالسر، من النجوى اى لا يوثق بكم فى اباحه السر و اظهار الضمير للمشاوره و المباحثه.

خطبه ۱۲۶

[صفحه ۲۶۶]

(لما عوتب على التسويه فى العطاء) فقد كان الرسول صلى الله عليه و آله و سلم يسوى فى العطاء بين المسلمين، سواء كان المال من الغنائم او الزكواه او ما اشبه، اما من جاء بعده ممن ادعى الخلافه فقد كانوا يتفاضلون، خلاف سنه الرسول صلى الله عليه و آله و سلم، حتى جاء الامام عليه‌السلام فاخذ فى التسويه و ذلك مما لم يرق للذين اعتادوا الفضل فى زمن الثلاثه، فعاتبوه بما فعل، و ذكروه له

انه علیه‌السلام ان استمر فی هذه الطریقه ادی ذلک الی تفرق اصحابه، و فاته النصر، فاجاب الامام علیه‌السلام بهذا الجواب: (اتامرونی ان اطلب انصر بالجور) ای ان اکون منتصرا بسبب اعطاء حق العضیف الی القوی الذی هو جور و ظلم (فیمن ولیت علیه) متعلق (بالجور) ای اجور علی الرعیه التی ملکت زمام امرها. (و الله ما اطور به) من طار یطور، بمعنی حام حول الشیء، ای الا احوم حول ذلک و لا اقاربه. (ما سمر سمیر) ای مادام یسمر سامر، و السامر هو المتحدث باللیل، و هذا کنایه عن الابدیه فی عدم جوره، لان السمر مستمر مع بقاء الانسان. (و ما ام نجم فی السماء نجما) ای مادام یقصد بعض النجوم بعضا، و ذلک کنایه عن سیرها، فانها بحرکاتها، تری کالقاصد. (لو کان المال لی)

ملکا شخصیا (لسویت بینهم) ای بین الناس فی العطاء (فکیف) لا اعدل (و انما المال مال الله) و قد امر سبحانه بالتسویه، فاولی بان اسوی بین الرعیه. (الا ـ و ان اعطاء المال فی غیر حقه تبذیر و اسراف) لان الله سبحانه جعل للمال موارد خاصه، فاذا صرف فی غیر تلک الموارد، کان تبذیرا. (و هو) ای اعطاء المال فی غیر حقه (یرفع صاحبه فی الدنیا) لتقویه صاحب الاطماع للمعطی (و یضعه فی الاخره) لانه عصی الله سبحانه فی صرفه المال فی غیر مصرفه المقرر. (و یکرمه فی الناس) لمدح الاخذین له (و یهینه عند الله) لعصیانه له تعالی (و لم یضع امرو ماله فی غیر حقه) المقرر شرعا (و لا عند غیر اهله الا حرمه الله شکرهم) اذ الاخذ ذو الطعم لا یعرف حقا، حتی یشکر المعطی، و لو عرف الحق لم یطمع فی ازید من نصیبه. (و کان لغیره) ای غیر المعطی (ودهم) ای حب الاخذین، فهم یاخذون من هذا المال و یحبون غیره. (فان زلت به النعل) کنایه عن سقوط المعطی سقوطا مالیا او اجتماعیا او ما اشبه (یوما) فی یوم من الایام. (فاحتاج الی معونتهم) ای ان یعینه الاخذون لماله. (ف) هم (شر خدین) الخدین الصدیق (و الام خلیل) ای اکثر الاخلاء لئامه، فان مع یطمع فی مال الانسان لا یهبه حقه فما دام له م

ال و رفعه حام حوله، اما اذا سقط، ترکه لیحوم حول ذی مال آخر.

خطبه ۱۲۷

[صفحه ۲۶۸]

و فیه یبین بعض احکام الدین و یکشف للخوارج الشبهه و ینقض حکم الحکمین فی الاعتراض علی الخوارج، فانهم قالوا بان الامام کفر- لانه علیه‌السلام قبل التحکیم فی دین الله- و قالوا للامام تب، لکن الامام علیه‌السلام لم یقبل مقالهم، و بین لهم انه لم یخطا حتی تجب علیه التوبه، فاخذوا یحاربون الامام و المسلمین عامه، یفسدون فی الارض و یقتلون الناس، بلا مبرر الا هوی و جهاله ضلاله. (فان ابیتم الا ان تزعموا انی اخطات و ظللت) بقبولی للتحکیم (فلم تظللون عامه امه محمد صلی الله علیه و آله) فان ضلال الخلیفه لا یوجب ضلال الامه (بضلالی) ای بسبب ضلالی. (و تاخذونهم بخطئی) و عصیانی (و تکفرونهم بذنوبی) و قد قال سبحانه: (لا تزر وازره وزر اخری). (سیوفکم علی عواتقکم) جمع عاتق ما بین المنکب و العنق یوضع السیف هناک استعداد للضرب. (تضعونها مواضع البر و السقم) ای تضربون بها المستحق و غیر المتسحق- و المراد السقم بنظرهم، لا بنظر الامام علیه‌السلام-. (و تخلطون) فی الضرب (من اذنب) بنظرکم- کالامام علیه‌السلام- (بمن لم یذنب) کعامه المسلمین و قد کان الخوارج ولدوا نظره مغلوطه- تابعا لنظرتهم المغلوطه حول الامام علیه‌السلام- و تلک انه لا واس

طه بین الاسلام و الکفر فمن اذنب فهو کافر، و من لم یذنب فهو مسلم- و لیس هناک مسلم فاسق، یستحق الحد لفسقه، لا القتل لکفره، فاعرتض علیهم الامام علیه‌السلام بقوله: (و قد علمتم ان رسول الله صلی الله علیه و آله رجم الزانی المحصن) و هو الذی له زوج، فکانه قد تحصن عن ازنا بالزواج (ثم صلی علیه) صلاه الاموات، فلو کان کافرا- لزناه- لم یصل علیه النبی صلی الله علیه و آله و سلم (ثم ورثه اهله) ای اعطی میراثه لاهله بعد موته،لا لاهله قبل موته، بعد الزنا فان الانسان اذا کفر قسم امواله یوم کفره الی ورثته فی ذلک الیوم لا ورثته عند الموت. (و قتل) صلی الله علیه و آله و سلم (القاتل و ورث میراثه اهل) یوم قتل و لو کان کافرا بسبب قتله

کـان اللازم جعل میراثه حسب یوم ان قتل، لا یوم قتل. (و قطع) صـلی الله علیه و آله و سـلم یـد (السارق و جلـد الزانی غیر المحصن) الذی لا زوج له (ثم قسم علیهما من الفیء) ای الغنیمه (و نکحا المسـلمات) و لو کانا کفرا بالسرقه و الزنا، لم یکونا مسـلمین لیستحقا الغنیمه و یجوز للمسـلمات نکاحهن ایاهما. (فاخذهم رسول الله صلی الله علیه و آله بذنوبهم) ای عاقبهم حسب ذنوبهم (و اقام حق الله فیهم و لم یمنعهم) الرسول صلی الله علیه

و آله و سـلم (سـهمهم من الاسـلام) کالفیء الذی یعطی للمسـلم و ما اشـبه (و لم یخرج اسـمائهم من بین اهله) ای اهل الاسـلام، بان یعلن انهم کفـار داخلون فی زمره الکافرین. (ثم انتم شـرار الناس) ترتکبون الاثام بانفسـکم فکیف تکفرون مرتکبی الاثام و تصـرفون النظر عن انفسـکم. (و من رمی به الشـیطان مرامیه) ای انتم من وسائل الشیطان فی اضلال الناس تشبیه بمی یرمی بسهمه هدفه لیصطاد من وراء ذلک ما شاء. (و ضـرب به تیهه) ای سـلک به فی وادی الضـلاله، یقال ضـربت التیه ای سرت فی المتاهه، سمت الصحراء بها لانهـا محـل التیه و الضـلال عن الطریق. (و سـیهلک فی صـفنان) من النـاس، و المراد الهلاک، عاقبه و آخره (محب مفرط یـذهب به الحب الی غیر الحق) کالذین قالوا بالواهیه الامام علیه‌السـلام. (و مبغض مفرط یذهب به البغض الی غیر الحق) کالخوارج و النواصـب الذین سـبوا الامام علیه‌السـلام و نسبوه الی الفکر و العصیان (و خیر الناس- فی- حالا) تمیز لخیر (المنط الاوسط) ای القسم الاوسط و هم شیعته علیه‌السلام. (فالزموه) ای النمط الاوسط (و الزموا السواد الاعظم) فقد کان السواد الاعظم ذلک الیوم مع الامام علیه‌السلام، و انما کان مع الخوارج قله من الناس، و لیس المراد السواد الاعظم مطل

قا، و الا فاهل الباطل کالوثنیین و المحسیحیین اکثر من المسلمین. (فان ید الله مع الجماعه) ای قوه الله سبحانه- اذ الید بمعنی القوه- (و ایـاکم و الفرقه) ای التفرقه (فـان الشاذ من الناس للشـیطان) اذ من یترک الناس و یسـتبد بارائه یسـرع الیه الباطل، لانه لا یسـتفید الاراء الصـحیحه من المجتمع. (کمـا ان الشـاذ من الغنم للـذئب) حیث یخطفها، اذ لا یری الراعی علیها (الا من دعا الی هـذا الشـعار) الشـعار علامـه یتواضع جمـاعه من النـاس علیه لیعرفوا به جماعتهم عمن سواهم، و سـمی شـعارا کانه اللباس الملاصق الی جلـدهم- اذ البطانه تسـمی الشـعار، فی مقابل الظهاره المسـماه بالدثار- و مراده علیه‌السـلام بهذا الشعار المفارقه للجماعه التی هم علی حق. (فاقتلوه، و لو کان تحت عمامتی هذه) هذا لبیان عدم غرور الانسان بزهد صاحب الشـعار و صلاحه، و انما المیزان کونه مع الجماعه، او مخالفا لهم، فان من یخالف الجماه اذ لم یقتل کان ماده فساد و اخلال بالامن و الاجتماع. (و انما حکم الحکمان) ابوموسی و ابن‌العاص (لیحییا ما احیا القرآن و یمیتا ما امات القرآن) کما سـبق ذکره فی الکتاب الذی کتب بین الامام و معاویه. (و احیاوه) ای القرآن (الاجتماع علیه) لانه یوجب حرکه القرآن فی مجال

ات الحیاه و الحرکه من ملازمات الحیاه. (و اماتته الافتراق عنه) فانه یوجب عدم العمل بالقرآن (فان جرنا القرآن الیهم) ای الی معاویه و اصحابه (اتبعناهم) و سلمنا الامر الیهم (و ان جرهم) القرآن (الینا اتبعونا) و سلموا الامر الینا- و هذا لکلام من الامام علیه‌السلام لبیان انه لم یعمـل عصـیانا بتحکیم القرآن و جعل الحکمین. (فلم آت- لا ابالکم- بجرا) البجر الشـر، و اصل لا ابالکم کلمه تنقیص کانه لا ابـالهم لیرشـدهم و یودبهم، او دعـاء علیهم بـان یفقـدوا الاـب لیتشـتت شـملهم. (و لا ختلتکم) ای خـدعتکم (عن امرکم) بان جعلت الحکمین خدعه، فتاخذون ذلک علی (و لا لبسـته علیکم) بان اخفیت عنکم وجه الحقیقه لتشـتبهوا فی الامر. (انما اجتمع رای ملئکم) ای جماعتکم و ذوی الرای منکم (علی اختیار رجلین) الاشـعری و ابن‌العاص (اخذنا علیهما) العهود (ان لا یتعدیاالقرآن) فی حکمهما (فتاها) ای ضلا و انحرفا (عنه) ای عن القرآن (و ترکا الحق و هما یبصرانه) لان کلیهما کان یعلم ان الحق مع الامام. لکن الاشعری لم یعین الامام حقـدا علیه، حیث عزله الامام علیه‌السـلام عن منصـبه فی الکوفه، و ابن‌العاص ترک الامام انسـیاقا وراء شـهواته و ما وعده معاویه من ولایه مصر، فقد خدع ابن‌العاص

الاشـعری، و قال له: ان الفساد من هذین الرجلین علی و معاویه، فاللازم ان یخلع کل منا صاحبه، حتی یجتمع المسلمون و یعینوا خلیفه صالحـا لانفسـهم، و اغتر الاشـعری بکلاـم ابن‌العـاص، و فی یوم الاعلان، صـعد الاشـعری المنبر، و قال: ایها الناس انا خلعت علیا کما

نزعت هذا الخاتم من اصبعی. ثم صعد ابن‌العاص- و کان الاشعری یظن انه یفعل مثل ما فعل، بالنسبه الی صاحبه معاویه- و قال: ایها الناس استمعتم ان الاشعری خلع صاحبه؟ فانی قد نصبت صاحبی معاویه علی مسند الخلافه، کما وضعت خاتمی فی اصبعی ثم جعل خاتمه فی اصبعه، ثم لما نزل من المنبر، سبه الاشعری، و اخذ کل بلحیه الاخری، و لم تنحل الفتنه، و انما زادت. (و کان الجور) و الانحراف (هواهما) ای الاشعری و ابن‌العاص (فمضیا علیه) تارکین الحق و العدل (و قد سبق استثناونا علیهما) ای ان تفویضنا لهما لم یکن مطلقا، بل استثنینا العمل برایهما، فهما لم یکونا حکمان حتی فی نفاذ مثل هذا الرای- (فی الحکومه بالعدل و الصمد للحق-) ای العصود و الثبات للحق، هذه جمله معترضه لبیان مقدار تفوضیهما فی الامر (سوء رایهما و جور حکمها) مفعول (استثنینا)

خطبه ۱۲۸

[صفحه ۲۷۵]

(فیما یخبر به عن الملاحم بالبصره)، و کان ذلک بعد موقعه الجمل (یا احنف) و قد کان والیا للامام علی البصره (کانی به) ای بصاحب الزنج و اسمه علی بن محمد، و کان یدعی انه من آل الرسول صلی الله علیه و آله و سلم، ثار و اجتمع حوله کثیره من العبید و الصعالیک، و قتل فی البصره مقتله عظیمه، حتی ذکر بعض التواریخ ان قتلاه کانوا ثلثمائه الف، و اخیرا اغلب علیه الخلیفه العباسی و قتله. (و قد سار بالجیش الذی لا یکون له غبار) لعدم کونه جیشا له خیل ینشر الغبار، و انما کان اتباعه حفاتا. (و لا لجب) ای لا صیاح لهم (و لا قعقعه لجم) جمع لجام، لانه لم یکن لهم خیل حتی تکون لها لجم، و قعقعه اللجام صوته لدی الحرکه. (و لا حمحمه خیل) ای صوتها (یثیرون الارض باقدامهم) ای یظهرون الغبار بالاقدام، دن الخیول (کانها اقدام النعام) جمع نعامه، لعل التشبیه فی سهوله المشی و یسره فان النعام هکذا، و قل غیر ذلک (یومی بذلک الی صاحب الزنج) و انما قیل له ذلک، لان غالب جیشه کان من الزنج ای العبید، الذین اتی بهم من الزنج. (و یل لسکککم العامره) جمع سکه، و المراد خراب الطرق العامره بواسطه‌ی ثوره صاحب الزنج (و الدور المزخرفه) ای المزینه بالزخرف، و ه

و بمعنی الزینه (التی لها اجنحه کاجنحه النسور) المراد ما یخرج منها الی الجاده کالجناح، بقصد توسعه الغرف، و تظلیل الماره عن البرد و الحر. (و خراطیم) جمع خرطوم (کخراطیم الفیله) جمع فیل و المراد بها الاصده التی تحفظ الجناح. (من اولئک الذین لا یندب قتیلهم) (من) متعلق بویل، و الظاهر ان المراد بعدم ندبه القتیل انهم لا اهل لهم- لان اغلبهم من العبید- فلا یبکی احد لهم لذا قتلوا. (و لا یفتقد غائبهم) اذا غاب منهم احدا لم یکن احد یفتقده و یبحث عن احواله. (انا کاب الدنیا لوجهها) من کب الاناء، اذا کفئه، بمعنی انه زهد فی الدنیا فلم یعتن بشانها. (و قادرها بقدرها) ای معامل فی الدنیا بقدرها الحقیقی، لا ان اضعها فوق قیمتها، کما یفعل اهل الدنیا. (و ناظرها بعینها) ای انظر الی الدنیا بعین الدنیا ای بالعین التی ینبغی ان ینظر بها الی الدنیا لا بعین العظمه و الکبر-

[صفحه ۲۷۷]

(منه) و یومی علیه‌السلام به الی وصف الاتراک، الذین جائوا من الشرق، و هم المغول و خربوا بلاد الاسلام و قد کان حرکه هولاء بتحفیز المسیحیین، و الذی تمکن این یبقی من الاسلام باقیه امام زحفهم هم الشیعه بقیاده الامام الشیخ نصیرالدین الطوسی (ره)، کما ثبت ذلک فی التواریخ. (کانی اراهم) ای المغول (قوما کان وجوههم المجان) جمع مجن (المطرقه) و هی التی الزق بها الطراق- ککتاب- و هو جلد یقدر علی مقدارا الترس ثم یلزق به، و قد کان وجوه الاتراک فی الاستداره کالمجان و فی الخشونه کالمطرقه. (یلبسون السرق) الحریر الابیض، او مطلق الحریر (و الدیباج) ما کان فیه حریر (و یعتقبون الخیل) ای یحتبسونها لانفسهم و یمنعونها عن غیرهم. (العتاق) جمع عتیق، و هی الخیل الکریمه، فقد کان الاتراک اصحاب ترف و جمال (و یکون هناک استحرار قتل) ای اشتداده اصله من (الحر). (حتی یمشی المجروح علی المقتول) و قد اکثر الاتراک القتل فی ایران و العراق. (و یکون المفلت) الذی یفلت من ایدیهم و ینجو بنفسه (اقل من الماسور) الذی یاسرونه. (فقال له بعض اصحابه: لقد اعطیت یا امیرالمومنین علم الغیب..

فضحکک علیه‌السلام و قال للرجل- و کان کلبیا-): (یا اخا کلب لیس هو
بعلم غیب و انما هو تعلم من ذی علم) ای لیس هذا علما مبنی بالغیب ذاتا، و انما هو تعلم من الرسول صلی الله علیه و آله و سلم الذی علمه الله سبحانه. (و انما علم الغیب علم الساعه) ای وقت قیام القیامه (و ما عدده الله سبحانه بقوله: (ان الله عنده علم الساعه) (الایه) اشاره الی آخر الایه (فیعلم سبحانه ما فی الارحام) ای ارحام النساء (من ذکر او انثی و قبیح او جمیل و سخی او بخیل و شقی او سعید) و الظاهر ان المراد العموم، اما فی الجمله فیمکن ان یعلمه الوصی بواسطه الرسول صلی الله علیه و آله و سلم بامره سبحانه، کما قال سبحانه: (فلا یظهر علی غیبه احدا الا من ارتضی من رسول). (و من یکون فی النار حطبا) توقد به النار، کما قال سبحانه: (و قودها الناس و الحجاره) (او فی الجنان للنبیین مرافقا) ای مصاحبا و رفیقا. (فهذا) ای کل واحد من هذه الثلاثه (الساعه) و (ما فی الارحام) و (غایه کل انسان) (علم الغیب الذی لا یعلمه احد الا الله) تعالی (و ما سوی ذلک) المذکور (فعلم علمه الله نبیه فعلمنیه) فانا اعلمه بتعلیم الرسول ایای. (و دعا) الرسول صلی الله علیه و آله (لی بان یعیه) ای یحفظه و یضبطه (صدری) فلا انساه (و تضطم) ای تضم، باب افتعال من (الضم) بم
عنی الاشتمال (علیه جوانجی) ای اضلاعی، جمع جانحه، و المراد بذلک القلب، و حاصل الفرق علی ما بینه الامام علیه‌السلام ان فی الغیب امرین. الاول: ما یبدیه الله سبحانه للرسول صلی الله علیه و آله و سلم و یعلمه الرسول للاوصیاء. الثانی: ما لا یعلمه الله للرسول- و هو الامور الثلاثه- و عدم التعلیم غالبی، و الا فقد اخبر سبحانه بعض تلک الثلاثه لنبیه صلی الله علیه و آله و سلم، و اخبره النبی صلی الله علیه و آله و سلم للائمه- کما یظهر من بعض الاحادیث-.

خطبه ۱۲۹

[صفحه ۲۸۰]

(فی ذکر المکاییل و الموازین) للناس صالحهم و طالحهم یا (عباد الله انکم- و ما تاملون من هذه الدنیا- اثویاء) جمع ثوی کغنی بمعنی الضیف، ای مثلکم مثل الضیف، و مثل امالکم مثل امال الضیف، فکما ان الضیف لو امل آمالا کثیره کان ذلک باطلا، کذلک اذ کانت لکم آمالا طوالا، اذ لا تبقون فی الدنیا کثیرا حتی تدرکوا جمیع آمالکم. (موجلون) لکم اجل و مده محدوده (و مدینون) ای مطلوبون بالموت (مقتضون) من اقتضاه بمعنی طلبه، ای یطلبکم الموت، فلا بقاء لکم حتی تدرکوا امالکم، لکم. (اجل منقوص) ینقص کل یوم جزء منه (و عمل محفوظ) یحفظ کل ما عملتم لتجزون به فی الاخره. (فرب دائب) فی العمل، ای مستمر فیه لیله و نهاره (مضیع) اوقاته، حیث انه یعمل فیما لا ینفعه فی الاخره (و رب کادح) من کدح بمعنی تعب و اجهد نفسه (خاسر) لانه خسر عمره بدون ان یحصل علی ما یبقی له فی الاخره، و هاتان الجملتان لتحریض الانسان علی ان یصحح اعماله، و یجعلها بحیث ینتفع منها فی الاخره. (و قد اصبحتم فی زمن) المراد زمانه علیه‌السلام، بالقیاس الی زمان الرسول صلی الله علیه و آله و سلم (لا یزداد الخیر فیه الا ادبارا) لان الناس قد توجهوا الی الدنیا، حیث اعتادوا فی زمن ا
لخلفاء ذلک، و حیث انهم یستقبلون زمن معاویه الذی کان مادیا محضا. (و لا الشر الا اقبالا) فکلما ادبر الخیر اقبل الشر (و لا) یزداد (الشیطان فی هلاک الناس الا طمعا) لما یری من ادبارهم عن الاخره و اقبالهم علی الدنیا (فهذا اوان) جمع آن بمعنی الوقت (قویت عدته) ای عده الشیطان، لما یری من استیلاء معاویه علی بعض البلاد، و تفرق المسلمین (و عمت مکیدته) ای شملت کثیرا من الناس. (و امکنت فریسته) ای سهلت الفریسه التی یرید ان یفترسها، و المراد بالفریسه، اهل الباطل و الاثام، فانهم فریسه الشیطان یفترسهم لادخالهم فی النار، و تبعیدهم عن رحمه الله سبحانه. (اضرب بطرفک) ایها السامع (حیث شئت من الناس) ای انظر الیهم (فهل تبصر الا فقیرا یکابد فقرا) (یکابد) ای یلاقی مصاعبه و مصائبه، و هذا لا ینافی قوله علیه‌السلام: (و لعل هناک بالیمامه او الحجاز من لا عهد له بالشبع و لا طمع له فی القرض) الظاهر منه عدم وجود الفقیر فی المجتمع، فان الامام علیه‌السلام اراد بالفقیر هنا، الذی لا یعیش

عیش رفاه وسعه، و الا فقد عمم الاسلام- بواسطه منهاجه الذی طبقه الامام علیه‌السلام- الغنی، حتی لم یکن فی المجتمع الاسلامی فقیر واحد، و لذا لما رای الامام فقیرا بصی

را، وقف یسئل، ما هذا؟ قالوا یا امیرالمومنین: نصرانی کبر و عجز، قال علیه‌السلام ما انصفتموه استعملتوه حتی اذا عجز ترکتموه، اجروه له من بیت المال راتبا. و اما قصه عقیل علیه‌السلام، و قوله علیه‌السلام: رایت صبیه شعت الشعور فقد کان عقیل بذولا للمال، و لذا ورد انه استفرض مائه الف، و ارادها من الامام. (او غنیا بدل نعمه الله کفرا) اشار الی قوله سبحانه: (الم تر الی الذین بدلوا نعمه الله کفرا و احلوا قومهم دار البوار) و تبدیل النعمه کفرا یراد به عدم صرف النعمه فی المحل اللائق بها. (او بخیلا اتخذ البخل بحق الله وفرا) ای موجبا لتوفیر ماله و تکثیره، و هذا غیر المستبدل لنعمه الله کفرا، فان ذلک یصرفها فی غیر مصارفها، و هذا یجمعها فلا یصرفها اصلا. (او متمردا کان باذنه عن سمع المواعظ وقرا) ای صمما فلا یرعوی عن غیه کانه لا یمسع المواعظ. (این اخیارکم و صلحاوکم) لقد کان الامام علیه‌السلام یحب ان یری المجتمع، کالمجتمع ایام الرسول صلی الله علیه و آله و سلم- کما تقدم فی خطبه اخری له علیه‌السالم- فاذ لم یر ذلک، تافف و تضجر، کما هو شان الملحین اذا راو خللا فی المجتمع تضجروا منه کثیرا لتالمهم بالخلل الجزئی لما ارتکزوا علیه من حب الا

صلاح. (و این احرارکم) جمع حر، و المراد المقید بالشرف و الوطن و الدین، و قد سبق ان العبد لا یهمه الوطن و نحوه، لعدم علته له بجانب خاص. (و سمحاوئکم) ای اهل السماح و الفضل (و این المتورعون فی مکاسبهم) یهمهم الحلال و یتورعون- ای یجتنبون- عن الحرام. (و المتنزهون فی مذاهبهم) ای یتنزهون یتبعدون عن الشبهات فی طرقهم الدینیه و الدنیویه. (الیس قد ظعنوا) ای سافروا (جمیعا عن هذه الدنیا الدنیه) ای الوضیعه (و العاجله المنغصه) التی تنغص عیش الانسان و تشوبه بالکدور و المراره. (و هل خلقتم) انتم المخاطبون (الا فی حثاله) ای فی جماعه من الناس انذال، فان الحثاله بمعنی الردی. (لا تلتقی بذمهم الشفتان) فان المتکلم اذا اراد ان یتکلم تلاقت شفتاه، و هولاء لا یذمهم الانسان لکثره نذالتهم (استصغارا لقدرهم) فانه یحقرهم و یراهم اصغر حتی من الذم. (و ذهابا عن ذکرهم) ای ابتعادا حتی من ان یذکرهم و یتلفظ باسمهم و بمثالهم (فانا لله و انا الیه راجعون) قد وقعنا فی الفاجعه حیث عاصرنا مثل هولاء الناس. (ظهر الفساد) و الانحراف عند الناس (فلا منکر مغیر) ای لا احد ینکر المنکر و یغیره الی المعروف. (و لا زاجر مزدجر) ای لا رادع للمنکر یرتدع هو بنفسه عن الاث

ام (افبهذا) العمل و الخلق (تریدون ان تجاوروا الله) ای تجاوروا رضاه و لطفه (فی دار قدسه) ای الدار التی اعدها مقدسه طاهره من کل نقص و عیب. (و تکونوا اعز اولیائه عنده؟) و الاستفهام للانکار و التوبیخ (هیهات) کلمه استبعاد، بمعنی لا یکون ذلک (لا یخدع الله عن جنته) بان یخدعه الانسان ببعض ظواهر یاتی بها، لاخذ الجنه. (و لا تنال) ای لا تدرک (مرضاته) ای رضاه سبحانه- مصدر میمی بمعنی الرضا- (الا بطاعته) و عبادته، و لما ذکر علیه‌السلام قوله: (و لا زاجر مزدجر) عقب ذلک بقوله: (لعن الله الامرین بالمعروف التارکین له) فعمله منکر، و یامر بمعروف، کما قال سبحانه: (کبر مقتا عند الله ان تقولوا ما لا تفعلون). (و الناهین عن المنکر العاملین به) و هذان من صفات المنافقین، فانهم یامرون و ینهون لعدم الصعوبه فی ذلک، لکنهم لا یاتمرون بما یامرون و لا ینتهون عما ینهون، لصعوبه العمل.

خطبه ۱۳۰

[صفحه ۲۸۵]

(لابی‌ذر رحمه‌الله لما اخرج الی الربذه) و هی موضع قرب المدینه المنوره، و قبر ابی‌ذر هناک، و قد هدمه الوهابیون و هو مزار معروف الی الان، وقد کان ابوذر رحمه‌الله لا یسکت عن بدع عثمان و ما احدثه فی الاسلام مما یخالف الکتاب و السنه، و لذا نفاه عثمان الی الشام- و شیعه لبنان الی یومنا هذا من مخلفات ابی‌ذر فی مذه نفیه- ثم ارجعه معاویه الی المدینه، فنفاه عثمان ثانیا الی

الربـذه، و بقی هناک یکابد الجوع و المرض حتی مات هناک و دفن، و لما اراد الخروج من المدینه منفیا من قبل عثمان، ودعه الامام علیه‌السـلام بهذه الکلمات: (یا اباذر انک غضـبت لله) حیث رایت اعمال عثمان المخالفه لله سـبحانه (فارج من غضبت له) بان یتفضل علیـک فی الـدنیا بـذکر باق حسن، و فی الاخره بالاجر و الثواب الجزیل. (ان القوم) یعنی عثمان و معاویه و حاشـیتهما (خافوک علی دنیاهم) لانهم راو فیک مهـددا لـدنیاهم حیث ان ذکر مثاب الشـخص یوجب انفضاض الناس من حوله. (و خفتهم علی دینک) حیث خفت ان جاملتهم و سـکت عن معایبهم تکون ماثوما عند الله سـبحانه (فاترک فی ایدیهم ما) ای الدنیا التی (خافوک علیه) ای اعرض عنها بقلبک و تسل بفراقها. (و اهرب منهم بما) ای بالدین الذی (خفت

هم) ای خفت منهم (علیه) فـان الانسان اذا بعـد عن مجتمع الناس سـقط تکلیفه فی الامر و النهی، فیکون هاربا بـدینه، لم یبق و یترک الامـر حتی یکون عاصیا. (فمـا احوجهم الی ما منعتهم) ای انهم محتاجون الی الـدین، الـذی انت لم تعطهم دینک فی سبیل تعمیرهم لـدنیاک. (و ما اغناک عما منعوک) فان الانسان الزاهد لا یحتاج الی الدنیا و انما کل نظره الی الاخره. (و سـتعلم من الرابح غدا) علم یقین و مشاهـده، هـل انت الرابـح ام هم؟ (و) من (الاـکثر حسـدا) جمع حاسـد، کنـایه عمن اوتی الثواب، فـان المنعم محسود. ثم بین الامـام علیه‌السـلام له ان الله تعالی لا یـذره هملا (و لو ان السـماوات و الارض کانتا علی عبـد رتقا) بحیث لا مفر له منهما، قـد ضـیقتا سبله، و احاطتا به، و اوقعتاه فی المشاکل. (ثم اتقی الله) ای عمل باحکام الشـریعه (لجعل الله له منهما مخرجا) کما قال سـبحانه: (و من یتق الله یجعل له مخرجا و یرزقه من حیث لا یحتسب). (و لا یونسـنک الا الحق) فکن آنسا به و ان اوحشک الناس (و لا یوحشنک الا الباطـل) فکن مسـتوحشا به و ان آنسـک الناس. (فلو قبلت دنیاهم) و سـکت عنهم (لاحبوک) حب الظالم لانصاره (و لو قرضت منها) ای قطعت جزئا من دنیاهم (لامنوک) فان الانسان عبید الاحسان. و من ط

ریق ما ینقل ان عثمان بعث الی ابی‌ذربمال- مع عبد له- لیسـکته عن نقده لعثمان، و حیث علم ان عثمان لا یقبل الرشوه اراد الخدعه- و الاتیان مما ظاهره الشـرع- فقال للعبـد: ان قبل ابوذر المال فانت حر، اراد بـذلک ان یصـر العبـد، و یری ابوذر ان قبول المال موجب لعتق رقبه لیقدم علی القبول فجاء العبد و عرض الامال فابی ابوذر، قال العبد: ان فی ذلک عتقی، فقال ابوذر: ولکن فی ذلک رقی.

خطبه ۱۳۱

[صفحه ۲۸۸]

و فیه یبین علیه‌السـلام قبوله، ای الخلاـفه و یصف الامـام الحق (ایتها النفوس امختلفه) من حیث الاهواء و المیول (و القلوب المتشـتته) تشـتت بمعنی تفرق (الشاهـده ابـدانهم) ای انهم حضور بابـدانهم (و الغـائبه عنهم عقولهم) کنایه عن عـدم وعیهم و اتعاظهم کالغائب عقله (اظـارکم) ای اعطفکم و امیلکم (علی الحـق و انتم تنفرون عنه نفـور المعزی) جمـع معز (من وعوعه الاسـد) صوته. (هیهـات ان اطلع بکم سـرار العـدل) ای ما خفی من العدل، و المراد انتم غیر قابلین للاطلاع، حتی اشـرفکم علی العدل المضاع بین اظهرکم، یقال اطلع به الشـیء، اذا اصـعده ربـوه لیری الشـیء المخفی ورائهـا، و اسـرار کسـحاب آخر لیله من الشـهر، و المراد به الظلمه، ای الظلمه الساتره للعدل. (او اقیم اعوجاج الحق) ای الاعوجاج الذی اصاب الحق، بخلطه مع الباطل، فانکم غیر مستعدین لذلک.

[صفحه ۲۸۹]

(اللهم انک تعلم انه لم یکن الـذی کان منا) من قبول الخلافه الظاهریه (منافسه فی سـلطان) بان اردت ان اتقـدم فی السـلطه علی سائر الناس و یکون لی الحکم و الامر و النهی. (و لا التماس) ای طلب (شـیء من فضول الحطام) ای زوائد متاع الدنیا، و سمی حطاما، لانه یحطم و ینفی، و اضـافه الفضول الی الحطـام بیـانیه. (و لکن لنرد المعـام من دینک) معالم الطریق، النصب الـداله علیه، و قـد طمسـت المعالم فی زمن عثمان، و بعضـها فی زمن الخلیفتین، فاراد الامام علیه‌السـلام اضـهارها و احیائها. (و نظهر الاصـلاح فی بلادک) و قد امر سـبحانه بعمـاره الاـرض و اصـلاحها (فیـامن المظلومون من عبـدک) و لاـ یخافوا من الظالمین (و تقام المعطله من حـدودک) ای

الحـدود المعطله و الاحکام المهمله. (اللهم انی اول من اناب) ای رجع الیک بالطاعه و الانقیاد، و تسـمیه الامر انابه- و ان لم یکن من الامام علیه‌السـلام اعراض- باعتبار المشابهه لمن سواه، کما قالوا فی قوله تعالی: (لنخرجنکم من ارضـنا او لتعودن فی ملتنا). (و سـمع) داعی الله (و اجاب) بقبول الاسـلام و احکامه، فان الامام علیه‌السـلام اول الناس ایمانا. (لم یسـبقنی الا رسول الله صلی الله علیه و آله و سلم بالصلاه) و من هذا شانه یسر

ع الی اوامر الله سبحانه لا یرید الخلافه لسلطان او مال.

[صفحه ۲۹۰]

(و قـد علمتم) ایها الناس (انه لا ینبغی ان یکون الوالی علی الفروج و الدماء و المغانم) جمع مغنم الغنیمه (و الاحکام) ای تنفیذ احکام الاسـلام (و امـامه المسـلمین) ای کونه مقتـدی لهم و اسوه، و کون الوالی علی الفروج باعتبار امر و نهیه بالحرب الموجبه لسبی النساء المسـلمات احیانا، و سبی النساء الکافرات، و بمغنی ذلک الوالی علی الـدماء. (البخیل) اسم ل(یکون) و (الوالی) خبره المقدم (فتکون فی اموالهم نهمته) یبالغ فی حرصه و جمعه لاموالهم، لان البخیل لا یبذل المال، و فی ذلک تعطیل لاموالهم، و اضاعه لما یحتاج و من یحتاج الی المال. (و لا الجاهل فیضـلهم بجهله) لان الوالی مصدر الامور، فاذا جهل الامور سبب اضلالهم (و لا الجافی) الذی لا یجفو و لا یقاطع الناس کبرا او ضـجرا (فیقطعهم بجفائه) و یعطل امورهم المتوقفه علیه. (و لا الحائف) الـذی یحیف و یجور (للـدول) جمع دوله، بمعنی المال لانه یتـداول من یـد الی یـد، یعنی الذی یجور فی اعطاء المال، فیحابی شـخصا زائدا، و یمنع شـخصا آخر، حسـب شهـواته و رغبـاته. (فیتخـذ قومـا دون قـوم) دون ان یراعی المسـاواه و جعـل الحقوق مواضـعها، و فی بعض النسـخ (الخـائف) بالخـاء المعجمه ای الذی یخاف بعض الدول، فیصادق من خا

ف منه دون غیره. (و لا المرتشـی فی الحکم) ای الذی یاخذ الرشوه (فیذهب بالحقوق) لانه یاخذ الرشوه و یحکم للراشی، دون الذی له الحق واقعـا. (و یقف بهـا) ای بالحقوق (دون المقاطع) ای الحـدود التی عینها الله سـبحانه، جمع مقطع، ای محل قطع الامور، الـذی جعله الله سـبحانه. (و لا المعطـل للسـنه) الـذی لا ینفـذ احکام الاسـلام (فیهلک الامه) لان فی احکام الاسـلام حیاه الامه، فاذا عطلت هلکت الامه. و لا یخفی ان الامام علیه‌السـلام ذکر ابرز الصـفات المناقیه للامیر، لا کلها، و الجامع ان یکون فاقها لامور الدنیا و الدین، عادلا- بمعنی الملکه الباعثه علی الاطاعه- رجلا طاهر المولد، الی غیرها مما فصل فی الفقه.

خطبه ۱۳۲

[صفحه ۲۹۲]

و فیها وعظ و تزهید و تذکیر (نحمده علی ما اخذ و اعطی) فان کلا من اخذه سـبحانه و اعطائه یتبع مصـلحه تستحق الحمد (و علی ما ابلی) ای احسن و انعم (و ابتلی) ای امتحن. (الباطن لکل سـریره) ای یعلم السرائر، کانه باطن معها (العالم بما تکن الصدور) ای تخفی فیهـا (و مـا تخون العیون) من اختطـاف النظر، الـذی لا یطلع علیه احـد، و لو کـان قریبا من الخائن عینه. (و نشـهد ان لا اله غیره، و ان محمدا) صـلی الله علیه و آله (نجیبه) ای مختاره من انجبه، ای اختاره (و بعیثه) ای مبعوثه ارسله بالهدی و دین الحق (شهاده یوافق فیها السـر الاعلان و القلب اللسـان) لا شـهاده لسـانیه کالمنافق، او قلبیه فقط کالکافر الـذی یعلم، قال سـبحانه: (و جحـدوا بها و استیقنتها انفسهم) فکلاهما یشهد ان بهاتین الشهادتین، و المراد بالسر و الاعلان جهرا و خفیه.

[صفحه ۲۹۳]

(منها) فی وعظ الناس (فانه) ای امر الاخره (و الله الجـد لا اللعب) ای ان ما هناک من جنه ابـدیه او نار سـرمدیه جد، لا انه لعب و لهو (و الحق) المطابق للخارج (لا الکذب و ما هو) مصـیر الانسان (الا الموت اسـمع) الناس (داعیه) ای داعی الموت و لیس المراد صـرف الموت، بل ما یترتب علیه من الامور، و معنی اسـماع داعیه، انه قد علم کل انسان مصـیره. (و اعجل حادیه) الذی یحد و ویسیر بالناس

الی الموت یسیر بهم سیرا مستعجلا- و ذلک کنایه عن سرعه ایام الدنیا و انقضائها-. (فلا- یغرنک سواد الناس من نفسک) فان الانسان کثیرا ما یغترر بوجود الناس فی اطرافه فیعصی الله سبحانه، اعتمادا علیهم، بینما ان الموت یختطفه و لا ینفعه سواد الناس فی دفع الموت و دفع العقاب المترتب علی الخطیئه. (فقد رایت من کان قبلک) من الناس الذین ماتوا (ممن جمعت المال و حذر) ای خاف (الاقلال) ای القله من المال (و امن العواقب) بان لم یخشی موتا و لا فوتا (طول امل و استبعاد اجل) ای کان آمنه لاجل طول امله فی الدنیا، و انه کان یستبعد ان یاتیه اجله. (کیف نزل به الموت فازعجه عن وطنه) الازعاج التسبب الی ما یوجب اذی الانسان (و اخذه من مامنه) ای محل امنه، فی حالکونه (محمولا ع

لی اعواد المنایا) ای التابوت و منایا جمع (منیه) بمعنی الموت (یتعاطی به الرجال الرجال) ای یعطی بعض بعضا جنازته (حملا علی المناکب) جمع منکب و هو ما بین العضد و العنق (و امساکا) ای اخذا (بالانامل) جمع انمله، راس الاصبع، و المعنی انک ستصبح بعد قلیل مثل اولئک، فاللازم ان تاخذ حذرک. (اما رایتم الذین یاملون بعیدا) لهم آمال طوال. مثل انه یامل ان ینال بعد سنوات مناصب او اموالا، او ما اشبه. (و یبنون مشیدا) ای ابنیه محکمه مما تدل علی رجائهم البقاء الطویل. (و یجمعون کثیرا) زاعمین انهم یبقون مده مدیده یحتاجون خلالها الی تلک الاموال. (کیف اصبحت بیوتهم قبورا) مثل الناس الذین یدفنون فی بیوتهم، او یهدم بیوتهم قبورا) مثل الناس الذین یدفنون فی بیوتهم، او یهدم علیهم البیت فیبقون هناک الی الابد. (و ما جمعوا بورا) جمع بائر ای بلا فائده منها لهم (و صارت اموالهم للوارثین) اما عطف بدل عن (ما جمعوا بورا) او ان المراد بما جمعوا- جمعهم- ای ان الفعل، و هو الجمع قد هلک، و صار المال لغیرهم، بمعنی ضاع عملهم، و صارت نتیجه العمل للغیر، فان العمل شیء و النتیجه شیء آخر. (و ازواجهم) نسائهم، او المراد الاعم من (الرجل) الذی ماتت زوجته و (الزوج

ه) التی مات زوجها (لقوم آخرین) و هذا الکلام لاستفزاز النفس نحو العمل الصالح، فان ازواجهم و من اقرب الناس الیهم یصبحن لعیش اناس اجانب- بعد موتهم- فما الامل من هذه الدنیا؟ و ما یکون اعتبار مثلها؟ (لا فی حسنه یزیدون) لان ابن‌آدم اذا مات انقطع عمله. (و لا- من سیئه یستعتبون) ای یطلب منهم این یعملوا عملا- یکفرها (فمن اشعر التقوی قلبه) ای اذاق قلبه طعم التقوی بحیث صارت التقوی ملکه له. (برز مهله) ای اضهر التقدم فی الخیر- علی سائر الناس- فان (المهل) بمعنی التقدم فی الخیر (و فاز عمله) ای ظفر علی عمله الصالح، و تمکن من الاتیان به، فی مقابل الفساق الذین لا- یتمکنون من الظفر علی صالح الاعمال. (فاهتبلوا هبلها) الاهتبال تطلب الشیء باحکام للنیل منه، و الضمیر عائدا الی التقوی ای اطلبوا التقوی طلبا لائتابها. (و اعملوا للجنه عملها) ای العمل اللائق بالجنه الموصل الیها (فان الدنیا لم تخلق لکم دار مقام) ای دار بقاء تقیمون فیها. (بل خلقت لکم مجازا) ای محل عبور (لتزودوا منها الاعمال الی دار القرار) ای لتاخذوا منها زادکم للاخره التی هی دار قرارکم و بقائکم، الی الابد. (فکونوا منها) ای من الدنیا (علی اوفاز) جمع وفز بمعنی العجله، ای علی

استعجال- لئلا- تفوت الدنیا قبل ان تعملوا للاخره، و لعل الاتیان ب(اوفاز) جمعا للاشاره الی انه ینبغی العجله فی کل امر. (و قربوا الظهور) ای الظور الماطیا التی ترکبون علیها (للزیال) ای لغراق النیا، تشبیه بمن یرید السفر حیث یقرب مراکبه الی نفسه للسیر.

خطبه ۱۳۳

[صفحه ۲۹۶]

فیها تعظیم لله سبحانه، و ذکر للقرآن و الرسول صلی الله علیه و آله و سلم، و وعظ للناس. (و انفادت له) ای لله سبحانه (الدنیا و الاخره بازمتها) جمع زمام (و قذت الیه المساوات و الارضون مقالیدها) جمع مقلاد، بمعنی المفتاح، فکما ان الباب ینفتح، کذلک ابواب الرزق و الخلق و ما اشبه من المکونات مفاتیحها بید الله سحبانه. (و سجدت له بالغدو) ای الصباح (و الاصال) جمع اصیل طرف العصر (الاشجار الناضره) ای ذات النضره و البهجه، و المعنی خضوعها له سبحانه و قوله بالغدو و الاصال کنایه عن الاستمرا، او هناک

سجده خاصه لها فی الوقتین لا ندرکها. (و قدحت له) ای لله سبحانه (من قضبانها) جمع قضیب بمعنی الغصن (النیران المضیئه) فان المرخ و العقار تظهر من اغصانها النار، و معنی (له) لامره و ارادته تعالی. (و آتت) ای اعطت (الکها) ای ما یوکل من الثمار (- بکلماته-) ای باوامره التکوینیه التی هی کالکلات بالنسبه الی المخلوقین (الثمار) ای اشجار الثمار- فاعل آتت- (الیانعه) ای الناضجه المدرکه.

[صفحه ۲۹۷]

(منها): فی القرآن (و کتاب الله) ای القرآن (بین اظهرکم) ای فی وسطکم (ناطق لا یعیا) ای لا یکل (لسانه) کنایه عن امکان دوام الاستفاده منه (و بیت) کما ان البیت یحفظ الانسان عن الحر و البرد و اللص و ما اشبه، کذلک القرآن حافظ للعامل به. (لا تهدم ارکانه) ارکان البیت جوانبه المحیطه به، و المراد بارکان القرآن مواعظه و اصوله و احکامه و ما اشبه (و عز لا تهزم اعوانه) فان اعوان القرآن منتصرون دائما، لانتصار الحق علی الباطل دائما، اما جسما، او روحا و واقعا.

[صفحه ۲۹۸]

(منها): حول الرسول صلی الله علیه و آله و سلم. (ارسله) الله سبحانه (علی حین فتره من الرسل) ای فاصله بین الرسول و بین الرسل السابقه. (و تنازع من الالسن) فان الالسن کانت مختلفه، و انما وحدها الاسلام بلغه القرآن، او هو کنایه عن المذاهب و الاراء، بعلاقه السبب و المسبب، فان مظهر المذهب اللسان. (فقفی به) ای بالرسول صلی الله علیه و آله و سلم (الرسل) ای اتبع اله سبحانه بسبب الرسول اولئک الرسل بان جعله صلی اله علیه و آله و سلم فی قفاهم و من بعدهم. (و ختم به الوحی) اذ هو صلی الله علیه و آله و سلم آخر الانبیاء و خاتم المرسلین. (فجاهد فی الله) ای فی سبیله سبحانه (المدبرین عنه) ای الذین ادبروا عن الله، و اقبلوا علی الاصنام و الاثام. (و العادلین به) ای الذین یجعلون الاوثان عدله لله تعالی و شرکاء له.

[صفحه ۲۹۸]

(منها): فی وصف الدنیا (و انما الدنیا منتهی بصر الاعمی) فان الدنیا آخر مکان ینظر الیها الشخص الذی عمی عن الاخره، فیظن ان لیس بعد الدنیا شیء. (لا یبصر مما ورائها) ای وراء الدنیا (شیئا) و یزعم ان لا آخره. (و البصیر ینفذها بصره) ای ینفذ فی الدنیا و یعبر منها الی الاخره، فیری انه وراء الدنیا آخره (و یعلم ان الدار) الحقیقه التی هی دار باقیه (ورائها) و انها لیست بدار الا مجازا. (فالبصیر منها) ای من الدنیا (شاخص) ای مسافر، و المعنی انه کالمسافر یعمل عمل المسافر، لا عمل القاطن (و الاعمی) الذی لا یری الاخره (الیها) ای الی الدنیا (شاخص) بمعنی شخص ببصره اذا نظر به الی الشیء یعنی ان تمام نظره الی الدنیا، لا ینظر الی الاخره. (و البصیر منها) ای من الدنیا (متزود) یاخذ الزاد للاخره، لانه یری ان داره هناک فلابد ان یتزود لها. (و الاعمی لها متزود) فانه حیث یزعم ان الدنیا هی داره، انما یعمل لعماره الدنیا فقط، فکل ما یحصله من الاشیاء انما یحصله لعماره الدنیا.

[صفحه ۲۹۹]

(منها): فی موعظه الناس. (و اعلموا انه لیس من شیء) من امور الدنیا (الا و یکاد صاحبه) ای صاحب ذلک الشیء (یشبع منه و یمله) من الملاله بمعنی الضجر، فان طبع الانسان متطور یالف الجدید و یتنفر من القدیم (الا الحیاه فانه لا یجد) له ای لنفسه (فی‌الموت راحه) بل یخاف الموت و لا یمل من الحیاه خوفا من ان یبتلی بالموت، و قد جعل الله هذه الخفیفه من الموت، لمصلحه بالغه، هی ان یعمل الانسان لما بعد الموت، فان الانسان اذا خاف من شیء مترقب فکر فی علاج الامر و ما یزل الخوف، و هذا هو المراد من قوله علیه‌السلام: (و انما ذلک) الخوف من الموت (بمنزله الحکمه التی) هی وضع الاشیاء مواضعها، ای ان الخوف حکمه (هی حیاه للقلب المیت) الذی لا یعرف الاخره، فان خوفه یسوقه الی العمل الصالح و ما یوتی به نفسه عن الاهوال بعد الموت. (و) ذلک الخوف (بصر للعین العمیاء) ای یوجب تبصرها، لمن لا یری الا الدنیا (و سمع للاذن الصماء) فان الخوف یوجب ان یستمع الی المواعظ لیجد ضالته فیها. (و ری للظمان) الذی ظماء الی معرفه ما ینجی من الاهوال، هذا الخوف ری له ای موجب لریه، لانه یسوقه الی الترحی عن

الحقیقه و معرفه اسباب النجاه (و فیها) ای فی تلک الحک

مه التی هی الخوف من الموت (الغنی کله) فان الخائف یتزود بما یوجب غناه هناک (و السلامه) فان الحائف یعمل الصالح الموجب لسلامه آخرته. ثم عطف الامام علیه‌السلام الی القرآن بقوله: (کتاب الله تبصرون به) الحقائق من الاصول و الفروع و الاخلاق و القصص. (و تنطقون به) فان حمله الکتاب ینطقون بالکتاب فی اوامرهم و سائر شئون علمهم و عملهم. (و تسمعون به) ای تستمعون الی الاشیاء بواسطه الکتاب، فان صدقه الکتاب اخذتم، و الا رفضتم. (و ینطق بعضه ببعض) ای یفسر بعضه بعضا (و یشهد بعضه علی بعض) ففی مکان منه الدعوی، و فی مکان آخر الدلیل. (و لا یختلف) القرآن (فی الله) ای فی باب بیان الله، کما یختلف التورات و الانحیل الرائجان فی اوصافه سبحانه. (و لا یخالف) القرآن (بصاحبه) الذی اخذ به و عمل بما فیه (عن الله) ای لا یبعده عنه تعالی، ان القرآن الذی هذا شانه بینکم و لکنکم اعرضتم عنه

[صفحه ۳۰۱]

و (قد اصطلحتم) ای تصالح بعضکم مع بعض (علی الغل فیما بینکم) ای الخیانه و الحقد فیحقد بعضکم علی بعض، و یخون بعضکم بعضا، کانه وقع التصالح علی ذلک، و لذا لا ینکر احد منکم علی الاخر غله و عمله الفاسد. (و) اصطلحتم علی (نبت المرعی علی دمنکم) هذا مثال لمن یتصالح فی الظاهر و یرید الغدر فی الباطن، المرعی: النبات. و (دمن): جمع (دمنه) بمعنی المحل القذر، فان النبات الذی ینبت علی المقاذر نضر لکنه سریع الجفاف، و کذلک التصالح الذی یقع مع غل القلوب، فانه فی الظاهر جمیل، لکان فی الباطن سریع الزوال، لان غل القلوب لا یذره یبقی، و المعنی ان صلحکم علی الغل من هذا القبیل. (و تصافیتم) ای صار بینکم الصفا (لی حب الامال) فلکل امل یرقبه، و لا ینکر علیه غیره، للتصافی الذی صار بینهم. (و تعادیتم فی کسب الاموال) فان بعضکم یعادی بعضا حول مال الدنیا، یرید کل واحد ان یسلب ما فی یدی الاخر، و یسبق الی المنفعه قبل وصول اخیه الیها. (لقد استهام بکم الخبیث) ای الشیطان، و المعنی صار هائما- شدید العشق- بکم حیث راکم لاوامره مطیعین (و تاه بکم الغرور) ای ان الغرور اوجب ظلالکم، من تاه اذا تحیر. (و الله المستعان) الذی یستعان به لانقاذه تعالی

المبتلی بید عدوه (علی نفسی و انفسکم) حتی نتغلب علیها، و لا تقودنا الی هواها.

خطبه ۱۳۴

[صفحه ۳۰۳]

(و قد شاوره عمر بن الخطاب فی الخروج الی غزو الروم بنفسه) فقد کان الجیش الاسلامی یحارب فی جبهات الشام بقیاده خالد بن الولید- فی زمن ابی‌بکر- و لما مات و ولی عمر الامر، عزل خالد- لما بینهما من الاحن- و نصب مکانه اباعبیده الجراح، فضعف الجیش عن المقاومه، و خرج ملک الروم بنفسه للمحاربه، فقوی جانب الکفار لما راو ملکهم معهم، و وصل الخبر الی (عمر) فاراد ان یخرج بنفسه، فشاور الامام علیه‌السلام فی ذلک- کما کان من عادته مشاوره الامام، لما یعلم من صواب رایه علیه‌السلام، و لم یکن الامام یخفی عنه النصیحه للاسلام و المسلمین، فاشار الامام علیه‌السلام، علیه بعدم خروجه قائلا: (و قد توکل الله) ای تحفظ سبحانه (لاهل هذا الدین) ای المسلمین (باعزاز الحوزه) حوزه کل شیء مجمعه، و ما یحوزه ای یملکه، ای انه سبحاه یعز حمی الاسلام. (و ستر العوره) ای عوره المسلمین و هی محات النقص فیهم، یسترها لئلا یراها الاعداء، فیهاجمون منها علی المسلمین. (و) الله سبحانه (الذی نصرهم) ای المسلمین (و هم قلیل) فی بدء الاسلام (لا ینتصرون) ای ان من شانهم ان لا یتغلبوا علی الاعداء، لقلتهم و کثره الاعداء (و منعهم) عن تسلط الاعداء عیهم (و هم قلیل

لا- یمتنعون) ای لیس فیهم قابلیه الامتناع (حی لا یموت) فیقدر ان ینصرهم علی الروم، و یمنعهم عن باس الکفار، و بعد بیان هذه المقدمه بین الامام اعله فی نهیه عمر عن الخروج الی الروم- بنفسه- فقال: (انک متی تسر الی هذا العدو) الذی هو الروم (بنفسک

فتلقهم بشخصک) فی میدان الحرب (فتنکب) ای تغلب بان یغلب الروم علیک- فرضا- (لا تکن للمسلمین کانفه) ای حاصمه و کنف یلجاون الیها (دون اقصی بلادهم) ای ملجا یحفظ بلادهم، کانه حامی لا قاصی بلاد الاسلام کما یقال لا حفاظ دون البلد، ای الامام البلد یحفظه من الاخطار. (لیس بعدک) اذا نکبت و غلب الروم (مرجع یرجعون الیه) اما اذا کنت فی المدینه، و کسر جیش الاسلام لا یهولهم الامر لوجود الحافظ و المرجع و لا یخفی ان هذا الکلام لا ینافی رویه الامام الحق لنفسه، اذ کان الامر دائرا بین ذهاب الاسلام، او ذهاب حق الامام، فاختار الثانی، فانه اذا ذهب عمر و غلب، انسکر المسلمون هناک، و طمع فهیم الاعداء من کل مکان، و الامام لم یعرف عند جمیع المسملین بکونه مرجعا حتی یکون الاخذ بالزمام، و لعله کان فی ذلک هلاک الامه. ان قلت: الم یکن یقدر الامام علی الحفظ؟ قلت: النبی و الامام یسیرون حسب الظروف الظاهریه، العادی

ه، و الامام بلا معین لم یکن یقدر حسب العاده. (فابعث الیهم رجلا محبا) ای ممارسا للحروب (و احفز) ای ادفع (معه اهل البلاء) ای الذین لهم مهاره و تجارب (و النصیحه) الذین ینصحون لله و الرسول و المسلمین فی الجهاد لا یرودون الا الحق. (فان اظهر الله) الامر بان کان الغلب للمسلمین (فذاک ما تحب) و قد انتهی الامر بسلام. (و ان تکن الاخری) بان انکسر المسلمون (کنت) انت (ردئا) ای ملجاء (للناس) المنکسرین (و مثابه) ای مرجعا (للمسلمین) فتهیء الجیش من جدید.

خطبه ۱۳۵

[صفحه ۳۰۶]

(و قد وقعت مشاجره بینه و بین عثمان) و کان ذلک حال استسفر الثوار الامام لیبلغ عثمان رایهم و یطلب منه الخروج عن المظالم. (فقال المغیره بن الاخنس لعثمان انا اکفیکه، فقال علی علیه‌السلام لمغیره:) (یابن‌العین الابتر) ابومغیره کان من روس المنافقین، و الابتر کل شیء انقطع عن الخیر، من بتر بمعنی قطع (و الشجره التی لا اصل لها) لا آباء کرام (و لا فرع) الی اولاد صالحین (انت تکفینی)؟ استفهام انکار (و الله ما اعز الله من انت ناصره) فان الشخص الذی لا دین له لا ینصر نصره لله فیها رضی، حتی یعز منصوره. (و لا قام من انت منهضه) ای تنهضه و تقومه، فان الشخص الجبان لا یتمکن من اقامه انسان. (اخرج عنا ابعد الله نواک) ای دارک، او النوی بمعنی البعد، و المعنی ان بعدک یکون کثیرا (ثم ابلغ جهدک) فیما تشاء ان تعمل من التخریب و الافساد. (فلا ابقی الله علیک ان ابقیت) یقال ابقیت علی فلان، اذا راعیته، و المعنی عدم تمکنه من ای افساد و عمل، حتی انه ذا اراد الابقاء علی الامام علیه‌السلام و رعایته، لم یحتج الامام الی ذلک. بل یطلب منه ان لا یبقی علیه، و یدعو علیه بان لا یرعاه الله ان اراد رعایه الامام.

خطبه ۱۳۶

[صفحه ۳۰۷]

فی امر بیعه الناس له (لم تکن بیعتکم ایای فلته) الفلته الامر الذی یقع فجئه بلا رویه و لا استشاره و هذه اشاره الی ما وصف به عمر بیعه ابی‌بکر- کما فی کتب السنه- قال ان بیعه ابی‌بکر- کما فی کتب السنه- قال ان بیعه ابی‌بکر کانت فلته وقی الله المسلمین شرها و من عاد الیها فاقتلوه، قال الشاعر: قد قال فیها انها لفلته لا ترجعوا لمثلها البته و هذا الکلام من الامام اشاره الی وجوب اطاعتهم له، لان الامر لم یکن بلا اختیار و مشوره حتی یحتجوا بانهم اضطروا، فلا حکم لبیعتهم. (و لیس امری و امرکم واحدا) ای لنا اتجاهان (انی اریدکم لله) بان اقیمکم و اقیم امر الله فیکم (و انتم تریدوننی لانفسکم) بان اعمر دنیاکم و اشبع میولکم. (ایها الناس اعینونی علی انفسکم) ای اذا امرت امرا خلاف میولکم، فانفذوا امری علی انفسکم و انکانت کارهه لذلک. (و ایم الله) حلف بالله تعالی (لانصفن المظلوم من ظالمه) یعنی آخذ الحق للمظلوم ممن ظلمه. (و لاقودن الظالم بخزامته) و هی خلقه من شعر تجعل فی وتره انف البعیر لیشد فیها الزمام فیقاد حیث شاء و هو کنایه عن ارغام الظالم (حتی اورده منهل الحق و انکان کارها) المنهل محل ورود الماء.

خطبه ۱۳۷

[صفحه ۳۰۹]

(فی معنی طلحه و الزبیر) کیف بایعا الامام و کیف خرجا علیه. (و الله ما انکروا) طلحه و الزبیر و اتباعهما (علی منکرا) عملته یبررون بذلک خروجهم علی. (و لا جعلوا بینی و بینهم نصفا) ای عدلا و انصافا بان ینصفوننی (و انهم) باحتجاجهم الباطل: فی طلبهم منی دم عثمان (لیطلبون حقا هم ترکوه) فان کان حق عثمان صحیحا، فلماذا ترکوا عثمان حتی قتل بدون این یفکروا علی القاتلین. (و دما هم سفکوه) فانهم کانوا فی طلیعه المحرضین علی قتل عثمان (فان کنت) فرضا (شریکهم فیه) ای فی سفک دم عثمان (فان لهم نصیبهم منه) و لا وجه لان یطالب احد القتله آخر بالدیه و القود. (و ان کانوا ولوه) ای باشروا سفک دم عثمان (دونی) و کان هذا هو الواقع حیث ان الامام کان یستسفر بین عثمان و الثوار لئلا تقع المشکله. (فما الطلبته الا قبلهم) الطلبه ما یطالب به الثار، ان المطلوب بدم عثمان، هم لا انا. (و) بناء علی هذا ف(ان اول عدلهم) اذا ارادوا العدل (للحکم علی انفسهم) (اللام) للتاکید و الجمله خبر (ان) فاللازم ان یحکموا اولا علی انفسهم ثم من بعد ذلک ینظرون من کان شریکا معهم، و الواقع ان طلحه و الزبیر و معاویه و عائشه کانوا هم الذین اثاروا الفتنه علی عثمان

، و لکنهم لما راو ان الامام لا ینزل عند رغبتهم فی تولیتهم المناصب و اعطائهم الاموال اتخذوا دم عثمان ذریعه لوصولهم الی شهواتهم، لکن القضاء عاکس جمیعهم فالاولان قتلا هدرا و عائشه ابتلیت بمعاویه التی لم تکن تفکر فی انه یصبح خلیفه، و معاویه و ان نال الخلافه ایاما، لکن ایامه کانت ایام فتن و اضطرابات مما لم یهناء بالملک، ثم اورث العنه و الخزی الی الابد. (ان معی لبصیرتی) لم ارفارق بصیرتی و علمی حتی لا اعلم ما لی مما علی (ما لبست) ای اشتبهت (و لا لبس علی) بان یسبب قول الناس و عملهم اشتباها فی امری حتی اشتبه و لا اعلم وجه الحق، فانا اعلم انی علی حق و انهم علی باطل. (و انها) ای هذه الفئه التی تحارب بقیاده طلحه و الزبیر (للفئه الباغیه) التی تبغی و تظلم (فیها الحما) ای القریب فی النسب من الامام و هو الزبیر فقد کان ابن‌خاله الامام (و الحمه) و هی الابره اللاسعه من العقرب و نحوه و یشیر بذلک الی زوجه الرسول، حیث کانت تلدغ، و قد اخبر الرسول صلی الله علیه و آله و سلم الامام بخروج هولاء علیه، کما اخبر صلی الله علیه و آله و سلم عائشه بالذات. (و الشبهه المغدفه) من اغدف بمعنی اظلم، ای الشبهه التی تظلم وجه الحق، و تستر علی الناس ا

لدوافع الحقیقه لطلب هولاء بدم عثمان. (و ان الامر لواضح) فی ذاته و دوافعه (و قد زاح الباطل) ای زال و ذهب (عن نصابه) ای عن محله (و انقطع لسانه) ای لسان الباطل (عن شغبه) الشعب تهیج الشر، فقد کان الناس یعرفون دوافع طلحه و الزبیر و عائشه و معاویه، و قد اوضحها الامام فی عده خطب و کلمات، حتی لم یکن للمشتبه عذر فی عدم العلم. (و ایم الله لافرطن لهم حوضا انا ماتحه) افرط الحوض بمعنی ملاه حتی فاض، و متح الماء بمعنی نزعه من البئرا و نحوها و اخرجه یعنی املا لهم حوض المنیه الذی انا اخرجت ماء ذلک الحوض و حصلت علیه، و ذلک کنایه عن استعداده للمحاربه فهو یتح الماء و یملاء احواضهم. (لا یصدرون عنه بری) ای لا یتمکنون من الاستفاده من ذلک الحوض فلا یرتون عنه، بل یغصون بمائه، و ذلک کنایه عن عدم استفادتهم مطالبهم من هذا الشغب الذی اثاروه. (و لا یعبون) العب شرب سریع بلا تنفس (بعده) ای بد الشرب من هذا الحوض (فی حسی) و هو مجمع الماء فی الارض ای لا یتمکنون ان یشربوا ماء بعد شربهم من هذا الحوض، لان مائه یهلکهم فلا تبقی لهم حیاه لیشربوا من ماء آخر.

[صفحه ۳۱۲]

(منه) فی کیفیه بیعه الناس له علیه‌السلام. (فاقبلتم) بعد قتل عثمان (الی اقبال العوذ) ای مثل اقبال الانثی من الضبیء و الابل، جمع عائذه (المطافیل) جمع (مطفل) بمعنی ذات الطفل (علی اولادها) فکما ان الام تقبل علی اولادها کانها تستجیر بها و تلوذ، کذلک کانت الناس تقبل علی الامام للبیعه معه. (تقولون: البیعه البیعه) منصوب بفعل مقدر ای نرید البیعه (قبضت کفی) ای جمعتها لئلا

تلامس ایدیکم للبیعه (فبسطتموها) و جزیتموها (و نازعتکم یدی) ارید قبضها و تریدون بسطها (فجاذبتموها) للبیعه، هکذا کانت بیعه الناس لی، و منهم طلحه و الزبیر، ثم نکثا ایثارا للدنیا و لشهواتهما. (اللهم انهما) ای طلحه و الزبیر (قطعانی و ظلمانی و نکثا بیعتی) ای نقضاها (و البا) ای حرضا (الناس علی) لنکث البیعه و المحاربه (فاحلل ما عقدا) من الاتفاق ضدی، حتی تفسد عقدتهما (و لا تحکم لهما ما ابرما) الابرام انقل، ای لا تجعل ما ابرما محکما حتی لا یقبل النقض و النکث. (و ارهما المساه) ای السوء (فیما املا) من النفوذ و السلطه، فقد کان امل طلحه و الزبیر الخلافه و الاماره (و عملا) من تهیئه الجیش و تحریض الناس و قد استجاب الله دعاء الامام علیه‌السلام، فقتلا شر

قتله و لم ینالا ما ارادا. (و لقد استثبتهما) ای طلبت رجوعهما الی البیعه و الطاعه، من (ثاب) بمعنی رجع (قبل القتال) فابیا (و استانیت بهماامام الوقاع) ای طلبت منهما الاناه و التوئده قبل وقوع الحرب (فغمطا النعمه) ای جحداها، و المراد نعمتی علیهما (و ردا العافیه) بالسلامه من الحرب الی المحاربه و المقاتله.

خطبه ۱۳۸

[صفحه ۳۱۳]

یومیء فیها الی ذکر الملاحم (یعطف الهوی علی الهدی) هذا فی احوال الامام المنتظر المهدی عجل الله تعالی فرجه الذی بشر به الرسول صلی الله علیه و آله و سلم فی اخباره متواتره ذکرها علماء السنه و علماء الشیعه، و المعنی ان الامام یحکم بالهدی و یترک الهوی. (اذا عطفوا) ای سائر الناس (الهدی علی الهوی) بان جعلوا الدین تبعا لهواهم و مشتهیات انفسهم (و یعطف) الامام علیه‌السلام (الرای علی القرآن) فیری حسب احکام القرآن و یفتی بها (اذا عطفوا القرآن علی الرای) بان اولوا القرآن حسب آرائهم و افکارهم.

[صفحه ۳۱۴]

(منها) فی بیان کیفیه استیلاء الامام المنتظر، و حکمه فی البلاد و العباد، فانه علیه‌السلام یاتی و یثور (حتی تقوم الحرب بکم علی ساق) کنایه عن اشتدادها، کالانسان القائم علی رجله، لیتهیا للامر (بادیا) ای ظاهرا (نواجذها) جمع (ناجذ) و هی اربعه فی اقصی الاضراس، و هذا کنایه عن شده الاحتدام، فان الاسد اذا اشتد غضبه ابدی نواجذه. (مملوئه اخلافها) جمع خلف- بالکسر- بمعنی الضرع، و هذا کنایه عن کثره الشر و استعداده للظهور کاستعداد الحلیب فی الضرع اذا امتلاء. (حلوا رضاعها) فان الناس یستعذبون تلک الحرب لما یروا فیها من سیطره الحق (علقما) ای مرا کالعلقم (عاقبتها) بالنسبه الی الظالمین (الا و فی غد) و المراد: المستقبل، و انکان بعیدا، کما یطلق الامس علی الماضی، و انکان قبل دهر. (و سیاتی غد بما لا تعرفون) جمله معترضه بین الظرف (فی غد) و المظروف (یاخذ) اتت للتهویل. (یاخذ الوالی) المراد بالوالی الامام الحجه علیه‌السلام (من غیرها) ای ان المتصف بکونه من غیر هولاء السلاطین، و کانه قد سبق ذکر للامره و الولایه لجماعه من الناس کبنی‌امیه و العباس. (عما لها علی مساوی اعمالها) ای یحاسب العمال الذین تحت نفوذه و امرته علی سوء تصرف

اتهم فی البلاد و العباد، ولا یترکهم هملا یعملون کیف یشائون کما فی العاده فی الحکومات الظالمه حیث لا تهمهم مظالم الناس و ظلم العمال. (و تخرج له الارض افالیذ) جمع افلاذ، و هو جمع فلذه، و هی القطعه الثمینه من المعادن، کالذهب و الماس و غیر هما. (کبدها) جمع کبد شبه بها المعادن الخفیه تحت الارض، والمراد ان المعادن و الکنوز تظهر للامام الحجه علیه‌السلام. (و تلقی) الارض (الیه) ای الی الامام الحجه علیه‌السلام (سلما مقالیدها) جمع مقلاد، و هو المفتاح و مفاتیح الارض الاشیاء التی هی سبب للوصول الی غایات مهمه، من فتح البلاد و استخراج الثروات، و ما اشبه ذلک، و قوله: (سلما) ای بدون صعوبه کبیره. (فیریکم) الامام الحجه (کیف عدل السیره) ای السیره العادله، او سیره رسول الله صلی الله علیه و آله و سلم فاللام للعهد الذهنی (و یحیی میت الکتاب و السنه) و المراد بمیتهما ما اهمل و ترک العمل به منهما، و حیاته رواجه و تنفیذه.

[صفحه ۳۱۵]

(منها): ای قطعه من هذه الخطبه (کانی به) لفظه (کانی) و ما اشبه، للدلاله علی ان الامر واقع، حتی کان الامام علیه‌السلام ینظر الیه، و الضمیر (به). علی ما ذکروا عائد الی عبدالملک بن مروان، الذی ثارت اطراف البلاد علیه، فاخمدها. (قد نعق) ای صوت، و النعیق هو الصوت الذی له اعوان (بالشام) فان مرکز عبدالملک کان الشام (و فحص برایاته) ای بحث باعلامه، و بحثها کنایه عن ترکیزها، لان العلم یرکز بعد حفر الارض کانه فحص القطات لبیضها (فی صواحی کوفان) جمع ضاحیه و هی الناحیه (فعطف) ای عبدالملک (علیها) ای علی تلک الضواحی و اهالیها (عطف الضروس) هی الناقه السیئه الخلق، و المراد انتقاد عبدالملک من الاهالی، فانه قد صار مختار ضد بنی‌امیه ثم ثار ابن‌الزبیر فی مکه و ارسل اخاه مصعبا، فاستولی مصعب علی العراق، و قتل المختار، ثم جاء عبدالملک و قتل مصعبا و انتقم من اهالی الکوفه و ما والها انتقاما شدیدا، و اکثر فیهم القتل. (و فرش الارض بالرووس) کنایه عن کثره قتله لاهل العراق (قد فغرت) ای انفتحت (فاغرته) کنایه عن فمه، فان السبع اذا اراد التهام شیء فتح فاه للاکل و الازدراد. (و ثقلت فی الارض وطاته) ای قدمه التی توطیء الارض، و ذلک

کنایه عن ثقله علی الناس لما کانوا یخافون و یرهبون بطشه و فتکه (بعید الجوله) ای الحرکه کنایه عن سیطرته فی الافاق. (عظیم الصوله) ای البطش و الفتک، یقال صال الاسد اذا وثب علی فریسته. (و الله لیشردنکم) یفرقنکم (فی اطراف الارض حتی لا یبقی منکم) معاشر المخاطبین، و المرادهم و ذریتهم، (الا قلیل) ینجو من یده (کالکحل فی العین) من القله و استداره الاعداء علیهم (فلا تزالون کذلک) فی ظلم بنی‌امیه و اضطهادهم (حتی تووب) ای ترجع (الی العرب عوازب احلامها) ای غائبات عقولها، فان عوازب جمع عازبه، بمعنی الغائبه و الاحلام جمع حلم بمعنی العقل، و هل المراد بذلک بنو العباس لانهم کانوا عربا اصیلا- بخلاف بنی‌امیه الذین کان اصلهم من روم- او سلاطین الشیعه، او ذلک فی زمان الامام المهدی علیه‌السلام؟ احتمالات. (فالزموا) ایها الناس (السنن القائمه (ای الاحکام التی هی جاریه بینکم، و لا تترکوها (و الاثار البینه) ای آثار الرسول صلی الله علیه و آله و سلم الواضحه الظاهره (و العهد القریب) ای عهد الرسول صلی الله علیه و آله و سلم الذی هو قریب من زمانکم (الذی علیه) ای علی ذلک العهد (باقی النبوه) و المراد بهاالائمه علیهم‌السلام، الذین هم الباقون من آل

الرسول صلی الله علیه و آله و سلم. (و اعلموا ان الشیطان انما یسنی) ای یهییء (لکم طرقه) بالتزیین لکم و حثکم علی سیرها (لتتبعوا عقبه) ای عقب الشیطان، و العقب موخر القدم.

خطبه ۱۳۹

[صفحه ۳۱۸]

(فی وقت الشوری) قاله علیه‌السلام لاهل الشوری- الخمسه- حینما کانوا یریدون انتزاع امر منه. (لم یسرع احد قبلی الی دعوه الحق) فانی اول الناس اجابه الی دعوه الحق، کما فی زمن الرسول صلی الله علیه و آله و سلم، حیث کان اول الناس ایمانا، و اطاعه للرسول فی کل امر (و صله رحم) فان قبول الاسلام من الرسول صلی الله علیه و آله و سلم کان صله للرحم، حین قطعها سائر اقارب الرسول. (و عائده کرم) ای الکرم العائد علی الناس بخیر، فالاضافه من باب اضافه الصفه الی الموصوف. (فاسمعوا قولی) حیث علمتم سوابقی و انی لا اقصد و لا اعمل الا الخیر (و عوا) ای ادرکوا (منقطی) ای کلامی (عسی) ای لعل- اذا سرعتم الی الانتخاب- (ان تروا هذا الامر) ای انتخاب احد بلا رویه (من بعد هذا الیوم تنتضی) ای تسل و تجر (فیه السیوف) للمقاتله (و تخان فیه العهود) بین الامه و الولات (حتی یکون بعضکم ائمه لاهل الضلاله) ای مقتدی لهم (و شیعه لاهل الجهاله) ای تابعا لاهل الجهل، و قد کان کما قال الامام علیه‌السلام، فان عثمان خان عهد اهل الشوی بان یعمل بکتاب الله و سنه رسوله، بل سار علی هواه حتی اجتمع الثوار فقتلوه، و صار اماما لاهل الضلاله کمعاویه و من اشبه، بین

ما کان تابعا لاهل الجهل کصهره مروان و سائر اقربائه یتبع آرائهم فی العمل علی خلاف الکتاب و السنه.

خطبه ۱۴۰

[صفحه ۳۱۹]

و من کتاب له علیه‌السلام فی النهی عن عیب الناس (و انما ینبغی لاهل العصمه) الذین حفظهم الله و عصمهم عن اقتراف الاثام، و المراد الذین لا یعصونه سبحانه، کالعدول (و المصنوع الیهم فی السلامه) الذین صنع الله الیهم فی ان یسلموا من الاثام و السیئات (ان یرجموا اهل الذنوب و المعصیه) بان یهتموا لاقصائهم عن العاصی، کما لو قیل ترحم علی المریض کان معناه اعطف علیه و انجه من المرضی (و یکون الشکر) علی ما انعم الله علیهم بارشاد هم الی الطریق و حفظهم عن العصیان. (هو الغالب علیهم و الحاجز لهم) ای المانع لاهل العصمه (عنهم) ای عن عیب اهل المعصیه (فکیف بالعائب الذی عاب اخا) لانه یعصی، فهو بعدم شکره و عدم ترحمه، قد خالف اللازم علیه فکیف اذا زاد علی ذلک الاشتغال بالعیب. (و عیره ببلواه) الذی ابتلی به من العصیان (اما ذکر) هذا الغائب اخاه العاصی (موضع ستر الله علیه) ای اما فعل الله تعالی بهذا الشخص العائب (من ذنوبه) بیان لما ستر، متعلق به (ستر) (مما هو اعظم من الذنب عابه به) فان اهل الصلاح مهما کانوا اتقیاء- اذا لم یکونوا معصومین- لابد و ان قد ارتکبوا جرائم هی بالنسبه الیهم، اعظم من الجرائم التی یرتکبها الفساق بالنسبه الی

انفسهم (و کیف یذمه بذنب قد رکب مثله) ای قد عمل مثل ذلک الذنب (فان لم یکن رکب ذلک الذنب بعینه) الذی یعیب الفاسق به (فقد عصی الله فیما سواه) ای سوی ذلک الذنب (مما هو اعظم منه و قد مر وجه کونه اعظم، ثم بین الامام علیه‌السلام انه اذا فرض عدم ذنب له سابقا، لکنه الان آت بالذنب. (و ایم الله لئن لم یکن عصاه) ای عصی الله (فی الکبیر و) لم یکن (عصاه فی الصغیر) قبل ذلک (لجراته علی عیب الناس اکبر) من عیوب الناس فهو اذا عاصی له سبحانه بعیبه للناس. (یا عبدالله لا تعجل فیعیب احد بذنبه) ای بسبب ذنبه (فلعله مغفور له) و لا یخفی ان هذا الکلام من الامام علیه‌السلام انما هو بالنسبه الی الذین لم یخلعوا جلباب الحیاء ممن امر الله سبحانه بذمهم و عیبهم، لیذوقوا هون المعصیه، و یجنب الناس عن اتباعهم و الاقتداء بعملهم. (و لا تامن علی نفسک صغیر معصیه، فلعلک معذب علیه) اذ لا یعلم الانسان مورد غضب الله تعالی، و لذا ورد لا تحقر شیئا من المعاصی فلعل فیها غضب الله. (فلیکفف من علم منکم عیب غیره) ای فلیحفظ نفسه من ا یعیب احدا (لما یعلم من عیب نفسه) قال الشاعر: لا تنه عن خلق و تاتی مثله عار علیک اذا فعلت عظیم (و لیکن الشکر) لله سبحانه علی ما وفقه

(شاغلا له علی معافاته) ای علی ان عافاه (مما ابتلی به غیره) من اصناف المعاصی و الاثام.

خطبه ۱۴۱

[صفحه ۳۲۲]

فی النهی عن سماع الوقیعه و ترتیب الاثر علیها، و فی الفرق بین الحق و الباطل. (ایها الناس من عرف) منکم (من اخیه وثیقه دین) ای ان له دینا یوثقه و یقیده عن اقتراف الاثام و المعاصی (و سداد طریق) ای صحه طریقه و سیرته فی الامور. (فلا یسمعن فیه اقاویل الرجال) ای کلماتهم البذیئه فیه و رمیه بالجرائم (اما انه قد یرمی الرامی و تخطی السهام) فکما انه قد تخطی السهام فلا تصیب الهدف کذلک قد یخطی الکلام فلا یکون المرمی بالکلام السیء مقترفا لما رمی به، مثلا یقال فلان لیس بامین، و الحال ان هذا الکلام مخالف للواقع، بل هو امین فی الامور، و هکذا. (و یحیل الکلام) ای یتغیر عن وجه الحق (و باطل ذلک) الکلام ای المکذوب منه (یبور) ای یهلک و لا یثمر یعنی انه اذا کانت الوقیعه مکذوبه تهلک و تفسد بلا ان یضر المرمی شیئا (و الله سمیع) للقذف (و شهید) یشهد علی ذلک و هذا کالتهدید لمن یرمی القول جزافا. (اما انه لیس بین الحق و الباطل الا اربع اصابع) (فسئل علیه‌السلام عن معنی

قوله هـذا؟) (فجمع اصـابعه و وضـعها بین اذنه و عینه ثم قـال): (الباطـل ان تقول سـمعت، و الحق ان تقول رایت) و المراد بـذلک ان مسموعات الانسان یختلط فیها الحق بالباطل، ف

من الباطل ان یحکم الانسان بکل شـیء سمع، و ذلک بخلاف ما یراه الانسان فانه حق لا شبهه فیه، قالوا: و هاتان القضیتان مهمتان، اذ لا سور لهما، و لـذا جاز ان یکون من السـموع حقا و هو ما اجتمع فیه شـرائط الحجیه، و من المرئی بالطلا و هو الـذی یدرک بالبصـر خلاف واقعه لعله، کالماء المتراکم الـذی یری اسود و الجسم البعیـد الـذی یری صـغیرا و الخطان المتقاربان الـذای یری اتصالهما بعد مسافه و هکذا.

خطبه ۱۴۲

[صفحه ۳۲۴]

فی مواضع المعروف، و انه ما قـد تکون عنـد اهله، و قـد تکون عنـد غیر اهله. (و لیس لواضع المعروف فی غیر حقه و عنـد غیر اهله) کمن یطلق کلبـا عقورا، فـان الاطلاـق لغیر حق، و هو لیس باهـل للاطلاـق- و اللفظتـان: فی غیر.. و عنـد غیر.. متقاربتـا المعنی-. (من الحظ فیمـا اتی) و عمـل من فعـل المعروف، و (من) متعلق ب(لیس) (الاـ محمـده اللئـام) فان اللئام هم الـذین یحمـدون عمله (و ثناء الاشـرار) فـانهم یثنون علیه و یمـدحونه (و مقـاله الجهـال) فـان الجهال یقولون فیه القول الحسن (مادام منعما علیهم) فان الثناء منهم له مادامت نعمته قائلین (ما اجود یـده) او انها جمله مسـتانفه، ای انه جواد (و) لکن (هو عن ذات الله) ای البـذل فی سبیله و حسب اوامره (بخیل) لا یبـذل شـیئا. (فمن آتاه الله) ای اعطاه سـبحانه (ما لا فلیصل به القرابه) بان یبذل علی ذوی قرباه (و لیحسن منه) ای من ذلک المال (الضیافه) بان یضیف الناس ضیافه حسنه، لا ان یضیف الاثریاء و اهل المعصیه او ما اشبه (و لیفک به الاسیر) فی ایدی الظالمین، یفدیه بماله لیخلصه من شرهم (و العانی) الذی عناه و قصده بحاجته (و لیعط منه) ای من ذلک المال (الفقیر و الغارم) ای المدیون فی غیر معصیه الله سبحانه (و لیصبر ن

فسه علی الحقوق) ای و حقوق الله الناس علیه، بادائها الیهم کالخمس و الزکاه و الصـدقات. (و النوائب) جمع نائبه و هی المصیبه فان للمـال و الاعطـاء فی سبیـل الصالـح العـام تبعات و صـعوبات، و ذلک (ابتغاء الثواب) ای طلب الاجر من الله سـبحانه، لا لاجل الریاء و السـمعه (فان فوزا) یفوز به االانسان (ب) سـبب (هذه الخصال) التی ذکرت، و انما نکر (فوزا) للتعظیم نحو: (ربنا آتنا فی لدنیا حسـنه. (شرف مکارم الدنیا و درک فضائل الاخره) فقد حاز المنفق ماله فی هذه السبیل لشرف الدنیا و سعاده الاخره (انشاء الله) تعالی.

خطبه ۱۴۳

[صفحه ۳۲۶]

فی الاستسـقاء (الا و ان الارض التی تقلکم) ای تحملکم (و السـماء التی تظلکم) تشبیه للسـماء بالسقف الذی یظل الانسان من الحر و البرد (مطیعتـان لربکم) کمـا قـال سبحانه: (فقـال لهـا و للارـض ائتیـا طوعـا او کرهـا. قالتـا اتینـا طـائعین). (و ما اصـبحتا تجودان لکم ببرکتهمـا) من المطر و النبـات و مـا اشـبه (توجعـا لکم) ای تالمـا لفقرکم، کمـا یتالم الانسان لانسان فقیر. (و لا زلفه الیکم) ای لاجل انهما تریـدان الاقتراب و التحبب الیکم (و لا لخیر ترجوانه منکم) فسـهما غنیان عنکم. (و لکن امرتا بمنافعکم) امرهما الله سـبحانه بان تنفعـاکم (فاطاعتـا و اقیمتـا) ای اقامهمـا الله سـبحانه (علی حـدود مصـالحکم فقامتـا) بامر الله سـبحانه (ان الله یبتلی عباده عنـد الاعمال السـیئه) ای اذا عملوا السـیئات (بنقص الثمرات) فتحمل الاشجار ثمار اقل مما کانت تحمل سابقا. (و حبس البرکات) جمع برکه و هی النمو و الزیـاده فنتـاج الحیوان و الارـض و مـا اشـبه یکون اقـل. (و اغلاـق خزائن الخیرات) فالخیر الـذی کان یاتی سابقا، من الانسان لاخیه، او من السـماء او من الارض، تغلق ابوابه (لیتوب تائب) فان التادیب موجب للیقظه و التوبه. (و یقلع مقلع) ای ینتهی عن الشـیء

من اراد الانتهاء (و یتذکر م

تـذکر) ای من له قابلیه التذکر و الانزجار بواسطه التادیب (و یزدجر مزدجر) ای ینزجر عن المعصیه من اراد الانزجار. (و قد جعل الله سبحانه الاستغفار سببا لـدرور الرزق) ای دره و نزوله کـدر الحلیب (و رحمه الخلق) عطف علی (درور) (فقال) تعالی فی القرآن الحکیم: (استغفروا ربکم انه کان غفارا) کثیر المغفره للذنوب (یرسل السماء علیکم مدرارا) ای هاطلا بالامطار (و یمددکم باموال و بنین) بان یکثر اموالکم و اولادکم، کل ذلک بسبب الاستغفار. (فرحم الله امرء استقبل توبته) کما یستقبل الانسان اصدقائه و اقربائه، و المراد تاب فی مستقبل عمره و جهله (رحم الله) ماض، لکنه بمعنی الدعاء و الانشاء. (و استقال خطیئته) ای طلب منه سبحانه ان یقیله و یغفر ذنبه کـانه لم یـذنب (و بادر منیه) ای موت بان عمل قبل ان یموت. (اللهم انا خرجنا الیک) فی الصحراء- علی ما یقتضی العاده من کون الاستسقاء فی الصحراء (من تحت الاستار) کالمخدرات التی خرجن من تحت الستر (و الاکنان) جمع کن، و هو البیت (و بعد عجیج البهائم) ای صوتها من العطش (و الولدان) ای عجیج الاولاد الصغر من العطش. فی حالکوننا (راغبین فی رحمتک) بانزال المطر و در الخیر (و راجین فضل تعمتک) بان تتفضل علینا من نعمتک

(و خائفین من عذابک و نقمتک) النقمه ضد الرحمه. (اللهم فاسقنا غیثک) ای المطر النازل من عندک (و لا تجعلنا من القاوطین) ای الایسین من رحمه الله (و لا تهلکنا بالسنین) جمع سنه بمعنی القحط و الجدب (و لا تواخذنا بما فعل السفهاء منا) من المعاصی، فان العاصی سفیه و ان ظهر فی کمال العقل (یا ارحم الراحمین) فان رحمته سبحانه اکثر کما و کیفا من کل رحمه. (اللهم انا خرجنا الیک) ای خروجا لنطلب لطفک و احسانک، فانه سبحانه منزه عن المکان. (نشکو الیک ما لا یخفی علیک) من عدم الامطار، و الحقط، و شح المیاه، و قله الارزاق (حین الجاتنا المضایق الوعره) جمع مضیق، و هو المحل الضیق الذی یصعب للانسان الکون فیه، و الوعره بمعنی الخشنه الشدیده، یقال ارض وعره ای غیر مستویه. (و اجائتنا) بمعنی جائت بنا (المقاحط) جمع مقحط، بمعنی القحط (المجدبه) من اجدب مقابل اخصب (و اعیتنا) ای عجزتنا (المطالب المتعسره) ای مطالبنا التی تعسرت علینا (و تلاحمت) ای اجتمعت حتی صارت وصله کاللحم (علینا الفتن المستصعبه) فان القحط یوجب الفتنه لا شاعته للرعب و الفوضی. (اللهم انا نسالک ان لا تردنا خائبین) الخائب الذی لم یحصل علی مطلبه (و لا تقلبنا) ای لا ترجعنا الی اهلنا (واج

مین) الواجم هو الحزین الکاسف البال الذی اسکنه الحزن عن التکلم. (و لا تخاطبنا بذنوبنا) بان تسمینا عندک مذنبین، فلا ترضا (و لا تقایسنا باعمالنا) ای لا تجعل فعلک بنا مناسبا لاعمالنا (اللهم انشر علینا غیثک) الغیث المطر (و برکتک) ای نماء فی الثمر و ما اشبه (و رزقک و رحمتک) الرحمه اعم من الزق (و اسقنا سقیا) ای مطرا (نافعه) للبلاد و العباد (مرویه) ای تروی من الظماء و العطش (معشبه) تنبت العشب و الکلاء (تنبت بها ما قد فات) فلم ینبت بسبب القحط (و تحیی بها ما قد مات) من الاشجار، فان اصل الشجر یبقی حیا بینما یموت الشجر، فاذا وصل الیه الماء حی من جدید. (نافعه الحیا) ای المطر و الخصب (کثیره المجتنی) ای الثمر الذی یجتنی و یقتطف (تروی بها القیعان) جمع قاع و هی الارض السهله (و تسیل البطنان) جمع بطن، و هو المنخفض من الارض (و تستورق الاشجار) ای تخرج ورقها (و ترخص الاسعار) فان الرزق اذا کثر رخص و ذهب الغلاء (انک علی ما تشاء قدیر) فتقدر علی ان تعمل کل ما طلبنا منک.

خطبه ۱۴۴

[صفحه ۳۳۱]

فی بعثه الرسل، و فضل اهل البیت، و احوال اهل الضلال. (بعث الله رسله بما خصهم به من وحیه) فان الوحی خاص بالرسل الا یشرکهم فیه احد (و جعلهم حجه له علی خلقه) یحتج یوم القیامه بالرسل علی العصاه، یقول لهم: الا یبلغ الرسل، فلماذا عملتم بالمعاصی و الاثام (لئلا تجب الحجه لهم) ای للناس (ب) سبب (ترک الاعذار) من الله (الیهم) فیقول اهل المعاصی: یا رب لم نکن

نعرف مـا یجب علینـا، فارتکابنـا للمعاصـی لم یکن تقصـیرا منـا. (فـدعاهم) الله سـبحانه (بلسان الصـدق) فان الرسل کانوا صادقین فی کلماتهم (الی سبیل الحق) الذی هو مطابق للواقع لا خلاف فیه. (الا ان الله قد کشف الخلق کشـفه) ای اطلع علیهم، و ذلک تشبیه بمن یکشف السـر، و یستبطن الامر لیطلع علیه. ثم بین علیه‌السلام ان الکشف لم یکن لجهله سبحانه، بل الاختبارهم (لا انه) تعالی (جهل ما اخفوه) ای الناس (من مصون اسرارهم و مکنون ضمائرهم) جمع ضمیر و هو باطن الانسان و سره (و لکن) کان الکشف (لیبلوهم) ای یختبرهم (ایهم احسن عملا) و المراد ایهم یعمل حسـنا و ایهم یعمل سیئا (فیکون الثواب جزاء) ای لئلا یکون الثواب جزافا یعطی لمن لا یستحق (و العقاب بواء) من باء اذا رجع، ای جزاء لما عملوا من الم

عاصـی، او من باء فلان بفلان، ای قتل به، فیکون العقاب کالقصاص. (این الذین زعموا انهم الراسخون فی العلم) ای الثابتون فیه، فان العـالم القوی یکون راسـخا، غیر مردد فی الامـور، بخلاف غیره فانه یتردد فی الامور، فیظن او یشک و یرجـح بالمرجحات (دوننا) ای لسـنا نحن الراسـخین و انما هم الراسـخون فقد کان فی اصـحاب الرسول من یزعم انه اعلم من اهل البیت، او اقرء او اقضی او ما اشبه. (کـذبا) کان زعمهم (و بغیا علینا) ای حسـدا و ذلک لانه (ان رفعنا الله و وضـعهم) قال سـبحانه: (ام یحسدون الناس علی ما آتاهم الله مـن فضـله؟). (و اعطانـا) العلـم (و حرمهم، و ادخلنـا) فی لطفه و رحمته (و اخرجهم) ای لم یعطهم و لم یشـملهم بلطفه (بنـا یسـتعطی الهدی) ای یطلب الناس اخذ الهدی (و یستجلی العمی) ای یطلب انجلاء الجهل (ان الائمه من قریش غرسوا فی هذا البطن من هاشم) ای البطن الطـالبی العلوی (لا تصـلح) الامامه (علی سواهم) من سائر الناس و سائر بطون قریش (و لا تصـلح الولاه) خلفاء الرسول (من غیرهم).

[صفحه ۳۳۳]

(منها): ای بعض تلک الخطبه (آثروا عاجلا) ای ان بعض الناس اختارو الدنیا العاجله (و اخروا آجلا) و لم یعتنوا بالاخره المستقبله فلم یعملوا لها (و ترکوا صافیا) فان الاخره مصفاه من الاکدار (و شربوا آجنا) الماء الاجن المتغیر لونه و طعمه و المراد لذائذ الدنیا المشوبه بالکدورات (کانی انظر الی فاسـقهم) ای فاسق الناس، او فاسق معین، کملوک بنی‌امیه و من اشـبههم (و قد صـحب المنکر فالفه) کما یـالف الصـدیق الصـدیق (و بسـیء به) ای فرح به (و وافقه) ای وافـق الفسق (حـتی شـابت علیه مفـارقه) جمع مفرق، و هو ام راسه (و صبغت به) ای بـالمنکر (خلائقه) جمع خلیقه، ملکه الانسـان، ای ان ملکاته النفسیه تلونت بلون المنکر (ثم اقبل) علی الناس (مزیـدا) یخرج الزبد من فیه، بیان لحاله فی سوره غضـبه (کالتیار) و هو الشلال من الماء و نحوه، الذی یجری بشده فیوجب الامواج و التلاطم. (لا یبـالی مـا غرق) لکونه کالسـکران من المعصیه (او کوقع النار فی الهشـیم) ای الحطام الیابس، الـذی یتهشم و یتکسـر بسـهوله (لا یحفل) ای لا یبالی (ما حرق) و هکذا یکون اهل المعصـیه، اما اهل الدین فانهم یراقبون کل حرکاتهم و سکناتهم حتی لا یصدر منهم ما فیه لله سبحانه نهی. (این العقول المس

تصـبحه بمصابیـح الهدی) ای صـحب معها مصابیح الهدی، التی هی احکام الله سـبحانه، فسار فی ضوئها الی موضع السـعاده. (و) این (الابصـار اللامحه) ای الناظره (الی منار التقوی) کالرسول صـلی الله علیه و آله و سـلم و الائمه الطاهرین، حیث تشع منهم التقوی (این القلوب التی وهبت لله) فلم تفکر و لم تامر الا فی الله و فیما لله فیه رضـی (و عوقدت) عقدها اصحابها (علی طاعه الله) حتی لا تتحرک الاللطاعه (ازدحموا) ای الناس (علی الحطام) ای حطام الدنیا، و هو ما یبس من النبات حتی اذا صادفه اقل قوه تکسـرت و تلاشـبت- و قـد شـبهت الـدنیا بـذلک، لانهـا مثلـه فی الفنـاء و الـذهاب- (و تشـاحوا) ای تضـاربوا (علی الحرام) ای علی اقتنـاء کـل واحـد منهم المحرمـات والتلـذذ بها (و رفع لهم علم الجنه و النار) اراد علیه‌السـلام بعلم الجنه الاحکام المودیه الیها و یعلم النار المحرمات المنتهیه الیهـا، و معنی (رفع) ظهر کمـا تظهر اعلام الطریق للمـاره. (فصـرفوا عن الجنه وجوهـهم) ای اعرضوا عنها فلم یعملوا بما یودی الیها (و اقبلوا الی النـار ب) سـبب (اعمـالهم) المودیه الیهـا (دعاهم ربهم فنفروا و ولوا) هاربین عن دعوته (و دعاهم الشـیطان) الی المعاصـی. (فاستجابوا و اقبلوا) یتمثلون اوامره و ینفذون احکک

امه.

خطبه ۱۴۵

[صفحه ۳۳۵]

فی فناء الـدنیا، و ذم البـدعه (ایها الناس انما انتم فی هـذه الـدنیا غرض) الغرض الهـدف الـذی یرمی بالسـهم (تنتضل فیه المنایا) جمع منیه، و هی الموت، و تنتضـل بمعنی تترامی الیه، فـان سـهام الموت تقصـد الانسان و تتوجه نحوه (مع کل جرعه) یتجرعها الانسان من المـاء و نحوه (شـرق) هو المـاء یـذهب فی مجری التنفس، و احیانا یسبب هلاک الانسان، و کونه مع کل جرعه بمعنی ان کل جرعه معرض لـذلک (و فی کـل اکله غصـص) هو اللقمه لا۔ یتمکن الانسـان من ازدرادهـا، و ربمـا سـببت الهلاک. (لا تنالون منها نعمه الا بفراق اخری) فمثلا۔ نعمه النضـج الفکری تتوقف علی فقـد الشـباب، و نعمه الزوجه لا۔ تنال الا بفقـد الفراغ، و نعمه الثروه لا تکون الا تکون بفقـد الراحه، و هکـذا. (و لا۔ یعمر معمر منکم یومـا من عمره الا۔ بهـدم آخر من اجله) فکـل یوم یعمره الانسـان، انما یکون قد هـدمه و ازاله عن مدته المقرره کونه فی الدنیا. (و لا تجدد له زیاده فی اکله الا بنفاد ما قبلها) ای ما قبل تلک الزیاده (من رزقه) فمثلا قدر ان یصل الی الانسان فی یوم السبت دینار، و فی یوم الاحد ديناران، فان وصول الدینارین، انما هو بعد نفاد الدینار الاولی، ای بعد وصوله الیه و عدم ترقبه. (و لا یحیا له اثر ال

ا مات له اثر) فان الاثر الذی یوثره الانسان فی الماء و الهواء و الارض و ما اشبه یاخذ فی الزوال- یمقتضی ان العالم کون و فساد فکل وقت جدیـد، یاتی فیه اثر جدیـد، یـذهب الاثر القـدیم. (و لا یتجدد له جدید الا بعد ان یخلق له جدید) یخلق ای یبلی، فان الدنیا دار بلی (و لا۔ تقوم له نـابته) ای الشـجره التی تنبت (الا۔ و تسـقط منه) ای من ملک هـذا الانسان (محصوده) ای ثمره قـد حصـدت (و قد مضت اصول) من اجدادنا و آبائنا (نحن فروعها) فان الاولاد کالفرع بالنسبه الی الاباء (فما بقاء فرع بعد ذهاب اصله) بمعنی انه لا بقاء له.

[صفحه ۳۳۷]

(منها) ای من تلک الخطبه، فی ذم البدعه (و ما احدثت بدعه) و هی التی یوتی بها بعنوان انه من الاسـلام، و لیس من الاسلام، بان لم یـدل علی جوازه دلیـل عـام او خـاص، کصـلاه التراویـح و مـا اشـبه، امـا مـا یوتی به الا بعنوان انه من الاسـلام، و ان لم یکن فی زمن الرسول، کرکوب الطـائره، او بعنوان انه من الاسـلام حیث دل علیه دلیـل عام، و ان لم یـدل دلیل خاص، کبناء المـدارس الـدینیه و ما اشـبه، فلیست بدعه. (الا ترک بها سنه) فان البدعه انما توضع فی مکان السنه، فمثلا سنه الرسول صلی الله علیه و آله و سلم عدم صلاه التراویـح، فالاتیـان بهـا موجب لـترک السـنه هی ضـدها، و هکـذا. (فـاتقوا البـدع و الزموا المهیع) هو الطریق الواضـح، و المراد طریق الاسـلام (ان عوازم الامور افضـلها) جمع (عوزم) کجعفر بمعنی المتقادم، ای الامور التی کانت فی زمن الرسول صلی الله علیه و آله و سلم و جاء بها الدلیل- مقابل البدعه التی هی شیء جدید-. (و ان محدثاتها) ای ما یحدث و یبدع من الامور (شرارها) الشر کل شیء یاتی منه الشقاء و العناء فان البدع توجب خسران الدنیا و الاخره.

خطبه ۱۴۶

[صفحه ۳۳۸]

(و قـد اسـتشاره عمر بن الخطاب فی الشـخوص) ای الـذهاب و السـفر (لقتال الفرس بنفسه) و کان عمر خاف من انهزام المسـلمین، و زعم انه لو کان معهم، کان اقرب الی النصـر، فاشار الیه الامام بالعدم و فی بعض التواریخ ان الامام بعث بالامام الحسن علیه‌السـلام مع الجیش، و انه ذهب الی ان فتح و دخل اصـفهان و صـلی فی مسجد هناک. (ان هذا الامر) ای الفتح (لم یکن نصره و لا خذلانه بکثره

و لا ـ قله) من بـاب اللف و النشـر المرتب (و هو) ای الاسـلام (دین الله الـذی اظهره) من الغیب للناس (و جنـده) الظاهر ان المراد کون المسـلمین – المفهوم من الکلاـم – (الـذی اعـده و امـده) ای هیئه و جعل له مـددا (حتی بلغ ما بلغ) ای المقـدار الـذی بلغ من السعه و القدره. (و طلع حیث طلع) ای ظهر فی الاماکن (و نحن علی) امر (موعد من الله) حیث قال سـبحانه: (و ینصـرن الله من ینصـره). (و الله منجز وعـده) ای لا ـ یخلفه (و ناصـر جنـده) الـذین هم المسـلمون المجاهـدون فی سبیله (و مکـان القیم بالاـمر) ای الخلیفه القائم بامر المسـلمین (مکـان النظام) ای السـلک (من الخرز) اسم جنس و هو ما تنظم فی سـلک، کحبه السـبحه و نحوها. (یجمعه و یضـمه) ای یجمع السلک الخرز، و یضم بعضها الی بعض (فان انقطع النظام) ای

السلک (تفرق) الخرز (و ذهب) بددا. (ثم لم یجتمع بحذافیره) ای بتمامه (ابدا) فان السعاده اذا ذهبت هیهات ان ترجع (و العرب الیوم و ان کانوا قلیلا) بالعدد (فهم کثیرون بالاسـلام) فان الاسلام قد اوجد فیهم طاقه هائله، و اورث لهم هیبه کبیره. (و عزیزون بالاجتماع) لان کلمتهم واحـده تحت لواء الاسـلام (فکن) باقیا فی المـدینه (قطبا) لهم (و اسـتدر الرحا) ای ادرها (بالعرب) فهم الـذین یذهبون و یفتحون، کمـا تـدور الرحی علی القطب لتحطیم الحبـات و طحنهـا (و اصـلهم) ای العرب (– دونـک – نـار الحرب) و الاصـلاء ایصال الشـیء الی النار (فانک ان شـخصت) ای ذهبت و سافرت (من هـذه الارض) و هی المدینه (انتقضت علیک العرب من اطرافها) فانهم جدید و عهد بالاسـلام و مستعدون للارتداد (و اقطارها) جمع قطر، بمعنی الناحیه. (حتی یکون ما تدع ورائک من العورات) الجبهات التی تفتح ضد الاسـلام، و العوره هی المکان الذی یخشـی منه ان اغفل منه (اهم الیک مما بین یدک) ای الفرس، فالانسان لذا تحطم داخله کـان اشـد علیه، مما اذا لم یکن له قوه فی الخارج. (ان الاعاجم ان ینظروا الیک غـدا یقولوا هـذا اصل العرب) الـذین یحاربوننا (فاذا اقتطعتموه) ای قتلتموه (استرحتم) مونه هجومهم من جدید و فتحهم لبلا

دنا (فیکون ذلک) الذی یسبب جرئه الاعاجم (اشد لکلبهم) ای ضراوتهم و شدتهم (علیک و طمعهم فیک) فیکون رواحک بنفسک سببا لتشـدد الامر علی المسـلمین، و ضـعف جانب الـداخل منهم، و لذا فالمشوره ان لا تذهب. اقول: لقد تقدم وجه عدم اجازه الامام علیه‌السـلام له فی المسیر – فی کلاـم له علیه‌السـلام حـول عـدم خروجه الی حرب الروم –. (فامـا مـا ذکرت من مسیر القـوم الی قتـال المسلمین) فقد ذکر عمر للامام انه سمع ان الفرس قد قصدوا المسیر الی المسلمین و قصدهم لذلک دلیل قوتهم و انما اکره ان یغزونا قبـل ان نغزوهم، فاجـاب الامـام بهـذا الجواب ثم بین السـبب فی ردعه، و ان قصـدوا ذلک بقوله: (فان الله سـبحانه هو اکره لمسـیرهم منـک) لاـن الله تعـالی اکثر حبـا للاسـلام من کل احـد (و هو اقـدر علی تغییر ما یکره) بان یثنی عزمهم و یلقی الرعب فی قلوبهم فلا یتمکنون من السـیر. (و اما ما ذکرت من عـددهم) و انهم عـدد هائل و عـدد المسـلمین قله (فانا لم نکن نقاتل فیما مضـی بالکثره) بانا اکثر عـددا من الاعـداء (و انما کنا نقاتل بالنصـر) من الله سـبحانه (و المعونه) ای اعانته، و قد کان کما قال الامام علیه‌السـلام: فانتصـر المسلمون، و ظهر خلل رای عثمان، حیث اشار بخروج عمر.

خطبه ۱۴۷

[صفحه ۳۴۱]

و فیها بیان عله البعثه، و فضل القرآن، و الناس فی المسـتقبل، و عظمه الناس. (فبعث الله) سـبحانه (محمـدا صـلی الله علیه و آله بالحق) ای ارسالا بالحق لا ارسالا بالباطل، کما یرسل الجبابره الولاه. (لیخرج عبادمه من عباده الاوثان) ای الاصـنام (الی عبادته) تعالی (و من طاعه الشـیطان الی طاعته) فان العصان یطیعون الشیطان اذ هو الامر بالعصیان (بقرآن) ای مع قرآن (قد بینه) الله سبحانه (و احکمه) فان احکـامه متقنه لا ـ خلـل فیهـا و لا ـ نقص (لیعلم) ای یعرف (العبـاد ربهم اذ جهلوه) ای فی ظرف جهلوه سـبحانه، فان الناس کانوا جهله زمان ابتعاث الرسول صـلی الله علیه و آله و سـلم. (و لیقروا به اذ جحـدوه) ای انکروه (و لیثبتوه بعـد اذ انکروه) فلم یعترفوا بوجوده، و لعل الجحود مع الاستیقان و الانکار مع الشک و الجهل عدم المعرفه اطلاقا. (فتجلی سـبحانه لهم) ای ظهر – ذاته و صـفاته – (فی کتابه

من غیر ان یکونوا راوه) فانه سبحانه قد عرف نسفه فی القرآن الکریم. (بما اراهم من قدرته) فان الانسان اذا ذکر باثار احد عرفه، فانه سبحاه قد ذکر فی القرآن صنوفا من مظاهر قدرته، مما یلفت الانسان الی معرفته. (و خوفهم من سطوته) ای عقابه، بما بین من العذاب فی الدنیا و ال

اخره لمن خالف و عصی. (و کیف محق) ای اهلک (من محق) من الامم السابقه (بالثملات) ای بالعقوبات التی صارت مثلا للناس. (و احتصد) ای حصد کما یحصد السنبل (من احتصد بالنقمات) جمع نقمه و هی العقوبه

[صفحه ۳۴۳]

(و انه سیاتی علیکم من بعدی) کزمان بنی‌امیه (زمان لیس فی شیء اخفی من الحق و لا اظهر من الباطل) فان الحق قد خفی فی زمان بنی‌امیه، و ظهر الباطل، حتی لم یکن الناس یعرفون امور دینهم الا کما شائت اهواء آل امیه. (و لا اکثر من الکذب علی الله و رسوله) فقد امر معاویه باختلاق الاحادیث عن النبی صلی الله علیه و آله و سلم، لتقویه سلطانه، و بذل لذلک الاموال الطائله. (ولیس عند اهل ذلک الزمان سلعه ابور من الکتاب اذا تلی حق تلاوته) (ابور) یعنی لا رواج له اطلاقا، بمعنی انه لا یعمل به، و معنی (تلی) عمل به، فان حق التلاوه العمل، و المعنی ان الکتاب بمعناه المراد ابعد الشیاء عن العمل فقد کان آل امیه یشربون الخمر، و یزنون مع المحارم، و یقتلون النفوس البرئیه، الی غیرها من المحرمات المنصوصه فی القرآن الحکیم. (و لا انفق منه) ای اروج من الکتاب (اذا حرف عن مواضعه) بمعنی فسر کما تشاء اهواء بنی‌امیه فقد اعطی معاویه لسمره بن جندب اربعمائه الف درهم، حتی صعد المنبر و نسب الی الرسول صلی الله علیه و آله و سلم، انه قال: نزلت فی علی علیه‌السلام آیه: (و من الناس من یعجبک قوله فی الحیاه الدنیا و یشهد الله علی ما فی قلبه و هو الد الخصا

م، و اذا تولی سعی فی الارض لیفسد فیها و یهلک الحرث و النسل و الله لا یحب الفساد) و نزلت فی ابن‌ملجم قاتل علی علیه‌السلام آیه: (و من الناس من یشری نفسه ابتغاء مرضاه الله). (و لا فی البلاد شیء انکر من المعروف) هذا علی طریق المبالغه، او علی ظاهره، فان حب الامام- مثلا- کان من انکر الشتام فی بلاد معاویه. (و لا اعرف من المنکر) فان ولاء آل امیه کان من اشد انحاء المعروف (فقد نبذ الکتاب) ای طرحوا العمل به (حملته) کاصحاب الرسول صلی الله علیه و آله و سلم امثال ابی‌هریره (و تناساه) ای جعلوا انفسهم کانهم ناسین لاحکامه- مع انهم فی الحقیقه غیر ناسین- (حفظته) الذی حفظوه (فالکتاب- یومئذ- و اهله) الحقیقیون کشیعه الامام علیه‌السلام (منفیان طریدان) طردهم اهل الباطل عن المجامع، ینفون من بلد الی بلد، کما فعل بحجر و اصحابه (و صاحبان مصطحبان) ای صدیقان یکون احدهما صاحبا للاخر، لا یفارقه. و هما (فی طریق واحد) من الخیر و الصلاح (لا یوویهما موو) الایواء: اعطاء المکان و المسکن، و ذلک کنایه عن الاحتفال بهما، و الاهتمام بشانهما کالغریب الذی لا یوویه احد (فالکتاب و اهله فی ذلک الزمان فی الناس) بهیاکلهما و جسومهما (و لیسا فیهم) بارواحهما،

لعدم الالفه بین الناس و بین الکتاب و اهله (و معهم) جسما و هیکلا (و لیسا معهم) روحا و عملا (لان الضلاله) التی بایدی الناس (لا توافق الهدی) الذی یدعوا الیه الکتاب و اهله (و ان اجتمعا) باجسامهما فی محل واحد- و هذا عله لقوله علیه‌السلام: لیسا فیهم، و لیسا معهم- (فاجتمع القوم) ای الناس المناوئون للکتاب و اهله (علی الفرقه) ای التفرق، کما هو الطابع العام لاهل الشام و من الیها فی زمن الامویین، و معنی الفرقه: الابتعاد عن الکتاب و اهله (و افترقوا علی الجماعه) العامله بالکتاب. (کانهم) فی اتخاذ آرائهم، و تاویل الکتاب علی طبق اهوائهم (ائمه الکتاب و لیس الکتاب امامهم) اذ لو کان الکتاب امامهم، ابتعوه. (فلم یبق عندهم منه) ای من الکتاب (الا اسمه) اذ لا عمل به حتی تبقی روحه لدیهم (و لا یعرفون الا خطه و زبره) ای کتبه یقال زبره بمعنی کتبه و المعنی انهم لا یعرفون مقاصده العالیه و احکامه السامیه (و من قبل) فی ازمنه بنی‌اسرایل و نحوها (ما) زائده للتزیین (مثلوا بالصالحین کل مثله) ای کل انواع المثله، و المثله عباره عن التنکیل و العقاب، الذی یسبب ان یجعل ذلک مثلا عند الناس لفضاعته، کان تصلم الاذن، او تفقاء العین، او یجدع الانف، و نحو

ذلک، و هذه الجلمه بیان ان تمثیل بنی‌امیه باهل الکتاب لیس شیئا جدیدا، فعاده الجبابره- فی کل زمان- التنکیل بالصالحین، او المراد ان بنی‌امیه فی زمان کفرهم فعلوا امثال هذه الاعمال، کما فعلت هند بحمزه علیه‌السلام، فلیس عملهم شیئا جدیدا بالنسبه الیهم. (و سموا صدقهم) ای صدقه الصالحین (علی الله) حیث کانوا یصدقون باحکام الله سبحانه (فریه) ای افترائا کما کان ابوسفیان ینسب کلام الرسول صلی الله علیه و آله و سلم الی الافتراء (و قالوا افک افتراه) و (و قالوا اساطیر الاولین اکتتبها). (و جعلوا فی الحسنه عقوبه السیئه) فالحسنه التی هی الاسلام و التوحید، کان لدی بنی‌امیه- قبل اظهارهم للاسلام- کانت لها عقوبه السیئه، فکانوا ینکلون بالمسلمین و یعاقبونهم- و هذا ان کان المراد بالجمل السابقه بنی‌امیه، و انکان المراد الامم السابقه، فالمصداق غیر بنی‌امیه و انما عتاه الامم البائده، و علی ای حال ففی هذه الجمل بیان حال الجبابره و العتاه فی کل زمان. ثم توجه الامام علیه‌السلام الی نصح الناس بقوله: (و انما هلک من کان قبلکم) من الامم (بطول آمالهم) جمع امل، و هو ان یرجوا المرء ان یفعل فی المستقبل اشیاء مرتبطه بالدنیا (و تغیب آجالهم) ای انه غاب

عن انظارهم اجلهم، فلم یتاهبوا للاخره و لم یعجلوا بالصالحات، و معنی هلاک الامم اما نزول العقوبه علیهم، او ذهاب کیانهم کما ذهب کیان الرومانیین، و کیان بنی‌اسرائیل، و هکذا. (حتی نزل بهم الموعود) و هو الموت (الذی ترد عنه المعذره) ای لا یقبل فیه عذر، بان یعتذر الانسان عن الموت، فیرجع الموت، و لا یاخذ من جاء لاجله. (و ترفع عنه التوبه)، ای لا تفید التوبه بعده اذا جاء (و تحل) ای تنزل (معه) ای مع الموت (القارعه) ای الداهیه المهلکه، کانها تقرع الانسان و تدقه (و النقمه) ای العقاب.

[صفحه ۳۴۷]

(ایها الناس انه من استنصح الله) له، بمعنی اتخذ الله ناصحا له، باتباع اوامره، و انتهاج مناهجه (وفق) لکل خیر و سعاده (و من اتخد قوله) ای قول الله تعالی (دلیلا) یدله علی مواضع الخیر (هدی) الی صراط مستقیم (للتی هی اقوم) ای للطریقه التی هی اقوم و احسن الطرق، کما قال سبحانه: (ان هذا القرآن یهدی للتی هی اقوم). (فان جار الله) ای الذی اتخذ احکامه- کان جر فی ظل جاره- (آمن) عن المکاره، و ما نزل علیه منها فانما هو موجب اللمرض و الاجره، فلا منفعه تفوت من یدیه بلا بدل- کما یقال: الذی امن نفسه فی (شرکه التامین) امن. (و عدوه خائف) ان عاش کان فی ضیق، و ان مات فالی النار (و انه لا ینبغی لمن عرف عظمنه الله ان یتعظم) اذ الانسان یعرف الاشیاء باضدادها، فمعرفه عظمه الله ملازمه لمعرفه حقاره النفس، فلا ینبغی بعد ذلک التعاظم. (فان رفعه الذین یعلمون ما عظمته) سبحانه (ان یتواضعوا له) ففی تواضعهم رفعه لهم، اذ التواضع یدل علی الفهم، و تقدیر الاشیاء حق قدرها و کلا الامرین موجب للرفعه. (و سلامه الذین یعلمون ما قدرته) ای سلامتهم عن العقوبه (ان یستسلموا له) بالانقیاد، و اطاعته الاوامر (فلا تنفروا من الحق نفار الصحیح) ای مثل نفار

الصحیح من الحیوان (من الاجرب) الذی اصیب بداء الجرب- و هو داء خبیث یوجب العدوی، و لذا یفر الصحیح منه خوفا- (و الباری) ای الانسان الصحیح البری من المرض (من) الانسان. (ذی السقم) ای المریض. (و اعلموا انکم لن تعرفوا الرشد حتی تعرفوا الذی ترکه) فان الانسان لا یدرک حسن الاشیاء، الا اذا رای قبح اضدادها، و لذا قالوا تعرف الاشیاء باضدادها. (و لن تاخذوا بمیثاق الکتاب) ای باحکامه المحکمه التی هی بمنزله المواثیق و العهود بین الله و بین خلقه (حتی تعرفوا الذی نقضه) فان قبح الناقض یوجب ترفع الانسان عن ان یماثله، و ذلک موجب للاخذ بالکتاب (و لن تمسکوا) اصله (تتمسکون) (به) ای بالکتاب و التمسک قوه الاخذ و العمل باحکامه (حتی تعرفوا الذی نبذه) ای طرح العمل به، و العله لذلک کما ذکرنا فی الجمل السابقه (فالتمسوا) ای اطلبوا (ذلک) العمل بالکتاب، و المراد العلم بقاصد الکتاب (من عند اهله) و هم الائمه و العلماء الربانیون (فانهم عیش العلم) بهم یعیش العلم، و یبقی فی الحیاه. (و موت الجهل) ای انعدامه و نفیه، فان العلماء هم الذین یمیتون الجهل و ینیرون الناس بالعلم (هم الذین یخبرکم حکمهم عن علمهم) فان الانسان اذا حکم فی قضیه، عرف من حکمه انه ع

الم او لیس بعالم (و صمتهم عن منطقهم) فان العالم صموت، و الجاهل ثرثار، فصمت النسان دلیل علمه، (و ظاهرهم عن باطنهم) فان

الظاهر عنوان الباطن، فاذا کان الظاهر حسنا، دل علی قلب حسن ملیء بالفضیله و التقوی. (لا یخالفون الدین) بترک اوامره، و الاتیان بنواهیه (و لا یختلفون فیه) بان یکون لکل واحد اتجاه یخالف اتجاه الاخر، فان اتجاه اهل الدین واحد (فهو) ای القرآن (بینهم شاهد صادق) یشهد بحسن اعمالهم. لمطابقه اعمالهم له (و صامت ناطق) فانه لا یتکلم، لکنه یعلم و یبین و یرشد.

خطبه ۱۴۸

[صفحه ۳۵۱]

(فی ذکر اهل البصره) و هم الذین اجتمعوا لمحاربه الامام فی وقعه الجمل و علی راسهم طلحه و الزبیر و عائشه. (کل واحد منهما) ای من طلحه و الزبیر (یرجو الامر) ای امر الخلافه (له) فمحاربتهما لیست لاجل الدین و انما لاجل الدنیا (و یعطفه علیه) ای یحیل الامر الی نفسه (دون صاحبه) و صدیقه، فهو مخالف فی قلبه حتی مع صاحبه. (لا یمتان الی الله بحبل) ای لا یتصلان الیه سبحانه بحبل الدین و الایمان (و لا یمدان الیه) تعالی (بسبب) فلا سبب بینهما و بینه تعالی، من اسباب الایمان (کل واحد منهما حامل ضب لصاحبه) الضب حیوان معروف، و العرب تضرب المثل به فی الحقد ای ان کل واحد من طلحه و الزبیر یحقد صاحبه و یحسده، و انما جمعهما المصلحه المشترکه، فی قبال الخلافه (و عما قلیل یکشف قناعه) ای قناع کل واحد منهما (به) ای بسبب الحقد الذی یطوی علیه لصاحبه، کما قال الشاعر: و مهما یکن عند امر من خلیقه و ان خالها تخفی علی الناس تعلن و قد ظهر صدق مقاله الامام علیه‌السلام فانهما اختلفا فیمن یصلی بالناس، و اراد کل واحد منهما ان یکون هو الامام حتی خافت عائشه تفکک الجیش فاصلحت بینهما بان یصلی محمد بن صلحه فی یوم و یصلی عبدالله بن الزبیر فی یوم

، و ادعی عبدالله بن الزبیر ان عثمان نص علیهما بالخلافه یوم الدار، لکن منجنیق حجاج کانت اقو یمن نصر عثمان، و طلب کل واحد من طلحه و الزبیر ان یسلم الناس علیه بامره المومنین، و طلب کل واحد منهما تولی القتال، الی غیر ذلک من المهاذل. (و الله لئن اصابوا الذی یریدون) من انتزاع الامر من یدی و الاستبداد به (لینتزعن هذا) ای احدهما (نفس هذا) ای الاخر (و لیاتین هذا) احدهما بالقتل (علی هذا) ای الاخر، ای لقامت الحرب بینهما حتی ان کل واحد منهما یرید قتل الاخر و الاستراحه منه. (قد قامت الفئه الباغیه) التی تبغی و تظلم، و تهدم الاسلام (فاین المحتسبون) ای الذین یجاهدون حسبه لله، ای فی حسابه و قربه الیه. (فقد سنت لهم) ای للمحتسبین الذین یریدون ثواب الله سبحانه (السنن) ای دلوا علی الخیر (و قدم لهم الخبر) فعلموا من علی الحق و من علی الباطل، فان الرسول صلی الله علیه و آله و سلم اخبر بکل ذلک قبل الوقوع، و قال صلی الله علیه و آله و سلم: یا علی: حربک حربی. و قال: علی مع الحق و الحق مع علی. و قال: لعن الله من اذانی فی علی. الی غیر ذلک. (و لکل ضله) ای ضلال (عله) هذا بیان لعله ضلال هولاء، و هی طلب الخلافه (و لکل ناکث) ینکث البیعه و یخون

العهد (شبهه) ما یسبب له اشتباه الحق بالباطل- عن عمد او جهل- کما کانت شبهه هولاء دم عثمان. (و الله لا اکون کمستمع اللدم) هو ضرب الانسان علی صدره و وجهه عند المصیبه (یسمع) مستمع اللدم (الناعی) الذی یخبر بموت شخص (و یحضر الباکی) ای یراه. (ثم لا یعتبر) و المعنی انه علیه‌السلام لا یتغافل عن هولاء، بعد ما عرف نوایاهم، و ظهرت له آثار نکثهم، فلا یکون کمن یری موضع الخطر، فیری ان الناعی نعی من وقع علیه الخطر، و الباکی بکاه، ثم لا یتجنب ذلک الموضع، حتی یقع الخطر علیه و یموت کما مات من قبله.

خطبه ۱۴۹

[صفحه ۳۵۴]

قبل موته و السید (ره) اراد بذلک، انه صدر منه علیه‌السلام بعد ما ظهر اثر الموت علیه. (ایها الناس کل امریء لاق) ای یلقی (ما یفر

منه) ای الموت (فی فراره) فان الانسان بمواظبته علی صحه جسده و وقایته عن الافات کالفار عن الموت، لکن الفرار لیس ظاهریا، بل عملیا وقائیا. (و الاجل مساق النفس) ای ان الاجل یسوق الانسان حتی یوصله الی ساعته المقرره فیموت فیها (و الهرب منه) ای من الموت (موافاته) ای یوجب الوصول الیه، اذ الهرب یحتاج الی الزمان، و کلما انقض زمان اقترب الانسان بمقدار ذلک الزمان الی الموت. (کم اطردت الایام) اسناد الاطراد الی الایام مجاز، و الاصل اطردت ما ارید فی الایام، نحو صائم النهار، و اطراد الشیء جعله طریدا لاقتناصه و التحصیل علیه. (ابحثها) ای ابحث فی الایام و اطلب (عن مکنون هذا الامر) ای وقت الموت، و کان الامام علیه‌السلام اطال التفکیر فی ایام عدیده، لتحصیل قاعده یعرف منها وقت موت کل انسان، کما تعرف النتائج من مقدماتها، و کما تعرف الامراض عن علائمها. (فابی الله الا اخفائه) و هذه الجمل کنایه عن عدم الفائده فی اتعاب النفس لمعرفه وقت الموت فقد شاء الله ان لا یکون للموت علامه- یعرف بها وقت الموت

بحیث یعرف کل انسان ای وقت یموت- و هذا فی الحقیقه من عجیب، فانه اشغل بال الحکماء، لکن احدا لم یقدر علی الاستخراج. (هیهات) لا یعلم احد فانه (علم مخزون) قد خزن فی الغیب الذی لا یعلمه الا الله سبحانه، و لمن شاء سبحانه ان یعلمه. (اما وصیتی: فالله لا تشرکوا به شیئا) ای لا تجعلوا شیئا شریکا له (و محمدا صلی الله علیه و آله فلا تضیعوا سنته) ای طریقته التی هی احکامه و ما جائه من عند ربه. (اقیموا هذین العمودین) ای التوحید و النبوه (و اوقدوا هذین المصباحین) ای ابقوا لهما ضوئهما و المراد الاستناره الدائمه منهما. (و خلاکم ذم ما لم تشردوا) ای لیس علیکم ذم ما لم تفروا من هذین الامرین (حمل کل امریء منکم مجهوده) ای لیحمل کل انسان ما یقدر علیه من العمل، و هذا تحریض علی العمل بمنتهی الطاقه. (و خفف عن الجهله) ای لیخفف کل انسان احکامه علی الجهال، کاهل البوادی و من اشبه، و هذا اشاره الی انه لا یحق لانسان عالم عامل ان ینظر بالازدراء الی الجهال، لانهم لا یعلمون کما یعلم، و لا یعملون کما یعمل- کما هی العاده عند العاملین غالبا-. (انا بالامس) فی حال صحتی (صاحبکم) الذی صحبکم و کان منکم (و انا الیوم عبره لکم) تعتبرون بی کیف ان الانسان ی

فارق الحیاه، و لا یقدر- فی مقابل قضاء الله- علی شیء (و غدا مفارقکم) بالموت و الذهاب الی الاخره (غفر الله لی) باعطاء الدرجات الرفیعه (و لکم) بمحو الخطایا (ان تثبت الوطاه) ای الثقل، ای ان بقیت حیا فی دار الدنیا (فی هذه المنزله) ای محل الذله الحیاه، حیث ضرب علیه‌السلام. (فذاک) ما یرجوه اهله علیه‌السلام و الناس (و ان تدحض القدم) ای تزل و تزلق، و هذا کنایه عن موته علیه‌السلام (ف) لیس قولی بعجیب، اذ الانسان فی دار الدنیا عاریه، کالذی فی ظل شجره او ظل غمام، فانه یذهب الظل عنه. (انما کنا فی افیاء) جمع فیء، و هو الظل (اغصان) جمع غصن (و مهاب ریاح) جمع مهب و هو محل هبوبها، فان الریاح لا تلبث ان تسکن فلا یتمتع الانسان بها. (و تحت ظل غمام) ای السحاب (اضمحل فی الجو) ای انعدم فی الفضاء (متلفقها) ای المنضم بعضه الی بعض، و الضمیر للغمام- و انما انت باعتبار الجنس-. (و عفا فی الارض مخطها) ای المکان الذی تخط الریاح فی الارض، فان آثار الریاح تذهب سریعا و (عفی) بمعنی (انعدم). (و انما کنت) بینکم (جاروا جاورکم بدنی ایاما) و کان التخصیص بالبدن لبقاء روحه علیه‌السلام فی الناس الی الابد. (و ستعقبون منی جثه خلاء) ای ستبقی بدنی، خالیا

عن‌الروح (ساکنه بعد حراک) ای بعد تحرک (و صامته بعد نطق) ای ساکته، و هذا وصف للشیء باعتبار جزئه. (لیعظکم هدوی) ای سکونی (و خفوت اطرافی) من خفت بمعنی السکون و الاطراف جمع طرف بمعنی الاعین (و سکون اطرافی) جمع طرف بمعنی الاعضاء (فانه) الهدو و السکون. (اوعظ للمعتبرین) ای الذین یریدون الاعتبار، فان الانسان اذا رای المیت تذکر فناء الدنیا، و کان ذلک اکثر تاثیرا فی قلبه من الموعظه (من المنطق البلیغ) الذی یبلغ المتکلم مراده من الوعظ. (و القول المسموع) الذی یسمعه المتسمع (و داعیکم) ای انا اودعکم- و الاصل و داعی لکم-. (وداع امری مرصد) ای منتظر (للتلاقی) فی الاخره (غدا ترون ایامی) فی الاخره تکون ایامی عامره بالسیاده و العزه لا کایام الدنیا التی کانت علی. (و یکسف لکم عن سرائری) فان السرائر فی الدنیا مخفیه لا یعلم حسنها من سیئها، فاذا صارت القیامه و ظهرت السرائر، کما قال سبحانه: (یوم تبلی السرائر) یظهر نقاء سریره الامام و

کدوره سرائر اعدائه. (و تعرفوننی) فی الدنیا (بعد خلو مکانی و قیام غیری مقامی) فان الامام کان عطوفا روفا یعدل و یقسم المال بالسویه، و اذا قام غیره مقامه، اظهر کل فساد و ظلم و تعد، و قد کان کما قال الامام ع
لیه‌السلام حین استولی معاویه و اخذ یجور فی الناس جورا لم یر مثله، و کذلک اجلاف امیه، و بنی‌العباس.

خطبه ۱۵۰

[صفحه ۳۵۹]

(فی الملاحم) و فی وصف اهل الضلال (و اخذوا) ای الناس (یمینا و شمالا) ای فی طرق الضلال، فان جاده الهدی، هی الوسط، و اطرافها ضلال و هلاک (طعنا) ای ولوجا (فی مسالک الغی) ای الضلال (و ترکا لمذاهب الرشد ای طرقه، فان مذاهب جمع مذهب، و هو الطریق، و الاتیان باللفظ جمعا، باعتبار ان کل واحد من النبی و الامام و العالم طریق الی الله سبحانه و انکان الجمیع حاکیا عن امر واحد. (فلا تستعجلوا ما هو کائن مرصد) لقد کان النبی صلی الله علیه و آله و سلم و الامام علیه‌السلام اخبرا بامور مستقبله، فکان الناس یستعجلون فی صیرورتها، فنهاهم الامام عن ذلک، لان الاستعجال لا یفید الا قلق المستعجل، و معنی (مرصد): (مراقب) ینتظره الانسان (و لا تستبطئوا ما یجیء به الغد) ای لا تعدوه بطیئا. (فکم من مستعجل بما) ای لشیء (ان ادرکه ود انه لم یدرکه) لما یصاحبه من الفتن و الابتلاء (و ما اقرب الیوم من تباشیر غد) تباشیر الشیء اوله، و المعنی ان الغد قریب حتی ان الانسان- و هو فی یومه هذا- قریب من طلائع الغد. (یا قوم هذا) القوت (ابان) ای قرب وقت (ورود کل موعود) من مواعید الرسول و الامام حول تسلط الامویین، کما رای الرسول صلی الله علیه و آله
و سلم فی المنام انهم ینزون علی منبره نزو القرده و غیر ذلک من الاخبارات المستقبله (و دنو) ای قرب (من طلعه ما لا تعرفون) یقال طلع الشیء اذا ظهر بعد اختفائه (الا و من ادرکها) ای الموعودات (منا) ای من ائمه اهل البیت علیهم‌السلام. (یسری فیها بسراج منیر) فان تلک الفتن الموعوده لا توثر فیهم انحرافا، (و یحذو فیها) ای یتبع (علی مثال الصالحین) من الانبیاء و المرسلین، و هذا تحریض للناس علی اتباعهم علیه‌السلام فی الفتن، و انما یری الامام بسراج منیر (لیحل فیها) ای فی تلک الفتن (ربقا) جمع ربقه، و هی الحبل الذی فیه عده عری لربط البهائم، ای یرید الامام حل رقاب الناس من الهلکه. (و یعتق رقا) ای عبودیتهم، فکان الناس فی الفتن عبید شهواتهم و عبید الظالمین، و الائمه یعتقونهم من العبودیتین. (و یصدع شعبا) الشعب التفرق، و الصدع الجمع (و یشعب) ای یفرق (صدعا) ای جمعا فی معسکر الضلال، و انهم یبصرون الطریق و یهدون الناس الی السبیل. (فی ستره عن الناس) ای فی حالکونهم متسترین عن الناس، او فی حال ستره للحق عن الناس بحیث لا یرونه، حتی انه (لا یبصر القائف) و هو الذی یعرف الاثار و یستدل بها علی الامور (اثره) ای اثر نفسه، و هذا بیان لشده الظلا
م و تراکم الباطل علی الحق (و لو تابع) القائف (نظره) بان نظر مره بعد مره لیری اثره (ثم) لترتیب الکلام لا لترتیب المطلب فان (ثم) یاتی للامرین. (لیشحذن) من شحذ السکین و نحوها بمعنی حددها (فیها) ای فی تلک الفتن (قوم شحذ القین) ای الحداد (النصل) ای هی حدیده السیف و السکین و نحوهما و مراد: ان فی تلک الفتن تتقوی اذهان جماعه من الناس فتصیر مستعده لدرک العلوم و المعارف و فهم الحقائق، کما هی العاده فی الفتن، فانها- حیث کانت محل تقلب الاراء و تبدل السماه و العلاماه- توجب شحذ اذهان جماعه من الناس (تجلی بالتنزیل) ای القرآن (ابصارهم) فانهم حیث یرون الفتن یرجعون الی القرآن لیجدوا حلا لها فینکشف لدیهم اسرار القرآن. (و یرمی بالتفسیر فی مسامعهم) حیث یسالون عن تفسیر الایات، فتفسر لهم کانه القاء فی المسامع (و یغبقون) ای یسقون (کاس الحکمه) ای تفهم الاشیاء و ادراک الامور (بعد الصبوح) ای بعد ما شربوها بالصباح، و هذا کنایه عن دوام تعلمهم الامور فی کل صباح و مساء.

[صفحه ۳۶۲]

(منها:) فی اهل الضلال (و طال الامد) ای المده (بهم) حیث لم یروا جزاء اعمالهم فاوغلوا فی المعاصی (لیستکملوا الخزی) ای یکملو سخط الله سبحانه بهم (و یستوجبوا الغیر) ای احداث الدهر و نوائبه، فان الانسان انما یستوجب تغیر النعمه عنه اذا تمادی فی الطغیان و الظلم، کما قال سبحانه: (و ما کان الله مغیرا نعمه انعمها علی قوم حتی یغیروا ما بانفسهم). (حتی اذا اخلولق) ای استوی (الاجل) یقال: اخلولق السحاب اذا استوی و ضار خلیقا ان یمطر، و المعنی قرب اجلهم (و استراح قوم الی الفتن) بمعنی انهم اعتزلوها و ترکوا الفتنه تاخذ مجراها بدون ان یقوموا بتغیرها. (و اشالوا) ای رفعوا انفسهم (عن لقاح حربهم) ای عن تهییج المحاربه مع اهل الفتنه، فان الفتنه اذا دخلها جماعه هاجت، فکانت کالناقه اذا لقحت للحمل. (لم یمنوا علی الله بالصبر) جواب (اذا) ای ان هولاء المومنین اذا احدثت تلک الحوادث قاموا فی وجه الباطل صابرین لما یلقون من الاذی فی سبیل الجهاد، و اعلاء کلمه الحق، بدون ان یمنوا علی الله فی صبرهم لاجله سبحانه (و لم یستعظموا بذل انفسهم فی الحق) فلا یعدون انفسهم عظیما حتی یرون ان بذلها شیء مهم (حتی اذا وافق وارد القضاء) ای القضاء ال

الهی الوارد فی وجوب الجهاد (انقطاع مده البلاء) بان جاء القضاء بالجهاد و انقطعت مده البلاء (حملوا بصائرهم علی اسیافهم) فانهم یظهرون عقیدتهم داعین الیها بالاسیاف، فکانهم جعلوا البصائر- جمع بصیره بمعنی العقیده الصحیحه- علی السیف، یدعون الی البصیره، و الا فالسیف. (و دانوا لربهم بامر واعظهم) الذی هو الرسول صلی الله علیه و آله و سلم- و حیث ان الحمل السابقه کانت فی احوال الجاهلیه، کما یظهر من سیاق الکلام- قال علیه‌السلام: (حتی اذا قبض الله رسوله) محمدا (صلی الله علیه و آله، رجع قوم علی الاعقاب) جمع عقب: و هی موخره الرجل، بمعنی ارتدوا الی الجاهلیه کما کانوا سابقا، و هذا من باب تشبیه المعقول بالمحسوس (و غالتهم) ای هلکتهم (السبل) المتفرقه التی سلکوها عوض سلوک سبیل الحق. (و اتکلوا) ای اعتمدوا فی اخذ الدین (علی الولائج) جمع ولیجه، ای دخائل المکر و الخداع التی یدخل فیها الانسان للموامره علی الحق (و وصلوا غیر الرحم) ای غیر رحم رسول الله صلی الله علیه و آله و سلم، حیث نحتوا لانفسهم الخلیفه (و هجروا السبب) المتصل بالله سبحانه- یعنی نفسه الشریفه- (الذی امر الله بمودته) کما قال سبحانه: (قل لا اسالکم علیه اجرا الا الموده فی ال

قربی). (و نقلوا البناء عن رص اساسه) ای عن سمت اساسه، کنایه عن تزحزح الامر من علی علیه‌السلام الذی هو اساس الاسلام، الی ابی‌بکر (فبنوه) ای البناء- و هو کنایه عن الخلافه- (فی غیر موضعه) الذی هم آل البیت علیهم‌السلام. (معادن کل خطیئه بیان ل(غیر موضعه) (و ابواب کل ضارب فی غمره) الغمره: الشده و الضارب فی الغمره، کنایه عن المشیرین للفتن، و الخلفاء کانوا ابواب اولئک، اذ بسببهم تمکنوا من ایجاد الفتن، کخالد بن الولید، و مروان، و ابن ابی‌سرح، و من الیهم (قد ماروا) ای تحرکوا و اضطربوا (فی الحیره) ای فی ما یوجب التحیر و عدم فهم حل المشاکل (و ذهلوا فی السکره) فهم کالسکران الذی لا یعلم من بختار و ما یعمل (علی سنه من آل فرعون) فان فرعون علی فی الارض و جعل اهلها شیعا، یستضعف طائفه منهم، یذبح ابنائهم و یستحیی نسائهم و قد فعل خالد بن الولید بمالک بن نویره مثل ذلک و هکذا قضایا اخر مذکوره فی کتب السیر، تشبه اعمال فرعون و آله (من منقطع الی الدنیا راکن) الیها (او مفارق للدین مباین) له.

خطبه ۱۵۱

[صفحه ۳۶۵]

و فیها تحذیر من الفتن (و احمد الله و استعینه علی مداحر الشیطان) الدحر بمعنی الطرد، و مداحر جمع مدحر- مصدر میمی- بمعنی الامر الذی به یدحر الشیطان یعنی استعین الله سبحانه علی ان یوفقنی لطرد الشیطان. (و مزاجره) جمع مزجر: بمعنی الزجر، ای علی ان یوفقنی لزجر الشیطان (و) علی (الاعتصام من حبائله و مخاتله) ای ان یحفظنی سبحانه لئلا اقع فی حبائله، و هی جمع حباله، بمعنی شرک الصیاد، و المخاتل جمع مختل، بمعنی المحل الذی یختل و یختفی فیه الشیطان لیکمن الاجل اصطیاد الفریسه. (و اشهد ان لا

اله الا الله، و اشهد ان محمدا عبده و رسوله) ذکر فی ما سبق ان ذکر (عبده) لعله فی مقابل النصاری، الذین یزعمون ان المسیح اله شریک مع الله سبحانه (و نجیبه) ای انتجبه و اختاره لرسالته (و صفوته) ای مختاره، فان الشخص یصطفی الشیء الحسن (لا یوازی) ای لا یقابل (فضله) فلیس احد فی الفضل کالرسول صلی الله علیه و آله و سلم (و لا یجبر فقده) فلا یسد مکانه صلی الله علیه و آله و سلم شیء. (اضائت به البلاء) فکما ان الظلم تمنع عن اهتداء الانسان للطریق، کذلک الجهل بالمناهج المسعده. (بعد الضلاله المظلمه) التی کانت شامله للناس فی زمن الجاهلیه (و) بع

د (الجهاله الغالبه) علی الناس حتی انهم لم یکونوا یعرفون طریق الرفاه و السعاده و الخیر (و الجفوه) یجفو و یظلم بعضهم بعضا (الجافیه) وصف للتاکید مثل (لیله لیلاء). (و الناس) فی ذلک الزمان (یستحلون الحریم) ای المحرم المخظور من الاشیاء (و یستذلون الحکیم) فان الجاهل لا یعرف قدر العالم العارف بالاشیاء و لذا لا یقدره، بل یستذله (یحیون علی فتره) ای خلو من الشرائع السماویه (و یموتون علی کفره) ای علی هیئه الکفر و الانکار لله سبحانه.

[صفحه ۳۶۶]

(ثم) حذر الامام علیه‌السلام المسلمین بان لا یعلموا ما یستحقوا بذلک رجوع حالات الجاهلیه، بقوله: (انکم معشر اعرب اغراض بلایا قد اقتربت) ای ان البلایا تقصدکم، کما یرمی الغرض بالسهم. (فاتقوا سکرات النعمه) فان الانسان اذا رای نفسه منعما اخذته الغفله- التی هی کالسکره- فیعمل بما یوجب سخط الله سبحانه، الموجب لزوال نعمته. (و احذروا بوائق النقمه) بوائق جمع بائقه، و هی الداهیه الوارده و النقمه ضد النعمه (و تثبتوا) ای ترووا و لا تعلموا شیئا بدون تدبر و تبصر (فی قتام العشوه) القتام: الغبار، و العشوه ان یرکب الانسان الامر بلا بصیره، یعنی فی حالات الفتن و الاضطرابات لا ترکبوا الامور بدون تثبت و تفحص لئلا تضلوا و شتقوا. (و اعوجاج الفتنه) فان التفته لها طرق ملتویه معوجه، بخلاف الحالات العادیه التی لها طرق واضحه، و سبل معلومه (عند طلوع) ای ظهور (جنینها) ای جنین الفتنه، فکان الفتنه تحمل اولا ثم تظهر نتائجها. (و ظهور کمینها) من یکمن و یختفی لیظهر و یلقی الفتنه علی غیره و فجئه (و انتصاب قطبها) و هو الذی تدور علیه الفتنه من المنافقین و الکفار (و مدار رحاها) ای دوران رحی الفتنه. (تبدا)، الفتنه (فی مدارج خفیه) جمع مدرج

: و هو محل الدرج و الحرکه، ای ان الفتنه تبتدء فی اختفاء (و تول) ای تنتهی (الی فظاعه جلیه) ای الی شناعه واضحه غیر مخفیه (شبابها) ای شباب الفتنه، و المراد اولها حین قوتها (کشباب الغلام) الذی له نشاط متزاید، و سرعه فی النمو و الحرکه. (و آثارها کاثارالسلام) الحجاره الصم واحدها سلمه، ای ان له افی الابدان ان کاثر الحجاره من الرضی و الجرح و الکسر (تتوارثها) ای تلک الفتنه (الظلمه) جمع ظالم (بالعهود) یعهد بعضهم الی بعض، کما عهد معاویه الیه یرید و هکذا. (اولهم) ای اول الذین یثیرون الفتنه (قائد لاخرهم) فهو بما وضع من الخطط و الاسالیب کالقائد للاخر الذی یتبع مناهجه. (و آخرهم مقتد باولهم) حیث یتبع خطوانه الفاسده، بدون ان یتبصر هو بالامر، و یاخذ بما یوجب السعاده و الخیر. (یتنافسون) ای یتغالبون و یتحاسدون (فی دنیا دنیه) وضیعه لا قیمه لها (و یتکالبون) کما یتهارش الکلاب (علی جیفه مریحه) ای منتنه، فان الدنیا کالجیفه و آکلها کالکلاب- الا اذا کانت فی طاعه الله سبحانه-. (و عن قلیل) ای بعد قلیل- حین الموت و مشاهده الاثار اعمال الاخره- (یتبرا التابع من المتبوع) لانه صار سببا لهلاکه (و القائد من المقود) ای المتبوع من التابع، کما ق

ال سبحانه: (اذ تبرء الذین اتبعوا من الذین اتبعوا، و راوا العذاب، و تقطعت بهم الاسباب). (فیتزایلون) ای یزول بعضهم عن بعض و یفارق احدهم الاخر (بالبغضاء) بالعداء لا کمثل مفارقه الاحباء بعضهم لبعض. (و یتلاعنون عند اللقاء) ای یلعن بعضهم بعضا، اذا جمعوا فی الاخره، و بعد ما اشار علیه‌السلام الی فتنه بنی‌امیه التی نکب الاسلام بها اکبر نکبه، اشار الی فتنه التتار او الفتنه فی زماننا هذا بعد سقوط الدوله الاسلامیه بقوله: (ثم یاتی بعد ذلک طالع الفتنه) ای الفتنه الطالعه الظاهره (الرجوف) الکثیره الرجفه و الاضطراب (و القاصمه) الکاسره لظهر الاسلام و المسلمین (الزحوف) التی تزحف من بلاد الکفار الی بلاد الاسلام. (فتزیغ قلوب) ای

تمیـل من الاسـلام (بعـد اسـتقامه) فـان الناس تبع للملوک، و حیث ان التتار قلبوا البلاد الی مناهـج کافره، انحرف کثیر من المسـلمین فاخـذوا یتعـاطون المنکرات. (و تضـل رجـال بعـد سـلامه) من ادیانهم (و تختلف الاهواء) ای المیول و الاتجاهات (عنـد هجومها) ای هجوم تلک الفتنه لبلاد الاسلام. (و تلتبس الاراء) ای حقها بباطلها (عند نجومها) ای ظهور تلک الفتنه. (من اشرف لها) ای جعل ینظر الی تلک الفتنه- خارجا عنها- او المعنی اراد دفعه

ا (قسـمته) ای کسـرته (و من سـعی فیها) بان صار جزء لها (حطمته) ای اهلکته و ابادته- و الجملتان کنایه عن شمول الفتنه لکل الناس من دخلهـا و من لم یـدخلها-. (یتکـادمون) ای یعض بعضـهم بعضا (فیها) ای فی تلک الفتنه (تکادم الحمر) جمع حمار (فی العانه) و هی القطیـع مـن حمر الـوحش، ای اذا کـانت حمر الـوحش فی جمـاعه من انفسـها کیـف تتعـاض بعضـها البعض کـذلک هولاـء (قد اضـطرب معقود الحبل) ای الحبل المعقود فی رقاب الاجتماع الجامع لهم علی منهاج الاسلام و اضطرابه کنایه عن اضطراب الناس فی الاراء و الاخلاق و الاعمال و العقائـد- کما هو المشاهـد فی زماننا هـذا-. (و عمی وجه الامر) فلا یعرف الحق من الباطل او الصـحیح من السقیم (تغیض) ای تغور و تنضب (فیها) ای فی تلک الفتنه (الحکمه) فلا حکمه عند الناس و لا حکماء لهم. (و تنطق فیها الظلمه) جمع ظـالم، بـالظلم و العـدوان (و تـدق) تلک الفتنه (اهل البـدو) ای اهل البادیه- مقابل الحضـر- (بمسـحلها) هی آله النحت و ذلک کنایه عن شده وقعها علیهم کشده وقع آله النحت علی الشـیء المنحوت (و ترضهم) رض الشیء دقه و هشمه (بکلکلها) ای بصدرها. (یضیع فی غبارها الواحدان) جمع واحد: ای المتفردون، و المراد الفضلاء، فان للفاضل قدر فی زمن الهد

و، امـا فی زمن الفوضـی فیتقـدم الاشـرار و یضـیع الافاضـل. (و یهلـک فی طریقهـا الرکبان) ای ان اهل القوه الخائفین فی تلک الفتنه یهلکون، فکیف بسائر الناس (ترد) هذه الفتنه علی الناس (بمر القضاء) ای القضاء الالهی الذی هو مر فی اذهان الناس. (و تحلب عبیط الدماء) ای الغلیظ من الدم الطری، و حلبها له کنایه عن ایجاب تلک الفتنه اراقه الدماء، کما یحلب الانسان اللبن. (و تثلم) ای تکسـر و تهـدم تلـک الفتنه (منار الـدین) کالعلماء و المـدارس الـدینیه و ما اشـبه ذلک (و تنقض عقـد الیقین) ای یقین الناس بالله و الرسول و الاـصول و الفروع، فانهـا تسـبب زوال یقیـن النـاس، لمـا تلقیـه مـن الشـبهه و الاشـکالات. (تهرب) ای تفر (منهـا) ای مـن تلـک الفتنه (الاکیاس) جمع کیس و هو الحاذق العاقل (و تـدبرها) ای تهیئتها و تدیر شـئونها (الارجاس) جمع رجس و هو القذر، و المراد اشـرار النـاس (مرعـاد مبراق) ای لتلـک الفتنه اصوات هـائله کالرعـد و کثوف عجیبه کالبرق، تشبیه بالسـحاب الموجب للهول لرعـده و برقه (کاشـفه عن ساق) اشاره الی عملها المتواصل، کالذی یرید العمل فیکشف عن ساقه لئلا یمانعه الثوب. (تقطع فیها الارحام) لان الفتنه توجب تفرق الناس، فتقطع الرحم رحمه (و یفارق علیها) ای علی تلک الف

تنه (الاسـلام) فالنـاس یترکون الاسـلام انسیاقا مع تلـک الفتنه (بریهـا سـقیم) یعنی ان الـدخل فیها و لو کان بری الجسم، لکنه سـقیم النفس. (و ظاعنها مقیم) ای ان من یسافر فرارا عنها تدرکه الفتنه، فهو و المقیم سواء فی اشتمال الفتنه علیهم جمیعا.

[صفحه ۳۷۲]

(منهـا:) ای من تلـک الخطبه، فی وصف النـاس عنـدها (بین قتیـل مطلول) یقال طل دمه: بمعنی هـدر فلم یقتص من القاتل (و خائف مسـتجیر) یسـتجیر و یلوذ بالناس لرجاء النجاه. (یختلون) ای ان الناس یخدعون (بعقد الایمان) فالظالمون یقولون لهم انا مومنون، حتی یخـدعوهم و یقضون منهم مـاربهم (و بغرور الایمـان) جمع یمین ای یحلفون لهم بحسن نواهم، لیخـدعوهم فیظنون ان حلفهم صادقه (فلا تکونوا) ایها الناس (انصاب الفتن) جمع نصب، و هو ما یوضع لیقصد، ای لا تکونوا من حمات الفتنه حتی یقصدکم الناس الذین یریـدون الفوضـی و الشـغب (و اعلاـم البـدع) جمع بـدعه (و الزموا مـا عقـد علیه حبل الجماعه) و هی الکتاب و السـنه، فانها کالحبل المعقود فی رقـاب المسـلمین، و المعنی الزموا جمـاعه المسـلمین فی اعمـالهم، و لا تتفرقوا فی الاحزاب و الاهواء (و بنیت علیه ارکان الطاعه) ای اسـس الاسـلام التی بنیت علی تلک الاسس ارکان طاعه الله سبحانه. (و اقدموا علی الله مظلومین و لا تقدموا علیه ظالمین) یعنی اذا دار الامرین بین ان تکونوا احدهما فکونوا مظلوما لا ظالما. (و اتقوا مدارج الشیطان) جمع مدرج، و هو محل درجه و سیره، و

المعنی المعاصی (و مهابط العدوان) ای الحملات التی اسست علی ال

تعدی علی الناس، کمراکز الحکومه و السلطان الظالمه. (و لا ـ تدخلوا بطونکم لعق الحرام) جمع لعقه، و هی ما تاخذه فی الملعقه (فانکم بعین من حرم علیکم المعصیه) ای انه سبحانه یراکم، و سیجازیکم علیه (و سهل لکم سبیل الطاعه) حتی لا تصعب علیکم.

خطبه ۱۵۲

[صفحه ۳۷۴]

فی صفه الله سبحانه، و صفه ائمه الدین (الحمد لله الدال علی وجوده بخلقه) فان الخلق اثر له سبحانه، و الاثر یدل علی الموثر (و بمحدث خلقه علی ازلیته) اذ لو کان محدثا هو سبحانه، لاحتاج الی محدث، فلم یکن الها (و باشتباههم) ای مشابهه بعضهم لبعض (علی ان لا شبه له) اذ الاشباه تجمعها الصفه الواحده، فلو کان سبحانه شبیها للخلق، لکان و ایاهم، داخلین فی صفه واحده، و ذلک یستلزم الامکان، و حیث ان الاشیاء تعرف بما یقابلها، عرف ازلیته و عدم شباهته، بحدوث الاشیاء و انها یشبه بعضها بعضا. (لا تستلمه المشاعر) ای لا تصل الیه سبحانه الحواس، فلا یبصر، و لا یلمس و هکذا، و مشاعر جمع مشعر بمعنی محل الشعور و الادراک (و لا تحجبه السواتر) ای انه سبحانه عالم بکل شیء، و انکان مخفیا تحت الاستار (لافتراق الصانع و المصنوع) فالمصنوع حادث ذو شبه یمکن حجبه و الصانع بالعکس من کل ذلک. (و الحاد) الذی جعل الحدود (و المحدود) الذی جعل له الحدود (و الرب و المربوب) ای الخلق الذین هم تحت تربیته سبحانه (الاحد بلا تاویل عدد) یعنی انه سبحانه واحد، لکن لا بالوحده العددیه، بان یکون داخلا فی الاعداد، حتی یکون واحدا من جنس ما یکون له ثان و ثالث و

هکذا (و الخالق لا بمعنی حرکه و نصب) ای التعب، فکونه خالقا، انما هو بالاراده، لا کما فی الانسان الذی لا یتمکن من خلق و صنع شیء الا اذا ترحم و تعب. (و السمیع لا باداه) ای آله السمع کالاذن بل یسمع سبحانه بذاته (و البصیر لا بتفریق آله) فان الابصار فی الانسان و نحوه لا یکون الا بتفریق الجفان و فتح احدهما عن الاخر، و لیس له سبحانه عین حتی یکون هکذا. (و الشاهد) ای الحاضر (لا ـ بمماسه) ای مس جسم الشاهد لهواء خاص و مکان خاص، حتی یکون مقتربا من المشهود علیه، فالله سبحانه منزه عن القرب المکانی، و المماسه الجسمیه (و البائن) ای المنفصل عن الاشیاء (لا بتراخی مسافه) ای بابتعاد شیء عن شیء فی المسافه، فان ذاته سبحانه مبائن للاشیاء (و الظاهر) فی العالم (لا ـ برویه) الانسان له، بل ظاهر باثاره و ادلته (و الباطن) ای الخفی ذاته (لا بلطافه) فان الاشیاء الباطنه کالماء الذی یتسرب فی الباطن و ما اشبه یحتاج الی لطف حتی یتسرب و یبطن و لیس الله سبحانه هکذا (بان من الاشیاء بالقهر لها) ای انه سبحانه منفصل عن الاشیاء انفصالا قاهرا لها- لا انفصالا محایدا- (و القدره علیها) فهو قادر علی التصرف فیها و التقلیب لها. (و بانت الاشیاء منه بالخضوع له

) فکل شیء خاضع له سبحانه مطیع لامره (و الرجوع الیه) فکل شیء یرجع فی بقائه و تقلباته- تکوینا- الیه تعالی (من وصفه) سبحانه (فقد حده) و المراد من وصفه بصفات الاشیاء بان بین کیفیته و خصوصیاته، فان ذلک مستلزم لتحدیده و حصره فی جانب واحد، و الله سبحانه غیر متناه و لا ـ وصف بصفات المخلوقین (و من حده فقد عده) ای جعله معدودا فی ردف سائر الموجودات فهو واحد منهم. (و من عده فقد ابطل ازله) اذ لو کان سبحانه کالمجودات لم یکن ازلیا (و من قال: کیف) بان بین کیفیته سبحانه (فقد استوصفه) ای وصفه بما هو بری منها، فان الله سبحانه لا کیف له، او المراد ان من قال کیف- علی سبیل الاستفهام- فقد طلب وصفه. (و من قال این) ای انه تعالی فی المکان الکذائی (فقد حیزه) ای جعل له حیزا و مکانا خاصا، و الله لا مکان له. (و) هو تعالی (عالم اذ لا ـ معوم) اذ علمه بالاشیاء منذ الازل (و رب) ای له صفه الربوبیه- التی معناها التربیه- (اذ لا ـ مربوب) و لیس ان وجدت له صفه الربوبیه، و صلاحیه الخلق، بعد ان لم له تکن له تلک الصلاحیه (و قادر اذ لا مقدور) اذ القدره صفه ذاتیه لا انها وجدت حین خلق المقدورات.

[صفحه ۳۷۷]

(منها:) فی بیان اوصاف ائمه الدین، و وصف الاسلام (قد طلع طالع) ای خرج الی الخلافه، قالوا خطب الامام علیه‌السلام بهذه الخطبه بعد مقتل عثمان، فعل المراد بالاوصاف اوصاف نفسه الشریفه و الائمه من ذریته، او انها اوصاف الامام المهدی علیه‌السلام (و لمع لامع) ای اشرق (و لاح) ای ظهر (لائح) و هذه الجمل تفید المفاجات غیر المترقبه. (و اعتدل مائل) فان الامر کان مائلا فی زمن الخلفاء نحو الانهیار و اعتدل فی زمن الامام علیه‌السلام. (و استبدل الله بقوم قوما) جعل القوم الذین علی الحق فی مکان القوم الذین کانوا علی الباطل (و بیوم یوما) ای جعل یوم الحق مکان یوم الباطل (و انتظرنا الغیر) ای صروف الدهر حتی تاتی بالحق (انتظار المجدب) ای الذی فی القحط، من الجدب مقابل الخصب (المطر) لیخرج من البلاء الی الرخاء، ثم بین علیه‌السلام وصف الائمه الذین یلیقون باخذ الزمام. (و انما الائمه قوام الله) ای القائمون من طرفه سبحانه (علی خلقه) لیسوقوهم الی الخیر و السعاده (و عرفاوه علی عباده) جمع عریف بمعنی النقیب، المطلع علی احوال الناس. (لا یدخل الجنه الا من عرفهم و عرفوه) بان یکون بینهما تعارف و تواصل (و لا یدخل النار الا من انکرهم و انک

روه) بان یکون بینهما تناکر و تدابر

[صفحه ۳۷۸]

(ان الله تعالی خصکم) ایها المسلمون (بالاسلام) بان وفقکم الاعتناقه و الالتزام به (واستخصکم له) ای طلب منکم ان تخصصوا انفسکم للاسلام، بان تعملوا من اجله و لاعلائه (و ذلک) ای لماذا طلب منکم ان تخصصوا انفسکم للاسلام (لانه اسم سلامه) ای علامه علی سلامه الدنیا و الاخره، فینبغی ان یخصص الانسان نفسه لاجله (و جماع کرامه) ای مجتمع الکرامات الدنیویه و الاخرویه فمن عمل به سعد فی النشاتین. (اصطفی الله تعالی منهجه) ای اختار طریق الاسلام للناس (و بین حججه) ای الادله الداله علی انه احسن الادیان و المناهج (من ظاهر علم) ای ان ظاهر حجج الاسلام علم (و باطن حکم) فلکل حجه من حجج الاسلام حکمه و مصلحه و عمق، و (من) بیان الحجج، فان الحجه قد تکون تافهه سخیفه، و قد تکون فی ظاهرها دلیلا علمیا، و لکن کانت جدلا لا باطن حقیقی لها، و لیس کذلک حجج الاسلام (لا تفنی غرائبه) ای غرائب الاسلام فکلما تعمق الانسان فی الاسلام ظهرت له غرائب احکام تدل علی انه من جعله سبحانه لا من جعل البشر. (و لا تنقضی عجائبه) ای الامور العجیبه المودوعه فی‌الاسلام (فیه) ای فی الاسلام (مرابیع النعم) جمع مرباع و هو المکان الذی ینبت فیه نبت الربیع. (و مصابی

ح الظلم) ای المصباح الذی یکشف الظلمه و یجعل مکانها نورا (لا تفتح الخیرات الا بمفاتیحه) یعنی ان الخیر لا یتوجه نحو الانسان، الا اذا سلک الانسان السبیل الذی جعل الله للخیر و قرره فی الاسلام، مثلا العلم لا یحصله الانسان الا بالتعلم من عالم، و المال لا یحصله الانسان الا بکلد و الاکتساب، و هکذا سائر الشئون الدینیه و الدنیویه لها مفاتیح بینت و قررت فی الاسلام فالضمیر فی مفاتیحه عائد الی الاسلام. (و لا تکشف الظلمات) ظلمات الجهل و الفتنه و ما اشبه (الا بمصابیحه) ای مصابیح الاسلام (قد احمی) الله ای حفظ و رعی (حماه) الضمیر للاسلام، و الحمی هو المحل الذی یحظر استطراقه لاحترام جعل له. (و ارعی مرعاه) ای هی الاسلام لان یکون مرعی للعلم و الحکمه و الخیر، کما یرعی الانسان المرعی لرعی دوابه (فیه) ای فی الاسلام (شفاء المشتفی) ای من اراد الشفاء من الاثام و الشقاء (و کفایه المکتفی) ای الذی لیس حریصا، و انما یکتفی بالخیر و الوسط فی الاسلام کفایه له، اذ بالاسلام یحصل الانسان علی خیر الدنیا و سعاده الاخره.

[صفحه ۳۸۰]

فی صفه الضال، و وصف الغافل، و الوعظ و الارشاد (و هو) ای الضال الحائد عن طریق الله سبحانه (فی مهله من الله) قد اخر اجله لینظر عمله (یهوی) و ینزل فی درکات الاثام (مع الغافلین) الذین غفلوا عن الله و احکامه. (و یغدو) ای یصبح (مع المذنبین) العاصین لله تعالی (بلا) ان یکون له (سبیل قاصد) ای متوسط یوصل الی المطلوب و المراد به سبیل الحق (و لا امام قائد) له الی السعاده و الخیر

فان الانسان المذنب یترک الطریق الحق، و یترک الامام الهادی الذی یقوده الی النجاه، و یشتغل بالمعاصی و الاثام.

[صفحه ۳۸۰]

(منها): فی صفات اهل الغفله، و انهم کیف یندمون حیث لا ینفع الندم (حتی اذا کشف لهم) الله سبحانه (عن جزاء معصیتهم) و ذلک بعد ان قبض ارواحهم (و استخرجهم) ای اخرجهم (من جلابیب غفلتهم) جمع جلباب، و هو الثوب الواسع الذی یلبس الانسان، فکانهم کانوا من جلباب من الغفله لا یهتدون الی الحق حتی اذا جائهم الموت خرجوا من ذلک الجلباب. (استقبلوا مدبرا) ای العذاب الاخروی (و استدبروا مقبلا) ای الدنیا و متاعها، فقد کانوا فی الدنیا یتوجهون الی الدنیا، و یولون الدبر للاخره، فلما جائهم الموت انعکس الامر، استقبلوا الاخره، و ادبروا عن الدنیا، و ذلک لانقضاء ایام الدنیا، و مجیء ایام الاخره (فلم ینتفعوا بما ادرکوا من طلبتهم) یعنی ان ما ادرکوه فی الدنیا من لذائذها و شهواتها، لم ینفعهم اذا ادبرت و لم تبق معهم. و لا بما قضوا من وطرهم) ای حاجتهم فان حوائجهم الدنیویه التی قضیت لم تنفعهم فی الاخره، حیث انقطعت الدنیا بما فیها (انی احذرکم) ایها الناس (و) احذر (نفسی) من (هذه المنزله) ای ان یکون للانسان هذه المنزله الموجبه للندم. (فلینتفع امروء بنفسه) و ذلک بالعمل الصالح، و هذا امر و طلب لان لا یضیع الانسان فسه فی الدنیا، بطلب الشهو

ات و الغفله عن الاخره (فانما البصیر من سمع) الوعظ و الارشاد و الاعتبار (فتفکر) فی امر نفسه و عمل لنجاتها (و نظر) الی الدنیا و احوالها (فابصر) الحقیقه و لم تعمه الشهوات (و انتفع بالعبر) الموجبه لان یعتبر الانسان، و یدرک حقیقه الدنیا و زوالها و ضرر شهواتها، و خیر ترکهما فی سبیل الاخره. (ثم) بعد الاعتبار (سلک جددا) ای طریقا (واضحا) هو طریق الحق و الهدی. (یتجنب فیه) ای فی ذلک الجدد (الصرعه) ای الوقوع و الهلاک (فی المهاوی) جمع مهوی، و هو المحل المنخفض الذی یقع فیه الانسان، و ذلک کنایه عن المعصیه و الاثم، فانها توجب هوی الانسان عن مراتب الکمال الی النقص، ثم العقاب فی الاخره. (و) عن (الضلال) و ان یتیه الانسان (فی المغاوی) جمع مغواه، و هی محل الغوی و الضلال، کما یضل الانسان الطریق فی الحصاری المجهوله (و لا یعین علی نفسه الغواه) جمع غاوی و هو الضال عن طریق الهدایه، ای لا یعینهم- باتباع طریقهم- علی ضد نفسه و هلاکها (بتعسف فی حق). بان یتکلف الباطل و یترک طریق الحق (او تحریف فی نطق) بان ینطق بالباطل و یحرف بکلامه، الحق (او تخوف من صدق) بان لا یصدق خوفا من الناس، فان الانسان اذا عمل هذه الاعمال، کان معینا للغوات، فانهم ی

طمعون فیه و یاخذونه معهم. ثم اخذ علیه‌السلام فی الوعظ و الارشاد (فافق ایها السامع) لکلامی (من سکرتک) السکره کنایه عن الغفله، و الافاقه کنایه عن الالتفات. (و استیقظ) ای تنبه (من غفلتک) فان الغافل کالنائم اذ کلاهما لا یدرکان الواقع (و اختصر من عجلتک) ای سرعتک فی طلب الدنیا، و الاختصار التانی لیری الصحیح من السقیم، و النافع من الضار. (و انعم الفکر) ای تفکر فکرا حسنا (فیما جائک علی لسان النبی الامی) محمد (صلی الله علیه و آله و سلم) المنسوب الی امالقری، و هی مکه (مما لابد منه) ای فی الاحکام التی لابد للانسان من الاخذ بها، او المراد من امور الاخره التی لابد و ان تصل الی الانسان. (و لا محیص) ای لا مفر (عنه) اذ لا یمکن الفرار من الاحکام لمن اراد السعاده، او لا یمکن الفرار من امور الاخره فانها آتیه لا محاله (و خالف من خالف ذلک) الاشاره الی (ما لابد منه) (الی غیره) ای العصاه الذین خالفوا الاحکام و ما جاء به الرسول صلی الله علیه و آله و سلم خالفهم، و لا تتبع طریقتهم. (ودعه) ای ذرالمخالف العاصی (و ما رضی لنفسه) من الاثام (وضع فخرک) ای لا تفتخر فان الافتخار دلیل صغر النفس (و احطط کبرک) ای لا تتکبر فان الکبر دلیل خفه الن

فس و عدم وزن لها (و اذکر قبرک) فان ذکر القبر یوجب ان یعمل الانسان صالحا (فان علیه) ای علی القبر (ممرک) مصدر میمی، ای مرورک فی سفرک من الدنیا الی الاخره. (و کما تدین تدان) ای کما تعمل تجزی، فان الجزاء من جنس العمل، فان (دان) بمعنی عمل ای کما تعمل بک (و کما تزرع) ای کالذی تزرع من حنطه و شعیر- و المراد هنا الاعمال التی یعملها الانسان- (تحصد) و من المعلوم انه (لا یجتنی الجانی من الشوک الغب) (و لا من الاعناب شوکا ذا تعب). (و ما قدمت الیوم) ای الی الاخره- من صالح

الاعمال او فاسدها- (تقدم علیه غدا) فی الاخره (فامهد) ای هییء فی الاخره (لقدمک) ای المکان الذی تضع فیه قدمک، و ذلک بطیب الاعمال لیکون محلک هناک حسنا. (و قدم) الاعمال الصالحه (لیومک) ای الاخره فانه یوم نجاح الانسان او سقوطه (فالحذر الحذر) مفعول مطلق لفعل محذوف، ای احذ الحذر. اللازم (ایها المستمع) لئلا تعمل بما یوجب خزیک هناک. (و الجد الجد) ای جد جدا لان تعمل بما یجب علیک (ایها الغافل) عن عواقب الاعمال (و لا ینبئک مثل خبیر)) ای لا یخبرک عن الواقع، مثل الانسان الخبیر المطلع علی الامور، و هذا کنایه عن اطلاع المتکلم عن الحقیقه مما یلزم علی السامع قبول خبره.

[صفحه ۳۸۴]

ثم بین علیه‌السلام جمله من خصال الشر الموجب لسوء العاقبه (ان من عزائم الله) جمع عزیمه، و هی الفریضه، مقابل الرخصه، و المراد هنا المحرمات، لانه سبحانه فرض ترکها و الزم العقاب لمرتکبها (فی الذکر الحکیم) ای المذکوره فی القرآن، و وصفه بالحکیم، لانه یضع لاشیاء مواضعها، و بینها علی حقائقها (التی علیها) ای علی تلک العزائم (یثیب) ای یعطی الثواب سبحانه، لمن ترکها (و یعاقب) لمن ارتکبها. (و لها) ای لتلک العزائم (یرضی) اذا ترکت (و یسخط) اذا عمل بها (انه) اسم (ان) فی قوله (ان من عزائم الله) و الجار خبر مقدم (لا- ینفع عبدا- و ان اجهد) ذلک العبد (نفسه) فی الطاعه (و اخلص فعله) الطاعات لله سبحانه (ان یخرج) فاعل (ینفع) و جملتا (اجهد) و (اخلص) معترضتان. (من الدنیا لاقیا ربه) ملاقاه الله کنایه عن الوصول الی المحل الذی اعده الله سبحانه للثواب و العقاب، و وجه الکنایه: ان الانسان یلاقی الحاکم لدی المحاکمه، فالتشبیه للمعقول بالمحسوس (بخصله من هذه الخصال) التی سنذکرها، بحیث (لم یتب منها) ای ان الانسان اذا عمل بعض هذه الاعمال، ثم خرج من الدنیا قبل التوبه، لابد و ان یلاقی سخط الله سبحانه و عقابه، اذ انها میزان الثواب و ال

عقاب، و الرضا و السخط (ان یشرک بالله فیما افترض) الله (علیه من عبادته) (فیما) بیانیه، ای ان الشرک فی عباده الله، بان یعبد الانسان صنما او ما اشبه، یوجب العقاب، و انکان اخلص الانسان فی الاعمال الخیریه، و اجهد نفسه فی الطاعات، فقد قال سبحانه: (ان الله لا- یغفر ان یشرک به): (ان یشفی غیظه بهلاک نفس) بان یقتل احدا شفاء لغضبه، لان ان یکون القتل له سبحانه، کالحدود و القصاص، فقد قال سبحانه: (و من یقتل مومنا متعمدا فجزاوه جهنم خالدا فیها). (او یقر بامر فعله غیره) لعل المراد بذلک، ان یقول الانسان فعلت کذا من الخیر، و الحال انه لم یفعله، بل فعله غیره، لقوله سبحانه: (لا- تحسبن الذین یفرحون بما اوتو، و یحبون ان یحمدوا بما لم یفعلوا، فلا تحسبنهم بمفازه من العذاب) او المراد قذف انسان، فالمعنی القول بان الغیر فعل کذا، لقوله سبحانه: (ان الذین یحبون ان تشیع الفاحشه فی الذین آمنوا لهم عذاب الیم) و هنا احتمالات اخر ذکرها الشراح. (او یستنجح حاجه الی الناس) ای یطلب نجاح حاجته من الناس (باظهار بدعه فی دینه) بان یبدع فی الدین ما لیس منه، و لعل الایه الداله علی ذلک قوله سبحانه: ان الذین یکتمون ما انزلنا من البینات و الهدی من بعد ما بی

ناه للناس فی الکتاب اولئک یلعنهم الله و یلعنهم اللاعنون) او قوله، (فویل للذین یکتبون الکتاب بایدیهم ثم یقولون هذا من عند الله لیشتروا به ثمنا قلیلا فویل لهم ما کتبت ایدیهم و ویل لهم ما یکسبون). (او یلقی الناس بوجهین) فاذا حضروا مدحهم و اذا غابوا ذمهم (او یمشی فیهم بلسانین) لسان مدح و اطراء، و لسان ذم و ازدراء. و لعل الجملتین لمفاد واحد، و الدلیل علیه قوله سبحانه: (ان المنافقین فی درک الاسفل من النار) (اعقل ذلک) الذی ذکرت من الوعظ و الارشاد. (فان المثل دلیل عی شبهه) ای ان الاحوال التی تجری علی الاشیاء. دلیل علی ان مثل تلک الاشیاء ایضا تجری علیه مثل تلک الاحوال، مثلا: الحکم الذی یجری علی صاحب هذا السلطان من العزه و الجاه یجری علی صاحب السلطان الاخر، و الخوف الذی یسیطر علی هذا الجیش المنکسر یجری مثله علی الجیش الاخر اذا انکسر و هکذا، و هذه الجمله اما تابعه للجمل السابقه، و المعنی ان المحرمات التی لم یذکرها الامام، کالمحرمات التی ذکرها فی عدم الانتفاع بصالح الاعمال لمن یرتکبها، مما وعد الله النار علیها، کالربا، و الزنا، و اشباه ذلک و اما مقدمه لما یاتی و ذلک لبیان ان الانسان التابع لشهواته کالبهیمه، الخ.

[صفحه ۳۸۷]

(ان البهائم) جمع بهیمه و هی الحیوان الـذی لا یفصـح، و لذا سـمی بهیمه، و التانیث باعتبار النفس (همها بطونها) ان تملاها و تفرعها (و ان السـباع همها العـدوان علی غیرها) فهی بما اودع فیها من الغرائز ترید الظلم و التعدی دائما. (و ان النساء همهن زینه الحیاه الدنیا، و الفسـاد فیـا) اذ المراه بوصف کونهـا عـاطفیه، تهتم بالفسـاد کلمـا هـاج منها العاطفه نحو جانب، فهی مفرطه فی جانب، و مفرطه فی جـانب آخر، بخلاف الرجال الـذین تتعل فیهم قوتا العقل و العاطفه (ان المومنین مسـتکینون) ای خاضـعون لله عز و جل، من اسـتکان بمعنی تضـرع، و المسـتکین لا یکون فی فکرالبطن، و انما فی فکر الاطاعه و العبـده (ان المومنین مشـفقون) ای خائفون متعطفون، من اشفق بمعنی خاف و تعطف، و الخائف المتعطف لا یعتدی علی احد (ان المومنین خائفون) و الخائف لا یهتم بالزینه و الفساد.

خطبه ۱۵۳

[صفحه ۳۸۸]

فی فضل اهل البیت و الارشاد (و ناظر) ای عین (قلب اللبیب) ای العاقل- و عین القلب، کنایه عن ادراکه للاشیاء، کما یدرک البصر للمتبصـرات (به) ای سببب ذلک الناظر (یبصر) اللبیب (امده) ای منتهی امره، و اذا ادرک الانسان منتهی الامور و ما یول الیه الاعمال، لابـد و ان لاـ یخرج عن حـدود العقـل و الشـریعه، و ممـا یضـره فی دینه و دنیـاه. (و یعرف غوره) ای عمقه و انخفـاضه (و نجـده) ای ارتفاعه ای یری ما یوجب الرفعه و ما یوجب الضـعه (داع دعا) و المراد به الرسول صـلی الله علیه و آله و سـلم (و راع رعی) الناس فی مواضع الرفاه و السـعاده، و الجملتان السابقتان کالمقـدمه لهـذه الجمل، حیث ان البصـیر یدرک الحقیقه، فمن الضـروری ان یتبع الحق المتمثل فی الرسول صـلی الله علیه و آله و سـلم. (فاستجیبوا) ای اجیبوا ایها الناس، و لعل الاتیان من باب الاستفعال لان الاجابه یسبقها التفکر، و اهتمام النفس بالاجابه (للـداعی) الـذی دعی الی الهدی. (و اتبعوا الراعی) الذی یرعاکم فی معاشب امن و سـلامه، اما غیرنا ممن اخذ زمام الامور عنفا و تخویفا ف(قد خاضوا) ای دخلوا (بحار الفتن) حیث اهلکوا انفسهم من غیر بصیره. (و اخذوا بالبدع) التی ابدعوها (دون السنن) جمع سنه، ای: ال

طرائق التی سـنها الرسول صـلی الله علیه و آله و سـلم، کابداعهم صلاه التراویح و منع المولفه، و تحریم متعتی الحج و النساء، و غیرها (و ارز المومنـون) ای انقبضـوا و ثبتـوا و لاـ ذوا بالصـمود لئلاـ ینحرفـوا مـع المنحرفین (و نطق الضـالون المکـذبون) لله و رسوله حیث اسـتولوا علی الامور بالقوه، و اخذوا ینطقون بما یشائون. (نحن الشـعار) للدین، و هو الثوب الذی یلبس ملاصقا للجلد، و سمی شعارا: باعتبار اتصاله بشـعر جسم الانسان، فکانهم علیهم السلام لشده لصوقهم بالدین کالشعار للجسد (و الاصحاب) للرسول صلی الله علیه و آله و سـلم الـذین صـخبوه لاجـل الاسـلام فقـط، لا لحب الرئاسه و ماشبه. (و الخزنه) جمع خازن: و هو الحافظ للشـیء النفیس، فهم علیهم‌السـلام خزان علم الکتاب و سـنه الرسول صـلی الله علیه و آله و سلم (و الابواب) للعلم و المعرفه، فکما ان الانسان لا یتمکن من الدخول فی الدار و نحوها، الا بطرق الباب، کذلک لا یتمکن الانسان من الدخول فی مدائن العلم و العرفان الا بالسوال منهم (لا توتی البیوت الا من ابوابها) کما قال سبحانه: (فمن اتاها من غیر ابوابها سمی سارقا) و هکذا من طلب الاسلام من غیر طریقهم علیهم‌السلام.

[صفحه ۳۹۰]

(منهـا): ای بعض الخطبه فی شـان آل الـبیت علیهم‌السـلام (فیهم) نزلت (کرائم القرآن) جمـع کریمه: و هی الایـات المـادحه الموجبه لتکریم المراد منهـا. (و هم کنوز الرحمن) فکمـا ان محـل الشـیء الثمین فهم محل العلوم و المعارف الثمینه بایـداع الله سـبحانه ذلک فیهم (و هم کنوز الرحمن) فکمـا ان الکنز محـل الشـیء القمین، فهم (ان نطقوا) و تکلموا فی خـبر او حکم او قصه او اشـبه (صـدقوا) لعلمهم بالاشـیاء. (و ان صـمتوا) و لـم یتکلموا (لم یسـبقوا) ای لم یسبقهم احد بالکلام لهیبتهم، فان الانسان اذا علم وجود اعلم منه فی المجلس، لا یقـدر علی الکلام خوفا من الفضـیحه (فلیصـدق رائد اهله) الرائد هو الذی یتقدم القوم المسافرین لینظر لهم مکانا حسـنا،

لنزولهم فیه، و المراد هنا ان رواد العلم الذین یاخذون العلوم و الاحکام، یلزم علیهم ان یصدقوا الناس فی ذکر فضائلهم علیهم‌السلام و انهم هم الائمه و الخلفاء دون سواهم. (و لیحضر عقله) ای یعمل عقله فی تمیز الحق من الباطل، لا ان یجری علی عواطفه و تقالیده (و لیکن من ابناء الاخره) الذین یخافون عذاب الله و یرجون ثوابه، فیعملون عملا صادقا، و ان خالف ذلک دنیاهم (فانه منها) ای من الاخره (قدم) فان آدم علیه‌السلام کان

فی الجنه، ثم جاء الی الارض (و الیها ینقلب) ای یرجع بعد موته (فالناظر بالقلب) نظر تبصر و تعقل (العامل بالبصر) ای الذی یعمل بنهج البصیره و الادراک، لا بنهج الجهال (یکون مبتدا عمله ان یعلم: اعمله علیه ام له؟) ای ان الذی یرید الشروع فیه، هل یوجب له الخیر و السعاده و الثواب ام الشر و الشقاوه و العقاب (فان کان) العمل المراد (له) ای نافعا له (مضی فیه) و عمله (و ان کان علیه وقف عنه) و لم یرتکبه لئلا یتضرر به. (فان العامل بغیر علم) بعاقبه عمله (کالسائر علی غیر طریق) منحرفا موربا عنه (فلا یزیده بعده عن الطریق الا بعدا من حاجته) و هذا تحذیر عن العمل علی غیر هدی، و بدون ان یفکر الانسان فی مصیر عمله. (و) ان (العامل بالعلم) بان تبصر عاقبه ما یرید عمله (کالسائر علی الطریق الواضح) الذی یصل الی هدفه بدون کلل او ملل (فلینظر ناظر) ای عامل یرید السیر فی طریق (اسائر هو) سیرا یوصله الی غایته (ام راجع) یوجب سیره الخزی و الندامه، کالمراجع الذی یرید مقصدا، لکنه یسیر ضد اتجاهه، و بعد ما بین الامام علیه‌السلام میزان العمل الصحیح، بین التلازم بین الظاهر و الباطن، حتی لایقال ان ظاهر العمل لیس دلیلا علی صحه الباطن او سوئه.

[صفحه ۳۹۲]

(و اعلم ان لکل ظاهر باطنا علی مثاله) ای مثل ذلک الظاهر (فما طاب ظاهره طاب باطنه) فان الظاهر عنوا الباطن (و ما خبث ظاهره خبث باطنه) و ذلک لان خبیث السریره لم یتمالک من تصحیح ظاهره، و ان اراد اخفاء سریرته، اد السریریه تعمل تلقائیا، و الظاهر یعمل بتکلف، و التلقائی لابد و ان یظهر اثره، بمجرد ان رفع القسر، و لو بالسهو و النسیان و نحوهما، و هکذا طیب السریره، و لذا قال الامام علیه‌السلام: (ما نوی امرء شیئا الا ظهر فی فلتات لسانه و صفحات وجهه) و قال الشاعر: و مهما یکن عند امرء من خلیفه و ان خالها تخفی علی الناس تعلن (و قد قال الرسول الصادق صلی الله علیه و آله و سلم: (ان الله یحب العبد) اذا کان نقی السریره طاهر الضمیر (و یبغض عمله) الذی یاتی به اذا کان منکرا، زل الیه. (و یحب العمل) الصالح (و یبغض بدنه) ای الشخص الذی عمل ذلک العمل، اذا کان خبیث السریره، فاسد الضمیر، و الاستشهاد بهذا الکلام لبیان خبث العمل- احیانا- لا یسبب سقوط الظاهر الحسن اذا کان الباطن حسنا، و بالعکس طیب العمل احیانا، لا یسبب سقط الظاهر السییء اذا کان الباطن سیئا، فان الظاهر یتبع الباطن فی الحسن و القبح، و لا یتبع بعض الاعمال النادره ا

لتی تصدر مخالفا للباطن احیانا. (و اعلم ان لکل عمل نباتا) ای ثمرا و نموا و نتیجه (و کل نبات لا غنی به عن الماء و المیاه مختلفه) فالعمل مثلا کتالیف الکتاب، و النبات هو الثمر الذی یترتب علیه من ارشاد الناس، و المیاه هو المحل الذی استقی من المولف الرشد- من القرآن، او کتب الفلاسفه- (فما طاب سقیه طاب غرسه) ای نباته (و حلت) من الحلاوه (ثمرته) کالمستقی من القرآن الحکیم- فی المثال-. (و ما خبث سقیه خبث غرسه) و نموه (و امرت ثمرته) ای صارت مره لا تستساغ، و هذا ترحیض علی صحه العمل و تحسین الشخص لنوایاه التی هی بمنزله الماء و انتقاء مصدر العمل.

خطبه ۱۵۴

[صفحه ۳۹۴]

فی حمد الله و تنزیهه، و یذکر فیها بدیع خلقه الخفاش (الحمدلله الذی انسحرت) ای انقطت و انفرجت (الاوصاف) ای اوصاف الناس له سبحانه (عن کنه معرفته) فلا تدرک الاوصاف معرفه کنهه سبحانه، لان ذات الله لا تعرف، و ذلک لان الانسان محدود، و الله

سبحـانه غیر محـدود، و لا یعقل احاطه الحـدود، بغیر المحـدود، و الا لزم الخلف (و ردعت عظمته) تعالی (العقول) التی تریـد ادراکه (فلم تجـد) العقول. (مساغـا) ای محلاـ ممکنـا، یسوغ- ای یجوز- علیهـا الوصول الی ذلـک المحـل (الی بلوغ غایه ملکوته) ای مکله الواسع (هو) المتصف بتلـک الصـفات (الله الحق) فی مقابـل الاصـنام البـاطله (المبین) الظـاهر باثـاره (احق و ابین) ای اظهر (ممـا تری العیون) فان العین یمکن ان تغلط، کما تری الماء الکثیر اسود، و کما تری الشـمس صغیره و هی کبیره، و کما تری الخطین المتوازیین الممتدین متصـلا- بعد مسافه- الی غیرها، اما العقل فلا یمکن غلطه، فاذا قال لابد للاثر من موثر، او لا یمکن اجتماع النقیضـین، او ان الکـل اعظم من الجزء، لابـد و ان یکون و لاـ خطا فیه اطلاقا. (لم تبلغه العقول بتحدیـد) بان یحـدده العقل و یعرف حـدوده (فیکون) سبحانه (مشبها) شبیها بسائر الامور المحدوده (و لم تقع ع

لیه الاوهام) ای العقول (بتقـدیر) بان یبین قدره تعالی (فیکون) سـبحانه (ممثلا) ای مثلا لسائر المخلوقات، و لعل المراد بالتحدید الحد المنطقی- ای الجنس و الفصـل- و بالتقـدیر، الکم و الکیف، و مـا اشـبه. (خلق) سـبحانه (الخلق علی غیر تمثیـل) ای لم یکتسب مثالا للخلق، حتی یکون صـنعه للخلق حسب ذلـک المثال (و لا مشوره مشیر) اسـتشاره فی امر الخلق (و لا معونه معین) بان اعانه فی الخلق احد او آله- کما هی الحاله عند الناس فی اعمالهم- (فتم خلقه) تعالی للاشیاء (بامر) سبحانه (و اذعن) ای انقاد الخلق (لطاعته) تکوینا (فاجـاب) الخلق لمـا اراد تعـالی (و لم یـدافع) سـبحانه بـان یـابی الخلق من الانقیاد التکوینی له (و انقاد) ای خضع الخلق (و لم ینازع) سبحـانه بان یخاصـمه احـد فی خلقه. ثم اخـذ سـبحانه فی بیان خلقه الخفاش، ذکر المثال من امثله خلقه التی تـدل علی عظیم لطفه و علمه و صنعه، و انکان المخلوق فی الناس منفورا منه، غیر ظاهر علیه آثار القدره

[صفحه ۳۹۵]

(و من لطائف صنعت) ای دقائقها (و عجائب خلقته) ای الخلق المورث للعجب (ما ارانا من غوامض الحکمه فی هذه الخفافیش) جمع خفاش و هو حیوان معروف (التی یقبضها الضیاء الباسط لکل شیء) فان ضیاء الشمس یسبب حرکه الانسان و الحیوان فی مذاهبهما و الی مصالحهمـا، الا ان الخفاش ینقبض و یاوی الی بیته بالنهار لان الضیـاء یوذیه. (و یبسـطها) بالحرکه و الانتشار (الظلام القابض لکل حی) مما یسبب له اخماد الحس و الحرکه (و کیف عشیـت) العشاء: سوء البصـر (ضـعفه) و یسمی خفاشا لذلک، بان الخفش بمعنی ضعف البصـر (اعینها عن ان تسـتمد من المشـس المضـیئه نورا) فانها ضعیف البصر، و لذا توذیها الشمس فتفر منها فلا (تهتدی به) ای بنور الشـمس (فی مذاهبها) جمع مذهب، و هو طریق الذهاب و الایاب. (و تتصل بعلانیه برهان الشـمس) ای بظهور دلیل الشـمس- و المراد بـدلیلها- نورهـا (الی معارفهـا) الی المواضع التی تتعرف الیهـا الخفـافیش (و ردعهـا) ای منع النور الخفافیش (ب) سـبب (تلالو ضیائها) ای ضـیاء الشـمس (عن المضـی فی سـبحات اشراقها) ای درجاتها و اطوارها (و اکنها) ای استر النور الخفافیش (فی مکامنها) جمع مکمن، و هو: محل الاختفاء (عن الذهاب فی بلج) ای ضوء (ائتلاقها) ای لمعان ا

لشـمس. (فهی) ای الخفـافیش (مسـدله الجفون) من اسـدل الستر بمعنی نصـبه (بالنها علی احـداقها) جمع حـدقه و هی العین. (و) هی (جاعله اللیل سـراجا) ای مصـباحا (تسـتدل به) ای باللیل (فی التماس ارزاقها) ای طلب رزقها فی تبصـر بالنور القلیل الوجود فی اللیل. (فلا یرد ابصارها اسداف ظلمته) یقال اسدف اللیل اذا اظلم (و لا تمتنع) الخفافیش (من المضی) و السیر (فیه) ای فی اللیل (لغسق) ای شـده ظلمه (دجنته) الدجنه بمعنی: الظلمه. (فلذا القت الشـمس قناعها) کنایه عن ظهورها کان اللیل قناع تقنع الشـمس به (و بدت) ای ظهرت (اوضـاح نهارها) جمع وضـح بمعنی بیاض الصـبح (و دخل من اشـراق نورها علی الضـباب) جمع ضب، و هو حیوان معروف، یسـکن فی داخل الارض (فی وجارها) الوجار: حجر الضب، فان النور لزم ان یشـتد حتی یدخل فی الثقوب العمیقه فی داخل الارض. (اطبقت) الخفـافیش (الاجفـان) جمـع جفن، و هـو غطـاء العین (علی ماقیهـا) جمع مـاق، و هو طرف العین ممـایلی الاـنف (و تبلعت) اقتاتت و اکتفت (بما اکتسبت من فیء ظلم لیالیها) و المراد بفیء اللیل، القوت الذی حصلته فی اللیل. (فسبحان من جعل اللیل لها) ای للخفافیش (نهارا) ای کالنهار فی الحرکه (و معاشا) ای لاجل تحصیل المعاش الذی یعیش به (و ال

نهـار سـكنا) تسـكن فيه (و قرارا) تقر و تنـام فلاـ تخرج. (و جعـل لهـا اجنحه من لحمهـا) فـان جنـاح كل طائر من الريش الا ان جناح الخفاش من اللحم (تعرج) اى تصـعد (بها) اى بسـبب تلك الاجنحه (عند الحاجه الى الطيران، كانها) اى كان تلك الاجنحه (شـظايا) جمع شـظيه، بمعنى القطعه من الشـىء (الاذان) فان جناح الخفاش يشـبه قطعه الاذن فى انه كالغضـروف، فى حال كون تلك الاجنحه (غير ذوات ريش و لاـ قصب) كقصب ريش الطـائر و انكان لجناح الخفاش ايضا قصب من جنس المغضـروف (الا انك ترى مواضـع العروق) فى جنـاح الخفـاش (بينه اعلامـا) اى رسومـا ظـاهر، فـان علم الشـىء دليله. (لها جناحان لما يرقا) اى لم يرقا، و جىء ب(لما) للطف لا يخفى (فينشقا) فى الطيران (و لم يغلظا فيثقلا) و يمنعا الخفاش عن الطيران (تطير) الخفافيش (و ولدها لاصق بها) فانها تحمل اولادها الصـغار اذا ارادت ان تطير. (لاجى الهيا) مخافه السـقوط (يقع) الولد اى يهبط (اذا وقعت) الخفافيش (و يرتفع اذا ارتفعت) اى طارت (لا يفارقها) الولد (حتى تشـتد اركانه) الضمير عائد الى الولد، و اشتداد الاركان كنايه عن قوته للنهوض و الاستقلال. (و يحمله للنهوض جناحه) اى حتى يحمل الولد جناحه للنهوض و الطيران و هذا عطف بيان لقوله:

تشـتد اركانه (و يعرف مذاهب عيشه) اى يتمكن الولد من الاستعاشه بنفسه و القيام بهمامه (و مصالح نفسه) فحينذاك ينفك عن امه. (فسبحان البارى) اى الخالق (لكل شىء على غير مقال خلا) اى بقى ذلك المثال (من غيره) تعالى، بان يكون عمل احد قبله سبحانه، ثم تعلم منه تعالى، لانه لا احد قبله و لا شىء مخلوق لغيره.

خطبه ۱۵۵

[صفحه ۴۰۰]

(خاطب به اهل البصره على جهه اقتصاص الملاحم) اى قصه حرب الجمل، و فيها وصف الايمان، و حال اهل القبور. يظهر من السياق ان الامام عليه‌السلام اخبر عن بعض الفتن المستقبله، ثم قال: (فمن استطاع عند ذلك) الامر المستقبل (ان يعتقل) اى يحفظ (نفسه على الله عز و جل) بان لا يخرج عن طاعته (فليفعل) و جمله الشرط للتاكيد، و لبيان صعوبه الحفظ فى طريق الله سبحانه، كما يقال: ان كنت رجـل فافعـل كـذا. (فـان اطعتمونى) فى حفـظ انفسـكم (فـان حـاملكم ان شاء الله على سبيل الجنه) اى اوصـلكم اليها، و لفظ (حامل) باعتبار اى الحمل و الارشاد مشابهان فى الايصال. (و ان كان) حفظ النفس- و ان وصـليه- (ذا مشـقه شديده) لان المغريات و الاهواء على ضـد ذلـك (و مـذاقه مريره) اى ان ذوق المحافظه و التحمل لها مر صـعب (و اما فلانه) و الظاهر ان المقصود بها (عائشه) و كانه سـال عليه‌السـلام عن امرهـا فى قصه الجمـل، و ما الـذى حملها على محاربه الامام؟ مع انها ما كانت تطمع بالملك، كما كان الزبير و الطلحه يطمعـان فيه؟. (فادركهـا راى النسـاء) فـان النسـاء يعملن بـالعواطف لا العقول- غالبا- فلا عله لعملهن الا الاعتباط فى كثير من الحركات. (وضغن) اى حقد قديم (غلا فى صدرها) فانها

كانت تغار من فاطمه الزهراء زوجه الامام عليه‌السلام، كما كانت تحقد على الامام كونه الخليفه الشرعى المنافس لابوها ابوبكر، و لما تعلم من ان الامام لا يذرها تعمل ما تشاء، كما كانت فعل فى ايام الخلفاء من نشـر الاحاديث الزائفه و ما اشـبه، و كانت تعلم ان الامام لا يفضـلها فى العطاء، و انما يقسم بالسويه حسب ما كان يعمل الرسول صـلى الله عليه و آله و سلم. (كمرجل القين) المرجل القدر، و القين الحـداد، فان من عاده الحدادين ان يضـعوا الحديده المحماه فى الماء، و ذلك الماء اذا وضع فيه الحديد يغلى غليا شديدا. (و لو دعيت) عـائشه (لتنـال من غيرى ما اتت الى) من السب و تجهيز الجيش و تحريض الناس و ما اشـبه (لم تفعل) لانها كانت تكره الامام اشـد الكره، على خلاـف امر الله و الرسول صـلى الله عليه و آله و سـلم (و لها بعـد) اى بعـد كل ذلك الـذى تقـدمت بها الى (حرمتها الاولى) فانى احترمها كما كنت احترمها سابقا- لاجل رسول الله صلى الله عليه و آله (و الحساب على الله تعالى) فانه يجازيها باعمالها.

[صفحه ۴۰۲]

(منه): اى بعض هذا الكلام، فى وصف الايمان، هذا الايمان (سبيل ابلج المنهاج) اى واضح الطريق (انور السراج) اى مضىء المصباح

(فبالایمان یستدل علی الصالحات) اذ لا یعرف الانسان الاعمال الصالحه، و انما الایمان دلیل علی ان الشیء الفلانی صالح و الشیء الفلانی غیر صالح (و بالصالحات یستدل علی الایمان) فان العامل بالصالحات مومن، فالعمل دلیل الایمان، اما من یقول انا مومن و لا یعمل فکلامه کذب، اذ للایمان آثار. (و بالایمان یعمر العلم) اذا العلم انما یحفز علیه الایمان، اما العلم الذی لا یحفز علیه الایمان، ففیه المخلوط من الحق و الباطل، مثلا العلم بمبدء الکون و منتهاه یاتی من الایمان، و لذا نری من لا ایمان له یقول بالتعطیل او الشرک او ما اشبه (و بالعلم یرهب الموت) ای یخشی منه، اذ من یعلم عاقبه امره یخشی من العمل الفاسد و من ان یلقی الموت بلا استعداد. (و بالموت تختم الدنیا) کما ان بالولاده تبتدء الدنیا، و انما ینتقل الانسان بالموت الی الاخره (و بالدنیا تحرز الاخره) اذ الاعمال الصالحه المحرزه للاخره انما توتی فی الدنیا (و الخلق لا مقصر لهم) ای لا مستقر لهم (عن القیامه مرقلین) ای مسرعین (فی مضارها) ای میدان الدنیا

(الی الغایه القصوی) ای ابعد الغایات، و هی الاخره فان العمر یذهب بکل سرعه.

[صفحه ۴۰۳]

(منه): ای بعض هذا الکلام، فی حال حشر الانسان (قد شخصوا) ای سافروا، و تحرکوا (من مستقر الاجداث) جمع جدث و هو القبر، ای قد سافروا من قبورهم التی کانت محل قرارهم الی الاخره- و قد تم برزخهم- (و صاروا الی مصائر الغایات) مصائر جمع مصیر، و هو ما یصیر الانسان الیه من سعاده او شقاء و جنه او نار (لکل دار) من الجنه و النار (اهلها) فللجنه المومن العامل بالصالحات، و للنار غیره. (لا یستبدلون بها) بدارهم دارا اخری (و لا ینقلون عنها) فالسعداء فی الجنه ابدا، و الاشقیاء فی النار ابدا، و انما ینتقل من النار الموقته ای الجنه السعداء، و المقصود ابدیه البقاء بالاخره، لا من الابتداء، و اذ کان الامر خطرا فعلی الانسان ان یعمل لا نقاذ نفسه و انقاذ غیره، اما انقاذ الغیر فبالامر بالمعروف و النهی عن المنکر، و اما انقاذ النفس فبالعمل بالکتاب، و لذا شرع علیه‌السلام- بعد بیان الجنه و النار- فی الترحیض علی هذین الامرین. (و ان الامر بالمعروف) و هو کل ما حسنه الشرع و العقل (و النهی عن المنکر) و هو کل ما قبحه الشرع و العقل (لخلقان من خلق الله سبحانه) فمن اخلاقه سبحانه الامر بالمعروف و النهی عن المنکر، فانه لم یرسل الرسل، و لم ینزل

الکتب الا لاجل هذین الامرین (و انهما لا یقربان، من اجل) الامر الناهی. (و لا ینقصان من رزق) فانه یغلب علی ظن الناس انهم ان امروا او نهوا قتلوا، او نقص رزقهم بعدم توفیره من فاعل المنکر- اذا کان سببا لرزقهم- و الامر لیس کذلک، فانهما بشرائطهما- التی منها الامن من الضرر- لا یوجبان شیئا من تقریب الاجل و نقص الرزق، اما ما یوجب احد الامرین- ای الضرر- فذلک من الجهاد فی سبیل الله، و مورده غیر مورد الامر و النهی. (و علیکم بکتاب الله) ای الزموه فان (علیک) اسم فعل بمعنی الزم (فانه الحبل المتین) ای المحکم الذی لا ینقطع، تشبیه له بالحبل الذی یرفع الانسان من البئر و نحوها. (و النور المبین) بمعنی الواضح، من ابان بمعنی ظهر (و الشفاء النافع) الذی ینتفع به الانسان من مشاکل الدنیا و الاخره (و الری) ای الارتواء من الماء (الناقع) ای المزیل للعطش، یقال نقع العطش اذا ازاله. (و العصمه للمتمسک) ای یعصم و یحفظ المتمسک به، من الاخطار (و النجاه للمتعلق) فمن تعلق بالقرآن، ای عمل به نجی من المهالک (لا یعوج) و ینحرف (فیقام) کما یقام الرمح و شبهه اذا اعوج. (و لا یزیغ) من زاغ بمعنی مال (فیستعتب) من اعتب اذا انصرف، و المعنی لا یطلب منه الانصرا

ف عن زیغه، کما یطلب من الانسان الزائغ ان یرجع الی الجاده، فلیس القرآن کالقوانین الوضعیه التی یلزم تعدیلها باختلاف الظروف و تبدل الحالات (و لا تخلقه) ای تبلیه کما یبل الثوب و نحوه (کثره الرد) ای القرائه. (و ولوج السمع) ای دخول القرآن فی سمع الانسان، و هذا من عجائب القرآن، فان اسلوبه و معانیه جدیده الی الابد لا نطاقه علی کل زمان و مکان (من قال به) ای بالقرآن، بان بین محتویاته (صدق) لانه مطابق للواقع (و من عمل به سبق) غیره الی السعاده و الخیر.

[صفحه ۴۰۵]

(و قام الیه رجل فقال: یا امیرالمومنین، اخبرنا عن الفتنه، و هل سالت رسول الله صلی الله علیه و آله و سلم عنها ؟؟ ... فقال علیه‌السلام:) (لما انزل الله سبحانه قوله: (الم احسب الناس ان یترکوا ان یقولوا آمنا)) ای ظنوا انهم بمجرد اظهارهم الایمان یترکوا و شانهم بدون امتحان و اختبار (و هم لا- یفتنون) ای لا- یمتحنون، و هذا استفهام انکاری، ای لیس الامر کذلک، و انما کل احد یظهرالایمان لابد و ان یختبر و یمتحن (علمت ان الفتنه) ای الامتحان (لا تنزل بنا و رسول الله صلی الله علیه و آله بین اظهرنا) و ذلک لدلاله الایه علی کون الفتنه فی المستقبل لا فی الحال، و القرائن تدل علی ان المستقبل بعد فوت الرسول (ص) (فقلت یا رسول الله ما هذه الفتنه التی اخبرک الله تعالی بها)؟ (الظاهر ان قوله علیه‌السلام: (لما انزل الله) و قوله: (فقلت) لبیان کون السوال و الجواب بعد نزول الایه فی الجمله، لا لکونهما وقعا بعد النزول مباشره و بلا فصل، حتی یستشکل ان السوره مکیه، فکیف یجتمع کلامه علیه‌السلام (لما) مع کون السئوال بعد (قصه احد)؟ (فقال:) صلی الله علیه و آله (یا علی: ان امتی سیفتنون من بعدی) ای یمتحنون ایهم یثبت علی الحق و ایهم ینحاز الی

الباطل. (فقلت: یا رسول الله، او لیس قد قلت لی یوم احد، حیث استشهد من استشهد من المسلمین) کحمزه علیه‌السلام و غیره (و حیزت) ای نحیت (عنی الشهاده) فلم اقتل فی سبیل الله (فشق ذلک علی) حیث لم استشهد حتی انال درجات الشهداء (فقلت لی: (ابشر فان الشهاده من ورائک)) ای علی یدی ابن‌ملجم لعنه الله (فقال صلی الله علیه و آله لی: (ان ذلک)) النهی قلت (لکذلک) کائن لا- محاله (فکیف صبرک اذا)؟ ای علی ایه حاله تکون حین تضرب؟ علی حاله الصبر او حاله الجزع؟ (فقلت: یا رسول الله: لیس هذا من مواطن الصبر) ای ینبغی ان لا- اسال هل اصبر ام لا، فان ذلک مثل ان یسال (من زف الیه عروس): هل تصبر؟! (و لکن من مواطن البشری) ای البشاره (و الشکر) فان اهل الایمان و اولیاء الله یستبشرون بالمنیه فی سبیل الله. (فقال یا علی:) فی جواب السئوال عنه صلی الله علیه و آله (ما هذه الفتنه؟ و الجمل فی وسط السوال و الجواب معترضه لبیان وقت السئوال و الجواب معترضه لبیان وقت السوال و الجواب. و بیان انه کیف یجمع بین (افاتتان الناس) مما ظاهره کونه بسبب الامام بعد موت الرسول صلی الله علیه و آله و بین (استشهاد الامام) ما ظاهره کون ذلک فی زمن الرسول صلی الله علیه و آله و الظ

اهر ان السید الرضی (ره) بتر وسط الکلام الموجب لربط الجمل بعضها ببعض- و قد نقل یعض الشارحین وسط الکلام- ففی المقام سوالا- و جوابان: الاول: (ما الفتنه)؟ و جوابه مذکور بقوله صلی الله علیه و آله: (یا علی ... الخ) (و الثانی: کیف یفتن الناس بسبب الامام، و الحال انه سیقتل؟ و الجواب: انه یقتل بعد افتتان الناس به- و هذا ساقط فی الذی نقله السید (ره)- (ان القوم سیفتنون باموالهم) فان الانسان اذا رای ماله کثیرا طغی و منع الحقوق. (و یمنون بدینهم علی ربهم) فیزعمون ان اسلامهم الظاهری منه منهم علی الله تعالی، بینما الله سبحانه غنی عن العالمین. (و یتمنون رحمته) بلا- عمل یستحقون به الرحمه (و یامنون سطوته) ای عقابه و نکاله، من دون ان یترکوا المناهی و المحرمات. (و یستحلون حرامه) ای الذی حرمه سبحانه (بالشبهات الکاذبه) ای یجعلون المحرم مشتبها، و هم یعلمون انهم کاذبون فی هذا الجعل (و الاهواء الساهیه) ای الموجبه للسهو عن الحق، و ذلک مثل قوله تعالی (فی عیشه راضیه) ای مرضیه. (فیستحلون الخمر ب) اسم (النبیذ) و هو نوع من الخمر لکنه اخف من خمر العنب (و السحت) کالرشوه و ما اشبه (ب) اسم (الهدیه) فاذا اراد ان یرشی القاضی و من اشبهه، قال: انه هد

یه (و الربا ب) اسم (البیع) فیبیع ما قیمته مائه بمائه و خمسین ثم یشتریه منه بمائه، و لا یرید بهذا الا اعطاء قرض مائه و اخذ مائه و خمسین، و انما البیع لفظ محض و صوره مجرده. (قلت یا رسول الله:) اذا کان کذلک (بای المنازل انزلهم) ای بای حکم احکم علی مثل هولا- (عند ذلک؟) الامتثال و الامتحان؟ (ابمنزله رده) و انهم مرتدون عن الاسلام (ام بمنزله فتنه) و انهم مخدوعون فمتنون، فانما لهم التادیب و التانیب، لا- القتل و التعذیب. (فقال:) صلی الله علیه و آله (بمنزله فتنه) اذ هذه الامور معاصی و لیست کفرا و ارتدادا، و انما الکفر فی الانکار، و لعل وجه سوال الامام علیه‌السلام، لان یعرف الخوارج ان لیس کل عاص کافرا- کما کانوا یزعمون-.

خطبه ۱۵۶

[صفحه ۴۰۹]

فیها الحث علی التقوی و العمل للاخره (الحمدلله الذی جعل الحمد مفتاحا لذکره) فاذا اراد الانسان ذکره سبحانه لزم ان یفتح الکلام بالحمد، کما یفتح الباب بالمفتاح، و قد ورد (کل امر ذی بال لم یبدء فیه بحمد الله فهو ابتر) (و سببا للمزید) ای الزیاده (من فضله) کما قال سبحانه: (لئن شکرتم لازیدنکم) و الحمد احد انواع الشکر، فان مواقع الشکر الجنان، و الارکان، و اللسان، و لذا قال سبحانه: (اعملوا آل دواد شکرا). (و دلیلا(علی آلائه) جمع (آلی) بمعنی النعمه (و عظمته) فان الانسان الذی یحمد الله یتوجه الی نعمته سبحانه و الی عظمته، اذ اللفظ یوجب الایمان الی الذهن بالتفکر حول ما یلفظ، یا (عباد الله ان الدهر) ای الزمان، و الدنیا (یجری بالباقین کرجیه بالماضین) فان حال الباقی من الناس، فی الدنیا، کحال الماضی منهم، فالدنیا نسخه مکرره لامر واحد (لا یعود ما قد ولی منه) ای من الدهر، و المراد مما فیه من حیوان و انسان و نبات و سائر الاشیاء، فانها اذا فنیت لم تعد. (و لا یبقی سرمدا) باقیا دائما (ما فیه) فان کلشیء فیه الی زوال و اضمحلال (آخر فعاله) ای فعال الدهر (کاوله) حیاه و موت، و وجود و عدم، و ما اشبه (متسابقه اموره) ای تت

سابق الامور الجاریه فی الدنیا، فمثلا الفقر یرید اخذ مکان الغنی، و الغنی یرید اخذ مکان الفقر، و کذلک فی الصحه و المرض، و الحیاه، و الموت، و غیرها، و فی بعض النسخ (متشابهه اموره) (متظاهره اعلامه) ای تتوالی العلاماه علی الاشیاء، فان کل ما یوجد فی الدنیا، او یعدم له علم- ای علامه لیبق ذلک الشیء لیدل علیه (فکانکم بالساعه) ای القیامه (تحدوکم) ای تحرضکم علی السیر، فان الانسان یسیر سیرا حثیثا نحو الاخره، فکان الساعه تحدوه (حدو الزاجر) ای سائق الابل (بشوله) جمع شائله، و هی: الخالیه عن الولد فان سوق الانسان لها اعنف. (فمن شغل نفسه بغیر نفسه) بان لم یشتغل باصلاح نفسه، بل اشتغل بعماره الدنیا و بامور الناس و ما اشبه (تحیر فی الظلمات) ای ظلمات الجهل و ظلمات العاقبه السیئه (و ارتبک فی الهلکات) (ارتبک) ای تحیر، فیما اذا وقع فی الهلکه، ماذا یصنع؟ و الهلکه انما تکون لانه لم یهییء نفسه للسعاده الابدیه (و مدت به شیاطینه فی طغیانه) ای امدوه بالوسوسه، و الاغواء، حتی لا یخرج عن الطغیان، و هو المخالفه لاوامر الله سبحانه. (و زینت) الشیاطین (له سییء اعماله) فان الانسان اذا اعتاد عملا زین ذلک العمل فی نظره، کما قال سبحانه: (افمن زی

ن له سوء عمله فرآه حسنا). (فالجنه غایه السابقین) الذین سبقوا الی الخیرات (و النار غایه المفرطین) الذین فرطوا و قصروا فی الاعمال الصالحه

[صفحه ۴۱۱]

(اعلموا عباد الله ان التقوی دار حصن عزیز) ای موجبه لعزه الکائن فی هذه الدار، ای الملا بس للتقوی. (و الفجور) ای الخروج عن اوامر الله سبحانه (دار حصن ذلیل) توجب ذله الداخلین فیها (لا یمنع) الفجور (اهله) عن المکاره و الافات (و لا یحرز) ای لا یحفظ (من لجا الیه) و اعتصم به (الا) فلیتنبه السامع (و بالتقوی تقطع حمه الخطایا) حمه هی ابره الزنبور و العقرب و ما الیهما، و المراد بها هنا سطوه المعاصی، فان المتقی یحفظ نفسه- بسبب تقواه- من ان یناله الخطایا بسوء. (و بالیقین) بالمبدء و المعاد (تدرک الغایه القصوی) ای ابعد الغایات، و هی الجنه، فان الانسان المتیقن یجتنب عن العصیان، مما یوجب ادراک السعاده الاخرویه. یا (عباد الله) احذروا (الله فی) ان تفعلوا شئیا یوجب هلاک (اعز الانفس علیکم) و المراد بها نفس الانسان، فانها اعز الانفس (و احبها الیکم) فان الانسان یحب نفسه اکثر من حبه لای نفس آخر (فان الله قد اوضح لکم سبیل الحق) الموجب لنجاه من سلکه (و انار طرقه) ای الطرق الی مختلف السعادات (ف) ان وراء الانسان لیس الا (شقوه لازمه) بالخلود فی النار لمن کفر و عصی (او سعاده دائمه) بالخلود فی الجنه لمن آمن و اطاع. (فتزودوا ف

ی ایـام الفنـاء) و هی ایام الـدنیا (لایام البقاء) فی الاخره (فقـد دللتم علی الزاد) و هو الایمان و العمل الصالـح (و امرتم بالظعن) ای ما یوجب الحسن، و هو العمل الصالـح، فان معنی الظعن السیر. (و حثثتم علی المسـیر) ای تهیئه اسـباب السـیر المریح، او المراد ان الدنیا تحث الانسـان علی السـیر بتقلب احوالهـا و قصـر ایامها (فانما انتم کرکب وقوف) جمع واقف (لا یـدرون متی یوئمرون بالمسیر) فان الموت یاتی مفاجئا

[صفحه ۴۱۳]

(الا فما یصنع بالدنیا من خلق للاخره)؟ استفهام للانکار فان الانسان الذی لا یبقی فی الدنیا، اذا عمل من اجلها کان سفها و عبثا. (و ما یصـنع بالمال من عما قلیل یسـلبه) ای یوخذ منه، و ذلک حین الموت (و تبقی علیه تبعته) فان ما یتبع المال من الاثام فیما اذا منع حقه، او صـرف فی غیر حقه، او اکتسب من غیر حقه، یبقی علی الانسـان (و حسـابه) فـان الانسـان محاسب بما ملک سواء من الخیر او من الشـر، و سواء صـرفه فی الخیر او فی الشـر او لم یصرفه. یا (عباد الله انه لیس لما وعد الله من الخیر مترک) ای محل ممکن الترک فان کل ما امر الله سبحانه لابد و ان ینفذ و یطاع، و قوله علیه‌السلام (من الخیر) ای من موجبات الخیر، و هی الواجبات التی توجب السعاده (و لاـ فیمـا نهی عنه من الشـر مرغب) ای محـل رغبته فـانه لاـ یمکن للانسـان ان یـاتی بمناهی الله سـبحانه الموجبه للشـر، یا (عباد الله احذروا یوما تفحص فیه الاعمال) ای یری الصـحیح منها و السـقیم، و ذلک للجزاء. (و یکثر فیه الزلزال) کما قال سـبحانه: (و ان زلزله الساعه شـیء عظیم) فان من احوال القیامه وقوع الزلازل فیها (و تشـیب فیه الاطفال) ای یبلغون حـد الهرم، اما لطوله فانه خمسون الف سنه، و اما لاهواله فان ا

لهول یوجب الضـعف الموجب لبیـاض الشـعر، کما قال الشاعر: (و اشاب الـدهر راسـی قبل ابان المشـیب). (اعلموا عباد الله ان علیکم رصـدا) ای رقیبا یرصـد علیکم (من انفسـکم) فان فی باطن الانسان قوه توقظ الانسان و تنبهه، فاذا اراد عمل الخیر حثه و اذا اراد عمل الشر ردعه (و عیونا من جوارحکم) فان جوارح الانسان تشهد علی الانسان بما فعل، فی یوم القیامه، کما قال سبحانه: (الیوم نختم علی افواههم، و تکلمنا ایدیهم و تشـهد ارجلهم بما کانوا یکسبون.) فالجوارح کالجواسیس علی الانسان. (و حفاظ صدق) ای صادقین فی کلامـهم و کتابتهم (یحفظون اعمالکم) و هم الملائکه، کما قال سـبحانه: (ما یلفظ من قول الا لـدیه رقیب عتیـد) (و عـدد انفاسـکم) یعنی ان الحساب دقیق الی هذا الحد. (لا تسترکم منهم) ای من اولئک الحفظه (ظلمه لیل داج) دجی بمعنی اظلم و اشتـد ظلامه (و لا یکنکم) من الکن، بمعنی: محـل الحفظ (منهم باب ذو رتاج) ای ذو احکام فی الغلق ای لا یتمکن الانسان ان یهرب الی مکان و یغلق البـاب علی نفسه لئلاـ یعلم باعمـاله الحفظه من الملائکه. (و ان غـدا) الـذی فیه حسابکم (من الیوم قریب) فان کل آت قریب، و هـذا تحریض للعمل لذلک الیوم، لا ان یقال: انه بعید فلا یهم العمل لاجله، فان الان

سان لا یهتم للمستقبل البعیـد (یـذهب الیوم) ای ایام الـدنیا (بما فیه) من خیر و شـر (و یجیء الغد) و هو ما بعد الموت (لا حقا به) ای بهـذا الیوم، الـذی نحن فیه من ایام الدنیا. (فکان کل امریء منکم قد بلغ من الارض منزل وحدته) و هو القبر (و مخط حفرته) الحفره المکان الـذی یحفر، و المخط موضع التخطیط، فان القبر یخطط مقداره اولا، ثم یحفر (فیاله) لفظه تعجب فی فرح او حزن او ما اشـبه، و اصله (یا قوم له) و الضمیر عائد الی ما یسبقه، یفسره (من) فیما بعده، و (اللام) تعجب من هذا النحو من المالکیه، فمثلا: مالکیه القبر لهـذا النحو من الوحـده المنقطعه عن جمیع النـاس، و هکـذا. (من بیت وحـده) لاـ احـد مع الانسان فیه (و منزل وحشه) یوجب وحشـه الانسـان، و هی حـاله خوف تطرء علی الانسـان المتوحـد فی محـل مخوف، کالصـحراء او المکان المظلم او ما اشـبه (و مفر غربه) ای محل یفرد فیه الانسان و هو غریب لا عهد له به (و کان الصیحه) ای صیحه الموت، او صیحه القیام للمحشر (قد اتتکم) و الثانی اقرب. (و الساعه) ای ساعه القیام للسوق نحو المحشر (قد غشیتکم) ای شملتکم (و برزتم) ای ظهرتم فی المحشر (لفصل القضاء) ای للقضاء الفاصل بین السعید و الشقی و اهل الجنه و اهل النار (قد زاحت

) ای انکشـفت (عنکم الاباطیـل) التی کـانت تکتنفکم فی الـدنیا، من زخارفهـا و مالهـا و جاهها و ما اشـبه، لان الانسان یجرد من کل

ذلـک فی الاـخره. (و اضـمحلت) ای بطلت (عنکم العلـل) التی کنتم تعللون بها اعمالکم الفاسـده فی الـدنیا، فان هناک لا تقبل العلل الباطله، کان یعلل شـربه للخمر بانه اعتادها، او لعبه للقمار بانه مسلی له (و استحقت بکم الحقائق) ای احاطت بکم، یقال استحق الدین اذا جاء وقته (و صـدرت بکم الاـمور مصادرهـا) ای وصـلتکم الاـمور الصـادره من مصادرها، و هـذا للتهویل، فان الامر لا یصـدر من المصدر الا انه یوجب غایه و نتیجه مهمه بالنسبه الی الانسان (فاتعظوا بالعبر) جمع عبره، و هی ما یوجب التفات الانسان، و ادراکه لما ینفع و ما یضـر (و اعتبروا بالغیر) ای التغیرات فان تغیرات الـدنیا توجب اعتبار الانسان ان فکر فیها و اعطاها حق النظر (و انتفعوا بالنذر) جمع نذیر و هو کل امر یوجب تخویفا من عمل، لان له عاقبه سیئه.

خطبه ۱۵۷

[صفحه ۴۱۷]

فیهـا بیـان فضـل الرسول، و عظمه القرآن، و دوله بنی‌امیه (ارسـله) ای ارسـل الله تعـال محمـد صـلی الله علیه و آله (علی حین فتره من الرسل) ای حین عـدم وجود الرسل، و بعد زمانهم الذی کانوا فیه، فان بین رسول الاسـلام، و عیسـی علیه‌السـلام ما یقرب من خمسائه عـام (و طول هجعه) ای نوم، و المراد نوم عن المعـارف و الاحکـام (من الاـمم) فقـد کـانت امم العالم تغط فی نوم الجهل و الغفله (و انتقاض من المبرم) ای المحکم، و اصـله مبرم الحبل و نحوه اذا فتل فتلا قویا، ای ان احکام الله سبحانه المبرمه کانت منقوضه فی زمن الجاهلیه لا یعمل بها. (فجائهم) الرسول صـلی الله علیه و آله و سـلم (بتصـدیق الذی بین یده) ای ما کان امامه صـلی الله علیه و آله من الرسل و احکام الله سـبحانه (و النور) ای جائهم الرسول بالنور (المقتـدی به) و هو القرآن الحکیم، الذی یقتدی به الناس (ذلک) النور هـو (القرآن فاسـتنطقوه) ای اطلبـوه ان ینطـق لکـم، و لکنه (لن ینطق) نطقـا باللسـان، و انمـا النطق بمعنی بیـان القصـص و المعـارف و الاحکـام. (و لکن اخبرکم عنه) ای عن القرآن، و کیفیه ارشـاده (الا ان فیه علم ما یاتی) من احوال القیامه و الجنه و النار و ما اشـبه (و الحدیث عن الماضی) المبدء و احوا

ل الانبیاء و قصصـهم مع اقوامهم (و دواء دائکم) فان داء الانسان الجهل و المرض و الرذیله، و دواء الکل فی القرآن (و نظم ما بینکم) فانه ینظم امور الناس حتی یسعدوا جمیعا فی الفه و رفاه (... منها:)

[صفحه ۴۱۸]

فی دوله بنی‌امیه (فعنـد ذلک) ای قیام الحکم الاموی (لا یبقی بیت مدر) مصـنوع من حجاره و نحوها (و لا وبر) مصـنوع من الشـعر و نحوه، ای الخیام (الا و ادخله الظلمه) جمع ظالم، و المراد حکام بنی‌امیه (ترحه) ای یوسا و شـده، ضد (فرحه). (و اولجوا فیه نقمه) ای ادخلوا فیه الانتقام و الشـده، فان حکم الباطل هکـذا یکون دائما، یوجب ضـیقا فی النفوس، و ضـنکا فی الحیاه (فیومئذ) ای فی ذلک الیوم الـذی یحکم فیه الاـمویون و یـذیقونکم الوان العـذاب. (لاـ یبقی لکم فی السـماء و لاـ فی الارض ناصـر) و ذلک لان الناس اذا اشـتغلوا بالمعاصـی، و لم یغیروا المنکر، انقطع عنهم عون السـماء، و اذا انقطع عون السماء، لم یکن لهم عون فی الارض (اصفیتم) ای آثرتم و قـدمتم (بالامر غیر اهله) ای بامر الخلافه و الاماره. (و اوردتموه غیر مورده) تشبیه للخلافه بالحیوان الذی یورد علی الماء، فانه اذا اورده السـائق فی غیر المشـرعه تعب السـائق و الحیوان معـا. (و سـینتقم الله ممن ظلم) باعطـاء الاـمر الی الامویین، و السـکوت علی اعمالهم (ماکلا بماکل) ای یوکله سـبحانه المر، کما اکل الحلو (و مشـربا بمشـرب) ای یشـربه الکـدر، کما شـرب العذب (من مطاعم العلقم) شیء شدی المراره (و مشارب الصبر و ا

لمقر) الصبر عصـاره شـجره مره، و المقر السم، یعنی ان الجزاء تقـدیم بنی‌امیه هـذه الاـمور، و هی کنـایه عمـا یلاقونه من الشدائـد فی دولتهم. (و) من (لباس شـعار الخوف) ای باطنه الخوف (و دثار السـیف) ای ظاهره السیف. فان الانسان فی دوله الظلمه خائف القلب، مهیء السـلاح و شـبه الخوف بالشـعار- و هو الثوب الـذی یلاصق شـعر الجسـد- لانه فی داخل قلب الانسان، و اما الدثار و هو الثوب

الذی فوق الشعار ظاهر، و لذا شبه به السیف الظاهر علی جسد الانسان. (و انما هم) ای آل امیه (مطایا الخطیئات) کان الخطایا و الاثام ترکب علیهم لتسوقهم الی النـار (و زوامـل الاثـام) جمع زامله، و هی: مـا یحمـل علیها الطعام من الابل و نحوه (فاقسم ثم اقسم) تکرار للتاکیـد (لتتخمنهـا امیه) النخـامه: مـا یـدفعه الصـدر او الـدماغ من المـاء اللزج، معنی الجمله ان امیه تلفـظ الخلافه، کما یلفظ الانسان النخـامه، و ذلـک کنـایه عن خروج الامر من ایـدیهم، بسبب بنی‌العباس (من بعـدی کما تلفظ) ای تطرح (النخامه) و لعل وجه اسـناد اللفـظ الیهم، انهم ارتکبوا جرائم اوجبت ذلـک- و ان کـان خروج الخلافه عنهم کـان بکره منهم-. (ثم لا- تـذوقها) ای الخلافه (و لا تتطعم بطعمها) ای لا تعرف طعم الخلافه (ابد، ما کر الجدیدان) هم

ا اللیل و النهار و کرهما و دورانهما.

خطبه ۱۵۸

[صفحه ۴۲۰]

یـبین فیهـا حسـن ادارته للرعیه (و لقـد احسـنت جـوارکم) ایهـا المسـلمون، فاوصـلت الخیر الیکم، و کففت الـذی عنکم (و احطت- بجهـدی- من ورائکم) ای حفظتکم عن ان ینـال احـد منکم مکروهـا، کما یحیط البناء بالانسان حافظا له عن الاخطار (و اعتقتکم من ربق الذل) جمع ربقه، و هی: الحبل فیه عری، لربط اعناق الاغنام بها لینخرط الکل فی نظام واحد یساقون کما یشاء الراعی، فان عثمان جعل المسـلمین اذلاء، بسـبب اعماله و حکامه، حتی انهم کانوا یعدون العراق (بسـتان قریش). (و حلق) جمع حلقه (الضـیم) ای الذل، فکانه خلقه فی رقابهم، و ایدیهم ارجلهم (شـکرا من للبر القیل) ای ما رایته من بر بعضـکم، فانی جازیت ذلک البر بتلک الاعمال من احسـان الجوار و غیره (و اطراقا) یقـال اطرق راسه، اذا لم یرفعهـا، و کـانه لا- یری مـا یفعـل امـامه (عما ادرکه البصـر) منکم من سوء الاعمال (و) اطراقا عما (شهده البدن) ای لمسه بدنی- و ذلک کنایه عما ادرکه علیه‌السلام او الاذی الوارد علی جسده الشریف- (من المنکر الکثیر) الصادر منکم، کل ذلک بعکس عثمان و ولاته، الذین سبقوا الامام فی اداره البلاد.

خطبه ۱۵۹

[صفحه ۴۲۲]

فی حمده سبحانه، و بیان عظمته، و فضائل رسله، و حقیقه الرجاء (امره) سبحانه بشیء (قضاء) لازم لا یمکن الفرار عنه (و حکمه) فانه تعالی لا یامر الا حسب المصـلحه و الخیر (و رضاه) اذا رضـی عن احد (امان) له عن الاخطار (و رحمه) له بالانعام و الافضال (یقضی) ای یحکم فیما یحکم (بعلم) فلیس حکمه صادرا عن جهل. (اللهم لک الحمـد علی ما تاخـذ و تعطی) فان کلیهما خیر للانسان، و لذا یستحق سبحانه علی کل واحد منهما الحمد و المدح (و علی ما تعافی و تبتلی) فان ابتلائه اما لحط ذنب او لرفع درجه، و کلاهما نعمه تسـتحق الحمد (حمدا یکون ارضـی الحمد لک) ای تکون انت اکثر رضا من ذلک الحمد، من رضاک سائر انواع حمد الحامدین، و ذلک کنایه عن بلوغ حمـد الحامد الدرجه الکامله حتی یکون سـبحانه شدید الرضا به (و احب الحمد الیک) ای تحبه اکثر من حبک لسائر انواع المحامـد (و افضل الحمـد عنـدک) فان الرضا و الحب قـد یتعلقان بغیر الافضل- کما یتداول عند الناس-. (حمدا یملاء ما خلقت) هـذا من تشبیه المعقول بالمحسوس، فلو کان الحمـد جسـما لملاء کل شـیء، و مثل هذا الکلام تعبیر عن مدی اهتمام النفس بهذا الجانب، حتی انه لو تمکن من هذا المقدار من الحمد- تکوینا، لا رمزا، ک

ما یقوله الان- لمحمـد، و الحاصل ان مثل هـذا اللفظ رمز الی هذا المقدار من الحمد النفسـی، کما تقول: الف رحمه علی فلان، ترید انک لو قـدرت لترحمت علیه الف مره (رحمه رحمه رحمه) ... حتی تبلغ الالف فی التعـداد و حیث لا تقـدر علی ذلک- عدم قدره حقیقه او ادعـاء جعلت لفـظ (الالـف) رمزا الی ذلـک، دلالـه لمـا تنطوی علیه نفسـک من اراده نزول الرحمه علی (فلاـن) (و یبلغ ما

ادرت) لو کـان جسـما، و اریـد بلوغه الی المکان المرتفع (الفلانا) لبلغ (حمـدا لا یحجب عنک) فان الانسان اذا کان عاصیا حجب و منع حمـده عن الله سبحانه، بمعنی انه لم یقبل و لم یترتب علیه الاثر المترتب علی حمد الحامدین (و لا یقصر) نفس الحمد (دونک) ای دون البلوغ الی رضـاک، فـان عـدم الوصول قـد یکون بسبب منع مانع عن الوصول و قـد یکون بسبب عـدم وجود المقتضـی فی الشیء. (حمدا لا ینقطع عدده) فلو کان یعد لبقی الی الابد (و لا یفنی مدده) ما یمده من الحمد المتوالی بعضه اثر بعض. (فلسنا نعرف کنه عظمتک) ای مقـداره الزائـد، و (الفاء) لتعلیل هـذا الحمد الکثیر، کان قائلا قال: و لم هذا القدر الکبیر من الحمد؟ فاجیب لعظمته سبحانه البالغه حدا لا یدرک، فهو اعظم من این یفی الحمد مهما کثر بعظمه (الا انا نعلم انک ح

ی) لا تموت ابدا (قیوم) قائم بالامور لا تغفل عنها طرفه عین (لا تاخذک سـنه) هی مقدمه النوم (و لا نوم) فانه سـبحانه لا تعرض علیه العوارض (لم ینته الیک نظر) فیراک احـدک من خلقه، لان النظر یقع علی الجسم و لوازمه و هو سبحانه مزنه عنهما. (و لم یـدرکک بصـر) عطف بیـان للجمله السابقه، او المراد بالنظر: الفکر فالجملتان مختلفتان (ادرکت الابصار) و التخصـیص بها للمقابله (و احصـیت الاعمال) بمعنی علمه سبحانه بها و بکمیتها و کیفیتها. (و اخذت بالنواصـی) جمع ناصیه، و هی: مقدم الراس (و الاقدام) جمع قدم، و ذلک کنایه عن کون الناس تحت قدرته الکامله، کما ان من یاخذ بناصیه شـخص و قدمه- جمیعا- یکون مسلطا علی الماخوذ اقوی سلطه (و ما الذی نری من خلقک؟) استفهام للتحقیق، ای ان مرئیاتنا لیست بهمه بالنسبه الی غیرها التی لا نراها مما خلقت و صنعت (و نعجب له من قدرتک) مما ندرکه بحواسنـا (و نصـفه من عظیم سلطانک)؟ (و) الحال ان (ما تغیب) ای غاب (عنا منه) ای من خلقک (و قصـرت ابصارنا عنه) فلا نراه لبعده عنا، او الحیوه شـی بیننا و بینه، او لصـغره حتی لا یری بالعین المجرده (و انتهت عقولنا دونه) فلا تدرکه عقولنا، لان عقولنا اقصر من ادراکه. (و حالت سواتر الغیوب) ای

کونه غائبـا، فکـان الغیب سـاتر (بیننـا و بینه) فلا نـدرکه (اعظم) خبر قوله (و ما تغیب منا) ثم لمـح علیه‌السـلام الی بعض ما لا یـدرکه العقل من اسـرار الخلقه بقوله (فمن فرغ قلبه) عن کل شـیء لیفکر فی هـذا الامر: (کیف اقمت) فقط (و اعمل فکره لیعلم کیف اقمت عرشک) علی اکتاف الملائکه، او فی الفضاء او المراد کیف هو- بالذات-. (و کیف ذرات) ای خلقت (خلقک) من ای شیء، و بایه کیفیه (و کیف علقت فی الهواء سـماواتک) هذه الاجرام الثقیله، و المنضـمات الکثیره. (و کیف مددت علی مورد الماء) ای اضطرابه و موجه- الذی کان عند بدء الخلقه- (ارضک، رجع) جواب (من فرغ) (طرفه حسیرا) ای ممنوعا عن الفهم و الاسناد الی الطرف، لانه آله الادراک (و عقله مبهورا) ای مغلوبا عن الفهم (و سمعه والها) اذ لا یسمع ما یفید ذلک (و فکره حائرا) غیر مدرک لما اراد.

[صفحه ۴۲۵]

(منهـا:) فی بیـان حقیقه الرجاء (یـدعی- بزعمه- انه یرجو الله) و الرجاء عباره عن تقرب المحبوب، و رجاء الله ترقب رضاه و احسانه و فضـله (کـذب) فی قوله انه یرجو (و) الله (العظیم) انه لا- یرجوا رجاء حقیقیا (ما باله لایتبین رجاوئه فی عمله)؟ (ما باله) ای ما شانه، لو صـدق فی قوله، انه لا- یظهر من اعمـاله کونه راجیـا. (فکل من رجا عرف رجاوئه فی عمله) فانه لا یصـح ان یقول الزارع انی ارجو ان احصل فی هذه السـنه علی حنطه جیده، و هو لم یزرع الحنطه، او یقول المهندس انی ارجو ان احصل علی دار جمیله، و هو لم یخطط و لم یبین، فان الرجاء عباره عن ترقب المحبوب، بعد تهیئه الانسان للمقدمات التی بیده، و انما الرجاء بالنسبه الی سائر المقدمات التی لیست بیـد الانسان، فانه یرجو تمامها بقـدره الله تعالی، و یخاف عدم تمامها، کما یرجو و یخاف الزارع اذا زرع، ان یهطل المطر، و ان لا یهطل. (و کل رجاء الا رجاء الله تعالی، فانه مـدخول) ای مغشوش قد دخله العیب اذ لیس بایدی الناس شـیء، الا اذا شائت الاقدار، و هـذا کما یقال کل ملک غیر ملک الله مجاز، فلو قـدر الله وصول الـدینار من (زید) الی الراجی وصل و لو لم یقدر لم یصل. (و کل خوف محقق) ای ان الناس یخافون م

ن کل مخوف خوفا حقیقیا (لا خوف الله فانه معلول) ای فیه عله و سـقم، فان الغالب من الناس لا یخافون الله سـبحانه، خوفا هو اهله و لذا یغلبهم الذنب، مع العلم انه لو کان خوفهم خوفا تاما لم یقدموا علی الذنب، بعد ما اعد له من العقاب. ثم بین علیه‌السـلام ان الناس

کیف لم یودوا حق الله مع عظیم رجائهم منه. (یرجو الله فی الکبیر) ای فی الشیء الکبیر کالاولاد و الجنه، و ما اشبه (و یرجو العباد فی الصغیر) کاعطائه مالا او منصبا اوما اشبه (فیعطی العبد) من التقدیر و الاحترام (ما لا یعطی الرب) من الائتمار باوامره و الانتهاء عن نواهیه، و هذا کما لو رجوت (زیدا) الف دینار، و لم تطعه، و رجوت (خالدا) دینارا و اطعته. (فما بال الله) ای ما شان الانسان مع الله (جل ثناوه یقصر به عما یصنع لعباده) ای لا ـ یاتی الانسان بواجب تقدیره، مثل ما یاتی بواجب تقدیر العباد (اتخاف ان تکون فی رجائک له کاذبا)؟ فانت لا ترجوه حقیقه و لذا لا تقدره حق قدره، بینما ترجو سائر العباد حقیقه، و لذا تقدرهم حق قدرهم و المعنی: هل السبب فی عدم تقدیرک لله انک لا ترجوه حقیقه. (او) السبب فی عدم تقدیرک له سبحانه انک (تکون لا تراه للرجاء موضعا) و من الطبیعی ان من لا یرجوه الانسا

ن لا ـ یقدره. بخلاف الناس، فانت تراهم موضع رجاء و اهلا لا یرجون، فلذا تقدرهم (و کذلک) لما اتم علیه‌السلام الکلام حول الرجاء تلکم حول الخوف، علی طریق (اللف و النشر المرتب). (ان هو) ای الانسان (خاف عبدا من عبیده اعطاه من خوفه ما لا یعطی ربه) فان الانسان الخائف من شخص یتجنب سخطه و یرید ارضائه بکل وسیله لیحمد الخوف، و لیس الانسان کذلک مع الله، فانه و ان خافه لم یطعه، و لم یات بمرضاته، و لذا لا یعصی الانسان الملک الذی یخاف منه، و یعصی الله و ان ادعی انه یخاف منه تعالی (فجعل خوفه من العباد نقدا) حیث یاتی بمقتضی الخوف (و خوفه من خالقهم) ای خالق العبید (ضمار) یسوف به و یضمره (و وعدا) یعد و لا یفی. (و کذلک من عظمت الدنیا فی عینه) یعامل مع الله اقل من معاملته مع الناس، فی بابی الرجاء و الخوف، لانه قدم الدنیا علی الاخره (و کبر موقعها فی قلبه) اکبر من موقع الله سبحانه و موقع الاخره (آثرها) ای اختارها و قدمها (علی الله تعالی فانقطع الیها) فلم یسر الی ما ورائها (و صار عبدا لها) فی الانقیاد و الخضوع لا عبدا لله سبحانه.

[صفحه ۴۲۸]

(و لقد کان فی رسول الله صلی الله علیه و آله و سلم- کاف لک فی الاسوه) ای الاقتداء (و دلیل لک علی ذم الدنیا و عیبها) ای انها مذمومه معیوبه (و کثره مخازیها) جمع مخزی، بمعنی الخزی- و هو السقوط عن درجه الاعتبار و اهمال الشان بحیث لا یعتنی به- (و مساویها) من السوء بمعنی القبح. ثم بین علیه‌السلام وجه الدلاله مقوله: (اذ قبضت عنه اطرافها) ای اطراف الدنیا، طرف المال و طرف الماکل، و طرف النساء و هکذا، فان الرسول صلی الله علیه و آله لم یتمتع بمال الدنیا و ماکلها، و الحسان من ابکارها- و هذا و ان کان باراده الرسول صلی الله علیه و آله فی الواقع، الا انه لم یتهیاء له صلی الله علیه و آله ما تهیاء للقیاصره و الاکاسره فی الظاهر- و لو کانت الدنیا حسنه ممدوحه، لم یحرم منها الرسول صلی الله علیه و آله و تعطی لغیره. (و وطئت لغیره اکنافها) جمع کنف، بمعنی: الجانب، و معنی (و طئت) هیئت و ذللت (و فطم عن رضاعها) کنایه عن عدم التذاذه صلی الله علیه و آله بلذائذ الدنیا (و زوی) ای ابتعد (عن زخارفها) جمع (زخرف) بمعنی الزینه. (و ان شئت) ای تدرک کیف ان الدنیا مذمومه (ثنیت بموسی کلیم الله علیه‌السلام) ای ذکرته صلی الله علیه و آله ثا

نیا، لتری کیف انه انقطع عن الدنیا (اذ یقول) کما یحکیه القرآن الحکیم (رب انی لما انزلت الی من خیر، فقیر) (فقیر) مبتداء موخر، و (لما) خبر مقدم، ای انا فقیر لکل نوع من انواع الخیر الذی تتفضل به علی، و قد قال موسی علیه‌السلام ذلک حین ما جاء الی (مدین) هاربا من (فرعون) و لم یکن زاد و لا ـ مرکب و لا ـ ماوی (و الله ما ساله الا خبزا یاکله) فکان سواله علیه‌السلام لشبع بطنه (لانه کان یاکل بقله الارض) فی سفره من (مصر) الی (مدین). (و لقد کانت خضره البقل) ای العشب (تری من شفیف صفاق بطنه) الصفاق الجلد الاسفل تحت الجلد الذی علیه الشعر، و شفیفه کونه غیر ممتل حتی یکون کالزجاج رقه (لهزاله) علیه‌السلام (و تشذب لحمه) ای تفرقه و تحلله، حتی لم یبق له لحم کثیف یحول بین ما فی البطن، و بین نفوذ النظر فی الداخل، فلو کانت الدنیا ممدوحه لم تذوعن مثل موسی علیه‌السلام. (و ان شئت) الزیاده فی عرفان ذم الدنیا (ثلثت بداوود علیه‌السلام) ای ذکرته کمثال ثالث (صاحب المزامیر) جمع (مزمور) و هو ما یترنم به من الاناشید، فقد کان داوود علیه‌السلام یقرء (الزبور)- و هو الکتاب السماوی المنزل علیه

بلحن طیب جمیل، لا بلحن الغناء- کما ربما یزعم-. (و قاری اهل الج

نه) کما ورد فی الاحادیث ان الله سبحانه ینعم علی اهل الجنه بقرائه داود بصوته الجمیل الرخیم (فلقد کان یعمل سفائف الخوص) جمع سفیفه، و هی: المنسوجه من خوص الاشجار، ای کان ینسج الخوص (بیده) الکریمه (و یقول: لجلسائه ایکم یکفینی بیعها) بان یبیع هذه السفائف، لکی لا ابیعها انا بنفسی (و یاکل قرص الشعیر من ثمنها) ای ثمن تلک السائف، و لو کان للدنیا قدر، لم یترکها مثل داود النبی العظیم علیه‌السلام. (و ان شئت) الزیاده فی معرفه ذم الدنیا (قلت فی عیسی بن مریم علیه‌السلام) بعض احواله و زهده فی الدنیا (فلقد کان یتوسد الحجر) ای یجعله و سادته، فیضع راسه علیه (و یلبس) اللباس (الخشن) غیر الناعم (و یاکل الحشب) ای الغلیظ من الطعام (و کان ادامه) هو الشیء الذی یوکل مع الخبز (الجوع) هذا کنایه عن انه لم یکن له ادام، بل کان یاکل قدرا من الخبز، و یجوع عوض الادام فالجوع کان یملاء بعض بطنه عوض الادام، و هذا من بلیغ العباره: (و سراجه بالليل القمر) اذ لم یکن له مصباح یستضییء بنوره فی اللیالی (و ظلاله فی الشتاء) ای ما یظله من البرد (مشارق الارض و مغاربها) ففی الصباح کان یاوی نحو الشرق حتی تشرق علیه الشمس، و فی العصر نحو الغرب حتی لا یحرم من

الشمس. (و فاکهته و ریحانه) الفاکهه الثمار، کالرمان، و الریحان الخضروات کالفجل (ما تنبت الارض للبهائم) من القت و نحوه (و لم تکن له زوجه تفتنه) ای توجب فتنته و امتحانه (و لا ـ ولد یحزنه) ای یوجب حزنه، لمرضه او ما اشبه (و لا ـ مال یلفته) ای یجلب التفاته و نظره فینشغل عن الاخره (و لا طمع) فی مال احد او منصب او شیء (یذله) فان الطامع یذل لمن یطمع فیه. (دابته رجلاه) فکان یسیر من مدینه الی مدینه راجلا بغیر دابه (و خادمه یداه) لا خادم له یخدمه، و انما کان یقضی حوائجه بنفسه، ثم لا یخفی ان مثل هذا الالحاح فی الاحادیث و کلمات الرسول و الائمه علیهم‌الصلاه و السلام، انما هو لتعدیل جانبی الدنیا و الاخره، فان الناس مغرقون فی الدنیا، و من الغریب ان الناس بعد ذلک کله لم یعتدلو، بل مضو فی نفس الخطه البهیمه لکن بادنی تفاوت.

[صفحه ۴۳۲]

(فتاس) ای اقتد ایها المسلم (بنبیک الاطیب) ریحا (الاطهر) خلقا، و فی سائر انواع الطهاره (صلی الله علیه و آله) دعاء فی صوره خبر، ای اللهم اعطف علیه و ارحمه بفضلک (فان فیه) صلی الله علیه و آله (اسوه) و مقتدی (لمن تاسی) ای لمن اراد الاقتداء، لانه صلی الله علیه و آله کامل فی الجهات الانسانیه، و المثل الرفیعه (و عزاء) ای صبرا و سلوه (لمن تعزی) ای لمن اراد التصبر و التسلی، فان الانسان الذی یترک اللذائذ تهیج به النفس، فلابد له من سلوه یتسلی بها، فان النفس تستقر اذا رای الذین هم مثلها فی الصبر عند المکاره. (و احب العباد الی الله المتاسی) ای المقتدی (بنبیه) صلی الله علیه و آله و سلم (و المتقص) ای المتتبع (لاثره) یمشی فی المحل الذی مشی فیه، من باب تشبیه المعقول بالمحسوس- تقریبا للذهن (قضم) صلی الله علیه و آله (الدنیا قضما) القضم، هو: الکسر بالاسنان، فکانه صلی الله علیه و آله کسر الدنیا کسرا، و لم یبق علیها سالمه کمن یقضم الشیء الذی لا حاجه له به (و لم یعرها) من اعار بمعنی اعطی العاریه (طرفا) ای لم ینظر الیها، و لم یعطها طرفه، و انما کان نظره الی الاخره. (اهضم اهل الدنیا کشحا) الکشح: ما بین الخاصره و الضلع

الخلفی، ای انه صلی الله علیه و آله کان اخلی الناس بطنا، فان الهضم بمعنی خمص البطن و خلوه من الطعام، و ذلک کنایه عن اعتراضه عن الدنیا (و اخمصهم من الدنیا بطنا) ای ان بطنه کان اخلی بطون اهل الدنیا (عرضت علیه الدنیا فابی ان یقبلها) فان الله سبحانه عرض الدنیا علی الرسول صلی الله علیه و آله، لکن الرسول صلی الله علیه و آله امتنع من قبولها، لانه کان یعلم انه لا فائده فیها و انها زائله لا تبقی. (و علم ان الله سبحانه ابغض شیئا) ای الدنیا (فابغضه) و بغض الله للدنیا، من جهه کونه سبحانه یعصی فیها، و الا فالدنیا المحلله التی هی وسیله الاخره، فقد کان النبی صلی الله علیه و آله و سائر الرسل یقبلون علیها، و لذلک اخذ الرسول صلی الله علیه و آله فی یده الملک و القوه (و حقر) الله (شیئا فحقره) ای عده حقیرا، فان الدنیا فی جنب الاخره حقیره جدا، حتی لا تساوی جناح بعوضه. (و صغر شیئا فصغره) و الفرق بین الحقیر و الصغیر، ان ما لا ـ کمال له، و الثانی ما لم یبلغ الکمال، و انکان له کمال

مترقب، و لـذا یقـال للطفل صـغیر و لا یقال له حقیر (و لو لم یکن فینا الا حبنا) ای محبتنا (ما ابغض الله) ایاه (و رسوله) له، و مصـداق (ما): الدنیا، ای حبنا للدنیا ا

لتی ابغضـها الله و رسوله. (و تعظیمنـا) ل(مـا صـغر) ه (الله و رسوله) و المراد بهـا الـدنیا ایضـا (لکفی به) ای بـذلک الحب (شـقاقا لله) المشاقه بمعنی: المخالفه، کان احـد الطرفین فی شق، و الاخر فی شق ثان (و محاده عن امر الله) المحاده المخالفه فی عناد (و لقـد کان صلی الله علیه و آله یاکل علی الارض) ای جالسا علیها، لا علی الکرسی و الفرش، او کان یضع خبزه و ما اشبه علی صعید الارض. (و یجلس جلسه العبـد) فان العبد لا یجلس جلسه استراحه و تربیع، و انما یجلس جلسه المنتظر للقیام، لانه منتظر لامر مولاه، حتی اذا امره کـان مهیـا فورا، بـدون تاخیر حتی بمقـدار ان ینتقل من الجلسه المریحه الی الجلوس التهییء ثم القیام، و هکـذا یکون دائما اصحاب الاشـغال الکثیره المتواضـعون فی انفسهم (و یخصف) ای یخیط (بیده نعله) اذا احتاجت الی الخیاطه و نحوه (و یرقع بیده ثوبه) الرقعه: الوصـله، توضع فی موضع الخرق، ثم تخاط بالثوب لئلا یبقی الخرق (و یرکـب الحمار العاری) فلا یانف من عریه (و یردف خلفه) هو ان یجلس الراکب معه غیره، و هـذا یـدل علی التواضع، (و یکون الستر علی باب بیته فتکون فیه التصاویر) ای الصور مقابل الستر الذی لا صوره فیه (فیقول) صلی الله علیه و آله (یا فلانه-

لاحـدی زوجـاته- غیبیه عنی) و المراد رفع السـتر، لاـ یبقی معلقـا تظهر صـوره (فـانی اذا نظرت الیـه ذکرت الـدنیا و زخارفهـا) جمع زخرف، بمعنی: الزینه، و من المعلوم ان الانسان بمقـدار تـذکر الدنیا و تعلق قلبه بها، یغفل عن الاخره، فان القلب لا یتوجه الی طرفین مختلفین، کما اشار الیه سبحانه بقوله: (ما جعل الله لرجل من قلبین فی جوفه). (فاعرض عن الدنیا بقلبه) و لعل ذکر القلب للاشاره الی ان الاعراض کان حقیقیا، لا کبعض الناس، الذی یظهرون الاعراض، و یبطنون الحب و الاقبال (و امات ذکرها من نفسه) صلی الله علیه و آله و سـلم، فلم یکن یـذکر الـدنیا و یمیـل الیهـا حتی فی نفسه. (و احب ان تغیب زینتهـا عن عینه) حتی لا یراها، لیکون فی موضع الافتتان بها و الحب لها، فان القلب یمیل الی الشـیء الجمیل اذا نظر الیه، او ذکر عنده (لکی لا یتخذ منها ریاشا) الریاش اللباس الفاخر و نحوه (و لاـ یعتقـدها قرارا) ای انها دار قرار و بقاء، فان الانسان اذا تعلق قلبه بشـیء قویت فیه ملکه التلاقی معه دائما (و لا یرجو فیها مقاما) ای لا یترقب ابقاء و الاقامه فی الدنیا (فاخرجها) صلی الله علیه و آله (من النفس) فلم یکن للدنیا فی نفسه الشریفه محل و اعتبار (و اشخصها) ای ابعدها (عن

القلب) فلم یتعلق قلبه المبـارک بهـا (و غیبها عن البصـر) فلم ینظر الیها و لم یجمع حوله منها ما یقع نظره علیه (و کـذا من ابغض شـیئا ابغض ان ینظر الیه) لان النظر یذکر الانسان به فیهیج فیه عواطف العداء مما یوجب اذاه (و ان یذکر عنده) لنفس ذلک السبب:

[صفحه ۴۳۶]

(و لقد کان فی رسول الله- صـلی الله علیه و آله- ما یدلک علی مساوی الدنیا) جمع المسائه، بمعنی: العیب و النقص (و عیوبها) و هو ضد الکمال، و التمام (اذ جاع فهیا) ای فی الدنیا (مع خاصـته) ای مع خصوصیته و فضله عند الله سبحانه، او المراد بخاصته اهله، الذین هم الصق الناس به صـلی الله علیه و آله رحما، و لو کانت الدنیا حسـنه جمیله عند الله سبحانه لکان نصیب الرسول صلی الله علیه و آله منها اکثر، لانه کان احب الناس الیه تعالی، و الاحب موفور النصـیب وافر الحظ. (و زویت) ای بعدت (عنه) صلی الله علیه و آله و سلم (زخارفهـا) ای زینتهـا (مع عظیم زلفته) ای قربه من الله تعـالی فـان (زلفی) بمعنی القرب (فلینظر نـاظر بعقله) ای نظر تـدبر و تفکر هل (اکرم الله محمـدا بـذلک) الزهـد فی الـدنیا (ام اهانه؟) فانزواء الدنیا عنه، اذا لم یکن اهانه، حکم العقل بحسن اتباع هذه الطریقه (فان قال اهانه فقـد کذب و) الله (العظیم) اذ لم یوجد عاقل فی الدنیا یحکم بان الرسول صـلی الله علیه و آله کان مهانا من هذه الناحیه، بل جمیع العقلاـء یحبون الانسـان الزاهـد الـذی صـرف نظره عن الـدنیا و زخارفهـا. (و ان قال اکرمه، فلیعلم ان الله قـد اهان غیره) ای غیر الرسول صلی الله عل

یه و آله (حیث بسط الـدنیا له) ای لـذلک الغیر المثری (و زواها) ای الدنیا (عن اقرب الناس منه) منزله، و هو الرسول صـلی الله علیه و

آله (فتاسی) امر فی صوره الاخبار، ای فلیتاس، و التاسی: الاقتداء (متاس) ای من اراد التاسی و الاقتداء (بنبیه) فی الاعراض عن الدنیا (و اقتص اثره) ای و لیتبع اثر الرسول فی الزهد فی ملذات الحیاه (و ولج) ای دخل (مولجه) ای المحل الذی دخل فیه الرسول صلی الله علیه و آله. (و الا) فان لم یفعل کما فعل الرسول صلی الله علیه و آله (فلا یامن الهلکه) ای الهلاک الاخروی (فان الله جعل محمدا- صلی الله علیه و آله- علما للساعه) ای علامه لیوم القیامه، فان مبعثه اقرب من الساعه، من مبعث سائر الانبیاء، فهو صلی الله علیه و آله الدلیل الذی یقتدی به، و من خالفه یقدم علی هلاک نفسه مع قرب الساعه، (و مبشرا بالجنه) لمن امن و اطاع (و منذرا بالعقوبه) لمن کفر او عصی (خرج) صلی الله علیه و آله (من الدنیا خمیصا) ای خال البطن من الطعام، اما حقیقه، او کنایه عن عدم تمتعه باللذات (و ورد الاخره، سلیما) عن الاثام و الادران (لم یضع) لنفسه (حجرا علی حجر) ای لم یبنی بیتا محکما کما یبنی اهل الدنیا، و انما صنع غرفه التی کانت دائره مدار

المسجد من اللبن و الطین. (حت مضی) صلی الله علیه و آله (لسبیله) ای طریقه الذی یحب ان یسلکه و هو الموت (و اجاب داعی ربه) و هو ملک الموت الذی یدعو الی الله سبحانه (فما اعظم منه الله عندنا حین انعم علینا به) ای بالرسول صلی الله علیه و آله (سلفا) ای فی حال کونه صلی الله علیه و آله سابقا علینا فی الطلاعه و العباده، او سابقا فی العمر (نتبعه) فی اعماله و افعاله (و قائدا) یقود الناس الی الخیر (نطا عقبه) العقب: موخر القدم، و وطئها کنایه عن الاقتفاء التام حتی ان رجلنا تتصل برجله، کانها تطا عقبه صلی الله علیه و آله ثم بین علیه‌السلام: انه اقتدی بالرسول صلی الله علیه و آله فی الزهد و الاعراض عن الدنیا. (و الله لقد رقعت مدرعتی هذه) هی ثوب من صوف (حتی استحییت من راقعها) کما یستحی الانسان ذو الثوب الخلق من الناس الذین حوالیه. (و لقد قال لی قائل:) و لعله هو الراقع، او غیره (الا تنبذها)؟ ای تطرح هذه المدرعه لتستبدل بها جدیدا، و هذا استفهام للتحریض. (فقلت: اغرب عنی) ای ابتعد (فعند الصباح یحمد القوم السری) السری هو السیر لیلا، فان القافله اذا سارت لیلا، وصل المحل قبل الصباح، فاذا اصبح حمد سیره فی اللیل الموصل له الی الهدف، و ان

کان فی اللیل وقت السیر، یکره السیر لنعاسه و لصعوبه السیر، و هذا مثل یقال لمن یتحمل التعب رجاء ادراک الخیر، و قد اراد الامام علیه‌السلام بذلک، انه یتحمل مثل هذه المدرعه المشینه، رجاء رحمه الله و فضله المعده للزاهدین فی الدنیا.

خطبه ۱۶۰

[صفحه ۴۴۰]

فی صفه الرسول صلی الله علیه و آله، و اهل بیته علیهم‌السلام و لزوم اتباع طریقتهم، و الوعظ (بعثه) الله سبحانه (بالنور المضیء) و هی الاحکام التی تضیء سبیل السعاده (و البرهان الجلی) ای الواضح، و هی المعجزات الباهرات التی کانت للنبی صلی الله علیه و آله مما تدل علی صدق کلامه و ادعائه النبوه (و المنهاج) ای الطریق (البادی) ای الظاهر، فان طریقه الاسلام ظاهره، لا لبس فیها و لا غموض (و الکتاب) ای القرآن (الهادی) فانه یهدی الی الحق و الی طریق مستقیم (اسرته خیر اسره) الاسره: اقارب الانسان. (و شجرته) ای اصله (خیر شجره) لانها شجره ابراهیم الخلیل، و الانبیاء من آله الاطهار (و اغصانها) ای اغصان تلک الشجره و هم الانبیاء (معتدله) لا انحراف فیهم (و ثمارها) و هی العلوم و المعارف المنتشره منهم (متهدله) ای دانیه للاقتطاف، فکل احد یتمکن من الوصول الی معارفهم و علومهم. (مولده بمکه) ای انها محل ولادته، و هذا من جمله المفاخر، اذ مکه حرم الله سبحانه. (و هجرته بطیبه) و هی المدینه المنوره، و کانت لها قبل تسمیه الرسول صلی الله علیه و آله ایاها ب(المدینه) اسمان: الاول: طیبه، کانت اسما لها عند اهالیها، لکثره میاهها و زروعها

، و ندی هوائها، فی وسط الجبال و الصحراء القاحله. الثانی: یثرب، کانت اسمالها عند سائر الناس، لانهم اذا وردوها تمرضوا لتغیر المناخ علیهم من یبوسه الی رطوبه، و کون الهجره الی هناک مفخره دنیویه، للتخلص من الهواء الشدید، الی الهواء اللطیف (علا) ای

ارتفع (بها) ای بالمدینه (ذکره) صلی الله علیه و آله (و امتد بها صوته) کنایه عن بلوغ دعوته الی اطراف البلاد. (ارسله) الله (بحجه کافیه) فی الدلاله و البرهنه (و موعظه شافیه) عن امراض الجهل و الرذیله (و دعوه متلافیه) من تلافاه بالاصلاح قبل ان یهلکه الفساد، فلو لا- الرسول صلی الله علیه و آله کان الناس یذهبون الی الشقوه الابدیه (اظهر) الله سبحانه (به) صلی الله علیه و اله (الشرائع المجهوله) عند الناس (و قمع) ای قلع (به الدبع المدخوله) التی دخلت فی الادیان کالوثنیه، و عباده المسیح و عزیز، و ما اشبه. (و بین به الاحکام المفصوله) التی فصلها الله سبحانه تفصیلا، او بمعنی الفاصله بین الحق و الباطل فان اسم المعفول قد یاتی بمعنی اسم الفاعل، نحو (حجابا مستورا) ای ساترا (فمن یتبع غیر الاسلام دینا تتحقق شقوته) ای شقائه فی الدنیا و الاخره (و تنفصم) ای تنقطع (عروته) ای محل استمساکه بالحیاه ال

سعیده. (و تعظم کبوته) ای سقطته، لانه یسقط فی مشاکل الحیاه، و فی النار بعد المماه (و یکون مابه) ای مرجعه، من (اب) بمعنی (رجع) (الی الحزن الطویل) فی الاخره (و العذاب الوبیل) ای الموجب للوبال و الشده (و اتوکل علی الله توکل الانابه الیه) ای توکل من یرجع الیه سبحانه فی جمیع اموره، لا توکل من یجعل ذلک لقلقه لسانه بلا حقیقه له. (و استرشده) ای اطلب ان یرشدنی (السبیل المودی الی جنته) و المراد. الابقاء علی ذلک السبیل- مثل: اهدنا الصراط المستقیم- (القاصده) صفه السبیل و هی مونثه سماعا، و المراد بها (المتوسطه) التی لا انحراف فیها (الی محل رغبته) ای المحل الذی رغب سبحانه ان یذهب الانسان الیه ای الجنه.

[صفحه ۴۴۲]

(اوصیکم) یا (عباد الله بتقوی الله) ای الخوف منه (و طاعته) فی اوامره و نواهیه (فانها) ای کل واحد من التقوی و الطاعه (النجاه غدا) ای موجبه للنجاه فی الاخره (و المنجاه) مصدر میمی بمعنی (النجاه) (ابدا) ای دائما فی الدارین (رهب) ای اخاف الناس عن المعاصی (فابلغ) فی ترهیبه، اذ اتی بکل ما یمکن ان یوجد فی الانسان خوفا و خشیه (و رغب) فی الجنه و الرضوان (فاسبغ) ای احاط بجمیع وجوه الترغیب، او اکثر فی الاعطاء. (و وصف لکم الدنیا و انقطاعها) کما فی القرآن الکریم (و زوالها و انتقالها) الفاظ متقاربه المعنی تودی الی امر واحد، و هو فناء الدنیا (فاعرضوا) ایها الناس (عما یعجبکم فیها) ای ما یحلو فی انفسکم، من زخارف الدنیا (لقله ما یصحبکم منها) فان منتهی عمر الدنیا مائه سنه، و هی تنقضی بسرعه. (اقرب دار من سخط الله) سبحانه حیث یعصی فیها (و ابعدها من رضوان الله) ای رضاه سبحانه، حیث تقل الطاعه فیها (فغضوا عنکم) یا (عباد الله، غمومها و اشغالها) ای لا تهتموا بغموم الدنیا و امورها، و الغض کنایه عن عدم الالتفات، فکما ان من غض بصره، سترت عینه، کذلک من غض همه، ستره و لم یعتن به، کانه غیر مشاهد (لما قد ایقنتم به) الضمیر عائد ال

ی (ما) (من فراقها و تصرف حالاتها) ای انقلاباتها من حال الی حال (فاحذروها) و خافوا منها (حذر الشفیق) ای الخائف (الناصح) لنفسه الذی یزجرها عن الوقوع فی الهلکه (و المجد) فی عمله (الکادح) الذی یکدح ای یتعب لخلاص نفسه، و راحه مستقبله. (و اعتبروا بما قد رایتم من مصارع القرون قبلکم) مصارع جمع مصرع، و المراد به الهلاک، و القرون، الامم الذین کانوا فی الدنیا، حیث هلکوا و فنوا عن آخرهم، و لم یبق منهم احد، و معنی الاعتبار بهم التهییء و الستعداد للاخره قبل ان یکون الانسان کاحدهم فی الفناء و الذهاب عن الدنیا (قد تزایلت) ای تفرقت (اوصالهم) ای مفاصل ابدانهم، بان زالت بعضها عن بعض (و زالت) ای ذهبت (ابصارهم و اسماعهم) فلا- سمع لهم و لا بصر (و ذهب شرفهم و عزهم) فلا شریف و لا عزیز، بل کلهم متساوون تحت التراب (و انقطع سرورهم و نعیمهم) فلا سرور و فرح لهم، و لا نعیم عندهم، و المراد امامطلقا، او الدنیوی من تلک الامور. (فبدلوا) ای بدلهم الموت (بقرب الاولاد فقدها) اذا ابتعدوا عنهم (و بصحبه الازواج) النساء، او الاعم (مفارقتها) فلا ازواج لهم، و انما نکحت نسائهم، و صرن لقوم آخرین (لا یتفاخرون) بان یفتخر بعضهم علی بعض بالامور الدنیویه (و

لا- یتناسلون) بان یولدوا الاولاد (و لا یتزاورون) یزور احدهم الاخر، و المراد اما الاشرار، او الزیاره الدنیویه- ان ارید به الاعم من الاخیار- (و لا یتجاورون) ای لا یسکن احدهم بجوار الاخر، کما کانوا یتجاورون فی الدنیا. (فاحذروا) یا (عباد الله) عن العاقبه السیئه

(حذر الغالب لنفسه) ای الذی غلب علی نفسه، فلم تتمکن من الانقیاد الی شهواتها (المانع لشهوته) عن النفوذ و الارتواء (الناظر بعقله) ای الذی یفکر فی الامور، و یاخذ بالاصلح (فان الامر واضح) ای امر السعاده و الشقاء، واضح لا لبس فیه (و العلم) ای العلامه للخیر و الشر (قائم) یراه الانسان، کالعلم القائم فی الطریق، مقابل العلم الساقط الذی لا یدل علی طریق (و الطریق) الی الاخره (جدد) ای مستوی مسلوک (و السبیل) الی الجنه (قصد) قویم مستقیم.

خطبه ۱۶۱

[صفحه ۴۴۶]

(لبعض اصحابه، و قد ساله علیه‌السلام: کیف دفعکم قومکم عن هذا المقام) ای الخلافه (و انتم احق به؟ فقال): (یا اخا بنی‌اسد) اخو فلان، یعنی انه من تلک القبیله (انک لقلق الوضین) شیء یشد تحت بطن البعیر لبقاء الرحل قویا مستویا، و قلقه کنایه عن عدم استحکامه، فلا یتهناء الراکب فی رکوبه، لتحرک ما تحته (ترسل) ای تقول الکلام (فی غیر سدد) ای بدون استقامه، و قلق الوضین، مثال یقال لمن یتکلم اعتباطا، بدون ترو، و دون مراعاه محل الکلام، و کان السائل کان سال هذا الکلام فی غیر موضعه، و لذا زجره الامام، و حیث ان (قلق الوضین) و المتکلم فی غیر موضعه، شبیهان فی ازعاج الانسان، استعیر احدهما للاخر. (و لک بعد) ای بعد هذا الذی ذکر من الاضطراب فی الکلام (ذمامه الصهر) ای حمایه صهر الانسان، فان الانسان یراعی حق صهره و یحامیه، فلک الحق فی ان اجیبک عن سئوالک، و انکان فی غیر مورده، فان الرجل کان اسدیا، و کانت زوجه رسول الله صلی الله علیه و آله زینب بنت جحش اسدیه، و الصهر علقه حاصله بین اقارب الزوج و اقارب الزوجه (و) لک (حق المساله) اذ للجاهل ان یسال عن العالم بما یهمه من امر دینه و دنیاه. (و قد استعلمت) ای طلبت العلم (فاعلم) جو

ابک (اما الاستبداد) ای استقلال عمر و ابی‌بکر و عثمان بالخلافه، و انحصارها فیهم (علینا) ای علی ضررنا (بهذا المقام) ای الخلافه (و نحن الاعلون نسبا) لانتسابهم الی عبدالمطلب الذی کان سیدا عظیما، و کذلک سائر افراد اسرتهم (و الاشدون برسول الله- صلی الله علیه و آله- نوطا) ای تعلقا (فانها کانت اثره) ای اختصاص الشخص بالشیء و عزله عن مستحقه. (شحت علیها نفوس قوم) ای بخلت عن وضع الحق فی موضعه، و القوم هم الذین تقدموا علی الامام (و سخت) ای سمحت (عنها نفوس آخرین) ای نفسه الکریمه، فانه سخی بهذا المقام، لیسلبه غیره، حفظا لبیضه الاسلام، فانه لوجود سیفه و اراد اخذها منهم بالقهر لحدثت التفرقه، مما تودی بالاسلام حیث ان الناس جدید و العهد به. (و الحکم) بیننا و بینهم (الله) و سوف یحاسب کل امرء بما عمل (و المعود الیه القیامه) ای ان العود الیه سبحانه فی الاخره، حیث یجزی المثیب و یعاقب المسیء (ودع عنک نهبا صیح فی حجراته) البیت لامرء القیس و تتمته (و هات حدیثا، ما حدیث الرواحل) فان جماعه نهبوا ابلا لامرء القیس فقال له: بعض اصدقائه اعرنی راحلتک حتی ارکبها و التحقق بهم و استرد الابل، فاعطاه امرء القیس راحلته، و لما ذهب الرجل لیاخذ اب

ل امرء القیس، اخذ اولئک هذه الراحله ایضا منه و رد خائبا، فقال امرء القیس: دع انک قصه نهب الابل، فانه امر واضح- اذ الناهبون نهبوها فجئه و بغته- و الذی ینبغی التکلم حوله، قصه الراحله: هل انها اخذت من صدیقی قهرا، ام انه خاننی و اعطاهم ایاهم خدعه بی؟ و (الحجرات) بمعنی (الاطراف) و معنی (صیح فی حجراته) ای جری الکلام حوله، فهو شیء معلوم لا یحتاج الی السئوال و الجواب، (و ما خبر)، و (حدیث الرواحل) مبتدء. و (هات) بمعنی قص و انقل و تکلم حول ذلک. و وجه تمثیل الامام علی علیه‌السلام، ان قصه الخلفاء الثلاثه شی معلوم، لا یحتاج الی السئوال و الجواب، فانهم نهبوا الخلافه بکل وضوح و جلاء، و عرف ذلک کل احد، و انما الذی ینبغی التکلم حوله، قصه معاویه، الذی جاء یدعی الامر بعد ما استقرت السلطه بیدی و بایعنی الناس. (و هلم) ای اذکر (الخطب) ای الامر العجیب المدهش (فی) معاویه (ابن ابی‌سفیان) و ادعائه الخلافه (فلقد اضحکتی الدهر بعد ابکائه) فان الانسان اذ دهمه امر حقیر، فاثر فیه اثر کبیرا، یبکی اولا لما ناله، ثم یرجع فیضحک متعجبا من تفاهه الامر الذی نابه فاثر فیه ما لم

یکن مترقبا، و هذا مثال یضرب لامر تافه یوثر اثرا غیر مترقب (و لا غرو)

ای الا عجب (و الله) فان حاله الدنیا هی هذه قدیما و حدیثا. (فیاله خطبا) الخطب: الامر المعجب المدهش، و (یا) حرف نداء مناداه محذوف، ای یا قوم و (له) عائد الی المتاخر، او المعنی (یا للخطب) یعنی یا خطب احضر فهذا وقتک، کما قالوا فی (یا للعجب) (یستفرغ العجب) ای یثیر کلاما لدی الانسان من تعجب، حتی یفرغ محل عجب الانسان، و هذا لا ینافی قوله (لا غرو) فان الانسان اذا نظر الی تقلب الدنیا لا یتعجب، و اذا نظر الی الامر نفسه یتعجب، او هو مثل ما قال ابن‌هانی: قد سرت فی المیدان یوم طرادهم فعجبت حتی کدت لا اتعجب بمعنی انه فرع محل تعجبی من کثره العجب (و یکثر الاود) ای الاعوجاج (حاول القوم اطفاء نور الله من مصباحه) و هو الامام علیه‌السلام (و سد فواره) ای فوار النور، و هو الثقبه التی یخرج منها النور بشده- کفواره الماء- (من ینبوعه) ای عین النور، فان للنور محلا للاشعاع کما للماء عین لاخراج الماء (و جدحوا) ای خلطوا (بینی و بینهم شربا و بیئا) ای نصیبا من الماء یوجب شربه الوباء، اراد علیه‌السلام بذلک الفتنه التی اججوها، حتی ان من وقع فیها اصیبت و ابتلی، کما یبتلی الشارب للماء الوبیء.

(فان ترتفع عنا و عنهم محن البلوی) المحن: جمع محنه،

و هی الشده، و البلوای: الابتلاء، یعنی اذا ارتفعت عنا هذه الفتن، بانهزام القوم (احملهم من الحق علی محضه) ای خالصه، فانی انما احارب للحق، فان جاء الامر بیدی عملت به- بکل دقه و امانه- (و ان تکن) الواقعه، الخصله (الاخری) بان لم اتمکن من السیطره علیهم، فلم ینهزموا (فلا تذهب نفسک علیهم حسرات) ای لا تمت غما من اجلهم، فان الانسان اذا اشتد تحسره و توجعه لامر، مات فجئه، و الایه تنهی عن ذلک (ان الله علیم بما یصنعون) فهو یجازیهم بسوء اعمالهم.

خطبه ۱۶۲

[صفحه ۴۵۱]

فی بیان صفه الخالق سبحانه، و ابتداعه للمخلوقات (الحمد لله خالق العباد) جمع عبد، و الانسان عبد الله تعالی، بما للکلمه من معنی، لان جمیع اموره ابتداء و استدامه منه سبحانه (و ساطع المهاد) ای الارض، یقال سطحه بمعنی: بسطه (و مسیل الوهاد) جمع وهده: و هی: المنخفض من الارض، و تسییل الوهاد، اساله الامطار فیها- بعلاقه الحال و المحل مثل جری النهر-. (و مخصب النجاد) جمع نجد، و هو: ما ارتفع من الارض و تخصیبها انبات النبات فیها مما یسبب الخصب و الرخاء (لیس لاولیته) سبحانه (ابتداء) فکلما تقدم الفکر فی طرف الابتداء، کان سبحان بلا انقطاع له، حتی یقال اول ابتدائه تعالی، ذلک الوقت و الا لزم الامکان و الحدوث، و یوجب التسلسل او الدور- کما تقرر فی علم المعقول- (و لا لازلیته انقضاء) ای لیس آخر لبقائه و دوامه، بل هو باقی بلا آخر (هو الاول لم یزل) فی اولیته (و الباقی بلا اجل) ای بدون مده، بل یبقی بلا آخر (خرت) ای سقطت خضوعا (له الجباه) جمع جبهه، و المراد بالسجود له (و وحدته الشفاه) جمع شفه، ای: قالت انه سبحانه واحد لا شریک له (حد الاشیاء) ای جعل لکل شیء حدا، من زمان و مکان و کم و کیف. (عند خلقه لها ابانه له) ای تمیزا

لنفسه سبحانه (من شبهها) ای من شباهه الاشیاء، فهو تعالی لا حد له، و الاشیاء لها حدود. (لا تقدره الاوهام) ای الافکار، بان تعرف قدره تعالی، و تبین حدوده سبحانه (بالحدود و الحرکات) بان تقول الاوهام ان له تعالی کذا من الحدود و کذا من الحرکات، کما تحدد حرکات الانسان و حدوده- و ذلک لانه تعالی لا حرکه له و لا حدود- اذ کلا الامرین یستلزمان الحدوث. (و لا بالجوارح) جمع جارحه، و هی: العضو، فلا عین له سبحانه و لا ید، و هکذا (و الادوات) جمع (ادات) بمعنی: (آله) کالقلب و الکبد، و الکلیه، و ما اشبه (لا یقال له: متی؟) کان بمعنی الزمان، اذ لا زمان له، بل الزمان مخلوق له (و لا یضرب له) تعالی (امد) و مده فی بقائه (بحتی) کان یقال (ان الله باقی حتی الوقت الفلانی) و ذلک لانه تعالی لا آخر له و (حتی) للغایه (الظاهر، لا یقال: مما؟) فلا یقال من ای شیء ظهر، کما یظهر النبات من الارض و الجنین من الرحم، فان ظهوره تعالی لیس من هذا القبیل، بل بمعنی انه معلوم باثاره و قدرته و

صنائعه (و الباطن لا يقال: فيما؟) فلا يقال فى اى شـىء بطن، كما يقال بطن الذهب فى الصندوق، و الانسان فى القبر، فان كونه باطنا، بمعنى انه غير ظاهر الكنه، كالشىء الباطن ال

غائب عن الحواس. (لا) انه سبحانه (شبح) اى جسم كسائر الاجسام (فيقتضى) اى يفنى و ينعدم كما تفن الاجسام (و لا محجوب) اى وراء حجاب جسمانى (فيحوى) اى يشمله ذلك الحجاب، كما يشمل الحجاب الانسان و ما اشبهه فان ذلك من صفات الاجسام، و هو تعالى ليس بجسم (لم يقرب من الاشياء بالتصاق) كما يلتصق الاجسام بعضها ببعض و انما قربه سبحانه بالعلم و القدره (و لم يبعد عنها) اى عن الاشياء (بافتراق) بان يكون بينها مسافه، اذ ذلك من صفات الجسم، و انما بعده بمعنى انه ليس كثمل الاشياء فى الجسم و الروح و ما اشبه. (لا يخفى عليه من عباده شخوص لحظه) اى امتداد بصر، بدون حركه، الجفن، كان ابصر شاخص اى مسافر الى جهه النظر (و لا ـ كرور لفظه) اى رجوعها، و لعل التخصيص بذلك لاجل ان رجوع اللفظ الى الحلقه اخفى و ايسر من خروجها الى الخارج، و كرورها جر النفس بقايا اللفظ الى الداخل (و لا ازدلاف ربوه) ازدلف، بمعنى: اقترب، و الربوه المحل المرتفع من الارض، يعنى وقوع نظر الانسان الى اول ربوه بعيده من الربى، فيمن يسير فى الصحراء، فانه حتى مثل هذه النظره مشموله لعلم الله سبحانه. (و لا انبساط خطوه) اى التى يخطوها الانسان، فان الرجل تنفرج عند الخطوه، سواء كان ذلك (

فى ليل داج) اى المظلم من دجى بمعنى: اظلم (و لا ـ غسق ساج) الغسق: الظلمه، و المراد بها الليل، و الساجى بمعنى الساكن، و نسبه السكون الى الليل من باب علاقه الحل و المحل، اذ الساكن ما فى الليل، لا الليل بنفسه- الا بضرب من الاعتبار-. (يتفيا عليه القمر المنير) تفيء اى نسخ، فان نور القمر ينسخ سواد الليل و غسقه، و ياخذ مكانه (و تعقبه) اى الغسق، او الليل (الشمس) اى تاتى بعقب الليل، و فى مكانه (ذات النور فى الافول و الكرور) اى فى كل من الغروب و الطلوع، فان الشمس عند غروبها تكون كالشىء يعقب الليل اذ تطرده من تحت الافق، و كذلك عند طلوعها تعقب الليل اذ تطرده من فوق الافق. (و) فى (تقلب الازمنه و الدهور) عطف على قوله (فى ليل داج) اى ان جميع الحركات و السكنات معلومه لديه فى طول الازمنه، لا فى زمان دون زمان، و يحتمل ان يكون (تقلب) بالرفع، عطفا على (شخوص) اى لا يخفى عليه تقلب الازمنه (من اقبال ليل مقبل) بيان لتقلب الازمنه و الدهور (و ادبار نهار مدبر) فان كل ذلك مشمول علمه سبحانه. و هو سبحانه (قبل كل غايه) للاشياء (و مده) لها، و الظاهر ان الفرق بينهما هنا، ان الغايه اخر الشىء، و المده امتداد بقائه (و كل احصاء وعده) اى و تعداد

، اذ هو سبحانه قبل الاشياء، فيكن بعددها و تعدادها، الذى هو من الصفات العارضه للاشياء. (تعالى) اى ارتفع سبحانه- ارتفاعا معنويا- (عما ينحله المحددون) اى ينسبه اليه تعالى الذين يجعلون له حدودا (من صفات الاقدار) بيان (ما) و صفات الاقدار، الطول و العرض و العمق، و الكبر و الصغر، مما يتصف به الاشياء ذات القدر و الحدود، فانه سبحانه برى من كل ذلك (و نهايات الاقطار) اى آخر الابعاد الثلاثه، فان ما لا قدر له، لا نهايه له- فى جهه من الطول و العرض و العمق-. (و تاثل المساكن) اى انه سبحانه تعالى عن تاصل المسكن، اى المساكن المتاصله فليس له مسكن، لا بدله منه، كما لابد للانسان من ذلك، و الاتيان ب(تاثل) بمعنى (تاصل) مع انه لا مسكن له اطلاقا لافاده، ان كل شىء له مسكن، لابد و ان يكون متاصلا فى الاحتياج الى المسكن (و تمكن الاماكن) فان المكان متمكن بالنسبه الى ذى المكان، اى انه لابد له من المكان. (فالحد) كيفا او كما، زمانا او مكانا، (لخلقه مضروب) اى ان خلقه متصف بهذه الصفات، لا هو تعالى (و الى غيره) تعالى (منسوب) اما هو فمنزه عن الحد (لم يخلق الاشياء من اصول ازليه) بان كانت اصول الاشياء و موادها، و انما كان الله سبحانه صورها- كما

يقول القائلون بقدم العالم- بل الله سبحانه خلق الماده و خلق الصوره. (بل خلق ما خلق) من الاشياء (فاقام حده) اى جعل له حدا خاصا به (و صور ما صور) اى اعطاه صوره خاصه، كصوره الانسان، و صوره الحيوان و ما اشبه (فاحسن صورته) فاتقنها و احكمها (ليس لشىء منه) سبحانه (امتناع) بل كلما يريد يكون. (و لا له) تعالى (بطاعه شىء انتفاع) و انما الطاعه لانتفاع المخلوقين (علمه) تعالى (بالاموات الماضين كعلمه بالاحياء الباقين) فان علمه بالنسبه الى جميع المعلومات متساوى، من دون تفاوت بين الماضى و المستقبل و

الحـال (و علمه بمـا فی السـماوات العلی) ای العـالیه المرتفعه (کعلمه بما فی بالارضـین السـفلی) لا یفترق بالنسـبه الی علمه المرتفع و المنخفض.

[صفحه ۴۵۶]

(منهـا): ای بعض هـذه الخطبه (ایهـا المخلوق السوی) ای المسـتوی الخلقه، لاـ نقص فیه، بـل صـنع کل شـیء منه علی وجه الاتقان و الاحکـام (و المنشـا) ای الـذی انشـا و ابـدع (المرعی) الـذی رعی و حفظ بحفظه سـبحانه و برعایته تعالی (فی ظلمات الارحام) ظلمه البطن و ظلمه الرحم، و ظلمه المشیمه (و مضاعفـات الاسـتار) ای الاسـتار التی بعضـها فوق بعض، و هی الطبقـات الثلاـثه المـذکوره. (بدئت من سـلاله من طین) السـلاله الخالص من الشـیء، الذی ینسل- ای یخرج- منه، فان کل انسان اصله تراب، ثم ینقلب عشبا، ثم دمـا ثم منیـا (و وضـعت فی قرار مکین) هی رحم الامـ، فان المنی یستقر فیها، و کونها مکینا، لانها ذات تمکن من حفظ النطفه. (الی قـدر معلوم) ای الی مـده معلومه مقـدره للحمل، و هی بین سـته اشـهر و سـنه، حسب اختلاف المقدر لکل جنین، (و اجل مقسوم) ای نهایه قسـمها الله سـبحانه لهـذا الجنین (تمور) ای تضـطرب (فی بطن امک) فی حال کونک (جنینا لا تحیر دعاء) ای لا ترد جواب من یـدعوک، من (ما احار جوابا) ای ما رد (و لا تسـمع نـداء) لمن ینادیک لعدم قابلیه اذن الجنین للسـماع. (ثم اخرجت من مقرک) فی البطن (الی دار لم تشهدها) ای لم ترها قبل ذلک، و هی دار الدنیا (و لم تعرف سبل منافعه

ا) ای الطرق التی تجر المنفعه الیک (فمن هـداک) و انت طفل (لاجترار الغـذاء من ثـدی امک)؟ بسـبب المص، الیس هذا دلیلا علی مدبر حکیم علیم خلقک و هداک الی ذلک. (و) من (عرفک عند الحاجه) الی شـیء من الطعام و الافراغ (مواضع طلبک و ارادتک) فتمص الثدی دون غیره، و تبکی اذا اردت ذلک؟ و هکذا من عرفک الا فراغ لدی الحاجه (هیهات) کلمه تسـتعمل لاسـتبعاد الامر، و المراد هنـا اسـتبعاد ان یفهـم الانسـان کنـه الخـالق (ان من یعجز عن صـفات ذی الهیئه و الاـدوات) ای ذی الشـکل و الجـوارح، و هو الانسـان. (فهو عن صـفات خـالقه اعجز) لاـن الخلق اذا کـان مع وضوحه متعـذر الوصف و بلوغ الکنه، فالخالق لغموضه ابعـد فهما، و اغمض ادراکا و وصـفا (و من تناوله) ای یتناوله الانسان، بمعنی یدرکه (بحدود المخلوقین) فیظن انه محدود بالکم و الکیف و الزمان و المکان (ابعد) عن الفهم و الادراک.

خطبه ۱۶۳

[صفحه ۴۵۹]

(لما اجتمع الناس الیه، و شـکوا ما نقموه علی عثمان، و سالوه مخاطبه عنهم، و اسـتعتابه لهم) ای یطلب الامام علیه‌السلام منه ان یرضی الناس (فدخل علیه) حاملا لرساله الناس الیه (و قال): یا عثمان (ان الناس ورائی) ای خلفی، فی المدینه (و قد استسفرونی) ای جعلونی سفیرا، و هو حامـل الرسـاله بین شخصـین (بینک و بینهم) لاودی رسالتهم الیک، و کلامک الیهم (و والله ما ادری ما اقول لک) هـذا کنایه عن عدم جهله بشـیء من امر نفسه و امر الناس، حتی ینبه و یرشد (ما اعرف) من طلبات الناس (شـیئا تجهله) انت حتی ابین لک (و لا ادلک علی امر لا تعرفه) بل انت تعرف وجه نقمه الناس علیک (انک لتعلم) من امر الاسلام (ما نعلم) من واجباته و محرماته (ما سبقنـاک الی شـیء) بـان اخـذناه دونـک (فنخبرک عنه) لتعرفه (و لاـ خلونـا بشـیء) من امر الـدین- الواجب علی کـافه المسـلمین- (فنبلغکه) ای نبین لـک ذلک الشـیء (و قـد رایت) الرسول صـلی الله علیه و آله و سـلم و سائر الامور المرتبطه بالاسـلام (کما دفعکم راینـا) نحن. (و سـمعت) کلام الله و الارشاد من الرسول (کما سـمعنا) نحن (و صـحبت رسول الله صـلی الله علیه و آله) فعرفت سـیرته (کما صحبنا) نحن، و هذه الجمل لتاکید انه یعلم ماذا

یجب علیه، فلاـ موضع لاـن یرشـد الی مجهول (و ما ابن ابی‌قحافه) ابوبکر (و لا ابن الخطاب) عمر (اولی بعمل الحق منک) لان الکل متساوون عند الله تعالی یرید من جمیعهم العمل. (و انت اقرب الی رسول الله صلی الله علیه و آله و سلم وشیجه) ای اشتباک (رحم) و

قرابه (منهما) ای من عمر و ابی‌بکر، فان عثمان من بنی‌امیه بن عبدشمس بن عبدمناف رابع اجداد النبی صلی الله علیه و آله و اما ابوبکر فهو من بنی‌مره سابع اجداد النبی صلی الله علیه و آله و سلم و عمر بن عدی بن کعب ثامن اجداد النبی صلی الله علیه و آله و سلم، و هذا حسب الظاهر، و الامامیه کان لصیقا و عمر کان غیر نقی النسب. (و قد نلت من صهره) ای مصاهره الرسول صلی الله علیه و آله (ما لم ینالا) فقد تزوج عثمان به بنتی الرسول صلی الله علیه و آله (ما لم ینالا) فقد تزوج عثمان به بنتی الرسول صلی الله علیه و آله و سلم رقیه، و ام‌کلثوم، و کان هذا من اکبر الشرف- لو عرف قدره- و هذا لتاکید انه اوجب بعلم الحق منهما (ف) اذکر (الله الله فی) جهه (نفسک) لا- تعرضها للهکه فی الدنیا و العقوبه فی الاخره. (فانک- و الله ما تبصر من عمی) ای اذا قال لک شخص وجه الخلاص من هذه المشکله، لم یکن ذلک شیئا لا تعرفه، فا

نت اعرف بمظالمک عند الناس (و لا تعلم من جهل) بان لا تعلم سبب نقمه الناس، ثم تعرفه بمقاله قائل (و ان الطرق لواضحه) ای طرق الاسلام، و المراد احکامه (و ان اعلام الدین لقائمه) اعلام الدین، ما یدل علی احکامه، کما ان اعلام الطریق تدل علی الطریق المنجح الموصل. (فاعلم ان فاضل عباد الله، عند الله امام عادل) یعدل بین الناس (هدی) الی الحق، بان تعلمه (و هدی) الناس الیه (فاقام سنته معلومه) بان عمل بها و نشرها بین الناس (و امات بدعه مجهوله) ای لا یعرفها الشرع، و لا یعترف بها (و ان السنن) ای الاحکام التی سنها الله و رسوله، فی کیفیه اداره الامه (لنیره) واضحه (لها اعلام) ای ادله من الشریعه، کما ان الطریق له اعلام، تدل الانسان صوبه. (و ان البدع لظاهره لها اعلام) ای ادله تدل علی انها بدع، فلیس لاحد ان یرتکبها زاعما انه لا دلیل علی ان الشیء الفلانی بدعه (و ان شر الناس عند الله امام جائر) الامام هو المقتدی سواء کان بحق او باطل قال سبحانه: (و جعلناهم ائمه یهدون بامرنا) و قال: (ائمه یهدون الی النار) (ضل) عن الطریق (و ضل به) ای ضل الناس بسببه لانه نشر البدع فاخذ بهاالناس (فامات سنه ماخوذه) قد اخذها الناس و عملوا بها (و احیا بدعه م

تروکه) عند المسلمین (و انی سمعت رسول الله صلی الله علیه و آله و سلم یقول یوتی یوم القیامه بالامام الجائر) الذی جار و ظلم (و لیس معه نصیر) ینصره (و لا عاذر) یقبل عذره، او یبین عذره فی اعماله التی عملها (فیلقی فی جهنم فیدور فیها) لحیرته و ارادته الفرار و النجاه (کما تدور الرحی) حول نفسها. (ثم یرتبط فی قعرها) ای یشد فی الطبقه السفلی من جهنم، لانه اشد الناس جرما، و لذا یکون من اشد الناس عذابا (و انی انشدک الله) ای اقسمک بالله (ان لا) تفعل ما بسببه (تکون امام هذه الامه المقتول) الذی یفتح علی المسلمین المضاربه و المقاتله. (فانه کان یقال) و لعله لتذکیره بما علم سابقا من رسول الله صلی الله علیه و آله و سلم (یقتل فی هذه الامه امام یفتح) ذلک الامام (علیها) ای علی الامه (القتل و القتال الی یوم القیامه) و قد کان کذلک فان انحراف عثمان الموجب لقلته اوجب انشقاق الامهالی سنه و شیعه، و التاریخ یدل علی ما وقع بین الطائفتین من الماسی، بینما لو کان الامر طبیعیا، لکان الامام یملک زمام الحکم و یحکم بین المسلمین علی الکتاب و السنه و یتسلسل الامر بلا خلاف و تشاحن. (و یلبس) ذلک القتل (امورها علیها) فلا یدرون الحق من الباطل (و یبث) ا

ی ینشر (الفتن علیها) کفتنه الجمل و صفین و الخوارج و غیرها (فلا یبصرون الحق من الباطل) و ذلک لالقاء الطامعین الفتن و القلاقل بین الناس. (یموجون فیها) کما یموج البحر، و الضمیر عائد الی الفتنه (موجا) مصدر للتاکید (و یمرجون فیها مرجا) ای یخلطون بین الحق و الباطل فی تلک الفتنه (فلا- تکونن) یا عثمان (لمروان سیقه) هو ما استقاقه العدو من الدواب، و قد کان مروان- ابن‌طرید رسول الله- مستشارا لعثمان و کان احمق منافق، عابد شهوه و فجور، و هو الذی اشعل الفتنه، حتی استبد بالامر، و کان عثمان ملکه زمام الدوله فی الواقع، فاردی المسلمین بهذا المهوی السحیق (یسوق حیث شاء بعد جلال السن) ای تقدمه (و تقضی العمر) ای انقضائه. (فقال له عثمان) فی جواب طلبه علیه‌السلام منه الاصلاح (کلم الناس) الثائرین (فی ان یوجلونی) ای یمهلونی مده (حتی اخرج الیهم من مظالمهم) و ارفع الظلم عنهم؟ (فقال علیه‌السلام) له: (ما کان) من المظالم (بالمدینه) کالحمی، و حبس اموال المسلمین و نحوهما (فلا اجل فیه) لانک تقدر ان تنفذ الامر فی ظرف یوم (و ما غاب) عن المدینه، کالمظالم بالامصار (فاجله وصول

امرک الیه) و الان تتمکن من ار سال الرسل لرد مظالم الناس فی الافاق، و مع
نی کلام الامام علیه‌السلام انه لا وجه للتاجیل لکن عثمان رکب راسه و تمادی فی المظالم، حتی قتله المسلمون و وقعت الفتنه.

خطبه ۱۶۴

[صفحه ۳]

یذکر فیها عجیب خلقه الطاووس، و دقائق خلقه الطیور، و یصف الجنه (ابتدعهم) ای المخلوقات، و الاتیان بضمیر العاقل، تغلیبا للعقلاء علی غیرهم (خلقا عجیبا) یورث تعجب الانسان (من حیوان و موات) الشیء الذی لا روح فیه (و ساکن) کالجبال و ما اشبه (و ذی حرکات) حیوانا کان او انسانا او غیرهما کالشمس و القمر و الریاح و ما اشبه. (فاقام) سبحانه (من شواهد البینات) ای الادله الشاهده (علی لطیف صنعته) ای دقیقها (و عظیم قدرته) فان الاشیاء الدقیه تحتاج الی قدره فائقه (ما انقادت له العقول معترفه به) ای خضعت العقول معترفه بالله سبحانه (و مسلمه له) بان للکون الها عالما قادرا لطیفا. (و نعقت) ای صاحت (فی اسماعنا، دلائله علی وحدانیته) کنایه عن وضوح الادله الداله علی الوحدانیه، اذ لو کان فیها آلهه الا الله لفسدتا. (و ما ذرا) عطف علی الضمیر المجرور فی (دلائله) ای نعقت دلائل ما ذرا، ای ما خلق (من مختلف صور الاطیار) جمع طیر (التی اسکنها اخادید الارض) جمع اخدود، و هو الشق الکائن فی الارض، فان کثیرا من الطیور یسکنون فی شقوق الارض کالعصافیر و ما اشبه (و خروق) جمع خرق، و هو الشق (فجاجها) الفج الطریق، و جمعه فجاج (و رواسی اعلامها) جمع
راسیه، بمعنی: الشامخه و المرتفعه، و الاعلام جمع علم، بمعنی الجبل. (من ذوات اجنحه) جمع جناح (مختلفه) فی الشکل و الکیفیه (و هیئات متباینه) غیر متشابهه (مصرفه) ای یصرفها الله سبحانه (فی زمام التسخیر) و الاستخدام، فانها لا تعمل الا کما قدر الله سبحانه، و هی لها من الاسباب و الاجهزه. (و مرفرفه) ای باسطه جناحها (باجنحتها فی مخارق الجو) جمع مخرق، و هو الواسع من المکان، و الجو: الفضاء (المنفسح) ای الواسع (و الفضاء المنفرج) ای ذو الفرجه، و هی مقابله للمنسد. (کونها) ای کون الله الطیور (بعد ان لم تکن) ای اوجدها من العدم (فی عجائب صور ظاهره) للابصار (و رکبها فی حقاق مفاصل) حقائق جمع (حق) و هو مجتمع المفصلین، و مفاصل جمع مفصل، و هو محل اتصال عظمین (محتجبه) ای مخفیه عن الانظار فان الانسان لا یری داخل بدن الطیر، الذی هو محل المفاصل و العظام. (و منع) سبحانه (بعضها) ای بعض انواع الطیور (بعباله) هی الضخامه و امتلاء الجسد (خلقه) ای بسبب عظم بدنه (ان یسمو فی السماء) ای یرتفع (خفوفا) ای سرعه و خفه. (و جعله یدف دفیفا) بان یحرک جناحیه حتی یتمکن من الطیران، و الدفیف مقابل الصفیف، و هو بسط الجناحین فی حال الطیران. (و نسقها) ای رتبها
(علی اختلافها فی الاصابیغ) جمع اصباغ، و هو جمع صبغ بمعنی اللون (بلطیف قدرته و دقیق صنعته) فلکل طائر لون او الوان متعدده، مما تجذب الانظار، و تلفت الابصار. (فمنها) ای من الطیور (مغموس) قد غمس و ادخل (فی قالب لون) واحد، کان اللون کان قالبا للطائر بلا زیاده و نقصان، و لذا کان له لون واحد فقط (لا یشوبه غیر لون ما غمس فیه) و ذلک کالغراب الاسود و ما اشبه. (و منها مغموس فی لون صبغ) ای ما یصبغ به (قد طوق) ذلک الطائر (بخلاف) لون (ما صبغ به) سائر جسده کالحمام المطوق، حیث ان حوالی عنقه لون غیر لون سائر جسمه.

[صفحه ۶]

(و من اعجبها خلقا الطاووس الذی اقامه فی احکم تعدیل) ای عداله الجسم و اللون فلا اعوجاج فی جسمه، و لا بشاعه فی لونه، و انما وضع کل شیء موضعه (و نضد) ای رتب (الوانه فی احسن تنضید) ای فی اجمل ترتیب، خلقه سبحانه (بجناح اشرج قصبه) ای داخل بین احاد اعمده الجناح، فقد شبه علیه‌السلام اعمده الجناح بالقصب، و الاشراج جعل بعض الاجزاء داخلا فی بعض بشکل منظم (و) ب (ذنب اطال مسحبه) ای طول الذنب حتی انه یسحب علی الارض، فان للطاووس ذنبا طویلا ینشره احیانا، و یطویه احیانا (اذا درج)

ای تحرک الذکر من الطاووس (الی الانثی نشره) ای نشر ذنبه (من طیه) ای من حاله جمعه (و سما به) ای ارتفع بذنبه، بمعنی ارفعه (مطلا) ای مشرفا (علی راسه) کانه یظلله، فصار بذلک جمیلا و فی وضع جذاب. (کانه) ای کان جناحه (قلع) هو شراع السفینه (داری) منسوب الی (دارین) و هو بلد یصنع به الشراع (عنجه) ای جذبه فرفعه (نوتیه) ای ربان السفینه. (یختال) ای یتکبر الطاووس (بالوانه) ای الوان ذنبه (و یمیس بزیفانه) ای یتبختر بحرکات ذنبه یمینا و شمالا، فان الزیفان الحرکه بتکبر (یفضی) الطاووس الی انثاه، ای یقترب منها لقضاء حاجته (کافضاء الدیکه) جمع دیک (و یور) ای یا

تی انثاه (بملاقحه) ای افراز ماده منویه فیها (ار الفحول) ای مثل ملاقحه الفحل لا نثاه (المغتلمه) من اغتلم اذا غلب للشهوه، و هذا لبیان شده شبقه بانثاه (فی الضراب) هو بمعنی لقاح الفحل لا نثاه. (احیلک) ایها السامع (من ذلک) الذی ذکرت فی امر الطاووس (علی معاینه) بان تذهب و تعاین حاله بعینیک (لا کمن یحیل علی ضعیف اسناده) مما لا دلیل له اسناد ضعیف، بل له امر خارجی واضح یتمکن کل احد ان یراه بام عینیه، و انما اکد الامام علیه‌السلام فی امر تلقیح الطاووس، لان بعض الناس کانوا یزعمون ان الذکر تدمع عینیه فتقف الدمعه بین اجفانه فتاتی الانثی فتطعمها فتلقح من تلک الدمعه. (و لو کان) تلقیحه (کزعم من یزعم انه یلقح بدمعه تسفحها) ای تصبها (مدامعه) ای عیونه، جمع مدمع، و هو محل الدمع (فتقف) الدمعه (فی ضفتی) ای جانبی (جفونه) جمع جفن، غلاف العین (و ان انثاه تطعم ذلک) ای تشربه (ثم تبیض) الانثی بیضه تکون منشا الفرخ (لا من لقاح فحل) و سفاده (سوی الدمع المنبجس) ای المنفجر من عینیه. (لما کان ذلک باعجب من مطاعمه الغراب) ای لوصح ذلک الزعم فی الطاووس لکان له مثال، حیث زعم جمع آخر، ان الغراب ایضا لا سفاد له، و انما تشرب الانثی من ماء اجتمع فی ق

انصه الذکر، و مطاعمه، بمعنی الشرب، فان هذه الماده تستعمل فی الشرب کما تستعمل فی الاکل، قال سبحانه: (و من لم یطعمه فانه منی). ثم رجع الامام علیه‌السلام الی ذکر بقایا عجائب الطاووس بقوله: (تخال) ای تظن ایها الناظر (قصبه) جمع قصبه، و هی عمود الریش (مداری) جمع (مدری) و هو ما یصنع، من حدید او خشب، علی شکل المشط (من فضه) و ذلک لبریق القصب و بیاضها و انتظامها (و) تخال (ما انبت) من الریش (علیها) ای علی القصب. (من عجیب داراته و شموسه) ای استدارته العجیبه المماثله للشمس (خالص العقیان) هو الذهب الخالص (و فلذ) جسم فلذه بمعنی القطعه (الزبرجد) الاخضر، و التشبیه بهما لان ریشه احمر و اخضر فی لونی الذهب الخالص و الزبرجد الاخضر. (فان شبهته) ای ریش الطاووس (بما انبتت الارض) ای بالاعشاب (قلت جنی) ای مجتنی (جنی) ای اقتطف (من زهره کل ربیع) ای من کل زهره تنبت فی الربیع، لان الریش فی لون الازهار المختلفه (و ان ضاهیته) ای شبهته (بالملابس) جمع ملبس بمعنی اللباس (فهو) ای الریش (کموشی الحلل) بصیغه اسم الفاعل، ای المنقوش من الحله، و هی البزه ای الثوب (او مونق) ای جمیل (عصب الیمن) و هو ضرب من البرود المنقوشه التی تصنع فی الیمن. (و ان شاک

لته) ای شبهت الریش (بالحلی) و هی الحلیه التی تلبسها المرئه للزینه (فهو) ای الریش (کفصوص) جمع فص، و هو ما یرکب فی الخاتم من زبرجد و الماس و در و ما اشبه (ذات الوان) لکل فص لون (قد نطقت) ای شدت (باللجین) ای الفضه (المکلل) ای المزین بالجواهر، فان القصب یشد بعض تلک الفصوص ببعض، و القصب شبیه بالفضه فی بیاضها، فالقصب مکلل بالفصوص، و الفصوص شدت بالقصب (یمشی) الطاووس (مشی المرح) ای المعجب بنفسه (المختال) ای المتکبر فی مشیته (و یتصفح) ای یتفقد و ینظر بالرقه (ذنبه و جناحیه فیقهقه ضاحکا) تشبیه لصوته بالقهقهه (لجمال سرباله) ای لباسه (و اصابیغ) ای الوان (و شاحه) سیر یجعل فیه اللولو و نحوه فتلبسه المرئه من عاتقها الی کشحها. و الطاووس بهذا الحسن، له رجلان قبیحتان، و لذا اذا نظر الیهما حزن و اغتم، بما یظهر ذلک لمن نظر الیه (فاذا رمی) الطاووس (ببصره الی قوائمه) جمع قائمه، بمعنی الرجل (زقا) ای صاح فی دهشه (معولا) الاعوال رفع الصوت بالبکاء (بصوت یکاد یبین) ای یظهر (عن استغاثته) ای طلبه ان یغاث من قبح رجله (و یشهد) ذلک الصوت (بصادق توجعه) ای تالمه الصادق لما فی رجله من قبح (لان قوائمه حمش) جمع احمش ای دقیق (کقوائم الدیکه) جمع د

یک (الخلاسیه) المنسوبه الی خلاس، و هی المتولده بین هندیه و فارسیه، فانها اقبح رجلا من الدیکه العادیه. (و قد نجمت) ای

ظهرت و خرجت (من ظنبوب) هو عظم حرف الساق (ساقه) ای ساق الطاووس (صیصیه) هی الاصبع الطالعه فی رجل الدیک و نحوه مما لا- تلامس الارض (خفیه) لیست بالطویله (وله) ای للطاووس (فی موضع العرف) ریش الرقبه، و عرف الفرس شعر اطراف عنقه (قنزعه) هی الخصله من الشعر و نحوه (خضراء) اللون (موشاه) ای منقوشه ملونه (و مخرج عنقه کالابریق) فی الهیئه و الشکل (و مغرزها) ای الموضع الذی غرز فیه العنق کانه شیء دخل فی جسم الطاووس، و هو المحل بین العنق و البطن، و لذا قال: (الی حیث بطنه کصبغ الوسمه الیمانیه) فی اللون، و هی نبات النیل الذی منه صبغ النیلج، و الیمانیه من افخر اقسامها. (او) ان ذلک المحل من العنق، فی لونه و صفاته (کحریره) سوداء (ملبسه مرآه ذات صقال) ای ذات جلاء، فکما یبرق مثل ذلک الحریر، کذلک یبرق هذا الموضع من عنق الطاووس (و کانه متلفع) من تلفع ان یدیر الانسان شیئا فوق راسه و رقبته (بمعجر) ما تدیره المرئه حول راسها و رقبتها (اسحم) ای اسود (الا انه یخیل لکثره مائه) ای ماء ذلک اللون الاسود، و المراد بریقه الشبیه ببر

یق الماء، و لذا فسره علیه‌السلام بقوله: (و شده بریقه) ای لمعانه (ان الخضره الناضره) ای الزاهیه (ممتزجه به) ای بذلک السواد، فلیس السواد قاتما و انما ناضرا ظریفا، ثم اخذ الامام علیه‌السلام فی وصف الخط الابیض عند محل سمع الطاووس (و مع فتق) ای شق (سمعه) ای اذنه (خط) ابیض (کمستدق القلم) ای القلم الدقیق الذی یخط خطا دقیقا (فی لون الاقحوان) هو البابونج، ابیض یشبه به الثغر لبیاضه. (ابیض یقق) ای شدید البیاض (فهو) ای ذلک الخط (ب) سبب (بیاضه فی) اثناء (سواد ما هنا لک) حول رقبه الطاووس (یاتلق) ای یلمع (و قل صبغ) ای لون (الا و قد اخذ منه) ای من الطاووس (بقسط) ای بنصیب و هذا کنایه عن اشتمال لون الطاووس علی معظم الاشکال المتعارفه الا ولویه لا کلها، کما هو واضح، فقد احصوا ان الالوان تنوف علی ثلثمائه الف لون. (و علاه) ای ارتفع لون الطاووس تلک الاصباغ فی الکیفیه، فلونه ازهی من الالوان الموجوده فی غیره و ذلک (بکثره صقاله) ای جلاء الوانه (و بریقه) ای لمعانه (و بصیص دیباجه) ای ضیاء ریشه فقد استغیر البصیص- و هو اول النور الذی یبتدء ضئیلا- لبریقه، و استعیر الدیباج- و هو الحریر- لریشه (و رونقه) ای رونق لون الطاووس. (فهمو) ای لون ر

یشه (کالازاهیر) جمع ازهار، جمع زهر (المبثوثه) ای المنتشره فی الصحراء فلکل زهر لون و کیفیه، و هکذا لکل جزء من اجزاء الطاووس لون و کیفیه (لم تربها) ای ما ربت تلک الالوان الموجوده فی الطاووس (امطار ربیع) بخلاف الازهار فانها تربیه امطار الربیع (و لا شموس قیظ) ای الحر، و الاتیان بشموس جمع شمس- باعتبار ان لکل یوم شمسا، او المراد بها اشراقات الشمس، فان الازهار تنظر و تزدهر بسبب الحر المصقل لالوانها. (و قد یتحسر) الطاووس (من ریشه) ای یتکشف بسقوط جمیع ریشه (و یعری من لباسه) الجمیل (فیسقط) الریش من بدن الطاووس (تتری) ای تباعا، بعض الریش یسقط عقب بعض. (و ینبت) الریش بعد سقوطه (تباعا) ای متتالیا، بل فصل زمان کثیر (فینحت) ای یسقط الریش (من قصبه) هی الاعمده الریشیه التی تربط الریش بجسم الطاووس (انحتات) ای مثل سقوط (اوراق الاغصان) حیث یبقی الغصن و یسقط الورق (ثم یتلاحق نامیا) ینمو الریش فی مکان الذی سقط بتلاحق و توالی (حتی یعود کهیئته قبل سقوطه) بلا زیاده او نقصان او تخالف فی الالوان. (لا یخالف) اللون الجدید (سالف الوانه) ای الوانه السالفه (و لا یقع لون) من الالوان الجدیده (فی غیر مکانه) السابق. (و اذا تصفحت) ای نظرت بدقه

(شعره من شعرات قصبه) ای النابته علی قصب جسمه (ارتک) تلک الشعره (حمره وردیه) ای کالورد (و تاره) ای مره تریک (خضره زبرجدیه) ای کالزبرجد فی الصفاء. (و احیانا) ای فی بعض الاحیان (صفره عسجدیه) ای ذهبیه (فکیف تصل الی صفه هذا) الطائر الجمیل (عمائق الفطن) جمع عمیقه، و فطن جمع فطنه، بمعنی الادراک الحاد (او تبلغه قرائح العقول) جمع قریحه بمعنی العقل المقترح الذی ینبع منه الفکر (او تستنظم وصفه) ای تتمکن من نظم وصفه (اقوال الواصفین) فان الامام علیه‌السلام لم یصف منه الا شیئا قلیلا کما لا یخفی. (و اقل اجزائه) ای اجزاء هذا الطائر (قد اعجز الاوهام ان تدرکه) ادراکا عمیقا (و الالسنه ان تصفه) ای اعجز الالسنه، فمم خلق الشعره؟ و کیف جاء اللون؟ و ما هو اللون؟ الی الف سوال و سوال. (فسبحان الذی بهر العقول) ای قهرها فردها عن المعرفه و الادراک (عن وصف خلق) ای ان تتمکن من ان تصف مخلوقا- هو الطاووس- (جلاه للعیون) ای کشفه لها، فالانسان مع

ادارکه لهـذا الحیوان لاـ یتمکن ان یصـفه حق وصـفه. (فادرکته) ای ادرکت العقول هـذا المخلوق (محـدودا) بحـدود الکیف و الکم (مکونا) مخلوقا (و مولفا) من اجزاء (ملونا) بالوان مختلفه (و اعجز الالسن عن تلخیص صفته) ای

تلخص وصـفه فی العبـاره و لعـل ذکر (التلخیص) لان الوصف ایجاز للوجود الخارجی (و قعـد بها) ای بالالسن (عن تادیه) ای اداء، و ذکر، (نعته) ای وصف هـذا المخلوق، فـاذا کـان الانسـان لاـ یـدرک حقیقه حیوان، و لاـ یتمکن ان یصف حتی الوصف ما یشاهـده؟ کیف یطمع ان یـدرک الخالق، او ان یتمکن من وصـفه حق نعته. ثم اخـذ الامام فی وصف ما هو اصـغر من الطاووس (و سـبحان من ادمـج قوائم الذره) القوائم: الارجل، و الادماج جعلها فی جسدها، و الذره، النمل (و) ادمج قوائم (الهمجه) جمع همج ذباب صـغیر، و منه (همـج رعاع اتباع کل ناعق) (الی ما فوقهما) ای خـذ هـذین الحیوانین الصـغیرین ثم تدرج الی الاکبر و الاکبر من الحیوانات ففی الکـل آیـات و دلالاـت و اعـاجیب (من خلق الحیتان) جمع حوت (و الفیله) جمع فیل، و هما حیوانان کبیران احـدهما بری و الاخری بحری (و وای) ای الزم سـبحانه (علی نفسه) بان قدر تعالی (ان لا یضطرب) ای یتحرک (شبح) ای جسم من الاجسام الحیه (مما اولج فیه الروح) ای ادخل فیه الروح (الا و جعل الحمام) ای الموت (موعده و الفناء) بتفرق الاجزاء (غایته) ای آخر امره.

[صفحه ۱۶]

(منهـا فی صـفه الجنه) ثم اخـذ الامـام علیه‌السـلام فی وصف الجنه بقوله: (فلو رمیت ببصـر قلبک) بان فکرت و امعنت (نحو) ای الی طرف (ما یوصف لک منها) ای من الجنه (لعزفت) ای کرهت و اعرضت (نفسک عن بدائع ما اخرج الی الدنیا من شـهواتها و لذاتها) فان الانسان اذا رای الشـیء الاحسن کره الشـیء الحسن و اعرض عنه، طلبا لـذلک الاحسن، و هـذا هو نسبه لـذات الـدنیا الی لـذات الاـخره (و زخـارف مناظرهـا) جمع زخرف بمعنی الزینه (و لـذهلت) ای انـدهشت (بـالفکر فی اصـطفاق اشـجار) ای تضارب اوراقها بسـبب النسیم، فان الانسان اذا تصور ذلک النسیم الذی یهب فی الجنه الذی یصفق الاشجار، لذهل و تحیر من شده اشتیاق النفس الی التملی من ذلـک النعیم الجمیل. (غیبت عروقها) ای عروق تلک الاشـجار (فی کثبان المسک) جمع کثیب و هو التل، فان طین الجنه، هو المسـک (علی سواحـل انهارهـا) ای انهار الجنه (و) لـذهلت بالفکر (فی تعلیق کبائس) جمع کباسه (اللولو) ای الخصل المکبوسـه من اللولو (الرطب) و هو اجود انواع اللولو: و سمی رطبا لبقایا الماء فیه، الموجبه للنظاره و البهجه (فی عسالیجها) جمع عسلوج، بمعنی الغصن (و افنانها) جمع فنن و هو الغصن ایضا، او نوع آخر منه (و طلوع تلک الثمار) ا

ی ظهور اللولو کـالثمره (مختلفه) کبرا و صـغرا، او المراد بتلـک الثمـار، الثمار المعهوده، ای الفواکه المختلفه (فی غلف) جمع غلاف (اکمامهـا) جمع کم، و هو وعـاء الطلـح و النور، ممـا یستر الثمر به، حفظـا له. (تحنی) ای تعطف و تنحنی تلـک الاغصـان- لمن اراد تنـاول تلک الثمار- (من غیر تکلف) و صـعوبه، فقـد ورد ان الانسان اذا اشـتهی شـیئا من الثمار انحنت الاغصان نحوه لیقطفها (فتاتی) تلـک الاغصـان، او الثمار (علی منیه مجتنیها) ای من یریـد اقتطافها و اخـذها (و یطاف) نائب الفاعل له قوله علیه‌السـلام الاتی (قوم) و فـاعله الله سـبحانه الـذی یـامرهم بـالطواف علی المومنین (علی نزالهـا) ای نزال الجنه الـذین جائوا الیها و نزلوا فیها (فی افنیه قصورها) جمـع (فنـاء) بمعنی السـاحه الواسعه امـام القصـر، او داخله (بالاعسـال) جمع عسـل (المصـفقه) ای المصـفات (و الخمور المروقه) ای المجعوله فی (الراووق) و هو انـاء خـاص یزیـد الخمر صـفائا و اجتـذابا لشاربهـا. (قوم لم تزل الکرامه تتمـادی بهم) (قوم) نـائب فاعل لقوله: (یطاف) و المراد بهم الولـدان المخلـدون. (حتی حلوا دارالقرار) ای الجنه التی یستقر فیها الانسان، و تمادی الکرامه، کنایه عن اهلیتهم لکونهم (ولدانا) هناک، فان الله اکرمهم بجعلهم

هناک (و امنوا) اولئک القوم (نقله الاسـفار) ای الانتقال من محل الی محل فانهم لم ینتقلوا من الارض الی البشریه، و من هذه الحیاه، الی البرزخ، و من هناک الی المحشـر، و من هناک الی الجنه- کما ینتقل الانسان- (فلو شغلت قلبک- ایها المستمع- بالوصول الی ما یهجم علیـک) ای یـاتی نحوک، و التعبیر بـالمهجوم، لاـنه شـبیه به، فـاذا بالانسـان یری جیشـا کثیفـا من النعم المختلفه، و السـعادات المتنوعه التی لاـ زوال لها و لا اضـمحلال. (من تلک المناظر) جمع منظر (المونقه) المعجبه (لزهقت نفسک) ای طارت و خرجت من

البدن (شوقا الیها) ای الی تلک المناظر (و لتحملت) ای حملت نفسک (من مجلسی هذا) و انت تسمع الی هذه الاوصاف و تفکر فیها (الی مجاوره اهل القبور) و هذا کنایه عن الموت (استعجالا لها) ای طلبا لسرعه الوصول الی تلک النعم العجیبه، فان شده الشوق توجب موت الانسان. (جعلنا الله و ایاکم ممن سعی بقلبه) فان القلب اذا درک سعی، و بسعیه تسعی الجوارح (الی منازل الابرار، برحمته) متعلق ب(جعلنا).

خطبه ۱۶۵

[صفحه ۲۰]

فی الحث علی التالف، ثم فی زوال ملک بنی‌امیه، و ارشاد الناس للتمسک بالحق. (لیتاس) ای لیقتدی (صغیرکم بکبیرکم) فان الکبراء اکثر حکمه و درایه و تجربه، فاذا تاس بهم الصغراء، کان اسهل لیسر فی مرافق الحیاه، و آمن من الخطر (و لیراف کبیرکم بصغیرکم) لیاخذ بیده حتی یرد مورد الرجال، و یستغنی عن المعاون و المرشد (و لا تکونوا کجفاه الجاهلیه) جمع جاف، من جفی یجفو، و هو الغلیظ الظالم، فان النفوس اذا لم ترفق بالدین و الفضیله جفت و غلظت (لا فی الدین یتفقهون) حتی یعلوا الاحکام (و لا عن الله یعقلون) ای یاخذون الشریعه و المنهج، انهم. (کقیض بیض) القیض، هی: القشره العلیا الیابسه علی البیضه (فی اداح) جمع ادحی- کلجی- و هو مبیض النعلم فی الرمل، تدحوه برجلها لتبیض فیه، فان الانسان المحرم اذا مر فی الاداحی فرای فیها بیضا احتمل امرین: الاول: ان تکون تلک البیوض للقطاء فلا یجوز کسرها، للمحرم، و اذا ابقی علیها یحتمل ان تکون للثعابین فیخرج منها... الذی یلدغه (یکون کسرها وزرا) و اثما، او المراد کسر بیض القطا مطلقا وزر، و ان لم یک الانسان محرما لانه اذیه للحیوان و هو مکروه فی الشریعه. (و یخرج حضانها) ای تحضن البیض و ابقائها (شرا

) و هذا مثال للانسان الذی له صوره انسانیه، و باطن ملیء بالشرور، فان فی کل من ابقائه و اهلاکه احتمال الخطیء فاذا اهلکه الوالی احتمل الاثم، بسبب عدم کونه ذا شر- و ان ابقاه احتمل ان یخرج منه شرور و اثام توجب افساد الناس و اهلاکهم.

[صفحه ۲۱]

فی احوال بنی‌امیه (افترقوا) ای المسلمون (بعد الفتهم) فی ظاهر الاسلام (و تشتتوا عن اصلهم) ای القاعده الاولیه فی الاسلام، من الائتلاف، حیث قال سبحانه: (و لا تنازعوا فتفشلوا و تذهب ریحکم) و قال: (و اعتصموا بحبل الله جمیعا، و لا تفرقوا) (فمنهم) ای بعض المسلمین (آخذ بغصن) من اغصان الایمان، و المراد به الموالی لهم (اینما مال) ذلک الغصن (مال معه) و هم شیعه الامام التابعون له حیث سار ساروا، و فی الکلام تقدیر: ای و منهم من لیس کذلک، لکنه اکتفی عن ذکره بقرینه السابق. (علی) ان هذا التفرق لا یبقی الی الابد بل (ان الله تعالی سیجمعهم) ای المسلمین (لشر یوم لبنی‌امیه) قیل ذلک اشاره الی اجتماع المسلمین لمحاربه بنی‌امیه. فی زمن (مروان الحمار) حیث نزهوا الملک عنهم ثم استبد به بنوالعباس (کما تجتمع قزع الخریف) هی القطع المتفرقه من السحاب، واحدتها قزعه بالتحریک، و تخصیص الامر بالخریف، لان التراکم فی سحاب الخریف اکثر (یولف الله بینهم) ای بین المسلمین، و لا یخفی ان الاسناد الیه سبحانه لا یدل علی حسن العمل، فقد قال سبحانه فی احوال (بخت‌النصر) الکافر، و جنوده: (بعثنا علیکم عبادا لنا اولی باس شدید) و یحتمل ان یکون للعمل و

جهان، الخیر فی انقضاضهم علی بنی‌امیه، و الشر فی کونه بدون امام معصوم. (ثم یجعلهم رکاما) هو المتراکم بعضه علی بعض (کرکام السحاب) الذی یجتمع بعضه علی بعض (ثم یفتح لهم) ای للمسلمین (ابوابا) ای یهییء لهم وسائل الانقضاض علی دوله بنی‌امیه (یسیلون من مستثارهم) ای موضع انبعاثهم ثائرین، و لعل المراد بذلک الموضع (خراسان) حیث ثارت الثائره من هناک بقیاده ابی‌مسلم الخراسانی (کسیل الجنتین) و هو سیل العرم، المذکور فی القرآن الحکیم، بقوله: (جنتان عن یمین و شمال) ثم قال: (فارسلنا علیهم سیل العرم) و قد کان سیلا شدیدا لم یبق لهم شیئا الا القلیل القلیل (حیث لم تسلم علیه) ای علی السبیل، و الاتیان ب (علی)

للاشاره الی انه لا یقف امام السیل، بان یکون صامدا ضررا علی السیل (قاره) ای المستقر من الارض المنبسطه، او المراد عین قاره، ذات قرار، فان السیل یکتسح کل شیء امامه. (و لم تثبت علیه) ای علی السیل (اکمه) هی المرتفع من الارض (و لم یرد سننه) ای جری السیل (رص طود) الطود الجبل، و الرص تلاصق بعض الاطواد ببعض (و لا حداب ارض) جمع حدب بالتحریک، و هو ما غلظ من الارض و ارتفع، فاذا جاء سیل الثائرین لاکتساح بنی‌امیه (یزعزعهم الله) ای یقلعهم و

یفرقهم- و ضمیر المفعول لبنی‌امیه- (فی بطون اودیته) ای مسالک الاختفاء فی الارض، فکل واحد منهم یفر الی مجهله من الارض (ثم یسلکهم ینابیع فی الارض) یتسربون فی باطن الارض اختفاء من سلطات آل‌عباس، کما یختفی الماء و یتسرب فی باطن الارض، و یحتمل ان یکون الضمیر فی (یزعزهم) و (یسلکهم) الی مناویء آل‌امیه، ای انهم یحتفون فی اول امرهم، و یجرون من هنا و هناک باختفاء کالینابیع، حتی یظهروا و یثوروا ضد الامویین. (یاخذ بهم) ای بسبب هولاء الثائرین (من قوم) و هم بنوامیه (حقوق قوم) و هم الهاشمیون فقد اکثروا فی آل‌امیه من القتل و اراقه الدماء فی قضایا معروفه (و یمکن لقوم) و هم آل‌عباس (فی دیار قوم) و هم آل امیه (و ایم الله) حلف به سبحانه (لیذوبن) ای یضمحلن، کما یذوب الجلید (ما فی ایدیهم) ای ایدی الامویین من الملک و السلطه (بعد العلو) لهم (و التمکین) علی السلطه (کما تذوب الالیه) هی الشحمه التی فی ذیل الغنم (علی النار) حتی لا یبقی منها شیء یذکر- و قد کان کما اخبر الامام علیه‌السلام-

[صفحه ۲۴]

(ایها الناس لو لم تتخاذلوا عن نصر الحق) التخاذل، هو ان یتحرک بعضهم بعضا، فلا یجتمعون لنصره الحق (و لم تهنوا) من الوهن بمعنی الضعف (عن توهین الباطل) ای تضعیفه و تحطیمه (لم یطمع فیکم من لیس مثلکم) فی الدین و الایمان، ای الکفار و المنافقین (و لم یقومن قوی) الان (علیکم) ای لم یتمکن من ان ینشر قوته علیکم (لکنکم تهتم) ای تحیرتم فی الامر لا- تسیرون فی الطریق الصحیح (متاه بنی‌اسرائیل) ای مثل تیه بنی‌اسرائیل الذین ضلوا فی الصحراء، فبقوا اربعین سنه فی التیه، لانهم خالفوا امر الله سبحانه فی دخول الارض المقدسه، و اخراج الکفار منها. (و لعمری) قسم بنفسه الشریفه (لیضعفن لکم التیه من بعدی) ای یتضاعف الحیره فی الامر، و عدم معرفه الطریق المنجح (اضعافا) ای اضعاف تیهکم فی زمانی. و ذلک (ب) سبب (ما خلفتم الحق وراء ظهورکم) ای لم تعتنوا به (و قطعتم الادنی) الی الله و الرسول و الاحکام- و هو الامام علیه‌السلام- حیث خالفوه (و وصلتم الابعد) و هو الشیطان او قرناء السوء. (و اعلموا انکم ان اتبعتم الداعی لکم) یعنی: نفسه الکریمه، حیث کان یدعوهم الی الرشاد (سلک بکم منهاج الرسول) صلی الله علیه و آله و سلم (و کفیتم موونه الاعتساف) ا

لشده و الصعوبه، فی الامور الدنیویه و الاخرویه، ای لا تلحقکم ما تلحقکم الان من المصاعب و المتاعب (و نبذتم) ای طرحتم (الثقل الفادح) ای الثقیل (عن الاعناق) و المراد به، المشاکل التی تنتابهم، فان المنهاج الاسلامی کفیل بحل جمیع مشاکل الانسان.

خطبه ۱۶۶

[صفحه ۲۶]

فی اوائل خلافته، و فیها النصح و الارشاد، و التحذیر من الموت بلا عده (ان الله تعالی انزل کتابا هادیا) یهدی الناس الی سبل الحق و السعاده، و المراد به القرآن الحکیم (بین فیه الخیر و الشر فخذوا نهج الخیر) ای طریقه (تهتدوا) ای تصلوا الی المطلوب، فان الهدایه قد تاتی بهذا المعنی، کما تاتی بمعنی ارائه الطریق (و اصدفوا) ای اعرضوا (عن سمت الشر) ای جهته (تقصدوا) ای تستقیموا، ادوا (الفرائض الفرائض) التکرار للتاکید و للترکیز فی الذهن (ادوها الی الله) کان العمل بها اداء الیه سبحانه تشبیها بالمحسوسات (تودکم الی الجنه) ای توصلکم الیها (ان الله حرم حراما) المراد به الجنس (غیر مجهول) اذ قد بین فی الکتاب و السنه (و احل حلالا-) ای جنس المحللات (غیر مدخول) ای لیس بمعیب، بخلاف المحرمات التی هی عیوب و نقائص (و فضل حرمه المسلم) ای احترامه

(علی الحرم کلها) فلا حرمه اعظم من حرمه المسلم. (و شد بالاخلاص و التوحید حقوق المسلمین) ای جعل حقوق المسلمین مرتبطه باخلاصهم لله و توحیدهم له، حتی ان منهم من اذا کان لم یخلص او لم یوحد- فرضا- لم یکن له حقوق (فی معاقدها) ای مواضعها من الذمم فذمه الناس رهینه بحق مسلم اخلص لله وحده (فالمسل

م من سلم المسلمون من لسانه) فلا یسب و لا یغتاب و لا یفتری و هکذا (و یده) فلا یبسطها الی احد بسوء (الا بالحق) کلعن یستحق اللعن، و قتل من یستحق القتل، و هکذا. (و لا یحل اذی المسلم الا بما یجب) فی الشریعه، کاجراء الحدود علیه، فانه و انکان موجبا لاذاه، الا انه غیر محظور لان اجراء الحدود واجب، و اذا جمعیت هذه الجمل کانت هکذا (المسلم المخلص الموحد محترم، لا یجوز تناوله بید او لسان، الا بالحق)، و هذا من مصادیق الحرام غیر المدخول، فکانه مثال له. (بادروا) ای اسرعوا فی (امر العامه) ای عامه ذوات الارواح، و المراد بالمبادره لذلک الامر الاستعداد له (و خاصه احدکم) ای ان ذلک الامر العام یخص کل واحد منکم (و هو الموت) فانه عام لکل ذی روح، و خاص لکل انسان، فاعلموا له- و هو معنی المبادره- (فان الناس) الذین ذهبوا الی الاخره (امامکم) ساروا فی هذا المسیر (و ان الساعه تحدوکم من خلفکم) ای تزجرکم للاسراع نحوها، و المراد بالساعه یوم القیامه، و تحدوکم، کنایه عن سرعه فناء الدنیا. (تخففوا) عن الاثام، و لا تثقلوا کواهلکم بالمعاصی (تلحقوا) بالرجال الصالحین الذین سبقوا الی الجنات کما ان المسافر اذا تخفف، لحق بالقافله، و وصل الی المنزل. (فا

نما ینتظر باولکم) الذی مات (آخرکم) الذی لم یمت بعد، یعنی ان الناس انما ینتقلون الی المحشر، اذا مات الکل، فمنع من تقدم عن الحضور فی المحشر انما هو لاجل ان یلحق بهم الباقون، فیحشر جمیعهم فی وقت واحد (اتقوا الله) ای خافوه (فی عباده) فلا تفعلوا بهم شرا مما نهی الله عنه (و بلاده) فلا تفسدوا فیها (فانکم مسئولون حتی عن البقاع) جمع بقعه، کیف کنتم بها هل عمرتموها ام خربتموها (و البهائم)، هل قمتم بواجبهم من النفقه و السکن و کف الاذی عنهم، ام بالعکس من ذلک؟ (اطیعوا الله و لا تعصوه) فان فی الاطاعه السعاده و فی العصیان الشقاوه (و اذا رایتم الخیر فخذوا به) ای اعلموه (و اذا رایتم الشر فاعرضوا عنه) ای اترکوه، و المراد بالرویه العلم.

خطبه ۱۶۷

[صفحه ۲۹]

بعد ما بویع بالخلافه، و قد قال له قوم من الصحابه، لو عاقبت قوما ممن اجلب علی عثمان، ای جمع الانصار و الاعوان لقتل عثمان؟ فقال علیه‌السلام: (یا اخوتاه انی لست اجهل ما تعلمون) بمن اجلب، و ماذا یستحقون، و قد کان الامام علیه السلام یعلم عدم استحقاقهم للقتل، اذ کان هذا هو الجزاء الطبیعی لبدع عثمان، التی ملات الافاق، کما ان هذا الطلب کان سخیفا، اذ لو اراد الامام قتل مائه الف ثائر و تادیبهم و فیهم عائشه و طلحه و الزبیر و من الیهم، لم یکن له من یعینه فی هذا الامر، و انحلت عری الاسلام لکن الامام اکتفی فی جوابهم، بالامر الثانی، دون الاول، لانه لم یرد ان یزید الفتنه وقودا، بتقریر انه کان ایضا یری انحراف عثمان و بدعه (و لکن کیف لی بقوه) التادیب للثائرین؟ (و القوم المجلبون) الذین اجلبوا علی عثمان (علی حد شوکتهم) ای قوتهم السابقه. (یملکوننا و لا نملکهم) فان ازمه الامور بایدیهم، و هم مرموقون عند المسلمین مما لا یمکن التعرض لهم باذی (و هاهم هولاء) طلحه و الزبیر و عائشه و عبدالله و محمد (قد ثارت معهم) ضدی (عبدانکم) جمع عبد، فان کثره من عبید المسلمین اخذوا ینصرون الجمل تخلصا من موالیهم (و التفت الیهم اعرابکم) اهل

البوادی طمعا فی الغزو و املغنیمه (و هم خلالکم) ای فی ثنایامکم و ما بینمکم (یسومونکم ما شاووا) من العذاب، من سامه خسفا اذا اذله و اذاه (و هل ترون موضعا لقدره) منی (علی شیء تریدونه)؟ و هو معاقبه المجلبین علی عثمان، و الاستفهام للانکار. (ان هذا الامر) ای تحرک الثائرین ضدی (امر جاهلیه) فکما ان الجهل و الطمع کانا یقودان الناس فی زمن الجاهلیه الی الحرکه و الغزو،

کـذلک حرکـا هولاـء اعصـات ضـدی، ممـا لاـ اقـدر معه من التـادیب- لو کان الملازم التادیب فرضا-. (و ان لهولاء القوم) العصات (مـاده) ای عونا و مـددا من طلاب الریاسه کمعاویه و من الیه (ان الناس من هـذا الامر) ای امرالعاقبه لقتله عثمان (اذا حرک) بان اردنا الشـروع فیه (علی الاـمور) ای اقسـام (فرقه تری ما ترون) من لزوم معاقبه قتله عثمان (و فرقه تری ما لا ترون) و هـم الثائرون و من الیهم ممن کـان یری عثمـان واجب القتـل، لبـدعه و ضـلالاته (و فرقه لاـ تری هـذا و لاـ ذاک) و انما هو حیاد فی الامر، لا یخصه امر الفتنه اطلاقـا (فاصبروا حتی یهـدا الناس) ای یسـکنوا من فورتهم (و تقع القلوب مواقعها) الصـحیحه بان تاخـذ التروی و التـدبر، لا العواطف الجائشه و المیول الوقتیه التی ترافق الثورات دائما. (و توخذ

الحقوق مسمحه) فکان الحقوق جادت بنفسها علیهم، فاخذوه، من اسمح اذا جاد (فاهدووا عنی) و لا تکلفونی ما لیس لی، و لا ظرف یقتضـیه (و انظروا مـا ذا یـاتیکم به امری) ای بمـاذا یـاتی الیکم من اوامری. (و لاـ تفعلـوا فعله تضـعضع قـوه) ای تحرکهـا و تضـعفها، بانشقاق جدید و اختلاف بین الناس (و تسقط منه) المنه بمعنی القدره (و تورث و هنا) ای ضعفا (و ذله) لکم، لان الضعیف لابد و ان یذل (و سامسک الامر) ای اخذه علی علامه (ما اسـتمسک) بنفسه، ای لا اشتت المسلمین، ما دام هم متماسکون، لا فرقه بینهم. (و اذا لم اجـد بـدا) ای علاجا، للطامعین کطلحه و الزبیر (فاخر الـدواء الکی) ای اقاتلهم، ان بقوا یفسدون و یحرضون و یفرقون. و هذا مثال یضرب للمریض الذی لا یبرء، فان آخر العلاج الکی بالنار- مما هو معروف-.

خطبه ۱۶۸

[صفحه ۳۲]

(ان الله بعث رسولا هادیا بکتاب ناطق) ای مع کتاب ینطق بما هو الحق (و امر قائم) ای منهاج لجوانب الحیاه، قائم فی الناس، لصلاح، و کونه قائمـا، امـا بالمجـاز المشـارفی، و اما المراد قائم فی زمان تکلمه علیهالسـلام و الا فالمنهاج لم یکن قائما حین البعث (لا یهلک عنه) ای بعـد الرسـول و الکتـاب (الاـ هالـک) ای من فی طبعه اعوجـاج و تسـمیته هالکـا مجاز بالمشـارفه، نحـو من قتـل قتیلاـ (و ان المبتـدعات) ای الاشـیاء الجدیـد ه التی نهی عنهـا الاسـلام ثم عمـل به النـاس (المشـبهات) بالـدین، و لیست منه (هن المهلکـات) ای الموجبات للهلکه (الا ما حفظ الله منها) استثناء منقطع، الا ما حفظ الله الانسان منها، فلا تکون سببا لهلاک الانسان المحفوظ (و ان فی سلطـان الله) ای فی منهاجه، او فی السـلطه التی جعلها للائمه و نوابهم (عصـمه لامرکم) فانها تحفظکم من الزله و الانحراف. (فاعطوه) ای الله سـبحانه (طاعتکم) ای اطیعوه (غیر ملومه) ای طاعه لا تلام، بسـبب کونها مشوبه بالنفاق، و ما اشبه (و لا مستکره بها) بان تکون الطاعه عن خوف و رجاء، لا عن کره و اجبار من الناس و ملاحظه لهم (و الله لتفعلن) الذی قلت من الطاعه الخالصه النابغه من الایمان (او لینقلن الله عنکم سلطان ا

لاسـلام) الی الاجانب، کما نری الان، ان لا سـلطه للمسـلمین، و انما السـلطه للکفار (ثم لا ینقله) ای السـلطان- و هو جائز الامرین فی التـذکیر و التـانیث- (الیکم ابـدا) فلا ترجع السـلطه الیکم (حتی یارز الامر) ای یرجع الامر (الی غیرکم) (حتی) غایه لقوله: (لینقلن) و (ثم) تاکید لذلک، و لذا جیء مقدما علی (حتی) و لا یخفی ان المراد عدم الرجوع مادام هم تارکین للاسلام.

[صفحه ۳۳]

(ان هولاء) یریـد علیهالسـلام: اصـحاب الجمل (قد تمالووا) ای اتفقوا و تعاونوا (علی سـخطه امارتی) ای کراهتها، و عدم الرضا بها (و ساصبر ما لم اخف علی جماعتکم) ای جماعه المسلمین ان یتفرق بسبب فسادهم و افسادهم. (فانهم ان تمموا علی فیاله هذ الرای) ای علی ضعفه، و المراد بهذا الرای، رایهم حول الامام علیهالسلام (انقطع نظام المسلمین) مما یوجب التفرقه، و هی منهیه، بالاضافه الی ذلـک دفع لحق ذی الحق، الـذی هو الخلاـفه الاـلهیه المقرره للامـام علیهالسـلام (و انما طلبوا) هولاء طلحه و الزبیر و عائشه و اتباعهم (هذه الدنیا حسدا لمن افائها الله) ای ارجعها الله (علیه) و هو الامام علیهالسـلام، فان الدنیا کانت له- حسب الخلافه الرعیه، و سلبها عنه

الثلاثه، ثم رجعت الیه (فارادوا رد الامور علی ادبارها) ای ارجاع امر الاسلام جاهلیه تتحکم فیه الکبریاء و الحسد و طمع السلطه مما کانت قبل الاسلام، و نهی عنها القرآن و الدین. (و لکم) ایها المسلمون (علینا) یقصد علیه‌السلام الخلیفه (العمل بکتاب الله تعالی و سیره رسول الله صلی الله علیه و آله و سلم) ای سنته التی هی فعله و قوله و تقریره (و القیام بحقه) ای حق الرسول صلی الله علیه و آله و سل

م و هو الجد لترویج الاسلام، و ترکیز دعائمه (و النعش) ای الرفع، من نعشه اذ ارفع (لسنته) ای سنه الرسول صلی الله علیه وآله و سلم، و قد فعل الامام کما قال، فانه فی زمن الرسول اکان السبب الثانی لرفع رایه الاسلام بجهاده و فتوحاته، التی لوها لم یکن من الاسلام اثر و فی زمن الخلفاء کان الرقیب الناظر علی تحریفاتهم، و لما انتهی الامر الیه حارب المنحرفین داخل الاسلام و اوضح منهاج الاسلام حتی انه لو لم یکن، لکان الاسلام الیوم وجه غیر وجهه الواقعی الذی اراده الله و الرسول صلی الله علیه و آله و سلم.

خطبه ۱۶۹

[صفحه ۳۶]

(ارایت) ای اخبرنی (لو ان الذین ورائک بعثوک رائدا) الرائد هو الذی یتقدم القافله لیرتاد لهم المکان ذا الشعب و الماء و القابل للسکنی (تبتغی لهم مساقط الغیث) جمع مسقط، ای محل سقوط الامطار و هو کنایه عن المحل الموجود فیه الماء (فرجعت الیهم و اخبرتهم عن الکلاء) ای العشب (و الماء) و انها فی المکان الکذائی (فخالفوا) اولئک القوم معک و لم یذهبوا الی المحل الذی رایت بل ذهبوا (الی المعاطش) المحلات الخالیه عن الماء الموجبه للعطش، جمع معطش، و هو محل العطش (و المجادب) جمع مجدب، هو محل الجدب، مقابل الخصب، الذی لا کلاء فیه (ما کنت صانعا)؟ هل توافقهم حتی تهلک او تترکهم؟ (قال) کلیب (کنت تارکهم و مخالفهم) فاذهب (الی الکلاء و الماء) فان الانسان العاقل یطلب حیاه نفسه، و یخالف من یطلب الهلاک (فقال علیه‌السلام: فامدد اذا یدک) لتبایعنی لانک عرفت ان الحق معی، و حال قومک لا یخلوا اما من قبول امری فنعم الوفاق، و اما من رفضی، فانت قلت انما تتبع موضع الماء لا موضع الهلاک، و فی مخالفتی هلکه، بعد ما تبین الحق لک. (فقال الرجل فو الله ما استطعت ان امتنع) عن بیعته علیه‌السلام (عند قیام الحجه علی) بانه علی الحق، و اعدائه علی الباط

ل (فبایعته علیه‌السلام). (و الرجل یعرف بکلیب الجرمی).

خطبه ۱۷۰

[صفحه ۳۷]

(لما عزم علی لقاء القوم بصفین) و هو دعاء، و دعوه لاصحابه علی القتال. (اللهم رب السقف المرفوع) المراد به السماء (و الجو المکفوف) الذی کف عن الارض فلا یسقط علیها، و المراد عدم سقوط اجرام الجو (الذی جعلته مغیضا للیل و النهار) الجو منبع الضیاء و الظلام و المغیض، مشتق من غاض الماء اذا ذهب فی الارض و اختفی، فکان النور و الظلمه، یتسربان فی الجو، فی کل لیل و نهار (و مجری للشمس و القمر) فان الفضاء محل لجریان الشمس و القمر و سیرهما (و مختلفا) ای محل اختلاف، و الاختلاف بمعنی التردد ذهابا و ایابا (للنجوم السیاره) التی تسیر فی الفلک، کزحل و المشتری و عطارد (و جعلت سکانه) ای سکان الجو (سبطا) ای جماعه، فان السبط بمعنی الامه (من ملائکتک لا یسامرن من عبادتک) سام بمعنی مل، فان الملائکه لا تمل من العباده. (و رب هذه الارض التی جعلتها قرارا للانام) ای مقرا لهم، فانه لو لا الجاذبیه لم تستقر الاشیاء علی الارض (و مدرجا) ای محل درج و حرکه (للهوام) جمع هامه و هی الحیوانات الصغیره کالفاره و الحیه و ما اشبه (و الانعام) جمع نعم، و هی الابل و البقر و الغنم (و) ل (ما لا یحصی) ای لا یتمکن الانسان من احصائه (مما یری و مما لا یری

) من الاشیاء الموجوده فی الارض، او هو عطف علی (هذه) ای (رب ما لا یحصی). (و رب الجبال الرواسی) جمع راسیه، و هی الثابته علی الارض (التی جعلتها للارض اوتادا) ای کالوتـد الـذی یحفظ الالواح بعضـها ببعض، فان الجبال تحفظ الارض عن الاضـطراب و التفکک (و للخلق اعتمادا) فان الانسان یعتمـد بالجبل لـدی الخوف من العـدو او السـیل او ما اشـبه (ان اظهرتنا علی عـدونا ای جعلت النصـر لنـا (فجنبنا البغی) ای الظلم، فان العسـکر الظافر غالبا یظلم المغلوبین (و سـددنا للحق) ای لان نعمل به (و ان اظهرتهم علینا) بان غلبنا، و کان النصر لهم (فارزقنا الشهاده) ای الموت فی سبیلک (و اعصمنا) ای احفظنا (من الفتنه) بمعنی الانحراف عن سنن الاسلام، فان الامه المغلوبه غالبا تتبع الامه الغالبه فی آدابها و ملوکها، بل و دینها. ثم توجه الامام علیه‌السـلام، الی اصحابه یحرضهم علی القتال بقوله: (این المـانع للـذمار) الـذمار ما یلزم علی الانسان حفظه من اهل و عشیره و ما اشـبه، و هـذا اسـتفهام بمعنی التحریض، فانهم ان انهزموا صارت عشیرتهم و اهلهم مطمعا للاعـداء (و الغائر) من غار علی زوجته او اهله ان یمسـهم احـد بسوء (عند نزول الحقائق) ای النوازل الثابته، فانها حقیقه لا مجاز، و تطلق ع

لی الحرب کمـا قال علی‌الاکبر علیه‌السـلام: (الحرب قـد بانت لها حقائق). (من اهل الحفاظ) بیان للمانع و الغائر، ای الـذین لهم حفظ لاـهلهم و کرامتهم (العـار ورائکم) ان تقاعسـتم حتی هزمتم، فـان عار الهزیمه یبقی علی الانسان الی الابـد (و الجنه امامکم) فان قتلتم کان مصیرکم الجنه، فلا تشتروا العار، و لا تبیعوا الجنه، بالضعف و الانهزام.

خطبه ۱۷۱

[صفحه ۴۰]

(الحمد لله الذی لا تواری عنه سـماء سـماء) ای الا تسـبب الاجرام السـماویه عدم مشاهدته سبحانه لاجرام اخر، فانه لا یحجب حاجب شیئا، کما یحجب عندنا (و لا ارض ارضا) فالارض الوسط لا تحجب الارض البعیده، فان رویته سبحانه عامه لکل شیء.

[صفحه ۴۰]

فی قصه الشوری (و قال قائل: انک علی هذا الامر یابن ابی‌طالب لحریص) ای امر الخلافه، و قد کان القائل سعد بن ابی‌وقاص، و لقد کان هذا الکلام منه، لرغبته عنه علیه‌السـلام، و الا فعثمان کان اکثر حرصا، اذ قبل الشرط، و الامام لم یقبل الشرط (فقلت بل انتم و الله لاحرص) منی (و ابعـد) عن هذا الامر (و انا اخص) بهذا الامر لانه لی بنص الرسول صـلی الله علیه و آله و سـلم (و اقرب) الی الرسول منکم، او اقرب الی هـذا الاـمر (و انمـا طلبت حقا لی) فان الخلافه کانت حق الامام بنص الله و الرسول صـلی الله علیه و آله و سـلم (و انتم تحولـون بینی و بینه، و تضـربون وجهی دونه) کنـایه عن منعهم له علیه‌السـلام من الوصول الی حقه، بالالاـعیب الـتی لعبوهـا عند الشوری، کما هو مشـهور فی التواریـخ. (فلما قرعته) ای قرعت القائل، و اصل القرع الضـرب بالعصـی للتادیب (بالحجه فی الملاء) ای الجماعه (الحاضـرین هب) ای انتبه او بهت (لا یدری ما یجیبنی به) لانه افحم. ثم توجه الامام الی الله سـبحانه، شاکیا له حاله، و هضم هولاـء له، حسـدا و بغیا، فقال: (اللهم انی اسـتعینک) ای اطلب عونک و نصـرتک (علی قریش و من اعانهم) فی غصب حقی (فانهم قطعوا رحمی) فان من مصادیق قطع الرحم الحیلو

له بین الانسـان و بین حقه الشـرعی (و صـغروا عظیم منزلتی) فـان منزله الخلاـفه الموهوبه للامام من الله، لم یابهوا بها، بل جعلوا الامام کاحـدهم (و اجعلوا علی منـازعتی امرا) ای المنـازعه معی فی امر (هو لی) و المراد بـذلک الاـمر الخلاـفه (ثم قالوا الا ان فی الحق ان تاخـذه) ای هـذا الامر، فانهم کانوا معترفین بفضل الامام (و فی الحق ان تترکه) قالوا هـذا بعـد ان اتفقوا علی عثمان، و قالوا ذلک قبل الاتفاق علی عثمان، فقد ارادوا بیعه الامام بشـرط ان یقبل العمل بسیره الشیخین، لکن الامام لما ابی ردوه علی عثمان، و قالوا مقالتهم الثـانیه، و فی بعض النسـخ (ناخـذه) بـالنون، فالجملتان فی مفاد واحـد، ای ان الحق اخـذنا للخلافه، و ترکک لها، و علی ای فکلامهم اعظم من عملهم اجراما.

[صفحه ۴۲]

(منها فی ذکر اصحاب الجمل) طلحه و الزبیر و ابناهما محمد و عبدالله. (فخرجوا) من المدینه (یجرون حرمه رسول الله صلی الله علیه و آله و سلم) ای عائشه (کما تجرا الامه عند شرائها) فان الامه تجر بلا احترام، و هکذا فعلوا بعائشه (متوجهین بها الی البصره) و قد ارادوا بذلک قطع سلطه الامام من العراق فاذا انضم الی ذلک قطع سلطته من الشام، سهل امره، و تمکن العاصیان من الوثوب علی الحکم، و تنحیه الامام الی جانب الانزواء (فحبسا) ای طلحه و الزبیر (نسائهما فی بیوتهما) احتراما منهما لنسائهما (و ابرزا) ای اظهرا فی الملاء (حبیس رسول الله صلی الله علیه و آله) و سلم ای عائشه التی کانت محبوسه، لا یجوز لاحد ان یقتربها احتراما للرسول، کما قال سبحانه: (و لا ـ تنکحوا نسائه من بعده) و هذا التعبیر للدلاله علی کثره احترامها قبل الحرکه، و مع ذلک انهما لم یحترما الرسول فی امرها (لهما و لغیرهما) متعلق بابرزا. (فی جیش ما منهم رجل ما منهم رجل الا و قد اعطانی الطاعه) فهم قد خانوا البیعه (و سمح لی بالبیعه) السماح هو الاعطاء عن نیه صادقه (طائعا غیر مکره) فلم یکن اکراه، حتی یعتذروا بان البیعه لم تکن شرعیه (فقدموا) ای الجیش (علی عاملی بها) ای

بالبصره و هو عثمان بن حنیف (و خزان بیت المال المسلمین) ای الحفظه لبیت المال، فان بیت المال کان فی محل و کان فی حواله حفظه یحفظونه عن الصراق و من الیهم (و غیرهم من اهلها) ای اهل البصره (فقتلوا طائفه) منهم (صبرا) هو القتل فی غیر میدان القتال، بان یحبس الشخص ثم یجرح فی دفعات حتی یقتل، و قد یطلق علی مطلق من یجرح دفعات لانه لیس قتلا دفعیا (و طائفه غدرا) بان اعطوهم الامان ثم قتلوهم. (فو الله لو لم یصیبوا من المسلمین الا رجلا واحدا متعمدین لقتله) ای قاصدین قتله، بان لم یکن خطائا او شبه خطاء (بلا جرم جره) مما یستحق به القتل (لحل لی قتل ذلک الجیش کله اذ حضروه فلم ینکروا) فانهم داخلون فی عموم قوله: (انما جزاء الذین یحاربون الله و رسوله و یسعون فی الارض فسادا ان یقتلوا) و قد قال الرسول صلی الله علیه و آله و سلم للامام علیه‌السلام: (حربک حربی) فی حدیث مشهور عند الفریقین. و من المعلوم ان الراضی بفعل احد شریک له، فالجیش بقتلهم واحدا فی مقابل الامام علیه‌السلام کانوا محاربین للامام (و لم یدفعوا عنه بلسان و لا ید) مما یخرجهم عن المحاربین للامام، فان المدافع لیس محاربا (دع ما انهم) (ما) زائده لتزیین الکلام (قد قتلوا من المسل

مین مثل العده التی دخلوا بها) ای بتلک العده (علیهم) ای ان قتلهم مسلما واحدا یبیح لی قتل جمیعهم، فکیف اذا قتلوا کثیرا بقدر الجیش الذی جائوا لقتلهم؟ فان ذلک مما یجعل قتل جمیعهم اهون فی نظر الشریعه.

خطبه ۱۷۲

[صفحه ۴۵]

و فیها ذکر المستحق للاخلافه، و بیان هوان الدنیا ابتدء علیه السلام بذکر الرسول صلی الله علیه و آله و سلم بقوله: (امین وحیه) فلا یزید و لا ینقص مما یوحی الیه (و خاتم رسله) فلا رسول بعده (و بشیر رحمته) ای انه صلی الله علیه و آله و سلم یبشر برحمه الله لمن آمن و اطاع (و نذیر نقمته) ای انه صلی الله علیه وآله و سلم ینذر بالنقمه و العذاب لمن کفر او عصی.

[صفحه ۴۵]

(ایها الناس ان احق الناس بهذا الامر) ای الخلافه (اقواهم علیه) ای اقوی الناس فی اداره الشئون الاسلامیه (و اعلمهم بامر الله فیه) ای ان یکون اعلم الناس باوامر الله و نواهیه فی باب هذا الامر الذی هو اداره شئون المسلمین (فان شغب شاغب) بعد ذلک، بان کان الوالی متصفا بما یلزم فیه، ثم یهج الفساد احد (استعتب) ای طلب منه الرضا بالحق (فان ابی) من الرضوخ و الخضوع (قوتل) حتی یفیء الی امر الله سبحانه، ثم بین الامام علیه‌السلام خطل ما کان معاویه یعتذر به من ان الامام علیه‌السلام لم ینصبه جمیع المسلمین و انما نصبه اهل المدینه و من الیهم فقط، فلیست خلافته بالاجماع، بقوله: (و لعمری) ای اقسم بنفسی (لئن کانت الامامه لا تنعقد حتی

یحضرها عامه الناس) ای جمیع المسلمین (فما الی ذلک سبیل) اذ کیف یمکن حضور عامه المسلمین، و الادلاء برایهم (و لکن) علی مبنی کون الامامه بالاجماع- علی فرض التسلیم، لا بالنص، کما هو الواقع- (اهلها) ای اهل الامام، و هم الذین بیدهم الحل و العقد، من المسلمین المحتفین بالخلیفه (یحکمون علی من غاب عنها) بمعنی انهم اذا حکموا ثبت حکمهم علی الغائبین (ثم) بعد الحکم (لیس للشاهد) الحاضر (ان یرجع) عما اختاره

(و لا للغائب ان یختار) غیر من اختارته اهل الحل و العقد. (الا) فلینتبه السامع (و انی اقاتل رجلین) ای احد طائفتین (رجلا ادعی ما لیس له) کمعاویه الذی یدعی الخلافه (و آخر منه الذی علیه) کطلحه و الزبیر الذین منعا الذین منعا الطاعه التی هی علیهما، بعد مبایعتهما للامام.

[صفحه ۴۶]

(اوصیکم بتقوی الله) ای الخوف منه فی جمیع الامور (فانها خیر ما تواصی العباد به) ای اوصی بعضهم بعضا، اذ هو سبب سعاده الدنیا و الاخره (و خیر عواقب الامور عند الله) ای ان اواخر ااالامور، خیرها التقوی، لکن ذلک عند الله سبحانه، اذ خیر اواخر الامور عند الناس المنصب الرفیع و المال الکثیر و ما اشبه. (و قد فتح باب الحرب بینکم و بین اهل القبله) ای المسلمین الذین یصلون الی القبله، و هم اصحاب الجمل و صفین و النهروان (و لا یحمل هذا العلم) ای علم الحرب مع هولاء المنحرفین (الا اهل البصر) بالدین حتی لا یغره کونهم اهل قبله فی ترک قتالهم (و الصبر) بان یصبر (بالاضافه علی الصبر علی الحراب) علی کلام الناس و لومهم. (و العلم بمواضع الحق) حتی یعلم انه یجب جهاد المخالف للحق، و ان کان فی الظاهر لابسا ثوب الحق (فامضوا لما تومرون به) من جهاد هولاء (وقفوا عند ما تنهون عنه) من الکف عن الحرب و ما اشبه، حینما تقتضی المصلحه ذلک و ینهاکم الامام (و لا تعجلوا فی امر) من الاقدام او الاحجام (حتی تتبینوا) ای تحصلوا العلم بصواب ذلک الامر (فان لنا مع کل امر تنکرونه) و ترون لزوم حربه (غیرا) ای تغیرا، فلربما اقتصت المصلحه عدم قتاله او عدم ق

تله، کما لم یقتل الامام مروان و من الیه ممن اثاروا الفتن و استحقوا القتل لمصالح کا ن هو علیه‌السلام اعلم بها. و قوله: (فان) لبیان عله لزوم اطاعتهم للامام فی کل صغیر او کبیر. ثم عطف الامام سوق الکلام، لبیان حقاره الدنیا، و لزوم الزهد فیها

[صفحه ۴۸]

(الا و ان هذه الدنیا التی اصبحتم تتمنونها و ترغبون فیها) بان تبقون و تتمتعون بزخارفها و لذائذها (و اصبحت تغضبکم) مره لعدم حصول حاجاتکم و رغباتکم (و ترضیکم) مره باعطائکم ما تحتاجون (لیست بدارکم) التی تبقون فیها (و لا منزلکم الذی خلقتم له و لا الذی دعیتم الیه) دعوه بقاء و اقامه (الا و انها لیست بباقیه لکم) الی الابد (و لا تبقون علیها) فان کلا الطرفین یفترق عن الاخر، و کانه لو حظ سیر کل واحد فی اتجاه معاکس لاتجاه الاخر کالسائرین الذین یاخذ احدهما الیمین و الاخر الشمال، لا مثل الذی یسیر عن داره الذی یخص السیر به، دون الدار، و ذلک لان الانسان یفنی و الدنیا تفنی، و قد اخذ الشاعر هذا المعنی من الامام علیه‌السلام بقوله: فلا الدنیا بباقیه لحی و لا حی علی الدنیا بباق (و هی) ای الدنیا (و ان غرتکم منها) ای من نفسها، باظهارها الزینه و تحبیبها نفسها الیکم (فقد حذرتکم شرها) بارائتکم مصارع الناس و مختلف صنوف البلاء فیها (فدعوا غرورها لتحذیرها) ای الا تغتررو بزخارفها، لما تشاهدون من اهوالها و مصائبها (و) دعوا (اطماعها) ای الاطماع فیها (لتخویفها) ای تخویف الدنیا لکم عن البلایا (و سابقوا فیها) بالاعمال الصالحه

(الی الدار التی دعیتم الیها) و هی الاخره (و انصرفوا بقلوبکم عنها) ای اخرجوا قلوبکم عن الدنیا، حتی لا تحبوها و لا تتعلقوا بها (و لا یخنن) الخنین ضرب من البکاء یردد به الصوت فی الانف (احدکم) لفقد الدنیا (خنین الامه) ذکر الامه لان خنینها اکثر و اشد توجعا. حیث اجتمعت فیها انواع المذله (علی ما زوی) ای بعد (عنه) الضمیر عائد الی احدکم (منها) ای من الدنیا. (و استتموا نعمه الله علیکم) ای اطلبوا تمام النعم، بان یتفضل سبحانه بانعم زائده (بالصبر علی طاعه الله) فان من صبر اعطاه سبحانه کل خیر و وفقه لکل سعاده (و

المحافظه علی ما استحفظکم) ای طلب منکم حفظه (من کتابه) فانه امر بحفظ احکام الکتاب و اقامه حدوده. (الا و انه لا یضرکم تضییع شیء من دنیاکم) بان لم تبالوا بما ضاع منها من مال او جاه او ما اشبه (بعد حفظکم قائمه دینکم) ای الاحکام القائمه التی یجب العمل بها، فان الضرر البالغ هو ضرر الاخره، لا ضرر الدنیا، اذ انها الی نفاذ، فمهما کان الانسان واجدا فیها، یاتی یوم ینفک عن ما یوجد لدیه. (الا و انه لا ینفعکم- بعد تضییع دینکم- شیء حافظتم علیه من امر دنیاکم) فما فائده ما یزول؟. (اخذ الله بقلوبنا و قلوبکم الی الحق) دعاء فی صوره

خبر، ای اللهم وجه قلوبنا جمیعا الی الحق، لکی نطبق اعمالنا علیه (و الهمنا و ایاکم الصبر) بان یقوی فینا عزیمه الصبر لکی نصبر علی ترک الدنیا، و علی صعوبه العمل للاخره لنکون من الفائزین.

خطبه ۱۷۳

[صفحه ۵۰]

(فی معنی طلحه بن عبیدالله) ای مقصده من اثاره حرب الجمل، و قد قاله علیه‌السلام حین بلغه ان طلحه و الزبیر خرجا الی البصره، و هدد الامام بالقتال. (قد کنت و ما اهدد بالحرب) لما یعلمه الناس من شجاعتی و قوتی (و لا ارهب بالضرب) اذ علم الناس عدم خوفی من الضرب (و انا علی ما قد وعدنی ربی من النصر) فکما وعدنی سابقا، کذلک وعدنی حالا، یعنی ان الشجاعه الجسمیه و النفسیه، و النصره المعنویه کلتاهما معی، و مثلی لا یخاف من القتال حتی یهدد به. (و الله ما استعجل) طلحه (متجردا للطلب بدم عثمان) کانه سیف تجرد عن غمده، و ذلک لانه اظهر ما فی قلبه، کما یظهر الغمد ما فی جوفه من السیف. (الا خوفا من ان یطالب بدمه) ای یطلبه الناس بدم عثمان، و انه لم قتله؟ (لانه) ای طلحه (مظنته) ای محل ظن بان یطالب (و لم یکن فی القوم) الذین قتلوا عثمان (احرص علیه) ای علی دم عثمان و اراقته (منه) ای من طلحه فانه جمع الناس فی داره یحرضهم علی قتل عثمان، ثم لما قتل منع من دفنه ثلاثه ایام، ثم امر برمی الحاملین لجنازته بالحجاره، حتی هموا بطرح الجنازه، فرارا من اصابتهم بالحجاره، و جادل فی دفنه بمقابر المسلمین، بل کان یقول انه یلزم ان یدفن بمقابر الیهود

، و اخیرا دفنوا بحش کوکب، و کان محلا للقاذورات و محلا للتخلی، و بعد ذلک کله، لما رای عدم اصابته بغیته من الخلافه و الاماره جاء یطالب الامام بدم عثمان، و اخیرا خسر دنیاه، و له فی الاخره عذاب النار. (فاراد ان یغالط) ای یوقع الناس فی الغلط، حتی یظنوا انه بریء من دم عثمان (بما اجلب فیه) ای بسبب جلبه للجیوش و العساکر لمحاربه الامام (فیه) ای فی الامر (لیلبس الامر) علی الناس، فیشکوا فی انه من القتله (و یقع الشک) فی جرمه. (و والله ما صنع) طلحه (فی امر عثمان واحده من ثلاث) کان من اللازم ان یصنع واحده منها، ای لم یصنع احد الاشیاء الثلاثه، و ذلک لانه اما کان عالما بان عثمان ظالم، و اما کان عالما بان عثمان مظلوم، و اما کان شاکا فی امر عثمان، فان کان الاول، کان اللازم ان یحاربه، و المکان الثانی کان اللازم ان ینصره، و ان کان الثالث کان اللازم ان یتجنب المعرکه الدائره بین عثمان و بین الثوار، و لکنه لم یفعل ای واحد من الثلاثه، مما یدل علی انه کان کاذبا فی اقواله مراوغا لا یبتغی من وراء حرکاته الا الرئاسه و طلب الجاه. (لئن کان ابن‌عفان ظالما- کما کان یزعم-) ابان الثوره (لقد کان ینبغی له ان یوازر) ای یساعد (قاتلیه) ای الثوار

(او ینابذ ناصریه) ای یعادی و یعارض من ینصر عثمان. (و لئن کان مظلوما) کما یدعی الان و یطالب بدم عثمان (لقد کان ینبغی له ان یکون من المنهنهین) ای الناهین (عنه) یقال نهنه عن الامر ای زجر و منع (و المعذرین فیه) ای الذین یعذرون عثمان و یبررون اعالم لیخمد و الثوره عله. (و لئن کان فی شک من الخصلتین) فلا علم اظالم هو او مظلوم؟ (لقد کان ینبغی له ان یعتزله و یرکد جانبا) ای یسکن فی جانب، لا له، و لا علیه، (و یدع الناس معه) لا ان یحرضهم علیه (فما فعل) طلحه، ای لم یفعل (واحده من الخصال (الثلاث) بل حرض علی قتله و لم یشارک، ثم جاء یطلب بدمه (و جاء بامر لم یعرف بابه) و هو التحریض، و الاجتناب عن

المداخله مباشره، او المراد، نكثه للبيعه (و لم تسلم معاذيره) اى كانت اعذاره واهيه، غير سالمه عن الخطل و الخلل.

خطبه ۱۷۴

[صفحه ۵۴]

(ايها الغافلون غير المغفول عنهم) فان الله سبحانه يعلم جميع حركات الانسان و سكناته، (و التاركون) الذى يجب عليهم (الماخوذ منهم) الدنيا و ما فيها، فلا يبقى لهم- بعد الاخذ- مجال للعمل و تدارك مافات (ما لى اراكم عن الله ذاهبين) اى مخالفين لاوامره (و الى غيره راغبين) فان رغبه الناس الى الدنيا و ملذاتها (كانكم عم) هى الابل و البقر و الغنم، و الجمع (انعام) (اراح بها) اى ذهب بها (سائم) اى راع (الى مرعى) اى محل الرعى، الذى نبت فيه المعشب (و بى) الردى الذى يجلب الوباء و المرض (و مشرب) اى محل شرب فيه الماء (دوى) اى وبيل مفسد للصحه، و وجه الشبه ان الشيطان سبب اقتراف الناس للاثام مما يجلب الاخطار و العقاب و (انما هى) اى تلك انعم (كالمعلوفه) اى البهيمه التى تاكل العلف (للمدى) جمع مديه، و هى: السكين، اى ان مصيركم الى الموت كما ان مصير الحيوان الى الذبح (لا تعرف) تلك البهيمه (ماذا يراد بها) اى الذبح، و كذلك انتم لا تعرفون مصيركم و عاقبه امركم. (اذا احسن اليها) بتهيئه العلف و الماء و وسائل راحتها (تحسب يومها دهرها) بلا تفكر فى العواقب، فانها متى شبعت ظنت ان لا شىء بعد ذلك، و كذلك الناس الغافلون يهمهم امر يومهم،

اما المستقبل فلا يفكر فيه (و) تحسب (شبعها امرها) اى ان الامر المهم فقط، هو ان تشبع. (و الله لو شئت ان اخبر كل رجل منكم بمخرجه و مولجه) اى من اين يخرج، و فى اى مكان يدخل (و جميع شانه) فى اموره (لفعلت) فانكم كتلك البهائم، و هذا الكلام منه عليه‌السلام لبيان انه انما يشبههم بالانعام بعد عرفانه حقائقهم، لا انه رمى للقول على عواهنه (و لكن اخاف) ان لو اخبرتكم بالمغيبات (ان تكفروا فى برسول الله صلى الله عليه و آله) و سلم فتجعلونى افضل منه، كما كفر النصارى، فى عيسى، بالله سبحانه، حيث جعلوه الها، لما اخبرهم بما ياكلون و ما يدخرون فى بيوتهم. (الا و انى مفضيه) اى موصل الاخبار المغيبه (الى الخاصه) و هم خاصه الرجل الذين لهم من العلم و المعرفه قدر كاف (ممن يومن ذلك) الانحراف (منه) فلا يفضل الامام على الرسول صلى الله عليه و آله و سلم اذا سمع منه اخبارا مغيبه (و الذى بعثه) اى الرسول صلى الله عليه و آله و سلم (بالحق و اصطفاه على اخلق) بان فضله عليهم (ما انطق الا صادقا) فى كل ما اخبر من الامور المستقبله (و قد عهد) الرسول صلى الله عليه وآله و سلم (الى بذلك) الذى اخبركم (كله) فالفضل فى ذلك للرسول صلى اله عليه و آله و سلم، و لا ى

ظن ظان انى افضل منه (و بمهلك من يهلك) فى الفتن و الاضطرابات و المراد اما الهلاك بمعنى الموت او بمعنى الضلال (و منجى من ينجو) (منجى) مصدر ميمى اى نجاته (و مال هذا الامر) اى الى من يكون امر الخلافه. (و ما ابقى) الرسول صلى الله عليه و آله و سلم (شيئا يمر على راسى) اى يجول فى خاطرى من الاسئله و المجهولات (الا افرغه فى اذنى) اى قال جوابه و حله لى (و افضى به) اى بذلك الشىء، و الافضاء الايصال (الى) اما على نحو الكليه او على نحو الجزئيه. (ايها الناس انى و الله ما احثكم على طاعه الا و اسبقكم اليها) لا كسائر الزعماء الذين يقولون ما لا يعلون و يامرون بما يخالفونه فى خاصه انفسهم (و لا انهاكم عن معصيه الا و اتناهى قبلكم عنها) اى عن تلك المعصيه، و بيان هذا المطلب مما يزيد الناس تقربا الى الخير، و ابتعادا عن الشر، اذ الناس على دين ملوكهم، و عاده امرائهم، و ليس الكلام تيجحا بل ارشادا.

خطبه ۱۷۵

[صفحه ۵۷]

و فيها الوعظ و الارشاد، و بيان فضل القرآن (انتفعوا ببيان الله) الذى بينه فى القرآن الحكيم (و اتعظوا بمواعظ الله) فى الاتيان بالاوامر

و الانتهاء عن النواهی (و اقبلوا نصیحه الله) فی ترک الدنیا، و الاقبال عی الاخره. (فان الله قد اعذر الیکم به) الاعذار (الجلیه) الواضحه (و اتخذ علیکم الحجه) بما بین لکم علی لسان انبیائه، حتی ان من خالف لا عذر له (و بین لکم محابه) ای ما یحبه (من الاعمال) الصاحله (و مکارهه منها) ای من الاعمال (لتتبعوا هذه) ای المحاب (و تجتنبوا هذه) ای المکاره (فان رسول الله صلی الله علیه و آله و سلم (کان یقول: ان الجنه حفت بالمکاره) فان الطاعه ثقیله علی النفس، و مکروهه لدیها، و هی طریق الجنه فکان الجنه محفوفه بها (و ان النار حفت بالشهوات) فان ترک الانسان للواجب مشتهی للنفس کما ان فعله للمحرمات کذلک، و هی سبیل النار، فکانها حفت و احیطت بالشهوات. (و اعلموا انه ما من طاعه الله شیء الا یاتی فی کره) لانها مخالفه لهوی النفس، مثلا الانسان یرید عدم القیام للصلاه، و عدم الامساک للصیام، و عدم تجشم الالقاب للحج، و هکذا. (و ما من معصیه الله شیء الا یاتی فی شهوه) فالخمر و القمار و الزنا و ما اشبه

تشتهیها النفس البهیمیه الاماره بالسوء، و لا یخفی ان الحصر اضافی لا حقیقی، و الا فالاجتماع باللیله طاعه توتی بشهوه، و اکل القاذورات معصیه یوتی باکراه. (فرحم الله رجلا نزع عن شهوته) ای انتهی و اقلع (و قمع هوی نفسه) ای قلع هواها و اشتهائها للمحرمات (فان هذه النفس ابعد شیء منزعا) ای انتزاعا من المحرمات و المعاصی، اذ النفس میاله الی الشهوات دائما فنزعها عنها فی کمال الصعوبه (و انها لا تزال تنزع) ای تمیل (الی معصیه فی هوی) النفس و میولها، و (فی) متعلق ب (تزال). (و اعلموا) یا (عباد الله ان المومن) الکامل (لا یصبح و لا یمسی الا و نفسه ظنون) ای ضعیف قیل الحیله (عنده) لا تتمکن نفسه من السیطره علیه بسوقه نحو الشهوات، بل هو یسیطر علی نفسه لیسوقها نحو الخیرات (فلا یزال) المومن (زاریا) ای عائبا (علیها) ای علی نفسه، ینظر الیها بنظر الازدراء و الاهانه (و مستزیدا لها) ای طالبا منها ان تزاد فی الطاعه، لان المومن یری عمله قلیلا مهما کان کثیرا (فکونوا) انتم (کالسابقین قبلکم) من اصحاب الرسول صلی الله علیه و آله و سلم الذین کانوا یعملون لیل نهار فی طاعه الله سبحانه. (و الماضین امامکم) ممن باعوا لله سبحانه دنیاهم لیحرزوا آخرتهم

(قوضوا) ای اولئک السابقون، و التقویض نزع اعمده الخیمه و اطنابها للرحیل، و المراد منه هنا ارتحالهم عن الدنیا (من الدنیا تقویض الراحل) فلا یهتموا بالدنیا و لم یتخذوها مسکنا، کما لا یتخذ المسافر البیداء و المنازل فی الوسط محلا و مسکنا (و اطووها طی المنازل) کما یطوی الراحل المنازل فی الطریق لیصل الی مقصده. ثم شرع علیه‌السلام فی بیان فضل القرآن بقوله: (و اعلموا ان هذا القرآن هو الناصح الذی لا یغش) فاذا قال: (لا تتخذوا الیهود و النصاری اولیاء) مثلا: لم یکن ذلک غشا منه، بل کان فی الاتخاذ ضررا ارشد الیه، و هکذا سائر احکامه و ارشاداته (و الهادی) الی سبیل الخیر (الذی لا یضل) من اهتدی به (و المحدث الذی لا یکذب) فاذا اخبر عن الامم السابقه لم یکن کلامه کذبا (و ما جالس هذا القرآن احد الا قام عنه بزیاده او نقصان) المردا بمجالسه القرآن تذکره و فهمه (زیاده فی هدی) ان قرء ما یدل علی الاتیان بالاعمال الصالحه (او نقصان فی عمی) ان قرء ما یدل علی الترک للاعمال القبیحه- و (او) علی سبیل منع الخلو. (و اعلموا انه لیس علی احد بعد القرآن من فاقه) ای فقر و حاجه الی هاد غیره فانه یرشد الی الاصول و الفروع، و الاحکام و الاخلاق، و المراد بی

ان الخطوط العریضه لتلک الامور (و لا لاحد قبل القرآن) ای قبل تعلمه (من غنی) فان الادیان السابقه التی حرفت و العقول، لا تبین الامور المذکوره بما یسبب سعاده الانسان کامله غیر منقوصه (فاستشفوه) ای اطلبوا من القرآن الشفاء (من ادوائکم) ای امراضکم الاجتماعیه و الفردیه، الاخلاقیه و العاطفیه و ما الیها، فان انحرافات الفرد او المجتمع، امراض، کما ان الاسقام امراض. (و استعینوا به) ای بالقرآن (علی لاوائکم) ای شدائدکم (فان فیه) ای فی القرآن (شفاء من اکبر الداء) ای اکبر اقسام امراض النفس (و هو الکفر و النفاق و الغی) و هو الانحراف فی العقیده و ان لم یصل الی رتبه الکفر و النفاق (و الضلال) و هو یشمل ما لا یشمله الغی، کالضلال فی الاحکام، او تاکید. (فاسالوا الله به) حوائجکم ای بسبب القرآن بان یجعل وسیله لانجاح مطالبکم لدیه سبحانه (و توجهوا الیه) تعالی (بحبه) ای بحبکم للقرآن، فان الانسان اذا احب القرآن، اقبل الله علیه بلطفه و عطفه (و لا تسالوا به) ای بالقرآن (خلقه) کالذین

یجعلون القرآن وسیله للکسب و المعیشه (انه ما توجه العباد الی الله بمثله) ای بمثل القرآن، هذا عله، لقوله: (فاسئلوا) لا لقوله: (و لا تسئلوا). (و اعلموا انه) ای ال

قرآن (شافع) للانسان (مشفع) یقبل الله شفاعته (و قائل) یحکی الاخبار، و یبین الاحکام (مصدق) یصدقه الناس فی قوله، لانه لا یحکی الا الصدق و الحق. (و انه من شفع له القرآن یوم القیامه شفع فیه) فقد ورد فی الاحادیث ان القرآن یاتی یوم القیامه فی صوره جمیله فیشفع للعالمین به. (و من محل به القرآن یوم القیامه) یقال محل زید بفلان اذا کاده بنقل سیئاته عند السلطان (صدق علیه) و من المعلوم ان ذلک موج للعقاب و النکال (فانه ینادی مناد یوم القیامه: الا ان کل حارث) ای عامل عملا، تشبیها بالحارث الذی یحرث الزرع، و یاخذ الثمر (مبتلی فی حرثه و عاقبه عمله) و المراد حرثه امور الدنیا و السیئات، کما لا یخفی. (غیر حرثه القرآن) جمع حارث، و المراد بهم العالمون به، فانهم رابحون غیر مبتلین. (فکونوا) ایها الناس (من حرثته و اتباعه) باتباه اوامره و الانتهاء عن نواهیه (و استدلوه علی ربکم) ای اطلبوا منه ان یدلکم علی الله، و المراد التدبر و الامعان فی آیاته حتی یکون کاشفا عن صفاته سبحانه، و تستفیدوا منه المعارف (و استنصحوه) ای اطلبوا نصحه و ارشاده (علی انفسکم) لترشدوا به (و اتهموا علیه آرائکم) فاذا خالفت آرائکم مع القرآن، فاتهموا آرائکم بانها خطاء،

و ان الصحیح هو القرآن (و استغشوا فیه اهوائکم) ای قولوا ان فی اهوائنا المخالفه للقرآن غش و خداع، فاترکوها و خذوا بالقرآن.

[صفحه ۶۲]

ثم اخذ الامام فی حث الناس علی العمل بقوله: اعملوا (العمل العمل) ادئبوا علیه لیلا و نهارا (ثم) لاحظوا (النهایه النهایه) فرب عامل لا یصل الی النهایه الحسنه، لانه یترک العمل فی منتصف الطریق (و) راقبوا (الاستقامه الاستقامه) فی الاعمال، فان الاعمال المنحرفه لا تنفع و لا تعطی. الثمن الحسن (ثم) و اظبوا (الصبر الصبر) فان العمل المستمر المستقیم یحتاج الی اکبر قدر من الصبر (و) لازموا- فی اعمالکم- (الورع الورع) بان اجتنبوا المحرمات، فان العمل المستمر المستقیم، لا ینفع اذا لم یتورع الانسان عن المحرمات، قال سبحانه: (انما یتقبل الله من المتقین). (ان لکم نهایه فانتهوا الی نهایتکم) ای انتهوا نهایه حسنه، و الا فکل احد ینتهی الی نهایه (و ان لکم علما) یدلکم علی طریق الحق و هو الرسول، او الامام، او القرآن او المجموع. (فاهتدوا بعلمکم) لئلا تضلوا فتشقوا. (و ان للاسلام غایه فانتهوا الی غایته) غایه الاسلام ایصال العاملین به الی خیر الدنیا، و سعاده الاخره، و المراد من الانتهاء الی غایته العمل المودی الی تلک الغایه (و اخرجوا الی الله بما افترض علیکم من حقه) یقال خرج الی فلان من حقه! بمعنی اداه، و حق الله هو الواجبات و الم حرمات بان یعمل الانسان حسب احکامه (و بین لکم من وظائفه) الوظیفه، الخصله التی امر الانسان بها او نهی عنها (انا شاهد لکم) بما عملتم (و حجیج یوم القیامه عنکم) ای اقوم بالحجه عن قبلکم اذا احسنتم فی الدنیا، کالمحامی الذی یدافع عن موکله.

[صفحه ۶۳]

(الا و ان القدر السابق قد وقع) ای الذی قدره الله سبحانه من انتهاء الخلافه الی (و القضاء الماضی) فی علم الله سبحانه (قد تورد) ای ورد شیئا فشیئا، و القدر بمعنی التقدیر للاشیاء، کالمهندس الذی یقدر و یخطط للبناء و القضاء، بمعنی الحکم علی اجراء شیء، کالحاکم الذی یقضی فی المور، و کالمهندس اذا حکم بلزوم البناء علی کیفیه تقدیره و تخطیطه، و الله سبحانه قدر العالم، و حکم بجری الامور علی طبق ذلک التقدیر، لکنه اراد ان یکون ذلک، باراده الناس- فیما للاراده فیه مدخل- فالمعنی من القدر و القضاء، علمه سبحانه بما یکون و تهیئه الاسباب فقط، اما التنفیذ فانه یقع باراده الناس، کما انک لو علمت ان زیدا ینفق و هیئت له المال للانفاق، فان انفاقه بقدرک و قضائک و لکن الانفاق صدر منه، لا منک. (و انی متکلم بعده الله) ای بما وعده (و حجته) ای بما احتج، و المعنی: انه لما وقع امر الخلافه بیدی- بقضائه و قدره- فانی ابین مواعید الله سبحانه، و ابین حججه تعالی فی الامور الاصولیه و الفرعیه، ثم بین الامام علیه‌السلام وعدا من وعوده سبحانه فی القرآن الحکیم، و هو ان المستقیم له الجنه (قال الله تعالی: ان الذین قالوا: ربنا الله ثم استقاموا) ف

ی اعمالهم، بان عملوا بمقتضـی العبودیه، و متطلبات الربوبیه (تتنزل علیهم الملائکه) ای یسـتمر نزول الملائکه علیهم، اما فی الـدنیا، و انهم یرونهم- کالزهـاد و الاخیـار- او لاـ یرونهم، و انمـا یثبتـونهم، بالقـاء الثبـات فی قلـوبهم کمـا قـال سبحانه: (اذ یوحی ربـک الی الملائکه ان ثبتوا الـذین آمنوا) و هذا شـیء حسـی فان ضـمیر الانسان المتدین یلقی الیه بالثبات و السـتقامه، فمن این هذا الالقائ؟ انه من الملاـئکه، کمـا ورد فی الاحـادیث.. و امـا ان ذلـک عنـد الموت، و حین مشاهـده الاـخره. و تقول الملائکه لهم: (الا تخافوا) من الاهوال، فان الله معکم (و لا تحزنوا) علی الشدائـد، فانها توجب ارتفاع درجتکم (و ابشـروا بالجنه التی کنتم توعدون) بها، و لا یخفی ان لفظه (کنتم) تویـد الاحتمـال الثـانی و هو ان نزول الملاـئکه حـاله الموت (و قـد قلتم) ایها الناس (ربنا الله) بما آمنتم بالله و الرسول (فاسـتقیموا علی کتـابه) و لاـ تخـالفوا القران (و علی منهـاج امره) الـذی جـاء به القرآن و الرسول صـلی الله علیه و آله و سـلم (و علی الطریقه الصالحه من عبادته) سبحانه. (ثم لا تمرقوا) ای لا تخرجوا (منها) ای من الاستقامه، او من العباده (و لا تبتدعوا فیها) بالزیاده و النقصان (و لا تخالفوا عنه

ا) بالاـنحراف الی صوب آخر، و جـاده اخری. (فـان اهـل المروق) ای الـذین خرجوا عن الـدین- بالاعمـال السـیئه- بعـد ورودهم فیه (منقطع بهم، عنـد الله، یوم القیامه) ای انهم لا حجه لهم، فینقطع عذرهم، و لا یتمکنون ان یاتوا بما یسـبب خلاصـهم و نجاتهم کالذی ینقطع به الطریق، فلاـ ینجو بالوصول الی محل الامن و السـلامه. (ثم ایاکم و تهزیع الاخلاق) تهزیع الشـیء تکسیره (و تصـریفها) ای تقلیبها، کان تکسـروا الصـدق، بان تقولوا الکذب، او تکسـروا الشـجاعه، بالاتصاف بالجبن، او تصـرفوا وجه العدل بارتکاب الظلم، و هکـذا (و اجعلوا اللسـان واحـدا) فلا یکن احـدکم ذا لسانین یطری اخاه شاهـدا و یغتابه غائبا. (و لیخزن الرجل لسانه) ای یحفظه (فان هذا اللسان جموح بصاحبه) یقال فرس جموح، اذا کان لا یهدء فی السیر، بل یضطرب، حتی یخشی علی راکبه من التردی و السقوط، و هکـذا اللسان، فان الانسان اذا اطلقه، خشـی من تردی صاحبه فی مهالک الـدنیا و الاخره، فانه یاتی من اللسان، الظلم، و الکـذب، و السب، و الاسـتهزاء، و النمیمه و الغش، و التهمه، و الغیبه، و مـدح من لاـ یسـتحق المـدح، و ذم من لا یسـتحق الـذم، و المر اللغو، الی غیرها من آفات اللسان. (و الله ما اری عبدا یتقی تقوی تنفعه) تلک التقوی

(حتی یختزن لسانه) ای یحفظه من الموبقات و الاثام (و ان لسان المومن من وراء قلبه) فان قلبه یفکر، ثم یتکلم (و ان قلب المنافق من وراء لسانه) یتکلم بکلام اعتباطا، ثم یفکر فیما قال هل هو صـحیح ام لا؟ اذ المنافق لا یحجزه الورع عن ارسـلا الکلام کیفما کان. ثم بین الامام علیه‌السـلام ذلک بقوله: (لان المومن اذا اراد ان یتکلم بکلام تـدبره فی نفسه) حتی لا یکون کلامه محرما یوجب عقابه، او هـدرا ینقص ثوابه (فان کان خیرا ابداه) و اظهره، بان تکلم به (و ان کان شـرا و اراه) ای اخفاه بمعنی انه لا یظهره (و ان المنافق یتکلم بما اتی علی لسانه لا یـدری ماذا له) ای یوجب خیره (و ماذا علیه) ای یوجب سوق شـر الیه، لانه لا یومن بالله، حتی یعتقـد بان لکلامه ثوابـا او عقابـا (و قـد قـال رسول الله صـلی الله علیه و آله) فی باب لزوم حفظ اللسان (لا یسـتقیم ایمان عبـد حتی یسـتقیم قلبه) اذ منبع الایمان القلب، و الاعضاء انما هی ادله علیه غالبا، فاذا کان الانسان منحرف القلب لم ینفعه التحفظ الظاهری لجوارحه و اعضائه. (و لا یسـتقیم قلبه حتی یسـتقیم لسانه) اما المراد ان اسـتقامه اللسان دلیل اسـتقامه القلب، لانه ما نوی احد شیئا الا ظهر فی فلتات لسانه، و اما المراد ان یحفظ ا

للسان یسـتقیم القلب، اذ اللسان ان کف عن الکذب و الغیبه و النمیمه و السب و ما اشـبه، تولد فی الانسان ملکه حسنه توجب استقامه قلبه- کمـا هو محسوس لمن تـدبر-. (فمن اسـتطاع منکم ان یلقی الله تعـالی و هو نقی الراحه) لقاء الله کنایه عن الموت، و نقاء الراحه کنـایه عن عـدم التلوث، و الراحه بمعنی الکـف (من دمـاء المسـلمین) بعـدم اراقتهـا (و اموالهم) بعـدم النیـل منهـا (سـلیم اللسـان من اعراضـهم) بان لم ینلهم بلسان سوء (فلیفعل) و الشـرط للتاکید فی الامر، و الالماع الی صعوبه ذلک، مما یحتاج الی عزم قوی، و اراده اکیـده. ثم عطف الامام نحو لزوم اتقاء البـدع، حیث قـد خطب الامام بهـذه الخطبه فی اوائل خلافته، و قـد اعتاد الناس بـدع عثمان، و المتقدمین علیه، الذین زادوا فی الدین و نقصوا حسب شهواتهم.

[صفحه ۶۸]

(و اعلموا عباد الله ان المومن یستحل العام) ای فی هذا العام (ما استحل عاما اول) ای فی السنه السابقه (و یحرم العام ما حرم عاما اول) فلا- یبدع، بل ما احله و حرمه، بمقتضی ایمانه و ارشاد الدین له، فی السابق یبقی علیه الی الاخر، فاذا احل المتعه حسب ما ارشده الدین یبقی علی حلیته الی الاخر، و اذا حرم صلاه النافله فی جماعه حسب امر الاسلام یبقی علی تحریمه الی الاخر، لا ان یحرم المتعه بعد حلیتها، و یحل صلاه التراویح بعد تحریمها. (و ان ما احدث الناس) من الامور المخالفه للشرع، (لا یحل لکم شیئا مما حرم علیکم) فی الشریعه، فان الدع لا- تغیر احکام الله تعالی. (و لکن الحلال ما احل الله) سبحانه (و الحرام ما حرم الله) تعالی سواء بقوا الناس علی ذلک ام انحرفوا. (فقد جربتم الامور) فرایتم الحق من الباطل (و ضرستموها) اصل ذلک ان یعض الانسان علی الشیء لیعلم انه قوی او رکیک، و هذا کنایه عن التجربه، و قد المع الامام علیه‌السلام بذلک الی صنائع الخلفاء ضد الاسلام و دساتیر الرسول صلی الله علیه و آله و سلم و القرآن، فلا ینساقوا الی حیث الهلکه باتباع البدع و ترک السنن (و وعظتم بمن کان قبلکم) من الذین اهلکوا حیث خالفوا اوامر الله (

و ضربت الامثال لکم) المثل هو الشیء الموثر فی النفس، الذی یتخذ منهاجا، لیحتذی علی مثاله (و دعیتم الی الامر الواضح)، و هو الکتاب و السنه، فانهما لا- لبس فیهما و لا- غموض. (فلا یصم عن ذلک الا اصم) فان الصوت لا نقص فیه، فاذا لم یسمعه احد- و ذلک کنایه عن عدم العمل- فانه اصم فیه النقص (و لا یعمی عن ذلک الا اعمی) فان الشیء ظاهر یراه کل احد، فاذا لم یره احد کان لکونه اعمی لا- یبصر الحق (و من لم ینفعه الله بالبلاء) ای الابتلاء بمعنی الاختبار (و التجارب) التی تمر به، فیری نتائج العمال للسابقین، من عمل منهم حسنا، و من عمل منهم سیئا (لم ینتفع بشیء من العظه) مصدر وعظ، نحو عده مصدر (وعد) اذا الوعظ کلام، و التجارب امور خارجه، و تلک اقوی من الکلام فی الالفات و الارشاد (و اتاه التقصیر من امامه) کان التقصیر عدو مجاهر، یاتی من امام الانسان لمحاربته، و ذلک بخلاف الانسان غیر المجرب فانه اذا اتاه التقصیر، فکانه اتاه العدو علی حین غفله و غره، اذ لم یعرف الامور و لم یر التجارب، حتی یکون مقصرا اذا وقع فی الهلکه. (حتی یعرف ما انکر) ای جعله فی السابق منکرا (و ینکر ما عرف) ای ما کان جعله فی السابق معروفا، او المراد انه لا ینتفع بالوعظ

حتی یعرف ما انکره، بان یتبین لدیه اشتباهه، و ان ما ظنه منکرا، یعرفه معروفا و بالعکس (و انما الناس رجلان:) احدهما (متبع شرعه) ای شرعیه الحق (و) الثانی (مبتدع بدعه) علی خلاف الشرع (لیس معه) ای مع المبتدع (من الله سبحانه برهان سنه) ای دلیل علی ان ما یعلمه سنه سنها الله سبحانه (و لا- ضیاء حجه) فان للحجه ضیائا یوجب کشف الحقیقه، و تمیزها عن الاباطیل و الاوهام (و ان الله سبحانه لم یعظ احدا بمثل هذا القرآن) اذ جمع فیه سبحانه جمیع انواع المواعظ (فانه حبل الله المتین) ای المحکم فکما ان الحبل المحکم اذا شد به الانسان الذی یراد جره الی فوق لا- یخشی علیه من السقوط بانقطاع الحبل، کذلک الانسان المرید للرقی اذا تمسک بالقرآن، لا یخاف السقوط و الخسران. (و سببه الامین) فکما ان السبب للشیء اذ کان امینا، لا یخشی من عدم الوصول الی المسبب کذلک من تمسک بالقرآن لا یخشی عدم الوصول الی مطلبه الذی هو خیر الدنیا و الاخره (و فیه ربیع القلب) فکما ان الربیع سبب لخروج الازها، کذلک القرآن یسبب ازدهار کذلک القرآن یسبب ازدهار القلب و تحلیه بانواع الفضیله و الکمال. (و ینابیع العلم) جمع ینبوع، فان علم الاصول و الفروع، و العبر و الاحکام و ما اشبه

ینبع من القرآن (و ما للقلب جلاء غیره) فان الجلاء الحقیقی الذی لا یکدره الالام انما هو فی القران اذ یهدء قلب الانسان و یطمئن حتی انه اذا نزلت به اعظم الکوارث، کان واثقا من رحمه الله و حسن جزائه (مع انه قد ذهب المتذکرون) الذین کانوا یتذکرون بسبب القرآن، ای اقول هذا الکلام و انا متاسف من ذهابهم، فان (مع) یفید ذلک، و المراد بالمتذکرین اصحاب الرسول صلی الله علیه و آله و سلم الاخیار، کابی‌ذر و سلمان و اضرابهما. (و بقی الناسون و المتناسون) المتناسی هو الذی لم ینس، لکنه یظهر نفسه کانه ناس (فاذا رایتم خیرا فاعینوا علیه) کما قال سبحانه: تعاونوا علی البر و التقوی (و اذا رایتم شرا فاذهبوا عنه) و لا تعینوه حتی بالاجتماع

حوله، كما قال سبحانه: (و لا تعاونوا على الاثم و العدوان) فان رسول الله صلى الله عليه و آله كان يقول: (يابن آدم اعمل الخير و دع الشر فاذا) فعلت ذلك ف (انت جواد قاصدا) الجواد هو الفرس، و القاصد هو الذى يتوسط فى الجاده فلا ياخذ يمينا و شمالا، و هذا تشبيه للانسان بالفرس الذى لا ينحرف، فانه يصل الى مقصده بدون عطب و تعطيل، و كذلك الانسان العامل بالخير، التارك للشر، و ليس فى التشبيه بالفرس حزازه، فانه لشرافته، ك

ان موردا للتشبيه كثيرا:

[صفحه ۷۱]

ثم اخذ الامام عليه‌السلام فى بيان انواع الظلم، و التنفير منه، بقوله: (الا و ان الظلم ثلاثه) اقسام (فظلم لا يغفر) اى من طبيعه ان لا يغفره الله سبحانه (و ظلم لا يترك) فى الدنيا بل يرى الظالم جزاء ظلمه قبل الاخره (و ظلم مغفور لا يطلب) يعنى انه هو الغالب فى الغفران، لا- انه مغفور البته، و الا- نافى كونه ظلما كما لا يخفى، و الحاصل ان الظلم قد يكون له تبعه اخرويه، و قد يكون له تبعه دنيويه، و قد يكون الغالب فيه عدم التبعتين. (فاما الظلم الذى لا يغفر فالشرك بالله) كما قال لقمان: (ان الشرك لظلم عظيم قال الله تعالى: (ان الله لا- يغفر ان يشرك به) و المراد بالشرك هنا اعم من الكفر. (و اما الظلم الذى يغفر) و هو ثالث الاقسام (فظلم العبد نفسه عند بعض الهنات) جمع هنه، و هى: المعاصى التى ترجع ضررها الى الانسان نفسه، مما لا ترجع الى انكار اصول الدين، و الى ظلم الناس. (و اما اظلم الذى لا يترك) بل يرى الانسان تبعته فى الدنيا (فظلم العباد بعضهم بعضا) كقتل الانسان او سرقه ماله او هتك عرضه او ما اشبه ذلك. (القصاص هناك شديد) اى فى الاخره، و هذا تحذير لان يعمل الانسان عملا يوجب القصاص فى الاخره، و هو بيان ان ظلم العباد كما ل

ا يترك فى الدنيا، لا يترك فى الاخره ايضا (ليس هو) اى القصاص الاخروى (جرحا بالمدى) جمع مديه، و هى السكين (و لا ضربا بالسياط) جمع سوط، اى ليس المه كالام السكين و السياط، حتى يستسهله الانسان (و لكنه ما) اى القصاص، عذاب شديد (يستصغر ذلك) الجرح و الالم الدنيوى، بالسكين و السوط (معه) اى مع القياس بذلك القصاص، اى بالنسبه اليه. (فاياكم و التلون فى دين الله) بان تاخذوا كل يوم لونا، و ذلك بمعنى الابتداع (فان جماعه فيما تكرهون من الحق) اى تكونون جماعه مجتمعين فى الحق، و ان كرهتم ذلك الحق (خير من فرقه فيما تحبون من الباطل) بان يتبع كل واحد ما يحبه، فيفترق عن اخوانه، و الحق حيث انه واحد يجمع الناس اما الباطل حيث انه متعدد فانه يفرقهم دائما، و هذا هو شان البدعه (و ان لله سبحانه لم يعط احدا بفرقه خيرا) اذ السعاده و القوه فى الاجتماع لا فى التفرق (ممن مضى و لا ممن بقى) بيان (احد) اى من الامم الماضيه و الامم الباقيه. (يا ايها الناس طوبى لمن شغله عيبه عن) الاشتغال ب (عيوب الناس) و معنى ذلك ان يشتغل بالعلم ليرفع عيبه الذى هو الجهل، و بالعمل ليرفع عيبه الذى هو البطاله، و هكذا، لا ان يستغل بذكر معائب الناس (و طوبى لمن لزم بيته)

لا يدخل فى الفتن بلا هدى و حجه (و اكل قوته) لا يطمع فى اموال الناس (و اشتغل بطاعه ربه) فلا يصرف وقته فى البطاله، فكيف بما اذا اشتغل بالمعاصى؟ (و بكى على خطيئته) التى صدرت منه ليغفرها الله سبحانه له (فكان من نفسه) اى من ناحيه نفسه التى تامره بالعمل (فى شغل) لاصلاح دينه و دنياه (و الناس منه فى راحه) لانه لا يثير الفتن، و لا يتعرض للناس بسوء.

خطبه ۱۷۶

[صفحه ۷۴]

اى فى الامر المرتبط بها، و قد تكلم عليه‌السلام بهذا الكلام، بعد ما بلغه امر الحكمين. (فاجمع راى ملئكم) اى وجوهكم و اشرافكم، فان الملاء هم الاشراف، لانهم يملئون الصدر هيبه، و العين جلالا (على ان اختاروا رجلين) عمر بن العاص و اباموسى (فاخذنا عليهما ان يجعجعا عند القرآن) من جعجع البعير اذا برك و المراد ان لا- يتعديا حكم القرآن (و لا- يجاوزاه) بان يحكما بالاهوء (و تكون

السنتهما معه) ای مع القرآن (و قلوبهما تبعه) بان یکون اعتقادهما کما قال القرآن، لا ان یوجها القرآن حسب آرائهما (فتاها) ای ضلا (عنه) ای عن القرآن اذ القرآن یقول (و السابقون الاولون من المهاجرین) و علی علیه‌السلام سابق و معاویه لم یکن سابقا، و یقول: (یا ایها الذین آمنوا اتقوا الله و کونوا مع الصادقین) و علی کان صادقا دون معاویه، و هکذا سائر الایات النازله بشان علی علیه‌السلام او المنطبقه علیه علیه‌السلام، دون معاویه. (و ترکا الحق و هما یبصرانه) لعرفانهما اخلاق علی علیه‌السلام و معاویه، و ان الاول متعین للخلافه (و کان الحجور) و العدول عن الحق (هواهما) فان هوا ابن‌عامر کان مع معاویه حیث وعده ملک مصر، و کان هوی ابی‌موسی مخالفا لعلی علیه‌السلام

حیث کان علی عزله عن الاماره فی الکوفه و نصب غیره مکانه. (و الاعوجاج دابهما) ای عادتهما. (و قد سبق) عند تخویلهما الحکم (استثناونا علیهما- فی الحکم بالعدل و العمل بالحق- سوء رایهما) ای کان المقرر ان یحکما بالعدل لا ان یسیئا الرای فیحکما حسب شهواتهما و اهوائهما (و جور حکمهما) عطف علی سوء رایهما، و علی هذا فحکمهما باطل اذ لم نحکمهما، مطلقا و بلا شرط. (و) علیه ف (الثقه فی ایدینا لانفسنا) ای الحجه فی ایدینا لنحکم اناسا آخرین، و لم نعط الثقه لهما حتی یقال: انکم اعطیتم ثقتکم بایدیهما فلا ثقه لکم بعده حتی تعطیاها لشخص آخر، و العباره کالاستعاره لتمکن، فکانه اذا اعطی الاختیار مطلقا، فحکم الطرف ماض بخلاف ما اذا شرط (حین خالفا سبیل الحق) فی کیفیه التحکیم (و ایتا بما الا یعرف من معکوس الحکم) ای الحکم المعکوس من عزل احدهما علیا علیه‌السلام، و نصب احدهما معاویه.

خطبه ۱۷۷

[صفحه ۷۶]

فی وصفه سبحانه، و بیان رساله الرسول، و الانذار و الوعظ (لا یشغله شان) فانه سبحانه لیس کالبشر، اذا توجه لامر ذهل عن الامور الاخر، بل هو یتوجه نحو الف امر بلا ان یشغله احدهما عن الباقی (و لا یغیره زمان) بان ینقص من عمره، کما فی الانسان، او یبلیه، کما فی العماره و الثیاب و ما اشبه. (و لا یحویه) ان یشتمل علیه (مکان) کما یشتمل المکان علی الانسان و سائر الاجسام (و لا یصفه لسان) حق وصفه لان الانسان لا یدرکه سبحانه کنهه حتی یتمکن من وصفه حق الوصف (و لا یعزب عنه) ای یغیب عنه بمعنی یجهل (عدد قطر الماء) الموجود فی الکون او المراد قطر المطر (و لا) عدد (نجوم السماء) فانه یعلم عددها التی لا تحصی (و لا سوافی الریح فی الهواء) جمع سافیه، و هی التی تهب، فانه یعلم اعدادها و کیفیاتها (و لا دبیب النمل علی الصفا) جمع صفاه هی الصخره الملساء و ربیبها حرکتها (و لا مقیل الذر) الذر النمل، و مقیلها محل استراحتها و نومها (فی اللیله الظلماء) التی لا یری فیها الاشیاء فکیف بالصغیره؟. (یعلم) سبحانه (مساقط الاوراق) جمع مسقط، بمعنی السقوط، او محل السقوط، و المراد اوراق الاشجار، کما قال سبحانه: (و ما تسقط من ورقه الا یعلمها) (و خف

ی طرف الاحداق) جمع حدقه، و هی العین، و طرفها تحریک جفنها، و خفی التحریک هو الذی یخفیه الانسان عن الحاضر، لئلا یعلم این نظر، کالذین یسرقون النظره. (و اشهد ان لا اله الا الله غیر معدول به) ای لا اجعل لله سبحانه عدلا و شریکا (و لا مشکوک فیه) ای لا اشک فی وجوده (و لا مکفور دینه) ای لا انکر دینه، حتی اکون انا منکرا لدینه، و دینه مکفورا (و لا مجحود تکوینه) ای لا اجحد خلقه للخلق (شهاده من صدقت نیته) ای شهد بصدق نیه، لا کالمنافقین الذین یشهدون لسانا و ینکرون جنانا (و صفت دخلته) ای باطنه و لم یلوث بالنفاق (و خلص) عن شوائب الشک (یقینه) فله یقین کامل (و ثقلت موازینه) کنایه عن قوه الیقین. (و اشهد ان محمدا عبده و رسوله المجتبی) ای المختار (من خلائقه) فهو افضل من جمیعهم (و المعتام) ای المختار، من العتمیه بمعنی المختار من المال (لشرح حقائقه) ای حقائق دین الله من الاصول و الفروع (و المختص بعقائل) ای الکرائم (کراماته) ای افضل کرامات الله تعالی. (و المصطفی) ای المختار (لکرائم رسالاته) ای الرساله التی هی اکرم الرسالات، و هی نهایه الاحکام و الاخلاق و ما اشبه، مما

اتی بها الرسول صلی الله علیه و آله و سلم دون سائر الانبیاء (و ال

موضحه به) ای بسبب الرسول صلی الله علیه و آله و سلم (اشراط الهدی) ای علاماته و دلائله (و المجلوبه) ای المنکشف بسبب الرسول صلی الله علیه و آله و سلم (غربیب العمی) ای اشد انواع العمی ضلاله، فان غربیب، بمعنی السواد القائم، فانه صلی الله علیه و آله و سلم یزیل اشد انواع الضلاله، و یهدی الناس الی احق و الی صراط مستقیم.

[صفحه ۷۸]

(ایها الناس ان الدنیا تغر المومل لها) ای تخدعه بارائتها له انها توصله الی آماله (و المخلد الیها) من اخلد بمعنی رکن و مال (و لا تنفس) الدنیا، ای لا تبخل (بمن نافس فیها) ای بمن یباهی غیره بان له الدنیا فانت تعظم الدنیا و تباهی بها، و الدنیا لا تهتم بشانک و لا تبخل بک، بل تسلمک للافات بدوه‌ن مبالاه (و تغلب) الدنیا (من غلب علیها) فان الانسان یظن انه غلب علی الدنیا حیث حصل بعض جاهها او مالها، لکنه ظن مکذوب بل الدنیا غلبت علی هذا الشخص، حیث خدعته و بعدته عن دار کرامه الله سبحانه. (و ایم الله) قسم بالله سبحانه (ما کان قوم- قط- فی غض نعمه) ای حسن نعمه، فان الغض الجدید الناضر (من عیش) هنیء (فزال عنهم الا بذنوب اجترحوها) ای عملوا بها و اقترفوها فان الذنوب سبب زوال النعمه. قال الشاعر: اذا کنت فی نعمه فارعها فان المعاصی تزیل النعم و حافظ علیها بشکر الا له فان الا له شدید النقم (لان الله لیس بظلام للعبید) یزیل نعمتهم اعتباطا بدون ذنب منهم، و (ظلام) صیغه نسبه، ای بذی ظلم (و لو ان الناس حین تنزل بهم النقم) جمع نقمه، مقابل نعمه (و تزول عنهم النعم) جمع نعمه (فزعوا) ای التجاوا (الی ربهم بصدق من نیاتهم) با

ن یکونوا مستجیرین حقیقه، عازمین علی طاعته، نادمین عما سلف منهم من الذنوب (و وله) ای تحیر (من قلوبهم) بان کانت قلوبهم و الهه فی حب الله و طاعته (لرد علیهم کل شارد) ای کل ما شرد منهم من النعم (و اصلح لهم کل فاسد) من امورهم. (و انی لاخشی علیکم ان تکونوا فی فتره) ای فی فتره من المهله الالهیه. التی یمهل بها کل مجرم لیستکمل اجرامه، ثم یوخذ علی حین غفله بل ما تمت علیه الحجه، و اشتدت علیه العقوبه، کما قال سبحانه: (انما نملی لهم لیزدادوا اثما). (و قد کانت امور مضت ملتهم فیها میله) عن جاده الهدی، و لعل المراد بذلک میلهم الی وقف القتال فی صفین، و انخداعهم بمکر معاویه، و اختیارهم اباموسی الاشعری، و ما اشبه ذلک. (کنتم فیها عندی غیر محمودین) حیث خالفتم الاوامر، و بذلک انشقت صفوف المسلمین، و تجرء الاعداء (و لئن رد علیکم امرکم) کما کان فی زمن الرسول صلی الله علیه و آله و سلم حیث الوحده و الایمان و الاطاعه (انکم لسعداء) لانه موجب لخیر الدنیا و الاخره (و ما علی الا الجهد) بان اتعب و اجتهد للارشاد و الهدایه (و لو اشاء ان اقول- لقلت: عفا الله عما سلف) ای سامحتکم لما سلف من اعمالکم، فلا تعودوا لمثلها.

خطبه ۱۷۸

[صفحه ۸۱]

و قد ساله ذعلب الیمانی، فقال: هل رایت ربک یا امیرالمومنین؟ فقال علیه‌السلام: افاعبد ما لا اری؟! فقال: و کیف تراه؟ فقال: (لا تراه) سبحانه (العیون بمشاهده العیان) کما تری العین سائر الاشیاء، لان الله سبحانه مستحیل علیه الرویه (و لکن تدرکه القلوب بحقائق الایمان) ای بسبب احتواء القلب علی حقیقه الایمان بالله سبحانه، فان الایمان الحقیقی یوجب المعرفه الکامله لله تعالی، اذ کل مصنوع یدل علی الصانع، و هو سبحانه. (قریب من الاشیاء) باحاطه علمه و قدرته علیها (غیر ملامس) ای لیس قربه مثل قرب الاجسام بعضها ببعض، مما یوجب الملامسه، و اللمس لدی الالتصاق (بعید منها) ای من الاشیاء، بعدا بمعنی عدم المجانسه و المشاهده، لا البعد الزمانی و المکانی (غیر مباین) ای لیس المبعد من قبیل بعد النار عن الماء، او ما اشبه، مما یباین احدهما الاخر (متکلم لا برویه) ای ان تکلمه لا یصدر عن فکر، و انما یخلق الکلام بدون فکر (مرید لا بهمه) فانه لا یهتم نفسا ثم یرید، اذ لا نفس له سبحانه. (صانع)

للاشیاء (لا بجارحه) ای بید و رجل و نحوهما، و انما یامر ب (کن) فیکون ما اراد (لطیف) بمعنی نفوذ قدرته و علمه فی کلشیء (لا یوصف بالخفاء) و الرقه، بخ

لالف اللطیف من الاشیاء کما یقال الهواء لطیف، اذا لم تر. (کبیر) ای عظیم (لا یوصف بالجفاء) ای الخشونه و عدم المبالاه، کالبشر الذین اذا علت منزلتهم جفوا الناس و لم یهتموا بهم (بصیر) لا ـ یری الاشیاء (لا یوصف بالحاسه) ای بالعین، فانه سبحانه لا عین من لحم و دم له. (رحیم لا ـ یوصف بالرقه) ای رقه القلب، اذ لا ـ قلب له سبحانه، و لا ـ تبدل فی حالاته (تعنو) ای تذل و تخضع (الوجوه لعظمته) فکل شریف خاضع له (و تجب) ای تضطرب، من وجب بمعنی خفق و اضطرب (القلوب من مخافته) ای خوفا منه سبحانه، بان کانت قصرت فی الاعمال، فتبتلی بالعقاب.

خطبه ۱۷۹

[صفحه ۸۳]

فی ذم العاصین من اصحابه (احمد الله علی ما قضی من امر) کما قال سبحانه: (و قضی ربک الا تعبدوا الا ایاه) (و قدر من فعل) کما قال سبحانه: (و قدر فیها اقواتها) فان القضاء و القدر یستعملان بمعان، و الظاهر اراده ما ذکرنا، فی هذا الکلام بقرینه (امر) و (فعل). (و) احمد الله (علی ابتلائی بکم ایها الفرقه) ای الجماعه (التی اذا امرت لم تطع) و المراد جمیع اوامره علیه‌السلام، لا ـ مطلقا کما لا یخفی. (و اذا دعوت) الی الجهاد و ما اشبه (لم تجب) جبنا او تکاسلا (ان امهلتم) فلم اطلبکم للجهاد و العمل (خضتم) فی الباطل، دون ان تعملوا لسعادتکم (و ان حوربتم) ای حضرتم میادین الحرب (خرتم) ای صحتم، من خار بمعنی صاح، فان المحارب یجب ان یلزم الصمت و السکینه لا الصیاح و العجیج، فان ذلک مما یوهن الانسان. (و ان اجتمع الناس علی امام) یرید نفسه الکریمه (طعنتم) فی ذلک الامام، بان تنحتوا له معائب و منقصات (و ان اجبتم الی مشاقه) المراد بها الحرب (نکصتم) ای رجعتم القهقری و فررتم عن الحرب (لا ابا لغیرکم) (لا ابا لک) جمله تستعمل للذم بمعنی فقدت الاب حتی تکون من دون والی، و تستعمل للدعاء بمعنی تملک امرک، و قد تلطف الامام بتوجیه الجمله للغیر

، اما احتراما لهم ان ارید بها الذم، او اهانه لهم ان ارید بها الدعاء. (ما تنتظرون بنصرکم و الجهاد علی حقکم)؟ استفهام انکاری، ای هل بعد موقع للانتظار، ان حقکم قد غصب، و النصر قد فاتکم باستیلاء معاویه علی بعض بلادکم، فما وجه الانتظار بعد ذلک؟ اتریدون فی انتظارکم (الموت او الذل لکم) فانکم ان بقیتم بلا محاربه، اما متم، او سیطر معاویه حتی تذلوا. (فو الله لئن جاء یومی) ای وقت موتی (و لیاتینی) اخبار بانه سیاتی یومی (لیفرقن بینی و بینکم) بالموت (و انا لصحبتکم) ای مصاحبتکم (قال) ای کاره، من (قلی)، بمعنی کره و غضب یعنی افرح بموتی و تخلصی من اصطحابکم (و بکم غیر کثیر) فان الکثره انما تراد للمنفعه، فاذا انتفت کان وجودها کعدمها، یعنی لست کثیرا بسببکم لعدم نفعکم. (لله انتم) هذه جمله تستعمل فی الذم، بمعنی ان الله یقدر ان یعالجهم و ینتقم منهم، و تستعمل فی المدح، ایانهم لله سبحانه، مخلصین له فی اعمالهم و اقوالهم (اما دین یجمعکم)؟ ففیم هذا التفرق فی آرائکم و اهوائکم (و لا ـ حمیه) ای انفه و کبر فی نفوسکم عن تسلط الاعداء علیکم (تشحذکم) ای تفیظکم لتقوموا بالجهاد، من شحذ السکین، بمعنی حددها، و الانسان اذا شحذ صار کالسکین یقطع و ینفذ.

(او لیس عجبا ان معاویه یدعو الجفاه) جمع جافی و هو الغلیظ الخشن فی اعماله و نوایاه (الطغام) بمعنی اراذل الناس (فیتبعونه علی غیر معونه) ای اعانه منه لهم (و لا ـ عطاء) لهم، و السبب ان معاویه کان یالف الروساء بالمال رشوه، جورا و ظلما، و الاراذل تبع لکبرائهم، و الامام کان یقسم بالسویه فالکبراء کانوا غیر راضین عنه، و لذا لا ـ یحرکون اتباعهم لنصره الامام علیه‌السلام (و انا ادعوکم – و انتم تریکه الاسلام) ای البقیه الباقیه من المسلمین الذین یعتز بهم الاسلام (و بقیه الناس) الصالحین، خلف عن سلف صالح (الی المعونه) متعلق ب (ادعوکم) و (و) الی (طائفه من العطاء) ای اعین جماعه، و اعطی جماعه، و الاعانه: الاعطاء تبرعا،

بخلاف العطاء فانه العطاء من بیت المال حسب الاستحقاق. (فتفرقون عنی) بان یستجیب بعض للجهاد، و لا- یستجیب بعض (و تختلفون علی) هذا یرید، و ذاک یرد (انه لا یخرج الیکم من امری) ای من اوامری التی آمرکم بها (رضی) للجمیع (فترضونه) کلکم (و لا سخط فتجتمعون علیه) بان تسخطون جمیعا، و هذا بیان انهم لا یجتمعون لا علی رضی و لا علی سخط، بل متفرقون دائما یرضی بعضهم، و یسخط بعض، کیفما امر الامام علیه‌السلام (و ان احب ما انا لاق) ای احب

شیء القاه (الی الموت) بان اموت فاستریح منکم، ثم بین علیه‌السلام انه اتهم بکل ارشاد و نصیحه، لکنهم بقوا علی ضلالهم و جهالتهم (قد دارستکم الکتاب) ای قرات علیکم القرآن تدریسا و تعلیما (و فاتحتکم الحجاج) ای عرفتکم وجوه الاحتجاج، بعد ان لم تکونوا تعرفونها، فهی مفاتحه منی (و عرفتکم ما انکرتم) ای ما جهلتم (و سوغتکم) ای جعلت سائغا هنیئا عندکم (ما مججتم) ای ما کنتم تمجونه و تطرحونه، و کان المراد الاخلاق الفاضله (لو کان الاعمی یلحظ) ای یبصر، و (لو) لبیان احوالهم، و انهم کالاعمی لا یبصرون شیئا، و ان بصرو (او النائم یستیقظ) ای یتنبه و یقوم من النوم (و اقرب بقوم من الجهل) صیغه تعجب ای ما اقرب قوم الی الجهل (بالله) سبحانه و باحکامه (قائدهم معاویه، و مودبهم ابن‌النابغه) ای عمرو بن العاص، و المراد بهم اصحاب الشام، و هذه الجمله لبیان الفرق بین اهل العراق، و بین اهل الشام، و للتافف من عدم اطاعه هولاء مع ان قائدهم مثل الامام العالم الورع، و اطاعه اولئک مع ان قائدهم مثل معاویه، و مرشدهم مثل ابن‌العاص.!.

خطبه ۱۸۰

[صفحه ۸۷]

(و قد ارسل) علیه‌السلام (رجلا من اصحابه، یعلم له احوال قوم من جند الکوفه، قد هموا باللحاق بالخوارج، و کانوا علی خوف منه علیه‌السلام، فلما عاد الیه الرجل قال له: (اامنوا فقطنوا ام جبنوا فظعنوا؟) ای هل آمنوا جانبی فبقوا، ام خافوا نکالی فسافروا و ذهبوا الی الخوارج؟- (فقال الرجل: بل ظعنوا یا امیرالمومنین، فقال علیه‌السلام): (بعدا لهم کما بعدت ثمود) دعاء علیهم بان یبعدهم الله عن رحمته، کما ابعد الله قوم صالح النبی- و هو قبیله ثمود- عن رحمته، حیث انزل علیهم العذاب، لما خالفوا امر الله، و عقروا الناقه، و (بعدا) منصوب بفعل مقدر، ای اللهم ابعدهم بعدا (اما لو اشرعت الاسنه) جمع سنان، و هو الرمح (الیهم) عند المحاربه مع الخوارج، و اشرعت بمعنی صوبت نحوهم (و صبت السیوف علی هاماتهم) ای روسهم، و هذا کنایه عن تکاثر الضرب بالسیوف علیهم. (لقد ندموا علی ما کان منهم) من الظعن و الالتحاق بالخوارج، لانهم لا یتمکنون من المقاومه (ان الشیطان الیوم قد استفلهم) ای دعاهم للتفلل، و هو الانهزام عن الجماعه (و هو غدا متبری منهم) و المراد اما فی یوم القیامه، اذ یتبرء الشیطان من اتباعه، قال سبحانه: (اذ تبرء الذین اتبعوا من الذین ا

تبعوا) او المراد عند الحرب، و تبرئه کنایه عن عدم نصرته لهم، کما صار فی حرب الکفار مع الرسول، قال سبحانه: (فلما ترائت الفئتان نکص علی عقبیه و قال انی بریء منکم ان اری ما لا ترون). (و متخل عنهم) التخلی عن فلان بمعنی الابتعاد عنه و عدم نصرته (فحسبهم) ضلالا و جهاله (بخروجهم من الهدی) الباء زائده، اذ الاصل فیه (هم یکتفون بذلک). (و ارتکاسهم) ای انقلابهم، و اصل الارتکاس: ان یقع الانسان من راسه فی وحل او ما اشبه (فی الضلال و العمی) ای عدم تبصر السبیل، کالاعمی الذی لا یبصر الطریق (و صدهم عن الحق) ای منعهم للناس عن اتباع الامام (و جماحهم) ای عصیانهم (فی التیه) ای فی الضلال، فان التائه یلزم ان یطیع من یرشده، لا ان یعصی حتی یهلک فی المهالک.

خطبه ۱۸۱

[صفحه ۸۹]

و فيها حمد الله، و بيان صفاته، و الارشاد و النصح، (روى عن نوف البكالى) منسوب الى (بكال) قبيله من قبائل العرب (قال خطبنا هذا الخطبه اميرالمومنين عليه‌السلام بالكوفه و هو قائم على حجاره، نصبها له جعده بن هبيره المخزومى) و هو ابن اخت الامام عليه‌السلام، و امه امهانى اخت الامام، بنت ابى‌طالب، و كانه وضع تلك الحجاره كمصعد يصعد عليها الامام ليرتفع على الناس عند الخطبه، شبه المنبر (و عليه مدرعه) اى قميص ضيق الاكمام (من صوف) و هذا اقرب الى الزهد لخشونه الصوف، بخلاف القطن و نحوه (و حمائل سيفه) و هو الخيط الذى يشد به السيف ليحمل فيتوشح به من (ليف) النخل (و فى رجليه نعلان من ليف) الظاهر كون كل النعل من ليف لا ان شراكها منه (و كان جبينه) من كثره السجود (ثفنه بعير) و هو المحل الذى يمس الارض، عند بروك الابل، فانه يغلظ و يخشن من مباشره الارض، و الدلوك بها (فقال عليه‌السلام): (الحمد لله الذى اليه مصائر الخلق) جمع مصير، بمعنى الصيروره، اى ان الخلق ينتهون الى ثوابه و عقابه، و دار كرامته و محل سخطه (و عواقب الامر) فان عاقبه امر كل انسان اليه سبحانه. (نحمده على عظيم احسانه) اى احسانه العظيم الينا بالخلق و الرزق و

غيرهما (و نير برهانه) اى دليله الواضح الذى نصبه دليلا على وجوده و سائر صفاته (و نوامى فضله و امتنانه) نوامى جمع نام، بمعنى: الزائد، اى فضله بالزائد على قدر الاستحقاق، او فضله الذى ينمو و يزيد (حمدا يكون لحقه) سبحانه (قضاء) اى اداء البعض ما يستحق (و لشكره اداء) اى يكون موديا لشكره الواجب على الناس (و الى ثوابه مقربا) فان الحمد يقرب الانسان الى ثواب الله تعالى (و لحسن مزيده موجبا) اى موجبا لمزيد نعمه، و اضافه حسن اليه، من باب اضافه الصفه الى الموصوف. (و نستعين به استعانه راج لفضله) لا استعانه آيس، فان الانسان قد يطلب العون من احد و هو آيس من اجابته، و قد يستعين و هو راج للاجابه (مومل لنفعه) سبحانه، بان ينفعنا (واثق بدفعه) المكاره عنا (معترف له) تعالى (بالطول) اى الانعام و الفضل (مذعن له) اى خاضع لله سبحانه (بالعمل و القول) نحمده لسانا، و نعمل له بجوارحنا و اعضائنا (و نومن به) سبحانه (ايمان من رجاه موقنا) فان يقين الانسان فى رجائه، دليل على قوه ايمانه (و اناب اليه) اى رجع اليه تعالى بالتوبه (مومنا) بوجوده و سائر صفاته (و خنع) اى خضع (له مذعنا) فضله لا مثل الانسان للجبابره، فانه يخضع لهم كارها (و اخلص له) لى جعل

اعماله و عقيدته له سبحانه بلا مشاركه احد معه (موحدا) فى مقابل الاشراك (و عظمه ممجدا) اى اعترف بعظمته فى تمجيد و ثناء عليه (و لا ذبه) اى التجا اليه عن الاهوال و النوائب (راغبا) فضله (مجتهدا) يقال اجتهد اذا اتعب نفسه. (لم يولد سبحانه) بان يكون له اب او ام (فيكو فى العز مشاركا) لان الابوين شريكان مع الولد فى العز، بل اعز لانهما عله وجوده (و لم يلد) سبحانه ولدا (فيكون موروثا) لان الولد يرث ابويه (هالكا) اذ كل شىء يلد يكون ممكنا و كل ممكن هالك، فانه كماله تغير بالولاده، كذلك له تغيربالحياه و الموت. (و لم يتقدمه وقت و لا زمان) بان يكون لا زمان و لا يكون الله سبحانه- كما هو شان الممكنات (و لم يتعاوره) اى يتداوله و يتبادل عليه (زياده و لا نقصان) بان يزيد مره و ينقص اخرى (بل ظهر) سبحانه (للعقول بما ارانا من علامات التدبير) اى من الادله الموجوده فى المخلوقات الداله على التدبير المتقن) اذ وضع كل شىء موضعه، كالبناء الفخم الذى يدل على مهاره بانيه (و القضاء المبرم) اى المحكم، فان حكمه سبحانه بالخلق و الرزق و الحياه و الموت و غيرها مبرم لا ينقض. (فمن شواهد خلقه) على وجوده تعالى و سائر صفاته (خلق السماوات) اى الاجرام و مج

اريها (موطدات) اى مثبتات فى مداراتها على ثقلها (بلا عمد) جمع عماد، فانها لا عمد لها، كما للبناء المرتفع من عمد تحفظه من السقوط (قائمات) فى محالها (بلا سند) يستند و يتكىء عليها (دعاهن) سبحانه، و ذلك كنايه عن جعل نظام لهن (فاجبن) دعوته تعالى (طائعات مذعنات) كما قال سبحانه: فقال لها و للارض ائتيا طوعا او كرها، قالتا اتينا طائعين) (غير متلكئات) التلكو التوقف فى الامر (و لا مبطئات) من ابطاء بمعنى: عام الاستعجال فى المر، نعم انها اطاعت فورا. (و لو لا اقرارهن له) تعالى (بالربوبيه) او انه آلههن (و اذعانهن بالطواعيه) اى الاطاعه بالرغبه (لما جعلهن موضعا لعرشه) العرش: محل تشريف له فى السماء، كما ان الكعبه موضع تشريف له سبحانه فى الارض (و لا تشريف له فى السماء، كما ان الكعبه موضع تشريف له سبحانه فى الارض (و لا مسكنا لملائكته)

المقربين، الـذين هم اطهار، فيلزم ان يكون محلهم طاهرا (و لا مصـعدا) اى محل الصـعود (للكلم الطيب و العمل الصالح) فان الاعمال الصالحه، و الكلمات الطيبه، من العباد، تصعد نحو السماء، و ذلك ليس لانها مكان الله سبحانه، فانه لا مكان له، و انما لاجل انه تعالى جعل السماء محلا شريفا، و ماوى للاشياء الحسنه، و هذا

اشـاره الى قوله سـبحانه: (اليه يصـعد الكلم الطيب، و العمـل الصالـح يرفعه) (من خلقه) اى الكلم و العمل، الصادره من الخلق. (جعل) سبحـانه (نجومهـا) اى كواكب السـماوات (اعلامـا) اى ادله (يسـتدل بهـا الحيران) اى الشـخص المتحير (فى مختلف فجـاج) جمع فج بمعنى الطريق (الاقطار) جمع قطر، بمعنى القطعه من الارض، اى مختلف الصـحارى. (لم يمنع ضوء نورها) اى نور الكواكب (ادلهمام سجف الليـل المظلم) الادلهمـام: شـده الظلمه، و سـجف: الستر (و لاـ اسـتطاعت جلابيب سواد الحنادس) جلابيب جمع جلباب، و هو ثوب واسع يلبس فوق الملابس، و المراد هنا ظلمه الليل الشامله لكل شىء، و حنادس جمع حندس، بمعنى الليل المظلم (ان ترد) حتى لاـ يصـل الى الاـرض (ما شاع) و انتشـر (فى السـماوات من تلالو نور القمر) بل نور القمر، كنور النجوم، يصـلان الى الارض فى ظلمه الليـل، فيهـدى بهما الناس فى الصـحارى و القفار. (فسـبحان من لا يخف عليه سواد غسق داج) الغسق الظلمه، و داج بمعنى المظلم (و لا) سواد (ليل ساج) الساجى بمعنى الساكن، و وصف الليل به، لانه يسـكن فيه كل ذى روح، فهو وصف باعتبار ما فيه، من باب علاقه الحال و المحل (فى بقاع الارضين المتطاطئات) اى المنخفضات، فانه سبحانه يرى كل ما فى منخفضات

الارض، و لو تحت الليل المظلم (و لا فى يفاع) بمعنى التل و المكان المرتفع (السـفع) جمع سـفعاء، و هو السواد يضـرب الى الحمره، والمراد بها الجبال، فان الجبال هكذا تظهرمن بعد (المتجاوزات) اى المجاوره بعضـها لبعض. (و) سحان من لا يخفى عليه (ما يتجلجل به الرعد) الجلجله صوت الرعد (فى افق السماء) اى اطرافها (و ما تلاشت عنه بروق الغمام) فان البرق يتلاشىء و يضمحل، و الظاهر ان المراد مصـدر البرق، الـذى يظهر منه البرق، ثم يتلاشـى من القوه الكهربـائيه الموجوده فى السـحاب (و مـا تسـقط من ورقه تزيلها) اى تزيـل تلك الورقه (عن مسـقطها) اى محل سـقوطها، و هو محل اتصال الورقه بالشـجره (عواصف الانواء) جمع نوء، و هو احـد منازل القمر اذا كان القمر فيه او نحو ذلك تهب الرياح، و لذا اضـيفت اليه، بمناسبه ان الاضافه يكفى فيها ادنى مناسبه (و انهطال السماء) اى امطار السـماء، بالمطر، و المعنى لا يخفى عله انهطال السـماء. (و يعلم) سـبحانه (مسـقط القطره) اى محل سـقوط كل قطهره من اقطار المطر (و مقرها) اى محل استقرار القطره، اذا يمكن ان يكون المسقط غير المقر (و مسحب الذره) اى المحل الذى تمشى فيه النمله (و مجرها) اى المحل الذى يجره نفسه اليه (و ما يكفى البعوضه) البق

(من قوتها) و رزقها (و) يعلم تعالى (ما تحمل الانثى فى بطنها) من ذكر او انثى.

[صفحه ۹۴]

(الحمد لله الكائن قبل ان يكون كرسـى او عرش) اذ لا يحتاج سـبحانه الى شىء منهما، و هذا من باب تشبيه المعقول بالمحسوس، فان الملك يجلس على الكرسـى، فى عرشه، قـد خلق سـبحانه محلا يسـمى العرش، لتوجه الملائكه اليه، كما يتوجه البشـر الى الكعبه، فى الارض (او سـماء او ارض او جان او انس) و الجن قسم من المخلوق مخفى عن الابصار (لا يدرك) سـبحانه (بوهم) اى بفكر و تعقل اذ كنهه مسـتحيل الادراك (و لا يقـدر) اى لا يعرف حـدوده (بفهم) الانسان. (و لا يشـغله سائل) بان يغفل عن سائر الاشـياء، كما هو شان البشـر (و لا ينقصه نائل) اى العطاء، فانه سبحانه يعطى و لا ينقص ما عنده، اذ لا يفوته شىء، و انما كلشىء فى ملكه، اعطى ام لم يعط (و لا يبصـر) اما على المجهول او على المعلوم (بعين) فعل الاول معناه انه سـبحانه لا يرى، و على الثانى معناه انه تعلى لا عين له- كعين الانسـان- و انمـا يبصـر الاشـياء بـذاته (و لاـ يحـد باين) اى بالمكان، فانه لا مكان له، حتى يكون مشـمولا لـذلك المكان (و لا يوصف بالازواج) اى بالامثال، لانه لا مثل له، فلا شـريك له (و لا يخلق) الاشـياء (بعلاج) بان يمتنع عليه الشىء فينفذ امره بالعلاج (و لا يدرك بالحواس) الخمس، فلا يبصر، و لا يشم

، و لاـ يـذاق، و لاـ يملس، و لاـ يسـمع حسن منه، لاسـتحاله كل ذلك فى حقه. (و لا يقاس بالناس) كما يقاس الناس بعضـهم ببعض

(الـذی کلم موسـی) علیه‌السـلام (تکلیمـا) و کلامـه انمـا هـو بخلق الصوت الـذی یسـمعه الطرف المقابـل (و اراه من آیـاته) ای ادلته (عظیما) کالعصا و الید البیضاء، و الضـفادع، و القمل و الدم، و غیرها، کلم. (بلا جوارح) ای بغیر اعضاء للتکلم (و لا ادوات) کالفم و الاسـنان و اللسـان (و لا نطق) کنطق الانسان (و لا لهوات) جمع لهات، و هی اللحمه المشـرفه علی الحلق فی اقصـی الفم (بل ان کنت صادقا، ایها المتکلف لوصف ربک) ای ان کنت صادقا انک تتمکن ان تصـفه سـبحانه حق وصفه، و معنی المتکلف الذی یوقع نفسه فی الکلفه و المشـقه. (فصف جبرائیل و میکائیل) الـذین هما مخلوقان لله سـبحانه، فاذا لم نتمکن من وصـفهما فعدم امکانک لوصـفه سبحـانه، اظهر (و جنود الملائکه المقربین) الیه سـبحانه، اقرب شـرف و طـاعه، لا ـ قرب مکـان- اذ لا ـ مکـان له تعـالی- (فی حجرات القدس) ای النزاهه و الطهاره، و المراد بالحجرات اماکنهم (موجحنین) ای مقشعرین، خوفا و وجلا منه تعالی، من ارجحن، بمعنی مال یمینا و شمالا (متولهه) ای متحیره (عقولهم ان یحدوا احسن الخالقین) فان عقولهم تتحیر فی وصفه س

بحانه، و لا تجد لذلک سبیلا. (فانما یدرک) کنه الشیء (بالصفات ذوو الهیئات) ای الاشکال (و الادوات) ای الالات (و من ینقضی) ای یهلـک (اذا بلغ امـد حـده بالفناء) ای اذا وصل الی منتهی العمر المقـدر له، و بالفناء متعلق ب (ینقضـی) (فلا اله الا هو اضاء بنوره کل ظلام) من ظلمات العـدم بان اوجـد المعـدومات و ظلمات الجهل، و ظلمات اللیل و ما اشـبه (و اظلم بظلمته) ای بالنسـبه الی نوره (کل نور) فان کل نور فی قبال نوره مظلم.

[صفحه ۹۷]

(اوصـیکم) یـا (عبـاد الله بتقوی الله) ای الخوف منه و العمـل بما امر (الـذی البسـکم الریاش) ای اللباس الفاخر، الانسانی، او الاعم من ذلک و من سائر الالبسه الحسنه، و الظواهر الجمیله (و اسبغ) ای اکثر (علیکم المعاش) بما هی لکم ما تعیشون فیه. (و لو ان احدا یجد الی البقا سلما) شبه البقاء شیء رفیع، لا یتناوله احد، حتی اذا نصب السلم- و هو المعراج- (او الی دفع الموت سبیلا) ای وسیله یتمکن بها من دفع الموت (لکان ذلک) العارف بطریق البقاء الابدی (سـلیمان بن داوود علیه‌السلام الذی سخر له ملک الجن و الانس) فکان الجن یطیعه کالانس (مع النبوه) فقد کان علیه‌السـلام نبیا لله سبحانه (و عظیم الزلفه) ای القرب من الله سبحانه، لان النبوه مقام عظیم، و بکلمه جامعه، قـد جمع له السـعاتان الـدینیه و الدنیویه. (فلما اسـتوفی طعمته) ای ماکله المقدر له، اذ الله سـبحانه قدر لکل انسان قدرا خاصا من الرزق (و اسـتکمل مـدته) بان اکمل مده بقائه فی الدنیا المقدره له (رمته قسـی الغنا) جمع قوس (بنبال الموت) جمع نبل، و هو السـهم، قسـی الفناء المقدرات التی تفنی الانسان، و نبال الموت اسبابه، من هموم و مرض، و ما اشبه. (و اصبحت الدیار منه خالیه) اذ انتقل الی قبر

ه (و المساکن معطله) اذ لم یسـکن بعد فی مسـکن (و ورثها) ای تلک الدیار و المساکن (قوم آخرون) من ورثته و المستولین للسلطه بعـده. (و ان لکم فی القرون السـالفه) جمع قرن، و هو مـائه سـنه، او مـده عمر جیل من البشـر، یقال لها قرن لاقتران اعمار بعضـهم مع بعض و السـالفه بمعنی السـابقه (لعبره) تکفی لان تعتبروا بفناء الـدنیا، و عـدم بقاء سـلطتها و زینتها (این العمالقه) جمع عملاق، و هو: الرجـل القوی الکثیر العمـل، و قـد کـانوا ملوکـا یملکون الیمن و الحجـاز، و قـد عـاثوا فی الارض فسادا حتی ان الملک منهم امر بان العروس لیله عرسـها لا تـذهب الی زوجها الا و قد زارها الملک و افتضـها ثم تذهب الی زوجها، ثم هجم الناس علیه و قتلوه و اراحوا الناس من شـره فی قصه طویله مـذکوره فی التواریخ (و ابناء العمالقه)؟ اسـتفهام علی نحو التنبیه، بمعنی ان دولتهم قد ابیدت و ملکهم قد ذهب، و هم قد ماتوا فلا اثر لهم. (این الفراعنه) جمع فرعون (و ابناء الفراعنه)؟ و هم ملوک مصـر، منهم فرعون موسـی الذین کان یـدعی الربوبیه، و یقتـل النـاس، و یبقر بطون الحبال. (این اصـحاب مـدائن الرس) کانوا یعبـدون الشـجر، فاتاهم نبی ینهاهم عن ذلک لکنهم عتوا و قتلوا النبی اشنع قتله، فاهلکهم الله سبحانه بعذاب

شنیع (الذین قتلوا النبیین و اطفاوا سـنن المرسـلین) فان سـنن المرسـلین مصابیح تنیر دروب الحیاه، لیری الانسان المنهاج المسعد له فی دنیـاه و آخرته، و اطفائهـا اخمادهـا، و ترک العمـل حتی تنسـی، کمـا فی زماننـا الـذی اطفیء الکفـار و المنافقون- عملائهم- منهاج

القرآن، و اتوا مكانه بمناهج اليهود و النصارى (و احيوا سنن الجبارين) الذين مسلكهم جبر الناس على الباطل، و ظلم العباد بانواع الظلم. (و اين الذين ساروا) الى اعدائهم (بالجيوش) الكثيره؟ معتزين بها (و هزموا الالوف) من جيش الاعداء، لقوتهم و شده بطشهم. (و عسكروا العساكر) اى جمعوها لحفظهم و حفظ رعاياهم (و مدنوا المدائن) اى صنعوها و بنوها؟ فقد مات كلهم، و فنوا، و بعد ذلك ينبغى للعاقل ان لا يغتر بالدنيا، و لا يعمل فيها ما يوجب عقابه و نكاله الابدى.

[صفحه ۹۹]

فى ذكر المتقين و اصحاب العقل (قد لبس للحكمه) هى وضع الاشياء مواضعها (جنتها) و هى ما يحفظ الانسان من الهذر و اللغو و العصيان، كما تحفظ الجنه صاحبها من الضرب و الطعن (و اخذها) اى الحكمه (بجميع ادبها) اى كل آدابها، فلم يترك من الحكمه فى الاكل و اللبس و التكلم، و التعلم، و ما اشبه، شيئا (من الاقبال عليها) اى على الحكمه (و المعرفه بها) فانه يعرف الحكمه و انها ما هى (و التفرغ لها) لا ـ يشغل نفسه بضدها. (و هى) اى الحكمه (عند نفسه ضالته التى يطلبها) تشبيه لبيان شده طلبه لها، كما يطلب الانسان بكل جد ما ضل من اثاثه و نقوده (و حاجته التى يسال عنها) ليجدها و يعرفها، كما يسئل الانسان عن حوائجه الماديه (فهو) مع الاسلام يدور، و منه لا ينفك (مغترب) اى يذهب الى الغربه (اذا اغترب الاسلام) بان تركه اهله، فكانه سافر عنهم، فانه ايضا يترك الناس و يكون مع الاسلام غريبا عندهم (و ضرب) الاسلام (بعسيب ذنبه) اى اصل ذنبه (و الصق) الاسلام (الارض) اى بالارض (بجرانه) مقدم عنق البعير، و هذان كنايتان عن ضعف الاسلام، فان البعير اذا ضعف نام و الصق عنقه، و آخر ذنبه على الارض، لا يقدر على القيام، فمثل هذا الشخص، و قيل المراد به الامام

الحجه المهدى عليه‌السلام. (بقيه من بقايا حجته) اى حجج الله على الناس (خليفه من خلائف) جمع خليفه (انبيائه) فهو يمثل الانبياء فى التزامهم بالدين.

[صفحه ۱۰۰]

ثم قال عليه‌السلام: (ايها الناس انى قد بثثت) اى نشرت و اظهرت (لكم المواعظ التى وعظ الانبياء بها) اى بتلك المواعظ (اممهم) من الامر بالتقوى، و الزهد فى الدنيا، و الخوف من النار، و الشوق الى الجنه. (و اديت اليكم) اى اوصلت اليكم (ما ادت الاوصياء) للانبياء (الى من بعدهم) من الناس، الذين لم يدركوا الانبياء. (و اذبتكم بسوطى فلم تستقيموا) بان تتركوا كافه المعاصى، و تنتهجوا نهج الاسلام سويا (و حدوتكم) اى سقتكم، و الحداء رفع الصوت للابل ليسير سيرا مطمئنا (بالزواجر) جمع زاجره، و هى النصيحه التى تزجر الانسان عن المعصيه (فلم تستوثقوا) يقال استوثقت الابل، بمعنى اجتمعت، و المراد انهم بقوا متفرقين لا ـ تجتمع آرائهم على الحق. (لله انتم) كلمه تقال للذم، و للمدح، بمعنى ان لله يقدر على تقويمكم، او ان امركم لله سبحانه لا لغيره - كما تقدم -. (اتتوقعون اماما غيرى يطابكم الطريق) اى يسير بكم فى الطريق السوى (و يرشدكم السبيل) الراشد؟ ثم اخذ فى نصحهم، و بيان ضجره من الدنيا بعد ان ذهب اصحابه الى الاخره.

[صفحه ۱۰۱]

(الا ـ انه قد ادبر من الدنيا ما كان مقبلا) فان الانسان فى حاله طفولته، يكون عمره مقبلا، اذا ياتى نموه، فاذ شاخ، كان عمره مدبرا، و هكذا (و اقبل منها) اى من الدنيا (ما كان مدبرا) من الشرور و الاثام التى ادبرت بمقدم الرسول صلى الله عليه و آله و سلم، و لعل ادبار المقبل - ايضا - يراد به الخير، الذى اقبل بمقدم الرسول صلى الله عليه و آله و سلم (و ازمع) اى اظهر عزما (الترحال) اى الرحيل الى الاخره (عباد الله الاخيار) فانهم حيث علموا فناء الدنيا يقصدون المسير منها، و قصدهم كنايه عن تهيئه زاد الاخره. (و باعوا قليلا من الدنيا لا يبقى بكثير من الاخره لا يفنى) فان الانسان اذا صرف عمره و ماله فى الخير، كان بائعا لهما بالجنه التى لا تفنى، قال سبحانه: (ان الله اشترى من المومنين انفسهم، و اموالهم، بان لهم الجنه) ثم بين عليه‌السلام ان الذين استشهدوا فى سبيل الله لم يتضرروا بشىء، بل العكس ربحوا الخلاص من الدنيا الكدره. (ما ضر اخواننا) (ما) استفهاميه (الذين سفكت دماوهم - و هم بصفين -) موقعه الحرب

مع معاویه (ان لا یکونوا الیوم احیاء)؟ ای ای شیء ضرهم فی عدم حیاتهم (یسیغون الغصص) اساغه بمعنی بلعه، و الغصص جمع غصه، و هی ما

یوخذ فی الحلق، فلا ینزل الی الجوف (و یشربون الرنق) ای الماء الکدر کنایه عن المتاعب و الالام التی کان الامام یواجهها من جراء المنافقین. (قد- و الله- لقوا الله) کنایه عن موتهم (فوفاهم اجورهم) ای اعطاهم اجورهم کامله (و احلهم) ای اسکنهم (دار الامن) ای الجنه (بعد خوفهم) فی الدنیا من الاعداء. (این اخوانی الذین رکبوا الذین رکبوا الطریق) ای استقاموا فیه، لم ینحرفوا الی هنا و هناک (و مضوا علی الحق)؟ لا یبتغون عنه بدلا (این عمار) بن یاسر، من اصحاب الرسول علیهم السلام الاولین، و قد قال فیه صلی الله علیه و آله و سلم ملیء ایمانا من قرنه الی قدمه؟ (و این ابن‌التیهان)؟ هو ابوالهیثم مالک من اکابر الصحابه؟ (و این ذوالشهادتین)؟ خزیمه بن ثابت الانصاری، الذی جعل الرسول صلی الله علیه و آله و سلم شهادته منفردا قائمه مقام شهاده رجلین، (و این نظراوهم) ای امثال هولاء الذین قتلوا بصفین (من اخوانهم الذین تعاقدوا علی المنیه) ای علی الموت، فان بعضهم عاهد الاخر، علی ان یقتلوا فی سبیل الله (و ابرد برووسهم الی الفجره) ای قطعت روسهم، و ارسلت بواسطه البرید، الی اصحاب الفجور، و هم معاویه و جاشیته. فقد قطع اصحاب معاویه بصفین روس جماعه من اصحا

ب الامام، عند الحرب، و ارسلوا بها الی معاویه. (قال: ثم ضرب) الامام علیه‌السلام (بیده الشریفه علی لحیه الکریمه فاطال البکاء، ثم قال علیه‌السلام:) (اوه) کلمه ترجع (علی اخوانی الذین تلوا القرآن فاحکموه) قرائه و علما و عملا (و تدبروا الفرض) بان فکروا قیما هو مفروض علیهم من احکام الله سبحانه (فاقاموه) بان و اظبوا علیه ادائا، و امرا للناس باتیانه (احیوا السنه) الوارده عن الرسول (و اماتوا البدعه) التی جائبها الخلفاء، کصلاه التراویح، و اسقاط (حی علی خیر العمل) من الاذان، و ما اشبه ذلک (دعوا للجهاد فاجابوا) بان جاهدوا فی سبیل الله (و وثقوا بالقائد) یعنی نفسه الشریفه (فاتبعوه) فیما یامر و ینهی. (ثم نادی) الامام علیه‌السلام (باعلی صوته) الزموا (الجهاد الجهاد) یا (عباد الله، الا و انی معسکر فی یومی هذا) لفتح الشام، و خلاص المسلمین من معاویه و زمرته الطاغیه (فمن اراد الرواح الی الله) ای الی الاخره، دار ثواب الله سبحانه (فلیخرج) معی (قال نوف) البکال، راوی الخطبه (و عقد للحسین علیه‌السلام فی عشره آلاف) بان جعل له جیشا مکونا من عشره آلاف شخص، و الامام الحسین قائده (و لقیس بن سعد رحمه الله فی عشره آلاف، و لابی‌ایوب الانصاری)

الذی نزل علیه الرسول صلی الله علیه و آله و سلم حین قدم المدینه (فی عشره آلاف، و لغیرهم علی اعداد آخر و هو) علیه‌السلام (یرید الرجعه الی صفین) ای قتال معاویه (فما دارت الجمعه) ای ما مضی اسبوع (حتی ضربه الملعون ابن ملجم لعنه الله، فتراجعت العساکر فکنا کاغنام فقدت راعیها تختطفها الذئاب من کل مکان).

خطبه ۱۸۲

[صفحه ۱۰۵]

فی وصفه تعالی، و فضل القرآن، و وعظ الناس (الحمد لله المعروف من غیر رویه) ای لا یراه احد، و مع ذلک یعرفونه باثارهم و صنائعه (و الخالق من غیر منصبه) ای تعب و نصب. (خلق الخلائق بقدرته) لا باله، او مشارک او ما اشبه (و استعبد الارباب) ای جعل ارباب العبید، عبیدا له (بعزته) لانه اعز من الجمیع (و ساد العظماء بجوده) فانه من جاء ساد، و لا یخفی ان مثل تعلیل ثانوی، للاشاره الی هذا الوصف، و الا فالاستبعاد و السیاده، بخلقه سبحانه لهم- اولا و بالذات- کما لا یخفی. (و هو الذی اسکن الدنیا خلقه، و بعث الی الجن و الانس رسله) و البعثه الی الجن اما بان یعملوا کما یعمل الانس او بتکالیف اخر، و انکان ظاهر الایات انهم مکلفون بمثل ما کلف به الانس (لیکشفوا لهم عن غطائها) ای غطاء الدنیا، فان الدنیا دار آلام و اتعاب، لکنها مغطات بغطاء مبهرج یوجب الخدعه و الغرور، فاذا کشف للانسان عن غطاء الدنیا لم یغترر بها (و لیحذروهم من ضرائها) ای ضر الدنیا الموجب للشقاء دنیا و آخره (و

لیضربوا لهم امثالها) ای الامثال المرتبطه بالدنیا، مما توجب عبره و زیاده بصیره (و لیبصروهم عیوبها) ککونها موجبه للغرور و مفوته للاخره لمن رکن الیها (و لیهجم

وا علیهم) الهجوم الدخول غفله، کان الناس کانوا غافلین، فاذا بهم یرون الانبیاء یقولون لهم ما یوجب اعتبارهم (بمعتبر) مصدر میمی بمعنی الاعتبار و الاتعاظ (من تصرف مصاحها) جمع مصحه بمعنی الصحه و العافیه (و اسقامها) ای لیقولوا لهم ما یوجب اعتبار الناس من ان الدنیا دار تتغیر و تتبدل فیها الصحه و السقم، فاللازم ان لا یغتر الانسان بالصحه، و لا ییاس عند السقم. (و) من (حلالها و حرامها و) من (ما اعد الله للمطیعین منهم و العصاه من جنه و نار) بیان (ما) (و کرامه و هوان) ای ذله (احمده الی نفسه) ای حمدا ینتهی الی ساحه قدسه سبحانه: (کما استحمد الی خلقه) ای طلب من خلقه ان یحمدوه، فالطلب کان منه الیهم، و الحمد منی الیه (جعل) سبحانه (لکل شیء قدرا) فلیس شیء اعتباطا عنده بلا تقدیر، مثلا جعل للانسان عمرا محدودا (و لکل قدر اجلا) ینتهی ذلک القدر باتیان ذلک الوقت و الفرق بین القدر و الاجل ان الاول باعتبار تمام المده، و الثانی باعتبار آخرها (و لکل اجل کتابا) اذ کتب سبحانه فی اللوح المحفوظ الاجال.

[صفحه ۱۰۷]

فی فضل القرآن (فالقرآن آمر زاجر) آمر بالواجبات، زاجر، ای ناهی عن المحرمات (و صامت) لا یتکلم بلفظ (ناطق) ببیان الاحکام (حجه الله علی خلقه) فان الله یحتج علی الخلق بالقرآن یقول لهم، هلا عملتم بعد ما بینت لکم فی القرآن. (اخذ علیهم میثاقه) ای العهد الاکید بالایمان و العمل الصالح، و ذلک بواسطه الانبیاء. (و ارتهن علیه انفسهم) ای علی القرآن، و معنی الجمله انه سبحانه جعل نفوسهم رهنا فی مقابل العمل بالقرآن، فمن عمل فک رهنه، و اخلص نفسه، و من لم یعمل اخذ نفسه، و القی فی جهنم، کما قال سبحانه: (کل نفس بما کسبت رهینه). (اتم نوره) ای نور القرآن فیکفی لا ضائه الطریق، بدون ان یبقی بعض الطریق مظلما. (و اکمل به) ای بالقرآن (دینه) فان دین الله الذی کان بین الناس کمل بالقرآن (و قبض نبیه صلی الله علیه و آله و سلم) بان اماته (و قد فرغ الی الخلق من احکام الهدی به) ای بسبب القرآن، ای فرغ من بیان احکام الهدی و کان ذلک منتهیا الی الخلق، بمعنی ان فائدته انتهت الی الناس (فعظموا) ایها الناس (منه سبحانه ما عظم من نفسه) ای لیکن تعظیمکم لما من طرفه سبحانه، کما انه عظم لما کان من طرفه، و المراد به القرآن. (فانه) تعالی (لم یخف ع

نکم شیئا من دینه) بل بین کله فی الکتاب و السنه. (و لم یترک شیئا رضیه) مما فیه مصلحه (او کرهه) مما فیه مفسده (الا و جعل له علما بادیا) ای علامه ظاهره (و آیه محکمه) غیر متشابهه (تزجر عنه) ای تنهی من ذلک الشیء، کالخمر (او تدعو الیه) کالصلاه. (فرضاه) سبحانه (فیما بقی واحد) اذ لا یقبل الرضا، فیوما یرضی بالصلاه، و یوما لا یرضی (و سخطه فیما بقی واحد) کما کان فیما مضی، و هذا مضمون الحدیث: (حلال محمد حلال الی یوم القیامه، و حرام محمد حرام الی یوم القیامه).

[صفحه ۱۰۸]

و قد فسر الجملتین بقوله علیه‌السلام: (و اعلموا انه لن یرضی عنکم بشیء سخطه علی من کان قبلکم) فانه لن یرضی بالشرک- مثلا- الذی سخطه علی الامم السابقه (و لن یسخط علیکم بشیء رضیه ممن کان قبلکم) فلن یغضب بسبب الصلاه، مما رضیه عن الامم السابقه، و لا یخفی ان المراد اصول الدین و جوهر الشریعه، اما مثل صوم الوصال، و ما اشبه فلا مانع من الختلاف حوله فی الادیان (و انما تسیرون فی اثر بین) ای واضح، لا یخشی علیکم منه الضلال، و الاثر موضع الاقدام فی التراب، و کنی به هنا عن الاحکام الباقیه من الانبیاء و المرسلین (و تتکلمون برجع قول) هو ما یرجع من الصوت اذا اصطدم بجبل و نحوه (قد قاله الرجال من قبلکم) و المراد بالرجال الانبیاء و الصلحاء، ای ان کلامکم حول الاصول و الفروع هو استفاده من کلام الانبیاء و الاوصیاء. (قد کفاکم) سبحانه (مونه دنیاکم) فان الشیء الاکبر من الدنیا مکفی، و انما یکسب الانسان لتحصیل ذلک المودوع فی الارض من زرع و ضرع و معدن و بناء، و ما اشبه (و حثکم علی الشکر) علی نعمائه (و افترض من السنتکم الذکر) ای اراد من السنتکم اراده مفترضه واجبه، ان تذکروه

تعالی. (و اوصاکم بالتقوی) بان تخافوه فلا تخالفوه (و

جعلها منتهی رضاه) فان منتهی رضاه سبحانه ان یتقیه الانسان، فلا یعصیه (و) منتهی (حاجته من خلقه) و هذا کنایه عن طلبه لا انه تعالی محتاج الی شیء من خلقه. (فاتقوا الله الذی انتم بعینه) ای بحیث لا تخفون علیه، فهو یراکم (و نواصیکم) جمع ناصیه، مقدم الراس طرف الجبهه (بیده) کنایه عن تسلطه سبحانه علهیم (و تقلبکم فی قبضته) ای ان حرکاتکم کلها تحت قدرته، لا یتمکن احد من الافلات عنه (و ان اسررتم) ای اتیتم بشیء سرا (علمه) تعالی (و ان اعلنتم کتبه) و اثبته. (قد و کل بذلک) ای بان یکتب عنکم کل شیء (حفظه) جمع حافظ (کراما) جمهع کریم، و هم الملائکه، و کونهم کراما، لانهم (لا یسقطون حقا) ثبت علیکم (و لا یثبتون باطلا) لیس من اعمالکم، بل یکتبون الاعمال بقدر ما عملتم. (و اعلموا انه من یتق الله یجعل له مخرجا من الفتن) فان الانسان کثیرا ما یعصی الله سبحانه، بظن ان ذلک منح له، و الحال ان المتقی یخرج من الفتنه سلیما، و العاصی ان خرج فلا یخرج الا ملوثا (و نورا من الظلم) فانه یبصر موضع الظلمه من المناهج الموجبه للضلال و الشقاء، فیتجنبها (و یخلده) فی الاخره (فیما اشتهت نفسه) من انواع الملذات (و ینزله منزل الکرامه عنده) فیکون محترما مکرما ل

دیه سبحانه. (فی دار اصطنعها لنفسه) و المراد بها الجنه، و معنی لنفسه انه خاصه باولیائه. (ظلها عرشه) ای انهم هناک تحت سلطان الله فقط، لا ـ تحکمهم سلطات بشریه، کما فی الدنیا (و نورها بهجته) فان الفرح الذی یغمر الناس هناک یوجب انبساطهم، کما یوجب النور فی الدنیا انبساط الذین یعیشون فیه (و زوارها ملائکته) فانهم یزورون الناس هناک، کما قال سبحانه: (و الملائکه یدخلون علیهم من کل باب سلام علیکم). (و رفقاوها رسله) فان هناک مرافقه الرسل، و صحبتهم (فبادروا المعاد) ای العمل للقیامه (و سابقوا الاجال) کان الاجل یرید اختطاف الانسان، و الانسان یرید ان یعمل قبل ان یختطفه الاجل فهما یتسابقان. (فان الناس یوشک) ای یقرب (ان ینقطع بهم الامل) بان یموتوا فلا یبقی لهم املهم الذی کانوا یاملونه فی المستقبل (و یرهقهم الاجل) ای یغشاهم و یتبعهم (و یسد عنهم باب التوبه) فان الانسان اذا مات لم یقبل توبته. (فقد اصبحتم فی مثل ما سال الیه الرجعه من کان قبلکم) ای انکم فی حاله یمکنکم فیها العمل لاخرتکم، مما سئل الاموات الرجوع الی مثل حالتکم، بقولهم: رب ارجعونی لعلی اعمل صالحا فیما ترکت (و انتم بنو سبیل) ای اناس فی الطریق، لا فی المنزل، فان الدنیا طر

یق، و لیس بمنزل. (علی سفر من دار) هی الدنیا (لیست بدارکم) التی تبقون فیها، و انما الاخره دار الانسان (و قد اوذنتم منها بالارتحال) ای اعلمکم الله سبحانه انکم سوف ترتحلون عنها (و امرتم فیها بالزاد) ای باخذ الزاد، و هو الاعمال الصالحه. (و اعلموا انه لیس لهذا الجلد الرقیق) و المراد: الابدان البشریه (صبر علی النار) فی جهنم (فارحموا نفوسکم) و لا تعملوا بالمعاصی، حتی تستحقوا بها النار فی الاخره (فانکم قد جربتموها) ای نفوسکم (فی مصائب الدنیا) و آلامها، و عرفتم مقدار تحملها. (افرایتم جزع احدکم من الشوکه تصیبه) مع صغرها و قله و خزها (و العثره) ای الوقعه علی الارض (تدمیه) ای توجب خروج الدم من جسمه (و الرمضاء) الارض الحاره (تحرقه)؟ و هذه استفهامات للتقریر و الالفات (فکیف) حالکم (اذا کان) الجلد الرقیق (بین طابقین من نار) طابق فوقه و طابق تحته. (ضجیع حجر) یکون منه لیزید فی احراقه، کما قال سبحانه: (وقودها الناس و الحجاره) (و قرین شیطان) یوذیه؟ (اعلمتم ان مالکا اذا غضب علی النار) المالک، هو الخازن اللنار، و معنی غضبه علی النار ارادته شدتها (حطم بعضها بعضا لغضبه) بمعنی حطم الحطب، او هو کنایه عن الزفیر و الصیاح المتداخل بعضه

فی بعض (و اذا زجرها) و صاح علیها (توثبت) النار ای تحرک امواج من النار تحرکا عنیفا کالمتوثب (بین ابوابها) ای ابواب النار، و ذکر الابواب لانها منتهی محل التوثب (جزعا من زجرته) ای خوفا منها، و هذا کنایه عن تلک الحرکه المشابهه لحرکه الجزع.

[صفحه ۱۱۲]

(ایها الیفن) ای الشیخ (الکبیر) المسن (الذی قد لهزه) ای خالطه (القتیر) ای الشیب، کانه صار جزئا منه (کیف انت اذا التحمت اطواق النار بعظام الاعناق!) فصار الطوق الناری، کاللحیم فی اتصاله بعظم الفسق، حیث قد شویت اللحوم من تحته (و نشبت) ای علت

(الجوامع) جمع جامعه و هی الغل یجمع الیـدین الی العنق (حتی اکلت لحوم السواعـد)؟ جمع ساعد و هی الید. (ف) اتقوا (الله الله) یا (معشـر العبـاد) المعشـر بمعنی الجمـاعه (و انتم سـالمون فی الصـحه قبل السـقم) فان السـقیم لا یتمکن من العمل، او المراد السـقم فی الاخره (و فی الفسـحه قبل الضـیق) فان الانسان فی الدنیا، فی سـعه یتمکن من العمل، اما فی الاخره فلا یتمکن من العمل الصالح کانه فی ضـیق. (فاسعوا فی فکاک رقابکم) بان تعملوا صالحا حتی تنجو من اسار العذاب (من قبل ان تعلق رهائنها) غلق الرهن- کذح- اذا اسـتحق صاحب الحق و لم یفک حتی ینجی ماله (اسـهروا عیونکم) ای اقلوا النوم باللیل، للعباده (و اضمروا بطونکم)، بطول الجوع (و اسـتعملوا اقـدامکم) بـالوقوف علیهـا فی الطـاعه و الصـلاه (و انفقوا اموالکم) فی سبیـل الله (و خـذوا من اجسـادکم) باتعابها فی ترک الملذات، و القیام بالفضائل (وجودوا بها علی انفسکم) فا

ن الانسـان اذا اتعب جسـمه فی العمل الصاح کملت نفسه و ترقت و ارتفعت (و لا تبخلوا بها) ای بالاجساد (عنها) ای عن النفوس فقد قال الله سـبحانه (ان تنصـروا الله ینصـرکم و یثبت اقدامکم) فاذا نصـر الانسان دین الله سبحانه بجسمه، نصره سبحانه بترفیعه فی الدنیا و الاـخره. (و قـال تعـالی: (من ذا الـذی یقرض الله قرضـا حسـنا) بقصـد الاخلاص (فیضاعفه له) فیرده علیه مضاعفا (و له اجر کریم) مع اکرام و احترام. (فلم یستنصـرکم) الله، ای یطلب نصـرکم (من ذل) له تعالی (و لم یستقرضکم من قل) ای من جهه قله فی ماله سبحانه (استنصـرکم و له جنود السـماوات و الارض) کل شیء فی السماوات و الارض مسخر لامره تعالی یفعل ما یامر (و هو العزیز الحکیم) الذی یقدر علی کل شـیء بعزته و قدرته، و یفعل کل شـیء حسب الصلاح بحکمته. (و استقرضکم و له خزائن السماوات و الارض) الخزینه محل الثروه، و الثروه انما تتولد من الشـمس و البحر، و الارض، و الفضاء، فکلها خزائن الله سـبحانه (و هو الغنی) عن کل احد (الحمید) المحمود فی غناه، لا کالاغنیاء البخلاء او المسرفین منهم. (اراد) سـبحانه بالاستنصار و الاستقراض (ان یبلوکم) ای یختبرکم (ایکم احسن عملا) لیجازی کل حسب عمله. (فبادروا باعمالکم تکونوا

مـع جیران الله فی داره) و المراد بجیران الله اهـل کرامتـه الـذین هـم تحت لطفه، کمـا ان الجـار تحت لطـف الجـار- تشبیهـا للمعقـول بالمحسوس- (رافق بهم رسـله) ای جعل الله سـبحانه هوالاء الجیران مرافقین لرسله (و ازارهم ملائکه) ای امر الملائکه بزیارتهم اکراما لهم (و اکرم اسـماعهم ان تسمع حسیس) ای الصوت الخفی (نار ابدا) کما قال سبحانه (لا یسمعون حسیسها و هم فیما اشتهت انفسهم خالدون) (و صان) ای حفظ (اجسادهم ان تلقی لغوبا و نصبا) اللغوب الاعیاء الشدید، و النصب التعب کما قال سبحانه عن اهل الجنه: (لا یمسـهم فیها نصب و لا یمسهم فیها لغوب) (ذلک) الذی قسم الله سبحانه لعباده الاخیار (فضل الله یوتیه من یشاء) ممن امن و عمل صالحـا (و الله ذوالفضـل العظیم) علی عبـاده (اقول مـا تسـمعون) هـذا کلاـم یقوله الانسان عنـد ما یریـد الفات السامع، الی انه قـد اتم الحجه، و بقی علی السامع ان یعمل او لا یعمل (و الله المسـتعان علی نفسی و انفسکم) بان یعیننا حتی نتمکن من کبح جماح انفسنا (و هو حسبی) ای کافی (و نعم الوکیل) فان الانسان اذا و کل الله سبحانه فی امره کفاه احسن کفایه، بفضله و لطفه.

خطبه ۱۸۳

[صفحه ۱۱۶]

(قـاله للبرج بن مسـهر الطـائی و قـد قال) برج (له) ای للامام (بحیث یسـمعه: لا حکم الا لله و کان) برج (من الخوارج) و هم یریـدون بهـذه الجمله انه لاـ حـاجه الی الـدوله و الرئیس، و انما کل انسان یعمل بنفسه فیما فهم انه حکم الله. (اسـکت قبحک الله) ای جعلک قبیحـا فی الـدنیا و الاخره (یا اثرم) و هو من سـقط ثنایا اسـنانه، فصار مشوها عنـد التکلم و الضـحک (فو الله لقـد ظهر الحق فکنت فیه ضئیلاـ شـخصک، خفیا صوتک) کنایه علی انه لم یکن یعمل لا علاء الحق، بل کان فی معزل عن الحق، بل کان فی معزل عن الحق، یوم اعتلی و ارتفع فی زمن الرسول، او زمن الامـام حین حـارب الجمل و معاویه (حتی اذا نعر الباطل) ای صاح، حین خروج الخوارج (نجمت) ای ظهرت (نجوم قرن الماعز) ای مثل ظهور قرن المعز، فانه یظهر ناتیا فی محل معتدل لا یلائمه، و هذا التشبیه لتحقیره.

خطبه ۱۸۴

[صفحه ۲۳۱]

یصف فیها المتقین (روی ان صاحبا لامیرالمومنین علیه‌السلام یقال له همام، و کان رجلا عابدا، فقال یا امیرالمومنین صف لی المتقین حتی کانی انظر الیهم، فتثاقل علیه‌السلام) ای تباطیء (فی جوابه، ثم قال: یا همام اتق الله و احسن) و الاحسان فوق التقوی، بان یعمل الانسان بالرغائب و المندوبات (فان الله مع الذین اتقوا و الذین اتقوا و الذین هم محسنون) و لعل تثاقل الامام و اختصاره فی الجواب لما یعلم من ان التفصیل موجب لهلاکه، کما یاتی فی آخر الخطبه (فلم یقنع همام بهذا القول حتی عزم علیه) ای اصران یجیبه اجابه مفصله، و افصم الامام علی ذلک (فحمد الله و اثنی علیه، و صلی علی النبی صلی الله علیه و آله ثم قال) علیه‌السلام: (اما بعد) ای بعد الحمد و الصلاه (فان اله سبحانه و تعالی خلق الخلق حین خلقهم غنیا عن طاعتهم) ای لم یکن محتاجا لطاعتهم (آمنا من معصیتهم) فلم یکن یخاف من عصیانهم (لانه لا تضره معصیه من عصاه) و انما تضر المعصیه ذات العاصی (و لا تنفعه طاعه من اطاعه) و انما تنفع الطاعه نفس المطیع. (فقسم بینهم معیشتهم) ای ارزاقهم التی یعیشون بها (و وضعهم من الدنیا مواضعهم) ای جعل کل واحد من الناس فی الموضع اللائق به، بحیث

ان بمثل هذه المواضع تدار امور الکون. (فالمتقون فیها) ای فی الدنیا (هم اهل الفضائل) التی تزین الانسان و تحلیه (منطقهم الصواب) ای کلامهم صواب لا هذر و لا محرم فیه، و المنطق مصدر میمی، بمعنی: النطق. (ملبسهم) ای لباسهم (الاقتصاد) فالاقتصاد فی الامور، و التوسط بلا زیاده و نقیصه، کاللباس لهم الذی به یعرف الانسان، و یحتمل ان یکون المراد انهم متوسطون فی ثیابهم، لا یلبسون غالبا، و لا مبتذلا (و مشیتهم التواضع) ای یمشون فی الارض متواضعین، او المراد بالمشی السلوک، فان الانسان المتواضع قلبه یتواضع فی کل سلوکه. (غضوا ابصارهم عما حرم الله علیهم) اما المراد غض البصر عن مثل النظر الی الاجنبیه، او المراد غض البصر عن المحرمات مطلقا، ای انهم لا ینظرون الی المحرمات بنظر الاراده و التعاطی (و وقفوا اسماعهم علی العلم النافع لهم) فلا یضیعون اسماعهم فی استماع اللغو فکیف بالمحرم؟. نزلت انفسهم منهم فی البلاء کالتی نزلت فی الرخاء) ای نفوسهم فی البلاء و الرخاء علی حد سواء، لا انهم یجرعون عند البلاء، شان الذین لا رزانه لانفسهم (و لو لا الاجل الذی کتب لهم) ای کتب الله لهم، و المده المقرره عنده تعالی لهم (لم تستقر ارواحهم فی اجسادهم طرفه عی

ن) ای مقداران یحرک الانسان عینه (شوقا الی الثواب، و خوفا من العقاب) فان کثره الرغبه و الرهبه توجبان- فی الاولی- خلو القلب من الدم، لان الدم یتوجه الی الخارج للتملی من اللذه- و فی الثانیه- کثره الدم فی القلب، لان الدم یتوجه الی الداخل فرارا من المولم و فی کل واحد من هذین الامرین هلاک الانسان (عظم الخالق فی انفسهم) حیث ادرکوا بعض عظمته سبحانه (فصغر ما دونه فی اعینهم) اذ الانسان اذا اعرف شیئا عظیما قاس سائر الاشیاء بذلک الشیء، و لذا تصغر تلک الاشیاء فی عینه. (فهم و الجنه کمن قدر راها) فان الانسان اذا طال فکره فی شیء ارتسم ذلک الشیء فی نفسه حتی کانه حسه باحدی حواسه (فهم فیها منعمون) فان ارتسام النعمه رتبه من رتب التنعم (و هم و النار کمن قد رآها فهم فیها معذبون) علی غرار ما ذکر فی الجنه. (قلوبهم محزونه) لانهم لا یدرون ماذا یصنع بهم، و هذا لا ینافی قوله تعالی: (الا ان اولیاء الله لا خوف علیهم و لا هم یحزنون) لان ذلک الحزن علی الامور الدنیویه، و الحزن فی امر الاخره، الذی یلازم العصات، و الحزن هنا ما یلازم المتقین من جهه الدرجات و ما اشبه (و شرورهم مامونه) یامن الناس شرهم، لانهم لا یاذون احدا (و اجسادهم نحیفه) لک

ثره تفکرهم و عملهم، و قله اکلهم، فان ذلک کله یوجب نحافه الجسم. (و حاجاتهم خفیفه) اذ المومن لا یرغب فی کثیر من الدنیا حتی تکون حاجته الیها کثیره (و انفسهم عفیفه) عفت اعن الاثام و المعاصی و تنزهت من ارتکاب المحرمات (صبروا ایاما قصیره) ای ایام الدنیا (اعقبتهم) تلک الایام ای الصبر فیها (راحه طویله) فی الاخره لهم (تجاره مربحه) فان عمل الانسان فی الدنیا فی حکم

التجاره، اذ یعمل هنا، و یاخذ هناک. (یسرها) ای سهل هذه التجاره (لهم ربهم) اذ جعل الثواب بازاء العمل، و بین ذلک لهم بسبب الانبیاء (ارادتهم الدنیا فلم یریدوها) بمعنی انهم اعرضوا عن الدنیا، و لم یصرفوا وقتهم فی تحصیلها، و انما صرفوه فی تحصیل الاخره. (و اسرتهم) ای جعلتهم الدنیا اسیرا لنفسها (ففدوا انفسهم منها) تاسیر الدنیا عباره تزیین الدنیا نفسها لهم حتی یطلبوها، و تغدیه انفسهم بترک الدنیا و زخارفها. (اما اللیل فصافون اقدامهم) ای یصطفون احدی رجلیهم بازاء الاخری قائمین (تالین) ای قارئین (لاجزاء القرآن یرتلونه ترتیلا) و الترتیل اظهار الحروف و الوقف علی الوقوف او التدبر، او هما معا. (یحزنون به) ای بالقرآن (انفسهم) فان الانسان اذا تذکر الامور المحزونه حزن، کما انه ت

ذکر الامور المفرحه فرح، و القرآن حیث یشتمل علی التخویفات یوجب الحزن. (و یستثیرون) ای یهیجون (به) ای بسبب القرآن (دواء دائهم) المراد به البکاء، و الداء الکمد الحاصل للانسان من الهموم و الاحزان، فاذا بکی سکن الداء الکائن فی قلبه، او ان المراد التعرف علی علاج الرذائل التی هی داء. (فاذا مروا بایه فیها تشویق) الی الثواب (رکنوا الیها طمعا) ای اتکلوا الی تلک الایه راجین ان یصلهم ذلک الثواب (و تطلعت نفوسهم الیها) ای الی تلک الایه، و التطلع النظر الی المحبوب لیطلع علیه (شوقا) الی الثواب. (و ظنوا انها نصب اعینهم) من کثره اشتیاقهم، فان الانسان اذا اشتاق الی شیء تفکر فیه کثیرا، و ذلک ما یوجب ارتسامه فی ذهنه. (و اذا مروا بایه فیها تخویف) عن العقاب (اصغوا الیها) الاصغاء الاستماع (مسامع قلوبهم) بمعنی انهم التقوا الیها بقلوبهم، لا باسماعهم فقط (و ظنوا ان زفیر جهنم و شهیقها) الزفیر و الشهیق صوت تنفس الانسان، جذبا للهواء و اخراجا لها الی الخارج، و النار لها هذان الصوتان حین اشتعالها و التهابها (فی اصول آذانهم) ای فی اعماق آذانهم، و ذلک کنایه عن شده تاثر النفس بها (فهم حانون) حتی یحنوا اذا انحنی (علی اوساطهم) فان الانسان الخا

ئف یحنی نفسه، و ذلک لیکون الضغط علی قلبه اکثر، فیحس بالطمانینه، مما یسببها تجمع الدم فی القلب، او المراد الرکوع. (مفترشون لجباههم و اکفهم و رکبهم و اطراف اقدامهم) هی المواضع التی تصل الی الارض حال السجود (یطلبون الی الله تعالی فی فکاک رقابهم) ای خلاصها من النار، و انما نسب الی الرقبه، لانها محل الذنب، بعلاقه انها محل السیف، فی الشخص المجرم، قال الشاعر بالنسبه الی الامام علیه‌السلام: و ضربته کبیعته نجم مواقعه من الناس الرقاب (و اما النهار ف) هم (حلماء) جمع حلیم، فی اعمالهم (علماء) جمع عالم (ابرار) جمع بر، و هو المحسن (اتقیاء) جمع تقی، بمعنی المجتنب عن المعصیه (قد براهم الخوف) ای نحتهم الخوف من الله و الخوف من الذنب (بری القداح) جمع قدح بالکسر، و هو السهم، قبل ان یراش، فان الخوف یوجب اذابه اللحم، فقد رقق اجسادهم کما ترقق السهام بالنحت. (ینظر الیهم الناظر فیحسبهم مرضی) لما یری علیهم من آثار الضعف و صفره الوجه و ما اشبه (و ما بالقوم من مرض) اذ ما یشاهد فیهم من آثار الصیام و الصلاه و السهر (و یقول) الناظر (قد خولطوا) ای خلط عقلهم خلل لما یراهم من الانقطاع عن الناس و البکاء و ما اشبه- مما قد یکون مثل ذلک فی ال

مجانین،- (و لقد خالطهم امر عظیم) هو الخوف من الله سبحانه الذی اقلقهم و اسهرهم. (لا یرضون من اعمالهم القلیل) فان الانسان اذا علیم بالثواب الذی امامه، لابد و ان یستقل عمله و لا یرضی بقلیله. (و لا یستکثرون الکثیر) اذ الثواب من الکثره بحیث کل عمل کثیر لا یفی به (فهم لانفسهم متهمون) یتهمونها بالتقصیر و الکساله (و من اعمالهم) التی عملوها (مشفقون) ای خائفون، هل قبلت حسناتهم؟ و هل یعاقبون علی غیر الحسنات؟ (اذا زکی احدهم) ای مدحه الناس (خاف مما یقال له) خوف من یخشی ان لا یکون کذلک فیفضح غدا او یخشی ان یسبب المدح له کبرا و نحوه. (فیقول:) لرد المادح (انا اعلم بنفسی من غیری) و هذا عباره اخری عن القدح (و ربی اعلم بی من نفسی) اذ- حتی الانسان نفسه- لا یعرف نفسه، ثم یتوجهون الی الله سبحانه تواضعا قائلین. (اللهم لا تواخذنی بما یقولون) مواخذه من یرضی بما لیس فیه، کما قال سبحانه: لا تحسبن الذین یفرحون بما اوتوا و یحبون ان یحمدوا بما لم یفعلوا فلا تحسبنهم بمفازه من العذاب (و اجعلنی افضل مما یظنون) ای یظن هولاء الماد حون فی من الخیر و الصلاح. (و اغفر لی ما لا یعلمون) من هفواتی و تقصیری.

[صفحه ۲۳۸]

(فمن علامه احدهم) ای احد هولاء المتقین (انک تری له قوه فی دین) ای ان دینه قوی لا یزول بمجرد زخارف الدنیا و شهوات النفس و ما اشبه (و حزما فی دین) ای انه متقن لاموره، لکن بدون عنف، بل یعاشر الناس و یعمل بکل رفق و لین. (و ایمانا فی یقین) فهو مومن فی الظاهر متقین فی الباطن (و حرصا فی علم) ای فی التعلم و التعلیم. (و علما فی حلم) فان العالم یحتاج الی الحلم الکثیر، لانه- بعلمه- یری انحراف الناس، فیلزم ان یکون حلیما حتی یتمکن من اجابه المسائل و من الاصلاح. (و قصدا فی غنی) ای انه و لو کان غنیا، یتوسط فی اموره، بدون سرف و لا یخل (و خشوعا فی عباده) ای یعبد خاشعا خاضعا لله سبحانه، لا مجرد اتیان الظواهر (و تجملا فی فاقه) ای الفقر، فان الفقراء غالبا لا یهتمون باصلاح ظواهرهم، و ذلک مما یوجب ذلتهم علاوه علی فقرهم، و یستحب للانسان ان یتجمل، فان الله جمیل یحب الجمال، کما ورد. (و صبرا فی شده) فان المصائب اذا وردت علی الانسان لم یکن امامه الا الصبر و الجزع، و فی الاول خیر الدنیا بسکون النفس، و خیر الاخره بالثواب و الاجر. (و طلبا فی حلال) مقابل الطلب کیفما کان حلالا ام حراما (و نشاطا فی هدی) ای الجد و القوه فی الهدا

یه، بان یعمل بلا کلل فی سبیل الهدایه و الاهتداء (و تحرجا) بمعنی: عد الشیء حرجا ای اثما و صعبا (عن طمع) فلا یطمع فی مال الناس، او ما اشبه ذلک. (یعمل الاعمال الصالحه و هو فی وجل) ای خوف، هل انه عمل بما یلزم علیه ام لا؟ (یمسی) ای یدخل المساء، بمعنی: العصر، او اللیل. (و همه الشکر) لله سبحانه، علی ما انعم علیه من اول الصباح، فان الشکر بعد النعمه (و یصبح و همه الذکر) لله تعالی، فان الانسان یتذکر الله سبحانه عند الصباح کانه وجود من جدید (یبیت) ای یدخل اللیل (حذرا) لا یدری یبقی الی الصباح فی امن و سلامه و ذکر (و یصبح فرحا) حیث مر علیه اللیل بسلام (حذرا من الغفله) بان یعد من الغافلین- و هذا مصداق لقوله: حذرا (و فرحا بما اصاب) و ادرک (من الفضل و الرحمه) من طرفه سبحانه. (ان استصعب علیه نفسه فیما تکره) ای اذا لم تطاوعه نفسه فیما یشق علیها من الطاعه (لم یعطها سولها فیما تحب) بان یترک الطاعه، و یاخذ بالشهوات التی تریدها نفسه. (قره عینه) ای فرحه و الاصل فیه ان عند الفرح تستقر العین، لا تتحرک کالمضطرب الذی ینظر هنا و هناک لیجد الملجا و المفر (فیما لا یزول) ای: الاخره (و زهادته) ای تفرقه (فیما لا یبقی) ای الدنیا. (یمزج الحل

م بالعلم) ای یتصف بالحلم مع انه عالم، و ذلک لان العلم یحتاج الی حلم کبیر لیعلم الجهال، و یتعلم هو بنفسه المسائل العضال. (و القول بالعمل) فلا یکتفی بالاقوال فقط (تراه) ایها الرائی (قریبا امله) لا یامل بعیدا، کامل اهل الدنیا الذین یرون انفسهم باقین فیها مده مدیده، فان طول الامل ینسی الاخره. (قلیلا زلله) جمع زله، بمعنی: العصیان، و فعل ما لا ینبغی، فان الانسان اذا کان واعیا ملتفتا تقل خطایاه (خاشعا) ای خاضعا لله سبحانه (قلبه) لا ان یکون قلبه صلدا، و انما الخشوع سمه جوارحه فقط، کالمرائی (قانعه نفسه) بما اعطاه الله سبحانه. (منزوزا اکله) ای قلیلا من النزر (سهلا امره) لا یتکلف فی اموره کما یتکلف اهل الدنیا فی امورهم. (حریزا) ای حصینا محفوظا (دینه) لا ینثلم بالشهوات (میته شهوته) کنایه عن عدم اتباعه للشهوات (مکظوما غیظه) الکظم الاخماد، ای لا یظهر غضبه اذا غضب (الخیر منه مامول) یامل الناس خیره، لانه من اهل الخیر (و الشر منه مامون) اذ لا یرید شرا بالناس. (ان کان) بجسده (فی الغافلین) بان کان فی جملتهم جسما (کتب فی الذاکرین) لله سبحانه لانه ذاکر بقلبه. (و انکان فی الذاکرین) بجسده (لم یکتب من الغافلین) لانه ذاکر کما هم ذا

کرون، لا انه کالغافل فی وسط الذین یذکرون الله سبحانه (یعفو عمن ظلمه) کما قال سبحانه: (و ان تعفوا اقرب للتقوی) (و یعطی من حرمه) لانه لا یرید الانتقام فاذا کان الذی حرمه اهلا لان یعطی اعطاه. (و یصل من قطعه) فانه لا یفعل القطیعه المذمومه، انتقاما، و لو ان طرفه قطعه (بعیدا فحشه) ای کلامه القبیح، و السباب، و معنی بعده عدم تناوله له. (لینا قوله) و لا جافیا (غائبا منکره) ای لا یفعل الافعال المنکره (حاضرا معروفه) ای یعمل العمل المعروف (مقبلا خیره مدبرا شره) ای یعمل الاول و یترک الثانی. (فی الزلازل وقور) ای لا یضطرب فی الشدائد، فان الاضطراب فیها یوجب عدم التمکن من مقاومتها، و عدم المجال لفکر کیفیه حلها و التخلص منها. (و

فی المکاره صبور) یصبر عند الامر المکروه، حتی یمر بسلام (و فی الرخاء) و السعه (شکور) کثیر الشکر له سبحانه (لا یحیف) ای لا یجور (علی من یبغض) کما هو عاده کثیر من الناس اذا عضبوا جاروا بالقول و العمل علی من غضبوا علیه (و لا یاثم) ای لا یعصی الله (فیمن یحب) لارضاء حبیبه، فلا یفرط فی لوازم محبه، کان یعطی من یحبه اکثر من استحقاقه- مثلا-. (یعترف بالحق قبل ان یشهد علیه) ای یطلب منه الشهاده حرصا له علی احقاق ا

لحق (لا یضیع ما استحفظ) ای ما جعل عنده ودیعه، لیحفظها. (و لا ینسی ما ذکر) فلو ذکره الله سبحانه شیئا، او ذکره احد، لا ینسی ذلک الشیء، اهمالا و تساهلا (و لا ینابز بالالقاب) ای لا یدعو غیره باللقب الذی یکره، کما قال سبحانه: (و لا تنابزوا بالالقاب). (و لا یضار بالجار) ای لا یکون سببا لضرر الجار (و لا یشمت بالمصائب) فلا یفرح اذا نزل بغیره مصیبه، و لا یقول قول المتشفی. (و لا یدخل فی الباطل) کیفما کان من قول او عمل (و لا یخرج من الحق) بان یترکه (ان صمت) ای سکت (لم یغمه صمته) ای الم یحزن لسکوته، لانه یری الصمت فضیله (و ان ضحک لم یعل صوته) فان ذلک قبیح، و انما ضحکه التبسم. (و ان بغی علیه) ای ظلم (صبر حتی یکون الله هو الذی ینتقم له) فان الله یاخذ بحق المظلوم من الظالم. (نفسه منه فی عناء) ای فی تعب من الاعمال الصالحه (و الناس منه فی راحه) لانه لا یوذی احدا (اتعب نفسه لاخرته) عباده و عملا صالحا (و اراح الناس من نفسه) فلا یکلفهم و لا یوذیهم. (بعده عمن تباعد عنه زهد و نزاهه) فانه اذا تباعد عن شخص کان لاجل اطاعه الله فی الابتعاد، و لانه یرید ان لا یتلوث باثامه، لا ان یکون ابتعاده لاجل هوی نفسه (و دنوه ممن دنا منه) ای اقتر

ب الیه (لین) ای دنو لین (و رحمه) یرحمه بها، لا خدعه و ابتزاز لماله، او نحو ذلک. (لیس تباعده بکبر و عظمته) کما ذلک عاده الجبارین (و لا دنوه بمکر و خدیعه) و هاتان الجملتان مصداقان لما سبق. (قال) الراوی (فصعق همام صعقه کانت نفسه فیها) ای فی تلک الصعقه ای الغشوه نفسه بان مات من شده التاثر بهذه الخطبه فقال امیرالمومنین علیه‌السلام: (اما و الله لقد کنت اخافها) ای الصعقه، (علیه) ای علی همام (ثم قال) علیه‌السلام: (اهکذا تصنع المواعظ البالغه باهلها)؟ الاستفهام للتعجب عن صنع الموعظه، و انما یموت الانسان لشده الفرح الموجبه لخلو القلب عن الدم، او لشده الحزن الموجبه لامتلاء القلب بالدم (فقال له قائل: فما بالک یا امیرالمومنین)؟ ای لما ذا لا تموت انت مع اطلاعک علی هذه الموعظه. (فقال:) (ویحک) کلمه توبیخ، و قد تستعمل فی الاطراء (اذ لکل اجل) فی انقضاء عمر الانسان (وقتا لا یعدوه) ای لا یتجاوز عنه (و سببا) ای للموت (لا یتجاوزه) و لو الی قبل ذلک الوقت (فمهلا) ای انتظر فی کلامک و ترو (لا تعد لمثلها) ای لمثل هذه الکلمه (فانما نفث) ای نفخ (الشیطان علی لسانک) حتی تکلمت بهذا الکلام، و السران النفوس الکبیره لا تتاثر بما تتاثر به النفو

س الصغیره، و لذا تری شده فرح انسان صغیر بدمیه، او شده حزنه لفقد درهم، مما لا یوثر اضعاف ذلک، فی النفس الکبیره.

خطبه ۱۸۵

[صفحه ۲۴۵]

(نحمده) تعالی (علی ما وفق له من الطاعه) ای من الطاعه له تعالی (و ذاد) ای دفع (عنه) سبحانه (من المعصیه) ای دفع المعصیه عن نفسه بارشاد الانسان الی مواضع سخطه (و نسئله لمنته) ای فضله (تماما) بان یتم فضله علینا (و بحبله اعتصاما) ای یوفقنا الان نعتصم بحبله، و المراد دینه. (و نشهد ان محمدا عبده و رسوله) ذکرنا سابقا ان تقدیم عبده لعله فی مقابل الیهود و النصاری الذین یجعلون انبیائهم ابناء الله و شرکائه. (خاض الی رضوان الله کل غمره) ای دخل فی کل شده لاجل رضاه سبحانه (و تجرع فیه) ای فی رضاه (کل غصه) اذا شرب الانسان الماء فلم یسغه بان لم ینزل من حلقه بسهوله، یقال: غص بالماء (و قد تلون له الادنون) ای تقلب له اقربائه صلی الله علیه و آله فکانوا یوما له و یوما علیه، الا النادر منهم (و تالب) ای اجتمع علی عداوته (الاقصون) ای الابعدون الذین لم یکن لهم قرابه معه صلی اله علیه و آله. (و خلعت الیه العرب اعنتها) جمع عنان، و هو الزمام، ای انهم صاروا ضده یعادونه (و

ضربت الی محاربته بطون رواحلها) جمع راحله، و هی الناقه، ای انهم ساقوا رکائبهم لمحاربته، فان الانسان اذا اراد سرعه مشی دابته ضرب برجله بطنها (حتی انزلت) العرب

(بساحته) ای بفناء محله، و المراد المدینه المنوره (عداوتها) ای جائوا الی هناک لمعاداته (من ابعد الدار) و هی مکه (و اسحق المزار) ای اقصی محل الزیاره، فان السحق بمعنی البعد.

[صفحه ۲۴۶]

(اوصیکم) یا (عباد الله بتقوی الله) ای الحذر منه و اجتناب محرماته (و احذرکم اهل النفاق) ای اخوفکم من المنافقین، لا تغتروا بهم (فانهم الضالون) الذین تاهوا عن الطریق (المضلون) الذین یضلون من عداهم. (و الزالون) من زل بمعنی: اخطاء (المزلون) ای الموقعون للناس فی الخطاء (یتلونون الوانا) فلهم کل یوم لون، اذ انهم لا یسیرون علی مبدء، و انما یسیرون وفق مصالحهم، فاین ما کانت مصالحهم انحازوا نحوها (و یفتنون) ای یاخذون فی فنون من العمل و القول (افتنانا) لا یاخذون طریقه واحده، مثل اصحاب المبادی. (و یعمدونکم بکل عماد) ای یقیمونکم بکل ما یعتمد علیه لتتبعوا طریقهم، فان من یرید الجاء غیره الی جانبه یاتی الیه بکل وسیله (و یرصدونکم بکل مرصاد) ای یترقبونکم فی کل مکان، لیصیدونکم بحبائلهم، و یدخلونکم فی جمعهم (قلوبهم دویه) ای مریضه من الدوی بالقصر بمعنی المرض. (و صفاحهم) جمع صفحه، و المراد صفحه وجههم (نقیه) عن آثار العداوه، لانهم یظهرون انفسهم، فی صوره البریء، و قلوبهم تملیء من النفاق او المراد نقائها من آثار الطاعه و لعباده (یمشون الخفاء) ای مشی التستر لئلا یطلع احد علی باطن امرهم (و یدبون الضراء) الدب هو المشی الخف

ی، ای: یسیرون فی المجتمع سیر المرض فی الجسم اینما وصلوا افسدوا. (وصفهم دواء) ای یصفون الدواء للامراض الاجتماعیه (لیراهم الناس مصلحین- و قولهم شفاء) عن الامراض لانهم یرشدون الناس الی ادویه امراضهم النفسیه (و فعلهم الداء العیاء) ای الداء الذی اعجز الاطباء و اعیاهم عن علاجه (حسده الرخاء) جمع حسود، ای یحسدون الناس علی السعه (و موکدوا البلاء) ای اذا نزل البلاء باحد اکدوه و زادوه بالشماته و السعی لاعضاله (و مقنطوا الرجاء) ای اذا رجی احدا شیئا اوقعوه فی القنوط و الیاس. (لهم بکل طریق صریع) ای انهم کثیرا ما خدعوا اناسا فاهلکوهم، کمایهلک القاتل من یصرعه، و یطرحه علی الارض (و الی کل قلب شفیع) فهم یجعلون الی کل انسان وسائل لیقضوا ماربهم اذا احتاجوا الیها (و لکل شجو) ای حزن (دموع) یبکون لکل انسان مفجوع تصنعا و تزلفا حتی یقربوا انفسهم الی قلبه (یتقارضون الثناء) ای کل واحد منهم یثنی علی الاخره و یطریه، لیثنی الاخر علیه، لا لاستحقاق احدهم للثناء. (و یتراقبون الجزاء) ای یعمل کل للاخره لیعمل الاخر له، لا کالمومنین الذین یعملون لله سبحانه (ان سالوا الحفوا) ای الحوا فی السوال و بالغوا (و ان عذلوا) ای الاموا احدا (کشفوا) ای فضحو

ا من یلومونه، اذ لیس قصدهم الاصلاح بل الفضیحه و الانتقام. (و ان حکموا اسرفوا) فی الحکم بان یزیدون فی التقدیر (قد اعدوا لکل حق باطلا) ای جعلوا قبال کل حق باطلا لصرف الناس الی ذلک الباطل- الذین البسوه لباس الحق- (لکل قائم مائلا) ای جعلوا بازاء کل شیء مستقیم شیئا منحرفا (و لکل باب مفتاحا) حتی لا- یصعب علیهم و لو حج کل مکان لقضاء ماربهم (و لکل لیل مصباحا) فاذا ادلهم خطب هیئوا- قبلا- لذلک ما ینیرهم حتی لا یسقطوا فی الظلمه. (یتوصلون الی الطمع بالیاس) ای انهم باظهارهم الیاس عما فی ایدی الناس یتوصلون الی مطامعهم الدنیویه، فان الناس یقضون حوائج الذین یظهرون الیاس عما فی ایدیهم، و لذا قال علیه‌السلام: (لیقیموا به) ای: (و ینفقوا) ای یروجوا (به) ای بذلک الیاس (اعلاقهم) جمع (علق) بمعنی الشیء النفیس (یقولون فیشبهون الحق بالباطل، و الباطل بالحق (و یصفون فیموهون) التمویه التلبیس، و المراد وصف الاشیاء بما لیس من اوصافها (قد هونوا) ای سهلوا علی الناس (الطریق) الذی یسیرون علیه بان قالوا لهم ان طریقتنا الذی نسیر علیه طریق سهل یسیر، حتی یتبعهم الناس. (و اضلعوا المضیق) ای عوجوا مضائق الطرق، و المضائق کنایه عن الداخل الدقیقه، الت

ی یظهر فیها باطنهم و نفاقهم، و تعویجها، ارائه الناس انهم لا یقصدون هذا الطریق، و انما یریدون غیره، تعمیه علیهم، اذ لو دخلوا فی

المضائق بـدون التعميه ظهر باطنهم الفاسد. (فهم لمه الشيطان) اللمه الجماعه، اى انهم من جماعه الشيطان (و حمه النيران) الحمه ابره العقرب التى تسلع بها، فكان نار جهنم بواسطه هولاء تلسع الناس و توصل المها اليهم (اولئک حزب الشيطان الا ان حزب الشيطان هم الخاسرون) الذين خسروا دنياهم و آخرتهم.

خطبه ۱۸۶

[صفحه ۲۵۰]

فيها الحمـد لله، و الثناء على رسوله، و الوعظ: (الحمد لله الذى اظهر من آثار سـلطانه) اى آثار سـلطانه على الكون، فان الخلق من آثار سلطه الله سـبحانه (و جلال كبريائه) اى ارتفاع عظمته (ما حير مقل العيون) جمع مقله، و هى شـحمه العين التى تجمع السواد و البياض (من عجائب قـدرته) بيان ما (وردع) اى منع (خطرات هماهم النفوس) جمع همهمه، و هى صوت خفى عنـد حـديث النفس، و المراد تشبيه مـا يخطر بالبال عنـد اراده ادراک كنهه سـبحانه (عن عرفان كنه صـفته) اى كنه ذاته و صـفاته. (و اشـهد ان لا اله الا الله شـهاده ايمان و ايقان) لا كشـهاده المنافقين الـذين لم يـدخل الايمان قلوبهم، و لا كشـهاده ضـعفاء الايمان من المومنين الذين لم يتيقنوا يقينا راسـخا (و اخلاص) لا شـرک فيه (و اذعان) اى خضوع لله سبحانه. (و اشهد ان محمدا عبده و رسوله ارسله و اعلام الهى دراسه) الواو للحال، و المراد باعلام الهـدى الاحكام و الاثار التى تـدل على الاصول، و دراسه بمعنى منهـدمه. (و مناهج الدين) جمع منهج، بمعنى الطريق (طامسه) من طمس بمعنى انمحى و انـدرس (فصـدع بالحق) اى قام بالحق واصل الصدع الكسـر، و المراد كسـر الباطل بصـمه الحق (و نصح للخلق) بان ارشدهم اليما يسعدهم فى الدار

ين. (و هـدى الى الرشـد) مقابل الغى، بمعنى الضـلال (و امر بالقصد) اى يسـلک الناس سـلوكا وسـطا لا افراط و لا تفريط، فى جميع امورهم.

[صفحه ۲۵۱]

(و اعلموا عباد الله) منادى حـذف حرف النـداء منه، نحو (يوسف اعرض عن هـذه) (انه) تعالى (لم يخلقكم عبثا) اى بلا غايه و بـدون مصلحه (و لم يرسلكم) تشبيه للخلق بالارسال (هملا) اى بدون اوامر و نواهى (علم) سبحانه (مبلغ نعمه عليكم) اى مقدارها (و احصى احسـانه اليكم) فليس احسانه بلا حساب (فاسـتفتحوه) اى اطلبوا منه ان يفتـح عليكم الابواب التى اغلقت فى وجوهكم (و اسـتنجحوه) اى اطلبوا منه نجـاح اموركم. (و اطلبوا) حوائجكم (اليه) اى منتهيا اليه تعالى (و اسـتمنحوه) اى اطلبوا منه العطاء و المنحه. (فما قطعكم عنه) تعـالى (حجـاب) اى لاـ حجـاب بينه و بين خلقه (و لاـ اغلق عنكم دونه) سـبحانه (بـاب) بـالعكس من الملوک و الكبراء. (و انه) سبحـانه (لبكـل مكـان) اللام للتاكيـد، و معنى انه فى كل مكان، نفوذ علمه و قـدرته، اذ ليس سـبحانه جسـما، و هو منزه عن الزمان و المكـان. (و فى كـل حين و اوان) جمع آن بمعنى الزمـان، و ليس كـالموجودات، التى تكون حينا و لا تكون حينا- قبل خلقها، و بعد انعـدامها- (و مع كل انس و جان) معيه العلم و القدره، لا معيه الاجسام (لا يثلمه) اى لا ينقصه (العطاء) لان العطاء لا يخرج عن ملكه، و لانه قادر علياخلق ما لا يحصى. (و لا ينقصه الحبا

ء) الحباء العطيه بدون مكافئه، اى لا تنقص خزائنه عن اعطاء شيء (و لا يستنفذه سائل) استنفذه اى جعله نافذ المال، لا شيء عنده فان السـائلين لاـ يتمكنون من ذلک، اذ لا ينفـذ ما لـديه تعالى (و لا يستقصـيه نائل) اسـتقصا، بمعنى اتى على آخر ما عنـده، اى ان الـذين ياخذون منه لا ياتون على آخر ما عنده تعالى، اذ عطائه بدى لا آخر له. (و لا يلويه شخص عن شخص) فاذا توجه سبحانه الى شخص لم يكن ذلـک سببا لاـن ينصـرف و يميـل عن التوجه الى الاـخرين (و لا يلهيه صوت عن صوت) الهاء بمعنى اشـغله، فان اله سـبحانه يسـمع جميع الاصوات فى آن واحـد، لا كالانسان الذى اذا اسـتمع الى صوت لم يقدر ان يسـتمع الى آخر. (و لا تحجزه) اى لا تمنعه (هبه) لاحد (عن سلب) لاخر، و بالعكس من ذلک الانسان، فانه اذا اشتغل بالعطاء لم يتمكن من السلب، اذ لا حواس له تفى بالجهتين

و الله لیس بجسم، فانه یعطی لهـذا و یاخـذ من هذا فی حال واحد. (و لا یشـغله غضب) علی احد (عن رحمه) لاخر، فانه یرحم هذا، و یغضب علی، لـک فی حـال واحـد، (و لاـ تولهه) ای الاـ تحیره (رحمه عن عقـاب) بان یرحم احـدا و یعاقب غیره، او المراد الرحمه و العقاب بالنسبه الی انسان واحد، فی حال واحد، من جهتین، کان یعطیه الحیاه رحمه، و ی

مرضه عقابـا. (و لاـ یجنه) ای لاـ یستره (البطون) ای کونه تعـالی مخفیـا (عن الظهور) لخلقه، باثـاره فهو باطن بـذاته، ظاهر باثاره (و لا یقطعه الظهور) باثـاره (عن البطون) و معنی یقطعه یمنعه، ای ظهوره لاـ یمنع عن کونه باطنا. (قرب) الی الناس علما و قـدره (فنای) ای بعد، فان قربه الی کل حد موجب لبعده عن مشابهه الاجسام، اذ لو کان شبیها بالاجسام لما قرب الی کل احد، فان نسبه الجسم لابد و ان تختلف، قربا الی بعض الاشـیاء و بعـدا عن بعض الاشـیاء. (و علا) ای ارتفع عن مشابهه المخلوقات (فـدنا) الیها بالعلم و القـدره، اذ علوه سـبحانه سـبب قربه (و ظهر) للناس باثاره (فبطن) ای لم یعرف کنهه، و الظهور سبب البطون، اذ لو لم یکن له هذه الاثار الظاهره، لم یکن باطنا مخفیا، فان مثل الاثار الکثیره لا تاتی الا من الواجب وجوده، و ذلک یلازم خفاء الکنه. (و بطن) ای اختف کنهه (فعلن) باثاره- علی عکس ما تقدم- و لا یخفی ان تعلیل کل من الضدین بالاخر، من جهه کونهما معولا لشـیء واحد فباعتبار هذا عله ذاک، و باعتبار آخر بالعکس (و دان) ای حاسب الخلائق (و لم یدن) ای لم یحاسبه احد (لم یذر) ای لم یخلق (الخلق باحتیال) ای بتفکر و طلب علاج، فان الحیله بمعنی معالجه الامر للوصو

ل الیه. (و لا استعان بهم) ای بالخلق (لکلال) ای ملل من التعب، کما یستعین الانسان بشخص اذا مل و کل عن عمله.

[صفحه ۲۵۴]

(اوصـیکم عبـاد الله بتقوی الله) ای الخوف منه امسـبب الاجتنـاب معاصـیه و الاتیان باوامره (فانها) الی التقوی (الزمام) الـذی یاخـذ بها الانسـان لیوجهه نحو السـعاده، مثل زمام الفرس و شـبهه (و القوام) ای ما یقوم الانسان، فلا ینحرف و لا یضل. (فتمسـکوا بوثائقها) ای اعتصـموا بالاـمور الوثیقه المحکمه من التقوی، اتی لیس فیهـا ربـاء و نفاق و بـدعه (و اعتصـموا بحقائقها) ای بالتقوی الحقیقه، لا مثل الوسوسه التی توجب کثره تطهیر الانسـان لمـده و ثوبه، فیسـمی فی العرف منقیـا، و لیس به (تول بکم) تلـک التقوی، ای تصـیرکم و تنتهی بامرکم (الی اکنان الـدعه) اکنان جمع کن بالکسـر و هو ما یستکسن به، و الـدعه خفض العیش و سـعته. (و اوطان السعه) ای المحلات التی هی وسـیعه من حیث المساحه و من حیث النعمه و ما اشـبه (و معاقل الحرز) جمع معقل بمعنی الحصن، و الحرز الحفظ من کـل آفه و بلاـء (و منـازل العز) الموجبه لعزه الانسـان فلاـ ذله فیها (فی یوم تشـخص فیه الابصار) و ذلک یوم القیامه، و شـخوص البصـر کنایه عن دهشه الانسان، فان الشـخوص بمعنی السفر، و المراد هنا حرکه الابصار هنا و هناک لتجد ملجائا و مفرا، کما هو شان الخائف. (و تظلم له) ای لذلک الیوم (الاقطار) جمع قطر، بم

عنی: القطعه من الارض، او اطرافها، فان فی یوم القیامه تشـمل ظلمه حالکه المحشـر- کما ورد-. (و یعطل فیه صـروم) جمع صرمه، و هی: القطعه من الابل من عشـره الی خسمین (العضار) جمع عشراء، و هی: الناقه مضی لحملها عشره اشهر، و حیث ان الابل من نفائس اموال العرب کنی بـذلک عن شـده الهول المسـیطره علی الموقف، حتی ان النـاس یـذهلون عن اهم و انفس اموالهم، فلا یراعونها، اذ التعطیل معناه الاهمال قال سـبحانه: و اذ العشار عطلت (و ینفـخ فی الصور) و هو بوق ینفـخ فیه اسـرافیل مرتین مره عنـد انقضاء الـدنیا فیموت کـل انسان، و مره عنـد قیام الاخره، فیحی کل انسان. (فتزهق کل مهجه) المهجه النفس، و معنی زهوقها دهشـتها، کانها زاهقه بالطله، لا تقدرا ان تعمل شیئا (و تبکم) الابکم الاخرس (کل لهجه) ای لسان، فلا یتکلم انسان من الخوف (و تدک الشم) جمع اشم، بمعنی: الرفیع (الشوامـخ) جمع شامـخ، و هو الکثیر الارتفـاع، و المراد بـذلک الجبـال، و دکها عباره عن نسـفها حتی تکون کالصوف المنـدوب کمـا قـال سـبحانه: (و دکت الجبـال دکـا دکـا). (و الصم) جمع اصم، و هو المحکم الـذی لا تجویف فیه (الرواسـخ) جمع راسخ، بمعنی الثابت الذی لا یضطر، و هذا عباره اخری عن الجبال (فیصیر صلدها) ای الصلب الامل

س من الجبال (سـرابا) ای کالسـراب، الذی هو شـبه الماء فی طرف الافق، و لیس بماء، قال سـبحانه: (و سـیرت الجبال فکانت سرابا).

(رقرقا) ای مضطربا، و منه یسمی الماء الرقراق، لانه لا یستقر (و معهدها) ای محل الجبال الذی کان یعهد وجودها فیه (قاعا) القاع المطمئن من الارض الذی لا نتوء فیه (سملقا) ای مستویا، کما قال سبحانه: (لا تری فیها عوجا و لا امتا) (فلا شفیع یشفع) لمن لا یستحق الشفاعه، فان الشفاعه هناک لیست کالشفاعه فی الدنیا یشفع کل انسان لصدیقه، بل لا یشفعون الا لمن ارتضی (و لا حمیم) ای صدیق (یدفع) الاهوال و العذاب عن الانسان (و لا معذره) ای عذر (تنفع) حتی تخلص صاحبها عن العذاب، اذا کان مستحقا له.

خطبه ۱۸۷

[صفحه ۲۵۷]

حول: بعثه الرسول (ص)، و موعظه الناس: (بعثه) ای ارسل الله رسول الاسلام صلی الله علیه و آله (حیث لا علم قائم) ای دین و شریعه تکون علما للناس یهدیهم الی الطریق الموصل الی السعاده، تشبیها باعلام الطرق التی توضع لتدل علیها (و لا منار ساطع) المنار الموضع المرتفع الذی یوضع علیه النور لیلا لیهتدی الماره الی الطریق، و الی محل الضیافه، و الساطع المرتفع الظاهر (و لا منهج) ای طریقه (واضح) یعرفه الانسان فیسلکه لیوصله الی السعاده. (اوصیکم) یا (عباد الله بتقوی الله) الخوف منه، الموجب لعبادته و طاعته و اجتناب معاصیه. (و احذرکم الدنیا) ای اخوفکم من التلوث بالدنیا الموجبه لذهاب آخرتکم (فانها دار شخوص) ای الذهاب و الانتقال، لا یبقی الانسان فیها (و محله تنغیص) ای محل ینغص عیش الانسان بالهموم و الاکدار (ساکنها ظاعن) ای مسافر، فان الانسان و انکان ساکنا فیها، فانه لابد و ان یسافر الی الاخره (و قاطنها) ای الذل قن و سکن فیها (بائن) ای مبتعد منفصل عنها، بعد قلیل، و ذلک حین یموت. (تمید) ای تضطرب (باهلها میدان السفینه) ای مثل اضطراب السفینه فی امواج البحار، فانها تقلب الناس من حال الی حال (تقصفها)، ای تکسرها (العواصف) جم

ع عاصفه، و هی الریح الشدیده (فی لجج البحار) جمع لجه و هی وسط البحر. (فمنهم الغرق) الذی غرق عند انکسار سفینته (الوبق) ای الهالک، و هم الذین غرتهم الدنیا فتعاطوا المحرمات، حتی افسدوا آخرتهم. (و منهم الناجی علی بطون الامواج) بان رکب قطعه من الاخشاب المتکسره من السفینه و بقی علی بطن الموج لا یدری مصیره و مسیره (تحفزه) ای تدفعه (الریاح باذیالها) جمع ذیل، ای اطرافها (و تحمله) الریاح (علی اهوالها) فهول الغرق، و هول ان یکون طعمه للاسماک، و هول البقاء فی البحر حتی یموت بلا اکل و استراحه. (فما غرق منها) ای من السفینه بمن فیها (فلیس بمستدرک) ای لا یمکن ان یدرکه الانسان و ینجیه (و ما نجا منها فالی مهلک) ای الناجی غالبا، یبقی فی البحر حتی یهلک و یموت. یا (عباد الله، الان فاعلموا) للنجاه من اموال الاخره، و انتم فی الدنیا (و الالسن مطلقه) یمکنکم الذکر و التسبیح و النطق بالخیر، قبل قید الالسن عند لاموت (و الابدان صحیحه) تتمکنون من عمل الخیر و العباده (و الاعضاء) ای الجوارح (لدنه) ای لینه تطیعکم، قبل ان تیبس و لا تتحرک (و المنقلب فسیح) ای ان مکان الانقلاب ما الضلال الی الهدی واسع یمکنکم ذلک. (و البجال عریض) ای واسع یمکنکم ال

تدارک لما فات منکم (قبل ارهاق الفوت) ارهقه الشیء ای اتعبه، و الفوت ذهاب الفرصه بحلول الاجل، و وصول الموانع (و حلول الموت) ای مجیئه. (فحققوا علیکم نزوله) ای اجعلوه کالمحقق الکائن لا محاله، و لا تکونوا غافلین کالذین لا یهتمون بالموت کانهم شاکون فیه (و لا تنتظروا قدومه) حتی تعملوا، بل اعملوا قبل ان یرد الموت بکم، کالذی یعمل للضیف قبل نزوله به

خطبه ۱۸۸

[صفحه ۲۶۰]

یذکر فیه قصته مع الرسول صلی الله علیه و آله و سلم، و یحرض اصحابه علی الجهاد: (و لقد علم المستحفظون) ای الذین اودعهم النبی صلی الله علیه و آله علمه و امانته، و العلماء الذین استحفظوا الدین فان استحفظ متعد، و لیس بلازم (من اصحاب محمد صلی

الله علیه و آله انی لم ارد علی الله) بان لا اقبل له حکما، کما کان بعض الصحابه یفعل ذلک (و لا علی رسوله) بان یامر النبی بامر فلا اطیعه، کما کان غیری یفعل ذلک، و الفرق ان الاول رد لحکم من احکام القرآن، و الثانی رد لامر من اوامر الرسول صلی الله علیه و آله (ساعه قط) ای ابدا، حتی فی لحظه واحده، فان الساعه لغه بمعنی: الجزء من الزمان. (و لقد واسیته) ای الرسول صلی الله علیه و آله (بنفسی) بان اشرکت نفسی مع الرسول صلی الله علیه و آله فی الشده، او قدمت نفسی لاقی الرسول فان المواسات تستعمل فی الامرین (فی المواطن التی تنکص فیها الابطال) نکص بمعنی فر، و لم یقدم (و تتاخر فیه الاقدام) جمع قدم، و ذلک کیوم حنین و خیبر واحد و غیرها، ممن فر الصحابه فیها، و ثبت الامام کالجبل الاشم، یدافع عن الرسول صلی الله علیه و آله حتی قال ابن ابی‌الحدید یصف شیخیه: لو یکن فیهما شجاعه قرم فلماذا فی

الدین ما بذلاها. (نجده) ای کانت تلک الاقدامات نجده، و شجاعه (اکرمنی الله بها) اذ الانسان لا یکرم الا عند الامتحان اذا نجح. (و لقد قبض رسول الله صلی الله علیه و آله) ای قبض الله روحه عن جسده (و ان راسه لعلی صدری) و هذا البیان انه کان مع الرسول صلی الله علیه و آله الی آخر لحظه من لحظات حیاته صلی الله علیه و آله و سلم: (و لقد سالت نفسه) ای روحه الطاهره (فی کفی) فان الروح کما ثبت جسم لطیف- من قبیل الهواء و الضیاء- یراها اولیاء الله تعالی (فامررتها علی وجهی) تبرکا بها (و لقد و لیت غسله صلی الله علیه و آله) ای فوض الی غسله صلی الله علیه و آله. (و الملائکه اعوانی) فی التغسیل (فضجت الدار و الافنیه) ای ازدحمت بالملائکه، و افنیه جمع فناء، و هو ما استع من الدار و الساحه (ملا) ای جمع من الملائکه (یهبط) ای ینزل الی الارض (و ملا یعرج) ای یصعد الی السماء (و ما فارقت سمعی هینمه) هی الصوت الخفی (منهم) ای من الملائکه (یصلون علیه) ای علی الرسول صلی الله علیه و آله (حتی و اریناه) ای دفناه (فی ضریحه) ای قبره. (فمن ذا احق به منی حیا و میتا) حتی یاخذ مقامه بعده؟. (فانفذوا علی بصائرکم) ای سیروا الی العدو عن بصیره بامامکم، لا ریبه ف

ی قلوبکم من الامر، و لتصدق نیاتکم فی جهاد عدوکم) لا ان تکون نیاتکم مدخوله بالشک فی صحه هذا الجهاد و عدمه (فو الذی لا اله الا هو انی لعلی جاده الحق) الموصله الیه (و انهم) ای الاعداء (لعلی مزله الباطل) مکان الزلل الموجب للسقوط فی الهلکه (اقول ما تسمعون) هذا کتاکید للمطلب، و اصله ان الانسان یمکن فیه الاشتباه، فاذا قال مثل هذه الکلمه اراد افاده انه واع لکلام نفسه، لا اشتباه و لا غفله عنده (و استغفر الله) ای اطلب غفرانه (لی و لکم).

خطبه ۱۸۹

[صفحه ۲۶۳]

فی علم الله، و الحث علی التقوی، و بیان فضل الاسلام، و الرسول، و القرآن: (یعلم) سبحانه (عجیج الوحوش فی الفلوات) عجیج الوحش اصواتها، و فلوات جمع فلات، بمعنی الصحراء (و معاصی العباد فی الخلوات) حیث لیس هناک احد یطلع علیها (و اختلاف النینان) جمع نون، بمعنی الحوت و اختلافها ذهابها و مجیئها و حرکتها (فی البحار الغامرات) ای العمیقه الکثیره الماء (و تلاطم الماء) ای تحرکه و اضطرابه (بالریاح العاصفات) التی تعصف ای تهب بشده. (و اشهد ان محمدا نجیب الله) ای مختاره الذی انتجبه (و سفیر وحیه) ای الواسطه الذی یاخذ الوحی من ناحیته تعالی، لیوصله الی العباد (و رسول رحمته) الذی بعثه لیرحم العباد ببیان المنهاج المسعد للانسان فی دنیاه و آخرته فان منهاج الاسلام یوجب للانسان الخلاص من کل هم و حزن، و کل مشکله و عقده فی الحیاه الدنیویه، اما الاخره فالاسلام کفیل بالجنه للمسلم العامل.

[صفحه ۲۶۴]

(اما بعد) الحمد والصلاه (فانی اوصیکم بتقوی الله الذی ابتدا خلقکم) بان کان مبرئکم منه (و الیه یکون معادکم) ای عودکم، و معنی الیه الی حکمه و قضائه و حسابه (و به نجاح طلبتکم) فان طلب الانسان لا ینجح الا باراده الله سبحانه (و الیه منتهی رغبتکم) فان

انتهـاء رغبه الانسـان الکمـال المطلق الـذی لاـ یتـاتی الا من قبله سـبحانه (و نحوه) تعالی (قصـد سبیلکم) فان طریق الانسان ینتهی الی جناحه تعالی- ای الی ثوابه و عقابه- (و الیه مرامی مفزعکم) مرمی الفزع ما یـدفع الیه الخوف، و هو الملجاء الـذی یتوجه الیه الانسان لیامن من خوفه و المفزع مصـدر میمی. (فان تقوی الله دواء داء قلوبکم) و داء القلب الرذائل، فاذا اتقی الانسان ذهبت الرذیله عن قلبه، لانهـا منهیه لله سـبحانه فیترکهـا الانسـان حسب تقواه (و بصـر عمی افئـدتکم) جمع فواد، و هو القلب، فان القلب غیر المتقی اعمی الا یبصـر العواقب، فاذا اتقی الانسان ابصـر قلبه حقائق الامور و عواقبها. (و شـفاء مرض اجسامکم) فان الامراض غالبا و لائد المحرمات و مـا اشبـه، فـاذا اتقی الانسان شـفی جسـمه- و لـذا یکون الطابع العام للمجتمع المتـدین الصـحه، و للمجتمع غیر المتـدین المرض-. (و صلاح فساد صدورکم) بالحقد و الغ

ل و الکبر و ما اشبـه، فان التقوی تذهب امراض الصدر (و طهور دنس انفسکم) فلا تکون نفوسکم جبانه او بخیله او ما اشبه. (و جلاء غشاء ابصارکم) العشوه الضـعف فی البصـر و جلائها ذهابها (و امن فزع جاشکم) الجاش ما یضطرب فی القلب عند الفزع، فان التقوی حیث توجب تعلق الانسـان بالخـالق، تـامن من الاـهوال و الفزع (و ضـیاء سواد ظلمتکم) ای ظلمه الکفر و العصـیان. (فاجعلوا طاعه الله شعـارا) هو الثوب اللاـصق بالجلـد، و المراد ان تکون التقوی فی القلب (دون دثارکم) هو الثوب ما فوق الشـعار، ای لا ظاهرا فحسب، کمـا فی المنافق الـذی یظهر الایمان و یبطن الکفر و النفاق. (و دخیلا) ای داخلا فی انفسـکم (دون شـعارکم) ای لا ملاصـقا بالجسم فحسب (و لطیفـا بین اضـلاعکم) ای فی قلبکم الـذی هو بین الاضـلاع (و امیرا فوق امورکم) فکل ما رضـی به التقوی ائتوا به و ما لم ترضه اترکوه (و منهلاـ) هو مـا یرده الشارب من الماء للشـرب (لحین ورودکم) ای وقت ورودکم فی الماء، و المعنی خـذوا المور من نحو التقوی لا کیف ما کان. (و شفیعا لدرک طلبتکم) فان التقوی توجب ان یدرک الانسان مطلبه قال سبحانه: و من یتق الله یجعل له مخرجا (و جنه لیوم فزعکم) فاذا خاف الانسان المتقی نجاه الله سبحانه (و مصابیح ل

بطون قبورکم) فان القبر مظلم و ضـیائه التقوی. (و سکنا) ای انیسا (لطول وحشتکم) فی القبر، فان قبر غیر المتقی موحش (و نفسا) ای موجبـا لخروج الهم (لکرب) جمع کربه، بمعنی: الهم (مواطنکم)، فـان الانسـان لابـد و ان یتوجه الیه الهم و الغم، فاذا کان متقیا نفس کربه و ازیل همه. (فان طاعه الله حرز) ای حافظ (من متالف مکتنفه) متالف جمع متلف، ای محل التلف، و مکتنفه المحیطه بالانسان. (و مخاوف) جمع مخوف مصدر میمی (متوقعه) ای اقسام متوقعه من الخوف (و اوار) حراره النار و لهیبها (نیران موقده) و المراد نیران الحروب الحروب و الفتن، و انما شـبهت بالنار لانه توجب حراره جسم الانسان، و افناء الاشـیاء کما ان النار توجب ذلک، و ایقاد النار اشعالها. (فمن اخذ بالتقوی عزبت) ای بعدت و غابت (عنه الشدائد بعد دنوها) و اقترابها، فان الله سبحانه یکفی امتقی امره، و یجعل له مخرجا من حیث لا یحتسب. (و احلولت له الامور) ای صارت حلوا (بعد مرارتها) فان امر المتقی الی خیر (و انفرجت عنه الامواج) ای امواج الفتن و البلایا (بعد تراکمها) ای تجمعها (و اسهلت له الصعاب) ای سهلت له المشکلات (بعد انصابها) ای اتعابها لهذا الشخص (و هطلت) ای انصبت کالمطر. (علیه الکرامه بعد

قحوطها) ای کونها قحطا لا توجد (و تحدبت) ای عطفت (علیه الرحمه بعد نفورها) ای شـرودها عنه (و تفحرت علیه النعم) جمع نعمه و تفجرهـا کنـایه عن کثرتها کما تتفجر العیون (بعـد نضوبها) یقال نضب الماء اذا غار فی الارض و ذهب (و وبلت علیه البرکه) الوابل المطر الشدید (بعد ارذاذها) الرذاذ المطر الضعیف. (فاتقوا الله الذی نفعکم بموعظته) حیث ارشدکم الی مواقع السعاده، و مواقع الشفاء (و وعظکم برسـالته) الـتی ارسـلها الیکم بواسـطه الانبیـاء (و امتن علیکم) ای من علیکم (نعمته) و فضـله. (فعبـدوا) ای ذللوا (انفسـکم لعبادته) و طاعته (و اخرجوا الیه من حق طاعته) و حق الطاعه ان یطیع الانسان فی کل ما امر سبحانه و نهی

[صفحه ۲۶۷]

(ثم) لتراخی الکلاـم، لاـ لفصـل الزمـان بین الکلامین (ان هـذا الاسـلام دین الله الـذی اصـطفاه لنفسه) ای اختاره لان یکون سبیلا الی رحمته سـبحانه فی الـدارین. (و اصـطنعه) ای صـنعه، بـان قرر مناهجه (علی عینه) هـذا کنایه عن اکتماله، کما ان من ینظر الی الشـیء

الـذی یصـنعه لابـد و ان یاتی ذلک الشـیء وفق مراده، فان اصـطناع الشـیء علی العین الامر بان یضع تحت النظر، خوف المخالفه فی المطلوب ان صـنع بعیدا عن النظر. (و اضـفاه) ای اعطی الاسـلام (خیره خلقه) ای خیر البریه، و هو الرسول صـلی الله علیه و آله، لیبلغه للنـاس (و اقـام دعـائمه) ای دعـائم الاسـلام و هی ارکـانه و احکـامه (علی محبته) ای محبه الرسول صـلی الله علیه و آله، فـانه لا یقبل الاسـلام بـدون حب الرسول صـلی الله علیه و آله (اذل الادیان) السابقه کالیهودیه و المسیحیه (بعزته) ای بسـبب ان اعز الاسـلام و لم یقبـل سواه (و وضع الملـل) التی لاـ تعـانق الاسـلام (برفعه) ای بسـبب ان رفع الاسـلام، فا من الطبیعی ان الشـیء اذا ارتفع علی اقرانه، انخفضوا. (و اهان اعدائه) ای اعداء الاسلام (بکرامته) ای بسبب ان کرم الالام فان الشیء اذا کرم کان ملازما لاهانه من ناواه (و خذل محادیه) جمع محاد، و هو الشدید المخا

لفه (بنصـره) ای بنصـر الاسـلام. (و هدم ارکان الضـلاله برکنه) ارکان الضـلاله طرقها و اتباعها، فانه حیث جعل اللاسلام طرق لم یبق للضـلاله طرق مشـروعه، و انما جاء الناس الی طرق الاسـلام. (و سـقی من عطش) الی الایمان و الفضیله (من حیاضه) جمع حوض، و المراد معارف الاسلام و احکامه (و اتاق الحیاض) ای املاء حیاض الاسلام من تئق الحوض بمعنی امتلاء (بمواتحه) جمع ماتح، و هو الـذی ینزع الماء من البئر للحوض و نحوه (ثم جعله لا انفصام لعروته) العروه یـد الابریق و نحوه و المعنی ان من تمسک بالاسـلام، لا ینقطع عنه الخیر، اذ لا انقطاع له. (و لا فک لحلقته) التی یتمسک بها الانسان لیجره الی السـعاده فی الدارین (و لا انهدام لاساسه) کما یهدم اساس البناء، بانیاتی دین جدید فیهدم الاسـلام (و لا زوال لدعائمه) ای احکامه (و لا انقلاع لشجرته) معارف الاسلام و اصوله و فروعه (و لا انقطاع لمـدته) اذ هو باق تالی یوم القیامه (و لا عقاء) ای لا دروس و لا اضـمحلال (لشـرائعه) جمع شـریعه، ای احکامه و سائر ما یتعلق به (و لا جـذ) ای لا یقطع (لفروعه) بل فروعه باقیه لا تغیر (و لا ضـنک) ای لا ضـیق (لطرقه) بل طرقه واسـعه، کنایه عن سلهوله الاحکام و عدم العسر فیها. (و لا وعوثه لسهول

ه) الوعوثه رخاوه فی الارض تغوص بها القـدام عند السـیر فیعسـر المشـی فیه. (و لا سواد لوضـحه) الوضح بیاض السـبح، فلا انحراف لاحکام الاسـلام، حتی یکون کالسواد فی بیاض الصـبح (و لا عوج) و التواء (لانتصابه) ای: لاستقامه (و لا عصل) هو الاعوجاج الذی یصـعب تقویمه (فی عوده) تشبیه للاسـلام یعود مسـتقیم لاـعوج فیه (و لاـ وعث) الوعث الطریق الـذی یعسـر فیه المشـی (لفجه) الفج الطریق الواسع بین جبلین. (و لا انطفاء لمصباحه) فنور الاسلام باق ابد الدهر (و لا مراره لحلاوته) فالاسلام حلو الاصول و الفروع (فهو دعـائم اسـاخ) ای اثبت (فی الحق اسـناخها) جمع سـنخ، بمعنی: الاصـل، فـاصوله نابته فی الحق لا فی الباطل (و ثبت لها) ای للـدعائم (اساسـها) فهی محکمه متقنه (و) هو (ینابیع) جمع ینبوع، بمعنی: العین (غزرت) ای کثرت (عیونها) من الماء (و) هو (مصابیـح شـبت) ارتفعت من الایقـاد (نیرانهـا) فضـوئه عـال مرتفع (و) هو (منـار) هو المحـل المرتفع الـذی یوضع فیه النور لهـدایه المـاره. (اقتـدی بها سفارها) ای ذوو السـفر، و هم المسافرون لیلا، و الضمیر عائد الی النیران، و الاقتداء بها معرفه الطریق بسببها (و اعلام) جمع علم، و هو ما ینصب فی الطریق لیهتدی به المسافر (قصد بها) ای بسبب تلک ا

لاعلام (فجاجها) جمع فج، و هو: الطریق، و کان المنار للیل و الاعلام للنهار. (و مناهل) جمع منهل، محل الشـرب الماء (روی بها) من الظما (ورادها) ای من وردها لشـرب الماء. (جعل) سـبحانه (فیه) ای فی الاسـلام (منتهی رضوانه) فمن عمل به رضـی الله عنه (و ذوره دعائمه) الذروه المحل المرتفع من الشیء فکان الادیان دعائم، و الاسلام ذروتها. (و سنام طاعته) السنام من البعیر الموضع المرتفع فی ظهره و یشبه به کلشـیء مرتفع (فهو عنـد الله وثیق الارکـان) ای محکم الاـصول و الفروع (رفیع البنیـان) فلاـ بناء مثله فی الرفعه (منیر البرهان) دلیله واضح لا خفاء فیه (مضـیء النیران) فمصابیحه موقده (عزیز السلطان) ای رفیعه الذی لا یغالب (مشرف المنار) ای مناره مرتفع یشـرف علی الطرق لهـدایه الناس. (معوز المثار) ای لو اراد احـد اثاره هذا الدین، بان یخلطه و یحرفه، لا یتمکن من ذلک، من اعوذ اذا احتـاج الیه فلم ینله، و المثار مصـدر من ثار الغبار اذا هاج. (فشـرفوه) ای تشـرفوا به (و اتبعوه) بالتزام احکامه (وادوا الیه حقه) من الاخذ به، و الدعوه الیه (وضعوه مواضعه) ای لا تحرفوا احکامه.

[صفحه ۲۷۱]

(ثم ان الله) سبحانه (بعث محمدا صلی الله علیه و آله بالحق حین دنا من الدنیا الانقطاع) ای قبل آخر الدنیا، فان الرسول صلی الله علیه و آله من علائم الساعه (و اقبل من الاخره الاطلاع) ای الاتیان، یقال اطلع فلان علینا ای اتانا. (و اظلمت بهجتها) ای بهجه الدنیا (بعد اشراق) فقد اشرقت الدنیا بوجود الانبیاء السابقین، فلما اظلمت بفقدهم و ترک الناس احکام الله سبحانه جاء الرسول لیشرقها من جدید. (و قامت باهلها علی ساق) ای حاربتهم، یقال: قامت الحرب علی ساق اذا استعرت (و خشن منها) ای من الدنیا (مهاد) فلم یتمکنوا من الاستراحه علیها، کما اذا خشن فراش الاثام (و ازف منها قیاد) ازف ای قرب و المعنی اقترب من الدنیا ان تنقاد اللزوال. (فی انقطاع من مدتها) ای ان الدنیا انقطعت من مدتها المقرره لها، کانها انقضی اجلها و اقتربت من القیامه (و اقتراب من اشراطها) ای علائم زوالها. (و تصرم من اهلها) ای تقطع من اهل الدنیا فانهم ذهبوا الی الاخره (و انفصام من حلقتها) ای انقطعت الروابط بین الدنیا و بین اهلها فلا هم یتنعمون فیها، و لا هی تعمر بهم (و انتشار من سببها) ای تفر اسباب الحیاه فی الدنیا حتی لا تضبط، و کلما تقلص النظام صارت الاس

باب منتشره لا ینتفع بها (و عفاء) ای انطماس (من اعلامها) جمع علم، و هی النصب التی توضع فی الطریق للدلاله علی الطریق. (و تکشف) ای ظهور (من عوراتها) ای سیئات الدنیا کالفقر و الحرب و المرض و ما اشبه (و قصر من طولها) فان الدنیا اقتربت من الاخره، و ذهب جزء منها او ان الاعمار صارت قصیره بسبب الفوضی السائده فیها (جعله الله) الضمیر للرسول صلی الله علیه و آله و سلم (بلاغا لرسالته) ای سببا لان یبلغ الناس رساله الله تعالی. (و کرامه لامته) فان المسلمین علت منزلتهم بسبب الرسول صلی الله علیه و آله و سلم (و ربیعا لاهل زمانه) فکما ان الربیع یوجب انعاش اهله، کذلک الرسول صلی الله علیه و آله و سلم کان ربیعا للناس (و رفعه لاعوانه) فانهم ارتفعت مکانتهم (و شرفا لانصاره) عظموا به صلی الله علیه و آله و سلم و صارت لهم عزه و سیاده. (ثم انزل) الله سبحانه (علیه) صلی الله علیه و آله و سلم (الکتاب) ای القرآن الحکیم (نورا لا تطفا مصابیحه) ای احکامه و ارشاداته (و سراجا لا یخبو) ای الا یطفیء (توقده) ای اشتعاله (و بحرا لا یدرک قعره) من العمق و الغور (و منهاجا) ای طریقا الی الحق (لا یضل نهجه) ای لا یسبب ضلال الناس الذین تمسکوا به. (و شعاعا لا

یظلم ضوئه) فضوئه مستمر موجب للهدایه (و فرقانا) ای فارقا بین الحق و الباطل (لا یحمد برهانه) بل دلیله باق الی الابد (و تبیانا) ای بیانا للحق (لا تهدم ارکانه) ای شرائعه و احکاه (و شفائا) لامراض القلب و امراض الجسم و امراض المجتمع (لا تخشی اسقامه) اذ لا یوجب سقما و مرضا، حتی یخشی من ذلک. (و عزا لا تهزم انصاره) فی میدان الاستدلال و الاحتجاج اذ حجته فوق کل حجه (و حقا) مطابقا للواقع (لا تخذل انصاره) فانصاره غالبون دائما لا یغلب احد علیهم (فهو) ای القرآن (معدن الایمان) ای المحل الذی یوخذ منه الایمان (و بحبوحته) ای وسط الذی یوجد فیه معظمه. (و ینابیع العلم) جمع ینبوع، بمعنی: العین (و بحوره) التی الا تنزف (و ریاض العدل) جمع روضه، بمعنی الحدیقه، او محل الماء (و غدرانه) جمع غدیر، و هو الموضع المنخفض الذی یجتمع فیه ماء المطر و نحوه، یعنی ان کل مطلب من مطالب الکتاب عدل لا ظلم و لا زیغ فیه (و اثاف الاسلام) جمع اثفیه، و هی الحجر الذی یوضع علیه القدر لیطبخ ای ان القرآن اساس الاسلام (و بنیانه) ای هیکل بنائه فهو الاصل و الفرع. (و اودیه الحق) جمع وادی، و هو الشط (و غیطانه) جمع غوط بمعنی المکان المطمئن من الارض یزکو نبته الجتماع

المیاه فیه. (و بحر لا ینزفه) ای لا یتم مائه (المستنزفون) ای الاخذون لمائه (و عیون لا ینضبها) ای لا یتمها (الماتحون) ای آخذون الماء منها، جمع ماتح و هو نازع الماء من البئر و نحوها (و مناهل) جمع منهل محل الشرب من النهر و نحوه (لا یغیضها) ای لا ینقصها (الواردون) الذین یردونها للشوب. (و منازل لا یضل نهجها المسافرون) فان من اراد السفر الی الحق یری الطریق الیه مستقیما بسبب القرآن الحکیم (و اعلام) جمع علم، و هو العلامه التی تنصب فی الطریق للدلاله علیه (لا یعمی عنها السائرون) لانها واضحه جلیه فلا تخف علیمن اراد السیر (و آکام) جمع اکمه، و هو الموضع المرتفع فی الصحراء (لا یجوز عنها) بل یحطون الرحال علیها (القاصدون)

فـان السـائر ینزل فی المرتفعـات لانهـا انظف و اشـرف. (جعله الله) الضـمیر للقرآن (ریـا لعطش العلمـاء) لاـن فیه من العلوم مـا یرتوی العاطش للعلم بسـببه (و ربیعا) ای منعشا (لقلوب الفقهاء) الـذین یریـدون فهم الحقائق و معرفتها (و محاج) جمع محجه، بمعنی الطریق (لطرق الصـلحاء) فان الصالح الذی یرید السیر الی الله سـبحانه یکون القرآن طریقه الموصل له الی ما یرید. (و دواء لیس بعده داء) و مرض (و نورا لیس معه ظلمه) اذا القرآن ینیر سبیل

الحق کاملاـ (و حبلاـ و ثیقـا) ای محکمـا (عروته) و هی الحلقه التی فی الحبل اذا تمسک الانسان بها اوصـلها الی السـعاده و الجنه (و معقلا) ای حصنا (منیعا ذورته) فاذا اعلاه الانسان یمنعه عن مکاره الدنیا و الاخره. (و عزا لمن تولاه) ای اتخذه ولیا لنفسه (و سلما لمن دخله) یوجب سـلامه دینه و ماله و سائر ما یتعلق به (و هـدی) یرشده الی الطریق (لمن ائتم به) ای اقتدی به و جعله امامه (و عذرا لمن انتحله) ای نسب نفسه الیه، فان المنافق اذا انتحل القرآن، کان عـذرا له فلا یقتل و لا یسـلب ماله و اهله (و برهانا) ای حجه (لمن تکلم به) و جعله حجه لکلاـمه. (و شاهـدا لمن خاصم به) فانه یغلب علی خصـمه اذا احتـج بالقرآن (و فلجا) ای اظفرا و فرزا (لمن حاج به) المحـاجه المباحثه و المجادله، فان من باحث بواسـطه القرآن غلب علی خصـمه (و حاملا لمن حمله) ای من حمل القرآن بان عمل به کان القرآن حاملا له علی الخیر و السـعاده (و مطیه) هی الـدابه التی یرکبها الانسان للوصول الی مقاصده (لمن اعمله) ای جعله بحیث یعمل فی المجتمع فانه یسـبب وصول الانسان الی مقاصـده. (و آیه لمن توسم) ای اراد التفرس عن الامور المسـتقبله فان القرآن آیه و دلیل علی ذلک (و جنه) ما به یتقی الضرر (لمن اس

تلائم) ای لبس الملامه و هی ادات الحرب التی یلبسها الانسان لتقیه من الاعداء و علما لمن وعی) ای ادرک (و حدیثا لمن روی) ای اراد ان یروی القصص (و حکما لمن قضی) ای اراد القضاء بین الناس.

خطبه ۱۹۰

[صفحه ۲۷۷]

فی الصـلاه، و الزکـاه، و الامـانه، و الوعـظ: (تعاهـدوا امر الصـلاه) ای واظبوا شانهـا لئلاـ تضـیع (و حافظوا علیها) بادائها فی اوقاتها (و استکثروا منها) باتیان النوافل و التبرع بها فان الصلاه خیر موضوع (و تقربوا بها) الی الله سبحانه فانها معراج المومن (فانها کانت) الفعل لمجرد الربط، لا بمعنی الماضی (علی المومنین کتابا موقوتا) ای مکتوبا محتوما. (الا تسمعون الی جواب اهل النار) کما یحکیه القرآن الحکیم (حین سئلوا: (ما سلککم) ای ادخلکم (فی سقر)؟ ای فی النار (قالوا: لم ... من المصلین) و هذا من اسباب دخولنا فی النار (و انهـا) ای الصـلاه (لتحت الـذنوب) ای تسـقطها (حت الورق) ای مثـل سـقوط اوراق الاشـجار عنـد الخریف. (و تطلقهـا) ای الـذنوب (اطلاـق الربق) حبل فیه عـده عری کل منها ربقه یربط بها الـدواب، فکان الـذنوب ربق فی الاعناق فاذا صـلی الانسان فکت ربقه کما تفـک الربـق عن اعنـاق الـدواب. (و شـبهها) ای الصـلاه (رسول الله صـلی الله علیه و آله و سـلم بـالحمه) العین الـتی تنبع المـاء الحـار فیستشـفی به من العله (تکون علی بـاب الرجـل فهو یغتسل منها فی الیوم و اللیله خمس مرات) حسب اعـداد الیومیه الصـبح و الظهر و العصر و المغرب و العشاء. (فما عسی ان ی

بقی علیه من الـدرن)؟ اسـتفهام انکـار ای هـل یمکن ان یبقی علی ذلک الرجل المغتسل کل یوم خمس مرات شـیء من الاوساخ؟ و هکـذا من صـلی الخمس لا یبقی علیه شـیء من الـذنوب. (و قد عرف حقها رجال من المومنین) فادوها حق ادائها (الذین لا تشـغلهم عنها زینه متاع و لا قره عین) ای الاموال و الاولاد، و یسـمی الولد قره عین، لانه یوج اسـتقرار العین، و ذلک یکون عند الفرح، اما عند الخوف فـان العین تضـطرب هنـا و هنـاک لتجـد ملتجائا. (من ولـد و لا مال) علی اللف و النشـر المشوش (یقول الله سـبحانه: رجال لا تلهیهم) ای لا تشـغلهم (تجاره و لا بیع) التجاره اعم من البیع لانها تشـمل الرهن و المزارعه و المساقات و ما اشـبه (عن ذکر الله و) عن (اقام الصـلاه) اصـله اقامه الصلاه، مصدر باب الافعال من اقام یقیم (و ایتاء الزکاه) ای اعطائها (و کان رسول الله صلی الله علیه و آله و

سلم) ... ای: اذا تعب (بالصلاه) من کثره اتیانه صلی الله علیه و آله و سلم بها (بعد التبشیر له) من الله سبحانه (بالجنه) و انما کانت یتعب نفسه بالصلاه مع علمه بانه یذهب الی الجنه (لقول الله سبحانه: و امر اهلک بالصلاه و اصطبر علیها) ای کن صابرا فی ادائها متحملا للمشارق فی سبیلها ... (یامر) بالصلاه و اهله

(و یصبر علیها نفسه) فلا یترکها لتعبها. (ثم ان الزکاه جعلت مع الصلاه قربانا) ای موجبه للتقرب الی مرضات الله سبحانه (لاهل الاسلام فمن اعطاها طیب النفس بها) بان لم یرها مغرما ثقیلا و انما فرضا یسیرا (فانها) ای الزکاه (تجعل له کفاره) لذنوبه، یقال: کفر الذنب ای ستره و محاه (و من النار حجازا) ای حاجزا و مانعا فلا تلفحه النار (و وقایه) ای حافظا (فلا یتبعنها احد نفسه) ای لا یکون نظره وراء تلک الزکاه لتعلق نفسه بها. (و لا یکثرن علیها لهفه) بان یتلهف علی ذلک المال المدفوع کانه شیء ذهب من یده اعتباطا (فان من اعطاها غیر طیب النفس بها) کانه یراه مغرما بان (یرجو بها ما هو افضل منها) من ثواب الله و فضله (فهو جاهل بالسنه غیر عالم بما اعد الله سبحانه لمعطی الزکاه من الاجر و الفضل (مغبون الاجر) ای منقوصه (ضال العمل) قد بطل عمله بلا فائده تعود الیه (طویل الندم) یندم فی الاخره طویلا لماذا لم یعط عن طیب خاطر حتی ینال ثواب الله. (ثم) لترتیب الکلام لا للتدرج فی الخارج (فقد خاب من لیس من اهلها) ای خسر من لیس مودیا للامانه (انها) ای الامانه (عرضت علی السماوات المبنیه) التی بناها الله بقدرته (و الارضین المدحوه) ای المبسوطه من دحاها

بمعنی: بسطها، (و الجبال ذات الطول المنصوبه) علی الارض (فلا اطول و لا اعرض و لا اعلی و لا اعظم منها) بالنسبه الی الکائنات الارضیه. (و لو امتنع شیء بطول او عرض او قوه او عز لا متنعن) ای لو کان ظواهر الشیء سببا لتمکنه من حمل الامانه الذی یحتاج الی نفس قویه، لکانت الجبال احق الاشیاء بالامتناع و التمکن، و المراد الامتناع عن الخیانه، باداء الامانه سالمه کما اخذت. (و لکن اشفقن) ای خفن (من العقوبه) التی تترتب علی خیانه الامانه (و عقلن) ای ادرکن (ما) ای الشیء الذی (جهل) ذلک الشیء (من هو اضعف منهن) ای من السماوات.. الخ (و هو الانسان) فقبلها. (انه کان ظلوما) بخیانه الامانه بعد قبولها (جهولا) یجهل العقاب المترتب علی ذلک و کلام الامام علیه‌السلام اشاره الی قوله سبحانه: انما عرضنا الامانه علی السماوات و الارض و الجبال فابین ان یحملنها و اشفقن منها و حملها الانسان انه کان ظلوما جهولا و المراد من الایه، اما المجاز لبیان صعوبه قبول الامانه و ادائها او حقیقه، بان قد عرضت الامانه علی تلک الاشیاء عرض اختیار، فلم تقبل لما علمت من صعوبتها- و قد ذکرنا تفصیل ذلک فی کتاب (تقریب القرآن) فراجع-. (ان الله سبحانه و تعالی لا یخفی علی

ه ما) ای الشیء الذی (العباد مقترفون) ای عامرون به من اقترف بمعنی کسب و عمل (فی لیلهم و نهارهم لطف به) الضمیر عائد الی ما (خبرا) ای علما و معنی، اللطف الدقه، ای ان علمه نافذ فی دقائق الاشیاء (و احاط به علما) فعلمه محیط بالاشیاء لا تخرج شیء من علمه. (اعظائکم شهود) علی اعمالکم قال سبحانه: (الیوم نختم علی افواههم و تکلمنا ایدیهم و تشهد ارجلهم بما کانوا یعملون) (و جوارحکم جنود) ای جند الله سبحانه یاتمرون بامره (و ضمائرکم) ای سرائرکم (عیونه) ای جواسیسه فاذا فعلتم شیئا اخبرت الله سبحانه بذلک، و هذا من بدیع التعبیر (و خلواتکم عیانه) ای مشاهد الیه لا یخفی علیه.

خطبه ۱۹۱

[صفحه ۲۸۲]

لقد کان معاویه یتوسل بالحیل و مختلف انواع المکر و الخدعه لبلوغماربه فکان الناس یقولون ان معویه داهیه، و فی قباله الامام کان یتحرج الا من العمل الصحیح المرضی لله سبحانه، و لذا کان یفوته کثیر من المنافع الدنیویه، و قد بین فی هذا الکلام وجه ذلک بقوله: (و الله ما معاویه بادهی منی) ای اکثر دهائا، و هو التمکن من الوصول الی المطلب بواسطه الوسائل الملتویه المخفیه (و لکنه یغدر) اذا رای فی الغدر نفعا له فلا یلتزم بالعهد. (و یفجر) ای یعصی الله سبحانه عصیانا کبیرا، اذا رای فی ذلک صلاح نفسه. (و لو لا

کراهیه الغدر) ای انی اکرهه لانه خیانه و منقصه و معصیه (لکنت من ادهی الناس) لانی اعرف بوجه الحیله من کل احد (و لکن کل غدره فجره) ای فجور و عصیان (و کل فجره کفره) فان الکفر علی قسمین: کفر فی العقیده، و کفر فی العمل، کما قال الرسول صلی الله علیه و آله و سلم: کفر من هذه الامه عشره النمام ... و المراد کفر العمل لا کفر العقیده. (و لکل غادر لواء) ای علم (یعرف به یوم القیامه) کانه علامه له، اذ لکل انسان یاتی الی المحشر طابع خاص و شکل مخصوص، کما قال سبحانه: یعرف المجرمون بسیماهم. (و الله ما استغفل بالمکیده) ای انا اعرف ا

لکید فلیس تسلط ذی الکید علی لانی غافل بل من جهه انی متحرج لا ارید الکید (و لا استغمز بالشدیده) ای ان القوه الشدیده لا توجب ضعفی و انما اتقی الله سبحانه، و لذا لا اقدم فی کثیر من الموارد، یقال: غمزه، اذا اثر فیه بالضغط.

خطبه ۱۹۲

[صفحه ۲۸۴]

(ایها الناس لا تستوحشوا فی طریق الهدی لقله اهله) فاذا رایتم اهل الحق قلیلا فلا یسبب ذلک توحشکم، و خوفکم بل سیروا فی الطریق مهما کان انصاره قلیلین (فان الناس) اهل الباطل (قد اجتمعوا علی مائده) هی مائده الدنیا و التلذذ بلذائذها کیفما کانت من حل او حرام (شبعها قصیر) لان ایام الدنیا قلیله قصیره (و جوعها طویل) فان من شبع من الدنیا المحرمه، جاع فی الاخره. (ایها الناس) اذا ترکتم الدنیا تقوی و زهدا، فلا ترضوا باعمال المتکالبین علیها، فان الانسان کما یوخذ بعمله کذلک یوخذ برضاه. (انما یجمع الناس الرضاء و السخط) فالراضی بفعل شریک له و الساخط علی فعل مجانب له (و انما عقر ناقه ثمود) قوم صالح (رجل واحد) هو قیدار (فعمهم الله بالعذاب) بان انزل العذاب علی العاقر و غیره (لما عموه بالرضا) ای عموا العاقر بان رضوا بفعله فکانوا شرکاء له فی الاثم الموجب للعقاب. (فقال سبحانه) ناسبا الفعل الی جمیعهم (فعقروها) ای جرحوها (فاصبحوا نادمین) من فعلهم الذی اوجب نزول العقاب علیهم (فما کان الا ان خارت) ای صوتت کخوار الثور (ارضهم بالخسفه خوار السکه المحماه) ای: الحدیده المحمره بالنار (فی الارض الخواره) ای اللینه السهله، فانها لح

رارتها تسرع النفوذ فی الارض، و کثیرا ما یسمع لها صوت خرقها للارض و احراقها لما فیها من جذور النبات و ما اشبه. (ایها الناس من سلک الطریق الواضح ورد الماء) لان الطرق المسلوکه لابد و ان تنتهی الی مواضع الماء و الکلاء فیستریح الانسان بالوصول الی محل الراحه (و من خالف) بان ذهب یمینا و شمالا (وقع فی التیه) الذی لا ماء فیه فیوجب هلاکه، فسیروا فی الطریق الواضح الذی امر الله و رسوله.

خطبه ۱۹۳

[صفحه ۲۸۶]

روی ان الامام لما اراد ان یضع الصدیقه الطاهره علیهاالسلام فی القبر، ظهرت یدان شبیهتان بیدی رسول الله صلی الله علیه و آله و سلم داخل القبر، و اخذتا الصدیقه علیهاالسلام، و لما علم الامام بموقع الرسول خاطبه بهذا الخطاب (السلام علیک یا رسول الله عنی و عن ابنتک) فان الانسان یبلغ السلام الی من یلقاه عن صدیقه ایضا، اذا علم برضاه لذلک و رغبته فیه (النازله فی جوارک) فان المیت ینزل فی القبر (و السریعه اللحاق بک) لانها اول اهل بیت الرسول صلی الله علیه و آله و سلم لحوقا به، کما اخبرها صلی الله علیه و آله و سلم فی مرضه الذی توفی فیه (قل یا رسول الله عن صفیتک) ای ان القله ناشئه من ناحیه فاطمه علیهاالسلام التی هی مختاره لک (صبری) و اذا قل صبر الانسان اظهر الجزع و الحزن الشدید. (ورق) ای ضعف (عنها تجلدی) ای تحفظی علی عدم ابداء الجزع فانی لا اتمکن الا من اظهار الجزع. (الا ان لی فی التاسی) ای الاقتداء (بعظیم فرقتک) ای بفراقک الذی عظم علی (و فادح) ای تمثیل

(مصیبتک) ای موتک (موضع تعز) ای تصبر و جلل و المعنی انی اعتبر بالمثال المتقدم- و هو صبری فی مصیبتک- فلا اجزع فی هذه المصیبه ایضا صبرا و احتسابا. (فلقد وسدتک) ای

انمتک و جعلت لک الوساده (فی ملحوده قبرک) الملحوده الجهه المشوقه من القبر (و فاضت) ای خرجت (بین نحری و صدری نفسک) فان الرسول صلی الله علیه و آله و سلم کان فی حجر علی علیه‌السلام حین النزع، فکما انی صبرت فی تلک المصیبه مع عظمها و مشاهدتی لها، کذلک اصبر فی مصیبه الزهراء علیهاالسلام. (انا لله و انا الیه راجعون) هذه الجمله یقولها من اصیب بمصیبه لیعزی نفسه، اذ المملوک لله الذی الی ثوابه و عقابه مصیره لا ینبغی ان یحزن اذا اخذ الله سبحانه منه شیئا. (فلقد استرجعت الودیعه) فان الصدیقه علیهاالسلام کانت ودیعه الرسول صلی الله علیه و آله و سلم عند الامام، و استرجاعها لان الرسول صلی الله علیه و آله و سلم اخذها بیدیه صلی الله علیه و آله و سلم الطاهرتین فی قبرها (و اخذت الرهینه) کانها کانت عند الامام بازاء عهد الامام الذی اعطاه للرسول بان یراعیها و یقوم بشانها. (اما حزنی فسرمد) ای دائم مادمت حیا (و اما لیلی فمسهد) ای ینقضی بالسهاد، ای السهر، فان المحزون کثیرا لا یقدر ان ینام (الی ان یختار الله لی دارک) ای الجنه (التی انت بها مقیم) و لا یخفی ان الفاجعه الالیمه توجب دوام الحزن و السهر کلما ذکرها الانسان اذانها تکمن فی طیات الن

فس و تعمر النفس بالاسی کلما ذکرتها. (و ستنبئک) ای تخبرک (ابنتک بتضافر امتک) ای تظاهرهم (علی هضمها) ای ظلمها بعضهم بالفعل و بعضهم بالسکوت و التایید فانهم غصبوا عنها فدکا، و کسروا ضلعها، و اسقطوا جنینها، و لطموا وجهها، و آذوها فی زوجها و احرقوا باب دارها، و دخلوها بغیر آذنها. (و استخبرها الحال) ای اطل منها ان تخبرک عن حالنا بعدک (هذا) کله وقع علینا (و لم یطل العهد) الذی عاهدوک فی ان یحسنوا الی اهل بیتک (و لم یخل منک الذکر) بل کان ذکرک باق بینهم، و انما فعلوا ما فعلوا- لا نسیانا- و انما عصیانا و تکالبا علی المال و السلطه (و السلام علیکما سلام مودع) یرید الوداع و الانصراف، فان السلام یوتی به عند الدخول و عند الانصراف (لا قال) القال المبغض (و لا شئم) من السامه، بمعنی: الملاله، ای ان انصرافی لیس لاجل ان غاضب و ملول منکما. (فان انصرف) و ارجع عن قبرکما (فلا عن ملامه) من بقائی عندکما (و ان اقم) عند قبرکما (فلا عن سوء ظن بما وعد الله الصابرین) بان اکون بقائی للجزع، حیث انی اسیء الظن بعقبی الصبر بل انصرافی لاجل اداره شئون اسباطک یا رسول الله، و القیام بمهام الاسلام حسب امرک، و لو بقیت کان ذلک لاجل انی معرض عن الدنیا و

زخارفها لا انس لی بها و باهلها.

خطبه ۱۹۴

[صفحه ۲۹۰]

ایها الناس انما الدنیا دار مجاز) ای ممر الی الاخره (و الاخره دار قرار) التی یستقر فیها الانسان (فخذوا من ممرکم لمقرکم) بان تزودوا من الدنی بالاعمال الصالحه، حتی یکون لکم هناک المقامات العالیه، فان ما یزرعه الانسان فی الدنیا یحصده فی الاخره. (و لا تهتکوا استارکم) کان ظاهر الانسان الذی لم یعص ستر علی باطنه البلیء بالشهوات فاذا عصی انکشف باطنه و هتک ستره (عند من یعلم اسرارکم) اشاره الی ان الله سبحانه یعلم الضمائر، لکنه لا ینظر الیها نظر عقاب و عذاب الا اذا هتکوا الستر باتیان المعصیه (و اخرجوا من الدنیا قلوبکم) بان یکون قلبکم مربوطا بالاخره ناظرا الیها (من قبل ان تخرج منها ابدانکم) بالموت و الذهاب تحت التراب. (ففیها) ای فی الدنیا (اختبرتم) ای امتحنکم الله سبحانه (و لغیرها خلقتم) ای ان الانسان خلق للاستقرار فی الاخره، و انما الدنیا ممر و مختبر، و اعملوا فلا ینفعکم الا العمل، اما المال فیبقی (... ان المرء اذا هلک) ای مات (قال الناس: ما ترک)؟ ای یکون سوالهم عن امواله. (و قالت الملائکه: ما قدم)؟ ای یکون سوالهم عن عمله الذی عمله فی الدنیا لیاخذ جزائه فی الاخره (لله آباوکم) کلمه تستعمل للتضجر، و اصلها ان

من کان لله یجب ان یعمل بما امر الله فکیف یخالفه؟ و تستعمل احیانا للمدح. (فقدموا) من اعمالکم (بعضا) و لا تجعلوا عملکم کله للدنیا (یکن لکم) ذلک الذی قدمتموه (قرضا) تاخذونه عند ورودکم الی الاخره (و لا تخلفوا) ای لا تبقوا فی الدنیا (کلا فیکون علیکم) وزرا و عقابا.

خطبه ۱۹۵

[صفحه ۲۹۲]

(کان کثیرا ما ینادی به اصحابهم) یعظهم به و یزهدهم فی الدنیا. (تجهزوا) ای خذوا جهازکم، و هو زاد المسافر و ما یلزم فی سفره (رحمکم الله) جمله خبریه فی ... لانشاء (فقد نودی فیکم بالرحیل) ای اعلمتم بلزوم السفر من الدنیا الی الاخره. (اقلوا العرجه) اسم من التعریج بمعنی حبس المطیه علی المنزل (علی الدنیا) ای اجعلوا رکونکم الیها قلیلا. (و انقلبوا بصالح ما بحضرتکم ای ارجعوا الی الاخره، و قد صحبتم احسن مالدیکم (من الزاد) بان تجعلوا اعمارکم و اموالکم للاخره لا تصرفوها لاجل الدنیا (فان امامکم عقبه کودا) ای صعبه المرتقی (و منازل مخوفه مهوله) توجب الخوف و الهول، فان القبر، و الحساب، و الصراط، و ما اشبه توجب اشد الخوف و الهول (لابد من الورود علیها) فلیس للانسان مفر منها (و الوقوف عندها) بان یقف حتی یحاسب. (و اعلموا ان ملاحظ المنیه) ای منبعث نظر الموت، کان الموت شیء ینظر الی الانسان حین یرید اختطافه (نحوکم دانیه) ای قریبه. (و کانکم بمخالبها) جمع مخلب، و هو ظفر الحیوان المفترس (و قد نشبت فیکم) ای علقت بکم (و قد دهمتکم) ای وردت علیکم (فیها) ای فی المنیه- اذا نزلت- (مفظعات الامور) ای الامور الفظیعه الشدیده (و معظلا
ت المحذور) ای المحاذیر- المخوفات- المشکله من اعضل الامر اذا اشکل و لم یعلم وجه حله. (فقطعوا علائق الدنیا) حتی لا تصیدکم و تقعوا فی شباکم (و استظهروا) ای لیستعینوا (بزاد التقوی) ای الزاد الذی هو التقوی من الله سبحانه. و قد مضی شیء من هذا الکلام فیما تقدم بخلاف هذه الروایه.

خطبه ۱۹۶

[صفحه ۲۹۴]

لما عاتبه طلحه و الزبیر، فی انه علیه‌السلام لا یستشیرهما فی الامور و لا یستعین بهما. (لقد نقمتما یسیرا) ای غضبتما الامر یسیر و عدم مشورتی لکما (و ارجاتما) ای اخرتما (کثیرا) ای ان الذی اخرتماه لی- غیر النقمه التی اظهرتماها- من تجهیز الجیش و القیام بمحاربتی کثیر. (الا تخبرانی ای شیء لکما فیه حق دفعتکما عنه)؟ ای هل لکما الحق فی لزوم مشورتی لکما، فلم استشر، حتی یکون ذلک دفعا لحقکما و سببا لغضبکما (و ای قسم) ای قسمه فی العطاء (استاثرت) ای استبددت (علیکما به) ای بذلک القسم بان اخذته لنفسی، و حرمتکما فی حال کون ذلک حق لکما، حتی تغضبان علی. (ام ای حق رفعه الی احد من المسلمین) فی امور القضاء و نحوها (ضعفت عنه) فلم اتمکن من تنفیذه (ام جهلته) فلم اعلم به (ام اخطات بابه) بما اشتبهت فی المصداق و الجهل، الخطاء فی الحکم.. فاحتجت الی احد یوازرنی فلم اعتمد علیکما؟ کل ذلک لم یکن، و انما اراد ان یکونا وزیران یکون لهما منصب، و ان یکون لهما مال زائد علی سائر المسلمین، فلما رایا خلاف ذلک نقما علی الامام، و شقا عصی الطاعه. (و الله ما کانت لی فی الخلافه رغبه) و میل حتی تمنا علی بانکما نفذتما رغبتی ببیعتکما لی، فاللاز
م ان انفذ رغبتکما (و لا فی الولایه) ای تولی شئون المسلمین (اربه) ای غرض و حاجه (و لکنکم دعوتمونی الیها) ای الی الخلافه (و حملتمونی علیها) ای اصررتم علی حتی قبلتها. (فلما افضت) الخلافه، ای وصلت (الی نظرت الی اکتاب الله و ما ضع لنا) ای الاحکام التی بینها الکتاب للخلیفه. (و امرنا بالحکم به) من احکام الشریعه (فاتبعته) و نفذته فی المسلمین (و ما استسن) ای جعله سنه و طریقه

(النبی صلی الله علیه و آله و سلم فاقتدیته) ای جعلته قدوه الی، و عملت به. (فلم احتج فی ذلک) العمل بالکتاب و السنه (الی رایکما) حتی استشیر (و لا رای غیرکما) و هل یستشیر الانسان بدون الاحتیاج؟ (و لا وقع حکم جهلته) کیف یکون و کیف ینفذ؟ (فاستشیرکما) فیه (و) استشیر سائر (اخوانی من المسلمین) حتی اعرف الحکم. (و لو کان ذلک) بان جهلت شیئا (لم ارغب عنکما) بان اترککما و لا استشیرکما (و لا عن غیرکما) من سائر المسلمین (و اما ما ذکرتما من امر الاسوه) ای الاقتداء بالرسول صلی الله علیه و آله و سلم فی تسویه العطاء، و بعده جاء عمر و عثمان، ففضلا بعضا علی بعض علی خلاف حکم الله و الرسول صلی الله علیه و آله و سلم. (و لما جاء الامام و اعاد سنه الرسول صلی الله علیه و آل

ه و سلم و سیرته، نقم اهل الاثره علیه و من جملتهم طلحه و الزبیر، اذا کانا یریدان ان یفضلهما فی العطاء، فابی علیه‌السلام الا اتباع سیره الرسول صلی الله علیه و آله و سلم (فان ذلک امر لم احکم انا فیه برایی) حتی یکون رای الخاص موجبا لحرمانکما (و لا ولیته) ای اتبعت هذا الامر- و هو التسویه- (هوی منی) ای بمجرد رغبتی و هوی نفسی. (بل وجدت انا و انتما ما جاء به رسول الله صلی الله علیه و آله و سلم) من التسویه فی العطاء (قد فرغ منه) ای انه مفروغ منه ثابت فی الشریعه شهدته و شهدتما ذلک فی زمن الرسول صلی الله علیه و آله و سلم (فلم احتج الیکما فیما قد فرغ الله من قسمه) ای جعله من التسویه فی العطاء (و امضی فیه حکمه) بان یکون للکل علی حد سواء، و ذلک لان المسلمین اذا کانوا جمیعا دخیلا فی تحصیل الغنیمه کان الکل فیه مشارکون علی حد سواء الا ما استثنی- نحو: من قتل قتیلا فله سلبه، و ما اشبه- فاذا اراد احدهم اکثر کان ظالما لمن ینتقص من حقه و حیث ان مرکز القیاده الاسلامیه هی التی تقوم بالجهاد و ما اشبه، یکون النصیب هناک موزعا. اما سائر بلاد الاسلام، فلها حسب الحاجه کما یری الولات و من ذلک تبین انه لا یلزم تقسیم المال الی جمیع افراد ال

مسلمین: حتی یقال: و کیف کان العطاء خاصا بالمدینه مثلا؟ کما ان ذلک حکم الغنائم و ما اشبه فلا یقال: فکیف یجوز للمجتهد التفضیل فی اعطاء الخمس و الزکاه؟ و لذا کان الامام اوصی مالکا فی عهده حین ولاه مصران یعطی القاضی ما یسد حاجته، الی غیر ذلک. (فلیس لکما) یا طلحه و الزبیر (و الله عندی و لا لغیرکما فی هذا) الامر و هو التقسیم بالسویه (عتبی) ای عتب و اشکال (اخذ الله بقلوبنا و قلوبکم الی الحق) بان ترضی القلوب باتباع الحق (و الهمنا و ایاکم الصبر) علی حکم الله سبحانه و انکان فی ذلک نقص لمال او جاه بالنسبه الینا. (ثم قال علیه‌السلام): (رحم الله امرء رای حقا فاعان علیه) حتی یستقر و یغلب علی الباطل (او رای جورا) ای ظلما (فرده) بان ابطله (و کان عونا بالحق علی صاحبه) الذی یظلم، بان ینبه صاحبه الذی علی الباطل، حتی یرجع عن غیه.

خطبه ۱۹۷

[صفحه ۲۹۸]

(و قد سمع قوما من اصحابه یسبون اهل الشام ایام حربهم بصفین) و فیه نهی لهم عن السب، و لا یخفی انه لا ینافی عدم السب لمصلحه طارئه، جواز السب للقاعده، فان لکل شیء موقعا، و لذا قال سبحانه: و لا تسبوا الذین یدعون ممن دون الله و قد کان النبی صلی الله علیه و اله و سلم یسب الاصنام، و لذا قال قریشی لابی‌طالب ان ابن اخیک قد سب آلهتنا. (انی اکره لکم ان تکونوا سبابین) فان السب یثیر الطرف المقابل بلا فائده (و لکنکم لو وصفتم اعمالهم) ای اعمال معاویه و اتباعه (و ذکرتم حالهم) لمن یجهل ای الطرفین علی الحق (کان اصوب فی القول) لانه یوجب الفات الناس الی عدم لیاقه معاویه، و کونه ظالما فی دعواه (و ابلغ فی العذر) ای عذرنا فی قتالهم، اذ کل من یعرف انهم ظالمون یعطینا الحق فی محاربتهم. (و قلتم مکان سبکم ایاهم اللهم احقن) ای احفظ (دمائنا و دمائهم) بان یرجعوا الی الحق فلا یحاربوا حتی تراق الدماء (و اصلح ذات بیننا و بینهم) ای الصفه التی بین الطرفین کانها شیء متصل اذا فسد حاربا و اذا صلح تالفا. (و اهدهم من ضلالتهم حتی یعرف الحق من جهله) منهم (و یرعوی) ای ینقلع (عن الغی) ای الضلاله (و العدوان) ای التعدی (من لهج به) ای تکلم

بـالغی و العـدوان، ممن علم الحق لکنه یسـتمر علی الباطل، غیا و عـدوانا.. و لا یخف ان مثل ذلک بالنسـبه الی الخصم یوجب جلبه و ترضیه خاطره و جلبه الی طرف الحق.

خطبه ۱۹۸

[صفحه ۳۰۰]

فی بعض ایـام الصـفین، حین رای الامام الحسن علیه‌السـلام یتسـرع الی الحرب (املکوا) ای احفظوا بشـده (عنی) ای عن طرفی، و من جهه امری (هـذا الغلاـم لا یهـدنی) ای حتی لا یهـدم ارکانی بموته اذا قتل (فاننی انفس) ای ابخل (بهـذین)- یعنی الحسن و الحسـین علیهماالسلام- (علی الموت لئلا ینقطع) ... سبب (... هما نسل رسول الله صلی الله علیه و آله و سلم) اذ هما الباقیان عن نسل الرسول صلی الله علیه و آله و سلم.

خطبه ۱۹۹

[صفحه ۳۰۱]

قاله لما اضطرب علیه اصحابه فی امر الحکومه، فی قصه صفین: (ایها الناس انه لم یزل امری معکم علی ما احب) من لزومکم الطاعه و ائتمـارکم لاـوامری (حـتی نهکتکم الحرب) ای اضـعفتکم (و قـد و الله اخـذت) الحر (منکم) بعضـا ممن قتلوا (و ترکت) بعضـا و هم الباقون (و هی) ای الحرب (لعـدوکم) ای اصـحاب معاویه (انهک) اذ قتل منهم اکثر من اصـحاب الامام و هـذا الکلام لوم لاصـحابه، کیف حنبوا عن القتال لما اضـعفتهم الحرب بینما یجب ان یکونوا کالسابق، اذ تاثیر الحرب فی اعدائهم کان اکثر.. و انما الشـیء قوی و انهـم فی اجبـار الامـام علی الحکـومه، خـوفهم الـذی سـری فیهم من الحرب. (لقـد کنت امس) قبـل انهـاک الحرب (امیرا) آمرکم فتاتمرون (فاصـبحت الیوم مامورا) اذ هم الـذین الجئوا الامام لان یقبل قضـیه التحکیم، و کان الامام کارها له، لانه یعلم انه مکیده. (و کنت امس ناهیا) عن الحکومه حینما اقترحتم علی (فاصـبحت الیوم منهیا) اذ ان اصـحاب الامام لما عرفوا المکیـده فی التحکیم جعلوا ینهون الامـام عنه بعـد ما افلت الزمام من یـده علیه‌السـلام، و اعطی القول بقبوله. (و قـد احببتم البقاء) فی الـدنیا و الـذا اجبرتمونا علی التحکیم، لتنهوا بذلک امر القتال (و لیس لی ان احملکم عل
ی ما تکرهون) من الحرب، و هـذا توبیـخ لهم، بترکهم الحرب، و جبنهم و الزامهم للامام بالتحکیم، ثم ندمهم و نهیهم له علیه‌السـلام عن التحکیم.

خطبه ۲۰۰

[صفحه ۳۰۳]

(بالبصـره، و قد دخل علی علاء بن زیاد الحاریثی- و هو من اصحابه- یعوده، فلما رای سعه داره قال:) (ما کنت تصنع بسعه هذه الدار فی الدنیا)؟ اسـتفهام للانکار، ای انک لا تحتاج الی مثل هذه اسـعه، فما حاجتک لها..؟ (اما) للتنبیه (انت الیها) ای الی هذه السعه (فی الاخره کنت احوج) بمعنی ان تقـدم بعضـها الی آخرتک و تکتفی فی الـدنیا بدار تکفیک.. و کان الامام علیه‌السـلام قال هذه الحمله مقدمه لکلامه الاتی (و بلی ان شـئت بلغت بها الاخره) بان صـرفتها فی تحصـیل مرضات الله سبحانه (تقری فیها الضیف) اقراء الضیف اضافته. (و تصل فیها الرحم) بان تدعوهم الی دارک للنزهه و ما اشـبه (و تطلع منها) ای من هذه الدار (الحقوق) الشـرعیه (مطالعا) ای الی وجوهها التی شـرعها الله سـبحانه (فاذا) فعلت ذلک (انت قد بلغت بها) ای بهذه الدار (الاخره) لانها صارت سـببا لتحصیلها. (فقال له العلاـء: یـا امیرالمومنین اشـکو الیـک اخی عاصم بن زیاد، قال علیه‌السـلام: و ما له؟ قال: لبس العبائه) التی کانت من زی الزهاد (و

تخلی عن الدنیا) ای عن التنعم بنعمها (قال علیه‌السلام: علی به. فلما جاء قال:) (یا عدی نفسه) تصغیر عدو اما للتصغیر او للتعظیم نحو (دویهیه تصغر منها الانامل

) (لقد استهام بک الخبیث) ای الشیطان، و معنی استهام زین الهیام و التوله الیک (اما رحمت الهلک و ولدک)؟ حیث ترکت شانهم لزعمک انک زهدت فی الدنیا (اتری الله احل لک الطیبات و هو یکره ان تاخذها)؟ حیث قال سبحانه: قل من حرم زینه الله التی اخرج لعباده و الطیبات من الرزق؟ قل: هی للذین آمنوا فی الحیاه الدنیا، خالصه یوم القیامه. (انت اهون علی الله من ذلک) بان یحلل لک مجبورا فی تحلیله، حتی اذا علمت ذلک ترکت لتوافق مرضات الله سبحانه، و ذلک لان لذائذ الدنیا مباحه للانسان و قد خلقها سبحانه له بشرط ان لا یاخذها من حرام، و لا یصرف القوه التی اخذ منها الا فی طاعه، و لا یبعد ان یکون هذا للعامه اما الخواص فینطبق علیه قوله علیه‌السلام: ما من احد طاب مطعمه و ملبسه الا وطال وقوفه بین یدی الله سبحانه. (قال:) عاصم مستفسرا عن الامام کیف ینهاه، عن ذلک و هو زاهد فی الدنیا (یا امیرالمومنین هذا انت فی خشونه ملبسک) لا نعومه له حتی یلتذ جسمک و (جشوبه ما کلک) ای خشونتها لا لین فیه..؟. (قال) علیه‌السلام: (ویحک) کلمه تستعمل للاهانه و للمدح (انی لست کانت) حتی تقیس نفسک بی (ان الله فرض علی ائمه العدل) مقابل الائمه الجائرون، فان الله سبحانه لمیمض

کونهم اماما، حتی یرتب علیهم شئون الائمه المنصوبین من قبله (ان یقدروا) ای یقیسوا (انفسهم بضعفه الناس) جمع ضعیف، ای یعیشوا کالضعفاء فی الماکل و الملبس و ما اشبه (کیلا یتبیغ) ای لا یهیج (بالفقیر فقره) اذ لو رای الفقیر ان امامه یتنعم بلذائذ الحیاه هاج به الفقر و لم یصبر و انحرف عن الجاده، اما اذا رای امامه یعیش مثل عیشه کان ذلک سلوه ... و تطمینا لقلبه.

خطبه ۲۰۱

[صفحه ۳۰۶]

(و قد سئله سائل عن احادیث البدع و عما فی ایدی الناس من اختلاف الخبر) ای الاخبار المرویه عن الرسول صلی الله علیه و آله و سلم، و ما نسب صلی الله علیه و آله و سلم بدعه و کذبا فقال علیه‌السلام مقسما الحدیث الی اربعه اقسام. (ان فی ایدی الناس حقا و باطلا- و صدقا و کذبا) الحق و الباطل باعتبار المطالب- ککون الاله واحدا ام متعددا- و الصدق و الکذب باعتبار الاخبار، ککون الرسول قال کذا ام لم یقله، و قد یکون الفرق بینهما بالاعتبار، فیقال للخبر المطابق للواقع صدق باعتبار کونه مطابقا للواقع و حق باعتبار انه مطابق للواقع. (و ناسخا) ازال الحکم السابق (و منسوخا) قد ازیل حکمه (و عاما) شاملا لکل الافراد نحو اکرم العلماء و خاصا نحو لا تکرم زیدا (و محکما) واضح الدلاله نحو قل هو الله احد (و متشابها) غیر واضح الدلاله، نحو الی ربها ناظره (و حفظا) ای ما حفظ عن الرسول صلی الله علیه و آله و سلم (و وهما) ما لم یتعمد کذبه و لکن توهم خلاف ما قاله الرسول صلی الله علیه و آله و سلم. (و لقد کذب علی رسول الله صلی الله علیه و آله و سلم علی عهده) ای فی زمان حیاته (حتی قام خطیبا فقال: من کذب علی متعمدا فلیتبوء مقعده من النار) ای لیمل

اء مکانه فی الاخره من النار، و هذا کنایه عن انه بذلک یستحق النار (و انما اتاک بالحدیث اربعه رجال لیس لهم خامس) و کان الامام علیه‌السلام قدم تلک المقدمه لبیان ان بعض الناس عل بالعام دون الخاص، او سمع المتشابه و ظن محکما، او ما اشبه ذلک... الاول: (رجل منافق) یخالف ظاهر باطنه، فهو مسلم فی الظاهر، کافر فی الباطن (مظهر للایمان متصنع بالاسلام) ای یصنعه لنفسه دون ان یکون فی الواقع مسلما (لا یتاثم) ای لا یخاف الاثم (و لا یتحرج) ای لا یخشی الوقوع فی الحرج، ای الجرم الموجب للضیق (یکذب علی رسول الله صلی الله علیه و آله و سلم متعمدا) لمصالح شخصیه و ذلک کابی هریره، و سمره بن جندب، و احزابهما. (فلو علم الناس انه منافق کاذب) فی حدیثه (لم یقبلوا منه و لم یصدقوا قوله و لکنهم قالوا صاحب رسول الله صلی الله علیه و آله و سلم رای) الرسول صلی الله علیه و آله و سلم (و سمع منه) الحدیث (و لقف عنه) ای تناول و اخذ (فیاخذون بقوله) فیما یرویه عن

الرسول. (و قد اخبرک الله عن المنافقين بما اخبرک و وصفهم بما وصهم به لک) من الصفات الذميمه، كقوله سبحانه: و الله يشهد ان المنافقين لكاذبون اتخذوا ايمانهم جنه فصدوا عن سبيل الله انهم ساء ما كانوا

يعملون، ذلک بانهم آمنوا ثم كفروا فطبع على قلوبهم فهم لا يفقهون، و اذا رايتهم تعجبک اجسامهم، و ان يقولوا تسمع لقولهم كانهم خشب مسنده يحسبون كل صيحه عليهم هم العدو فاحذرهم قاتلهم كانهم خشب مسنده يحسبون كل صيحه عليهم هم العدو فاحذرهم قاتلهم الله انى يوفكون فهل يتوقع الانسان بعد ذلک من امثال هولاء الصدق و الامانه فى نقل الحديث؟. (ثم بقوا) هولاء المنافقون (بعده عليه و آله السلام) اى بعد موت الرسول صلى الله عليه و آله و سلم (فتقربوا الى ائمه الضلاله و الدعاه الى النار) جمع الداعى (بالزور) اى الكذب و هذا متعلق (... تقربوا) (و البهتان) اى الافتراء على الرسول فى خلق الاحاديث. (فولوهم الاعمال) حيث راى اولئک الائمه ان فى بقاء هولاء تقويه لسلطانهم، اذ يختلقون لهم احاديث (و جعلوهم حكاما على رقاب الناس) يتصرفون فى البلاد و العباد كيف شائوا (و اكلوا) اى اولئک الامه (بهم) اى بهولاء المنافقين نقله الاحاديث كذبا (الدنيا) اذ قووا سلطتهم باختلاف احاديث مجعوله لتحبيبهم الى الناس. (و انما الناس مع الملوک و) مع (الدنيا الا من عصم الله) اى: حفظه حتى لا يميل اليهم، اذا كان فى ذلک هلک دينه (فهذا احد الاربعه) الذين ياتون بالحديث عن الر

سول صلى الله عليه و آله و سلم، و منه يقع الاختلاف فى الاخبار المرويه عنه صلى الله عليه و آله و سلم، و من هنا نشئت البدع. (و) الثانى من الاقسام الاربعه (رجل سمع من رسول الله شيئا لم يحفظه على وجهه) كما قال الرسول و على الجهه التى ارادها (فوهم) اى اخطاء و غلط (فيه) اى فى ذلک الشىء (و لم يتعمد كذبا) على الرسول و افتراء عليه (فهو) اى الحديث الموهوم (فى يديه و يرويه) عن الرسول صلى الله عليه و آله و سلم. (و يعمل به) لنفسه (و يقول: انا سمعته من رسول الله صلى الله عليه و آله و سلم، فلو علم المسلمون انه و هم فيه) و اخطاء (لم يقبلوه منه، و لو علم هو) الراوى (انه كذلک) و هم و اشتباه (لرفضه) و لم يروه و لم يعمل به. (و) الثالث من الاقسام الاربعه (رجل ثالث سمع من رسول الله صلى الله عليه و آله و سلم شيئا يامر به ثم نهى عنه و هو لا يعلم) بالنهى، كسماعه امره صلى الله عليه و آله و سلم بذهاب ابى‌بكر لسوره برائه ثم نهيه عن ذلک، و تبديله بالامام عليه‌السلام (او سمعه) صلى الله عليه و آله و سلم (ينهى عن شىء ثم امر به و هو لا يعلم) كما لو سمع لزوم الكف عن الجهاد فى مكه ثم امر به فى المدينه (فحفظ المنسوخ) الذى زال حكمه (و لم يحفظ

الناسخ) اى الحكم الثانى. (فلو علم انه منسوخ لرفضه) و لم يعلم به (و لو علم المسلمون اذ سمعوه منه انه منسوخ لرفضوه) و لم يعملوا به، لكنهم جهلوا ذلک فاخذوا به، و هو خلاف الواقع فمن هنا ياتى الاختلاف. (و) القسم الرابع (آخر رابع) الاقسام الثلاثه الماضيه الراويه للحديث (لم يكذب على الله و لا على رسوله) عمدا كالمنافقين (مبغض للكذب خوفا من الله) لئلا يعاقبه (و تعظيما لرسول الله صلى الله عليه و آله و سلم) اذ نسبه الكذب اليه قبيح ينافى مقامه الكريم (و لم يهم) اى لم يخطا، لا كالقسم الثانى، و لا كالقسم الثالث (بل حفظ ما سمع على وجهه) اى مع عرفان مقصده الذى قيل لاجله (فجاء به) اى نقل الحديث (على ما سمعه لم يزد فيه و لم ينقص منه) كما انه سمع الرسول صلى الله عليه و آله و سلم، لا بعضه دون بعض. (فحفظ الناسخ فعمل به، و حفظ المنسوخ فجنب) اى تجنب (عنه) فان الرسول صلى الله عليه و آله و سلم كان يامر حسب المصالح فى شئون خاصه، فاذا ذهب ذلک الطرف امر بما يلائم الظرف الثانى، كالكف عن الجهاد فى مكه، و الامر بالجهاد فى المدينه. (و عرف الخاص و العام) فلم يامر بالعام حتى فى مورد الخاص (فوضع كل شىء موضعه) العام لجميع الافراد باستثناء الخ

اص، و الخاص لمكانه المخصوص به. (و عرف المتشابه) الذى يراد به غير معناه الظاهر، او ما تشابه فلم يعلم المراد منه (و محكمه) نحو لا تدركه الابصار الذى هو محكم و وجوه يومئذ ناظره الى ربها ناظره الذى هو متشابه و هذا الراوى- من الاقسام الاربعه- هو المعتمد عليه الذى لا يروى الا صدقا و حقا، و يمكن الاخذ بقوله. (و قد كان يكون من رسول الله صلى الله عليه و آله و سلم الكلام له و جهان:) من جهه يمكن العمل به و من جهه لا يمكن العمل به، فان الرسول كان يتكلم حسب اهل العرف قال سبحانه: و ما ارسلنا

من رسول الا بلسان قومه فکما ان کلام البلغاء یحتوی علی مختلف الاشکال کذلک کلام الرسول صلی الله علیه و آله و سلم (فکلام خاص و کلام عام فیسمعه) ای الکلام العام (من لا یعرف ما عنی الله سبحانه به) ای بهذا الکلام العام فیظن انه عنی تمام افراده، و الحال ان المقصود باستثناء الخاص. (و لا ما عنی رسول الله صلی الله علیه و آله و سلم) من بیان هذا الکلام العام (فیجعله السامع و یوجهه علی غیر معرفه بمعناه) المقصود (و ما قصد به) حین اطلق (و ما خرج) ای جاء (من اجله) فقد جاء الکلام من اجل الکنایه، کما یحکی ان الرسول صلی الله علیه و آله و سلم قال لبعض اصح

ابه اقطع لسانه- بالنسبه الی سائل کان یساله ...- الرجل ان یقطع لسانه، فادرکه علی علیه‌السلام و قال: ان مراد السائل اعطائه شیئا، و هکذا. (و لیس کل اصحاب رسول الله صلی الله علیه و آله و سلم من کان یساله و یستفهمه) ای یطلب من الرسول صلی الله علیه و آله و سلم فهم ما یقول، اما خجلا- او جهلا- او ما اشبه. (حتی ان کانوا لیحبون ان یجیء الاعرابی) ای البدوی الخارج من المدینه (و الطاری) ای الذی طوء ای عرض، و لیس من الصحابه (فیساله علیه‌السلام حتی یسمعوا) فاذا کانوا کذلک لم یکن فهمهم للاحادیث فهما صحیحا یمکن الاعتماد علیه. (و کان لا- یمر بی من ذلک شیء) من الاحادیث المشکله (الا سالت عنه و حفظته) و لذا قال علیه‌السلام علمنی لرسول الله صلی الله علیه و آله و سلم الف باب من العلم یفتح لی من کل باب الف باب. (فهذه وجوه ما علیه الناس فی اختلافهم و عللهم) ای عله هولاء فی الاختلاف (فی روایاتهم) التی رووها کما ان منا ظهر منشا البدعه، و ان بعضها عمد و بعضها جهل.

خطبه ۲۰۲

[صفحه ۳۱۴]

فی عجیب صنعه الکون: (و کان من اقتدار جبروته) الجبروت الحاله التی یمکن بها جبر الاشیاء علی الاطاعه و الانقیاد، فاضافه الاقتدار الیها من باب اضافه العام الی الخاص (و) من (بدیع لطائف صنعته) ای الصنعه الدقیقه التی ابتدعها و اوجدها من غیر مثال (ان جعل من ماء البحر) و هو البحر الذی خلقه الله سبحانه قبل خلق الارض و السماوات، و اشیر الیه فی الخطبه الاولی و غیرها (الزاخر) ای الطافی الممتلی من زخر البحر اذا امتلاء (المتراکم) ای المجتمع (المتقاصف) ای الذی یقصف بعضه بعضا، ای یکسره (یبسا جامدا) ای الارض الیابسه. (ثم فطر منه) ای خلشق من ذلک الماء (اطباقا) ای طبقات، فان ماء البحر خض خضا شدیدا، فجعل من زبده الارض، و من بخاره الصاعد السماوات، و حیث کان البخار شیئا واحدا متصلا، قال علیه‌السلام (ففتقها) ای فرقها بعد ان کانت متصله (سبع سماوات) اما المراد الاجرام، او المراد ما یملاء الفضاء من الجسم البسیط الذی کان یسمی اثیرا، و تمییز بعض السماوات عن بعض بکونها مدارات لکل مدار نظام خاص (بعد ارتتاقها) ای بعد ان کانت متصله بعضها ببعض اذ البخار کا ن جسما واحدا. (فاستمسکت) السماوات، ای تماسکت (بامره) التکوینی (و قامت ع

لی حده) ای الحد الذی حدده لها الامر الالهی (وارسی ارضا) ای جعلها ثابته محکمه (یحملها الاخضر) ای البحر، فان الارض کالکره فی البحر (المثعنجر) ای معظم البحر، او المراد البحر، او المراد البحر السائل، فان السائل یقال له مثعنجر- بالکسر- (و القمقام) اسم آخر للبحر (المسخر) الذی سخره الله سبحانه، و الارض و ان لم تکن محموله حقیقه، الا- ان الانسان یراها کذلک (قد ذل) البحر (لامره) سبحانه. (و اذعن لهیبته) ای من خوفه تعالی (و وقف الجاری منه) ای من البحر (لخشیته) ای خوفه تعالی، و امثال هذه الجمل من باب التشبیه، و انما المراد الاطاعه التکوینیه من الاشیاء لله سبحانه، و من الممکن ان یکون للاشیاء خوف و خشیه و ادراک، کما یظهر من جمله من الایات و الروایات. (و جبل) سبحانه، ای خلق (جلامیدها) جمع جلمود، و هی الصخور الصلبه (و) خلق (نشوز) ای مرتفعات (متونها) کالاکام، الشبیهه بمتن الانسان فی ارتفاعها (و اطوادها) جمع طود، بمعنی: الجبل (فارساها) ای: اثبت تلک الجبال (فی مراسیها) ای محلات استقرارها. (و الزمها) ای الجبال (قراراتها) فکل واحده منها مستقره فی مکانها، و اذا جاء یوم القیامه،

ینعکس الامر، قال سبحانه: و تری الجبال تحسبها جامده و ه

ی تمر مر السحاب. (فمضت روسها فی الهواء) شامخه مرتفعه (و رست) ای ثبت (اصولها فی الماء) فان الجبل یخترق الارض حتی الماء (فانهد) سبحانه، ای ارفع (جبالها عن سهولها) السهل ضد الجبل، ای جعل الجبال اعلی من الارض السهله. (و الساخ قواعدها) ای اثبت اصول الجبال (فی متون اقطارها) ای فی المتون من اقطار الارض و اطرافها (و مواضع انصابها) جمع نصب، و هو ما جعل علما لیعرف الانسان به الجاده، ای جعلها فی المواضع التی یراد ان یکون موضع دلاله للطرق و ما اشبه (فاشهق) ای جعلها شاهقه مرتفعه (قلالها) جمع قله، و قله الجبل اعلاه (و اطال) فی الجو (انشاذها) ای متونها المرتفعه فی الارض، غیر القلال، جمع نشز، و هو المرتفع. (و جعلها اللارض عمادا) تعتمد الارض علی تلک الجبال، و الا لتفککت و اضطربت (و ارزها) ای ثبت اتلک الجبال (فیها) ای فی الارض (اوتادا) جمع وتد، و هو المسمار، فان الجبال بمنزله المسامیر التی تجمع بین قطع الخشب (فسکنت) الارض (علی حرکتها) ای مع کونها متحرکه- کما یقول العلم الحدیث- او فی حال کونها متحرکه، اذ کانت قبل خلق الجبال مضطربه (من ان تمید) ای تضطرب (باهلها) و تتزلزل بهم. (او تسیخ) ای تهبط فی الهواء (بحملها) ای بما تحمل من

الانسان و الدواب و غیرهما، بان تاخذ غیر مدارها- کما یقول العلم الحدیث- (او تزول عن مواضعها) ذات الیمین او الشمال او الفوق. (فسبحان من امسکها) ای حفظ الارض (بعد موجان) ای تموج (میاهها) فلم توثر الامواج الشدیده فی تحریک الارض. (و اجمدها) ای جعلها جامده (بعد رطوبه اکنافها) ای اطرافها فانها خلقت من زبد البحر. (فجعلها) ای الارش (لخلقه مهادا) موضع الاستقرار و الاستراحه (و بسطها لهم فراشا) کالفرش المبسوط الذی یستریح الانسان الیه (فوق بحر لجی) کثیر الماء (راکد) ذلک الماء (لا یجری) کما تجری میاه الانهار. (و قائم) فی مکانه (لا یسری) فی الهواء (تکرکره) ای تحرکه ذاهبه به و عائده له (الریاح العواصف) جمع عاصفه، و هی الشدیده (و تمخضه) کما یمخض اللبن فی السقاء لیخرج منه الزبد (الغمام) ای السحاب، و المراد به الجنس، و لذا جیء بالفعل مونثا (الذوارف) جمع ذارفه، ای السائله، فان الامطار الشدیده توجب مخض ماء البحر اذا نزلت فیه، لان اعلاه یکون اسفله، و بالعکس (ان فی ذلک) الذی ذکر من الایات الارضیه و السماویه (لعبره) ای اعتبارا، و دلاله علی وجود الخالق و علمه و قدرته و حکمته (لمن یخشی) فیعترف بالاله سبحانه و یطیعه.

خطبه ۲۰۳

[صفحه ۳۱۸]

فیها انهاض لاصحابه الی قتال معاویه، و اعوانه، بصوره الدعاء: (اللهم ایما عبد من عبادک) (ما) زائده، او موصوفه ای شخص وصف ب(عبد) (سمع مقالتنا) ای قولنا (العادله) فی قصه الخلافه، و بطلان مزاعم من ابطل خلافه الامام طمعا او جهلا (غیر الجائره) التی لا جور فیها و لا انحراف الی الباطل (و المصلحه) صفه المقاله (فی الدین و الدنیا) لانها توجب اطاعه امر الله، و نظم المسلمین فی سلک واحد، یوجب قوتهم امام الکفار. (غیر المفسده) حال عن المصلحه ای فی حالکون مقالتنا لا تفسد شیئا (فابی بعد سمعه لها) ای للمقاله (الا النکوص) ای الرجوع و عدم العمل بان اصر علی باطله (عن نصرتک) بنصر دینک (و الابطاء عن اعزاز دینک) فان اعزاز الدین انما یکون بالالتفاف حول خلیفه رسول الله صلی الله علیه و آله و سلم الشرعی الذی یعرف الاسلام عرفانا تاما. (فانا نستشهدک علیه باکبر الشاهدین شهاده) ای نجعلک شاهدا علیه، بانه عرف و لم، ... او المعنی نطلب شهادتک ضدک بسبب شهاده الرسول او القرآن، فانهما شهیدان لنا، و بشهادتهما الصادقه نطلب ان تکون انت ایضا شاهدا- اذ قال الرسول: علی مع الحق، و الحق مع علی، و قال القرآن: اطیعوا الله و اطیعوا الرسول، و اولی

الامر منکم- اما علی المعنی الاول فیکون باکبر شبه بدل عن الکاف فی نستشهدک (و نستشهد علیه جمیع من اسکنته ارضک و سماواتک) من الملائکه و الانسان و الجن و من اشبه، و لا یخفی ان استشهاد هولاء مثل استشهاد الانسان لانسان آخر فی قضیه من

القضایا (ثم انت) یا رب (بعد) ای بعد انحرافه عمدا و الاستشهاد منا علیه (المغنی عن نصره) ای تغنینا حتی لا نحتاج الی آخر مثل الشخص (و الاخذ له بذنبه) ذنب الانحراف عن الحق عمدا.

خطبه ۲۰۴

[صفحه ۳۲۰]

(الحمد لله العلی عن شبه المخلوقین) ای انه ارفع من ان یشبههم، اذ لو کان شبیها لهم، کان مساویا معهم، فلم یکن ارفع (الغالب لمقال الواصفین) ای لا یقطع الواصفون ان یصفوه مهما بالغوا فی الوصف، کانه سبحانه یغلب وصفهم (الظاهر به) سبب (عجائب تدبیره) ای تدبیره للمخلوقات العجیبه (للناظرین) فان من نظر الی الاثار العجیبه عرف حکمه صانعها و قدرتها الفائقه. (الباطن بجلال عزته) ای ان کونه عزیزا سبب جلاله و ارتفاعه فان کل عزیز مرتفع (عن فکر المتوهمین) فلا- یصل الیه تعالی فکر الناس و التوهم: التظنی و التعقل، فانه سبحانه لا یدرک کنهه. (العالم بلا اکتساب) علم من احد، بعکس الانسان الذی یعلم الاشیاء بالکسب و التعلم (و لا- ازدیاد) فان علمه لا- یزداد تدریجا کما یزداد علم الانسان (و لا علم مستفاد) فلم یستفد العلم من احد، و الاکتساب اعم من الاستفاده. (المقدر لجمیع الامور) بان یکون لکل شیء مقدار خاص طولا و عرضا و زمانا و عمرا، و ما اشبه (بلا رویه) ای فکر (و لا ضمیر) ای اضمار فی النفس اذ لا- نفس له سبحانه (الذی لا تغشاه الظلم) جمع ظلمه، فان النهار و اللیل لا یقعان علیه، اذ هو سبحانه لیس بجسم (و لا یستضیء بالانوار) بان یقع عل
یه نور الشمس او نور المصباح او غیرهما. (و لا یرهقه لیل) ای لا یغشاه (و لا یجری علیه نهار) و هذا اخصان من الظلم و الانوار فی الجملتین السابقتین. (لیس ادراکه) تعالی للاشیاء (بالابصار) اذ لا عین له کعیون البشر (و لا علمه بالاخبار) بان یخبره شخص فیعلم بعکس الانسان الذی علمه باخبار الناس له.

[صفحه ۳۲۱]

(و منها فی ذکر النبی صلی الله علیه و آله و سلم) (ارسله) سبحانه (بالضیاء) ای النور الذی یجب معرفه الناس لطریق السعاده (و قدمه) علی غیره (فی الاصطفاء) بان اختاره للرساله دون سواه (فرتق به المفاتق) جمع مفتق، بمعنی الشق، فانه کان بین الناس انشقاقات طبقیه و ما اشبه، فجمع شملهم (و ساور) ای غالب الله سبحانه (به) ای: بسبب الرسول صلی الله علیه و آله و سلم (المغالب) ای الکفار الذین یغالبون الحق لاراده الغلبه علیه. (و ذلل به) ای بالرسول صلی الله علیه و آله و سلم (الصعوبه) ای المشاکل التی کانت تکتنف الناس من کل جانب و مکان (و سهل به الحرونه) ای الصعوبه التی کانت فی الاخلاق، و فی طباع الناس، فان الرسول صلی الله علیه و آله و سلم لین الطباع و هذبها (حتی سرح الضلال) ای ابعده عن الناس (عن یمین و شمال) ای جانب الافراط و التفریط، فمثلا الضلال فی الانفاق الاسراف و البخل و الوسط الجود.

خطبه ۲۰۵

[صفحه ۳۲۳]

فی الشهادتین، و صفه العلماء، و الوعظ: (و اشهد انه) تعالی (عدل) بذاته لا میل فیه و لا اعوجاج (عدل) فی الحکم و فی الخلق، فلم یظلم مخلوقا و لا- فی حکم (و حکم) ای حاکم (فصل) فی القضیه تفصیلا عادلا. (و اشهد ان محمدا عبده و رسوله) لعل تقدیم العبد- لما تقدم- دلاله علی ان الرسول صلی الله علیه و آله و سلم لا یتعدی منزله العبودیه، خلافا لزعم الیهود و النصاری فی انبیائهم (و سید عباده) جعله تعالی سیدا علیهم (کلما نسخ الله الخلق فرقتین) ای جعلهم جماعتین، کالعرب و العجم و اولاد سام و اولاد حام و هکذا. (جعله) ای جعل نطفه الرسول صلی الله علیه و آله و سلم و نوره (فی خیرهما) ای فی احسن الفرقتین. (لم یسهم فیه) ای لم

یشترک فی نطفته- ای آبائه و امهاته- (عاهر) ای زان (و لا ضرب فیه) صلی الله علیه و آله و سلم (فاجر) یقال ضرب فی الشیء اذا صار له نصیب منه، ای لیس لفاجر نصیب فی الرسول، فلم یکن فی آبائه شخص فاجر ابدا. (الا و ان الله جعل للخیر اهلا) هم یاتون بالخیر و یعملون له (و للحق دعائم) هم یاخذون الحق، حتی لا ینهار (و للطاعه عصما) جمع عصمه و هی ما یعتصم به و المراد الاشخاص المطیعون الذین تعتصم بهم الطاعه من ان تنهار

و تفنی، اذ لو لا المطیعون لم تکن طاعه (و ان لکم عند کل طاعه عونا من الله) فان الله یعینکم فی طاعاتکم (یقول) ذلک العون (علی الالسنه) ای: یجری ذلک العون الطاعه علی اللسان. (و یثبت الافئده فیه) ای یثبت ذلک العون القلوب فی الاتیان بالطاعه، لئلا یتزلزل القلب و یخاف، و یرجف اللسان و لا یتکلم بالطاعه (کفاء) ذلک العون الغیبی (لمکتف) ای الذی یرید الاکتفاء، لا الذی یرید ان یتعلل لیفر من الطاعه (و شفاء لمشتف) ای لمن یرید الشفاء من امراض المعصیه.. و قد ذکر الامام هذه الجمل من قوله الاوان لحث الناس علی الطاعه و ترغیبهم فی الاطاعه.

[صفحه ۳۲۴]

(و اعلموا ان عباد الله المستحفظین علمه) ای الذین اودع الله فیهم العلم فحفظوه- و هم العلماء الاخبار- (یصونون مصونه) ای یحفظون ما یجب حفظه، من العلوم لئلا یندرس و یفنی (و یفجرون عیونه) ای عیون العلم، بالمدارسه و المذاکره. (یتواصلون بالولایه) ای یصل بعضهم بعضا بسبب الولایه و المحبه التی تحلوا بها من جراء کونهم حافظین لعلم الله تعالی. (و یتلاقون) ای یلقی بعضهم بعضا (بالمحبه) فیحب احدهم الاخر (و یتساقون) یسقی بعضهم بعضا (بکاس رویه) ای توجب الارتواء من الظماء، و النجات من العطش، فان العلم الذی یقوله احدهم للاخر یوجب ارتواء المتعلم، لان ذلک العلم ینیر الاذهان المظلمه. (و یصدرون بریه) ای یخرجون بعد التفرق بالری ای الامتلاء من الماء- التاء فی ریه، للموحده- (لا تشوبهم الریبه) ای لا یشک احدهم بالاخر- من جهه سوء الظن او ما اشبه- (و لا تسرع فیهم الغیبه) ای لا یغتاب احدهم الاخره، کما هو شان اهل الجهل اذ یسرع احدهم فی غیبه الاخر- لدی غیابه- (علی ذلک) لذی ذکر لهم من الصفات الحسنه (عقد) الله سبحانه (خلقهم و اخلاقهم) فان خلقهم من طینه صافیه، و اخلاقهم ظاهره زاکیه (فعلیه) ای علی ذلک العقد (یتحابون) یحب بعضهم بعضا.

(و به یتواصلون) یصل احدهم الاخر و لا یهجره (فکانوا کتفاضل البذر) ای انهم یتفاضلون علی سائر الناس کما یفضل البذر (ینتقی) ای یختار صافیا من الزوان و ما اشبه لیخرج النبات جیدا (فیوخذ منه) ای من ذلک البذر الجید (و یلقی) الردیء. (قد میزه) ای ذلک البذر (التخلیص) ای کونه قد خلص من البذور السیئه (و هذبه) ای نقاه (التمحیص) ای الاختیار- و هذا هو وصف العلماء الاخیار کما ذکره الامام علیه‌السلام- (فلیقبل امرء کرامه) ای کرامه عظیمه (بقبولها) ای بقبوله للتقوی (و لیحذر قارعه) ای مصیبه تقرع الانسان، و المراد به الموت او القیامه (قبل حلولها) بان یعمل صالحا حتی لا تاتیه القارعه بغته فتصیر سببا لعذابه و نکاله. (و لینظر امرء فی قصیر ایامه) المراد بالنظر التفکر و العمل الصالح (و قلیل مقامه) ای مقامه القلیل فی الدنیا (فی منزل) ای الدنیا و کان التفکیر لتحقیر شانها. (حتی یستبدل به منزلا) المراد به الاخره، ای یصبر حتی ینتقل الی ذلک المنزل (فلیصنع لمتحوله) ای المحل الذی یتحول الیه (و معارف منتقله) ای المواضع التی یعرف الانتقال الیها. (فطوبی لذی قلب سلیم) عن ادران الملکات السیئه (اطاع من یهدیه) ای الله سبحانه (و تجنب من یردیه) ای من ی

هلکه و هو الشیطان. (و اصاب سبیل السلامه) ای الطریق الموجب لسلامه عن المعاصی و الاثام (ببصر من بصره) ای بابصار المرشد الذی ارشده (و طاعه هاد امره) بالسلوک فی هذا السبیل فسلک کما امر (و بادر الهدی قبل ان تغلق ابوابه) بالموت، فانه لا تقبل التوبه من الانسان اذا مات. (و تقطع اسبابه) ای اسباب الهدی (و استفتح التوبه) ای فتحها بان شرع فی التوبه (و اماط الحوبه) ای ازال الاثم. (فقد اقیم علی الطریق) ای اقاموا الانسان علی طریق الزوال (و هدی نهج السبیل) ای اروه الطریق المستقیم الواضح.

خطبه ۲۰۶

[صفحه ۳۲۸]

(کان یدعو به کثیرا) و فیه یذکر جمله من النعم: (الحمد لله الذی لم یصبح بی میتا و لا- سقیما) ای لم یمتنی و لم یمرض (و لا مضروبا علی عروقی بسوء) فان العرشق اذا ضرب- ای اضطرب- صار الانسان مریضا (و لا ماخوذا باسوء عملی) ای لم یاخذنی الله سبحانه باعمالی السیئه، حتی یهلکنی و یعذبنی، و لا- یخفی ان المراد بسوء العمل- ما ذکرناه سابقا من الامور اللازمه للجسد، التی کان الامام و سائر المعصومین یرونها بعدا عن الله تعالی و سیئا- (و لا مقطوعا دابری) الدابر بقیه الرجل من ولده و نسله، ای لم یقطع نسلی. (و لا مرتدا عن دینی) ای لم ارجع عن دینی (و لا منکرا لربی) کالجاحدین الذین ینکرون وجود الله سبحانه (و لا مستوحشا من ایمانی) فان بعض الناس یخافون من ایمانهم، و یرونه شیئا غریبا لا صقابهم (و لا ملتبسا عقلی) ای لم یختلط عقلی بجنون و نحوه (و لا معذبا بعذاب الامم من قبلی) من قبیل الخسف و الرمی بالحجاره و ما اشبه مما اصیب بها الامم السابقه. (اصبحت عبدا مملوکا) لله سبحانه (ظالما لنفسی) فان المعصوم حیث یری حضور الله دائما، و یعلم علمه الواسع و احاطته الشامله، یری نفسه مقصرا فی جنبه، اذ لا یتمکن من الوفاء بحقه، لضروریات جسده

(لک الحجه علی و لا حجه لی) فان الله سبحانه اتم الحجه علی العبد، بما لیس للعبد حجه اذا ترک امرا او ارتکب نهیا (و لا استطیع ان آخذ) شیئا من الاشیاء (الا ما اعطیتنی) من النعم و الفواضل. (و لا اتقی الا ما وقیتنی) ای حفظتنی منه (اللهم انی اعوذ بک ان افتقر فی) جنب (غناک) الذی تغنی به کل شیء، بان تحرمنی من فضلک حتی افتقر (او اضل فی هداک) ای مع هدایتک لی، و فی بمعنی النسبه (او اضام) ای اظلم (فی سلطانک) ای و الحال انک سلطان تقدر علی دفع الظالمین عنی (او اصطهد) و یوخذ حقی (و الامر لک) تقدر علی الدفاع عنی. (اللهم اجعل نفسی اول کریمه تنتزعها من کرائمی) ای الاشیاء الکریمه الیت اعطیتها لی، فان الجوارح و المشاعر کلها کرائم تفضل الله بها علی الانسان، و انتزاع النفس کنایه عن الموت، اذ لو انتزع غیرها، قبل الموت اصبح الانسان ناقصا، کان یعمی او یصم او یجن ا وما اشبه (و اول و دیعه ترتجعها) ای: تاخذها (من وداع نعمک عندی) فان نعم الله سبحانه عند الانسان ودیعه لابد و ان یرتجعها جمیعا. (اللهم انا نعوذ بک ان نذهب عن قولک) ای نخالف اوامرک (او ان نفتتن عن دینک) بان نخرج من الدین بافتتان الناس و اضلالهم (او تتابع بنا اهوائنا) ای نسیر خ

لف الهوی مره فمره (دون الهدی الذی جاء من عندک) بان نتبع الهوی دون الهدی.

خطبه ۲۰۷

[صفحه ۳۳۱]

(اما بعد فقد جعل الله لی) ایها المسلمون (علیکم حق بولایه امرکم) ای بکونی والیا لامورکم (و لکم علی من الحق مثل الذی لی علیکم) المماثله فی اصل الحق، لا فی الکیفیه. (فالحق اوسع الاشیاء فی التواصف) ای فی وصف الناس له، فکل الانسان یصف الحق (و اضیقها فی التناصف) ای فی اعطاء الانصاف، فان الانسان لا یستعد ان ینصف الناس من نفسه، واصل الانصاف من النصف، کان کلا- الطرفین ینصفان الامر نصف لهذا و نصف لذاک. (لا یجری) الحق (لاحد الا جری علیه) بان کان علیه الحق مثل انه له الحق، فمثلا للرجل الحق علی المرئه بحسن التبعل، کما ان للمرئه الحق علی الرجل بالنفقه، و للواحد الحق علی الولد بالاطاعه، و للولد الحق علی الوالد بالتربیه، و هکذا. (و لا یجری علیه الا جری له) هذه القضیه عکس القضیه السابقه (و لو کان لاحد ان یجری له) بان کان له لحق علی غیره (ولا یجری علیه) فلا یکون علیه حق من احد (لکان ذلک خالصا لله سبحانه دون خلقه) اذ له حق علی کل احد، و لیس لاحد حق علیه، و الاتیان بلو مجاز لزیاده التقریب فیعدم لانفکاک بین الاصل و العکس. (لقدرته علی عباده) و القادر المطلق، لا حق علیه، اذ هو خالق، و الخالق لا یعطیه احد شیئا حتی یستح

ق شیئا علیه (و لعدله فی کل ما حرت علیه صروف قضائه) فاذا عدل سبحانه فی کل شیء لم یکن ظالما، حتی یاتی علیه حق المظلوم، اذ مثار الحق احد شیئین. الاول: ان یکون شخص متفضلا علی الانسان، فالمتفضل یکون له الحق علی ذلک المتفضل علیه- و لیس لاحد فضل علی الله-. (الثانی: ان یکون الشخص ظالما لغیره، فیکون للمظلوم حق، و الله سبحانه عادل لا یظلم احدا و صروف القضاء تقلبات الامور الجاریه علی الناس، من افقار و اغناء، و ابلال و امراض، و احیاء و امانه، و ما اشبه. (و لکنه) مع ذلک الذی لا حق علیه سبحانه واقعا (جعل حقه علی العباد ان یطیعوه) بان جعل حقا له- جدیدا- غیر اصل الخلقه و الانعام (و جعل جزائهم علیه مضاعفه الثواب) ای الثواب الذی هو ضعف العمل، قال تعالی: من جاء بالحسنه فله عشر امثالهم (تفضلا منه و توسعا) ای سعه فی رحمته (بما هو- المزدی- من اهله) ای بما هو اهله، مزیدا، ای زیاده علی اصل الاهلیه و هذا لزیاده التجلیل عنه سبحانه. ثم.. بین علیه‌السلام حق الوالی و حق الرعیه- الذی ساق الکلام بصدده- (ثم جعل سبحانه من حقوقه حقوقا افترضها لبعض الناس علی بعض) فان استحقاق بعض الناس علی بعض، انما هو بجعل الله، و الا فمن تصرف فی ملک الاخر ک

ان الحق للمالک، لا للملوک، و الناس کلهم ملک لله سبحانه، فاذا تصرف احد فیهم بما لا یلائمهم، کان اللازم ثبوت حق الله تعالی علیه، لا حق للمتصرف فیه (فجعلها تتکافا، فی وجوهها) فحق فی مقابل حق. (و یوجب بعضها بعضا) فاذا صار من احد حق علی غیره، کان لذلک الغیر حق ایضا (و لا یستوجب بعضها الا ببعض) هذه القضیه عکس القضیه السابقه (و اعظم ما افترض) ای اوجب (سبحانه من تلک الحقوق، لان الاجتماع یستقیم بذلک، بینما سائر الحقوق توجب اقامه الافراد، و ما یتوقف علیه الاجتماع اهم مما یتوقف علیه الفرد. و کل هذین الحقین (فریضه فرضها الله سبحانه لکل علی کل) ای: لکل طرف علی کل طرف (فجعلها) ای هذه الفریضه (نظاما لالفتهم) به ینتظم الالفه بین الوالی و الرعیه (و عزا لدینهم) اذ بالالفه تعتز الحکومه و الامه، مما یوجب عز الدین و رفعته فی نظر الاعداء. (فلیست تصلح الرعیه الا بصلاح الولاه) فان الناس علی دین ملوکهم (و لا تصلح الولاه الا باستقامه الرعیه) اذ لو انحرفت الرعیه، اضطرب امر الوالی، و لم یتمکن من اداره البلاد کما ینبغی. (فاذا ادت الرعیه الی الوالی حقه) بالنصره و الموازره (و ادی الوالی الیها) ای الی الرعیه (حقها) بالرعایه و العنایه (عز ا

لحق) بسبب الاجتماع و الافته و القوه (بینهم، و قامت مناهج الدین) للتعاون الحاصل بینهما الموجب للرقابه الشدیده علی حفظ الدین. (و اعتدلت معالم العدل) جمع معلم و هو ما ینصب فی الطریق للارشاد الی جهته، حتی لا یضل الماره (و جرت علی اذلالها) جمع ذل بکسر الذال بمعنی محجه الطریق (السنن) ای جرت سنن الله و احکامه، علی وجوهها (فصلح بذلک الزمان) اذ لیس المراد من صلاح الزمان و فساده الا فساد الناس و صلاحهم. (و طمع فی بقاء الدوله) اذ الدوله انما تبقی بمعاضده الامه لها، اما اذا صار الامر بالعکس سقطت الدوله بتجمع الامه ضدها (و یئست مطامع الاعداء) ای اعداء الدین اذ الاعداء انما یتمکنون من الاخلال اذا تشتت الامر و تفرقت الکلمه فالوحده عز، و (... و اذا غلبت انزعیه و الیها) بعدم الاطاعه و المخالفه (او اجحف الوالی برعیته) ای اظلم الوالی رعیته و سار بهم فی طریق الجور (اختلفت هنالک الکلمه) ای تشتت کلمه الوالی و الرعیه و عبر عن التشتت بالکلمه لانه اذا اختلفت الاراء، اختلفت الکلمات، فکل یقول غیر ما یقوله الاخر. (و ظهرت معالم الجور) اذ کل من الطرفین یجور علی الاخر (و کثر الادغال فی الدین) الادغال فی الامر ادخال ما یفسده فیه، اذ کل جانب

یجر الدین الی جانبه لیقوی جبهته، و من المعلوم ان ذلک موجب للتاویل و الاختلاف و نسبه ما لیس من الدین الی الدین (و ترکت محاج السنن) جمع محجه، بمعنی وسط الطریق ای سنن الاسلام. (فعمل بالهوی) عوض الهدی (و عطلت الاحکام) اذ لا ینفذها کل جانب عنادا علی اجانب الاخر (و کثرت علل النفوس) ای امراضها الباطنیه من قبیل الحسد و الغل و الافتراء و ما اشبه. (فلا یستوحش لعظیم حق عطل) ای اذا عطل الحق لا تاخذ النفوس وحشه و استغراب لتعودها علی تعطیل الحقوق، و اتیان کل جانب بالاعمال الباطله تجاه الاخر. (و لا لعظیم باطل فعل) لاستیناس کل جانب بالاعمال الباطله الصادره من الجانب الاخر (فهنالک تذل الابرار) جمع بر، بمعنی: المحسنین، (و تعز الاشرار) لانه یروج سوق الدجل و الاعمال المنکر، یستعین بهم کل طرف للتفلیق ضد الطرف

الاـخر، و بمقـدار مـا یعز هولاء یـذل الابرار، لان تورعهم المانع عن الاتیان بالمنکرات یسـقطهم عن الانتفاع فی زمان رواج سوقها (و تعظم تبعات الله عنـد العباد) التبعه ما یتبع الـذنب من الاثم و العقاب، و المراد ان الناس یسـتوجبون العقاب من جانبه سـبحانه. (فعلیکم بالتناصح فی ذلک) الوقت بان ینصح کل جانب الجانب الاخر، لتعود الالفه بین الوال

ی و الرعیه (و حسن التعاون علیه) بان یحسن کل جانب اعانه الجانب الاخر فی الاتحاد و العمل بامر الله سبحانه (فلیس احد و ان اشتد علی رضـا الله حرصه) بـان کـان حریصا علی تحصـیل مراضـی الله سـبحانه، بامتثال جمیع اوامره تعالی. (و طال فی العمل اجتهاده) بان اکثر جهـد نفسه لیـل نهـار للعمـل حسب اوامر الله تعـالی (ببـالغ) متعلق بقوله فلیس احـد و الجمله بینهمـا معترضه ای لا یبلغ ای انسان (حقیقه ما الله سـبحانه اهله من الطاعه له) من بیان ما المصـدریه، و انما لا یبلغ لان الانسان لا یتمکن ان یودی مقدار حق الله تعالی، اذ هو ملـک له، فکل ما یصـدر منه لیس عوضا من نفسه، حتی یکفی و یقابل ما اعطاه الله تعالی. (و لکن) اذا لم یقـدر الانسان علی اداء جمیع حق الله تعالی، یلزم ان لا یترک ما یقدر علیه اذ (من اوجب حقوق الله علی العباد النصیحه) بان ینصح کان انسان من یتمکن من نصـیحته (بمبلغ جهـدهم) ای منتهی مقـدار طـاقتهم (و التعـاون علی اقـامه الحق بینهم) کـل یعین الاـخر، حـتی یتمکن من اداء حقوقه تعالی. (و لیس امرء و ان عظمت فی الحق منزلته) بان کان ذا رتبه کبیره من التقوی و الورع (و تقـدمت فی الدین فضـیلته- بان یکون ذا فضل علی اقرانه فی الالتزام بالدین و احکامه (بفوق

ان یعـاون) ای یعینه النـاس (علی مـا حمله الله من حقه) اذ حـق الله لاـ یمکن ان یـودیه الانسـان وحـده، اذ من حقـوقه مـا لاـ یودی الا بالاجتمـاع و التعـاون، و قوله: بفوق متعلق ب(لیس) امرء و الجمله بینهمـا معترضه. (و لا امرء و ان صـغرته النفوس) بان نظر الناس الیه نظر تصغیر و تحقیر (و اقتحمته العیون- ای احتقرته، و النسبه الی العین لانها آله ادراک الموجب للاحتقار (بدون ان یعین علی ذلک) الحق الله الواجب علی غیره (او یعـان علیه) ای علی الحق الواجب علی نفسه، فکـل انسـان- کبیرا کان او صـغیرا- یلزم ان یعین غیره و یعان من ناحیه غیره، اذ الحقوق الاجتماعیه لا تتاتی الا بالتعاون، و قوله بدون متعلق ب(لا امرء) و الجمله بینهما اعتراض

[صفحه ۳۳۸]

(فاجابه علیه‌السلام رجل من اصحابه بکلام طویل یکثر فیه الثناء علیه، و یذکر سمعه و طاعته له، فقال علیه‌السلام) ردا له علی اطرائه ما یونبه فی ذلـک تعلیمـا للنـاس بانه لا ینبغی اطراء الولات، اذ ان ذلک یوجب کبرهم و زعمهم التفوق، و ذلک یکثر المتزلفون حولهم مما یفسـدهم، و یحول بینهم و بین قضائهم لحوائج الناس او قبول النقد لهم. (ان من حق من عظم جلال الله فی نفسه) بان اعلم ان الله اجل و ارفع من کل شـیء (و جل) ای ارتفع (موضعه) سبحانه (من قلبه) بان راه اجل من کل شیء (ان یصغر عنده لعظم ذلک کل ما سواه) ذلـک ای ذلـک الجلاـل و کـل فاعل یصـغر و وجه ذلک ان الانسان انما یعظم شـیئا اذ لم یـدرک اعظم منه، و الاصـغر ذلک العظیم عند الاعظم، فاذا ادرک الانسان عظمته سـبحانه لم یر لما سواه قیمه و عظمه اذ کل عظیم لا شـیء عند عظمته الله سـبحانه، فان النسـبه ابعـد ممـا بین القطره و البحر، او الهبـائه و الفضـاء- اذا اردنـا ان نقرب الی الـذهن بالتمثیل بالمحسوسات-. (و ان احق من کان کذلک) ای احق المعظمین لله بتصـغیر ما سواه (لمن عظمت نعمه الله علیه) لانه کلما عظمت نعمه الله علی احد، عرف عظمه الله اکثر، و کلما کان معرفه الانسان بعظمه الله اکثر ازداد

تصـغیرا لمن سواه سـبحانه. (و لطف احسانه الیه) ای دق فان الاحسان قد یشمل الاشیاء الکبیره، و قد یشمل حتی الاشیاء الدقیقه. (فانه لم تعظم نعمه الله علی احـد الاـ ازداد حق الله علیه عظمـا) اذ الحق بمقـدار النعمه، و کلما زاد الحق زادت المعرفه- لمن تفکر- و کلما زادت المعرفه التصـغیر لما سواه سـبحانه (و ان من اسـخف حالات الولاه) السـخف رقه العقل و ضـعفه (عند صالح الناس ان یظن بهم حب الفخر) ای ان حال الوالی سخیف، اذا ظن الصالحون به انه یحب الفخر، اذ ان ظنهم کاشف عن انه بحیث یظن به مثل هذا الظن، بینما اللازم علی الوالی ان یسیر سیره تنفی عنه مثل هذا الظن. (و یوضع امرهم علی الکبر) ای من سخف الولاه ان یظن الصالحون بهم انهم یبنـون امـورهم علی اسـاس الکـبر، فحیثمـا کـان رفعه لهم تبعوه. (و قـد کرهت ان یکون جـال فی ظنکم) ای جـاء و تحرک فی

اذهانکم (انی احب الاطراء) ای الثناء و المدح (و استماع الثناء) ای استمع منکم ثنائکم علی. (و لست بحمد الله کذلک) احب الثناء و المدح، و انما قال الامام هذه الجمل، دفعا لقول ذلک الشخص الذی مدحه، بعد ما بین الامام حق الوالی و حق الرعیه، مما یستشم منه انه علیه‌السلام یرید اطراء نفسه بانه قام بالواجب علیه تجاه الرعی

ه. (و لو کنت احب ان یقال ذلک) الاطراء فی- محبه نفسیه- (لترکته) ای اخلیت قلبی عن ذلک الحب (انحطاطا لله سبحانه) ای تواضعا له (عن تناول) ای اراده (ما هو) سبحانه (احق به) و بین ما بقوله (من العظمه و الکبریاء) فان الله سبحانه احق بان یعظم و یکبر من کل احد، اذ فیه حقیقه، و فی غیر مجاز. (و ربما استحلی الناس الثناء بعد البلاء) ای یسر بعض الناس الثناء بعد اجهاد النفس و العمل الصالح حلوا، لکنی لست کذلک. (فلا تثنوا علی بجمیل ثناء) ای بالثناء الجمیل (لا خراجی نفسی الی الله و الیکم من التقیه) لا خراجی متعلق بلا تثنوا ای لا یکن ثنائکم لی، لانی خرجت من حقوقکم، و خرجت من حقوق الله سبحانه، ای ادیت الحقوق المفروضه علی، تجاه الله و تجاهکم بدون تقیه او خوف (فی حقوق لم افرغ من ادائها) فی متعلق باخراجی ای لانی اخرجت نفسی من الحقوق التی لم اتم بعد جمیعها، فان الانسان مادام فی الدنیا لم یرد جمیع الحقوق الواجبه علیه، اذا الحقوق طیله الحیاه. (و) فی (فرائض) علی بعد (لابد من امضائها) ای انجازها (فلا تکلمونی بما تکلم به الجبابره) جمع جبار و هو الظالم، فان الظالم انما یمدح بما لا یستحق خوفا منه. (و لا تحفظوا منی بما یتحفظ به عند اهل البا

دره) ای الذین تبدر منه بوادر السوء فان الناس یتحفظون علی انفسهم من الجبابره بمدحهم، و الموافقه علی آرائهم حقا کانت ام باطلا. (و لا تخالطونی) ای تعاشرونی (بالمصانعه) ای المدارات و المجامله، بدون ان تفهموا اوامری وزر اجری خوفا و تملقا (و لا تظنوا بی استثقالا فی حق قیل لی) فانه مهما قیل لی الحق نفذته بکل ترحات (و لا) تظنوا بی (التماس اعظام لنفسی) ای انی ارید ان اعظم نفسی. (فانه من استثقل الحق ان یقال له) ای یقال له ان هذا حق (او) استثقل (العدل ان یعرض علیه) فاذا عرض علیه شیء فیه العداله استثقله و اباه (کان العمل بهما اثقل علیه) فان من لا یستعد ان یسمع الحق و العدل، کیف یستعد ان یعمل بهما؟. (فلا تکفوا) ای لا تترکوا (عن مقاله بحق) اذا رایتم الحق فی شیء فاعرضوه علی و قولوا لی ذلک (او مشوره بعدل) بان تستشیرونی فیما رایتم فیه العدل، لا عمل به. (فانی لست فی نفسی) ای مع الغض عن الروح القدسیه- و انا بصفتی انسانا کسائر افراد الانسان- (بفوق ان اخطی و لا آمن ذلک) الخطاء (من فعلی) ثم استثنی من ذلک بما هو الواقع، فی المعصومین علیهم‌السلام بقوله: (الا ان یکفی الله من نفسی ما هو املک به منی) ای یکفینی الخطاء فانه سبحانه اکث

ر ملکا للخطاء من الامام، اذ کل شیء یقع انما هو بقدرته و ارادته حتی انه سبحانه لو شاء ان لا یقع لم یقع، و هذا کقول یوسف علیه‌السلام: و الا تصرف عنی کیدهن اصب الیهن و اکن من الجاهلین. (فانما انا و انتم عبید مملوکون مربوبون) جمع مربوب، بمعنی: مخلوق (لرب لا رب غیره یملک منا ما لا نملک من انفسنا) فان کل شیء صادر عن النفس فانما هو بارادته سبحانه اما فی الخیر فظاهر، و اما فی الشر فلانه سبحانه یملک ان یحول بین العبد و بین ما یرید فعله من الشر. (و اخرجنا مما کنا فیه) ای من الجاهلیه التی عمت الافاق قبل الاسلام، و هذا باعتبار الاجتماع لا باعتبار الامام نفسه (الی ما صلحنا علیه) من نور الاسلام (فابدلنا بعد الضلاله) التی عمت الدنیا (بالهدی) الذی جاء به رسول الله صلی الله علیه و آله (و اعطانا البصیره) فی امر الدین و الدنیا (بعد العمی) ای الجهاله، فان الجاهل کالاعمی، فی کون کل منهما لا یهتدی الی سبیل، و لا یعرف الطریق المنجی من الطریق المردی.

خطبه ۲۰۸

[صفحه ۳۴۳]

(اللهم انی استعدیک) ای استغیثک و استعینک و الاسم العدوی (علی قریش) قبیله الامام علیه‌السلام (فانهم قد قطعوا رحمی) فان سلب الانسان حقه اعظم قطع للرحم (و اکفئوا انائی) کنایه عن غصب الحق، اذ کما اذا کفیء الاناء یفرغ ما فیه، کذلک اذا غصب

الحق یذهب عن الانسان حقه الذی هو له (و اجمعوا علی منازعتی حقا) هو الخلافه (کنت اول به من غیری) اذ عینه الرسول صلی الله علیه و آله و سلم بامر الله سبحانه خلیفه من بعده، ثم نازعه الخلفاء الثلاثه مقامه، و هم من قریش (و قالوا: الا ان فی الحق ان تاخذه) ای ذلک الحق فانت له اهل و کفوء. (و فی الحق ان تمنعه) لینتقل الی غیره و کانه علیه‌السلام یرید ببیان هذا الکلام اظهار المناقضه التی وقعوا فیها، اذ لو کان حقا له علیه‌السلام کیف یکون من الحق ان یمنعه، و ان لم یکون حقا له کیف یکون من الحق ان یاخذه..؟ ثم قالوا (فاصبر) یا علی (مغموما) فی غم و غصه (او مت متاسفا) و هذا کنایه عن عدم الفائده و عدم ارجاعهم الحق له کقوله سبحانه- فاصبروا او لا تصبروا- (فنظرت) ای تفکرت کیف اصنع (فاذا لیس لی رافد) ای معین (و لا ذاب) ای دافع یدفع عنی (و لا مساعد) یساعدنی فی ارجاع حقی (الا اهل بیتی فضنن

ت بهم) الضن، البخل ای بخلت بهم (عن المنیه) فان لازم المحاربه قتل جماعه من اهل البیت علیهم‌السلام (فاغضیت) ای غمضت عینی- عن الخلافه- (علی القذی) هو ما یقع فی العین مما یوذیه، و هذا کنایه عن شده تاذیه علیه‌السلام علی انسلاب حقه (و جرعت) ای ابتلعت (ریقی) الریق ماء الفم (علی الشجی) هو عظم یعترض فی الحلق فیشتد الوجع به، و الم ما یکون اذا اراد الانسان بلع شیء، و هذا کنایه ثانیه عن الصبر بکل اذیه و صعوبه. (و صبرت من کظم الغیظ) ای اخمادهو عدم اظهاره (علی امر من العلقم) هو ماده مره جدا (و الم) ای اکثر الما (للقلب من خز الشفار) جمع شفره بمعنی حد السیف و نحوه، و هذان من باب تشبیه ما یقع علی النفس من المراره و الالم بما یقع علی الجسم و الحاسه. (قال الشریف رضی الله عنه: و قد مضی هذا الکلام فی اثناء خطبه متقدمه) هی الشقشقیه (الا انی ذکرته هاهنا لاختلاف الروایتین)

[صفحه ۳۴۵]

(فقدموا) ای طلحه و الزبیر و عائشه و من الیهم (علی عمالی) جمع عامل، و هو المنصوب من قبل الخلیفه لاداره الامور (و خزان بیت المسلمین) جمع خازن و هو الحافظ (الذی فی یدی) اذ الامام لما انتقلت الیه الخلافه الظاهریه صارت جمیع بیت الاموال فی البلاد تحت سلطه الامام، کانها فی یده (و) قدموا (علی اهل مصر کلهم فی طاعتی و علی بیعتی) المراد بالمصر (البصره) (فشتتوا کلمتهم) بجعلهم فرقتین فرقه معی، و فرقه مع العصاه (و افسدوا علی جماعتهم) اذ بدلوا بالجماعه بالفرقه. (و وثبوا) اصل الوثوب القفز، و یستعمل بمعنی اهتبال الفرصه بغته (علی شیعتی، فقتلوا طائفه منهم غدرا) و خیانه اذ لم یکونوا محاربین لهم، و انما کانوا امناء تحت لواء الاسلام و سلطه الخلالفه الشرعیه (و طائفه عضوا علی اسیافهم) العض علی السیف کنایه عن ملازمه العمل بها، بکل اصرارکما یاخذ العاض باسنانه الشیء بکل شده (فضاربوا بها) اسیافهم، و حاربوا اولئک العصاه (حتی لقوا الله) ای لقوا ثواب الله سبحانه (صادقین) فی اسلامهم اذ من شرائط الاسلام دفاع الذین یحاربون المسلمین لحب نشر السلطه علیهم.

خطبه ۲۰۹

[صفحه ۳۴۷]

و کان عبدالرحمان من اعیان بنی‌امیه و کبرائهم و الاشداء ضد الامام علیه‌السلام. (لقد اصبح ابومحمد) کنیه طلحه (بهذا المکان غریبا) اذ لیس ببلده (اما و الله لقد کنت اکره ان تکون قریش قتلی) جمع قتیل (تحت بطون الکواکب) ای منتشرین فی الافاق، کل واحد منهم تحت کوکب من کواکب السماء (ادرکت و تری) ای ثاری (من بنی عبدمناف) فان طلحه کان منهم و کان قاتله مروان قتله انتقاما لتالیبه الناس علی عثمان، فقد وتروا الامام بتالیب الناس ضده و عصیانه، و تشقیق شیعته و قتل جماعه منهم، و الوتر فی الدین من افضل الفضائل، و لذا قال الرسول صلی الله علیه و آله و سلم عند فتح مکه حیث عدوا احلاف قریش، علی حلف الرسول صلی الله علیه و آله خزاعته لا- نصرت ان لم انصر خزاعه. (و افلتتنی اعیان بنی‌جمح) ای شردوا منی و لم اتمکن علیهم، و المراد باعیانهم کبرائهم الذین کانوا فی رکب الجمل (لقد اتلعوا) ای رفعوا، و المراد بهم من کانوا فی رکب الجمل (اعناقهم الی امر لم

یکونوا اهله) فانهم لم یکونوا اهل الخلافه، و انما ارادوا الاستیلاء علیها بالقوه و سفک الدماء (فوقصوا) ای کسرت اعناقهم (دونه) ای قبل الوصول الی ذلک الامر، و من غریب الامر ان هولاء هم الذ
ین افسدوا دنیاهم و آخرتهم بهذا العصیان ضد الخلیفه اشرعی، و معاویه هو الذی حصد نتاج اتعابهم.

خطبه ۲۱۰

[صفحه ۳۴۹]

فی وصف من یرد السلوک الیه سبحانه بالتقوی، و العمل الصالح: (قد احیا) صاحب التقوی (عقله) و احیاء العقل انما هو بالعلم و التفکر، و العمل مما یوجب جلاء العقل الذی هو بمنزله حیاته (و امات نفسه) بعدم الانسیاق وراء شهواتها (حتی دق جلیله) ای خف الامر الذی کان کبیرا فی نفسه من حب الشهوات و اتباع الاهواء (و لطف غلیظه) فان النفس خشنه بالرذائل جموح، و اذا اتقی الانسان، لطفت النفس حتی تمحی خشونتها و تکون لینه حکیمه. (و برق) ای ظهر (له لا مع کثیر البرق) فانه سبحانه یهد سبیله لمن جاهد من اجله، کما قال سبحانه: و الذین جاهدوا فینا لنهدینهم سبلنا و هذا من باب تشبیه المعقول بالمحسوس کما ورد: لیس العلم بکثره التعلم، بل تور یقذفه الله فی قلب من یشاء (فابان) ای اظهر ذلک البرق (له الطریق) للسعاده (و سلک به السبیل) ای سار به فی طریق الحق. (و تدافعه الابواب الی باب السلامه) فان الانسان الطالب للحق یطرق کل باب، فاذا لم یوجد مطلوبه فی ذلک الباب طرق بابا آخر، و هکذا حتی یاتی الی باب السلامه لدنیاه و آخرته و هو باب الحق مثلا من یرید الفحص عن المبدء اذا کان صادقا بدون تعصب یطرق باب الحاد فلا یجد مطلوبه، ثم باب الثنویه، و ه
کذا، حتی یصل الی التوحید، و هذا فی کل شای من الاصول و الفروع. (و دار الاقامه) ای المحل الذی یقم علیه من الاعتقادیات و الاعمال و الاخلاق (و ثبتت رجلاه بطمانینه بدنه) ای بسبب ان بدنه مطمئن غیر شاک و لا متزلزل (فی قرار الامن و الراحه) فان الانسان اذا کان خائفا شاکا لم یطمئن بدنه، و من عدم اطمینانه لا تستقر رجلاه فی قرار یوجب امن قلبه و الراحه نفسه، و انما یکون کذلک (ب) سبب (ما استعمل عقله) حتی یدرک الواقع (و ارضی ربه) فی العمل بما احب.

خطبه ۲۱۱

[صفحه ۴۲۲]

یحث فیه اصحابه علی الجهاد (و الله) سبحانه (مستادیکم شکره) ای طالب منکم اداء شکره (و مورثکم امره) ای یورث امر الدین ایاکم، حیث قمتم بامره و اطاعته (و ممهلکم فی مضمار محدود) ای معطیکم المهله فی مضمار الحیاه المحدود بالاجل، و المضمار هو محل تربیه الخیل و اضماره، لیتمکن من السبق یوم المسابقه، و شبه به الدنیا حیث انها محل العمل للسبق) یوم القیامه، و الفوز بالجنه. (لتتنازعوا سبقه) السبق هو الشیء الثمین الذی یکون علیه التسابق، فیاخذه السابق، من المتسابقین، و معنی التنازع التنافس فی احتواء اکبر قدر من الثواب و الجنه (فشدوا عقد المازر) العقد جمع عقده، و المازر جمع مئزر، هو (الفوطه) و شد عقدها کنایه عن الجد و العمل، فان العقده اذا لم تشد شدا محکما، لم یتمکن الانسان من العمل الدائب السریع، خوف ان یقع مئزره و تبد و عورته. (و اطووا فضول الخواصر) فان الانسان اذا اراد العمل، جمع فاضل ثوبه لئلا یلتف بقدمه، فیمنعه من الحرکه (و لا تجتمع عزیمه) ای عزم راسخ للعمل (و ولیمه) ای الاطعمه الشهیه، یعنی لا یجتمع معال الامور مع طلب اللذائذ و الشهوات (ما انقض النوم لعزائم الیم) ای ما اشد النوم نقضا لعزیمه الانسان فاذا نا
م الخشص لم یتمکن من انفاذ عزمه و ارادته. (و امحی الظلم) ای ما اکثر مایمحی ظلمه الیل، فان ظلم جمع ظلمه (لتذاکیر الهمم) ای تذکار الهممه التی کانت بالنهار، فاذا جاء اللیل ارتخی الانسان، و لم یمض ما بناه و عزم علیه فی النهار، و کان الجملتین لبیان وجوب

الجد حتی لا یبطل العمل النوم، و ظلمه اللیل. (و صلی الله علی سیدنا محمد النبی الامی) المنسوب الی ام القری- و هی مکه، لان البلاد مدت من تحتها، کما فی الاحادیث- (و علی آله مصابیح الدجی) ای الظلمات، فانهم ینیرون سبیل الحق (و العروه الوثقی) ای المحکمه التی اذا اخذ بها الانسان لم یخف انفصامها، حتی یبقی بلا ماء (و سلم) خبر فی معنی الانشاء ای اللهم سلم علی الرسول صلی الله علیه و آله و سلم (تسلیما کثیرا) و الصلاه منه سبحانه العطف بالرحمه، و السلام جعلهم سالمین من کل مکروه.

خطبه ۲۱۲

[صفحه ۳۵۱]

قاله بعد تلاوته (الهاکم التکاثر حتی زرتم المقابر) الهاکم ای صرفکم عن ذکر الله سبحانه المکاثره و اراده کل واحد منکم ان یکثر مائه و ثروته، علی اقرانه، و استمر ذلک الالهاء بکم حتی الموت و زیارتکم المقابر محمولا علی الاعواد، هذا هو المعنی الظاهرین من الایه، حسب المتفاهم عرفا، لکن الظاهر من کلام الامام علیه‌السلام انه فسر التکاثر بالافتخار بکثره الاباء و الاجداد کما هو العاده عند الناس حیث یفتخرون بابائهم و اجدادهم مع انهم تراب فی القبور، قد فنوا و ذهبوا. (یا له مراما ما ابعده) (یا) حرف نداء و (اللام) للتعجب، و المنادی محذوف ای یا قوم و الضمیر فی (له) راجع الی المرام، و هو منصوب علی التمیز، ای یا للتکاثر مقصدا بعیدا لا یدرکه الانسان، فان الانسان لا یصل الی ما یریده و یقصده من التکاثر فی الاموال و الاولاد، فان النفس غیر القانعه لا تصل الی مشتهاها من کثره الاموال و الاولاد. (و زورا) ای زائرون للمقابر، (ما اغفله) ای اکثر غفلتهم، حیث انهم غافلون عن هذا المصیر، ای الهلاک، و لذا یکثرون من الاموال و الاتیان بضمیر المفرد فی ما اغفله و الحال ان وزرا جمع باعتبار کل واحد واحد، نحو قوله سبحانه: و الملائکه بعد ذل

ک ظهیر (و خطرا) ذلک التکاثر او تلک الزیاره للمقابر (ما افظعه) اذ یوجب ذلک ذهاب سعاده الانسان. (لقد استخلوا منهم) ای وجد الاحیاء خالیا من الاموات (ای مدکر) ای ای تذکر و اعتبار، فلم یعتبروا بهم، اذ لو وجد الاحیا و تذکرا و اعتبارا من الاموات لتذکروا، فان الانسان اذا وجد تذکره عن احد تذکر، فاذا لم یتذکر کان معناه انه لم یجد تذکرا و اعتبارا، و المذکر مصدر میمی اصله (اذ) ... من الذکر قلبت الذال دالا لقاعده باب الافتعال. (و تناوشوهم من مکان بعید) ای تنالوا آبائهم الاموات بالمفاخره بهم، و الحال انهم یعیدون عنهم، فهم فی عالم الاخره و المکاثرون فی عالم الدنیا (افبمصارع آبائهم یفخرون)؟ الاستفهام للانکار، ای کیف یفخر هولاء الاحیاء المکاثرون بالاباء الذین صرعوا و ماتوا (ام بعدید الهلکی) ای بتعداد الهالکین، فان هلکی جمع هالک (یتکاثرون) یتفاخر بعضهم علی بعض، فیقول هذا لی عشره من الاباء العظام، و یقول ذاک لی عشرون، و هکذا. (یرتجعون) ای یرجع هولاء الاحیاء بسبب المفاخره (منهم) ای من امواتهم (اجسادا خوت) ای سقط بنائها، و خلت من الارواح، فکان المفاخر بابائه، یرید ان یرجعهم الی الدنیا بعد ان هلکوا، و صاروا فی القبور رمیما (و حرکا

ت سکنت) حیث یقول فعلوا کذ ا و کذا من البطولات و المفاخر (و لان یکونوا) ای الاباء المیتون (عبرا) ای سببا لاعتبار الاحیاء (احق من ان یکونوا مفتخرا) یفتخر الاحیاء بهم، اذ الانسان یلزم ان یعتبر بالمیت، ان یفتخر. (و لان یهبطوا) ای ینزل الاباء (بهم) ای بهولاء الاحیاء المفتخرون (جناب ذله) ای علی عتبه الذلال، بان یکون موتهم سببا لذله هولاء الاحیاء حیث ان الانسان عند بواعث الضعف و الهلاک یذل لا ان یطغی (احجی) ای اولی (من ان یقوموا) اولئک الاموات (بهم) ای بهذه الاحیاء (مقام عزه) فیعتزوا بهم، و یکون اولئک سببا لطغیانهم حیث یفتخرون بهم. (لقد نظروا) ای الاحیاء (الهیم) ای الی اولئک الاباء الاموات (بابصار العشوه) ای ضعیفه البصر، اذ لو کانت ابصارهم ینظر البعید، و یدرک اعماق الاشیاء، لروا منهم الموجب للاعتبار لا للفخر و التکاثر (و ضربوا) هولاء الاحیاء (منهم) ای من الاموات (فی غمره جهاله) ای الجهاله التی تغمرهم و تشملهم کان هولاء الاحیاء بسبب مفاخرتهم الاموات ادخلوا انفسهم فی جهاله کثیره یقال ضرب بالماء اذا غاض فیه و معنی (منهم) من جهتهم و بسببهم. (و لو استنطقوا عنهم) ای طلب

الاحياء عن قبل الاموات النطق (عرصات تلك الديار الخا

ويه) جمع عرصه، بمعنى الساحه و الديار الخاويه اى المتهدمه اى لو سئل الاحياء عن عرصات المقابر، كيف صارت آبائنا (و الربوع الخاليه) الربوع المساكن، و الخاليه التى خلت عن الانس و الانسان. (لقالت) تلك الديار و الربوع فى جواب السئوال (ذهبوا فى الارض ضلالا) جمع ضال، اى ان ابائكم قد ضلوا تحت التراب، فلا يعرفون اذ صاروا ترابا و اختلطت اجزاء بعضهم ببعض (و ذهبتم) انتم ايها الابناء (فى اعقابهم) اى بعدهم (جهالا) جمع جاهل، اذ لم تتذكروا بهم (تطاون فى هامهم) اى تمشون على روسهم، فان الهام اعلى الراس، و من المعلوم ان الاحياء يمشون فوق الاموات اذ انهم اخفض منهم فى القبور. (و تستثبتون) اى تطلبون اثبات ما تثبتون من الجدران و الاعمده (فى اجسادهم) اذ تراب اجساد اولئك الاموات اختلطت بالجص و الاجر و الارض فيكون البناء و محله فى اجساد اولئك الاموات لدى الواقع و الحقيقه (و ترتعون) اى تاكلون و تلذذون (فيما لفظوا) اى ترك اولئك الاموات من الاموال و الارث. (فتسكنون فيما خربوا) اى فى بيوتهم التى خربوها، خرابا معنويا بانتقالهم عنها (و انما الايام بينكم و بينهم بواك) جمع باكيه (و نوائح) جمع نائحه (عليكم) اى ان الايام تتحسر عليكم كيف غفلتم و

نسيتم، و هذا مجاز عن انهم يذهبون الايام الباقه من عمرهم هدرا بدون تدبر و تفكر. (اولئكم) الاموات و كم للخطاب (سلف غايتكم) الغايه: الموت اى انهم اسلافكم الذاهبون الى الغايه التى انتم تذهبون اليها. (و فراط مناهلكم) فراط جمع فارط، و هو المتقدم من القوم الى الماء و الكلاء ليهيا لهم مكانا حسنا، و المناهل جمع منهل، محل ورود الانسان على الماء، يعنى انهم الذاهبون قبلكم الى موارد الماء و المراد بها مناهل الموت (الذين كانت لهم مقاوم العز) مقاوم جمع مقام، اى مقامان يظهر فيها عزهم (و حلبات الفخر ملوكا) جمع حلبه، و هى الدفعه من الخيل فى الرهان، و المراد محلات يفتخرون فى تلك المجلات (و سوقا) اى كانت لهم الاسواق الرائجه، و المراد نفوذ كلمتهم و رواج امرهم او هو جمع سوقه، بمعنى الرعيه. (سلكوا فى بطون البرزخ) البرزخ العالم المتوسط بين الدنيا و الاخره، و معنى بطونه اواسطه و بحبوحاته (سبيلا سلطت الارض عليهم فيه) اى فى البرزخ و المراد بتسليط الارض تمكنها من تحويلهم الى التراب (فاكلت) الارض (من لحومهم) اذ بدلتها ترابا (و شربت من دمائهم) اذ سالت عليها و نفذت فيها. (فاصبحوا فى فجوات قبورهم جمادا) اى كالجماد الذى لا ينمو، و فجوات جمع

فجوه، بمعنى الفرجه، و المراد شق القبر (لا ينمون) اى ليس لهم نموكما ينمو الاحياء. (و ضمارا) اى غائبين خلاف العيان (لا يوجدون) اى لا يجدهم الانسان لاختفائهم فى القبور (لا يفزعهم) اى لا يوجب خوفهم و فزعهم (ورود الاهوال) فى عالم الارض، لانهم بمعزل عن الارض و اهوالها و مخاوفها. (و لا يحزنهم تنكر الاحوال) اى تبدل الحالات الحسنه الى حالات السيئه لاهل الارض (و لا يحفلون بالرواجف) اى لا يبالون بالاضطرابات التى تحصل لاحياء، و رواجف جمع راجفه، بمعنى: الاضطراب و الزلزله (و لا ياذنون) اى لا يستمعون (للقواصف) من قصف الرعد اذا اشتد صوته. (غيبا) جمع غائب (لا ينتظرون) اى لا ينتظر احد رجوعهم (و شهودا) جمع شاهد اى حاضرون فى البلاد غير مسافرين- اذ المقبره من البلد- (لا يحضرون) فى المجالس و النوادى. (و انما كانوا جميعا) مجتمعين بعضهم مع بعض و مع اهاليهم (فتشتتوا) اى تفرقوا و آلافا) جمع اليف، اى موتلفين مع غيرهم (فافترقوا) فلا الفه بينهم و بين الاحياء. (و ما عن طول عهدهم و لا بعد محلهم عميت اخبارهم) اى ان جهل الناس باخبارهم و ما مر عليهم بعد الموت، ليس لاجل انهم منذ زمان بعيد افترقوا عن الناس- اذ الميت القريب العهد ايضا لا يعرف خ

بره- و ليس لان محلهم بعيد مكانا عن محل الاحياء و لذا لا يعرف خبرهم (و صمت ديارهم) صم، اى: خرس بعلاقه الحال و المحل، فاذا خرس الحال ينسب الخرس الى المحل. (و لكنهم سقوا كاسا) هى كاس الموت (بدلتهم) تلك الكاس- و هى مونثه سماعا- (بالنطق خرسا) فصمتوا و لا يتمكنون من حكايه احوالهم (و بالسمع) اى استماعهم للاقوال (صمما) فلا يسمعون الكلام بالاذان الجسديه (و بالحركات سكونا) فلا يتمكنون من الحركه (فكانهم فى ارتجال الصفه) اى اذا وصفهم واصف مرتجلا بلا امل فى حين ما يشاهدهم ملقين على الارض (صرعى سبات) اى صرعوا و القوا على الارض من النوم.

[صفحه ۳۵۷]

(جیران) بعضهم لبعض (لا یتانسون) ای لا یانس احدهم بالاخر و المراد بهذه الصفه و ما اشبهها حسب ابدانهم و حالتهم الدنیویه لا حاله ارواحهم. (و احباء) لانهم کانوا فی حال الحیاه احباء (لا یتزاورون) لا یزور بعضهم بعضا (بلیت بینهم) ای خلقت و ذهبت بین الاموات (عری التعارف) جمع عروه، ای لا یتعارف احدهم مع الاخر (و انقطعت منهم اسباب الاخاء) فلا اخوه بینهم (فکلهم وحید و هم جمیع) ای ان کل واحد منهم منفرد، لا یرتبط بالاخر و الحال انهم مجتمعون فی قبور متقاربه. (و بجانب الهجر) ای کل واحد منهم یهجر صاحبه (و هم اخلاء) جمع خلیل بمعنی الصدیق- اذا کانت بینهم موده فی الدنیا- (لا یتعارفون للیل و نهارا و صباحا و لا لنهار مسائا) ای لا یمیزون احدهما من الاخر. (ای الجدیدین) ای اللیل و النهار، و یقال لهما جدیدان لتجدد کل واحد منهما (ظعنوا فیه کان علیهم سرمدا) الظعن السفر، ای ان ماتوا نهارا لم یاتهم لیل بعد، و ان ماتوا لیلا لم یاتهم نهار بعد فکانه صار ابدیا لهم. (شاهدوا من اخطار دارهم) الجدیده، ای عالم القبر و الاخره (افظع مما خافوا) فان المخاوف هناک اکثر مما عرفها الانسان، او یتمکن ان یصفها (و راوا من آیاتها) ای علاماتها و

الاشیاء المهمه من تلک الدار (اعظم مما قدروا) فان الانسان مهما قدر احوال الاخره، اذا وصل الیها رآها اعظم مما قدر، لان ذلک عالم وسیع، نسبته الی الدنیا کنسبه الدنیا الی الرحم. (فکلتا الغایتین) ای الجنه و النار (مدت لهم الی مبائه) المبائه: مکان التبوء و الاستقرار، ای ان الانسان یمد فی عمره الی تلک الغایه، فاسناد الامتداد الی الغایه مجاز، و انما الاسناد حقیقه الی مده بقاء الانسان فی الدنیا المنتهیه تلک امده الی الغایه- و جاز الاسناد المجازی الملازمه بین المده و بین الغایه، و اذا ارید الحقیقه قیل فکلتا المدتین مدت لهم الی مبائه. (فاتت) تلک المبائه (مبالغ الخوف و الرجاء) فان الجنه فوق رجاء الانسان، و النار فوق خوف الانسان، فالمبائه التی هی محل الاستقرار اعظم مما نتصوره نحن فی الدنیا، فان مبلغ خوفنا هنا لا یصل الی واقع النار العظیمه الخارجه عن التصور، فاذا رایناها وجدناها اکثر خوفا مما کنا نخاف منها، و هکذا الجنه بالنسبه الی الرجاء. (فلو کانوا) هولاء الاموات (ینطقون بها) ای بتلک المبائه- بان اذنوا فی ان یصفوا لنا مقدار الخوف من النار و الرجاء للجنه- (لعیوا) ای عجزوا (بصفه) ای بان یصفوا (ما شاهدوا و ما عاینوا) من اهوا

ل النار و نعیم الجنه اذ انهما فوق الوصف (و لئن عمیت آثارهم) ای انقطعت عن کل اثر عن الاموات. (و انقطعت اخبارهم) فلا یخبرون بشیء (لقد رجعت فیهم ابصار العبر) ای ان ابصارنا التی تعتبر نظارت الیهم، فانا و ان لم نعتبر بکلامهم- لسکرتهم- لکن لابد و ان نعتبر بالاموات انفسهم، اذ رایناهم هامدین خامدین بعد الحرکه و النشاط، و انما قال علیه‌السلام رجعت لان العین کانت ناظره الیه محال الحیاه، ثم رجعت الیهم بعد الممات. (و سمعت عنهم) ای اقوالهم التی یقولونها بلسان الحال (آذان العقول) ای عقولنا (و تکلموا) اولئک الاموات (من غیر جهات النطق) و انما من جهات الحال (فقالوا: کلحت) ای تکشر فی عبوس و تجهم (الوجوه النواضر) جمع الناضره، ای التی لها بریق و صفاء من النعمه (و خوت) ای تهدمت و تفرقت الاجزاء (الاجسام النواعم) ای اللینه جمع ناعمه. و لبسنا اهدام البلی) جمع هدم بالکسر الثوب البالی و البلی: الفناء و الزوال (و تکائدنا) ای شق علینا (ضیق المضجع) ای القبر (و توارثنا الوحشه) ای ورثها بعض لاحق عن بعض سابق، فکان المیت السابق الذی کان فی وحشه الانفراد و العزله اعطی بالارث الوحشه للمیت اللاحق. (و تهکمت) ای تهدمت او سخرت (علینا الربوع) ا

ی اماکن الاقامه، و المراد المقابر (الصموت) الذی لا ینطق (فانمحت) ای زالت اصله،: انمحت (محاسن اجسادنا) ای المحلات الجمیله فی ابداننا (و تنکرت) بحیث اذا راها الانسان الذی کان یعرفها لم یعرفها الان لتغیرها (معارف صورنا) ای المواضع المعروفه من صورتنا، کالعین و الفم و ما اشبه. (و طالت فی مساکن الوحشه اقامتنا) فلا نبرح المقابر (و لم نجد من کرب فرجا) اذ المهموم فی القبر لسوء عمله لا یجد مفرجا لهم و حزنه (و لا من ضیق) ای ضیق القبر (متسعا) ای محل سعه (فلو مثلتهم) ایها السامع (بعقلک) ای تصورت حالهم (او کشف عنهم محجوب الغطاء) ای الغطاء الحاجب، نحو قوله (حجابا مستورا) ای ساترا (لک) ایها السامع. (و قد

ارتسخت) ای صارت الهوام راسخه ثابته فی آذانهم (اسماعهم بالهوام) جمع هامه، الحیوانات الصغیره التی تسکن داخل الارض، و المراد بها الدود (فاستکت) ای صمت (و اکتحلت ابصارهم بالتراب) بان دخل التراب فی اعینهم (فخسفت) و غارت اذ العین تتقلص لدی الجفاف و الیبس (و تقطعت الالسنه) ای صارت قطعه قطعه (فی افواههم بعد ذلاقتها) ای حدتها فی انطق و فصاحتها. (و همدت) ای سکنت (القلوب فی صدورهم بعد یقظتها) و حرکتها الدائمه (و عاث) ای افسد (فی کل جا

رحه) ای عضو (منهم جدید بلی) ای فناء جدید اذ الفناء یتجدد، کما ان البقاء فی الحی یتجدد (سمجها) ای قبحها (و سهل) ذلک البلی (طرق الافه الیها) و الافه الفساد (مستسلمات) تلک الجوارح للفناء و البلی لا تقدر علی دفع شیء یرد علیها من الفساد و الافات. (فلا اید تدفع) الفصاد کما کان فی ایام الحیاه، اذ وردت وارده علی جسدهم تدفعها ایدیهم (و لا قلوب تجزع) ای عیونا قد دخلها القذی و هو ما یقع فی العین فیوذیها (لهم) ای لاولئک الاموات (فی کل فظاعه) ای امر فظیع شدید (صفه حال لا تنتقل) ای لا تنتقل تلک الصفه السیئه عنهم، لا مثل المریض الذی اذا طاب ذهبت عنه الحاله السیئه. (و عمره) ای کربه تغمرهم ای تشملهم (لا تنجلی) ای لا تنکشف و لا تذهب

[صفحه ۳۶۱]

(و کم اکلت الارض) فصیرته ترابا (من عزیز جسد) ای جسد عزیز (و انیق لون) ای لون انیق، بمعنی الرائق الحسن. (کان) ذلک الجسد و اللون (فی الدنیا غذی ترف) ای مغذیا بالنعم، فان غذی فعیل بمعنی المفعول، و الترف الزیاده فی النعمه (و ربیب شرف) ای مربا بالشرف و العز (یتعلل بالسرور) ای یتشاغل باسباب السرور و الفرح لینسی احزانه (فی ساعه حزنه) ضنا علی قلبه ان یقع فی مخاطب الاحزان. (و یفزع الی السلوه) ای ینصرف الی التسلی بتخیل السعاده و الافراح و اللذائذ (ان مصیبه نزلت به) یرید انصراف نفسه عن تلک المصیبه (ضنا) ای بخلا (بغضاره عیشه) ای بطیب عیشه ان ینقص بالمهموم و المصائب (و شحاحه) ای بخلا (بلهوه و لعبه) ای یذهبا من یده، بسبب المصیبه النازله به (فبینا هو یضحک الی الدنیا و تضحک) الدنیا (الیه) فهو فرح مسرور، و الدنیا مقبله علیه (فی ظل عیش غفول) ای موجب للغفله. (اذ وطی الدهر به حسکه) الحسک شوک شدید اللزقه کثیر الالم، و المعنی ادخل الدهر فی جسم هذا الانسان الحسک ای اشد الالام و المصائب (و نقضت الایام قواه) ای حطمها حتی لا تبقی له قوه (و نظرت الیه الحتوف) ای المهلکات، جمع حتف (من کثب) ای من قرب، بمعنی وصول المهلکات الی

ه (فخالطه بث) ای حزن (لا یعرفه) ای لم یکن یعرفه سابقا، و انما ورد علیه ورودا و خالطه ای مازج خواطره و افکاره (و نجی هم) ای هم خفی کانه یناجیه (فما کان یجده) سابقا. (و تولدت فیه فترات علل) ای علل تاخذه فی فترات و دفعات (آنس ما کان بصحته) ای فی وقت کان اکثر الاوقات انسا و فرحا بصحته (ففزع) ای التجاء (الی ما کان عوده الاطباء) لشفاء امراضه (من تسکین الحار بالقار) ای البارد، و سمی قارا لان من طبع البروده الاستقرار، بعکس الحراره التی من طبعها الحرکه، و الحار الامراض الحاره التی تودلت من الدم. (و تحریک البارد) الذی یقطن البدن فیفسده کالبلغم (بالجار) اذ الادویه الحاره، تحرک امرض البارد و تزیله (فلم یطفیء ببارد) مرضه الحار (الا ثور حراره) ای هیجها و الا استثناء منقطع، و المعنی لم ینفع الدواء البارد الا تهیج الحراره، اذ یتحرک الطبع الحار بالحراره لدفع البارد- فان الطبع و الدواء یتعارضان- و ذلک یسبب ثوران الحار. (و لا حرک بحار) من الدواء، الذی شربه لتحریک البارد و ازالته (الا هیج بوده) و صار سببا لازدیاد المرض (و لا اعتدل بممازج لتلک الطبائع) ای لم یتمکن المریض من تعدیل طبیعه بسبب مزج تلک الادویه بطبیعته المنحرفه التی

یرید تعدیلها (الا امد منها) ای من الطبائع (کل ذات داء) حتی قویت و تمکنت من اضافه داء جدید علی دائه القدیم. (حتی فتر معلله) المعلل من یتول خدمه المریض و یرجیه الشفاء، و فتر بمعنی: ضعف و وهن، لانه لم یر له شفائا (و ذهل) ای فوجی بعدم شفائه الموجب لذهوله (ممرضه) ای من یداریه (و تعایا اهله بصفه دائه) ای عجز اهله عن ان یصفو للطبیب دائه، و بذلک اشترکوا فی العجز، مع الطبیب و الممرض و المعلل. (و خرسوا عن جواب السائلین عنه) لانهم لا یریدون ان یقولوا، انه اسوء حالا، و لا یتمکنون

ان یقولوا انه احسن (و تنازعوا ادونه) ای حول المریض (شجی خبر) ای الخبر المشجی المحزن (لما تکتمونه) من عدم رجاء شفائه، فان الحاضرین یختلفون عند الیاس عن برئه ماذا یصنعون؟ (فقائل یقول هو) ای المریض (لما به) ای انه یموت لما به من المرض، و کانه مملوک للعله التی حلت به- و لذا قال: لما به- (و ممن لهم ایاب عافیته) ای یمنی اهله بان عافیه المریض تعود (و مصبر لهم علی فقده) بانه ان فقد فالله یعطیهم الاجر و الصبر (یذکرهم اسی الماضین) جمع اسوه، لزوم الاقتداء و التاسی بعباد الله الصالحین الذین مضوا فانهم کانوا یصبرون علی البلایا (من قبله) ای من قبل هذا الجادث

او قبل هذا المریض او قبل هذا الذی یصیبه (فبینا هو) المریض (کذلک علی جناج من فراق الدنیا) تشبیه بالراکب علی جناح من فراق الدنیا) تشبیه بالراکب علی جناح الطائر الذی یرید به السیر و الطیران من مکان الی مکان. (و ترک الاحبه) جمع حبیب (اذ عرض له عارض من غصصه) جمع غصه التی توجب کرب الانسان، و صعوبه حاله، فان نوبات المرض تاخذ و تفک (فتحیرت نوافذ فطنته) نوافذ الفطنه المحلات التی تنفذ الفطنه و الفکر منها الی الخارج، و المراد ان افکارها الصائبه قد تجمدت لان الروح اخذت فی الخروج فلا تعمل اجهزه الفطنه لتاخذ الافکار و تعطیها. (و یبست رطوبه لسانه) فلا یقدر علی التکلم (فلم من مهم من جوابه عرفه) ای یهم الحاضرین جوابه عن سئوال وجهوه الیه، و هو یعرف الجواب (فعی) ای عجر (عن رده) لانه لا یقدر علی الکلام (و دعاء مولم لقلبه سمعه) ای دعاه بعض اهله و الحاضرین، و قد سمعه و کان ذلک النداء مولما لقلبه اذ کان مزیجا بالحزن و البکاء (فتصام عنه) ای کان کالاصم عن سماعه اذ لم یتمکن علی جوابه لیبس لسانه. (من کبیر کان یعظمه) ای کان الدعاء له من کبیر هو معظم عند المریض (او صغیر کان یرحمه) و یرحب به و یحبه (و ان للموت لغمرات) جمع غمره بمعنی الشد

ه التی تغمر الانسان و تحیط به (هی افظع من ان تستغرق بصفه) فلا یمکن وصف تلک الشدائد (او تعتدل علی قلوب اهل الدنیا) ای انهالا تستقیم علی قلوب الناس، لانهم فی غفله عنها و لهو و لعب، او ان قلوب الناس لا یمکن ان تدرکها لانها اعظم من القیاس و المعلومات التی للانسان حتی یقیسوا تلک الشدائد بما علموها.

خطبه ۲۱۳

[صفحه ۳۶۶]

(قاله علیه‌السلام عند تلاوته: رجال لا تلهیهم تجاره و لا بیع عن ذکر الله). (ان الله سبحانه و تعالی جعل الذکر جلائا للقلوب) فکما تصفو المراء بالجلاء، کذلک تصفو القلوب بالذکر، لانه یذکرها، بالحقائق فتلین خشونتها (تسمع) القلوب (به) ای بالذکر (بعد الوقره) هی ثقل فی السمع (و تبصر) القلوب (به) ای بالذکر (بعد العشوه) هی ضعف البصر (و تنقاد) القلوب ای تخضع (به) ای بالذکر (بعد المعانده) ای عنادها و لجاجها فی ترک الحق و العدل. (و ما برح الله عزت آلاوه-) ای مازال، و اسمه قوله عباد و معنی عزت آلائه ای نعمه سبحانه عزیزه رفیعه لانها من قبل الله عزیزی رفیع (فی البرهه بعد البرهه) ای الفتره بعد الفتره (و فی ازمان الفترات) جمع فتره، هی الزمان الخالی عن المعالم و الشرائع (عباد ناجاهم) الله سبحانه (فی فکرهم) بان القی سبحانه فی فکرهم. (و کلمهم فی ذات عقولهم) ای دلت عقولهم، و الدلاله کانت من الله سبحانه، کانها کلامه لهم (فاستصبحوا بنور یقظه فی الابصار و الاسماع و الافئده) استصبح ای اضاء مصباحه ای اضاء ابصارهم برویه الحقائق و اسماعهم بالاستماع الی الحق، و افئدتهم بفهم الحقیقه. (یذکرون) متعلق بعباد ای ان لله عباد تلک او

صافهم یذکرون الناس (بایام الله) ایام الله هی الایام التی کانت فیها لله سبحانه نعمه عظیمه علی البشر، او نقمه عظیمه علیهم، و بالقرینه یعین، ای المعینین، و المراد هنا الثانی بقرینه (و یخوفون مقامه) ای یخوفون الناس ان هم اسددوا فی الغی و الضلال بعذاب الله سبحانه، و قوله مقامه من باب تشبیه المعقول بالمحسوس. (فهم (بمنزله الادله فی الفلوات) ادله جمع دلیل الذین یدلون المسافرین علی الطریق و فلوات جمع فلات، بمعنی: الصحراء (من اخذ القصد) ای: الطریق السوی (حمدوا الیه طریقه) ای استحسنوه فی سیره

لهذا الطريق المستقيم (و بشروه بانجاه) لان قصد الطريق، يوصل الى الغايه المطلوبه (و من اخذ يمينا و شمالا) بان انحرف عن الجاده، و لعل المراد الافراط و التفريط فى الحق (ذموا اليه الطريق) و قالوا ان طريقك هذا مذموم (و حذروه من الهلكه) اى الهلاك (و كانوا كذلك) اى كاولئك الادله فى الطريق فى الصحارى (مصابيح تلك الظلمات) ظلمات الجهل و الضلال (و ادله تلك الشبهات) الامور التى تشتبه فى ذهن الانسان فلا يدرى ايها الحق و ايها باطل. (و ان للذكر لاهلا اخذوه) اى اخذوا الذكر (من الدنيا بدلا) فلم يشغلوا انفسهم بالدنيا، بل اشغلوها بالذكر (فلم تشغلهم ت

جاره) كالمزارعه و الاصطياد، و المداهنه، و ما اشبه (و لا بيع عنه) اى عن الذكر (يقطعون به) اى بالذكر (ايام الحياه) اى يسيرون مده عمرهم و هم ذاكرون لله سبحانه (و يهتفون بالزواجر) جمع زاجره، و هى المواعظ المخوفه التى تزجر الانسان عن المعاصى (عن محارم الله فى اسماع الغافلين) الذين غفلوا عن الاخره، و هتف بمعنى صاح. (و يامرون) الناس (بالقسط) اى العدل (و ياتمرون به) اى: انهم يعملون بالقسط (و ينهمون عن المنكر): المحرمات و القبائح (و يتناهون عنه) اى انهم الا ياتون بالمنكر (فكانما قطعوا الدنيا الى الاخره) اى وصلوا الى الاخره و تمت دنياهم (و هم فيها) اى و الحال انهم فى الدنيا (فشاهدوا ما وراء ذلك) الذى هم فيه من الدنيا. (فكانما اطلعوا غيوب اهل البرزخ) اى غيب احوالهم (فى طول الاقامه فيه) اى فى حالكون اهل البرزخ مقيمين فيه طويلا، فان طول الاقامه يوجب الضجر و السامه علاوه على سائر اقسام العذاب (و حققت القيامه عليهم) اى على هولاء الادلاء المرشدين (عداتها) جمع عده، بمعنى: الوعد (فكشفوا غطاء ذلك) فان الاخره كالمغطات بغطاء، و لذا لا يعلم بتفاصيلها و خصوصيتها اهل الدنيا (لاهل الدنيا) اذيبينون تفاصيلها (حتى كانهم يرون ما لا يرى

الناس) من الاخره. (و يسمعون) من اقوال اهل البرزخ و القيامه و الجنه و النار (ما لا يسمعون) اى لا يسمع الناس (فلو مثلتهم لعقلك) اى مثلت اولئك الادله المرشدين، بان تفكرت احوالهم- و هم فى الدنيا- (فى مقاومهم المحموده) جمع مقام (و مجالسهم المشهوده) التى يشهدونها اى يحضرونها لاجل الطاعه و العباده (و قد نشروا دواوين اعمالهم) جمع ديوان، و هو الصحيفه التى كتبت فيها الحسنات و السيئات، و هذا كنايه عن تفكرهم فيما عملو من خير و شر فى ماضى احوالهم، عند وقايتهم لانفسهم فان الصالحين يراقبون انفسهم (و فرغوا) عن كل عمل (لمحاسبه انفسهم عن كل انفسهم عن كل صغيره و كبيره امروا بها) بان ارادوا الاطلاع على خصوصيات اعمالهم كبيرها و صغيرها. (فقصروا عنها) اى عن الاتيان بتلك الاشياء التى امروا بها (او نهوا عنها ففرطوا فيها) بان اتوها خلافا للنهى- و انما ذكر عليه‌السلام هذين فقط، لان الصالحين اذا ارادوا التفكر فى اعمالهم، و محاسبه انفسهم تذكروا المعاصى فقط لانها هى محط نظرهم (و حملوا ثقل اوزارهم ظهورهم) اى نسبوا الوزر و العصيان الى انفسهم، لا-كعامه الناس الذين لا يعترفون بالعصيان، و اذا اعترفوا بها عللوا ذلك بعلل غير انفسهم حتى يبرئوا س

احتهم. (فضعفوا عن الاستقلال بها) اى علموا بانهم لا يتمكنون من حمل هذه الاوزار، لانها توجب العذاب الذى لا يطاق (فنشجوا) نشج الباكى اذا غص بالبكاء فى حلقه من شده تالمه النفسى (نشيجا و تجاوبوا نحيبا) النحيب اشد البكاء، اى اجاب بعضهم بعضا فى البكاء، كما يفعل اهل المصيبه، و هكذا كان عباد الله سابقا، يجتمعون كل اسبوع مره او ما اشبه، ثم يتذكرون و يذاكرون احوال الاخره، و ما سلف منهم من المعاصى و الذنوب فيبكون و يعلو نشيجهم و نحيبهم (يعجون) العجيج: الصياح (الى ربهم من مقاوم) جمع مقام (ندم و اعترف) باخطايا (لرايت) جواب فلو مثلتهم (اعلام هدى) جمع علم بمعنى اللواء، او الجبل. (و مصابيح دجى) اى الظلمه، فكما ينير المصباح للهدايه الى الطريق، كذلك ينيرون هولاء لهدايه الناس الى الحق فى ليالى الجهل و الضلال (قد حفت بهم الملائكه) اى احاطت بهم، كما قال سبحانه: الذين قالوا ربنا الله ثم استقاموا تتنزل عليهم الملائكه. (و تنزلت عليهم السكينه) اى حاله هدوء و اطمينان و سكون توجب استقرارهم و عدم تزلزلهم فى الحق، او فى كل امر (و فتحت لهم ابواب السماء) المراد ان ادعيتهم ترفع الى الله سبحانه، و تنزل الرحمه عليهم (و اعدت لهم مقاعد الكرامات

) اى فى الجنه، و مقاعد جمع مقعد، محل القعود و الجلوس (فى مقام الطلع الله عليهم) اى انزل عليهم و فضله (فرضى سعيهم) الذى

عملوه لاجله سبحانه. (و حمد مقامهم) ای مدحه و اجزل ثوابهم لاجل ذلک (و یتنسمون) ای ینتظرون، و تنسم النسیم ای تشممه بانفه (بدعائه) ای بدعائهم له تعالی (روح التجاوز) عن سیئاتهم (رهائن فاقه) ای احتیاج (الی فضله) فکانه فی رهن الفضل فکت رقابهم کما یفلک الرهن اذا جاء المال. (و اساری ذله لعظمته) ای انهم اسری لعظمته تعالی، فقد اسرتهم العظمه فیتبعونه تعلی، اتباع الاسیر لمن آسره (جرح طول الاسی) ای: الحزن (قلوبهم) و المراد بالجرح الخشوع و الخضوع و الانکسار. (و طول البکاء) من خشیته سبحانه (عیونهم) فاعینهم مجروحه الاجفان (لکل باب رغبه الی الله ید قارعه) ای یقرعون جمیع ابواب رحمته باب الخوف، و باب الرجاء، و باب الشکر، و باب الذکر، و هکذا، و المعنی: انهم یقبلون علیه سبحانه، بمختلف انحاء الاقبال و الرجاء (سیالون من لا تضیق لدیه المنادح) جمع مندوحه، و الاصل فیها المتسع من الارض، و المراد انه لا تضیق لدیه الاعطیات (و لا یخیب علیه الراغبون) فمن رغب فضله لا یخیب، بل یرجع بما رغب و اراد (فحاسب) ایها الانسان (نفسک

لنفسک) ای لنجات نفسک (فان غیرها) ای غیر نفسک (من الانفس لها حسیب غیرک) فلا تشغل نفسک بحساب غیرک.

خطبه ۲۱۴

[صفحه ۳۷۳]

قاله عند تلاوته (یا ایها الانسان ما غرک بربک الکریم)؟: (ادحض مسئول حجه) دحض بمعنی باطل، یعنی ان الانسان حجته امام حجه الله سبحانه باطله تافهه لا قیمه لها، و هذا الکلام بمناسبه قوله سبحانه: ما غرک یعنی انه لا حجه له عند احتجاج الله سبحانه علیه بانه لم فعل المحرمات؟ (و اقطع مغتر) ای مغرور و معناه المخدوع (معذره) اذ لا عذر له امام حجته سبحانه (لقد ابرح) ای اعجب (جهاله) ای من جهه جهله (بنفسه) فاعجبته نفسه، اذ لم یعلم واقعها و حقیقتها. (یا ایها الانسان ما جراک علی ذنبک) استفهام توبیخی، ای ما الذی صار سببا لجراتک حتی تعصی الله سبحانه (ما غرک بربک) ای ما الذی خدعک حتی عصیت ربک (و ما آنسک بهلکه نفسک) ای ما اکثر انسک بان تهلک نفسک بسبب الاثام و المعاصی. (اما من دائک بلول)؟ ای شفاء من بل مرضه اذا زال (ام لیس من نومتک) ای غفلتک (یقظه) و انتباه؟ (اما ترحم من نفسک ما ترحم من غیرک)؟ فالانسان یرحم غیره اذا راه فی مشکله توجب له عاقبه سیئه فکیف لا رحم نفسه، و هی معرضه لسخط الله و انتقامه (فربما تری الضاحی لحر الشمس) الضاحی البارز الظاهر للشمس (فتظله) لئلا توذیه الشمس. (او تری المبتلی بالم یمض جسده) ای یبالغ فی ن

هک جسده و ضعفه (فتبکی رحمه له) و حزنا لما اصابه (فما صبرک علی دائک) ای مرضک؟ الذی هو الانحراف فی النفس و فی العمل، و هذه صیغه تعجب (و جلدک) من التجلد بمعنی التصبر (علی مصابک)؟ ای مصیبتک التی هی الزیغ عن سبیل الرشاد الموجب لهلاک الانسان فی الاخره. (و) ما (عزاک) ای سلاک (عن البکاء علی نفسک و هی اعز الانفس علیک)؟ فغفلت عنها، و عما یراد بها من العذاب و الاهوال فی الاخره فلم تبک خوفا (و کیف لا یوقظک) عن نومه الغافلین (خوف بیات نقمه) ای تبیت بنقمه من الله توجب زوال نعمتک. (و قد تورطت بمعاصیه) التورط الوقوع فی المحذور (مدارج سطواته) جمع مدرج، بمعنی المحل الذی یدرج الیه الانسان درجه، درجه، و الباء فی (بمعاصیه) للسببیه، ای وقعت بسبب معاصی الله سبحانه، فی مدارج عقوباته، فان السطوه بمعنی الهجمه للاخذ و النکال (فقداو من داء الفتره) ای الفتور عن اطاعه الله سبحانه (فی قلبک) فان مبعث الفتور فی الجسد القلب (بعزیمه) ای عزم واضح موجب للعمل (و من کری الغفله) الکری النوم، فان الغافل کالنائم (فی ناظرک بیقظه) ای انتباه من الغفله (و کن لله مطیعا) فی اوامره و نواهیه (و بذکره انسا) ای تانس بذکره، و لا تضجرو لا تسام و لا تستوحش. (و ت

مثل فی حال تولیک عنه) ای اعراضک عنه تعالی (اقباله علیک) فان الله سبحانه ناظر الی اعمال عبده دائما، فهو دائم الاقبال، و کیف یعرض الانسان عن ملک عظیم مقبل علیه بیده کل رحمه و نقمه؟ (یدعوک الی عفوه) بان تفعل ما یوجب عفوه من التوبه و الانابه (و یتغمدک) ای یغمرک (بفضله) و نعمته. (و انت متول عنه الی اغیره) ای صارف بقلبک الی لذائذ الدنیا و شهواتها (فتعالی) ای ارتفع

سبحانه (من قوی ما اکرمه) صنیعه التعجب، ای انه قوی کریم فی غایه الکرم بینما ان الاغنیاء فی العاده لاـ یکرمون، لاـنهم یرون انفسهم فی غنی عن مصانعه الناس بکرم و احسان، لانهم اقویاء (و تواضعت) ای انت وضیع (من ضعیف ما اجرئک علی معصیته) مع ان العاده تقتضی عدم جرئه الضعیف علی العصیان. (و انت فی کنف) ای طرف (ستره مقیم) فقد ستر علیک و لم یبد معایبک امام الناس (و فی سعه فضله متقلب) ای متحرک، نهار تستضیء به، و لیل تسکن فیه و اثاث و ریاش تتنعم بها و ماکل و مشارب تتلذذ بها و هکذا (فلم یمنع) سبحانه (عنک فضله) بسبب عصیانه (و لم یهتک عنک ستره) بما اقترفت من الاثام. (بل لم تخل من لطفه مطرف عین) ای مقدار طرفه عین، و هی اللحظه التی یتحرک فیها الجفن (فی نعمه یحدثها لک) فان ن

عمه حرکه اجهزه البدن المستمره و التنفس، و نقاء الهواء، و ما اشبه ذلک، ترد علی الانسان، فی کل لحظه لحظه (او سیئه یسترها علیک) فان الستر مستمر، و انکانت السیئه سابقه (او بلیه) ای بلاء (یصرفها عنک) اذ الانسان معرض للاخطار و البلایا کل آن. (فما ظنک به لو اطعته)؟ فان من یحسن علی العاصی کیف بعمل مع المطیع؟. نعم قد ورد فی الحدیث القدسی: عبدی اطعنی تکن مثلی، اقول للشیء کن فیکون و تقول للشیء کن فیکون (و ایم الله) حلف بالله و سبحانه فان کلمه (ایم) و فیها لغات للحلف (لو ان هذه الصفه) ای صفه عصیانک له و احسانه لک (کانت فی متفقین فی القوه) فکان هناک نفران یتفقان فی القوه (متوازیین فی القدره) بان کانت قدره احدهما بقدر قدره الاخر، ثم کان احدهما یحسن الی الاخر، و الاخر یسیء الیه. (لکنت اول حاکم علی نفسک بذمیم الاخلاق) اذ کنت تسیء الی من احسن الیک، و ذمیم فعیل بمعنی المفعول ای بالاخلاق المذمومه (و مساوی الاعمال) ای الاعمال السیئه، فکیف اذا کان احدهما اله عظیم و الاخر عبد ذلیل..؟. (و حقا اقول) ای اقول حقا- و هو مفعول مطلق (ما الدنیا غرتک) ای ان الدنیا لم تسبب غرورک، حتی اجترئت علی المعاصی، اذ الدنیا ارتک الاعتبار و الموعظ

ه. (و لکن) انت (بها) ای بالدنیا (اغتررت) فاللوم علیک لاـ علیها، اذ انک غفلت عما تری فی الدنیا من مصائبها و احزانها (و لقد کاشفتک الغطات) ای اظهرت لک الموعظات التی تقع فی الدنیا حقیقه الدنیا لکنک لم تهتم بها (و آذنتک) ای اعلمتک الدنیا (علی سواء) ای علی عدل فی الاعلام فلم تنحیء شیئا (و لهی) ای الدنیا، و اللام للتاکید (بما تعدک من نزول البلاء بجسمک) اذ الانسان معرض للبلایا و الامراض (و النقص فی قوتک) بالشیب و الهرم (اصدق و اوفی من ان تکذبک) بان تعدک بالقوه الدائمه و الصحه المستمره، ثم لا تفیء. (او تغرک) ای تخدعک (و لرب ناصح لها) ای للدنیا، و المراد لاهل الدنیا- بعلاقه الحال و المحل- نحو و اسئل القریه (عندک متهم) کما کان الناس یتهمون الانبیاء و الائمه فلا یقبلون اقوالهم. (و) لرب (صادق من خبرها) لک بانها دار زوال و بلاء عندک (مکذب) لا تصدقه، کما هو شان الجهله، لا یصفون الی کلام الصلحاء و المرشدین (و لئن تعرفتها) ای طلبت معرفه الدنیا علی حقیقتها (فی الدیار الخاویه) ای: الساقطه، التی فنی اهلها، و سقطت ابنیتها. (و الربوع الخالیه) عن الاهل و الربع المنزل (لتجدنها من حسن تذکیرک) ای تذکیر الدنیا لک، بسبب بیان احوال ا

لسابقین فیها الذین فنوا، و بقیت دیارهم خالیه خاویه (و بلاغ موعظتک) ای وعظها لک وعظا بالغا (بمحله الشفیق علیک) ای تکون الدنیا بهذه الموعظه بمنزله الناصح المشفق، و الاشفاق الخوف و یقال للصدیق شفیق، لانه یخاف ان یقع صدیقه فی محذور. (و الشحیح) ای البخیل (بک) لا یرید ان یسلمک بید الحوادث، و لا یرید ان یخدعک و یغرک (و لنعم) ای الدنیا (دار من لم یرض بها دارا) بان جعلها معبرا، و انما کانت حسنه، لانها مزرعه الاخره (و محل من لم یوطنها محلا) بان لم یتخذها وطنا لنفسه (و ان اسعداء بالدنیا غدا) ای الذی سعد بسبب الدنیا، و هو فی الاخره (هم الهاربون منها) ای من الدنیا (الیوم) لانهم تزودوا منها، یبدون ان یتلوثوا بها. (اذا رجفت الراجفه) الراجفه هی النفخه التی ترجف و تزلزل الارض، حین النشور (و حقت) ای ثبتت و قامت (بجلائلها القیامه) ای قامت القیامه مع عظائمها و اهوالها (و لحق بکل منسک اهله) ای عباده، قال سبحانه: و لکل جعلنا منسکا هم ناسکوه (و بکل معبود عبدته) فالمشرکون یلحقون بالاصنام، و عباد النار یلحقون بها، و عباد البقر یلحقون به، و هکذا (و بکل مطاع) من اهل الصلاح او الجور (اهل طاعته) ای اتباعه. (فلم یجز فی عدله و قسطه) الضمی

ر لله سبحانه (یومئذ) ای یوم القیامه (خرق بصر فی الهواء) فکان الهواء شیء واحد، اذا نظر الانسان الی مافوق خرق نظره ذلک شیء (و لا همس قدم فی الارض) کان للقدم صوت خفیا اذا وضعت علی الارض، حاصل ذلک من الاصطکاک و الاصطدام (الا بحقه) ای کل صغیر- فکیف بالکبیر- یجازی فی یوم القیامه بالحق. (فکم حجه یوم ذاک داحضه) ای باطله، و هی الحجج و الاعذار التی یقدما اهل المعاصی (و علائق عذر) ما یتعلق به الانسان العاصی لیجعله عذرالنفسه (منقعه) اذ لا تقل تلک الاعذار (فتحر) من التحری، بمعنی الطلب (من امرک) ای اطلب امرا (ما یقوم به عذرک) فاذا اردت ان تعمل عملا، فاطلب وجه رضاه سبحانه فیه، حتی یکون لک عذر هناک. (و تثبت به حجتک) بان تکون لک حجه و مفرا عما اتیت به من الاعمال (و خذ ما یبقی لک) من الدنیا، کالخیرات و الصدقات و الاعمال الصالحه (مما لا تبقی له) فان الانسان لا یبق للدنیا، و لا یبق لعمره و صحته و ماله و نشاطه و ما اشبه. (و تیسر) ای تاهب (لسفرک) الی الاخره (و شم) ای المح و انظر (برق النجاه) ای انتظره لتستغله فتسیر فی ضوئه (و ارحل مطایا التشمیر) مطایا جمع مطیه، و هی المرکوب، یقال رحل المطیه اذا وضع علیها الرحل، و التشمیر الحسر
عن الید و الرجل استعداد للعمل، و المرد به السفر الی الاخره.

خطبه ۲۱۵

[صفحه ۳۸۰]

فی ابتعاده عن الظلم، و قصه عقیل علیه‌السلام، و قصه اخری (و لله لئن ابیت) ای اکون لیلا الی الصباح (علی حسک السعدان) الحسک: الشوک، و السعدان: نبت ترعاه الابل له شوک شدید تشبه حلمه الثدی، (مسهدا) ای مسهرا، لا انام من سهده اذا اسهره (و اجر فی الاغلال) جمع غل، ما یوضع فی عنق المجرم و یده و رجله (مصفدا) ای مقیدا (احب الی من ان القی الله و رسوله یوم القیامه ظالما لبعض العباد) ملاقات الله کنایه عن ملاقات جزائه و حسابه. (و غاصبا لشیء من الحطام) حطام الدنیا متاعها تشبیه بما یحطم- ای یکسر- من النبت الیابس الذی لا قیمه له (و کیف اظلم احد النفس یسرع الی البلی قفولها)؟ القفول الرجوع، و البلی القناء، فان نفس الانسان یرجع الی الفناء کما کان فانیا قبل وجوده، و المراد من (نفس) نفسه الزاکیه، و المعنی: لماذا یظلم الانسان احدا، لمنفعه نفسه الفانیه، فانها سواء انتفعت ام لا تفنی و لا تبقی للدنیا، حتی یقول الشخص ان فائده الظلم تبقی له. (و یطول فی الثری) ای التراب (حلولها) و بقائها (و الله لقد رایت عقیلا) یرید علیه‌السلام اخاه عقیل بن ابی‌طالب علیه‌السلام (و قد املق) ای افتقر، و ذلک لانه علیه‌السلام کان کریما، فبذل ا
موالا کثیره حتی رکبته مائه الف من الدیون، و ذلک سبب سوء حاله و حال عائلته، و هذا هو السبب فی عدم عطاء الامام دینه- مع ان بیت المال لابد و ان یقوم بدیون المدیونین- فان ذلک الدین لشئونه لا الدین لبذله الذی لا یعرف الوسط. و منه ظهر کیف وجد هذا الفقر فی الدوله الاسلامیه مع انه لا یوجد فقیر واحد فی بلاد الاسلام، لم قرر الاسلام من المناهج لرفع الفقر، و لذا قال الامام علیه‌السلام فی کلام له: (لعل هناک بالحجاز او الیمامه من لا عهد بالشبع و لا طمع له فی القرص) و تعجب الامام من وجود فقیر فی الکوفه حتی وقف سائلا: ما هذا؟ کما فی کتاب الوسائل. (حتی استماحنی) ای استعطانی (من برکم) ای حنطتکم، و المراد حنطه بیت المال (صاعا) الصاع ثلاثه امداد، و هو اقل من ثلاث کیلوات (و رایت صبیانه شعث الشعور) شعث جمع اشعث و هو الشعر المتلبد بالوسخ (غبر الالوان) جمع اغبر، و هو متغیر اللون بسبب غبار او شحوب (من فقرهم) فان الفقیر یشحب لونه، و یغبر لعدم اعتنائه بنظافه جسمه، من شده الفقر (کانما سودت وجوههم بالعظلم) هو سواد یصبغ به. (و عاودنی) عقیل علیه‌السلام فی طلبه (موکدا) استعطائه (و کرر علی القول) فی طلب العطاء الزائد (مرددا) یردد و یکرر الط
لب (فاصغیت الیه سمعی) ای استمعت الی کلامه (فظن انی ابیعه دینی) بانجاز رغبته خلافا لامر الدین (و اتبع قیاده) ما یقاد به کالزمام، ای اتبعه فیما یقول (مفارقا طریقی) الدینیه (فاحمیت له حدیده) ای جعلتها فی النار حتی صارت حاره. (ثم ادنیتها من

جسمه) ای قربت الحدیده الحاره من جسم عقیل علیه‌السلام (لیعتبر بها) ای یتعظ و یعرف الم العذاب (فضج) عقیل (ضجیج ذی دنف) ای ذی مرض (من المها) تالم جسمه بالحدیده (و کاد ان یحترق من میسمها) المیسم المکوات، التی تکوی بها اجسام الحیوانات او ما اشبه و انما قال علیه‌السلام کاد، لان الحدیده لم تتصل بجسم عقیل، و انما اقتربت منه فحس بلفحها. (فقلت له ثکلتک الثواکل یا عقیل) الثکل فقدان الحبیب، و الاکثر ان یستعمل فی فقدان الولد، و هذه الجمله دعاء علی الانسان بالموت، حتی تفقده امه و نساء اقاربه، فان الثواکل جمع ثاکله (اتئن) من الانین، بمعنی: الصوت الذی یخرجه المریض من فمه من شده المرض (من حدیده احماها انسانها للعبه) فان العمل لم یکن جدا، اذ لم یرد الامام علیه‌السلام ان یکویه، بل اراد ان یقرب من جسمه و اضافه الانسان الی الحدیده، لادنی مناسبه. (و تجرنی الی نار سجرها) ای اوقدها (جبارها) ای الله

سبحانه الجابر القاهر للاشیاء حسب ارادته (لغضبه) فان من لا یتحمل الم قرب حدیده محمات ینبغی له ان لا یرید بغیره الوصول الی النار (اتئن من الاذی) الاذیه القلیله (و لا ائن من لظی) ای نار جهنم، و الاستفهام للانکار فی الوضعین: ثم انتقل الامام الی قصه اخری تفید ما افادتها القصه الاولی، من انه علیه‌السلام یتحرج عن الظلم و لو کان قلیلا، و هی ان اشعث بن قیس کان من المنافقین، و اراد ان یصانع الامام بشیء حتی یستمیل قلبه علیه‌السلام، و یکون بذلک محفوظا لدیه فینال بذلک مالا او جاها کما هی عاده الاشراف مع الحکام. (و اعجب من ذلک) ای من استعطاف عقیل علیه‌السلام، و انما کان اعجب لان عقیل کان فی مطلبه شفعاء فقره و قرابته وحقه فی بیت المال، دون هذا الانسان الذی اهدی الهدیه التی اراد بها التوصل الی نیل جاه او مال حرام. (طارق) الطارق هو الاتی لیلا، و یستعمل فی کل من یطرق باب الانسان بمکروه (طرقنا بملفوفه) ای مع ملفوفه، و هی نوع من الحلاوی، کانها تلف بعد الطبخ (فی وعائها) ای فی ظرفها (و) ب(معجونه) عجنت من السکر و الدقیق و ما اشبه (شنئتها) ای کرهتها (کانما عجنت بریق حیه) ای: بلعابها المسموم (او قیئها) الذی اشد کراهه للانسان. (فقلت

: اصله) للرحم هذه (ام زکاه) فان ثمن الزکاه یجوز ان یشتری به الحاجه للفقیر (ام صدقه) مستحبه (فذلک محرم علینا اهل البیت) فقد حرم الله سبحانه علی الرسول و آله الائمه و الصدیقه الطاهره علیهم‌الصلاه و السلام الزکاه و الصدقه المستحبه و الواجبه. اما غیرهم من الساده فالمحرم علیهم الصدقه الواجبه، اما المستحبه فلا تحرم علیهم، و احتمل جماعه من الفقهاء ان حرمه الصدقه المستحبه جاریه حتی بالنسبه الی اقرباء الرسول الاقربین، غیر الائمه علیهم‌السلام، و لذا کانت ام‌کلثوم تاخذ الجوز و التمر من افواه ایتام الامام الحسین علیه‌السلام و تقذفها ...، اهل الکوفه بان الصدقه محرمه علیهم. ثم ان الامام علیه‌السلام لم یذکر حکم الصله لوضوح ان الطارق لم یقصدها اذ لم تکن قرابه بین الامام و بین الاشعث، و لفظه (ذلک) تعود الی کل من (الزکاه) و (الصدقه). و لم یذکر الامام الهدیه، لان الهدیه انکانت لاجرائه الحق فلا یجوز ان یاخذ الانسان ثمن ااجراء الحق، و انکانت لان یعمل بالباطل فحرمه ذلک اکثر، و لذا استغرب الامام علیه‌السلام لما قال الشخص انه هذیه (فقال) الطارق (لا ذا) ای الصدقه (و لا ذاک) ای الزکاه (و لکنها هدیه) اهدیت الیک (فقلت هبلتک الهبول) هی

المرئه لا تعیش لها ولد، و هبلتک بمعنی: ثکلتک، و هذا دعاء علیه بالموت، حتی تثکل علیه امه (اعن دین الله اتیتنی لتخدعنی)؟ بان الین الک بواسطه هذه الهدیه، فامیل علیک سواء وافق الحق ام الباطل. (امختبط انت) هو الذی خلط عقله، فهو نصف مجنون (ام ذو جنه) هو المجنون الصرف، الذی ستر علی عقله (ام تهجر) ای تهذوا بما لا معنی له، فان الانسان العاقل الشاعر لا یقصد خداع الامام، بعد معرفته له بمثل الهدیه و نحوها، و قد رفض الامام علیه‌السلام فی قضیه الشوری الخلافه الطویله العریضه، لمجرد ان لایقول (و سیره الشیخین). لا ـ یقال فکیف کان الرسول صلی الله علیه و آله و سلم یقبل الهدایه؟ اذ الجواب واضح، فانه فرق بین المهدین للهدایا، اذ قد یکون المهدی یرید بذلک رضاه سبحانه و محبته للمهدی له، و من هذا القبیل کانت الهدایا التی یقبلها الرسول صلی الله علیه و آله و سلم، و قد یکون یرید بذلک استماله الحاکم لیحکم له بالباطل، و هذا هو الذی قصده الامام علیه‌السلام. (و الله لو اعطیت الاقالیم السبعه) جمع اقلیم، و هو القطعه المعینه من قبل علماء الفلک فی الارض، فانهم قسموا الربع الشمال من خط الاستواء

الی سبعه اقسام معظم المعموره فیها، و مراد الامام علیه
السلام اعطیت المعموره کلها (بما تحت افلاکها) ای عطیتها من السماء الی الارض (علی ان اعصی الله فی نمله اسلبها جلب شعیره) ای قشرتها (ما فعلته) ذلک الظلم علی قلته و لو کان الثمن بتلک الکثره و العظمه فکیف اظلم- کما یرید الاشعث- فی مقابل ملفوفه حلواء..؟ (و ان دنیاکم عندی لاهون من ورقه) من اوراق الشجره (فی فم جراده تقضمها) تکسرها باسنانها، فکیف اظلم احدا لهذه الدنیا؟ (ما لعلی و لنعیم یفنی)؟ ای لا حاجه لی بنعیم الدنیا الفانیه (و لذه لا تبقی) من لذائذ الدنیا (نعوذ بالله) ای نستجیر به ان یحفظنا (من سبات العقل) ای نومه الموجب لان یرجح الانسان شهواته علی مقتضیات عقله (و قبح الزلل) ای السقوط فی الخطاء الذی هو قبیح (و به نستعین) حتی یعیننا علی انفسنا کی لا نظلم و لا نعصی.

خطبه ۲۱۶

[صفحه ۳۸۶]

یلتجیء الی الله ان یغنیه (اللهم صن وجهی بالیسار) صیانه الوجه حفظه من التعرض للسئوال، و نسبه الصیانه الی الوجه لانه الموضوع الذی یواجه الانسان به الباذل فیوجب خجله و نحوه، و الیسار الغنی (و لا- تبذل جاهی بالاقتار) الاقتار: الفقر، و بذل الجاه اسقاط المنزله من القلوب، فان الفقیر تسقط منزلته، لان الناس یفرون منه و لا یحترمونه (فاسترزق) ای اطلب الرزق من (طالبی رزقک) ای الذین یطلبون الرزق منک، فلا داعی الی تطویل الطریق، و اعطاء غیرک لی ما انت قادر علیه. (و استعطف شرار خلقلک) ای اطلب عطفهم و منحهم (و ابتلی بحمد من اعطانی) دون حمدک (و افتتن) ای ابتلی و امتحن (بذم من منعنی) و ذلک لیس مما ینبغی ان یذم الانسان شخصا منعه لمجرد انه منعه (و انت من وراء ذلک کله) اعطاء المعطی و لمنع المانع (ولی الاعطاء و المنع) فانه سبحانه لم یقدر لی و لذا منعت او تفضل علی بعطف المعطی، فاعطیت، فاذا کان الامر بیدک یا رب، فاسئلک ان توصل الرزق الی مستقیما بدون واسطه (انک علی کل شیء قدیر) فتقدر علی الایصال و صون وجهی بالیسار.

خطبه ۲۱۷

[صفحه ۳۸۸]

فی التنفیر من الدنیا، و التزهید فیها (دار بالبلاء محفوفه) ففی جوانبها کلها بلایا و اسقام (و بالغدر) ای: الخدعه (معروفه) یغدر بذی الجاه و ذی المال، و ذی السلطان فینزلهم عن رتبهم، و یجعل غیرهم مکانهم (لا تدوم احوالها) علی حاله واحده، بل تتقلب من حال الی حال (و لا- یسلم نزالها) جمع نازل، ای النازلون فیها، بل ترمیهم بمختلف اصناف البلاء و المحن، فللانسان فیها (احوال مختلفه) من غنی و فقر و صحه و مرض و شباب و هرم و هکذا. (و تارات) جمع تاره، بمعنی مره، (متصرفه) ای مختلفه فمره هکذا، و مره هکذا (العیش فیها مذموم) اذ عیشها منغص بالکدورات، و اذا یذمه کل انسان (و الامان فیها معدوم) اذ لا امان لاحد، بل کل انسان فیها معرض للفناء و صنوف البلاء (و انما اهلها فیها اغراض مستهدفه) ای کالغرض الذی یرمی و یجعل هدفا للنبال، یاتیهم مختلف سهام البلاء (ترمیهم) الدنیا (بسهامها) المراد بها الامراض و المحن و الشدائد (و تفنیهم بحمامها) الحمام: الموت. (و اعلموا عباد الله، انکم و ما انتم فیه من هذه الدنیا) ای شملکم فی حال کونکم فی الدنیا (علی سبیل من قد مضی قبلکم) من اهل الدنیا الذین تمتعوا بالدنیا ثم فنوا (ممن کان اطول منکم ا
عمارا) فان الاعمار فی بعض الامم کانت اطول من اعمارنا، لشده بنیتهم و صلابه عظامهم (و اعمر دیارا) ای ان دیارهم کانت اکثر عماره کالسباء و نحوها. (و ابعد آثارا) فان آثارهم کانت تبقی بعدهم کثیرا، بخلاف آثارکم التی لا تبقی الا قلیلا، و لذا بقیت بقایا طاق کسری، و قلعه بعلبک، و ما اشبههما (اصبحت اصواتهم هامده) ای ساکنه، فلا یتکلمون (و ریاحهم راکده) ای ساکنه، و رکود

الریح کنایه عن انقطاع العمل و بطلان الحرکه (و اجسادهم بالیه) ای فانیه مندرسه من البلی بمعنی الاندراس. (و دیارهم خالیه) عن اهلها فقد فنی اهلها و بقیت الدیار (و آثارهم عافیه) ای ذاهبه مندرسه (فاستبدلوا بالقصور المشیده) ای المبنیه بناء محکما (و النمارق) جمع نمرقه، و هی الوساده (الممهده) التی صفطت لا تکائهم علیها (الصخور و الاحجار المسنده) التی یستندون فی القبور الیها (و القبور اللاطئه) ای اللاصقه بالارض، من لطاء بالارض بمعنی لصق (الملحده) من الحد القبر اذا جعل له لحدا، و هو الشق فی جانبه (التی قد بنی بالخراب فنائها) الفناء الساحه للدار ما اشبه، کان تلک القبور منازل لها فناء، و فنائها خراب و عدم. (و شید بالتراب بنائها) اذ تملاء القبور بالتراب (فمحلها) ای محل

تلک القبور (مقترب) قریب من الناس، فان المقابر فی قرب المدن (و ساکنها مغترب) غریب اذ لا انس له باهل الدنیا (بین اهل محله موحشین) فان الاموات لا تزاور بینهم و لا انس، و لذا فهم اهل محله واحده، و لکنهم تغمرهم الوحشه و الانفراد. (و اهل فراغ) اذ لا عمل لهم (متشاغلین) ای مشغولین بثواب اعمالهم او عقابها (لا یستانسون بالاوطان) التی ترکوها فی دار الدنیا (و لا یتواصلون) یصل بعضهم بعضا (تواصل الجیران) اذ همدت اجسامهم و خوت اجسادهم (علی ما بینهم من قرب الجوار) ای مع ان بعضهم قریب من البعض (و دنوا الدار) ای قربها، فان قبورهم متقاربه، (و کیف یکون بینهم تزاور) زیاره بعضهم لبعض. (و قد طحنهم بکلکله البلی) البلی: الفناء، و کلکل: الصدر، کان الفناء القی علیهم صدره، فصار سببا لتحطمهم، کما تحطم الحنطه و نحوها بالرحی (و اکلتهم الجنادل) جمع جندل، بمعنی: الحجاره (و الثری) ای التراب، فان الانسان یتحول الی التراب فکان التراب اکله. (و کان قد صرتم) ایها السامعون (الی ما صاروا الیه) من الفناء (و ارتهنکم ذلک المضجع) کما یحبس الرهن فی ید المرتهن و المضجع محل الاضطجاع و النوم، یعنی القبر (و ضمکم ذلک المستودع) ای حواکم القبر الذی هو محل ودیع

ه اجسادکم (فکیف بکم لو تناهت بکم الامور) تناهی به الامر، ای وصل الی غایته، و المراد انتهاء الامور التی فی البرزخ و القبر، لتاتی نوبه القیامه و اهوالها. (و بعثرت القبور) ای قبلت ثراها و اخرجت الاموات منها (هناک تبلو) ای تخبر من قبله سبحانه (کل نفس ما اسلفت) فی دار الدنیا و المراد الاخبار للجزاء، کما یقرء جرم المجرم لیعاقب، و احسان المحسن لتعطی الجائزه (و ردوا الی الله) ای الی جزائه و حسابه (مولاهم الحق) فانه سبحانه ربهم لا غیره (و ضل عنهم) ای عن عبده الاصنام (ما کانوا یفترون) اذ یجعلونها شرکاء له سبحانه.

خطبه ۲۱۸

[صفحه ۳۹۲]

(اللهم انک انس الانسین لاولیائک) فاولیاء الله سبحانه اشد انسا بالله من انسهم بکل احد، و الانس بالله عباره عن اراده العزله و المناجات، مما یجد الصالحون فیه لذه و اطمینان (و احضرهم) ای احضر الناس (بالکفایه للمتوکلین علیک) فانک تکفیهم باحسن انواع مما لا یقدر مثلها غیرک، و المتوکل علی الله هو الذی یعمل بامره سبحانه، و یکل امره الیه (تشاهدهم فی سرائرهم) جمع سریره، ای تنظر الی ضمائر الناس الاولیاء و المتوکلین. (و تطلع علیهم فی ضمائرهم) الاطلاع اعم من المشاهده، اذ المشاهد الرویه و الاطلاع شامل للاستماع و نحوه (و تعلم مبلغ بصائرهم) جمع بصیره، بمعنی: المعرفه، ای تعلم مقدار معرفه کل واحد منهم (فاسرارهم لک) یا الهی (مکشوفه) اذ انت مطلع علی باطنهم (و قلوبهم الیک ملهوفه) ای: مضطربه من شده الحب و الاشتیاق (ان اوحشتهم الغربه) بان کانوا فی محل غریبا، یوجب وحشتهم (انسهم ذکرک) فان بالذکر یحصل اطمینان و سکون للنفس یوجب ذهاب الوحشه. (و ان صبت علیهم المصائب لجاوا الی الاستجاره بک) ای یلجئون الیک فی دفع المصائب و المکاره عنهم (علما) منهم (بان ازمه الامور) جمع زمام و هی الاسباب التی تاتی بالنتائج الحسنه او السیئه (بی

دک) المراد تحت ارادتک، و لفظه الید من باب التشبیه (و) ان (مصادرها) ای صدور تلک الامور (عن قضائک) فانک مقضی ما

تشاء. (اللهم ان فههت) ای عییت، فان الفهاهه ضد النصاحه (عن مسئلتی) ای عن کیفیه السئوال (او عمیت عن طلبتی) فلم اتمکن من الوصول الیها (فدلنی علی مصالحی) فی کیفیه الطلب و طریق الوصول (و خذ بقلبی الی مراشدی) مواضع الرشد و الصلاح (فلیس ذلک بنکر) ای منکر- غیر معروف- (من هدایاتک) فکم هدیت الناس الی مصالحهم، و ارشدتهم الی مواضع رشدهم. (و لا یبدع) ای مبتدع جدید (من کفایاتک) التی تکفی بها من تشاء من خلقک (اللهم احملنی علی عفوک) کان العفو مرکب یرکب الانسان علیه فینجو من خطایاه و آثامه (و لا تحملنی علی عدلک) اذ العدل موجب لعدم اعطاء الاجر، فان الانسان ملک له سبحانه، فکل عمل یعمله یکون باستحقاقه تعالی، و مثله لا یوجب الاجر، و قد سبق وجه استغفار المعصومین علیهم‌السلام و طلبهم العفو

خطبه ۲۱۹

[صفحه ۳۹۴]

فی مالک‌الاشتر (ره) بعد موته (لله بلاء فلان) ای لله ما فعل مالک من الخیر، و هذا مدح بان عمله کان لله سبحانه (فقد قوم الاود) ای عدل الاعوجاج فقد کان (ره) للامام بمنزله الامام علیه‌السلام للرسول صلی الله علیه و آله و سلم- کما نصر بذلک الامام علیه‌السلام- (و داوی العمد) ای العله، و مداواتها ازالتها (خلف الفتنه) بان ترکها بعده، و هذا تضجر من بقاء الفتنه، و موت مالک الذی کان یعالج الفتن و ینفذ امر الامام علیه‌السلام فیها، بلا زیاده او نقصان. (و اقام السنه) ای عمل بسنه الرسول صلی الله علیه و آله و سلم، بدون ابتداع فیها (ذهب نقی الثوب) نقاء الثوب کنایه عن عدم تلوثه بالمعاصی و الاثام (قلیل العیب) و انما قال قلیل العیب لا کل احد غیرالمعصوم لابد و ان یکون فیه عیب (اصاب خیرها) لعل الضمیر یعود الی احوال الناس الظاهر من السیاق، و اصابه الخیر کنایه عن نجاحه فی الامتحان، اذ ثبت و استقام. (و سبق شرها) کنایه عن ان شرها لم یلحقه، فکانه فرعنها، کالذی یفر من سبع و لص و ما اشبه (ادی الی الله طاعته) ای اطاعه سبحانه، فکان الطاعه کانت امانه بیده فاداها کامله (و اتقاه بحقه) ای حق التقوی (رحل و ترکهم) ای الناس (فی ... م

تشعبه) فان مالک کان زمام امر اهل الکوفه یثقون به و یجتمعون علی رایه، فلما مات صار لکل رای (لا یهتدی فیها) ای فی تلک الطرق (الظال) اذ لا- یطمئن بما یری من طرق الهدایه. (و لا- یستیقن المهتدی) بان طریقه هدی، هذه عاده الناس، فانهم یتبعون روسائهم دون الامر الاعلی، فاذا فقد الرئیس انفصم حبلهم، و قد قال بعض اهل السنه ان المراد ب(فلان) فی کلام الامام، عمر، و هذا خطا و کیف یجتمع هذا مع تضجره الشدید من عمر فی خطبه الشقشقیه، مع الغض عن سائر الامور التی ثبتت فی التواریخ و السیر.

خطبه ۲۲۰

[صفحه ۳۹۶]

یصف کیفیه بیعتهم له بالخلافه، قال الشریف: (و قد تقدم مثله بالفاظ مختلفه). (و بسطتم یدی) ای مددتموها للبیعه (فکففتها) ای جمعتها فرارا عن بیعتکم (و مددتموها فقبضتها) اما عباره اخری عن الجمله السابقه، او المراد ببسط الید فتح الکف، و المراد بکففتها جمعها، فالجملتان لا فاده معنیین (ثم تداککتم علی) التداک الازدحام (تداک الابل الیهم) ای مثل تزاحم جماعه الابل العطاش، فان هیم جمع هیماء، بمعنی: العطشی، (علی حیاضها) جمع حوض: مجمع الماء (یوم ورودها) ای ورودها الماء للشرب (حتی انقطعت النعل) ای انقطع شسع نعل الامام علیه‌السلام. (و سقطت الرداء) من منکب الامام علیه‌السلام (و وطیء الضعیف) ای: سحق بالاقدام من کان ضعیفا لا یقدر علی المکافحه (و بلغ من سرور الناس ببیعتهم ایای ان ابتهج بها) ای بالبیعه (الصغیر) و الابتهاج الفرح (و هدج) ای مشی مشیه الضعیف (الیها الکبیر) لیوصل نفسه الی الامام فیبایع (و تحامل نحوها العلیل) ای حمل نفسه علی المشی بکل صعوبه لیبلغ البیعه. (و حسرت الیها الکعاب) کعاب وزن السحاب، الجاریه حین یبدو ثدیها للنهود، و هی الکاعبه، و حسرت ای کشفت عن

وجهها لترى جماهير الناس، و هذه من عاده البنات ان يك
شفن عن وجوههن فى الازدحامات و المناسبات، و غض الامام عليه‌السلام من بيان هذه الجمل ان البيعه تمت بمنتهى اختيار الناس، فليس لاحد ان يقول عنها بانها كانت باكراه و اجبار، و هذه عاده الناس يقبلون على الشىء بكل جد و اشتياق، ثم اذا تصادم الحق مع مصالحهم تنفروا.

خطبه ۲۲۱

[صفحه ۳۹۷]

فى فضيله التقوى، و العمل، و الجد (فان تقوى الله مفتاح سداد) فان سداد الانسان انما يكون بالتقوى (و ذخيره معاد) اى هى الباقيه للانسان فى يوم القيامه (و عتق من كل ملكه) الملكه الصفه الحاصله للنفس الثابته فيها، كملكه الجبن او الشجاعه، و البخل، او الكرم و هكذا، و المراد هنا الملكات السيئه، فان الانسان المتقى يتخلص من كل هذه الملكات، حيث يتبع اوامر الاسلام. (و نجاه من كل هلكه) اى هلاكه فى الدنيا و الاخره، فان التقوى تحفظ الانسان عن المهالك- و بالاخص الهالك الاخرويه- (بها) اى بالتقوى (ينجح الطالب) لامر من الامور فان الله يتفضل على اهل التقوى بانجاز امورهم (و ينجو الهارب) من خوف المعاصى و الاثام، فالذى يهرب من الله من خوف معاصيه اذا اتقى ينجو و لا يلحقه الضرر الذى هرب منه (و تنال الرغائب) اى: الاشياء المرغوبه للانسان. (فاعملوا) الان، و انتم فى الدنيا (و العمل يرفع) اى يقبل (و التوبه تنفع) فتوجب محو الذنوب (و الدعاء يسمع) اى يقبله الله سبحانه و السماع حيث هو سبب للقبول، اقيم مقامه بعلاقه السبب و المسبب (و الحال هادئه) اى ساكنه يمكن العمل فيها، فان فى اوقات الاضطراب لا يمكن العمل. (و الاقلام جاريه) اى تج
رى بكتابه الحسنات، و المراد اقلام الكتبه من الملائكه الحافظين للاعمال (و بادروا بالاعمال عمرا ناكسا) اى ذاهبا كان العمر الناكس- و هو اواخر العمر الموجب لنكس الانسان الى حاله الطفوله و الخرافه- يريد اخذ الانسان و العمل يريد استغلاله، فاللازم ان يعمل الانسان قبل ان ياخذه العمر (و مرضا حابسا) اى يحبسكم و يمنعكم من العمل (او موتا خالسا) ياخذكم على فجئه و بغته. (فان الموت هادم لذاتكم) يهدم لذائذكم فى الحياه (و مكدر شهواتكم) تنغصها بالفناء (و مباعد طياكم) جمع (طيه) بالكسر، بمعنى: القصد اى يحول بينكم و بين مقاصدكم فيبعدها عنكم و الموت (زائر غير محبوب) لا يحبه الانسان (و قرن) هو الكفوء فى الشجاعه، الذى يبارز الشخص فى ساحه الحرب (غير مغلوب) لا يتمكن الانسان من غلبته. (و واتر) القاتل و من اشبه من الذين يريقون دم الانسان و يجرحونه (غير مطلوب) فان الانسان لا يتمكن ان يطالب الموت بدم من اماته (قد اعلقتكم حبائله) شبكه الصيد، جمع حباله، و اعلقتكم اى تعلقت بكم (و تكنفتكم) اى احاطتكم (غوائله) جمع غائله، و هى الشدائد و الكوارث. (و اقصدتكم) اقصده اذا رماه بالسهم (معابله) جمع معبله، و هى: النصل الطويل العريض، اى الحديده فى راس
السهم (و عظمت فيكم سطوته) اى اخذه فان الموت اذا اراد اخذ احد لا يمكنه الفرار منه (و تتابعت عليكم عدوته) العدوه العدوان، و تتابع العدوان باعتبار اخذه لاقربائهم و اصدقائهم واحد بعد واحد (و قلت عنكم نبوته) النبوه: ان يخطى فى الضربه فلا يصيب، اى الموت الا يخطىء اذا اراد الاصابه، و لعل لفظه (قلت) باعتبار الاجال المعلقه التى يفلت الانسان منها (فيوشك ان تغشاكم دواجى ظلله) دواجى جمع داجيه، اى المظلمه و ظلل جمع ظله، كالسحابه التى تظل اى يقرب ان يظلكم سحاب الموت المظلم. (و احتدام علله) اى يوشك ان يغشاكم احتدام- اى اشتداد- علل الموت، جمع عله، فان الموت يورث العله (و حنادس غمراته) حنادس جمع حندس، بكسر الحاء، الظلمه الشديده و غمرات جمع غمره، و هى التى تغمر الانسان و تشمله من انواع الشدائد. (و غواشى سكراته) غواشى جمع غاشيه، التى تغشى الانسان و تشمله، و سكرات جمع سكره، الحاله الشديده التى توجب ان لا يشعر الانسان كانه سكران (و اليم ازهاقه) الازهاق الابطال، اى الشديد المولم من الموت الذى يوجب ابطال الانسان (و دجو اطباقه) الدجو الاظلام، و الاطباق

الاشتمال فان الموت یشمل الانسان، و له ظلمه توجب سقوط الحواس و المشاعر عن الادار

ک. (و جشوبه) ای خشونه (مذاقه) ای ذوقه، فان الانسان یذوق الموت بحواسه و ادراکاته، و التاکید بهذه الجمل المتقاربه معنی لترکیز حال الموت فی ذهن الانسان، فان التکرار من افضل وسائل الترکیز (فکان قد اتاکم) الموت (بغته) ای فجئه (فاسکت نجیکم) النجی القوم یتناجون. (و فرق ندیکم) الندی الجماعه یجتمعون للمشاوره (و عفی اثارکم) ای محاها حتی لا اثر لکم بعد (و عطل دیارکم) عن ساکنیها فبقیت خالیه (و بعث) ای اثار (وراثکم) جمع وارث (یقتسمون تراثکم) ای میراثکم (بین حمیم خاص) ای حال انتم فی حال الموت بین صدیق یخصکم (لم ینفع) بکم نفعا فی درء الموت عنکم. (و قریب محزون لم یمنع) الموت عنکم (و اخرشامت) یفرح بموتکم (و لم یجزع) ای لم یحزن حزنا شدیدا (فعلیکم بالجد) فی العمل (و الاجتهاد) فی الطاعه (و التاهب) ای التهی لملاقات الموت (و الاستعداد) بتحصیل التقوی التی تنفع فی الاخره (و التزود) ای اخذ الزاد اللائق بالاخره و هو العمل الصالح (فی منزل الزاد) ای الدنیا. (و لا تغرنکم الدنیا) ای لا تخدعنکم بزخارفها حتی ترکنون الیها (کما غرت من کان قبلکم) من البشر (من الامم الماضیه) الذین انحرفوا عن سنن الانبیاء (و القرون الخالیه) الخالیه ای الماضیه،

و قرون جمع قرن مائه سنه او ما اشبه، و الظاهر انه سمی قرنا، لتقارن اعمار کل جیل فی تلک المده (الذین احتلبوا) ای حلبوا (درتها) ای لبن الدنیا، و المراد لذائذها تشبیها لها بالناقه الحلوبه. (و اصابوا غرتها) ای غفلتها، فکانهم اصابوا ان الدنیا غافله عنهم، لا ترید بهم شرا، و لذا تمتعوا بلذائذها غافلین من انها فاطنه و ستنتقم منهم (و افنوا عدتها) ای ایامها العدیده، کنایه عن بقائهم فیها مده مدیده (و اخلقوا جدتها) ای جعلوا جدیدها- من الشباب و الریاش و الاموال و ما اشبه- قدیما حیث عمروا فیها و تمتعوا بزخارفها (اصبحت مساکنهم اجداثا) جمع جدث، بمعنی: القبر. (و اموالهم میراثا) ارثا لاقربائهم (لا یعرفون من اتاهم) الی مقابرهم، و المراد عدم المعرفه بالابدان، کما کانت العاده ان یعرفوا بحواسها (و لا یحلفون) ای الا یبالون (من بکاهم) لانهم فی شغل عنهم (و لا یجیبون) اجابه باللسان (من دعاهم) کما کانوا فی الدنیا یجیبون، اما المعرفه بالنفس لمن اتی و الاهتمام بالنفس لمن بکا و اجابه النفس لمن دعا فذلک شیء مسلم بالنسبه الی من یوذن لهم هناک. (فاحذروا الدنیا فانها غداره) تغدر بالانسان تظهر شیئا حتی اذا اطمئن الیه اخذه منه علی حین غره (غرار

ه) کثیره التغریر و الخداع (خدوع) کثیره الخدیعه و المکر (معطیه) لبعض الاشیاء للانسان (منوع) کثیره المنع لحوائج الانسان، و لا تعطی یوما شیئا الا منعته بعد ذلک (ملبسه) تلبس الانسان اللباس و الریاش (نزوع) ثم تنزعها منه. (لا یدوم رخائها) الرخاء السعه فی العیش (و لا ینقضی عنائها) ای تعبها (و لا یرکد) ای لا یهدء (بلائها) و مصائبها.

[صفحه ۴۰۲]

(منها:) (فی صفه الزهاد): (کانوا قوما من اهل الدنیا) بابدانهم و تعرفهم مع اهلها (و لیسوا من اهلها) بالقلوب و الاعمال (فکانوا فیها کمن لیس منها) اذ لا یعاشرون اهل الدنیا معاشره تامه، و انما یاخذون بطرف من الدنیا لا تضر دینهم و آخرتهم (عملوا فیها بما یبصرون) فیه الخیر والسعاده، لا کاهل الدنیا الذین یعملون کالاعمی لا یهتمون انجوا ام هلکوا؟ (و بادروا فیها ما یحذورن) ای سبقوا المحذور حتی لم یلحقهم کمن یسبق لصا او سبعا حتی لا یلحقه (تقلب) ای تتقلب، حذفت احدی تائیه علی قاعده باب التفعل (ابدانهم بین ظهرانی اهل الاخره) ای کانهم- و هم فی الدنیا- یعیشون بین اظهراهل الاخره، لانسهم باولئک، و وحشتهم من اهل الدنیا (یرون اهل الدنیا یعظمون موت اجسادهم) فاذا مات من اهل الدنیا احد عظموا موته، مع العلم ان لیس المهم موت الاجساد و انما المهم موت القلوب. (و) لذلک (هم) ای الزهاد (اشد اعظاما لموت قلوب احیائهم) فاذا راو حیا مات قلبه- بان ترک الطاعه و اقترف المعصیه- عظموا ذلک، لما یعلمون من ان عاقبه مثل هذا الانسان الی الخساره الابدیه.

خطبه ۲۲۲

[صفحه ۴۰۴]

(خطبها بذی قار) اسم موضع (و هو متوجه الی البصره، ذکرها الواقدی فی کتاب الجمل). (فصدع) ای الرسول صلی الله علیه و آله و سلم، و الصدع الصله الکسر، فکان الرسول صلی الله علیه و آله و سلم کسر عادات الجاهلیه و عقائدها (بما امر به) من اوامر الله سبحانه (و بلغ رسالات ربه) و الاتیان بالجمع باعتبار کل رساله رساله، و حکم و حکم (فلم الله به الصدع) ای جمع سبحانه بسبب الرسول صلی الله علیه و آله و سلم انشقاق الناس. (و رتق) ای خاط (به الفتق) و هو شق الثوب، و مفاد هذه الجمله کمفاد الجمله الاولی (و الف به ذوی الارحام بعد العداوه الواغره فی الصدور) الواغره، بمعنی: الداخله، فان الجاهلیین کانوا یقطعون الارحام لعداوات بینهم فالف الله بالرسول صلی الله علیه و آله و سلم بین اولئک حتی صاروا ارحاما و اخوه (و الضغائن) جمع ضغینه، بمعنی الحقد (القادحه فی القلوب) کانت تتطایر شررها فی قلوب اهل الجاهلیه.

خطبه ۲۲۳

[صفحه ۴۰۵]

(کلم به عبدالله بن زمعه و کان من شیعته، وذلک انه قدم علیه فی خلافته یطلب منه مالا، فقال علیه‌السلام): (ان هذا المال) الذی تراه فی بیت المال تحت سلطتی، و اردت بعضه (لیس لی، و لا لک، و انما هو فیء للمسلمین) ای اخراج و غنیمه (و جلب اسیافهم) ای ما جلبه اسیافهم فی الجهاد (فان شرکتهم فی حربهم) بان حاربت معهم (کان لک مثل حظهم) یقسم المال علی الکل بالسویه فیعطی لک قسم منه (و لا فجناه ایدیهم) ای ما جناه (لا تکون لغیر افواههم) و لا نصیب لک فیه.

خطبه ۲۲۴

[صفحه ۴۰۶]

امر الامام ابن اخته (جعده بن هبیره) یوما ان یخطب الناس فصعد المنبر فحصر، و لم یستطع الکلام فخطب الامام بهذا الکلام. (الا ان اللسان بضعه) ای قطعه (من الانسان فلا یسعده القول) ای لا یتاتی من اللسان التکلم (اذا امتنع) الانسان عن الکلام بان علم یستعد ذهنه لتخریج الکلام (و لا یمهله النطق اذا اتسع) اذ تنحدر الالفاظ من اللسان انحدار السیل حتی لا یجد لا فراغ ما فی ذهنه، مجالا (و انا لامراء الکلام) یعنی ان عی ابن اختی لیس لعدم تمکنه، فانا فی الکلام کالامیر، و سائر الناس کالرعیه، بل عیه لعدم مساعده ذهنه، لان اللسان بضعه من الانسان لا یسعده القول اذا امتنع. (و فینا تنشبت) ای ثبتت (عروقه) کالشجره التی تثبت اصولها (و علینا تهدلت) ای تدلت (غصونه) فالمعانی السامیه فی انفسنا، و الالفاظ الفصیحه البلیغه متدلیه علینا، ای انها تتفجر من جوانبنا. (و اعلموا رحمکم الله) دعاء بلفظ الخبر، و کان الاصل فیه بیان الشوق الی المطلوب حتی کانه وقع او سیقع فی مثل: یرحمکم الله (انکم فی زمان القائل فیه بالحق قلیل) هذا بالنسبه الی زمان الرسول صلی الله علیه و آله و سلم او مطلقا، لان زمان الامام کان زمان فوضی و اضطراب، و فی مثله یقل

القائل بالحق (و اللسان عن الصدق کلیل) ای تعب اللخوف او الطمع المستولی علی النفس مما یوجب ثقل الصدق. (و اللازم للحق ذلیل) و هکذا یکون الزمان اذا اضطراب و اختل حبل الوحده (اهله معتکفون علی العصیان) ای ملازمون له من عکف بمعنی لزم (مصطلحون علی الادهان) ای اصطلح بعضهم بعضا علی المجامله فی الدین (فتاهم) ای شابهم (عارم) شرس سیء الخلق (و شائبهم) ای کبیرهم فی السن (اثم) یعصی الله سبحانه و لا یمنعه شیبه عن الکف عن الاثم. (و عالمهم منافق) یبطن شیئا و یظهر غیره طلبا للدنیا (و قارئهم) للقرآن (معاذق) هو من یخرج وده بالغض، بینما اللازم ان یکون القاری محبا للناس، حتی یوثر القرآن فیهم بسبب محبوبیه شخصه (لا یعظم صغیرهم کبیرهم) و ذلک لفساد الصغار و الکبار (و لا یعول) ای لا یعین (غنیهم فقیرهم) لاستیلاء حب المال علی

قلوب الاغنیاء، فلا یقومون بامور الفقراء.

خطبه ۲۲۵

[صفحه ۴۰۸]

(روی ابومحمد یمانی، عن احمد بن قتیبه، عن عبدالله بن یزید، عن مالک بن دحیه قال: کنا عند امیرالمومنین علیه السلام، و قد ذکر عنده اختلاف الناس) ای فی الاخلاق و الصفات و الطاعه و العصیان، فقال علیه‌السلام: (انما فرق بینهم مبادیء طینهم) ای عناصر ترکیبهم التی هی الاصل فیهم (و ذلک) ای بیان ذلک (انهم کانوا) فی الاصل (فلقه) ای قطعه (من سبخ ارض و عذبها) ای مالح الارض الناشه بالملح، و عذبها التی لا ملوحه فیها (و حزن تربه) ای الخشن من الارض (و سهلها) التی لا خشونه فیها، بل لین و نعومه (فهم علی حسب قرب ارضهم) ای قرب اصل بعضهم لبعض فی اللین و الخشونه و ما اشبه (یتقاربون) فنفران کانا من طین عذب تتقارب اخلاقهما و هکذا. (و علی قدر اختلافها) ای اختلاف ارضهم فی الحزونه و السهوله و ما اشبه (یتفاوتون) فی الاخلاق، و توضیح ذلک انه لا- شک فی اختلاف طبائع الانسان، فمن جواد ذاتا الی بخیل ذاتا، و شجاع طبعا الی جبان طبعا، و هکذا.. کما لا شک فی ان اصل الانسان التراب، اذ یتحول التراب نباتا فیاکله الانسان- او یاکله الحیوان و یاکل ذلک الحیوان الانسان- فیصیر الماکول دما ثم منیا منشاء اللولد، فذلک الطبع الذی کان فی الارض یوثر ف

ی اخلاق الانسان و نفسیاته، مع اختلاف الاثر فی کونه ترابا او انسانا، فالارض السهله تکون الانسان اللین الاخلاق و بالعکس، الحزنه و الارض المالحه تکون الانسان الصعب النفس بخلاف العذبه. (و لکن لا- یخفی انه مع ذلک زمام الاختیار بید الانسان، و لیس مجبورا علی العمل بمقتضی طبعه و ذاته، و لهذا الکلام تفصیل طویل، و احتمالات اکتفینا منه بهذه القدر من الاحتمال. ثم بین الامام علیه‌السلام اقسام الناس بالنسبه الی الجهه الجسمیه و العقلیه معا، اذ اختلاف التربه یوثر فی اختلاف الجسم ایضا (فتام الرواء) ای المنظر و المعنی ذو النظر الحسن التام (ناقص العقل) خلاف منظره (و ماد القامه) بان کانت قامته طویله (قصیر الهمه) لا یهتم لامور العالیه المحتاجه الی طول زمان (و زاکی العمل) ای الذی عمله حسن (قبیح المنظر) فبین منظره و عمله خلاف. (و قریب القعر) ای قصیر الجسم، خفیفه فی مقابل الانسان السمین الشبیه بالاناء البعید قعره (بعید السبر) ای بعید النظره و الفکره و الهمه و المسبار آله یقدر بها عمق الشیء (و معروف الضریبه) ای الطبیعه (و منکر الحلیبه) ما یتصغه الانسان علی خلاف طبعه کانه یحلبه و یجلبه (و تائه القلب) لا یستقر قلبه علی شیء، و لا ارتک

از فیه (متفرق اللب) ای العقل فتفکیره مشوش، و میوله متناقضه (و طلیق اللسان) ای فصیحه (حدید الجنان) ای ثاقب الفکر، قوی الفهم، و الجنان القلب سمی به لتستره.

خطبه ۲۲۶

[صفحه ۴۱۰]

قاله و هو یلی غسل رسول الله صلی الله علیه و آله و سلم، و تجهیزه (بابی انت و امی) الباء للتفدیه، ای افدیک ابی و امی، لانک اعز منهما عندی، و هذه الجمله لاظهار مقدارالحب بالنسبه الی المحبوب، حتی ان الحب اذا دار الامر بینه و بین ابویه قدمه علیهما و فداه بهما (لقد انقطع بموتک ما لم ینقطع بموت غیرک) من الانبیاء (من النبوه و الانباء و اخبار السماء) اذ کل نبی توفی کان بعده نبی متصل بماوراء الغیب، فهو نبی و یاتی باخبار السماء، و انباء غیبیه، و لو من غیر جهه السماء، لقوه نفس النبی و اتصاله بماوراء الطبیعه. اما بعد الرسول صلی الله علیه و اله و سلم حیث لم یکن نبی آخر، فقد انقطعت هذه السیسله من الموجودات الشریفه و الاخبار الغیبیه (خصصت) یا رسول الله بالفضل اهلک و اقاربک (حتی صرت مسلیا عمن سواک) فلم یکن فقدهم لشیء محزنا لهم، بعد ان لهم

مثلک (و عممت) بالفضل جمیع الناس (حتی صار الناس فیک سواء) فکلهم مغترف من فضلک مستفید من رسالتک، و بعض الشراح جعل التخصیص و التعمیم فی جهه مصیبه صلی الله علیه و آله و سلم، و الاطلاق اجمل. (و لو لا ـ انک امرت بالصبر) فی المصائب (و نهیت عن الجزع) و هو انسیاق الانسان وراء عاطفته فی

المصیبه، فان الانسان اذا انساق وراء العاطفه ظهر منه حزن کثیر، و ضرب للنفس و اعمال بشعه اخری یفعلها الجهلاء (لانفدنا علیک ماء الشئون) الشئون منابع الدمع من الراس، ای افنینا فی فراقک ماء عیوننا حتی لا یبقی دمع فی مخازنه (و لکان الداء مماطلا) فلا یذهب بل یبقی کالمماطل الذی لا یودی دینه، و المراد بالداء هنا الحزن. (و الکمد) الحزن الکامن فی النفس الشدید التاثیر (محالفا) لنا، لا ـ یفارقنا کالذین تحالفا ان یکون احدهما عونا للاخر حیث لا یفترقان (و قلا) تثنیه (قل) فعل ماضی، ای ان الداء المماطل و الکمد المحالف قلیلان (لک) فی مصابک (و لکنه) ای الموت (ما یملک رده) فان الانسان لا یقدر علی ارجاع الموت. (و لا یستطاع دفعه) فای فائده فی الحزن بعد ان اختطفک المنون فان المطلب المهم و هو دفع الموت لیس مقدورا، و المقدور هو الحزن لا ینفع- و بهذا الاعتبار جیء بالاستثناء بلفظه (لکنه)- (بابی انت و امی) یا رسول الله (اذکرنا عند ربک) بالدعاء لنا، و طلب الرحمه منه سبحانه علینا (و اجعلنا من بالک) فی خاطرک و لفظه (من) نشویه.

خطبه ۲۲۷

[صفحه ۱۱۷]

فی حمد الله، و ذکرالرسول، و الالفات الی خلق الحیوان (الحمد لله الذی لا تدرکه الشواهد) جمع شاهده، ای لا تدرک الادله کنهه تعالی (و لا تحویه) ای لا تشتمل علیه (المشاهد) جمع مشهد بمعنی: المحضر، فانه سبحانه لا یحویه مکان، اذ لیس بجسم، (و لا تراه النواظر) جمع ناظره، بمعنی: العین (و لا تحجبه السواتر) فان الاستار لا تمنع الله سبحانه عن النظر الی خلقه (الدال علی قدمه) ای کونه قدیما لا ـ حدوث له (بحدوث خلقه) فان الحادث- کما نشاهد فی الخلق- ما له اول، و الله لیس له اول، اذ لو کان له حدوث لکان محتاجا، فلم یکن الها (و بحدوث خلقه علی وجوده) اذ لو لم یکن له وجود لم یکن خلق حادث فان الاثر یدل علی الموثر. (و باشتباههم علی ان لا ـ شبه له) فان الاشباه فی الحکم سواء، و اذ کانت الاشباه مخلوقات لدلت علی ان الخالق لیس له شبیه (الذی صدق فی میعاده) فوعده صادق لا خلف فیه (و ارتفع عن ظلم عباده) ای تنزه و تعالی، فلا یظلم احدا. (و قام بالقسط) ای العدل (فی خلقه) و القیام کنایه عن استمراره سبحانه لذلک (و عدل علیهم فی حکمه) فحکمه عدل لا جور فیه. (مستشهد بحدوث الاشیاء علی ازلیته) یعنی انه تعالی استشهد- تکوینا- و ذلک لان الحادث یدل

علی ان باریه قدیم، و الا ـ لاحتاج الی آخر (و بما وسمها) ای جعل علی الاشیاء علامه (به) یعود الی (ما) (من العجز) بیان ما (علی قدرته) ای ان عجز الاشیاء دال علی قدرته تعالی، اذ لو کان عاجزا کان کاحدها فلم یقدر علی الخلق (و بما اضطرها الیه من الفناء) ای استشهد سبحانه بفناء الاشیاء التی اضطرها الیه (علی دوامه) اذ لو کان فانیا کاحد الاشیاء فلم یکن الها (واحد لا بعدد) ای لیست الوحده العددیه- التی بعدها الاثنان و الثلاثه و هکذا- شامله له تعالی (و دائم لا بامد) ای الا غایه و امد له (و قائم لا بعمد) ای لیس له عماد، کما للانسان القائم عماد من عظامه و رجلیه و ما اشبه (تتلقاه الاذهان) ای تعرفه سبحانه (و لا بمشاعره) ای بتاثر المشاعر منه، کما یتاثرالحواس من المحسوسات- اذ لیس سبحانه محسوسا-. (و تشهد له المرائی) جمع مرات، بمعنی المنظر (لا ـ بمناضره) ای بکونه سبحانه منظورا فیها، بل ان خلقها دال علی وجود خالق له (لم تحط به الاوهام) بان تعرف الاذهان حقیقته تعالی (بل تجلی) سبحانه (لها) ای للاوهام (بها) ای بسبب الاوهام فان الذهن لما عرف انه مخلوق عرف ان له خالقا، اذ کل اثر یدل علی الموثر (و بها) ای بدلاله الاوهام علی انه سبحانه لا یمک

ن درک کنهه (امتنع منها) ای امتنع تعالی من ان تناله الاوهام. و الحاصل: ان امتناع ادارک کنهه یدل علیه الذهن (و الیها) ای الی

الاوهـام (حاکمهـا) ای حـاکم الله الاوهـام، بان قال للاذهان تفکری هل یمکن ادراک کنه الله؟ فتفکرت فی الادله، و اجابت بالنفی، لان المحدود لا یمکن ان یشـمل علی غیر المحدود (لیس) الله سـبحانه (بذی کبر) جسمی (امتدت به النهایات) ای الطول و العرض و العمق (فکبر ته تجسـیما) ای جعلته النهایات جسـما کبیرا (و لا بـذی عظم تناهت به الغایات) ای انتهت الی غایه فی اطرافه، کما ینتهی کـل جسم الی غـایه فی جوانبه الست (فعظمته) الغایـات (تجسـیدا) له بـان صار سـبحانه جسـدا (بل کبر) ای اذا قیل (کبر) کان المراد (شانا) فهو معنوی لا مادی (و عظم سـلطانا) لا عظمه جسـمیه. (و اشهـد ان محمدا عبده و رسوله الصفی) ای الذی اصطفاه و اختاره (و امینه الرضـی) ای المرضـی عنـده تعالی (صل الله علیه و آله) جمله خبریه فی معنی الدعاء، ای اللهم صل علیه، و الصـلاه من الله انزال الرحمه. (ارسله) تعالی (بوجوب الحجج) ای الادله الواجبه الثابته (و ظهور الفلج) ای الظفر علی الاعداء (و ایضاح المنهج) ای الطریق، و المراد هنا الطریق الی رضوان الله تعالی (فبلغ الرساله صا

دعا بها) ای معلنا لها (و حمل) الناس (علی المحجه) ای الطریق السوی (دالا علیها) و ذلک ببیان الاحکام الموجب لنجاه العامل بها (و اقام اعلام الاهتـداء) جمع علم و هو ما ینصب فی الطریق لهدایه السائر الی الطریق (و منار الضـیاء) المنار: المحل المرتفع الذی یوضـع علیه النور، لهـدایه السـائر لیلاـ علی الطریق. (و جعـل امراس الاسـلام) جمع مرس، و هو جمع مرسه، بمعنی الحبـل (مـتینه) ای قویه، و المراد بامراس الاسلام، احکامه و اصوله و اخلاقه و کونها متینه، بمعنی کونها مطابقه للواقع موجبه لسعاده، فمن تمسک بها رفعته الی الجنه و السـعاده (و) حبل (عری الایمان) جمع عروه، و هی: ما یلزم من الابریق و الکوز و ما اشـبه (وثیقه) ای قویه لا تنفصم، کما قال سبحانه: (فقد استمسک بالعروه الوثقی) و هذان من باب تشبیه المعقول بالمحسوس.

[صفحه ۱۲۱]

(فی صـفه خلـق اصـناف من الحیوان). (و لو فکروا) ای النـاس (فی عظیم القـدره) ای قـدره الله سـبحانه العظیمه (و جسـیم النعمه) ای النعمه الکبیره التی انعم سـبحانه بهـا علی النـاس (لرجعوا الی الطریق) ای طریقه سـبحانه فی الایمان و الطاعه (و خافوا عـذاب الحریق) اضـیف (عـذاب) الی (الحریق) لاـن المراد به جهنم (و لکن القلوب علیله) لم تمتلاـ بالایمـان حتی تعمـل بمقتضـاه (و البصـائر) جمع بصیره (مدخوله) لیست علی صـفائها حتی تری الحق، بل دخلتها وسواس الشـیاطین، و هوی النفس الاماره. (الا تنظرون الی صـغیر ما خلق) سـبحانه (کیف احکم خلقه)؟ فلیس اهمل فیه بعض النواحی الصـغیره کما هو عاده الانسان لا یهتم بالامور الصغیره و انما یصب اهتمامه علی الامور الکبیره (و اتقن ترکیبه) فی جعل الادوات و الاجهزه له (و فلق) ای خلق (له السمع و البصر) شق فی راسه موضعها. (و سوی له العظم) ای جعله سویا صـحیحا (و البشـر) جمع بشره و المراد بها مقابل العظم (انظروا الی النمله فی صغر جثتها) ای جسمها (و لطـافه هیئتها) فانها فی شـکل لطیف دقیق (لا تکاد تنال بلحظ البصـر) ای برویه العین، لصـغرها (و لا بمسـتدرک الفکر) ای بالفکر الذی استدرک و نبه الانسان الیه بعد الغفله (کیف دبت)

و تحرکت النمله (علی ارضـها) ای الاـرض المعـده لهـا (و صـبت علی رزقهـا) فـان النمـل تجتمع علی الارزاق المقـدره لها، فی شـبه الانصباب (تنقـل الحبه الی جحرهـا) آیه حبه کـانت و الجحر المنزل (و تعـدها) ای تجعلها مستعده للبقاء و الاکل (فی مسـتقرها) ای محل اسـتقرارها (تجمع فی حرها) ای الصـیف و ما اشـبه (لبردها) ای الشتاء، حیث لا تتمکن من الخروج للمطر و الثلج (و فی ورودها لصـدرها) ای تجمع فی حـال مـا ترد الی الخارج، لحالها اذا رجع ت الی جحرها، فان الصـدر- محرکا- الرجوع بعـد الورود (مکفوله برزقهـا) فـان الله سـبحانه کفل لها رزقها (مرزوقه بوفقها) ای انها رزقت رزقا موافقا لها (لا یغفلها المنان) ای لا یجعله الله سـبحانه غافله حتی لا تکـد لرزقها (و لا یحرمها الدیان) سـبحانه، بان یمنعها من الرزق فقد اعطاها الفطنه لجمع لرزق و اعطاها الرزق، و المنان: کثیر المن و العطـاء، و الـدیان: کثیر الحکم علی الخلائق (و لو فی الصـفا) هی الصـخره الصـلبه الملساء (الیابس) ای لا یحرمها، و لو کانت علی مثـل هـذه الصـخره التی الا تنبت العشب (و الحجر الجامس) ای الجامـد. (و لو فکرت فی مجاری اکلها) ای اکل النمله، و المراد بالمجاری الامعاء (فی علوها و سفلها) اذ الغداء یصعد و ینزل فی ال

امعاء الملتويه (و ما فى الجوف من شراسيف) و هى: اطراف البطن الداخله التى تشرفش على البطن (بطنها و ما فى الراس من عينها و اذنها) بكل نظام و دقه (لقضيت من خلقها عجبا) اى تعجبت تعجبا كاملا (و لقيت من وصفها تعبا) فان الانسان اذا اراد وصفها وصفا دقيقا تعب و نصب، و قد كتب علماء الحيوان فى العصر الحديث كتبا متعدده حول النمل (فتعالى) الله (الذى اقامها على قوائمها) جمع قائمه، و هى الايدى و الارجل (و بناها) اى بنى جسمها (على دعائمها) جمع دعامه اى الاعضاء و الالات (لم يشركه) سبحانه (فى فطرتها) اى خلقتها (فاطر) شريك غيره (و لم يعنه فى خلقها قادر) فانه سبحانه لا يستعين بشىء فى خلقه للاشياء. (و لو ضربت فى مذاهب فكرك) اى صرفت الفكر هنا و هناك، تشبيها بالضرب فى الارض (لتبلغ غاياته) اى غايه الفكر (ما دلتك الدلاله) اى الادله و البراهين (الا على ان فاطر النمله هو فاطر النخله) فهو سبحانه الخالق للكبير، كما انه خالق للصغير (لدقيق تفصيل كل شىء) اى ان الدقه فى كل شىء يدل على ان الخالق واحد، من غير فرق بين ان يكون ذلك الشىء صغيرا، او كان كبيرا (و غامض اختلاف كل حى) اى ان كل حى مع اختلافه مع سائر الاحياء، غامض ف التركيب و الاجهزه

(و ما الجليل) اى العظيم (و اللطيف) اى الدقيق (و الثقيل و الخفيف و القوى و الضعيف فى خلقه) سبحانه (الاسواء) من جهه الدقه و الاتقان. ثم صرف عليه‌السلام مساق الكلام الى خلق السماء و لكون بقوله: (و كذلك) تدل على اله قدير حكيم (السماء و الهواء و الرياح) هى الهواء التى تهب و الهواء التى لا تهب (و الماء) كلها فى غايه الدقع و الاتقان، مما تدل على حكيم عليم. (فانظر الى الشمس و القمر و النبات و الشجر و الماء و الحجر) امثله لمختلف اصناف المخلوقات العلويه و السفليه، الناميه و غير الناميه، و السائله و الجامده الالفات الى مختلف اصناف الاشكال و الحقائق فى الخلق. (و اختلاف هذا الليل و النهار) كون كل واحد منهما خلقه للاخر، و آتيا مكانه (و تفجر هذه البحار) فان الامواج و التيارات توجب ظهور التفجر فى البحار (و كثره هذه الجبال) فى كل مكان من اماكن الارض (و طول هذه القلال) جمع قله، و هى راس الجبل (و تفرق هذه اللغات) فلكل قوم لغه خاصه كالعربيه و الفارسيه و التركيه (و الالسن المختلفات) فلكل انسان لهجه خاصه و نبره مخصوصه بها يميز صوته عن اصوات اشباهه. (فالويل لمن جحد المقدر) اى الله سبحانه الذى قدر هذه الاشياء و خلقها (و انكر المدبر

) الذى دبر، و كان الفر بينهما، ان التقدير التخطيط، و التدبير جعل طريق الوصول الى النتيجه (زعموا انهم كالنبات) الذى يخرج فى البريه بلا زارع انسانى (ما لهم زارع) خلقهم و كونهم (و لا لاختلالف صورهم صانع) اى صانع جعلهم مختلفين فى الصوره، و هولاء هم الطبيعيون، و كلامهم هراء و سخف اذ احتياج المعلول الى العله. ضرورى لا يخفى على ذى عقل (و لم يلجاوا) اى لم يستندوا (الى حجه) و برهان (فيما ادعوا) من انه لا صانع للكون (و لا تحقيق لما اوعوا) بمعنى (وعوا) اى بما حفظوا و جعلوا صدورهم خزانه له، فان الجهال يعون بلا تدبر و ادله بخلاف العلماء الذين لا يحفظون الا ما قامت عليه البراهين (و هل يكون بناء من غير بان)؟ يبينه (او جنايه من غير جان)؟ استفهام انكارى، اى لا يكون ذلك، فاذا لم يكن بناء صغير بدون بناء، او اثر صغير لجنايته بدون فاعل فكيف يمكن بناء الكون الكبير و هذه الاثار العظيمه بلا خالق؟.

[صفحه ۱۲۵]

(و ان شئت قلت فى الجراده) اى تكلمت حول خلق الجراده، مما يدل على انه لابد لها من صانع مع صغرها فكيف بالكون الكبير الذى تكون الجراده جزئا ضئيلا من اجزائه؟ (اذ خلق) الله سبحانه (لها عينين حمراوين) فان عينها حمراء (و اسرج لها) الاسراج اضائه السراج، اى المصباح (حدقتين) الحدقه: محل الرويه فى العين، و (قمراوين) اى مضيئين، كان كلا منهما ليله قمراء اضائها القمر (و جعل لها السمع الخفى) غير الظاهر فى جسمه (و فتح لها الفم السوى) اى المستوى الذى لا انحراف فيه (و جعل لها الحس القوى) فانه يحس بالاشياء، و لذا يفر طائرا اذا علم بالخطر (و) جعل لها (نابين) هى السن (بهما تقرض) الاشياء، كالمقراض (و منجلين) المنجل اله عوجاء من حديد يقطع بها الزرع (بهما تقبض) و الظاهر ان المراد بهما رجلاها، فانهما، خشنتان عوجاوتان، كالمنجل. (يرهبها) اى يخاف من الجراده (الزراع) جمع زارع (فى زرعهم) لانها تاكل الزرع (و لا يستطيعون ذبها) اى دفعها (و لو اجلبوا بجمعهم) اى تهيئوا

جمیعا (حتی ترد) الجراده (الحرث) ای الزرع (فی نزواتها) یقال نزا علیه اذا وثب ای فی وثباتها (و تقضی منه فی شهواتها) ای شهوتها الاکل، حتی تشبع. (و خلقها کله لا یکون اص

بعا) ای بمقدار اصبع (مستدقه) ای دقیقه صغیره. (فتبارک) بمعنی الثبات و البقاء، اصله من برک الابل، اذا نام علی الارض، و منه البرکه، بمعنی: الزیاده، لانها توجب دوام النعمه، اذ النعمه القلیله تفنی بسرعه. (الله الذی یسجد له من فی السماوات و الارض) سجودا تکوینیا، بمعنی الخضوع، او ان لکل شیء سجود واقعی، فان من المحتمل تزود کل شیء بنوع من المعرفه و الادراک، و ان کنا لا ندرک کیفیه ذلک (طوعا و کرها) هذا کنایه عن قطعیه السجود، لا لبیان ان بعض الاشیاء تسجد کرها (و یعنو) ای یخضع (له) تعالی (خدا و وجها) ای اتجاها، فان الوجه سمی بذلک لاتجاهه نحو المطلوب، و اتجاه الاشیاء الیه فیما اذا ارید التوجه نحوه (و یلقی الیه) تعالی (بالطاعه سما و ضعفا) فکل شیء سلم الله سبحانه، و ضعیف فی قبال قدرته عز اسمه (و یعطی له القیاد) حتی یقوده تعالی کیف شاء (رهبه و خوفا) منه تعالی. (فالطیر) و المراد بها: الجنس، و لذا جیء لها بوصف مونث (مسخره لامره) تعالی، لا تتمکن ان تزول عن الخطه التی جعلها لها (احصی) تعالی (عدد الریش منها و النفس) ای عدد انفاسها التی یتنفس بها (و ارسی قوائمها) ای جعل ارجلها (علی الندی) ای الماء (و الیبس) ای الارض، فمن الطی

ر ما یسکن الماء، و منه ما یسکن فی الارض (و قدر اقواتها) فلکل واحد من اقسام الطیر، قوت خاص قدر له (و احصی) ای حسب (اجناسها) بمعنی انه علم عدد اجناس الطیور، کالبلبل، و الحمام و الدراج، و ما اشبه (فهذا غراب، و هذا عقاب، و هذا حمام، و هذا نعام) ای نعامه (دعا کل طائر باسمه) ای سمی کل طائر باسمه الذی هو علامه خاصه له، و لیس المراد اللفظ، بل المراد جعل الحقیقه لکل طائر (و کفل له برزقه) فلکل طیر یاکل رزق الله المقدر له. (و انشا) ای خلق (السحاب الثقال) ای الثقیله بالماء (فاهطل دیمها) ای مطرها فان دیم- علی وزن همم- جمع دیمه، و هو مطر یدوم فی سکون و اهطال، جعلها بحیث تتابع بالمطر (و عدد قسمها) بمعنی احصی ما قدر من تلک الامطار لکل بقعه من بقاع الارض (قبل الارض) ای جعلها مرطوبه، بماء المطر (بعد جفوفها) ای یبسها (و اخرج نبتها بعد جدوبها) ای ان اجدبت- ضد اخصبت- لانقطاع المطر عنها.

خطبه ۲۲۸

[صفحه ۱۲۸]

و تجمع هذه الخطبه من اصول العلم ما لا تجمعه خطبه (ما وحده من کیفیه) ای لم یجعل الله سبحانه واحدا، من جعل له کیفا، ای حاله، اذا الحاله غیر الذات، فیوجب ذلک الاثنینیه مثلا (زید) شیء، و (المرض) شیء، و کذلک (العلم) و (القوه) و (الکرم) و غیرها، و انما الله سبحانه صفاته عین ذاته (و لا حقیقه اصاب من مثله) ای جعل له سبحانه مثالا، اذ المثال لما کان ممکنا لزم ان یکون الممثل ایضا ممکنا، و من وصفه سبحانه بصفات الممکنات لم یصب حقیقه الله تعالی- التی هی واجب وجوده غیر مماثل للممکنات. (و لا ایاه عنی) ای قصد (من شبهه) ای جعل له شبیها- لما تقدم فی دلیل نفی المثال-. (و لا صمده) ای قصده (من اشار الیه) لان الاشاره تستلزم الجسمنیه و الجهه، و الله لیس بجسم و لا له جهه (و توهمه) ای تصوره فان کنهه سبحانه مخفی، فمن تصور کنهه فانما المتصور غیر الله سبحانه. (کل معروف بنفسه) ای کل ما کان ذاته معروفه، و نفسه واضحه لدی الانسان (مصنوع) ای مخلوق، اذ ذات الخالق لا تعرف، فانها غیر محدوده، و الذهن المحدود لا یمکن ان یحتوی علی ما لیس بمحدود. (و کل قائم فی سواه) ای ما کان قیامه و وجوده بسبب غیر نفسه (معلول) ای له علیه، بخلاف ما

کان قیامه بذاته- و هو الله سبحانه- فانه علیه و لیس بمعلول لشیء. (فاعل لا باضطراب آله) ای لم یضطرب سبحانه فی خلق الاشیاء، کما یتحرک و یضطرب آلات الانسان- ای جوارحه- لدی ارادته ان یعمل عملا ما (مقدر) للاشیاء (لا بجول فکره) فان الانسان اذا اراد ان یقدر شیئا و یخططه لابد و ان یحرک فکره اولا- و ذلک لیس فی الله سبحانه، اذ لا فکر له و انما علم و اراده. (غنی لا

باستفاده) الثروه والقدره من غیره، و انما هو سبحانه غنی بذاته. (لا تصحبه الاوقات) فان الوقت حادث، و القدیم یستحیل علیه مقارنه الحادثات (و لا ـ ترفده) ای تعینه (الادوات) ای الالات کما تعیین الانسان فی حوائجه (سبق الاوقات کونه) ای وجوده سبحانه اذا الوقت حادث و هو قدیم. (و) سبق (العدم وجوده) و لیس کالممکنات التی یسبق عل وجودهما العدم، اذ انها معدومه ثم توجد (و) سبق (الابتداء ازله) فهو اول و لا ابتداء له (بتشعیره المشاعر) جمع مشعر، بمعنی آله الشعور و الادراک. کالعین، و الاذن، ای بجعله سبحانه لهذه المشاعر (عرف ان لا مشعر له) ای لا حاسه له، اذ هو سبحانه لا یشابه خلقه، فاذا جعل شیئا فی الخلق دل ذلک علی نفیه عن وجوده سبحانه (و بمضادته بین الامور) ای جعل بعضاها ضد بعض،

کالحراره ضد البروده، و السواد ضد البیاض (عرف ان لا ضد له) اذ الضدان امران وجودیان یخلف احدهما الاخر، و الله سبحانه لا یخلف مکانه شیء، کما انه لا یخلف شیئا. (و بمقارنته بین الاشیاء) بان جعل بعضها قرین بعض، کجعل اللحم قرین الدم فی جسم الانسان (عرف ان لا قرین له) فان الاقتران حدوث حاله للشیء بعد عدمها، و الله سبحانه لا تتبدل علیه الاحوال و الا لزم ان یکون ممکنا و من المحتمل ان یراد من (المقارنه) المماثله، و المعنی انه لا ـ مثل له تعالی- و انکان الظاهر هو المعنی الاول-. (ضاد النور بالظلمه) ای جعل بینهما تضادا (و الوضوح بالبهمه) فان الظهور ضد الخفاء- فی کل شیء- و البهمه بمعنی الخفا، من الابهام (و الجمود بالبلل) فان البله سیاله، و الجمود ثابت، کالماء، و الحجر (و الحرور) اشده الحر (بالصرد) ای شده البرد. (مولف بین متعادیاتها) فانه سبحانه جمع فی جسم الانسان بین الحراره و البروده، و الرطوبه و الیبوسه، کما ثبت فی الطب (مقارن بین متبایناتها) و المباین یراد به المضاد (مقرب بین متباعداتها) مما یبعد بعضها عن بعض فی الطبیعه، کالماء و النار (مفرق بین متدانیاتها) ای ما کان دانیا لاخر کجزئین من عنصر واحد فی جسمین مختلفی المزا

ج مثلا ـ السکر الابیض و الشیر خشت مختلفان من حیث الحراره و البروده، و کلاهما ابیض، ففرق سبحانه بین البیاضین المتدانین بجعل کل فی شیء یخالف الاخر و یتناینه (لا یشمل) سبحانه (بحد) بان یمکن تحدیده، اذ هو تعالی غیر محدوده، فان الحد زمان او مکان او کیف او ما اشبه، و کلها من لوازم الامکان. (و لا یحسب بعد) ای انه واحد، لکن لیس بالعدد الذی هو من جنس الثانی و الثالث، مما یطرء علی الممکنات المعدوده (و انما تحد الادوات انفسها) ای الادات التی تحدد الاشیاء، کالزمان و المکان انما تحدد ما من قبیلها فی الامکان، و لا یمکن ان تحد (الله) سبحانه الذی لیس من قبیل هذه الاشیاء (و تشیر الاله الی نظائرها) اذ الاشاره من صفات الجسم، مشیرا، و مشار الیه (منعتها (منذ) القدمیه) ای کونه سبحانه قدیما، مانع من اطلاق منذ علیه، اذ منذ داله علی الزمان، و القدم قبل الزمان، و الضمیر فی منعتها راجع الی ذاته سبحانه و القدمیه فاعل منعتها و المفعول له منذ و حمتها ای منعت عن ذاته سبحانه (قد) ای من اطلاق لفظه قد علیه (الازلیه) ای کونه ازلیا، و هذا فاعل حمتها فان کونه تعالی ازلیا، یمنع من ان یقال بالنسبه الیه قد یکون و قد لا یکون (و جنبتها لو لا التکمله)

فان المخلوق یقال فیه لو لا فاعله ما وجد فهی تکمله للمهیه و الله سبحانه حیث لا عله له یمتنع فی حق لو لا و لا یخفی ان فی هذه الحمل الثلاث یحتمل احتمالات اخر ایضا (بها) ای بتلک الصفات التی ذکرت له سبحانه (تجلی صانعها) ای صانع الاشیاء (للعقول) او المراد به منذ و قد و لولا تجلی صانع هذه الثلاثه، و المعنی انه حیث نری ان الاشیاء لها زمان و عدم و وجود و عله نعرف ان الخالق لیس له شیء منها، فضمیر بها و صانعها یرجع الی قد و منذ و لولا- و هذا اظهر-. (و بها امتنع عن نظر العیون) ای بسبب احتفاء هذه الاشیاء قد ما منذ و لو لا بالممکنات، امتنع تعالی عن الرویه، فان العین تحتف به هذه الثلاثه، و ما یکون کذلک لا یشاهد، ما هو منزه عن هذه الثلاثه، اذ الرویه تحتاج الی المجانسه و لا مجانسه بین الله و بین العین. (لا یجری علیه) سبحانه (السکون و الحرکه) اذ هما من اوصاف الجسم، و لیس سبحانه جسما (و کیف یجری علیه ما هو) سبحانه (اجراه) فانهما مخلوقان له، و کیف یصدق المخلوق علی خالقه؟ (و) کیف (یعود فیه) ای یکون عود هذین فی الله تعالی- بان بصدق علیه- (ما هو ابداه) ای الشیء الذی الله تعالی ابداه و اظهره؟ (و) کیف (یحدث فیه) تعالی (ما هو احدثه

) فـان الله احـدث و اوجـد الحركه و السـكون، فلاـ يحـدثان فيه (اذا) اى اذا كـان تعـالى محـل للحركه و السكون (لتفاوتت ذاته) اى لاختلفت باختلاف الاعراض عليه (و لتجزا كنهه) اى صار صفتها و ذو اجزاء، اذ الحركه و السكون من خواص الجسم، و الجسم مجزء منقسم (و لا متنع من الازل معناه) لان الذى يطرء عليه الاحوال ليس الا ممكنا، و الممكن حادث لا ازل. (و لكان له وراء) و خلف (اذ وجـد له امـام) فـان الحركه و السـكون من آثار الجسم، و الحركه لابـد فيها ان يكون المتحرك بها ذا خلف معرض عنه، و امام مقبل اليه، و الا لم تتحقق مفهوم الحركه (و لالتمس التمام اذ لزمه النقصان) اذ الحركه لا تكون الا لـدرك الناقص، فيلزم ان يكون سـبحانه ناقصـا يلتمس ان يتم نفسه بالحركه (و اذا) اى اذا كانت هـذه صـفاته (لقامت آيه المصـنوع فيه) اى علامه كونه مصـنوعا و مخلوقا (و لتحول دليلاـ) على اله آخر (بعـد ان كان مـدلولا عليه) بالاثار، فان الا له يسـتدل عليه باثاره. (و خرج) عطف على قوله: لا يجرى عليه السـكون، اى انه سـبحانه خرج (ب) سـبب (سـلطان الامتناع) اى كونه ممتنعا عليه صفات المخلوقين (من ان يوثر فيه ما يوثر فى غيره) فالاشياء التى توثر فى المخلوقات، لا توثر فيه سبحانه، مثلا النار و

الجمد يوثرا فى الاشياء، بالحراره و البروده، و لا يوثران فيه تعالى، و هكذا.

[صفحه ۱۳۴]

هو الله سـبحانه (الـذى لا يحول) من حال الى حال (و لا يزول) بالفناء كما يزول سائر الاشـياء (و لا يجوز عليه الافول) اى الغياب، فانه حاضـر عند كل شـىء، و فى كل زمان و مكان لا غيبه له (و لم يلد فيكون مولودا) اذ يتلازم المولوديه و الولاده، فكل شىء يلد، لابد و ان يكون هو مولودا (و لم يولد) اى لم يلد الله شىء (فيصير محدودا) لانه يكون له بدء، و يكون مشمولا لغيره، و كلاهما حد (جل) اى ارتفع (عن اتخاذ الابناء) فليس المسـيح و عزيز و الملائكه عليهم‌السـلام ابناء له، كما زعم النصارى و اليهود و المشركون (و طهر) اى تنزه (عن ملامسه النساء) بان تكون له زوجه، كما زعم الكفار، قال سبحانه: (و جعلوا بينه و بين الجنه نسبا). (لا تناله الاوهام) اى لا تصـل الى كنه معرفته العقول (فتقـدره) بـان تجعل له تقـديرا (و لا تتوهمه الفطن) جمع فطنه، بمعنى الاداراك (فتصوره) بان تجعل له صوره (و لا تـدركه الحواس) الخمسه الباصـره، و الـذائقه و الشامه و السامعه و اللامسه (فتحسه) اى يكون سـبحانه محسوسا لها. (و لا تلمسه الايـدى فتمسه) و المس غير الحس، اذ يمكن المس بلا حس، كما فى الاشل (لا يتغير) سـبحانه (بحال) بان ينتقل من حال الى حال (و لا يتبدل) ذاته (

بالاـحوال) كان يكون شابا و هرما و ما اشـبه (و لا تبليه الليالى و الايام) كما تبلى سائر المخلوقات، كالثوب، و الجلـد، و ما اشـبه (و لا يغيره الضـياء و الظلاـم) كان يقع عليه النور، عنـد شـروق الشـمس، و يحويه الظلام اذا جاء الليل. (و لا يوصف بشـىء من الاجزاء) فلا يقال ان له جزئا ماديا كاللحم و الدم او جزئا عقليا، كالجنس و الفعل (و لا) يوصف (بالجوراح و الاعضاء) كان يقال له يد او رجل او عين او مـا اشـبه. (و لاـ) يوصف (بعرض من الاـعراض) كالاـحمر، و الابيض، و الطويل، و القصـير، (و لا بالغيريه) كان يقال انه تعالى (غير الشـىء الفلانى) كما يوصف الممكن بـذلك، فيقال زيد غير عمرو، فان الغير يطلق على الاشـياء المتشابهه، و لا شـبه له تعالى (و الابعاض) فلا يقال ان بعضه سـبحانه كـذا و بعضه كـذا، كما يقال بعض الانسان يـد و بعضه دم، و بعضه روح. (و لا يقال له حـد) اى مقدار محدود (و لا نهايه) اى آخر، فهو غير محدود الصفات و باق الى الابد (و لا انقطاع و لا غايه) فلا ينقطع ذاته او صفاته، و لا امد لوجوده سـبحانه (و لاـ ان الاشـياء تحويه) فليس محويـا للسـماء او الارض او ما اشـبه (فتقله) اى ترفعه، كالارض التى تقل الانسان (او تهويه) اى تخفضه، كالسماء التى تظل الانس

ان (او ان شـيئا يحمله) كـان يكون فرق العرش (فيميله) الى جـانب من الجوانب، كمـا يميـل الحامل حمله (او) ... بان يكون مستويا عليه لا ميل له الى جانب (ليس) سبحانه (فى الاشياء بوالج) اى داخل، كدخول الماء فى الاناء (و لا عنها بخارج) بان يكون غير مسلط عليها بالعلم و القدره. (يخبر) سبحانه (لا بلسان و لهوات) جمع لهات، و هى: اللحمه المتدليه فى اقصى الغم، اذ ليس سبحانه جسما (و سمع لاـ بخروق) جمع خرق، كخرق اذن الانسان (و ادوات) اى ادات الاسـتماع، كما فى الانسان من الطبله الاذنيه، و العظم و ما اشـبه

(یقول) الکلام بخلق الصوت (و لا یلفظ بلسان (و یحفظ) الاشیاء عن الفساد و الزوال- حسب باقدر لها- (و لا یتحفظ) ای لا یکلف نفسه الحفظ، کما یتکلف الانسان، حفظ الاشیاء، قال سبحانه: و لا یوده حفظهما. (و یرید) سبحانه الاشیاء (و لا یضمر) کما یضمر الانسان، لانه تعالی لیس ضمیر و باطن- کما للانسان- (یحب) الاشیاء (و یرضی) بالاعمال الصالحه (من غیر رقه) قلبیه، کما فی الانسان، فان حب الانسان و رضاه، یلازم رقه فی قلبه، و ذلک لانه تعالی لا قلب له، و لا تطرء علیه الاحوال (و یبغض) الاشیاء الفاسد (و یغضب) علی من یخالف اوامره (من غیر مشقه) و عناء، کما تعرض

المشقه النفسیه للانسان حینما یبغض و یغضب، اذ انه تعالی لا نفس له (یقول لمن اراد کونه) ای ایجاده (کن ف) بمجرد صدور هذا الامر (یکون) ذلک الشخص (لا بصوت یقرع) الاسماع و یصطک بها (و لا بنداء یسمع) کما یسمع نداء الانسان (و انما کلامه سبحانه فعل منه) فاراده، و فعل بلا تکلم بلفظه (کن) و انما هذا اشاره الی الفعل الصادر منه تعالی (انشاء) ای ابدع و اوجد ذلک الفعل المراد. (و مثله) ای مثل هذا الانشاء لم یکن (من قبل ذلک کائنا) اذ الایجاد امر حادث (و لو کان قدیما لکان الها ثانیا) اذ القدیم الذی لا اول له (اله) لعدم الخالق له، حتی یکون مخلوقا فالقول بقدیم الکلام یستلزم القول بتعدد الالهه، ثم لا یخفی ان کون کلامه تعال فعله، لا یستلزم ان لا یکون له کلام بمعنی ایجاد الاصوات فی الهواء و نحوه، کما قال سبحانه: و کلم الله موسی تکلیما.

[صفحه ۱۳۷]

(لا یقال) لله سبحانه (کان) بمعنی وجد (بعد ان لم یکن) له وجود- کما یقال ذلک بالنسبه الی المخلوقات- (فتجری علیه الصفات المحدثات) اذ الوجود بعد العدم من صفات الحادث، لا من صفات القدیم تعالی. (و لا یکون بینها) ای بین الصفات (و بینه) تعالی (فصل) بان تکون الصفه شیئا و الموصوف شیئا آخر- کما یکون فی الانسان کذلک- اذ لو کان کذلک لزم الاثنینیه، و تعدد الالهه، بل صفاته سبحانه عین ذاته (و لا له) ای لله تعالی (علیها) ای علی الصفات (فضل) و زیاده، بان تکون ذاته قدیما، و الصفات حادثه- اذ للقدیم فضل علی الحادث- لان ذلک یستلزم کونه سبحانه محلا للحوادث، و معرضا للتغیر و التبدل (فیستوی الصانع و المصنوع) اذ المصنوع صفاته غیر ذاته، و لذاته فضل التقدم علی صفاته (و یتکافا المبتدی) ای یتماثل الله الذی کان بدء الاشیاء و قلبها (و البدیع) ای المصنوع الذی خلق و ابتدع. (خلق) سبحانه (الخلائق علی غیر مثال خلا) ای بقی ذلک المثال (من غیره) تعالی بان یکون خلقه للخلق بتعلم من اله سابق کما یتعلم التلمیذ من استاذه (و لم یستعن علی خلقها) ای خلق الخلائق (باحد من خلقه) بان یتخذه معینا و ظهیرا (و انشا الارض فامسکها) من الانفراط عن فلکها

(من غیر اشتغال) فان انشائه سبحانه بالاراده لا بالشغل و العمل- کما فی احدنا حیث نشتغل بما نرید ایجاده- (و ارساها) ای جعلها راسیه لا تضطرب و لا تزلزل (علی غیر قرار) اذلا موضع و ضعت فیه الارض، و انما هی کره معلقه فی الفراغ (و اقامها) ای جعلها قائمه غیر زائله (بغیر قوائم) جمع قائمه، بمعنی العمود. (و رفعها) فی الفضاء، لیس تحتها مقر و محل (بغیر دعائم) جمع دعامه، بمعنی العمود (و حصنها) ای حفظها (من الاود) ای الانحراف (و الاعوجاج) ای الزیغ و المیل، الی جانب.. (و منعها من التهافت) ای التساقط قطعه قطعه (و الانفراج) ای الاشقاق بان تنشق فتکون بین ابعاضها فواصل من الفضاء، کانها اجسام متعدده (ارسی) ای اثبت و احکم (اوتادها) جمع وتد، و المراد بها الجبال التی هی کالمسامیر الثابته فی اللوح (و ضرب اسدادها) ای جعل الفواصل الجبلیه بین قطعات الارض، فان الجبال کالسدود بین طرفیها (و استفاض عیونها) ای جعل العیون تفیض بالماء، فان الماء الفائر یعلو اطراف العین (و خد) ای شق (اودیتها) جمع وادی، بمعنی: النهر (فلم یهن) ای لم یضعف (ما بناه) تعالی بمعنی انه خلق کلشیء من خلقه ببناء محکم مستحکم (و لا ضعف ما قواه) ای ما جعله قویا. (هو) تعالی)

الظاهر علیها) ای المسلط علی المخلوقات (بسلطانه و عظمته) فان سلطته تعالی مستولیه علی کل شیء (و هو الباطن لها) ای العالم ببواطن الاشیاء (بعلمه و معرفته) من البواطن و المخفیات (و العالی علی کل شیء منها) ای انه اعلی من کل شیء من المخلوقات (بجلاله و عزته) ای لانه جلیل و عزیز. (لا یعجزه شیء منها طلبه) فمطلوبه لا یتمکن من الامتناع منه (و لا یمتنع) ذلک المطلوب له

سبحـانه (علیه) تعـالی (فیغلبه) اذ لو تمکن من الامتنـاع عنه سـبحانه، لکـان غالبا علیه (و لا یفوته السـریع) السیر (منها) ای من الاشـیاء (فیسبقه) کما قد یفوت السائر سریعا عمن یطلبه و یرید اخذه (و لا یحتاج) تعالی (الی ذی مال فیرزقه) تعالی. (خضت الاشیاء له) فکل شیء طوع ارادته (و ذلت مستکینه) ای متضرعه (لعظمته) تعالی (لا تستطیع) الاشیاء (الهرب) ای الفرار (من سلطانه) تعالی (الی غیره) کما قد یهرب الانسان من سلبطان الی سلطان (فتمتنع) تلک الاشیاء، بسبب هی بها منه (من نفعه و ضره) بان لا تکون مشموله لنفع انه لهـا، و لا لضـده علیها (و لا کفوء له) ای لا مثل له تعالی (فیکافئه) ای یماثله (و لا نظیر له فیساویه) فی الـذات و الصـفات (هو المفنی لها) ای للاشیاء (بعد وجودها) فانه تعال

ی یعـدم الموجودات (حتی یصـیر موجودهـا کمفقودهـا) عـدما بعـد ان کـان. (و لیس فناء الـدنیا بعـد ابتـداعها) ای خلقها و ایجادها (بـاعجب من انشائهـا و اختراعهـا) فـان کلا منهما، لغیر القادر محال و للقادر ممکن، فمن قال کیف لا تکون بعـد ان کانت؟ یقال له: کیف کـانت بعـد ان لم تکن؟. (و کیف) یتمکن احـد من انکـار وجود الصـانع، و الحـال انه لا یتمکن المخلوق باجمعه من خلق بقه واحـده؟ فاذا لم یکن صانع فمن الخالق لهـذه الکثره المـدهشه من الخلق؟ ف (لو اجتمع جمیع حیوانها) ای اقسام حیوانات الـدنیا (من طیرهـا و بهائمهـا) جمیع بهیمه، هی الحیوانـات، سـمیت بهـا لانهـا لاـ تقـدر علی النطق، من بهم بمعنی اختفی (و ما کان من مراحها و سائمهـا) ای مـا کان من الحیوان فی ماواه و ما کان فی مرعاه، فان السائم الحیوان حال الوعی، من سام اذا رعی، و المراح اسم مفعول من اراح الابـل اذا رده الی مکـانه (و اصـناف اسـناخها) ای اصولهـا فـان السـنخ بمعنی: الاصـل، و المراد الاجنـاس العـالیه، کالطیر، و الوحش، و السـمک (و اجناسـها) ای الاـنواع کالحمـامه، و البلبل، و الـدراج- فی الطیر- و الاسـد، و النمر، و الثعلب- فی الوجوش، و هکذا. (و متبلده اممها) جمع امه، بمعنی: الطائفه، فان کل حیوان امه قال سبحانه: (و

ما من دابه فی الارض و لا طائر یطیر بجناحیه الا امم امثالکم) و المراد بالمتبلده: الغبیه من الحیوانات (و اکیاسـها) جمع کیس، بمعنی: الفطن الجـاذق (علی احـداث) ای ایجـاد (بعـوضه) ای بقه- و علی متعلق بقوله: لو اجتمع (مـا قـدرت علی احـداثها و لاـ عرفت کیف السبیـل الی ایجادهـا) فـان الشـخص قـد یعرف الطریق، لکنه لا یتمکن من المسـیر، و لا قـد یتمکن من المسیر و لا یعرف الطریق. (و لتحیرت عقولهـا فی علم ذلـک) الطریـق الی ایجادهـا (و تـاهت) ای ضـلت (و عجزت) عن ایجادهـا (قواهـا) جمع قوه (و تنـاهت) ای وصلت الی النهایه بدون ان تقدر علی الایجاد. (و رجعت) قواها (خاشئه) ای ذلیله (حسیره) ای کلیله (عارفه بانها مقهوره (قد قهرت و ردت (مقره بالعجز عن انشائها) ای ایجادها (مذعنه بالضـعف عن افنائها) ای لا تقدر افنائها، و انما تقدر علی ازهاق روحها، و سحقها، اما الافناء فهو بالله سبحانه.

[صفحه ۱۴۲]

(و ان الله سـبحانه بعود) تعبیر مجازی (بعـد فناء الـدنیا وحـده لا شـیء معه، کما کان قبل ابتدائها) ای ایجاد الدنیا (کذلک یکون) الله (بعـد فنائها) و اعـدامها. (بلا وقت و لا مکان) ای یفنی حتی الوقت و المکان (و لا حین و لا زمان) و لا یخفی ان هـذا الکلام صـریح فی انعـدام الکون، لا فی تفرق اجزائه، کما هو المسـلک الاخر فی المساله، و اما شـبهه لزوم ذلک و اعداه المعدوم، عند الحشـر، فهی مـدخوله. (عـدمت عنـد ذلـک) ای عنـد فناء الـدنیا (الاجال) جمع اجل، ای مـده الاشـیاء (و الاوقات) ای الا زمنه. (و زالت السـنون و الساعات) فلا سنه، و لا ساعه، کما لا مکان و لا یکن. (فلا شیء الا الواحد القهار) الذی یقهر کل شیء حسب ارادته (الذی الیه مصیر جمیع الـمور) فـان کل الاشـیاء ترجع الی قـدرته سـبحانه. (بلا قـدره منها) ای من الامور (کان ابتـداء خلقها) فانها لم تکن قادره عند خلقها (و بغیر امتناع منها کان فناوها) فان الله اذا اراد فناء الاشـیاء لم تقدر الاشیاء من الامتناع، فلا قدره لها عند الایجاد، و لا امتناع لها عنـد الاعـدام (و لو قـدرت علی الامتناع) بان تمتنع عن اعدام الله لها (دام بقائها) الی الابد (لم یتکاده) تعالی، ای الم یشق علیه (صـنع شیء منها ا

ذ صـنعه) و اوجده، لا مثل الانسان الذی یثقل علیه صـنع شـیء. (و لم یوده) ای لم یثقله (منها) ای من الکائنات (خلق ما خلیقه و براه)

ای اوجده (و لم یکونها لتشدید سلطان) ای لتقویه سلطانه و ملکه (و لا خوف من زوال و نقصان) فاراد بذلک ان یصنع ما یعینه حتی لا یزول، او لا ینقص عدیده، کما یکون السلطان الجیش، حتی لا یزول ملکه، و لا ینقص عدیده فی مقابل خصمه (و لا للاستعانه بها) ای بالاشیاء المخلوقه (علی ند) ... ای مثل للاله (مکاثر) یباهی بکثرته- اذ لا مثل له سبحانه- (و لا للاحتراز) و التجنب (بها) ای بسبب الاشیاء المخلقوه (من ضد مثاور) یرید الثوره و الهجوم علی الله سبحانه- فانه لا اله الا هو سبحانه-. (و لا للازدیاد بها) ای بتلک المخلوقات (فی ملکه) تعالی (و لا لمکاثره شریک فی شرکه) بان یرید ان یبین لشریکه، انا اکثر منک خلقا- اذ لا شریک له تعالی- (و لا لوحشه کانت منه) تعالی، عند وحدته قبل خلق الخلق، و الوحشه حاله رعب تلزم النفس عند الوحده، و ان لم یخف من شیء (فاراد ان یستانس الیها) ای الی المخلوقات. (ثم هو) سبحانه (یفنیها بعد تکوینها) و ایجادها (لا لسام) و ملل (دخل علیه) سبحانه (فی تصریفها و تدبیرها) (کما یسام الانسان اذا طال ع

نده تصریف ما تحت یده بلا فائده کانت منه الیه (و لا) لاجل (راحه و اصله الیه) تعالی، کما قد یرید الانسان الراحه من عمله المتعب فیترک عمله (و لا لثقل شیء منها علیه) سبحانه اذ لا تثقله الاشیاء. (لم یمله طول بقائها فیدعوه) الملل (الی سرعه افنائها) و انما الافناء لما جعل لکل شیء من امد حسب حکمته البالغه- الا الجنه و النار، فلا امد لهما، و لا انتهاء للنعیم و العذاب فیهما-. (لکنه سبحانه دبرها بلطفهه) و فضله علی الخلق (و امسکها) ای حفظها (بامره) لتلک الاشیاء بان تبقی (و اتقنها بقدرته) فکل شیء منها فی غایه الاتقان و الدقه فی الصنع و الخلق (ثم یعیدها بعد الفناء من غیر حاجه منه) تعالی (الیها) فان الاعاده للحشر، لیست من جهه الحاجه، بل من باب الصلاح و الحکمه، کما ان الابتداء کان کذلک (و لا استعانه بشیء منها علیها) ای ان اعاده الکل بلا حاجه، لا ان اعاده البعض للاستعانه به علی ایجاد البعض الاخر، کما یستعین الانسان بالمنشار لقطع الخشب. (و لا لانصراف من حال وحشه الی حال استیناس) بان یکون عدم الاشیاء، موجبا لوحشته تعالی، و لذا یعیدها، حتی لیستانس بها (و لا من حال جهل و عمی) ای ضلاله (الی حال علم و التماس) بان یکون عدمها سب

با لجهله و لضلالته سبحانه، فلیتمس بالاعاده رجوع العلم و الهدایه الیه، کالانسان اذا فقد کتابه، جهل و عمی (و لا من فقر و حاجه) یعتریه تعالی عند الفناء (الی غنی و کثره) یتطلبهما بالاعاده و الایجاد (و لا من ذل وضعه) من- وضع یضع، علی وزن: عده- الی عز و قدره) بان یکون قادرا عزیزا لدی الاعاده.

خطبه ۲۲۹

[صفحه ۱۴۶]

(الا- بابی و امی) الباء للتفدیه، ای افدیهم بالاب و الام، و لا یخفی ان تفدیه المفضول للفاضل جائز عقلا و شرعا عند دوران الامر بینهما، هذا بالاضافه الی ان الجمله للکفایه من مقام المذکورین فی نفس المفدی، و انکان اصلها للتفدیه (هم) اشاره الی الائمه علیهم‌السلام من ولده (من عده) ای جماعه و من لبیان (اسمائهم فی السماء معروفه) حیث یعرفهم الملائکه (و فی الارض مجهوله) عند معظم الناس (الا فتوقعوا) ایها الناس المومنون (ما یکون) بعدی (من ادبار امورکم) فان الامور تدبر عند حکم الظلمه (و انقطاع و صلکم) ای صله بعضکم ببعض، اذ الظلمه یوجبون تفرق الکلمه (و استعمال صغارکم) فان کبار النفوس العقلاء لا یعملون مع الظلمه المنحرفین، و لذا تستعمل الظلمه- دائما- الصغار و الاراذل (ذاک) الذی من ادبار الامور و اخواته (حیث تکون ضربه السیف علی المومن اهون) ای اقل تعبا (من الدرهم من حله) فان الظلمه یفسدون المکاسب و یخلطون الحلال بالحرام، مما یوجب تعسر تحصیل الرزق الحلال. (ذاک حیث یکون المعطی) ای آخذ العطاء، و هو الفقیر (اعظم اجرا من المعطی) الذی هو الغنی، اذ الاغنیاء یتلوثون بالمحرمات، حیث ان اموالهم لا تحصل الا من الحرام، فیکون

لهم فی الاعطاء اجر الظاهر فقط (ذاک حیث تسکرون من غیر شراب) سکر الغنی، فان الشراب کما یغطی علی عقل الانسان کذلک

الغنی یغطی علی عقـل الانسـان (بـل من النعمه و النعیم) و کـان الفرق بینهمـا ان النعمه الـذات، و النعیم الوصـف (و تحلفـون من غیر اضـطرار) ای بدون حاجه الی الحلف (و تکذبون من غیر احراج) ای بدون تضییق، فان الدین اذا زال عن القلب، لا یهتم الانسان بهذه الامور (ذلک اذا عضـکم البلاء کما یعض القتب) هو الاکاف الذی یوضع علی الابل (غارب البعیر) ما بین عنقه و سنامه، فان فی دوله الظلمه تکون کل هـذه الامور. (ما طول هـذا العناء) الـذی یلاقیه الناس فی دول الظلمه (و ابعـد هـذا الرجاء) الذی یرجو کل واحد ان یصـل الیه، من الخلاـص منهم- و قیـل: ان هـذا الکلاـم منقطع عما قبله، کما هو عاده الشـریف فی اختیاره جملا من کل خطبه- (ایها النـاس القوا هـذا الازمه) جمع زمام، کائمه جمع امام (التی تحمل ظ) ... ای ظهور الـدواب ذوات الزمام (الاثقال) ای الاحمال، جمع ثقل (من ایدیکم) و المراد ترک البدع و الخطایا، فکان الانسان العاصـی یقود دوابا محموله من الاثقال، مما یوجب قودها بالزمام تعبا علی القائد، و القاء الازمه کنایه عن ترک الاثام حتی لا یکون ثقلها علی الانسا

ن (و لا تصدعوا) ای لا تفرقوا (علی سلطانکم) و المراد به نفسه الکریمه، ای لا تختلفوا علی (فتذموا) انفسکم (غب) ای بعد (فعالکم) فـان الانسـان انما یعرف قبـح عمله، بعـد ان رکبه، فیـذم نفسه: لم فعلت کـذا؟. (و لا تفتحموا) ای الا تـدخلوا (ما اسـتقبلتم) ای الـذی تسـتقبلونه (من فور) ای ارتفاع (نار الفتنه) و لهبها ای لا تدخلوا فی الفتن (و امیطوا) ای تنحوا (عن سننها) ای طرق الفتنه (و خلوا قصد السبیل) ای وسط الطریق (لها) ای للفتنه، لکان الفتنه سائر ذو شر، یسیر فی وسط الطریق فاذا لم یتنکب الانسان عن وسط الطریق شمله و ضـره، و لـذا من الافضـل ان یتجنب الانسـان وسـط الطریـق لئلاـ یصـطدم بـالفتنه. (فقـد لعمری یهلـک فی لهبهـا) ای اشـتعال الفتنه (المومن) بان یلقی نفسه فیها بظت حسن فینحرف عن الطریق، و ذلک یوجب هلاکه فی الدنیا و الاخره (و یسـلم فیها غیر مسـلم) لانه لم یصـطدم بها، فیبقی علی حیاته- علی الاقل-. (و انما مثلی بینکم مثل السراج فی الظلمه) ای المصباح فی اللیله الظلماء (یستضیء به من ولجهـا) ای ولـج الظلمه، بمعنی دخل فیها، فالمسـلمون فی عصـر الامام علیهالسـلام الـداخلون فی لیل الفتنه التی قامت منـذ ما بعد الرسلاه اذ اتبعوا الامام کانوا فی نور، لا ینحرفو

ن عن الطریق، و لاـ ینجرفون مغ التیـارات البـاطله. (فاسـمعوا) کلاـمی (ایهـا النـاس و عوا) ای ادرکوا معنـاه و حقیقه (و احضـروا اذان قلوبکم) اسـتعاره لطیفه، فان الانسان کما یسمع الکلام باذن الراس، یفهم مغزی الکلام باذن القلب- اذ اراد القلب التفهم و الادراک- (تفهموا) حقیقه ما ذکرت لکم و ذلک ما یوجب نجاتکم.

خطبه ۲۳۰

[صفحه ۱۵۰]

فی الوصـیه بالتقوی، و ذکر الموت، و الاسـتعداد له (اوصیکم ایها الناس بتقوی الله) ای الخوف منه سبحانه، بعمل الصالحات، و ترک السیئات (و کثره حمـده) سـبحانه (علی آلاـئه) جمع الی بمعنی النعمه (الیکم) ای النعم التی ساقهـا الیکم (و نعمـائه علیکم) بـان انعم علیکم بها (و بلائه) ای احسانه (لدیکم) فان البلاء یسـتعمل للخیر و الشـر، او المراد المصائب، فان المصائب المسافه من جانبه سبحانه تسـتحق الحمد، لانها ترفع الدرجات و تحط السیئات (فکم خصکم) سبحانه (بنعمه) لم یعطیها لغیرکم (و تدارککم برحمه) ای ارسل الرحمه فی عقبکم (اعورتم له) ای اظهرتم له تعالی عوراتکم و عیوبکم- بالمعاصـی- (فسترکم) و لم یفضـحکم (و تعرضـتم لاخـذه) ای بطشـه و عـذابه، و التعرض لـذلک، بالمعاصـی، فـان العاصـی فی معرض نکـال الله تعـالی (فـامهلکم) و لم یعـاجلکم بـالعقوبه. (و اوصـیکم بذکر الموت) بان تذکرون دائما (و اقلال الغفله عنه) ای اقلوا من الغفله، بان یکون اکثر اوقاتکم مصروفا فی ذکره (و کیف غفلتکم عما) ای عن الموت الذی (لیس یغفلکم؟ یقال اغفله اذا سها عنه، ای الا یسهو الموت عنکم، بل یاتیکم و ان کنتم عنه غافلین (و) کیف (طمعکم فیمن لیس یمهلکم) فان الانسان یطمع فی ابتعاد

الموت عنه، و الحال ان الموت اذا جائه لا یمهله و لو لحظه واحده. (فکفی واعظا) لکم (بموتی) جمع میت (عاینتموهم) ای رایتموهم

(حملوا الی قبورهم غیر راکبین) ای لم یرکبوا اکتـاف الناس باختیارهم، و انما قهرا علیهم، و دون ارادتهم (و انزلوا فیها) ای فی القبور (غیر نـازلین) باختیـارهم، بـل جبرا و کرهـا. (فکانهم لم یکونوا للـدنیا عمارا) جمع عامر، فقـد انقطع اثرهم (و کان الاخره لم تزل لهم دار) ای کانهم من القـدیم فی الاخره، اذ قـد محت آثارهم عن الـدنیا (او حشوا ما کانوا یوطنون) ای الامکنه التی اتخذوها اوطانا لهم فی حیاتهم، او حشوها، ای جعلوها موحشه فهم، لا انس لهم بها، و لا انس لها بهم، اذ ترکوها و هجروها (و اوطنوا ما کانوا یوحشون) ای القبور التی کانت موحشه منهم، لا تالفهم، و لا یالفونها، صارت اوطانهم- من اوحشه اذا هجره-. (و اشتغلوا بما فارقوا) ای بحساب الدنیا التی فارقوها (و اضاعوا ما الیه انتقلوا) ای الی الاخره، و معنی الاضاعه عدم امکان عملهم لها بعد الموت، کالذی یضـیع شیئا فلا یعمل له، او المراد حکایه حالهم فی الدنیا: ای اشـتغلوا فی ادنیا بما فارقوها الان، و هکذا الجمله الثانیه. (لا عن قبیح یستطیعون انتقالا) اذ لا توبه بعد الموت (

و لا فی حسن یسـتطیعون ازدیادا) اذ الاخره دار حساب، لا دار عمل (انسوا بالـدنیا) حین کانوا فیها (فغرتهم) و خـدعتهم (و وثقوا بها) ای بالدنیا، ظانین انه تنفعهم (فصـرتهم) و خدعتهم (و وثقوا بها) ای بالدنیا، ظانین انها تنفعهم (فصـرعتهم) ای اهلکتهم، خلاف ثقتهم بهـا (فسـابقوا- رحمکم الله- الی منـازلکم) فی الاخره، و المسابقه بالتکثیر من العمل الصالـح، فمن کان اکثر عملا کان اسـبق احتلال الاـخره و حیازتهـا (التی امرتم ان تعمروهـا) فان الانسان امر بالعمل الصالـح لیتعمر منزله فی الاخره (و التی رغبتم فیها) ای رغبکـم الله سبحـانه و شوقکم الی تلـک المنازل (و دعیتم الیها) فانه سـبحانه دعا الناس و طلبهم الی تلک المنازل. (و اسـتتموا نعم الله علیکم) ای اطلبوا تمام النعمه (بالصبر علی طاعته) فان من اطاع و صبر علی مشاق الطاعه، زادت نعمته (و المجانبه لمعصـیته) قال الشاعر: اذا کنت فی نعمه فارعهـا فان المعاصـی تزیل النعم (فان غـدا من الیوم قریب) المراد بالغـد الاخره، و بالیوم الـدنیا (ما اسـرع الساعات فی) افناء (الیوم) و ابادته (و اسرع الایام فی) اباده (الشهر و اسرع الشهور فی) افناء (السنه) و اعدامها (و اسرع السنین فی) افناء (العمر) فالساعات التی ندرک سرعت

ها و انقضائها، انما هی وحدات العمر، فاذا اسـرعت الواحدات فی الفناء و الانقضاء، اسـرع المولف منها فی ذلک- و هذا تعلیل لقوله: (فان غدا من الیوم قریب).

خطبه ۲۳۱

[صفحه ۱۵۴]

فی الایمـان، و معنی الهجره، و تحمـل امر الامامه، و بیان علمه علیه‌السـلام. (فمن الایمان ما یکون ثابتا) لا یزول (مسـتقرا فی القلوب) بحیث لا یتزحزح منها (و منه ما یکون عواری) جمع عاریه (بین القلوب و الصـدور) تاره یخرج من القلب یاتی الی الصدر، لیخرج من الفم، فیکفی الشـخص، و تـاره یرجع الی القلب، کما قال سـبحانه: (کلما اضاء لهم مشوا فیه، و اذا اظلم علیهم قاموا) (الی اجل معلوم) ای وقت معلوم، قدر لخروج الایمان من الانسان، لانه لم یاخذه اخذا قویا، و لم یقوه بالاعمال الصالحه (فاذا کانت لکم برائه من احد) ای اردتم ان تتبرئوا من شـخص، لمـا ترون من سوء اعمـاله (فقفوه) ای التبری (حتی یحضـره الموت) ای یموت (فعنـد ذلک) الموت (یقع حـد البرائه) فـان بقی علی ایمـانه و لم یظهر منه انحراف و زیغ تتبرئوا منه و ان ظهر منه الکفر و الزیغ فتبرئوا منه. (و الهجره قائمه علی حدها الاول) ای لم یزل ان حکمها الوجوب، فقد کان فی اول الاسـلام- حین هاجر الرسول صـلی الله علیه و آله و سلم من مکه الی المدینه- تجب هجره سائر المسـلمین من مکه، و ذلک قبل فتح مکه، و السـبب انهم لم یکون یتمکنون من اقامه شـعائر الاسلام و هم فی مکه، و لذا وجب الهجره (ما کان لله

فی اهل الارض حاجه) (ما) نافیه، ای لیست الهجره لاجل حاجه الله الی اهل الارض، و انما هی لمصلحتهم (من مستسر الامه و معلنها) ای من یضـمر اسـلامه، من الاـمه فی بلاد الکفر، و من یعلن السـلامه فی بلاد الایمان، و (من) لبیان (اهل الارض) و انما تجب الهجره

من بلاد الکفر الی بلاد الاسلام لمن لا یتمکن من معرفه الاصول و الفروع، الا بالهجره. (لا یقع اسم الهجره علی احد بمعرفته الحجه فی الارض) یعنی انه اذا کان سلم فی بلاد الکفار، و عرف الحجه، ای الاصول و الفروع، فلا تجب علیه الهجره الی بلاد الاسلام، و قد قید جمع من العلماء، بامکانه اقامه شعائر دینه هناک، و الا لزم ان یهاجر (فمن عرفها) ای الحجه (و اقربها) بان اسلم و اعتقد بما جاء به السلام (فهو مهاجر) هذا تنزیل لتحقق الغایه من الهجره عند ذلک، و هی العرفان (و لا- یقع اسم الاستضعاف) ای لا- یقال (مستضعف) و قد اعفی عن المستضعفین من وجوب الهجره، کما قال سبحانه: (الا- المستضعفین من النساء و الولدان الذین لا یستطیعون حیله و لا یهتدون سبیلا) و سمی مستضعفا، لعده الکفار ضعیفا، و لانه غیر قادر علی الهجره. فان اسم المستضعف لا یقع (علی من بلغته الحجه) علی الاسلام (فسمعتها اذنه و وعاها قلبه) بمع

نی انه قبل الحجه، و اقبل علی الاسلام بکله اذنا و قلبا، ثم بین علیه‌السلام اذ امر الرساله و الامامه صعب، فان ملازمه الانسان للدساتیر الوارده عن طریق الرسول صلی الله علیه و آله و سلم و الائمه علیهم‌السلام من اصعب الامور، بقوله: (ان امرنا صعب مستصعب) ای انه صعب بذاته، و یستصعبه الناس، فی قبال الصعب الذی لا یستصعبه الانسان، لما یری له من النتائج، فان النفس مجبوله علی استسهال ما یری الانسان نتائجه الرابحه، و انکان صعبا بذاته (لا یحمله) ای ذلک الامر (الا عبد مومن امتحن الله قلبه للایمان) بمعنی ان الایمان بالغ من قلبه مرکز فیه، فان الایمان اذا صار ملکه للانسان یستسهل الصعاب فی سبیله (و لا یعی حدیثنا) ای لا یشتمل علیه اشتمال وعی و درایه، للتعلم و العمل (الا- صدور امینه) فیها امانه الحفظ، لما لها من ملکات الایمان، مقابل الصدور الخائنه التی تمجها و لا تقبلها (و احلام) ای عقول (رزینه) و قره ناضجه عارفه. (ایها الناس سلونی) ای اسئلونی (قبل ان تفقدونی) بان اموت و انتقل من بین ظهرانیکم (فلانا بطرق السماء اعلم منی بطرق الارض) اللام للتاکید و المراد بطرق السماء، التی ینزل منها الملائکه، و تصعد فیها اعمال العباد، و یمکن للانسان

ان یصعد منها الی السماء، او یسیر فیها من مکان الی مکان کما اکتشف اخیرا، ان هناک فی السماء تیارات هوائیه و فراغات ممتده، اذا سارت الطائره فی بعضها اصابها عطب، و بالعکس اذا سارت فی بعضها الاخر و هکذا، و قوله علیه‌السلام: (اعلم) من باب التاکید، لا الاعلمیه الحقیقه و المراد انه مع بعد السماء، و عدم علم الناس بطرقها، یعلمه جیدا، فکیف الارض، و هذه الجمله کالتعلیل، کقوله: سلونی، فان العالم بطرق السماء، لابد و ان یعلم کلشیء (قبل ان تشغر برجلها فتنه) یقال شغر برجله اذ رفعها، کان الفتنه اذ کانت ساکنه کانت شبیهه بالابل الواقفه، بخلاف ما اذا ترکت، فانها کالابل المتحرکه التی ترفع رجلها للمشی (تطا فی خطامها) الخطام الحبل الذی یجعل فی انف البعیر کالزمام، و طی البعیر فی خطامها کنایه عن تخطیها اذ ذلک لا یکون الا اذا استقلت فی الحرکه بدون قیاده و صاحب (و تذهب) تلک الفتنه (باحلام قومها) ای عقول القوم الداخلین فی تلک الفته، و المراد انه اذا قامت الفتنه، لا یبقی مجال لسوالهم عن الامام علیه‌السلام و جوابه لهم، اذ الفتن توجب تشتت الافکار، فالمقصود السئوال قبل ان یفقدوا الامام و قبل ان یقعوا فی فتن تذهلهم عن مثل تلک الاسئله.

خطبه ۲۳۲

[صفحه ۱۵۸]

فیها حمد الله، و الثناء علی نبیه، و الوصیه بالتقوی (احمده) تعالی (شکرا لا نعامه) ای ان الحمد لاجل شکره سبحانه علی ما انعم علینا (و استعینه) سبحانه (علی) اداء (وظائف حقوقه) ای اتمکن من القیام باداء حقه تعالی من الطاعه و العباده، فانه لو لا اعانته سبحانه لا یتمکن الانسان من الطاعه، هو سبحانه (عزیز الجند) لا- یغلبون، و انما یغلب کل من حاربهم (عظیم المجد) ای الرفعه، فان عظمته سبحانه و رفعته اعظم من کل شیء (و اشهد ان محمدا عبده) لیس باله او ولد للاله، کما ادعی الیهود و النصاری بالنسبه الی انبیائهم (و رسوله) الذی ارسله رحمه للعالمین. (دعا) صلی الله علیه و آله و سلم (الی طاعته) ای طاعه الله تعالی (و قاهر) ای غالب و حارب

(اعدائه جهادا علی دینه) ای الاجل المجاهده لاعلاء کلمه الاسلام (لا یثنیه) ای لا یسبب انسحاب الرسول عن میدان الدعوه (عن ذلک) الدعاء (اجتماع) من الکفار (علی تکذیبه) صلی الله علیه و آله (و التماس) ای طلب من الکفار (لاطفاء نوره) فقد کان صلی الله علیه و آله ثابتا لا یحرکه شیء و لا یزیله عن دعوته تجمع القوی ضده. ثم شرع علیه‌السلام فی الوصیه بالتقوی: (فاعتصموا) ای تمسکوا ایها الناس (بتقوی ال

له فان لها) ای للتقوی (حبلا وثیقا) ای محکما (عروته) هی المحل الذی یتمسک به الانسان، کعروه الابریق (و معقلا) ای ملجاء او ملاذا (منیعا ذروته) ای اعلاه، یعنی ان الانسان اذا اتقی کان کالذی هو فوق جبل، لا یتمکن ان یصل الاعداء الیه. (و بادروا الموت) بالاعمال الصالحه، کان الموت یرید اختطاف الانسان قبل ان یعمل، و الانسان یرید ان یعمل قبل ان یموت، فهما یتبادران (فی غمراته) ای قبل ان یلقیکم فی اهواله، جمع غمره، و هی المحل المخوف من الماء الذی یوجب الغرق (و امهدوا له) ای هیئوا مکانکم للموت (قبل حلوله) بالاعمال الصالحه (و اعدوا له) ای خذوا استعدادکم لمواجهه الموت (قبل نزوله) بکم (فان الغایه) التی یصل الانسان الیها فی سیره (القیامه) حیث العرض علی الله سبحانه (و کفی بذلک) ای بالموت، او بالشیء الذی یستقبل الانسان- و هو القیامه- (واعظا) فان الانسان اذا علم بالموت و القیامه لابد و ان یهییء لهما بالاعمال الصالحه و ترک الاعمال القبیحه (لمن عقل) و علیم (و معتبرا) ای یعتبر بالموت الانسان (لمن جهل) الامر بذاته، فاذا رای الموت، ادرک انه صائر الیه، فلابد ان یتهیا له. (و قبل بلوغ الغایه) ای قبل ان تبلغوا القیامه (ما تعلمون) ای یکو

ن الشیء الذی تعلمونه (من ضیق الارماس) ای القبور، جمع رمس، بمعنی القبر (و شده الابلاس) حزن فی خذلان و یاس، کما قال سبحانه: (یبلس المجرمون). (و هول المطلع) المطلع هو المنزل الذی یطلع الانسان منه علی امور الاخره، و امراد البرزخ، او المراد الموت، و هو له لانه عالم آخر لم یالفه الانسان، فلا یدری ماذا یصنع به (و روعات الفزع) ای نوبات الخوف التی تاخذ الانسان عند انتقاله من هذا العالم الی العالم الاخر. (و اختلاف الاضلاع) جمع ضلع، ای دخول بعضها فی بعض من شده الضغط فی القبر (و استکاک الاسماع) ای صمم الاذان من الاصوات الهائله التی تسمعها عند الموت، او من التراب. (و ظلمه اللحد) و هو الشق الذی یعمل فی القبر فی جانبه الامام لمن توجه الی القبله، لوضع المیت فیه (و خیفه الوعد) الذی وعد الانسان به من المحاکمه علی اعماله السابقه (و غم الضریح) ای الجزن الذی یاخذ المیت عند وضعه فی ضریحه، و المراد به اللحد (و ردم الصفیح) هو الحجر العریض، و ردمه سد القبر به، اذ یوضع فی ظهر المیت- اذا وضع فی اللحد- صفائح من اللبن.

[صفحه ۱۶۱]

(ف) اذکروا (الله الله) یا (عباد الله) فی انفسکم. لا تعملوا ما یوجب العقاب و العذاب (فان الدنیا ماضیه بکم علی سنن) ای تمضی بکم فی طریق من کان قبلکم من اماتتهم و اهلاکهم. (و انتم و الساعه) ای الموت، او یوم القیامه و هو الاظهر (فی قرن) هو الحبل الذی یقرن به بعیران، و المراد اقران الانسان بالقیامه، لا ینفک احدهما عن الاخر، و ذلک کنایه عن وصول الانسان الیه قطعا (و کانها) ای الساعه (قد جائتت باشراطها) ای مع علائمها (وازفت) ای قربت (بافراطها) جمع فرط، و هو العلم الذی یتقدم فی الطریق دالا علیه، و المراد بدلائلها الداله علی القیامه (و وقفت) الساعه (بکم علی صراطها) ای صرتم الی الصراط الذی هو جسر بین المحشر و بین الجنه ممدودا علی جهنم فمن عبره بسلام دخل الجنه، و الا وقع فی النار. (و کانها) ای الساعه (قد اشرفت بزلازلها) اذ قبل القیامه تکون زلازل، کما قال سبحانه: ان زلزله الساعه شیء عظیم. (و اناخت) ای الساعه، و الاصل فی الاناخه نوم البعیر (بکلاکلها) جمع کلکل، بمعنی الصدر، و هی کنایه عن الاثقال التی ترد علی الانسان فی یوم القیامه، کما یلقی البعیر بثقله علی الارض اذا اناخت و نامت. (و انصرمت) ای انقضت و ذهبت (

الدنیا باهلها) ای مع اهلها، اذ تتم الدنیا اذا جاء المحشر، و ینتقل اهلها الی دارالاخره (و اخرجتهم) ای اخرجت الدنیا، الناس (من حضنها) کما تخرج المراه الولد من حضنها (فکانت) الدنیا- اذا فکر فیها المفکر- (کیوم مضی) اذ لا اثر له (او شهر انقضی) اذ تم و

انصرم، فیقول الانسان فی الاخره، مضت الدنیا و تمت. (و صار جدیدها) ای ما کان جدیدا فیها (رثا) ای بالیا قدیما (و سمینها) ای ما عـد ثمینا نافعا فی الـدنیا (غثا) ای مهزولا تافها. حیث یصل الانسان (فی موقف ضـنک المقام) ای ضـیق محله، ضـیقا حسـیا، او ضـیقا معنویـا لما ینال الانسان من الضـیق بسـبب المخاوف و الاهوال (و امور مشـتبهه) لا یعرف الانسان ایها تصل الیه (عظام) جمع عظیم (و نار شدید کلبها) الکلب اکل بغیر شبع، کان النار تاکل بلا شبع کلما یلقی فیها (عال لجبها) ای صیاحها و اضطرابها (ساطع لهبها) ای شعلتها (متغیظ زفیرها) التغیظ الهیجان، و الزفیر صوت رفد النار (متاجج) ای مشتعله (سعیرها) ای لهبها (بعید خمودها) کن بذلک عن عـدم خمودهـا، اذ هی دائمه ابـدیه (ذاک) من زکت النـار اذا اشـتد لهبهـا (وقودهـا) ای ما یوقـد به النار، فانه ملتهب مشـتعل (مخیف وعیدها) ای یخیف الانسان الوعید بالنار. (غم) صفه من

غمه اذا غطاه (قرارها) ای محل الاسـتقرار فیها، ای مستو، او مغطی آخر النار الذی یسـکن فیه المجرمون (مظلمه اقطارها) ای اطرافها، فلا یری الانسان فیها شیئا (حامیه قـدورها) المنصوبه لاجل ارواء الظمان من اهل النار بماء تقطع منه احشائهم، و الحامیه بمعنی الحاره (فظیعه) ای مهوله (امیرها) کلا من الامور المرتبطه بالنار، هذا لمن کفر و عصی (و سیق الذین اتقو ربهم) بالایمان و الاعمال الصالحه (الی الجنه زمرا) جمع زمره، بمعنی جماعـات جماعـات و ذلـک الفیء لاـن الانسـان یتهنا بالاجتماع اکثر من الانفراد (قـد امن) الـذی یساق الی الجنه (العـذاب و انقطع) عنه (العتاب) فلا یقال له: لم فعلت کـذا؟. (و زحزحوا) ای بعـدوا (عن النار) کما قال سـبحانه: فمن زحزح عن النار و ادخل الجنه فقد فاز (و اطمانت بهم الدار) ای صارت مقرا لهم بکل اطمینان و استقرار، و ذلک حیث لا منغص فیها (و رضو المثوی) ای محل السـکونه (و القرار) ای المحل الذی استقروا (الذین کانت اعمالهم فی الدنیا زاکیه) ای نامیه مبارکه توجب الثمره الطیبه (و اعینهم بـاکیه) من خوف الله. (و کـان لیلهم فی دنیاهم) ای حین کانوا فی الـدنیا (نهارا) ای کالنهار فی کونهم یقظین، لا نائمین (تخشعا و استغفارا) فقد کانوا

فی حل خشوع و اسـتغار خوفا من الله سبحانه. (و کان نهارهم لیلا) ای کاللیل (توحشا) من الناس (و انقطاعا) (عن ملذات الدنیا، فکما یتوحش الانسان باللیل و ینقطع عن مباهـج الحیاه، کان اولئک هکذا فی النهار، خوفا من ان یصـیبهم الاثم. (فجعل الله لهم الجنه مابا) ای من اب، بمعنی رجع، ای مرجعا لهم و انما سـمی بالمرجع، لان (آدم) علیه‌السلام جاء الی الدنیا من الجنه (و الجزاء ثوابا) ای الخیر الواصـل الیهم مع الاـکرام- و هـذا هو معنی الثواب- (و کـانوا) هولاـء (احق بهـا) ای بـالجنه من سائر الناس (و) کانوا (اهلها) ای اهل الجنه فان الجنه بنیت الهم (فی ملک دائم) لا زوال له (و نعیم قائم) ای ثابت مستقر. (فارعوا) یا (عباد الله ما) ای الشیء الذی (برعایته یفوز فائزکم) من الایمان و العمل الصالح، فان الانسان بهما ینال الدرجات الرفیعه. (و باضاعته یخسر مبطلکم) فان العامل بالباطل انما یخسر لعم رعیته الایمـان و العمـل الصالـح. (و بـادروا) ای سـابقوا (آجـالکم) جمع اجل، و هو الموت (باعمالکم) بان تعملو اقبیل ان یخطفکم الموت (فانکم مرتهنون بما اسلفتم) ای عملتم فی الـدنیا (و مـدینون بما قـدتم) ای ما خوذون باعمالکم التی قـدمتموها الی الاخره قبل ان تموتوا. (و کان قد ن

زل بکم المخوف) ای الموت (فلاـ رجعه) الی الـدنیا (تنـالون) فان الانسان یریـد الرجعه الی الـدنیا، لکن لا یستجاب طلبه. (و لا عثره تقالون) ای لا تقال عثرتکم، بمعنی لا یغفر ذنبکم- و المراد ما لیس قابلا للمغفره- (استعملنا الله و ایاکم بطاعته) بمعنی ان یوفقنا حتی نطیع (و طاعه رسوله) صلی الله علیه و آله (و عفا عنا و عنکم بفضل رحمته) فان العفو لیس بالاستحقاق و انما بالفضل.

[صفحه ۱۶۵]

(الزموا الاـرض) ای کونوا سـاکنین غیر محـاربین فیمـا اذا لم تتوفر فیکم شـروط المحاربه مع اهل الباطل (و اصبروا علی البلاء) الـذی ینزل بکم، فان الصبر مفتاح الفرج (و لا تحرکوا بایـدیکم) ضـربا (و سـیوفکم) قتلا و جرحا (فی هوی السـنتکم) فان الانسان قد یهوی ان یتکلم کلاما، و من کلامه تتحرک الفتنه و تقع المحاربه (و لا تستعجلوا بما لم یعجله الله لکم) من ملک السلطه، و السیاده الشرعیه. (فـانه من مات منکم علی فراشه و هو علی معرفه حق ربه) بالایمان (و حق رسوله) بالاطاعه (و) حق (اهل بیته) بالولایه (مات شـهیدا و

وقع اجره علی الله) فی صبره و عدم قیامه بالحرب فی غیر اوانها (و استوجب ثواب مانوی) ای قصد (من صالح عمله) بانه انکان الامر جامعا للشرائط قام بالجهاد. (و قامت النیه مقام اصلاته لسیفه) اصلت سیفه اذا جرده اللحرب (و ان لکل شیء مده و اجلا) فالسیاده اهل الحق وقت خاص، لا تکون الا اذا جاء وقتها کما ان لسیاده اهل الباطل مده، لا تنقضی الا بانتهاء تلک المده.

خطبه ۲۳۳

[صفحه ۱۶۶]

فی حمد الله، و الثناء علی نبیه، و الوصیه بالتقوی (الحمد لله الفاشی) ای الشائع بین الناس (حمده) فان المومنین به تعالی یحمدونه فی کل مکان، و ان کفر به اقوام منحرفون (و الغالب جنده) کما قال سبحانه: و ان جندنا لهم الغالبون فاذا اراد الله شیئا کان، و لیس لایه قوه ان تقف امام ارادته سبحانه (و المتعالی) ای العالی (جده) ای عظمته، کما قال سبحانه: (و ان تعالی جد ربنا). (احمده علی نعمه التوام) ای المتواصل، کالمولودین من بطن واحد، حین یاتی احدهما بعقب الاخر- و اصله علی وزن جعفر، ثم خفف- (و آلائه) جمع الی، بمعنی: النعمه (العظام) جمع عظیم (الذی عظم حلمه فعفا) عن المجرمین (و عدل فی کل ما مضی) ای حکم (و علیم ما یمضی) ای ما یاتی فی المستقبل (و ما مضی) فی السابق. (مبتدع الخلائق بعلمه) اذ الجاهل لا یتمکن من الابتداء (و منشئهم بحکمه) جمع حکمته، و هی بمعنی: وضع الاشیاء مواضعها (بلا اقتداء و لا تعلیم) من احد، بل هو المنشی المبدع (و لا احتذاء) ای اقتداء (لمثال صانع حکیم) قبله بان کان هناک صانع، فصنع الا له مثله (و لا اصابه خطاء) فانه سبحانه لم یخطا فی عمله و لو خطاء او احدا (و لا حضره ملاء) ای لم یحتج الی ان یحضر جما

عه حتی یتمکن من انجاز الامر- بعکس عاده السلاطین و من الیهم حیث اذا ارادوا امار مهما، احضروا اولی الرای و الحکمه. (و اشهد ان محمدا عبده و رسوله) ای العبد الحقیقی، و قدم لانه اعظم مرتبه من الرساله، او فی مقابل زعم النصاری و الیهود، ان ابنائهم شرکاء لله فی الالوهیه، و ابناء له تعالی. (ابتعثه) ای بعثه (و الناس یضربون فی غمره) ای فی الجهاله التی کانت تغمرهم الی روسهم کما یغمر الماء الغریق. (و یموجون) ای یضطربون (فی حیره) من امرهم، لا یعرفون کیف یسعدون (قد قادتهم ازمه الحین) - بالفتح- بمعنی: الهلاک، فان الاهواء و الشهوات التی تقود الانسان تورث هلاکه فی الدنیا و الاخره، و الازمه جمع زمام (و استغلقت) ای اغلقت (علی افئدتهم) ای قلوبهم- عن معرفه الحق- (اقفال الرین) ای الطبع، فانها طبعت علیها بالضلال و الجهل، فلا یتمکنون من ازالته، کما لا یتمکن الانسان من فتح الباب المغلق بالقفل. (اوصیکم عباد الله بتقوی الله) الخوف منه (فانها) ای التقوی (حق الله علیکم) ارادها منکم فی مقابل خلقه لکم، و رزقه ایاکم (و الموجبه علی الله حقکم) ای انکم بالتقوی تصیرون ذوی حقوق علی الله سبحانه- و هو حق جعله علی نفسه، لا الحق الحقیق کما لا یخفی-

قال تعالی: (و کان حقا علینا نصر المومنین). (و ان تستعینوا علیها) ای علی التقوی (بالله) فان الله عون للمتقی (و تستعینوا بها) ای بالتقوی (علی الله) ای فی النجاه من عذابه، فان هناک مخوفین: الاول: الخوف من الناس، و الثانی: الخوف من الله، و التقوی توجب حفظ الانسان من وصول ای المکروهین الیه (فان التقوی) قائدتها (فی الیوم) و نحن فی الدنیا (الحرز) ای حفظ الانسان (و الجنه) الواقیه عن المکاره (و فی غد) فی الاخره (الطریق الی الجنه) و النجاه- من النار- و هذا علی ترتیب اللف و النشر المرتب-. (مسلکها) ای طریق التقوی (واضح) لا خفاء فیه (و سالکها) ای الذی یمشی فی طریق التقوی (رابح) قد ربح سعاده الدنیا و الاخره. (و مستودعها حافظ) ای الذی تکون التقوی ودیعه عنده- و هو الله سبحانه- حافظ لا یخون، بل یعطی جزائها للانسان (لم تبرح) ای لم تزل التقوی (عارضه نفسها علی الامم الماضین) و ذلک ببیان انبیائهم لهم کیفیه التقوی (و الغابرین) ای الباقین- فان غابر یستعمل بمعنی: الماضی و الباقی- و انما کانت التقوی عارضه نفسها علی الکل (لحاجتهم الیها غدا) ای فی الاخره (اذ اعاد الله ما ابدی) ای اعاد الله الناس الذین خلقهم اولا، فی دار الدنیا (و سال

ما اسدی) ای ما اعطاه من النعم، فانه یسئل عن نعمه کیف صرفوها العباد، و هل ادوا حق الله سبحانه فیها؟. (فما اقل من قبلها و حملها) صیغه تعجب، لقله من قبل التقوی و عمل بها (حق حملها) و ذلک بالمواظبه الکامله علیها (اولئک الاقلون عددا) من الذین لم یقبلوها او قبلوها، لکنهم لم یعملوا بها حق العمل (و هم اهل صفه الله) ای مصداق لوصفه (سبحانه اذ یقول) فی القرآن الحکیم: (و قلیل من عبادی الشکور) ای الشاکرون حق الشکر، قلبا و لسانا و عملا. (فاهطعوا) الاهطاع: الاسراع (باسماعکم الیها) بان تعجلوا فی الاستماع الی موازین التقوی و کیفیتها (و کظوا) الکظاظ- لکتاب- الممارسه و طول الملازمه (بجدکم) ای باجتهادکم (علیها) ای علی التقوی فان ملازمه التقوی فی جمیع الامور تحتاج الی جد و اجتهاد. (و اعتاضوها من کل سلف خلفا) ای اجعلوا التقوی عوض کل شیء فان منکم سابقا، فان من عنده التقوی لم یفته شیء. (و من کل مخالف موافقا) فان الذی یوافق التقوی لا یهتم بمن خالفه، لانه یوافق اعظم الاشیاء و اربحها. (ایقظوا بها) ای بالتقوی (نومکم) فان من یرید التقوی لابد و ان یستیقظ وقت المنام لاداء الصلاه و العباده (و اقطعوا بها یومکم) ای سیروا من اول النهار الی

اللیل مصاحبین لتقوی. (و اشعروها قلوبکم) حتی یکون قلبکم متقیا، لا ان تعمل جوارحکم حسب التقوی، بدون ان یکون ذلک نابعا من القلب (و ارحضوا) ای اغسلوا (بها) ای بالتقوی (ذنوبکم) فان الحسنات یذهبن السیئات (و داوا بها الاسقام) الامراض النفسیه، فان المتقی الا یبخل و لا یجبن و لا ینافق، و ما اشبه من امراض القلب، و الامراض البدنیه، فان النفس المعلقه بالله سبحانه توثر فی البدن، فتشفیه من امراضه- کما ثبت فی علم النفس-. (و بادروا بها الحمام) ای اموت، ای اتقوا قبل ان یاخذکم الموت (و اعتبروا بمن اضاعها) انظروا الیمن ضیع التقوی، لتروا کیف شقی، فیکون ذلک عبره لکم، حتی تلازموا التقوی. (و لا یعتبرن بکم من اطاعها) ای لا- تکونوا ممن ضیع التقوی حتی تکونوا عبره للمطیعین، فان الشقی عبره للسعید، و العاصی عبره للمطیع (الا فصونوها) ای احفظوا التقوی، بمعنی اعملوا بها (و تصونوا بها) ای تحفظوا علی انفسکم من الشقاء، بسبب التقوی (و کونوا عن الدنیا نزاها) جمع نازه و هو العفیف (و الی الاخره ولاها) جمع واله، و هو المشتاق. (و لا تضعوا من رفعته التقوی) ای لا تفعلوا فعلا یوجب خفه المتقی و اسقاطه عن الرفعه و السمو (و لا اترفعوا من رفعته الدنیا) ای

لا- تفعلوا فعلا- یوجب رفعه غیر المتقی من اهل الدنیا (و لا- تشیموا) ای لا تنظورا (بارقها) ای سحاب الدنیا، و المعنی لا تنظروا لما یغرکم من مطامع الدنیا، من شام البرق، اذا نظر الیه این یمطر (و لا- تستمعوا ناطقها) ای من ینطق نطق الدنیا، فان اللازم ان یستمع الانسان الی من ینطق حول الاخره (و لا تجیبوا ناعقها) ای من یتکلم و یصیح لاجل الدنیا، و انما اللازم ان یجیب الانسان داعی من یدعوا الی الاخره (و لا تستضیئوا باشراقها) ای الا تذهبوا حیث تضیء الدنیا، کنایه عن موقع ملذاتها و شهواتها (و لا تفتنوا باعلاقها) جمع علق بالکسر بمعنی: النفیس، ای لا تخدعوا بنفائس الدنیا. (فان برقها خالب) الخالب ما السحاب ما لا مطر فیه، ای المکان الذی تری الدنیا نفسها منه خدعته و غرور، لا- یعطی للانسان ما یامل (و نطقها) ای کلامها حول نفسها (کاذب) لا اصل له (و اموالها محروبه) ای منهوبه فانها الا تعطی للانسن مالا، الا و تنهبه منه (و اعلاقها) ای نفائسا (مسلوبه) تسلبها من الانسان بعد اعطائها. (الا و هی) ای الدنیا (المتصدیه) هی المراه التی تری نفسها للرجال تمیلهم الی نفسها (العنون) مبالغه، من عن اذا ظهر، فانه تری کل یوم لرجل، و لا تفی لای شخص منهم (و

الجامحه الحرون) من جمحت الدابه اذا صعب رکوبها، و الحرون التی اذا طلب منها السیر وقفت (و المائنه) ای الکاذبه (الخئون) ای کثیره الخیانه، فانها لا تفی لاحد. (و الجحود) التی تجحد خدمات الانسان لها (الکنود) من کند، بمعنی کفر النعمه، فان الانسان مهما خدم الدنیا و جد فی عمرانها، فانه لابد و ان تصرع الانسان و تهلکه (و العنود) کثیر العناد و المخالفه (الصدود) کثیره الصد و الهجران (و الحیود) مبالغه فی الحید بمعنی المیل، ای کثیره المیل و الانحراف عن الانسان (المیود) من ماد بمعنی اضطرب ای تضطرب بالانسان من رفعه الی ضعه و من ضعه الی رفعه، و هکذا. (حالها انتقال) من حال الی حال فمن الفقر الی الغنی، و بالعکس و من الصحه الی المرض و بالعکس، و هکذا (و وطاتها زلزال) فانها لا تستقر باحد فمن وطها و اراد الاستقرار فیها زلزلت به و حرکته من

حال الی حال (و عزها ذل) ای ینتهی الی الذیله، او انه ذله و اقعیه، اذ العزه الواقعیه لاهل الاخره. (و جدها هزل) اذ هو فی النتیجه کالهزل، لا حقیقه باقیه له (و علوها سفل) فان الدنیا سافله، حتی اذا کان الانسان فی اعالی مراتبها (دار حرب) الحرب سلب کل مال الانسان (و سلب) هو اعم من الحرب (و نهب) للاموال (و

عطب) ای هلاک للانسان، لان الدنیا تهلک مال الانسان و بدنه. (اهلها علی ساق) ای قائمون علی ساق استعداد لما یاتی من اجالهم (و سیاق) ای یساقون الی الاخره. (و لحاق) فیلتحق الباقی بالماضی، (و فراق) لمن یموت عن اهله و اصدقائه (قد تحیرت مذاهبها) ای تحیر الناس فی طرقهم، لا یدرون کیف یعملون لینالوا السعاده، و نسبه التحیر الی المذاهب بعلاقه الحال و المحل (و اعجزت مهاربها) ای عجز الناس عن الهرب من الاتعاب التی تصل الیهم (و خابت) ای خسرت (مطالبها) ای طلب الانسان فیها یبوء بالخیبه الفشل. (فاسلمتهم المعاقل) جمع معقل، بمعنی الملجا کنایه عن عدم وجود ملجا امین فی الدنیا یقی الانسان شر المهلک و النوازل (و لفظتهم) ای طرحتهم بشده، کما یطرح الفم النوات (المنازل) بان اخرجتهم الی القبور (و اعیتهم) ای اعجزتهم (المحاول) جمع محال- بفتح المیم- بمعنی الحذق وجوده النظر ایان فکرهم و فطنتهم لم یفدهم فی الخلاص، و درک السعاده. (فمن ناج) من الموت، لم یمت بعد (معقور) ای مجروح من عقره بمعنی جرحه (و لحم مجزور) ای مسلوخ اخذ عنه جلده، کنایه عن شده بلائه حتی لم یبق منه الا اللحم بلا جلد (و شلو مذبوح) الشلو البدن، ای هو کالمذبوح فی کثره البلا

یا علیه. (و دم مسفوح) قد اریق، بان قتل الانسان فاریق دمه (و عاض علی یدیه) ندما، فان الانسان اذا ندم علی ما فات عض علی اصبعه، فی الیدین، اذا کان الندم شدیدا (و صافق بکفیه) فان المتحسر یصفق کف علیکف (و مرتفق بخدیه) ای وضع طرفی وجهه علی مرفقیه، کما یفعل المتحیر، یرفع ساقیه، و یضع یدیه علهما، ثم یضع وجهه علی یدیه (و زار) من زری، بمعنی: قبح (علی رایه) ای یقبح رایه السابق حینما یری ما حر علیه من الندم (و راجع عن عزمه) فیما اذا عزم شیئا، ثم تبین له انه باطل. (و قد ادبرت الحیله) ای طریق العلاج، فلا یتمکن من علاج ما فات من منافعه (و اقبلت الغیله) ای الشر الذی اضمرته الدنیا له خفیه و غیله. (و لات حین منص) لات اصلها (لا) النافیه، زیدت علیها (التاء) لتانیث الکلمه، و (المناص) بمعنی الخلاص، و اسم (لات) محذوف، ای لیس الوقت وقت الخلاص من المشکله التی وقع الانسان فیها. (و هیهات هیهات) اشاره الی تبعید الامر فی الخلاص من الشقاء الذی هیئه الانسان لنفسه (قد فات ما فات) ای مضی فلا یمکن تدارکه (و ذهب ما ذهب) فلا یمکن الابقاء علیه (و مضت الدنیا لحال بالها) ای للحاله التی ترید هی لا التی یریدها الناس، فان البال بمعنی الخاطر (فما بکت

علیهم السماء و الارض و ما کانوا منظرین) ای لم یاسف لموتهم شیء لا سماء و لا ارض، و لا امهلهم الله سبحانه حتی یتدارکوا الامر.

خطبه ۲۳۴

[صفحه ۱۷۶]

(تسمی القاصعه) من قصعه بمعنی حقره لانه علیه‌السلام حقر فیها حاله المتکبرین (و هی تتضمن ذم ابلیس علی استکباره و ترکه السجود لادم علیه‌السلام و انه اول من اظهر العصبیه و تبع الحمیه و تحذیر الناس من سلوک طریقته) العصبیه و الاعتزاز باعصبه و هی قوم الرجل، فی حق او باطل، و الحمیه حفظ الحمی حقا کان ام باطلا، و کلاهما باطل. (الحمد لله الذی لبس العز و الکبریاء) ای انهما کاللباس له سبحانه، ملاصقان به (و اختارهما لنفسه دون خلقه) فلم یرد لهما التکبر و الاعتزاز، بخلاف بعض صفاته الاخر، حیث اختارها لخلقه ایضا، کالعلم و الحلم و ما اشبه (و جعلها حمی) هو ما حمیته عن وصول الغیر الیه و التصرف فیه (و حرما) المحل المحترم الذی لا یدخله الا من شاء الانسان (علی غیره) فلا یجوز لاحد ان یتکبر (و اصطفاهما) ای اختارهما (لجلاله) ای لذاته الجلیله (و جعل اللعنه) اللعن الطرد عن الخیر (علی من نازعه فیهما من عباده) ای من اراد ان یاخذ بهما، کانه منازع لله سبحانه، حیث یرید سلب ما یخصه تعالی (ثم اختبر) ای امتحن (بذلک) الاختصاص (ملائکته المقربین) فی درجات الطاعه و العباده (لیمیز المتواضعین

منهم) الذين لا يغترون و لا يتكبرون (من المست

كبرين) الـذين يلصـقون الكبريـاء بانفسـهم. (فقـال سـبحانه: و هو العـالم بمضـمرات القلوب) اى مـا تضـمره و تخفيه قلوب النـاس (و محجوبات الغيوب) اى ما هو مسـتور فى الغيب، مما هو غائب من الحواس، و بان هذه الجمله لدفع توهم انه سـبحانه انما يمتحن حتى يعلم المخفيـات، اذ الله تعالى يعلم كلشـىء و انما يمتحن ليظهر ما خفى، لا ليعلم ما اختف- و ذلك اتماما لحجه على العباد (ان خالق بشرا من طين فاذا سويته) اى صنعته و اكملته (و نفخت فيه من روحى) بان اعطيته الروح المضافه الى تشريفا، كما يضاف البيت الحرام اليه سـبحانه، فيقال: بيت الله، تشـريفا (فقعوا له ساجدين) امر من (وقع) (يقع) و المخاطب الملائكه (فسجد الملائكه كلهم اجمعون الا ابليس) الشـيطان، و سـمى ابليسـا، لانـه ابلس من رحمه الله. (اعترضـته الحميه) اى عرضت له الكبرياء (فافتخر على آدم بخلقه) اذ خلق الشـيطان من جن النار، و خلق آدم من جنس الطين، فزعم الشـيطان ان النار افضل من الطين، و لـذا لا ينبغى لمثله ان يسـجد لمثل آدم (و تعصب عليه) اى على آدم (لاصـله) المخلوق منه، و قـد كـان القيـاس باطلا، اذ لا دليل على اشـرفيه النار، و على تقـديرا ان تكون اشرف فالا طاعه تشريف للامر لا للمامور به (فعدو الله) ابليس (ام

ام المتعصبين) اى مقتداهم، و السالك لهذا الطريق قبلهم (و سـلف المسـتكبرين) اى السابق عليهم. (الذى وضع اساس العصبيه) حيث اظهرهـا (و نـازع الله رداء الجبريه) اى فى جبروته و كبريائه، فانه كالرداء له سـبحانه خاص به (و ادرع) اى لبس الـدرع، و هو قسم من الثياب (لباس التعزز بـذاته)، بان يعد نفسه عزيزا (و خلع قناع التذلل) امام الله سـبحانه، كان الذله قناع فى وجه الانسان يمنعه عن ادعاء مـا ليس له. (الا ترون كيف صـغره الله بتكبره) فطرده من الجنه و جعله لعينا (و وضـعه بترفعه) اى بسـبب ان عـد نفسه رفيعا (فجعله فى الدنيا مدحورا) اى مطرودا يلعنه كل احد (و اعد له فى الاخره سعيرا) اى نار ملتهبه.

[صفحه ۱۷۹]

(و لو اراد الله ان يخلق آدم من نور يخطف الابصـار ضـياوه) خطف البصـر كنـايه عن عـدم تمكنه من الرويه، كانها مخطوفه فى عـدم انتفـاع صاحبهـا بهـا (و يبهر) اى يورث تعجب (العقول) و حيرتهـا (رواوه) اى حسن منظره) ... (من (طيب ياخـذ الانـفس عرفه) اى رائحته، اذا كانت شديـده الطيب اخـذت بالنفس، فلا يتنكن الانسان الشام لها ان يتنفس بسـهوله، لان الهواء النقى النافعه للرئه يخلطها العصر الذى لا تهضـمه الرئه (لفعل) جواب (لو). (و لو فعل) سـبحانه ذلك (لضـلت له الاعناق خاضـعه) اى خاضـعه لادم عليه‌السلام طبيعه لا ـ حسب امره سـبحانه، و بـذلك لم يكن امتحان فى خضوعهم لادم (و لخفت البلوى) اى الابتلاء (فيه) اى فى آدم عليه‌السـلام (على الملائكه) فلم يكونوا يترفعون عن السـجده لادم (و لكن الله سبحانه يبتلى خلقه ببعض ما يجلهون اصله) حتى يتبين المطيع منهم من العاصـى. (تمييزا) اى لاجـل التمييز بينهم (بالاختبـار لهم) اى بالامتحـان لهم (و نفيـا للاسـتكبار عنهم) فـان الانسان اذا اعتاد اطاعه الاوامر، ذابت فى نفسه ملكه التكبر (و ابعدا للخيلاء) هو الكبر و الاختيال (منهم) اى من الخلق. (فاعتبروا) ايها الناس (بما كان من فعل الله بابليس اذ احبط عمله الطويل) و معنى الا

حباط محو الحسـنات، لما فعل من السيئه (و جهده الجهيد) توصيف للجهد بيانا لكثرته، مثل ليله ليلاء (و كان) ابليس (قد عبد الله سته آلاف سـنه) قبل امره بالسـجود لادم عليه‌السـلام (لا يدرى) فى العرف (امن سـنى الدنيا) كانت تلك السـنوات السـته الالاف (ام سنى الاـخره) انما احبط عمله (عن) جهه (كبر ساعه واحـده) اذ تكبر فى لحظه، فلم يسـجد لادم. (فمن ذا بعـد ابليس) بتلك العباده الطويله (يسـلم على الله) من عقابه و الاتيان بعلى لانه يشـبه الضـرر فى ان الله يريد شـيئا، و يريد العاصى شيئا آخر خلاف ارادته سبحانه (بمثل معصـيه) اى فى حال كونه آتيا بمثل معصـيه الشيطان، و هو الكبر (كلا) ليس كما زعم المتكبر، انه يتكبر، ثم يدخل الجنه (ما كان الله سبحانه ليدخل الجنه بشـرا) اذا كان عاملا (بامر) هو الكبر (اخرج به) اى بسـببه (منها) اى من الجنه (ملكا) و هو ابليس، و سـمى ملكا، للتغليب، و الا ـ فهو من الجن كمـا نص القرآن الحكيم، و الملـك من نور، و الجن من نـار (ان حكمه) سـبحانه (فى اهـل السـماء) من الملاـئكه (و اهـل الاـرض) من البشـر (لواحـد) فـالكبر مـذموم عنـده فى الطائفتين (و ما بين الله و بين احـد من خلقه هواده) اى لين و

رخصه (فی اباحه حمی حرمه علی العالمین) فالمعاصی حمی ا
لله سبحانه، حرمها علی العالمین اجمعین، لا یقتحمها احد الا عاقبه و نکل به.

[صفحه ۱۸۱]

(فاحذروا) یا (عباد الله ان یعدیکم) ای یصیبکم الشیطان (بدائه) وهو الکبر و العصیان (و ان یستفزکم) ای یحرککم لا طاعه اوامره (بندائه) ای دعوته لکم الی المحرمات (و ان یجلب علیکم) ایغلب علیکم (بخیله) ای رکبانه (و رجله) ای مشاته، کما یجلب قائد الجیش علی العدو، بالرکبان و الراجلین من اصحابه، و المراد بهم هنا الناس الاشرارا، فقویهم کالراکب و ضعیفهم کالراجل. (فلعمری) قسم بنفسه الکریمه (لقد فوق لکم) ای هی لکم (سهم الوعید) فان الشیطان یوسوس الی الانسان انه لو لم یفعل المحرم الفلانی یقع فی محذور کذا، مثلا لو لم یسرق افتقر، و لو لم یقتل ذهبت هیبته و هکذا. (و اغرق لکم بالنزع الشدید) الرامی اذا اراد ان یرمی بکل قوه، نزع وتر القوس بکل شده، و یسمی ذلک بالاغراق فی النزع (و رماکم من مکان قریب) لان موضع الشیطان فی نفس الانسان، و لذا یوسوس الیه من اقرب الاماکن الی الانسان. (و قال) الشیطان لله سبحانه، حین طرده عن الجنه: یا (رب بما اغویتنی) ای من اجل اغوائک لی- بان امرتنی بالسجود لادم الذی صار سببا لضلالی- (لازینن لهم) ای للبشر (فی الارض) و المراد تزیین المحرمات فی اعینهم (و لاغوینهم اجمعین) ای اضلنهم (قذفا بغیب بعید)

ای کان الشیطان فی کلامه هذا، یقول رمیا بالغیب اذ من این علم انه یتمکن من اضلال الناس (و رجما بظن مصیب) الرجم رمی الحجر، ای انه کان یرمی ظنه الی الانسان و قد اصاب ظنه، کما قال سبحانه: و لقد صدق علیهم ابلیس ظنه فاتبعوه الا فریقا من المومنین (صدقه به) ای بظنه (ابناء الحمیه) الذین لهم عصبیه الجاهلیه، کما قال سبحانه: اذ جعل الذین کفروا فی قلوبهم الحمیه حمیه الجاهلیه. (و اخوان العصبیه) ای الذین لهم عصبیه و کبر (و فرسان الکبر و الجاهلیه) کانهم فی شدتهم و قوتهم فی التکبر، کالفرسان، ای راکبو الافراس، فی الحرب لا- کالمشاه. (حتی اذا انقادت له الجامحه منکم) ای النفوس التی تمت، فان الجموح عسق الفرس و عدم انقیادها للرکوب (و استحکمت الطماعیه منه) ای الطمع من الشیطان (فیکم) و لا یخفی ان قوله: حتی للغایه، ای انهم صدقوه حتی اذا وصل الامر الی الانقیاد و الاستحکام و یاتی جواب قوله اذا (فنجمت) ای ظهرت (الحال) ای حال العصیان (من السر الخفی) الذی کان وسوسه فی الصدور، و میلا فی القلوب (الی الامر الجلی) بان جاهروا بالعصیان و اطاعه الشیطان. (استفحل سلطانه علیکم) استفحل الامر اذا اشتد، ای قوی سلطه الشیطان علی الناس (و دلف) ای اقترب (بج

نوده نحوکم) ای مع جنوده من الشیاطین و اتباعه من افراد الانسان (فاقحموکم) ای ادخلوکم (ولجات الذلل) جمع ولیجه، و هی المحل الذی یدخل فیه الانسان، فان الامور التی یامر بها الشیطان، توجب الذله فی الدنیا و الاخره (و احلوکم ورطات القتیل) جمع ورطه، و هی الشده التی یتورط فیها الانسان، ای ادخلوکم الشیطان و جنوده فی موجبات قتل بعضکم بعضا، من الشقاق و التشتت و ما اشبه (و اوطووکم اثخان الجراحه) یقال اثخنه الجرح، اذا اضعفه، ای ان الشیطان و جنده اوطئوکم وطئا مثل وطی ضعف الجراحه، فقد اجرحوا الناس بجرامات المعاصی و الاثام حتی ضعف (طعنا فی عیونکم) فلا تبصر الحق، کالذی طعن فی عینه (و حزا فی حلوقکم) حتی لا تذوق مذاق الایمان، کالذی جز- ای قطع حلقه-. (و دقا لمناخرکم) جمع منخر، بمعنی: الانف، فقد ارغم الشیطان الانسان و اذله، کما یدق انف الذلیل (و قصد لمقاتلکم) جمع مقتل، بمعنی موضع القتل- و هی الحنجره- ای قصد الشیطان اهلاککم، کما یقصد القاتل حنجره القتیل (و سوقا) ای یسوقکم سوقا (بخزائم القهر) جمع خزامه، و هی حلقه تدخل فی انف البعیر لیشد بها الحبل الذی یجربه، و اضافتها الی القهر، لان الشیطان یقهر الانسان و یجبره سوقا (الی النار المعده

) للعاصین (فاصبح) الشیطان (اعظم فی دینکم جرحا) کان الدین- عند المتدین- جسد صحیح، فاذا عصی جرح فی دینه بمقدار تلک المعصیه (و اوری فی دنیاکم قدحا (ای اشد قدحا- و اخراجا- للنار المحرقه لدنیاکم (من الذین اصبحتم لهم مناصبین) ای ان الشیطان اشد عداوه لکم من سائر اعدائکم الذین تناصبونهم- ای تحاربونهم- (و علیهم متالبین) التالب التجمع الاجل المحاربه. (فاجعلوا) ایها

الناس (علیه) ای علی الشیطان (حدکم) ای غضبکم وحدتکم (و له) ای للشیطان (جدکم) و اجتهادکم، او قطعکم، فان (جد) بالفتح، بمعنی: القطع (فلعمر الله) قسم بالله سبحانه (لقد فخر علی اصلکم) ای افتخر الشیطان علی اصلکم الذی هو آدم علیه‌السلام حیث قال: انـا خیر منه (و وقع فی حسبکم) ای فی شرفکم، اذا ذهب شرفکم بایجابه المعصی علیکم، فان شرف الانسان فی الطاعه (و دفع فی نسبکم) فان انتساب الانسان بالانبیاء یوجب رفعته فاذا اطاع الشیطان ابتعد عن نسبه الرفیع و صار وضیعا بسبب العصیان، و هذا دفع لشرافته النسب (و اجل بخیله علیکم) ای احضر لکم اتباعه الاقویاء- کانهم راکبو الخیل- لاضلالکم و اعوائکم. (و قصد برجله) ای اعوانه الضعفاء، الذین هم کالجند الراجلین، لا خیل لهم (سبیلکم) لیحرفکم عن

الطریق (یقتنصونکم) الاقتناص اخذ الصیاد للصید دفعه (بکل مکان) لا ضلالکم (و یضربون منکم کل بنان) ای الاصابع، فانه اذ ضربت اصابع الانسان لم یقدر علی اخذ السیف و المجاهده، و هذا کنایه عن تضعیف الشیطان لقوی الانسان الایمانیه (لا تمتنعون) عنه (بحیله) تخلصکم من یده (و لا- تدفعون) الشیطان عن انفسکم (بعزیمه) ای باراده قویه، فانتم (فی حول ذل) ای محل ذله، اذ المعصیه توجب الذله (و حلقه ضیق) فان اتباع الشیطان یوجب ضیق الدنیا و ضیق الاخره، قال سبحانه: (و من اعرض عن ذکری فان له معیشه ضنکا). (و عرصه موت) العرصه الساحه، ای انتم فی ساحه الموت، و هی الدنیا (و جوله بلاء) یجول علیکم البلاء، ای کیف تتبعونه و انتم هکذا لا- تدرون مصیرکم؟. (فاطفئوا ما کمن فی قلوبکم من نیران العصبیه) فان الصفات الرذیله ملکات فی قلب الانسان، اذا فکر الانسان فی رذالتها و عالجها، اطفئت و خمدت (و احقاد الجاهلیه) فان اهل الجاهلیه کان یحقد بعضهم علی بعض بمناسبات الانتساب الی القبائل المختلفه (فانما تلک) الاحقاد و (الحمیه) التی یتبعها فی حق و باطل من غیر مراعاه موازین الحق (تکون فی المسلم من خطرات الشیطان) ای ما یوجب الشیطان ان یخطر بذهن المسلم (و نخواته) جمع

نخوه، بمعنی التکبر و التعاظم (و نزغاته) جمع نزغه، بمعنی الافساد (و نفثاته) جمع نفثه، بمعنی النفخه، کانه ینفخ فی الانسان بوساوسه، و تلک النفخه توجب تلک العصبیات. (و اعتمدوا) ای اطلبوا (وضع التذلل علی رووسکم) بان تکونوا متواضعین (و القاء التعزز تحت اقدامکم) بان لا- تظهروا العزه و العصبیه (و خلع التکبر من اعناقکم) فان التکبر یظهر فی العنق کانه طوق فیه. (و اتخذوا التواضع مسلحه) الثغر، او محل السلاح الذی یوخذ منه السلاح لمحاربه العدو (بینکم و بین عدوکم ابلیس و جنوده) کانه الحد الفاصل بین بلاد الایمان و بلاد الشیطان، فان تواضع الانسان لم یتمکن ابلیس من السیطره علیه، اما اذا تکبر کان الشیطان مسیطرا علیه (فان له) ای للشیطان (من کل امه جنودا و اعوانا) یتخذهم لمحاربه المومنین (و رجلا و فرسانا) ای جنودا راجلین، و جنودا راکبین. (و لا تکونوا کالمتکبر علی ابن‌امه) ای اخیه، و المراد به قابیل الذی حسد اخاه هابیل علیه‌السلام (من غیر ما فضل جعله الله فیه) ای بدون ان یکون له فضل علیه، و ما زائده. (سوی ما الحقت العظمه بنفسه من عداوه الحسد) ای لا فضل له سوی الحسد الذی یوجب الحاق العظیمه بنفس هذا الانسان المتکبر، فان الانسان اذا ح

سد اخاه، زعم ان نفسه عظیمه (و) سوی ما (قدحت الحمیه فی قلبه نار الغضب) فان الحمیه الجاهلیه تورث اشتغال نار الغضب فی قلب الانسان علی اخیه (و نفح الشیطان فی انفه من ریح الکبر) حتی تکبر و تعاظم (الذی اعقبه الله به الندامه) فان الله سبحانه یعقب المتکبر الندامه (و الزمه آثام الشقاتلین) ای خطایاهم (الی یوم القیامه) فان قابیل شریک فی قتل کل مقتول بغیر حق، لانه اول من علم الناس القتل حسدا و بغیا، و الانسان المتکبر یکون حاله حال قابیل حیث حسد اخاه بلا سبب و لا مبرر.

[صفحه ۱۸۷]

(الا- و قد امعنتم) ایها الناس (فی البغی) ای الظلم فقد کان عمر وضع اسس الحمیه العربیه، حیث قال: (ان قریش تابی ذلک) و ان العرب لا ترضی بذلک و اشباه هذا، و امتدت هذه الحمیه- بعد ان زادت فی زمن عثمان- الی ایام الایام، و لذا عنفهم علیه‌السلام بهذا الخطاب (و افسدتم فی الارض مصارحه لله بالمناصبه) ای صارحتم و اظهرتم المحاربه لله سبحانه حیث انه سبحانه جعل المیزان التقوی، و انتم جعلتم المیزان العصبیات (و مبارزه للمومنین بالمحاربه) فقد کان العرب فی زمن الامام و ما قبله لا یهتمون بالمسلمین

الـذین لیسوا من هـذا العنصر، و یقولون لهـم- الموالی- لا- یزوجونهم و لا- یرون انهم فی الکفـائه، امـا حین جائت نوبه دوله معاویه و بنی‌امیه، فقد اشتد الامر اشتدادا هائلا کما هو مذکور فی التاریخ (ف) اذکروا (الله فی کبر الحمیه) ای التکبر الناشی من الحمیه (و فخر الجـاهلیه) الـذین کـانوا یفخرون بانسابهم لا بانسابهم (فانه) ای کبر الحمیه و فخر الجاهلیه (ملاقـح الشـنان) جمع ملقـح، ای لقاح البغض، بمعنی الـذی یولـده بین الناس (و منافـخ الشـیطان) جمع منفـخ، بمعنی: النفـخ، ای انه من نفخ الشـیطان فی قلوب الناس (التی خدع) الشیطان (بها) ای بتلک المنافخ (

الامم الماضیه) فکـان یوسوس الیهم انهم خیر من الامم الاخری، حتی یوجب بینهم شـقاقا و اختلافا (و القرون الخالیه) ای الماضیـه: (حتی اعنقوا) اولئک الامم، و الاعناق الاختفاء (فی حنادس) جمع حندس، بمعنی: الظلام الشدید (جهالته) ای انهم اختفوا فی ظلمات الجهاله التی هیئها لهم الشیطان حیث زعموا انهم افضل من جیرانهم- بسبب الدم- کما زعم الیهود انهم شعب الله المختار (و مهاوی) جمع مهوی بمعنی محل الهوی و التردی (ضـلالته) فقـد اضـلهم الشـیطان بهذه الوسوسه و اهلکهم. (ذللا علی سـیاقه) جمع ذلول، من الذل ضد الصـعوبه، و السیاق السوق، ای ان الامم کانوا سلسـی القیاد اللشیطان یسوقهم کیف یشاء (سلسا) جمع سلس، بمعنی السهل (فی قیاده) ای فی الانقیاد لقیاده الشـیطان، و هی التسییر بالدابه من امامها، و السوق التسییر بها من خلفها (امرا تشابهت القلوب فیه) ای اطاعوا امر الشـیطان، الـذی تشابهت قلوب الناس فی اطاعته (و تتابعت) ای توالت (القرون) جمع قرن، و هی القطعه من الزمان الممتده بامتـداد عمر جیـل من الناس (علیه) فکلهم یسلکون سبیل الشـیطان (و کبرا) ای یتبعون تکبر و نخوه (تضایقت الصـدور به) فان الکبر یوجب ضیق صدر الانسان، بخلاف التواضع، فان القلب- الذی فی الصدر-

یتسع لکل شـیء بسببه. (الا فالحـذر الحـذر) منصوب بفعل مقدر، ای احذروا الحذر (من طاعه ساداتکم و کبرائکم الذین تکبروا عن حسـبهم) فـان حسـبهم- ای موهلاـتهم و فضائلهم کانت قلیله، و اظهروا للناس انها اکبر من الواقع (و ترفعوا فوق نسـبهم) بان تکبروا و اظهروا انفسـهم کـبراء اکـثر من کـبرهم الـواقعی الـذی کـان مقتضـی نسـبهم (و القـوا الهجینه) ای الصـفه القـبیحه (علی ربهم) فـانهم باحتقارهم الناس انما احتقروا خلق الله سبحانه (و جاحدوا الله ما صنع بهم) یعنی جحدوا و انکروا ما فعل الله بهم من ضعه النسب و قله الفضـیله، فبمقتضـی کبرهم تمنوا ان لو کان لهم فوق مقامهم نسـبا و حسبا. (مکابره لقضائه) ای تکبروا عن قضاء الله و حکمه فیهم (و مغالبه لالائه) جمع (الی) بمعنی النعمه، ای ارادوا ان یغلبوا النعم، بان یکون لهم فوق ما قدر الله لهم (فانهم) ای اولئک السادات الذین کـان امرهم کمـا تقـدم (قواعـد اسـاس العصبیه) فـان العصبیه انتشـرت الی النـاس منهم (و دعـائم ارکان الفتنه) فان الفتنه بین الناس و الاضـطراب انما تنشـیء منهم، لانهم یوجـدون التفرقه، و التمایز حسدا و کبرا (و سـیوف اعتزاء الجاهلیه) الاعتزاء التفاخر بالنسب، فان الجاهلیه انما تشهر السیوف بعد التفاخر الذی ینجر

الی المحـاربه (فـاتقوا الله) خـافوا عقـابه، فلا- تفخروا بمثل هـذه المفاخرات، و لا تعتزوا بمثل هـذه الجهالات و العصبیات (و لا تکونوا للعمه علیکم اضداد) بان یضاد بعضکم بعضا، لان الله انعم علی ذلک دون هذا. (و لا لفضله عندکم حسادا) بان یحسد بعضکم بعضا، لانه سـبحانه تفضل علی هذا دون هذا (و لا تطیعوا الادعیاء) جمع دعی هو الذی یدعی الدین و یلصق نفسه به (الذین شربتم بصفوکم کدرهم) فان الانسان فی نفسه سالم و انما یتخذ العصیـان و الانحراف من غیره فشـبه علیه‌السلام الاطاعه بالصفو، و العصیان بالکدر (و خلطتم بصـحتکم) عن الرذائـل (مرضـهم) و تلوثهم بالاثـام (و ادخلتم فی حقکم بـاطلهم) بـان خـذتم منهم بعض الاباطیل فاختلط بما تعملون من الحق (و هم اسـاس الفسوق) ای الخروج عن طاعته سـبحانه، فان اصـحاب العصبیه هم اول من یظهر من الفسق (و احلاس العقوق) جمع حلس- بالکسـر- و هو غطـاء رقیق علی ظهر البعی ملازم له قیـل لکل ملازم الشـیء هو حلسه، و العقوق العصـیان، ای الملازمون له (اتخـذهم ابلیس مطایا ضـلال) فان ضـلاله یحمل علیهم ثم یتعـدی الی سائر الناس. (و جندا بهم یصول) الشـیطان (علی الناس) ای یجارب المتدینین بسببهم لانهم اصحاب المنکر و اعداء المعروف. (و تراجمه) یتر

جمون کلام الشـیطان و یبینونه (ینطق علی السـنتهم) بایحاء ما یشاء الی قلوبهم (استراقا) ای سـرقه من الشیطان (لعقولکم) لانه لو کان

للانسان عقل ثابت غیر مسروق لم یبع آخرته بالاضلال و الضلال (و دخولا فی عیونکم) للحیلوله بینها و بین رویه الحق (و نفثا) ای نفخا (فی اسماعکم) اذ لو کان السمع صحیحا لم یستمع الانسان الی کلام باطل. (فجعلکم) الشیطان (مرمی نبله) النبل السهم، و المرمی محل الرمی (و موطیء قدمه) کانه یطئهم تحت اقدامه، و هذا کنایه عن سیطرته و استدلاله لهم (و ماخذ یده) یاخذهم بایدیه لیتصرف بهم کیف شاء. (فاعتبروا) ایها الناس (بما اصاب الامم المستکبرین من قبلکم) حیث استکبروا عن قبول الحق (من باس الله) ای عذابه سبحانه (و صولاته) الصوله الهجوم بقصد الاضرار (و وقائعه) جمع واقعه، و المراد بها عذابه سبحانه ایاهم (و مثلاته) ای عقوباته التی توجب ان یضرب بها المثل (و اتعظوا بمثاوی خدودهم) جمع مثوی، بمعنی المنزل، و مثوی اخد الموضع الذی یوضع فیه فی القبر، و المراد الاعتبار بمصارع اولئک القوم کیف اهلکوا لما خالفوا الانبیاء و تکبروا (و مصارع جنوبهم) جمع مصرع، هو محل صرع الجنب علی التراب (و استعیذوا بالله من لواقح الکبر) جمع لاقح

ه، و هی التی تلقح فی النفس، کما یلقح الذکر الانثی، و اللاقح هنا ابلیس. (کما تستعیذونه) ای تطلبون منه سبحانه (من طوارق الدهر) جمع طارقه، و هی المصیبه التی تطرق الانسان و تاتیه فجئه.

[صفحه ۱۹۲]

(فلو رخص الله الکبر لاحد من عباده) بان اباح ان یتکبر (لرخص فیه) ای فی الکبر (لخاصه انبیائه و اولیائه) ای الانبیاء و الاولیاء المخصوصون بفضله و کرمه سبحانه (و لکنه سبحانه کره الیهم التکابر) ای جعله مکروها لدیهم، و التکابر هو ان یتکبر بعضهم علی بعض (و رضی لهم التواضع) بعدم اظهار الانانیه. (فالصقوا) ای الانبیاء و الاولیاء (بالارض خدودهم) فی حال السجود له سبحانه، تواضعا (و عفروا فی التراب وجوههم) و التعفیر هو التقلیب علی التراب (و خفضوا اجنحتهم للمومنین) کما یخفض الفرخ جناحه لامه و ابیه تذللا و تواضعا قال سبحانه: (و اخفض جناحک لمن اتبعک من المومنین). (و کانوا اقواما مستضعفین) یستضعفهم الناس بعدهم ضعفاء مع انهم کان فی ایدیهم قوی الکون- باذنه سبحانه- (و قد اختبرهم الله بالمخمصه) ای امتحنهم بالجوع (و ابتلاهم بالمجهده) ای المشقه الموجبه للجهد. (و امتحنهم بالمخاوف) ای الامور المخوفه، بان کانوا فی خوف من الاعداء (و مخضهم) یقال مخض اللبن اذا حرکه لیخرج زبده (بالمکاره) ای بالامور المکروهه لدی الانسان، فان المکاره تظهر قوه ایمان الانسان، و مزایاه العقلیه و فضائله النفسیه (فلا تعتبروا الرضا) ای رضاه سبحانه (و

السخط) ای غضبه (بالمال و الولد) فاذا رایتم انه تعالی اعطی لشخص مالا و ولدا کثیرا تستدلون بذلک علی انه سبحانه رضی من المعطی، و سخط علی من لم یعطه. (جهلا) منکم- اذا اعتبرتم ذلک- (بمواقع الفتنه) ای الامتحان (و الاختبار) بان تجهلوا کیف امتحانه سبحانه (فی مواضع الغنی و الاقتدار) فتظنون ان الغنی المقتدر مرضی له تعالی، و عکسه مسخوط علیه من قبله سبحانه (و قد قال سبحانه و تعالی:) فی نفی ذلک (ایحسبون انما نمدهم به من مال و بنین) ای اتظنون ان اموالهم و اولادهم، التی منحناها لهم انما ذلک لاجل انا (نسارع لهم فی الخیرات)؟ ای نسرع لاعطاء هذا الخیر لهم هنا، الی ربی لاجدن خیرا من هذا منقلبا و الاستفهام فی الایه للانکار، و لذا قال سبحانه: (بل لا یشعرون) ان الامر لیس کذلک، بل انما ذلک لازهاق انفسهم. (فان الله سبحانه یختبر عباده المستکبرین فی انفسهم) انصراف متعلق بالمستکبرین (باولیائه المستضعفین فی اعینهم) فان اولیاء اقویاء بنظر الواقع، و انما ضعفاء بنظر المستکبرین، و الله یمتحن اولئک بهولاء فان اکرموهم و اتخذوا باقوالهم نجوا و الا هلکوا. (و لقد دخل موسی بن عمران و معه اخوه هارون- علیهماالسلام- علی فرعون) حین ارسلهما الله سبحا

نه الیه (و علیهما مدارع الصوف) جمع مدرعه و هی ثوب قصیر ضیق لا یلبسه الا المتواضع، لعدم کونه فضفاضا یلائم الکبریاء (و بایدیهما العصی) جمع عصی، و هذا ایضا ظاهره اخری للتواضع (فشرطا له) ای لفرعون (ان اسلم) (ای اسلم) لله سبحانه (بقاء ملکه و دوام عزه) فانه لم یک یهلک، علی تقدیرا ایمانه، و المراد بالبقاء و الدوام، الاستطاله، لا الابدیه- کما لا یخفی- (فقال) فرعون لمن حوله: (الا تعجبون من هذین) الشخصین (یشرطان لی دوام العز و بقاء الملک و هم بما ترون من حال الفقر و الذل)؟! و کیف یمکن ان یکون

الفقیر الـذلیل معطیـا للعز و البقـاء، فـان ذلـک للغنی العزیز (فهلا القی علیهما اساوره من ذهب) لو کانا صادقین فی دعواهما النبوه من قبله سبحانه؟ و اساوره: جمع اسوره، جمع سوار، و هو ما یجعل زینه فی الید، و قد کان الملوک فی السابق یلبسون السوار، و لذا اخبر رسول الله صلی الله علیه و آله، و قد کان هذا الکلام من فرعون (اعظاما للذهب و جمعه) کانه معیار النبوه (و احتقارا للصوف و لبسه) کانه ینافی البعث من طرفه تعالی.

[صفحه ۱۹۴]

(و لو اراد الله سبحانه بانبیـائه- حیث بعثهم- ان یفتـح لهم کنوز الـذهبان) جمع ذهب (و معـادن العقیان) هو نوع من الـذهب ینمو فی معـدنه (و مغـارس الجنان) جمع مغرس، ای محل غرس الاشـجار فی البساتین بان یکون لهم بساتین و اشـجارا (و ان یحشـر معهم) ای یجمع لـدیهم، فـان الحشـر بمعنی الجمع (طیور اسـماء) حیث ذهبوا ذهبت (و وحوش الارض) جمع وحش، و هو الحیوان غیر الاهلی، سواء کان سبعا ام لا (لفعل) جواب (لو) (و لو فعل) سبحانه ذلک بالانبیاء، بان اعطاهم هذه اله ... ه، و هذا الملک (لسقط البلاء) ای الامتحان، ای لم یمتحن الناس بالانبیاء لان الناس یتبعون الملک و السلطه، اینما کانا، فلم یتمیز الخبیث من الطیب. (و بطل الجزاء) اذا الجزاء علی اتبـاع الحق عن اختیـار و رغبه، لا ـ عن اضـطرار اتبـاع المـال و السـلطه (و اضـمحلت) ای بطلت و ذهبت (الانباء) ای اخبار السـماء بالوعـد لمن آمن و الوعیـد لمن کفر، لعـدم الحـاجه الی ذلـک (و لمـا وجب للقـابلین اجور المبتلین) ای ثواب الـذین ابتلوا و اختبروا، فخرجوا نـاجحین من الاختبـار، و ادوا حق الله فی المضـایق و المهالـک، عن طیب نفس و رغبه قلب. (و لا ـ اسـتحق المومنون ثواب المحسنین) لانهم لم یحسنوا باتباع الانبیاء، بل اتبعوا ش

هواتهم فی المـال و السـلطه (و لا ـ لزمت الاسـماء معاینهـا) فمثلا المومن لیس بمعناه الحقیقی، و هو الـذی نبع ایمانه من القلب، و انما یسـمی به من انقـاد، و الانقاد خوفا و طمعا للسـلطه الثریه لیس ایمانا حقیقیا. (و لکن الله سـبحانه) عرض ان یزود الرسل بالمال و الجاه (جعـل رسـله اول قـوه فی عزائمهم) جمـع عزیمه، بمعنی الاـراده (و) حملهم (ضـعفه) جمع ضـعیف (فیمـا تری الاـعین من حالاـتهم) المـادیه، و الجـاهیه (مع قناعه) للرسل عن المال و الجاه (تملا القلوب و العیون غنی) فان قلبهم لا یمیل الی زخارف الـدنیا، و عینهم لا تنظر الی زینتهـا نظر تطلب و اشـتهاء (و خصـاصه) ای فقر (تملا الابصار و الاسـماع اذی) کما یتاذی الناس من رویه الفقراء و اسـتماع احادیثهم. (و لو کانت الانبیاء اهل قوه لا ترام) ای لا تقصد، بمعنی ان احدا لا یقصدهم لکثره قوتهم، او ان قوتهم من الکثره بحیث لا یتوقـع احـد ان یکون مثلهم فی القوه (و عزه لا ـ تضـام) ای الا ـ تغلب بحیث تکون عزتهم فوق کـل عزه لا ـ یتمکن احـد من ظلمهم (و ملک تمتـد نحوه اعناق الرجال) تعجبا و تطلبا. (و تشـد الیه عقـد الرجال) جمع عقـده، الحبال التی تعقـد علی الرحل لئلا یقع من ظهر الدابه، فان اصحاب السلطه یسافرون الناس الیهم طلبا لدنیاه

م (لکـان ذلـک) الملـک (اهـون علی الخلـق فی الاعتبـار) ای اضـعف تـاثیرا فی القلوب من جهه اعتبارهـا و اتعاظهـا (و ابعـد لهم فی الاسـتکبار) ای لا ـ یتکبرون علیهم بـل یومنون بهم فورا، لان الناس علیـدین ملوکهم، او المعنی انه بسـبب اسـتکبار الناس، لانهم یرون الانبیـاء و هم قـدوه، فی هـاله من الکبریاء، (و لامنوا عن رهبه قاهره لهم او رغبه مائله بهم) ای لم یکن ایمانهم عن رهبه النار، او رغبه الجنه، لانهم فی منتای عنهما، بل کان الایمان لسلطه الانبیاء و ثروتهم. (فکانت النیات مشترکه) ای نیه المومن حقیقه، و المومن لاجل السلطه، مشترکه غیر معلومه ان ایهما عن حقیقه، و ایهما عن رغبه فی سلطه الانبیاء. (و الحسنات مقتسمه) بینما ینبغی ان یکون للمومن الحقیقی الحسـنه لا ـ لکـل من اظهر الایمـان. (و لکن الله سـبحانه اراد ان یکـون اتبـاع لرسـله و التصـدیق بکتبه) السـماویه (و الخشـوع لوجهه) ای ذاته المقـدسه و سـمیت بالوجه لتوجه الانسان الیها، فباعتبار ذات، و باعتبار وجه، و باعتبار جنب و باعتبار عین، و هکذا (و الاسـتکانه) ای التضـرع (لاـمره) تعالی (و الاستسـلام) ای الانقیاد (لطاعته) سـبحانه (امورا له خاصه) بان یکون المومن انما آمن لـذاته تعالی، لا لما یری من سلطه الانبیاء (لا

تشوبهـا من غیرهـا) ای من غیر هـذه الاـمور (شـائبه) بـان لا تـدخلها ریبه سـلطه و ثروه. (و کلما کانت البلوی) ای الابتلاء (و الاختبار

اعظم) حيث يكون الايمان اشكل (كانت المثوبه و الجزاء اجزل) لان الاجر بقدر المشقه.
[صفحه ۱۹۸]
(الا ترون) فى مثال الختبار بالاشياء الشاقه، لا بالاشياء المشتهات لنفس الانسان (ان الله سبحانه اختبر) اى امتحن (الاولين من لون آدم صلوات الله عليه الى الاخرين من هذا العالم) اى من اهل الارض (باحجار) هى الكعبه المعظمه، التى بنيت من الاحجار، و امر الناس- حتى آدم عليه‌السلام- بالحج اليها و الطواف حولها (لا تضر و لا تنفع) بذاتها (و لا تبصر و لا تسمع) حسب الظاهر، و هذا لا ينافى ضررها و نفعها حسب امر الله سبحانه، و بصرها و سمعها حسب الواقع، حيث ورد ان الحجر الاسود ملك يسمع، و لذا نقول له،: امانتى اديتها كما لا تنافى بين قوله سبحانه: و لا تدع من دون الله ما لا يضرك و لا ينفعك مع كون الاصنام ضاره بلا اشكال، (فجعلها) اى تلك الاحجار (بيته الحرام) اى المحترم (الذى جعله) قبله للانام و (للناس قياما) اى موجب لقيام امورهم الاجتماعيه و الاقتصاديه و ما اليهما. (ثم وضعه) اى هذا البيت، و ثم: لترتيب الكلام، لا للترتيب الخارجى (باو عر بثقاع الارض حجرا) اى اكثرها و عوره و خشونه، فان مكه سلسله جبال خشنه (و اقل نتائق الارض) جمع نتيقه، بمعنى: المرتفع و مكه مرتفعه باعتبار انها جبال (مدرا) هو قطع الطين اليابس، فانه كلما قل
المدر- و المراد به الطين- يقل النبات. (و اضيق بطون الاوديه) جمع وادى، بمعنى: الصحراء (قطرا) اى من حيث السعه، فان الجبال قريبه بعضها الى بعض، فلا سهل يوجب الانبساط فى النفس، و السعه فى محل الحركه و العمل. (بين جبال خشنه) لا لين فى احجارها (و رمال دمثه) لينه يصعب السير فيها (و عيون و شله) اى قليله الماء، لقله الامطار هنالك (و قرى) جمع قريه (منقطعه) اى بعيده بعضها عن بعض (لا- يزكو بها خف) اى الجمل، فان جمال مكه- لقله نبتها- لا تنموكنمو جمال المناطق الخصبه (و لا حافر) اى الخيل (و لا ظلف) اى البقر و الغنم، فان جميع هذه الحيوانات، هناك هزال. (ثم امر) سبحانه (آدم) عليه‌السلام (و ولده ان يثنوا اعطافهم) جمع عطف، و هو طرف الجنب (نحوه) اى نحو البيت الحرام، و ثنى العطف كنايه عن التوجه و الميل اليه، و الطواف حوله (فصار) هذا البيت (مثابه) اى مرجعا، من تاب اذا رجع (لمنتجع اسفارهم) اى محل الفائده من الاسفار فان مكه بسبب الحج اليها محل لفائده الناس حيث يتجر اليها و منها. (و غايه لملقى رحالهم) اى لا- لقاء رحلهم عن ظهور دوابهم (تهوى اليه) اى تميل الى البيت الحرام (ثمار الافئده) اى الارواح الكائنه فى القلوب، كانها ثمرتها (من مفاو
ز) جمع مفازه، بمعنى الصحراء (قفار) جمع قفر، الصحراء التى لا- ماء لها و لا كلاء و لا انيس (سحيقه) اى بعيده (و مهاوى) جمع مهوى، و هو المحل المنسرح من الجبل (فحاج) جمع فج، بمعنى الطريق (عميقه) النهايه، اى ان الناس ياتون اليه من الصحارى و الجبال (و جزائر) جمع جزيره، قطعه الارض فى وسط البحر (بحار منقطعه) تلك الجزائر عن الاتصال بالارض، لانها محاطه بالماء (حتى يهزوا) اى يحركوا حول الكعبه (مناكبهم) جمع منكب، ما بين العنق و العضد (ذللا) اى اذله خاضعين (يهلون) اى يرفعون صوتهم من الاهلال، و منه الاهلال بالتلبيه و الادعيه (لله حوله) اى حول هذا البيت (و يرملون) الرمل ضرب من السير السريع (على اقدامهم شعثا) جمع اشعث، و هو ضد التمشيط للراس و اللحيه (غبرا) جمع اغبر، و هو المغبر بالغبار (له) اى له تعالى، فانهم يطوفون بالبيت، و يسعون بين الصفاء و المروه فى هذه الاحوال. (قد نبذوا السرابيل) جمع سربال، بمعنى الثوب (وراء ظهورهم) اذ المحرم يتجرد عن ثوبه فيدخل فى ثوب الاحرام (و شوهوا) اى غيروا (يا عفاء الشعور) تركها بلا- تمشيط و لا- حلق و لا تقصير (محاسن خلقهم) من وجه و راس و جسد، ابتلاهم الله سبحانه بذلك (ابتلائا) اى امتحانا (عظيما) ل
ا يناله الانسان الا بمشقه. (و امتحانا شديدا) على النفس (و اختبارا مبينا) اى واضحا ظاهرا (و تمحيصا) التمحيص تحريك الشىء حتى يوخذ لبه (بليغا) اى بالغا فى التمحيص (جعله الله) اى البيت الحرام (سببا) و عله (لرحمته) على خلقه المطيعين له (و وصلته الى جنته) اى سببا لوصول الانسان الى جنته. (و لو اراد سبحانه ان يضع بيته الحرام و مشاعره العظام) جمع مشعر، و هو محل الشعار، كالصفا و المروه، و عرفات، و كالمشعر، و منى (بين جنات و انهار) اى بساتين و حدائق (و سهل) من الارض، لا علو و لا انخفاض فيها، فى

حالکونها (جم الاشجار) ای کثیر الشجر (دانی الثمار) فیها ثمار دانیه او ان قطفها (ملتف البنا) جمع بنیه، و هی ما یبتنیه الانسان، و المراد کثیر العمران بحیث کانت الابنیه متلاصقه بعضها ببعض (متصل القری) لخصب الارض و طیب هوائها، کثرت قراها، حتی اتصل بعضها ببعض. (بین بره) ای حنطه (سمراء) و هی اجود انواع الحنطه (و ورضه) ای حدیقه (خضراء) مخضره (و ارياف) جمع ریف و هی ارارض الخصبه (محدقه) ای محیطه بالبیت (و عراص) جمع عرصه الساحه الواسعه التی لیس بها بناء (مغدقه) من اغدق المطر اذا کثر مائه (و ریاض) جمع روضه، بمعنی: الحدیقه (ناضره) من النضا

ره، بمعنی البهجه و الزینه. (و طرق عامره) بالماره، و بوسائل الراحه (لکان) جواب لو (قد صغر قدر الجزاء) لمن حج (علی حسب ضعف البلاء) ای قله الامتحان، لان مثل ذلک المکان یذهب الیه الانسان بدون امر و زجر. (و لو کان الاساس المحلول علیها) بناء الکعبه، ای اساس الکعبه (و الاحجار المرفوع بها) الکعبه، ای الاحجار التی بنیت الکعبه منها (بین زمرده خضراء) نوع من الجوهر الثمین (و یاقوته حمراء و نور و ضیاء) بان کانت الاحجار تشع نورا (لخفف ذلک مسارعه الشک فی الصدور) فان کل انسان لم یک یشک فی انه من الله و شیء حسن، و انما یعجل الله سبحانه موضع شک و ریبه لیحتاج الی الدلاله، و مجاهده النفس لیکثر الاجر و یظهر الفضل (و لوضع) ای لابطل (مجاهده ابلیس عن القلوب) ای لم یکن الانسان یحتاج الی الجهاد مع الشیطان، فی صحه الحج، و لم یکن ابلیس یقدر علی الوسوسه فی قلب الانسان لابطال الحج (و لنفی معهتلج الریب) ای الریب الذی اعتلج- بمعنی التطم بالقلب- (من الناس) فلم یکونوا یرتابون فی الحج. (و لکن الله یختبر عباده بانواع الشدائد) التی یسوقها الیهم، یظهر صبرهم و تحملهم و اطاعتهم (و یتعبدهم) ای یامرهم علی نحو الستعباد (بانواع المجاهد) جمع مجهد، مصد

ر میمی، بمعنی: الجهد (و یبتلیهم یضروب المکاره) التی یکرهونها (اخراجا للتکبر من قلوبهم) فان المشاق تصفی نفس الانسان، و تلطف الافئده عن خشونتها (و اسکانا للتذلل فی نفوسهم) فان المشاق ترشد الانسان علی انه ضعیف لا یقدر علی شیء فیسکن الذل و الانکسار فی قلبه. (و لیجعل ذلک) الاختبار بالمشاق (ابوابا فتحا) ای مفتوحه (الی فضله) فان الشخص اذا عمل بالمشاق نال فضله تعالی (و اسبابا ذللا) ای سهله (لعفوه) تعالی، فان العفو عن المذنب لا یکون الا بالاطاعه.

[صفحه ۲۰۳]

(ف) اذکروا (الله فی عاجل البغی) ای لا الظلم فی الدنیا (و آجل وخامه الظلم) ای شدته علی الظالم (و سوء عاقبه الکبر) ای لا نفعلوا ما یسبب ذلک لکم غدا (فانها) ای هذه الرذائل (مصیده ابلیس) التی یصید بها الناس لا لقائهم فی النار (العظمی) اذ النفوس مائله الی الظلم و الکبر (و مکیدته الکبری) ای اکبر انواع کیده و مکره لتحریف الناس عن سبیله سبحانه (التی تساور) ای تقاتل و تحارب (قلوب الرجال مساوره السموم القاتله) فکما ان السم یغالب الصحه، حتی یغلبها و یتلق الانسان، کذلک الکبر و الظلم و البغی- و هو اخص من الظلم- تغالب قلب الانسان النقی، حتی تلوثه بها، و توجب هلاک الانسان. (فما تکدی) ای ما تعجز هذه المکیده عن التاثیر- من اکدی الحافر اذا عجز عن التاثیر فی الارض- (ابدا) بل تعمل مکیده الشیطان دائما (و لا تشوی) الاتخطاء، من اشوت الضربه، اذا اخطات فلم تقتل (احدا) من الناس (لا عالما لعلمه) فان العلم لا یتف سدا دون هذه المکیده (و لا مقلا) ای فقیرا (فی طره) ای کسائه البال، فکیف بالجاهل و الغنی، ای ان الظلم و البغی و الکبر آلات لابلیس یصید بها کل احد (و عن ذلک) الکید الشیطانی (ما حرس الله) ما زائده، او مصدریه ای ح

راسه الله، ای حفظ الله (عباده المومنین) حتی لا یتمکن الشیطان من اغرائهم و ... هذه الرذائل فیهم (بالصلوات و الزکوات) فانهما ترقق القلب، و تقربه الی الله، فلا یتمکن الشیطان من اغرائهم بادخال الکبر و الظلم و البغی، فی قلوبهم و جوارحهم. (و مجاهده الصیام) ای الصیام الموجب للجهد (فی الایام المفروضات) کشهر رمضان و ما اشبه (تسکینا لاطرافهم) ای ایدیهم و ارجلهم و سائر جوارحهم، فان کلا من الصلاه و الصیام یسکن اطراف الانسان (و تخشیعا لابصارهم) ای ایجابا لها علی الخشوع و الانکار (و تذلیلا لنفوسهم) لئلا تطغی، فان الانسان فی الصلاه، و هکذا الجائع عطشان تسکن فوره نفسه (و تحفیضا لقلوبهم) ای التهاب القلب نحو

الشهوات (و اذهابا للخیلاء) ای الکبر (عنهم) فان الوقوف امام الله و الضعف یشعر ان الانسان بضعته و عدم قوته علی شیء، فیذهب عنه الکبر (لما فی ذلک) الشیء الواجب- و هو الصلاه- و من هذا یظهر ان الجمل السابقه انما هی بالنسبه الی الصلاه، و یویده قوله بعدا من الصیام الخ و یحتمل ان یکون الی هنا للاعم من الصلاه و الصیام، و تکون هذه الجمله خاصه بالصلاه، کما جرینا علی ذلک فی التفسیر- و الاول اظهرلفظا، و الثانی معنی. (من تعبیر عتاق الو

جوه بالتراب) ای وضعها فی التراب، و العتاق جمع عتیق، بمعنی الکریم، ای الوجوه الکریمه التی هو اکرم اعضاء البدن (تواضعا) لله سبحانه (و التصاق کرائم الجوارح) من یدین و رجلین (بالارض تصاغرا) لله سبحانه (و لحوق البطون بالمتون) ای الظهور (من الصیام) فان المعده اذا خلت من الطعام و الشراب التصق البطن بالظهر (تذللا) لله سبحانه (مع ما فی الزکاه من صرف ثمرات الارض) من حنطه و شعیر و تمر و زبیب- واجبا- و سائر الحبوب و ما اشبه- استحبابا- (و غیر ذلک) من ابل و بقر و غنم و ذهب و فضه- و جوبا- و اسائر الامور الزکویه- استحبابا- (الی اهل المسکنه و الفقر) و یسمی الفقیر مسکینا، لان الفقر یسکنه فلا یتمکن ان یتحرک کما یتحرک الغنی. (انظروا) ایها الناس (الی ما فی هذه الافعال) العبادیه من صلاه و صیام و زکاه (من قمع نواجم الفخر) جمع ناجمه، من نجم بمعنی طلع، ای قلع ما یظهر من الفخر فی القلب (و تدع) ای کف (طوالع الکبر) جمع طالعه ای ما یظهر من الکبر فی الانسان، فان الاخضاع الذی تاتی به هذه الافعال یحصد کل فخر و کبر

[صفحه ۲۰۵]

(و قد نظرت فما وجدت احدا من العالمین) و المراد الاشخاص الظاهرین المعروفین لدیهم، لا ان العموم شمول حقیقی (یتعصب لشیء من الاشیاء) و یبذل فی سبیله نفسه و ماله، فی خلاف الحق (الا عن عله تحتمل تمویه الجهلاء) ای عله تحتمل التمویه لدی الجاهل، ای ان المتعصب جاهل، فموه علیه و لذا یتعص (او حجه) ای دلیل له علی تعصبه (تلیط) ای تللتصق تلک الحجه (لعقول السفهاء) فیظن السفیه المتعصب صحه تلک الحجه علی العصبیه، و لذا یتعصب بخلاف الحق. (غیرکم) و المراد بهم من خاطبهم الامام علیه‌السلام، فان تعصبهم عبث و اعتباط (فانکم تتعصبون لامر لا یعرف له سبب و لا حجه) لا عن حجه یقبلها السفیه و لا عن عله تتحمل التمویه، فان تعصبهم کان للعرب، و ذلک کان محض الباطل، اذا کان یوجب تفرق المسلمین عنهم. و بغض الناس لهم، و ...تمکن غیرهم ان ینقض علیهم بثورات مستمره، حتی فلعوا جذور التعصب عن بلاد الاسلام، ثم بین علیه‌السلام عله بعض اقسام التعصبات التی کانت مقترنه بحجه مموهه. (اما ابلیس فتعصب علی آدم) علیه‌السلام، ای قام ضد آدم تعصابا لنفسه (لاصله) ای لاجل ان اصل آدم کان من الطین (و طعن علیه) ای علی آدم (فی خلقته فقال: انا ناری) ای اصلی مخل

وق من النار (و انت) یا آدم (طینی) و النار اشرف، و لذا فلا ینبغی لها ان تسجد لادم علیه‌السلام. (و اما الاغنیاء من مترفه الامم) المترف بصیغه المفعول، هو الموسع علیه فی النعم الذی یصرف ثروته فی غیر حق (فتعصبوا) لانفسهم، و جعلوها فوق الناس (لاثار مواقع النعم) فان موقع النعمه کالارض الخصبه ینبت الکبر و الفخر، فان الانسان یطغی اذا رای الغنی، فکان النعم تسقط فی مواقع، و من تلک المواقع تنبت آثار الکبر و ما الیه (فقالوا) فی ضد الانبیاء (نحن اکثر اموالا و اولادا) منکم، فکیف نتبعکم ایها الانبیائ؟ (و ما نحن بمعذبین) فی الاخره، لان الله یحبنا بدلیل انه اعطانا فی الدنیا الامول و الاولاد، فما وجه احتایجنا لاتباعکم؟ (فانکان لابد) لکم (من العصبیه) بان تتعصبوا الامر تجتمعون حوله و تعادون من لا یوافقکم علیه. (فلیکن تعصبکم لمکارم الخصال) ای الصفات الکریمه (و محامد الافعال) ای الافعال المحموده (و محاسن الامور) ای الامور الحسنه (التی تفاضلت فیها المجداء) جمع مجید و هو الرفیع (و النجداء) جمع نجید و هو الشجاع الماضی عزمه (من بیوتات العرب) البیت القبیله، و سمیت بیتا لاجتماعهم فی بیت واحد (و یعاسیب القبائل) جمع یعسوب، و هو امیر النحل

، و رئیس القبیله، ای تعصبوا للصفات الحسنه التی کانت فی العرب، لا ان یکون تعصبکم للعرب (بالاخلاق الرغیبه) ای الحمیده المرغوب فیها، و الظرف متعلق بقوله: تفاضلت (و الاحلام) ای العقول (العظیمه) فی الرزانه و المعرفه (و الاخطار) جمع خطر، بمعنی:

العظمه و الشرف (الجليله) اى ذات الجلال و الرفعه (و الاثار المحموده) التى بقيت منهم و حمدها الناس لهم. (فتعصبوا لخلال الحمد) اى الصفات التى تورث الحمد من الناس لذى الصفه (من الحفظ للجوار) اى من جاور الانسان، باحتمائه عن الظلم، و القيام بقضاء حاجته (و الوفاء بالذمام) اى العهد (و الطاعه للبر) بان يطيع الانسان البر، بمعنى ان يعمله (و المعصيه للكبر) بان لا يستجيب الانسان لداعى الكبرياء من نفسه (و الاخذ بالفضل) بان يعمل الانسان بالفضل (و الكف) اى الامتناع (عن البغى) اى الظلم على الغير (و الاعظام للقتل) بان يعد الانسان قتل النفس بلا سبب عظيما، فيتركه (و الانصاف للخلق) بان يجعل بينهم و بينه نصفه يحب لهم ما يحب لنفسه (و الكظم للغيظ) فاذا غضب لم يظهر غضبه (و اجتناب الفساد فى الارض) بالايذاء، و الفتنه، و اكل اموال الناس و ما اشبه (و احذروا ما نزل بالامم قبلكم من المثلات) اى العقوبات ا

لتى صارت مثلا للناس، يرهب الصالحون بها المفسدين. فقد نزلت بهم العقوبه (ب) سبب (سوء الافعال و ذميم الاعمال) اى الاعمال المذمومه (فتذكروا فى الخير و الشر احوالهم) اى احوال تلك الامم حتى تفعلوا الخير، و تتركوا الشر خوفا من ان ينزل بكم ما نزل بهم.

[صفحه ۲۰۹]

(و احذروا ان تكونوا امثالهم) فى نزول العقوبه بكم (فاذا تفكرتم فى تفاوت حاليهم) اى حالى السعاده و الشفاء، فى تلك الامم (فالزموا كل امر) حسن (لزمت العزه به) اى بسبب ذلك الامر. (شانهم) اى انظروا ماذا كان سبب عزه اولئك لامم فازموه، و ياتى بيان الامر فى قوله ... (اجتناب..) (و زاحت) اى بعدت (الاعداء له) اى لالتزامهم بذلك الامر (عنهم) اى عن تلك الامم. (و مدت العافيه فيه) اى فى ذلك الامر و بسببه (عليهم و انقادت النعمه) اى جائت النعمه (له) اى لاجل ذلك الامر (معهم) فكانت النعمه معهم. (وصلت الكرامه عليه) اى على ذلك الامر (حبلهم) بان اتصلوا بحبل الكرامه (من الاجتناب للفرقه) اى التفرقه و التشتت، هذا بيان لقوله: كل امر اى الزموا الاجتناب من التفرق- اى الاتحاد- فانه صار سببا لتلك الفضائل فيهم. (و اللزوم الالفه) بان يالف بعضكم بعضا (و التحاض عليها) بان يحض بعضكم بعضا بالائتلاف و عدم التشتت (و التواصى بها) بان يوصى بعضكم بعضا بالالفه و الاتحاد. (و اجتنبوا كل امر كسر فقرتهم) هى ما انتظم من العظام فى الظهر من الكاهل الى مطلع الذنب، و هى كنايه عن تبديد شملهم (و اوهن منتهم) المنه القوه، و اوهن، بمعنى: اضعف (من تضاغن

القلوب) الضغن: الحقد، اى تحاقد بعضهم لبعض (و تشاحن الصدور) الشحناء: البغضاء، (و تدابر النفوس) بان ادبرت نفس بعضهم عن نفس الاخرين (و تخاذل الايدى) بان خذلت يد بعضهم بعضا، فلم تساعده، و هكذا العكس. (و تدبروا احوال الماضيين من المومنين قبلكم) اى: طالعوا سيرتهم (كيف كانوا فى حال التمحيص) اى تمحيص الله لهم، لاخذ خيارهم و تمييز صلحاهم (و البلاء) اى الابتلاء و الامتحان، و الامر بالتدبر فى احوال اولئك لتخفيف و طائه المصئب على المخاطبين، اذ الانسان بالتفكر فى احوال المبتلين يسرعن نفسه الهموم الوارده عليه، كما يقال: اذ اعم البلاء طاب. (الم يكونوا اثقل الخلق اعباء) جمع عبء، و هو الثقل (و اجهد العباد بلاء) اى كان بلائهم اكثر اجهادا لهم، من اجهاد البلاء على سائر الناس. (و اضيق اهل الدنيا حالا)؟ ثم بين عليه‌السلام سبب ضيق اولئك المومنين بقوله: (اتخذتهم الفراعنه) جمع فرعون، و هو لقب عام الملوك مصر، فى زمان موسى عليه‌السلام و حواليه (عبيدا) يذبحون ابنائهم و يستحيون نسائهم (فساموهم سوء العذاب) اى انزلوا بهم اشد انواع العذاب (و جرعوهم المرار) شجر شديد المراره، حتى ان الابل اذا اكلته تقلصت منه شفاهها (فلم تبرح الحال بهم) اى ل

م تزل حاله العذاب باولئك المومنين (فى ذل الهلكه) اى الذل الملحق بهم بسبب اهلاك الفراعنه لهم. (و قهر الغلبه) فان الغالب يقهر المغلوب و يجبره على ما يريد (لا يجدون حيله) اى وسيله و طريقا (فى امتناع) اى لان يمتنعوا عن تعذيب الفراعنه. (و لا سبيلا الى دفاع) عن انفسهم حتى لا ينصب عليهم عذاب فرعون و قومه (حتى اذا راى الله جد الصبر منهم) اى الصبر الجدى الحقيقى منهم، لا يتركون دينهم، ليكف فرعون منهم، بل صامدون صابرون (على الاذى فى محبته) تعالى (و الاحتمال للمكروه) اى احتمل المومنين

المکروه- ای العذاب (من خوفه) سبحانه، فانهم لم یترکوا دینهم خوفا منه تعالی (جعل) جواب اذا (لهم من مضایق البلاء فرجا) فان البلاء یضیق علی الانسان حرکاته و اعماله. (فابدلهم العز مکان الذل) حیث صاروا ساده، بعد ان کانوا عبیدا، و ذلک حین اغرق فرعون و جنوده، و نجاهم من مصر و القبط (و الامن مکان الخوف) من فرعون و ملاه (فصاروا ملوکا حکاما) یحکمون البلاد. (و ائمه اعلاما) للدین، بهم یهتدی الناس و یقتدی (و بلغت الکرامه من الله لهم) ای اکرمهم الله کرامه (ما لم تبلغ الامال) ای آمالهم (الیه) الضمیر عائد الی ما (بهم) ای مقدار لم تبلغ الامال بذلک المقدار ب

هولاء، فلم ترفعهم الامل الی حیث الاحتمال لمثل هذه الکرامه. (فانظروا کیف کانوا) ای بنواسرائیل (حیث کانت الاملاء) جمع ملاء، بمعنی: الجماعه (مجتمعه) تحت لواء الدین (و الاهواء) ای الاراء لهم (متفقه) فی تنفیذ احکام الشریعه. (و القلوب معتدله) لا افراط فیها و لا تفریط (و الایدی مترادفه) بعضها اثر بعض، یعمل الکل العمل الواحد لاجل الشریعه و تعمیر الارض. (و السیوف متناصره) اذا هجم بهم العدو اجتمع الکل لحربه (و البصائر نافذه) تنفذ من الدنیا و من ظواهر الامور الی الاخره، و الی عواقب الاشیاء و اعماقها (و العزائم) جمع عزیمه، بمعنی: الاراده (واحده) بلا تشتت و لا اختلاف. (الم یکونوا اربابا) ای سادات و حکاما (فی اقطار الارضین) ففی کل قطر و قطعه کان منهم الساده و الملوک. (و ملوکا علی رقاب العالمین) یحکمون علی الناس، و ذکر الرقاب، لان البیعه تتعلق بالرقبه، و ذلک لانها مکان السیف ان لم تقبل الاطاعه، فالحکم نافذ فیها، کما ان السیف نافذ فیها- بعلاقه المماثله-. (فانظروا الی ما صاروا الیه فی آخر امورهم) ای آخر امور بنی‌اسرائیل- بعد تلک الرفعه و العزه- (حین وقعت الفرقه) ای التفرقه بینهم (و تشتت الالفه) ای: الائتلاف الذی کان بینهم (و

اختلف الکلمه) بان صار لکل واحد منهم کلام غیر کلام الاخر (و الافئده) جمع فواد (و تشعبوا مختلفین) ای صاروا شعبا مختلفه. (و تفرقوا متحارین) ای صار کل جماعه منهم حزبا مخالفا لجماعه اخری (قد خلع الله عنهم لباس کرامته) التی اکرمهم بها حین کانوا مجتمعین (و سلبهم غضاره نعمته) ای سعتها. (و بقی قصص اخبارهم فیکم) ای روایاتها (عبرا للمعتبرین) (عبر) جمع عبره، بمعنی: ما یسبب اعتبار الانسان، و ایقاظه الی جهه الصلاح و الفساد، و عاقبه الاعمال

[صفحه ۲۱۳]

(فاعتبروا بحال ولد اسماعیل) جد الرسول صلی الله علیه و آله، و منه عرب الحجاز غالبا. (و بنی‌اسحاق) بنی‌یعقوب ابن ابراهیم علیه‌السلام (و بنی‌اسرائیل) اسرائیل اسم یعقوب علیه‌السلام، و لعل ذکرهم فی قبال بنی‌اسحاق لعدم اشتهار بعض بنی‌اسحاق باسم بنی‌اسرائیل (فما اشد اعتدال الاحوال) ای تناسب حال اولئک باحوالکم انتم معاشر المسلمین (و اقرب اشتباه الامثال) ای تشابه اولئک بکم. (تاملوا امرهم فی حال تشتتهم) ای تفرقهم الاول قبل ظهور محمد صلی الله علیه و آله، و ظهور دولتهم ببرکته (لیالی کانت الاکاسره) جمع کسری، و هم ملوک الفرس. (و القیاصره) جمع قیصر، ملوک الروم (اربابا لهم) ای ساداتهم (یحتازونهم) ای یقبضونهم (عن ریف الافاق) ای الاراضی الخصبه فی اطراف الارض (و بحر العراق) فقد کان العراق- فی الاصطلاح السابق- یقال لقطعه من الارض یحیط بها ثلاثه ابحر، البحر الاسود، و بحر قزوین، و الخلیج الفارسی، و کان العرب و الیهود منتشرین علی بعض هذه الابحر. (و خضره الدنیا) ای محلاتهم الخضره (الی منابت الشیح) جمع منبت، و الشیح قسم من النبات القلیل الفائده (و مهافی الریح) المواضع التی تهفو- ای تهب- فیها الریاح- و هذا کنایه عن تبعی

دهم فی الصحاری حیث لا زرع و لا فائده (و نکد المعاس) ای صعوبته (فترکوهم) القیاصره و الاکاسره (عاله مساکین) عاله، جمع عیل، و هم الذین لا نفقه لهم و انما ینفق علیهم شخص آخر، و مساکین جمع مسکنی، و هم الذین اسکنهم الفقر (اخوان دبر) ای ظهر مقروح (و وبر) هو شعر الجمل، و المراد ازالتهم عن المدن و اسکانهم فی الصحاری فی الخیام، یمتطون الدواب المقروحه الظهر من کثر التعب (اذل الامم دارا) ای ان دارهم ذلیله لا یهتم بها و لا یعتنی من شانها. (واجد بهم قرارا) ای ان قرارهم و مستقرهم جدب لا نبت فیه مقابل الخصب (لا یاوون الی جناح دعوه) ای لم یکن فی بینهم من یدعوا الی الحق فیاوون و یجتمعون الیه بحیث

(یعتصون بها) ای یحفظون انفسهم بتلک الدعوه اذلال الملوک لهم. (و لا) یاوون (الی ظل الالفه) فیما بینهم (یعتمدون علی عزها) فان الالفه توجب العزه. (فالاحوال منهم مضطربه) غیر مستقره (و الایدی مختلفه) لا تعاون بینها (و الکثره متفرقه) لا اجتماع لها (فی بلاء ازل) بمعنی الشده، ای بلاء شدید (و اطباق جهل) قد شملهم الجهل لا یعلمون من الحیاه و من الاخره شیئا. (من) ... وئد بنته، ای: دفنها و هی حیه، فقد کانت من عاده اهل الجاهلیه، ان یدفنون البنات اح

یاء قائلین نعم الصهر القبر، کارهین للبنات، کما قال سبحانه: (و اذا بشر احدهم بالانثی ظل وجهه مسودا و هو کظیم) و قال: (و اذا الموؤده سئلت بای ذنب قتلت؟) (و اصنام معبوده) فانهم کانوا یعبدون الاصنام ینحتونها بایدیهم ثم یعبدونها. (و ارحام مقطوعه) یقطع بعضهم البعض، فلا تزاور و لا تالف (و غارات مشنونه) یشن بعضهم الغاره- ای الهجوم- علی بعض، فیقتل و یهتک و یسلب، هذه کانت حالهم قبل الاسلام. (فانظروا الی مواقع نعم الله علیهم حین بعث الیهم رسولا) هو نبی الاسلام محمد صلی الله علیه و آله و سلم (فعتقد بملته) ای بطریقته السماویه (طاعتهم) فقد کانت الطاعه بینهم متفرقه، کل یطیع شیئا و شخصا، فجمع الرسول طاعتهم حول شیء واحد. (و جمع علی دعوته الفتهم) فالفهم جمیعا حول دعوه الاسلام (کیف نشرت النعمه علیهم جناح کرامتها) کما ینشر الطائر جناحه علی فراخه لئلاـ یصیبهم اذی. (و اسالت) النعمه الالهیه (لهم جداول) جمع جدول، بمعنی النهر (نعیمها) الموجبه لریهم من الظماء (و التفت المله) ای الطریقه الاسلامیه (بهم) ای جمعتهم کما یلتف الحبل بحزمه القصب (فی عوائد برکتها) ای فی برکاتها العائده الیهم (فاصبحوا فی نعمتها غرقین) کما یغرق الشخص فی البحر،

و هذا کنایه عن کثره النعمه علیهم (و عن خضره عیشها) کنایه عن العیش الهنیء، تشبیه بخضره النبات فی مقابل یبسه (فکهین) ای راضین بتفکهون بتلک العیشه. (قد تربعت الامور بهم) ای اقامت امورهم بعد التفرق و التشتت (فی ظل سلطان قاهر) للاعداء هو سلطان الاسلام (و آوتهم الحال) ای اعطتهم حالتهم الاسلامیه الایواء و المسکن (الی کنف عز غالب) ای الی جهه عزه غالبه لا یتمکن شیء من ازالتها. (و تعطفت الامور علیهم) کان الامور کانت شارده عنهم فی زمن الجاهلیه، ثم مالت نحوهم (فی ذری) جمع ذروه، بمعنی الجهه الاعلی من کل شیء (ملک ثابت) ای حیث صاروا روساء الدوله الثابته. (فهم حکام علی العالمین) المراد بالعالمین الاقطار المختلفه، (و ملوک فی اطراق الارضین) ببرکه الاسلام. (یملکون الامور علی من کان یملکها علیهم) فانهم صاروا ملوکا علی امم کسر و قیصر، بعد ان کانت تلک الامم ملوکا علیهم. (و یمضون الاحکام) ای یجرون احکامهم (فیمن کان یمضیها فیهم) من الفرس و الروم (لا تغمز لهم قناه) کنایه عن قوتهم، و القناه الرمح، و غمزها کنایه عن الضغط علیها لتعدیلها فی ما اذا کانت معوجه، و القناه اذا کانت صلبه لا یمکن غمزها، و هکذا صارت العرب بفضل الاسلام اقویاء

، لا یتمکن احد من غمزهم. (و لا تقرع لهم صفاه) هی الحجر الصلب، و قرعها صدمها لتکسر، و هذا ایضا کنایه عن قوتهم و شده باسهم ببرکه الاسلام، ثم بعد ما بین الامام علیهم‌السلام حالهم قبل الاسلام، و حالهم بعد الاسلام، عطف بالکلام نحو حالهم فی زمانه، حیث رجعوا الی حاله الجاهلیه.

[صفحه ۲۱۸]

(الا و انکم قد نفضتم ایدیکم) نفض الید کنایه عن الانعزال عن الامر، کما اذا نفضت الید- ای حرکت تحریکا عنیفا- یسقط کل ما فیها (ما حبل الطاعه) کان الطاعه حبل یوصل الحاکم بالرعیه، و یجمع بینهما. (و ثلمتم) الثلم، الثقب، و الخرق (حصن الله المضروب علیکم) و هو حصن الشریعه التی تجمعهم و تسعدهم و تمنع الاعداء من الوصول الیهم (ب) سبب اتباعکم ل(احکام الجاهلیه) من التفرق و التشتت و المخالفه لموالیکم (فان الله سبحانه قد امتن هعلی جماعه هذه الامه) و یاتی متعلق (امتن) فی قوله: بنعمه و الجهل بینها اعتراض (فیما عقد بینهم من حبل هذه الالفه) ای تالیف بعضهم الی بعض، کما قال سبحانه: و اذکروا نعمه الله علیکم اذ کنتم اعدائا فالف بین قلوبکم، فاصبحتم بنعمه اخوانا و قال: لو انفقت ما فی الارض ما الفت بین قلوبهم (التی ینتقلون) ای المسلمون (فی ظلها) اذ لو لاـ الفتهم لم یتمکنوا من السیر فی آفاق الارض و السیطره علی البلاد و العباد. (و یاوون الی کنفها) ای یستریحون الی

جنب هـذه الالـفه، فی امن من الاخطـار (بنعمه) متعلق ب(امتن) (لاـ یعرفون احـد من المخلوقین لها قیمه) ای لا تقـدر بثمن، من عظم ثمنها (لانها) ای الالفه (ارجح من کل ثمن) یقدر

(و اجل من کل خطر ای من کل عظیم، اذ بها تویتی کل شـیء، و بدونها لا یحصل الشخص علی ای شیء. (و اعلموا انکم صرتم بعد الهجره) و هی کنایه عن الالتزام باحکام الاسـلام (اعرابا) کنایه عن صیرورتهم کاهل البادیه- الذین قال الله تعالی فیهم: (الاعراب اشد کفرا و نفاقا، و اجـدر ان لا یعلموا حـدود ما انزل الله علی رسوله)- (و بعـد الموالاه) لجهه واحده (احزابا) کل حزب له جهه خاصه، و آراء مخصوصه. (ما تتعلقون من الاسـلام الا باسـمه) فتسـمون مسـلمین، بـدون ان تعملوا باحکام الاسـلام (و لا تعرفون من الایمان الا رسـمه) ای علامته، بـدون ان تکونوا مومنین عاملین بشـرائط الایمان، و الاسـلام هو الشـهادتان، و الایمان العمل جنانا و لسانا و ارکانا بمـاء جاء به الرسول صـلی الله علیه و آله (تقولون النار و لا العار) اذا دعیتم الی حکم من احکام الاسـلام ینافی تقالیـدکم و عاداتکم، کالمتزوج من غیر العربی، و هکذا، و المعنی نقدم نار جهنم- بترکنا حکم الاسـلام- و لا نقدم علی ما یصـیر سـببا للعار علینا. (کانکم تریـدون ان تکفئوا) ای تکبوا (الاسـلام علی وجهه) بعـدم عملکم باحکـام الاسـلام (انتهاکـا) منکم (لحریمه) ای حرمه الاسـلام، فـان الاتیان بالمحرمات اذهاب لحرمه الاسلام (و نقضا لم

یثاقه) ای عهـده الـذی اخذ منکم، باتباع احکامه فی مقابل اسـعاده لکم فی الدارین، و حقنه لدمائکم و اموالکم و اعراضـکم. المیثاق (الذی وضعه الله لکم حرما فی ارضه) لان بذلک المیثاق حفظتم، کما یحفظ من فی حرم ملک او کبیر (و امنا بین خلقه) اذ ان امنکم انمـا نشـاء من ذلـک المیثـاق (و انکم ان لجاتم الی غیره) ای لـذتم الی غیر الاسـلام، او غیر میثاق (حاربکم اهل الکفر) لان لکل مله اعداء. (ثم لا جبرائیل و لا میکائیل و لا مهاجرون و لا انصار) الذین هاجروا مع الرسول الی المدینه، و الذین نصـروه من اهل المدینه- الـذین هم اقوی ایمانا منکم، و اشـهر عنـد الناس و لـذا یهابونهم (ینصـرونکم) اذ من انحرف عن طریق الاسـلام لا ینصـره الله بارسال الملاـئکه، و لاـ اصـحاب الرسول الاخیـار، فلاـ یبقی فی المیـدان لمحـاربه الکفار (الا) هو وحـده لائـذا ب(المقارعه بالسـیف) فسـیفه ناصـره- فقط- (حتی یحکم الله بینکم) ان شاء غلبتم، و الاغلب الکفار، بخلاف العامل بالاسـلام حقیقه، فان الله ینصـره حتما کما قال: ان تنصـروا الله ینصـرکم. اقول: لقـد صـار حال المسلمین- الیوم، و انا اکتب هـذا الشـرح- کما قال الامام علیه‌السـلام اذ ترکوا العمل بالاسلام، فوکلهم الله الی انفسهم، فقارعوا مع الکفار وحده

م، و غلب علیهم الکفـار، حتی ان الیهود و هم اذل خلق الله سیطروا علی بلادهم- فی فلسطین- و لم یتمکنوا من تحرکـا سـاکن، بله الامم الکبار، الذین لا یعد دوله المسـلمین امامهم شیء ینکر و قد ابتلعوا بلاد الاسلام واحده تلو الاخری، فذهبت من ایدیهم اسپانیا و الهند، و الصـین، و تاتجکستان، و بلاد افریقیا، و غیرها، و البلاد الباقیه فی ایدیهم لا شان لهم فیها، و انما هی خاضعه لقوانین الکفار و سلطتهم و مکرهم و کیـدهم، هدی الله المسـلمین، و انقذهم من ایدی اعدائهم بمحمد و آله الطاهرین. (و ان عندکم الامثال من باس الله) ای عـذابه الـذی صبه علی الـذین لا یمتثلون اوامره (و قوارعه) جمع قارعه، و هی: العذاب الشدید الذی یقرع الامه (و ایامه) التی صنع فیها بعض الاشیاء غیر المترقبه، یقال: یوم فلان اذا وصلت الیه فرحه او فاجعه غیر مترقبه (و وقائعه) جمع واقعه، و هی القصه التی تقع من قبله سـبحانه علی الناس (فلا تسـتبطئوا وعیـده) ای: لا تظنوا ان وعیده تعالی بالعذاب علی المخالفین (جهلا) منکم (ب) کیفیه (اخذه) تعالی للعصات (و تهاونا) و منکم ای: تساهلا (ببطشه) ای ضربه و تعذیبه (و یاسا) منکم (من باسه) ای عذابه و شدته. (فان الله سبحانه لم یلعن القرن الماضی بین

ایـدیکم) و المراد بهم امـا بنواسـرائیل، او الامـم الـذین کـانوا فی الروم و الفرس، الـذین غلب المسـلمون علیهم و اخـذوا بلادهم (الا لترکهم الامر بالمعروف و النهی عن المنکر) تهاونا بهـذین الواجبین. (فلعن الله السـفهاء) ای طردهم عن رحمته، و السـفهاء هم الـذین ارتکبوا المعاصی (لرکوب المعاصی) و عملهم بها (و الحلماء) العقلاء منهم (لترک التناهی) ای ترکهم النهی عن المعاصی، و التناهی من باب التفاعل، لنهی بعض بعضا.

[صفحه ۲۲۱]

(الا و قـد قطعتم قبل الاسـلام) الذی کان علیکم، و المراد بقید الاسـلام احکامه، و قطعه، ترکهم لها (و عطلتم حدوده) التی جعلها الله سبحانه (و امتم احکامه) فانها اذا ترکت کانت کالمیت لا یاتی منه خیر. (الا و قـد امرنی الله بقتال اهل البغی) ای الظلم (و النکث) ای الـذین نقضوا البیعه (و الفسـاد فی الارض) ای الـذین افسـدوا فیها (فاما الناکثون) و هم طلحه و الزبیر و اصـحاب الجمل الـذین بایعوا الامام علیه‌السـلام نقضوا بیعته حبا للرئاسه (فقد قاتلت) معهم. (و اما القاسـطون) ای الظالمون- کما قال سبحانه: و اما القاسطون فکانوا لجهنم حطبـا- و المراد بهم الخوارج (فقـد جاهـدت) ای حاربت (و اما المارقه) من مرق، بمعنی: خرج، و هم اصـحاب معاویه الـذین خرجوا عن الدین (فقد دوخت) ای اضـعفتهم و اذللتهم، فی صـفین، و ... بقی منهم شیء. (و اما شیطان الردهه) هی النقره فی الجبل، یجتمع فیها الماء، و المراد بشیطانها، ذو الثـدیه، رئیس الخوارج فقـد وجـد مقتولا فی ردهه (فقد کفیته) ای کفیت شـره (بصـعقه) ای غشـیه اصابته من الهول (سـمعت لها) ای لتلک الصـعقه (وجبه قلبه) ای خفقانه و اضـطرابه (و رجه صـدره) ای اهتزازه و ارتعاده، فقد اضطرب ذو الثدیه عن دقتله اضطرابا عظیما

. (و بقیـت بقیه من اهـل البغی) کمعـاویه و اصـحابه (و لئن اذن الله فی الکره علیهم) ای فی رجـوعی الی قتـالهم، و اذن الله عبـاره عن تهیته سـبحانه للاسـباب، و ابقائه للعمر (لادیلن منهم) ای آخذ الدوله منهم (الا ما یتشذر) ای یتغرق (فی اطراف البلاد تشذرا) فان من فر منهم من یدی فله نصیبه، اما من بقی، فسوف احاربهم و آخذ الدوله منهم- ان شاء الله-

[صفحه ۲۲۳]

ثم بین علیه‌السـلام انه قـادر علی ذلـک بقوله: (انا وضـعت فی الصـغر) ای فی حال صـغر سـنی (بکلاکل العرب) جمع کلکل، بمعنی الصـدر، و المراد بها: روساء الکفار الذین قتلهم الامام علیهم‌السـلام (و کسـرت نواجم) جمع ناجمه، بمعنی: ما ظهر من الشـیء (قرون ربیعه و مضـر) ای مـا کـان یظهر من هـاتین القبیلـتین من الکفـار المحـاربین للرسـول صـلی الله علیه و آله. (و قـد علمتم) ایهـا النـاس (موضـعی من رسول الله) ای ارتباطی به صـلی الله علیه و آله، وصـلتی معه (صلی الله علیه وآله). و ذلک (بالقرابه القریبه) فانا ابن عمه صلی الله علیه و آله و سـلم (و المنزله الخصیصه) ای التی کانت تخصنی دون غیری. (و ضعنی) رسول الله (فی حجره و انا ولد) صغیر (یضـمنی الی صـدره) حبا و عطفا، کم یضم الاب الروف ولـده الی صدره (و یکنفنی الی فراشه) ای: یووینی معه فی فراشه صـلی الله علیه و آله (و یمسـنی جسـده) کمـا یمس الانسـان جسـده بجسـد ولـده حبا و حنانا، و لاجل التقبیل و التلطیف. (و یشـمنی عرفه) هی الرائحه الطیبه، فـان الانسـان اذا لم آخر، دخل حبه فی قلبه، و لـذا یشم الانسان ولـده و حبیبه، و لعل الرسول صـلی الله علیه و آله کان یامر علیا علیه‌السلام بذلک لیتمازج الحبان، او انه کنایه ع

ن تقریبه صلی الله علیه و آله، له علیه‌السلام حتی کان یشم رائحته الطیبه. (و کان یمضع الشی) باسنانه صلی الله عیه و آله (ثم یلقمنیه) کمـا یفعـل الانسان ذلک لولـده، حبا له و عطفا علیه، فقـد اوتی بالامام الی الرسول و هو وضـیع (و ما وجـد) صـلی الله علیه و آله لی کـذبه فی قول) اذ لم اکـذب قط (و لا خطله) ای خطائا (فی فعل) من الافعال. (و لقـد قرن الله به- صـلی الله علیه و آله- من لـدن) ای من وقت (ان کـان فطیمـا) قـد اخـذ من الرضـاع و شـرب اللبن (اعظم ملک من ملائکه) لعله الروح، او جبرائیل علیه‌السـلام (یسـلک) ذلـک الملک (به) صـلی الله علیه و آله (طریق المکارم) ای یرشـده الیها (و محاسن اخلاق العالم) ای الاخلاق الحسـنه، کالصـدق، و الامانه، و الوفاء، و ما اشبه، (لیله و نهاره) ای کان الملک مع الرسول صلی الله علیه و آله لیلا و نهارا لا یفارقه ابدا. (و لقد کنت اتبعه) ای اتبع الرسول صـلی الله علیه و آله (اتباع الفصـیل اثر امه) الفصـیل ولـد الناقه، و یسـمی بذلک لانه فصل منها (یرفع لی کل یوم من اخلاقـه علمـا) و سـمی ذلـک بـالعلم، تشبیهـا باعلاـم الطریق الـداله علی المسـلک فان الاخلاق سبیل السـعاده فی الـدارین (و یامرنی بالاقتداء به) زیاده فی التربیه و التوجیه. (و لقد

کـان یجاور کل سـنه بحراء) جبل علی القرب من مکه، کان النبی صـلی الله علیه و آله یـذهب الیه للخلوه بنفسه و مناجات ربه (فاراه)

صلی الله علیه و آله (و لا یراه غیری) حیث کنت معه، و لم یکن معه احد. (و لم یجمع بیت واحد یومئذ) ای یوم اذ بعث (فی الاسلام غیر رسول الله صلی الله علیه و آله و خدیجه) زوجته المفضله علیهاالسلام (و انا ثالثهما) و کان العابد لله سبحانه منحصرا فیهم (اری نور الوحی و الرساله) الظاهر اراده ضیائهما المعنوی، فان اللحق نورا یعرفه اهله (و اشم ریح النبوه) شما معنویا، و هذا من باب تشبیه المعقول بالمحسوس، او ان المراد امر خارق، کان یشمه الامام. (و لقد سمعت رنه الشیطان) ای انینه (حین نزل الوحی علیه صلی الله علیه و آله، فقلت یا رسول الله ما هذه الرنه)؟ التی اسمعها (فقال): صلی الله علیه و آله (هذا الشیطان) و هذه رنته (قدایس من عبادته) فکان الشیطان کان عازما علی اضلال الناس الی حد ان یعبدوه حتی تهییء اذهان اهل جزیره العرب لمثل هذا النحو من الکفر- کما نری من بعض عباد ابلیس فی بلاد سنجار و نحوها فی العراق، فلما بعث الرسول صلی الله علیه و آله تاوه لما رای من احباط الله سبحانه لمکره و مواامراته ضد البشر، ببعثه من ی

کون سببا لهدایتهم، ثم قال الرسول صلی الله علیه و آله لعلی علیه‌السلام (انک تسمع ما اسمع) من صوت الوحی، و رنه الشیطان، و ما اشبه (و تری ما تری) من صوره الملائکه، و الشیطان (الا انک لست بنبی) اذ النبی من امر ابتدائا بتبلیغ الرساله (و لکنک وزیر) معین لی (و انک لعی خیر) فی المستقبل.

[صفحه ۲۲۶]

(و لقد کنت معه صلی الله علیه و آله لما اتاه الملاء من قریش) ای الاشراف منهم، و انما سموا بالملاء، لانهم یملئون الصدور و العیون هیبه و جلالا (فقالوا له یا محمد انک قد ادعیت عظیما) من الامر (لم یدعه آباوک) الاقربون (و لا احد من بیتک) من قریش و مطلب و هاشم (و نحن نسالک امرا ان اجبتنا الیه و اریتناه) بان اتیت بهذه المعجزه التی نسئلک ایاها، حتی نشاهدها باعیننا (علمنا انک نبی و رسول، و ان لم تفعل) تلک المعجزه (علمنا انک ساحر کذاب) لست نبی (فقال صلی الله علیه و آله: و ما تسالون) عنی؟ (قالوا: تدعو لنا هذه الشجره حتی تنقلع) عن الارض (بعروقها) جمع عرق (و) تاتیک ف(تقف بین یدیک) مثل اتیان شخص الیک. (فقال صلی الله علیه و آله: ان الله عل کل شیء قدیر) فیقدر علی مثل ذلک الذی طلبتموه (فان فعل الله لکم ذلک) الذی سالتموه (اتومنون) بی؟ (و تشهدون بالحق) الذی بعثت به؟ (قالوا: نعم، قال) صلی الله علیه و آله (فانی ساریکم ما تطلبون، و انی لاعلم انکم لا تفیئون) ای لا ترجعون (الی خیر) فلا تومنون بی (و ان فیکم من یطرح فی القلیب) ای فی بئر بدر- و البئر تسمی قلیبا- و ذلک انهم جائوا الی حرب الرسول- و هو فی المدینه- و تحارب ال

طرفان فی محل یسمی بدرا و قتل جمع من الکفار، و طرحوا فی تلک البئر التی کانت موجوده هناک. (و من یحزب الاحزاب) و هم کبراء قریش، الذین جمعوا احزابا مختلفه، و جائوا الی حرب الرسول، فی غزوه (خندق) المشهوره (ثم قال صلی الله علیه و آله: یا ایتها الشجره ان کنت تومنین بالله و الیوم الاخر و تعلمین انی رسول الله فانقلعی بعروتک) عن الارض (حتی تقفی بین یدی باذن الله) تعالی. ثم قال الامام علیه‌السلام، و هو یحکی هذه القصه (فو الذی بعثه بالحق) (الواو) للقسم، و الذی بعث الرسول بالحق هو الله سبحانه (لا نقلعت) الشجره، و (اللام) للتاکید (بعروقها) ای مع عروقها (و جائت) الی الرسول صلی الله علیه و آله (و لها دوی) ای صوت (شدید و قصف) ای: صوت (کقصف اجنحه الطیر) وقت رفیفها بشده. (حتی وقفت بین یدی رسول الله صلی الله علیه و آله مرفوفه) رفرف الطائر اذا بسط جناحه علی شیء، و المراد ان الشجره بسطت اغصانها علی الرسول صلی الله علیه و آله (و القت بغضها الاعلی علی رسول الله صلی الله علیه و آله) لعل المراد حماسته لجسمه الشریف (و ببعض اغصانها علی منکبی) و المنکب ما بین العنق و العضد (وکنت عن یمینه صلی الله علیه و آله) اذ ذاک. (فلما نظر القوم) ال

کفار (الی ذلک قالوا- علوا و استکبارا-) لا تفهما و استظهارا (فمرها فلیاتک نصفها و یبقی نصفها) فی مکانها (فامرها) الرسول صلی الله علیه و آله (بذلک) الذی طلبوا (فاقبل الیه) صلی الله علیه و آله (نصفها کاعجب اقبال) بسرعه و عدو (و اشده دویا) ای صوتا (فکادت) ای اقترب ان (تلتف برسول الله صلی الله علیه و آله) من شده الالتصاق به. (فقالوا- کفرا و عتوا-) ای ظلما، ای ان قولهم

کـان ناشـئا عن ذلـک، لا ـ عن تفهم الحق، و الایمـان به (فمر هـذا النصف) الـذی جائک (فلیرجع الی نصـفه) الباقی (کما کان) حتی یستویان شجره (فامره صلی الله علیه و آله فرجع) کما طلبوا و ارادوا. (فقلت انا: لا اله الا الله، فانی اول مومن بک یا رسول الله) و لیس المراد ایمانه علیه‌السلام هناک، و انما تجدید لاظهار ایمانه، تقویه ...، الرسول صلی الله علیه و آله و تشجیعا لمن یرید الایمان (و اول من اقر بـان الشـجره فعلت مـا فعلت) من الانقطاع و المجیء الیک (بامر الله تعالی، تصـدیقا بنبوتک و اجلالا لکلمتک) حتی لا یضـع کلامک فارغا هبائا (فقال القوم) الحاضـرون (کلهم: بل ساحر کـذاب) ای کثیر الکـذب فی دعواه النبوه (عجیب السـحر) حیث بطیعه الکائنات (خفیف فیه) فان الخفه فی الاعمال دلیل الحذ

ق. (و هل یصدقک) یا محمد (فی امرک) العمل (الامثل هذا) الشخص (یعنونی) ای یعنون بهذا الامام علیه‌السلام؟ (و انی لمن قوم لا تاخـذهم فی الله لومه لائم سـیماهم) ای ظاهرهم (سـیما الصـدیقین) هم الـذین یکثرون تصدیق الله و الرسول فان سـیماء الصدیق وقر، متواضع، خاشع، قلیل، الکلام، و ما اشبه ذلک. (و کلامهم کلام الابرار) الذین لا یکذبون، و لا یستغیبون، و لا یبهتون و لا یستهزئون، ای انی من اولئـک القوم (عمـار اللیل) ای القائمون بالطاعه و العباده لیلا، و عمار جمع عامر (و منار النهار) بهم یسـتنیر الناس فی امور دینهم (مستمسـکون بحبل القرآن) کان القرآن حبل الله، الـذی القاء للناس، فمن تعلق به رفعه الله الی الجنان. (یحیون سـنن الله) احیاء السـنه عبـاره عن العمـل بها و حض الناس علیها (و سـنن رسوله) ما ورد عنه صـلی الله علیه و آله، و ان لم یکن فی القرآن الحکیم (لا یسـتکبرون) ای لا ـ یتکـبرون (و لا ـ یعلـون) ای لا ـ یریـدون علـوا فی الاـرض، و انمـا هممهم الاـخره (و لا ـ یغلون) ای لا ـ یخونون (و لا یفسدون) فی الارض. (قلوبهم فی الجنان) یرید الذهاب الیها (و اجسادهم فی العمل) الصالح الموجب لسعاده النشاتین.

خطبه ۲۳۵

[صفحه ۴۲۰]

(قاله لعبدالله بن عباس، و قد جائه برساله من عثمان، و هو محصور، یسئله فیها الخروج الی ماله بینبع، لیقل هتف الناس باسمه للخلافه، بعـد ان کـان سئله مثـل ذلـک من قبل) لقـد کان الثوار المجتمعون فی المـدینه من البلاد، لاجل اعطاء عثمان مطالیبهم، و امره بعـدل الولاـت فی المسـلمین، یئسوا من عثمـان، و لـذا حاصـروه فی داره، و اعلموا انهم لم یفکوا الحصـار حتی یخرج من مظـالمهم، و کان جمـاعه منهم فی ذلـک الاثنـاء ینـادی بـاسم الامـام خلیفه مکـان عثمـان، و هـذا ممـا ساء عثمان، فارسل الی الامام علیه‌السـلام، یامره بالخروج- مسـفرا- الی الخارج المـدینه، حیث کان للامام هناک مال یسـمی (ینبع) المعروف بهذا الاسم الی یومنا هذا، فخرج الامام، ثم بعد ان رای عثمان ان لا یمکن لشخص غیر الامام حل المشکله، طلبه و جعله سفیرا بینه و بین الثوار. فجاء الامام علیه‌السلام، و اراد الاصـلاح، لکن عثمان ابی العمل بنصح الامام و مطالیب المسـلمین، و عاد المسلمون الی حصارهم، فطلب عثمان ابن عباس، و قال له ابلغ الامام لزوم خروجه من المدینه ثانیا، حیث سمع الهتاف باسم الامام خلیفه، من الثائرین، فلما ابلغ ابن‌عباس الامام مقاله عثمان، قال علیه‌السلام: (یابن‌عباس ما یرید عثم

ان الا ـ ان یجعلنی جملا ـ ناضـحا بالغرب) الغرب: الـدولو العظیمه، و الجمل الناضـح، هو الـذی یسـتقی الماء من البئر و نحوها، فانه اذا ذهبنحو البئر تـدلت الـدلو الی المـاء، و اذا رجع صـعدت الـدلو، فیاخـذها الزارع، و نحوه لیکبهـا (اقبـل و ادبر) کیف ما شاء عثمان، و الکلام تضـجر و اسـتهزاء (بعث) عثمان (الی ان اخرج) من المـدینه، فخرجت (ثم بعث الی ان اقدم) و ارجع الی المدینه، فرجعت (ثم هو الان یبعث الی ان اخرج) من المدینه (و الله لقد دفعت عنه) و رددت الثوار (حتی خشیت ان اکون اثما) حیث کان الحق مع الثوار، و المراد لیست الخشیه حقیقه، بل هذا کنایه لکثره المدافعه.

خطبه ۲۳۶

[صفحه ۴۱۲]

(اقتص) ای قص و حکی (فیه) ای فی هـذا الکلام (ما کان منه علیه‌السـلام بعـد هجره النبی صـلی الله علیه و آله و سـلم) من مکه الی المدینه (ثم لحاقه علیه‌السـلام به صلی الله علیه و آله و سلم). (فجعلت اتبع ماخذ رسول الله صلی الله علیه و آله و سلم) ای محل اخذه ای کنت اتسائل عن کیفیه عمل الرسول صـلی الله علیه و آله، من یوم فارق مکه بقصـد الهجره (فاطاء ذکره) کانه علیه‌السـلام یمشـی فی ذکر الرسول صلی الله علیه و آله و سلم اذ یتتبع اخباره (حتی انتهیت الی العرج) عند خروجی من مکه بعد الرسول بقصد الهجره و عرج موضع بین مکه و المدینه.

خطبه ۲۳۷

[صفحه ۴۱۳]

فی الحث علی المسـارعه علی العمـل (فـاعلموا و انتم) الواو للحـال (فی نفس البقـاء) ای سـعه البقاء، و سـمیت السـعه نفسا کان البقاء یتنفس و له حیـات بعـد، بخلاـف ما اذ ذهب البقاء- بان مات الانسان- فقـد انقطع نفس البقاء (و الصـحف) التی تکتب فیها اعمالکم جمع صـحیفه (منشوره) لم تطوفـان الانسـان مادام حیا تبقی صـحفه منشوره لیـدرج فیها عمله (و التوبه مبسوطه) ای لها مجال فتقبل و البسط ضد القبض (و المدبر) ای الذی ادبر عن الله سبحانه بالکفر و العصیان (یدعی) یدعوه سبحانه الی الایمان و الاطاعه. (و المسیء یرجی) ان یقلع عن اسـائته حیث ینفعه الانقلاـع (قبـل ان یخمـد العمـل) ای یبطل فلا عمل بعـد الموت (و ینقطع المهل) ای المهله (و ینقضـی الاجل) ای تنفنی مده بقاء الانسان فی الدنیا (و یسد باب التوبه) کما قال سبحانه: (و لیست التوبه للذین یعملون السیئات حتی اذا جاء احدهم الموت قال انی تبت الان، و لا الذین یموتون و هم کفار) (و تصـعد الملائکه) الحافظون لعمل الانسان فانه اذا مات لم تبق حفظته فی الارض لانتهاء مهمتهم. ((فاخـذ امرء من نفسه لنفسه) (اخذ) ماض بمعنی الامر، ای فلیاخذ کل امرء من نفسه- بصـرفها فی الاعمال الصالحه- لنفسه ای لنجاتها، و فوزها

غدا، فان الانسان اذا صـرف نفسه فی العمل الصالح رای نتیجته فی الدنیا و الاخره (و اخذ من حی) ای من نفسه و هو حی (لمیت) ای لحاله موته (و من فان) و هو جسمه (لباق) و هو الانسان فی عالم الاخره. (و من ذاهب) و هو الانسان فی الدنیا، اذ یذهب و یسافر منها (لـدائم) بـاق، و هو الانسـان فی الاخره، او المراد بالـذاهب الـدنیا، و بالـدائم الاخره، فالناجی هو (امرو خاف الله) فعمل باوامره (و هو معمر) ای یعمر و یبقی فی الـدنیا (الی اجله) الذی هو وقت موته. (و منظور) ای اعطی المهله و النظره (الی عمله) الذی یعمله و هو فی الدنیا (امرو الجم نفسه بلجامها) و لجام النفس التقوی التی تحول بین الانسان و بین المحرمات (و زمها) ای قادها (بزمامها) ای بالحبل الذی یقاد به النفس و هو حبل الشـریعه (فامسـکها بلجامها عن معاصـی الله) هذا بیان لقوله علیه‌السـلام (بلجامها) (و قادها بزمامها الی طاعه الله) هذا بیان لقوله بزمامها.

خطبه ۲۳۸

[صفحه ۴۱۵]

(فی شـان الحکمین) فی قصه معـاویه و حرب صـفین (و ذم اهـل الشام) اهل الشام اصـحاب معاویه (جفات) جمع جاف، بمعنی غلیظ القلب (طغام) اوغاد الناس و اراذلهم (و عبیـد) جمع عبد، و انما شـبههم بالعبید لعدم اسـتقلالهم فی الاراده و تفهم الاشـیاء، و انما هم اتباع یمتثلون امر معاویه فی ما یضرهم (اقزام) جمع قزم، و هو الرذل الذی لا یعرف له کیان (جمعوا من کل اوب) ای من کل ناحیه و هذا عاده الاشرار دائما، فان ذوی البیوتات و الشرف لا یتبعهم، فیضطرون الی جمع الاشرار و التقویه بهم. (و تلقطوا) الالتقاط الجمع و الاخـذ من الاـرض (من کـل شوب) ای: کل خلط، فهم لیسوا بصـراح النسب، بل شائبه (ممن ینبغی ان یفقه و یودب) ای انهم جهلاء

اصحاب رذیله، فاللازم ان یعلموا و یودبوا بالاداب (و یعلم) العلم (و یدرب) ای یمرنوا علی العمل فلا اصل لهم و لا شرف، و لا حسب لهم و لا ادب (و یولی علیه) ای یکون له ولی یلی شئونه، فانهم سفهاء لا رشد فیهم (و یوخذ علی یدیه) حتی لا یتصرف تصرفا سیئا. (لیسوا من المهاجرین و الانصار) ذوی السوابق و العلم و الاداب (و لا من الذین تبوا و الدار) ای نزلوا المدینه المنوره ممن اجتمع حول الرسول صلی الله علیه و آله و سلم من غیر مکه

، لا یقال و قد کان کذلک اصحاب الرسول صلی الله علیه و آله و سلم، حیث اجتمعوا من کل ناحیه، و لم یکن لهم فی اول الدعوه سوابق؟ اذ الفرق واضح فان الرسول اجتمع حوله الاخیار، اذ لم یکن له اول الدعوه مال و قوه بخلاف معاویه فانه جمع الاشرار بالمال و القوه، و الاشرار تابعون لهما، بخلاف الاخیار الذین هم تابعون للحق. ثم ان الرسول صلی الله علیه و آله و سلم لم یکن فی قباله من له انصار ذووا سوابق، فعدم السابقه فی اصحابه لا یضر بخلاف معاویه، فانه جمع من لا سابقه له لیقابل بهم من له سوابق و فضائل. (الا و ان القوم) ای معاویه و ربعه (اختاروا لانفسهم اقرب القوم مما تکرهون) ای اختاروا فی التحکیم ابوموسی الاشعری، و اسمه عبدالله بن قیس، و هذا الرجل کان قریبا الی ما یکره اصحاب الامام، لانه کان ضد الامام، و ضد قیامه بالحرب امام الطغام. (و انما عهدکم بعبدالله بن قیس بالامس یقول) ما یدل علی کراهته لکم و لنهضتکم: (انهافتنه) ای هذا الحرب بین الامام و بین الناقضین لبیعته (فقطعوا اوتارکم) ای اوتار القسی، و هو ما یرمی منه (و شیموا) ای اغمدوا (سیوفکم)، و ذلک کنایه عن عدم الحرب، فکان ابوموسی یخذل عن الامام و یثبط عزائم المومنین فی محاربه منا

وىء الامام علیه‌السلام. (فانکان صادقا) فی ان هذه الحرب فتنه و ینبغی للانسان ان لا یشارک فیها (فقد اخطاء بمسیره) الی الفتنه بنفسه (غیر مستکره) اذ لم یکره احد اباموسی لیسیر الی الحرب و یدخل فیها و یکون حکما فی الامر فعمله خلاف عقیدته، و مثل هذا الشخص لا یعتمد علیه. (و ان کان کاذبا) فی قوله: انها فتنه (فقد لزمته التهمه) اذ کان عارفا بالحق، و مع ذلک تکلم بالباطل (فادفعوا فی صدد عمرو بن العاص بعبدالله بن العباس) فقد رشح الامام علیه‌السلام للمحاجه من جانبه ابن‌العباس، لانه کفوء لعمرو و یعلم مکائده، اما ابوموسی فکان ابلها، لکن عده من اصحاب الامام المغفلین اصروا علی ابوموسی، جهلا منهم بواقع الحال (و خذوا مهل الایام) ای اجعلوا ایام المهله بین الجانبین حیث عطلت الحرب مده مدیده، لحکم الحکمین، لتجدید قواکم و استعدادکم للحرب من جدید. (و حوطوا قواصی الاسلام) جمع قاصیه، و هی: الاطراف البعیده، و معنی احاطتها حفظها من غاره اهل الفتنه علیها، و قد کان الامر کما قال الامام علیه‌السلام، فان معاویه اغار علی اطراف بلاد الامام حیث رای تفرق جیش الامام (الا ترون الی بلادکم تغزی) و تهاجم بسبب معاویه؟ (و الی صفاتکم) الصفات الحجر الصلب

، و المراد منها هنا القوه (ترمی) ای ان قواکم صارت مطمعا للاعداء.

خطبه ۲۳۹

[صفحه ۴۱۸]

یذکر فیها آل محمد صلی الله علیه و آله (هم عیش العلم و موت الجهل) اذ العلم لا یعیش الا بسبب العلماء، و الجهل لا یموت الا بمقدار حیاه العلم (یخبرکم حلمهم عن علمهم) فان العالم یکون حلیما، اما الجاهل فانه یکون عجولا حادا (و صمتهم عن حکم منطقهم) فان الصمت دلیل العقل الذی العقل الذی هو بدوره دلیل علی المنطق الحکیم، و هو عباره عن الارشاد، و القول فی موضع الکلام بقدر الحقیقه. (لا یخالفون الحق) الی الباطل (و لا یختلفون فیه) بان یخالف احدهم الاخر (هم دعائم الاسلام) جمع دعامه، بمعنی العمود، اذ هم المبینون لاحکامه (و ولائج الاعتصام) ولائج جمع ولیجه، و هی: ما یدخل فیها الانسان فرارا من مطر او عدو او سبع او ما اشبه، ای ان باتباع طریقهم یعتصم الانسان من الانحراف و الزلل. (بهم عاد الحق فی نصابه) ای اصله المقدر له (و انزاح) ای زال (الباطل عن مقامه) الذی اقام فیه، فکان الحق و الباطل یتراوحان فی مجالات الحیاه فاذا وجد الحق اعوانا یبینونه و یهتمون بشانه-

کالائمه علیهم‌السلام و اولیائهم- یاخذ الحق مکان الباطل، و الا اخذ الباطل مکان الحق (و انقطع لسانه) ای لسان الباطل (عن منبته) ای المحل الذی نبت فیه، ای اصله، و هذا

کنایه عن انقطاع حجه الباطل امام حجه الحق. (عقلوا) ای فهم آل محمد صلی الله علیه و آله و سلم (الدین عقل وعایه) بان وعوه و اشتملوا علیه (و رعایه) بان رعوه و لا حظوه لئلا یتعدی علیه متعد و لا یحرفه محرف (لا عقل سماع و روایه) فلم یکونوا مجرد سامع لاحکام الدین، و رووا من النبی صلی الله علیه و آله الی الغیر، بدون تفهم و تدبر (فان رواه العلم کثیر) ای الذین یروونه (و رعاته قلیل) ای الذین یراعونه.

نامه ها

نامه ۰۰۱

[صفحه ۴۲۵]

لاهل الکوفه، عند مسیره من المدینه الی البصره، یبین فیه حاله و حال مناوئیه (من عبد الله علی امیرالمومنین الی اهل الکوفه جبهه الانصار) المراد: انصاره علیه‌السلام، لا انصار الرسول صلی الله علیه و آله و سلم، و تشبیههم بالجبهه تشریف لهم، کانهم فی اعلی مرتبه من مراتب انصاره (و سنام العرب) السنام المحل المرتفع فی ظهر الابل، و انما شبههم بالسنام، ترفیعا لهم، ثم لا یخفی ان هذا لا ینافی تضجره علیه‌السلام فیما بعد عنهم، لانه اختلف حالهم قبلا و بعدا. (اما بعد فانی اخبرکم عن امر عثمان) و ما جری علیه، لتعلموا عدم اشتراکی فی قتله، کما یدعیه العصات کطلحه و الزبیر، (حتی یکون سمعه کعیانه) ای سماعکم کالرویه لا تخفی علیکم من الامر خافیه (ان الناس طعنوا علیه) ای عابوا اعماله (فکنت رجلا من المهاجرین اکثر استعتابه) ای استرضائه، حتی یرضی عن الناس فیعطیهم مطالیبهم المشروعه (و اقل عتابه) و العیب علیه. (و کان طلحه و الزبیر اهون سیرهما فیه) ای فی امر عثمان و النقمه علیه (الوجیف) ای السریع، و هذا کنایه عن مسارعتهما فی آثاره الفتنه علیه و کثره الطعن فیه (و ارفق حدائهما العنیف) الحداء زجل الابل لسیره، و العنیف التسیر بکل شد

ه و عنف (و کان من عایشه فیه) ای فی عثمان (فلته غضب) الفلته ما یصدر من الانسان من قول او عمل فجئه و بلا رویه، فقد کانت عائشه تقول: (اقتلوا نعثلا- قتله الله) تشبه عثمان بنعثل الیهودی و کانت تحرص الناس علیه اشد تحریض. (فاتیح له قوم) ای هییء لعثمان جماعه (فقتلوه) بسبب تلک التحریضات (و بایعنی الناس غیر مستکرهین) لم یکرههم احد علی البیعه (و لا مجبرین) و الجبر خروج الامرمن ید الانسان، و الاکراه ان یعمله بذاته، لکنه لخوف من یکره، فاذا صب الماء فی حلق انسان بالقوه سمی اجبارا، و اذا قیل له ان لم تشرب قتلناک، فاخذ بیده و شربه، سمی اکراها (بل طائعین) فی بیعتهم (مخیرین) بکل اختیارهم و ارادتهم. (و اعلموا ان دار الهجره) ای المدینه التی کانت هجره الرسول صلی الله علیه و آله و سلم و اصحابه الیها (قد قلعت باهلها) اذ انتقل اهلها، الامام و اصحابه المهاجرون و الانصار- من بقی مهم- الی صوب العراق (و قلعوا بها) ای فارقوها، یقال قلع المکان باهله، اذا انتقلوا عنه و لم یصلح لاستیطانهم (و جاشت) ای غلت (جیش المرجل) ای مثل غلیان القدر، لتدفع فتنه عائشه و طلحه و ابن‌الزبیر، ای فعلیکم ان تقتدوا بهم فی الخروج من الکوفه لنصره الاسلام ضد العصا

ت. (و قامت الفتنه علی القطب) ای قطب الخلافه، و هو الامام، و اخماد مثل هذه الفتنه اولی، من الفتنه التی تقوم علی الاطراف و الجوانب (فاسرعوا) یا اهل الکوفه (الی امیرکم) یعنی نفسه الشریفه (و بادروا) الی (جهاد عدوکم) فان العصات اعداء المسلمین اذ یریدون الفوضی و الاضطراب (ان شاء الله عز و جل) کلمه کانت للشرط، ثم استعملت للتبرک.

نامه ۰۰۲

[صفحه ۴۲۸]

الیهم، بعد فتح البصره (و جزاکم الله من اهل مصر) (من) لبیان (کم) (من اهل بیت نبیکم) ای جزاکم من جهه نصرتکم، لاولئکم (احسن ما یجزی العاملین بطاعته) اذ اطعتم یا اهل الکوفه فی نصره خلیفه الرسول و سائر اهل بیته (و الشاکرین لنعمته) اذ شکرتم نعمه الخلیفه بنصرکم له (فقد سمعتم) الکلام (و اطعتم) الامر (و دعیتم) الی الجهاد (فاجبتم) و نصرتم.

نامه ۰۰۳

[صفحه ۴۲۹]

(کتبه لشریح بن الحارث، قاضیه) فی الکوفه، و قد کان قاضیا من زمن عمر الی زمن یزید، حیث افتی بقتل الحسین علیه‌السلام، ثم بقی بعد ذلک الی زمان الحجاج، و کانت مده قضاوته خمسا و سبعین سنه، باستثناء عامین فی فتنه ابن‌الزبیر و سبب هذا الکتاب ما (روی ان شریح بن الحارث قاضی امیرالمومنین علیه‌السلام، اشتری علی عهده دارا بثمانین دینارا، فبلغه علیه‌السلام ذلک، فاستدعاه، و قال له): (بلغنی انک ابتعت) ای اشتریت (دارا بثمانین دینارا و کتبت کتابا) ادرجت فیه البیع (و اشهدت فیه شهودا) بان اخذت امضائتهم؟ (فقال شریح: قد کان ذلک یا امیرالمومنین کما بلغک، قال الراوی (فنظر علیه‌السلام الیه نظر مغضب) ثم قال له: (یا شریح اما انه سیاتیک من لا ینظر فی کتابک) ای الموت، او عزرائیل علیه‌السلام (و لا یسئلک عن بینتک) و شهودک (حتی یخرجک منها) ای من هذه الدار (شاخصا) ای ذاهبا بک الی قبرک. (و یسلمک الی قبرک خالصا) ای مجردا عن تلک الراد (فانظر یا شریح لا تکون ابتعت هذه الدار من غیر مالک) کمال الرشوه و الایتام و الامانات و ما اشبه (او نقدت الثمن) ای اعطیته (من غیر حلالک) بان کان من مالک المشتبه (فاذا انت) فعلت احد هذین (قد خسرت دار

الدنیا) لانتقالک عنها (و دار الاخره) لتعاطیک المحرم الموجب لدخول النار. (اما انک لو کنت اتیتنی عند شرائک مااشتریت) من تلک الدار (لکتبت لک کتابا علی هذه النسخه) الاتیه (فلم ترغب فی شراء هذه الدار بدرهم فما فوق) حیث توجب هذه النسخه التنبیه و الایقاظ (و النسخه) هذه (هذا ما اشتری عبد ذلیل) شریح (من عبد) هو البائع (قد ازعج للرحیل) ای: حرک تحریکا موجبا لاذاه (اشتری منه دارا من دار الغرور) ای الدنیا (من جانب الفانیین) ای من طرف اناس قد فنوا. (و خطه الهالکین) ای صوبهم (و تجمع هذه الدار حدود اربعه) کالشمال و الجنوب و الغرب و الشرق، فی الدور المشتراه، لکنها حدود معنویه (الحد الاول ینتهی الی دواعی الافات) جمع آفه، و هی: البلاء فی المال، کانه من هذا الحد ینتهی البلاء فی مال ساکن الدار (و الحد الثانی ینتهی الا دواعی المصیبات) ای ما یصیب الانسان فی اهله و بدنه (و الحد الثالث ینتهی الی الهوی المردی) ای هوی النفس الموجب لهلاک الانسان (و الحد الرابع ینتهی الی الشیطان المغوی) الذی یغوی الانسان لیهلکه، و المراد بهذه الحدود ان الانسان معرض لهذه الاخطار الاربعه. (و فیه) ای فی الحد الرابع (یشرع باب هذه الدار) ای یفتح باب الدار، و

ذلک کنایه عن اختلاف الشیطان ذهابا و ایابا الی الانسان (اشتری هذا المغتر بالامل) ای شرع الذی غره و خدعه البقاء فی الدنیا (من هذا) البائع (المزعج بالاجل) ای المضطرب بسبب الاجل و الموت (هذه الدار) مفعول (اشتری) و انما اشتراها (ب) سبب (الخروج من عز القناعه) التی کان فیها حیث لا دار له. (و الدخول فی ذل الطلب) فان الطالب للشیء اسیر له (و الضراعه) ای الاستکانه و التضرع (فما ادرک هذا المشتری) ای لحقه (فیما اشتری) ای: الدار (من درک) ای تبعه و نقص (فعل مبلبل اجسام الملوک) خبر مقدم، و مبتدئه (اشخاصهم) ای لو ظهر نقص، فعلی الله سبحانه ان یجمع بین البائع و المشتری فی یوم الحساب، لیری هناک، لمن الحق، و مبلبل الجسم مهیج دائه. (و سالب نفوس الجبابره) ای مهلکهم- و هو الله- جمع جبار، و هو الذی یجبر الناس علی حسب ارادته، بما یکرهون (و مزیل ملک الفراعنه) جمع فرعون، و المراد به هنا الملوک الطغات (مثل کسری) ملک فرس (و قیصر) ملک الروم (و تبع و حمیر) ملوک الیمن. (و من جمع المال علی المال فاکثر) من المال و الادخار (و بنی) الابنیه (و شید) ای رفع البناء (و زخرف) ای

نقش البناء بالزینه (و نجد) ای زین (و اعتقد) المال ای اقتناه (و نظر- بزع

مه- للولد) ای فکر فی ان یدخر المال لاولاده من بعده. (اشخاصهم) مبتدء: تقدم خبره، و هو قوله فعلی مبلبل (جمیعا) ای اذا ظهر نقص فی الدار، فعلی الله سبحانه ارسال البائع و المشتری (الی موقف العرض و الحساب) ای القیامه، و هذه الجمله علی غرار ما یکتب فی اوراق الاملاک، من انه اذا ظهر نقص، فعلی البائع، او فعل المشتری. (و موضع الثواب و العقاب) اذ فی القیامه یبین من المثاب، و من المعاقب؟ (اذا وقع الامر بفصل القضاء) ای اشخاصهم فی هذا الزمان، و الجمله السابقه لبیان المکان (و خسر هنالک) فی القیامه فی ذلک الیوم (المبطلون) ای: العماملون بالباطل، ثم یکتب مکان الشهود (شهد علی ذلک) البیع (العقل اذا خرج من اسر الهوی) ای هو النفس (و سلم من علائق الدنیا) فانه یمیز حینئذ ان الامر کما کتب فی هذه النسخه.

نامه ۰۰۴

[صفحه ۴۳۳]

و ذلک حین انتهی اصحاب الجمل الی البصره، فکتب الی و الیه عثمان بن حنیف، یامره باخضاعهم (فان عادوا الی ظل الطاعه) الطاعه باعتبارهم موجبا للرفاه، جعل لها ظل (فذاک الذی نجب) الموجب لجمع شمل المسلمین (و ان توافت الامور بالقوم) توافی القوم ای وافی بعضهم بعضا، حتی تم اجتماعهم و الامور یراد بها ما یسبب و ینتهی بهم (الی الشقاق و العصیان) عن طاعه الدوله. (فانهد) ای انهض (بمن اطاعک الی من عصاک) من اهل الجمل و موالیهم من البصرین (و استغن بمن انقاد معک عمن تقاعس عنک) ای تخلف و تثاقل (فان المتکاره) المتثاقل الذی یکره الحرب (مغیبه) ای غیابه (خیر من شهوده) اذ غیابه یوجب قله نفر واحد، اما شهوده فانه موجب لان یخذل غیره فیلزم فقدان عده اشخاص (و قعوده اغنی عن نهوضه) ای اکثر فائده عن ان ینهض للحرب، و هذه قاعده کلیه فی اهل الاستثقال و الکراهه.

نامه ۰۰۵

[صفحه ۴۳۴]

الی اشعث ابن قیس، عامل آذربیجان (و ان عملک لیس لک بطعمه) فلا تجعل ولایتک لاستدرار الماده و المال (و لکنه فی عنقک امانه) یجب ان تتحفظ علیه کما تتحفظ علی امانتک (و انت مسترعی لمن فوقک) ای یرعاک و یواظب علی تصرفاتک الخلیفه الذی هو فوقک (لیس لک ان تفتات فی رعیه) ای تستبد فیهم (و لا- تخاطر) المخاطره القاء النفس فی الخطر، و المراد به الدنیوی و الاخروی (الا بوثیقه) ای دلیل شرعی، و اجازه من الخلیفه. (و فی یدیک مال من مال الله عز و جل) و هو ما یجتمع فی بیت المال (و انت من خزانه) جمع خازن، و هو الحافظ (حتی تسلمه الی) بارساله، کی یصرف فی مصالح المسلمین (و لعلی ان لا- اکون شر ولاتک) ای الذین تسلطوا علیک من الخلفاء (لک و السلام) و کلمه (لعل) من الامام علیه‌السلام علی سبیل التواضع.

نامه ۰۰۶

[صفحه ۴۳۵]

الی معاویه (انه بایعنی القوم الذین بایعوا ابابکر و عمر و عثمان) مراد الامام اهل الحل و العقد، لا الافراد باعیانهم (علی ما بایعوهم علیه) من العمل بالکتاب و السنه (فلم یکن) بعد بیعتهم (للشاهد) الحاضر الذی لم یبایع بعد (ان یختار) لنفسه خلیفه آخر (و لا للغائب) عن المدینه (ان یرد) لان المیزان لو کان بیعه اهل الحل و العقد فی عاصمه الاسلام، فقد بایعنی اولئک، و انکان المیزان غیر ذلک فکیف رضیت انت ببیعه اولئک. (و انما الشوری للمهاجرین و الانصار) لانهم اهل الحل و العقد الذین عرفوا الاسلام احسن من

غیرهم (فان اجتمعوا علی رجل و سموه اماما کان ذلک لله رضی) اما علی رای الشیعه فلان اجتماع جمیعهم یلازم وجود رای الامام المعصوم و اما علی رای السنه فلان اهل العقد و الحل کاف فی تعیین الخلیفه (فان خرج من امرهم خارج بطعن) فی الخلیفه (او بدعه) بان اشترط شیئا آخر فی الخلیفه، و اتی بشرط جدید (ردوه الی ما خرج منه) بالنصح و الارشاد، لیاخذ بما اخذ به المسلمون. (فان ابی قاتلوه علی اتباعه غیر سبیل المومنین) الذی اجمع المسلمون علیه (و ولاه الله ما تولی) ای جعله الله محبا لما احب، و تابعا لما تبع، و هذا اشاره الی قوله سبحانه (

و من یشاقق الرسول من بعد ما تبین له الهدی، و یتبع غیر سبیل المومنین نوله ما تولی و نصله جهنم و سائت مصیرا (و لعمری) قسم بنفسه الشریفه (یا معاویه، لئن نظرت بعقلک دون هواک) و اتباعک لمیولک و شهواتک (لتجدنی ابرء الناس من دم عثمان) ای اکثر الناس برائه، اذ لم اشرک فیه بید و لا لسان (و لتعلمن انی کنت فی عزله عنه) ای انعزال و انزواء (الا ان تتجنی) ای تدعی الحنایه علی من لم یفعلها (فتجن) ای تستر (ما بدا لک) ای ما ظهر لک و انقدح فی نفسک ان تخفیه (و السلام) ختم الکتب بالسلام، من باب سلام الوداع.

نامه ۰۰۷

[صفحه ۴۳۷]

الیه ایضا (اما بعد فقد اتتنی منک موعظه موصله) ای ملفقه من کلام مختلف، وصل بعضه ببعض، فقد کتب معاویه الی الامام کتاب وعظ و ارشاد- حیله و خدعه- فاجابه الامام بهذا الجواب (و رساله محبره) ای مزینه بالالفاظ و العبارات (نمقتها بضلالک) ای حسنت بلاغتها، بسبب ضلالک، اذ ترید اکل الحق بالکتب و العبارات (و امضیتها بسوء رایک) امضیتها، ای بعثتها الی، حیث ان رایک سیء تظن ان لاماره الدنیا قیمه و قدرا. (و کتاب امرء لیس له بصر یهدیه) ای بصیره توجب هدایته، و هذا عطف علی (موعظه) (و لا قائد یرشده) الی موضع صلاحه و فلاحه (قد دعاه الهوی) الی العصیان (فاجابه) ای قبل طلب الهوی (و قاده الضلال) ای جره کما تجر الدابه (فاتبعه) الضمیر للضلال (فهجر) ای هذی فی کلامه (لاغطا) من اللغط بمعنی الجلبه بلا معنی (و ضل) ای انحرف عن الطریق (خابطا) قد خرج الکلام بلا میزان.

[صفحه ۴۳۸]

(منه): ای من ذلک الکتاب، فی رد معاویه الذی ادعی ان البیعه لم تتم للامام (لانها بیعه واحده لا یثنی فیها النظر) ای لا ینظر فیها ثانیا بعد ما نظر الیها اولا، بل تنفذ البعه اذا تمت (و لا یستانف فیها الخیار) ای لا اختیار الاحد ان یستانف البیعه بعد عقدها و قبول الناس لها (الخارج منها طاعن) فی عمل المسلمین (و المروی فیها) ای الذی یتفکر و یتروی هل یقبلها ام لا؟ (مداهن) ای منافق، یخالف الحق باطنا، و یسمیه التروی ظاهرا.

نامه ۰۰۸

[صفحه ۴۳۸]

الی جریر بن عبدالله البجلی، لما ارسله الی المعاویه (اما بعد) ای بعد الحمد و الصلاه، (فاذا اتاک کتاب) هذا (فاحمل) ای الزم (معاویه علی الفصل) ای الحکم القطعی، فی انه یرضخ، او یابی، فقد بعث الامام جریرا الی معاویه بکتاب، لکن معاویه ارجاء الجواب، و جریر فی دمشق ینتظر الجواب، و یرید معاویه بالمماطله، تجهیز قواه، لیعلم انه هل یتمکن ان یقابل الامام ام لا؟ و لذا کتب الامام بهذا الکتاب الی جریر (و خذه بالامر الجزم) ای القطع فی احد الطرفین. (ثم خیره بین حرب مجلیه) ای مخرجه له من وطنه، ان ابی التسلیم لبیعتی (او سلم مخزیه) ای تخزیه و تذله عن کبریائه، و ذلک بقبوله البیعه، و الحرب و السلم مونثان سماعا، و لذا جیء

بوصفهما مونثا (فان اختار الجرب) و العصیان (فانبذ الیه) ای اعلمه من قبلی بالحرب، و انی اعامله معامله المحارب (و ان اختار السلم) و الرضوخ (فخذ بیعته) لی (و السلام).

نامه ۰۰۹

[صفحه ۴۳۹]

یحکی علیه‌السلام معامله قریش للرسول صلی الله علیه و آله فی اول الدعوه (فاراد قومنا) ای العرب، او قریش (قتل نبینا) کما فعلوا فی لیله المبیت (و اجتیاح) ای استئصال (قطع اصلنا) فان الرسول صلی الله علیه و آله اصل اهل بیته (و هموا بنا الهموم) ای قصدوا انزالها بنا (و فعلوا بنا الافاعیل) جمع افعوله، و هی الفعله الردیئه، من الالجاء الی الشعب، و التعذیب، و الاهانه، و ما اشبه (و منعونا العذب) ای هنیء العیش، او الماء العذب. (و احلسونا الخوف) ای الزمونا الخوف، بافعالهم و تهدیداتهم (و اضطرونا الی جبل و عز) کنایه عن الجاء الکفار لهم الی الشدائد، کالذی یضطر الی ان یصعد جبلا- و عرا شدیدا حیث یلاقی الشدائد و المصائب (و اوقدوا لنا نار الحرب) ای حاربونا، و انما قیل نار الحرب، تشبیها لها بالنار التی تاکل الحطب و ما اشبه، و الحرب تاکل الناس و تحطمهم. (فعزم الله لنا) ای اراد لنا (الذب عن حوزته) ای نذب و ندفع عن شریعته (و الرمی من وراء حرمته) حرمه الله احکامه، و الرمی من ورائها کنایه عن الدفاع عنها، کالذی له حرمه فیرمی الاعداء من وائها لئلا یصلوا الیها (مومننا) الذی آمن بالرسول (یبغی بذلک) الدفاع (الاجر) و الثواب (و ک

افرنا) اذا دافع عن الرسول، کما دافع ابولهب عنه صلی الله علیه و آله و سلم فی بعض الاوقات (یحامی عن الاصل) و الغشیره، فلم یکن لنا مدافع، لاجل مال او منصب او ما اشبه. (و من اسلم من قریش) غیر قبیله الرسول صلی الله علیه وآله و سلم و اهلبیته الادنین (خلو مما نحن فیه) ای خال عن الهموم و الشدائد التی کنا نفاسینها بسبب اسلامنا (بحلف یمنعه) فله حلف مع عشیره یمنعه ذلک الحلف من ان یوذیه الکفار (او عشیره تقوم دونه) فان عشائرهم کانوا یحامون عنهم، فلا یتعرض احد لهم بسوء (فهو من القتل بمکان امن) لا یتجرء احد من قتله، فاهل البیت و اقارب الرسول صلی اله علیه و آله هم- فقط- قاسوا الشدائد. و کان رسول الله صلی الله علیه و آله اذا احمر البائس) ای اشتد القتال، فان القتال اذا اشتد جرت الدماء فیه کثیرا و ذلک احمراره (و احجم الناس) ای فروا و تقهقروا (قدم اهل بیته) للمبارزه، لانهم یفدونه الی اخر انفاسهم، و لذا کان حوله صلی الله علیه و آله یوم حنین عباس و اولاده و الامام علیه‌السلام، الی غیر هذا الموقف، من سائر المواقف (فوقی بهم اصحابه حر السیوف و الاسنه) جمع سنان، بمعنی: الرمح، ای جعل اهل بیته وقایه لاصحابه، فیلاقون حراره السیف و الرم

ح، دون اصحابه. (فقتل عبیده بن الحارث) ابن عم الامام علیه‌السلام (یوم بدر) و هو اول حرب بین الرسول صلی الله علیه و آله و بین الکفار (و قتل حمزه) بن عبدالمطلب عم الامام علیه‌السلام (یوم احد) و مثل بحسمه الشریف (و قتل جعفر) (بی) ابن ابی‌طالب، اخ الامام علیه‌السلام (یوم موته) و هی بلد علی حدود الشام، فی حرب بین الرسول صلی الله علیه و آله و الروم. (و اراد من ... شئت ذکرت اسمه) (من) فاعل (اراد) و مصداقه (الامام علیه‌السلام) لم یسم نفسه تواضعا، ای انی اردت (مثل الذی ارادوا من الشهاده) و القتل فی سبیل الله تعالی (و لکن آجالهم عجلت) ای آجال من ذکرت اسمائهم من اقاربی (و منیته) ای موته، و الضمیر عائد الی الامام علیه‌السلام (اجلت) و تاخرت (فیا) قوم (عجبا) اصله عجبی، و یجوز فی مثله خمسه اوجه، قال ابن‌مالک: و اجعل منادی صح، ان یضف لیا کعبد عبدی عبد عبدا عبدیا (للدهر) و الزمان (اذ صرت یقرن بی من لم یسع بقدمی) ای بمثل وقوفی علی قدمی لاجل الدین، و المراد ب(من) معاویه. (و لم تکن له کسابقتی) اذ لا سابقه لمعاویه الا الکفر و القیام ضد الاسلام، لمحاربه الرسول صلی الله علیه و آله و سلم (التی لا ید لی احد بمثلها) ای لا یقول احد

بان لی مثل سابقه الامام، لعدم وجود مثل تلک السابقه فی احد من المسلمین (الا ان یدعی مدع ما لا اعرفه) بان یکذب، فیقول عن

نفسه سوابق مکذوبه. (و لا اظن الله یعرفه) اذ لا وجود لها، و هذا من باب السالبه بانتفاء الموضوع، کقوله سبحانه: اتعلمونه، بما لا یعلم فی السماوات و لفظه الظن من باب التواضع (و الحمد لله علی کل حال) حتی حال انی (صرت فرن بمثل معاویه) و انما یحمده سبحانه، لان البلایا موجب للاجر، و لذا ورد (الحمد لله الذی لا یحمد علی المکروه سواه).

[صفحه ۴۴۲]

(و اما ما سئلت من دفع قتله عثمان الیک) لقد وجد معاویه فی المطالبه بدم عثمان حین خدعه یخدع بها جماهیر اهل الشام البله، و بذلک یتمکن ان یشق عصر الطاعه، و یدعی الخلافه، فیجعل ذلک ذریعه الیما دار فی نفسه المشوبه من حب السلطه، و لذا طالب فی کتابه الامام علیه‌السلام بان یدفع الیه قتله عثمان لیقتلهم عوضه. (فانی نظرت فی هذا الامر فلم اره یسعنی دفعهم الیک و لا الی غیرک) و ذلک لان عثمان بسبب بدعه کان مهدور الدم، کما افتی بذلک طلحه و الزبیر و عائشه و من الیهم، و لا یقتصی من قتل مهدور الدم، و لا اقل من ان یکون الامر شبهه، و الحدود تدرء بالشبهات، و علی فرض وجوب القصاص، فلین معاویه حق الاقتصاص، و هل یصح لافراد الرعیه ان یطالبوا تنفیذ الحکم بایدیهم؟ بالاضافه الی ان القتله کانوا مجتهدین، و فتواهم ان للمجتهد المخطی اجرا و احدا. (و لعمری) قسم بنفسه الشریفه (لئن لم تنزع عن غیک و شقاقک) ای: لم تنته عن ضلالک و مشاقتک ای مخافتک (لتعرفنهم) ای قتله عثمان (عن قلیل) ای بعد قلیل من الزمان (یطلبونک) عوض ما کنت انت تطلبهم، یریدون قتلک کما قتلوا عثمان (لا یکلفونک طلبهم) ای هم بانفسهم یاتون الیک، حتی لا تحتاج انت الی ان تتکلف

فی طلبهم (فی بر و لا ـ بحر و لا جبل و لا سهل) ای لا تحتاج الی طلبهم فی هذه الاماکن و انما هم الطالبون لک (الا انه) ای: لطلبهم لک (طلب یسوئک وجدانه) ای وجدان هذا الطلب، بمعنی: ان تجده. (و زور) جمع زائر، ای انهم زائرون لک (لا یسرک لقیانه) ای لقائهم، و افراد الضمیر باعتبار کل واحد واحد کقوله سبحانه: (الی طعامک و شرابک لم یتسنه) (و السلام لاهله) ای اهل السلام المستحقین له.

نامه ۰۱۰

[صفحه ۴۴۴]

الیه ایضا (و کیف انت) یا معاویه (صانع اذا تکشفت عنک جلابیب ما انت فیه) جلابیب جمع جلباب، الثوب الذی فوق الثیاب و تکشف الجلابیب کنایه عن موته مخلفا ورائه امور الدنیا و زخارفها (من دنیا قد تبهجت) ای تحسنت (بزینتها) لک (و خدعت بلذتها) ای غرت الناس بسبب لذائذها، فارتکبوا معاصی الله سبحانه لاجلها (دعتک) الدنیا (فاجبتها) بالتناول من محرماتها (و قادتک) الی الضلاله (فاتبعتها) فضللت (و امرتک فاطعتها) خلافا الامر الله سبحانه. (و انه یوشک) ای یقرب (ان یقفک واقف علی ما لا ینجیک منه مجن) المجن الترس، و المراد ایقافه سبحانه له فی معرض الحساب و الهوان، حیث لا ـ ترس ینجیه (فاقعس) ای تاخر (عن هذا الامر) ای امر الخلافه (و خذ اهبه الحساب) ای استعداد حساب الاخره و عدته (و شمر لما قد نزل بک) ای استعد للمحاربه و البلاء الذی نزل بک (و لا تمکن الغواه) جمع غاوی، بمعنی قرناء السوء (من سمعک) بان یقولوا لک ما شائوا فتسمع کلامهم. (و الا تفعل) ما امرتک (اعلمک ما اغفلت من نفسک) من الضعف، فانک اذا اصطدمت بالقوه تعرف ضعف قواک، و هکذا الانسان لا یعرف جهاته الا عند الامتحان (فانک مترف) المترف الذی اطغته النعمه (قد اخذ الشیطان منک

ماخذه) ای ما اراد اخذه، و تسلط الشیطان علی المترفین اکثر من تسلطه علی غیرهم (و بلغ فیک امله) اذ امل الشیطان ان یضل الناس (و جری) الشیطان (منک مجری الروح و الدم) کنایه عن تسلطه التام علیه. (و متی کنتم یا معاویه ساسه الرعیه)؟ جمع سائس، بمعنی المدیر لشئونها (و ولاه امر الامه) ای انکم لا تصلحون لذلک (بغیر قدم سابق) ای لا سابقه لکم حتی تستحقون ذلک (و لا شرف باسق) ای عال رفیع، فقد کان ابو معاویه ابوسفیان رجلا جاهلا بخیلا احمق زانیه- کما هو مشهور فی قصه ابی سلول- و امه هند،

حمقاء حقودا زانیه- کما هو مشهور فی قصه تلاوه النبی صلی الله علیه و آله و سلم آیه: اذا جائک المومنات علیها، الی قوله: و لا یزنین و ضحک الحاضرین- (و نعوذ بالله من لزوم سوابق الشقاء) ای ان یلزم الانسان ما سبق له من الشقوه، فیشقی بسبب ذلک (و احذرک) یا معاویه (ان تکون متمادیا فی غره الامنیه) ای مستمرا فی غرور الامل، اذ امله بالخلافه هو الذی اوجب له ذلک التمادی فی الغی و الضلال (مختلف العلانیه و السریره) فعلانیته طلب دم عثمان، و سریرته الطمع فی الخلافه

[صفحه ۴۴۶]

(و قد دعوت الی الحرب) قد کان معاویه اراد اظهار الشجاعه، فدعی الامام للمحاربه، فاجابه الامان بهذا الجواب (فدع الناس جانبا و اخرج الی) لنحارب انا و انت، حتی یظهرالشجاع. (و اعف الفریقین من القتال لیعلم اینا المرین علی قلبه) یقال: ران علی قلبه، اذا صدء قلبه- اذا صدء قلبه- کما یصدء الحدید- من الاثام و المعاصی (و المغطی علی بصره) فلا یری الحق، و هذا الکلام من الامام کالمباهله، فی غلبه الصادق علی الکاذب، و لذا جاء بلام التعلیل فی قوله علیه‌السلام (لیعلم) فلا یقال: ای ربط بین (اخرج) و بین (لیعلم)؟ (فانا ابوحسن) ای المعروف عندک، و عند الناس بالشجاعه (قاتل جدک) لامک عتبه بن ابی‌ربیعه (و خالک) الولید بن عته (و اخیک) حنظله بن ابی‌سفیان (شدخا) ای کسرا لهم (یوم بدر و ذلک القلب) القوی (القی عدوی ما استبدلت دینا) بان اعرض عن دینی السابق بدین جدید (و لا استحدثت نبیا) بان اتخذ نبیا جدیدا. (و انی لعلی المنهاج الذی ترکتموه طائعین) فان معاویه و اباه و قومه الکفار لعنهم الله لم یدخلوا فی الاسلام بالطوعه و الرغبه (و دخلتم فیه مکرهین) بعد فتح مکه حین راوان عدم اسلامهم یوجب قتلهم لما اقترفوه من الاثام و الاجرام مع الرسو

ل، قبل الفتح.

[صفحه ۴۴۷]

(و زعمت انک جئت ثائرا بعثمان) یقال ثار به اذا طلب بدمه (و لقد علمت حیث وقع دم عثمان) ای علی من لزم و من الذی اراقه (فاطلبه من هناک ان کنت طالبا) فان من اراق دم عثمان بالتحریض و الحث هم عائشه و طلحه و الزبیر. (فکانی قد رایتک تضج من الحرب) ای تصیح و تولول خوفا و هلعا (اذا عضتک) ای الحرب، تشبیه لها بالسبع الذی یعض الشخص باسنانه (ضجیج الجمال بالاثقال) ای مثل ما یضج الجمل بحمله الثقیل، لانه لا یطیقه، و قد کان کما قال الامام علیه السلام (و کانی بجماعتک تدعونی- جزعا من الضرب المتتابع) یاتی متعلق تدعونی فی قوله (الی) و معنی جزعا، انهم جزعا من ضربنا الذی یتبع بعضه بعضا، بهم. (و القضاء الواقع) علیهم بالقتل و الاباده (و مصارع بعد مصارع) اذ یقتل منهم جماعه بعد جماعه (الی کتاب الله) کما فعل معاویه باشاره عمرو بن العاص حیث امر برفع المصاحف خدعه و مکیده (و هی کافره جاحده) بالکتاب، اذ لا تعمل باحکامه (او مبایعه حائده) ای غادره حیث بایعت معی ثم حادت و مالت عن البیعه، و المراد انهم یرفعون المصاحف و هم بین کافر و بین غادر کالذین بایعوا الامام ثم التحقوا بمعاویه.

نامه ۰۱۱

[صفحه ۴۴۸]

وصی بها جیشا بعثه الی العدو (فان نزلتم بعدو) بان ذهبتم الیهم (او نزل بکم) العدو، بان جاء الیکم (فلیکن معسکرکم فی قبیل الاشراف) جمع شرف- محرکه- العلو، ای قدام الجبال (او سفاح الجبال) سفح الجبل اسفله (او اثناء الانهار) ای: منعطفات النهر (کیما یکون لکم ردء) ای عونا، فان العدو لا یتمکن ان یعبر الشرف او الجبل او النهر لیحیط بکم (و دونکم مردا) ای مکان الرد الدفع، ترجعون الیه فتتحصنون. (و لتکن مقاتلتکم من وجه واحد) ای طرف واحد (او اثنین) لا اکثر، لئلا یتفرق العسکر، فان تفرق القوی موجب لضعفها (و اجعلوا لکم رقباء) جمع رقیب، و هو المراقب لحال العدو (فی صیاصی الجبال) ای اعالیها (و مناکب الهضاب) ای

مرتفعات الاکام، فان مناکب جمع منکب، بمعنی المرتفع، و هضاب جمع هضبه، بمعنی: الجبل القلیل الارتفاع. (لئلا یاتیکم العدو من مکان مخافه) ای مکان تخافون منه (او امن) ای: تامنون من جهته (و اعلموا ان مقدمه القوم) الذین یذهبون مقدما علیهم لیختاروا لهم المکان المناسب (عیونهم) التی بها یرون المکان الصالح للقتال (و عیون المقدمه طلائعهم) فان من المقدمه یخرج بعضهم الاجرء الاعلم بالامور لیختار المکان، فاللازم ان تکون المقدمه و

الطلیعه فی کمال الالتفات و الوعی، او المراد انهم اذا راو طلائع العدو فلیتهیئوا، و لا یستسهلوا الامر. (و ایاکم و التفرق) و التشتت بینکم فان ذلک موجب لضعف قواکم (فاذا نزلتم) فی مکان (فانزلوا جمیعا، و اذا ارتحلتم) و اردتم السیر فارتحلوا جمیعا) لا ان ینزل بعض و یرتحل بعض حتی تختلف کلمتهم (و اذا غشیکم اللیل فاجعلوا الرماح کفه) ای مثل کفه المیزان مستدیره حولکم، حتی اذا هجم العدو یکونوا مستعدین للدفاع، لیس حمل السلاح الذی یحیط بهم (و لا تذوقوا النوم الا غرارا) هو النوم الخفیف (او مضمضه) بان یتراوح بین النوم و الیقظه، کالذی یتمضمض الماء، و یاخذه ثم یمجه، و هکذا.

نامه ۰۱۲

[صفحه ۴۵۰]

وصی بها معقل بن قیس الریاحی حین انفذه الی الشام فی ثلاثه آلاف مقدمه له: (اتق الله الذی لابد لک من لقائه) ای لقاء حسابه و جزائه (و لا منتهی لک دونه) فان نهایه کل انسان الی حسابه تعالی و ثوابه او عقابه (و لا تقاتلن الا من قاتلک) فاترک الامنین فی القری و الاریاف و الاخبیه، و من لا یتعرض لک (و سر البردین) ای فی الغداه و العشی حیث الهواء و الارض باردتان، حتی لا یتاذی العسکر بالحر (و غور بالناس) ای انزل بهم فی الغائره، ای نصف النهار وقت شده الحر. (و رفه بالسیر) ای سر سیرا عادلا، لا سریعا حتی یتاذی الناس (و لا تسر اول اللیل) وقت منام الناس (فان الله جعله سکنا) ای وقتا للسکون، لتخفیف اتعاب النهار (و قدره مقاما) ای للاقامه (لا ضعنا) ای لا لاجل السفر (فارح فیه) ای فی اول اللیل (بدنک و روح ظهرک) ای ارح دابتک. (فاذا وقفت) ای قمت (حین ینبطح السحر) ای ینبسط (او حین ینفجر الفجر) ای یظهر، و الفجر هو الصبح (فسر علی برکه الله) بان یجعل الله سبحانه سیرک مبارکا، ذا ثبات و استمرار، و هذا هو الاصل فی البرکه (فاذا لقیت العدو فقف من اصحابک وسطا) و ذلک لیستوی اصحابه بالنسبه الیه فیکون اسهل فی الامر و النهی، و لئلا یقت

ل فیتشتت نظام الجیش (و لا تدن من القوم) ای لا تقترب من العدو (دنو من یرید ان ینشب الحرب) ای یهیجها (و لا تباعد عنهم) ای عن العدو (تباعد من یهاب الباس) ای یخاف الحرب حتی یوجب ذلک جرئه العدو و خوف جیشک، اذ یروک کالخائف (حتی یاتیک امری) بماذا ینبغی ان تفعل (و لا یحملنکم شنانهم) ای بغضکم للعدو (علی قتالهم قبل دعائهم) ایقبل ان تدعوهم الی المسالمه و نبذ الخلاف (و الاعذار الیهم) ای تقدیم ما یبین عذرکم فی قتالهم، فاللازم الاعذار و الدعاء ثم القتال.

نامه ۰۱۳

[صفحه ۴۵۲]

(الی امیرین من امراء جیشه) هما زیاد بن النضر و شریح بن هانی بعثهما علی مقدمه له فی اثنیعشر الفا، فالتقیا بجند الشام، و کتبا الی الامام بذلک، فارسل الیهما الاشترلنجدتهما. (و قد امرت علیکما) ای جعلت امیرا (و علی من فی حیزکما) ای فی جانبکما من الجیش (مالک بن الحارث الاشتر فاسمعا له و اطیعا) ما یامر (و اجعلاه درعا و مجنا) ای ترسا تتحفظان به عن الاعداء (فانه ممن لا یخاف وهنه) ای لا یخاف ان یهن و یضعف (و لا سقطته) ای ان یسقط و یغلط فی المحاربه (و لا بطوئه عما الاسراع علیه احزم) ای اقرب الی احزم، و هو تدبیر الامر و الالتفات الی جهات العمل (و لا اسراعه الی ما البطوء عنه امثل) ای اولی و احسن.

نامه ۰۱۴

[صفحه ۴۵۳]

لعسکره قبل لقاء العدو بصفین (لا تقاتلوهم حتی یبداوکم) فتکون الحجه لکم علیهم، اذ تکونوا بذلک مدافعین، الا مهاجمین (فانکم بحمد الله علی حجه) و من هو کذلک لا یحتاج الی الاسراع و السبق فی المحاربه، انما ذلک لمن یعلم انه لیس محقا فیرید السبق لئلا یسبقه المحق (و ترککم ایاهم حتی یبداوکم حجه اخری لکم علیهم) اذ لا یتمکنوا ان یقولوا بعد ذلک ان الطرف اعتدی علینا و نحن دافعنا (فاذا کانت الهزیمه) و الانکسار للاعداء (باذن الله) و لطفه (فلا تقتلوا مدبرا) ای من فر و ادبر. (و لا تصیبوا) بالقتل و الجرح (معورا) الذی امکن من نفسه و عجز عن حمایتها (و لا تجهزوا علی جریح) الاجهاز علی الجریح تتمیم اسباب موته و قتله (و لا تهیجوا النساء باذی) ای الا توذوا امره (و ان شتمن اعراضکم) العرض کل شیء یحترمه الانسان من نفسه او اهله او اقربائه (و سببن امرائکم) و حکامکم. (فانهن ضعیفات القوی) فان الرجل اقوی من المرئه (و الانفس) فان روح الرجل اکثرمن روح المرئه، اذ ضعف جسدها یوجب ضعف نفسها (و العقول) فان المرئه امیل الی العاطفه، من العقل (ان) مخففه من الثقیله، و حذف اسمها، ای انا (کنا لنومر بالکف عنهن) ای عن النساء (و انهن لمشرکات)

و ذلک فی زمن رسول الله صلی الله علیه و آله وسلم. (و ان کان الرحل لیتناول المرئه فی الجاهلیه) ای یویها و یضربها (بالفهر) الحجر الصغیر بقدر املاء الکف او ما اشبه (او الهراوه) العصی (فیعیر بها) ای بهذه الفعله یلومه قومه، لم فعلت هذا مع المرئه؟ (و) یعیر (عقبه) ای نسله بفعل ابیه (من بعده) فاذا کان هذا حال الجاهلیه، و ذلک حال الاسلام مع المشرکات، فما اجدر بالعفو عن مثل المسلمه التی انحرفت فی الفتن.

نامه ۰۱۵

[صفحه ۴۵۵]

کان علیه‌السلام یقول اذا لقی عدوا محاربا: (اللهم الیک افضت القلوب) ای انتهت بالتوجه و الاستکانه (و مدت الاعناق) لتنظر هل یاتی الفرج و النصر (و شخصت الابصار) ای توجهت نحو السماء، الذی هو جهه العلو، و منهیاتی النصر و الرزق (و نقلت الاقدام) اذ الذهاب الی الحرب ذهاب الی امره سبحانه (و انضیت) ای ابلیت بالضعف و الهزال (الابدان) فی طاعتک (اللهم قد صرح) ای ظهر (مکتوم الشنان) ای ان العداوه المکتوبه فی صدور الاعداء قد ظهرت. (و جاشت) ای غلت کما یغلی القدر (مراجل) جمع مرجل، بمعنی: القدر (الاضغان) جمع ضغن، بمعنی الحقد (اللهم انا نشکو الیک غیبه نبینا). هذا اظهار للضعف امام الله سبحانه لیتفضل بالقوه و الغلبه (و کثره عدونا، و تشتت) ای تفرق (اهوائنا) ای آرائنا، و المراد آراء انصاره علیه‌السلام (ربنا افتح بیننا و بن قومنا) المحاربین لنا، فتحا (بالحق) و القید توضیحی، و اظهار لما فی نفس الداعی من طلب الحق، اذ من المعلوم ان فتحه سبحانه بالحق (و انت خیر الفاتحین) الذی تفتح الطریق امام اهل الحق.

نامه ۰۱۶

[صفحه ۴۵۶]

لاصحابه عند الحرب (لا تشتدن علیکم) ای الا تشق علیکم (فره) ای فرار (بعدها کره) و رجوع، فلا تعتبروها انهزاما لتخلق فی نفوسکم الضعف و آثار الانکسار (و لا جوله) ای دوران من هنا الی هناک (بعدها حمله) و هجوم علی الاعداء (و اعطوا السیوف حقوقها) فی الضرب بها علی الاعداء (و وطئوا للجنوب) جمع جنب (مصارعها) ای هیئوا لجنوب الاعداء محل وقوعها، کنایه عن لزوم

احکام الضرب حتی یسقط العدو بسببه الی مصرعه (و اذ مروا) ای حرضوا (انفسکم علی الطعن) فی الاعداء (الدعسی) ای الشدید اسم من الدعس ای الطعن الشدید (و الضرب الطلحفی) اشد الضرب- و الیاء فی اللفظین للمبالغه- (و امیتوا الاصوات) فلا تتکلموا عند الحرب (فانه) ای السکوت (اطرد للفشل) اذ المتکلم یتوجه بعض نفسه الی الکلام و الی المخاطب، فلا تتجه نفسه جمیعا الی المحاربه، فیتسرب الیه الفشل بخلاف الساکت (فو الذی فلق الحبه) ای شقها حتی اخرج من وسطها النبات (وبرا) ای خلق (النسمه) ای البشر (ما اسلموا) ای معاویه و من علی شاکلته (و لکن استسلموا) ای اظهروا الاسلام حقنا لدمائهم، و انتهازا للفرصه (و اسروا الکفر) ای اضمروه فی انفسهم (فما و جدوا اعوانا علیه) ای علی الکفر (اظهروه) و

ذلک بنقض احکام الاسلام، و هدم شریعه الدین.

نامه ۰۱۷

[صفحه ۴۵۷]

(الی معاویه، جوابا عن کتاب منه، الیه علیه‌السلام) و ذلک بعد ما طالت الحرب، و خاف معاویه الفشل، فطلب من الامام الشام- بحجه ان الحرب اکلت العرب، و انه و الامام سیان، فمن الجدیران یاخذ الامام بعضا و یدع لمعاویه بعضا. (فاما طلبک الی الشام) بان ادعها لک (فان لم اکن لاعطیک الیوم ما منعتک امس) فان الامام لم یقر معاویه فی منصبه: اماره الشام، فکیف یعطیه الیوم، و قد ظهر خبث سریرته، و ما عرفه الامام منه، من عدم الدین، و تصرفه السیء فی المسلمین (و اما قولک ان الحرب قد اکلت العرب) ای افنتهم (الاحشاشات انفس بقیت) جمع حشاشه بمعنی بقیه الروح (الا- و من اکله الحق) بان قتل عن امر الدین و فی سبیله (فالی الجنه) و ذلک لا یضر (و من اکله الباطل) بان حارب ضد الدین (فالی النار) و هذا جزائه. (و اما استواونا فی الحرب و الرجال) اذ ترید بذلک تهدیدی، بانه لا- غلبه لی علیک، اذ الجیشان متساویان (فلست بامضی علی الشک منی علی الیقین) فلسنا متساویین اذ الشاک لا یتمکن ان یخلص لمبدئه کما یتمکن المتیقن، و المعنی: لست علی الشک الذی انت فیه، باکثر مضیا و اقداما فی الامر، منی و انا علی یقین من عقیدتی و امری، هذا حالنا. (و) اما جنودنا ف(ل

یس اهل الشام) و هم جنودک (باحرص علی الدنیا من اهل العراق) جنودی (علی الاخره) لان اهل الاخره احرص علی الاخره، من اهل الدنیا علی الدنیا. (و اما قولک انا بنو عبدمناف) اراد معاویه ان یبین استوائه مع الاما فی النسیب (فکذلک نحن) من بنی عبدمناف، لا انتم (و لکن لیس امیه) جدک (کهاشم) جدی (و لا حرب) جدک الثانی (کعبدالمطلب) جدنا الثانی (و لا ابوسفیان) ابوک (کابی‌طالب) ابی، فقد کان آبائی ساده اشرافا، و آباوک اراذل اوباشا. (و لا المهاجر) یعنی نفسه الکریمه (کالطلیق) ای الذی اطلق، حیث ان معاویه اسلم عام الفتح، و اطلقهم الرسول صلی الله علیه و آله و سلم منا علیهم حیث قال لهم اذهبوا فانتم الطلقاء (و لا الصریح) یعنی نفسه الزکیه حیث ان نسبه صحیح لا مغمز فیه (کاللصیق) ای کالذی الصق بالقبیله و لیس منهم، فان امیه کما یذکر اهل التواریخ کان عبدا رومیا تبناه عبدالشمس و یقال ان بینها کان اتصال محرم، و هذا لیس بعیدا من سیره آل امیه فان اخلاقهم لا تشبه اخلاق العرب، فضلا عن قریش و الهاشمیین. (و لا المحق) یعنی نفسه الکریمه (کالمبطل) و هو معاویه (و لا المومن کالمدغل) ای المفسد، و هو معاویه (و لبئس الخلف خلف یتبع سلفا هوی فی نار جهنم) فان م

عاویه کان یتبع آبائه فی معاوضه الاسلام و قد هوی آبائه فی نار جهنم (و فی ایدینا بعد فضل النبوه) ای بقایا تعالیم النبی صلی الله علیه و آله و سلم، و ما فضل الله سبحانه هذا البطن من هاشم الذی فیه النبی صلی الله علیه و آله و سلم (التی اذللنا بها العزیز) من الکفار. (و نعشنا) ای رفعنا (بها الذلیل) اذ الاسلام الغی المیزات الا التقوی، کما قال سبحانه: (ان اکرمکم عند الله اتقاکم) فلا ذله بسبب الانتماء الی العشیره الفلانیه، او ما اشبه کما کان رائجا فی الجاهلیه، و بنو امیه لیسوا کذلک لعدم کونهم من هذا البطن، و لا لدیهم تعالیم الرسول صلی الله علیه و آله و سلم التی علمها لاهل بیته. (و لما ادخل الله العرب فی دینه افواجا) ای جماعه، جماعه

حیث قوی الاسلام (و اسلمت له هذه الامه طوعا و کرها) ای بعضهم عن رغبه نفس، و بعضهم عن خوف و رهبه (کنتم ممن دخل فی الدین اما رغبه) فی مال و جاه (او رهبه) عن قتل و اهانه (علی حین فاز اهل السبق بسبقهم) ای بسبب سبقهم الی الاسلام، و کان المراد بذلک نفسه الکریمه الذی کان اول من اسلم. (و ذهب المهاجرون الاولون) الذین هاجروا مکه الی المدینه (بفضلهم) اذ فضلهم الله سبحانه علی من سواهم، بما لقوا من الاتعا

ب و ثبتوا فی مقابل الشدائد (فلا تجعلن للشیطان فیک نصیبا) کان جزئا منه للشیطان (و لا علی نفسک سبیلا) بان یکون متبعا له، و لعل الاول لنهیه عن اتباع الهوی، و الثانی لنهیه عن اتباع الشیطان، و الله العالم.

نامه ۰۱۸

[صفحه ۴۶۱]

(الی عبدالله بن عباس، و هو عامله علی البصره) (اعلم ان البصره مهبط ابلیس) و لعل ذلک باعتبار القائه الفتن هناک، یوم الجمل، کانه هبط هناک للاضلال و الاغواء (و مغرس الفتن) کان الفتن تخرج منها، و هذه العاده جاریه فیما اذا وقعت الثوره فی مدینه کثرت الفتن فیها الی مده مدیده، لهیجان النفوس المقتضی للفتن (فحارث اهلها بالاحسان الیهم) لیکون الکلام کلاما حسنا (و احلل عقده الخوف عن قلوبهم) کان الخوف، عقد فی قلوبهم، و لذا هم دائموا الخوف، و الترفق و اللین یوجب حل تلک العقده. (و قد بلغنی تنمرک لبنی‌تمیم) ای تنکرا اخلاقک لهم، فان بنی‌تمیم کانوا ضد الامام فی قصه الجمل، و لذا کان ابن‌عباس یسیء الیهم انتقاما، فکتب بعض الشیعه الی الامام یخبره بذلک، فکتب الامام الی ابن‌عباس بهذا الکتاب (و غلظتک علیهم) ای تغلظ و تخشن فی معاملتهم. (و ان بنی‌تمیم لم یغب لهم نجم الا طلع لهم) نجم (آخر) کنایه عن ان بعضهم و انکانوا معادین الا ان بعضهم الاخر موالون (و انهم لم یسبقوا بوغم) ای حرب (فی جاهلیه و لا اسلام) فکانوا هم شجعان فی الجاهلیه و الاسلام، حتی ان قبیله لم تسبقهم فی الشجاعه، و مثل هذه فضیله تستحق التقدیر (و ان لهم بنا رحم

ا ماسه) اذ کان بین تمیم و هاشم مصاهره، و هی تستلزم القرابه و الرحمیه (و قرابه خاصه) لا قرابه مطلق القبائل بعضهم مع بعض فی اجدادهم الاعالی (نحن ماجورون علی صلتها) ای صله تلک الرحم. (و مازورون) من الوزر، ای مذنبون (علی قطیعتها) و هذه جهه اخری توجب مراعاتهم (فاربع) ای ارفق (اباالعباس) لقب عبدالله بن عباس (رحمک الله) دعاء بلفظ الخبر (فیما جری علی لسانک و یدک) بالنسبه الی بنی‌تمیم (من خیر و شر) یعنی فی الاثابه و المعاقبه، فلا تحرمهم من الثواب، و لا تکثر علیهم من العقاب- فوق الذی یستحق المستحق منهم- فانا شریکان فی ذلک) ای فیما جری علی لسانک و یدک، علی الخلیفه احسان الوالی و اسائته، لنصبه ایاه. (و کن عند صالح ظنی بک) ای صدق ظنی الحسن فیک بانک تطیع امری (و لا یفیلن) ای لا یخطئن (رای فیک) بسوء صنیعک (و السلام) علیک.

نامه ۰۱۹

[صفحه ۴۶۳]

الی بعض عماله (اما بعد) الحمد و الصلاه (فان دهاقین اهل بلدک) جمع دهقان- معرب ده بان- ای اصحاب الریف، فان (ده) بمعنی الریف، و (بان) بمعنی الحافظ له (شکوا منک غلظه و قسوه) فی اخلاقک و اعمالک معهم (و احتقارا) لهم (و جفوه) ای جفاء (و نظرت) ای فکرت فی امرهم (فلم ارهم اهلا لان یدلوا) ای یقربوا الیک (لشرکهم) و المروی انهم کانوا مجوسا (و لا ان یقصوا) ای یبعدوا و یهانوا (و یجفوا) ای یقطع الوال صلاته معهم (لعهدهم) ایلانهم معاهدون (فالبس لهم جلبابا) هو الثوب الواسع الذی یلبس فوق الثیاب، و المراد هنا (الاخلاق) لانها تحیط بالانسان. کالجلباب (من اللین تشوبه بطرف من الشده) ای تخلطه ببعض الشده. (و

داول لهم) ای تراوح (بین القسوه) مره (و الرافه) مره (و امزج لهم) ای لیکن لـک اخلاقـا مختلفه ممزوجه (بین التقریب و الادناء) لهم منک (و الابعاد و الاقصاء ان شاء الله) و ذلک لان کونهم معاهـدین یوجب اللین، و اذا اخذوا باللین طمعوا فی الامر و قویت شوکتهم مما یضر الاسلام فاللازم ان یمزج اللین ببعض الشده، حتی لا یفسدهم اللین.

نامه ۰۲۰

[صفحه ۴۶۵]

(الی زیـاد بن ابیه، و هو خلیفه عـامله عبـدالله بن عبـاس علی البصـره، و عبـدالله عامـل امیرالمومنین یومئـذ علیها و علی کور الاهواز و فـارس و کرمـان) کور: جمع کوره، بمعنی: النـاحیه، لا یقال: کیف ولی الامام زیادا، و هو ولـد الزنا، و ذلک لا یصـلح لمجرد الامامه فکیف بالولا-یه؟ و قـد اجیب عن ذلک بجوابات ذکرناها فی شـرح العروه فی مساله التقلیـد، لعل اقربها: ان الاحکام کانت تـدریجیه، بعضـها لم یظهر الا بعـد الرسول صـلی الله علیه و آله و سـلم، او فی زمان امام متاخر، کما ان بعضـها لم یظهرالی الان، فیظهر فی زمان الامام المهدی علیهالسـلام، و لعل عدم الصلاحیه من هذا القبیل، و هذا لا ینافی ظهور الاحکام فی زمن الرسول صلی الله علیه و آله و سلم، اذ ان ظهور بعضـها بمعنی ایـداعها الی الامـام علیهالسـلام، لا ان جمیعها ظهرت الی الناس کما لا یحفی. (و انی اقسم بالله قسـما صادقا) ای عاملا بمقتضـی القسم (لئن بلغنی انک خنت من فی المسلمین) ای غنائمهم (شیئا صغیرا او کبیرا) ای قلیلا کانت الخیانه او کثیره (لاشدن علیک شده تدعک قلیل الوفر) ای قلیل المال، بسـبب ما جمعته منک (ثقیل الظهر) من العقاب، و هذا من باب التشبیه، فان العقاب یحمل علی الجسم کله، لکن ا

لظهر حیث انه محل الحمل، جعل موضـعا للعقاب الذی یتحمله الانسان (ضـئیل الامر) ای ضـعیفه، فان العزل عن المقام یوجب ضـئاله امر الانسان، و عدم جاه له (و السلام).

نامه ۰۲۱

[صفحه ۴۶۶]

الیه ایضـا (فـدع الاسـراف) و کن (مقتصـدا) ای متوسـطا فی الانفاق، لا بالافراط و لا بالتفریط (و اذکر فی الیوم) ای الـدنیا (غـدا) ای الاخره الذی فیه تحاسب عما عملت (و امسک) ای احفظ (من المال بقدر ضرورتک) التی تحتاج الیها (و قدم الفضل) ای الزائد علی الضـروره (لیوم حاجتک) فی الاخره (اترجو ان یعطیک الله اجر المتواضـعین) الذین عملوا باوامره تواضـعا و تخضـعا (و انت عنده من المتکبرین) الـذین لا یعملون بامره، فان من یتصـرف المال بخلاف امره سـبحانه متکبر علیه اذ عمل عملا یـدل علی عـدم الانقیاد، بل الکبـر و اللجـاج. (و تطمـع- و انـت متمرغ) ای متقلـب (فی النعیـم) اللذائـذ و المشـتهیات (تمنعه) ای النعیم (الضـعیف) ای الفقیر (و الارمله) التی مات زوجها و بقیت فقیر بلا والی (ان یوجب) الله (لک ثواب المتصـدقین) الذین تصدقوا باموالهم فی سبیله سـبحانه. (و انما المرء مجزی بما اسـلف) ای یجزی فی الاخره، بما قـدم فی الـدنیا (و قادم) ای یرد فی القیامه (علی ما قدم) و ارسل من الدنیا الی هناک (والسلام).

نامه ۰۲۲

[صفحه ۳]

الی عبـدالله بن العباس، و کان عبـدالله یقول: ما انتفعت بکلام بعـد کلام رسول الله، کانتفاعی بهـذا الکلام. (اما بعد) الحمد و الصـلاه (فان المرء قـد یسـره) و یفرحه (درک) ادراک (ما لم یکن لیفوته) بان قدر ان یصل الیه، و الحال ان المقطوع بوصوله لا ینبغی الفرح

له، اذ الانسان یفرح بالامور المحتمله لا المقطوعه، الا تری لا یفرح الانسان باشراق الشمس و ما اشبه؟ (و یسوءه) و یحزنه (فوت ما لم یکن لیدرکه) اذ قدر ان لا یصل الیه الانسان، و الحال ان المقطوع بفوته لا حزن علیه الا تری ان الانسان لا یحزن بفوت السلطنه منه، لانها مقطوعه العدم. (فلیکن سرورک بما نلت من آخرتک) اذ هو محتمل الوصول و العدم (و لیکن اسفک) و حزنک (علی ما فاتک منها) ای من الاخره، لانها کانت محتمله الوصول ففاتت (و ما نلت) و ادرکت (من دنیاک فلا تکثر فیه فرحا) اذ الدنیا المقدره تصل الی الانسان قطعا (و ما فاتک منها فلا تاس) ای لا تحزن (علیه جزعا) و حزنا اذ الدنیا التی لم تقدر لا تصل الی الانسان قطعا (و لیکن همک فیما بعد الموت) لتحصل اکبر قدر ممکن من الثواب.

نامه ۰۲۳

[صفحه ۴]

قاله قبل موته، علی سبیل الوصیه، لما ضربه ابن‌ملجم لعنه الله (وصیتی لکم) ایها الاولاد، و الوصیه النصیحه، سواء کانت فی حال الحیاه، او لما بعد الممات (ان لا تشرکوا بالله شیئا) ای لا تجعلوا له شریکا (و محمد صلی الله علیه و آله فلا تضیعوا سنته) ای شریعته و دینه (اقیموا هذین العمودین) التوحید و العمل بالاسلام (و خلاکم ذم) ای جاوزکم اللوم، فلا ذم علیکم بعد هذین الامرین، ترکتم ما ترکتم، و اخذتم ما اخذتم (انا بالامس) الذی کنت صحیحا معافی (صاحبکم) و الخلیفه الامر و الناهی فیکم. (و الیوم عبره لکم) تعتبرون بی، و تعرفون بسبب حال الدنیا و عدم امکان الرکون الیها (و غدا مفارقکم) الی الاخره (ان ابق) فی الحیاه، و لم امت من هذه الضربه (فانا ولی دمی) ای الجرح الذی جرحنی ابن‌ملجم، افعل به ما اشاء من العفو و الانتقام (و ان اقن) و امت من هذه الضربه، (ف)لیس عجیبا ذلک اذ (الفناء میعادی) مصدر میمی، ای وعدت بذلک، فکل حی فان، (و ان اعف) عن ابن‌ملجم قبل ان اموت (فالعفو لی قربه) یقربنی الله بذلک الی رضاه و فضله، لقوله سبحانه: (و ان تعفو اقرب للتقوی) و قوله تعالی: (خذ العفو). (و هو) ای العفو، ان عفوتم بعدی (لکم حسنه) لان العفو

مستحب مثاب علیه، (فاعفوا الا تحبون ان یغفر الله لکم)؟ بسبب عفوکم، او کما تحبون عفو الله، فاعفوا، و لا یخفی: ان هذا لا ینافی الانتقام من ابن‌ملجم کما حدث بعد الامام، اذ الامر اللارشاد لا للایجاب، و لا ینافی وجود الغفران فی العفو، وجوده فی القصاص، لان لکل من الطرفین مصلحه، و لذا یوجب کل واحد منهما الثواب. (و الله ما فجئنی) ای ما ورد علی فجئه و بغته (من الموت) ای: بسببه (وارد کرهته) اذ الکراهه اما لمفارقه الدنیا، او لملاقات الاخره، و کلاهما کان محبوبا للامام (و لا طالع انکرته) و اشمئزت منه (و ما کنت الا کقارب) هو الطالب للماء لیلا (ورد) الماء، و یجد مطلوبه (و طالب وجد) ما کان یطلبه، فقد کان علیه‌السلام شائقا الی لقاء الله، متضجرا من الدنیا (و ما عند الله خیر للابرار) من الدنیا، و ابرار جمع بر، بمعنی: المحسن. (قال السید الشریف، رحمه الله، اقول: و قد مضی بعض هذا الکلام فیما تقدم من الخطب الا ان فیه ههنا زیاد اوجبت) تلک الزیاده (تکریره) ای ذکره ثانیا.

نامه ۰۲۴

[صفحه ۶]

(بما یعمل فی امواله، کتبها بعد منصرفه) ای انصرافه و رجوعه (من صفین) (هذا) الاتی فی الوصیه (ما امر به عبدالله علی بن ابی‌طالب فی ماله) ای بالنسبه الی ماله (ابتغاء وجه الله) ای عملته رغبه فی ثوابه سبحانه (لیولجه) ای یدخله الله تعالی (به) ای بسبب هذا الامر و هذا العمل (الجنه و یعطیه به الامنه) ای الامن فی الاخره، من العذاب و النار. (منها): (و انه یقوم بذلک) ای بشئون ذلک الوقف الذی اوقفه الامام علیه‌السلام (الحسن بن علی یاکل منه بالمعروف) ای بالقدر المتعارف اکله لمتولی الوقف حسب تعبه فیه و مقدار اجرته العادله. (و ینفق) الباقی (فی المعروف) من وجوه البر و الخیرات (فان حدث بحسن حدث) ای مات علیه‌السلام (و حسین حی) بعد

فی دار الـدنیا (قام) الحسـین علیه‌السـلام (بالامر) ای امر الوقف (بعده و اصدره) ای: اجری الوقف (مصدره) ای فی المورد المقرر له، من الاکل و الانفاق (و ان لابنی فاطمه) علیهم‌السـلام، ای الحسن و الحسـین (من صدقه علی) علیه‌السلام، ای ما وقفه (مثل الذی لبنی علی) من سـائر زوجـاته، فکلهم شـرکاء فی الاکـل. (و انی انما جعلت) التولیه علی الوقف و (القیام بـذلک الی ابنی فاطمه ابتغاء وجه الله) ای طلب ثوبه، لانهما ا

حب الیه تعالی، من سائر الاولاد (و قربه) ای تقربا (الی رسول الله صلی الله علیه و آله و سلم) حیث انهما و لداه (و تکریما لحرمته) ای حرمه الرسول صـلی الله علیه و آله و سـلم (و تشـریفا لوصـلته) ای صلته و قرابته معهما (و یشترط) فاعله (علی) علیه‌السلام (علی الذی یجعله الیه) ای المتولی المنصوب علی الوقف، من الحسن علیه‌السلام و سائر المتولین (ان یترک المال علی اصوله) و کان المال ارضا و نخلات (و ینفق من ثمره، حیث امر به) ای فی المکان الذی امر به، من الاکل و الانفاق فی وجوه الخیر (و هدی له) ای اوقع فی قلبه ان ینفقه فی ذلک السبیل الخیری (و ان لا یبیع من اولاد نخل هذه القری) الموقوفه (ودیه) ای فسیلا، و هو النخل الصغیر (حتی تشکل ارضها غراسا) ای یکثر النخل فی الارض. (و من کان من امائی) ای جواری (اللاتی) جمع التی (اطوف علیهن) ای الا مسهن (لها ولد او هی حامـل) فاذا انا مت (فتمسک علی ولـدها) ای تحفظه و هی القیمه علی شـئونها (و هی من حظه) ای تعتق هی من نصـیب ارث الولـد (فـان مات ولـدها و هی حیه فهی عتیقه) لا سبیل للورثه علی اسـتملاکها (قـد افرج عنها الرق) ای العبودیه، قـد ارتفعت عنها (و حررها العتق) ای اطلقها فهی حره، بعد ذلک. (قوله علیه‌ال

سلام، فی هذه الوصـیه: ان لا یبیع من نخلها و دیه الفسـیله و جمعها (ودی) قوله علیه‌السـلام: حتی تشـکل ارضها غراسا، هو من افصح الکلاـم. و المراد ان الاـرض یکثر فیهـا غراس النخـل، حتی یراهـا النـاظر علی غیر تلـک الصـفه التی عرفهـا بها، فیشـکل علیه امرها، و یحسبها غیرها).

نامه ۰۲۵

[صفحه ۹]

(کان یکتبها لمن یسـتعمله علی الصدقات) ای لجمع الزکوات، قال الشریف: و انما ذکرنا هنا جملا، لیعلم بها انه علیه‌السلام کان یقیم عماد الحق و یشرع امثله العدل، فی صغیر الامور و کبیرها، و دقیقها و جلیلها). (انطلق) ایها العامل (علی تقوی الله وحده لا شریک له) بان تکون التقوی ملازمه لک فی جمیع اعمالک و افعالک (و لا تروعن) ای تخیفن لاجل اخذ الزکاه (مسلما و لا تجتازن علیه) ای لا تمر علی مسـلم (کارها) ای: فی حالکونه کارها لمرورک من ارضه (و لا تاخـذن منه اکثر من حق الله فی ماله) ای مقـدار الزکاه (فاذا قـدمت علی الحی) القبیله، او القریه (فـانزل بمـائهم) علی حافه بئریسـتقون منها، او ستر لهـم (من غیر ان تخالط ابیاتهم) فلا تـدخل فی وسط الحی براحلتک. (ثم امض الیهم بالسـکینه) ای الهدوء فی المشی (و الوقار) ای: مشیه الاحترام (حتی تقوم بینهم فتسلم علیهم) لا دخول متسـلط متکبر (و لا تخدج بالتحیه لهم) ای لا تبخل، یقال اخدجت السحابه اذا قل مطرها (ثم تقول: عباد الله ارسلنی الیکم ولی الله و خلیفه) یعنی الامام امیرالمومنین علیه‌السـلام (لاخذ منکم حق الله فی اموالکم فهل لله فی اموالکم من حق) ای الزکاه (فتودوه الی ولیه) علی علیه‌السلام؟ (ف

ان قال قائل: لا، فلا تراجعه) حملا لفعل المسلم علی الصحیح، و لقوله علی الصدق (و ان انعم لک منعم) ای قال لک نعم، عندی حق الله (فانطلق معه) ای اذهب معه لاخـذ الزکاه (من غیر ان تخیفه) فی الکلام (او توعده) من (الایعاد) و هو الوعد بالشـر (او تعسـفه) ای تاخـذه بشـده (او ترهقه) ای تکلفه مـا یصـعب علیـک. (فخـذ مـا اعطـاک من ذهب او فضه) اذا کـان عنـده منهما ما یبلغ النصاب مع اشتراط سائر الشـرائط الموجبه للزکاه (فانکان له ماشـیه) ای دابه زکویه تمشـی کالبقر و الغنم (او ابل فلا تـدخلها) ای لا تـدخل و فی محلها (الا باذنه فان اکثرها له) و من ام الاقل یجب ان یراعی حق من له الاکثر (فاذا اتیتها) و دخلت فیها باذنه (فلا تدخل علیها دخول

متسلط علیه) کدخول الجبابره و المتکبرین (و لا عنیف به) ای بشده و عنف (و لا تنفرن بهیمه) فان الاسلام یامر برعایه الحیوان، کما یامر بالاحسان الی الانسان. (و لا- تفز عنها) ای تخیفن البهیمه (و لا- تسون صاحبها فیها) بان تعمل مع البهیمه عملا یتاذی بذلک صاحبها، کما یفعل بعض الناس من حملها بصوفها، او الضغط علی کلاها، او ما اشبه (و اصدع المال صدعین) ای: اقسمه قسمین (ثم خیره) ای خیر المالک فی اختیار ای القسمین اراد. (فاذا اختا

ر) المالک قسما (فلا تعرضن لما اختاره) ای لا تاخذ من مختاره شیئا (ثم اصدع الباقی) الذی لم یختره (صدعین) ای قسمین (ثم خیره) فی قبول الی القسمین (فاذا اختار) قسما (فلا تعرضن لما اختاره) ثانیا (فلا تزال کذلک) تقسم المال قسمین قسمین (حتی یبقی ما فیه وفاء لحق الله فی ماله) فاذا کان المال عشرین مثلا، و الحق خمسه تقسم العشرین عشره عشره ثم تقسم العشره التی لم یختارها خمسه خمسه، فیختار هو خمسه، و انت تاخذ الخمسه الباقیه، و لا یخفی ان لیس المراد التقسیم الحقیقی، اذ فی کثیر من الا حیان یلزم الکسر مثل خمسه و عشرین اذا ارید تقسیمه قسمین. (فاقبض حق الله منه) ای المقدارالمفروض زکاه (فان استقالک) بان طلب منک ان تجعل ما اخذته فی ضمن الاغنام ثانیا، و التقسیم من اول (فاقله) ای فاقبل کلامه (ثم اخلطهما) ما اخذت انت و ما بقی له (ثم اصنع مثل الذی صنعت اولا) من تقسیم المال قسمین قسمین و هکذا. (حتی تاخذ حق الله فی ماله) و فی هذا لنحو من الاخذ، روعی المالک خیر مراعات (و لا تاخذن عودا) ای المسنه من الابل (و لا هرمه) هی الاسن من العود (و لا مکسوره) رجلها او یدها او قرنها او ما اشبه (و لا مهلوسه) ای الضعیفه (و لا ذات عوار) ای ذات عیب (و

لا تامنن علیها) ای علی البهیمه الماخوذه (الا من تثق بدینه) فی حالکونه (رافقا بمال المسلمین) فلا یوذیها (حتی یوصله الی و لیهم) ای ولی المسلمین، و هو الامام نفسه (فیقسمه بینهم) کما امر الله سبحانه. (و لا توکل بها) حتی ترید تسلیمها لا یصالها الی الامام (الا ناصحا شفیقا و امینا حفیظا) یحفظها و لا یخون فیها، و یخاف علیها من العطب و ینصح للمسلمین فلا یحیف علیهم (غیر معنف) من العنف بمعنی الشده (و لا مجحف) یجحف بحقها ای یظلم فی اعطاء الکلاء و الماء و ما اشبه. (و لا ملغب) یورث تعب الحیوان (و لا متعب) اللغوب اشد التعب، ففی الکلام تدرج من الاعلی الی الاسفل (ثم احدر) ای ارسلها الینا سریعا (الینا ما اجتمع عندک) من الزکوات (نصیره) ای نصرفه (حیث امر الله به) فی قوله عز و جل (انما الصدقات..). (فاذا اخذها امینک) یرید ان یاتینا به (فاوعز الیه) ای امره (الا یحول بین ناقه و فصیلها) ای ولدها الرضیع (و لا یمص لبنها) ای لا یبالغ فی حلبها حتی یقل اللبن فی الضرع، للولد (فیضر ذلک بولدها) اذ یقل رضاعه فیهزل و یمرض (و لا- یجهدنها رکوبا) فیما اذا کان ابلا، ای لا یرکبها رکوبا مجهدا موجبا لتعبها. (و لیعدل بین صواحباتها فی ذلک) الرکوب (و بی

نها) فیرکب هذه مره و تلک مره (و لیرفه علی اللاغب) ای لیرح ما لغب بمعنی تعب (و لیستان) من الانات، بمعنی لیرفق (بالنقب) ای بالحیوان الذی جرح خفه (و الظالع) ای الذی تعب او جرح حتی اخذ یغمز فی مشیته (و لیوردها) ای الماشیه (ما تمر به من الغدر) جمع غدیر، و هو: الماء الموجود فی منخفضات الارض، ای یاتی بالماشیه الی الغدران، لتشرب العطشی منها. (و لا یعدل بها عن نبت الارض) ای محل النبات فیها (الی الجواد الطریق) جمع جاده، و هی التی لا نبت فیها، لکونها مسیر القوافل (و لیروحها فی الساعات) ای یعطیها الراحه فی ساعات الاسرتاحه (و لیمهلها) ای یعطیها المهله و لا یسیر بها (فی النطاف) جمع نطفه، و هی: الماء القلیل فی الطریق، و المهله لاجل ان تشرب. (و الاعشاب) ای مواضع الکلاء (حتی تاتینا باذن الله بدنا) جمع بادنه ای سمینه (منقیات) اسم فاعل من انقت الابل اذا سمنت، و اصله بمعنی صارت ذات نقی ای مخ (غیر متعبات) ای لم تتبع (و لا- مجهودات) من الجهد، بمعنی النصب (لنقسمها علی کتاب الله و سنه نبیه صلی الله علیه و آله) بین الفقراء و سائر المصالح (فان ذلک اعظم لا-جرک و اقرب لرشدک ان شاء الله) کلمه تبرک، و انکان الاصل فیها الاستثناء.

نامه ۰۲۶

[صفحه ۱۴]

الی بعض عمـاله، و قـد بعثه الی الصـدقه (امره بتقوی الله) ای بـان یخـافه سـبحانه (فی سـرائر امره) ای مـا ینجزه من الامور المخفیه (و خفیـات عمله) ای اعمـاله المخفیه، فـان التقوی فی ذلک اهم، من التقوی فی الامور العلانیه (حیث لا شـهید غیره) ای لا یشـهد العمل الخفی غیره سـبحانه (و لا وکیل دونه) ای لیس هناک من یوکل الامور الیه مطلقا سوی الله تعالی، و یحتمل ان یکون (لا شـهید) بهذا المفـاد ایضـا، ای لاـ شـهید بقول مطلق الاـ الله تعالی. (و امره ان لا یعمل بشـیء من طاعه الله فیما ظهر فیخالف الی غیره فیما اسـر) ای اخفی بـان لاـ یکون بـاطنه مخالفـا لظـاهره، فمحل النهی هو المخالفه فی الباطن، لا العمل بالطاعه فی الظاهر (و من لم یختلف سـره و علانیته و فعله و مقالته) ای فعله مع قوله (فقد ادی الامانه) الملقات علی عاتقه من اطاعه الله سـبحانه فی کل حال (و اخلص العباده) لله تعالی، اذ لو کان مرائیا اختلف ظاهره و باطنه، و سـره و علنه. (و امره ان لا یجبههم) ای لا یضـرب علی جبهه الـذین یرید اخذ الصدقه منهم (و لاـ یعضـههم) ای لا یبهتهم، کما هی عاده الامراء اذا غضـبوا علی الرعیه بهتوها لیبرروا موقفهم فی الانتقام (و لا یرغب عنهم) ای لا یتجافی و لا یبتعد (

تفضـلا بالاماره علیهم) بان یترفع علیهم بسـبب الاماره (فانهم) و ایاه (الاخوان فی الدین و الاعوان علی استخراج الحقوق) فهم یعطون و هذا یاخذ (و ان لک فی هذه الصدقه نصیبا مفروضا) فرضه الله سبحانه بقوله و العاملین علیها. (و حقا معلوما) بینه الله سبحانه اذ جعله احد المصارف الثمانیه (و شـرکاء اهل مسـکنه) لانه تعالی اردفه بقوله (و المساکین) (و ضعفاء ذوی فاقه) ای فقر و حاجه لانه سبحانه اردفه بهم فی قوله ۰ انما الصـدقات للفقراء ... و العالمین علیها) (و انا موفوک حقک) ای نعطیک ما تسـتحق (فوفهم حقوقهم) بان لا تتعـدی علی اصـحاب الاـموال فی قول او فعـل، و لاـ علی اصـحاب الزکـاه بنقص حقهم فی الاخـذ (و الاـ تفعل) من توفیه حق الناس (فانک من اکثر الناس خصوما یوم القیامه) اذ کل الفقراء خصومه (و یوسا) ای فقرا و یاسا (لمن خصمه عند الله الفقراء و المساکین) و المسـکین اشد حالا من الفقیر (و المدفوعون) ای الذین یجب ان یدفع الیهم من سائر المصالح (و الغارم) و هو المدیون (و ابن‌السبیل) الذی تمت نفقته فی السـفر فبقی حائرا لا یعلم کیف یرجع الی اهله (و من استهان بالامانه، بعدم توفیه الناس حقوقهم (و لم ینزه نفسه) ای شرفه النفسی و سمعته عند الناس (ودینه) عند

الله تعالی (عنها) ای عن الخیانه (فقـد احل بنفسه فی الخزی) جمع خزیه، ای البلیه و الفضـیحه (و هو فی الاخره اذل و اخزی) مما علیه فی الـدنیا (و ان اعظم الخیـانه خیـانه الاـمه) فی اموال الفقراء و سـائر المصالـح (و افضع الغش) ای: اسوئه (غش الاـئمه) ای الولات و الخلفاء (و السلام).

نامه ۰۲۷

[صفحه ۱۷]

(الی محمـد بن ابی‌بکر، حین قلـده مصـر) جعله والیـا علیهـا (فاخفض لهم جناحک) ای تواضع لاهل مصـر، واصل خفض الجناح، ان الطائر یخفض جناحه امام ابویه، تـذللا (و الن) من اللین مقابل الشـده (لهم جانبک) ای طرفک، من اللسان و الید و ما اشـبه، فانها من جـوانب الانسـان (و ابسـط لهـم وجهـک) لاـ تعبسه (و آس بینهم) بمعنی المواسـات، ای اجعـل بعضـهم اسوه بعص (فی اللحظه) ای الملاحظه، و هی النظره بطرف العین. (و النظره) کی لا تنظر الی بعضـهم اکثر من بعض، فیظنون انک ترجح بعضهم علی بعض (حتی لاـ یطمع العظماء) ای الاشـراف (فی حیفک لهم) ای ظلمک للناس، لاجلهم، فانهم اذا راوا من الوالی زیاده عنایه طمعوا فی ان یجروه الی جانبهم فیما یریدون فعله من ظلم الضعفاء (و لا ییاس الضعفاء من عدلک بهم) ای انک تعدل بهم غیرهم، بان لا تفرق بین القوی و الضـعیف. (فان الله تعالی یسائلکم معشـر عباده) منصوب علی الاختصاص، ای یا معشـر عباده (عن الصـغیره عن اعمالکم و الکبیره) فالنظره و اللحظه مورد المحاسـبه کالصلاه و الصیام (و الظاهره و المستوره) عن اعین الناس (فان یعذب) بذنبکم (فانتم اظلم) ای فانتم

الظالمون، لا هو، و التفضیل هنا جرد (عن الفضل) و انما جی للاصل، کقولهم (ا

لاحوط) یراد الاحتیاط، و قوله سبحانه: (ذلک خیر) و لا یراد انه احسن و طرفه الاخر حسن (و ان یعف) عن ذنوبکم (فهو اکرم) و ذلک العفو بکرمه و فضله.

[صفحه ۱۸]

(و اعلموا عباد الله ان المتقین) الذین خافوا الله سبحانه فعملوا بمرضاته (ذهبوا بعاجل الدنیا و آجل الاخره) ای اذ رکبوا حسن الدنیا و حسن الاخره (فشارکوا اهل الدنیا) الذین لا تقوی لهم (بافضل ما سکنت) اذ هو ساکن فی محله و هو راض بما قسم الله له مطمئن بانه لم یجرم فی سکناه هادی البال، بخلاف غیر المتقی فانه یسکن غیر راض ران سکن قصرا- اذ الرضا من لوازم الایمان، و لا اطمینان له، اذ قد اجرم فی تحصیل السکنی، قلق الخاطر لما یصیر الیه. (و اکلوها بافضل ما اکلت) للرضا بالقسمه، و ان اکل خبزا یابسا، مطمئن بحسن ثواب الله، اذا نال الضیق فی ماکله، و ذلک بخلاف المجرم العاصی (فحظوا من الدنیا بما حظی) ای بمثل ما نال (به المترفون) ای المنعون الذین یسرفون فی التلذذ و الشهوات (و اخذوا منها ما اخذه الجبابره) جمع جبار، الذی یجبر الناس و یظلمهم (المتکبرون) الذی لا یودون حق الله سبحانه کبرا و اعتلاء. (ثم انقلبوا) ای المتقون، انتقلوا الی الدار الاخره (عنها) ای: عن الدنیا (بالزاد المبلغ) الذی یبلغهم المراتب الرفیعه فی الاخره، و هی الاعمال الصالحه (و المتجر) ای التجاره (الرابح) ذو الربح، اذ عملوا حسنا فیاخذون جزائه ضعفا. (اصابوا

لذه زهد الدنیا فی دنیاهم) فان للزهد لذه لا یلتذ بمثله احد، اذ هو لذه العقل، و هو افضل من کل لذه (و تیقنوا انهم جیران الله) تشبیه للمعقول بالمحسوس، اذ الاخره دارلرضاه سبحانه و کرامته، فکانه سبحانه هناک (غدا فی آخرتهم) و هذا الیقین مما یوجب ان تحسن دنیاهم اکثر من غیرهم، اذ العلم بالمصیر الحسن یوجب اطیمنانا فی النفس و فرحا (لا ترد لهم دعوه) یدعون الله بها، اذ من اطاع الله سبحانه قبل الله کل دعائه و استجاب. (و لا ینقص لهم نصیب من لذه) اذ یلتذون بکل ملذات الدنیا المباحه من مسکن، و ملبس، و ماکل، و مشرب، و منکح، و مرکب، و غیرها (... فاحذروا عباد الله الموت و قربه) فانه مهما کان بعیدا فانه قریب الی الانسان (و غیر بعید کل ما هو آت). (و اعدوا له عدته) ای الشی اللائق بالانسان بعد موته، و هو العمل الصالح (فانه) ای الموت (یاتی بامر عظیم) و هو الانتقال الی عالم آخر (و خطب جلیل) الخطب المصیبه، و الجلیل بمعنی الکبیر (بخیر لا یکون معه شر ابدا) لمن امن و اصلح، اذ الثواب دائم له (او شر لا یکون معه خیر ابدا) لمن کفر و عصی اذ العقاب- للمخلد- غیر منقطع ابدا (فمن اقرب الی الجنه من عاملها)؟ استفهام بمعنی النفی ای لا اقرب الی الجنه م

ن العامل لها. (و من اقرب الی النار من عاملها) ای من الذی عمل عملا یستحق النار، کالکفر و الاثم (و انتم طردا الموت) جمع طرید، تشبیه للموت بالصیاد، و للانسان بالصید الذی یعقبه الصیاد و یطارده لیاخذه (ان اقمتم له) فی بلادکم (اخذکم) الموت (و ان فررتم منه) سیحا فی البلاد، او استحکاما للابنیه، و تهیئه للسلاح و ما اشبه، تحصیلنا لانفسکم عن القتل و الموت بالمفاجئات (ادرککم) و لا ینفعکم الفرار. (و هو الزم لکم من ظلکم) فانه ملازم لکم حتی یحین و قتلکم فیدرککم، و العباره کفایه عن شده الملازمه (الموت معقود بنواطیکم) جمع ناصیه، مقدم شعر الراس، و کما ان الشی الذی عقد بالناصیه ملازم للانسان کذلک الموت (و الدنیا تطوی من خلفکم) کان الانسان فی صفحه طویله مر الدنیا بمقدار عمره فکلما من یوم تقدم الانسان الی آخرالصفحه، و طویت الصفحه من خلفه حتی تنتهی الصفحه. (فاحذروا نارا قعرها) ای عمقها (بعید) فلا تعصوا حتی تبتلوا بهذه النار (و حرها شدید و عذابها جدید) اذ لا یخمل له عذاب بل یتجدد کل آن، فان جهنم (دار لیس فیها رحمه) لله سبحانه علی اهلها (و لا تسمع فیها دعوه) لمن یدعوا الله تعالی (و لا تفرج فیها کربه) فان اهلها فی کربه دائمه. (و ان ا

ستعطعتم ان یشتد خوفکم من الله) بتولید موجبات الخوف منه تعالی فی نفسکم بکثره التفکر و العباده (و ان یحسن ظنکم به) بان تظنوا به سبحانه انه یدخلکم الجنه (فاجمعوا بینها) ای الخوف و الرجا (فان العبد انما یکون حسن ظنه بربه علی قدر خوفه من ربه) فان

من خافه سبحانه کان عارفا بنقمته، و من کان عارفا بنقمته یکون عارفا برحمته فیکون حسن الظن به، اذ لازم المعرفه عرفان کل من الرحمه الموجبه للرجاء. و النقمه الموجبه للخوف. (و ان احسن الناس ظنا بالله) بانه یرحمه و یتفضل علیه (اشدهم خوفا لله) باحتمال انه یعاقبه و ینکل به

[صفحه ۲۱]

(و اعلم یا محمد بن ابی‌بکر انی قد ولیتک اعظم اجنادی) جمع جند، و حیث ان اهل البلاد کانوا جنودا للوالی و الخلیفه اذا دهم عدو سماهم علیه‌السلام جندا (فی نفسی) ای عند نفسی (اهل مصر) بدل من (اعظم اجنادی). (فانت محقوق ان تخالف علی نفسک) ای مطالب بحق فی ان تخالف شهواتک و میولک (و ان تنافح عن دینک) ای تدافع عنه (و لو لم یکن لک الا ساعه من الدهر) لا کما یقول الجهال العمر قصیر، فاللازم ان نلتذ فیه باکبر قدر ممکن من اللذه (و لا تسخط الله برضا احد من خلقه) بان تعصی الله سبحانه حتی یرضی عنک الناس (فان فی الله خلفا من غیره) فاذا فقدت عطف احد لاجله سبحانه فالله یعوضک عما فقدته. (و لیس من الله خلف من غیره) فاذا فقد الانسان فضله تعالی لم یجد ذلک عند احد (صل الصلاه لوقتها الموقت لها) نحو بین الطلوعین لصلاه الصبح، و من دلوک الشمس الی غسق اللیل للظهرین، و من المغرب الی نصف اللیل للعشائین (و لا تعجل وقتها لفراغ) عند کان تقدم الظهر علی الدلوک (و لا- توخرها عن وقتها) کان توخر الظهر عن المغرب (لاشتغال) لک (و اعلم ان کل شی من عملک تبع لصلاتک) فان قبلت قبل ما سواها، و ان ردت رد ما سواها.

[صفحه ۲۲]

(و منه): (فانه لا- سواء امام الهدی و امام الردی) ای لیس مساویا امام یهدی و امام یوجب الردی و الهلاک، و هو امام الفساق و الضلال (و الی النبی) الذی تولاه و احبه صلی الله علیه و آله و سلم (وعد و النبی) الذی عاداه صلی الله علیه و آله و سلم (و لقد قال لی رسول الله صلی الله علیه و آله انی لا- اخاف علی امتی مومنا) ای یوذیهم و یضلهم (و لا مشرکا) ای کافرا (اما المومن فیمنعه الله بایمانه) من ان ینال امتی بسوء. (و اما المشرک فیقمعه الله بشرکه) ای یقهره، فلا یتمکن ان یوذی الامه، لانهم یعلمون انه مشرک فلا یسمعون کلامه حتی یوجب هلاکهم و ضلالهم (و لکنی اخاف علیکم) ایتها الامه (کل منافق الجنان) ای الذی اسر النفاق و الکفر فی قلبه (عالم اللسان) العارف بالحکام الشریعه الناطق بها (یقول ما تعرفون) من الاحکام و الشرائع (و یفعل ما تنکرون) من الاثام و المحرمات، فانه یودی الامه حتی ینخدعون بلسانه، فیتسممون باعماله.

نامه ۰۲۸

[صفحه ۲۴]

(الی معاویه، جوابا، قال الشریف: و هو من محاسن الکتب) (اما بعد) الحمد و الصلاه (فقد اتانی کتابک تذکر فیه اصطفاء (ص) ای اختاره لان یبلغ دین الله تعالی الی الناس (و تاییده ایاه) ای تقویه الله للرسول، من الاید بمعنی القوه (بمن ایده من اصحابه) ای هی سبحانه اصحابا یقرونه و ینفذون امره (فلقد خباء) ای اخفی (لنا الدهر منک عجبا) ای امر غریبا، ثم اظهره، بهذا الکلام منک (اذ طفقت) ای اخذت (تخبرنا ببلاء الله عندنا) ای امتحانه لنا: (و نعمته علینا فی نبینا) اذ نحن اصحابه الذین ایده الله بنا، فهذا الکلام منک کلام رجل مراوغ یریدان یقصی صاحب الحق عن حقه، اذ الحق لا یقال لاهله، و انما لغیر اهله، بقصد اعلامهم (فکنت فی ذلک) الاخبار (کناقل. التمر الی هجر) بلده من بلاد بحرین کثیره النخیل و التمور (او داعی مسدده) المسدد معلم یرمی السهام (الی النضال) ای کالذی یدعو من علمه الرمی الی المرامات. (و زعمت ان افضل الناس فی الاسلام فلان و فلان) ذکر معاویه فی کتابه الی الامام بان الافضل فلان و فلان، بقصد تنقیص الامام (فذکرت امرا ان تم) وصح (اعتزلک کله) ای انت بمعزل عن ذلک کله اذ فضیله من لا یرتبط بک اطلاقا لا یوجب فضلک (و ان نقص

) و کنت کاذبا فی ما قلت- کما هو کذلک- (لم تلحقک ثلمته) ای عیبه فان عدم فضیله شخص لا یوجب عدم فضیله آخرین (و ما انت) یا معاویه (و الفاضل و المفضول) ای انت بعزل عن فهم ذلک و تعیینه، فانه انما یعرف ذا الفضل، من الناس ذووه، (و السائس و المسوس؟) السائس الحاکم الذی یسوس الذی و یدیر شئونهم، و المسوس الرعیه. (و ما للطقاء و ابناء الطلقاء) فان معاویه کان طلیقا للرسول، و ابن ابی‌سفیان الطلیق ایضا، و هولاء حیث کانوا اسلموا خوفا لم یکن لهم فی الاسلام نصیب حتی یتمکنوا من التمییز (و التمییز بین المهاجرین الاولین و ترتیب درجاتهم) بان ایهم افضل. (و تعریف طبقاتهم) بان ایهم فی ایه طبقه من الفضل (هیات) ان یعرف ذلک الا من کان فی عدادهم و علی غرارهم (لقد حن قد لیس منها) القدح السهم، و حن بمعنی صوت، فان السهم اذا کان یخالف سائر السهام فی النحت و الخشب کان له صوت یخالف صوت سائر السهام، عند الرمی، و هدا مثل لمن یدخل فی شان لیس من شانه (و طفق) ای اخذ (یحکم فیها) ای فی المفاضله (من علیه الحکم لها) ای للمفاضله فان من لیس له فضل، محکوم بذلک فکیف یتمکن ان یکون حاکما؟.. (الا تربع ایها الانسان علی ضلعک) ای الا تقف علی حدک، تشبیه بالایل الذ

ی ینام علی ضلعه، و الاستفهام للامر و التوبیخ (و) الا (تعرف قصور ذرعک؟) ای قصور یدک عن تناول هذه الامور (و تتاخر حیث اخرک القدر)؟ التقدیر السی الذی کان لک (فما علیک غلبه المغلوب) ای: لا یرتبط بک ان الشخص اذا غلب. (و لا ظفر الظافر)؟ ای ان الغالب اذا غلب، فلست انت فی شی من ذلک (و انک) یا معاویه (لذهاب فی التیه) ای کثیر الذهاب فی الضلال (رواغ عن القصد) ای کثیر المراوغه و المیل عن قصد الطریق و وسطه (الا تری- غیر مخبر لک و لکن بنعمه الله احدث) ای ان ما ارید او اقوله لیس بقصد اخبارک و الفخر بالنسبه الی نفسی، و لکن احدث بنعمه الله سبحانه حیث قال (و اما بنعمه ربک فحدث) (ان قوما استشهدوا فی سبیل الله من المهاجرین) ای قتلوا فی الجهاد و ما اشبه (و لکل فضل) فی استشهاده. (حتی اذا استشهد شهیدنا) هو حمزه بن عبدالمطلب عم (ص) استشهد فی غزوه احد (قیل) له من جانب الله سبحانه (سید الشهداء) و ذلک لبلائه العظیم و ایمانه الراسخ (و خصه (ص) بسبعین تکبیره تند صلاته علیه) و الحال ان لصلاه المیت خمس تکبیرات. (اولا- تری ان قوما) من المسلمین (قطعت ایدیهم فی سبیل الله) و الجهاد من اجله (و لکل فضل) لما اصابه (حتی اذا فعل بواحدنا ما فعل بواحد

هم) من قطع الید، و هو جعفر بن ابی‌طالب، اخ الامام علیه، قطعت یداه فی غزوه، موته (قیل) له من جانب الله سبحانه، علی لسان (ص) (الطیار فی الجنه و ذوالجناحین) فقد وهب الله سبحانه عوض قطع یدیه جناحین یطیر بهما فی الجنان مع الملائکه. (و لو لا ما نهی الله عنه من تزکیه المرء نفسه) حیث قال سبحانه: (فلا تزکوا انفسکم) (لذکر ذاکر) یعنی نفسه الکریمه (فضائل جمه) ای کثیره (تعرفها قلوب المومنین) لانهم حفظوها و قدروها حق قدرها (و لا تمجها آذان السامعین) ای لا تکرهها لانها واقعیه و لیست مکذوبه. (فدع عنک من مالت به الرمیه) الصید یرمیه الصائد، و مالت به خالفت قصده فاتبعها، مثل لمن اعوج غرضه، فمال عن الاستقامه لطلبه، و لعل القصد بالمثل، خطاب النفس، ای لا- یهمک یا علی علیه‌السلام، من خالف القصد لاغراضه، کمعاویه و اضرابه، او تعریض بالذین تقدموه فی الخلافه، جوابا عن تفضیل معاویه لهم، او غیر ذلک (فانا صنائع ربنا) ای ان لنا من الفضل ما یکفینا، و لا یضرنا جهل الجاهل و انکار المنکر، و معنی الصنائع المختصون بفضله فی بابی الرساله و الامامه. (و الناس بعد صنائع لنا) فنحن واسطه الفیض الیهم الموجب لحیاتهم السعیده فی الدنیا و الاخره (لم یمنعنا

قدیم عزنا) ای عزنا القدیم بابائنا (و لا عادی طولنا) ای فضلنا الاعتیادی، فان الطول بمعنی الفضل، و العادی بمعنی الشیء المعتاد (ان خلطناکم) یا بنی‌امیه (بانفسنا) (ان) فاعل (لم یمنع) یحتمل ان یکون مفعولا، و (قدیم) فاعل (فنکحنا) منکم (و انکحنا) لم بناتنا (فعل الاکفاء) ای عاملناکم معامله الکفو لکفوه، و المثل لمثله (و لستم هناک) ای لم تکونوا اکفاء لنا. (و انی یکون ذلک)؟ ای المماثله و الکفوء- بیننا و بینکم- (و) الحال انه (منا النبی) (ص) (و منکم الکذاب) لقب ابوجهل (و منا اسد الله) حمزه بن عبدالمطلب (و منکم اسد الاحلاف) ابوسفیان، لانه جمع القبائل و حالف بعضهم مع بعض لحرب (ص) (و منا سید شباب اهل الجنه) الحسن و الحسین علیهماالسلام کما قال (ص) (و منکم صبیه النار) اولاد عقبه، او مروان، حیث او عدهم (ص) بالنار، و هم صبیان. (و منا خیر نساء

العـالمین) فاطمه الزهراء علیهاالسـلام (و منکم حماله الحطب) زوجه ابی‌جهل ام جمیل بنت حرب عمه معاویه کانت تحمل الاشواک و تلقیها فی طریق (ص) لتدخل فی قدمه الشریفه اذا سار فی اللیل من داره الی المسجد (فی کثیر) من هذه المفاضلات (مما لنا) خیره (و علیکم) شره.

[صفحه ۲۹]

(فاسـلامنا قد سـمع) سمعه الناس، باناکنا اسرع الناس الی الا سلام (و جاهلیتنا) ای شرفنا فی زمن الجاهلیه (لا تدفع) ای لا ینکره احد، حیث کـانت لهم الفضائـل فی زمن الجـاهلیه. (و کتـاب الله یجمع لنـا مـا شـذ عنـا) ای ان مـا سـلبوه منـا من الخلافه، یرجع الینا بحکم القرآن، و معنی شذ: ابتعد (و هو قوله: (و اولوا الارحام بعضهم اولی ببعض فی کتاب الله) فما کان للنبی (ص) من السلطه و الامره لنا، اذ نحن اولی به، بحکم الکتاب، حیث اننا من قرباه (و قوله تعالی: (ان اولی الناس بابراهیم للذین اتبعوه و هذا النبی و الذین آمنوا) ای احق الناس بمقام ابراهیم و بالانتساب الیه، هم طائفتان: الاولی: الذین اتبعوه سابقا، و الثانیه هذا النبی و المومنون (و الله ولی المومنین) جمیعـا، و حیث ان الامـام من اتباع ابراهیم حقا، اذ کل من کان الزم بطاعه الله کان اولی بابراهیم و بقمام السلطه و الاماره (فنحن مره اولی) بمقام الخلاقه (من غیره نا به) سـبب (القرابه) (ص). (و تاره اولی به) سـبب (الطاعه) حسب الایه الثانیه (و لما احتـج المهاجرون علی الانصار یوم السقیفه بر رسول (ص) فلجوا علیهم) ای غلبوهم، فان الانصار فی یوم السقیفه قالوا منا امیر و منکم امیر، فاحتج الم هاجرون علی اولویه انفسـهم بانهم من شـجره الرسول (ص)، و بهذا قبل الانصار ان یتاخروا. (فان یکن الفلج) و الظفر (به) ای بالقرب من رسول (ص) (فالحق لنا دونکم) لانی اقرب الناس برسول (ص) ممن یصلح للخلاقه (و ان یکن) الفلج (بغیره) ای لیس بالقرب من الرسـول، و انمـا بمن تقـدم کیفمـا کـان (فالانصـار علی دعـواهم) فی ان لهم الحـق فی الخلاـقه و یلزم ان یکـون منهم امیر، کمـا من المهاجرین امیر. (و زعمت) یا معاویه فی کتابک (انی لکل الخلفاء حسـدت و علی کلهم بغیت) ای ظلمت (فان یکن ذلک کـذلک) ای کمـا تقول، و لیس کمـا تقول فـانهم هم الـذین ظلموا الامام و حسـدوه حیث اخروه عن مقامه و غصـبوا الخلافه التی عقـدها الله و رسوله، له، فی یوم الغـدیر و غیره (فلیس الجنایه) منی (علیک) اذ لا ترتبط انت بالخلفاء (فیکون العـذر الیک) ای فیلزم علی ان اعتذر الیک. (و تلک شکاه ظاهر عنک عارها) هذا من تتمه بیت لابی‌ذوئیب، و اوله (و عیرها الواشون انی احبها) و الشکاه النقیصه، و ظاهر بمعنی بعید، ای ان محبتی لها لیست عارا علیک یا ایتها المحبوبه، و مراد الامام علیه‌السـلام بالتمثیل، ان هذه النقیصه التی تزعم فی، لا ترتبط بک یا معاویه. (و قلت) فی کتابک (انی کنت اقاد) یوم اراد وا اخذ ا

لبیعه منی، لابی‌بکر (کمـا یقـاد الجمـل المخشوش) ای الـذی جعـل فی انفه الخشب لیربط به الحبل فیقاد کیف یشاء الشـخص (حتی ابایع) لابی‌بکر، فظن معاویه ان هـذا طعن فی الامام علیه‌السـلام (و لعمر الله) ای قسـما بالله (لقـد اردت ان تـذم) بهـذا (فمـدحت و ان تفضـح) بالصـاق عیب بی (فافتضـحت) اذا لصق بک العیب. (و ما علی المسـلم من غضاضه) و نقیصه (ان یکون مظلوما) و هـذا دلیل علی انهم ظلمونی حقی و اجبرونی بمثـل هـذا الاجبـار العظیم علی اخـذ البیعه (و مـا لم یکن شاکـا فی دینه) بان لا یکون عـدم علمه بشیء) من اجل الشک فی الدین (و لا مرتابا بیقینه) ای صاحب ریب، و هو اول الشک، فی یقینه باصول الدین. (و هذه) التی ذکرتها من انی اخـذت قهرا للبیعه (حجتی الی غیرک قصـدها) لانها تقصـد ابابکر و من لحقه، فانا انما احتـج بهذا علی اولئک بانهم سـلبونی حقی حتی قهرت، امـا انت فلست فی العیر و لاـ فی النفیر فلا حاجه فی الاحتجاج علیک اذا ظراف الاحتمال انا و ابوبکر، لا انا و انت. (و لکنی اطلقت لـک منهـا) ای من هـذه الحجه- التی لاـ ترتبـط بـک- (بقـدر مـا سـنح) ای ظهر (من ذکرهـا) اشاره الی ان ما اردت تنقیصی به، انما هو مدح لی.

[صفحه ۳۲]

(ثم ذکرت) یـا معـاویه (مـا کـان مـا امری و امر عثمـان) و انی ما نصـرته حتی قتل (فلک ان تجاب) ای لک الحق فی ان اجیبک عن هـذات الاشـکال. (لرحمک منه) فان عثمان من بنی‌امیه، و للرحم ان یدافع عن رحمه (فاینا) انا ام انت (کان اعدی له) ای اشد عدوانا

لعثمان (و اهدی) ای ابصر (الی مقاتله) ای وجوه قتله؟. (امن بذل له) ای لعثمان (نصرته) هو الامام علیه‌السلام حیث صار سفیرا بینه و بین الناقمین و نصح عثمان مکررا فی الخروج من مظالمهم (فاستقعده و استکفه) ای طلب عثمان منه ان یقعد و یکف عن النصره، فان عثمان اخرج الامام من المدینه او طلب الیه ان لا یتداخل فی الامر، بعد ما هدی الامام الثوار و طلب منهم ان یکفوا عن عثمان، بل ارسل الماء مع الامام الحسن علیه‌السلام الیه حیث حصروه فی داره. (امن استنصره) ای طلب عثمان نصرته، و هو معاویه، فقد ارسل عثمان الیه- الی الشام- ان ینصره، فارسل معاویه جماعه، و امرهم بالسیر حتی اذا وصلوا قرب المدینه، لا یدخلوها اطلاقا، حتی یاتیهم امر معاویه، و اکد ذلک للجماعه، بان لا یقولوا: شهدنا ما لم تشهده، قال: فانما انا الشاهد و انتم الغائبون، و کل قصده من هذا العمل ان یسد لسان الناس عن نفسه حتی لا یقولوا ل

م ینصره معاویه، و من جانب آخر لا ینصره، حتی یقتل فیخلو له الجو. (فتراخی عنه وبث المنون الیه) ای نشر الموت الیه، بسبب عدم نصرته (حتی اتی قدره علیه) و قتل (کلا و الله) لیس الامر کما تزعم، بان الناس لا یدرون صنعک، و یخفی علی الله فعللک (لقد علم الله المعوقین منکم) العوق: المانع عن النصره (و القائلین لاـ خوانهم) الذین یریدون الجهاد (هلم الینا) ای کونوا معنا و لا تخرجوا للجهاد. (و لا یاتون الباس) ای الحرب (الا قیلا) فی ما اذا اضطروا و لم یجدوا مفرا. (و ما کنت لا عتذر من انی کنت انقم علیه) ای علی عثمان (احداثا) ای اعیب علیه بدعا و اعمالا سیئه، کتقسمه الولایات فی اقربائه الذین لایلیقون، و اعطائه اموال الامه الی اقربائه و حاشیته دون المسلمین، و ضربه ابن‌مسعود، و نفیه لابی‌ذر، و غیرها. (فان کان الذنب الیه) منی (ارشادی، و هدایتی له) بالکف عن هذه الاعمال (فرب ملوم لا ذنب له) ای یمکن ان الام انا بهذا لکن لا ذنب لی، فالارشاد واجب. (و قد یستقید الظنه المتنصح) و هذا فجر بیت صدره (و کم سقت فی آثارکم من نصیحه) و الظنه: التهمه، و المتنصح: المبالغ فی النصح و الارشاد ای قد یتحمل الناصح التهمه، لان من یرید نصحهم یریدون ان یبرروا

انفسهم من هذا الناصح، فیتهموه لیشوهوا سمعته. (و ما اردت الا الاصلاح ما استطعت) ای بقدر استطاعتی (و ما توفیقی الا بالله علیه توکلت) فی اموری.

[صفحه ۳۴]

(و ذکرت) یا معاویه (انه لیس لی و لاصحابی الا السیف) تهددنی بذلک (فلقد اضحکت) الناس من تهدیدک (بعد استعبار) ای بعد ان اورثت البکاء علی حالک فی الضلال. (متی الفیت) ای وجدت (بنی عبدالمطلب عن الاعداء ناکلین) ای: متاخرین فارین، حتی تهدد هم بالسیف (و بالسیوف مخوفین) ای یخوفون بالسیف (لبث قلیلا یلحق الهیجا حمل) (لا باس بالموت اذا الموت نزل) (حمل) اسم رجل اغیر علی ابله، فاستنقذها، و انشد هذا البیت، ای امکث قلیلاـ ایها المغیر، یلحق الحرب- و هی الهیجاء- حمل، و یحارب حتی ینقذ آباله، فصار مثلا یضرب للتهدید بالحرب، ای اصبریا معاویه یلحق علی علیه‌السلام بالحرب، فتعرف مذاق المحاربه معه (فسیطلبک) للحرب (من تطلب) و تهدده بالحرب (و یقرب منک ما تستبعد) من نزول الهزیمه بک و بجیشک (و انا مرقل) مسرع (نحوک فی جحفل) ای جیش (من المهاجرین و الانصار). من الاصحاب الرسول (ص) (و التابعین لهم باحسان) الذین اتبعوهم ممن لم یدرکوا النبی (ص) (شدید زحامهم) ای اجتماعهم و مزاحمتهم لک. (ساطع قتامهم) ای غبارهم وقت المسیر الیک (متسربلین) ای لا بسین (سرابیل الموت) ای لباس الموت، کنایه عن استعداد هم للموت، و یکون المستعد للموت اشد قتالا (ا

حب اللقاء الیهم لقاء ربهم) یعنی انهم یحبون الموت، لما یعلمون فی ان موتهم یسبب لهم ملاقات ثواب الله سبحانه (قد صحبتهم ذریه بدریه) ای اولاد اهل بدر، فهم اولاد ساده کرام. (و سیوف هاشمیه) کنایه عن نفوذها و شده باسها فی الاعداء (قد عرفت) یا معاویه (مواقع نصالها) ای المحلات التی تضرب بتلک السیوف (فی اخیک) حنظله (و خالک) الولید (و جدک) لامک عتبه (و اهلک) الذین قتلهم تلک السیوف، حیث حاربوا الرسول (ص) (و ما هی من الظالمین ببعید) کنایه عن ان تلک السیوف قریبه الی معاویه لتقتله، کما قتلت اقرباء.

نامه ۲۹

[صفحه ۳۶]

الی اهـل البصـره (و قـد کـان من انتشار حبلکم) انتشار الحبل تفرق طاقاته التی فتل منها، و هـذا کنایه عن تفرق اهل البصـره فقسم له علیه‌السـلام و قسـم علیه و قسم بین ذلـک (و شـقاقکم) ای مخـالفتکم (مـا لم تغبـوا عنه) ای مـا لم تجهلـوه، من غبـا عنه بمعنی جهله (فعفوت عن مجرمکم) ای المسی منکم (و رفعت السیف عن مـدبرکم) فان الامام اوصـی جیشه بان لا یتبعوا الفارین من اهل الجمل (و قبلت) العذر (من مقبلکم) الذی اتا الینا معتذرا. (فان خطت) ای تجاوزت (بکم الامور المردیه) ای المهلکه (و سـفه الاراء الجائره) ای الاـراء الناشئه من السـفاهه و الظلم (الی منابـذتی) ای: مخالفتی (و خلافی) بان اردتم الشـقاق و العصـیان ثانیا (فها انا ذا قـد قربت جیـادی) جمع جواد، ای قربتها لارکبها حتی آتی الی محاربتکم ثانیا (و رحلت رکابی) ای شـددت الرحل علیها، و الرکاب: الابل. (و لئن الجاتمونی الی المسـیر الیکم) ای اضـطررتمونی- بسبب مخالفتکم- حتی اسیر الیکم، للمحاربه (لا وقعن بکم وقعه) ای احاربنکم محاربه (لا یکون یوم الجمل) بالنسبه (الیها الا کلعقه لاعق) اللعقه اللحسه، ای ان یوم الجمل یکون السیر منها، کنایه عن شده محاربته لهم هذه المره. (مع انی) لا اربد بهذا جمیع اه

ل البصـره، بل اهل النفاق و الشـقاق منها، اذ انی (عارف لذی الطاعه منکم فضله) فی طاعته و انقیاده لاوامری (و لذی النصیحه) الذی ینصـح و لاـ یفسـد (حقه) علی، فی حالکونی فی تهدیـد اهل البصـره (غیر متجاوز الی بری) بل اخص العتاب و العقاب بالسـیقم (و لا ناکثا الی وفی) ای لا انقض العهد بالنسبه الی من وقی و بقی علی الطاعه.

نامه ۳۰

[صفحه ۳۸]

الی معاویه (فاتق الله فیما لدیک) ای فیما انت مسـلط علیه، بان لا تخالف امر الله سـبحانه فی ذلک (و انظر فی حقه) سـبحانه (علیک) فـاده کمـا امر (و ارجع الی معرفه مـا لاـ تعـذر بجهـالته) و هو معرفه الخلیفه و اتبـاعه (فان للطاعه اعلاما واضـحه) جمع (علم) و هو ما ینصب فی الطریق لمعرفه الجاده، ان من یرید اطاعه الله سـبحانه لا یضل الطریق، لمعروفیه طریق الاطاعه (و سبلا نیره) ای واضحه ذات نور. (و محجه) ای طریقا (نهجه) و اضـحه (و غایه مطلوبه) للناس، و هی الوصول الی السـعاده فی الدارین (یردها) ای تلک الطرق، او تلـک الغایه (الاکیاس) جمع کیس، بمعنی العاقل الفطن (و یخالفها الانکاس) جمع نکس، بمعنی الـدنی. (من نکب عنها) ای انحرف عن تلک الطریق (جارعن الحق) الی الباطل (و خبط فی التیه) ای مشـی علی غیر هدایه، فی الضـلال (و غیر الله نعمته) علیه (و احل به نقمته) ای عـذابه و عقوبته، کمـا قال سـبحانه: (و ما کان الله مغیرا نعمه انعمها علی قوم حتی یغیروا ما بانفسـهم). (ف)احفظ (نفسـک نفسـک) عن الاثـام و العقـاب (فقـد بین الله لک سبیلک) الـذی ان سـلکته رشـدت و سـعدت (و حیث تناهت بک اموری) ای راقب المحل الذی تنتهی امورک الیه لئلا تضل و تشقی (فقد اجریت) مصی

بتـک (الی غایه خسـر) ای غایه توجب خسارتک لکل شـی (و محله کفر) ای المحل الـذی ینتهی الیه الکافر من النار و النکال. (و ان نفسک قد اولجتک شرا) ای ادخلتک فی الشر (و اقحمتک) ای ادخلتک بکل صعوبه و شده (غیا) ای ضلالا (و اورد تک المهالک) جمع مهلکه، و هی محل الهلاکه (و او عرت) ای اخشـنت و صـعبت (علیک المسالک) ای: مسالک الرشاد، فتراها صعبه حیث زینت لک نفسک الضلال و الغی.

نامه ۳۱

[صفحه ۴۰]

(من الوالـد الفان) ای الـذی اخـذ فی سبیل الفناء (المقر للزمان) بانه یفعل ما یشاء ان یفعل بالانسان، من الضـعف و الانحلال (المـدبر العمر) لان غالبه قـد ذهب، و بقی منه اقله (المستسـلم للدهر) ای المنقاد لصـروفه، اذ لا یملک ان یغیره (الذام للدنیا) اذ هی دار بلاء و عناء (الساکن مساکن الموتی) فان من ماله الموت یسـکن الدنیا. (و الظاعن عنها) ای الراحل عن الدنیا (غدا) ای بعد هذا الیوم، و یراد الغـد حقیقه (الی المولود المومل ما لا یـدرک) فان الانسان یامل فی الدنیا اشـیاء لا یدرکها (السالک سبیل من قد هلک) فان الانسان یمشـی فی طریق الهـالکین فی اعمـاله و افعاله (غرض الاسـقام) کان الاسـقام یرمی الانسان بنبالها (و رهینه الایام) فکما یسترد الرهن، کـذلک یسترد الانسان الی التراب و الفناء کما کان. (و رمیه المصائب) الرمیه الصـید الـذی یرمی، یعنی ان المصائب تاتیه و ترمیه من کل جانب (و عبد الدنیا) ای المتبع لها، کاتباع العبد لسیده (و تاجر الغرور) اذ یصـرف عمره و یشتری الاشیاء التی لا تفید، کالمغرور الـذی اعطی مـا له لمـا لا ـ یقابله (و غریم المنایا) جمع منیه، فکما ان الـدائن یطلب المـدیون، کـذلک الموت یطلب الانسان. (و اسـیر الموت) فکما ان الاسیر

لا ـ مخلص له من الاسـر کـذلک الانسـان لا ـ مخلص له من الموت. (و حلیف الهموم) ای قرینهـا (و قرین الاحزان) فان الانسان مقترن بـانواع الحزن (و نصب الافـات) ای لا ـ تفـارقه الافـات، مثل فلان نصب عینی ای فی منظری و تحت ادراکی (و صـریع الشـهوات کان الشـهوات تصـارع الانسـان و الانسان یصارعها للتخلص منها، فتغلب هی حتی تصـرع الانسان. (و خلیفه الاموات) اذا الانسان قائم مقام الاموات فی بلادهم و آثارهم، و هو من اولادهم.

[صفحه ۴۱]

(اما بعـد فان فیما تبینت) ای علمت (من ادبار الدنیا عنی) اذ ذهب غالبها (و جموح الدهر) ای تغلبه و عصـیانه (علی) برمیی بالمصائب (و اقبال الاخره الی) ای قربها (ما یزعنی) ای یمنعنی (من ذکر ممن سوای) لانی مشـغول بامر نفسی. (و الاهتمام بما و رائی) ای الذی اخلفه و رائی من الدنیا و شـئونها (غیرانی- حیث تفرد بی، دون هموم الناس، هم نفسی) هم نفسی فاعل تفرد، و یاتی متعلق (غیر انی) فی قوله (کتب) او (اوصـیک) (فصد فنی) ای صـرفنی همی (رایی) ای اتباع آرائی، فلا اتبع افکاری الدنیویه (و صرفنی عن هوای) اذ الهم یوجب یقظه الانسان، حتی لا یتبع هواه، و یحتمل ان یکون (رائی) فاعل صدفنی و صـرفنی، فالمراد بالرای الرای الصائب و العقل الحصـیف. (و صـرح لی) ای ظهر لی (محض امری) ای خالصه الذی لا تغشاه الاهواء و المیول (فافضی بی) ای انتهی رائی الصائب و محض امری (الی جـد لا ـ یکون فیه لعب) لمـا علمت من بطلاـن اللعب و سوء عاقبته (و صـدق لا یشوبه کـذب) فان الصادق من کل شیء ما یطابق الواقع الصحیح. (و وجدتک) یابنی، و هذا عطف علی (تفرد) ای حیث وجدتک (بعضی) فان الولد من بعض الانسان، لان جزئا من دمه ینقلب منیا، ثم ولدا. (بل وجدتک کلی) لان المنی ینفصل عن

کـل جزء من اجزاء الانسـان، او باعتبـار انه البـاقی بعـده و الممثل له (حتی کان شـیئا لو اصابک اصابنی) فان الانسان یحس بالالم اذا اصاب ولده شـیء، کما یحس بالالـم اذا اصاب نفسه شـیء (و کان الموت لو اتاک اتانی) فکرهی لموتک مثل کرهی لموتی (فعنانی من امرک مـا یعنینی من امر نفسـی) ای حیث انـک کنفسـی، لم ار مانعا من نصـیحتک، و ان کنت مشـتغلا بهموم نفسـی دون غیری. (فکتبت الیـک) متعلق به (غیر انی) (مسـتظهرا به) ای اسـتعین بمـا اکتب علی هـدایتک (ان انا بقیت لک او فنیت) ای سواء بقیت حیا اومت و فارقتک.

[صفحه ۴۳]

(فـانی اوصـیک) مفعـول (کتبت) (بتقوی الله) ای الخوف منه (ای بنی) مصـغرابن (و لزوم امره) بـان تلازم احکـامه (و عمـاره قلبک بـذکره) بان تذکره دائما، فانه یوجب عماره القلب بالفضائل، و بدون ذکره یکون القلب کالخراب، لاستیلاء الرذائل علیه (و الاعتصام بحبله) ای التمسک بشریعته التی هی کالحبل الموصل للانسان الی الدرجات الرفیعه (و ای سبب بینک و بین الله ان انت اخذت به)؟

استفهام تعجب لتعظیم حبله سبحانه یعنی انه سبب و ای سبب، نحو رجل و ای رجل، فی مقام المدح، و (ان) من الشرط لتحقیق الموضوع.

[صفحه ۴۳]

(احی قلبک بالموعظه) فان حیاه القلب بالفضائل و هی تتولد من المواعظ (و امته) عن طلب الشهوات (بالزهاده) فان الانسان اذا زهد فی الدنیا ماتت الشهوات فی قلبه فلا یتطلبها (و قوه بالیقین) فان الیقین یقوی القلب، حتی لا یخاف شیئا (و نوره بالحکمه) فان الحکمه و هی معرفه الشریعه توجب نورا فی القلب به یبصر الحق و الباطل، و الحسن و القبیح. (و ذلله بذکر الموت) فان القلب جموح، فاذا ذکر الموت ذل و تواضع (و قرره بالفناء) ای اطلب منه الاقرار بالفناء و الموت (و بصره فجائع الدنیا) ای اره مصیبات الدنیا، حتی لا یرکن الیها (و حذره صوله الدهر) ای هجومه و الامه حتی یکون علی استعداد للاخره (و فحش) ای فاحش (تقلب اللیالی و الایام) فان الایام کثیره التقلبات من غنی الی فقر و من صحه الی مرض و هکذا. (و اعرض علیه اخبار الماضین) الذین مضوا قبلک من الاخیار و الاشرار، لیجتنب عمل الاشرار، و یقتضی اثر الاخیار (و ذکر بما اصاب من کان قبلک من الاولین) من انواع المصائب و العقوبات، حتی یعرف الدهر تماما (و سر فی دیارهم و آثارهم، الباقیه بعد هم (فانظروا فیما فعلوا) من الابنیه و العمارات و البساتین و مصنوعات، کطاق کسری و قلعه بعلبک- مثلا- (و ع

ما انتقلوا) ای عن الاهل و البلاد و الاثار. (و این حلوا و نزلوا) فی القبور، و دیار الفناء (فانک تجدهم) بفکرک و بصیرتک (قد انتقلوا عن الاحبه) جمع حبیب (و حلوا دیار الغربه) فان الانسان فی المقابر غریب- و المراد غربه جسمه- (و کانت عن قلیل) ای: بعد مده قلیله (قد صرت کاحدهم) فی الانتقال عن الدنیا الی الاخره (فاصلح مثواک) ای محل الثوی و الرقده (و لا تبع آخرتک بدنیاک) بان تعصی الله سبحانه للذه الدنیا، فلا تکون لک آخره سعیده. (و دع القول فیما لا تعرف) فلا تتکلم بما لا تعلم (و الخطاب فیما لم تکلف) ای لم یکلفک الله سبحانه (و امسک عن طریق اذا خفت ضلالته) و المراد الطرق التی لا یعلم الانسان صحتها و بطلانها، فی الاعمال و الاقوال (فان الکف) ای الترک (عند حیره الضلاله) ای الضلاله الموجبه لحیره الانسان هل یقدم ام لا؟ (خیر من رکوب الاهوال) التی لا یعلم هل ینجو الانسان منها ام لا؟. (و امر بالمعروف تکن من اهله) ای اهل المعروف، فان اهل کل شیء من یزاوله و یلازمه (و انکر المنکر بیدک و لسانک) ای قولا و عملا (و باین) ای: فارق و ابتعد عن (من فعله) ای فعل المنکر (بجهدک) ای بکل ما تقدر علیه من الجهد (و جاهد فی الله) ای فی سبیله سبحانه

و لاجله (حق جهاده) ای کما ینبغی ان یجاهد الانسان. (و لا تاخذک فی الله لومه لائم) ای لا تسبب ملائمه شخص ان تترک امرا من اوامر الله سبحانه (و خض الغمرات) ای ادخل فی الشدائد، فان الغمرات جمع غمره، و اصلها الماء الذی یغمر الانسان ای یشمله (للحق حیث کان.) الحق (و تفقه فی الدین) ای تعلم احکام الدین (و عود نفسک التصبر علی المکروه) فان الانسان اذا لزم التصبر یکون الصبر معتادا له (و نعم الخلق التصبر) لانه یعین الانسان فی الوصول الی الغایات السامیه. (و الجی نفسک فی الامور کلها الی الهک) ای عودها ان تلتجی فی الشدائد و سائر الحوائج الی الله سبحانه (فانک) ان فعلت ذلک (تلجئهاالی کهف حریز) ای الی ملجا حافظ لک من ان یمسک مسوء (و مانع عزیز) ای مانع عن وصول المکاره الیک، ذو عزه و منعه (و اخلص فی المساله لربک) بدون ریاء او سمعه او تشریک غیره سبحانه فی السوال منه (فان بیده) تعالی (العطاء و الحرمان) فان اخلصت فی السئوال اعطاک، و لیس بید احد غیر شیء من هذین. (و اکثر الاستخاره) ای طلب الخیر من الله سبحانه، او اجاله الرای لطلب خیرالاراء، فیما ترتدان ان تعمله (و تفهم وصیتی) حتی تعمل بها عن تفهم و بصیره، لا عن تعبد و اطاعه (و لا تذه

بن عنها) ای عن وصیتی (صفحا) بان تعرض عنها، تشبیه بمن لا یمشی فی وسط الجاده، و انما فی جوانبها (فان خیر القول ما نفع) فاذا انتفعت بوصیتی کانت من خیر القول. (و اعلم انه لا خیر فی قولا لا ینفع) فاذا علمت الوصیه و لم تعمل بها، لا خیر فیها (و لا ینتفع بعلم لا یحق تعلمه) ای لا یکون من الحق تعلمه کالسحر و ما اوجب الفساد.

[صفحه ۴۷]

(ای نبی) (ای) حرف ندا، و بنی منادی (انی لما رایتنی قد بلغت سنا) ای وصلت نهایه عمری (و رایتنی) ای رایت نفسی (ازداد و هنا) ای ضعفا (بادرت) ای تعجلت (بوصیتی الیک) بهذه الوصیه (و اوردت خصالا) جمع خصله، و هی الصفه (منها) ای من الوصیه (قبل ان یعجل بی اجلی دون ان افضی) الی القی (الیک بما فی نفسی) من النصح و الارشاد. (و) قبل (ان انقص فی رایی) فان الانسان اذا شاخ لا ـ یمکنه ان یبین جمیع آرائه او هذا علی سبیل العاده، من نقص الانسان فی معلوماته لدی الکبر- و انکان الامام منزها عن ذلک-. (کما نقصت فی جسمی) فان العمر ینقص منها (او یسبقنی الیک بعض غلبات الهوی) بان یستولی علی قلبک ما یغلب من اسباب الهوی، فیاخذ بمجامع القلب، و لا یجد الموعظه فیه، بعد ذلک سبیلا، و هذا من باب ایاک اعنی و اسمعی یا جاره- لو کان المخاطب الامام الحسن علیه‌السلام (و فتن الدنیا) ما یوجب الفتنه منها (فتکون) انت فی عدم استماع المواعظ (کالصعب) الی کالفرس الذی یصعب رکوبه لتوحشه (النفور) الذی یتنفر و لا یانس (و انما قلب الحدث) ای الشاب (کالارض الخالیه) التی لا زرع فیها (ما القی فیها من شیء) بیان (ما) الموصوله (قبلته) و رتبه و اخرجته نباتا. (فب

ادرتک بالادب) ای اسرعت الی ادبک (قبل ان یقسو قلبک) ای: یشتد بالملکات الردیئه، فلا تجد الفضائل فیه منفذا. (و یشتغل) بامور الدنیا و الرذیله (لبک) ای عقلک، و انما بادرتک (لتستقبل بجد رایک) ای برایک الجاد (من الامر ما قد کفاک اهل التجارب) (ما قد) مفعول (تستقبل) و (من الامر) بیان ل (ما) (بغیته) ای طلبه (و تجربته) فتستعمل حسب ما جرب اهل التجربه، و لا تتجشم اعاده التجارب (فتکون) باستعمال اوامر اهل التجربه (قد کفیت موونه الطلب) فلا تحتاج الی ان تتطلب بنفسک و تجرب الامور بنفسک لتصرف من اوقاتک ثمینا حتی تحصل علی تلک النتائج (و عوفیت من علاج التجربه) ای: کنت بمنای من ان تعالج التجارب بنفسک (فاتاک من ذلک) العلاج (ما قد کنا ناتیه) ای جائک نتایج العلاجات، بلا صعوبه، مما قد کنا نعالج فنحصل علیها بالعلاج و المشقه (و استبان لک) ای ظهر لک (ما ربما اظلم علینا منه) ای لم یظهر وجهه حتی حصلناه و فهمناه بالصعوبه و العلاج- و هذا علی سبیل العرف، و الا فالامام کان فی غنی عن ذلک-

[صفحه ۴۸]

(ای بنی انی و ان لم اکن عمرت عمر من کان قبلی) ای العمر الطویل (فقد نظرت فی اعمالهم) نظر تعقل و تدبر (و فکرت فی اخبارهم) التی جائت الینا منهم (و سرت فی آثارهم) الباقیه بعدهم، کبقایا المدن و ما اشبه (حتی عدت) ای صرت (کاحدهم) مطلعا علی اوضاعهم تمام الاطلاع. (بل کانی بما انتهی) ای وصل (الی) (من امورهم قد عمرت مع اولهم الی آخرهم) اذ اجتمع لدی اخبار جمیعهم (فعرفت صفو ذلک) الذی انتهی الی (من کدره) فایه حیاتهم کانت صفوا، و ایتها کانت کدره تشوبها الالام و المخاوف (و نفعه من ضرره) فای سلوکهم کان ضارا و ایه کان نافعا (فاستخلصت لک من کل امر نخیله) ای مختاره المصفی (و توخیت) ای تحریت و اخرجت لک فی هذه الموعظه (جمیله) الموجب للسعاده و الرفاه (و صرفت عنک مجهوله) ای لم ابین لک ما یجهل غایته (و رایت) ای نظر لک (حیث عنانی من امرک) ای من جهه عنایتی بامرک (ما یعنی الوالد الشفیق) فانه لا یعنی لولده الا خیرا، و انا قصدت ذلک لک. (و اجمعت) ای عزمت (علیه) الضمیر عائد الی (ما) (من ادبک) بیان (ما) ای عزمت علی ادبک (ان یکون ذلک) النصح و الارشاد (و انت مقبل العمر) ای العمر مقبل علیک اذ انت فی اوله، و یحتمل کون (ان یکون) مفعو

ل (رایت) و یکون (اجمعت) عطفا علی (یعنی) (و مقتبل الدهر) ای الدهر مقبل علیک، اذ الانسان فی اول عمره له من النشاط ما یقبل الدهر علیه باعطائه بعض آماله، فی حالکونک (ذونیه سلیمه) لم تختلط بعد بامراض الدنیا النفسیه (و نفس صافیه) لم تکدرها الالام و الشهوات (و ان ابتدائک بتعلیم کتاب الله) مفعول (رایت) ای رایت اولا ان اعلمک القرآن (و تاویله) ای ما یول امر الایات الیه من النتائج المخالفه لظواهر الایات، کتاویل (الی ربها ناظره) ای کونهم ینظرون الی الطافه سبحانه. (و) تعلیم (شرائع الاسلام) جمع شریعه، و اصلها المورد الذی یرده الانسان علی الشطوط لشرب الماء، و المراد به قوانین الاسلام. (و احکامه و حلاله و حرامه لا

اجاوز ذلک بک الی غیره) ای لا اعلک غیر الکتاب (ثم اشفقت) ای خفت (ان یلتبس علیک) ای یشتبه علیک (ما اختلف الناس فیه من اهوائهم و آرائهم) فی الکتاب (مثل الذی التبس علیهم) ای: یشتبه علیک القرآن، کما اشتبه علی الناس، فان الانسان اذا عرف القرآن اول ما عرف، و رای الناس مختلفین فیه، یوشک ان یمیل الی جانب من تلک انحرافات، و هذا ارشاد الی لزوم تعلیم الناس الاصول و الفروع قبل تعلیمهم الکتاب و تاویله اذا کان یخشی علیهم الانحرا

ف (فکان احکام ذلک) الذی اختلف الناس فیه، ای احکام الاصول الغامضه بسبب البرهان و الادله (علی ما کرهت من تنبیهک له) اذ الانسان یکره الخوض فی الدقائق لصعوبتها علیه و هذه جمله معترضه بین اسم کان و هو (احکام) و خبره و هو (احب). (احب الی من اسلامک) ای من ان اسلامک (الی امر لا ـ آمن علیک به الهلکه) بان اترکک و شانک لتاخذ من الناس آرائهم، حتی تهلک بسبب الانحراف الذی یاتی الی ذهنک فی اصول الدین، تاخده من الناس المنحرفین (و رجوت) عطف علی (اشفقت) (ان یوفقک الله فیه) ای فیما اختلف الناس فیه (لرشدک) فلا تنحرف. (و ان یهدیک لقصدک) ای وسط الطریق لا یمینه و شماله المائلان عن الحق (فعهدت الیک وصیتی هذه) قبل ان اعلمک القرآن

[صفحه ۵۱]

(و اعلم یا بنی ان احب ما انت آخذ به الی) ای احب الاشیاء الی مما تاخده انت (من وصیتی: تقوی الله) ای الخوف منه سبحانه. (و الاقتصار علی ما فرضه الله علیک) بان لا تزید علیه من عندک فتکون مبدعا (و الاخذ) ای التمسک (بما مضی علیه الاولون من آبائک) کالرسول (ص) و اجداده الکرام الذین هم سلسله الانبیاء و الاوصیاء (و الصالحون من اهل بیتک) الذین کانوا مومنین و عاملین بالصالحات. (فانهم لم یدعوا ان ینظروا لانفسهم) ای لم یترکوا التفکر فی امر انفسهم و ماذا ینبغی ان یصنعوا (کما انت ناظر) ای کما انت تنظر لامر نفسک (و فکروا کما انت مفکر) فی کیفیه سلوکهم الموجب لسعادتهم (ثم رد هم اخر ذلک) النظر و التفکر (الی الاخذ بما عرفوا) من الامور المفیده (و الامساک) ای الکف (عما لم یکلفوا) ای لم یکلفهم الله سبحانه، فاعمل انت کما عمل اولئک و الذی وصلوا الیه بعد التفکر و التجربه. (فان ابت نفسک) ای امتنعت (ان تقبل ذلک) الذی ذکرت من الاخذ بما عرف و الامساک عما لم یکلف (دون تعلم) سبب ذلک (کما عملوا) ای علم آبائک و اهلک (بتفهم و تعلم) بان یکون قصدک ان تعرف و تفهم (لا بتورط الشبهات) ای بان توقع نفسک فی الامور المشتبهه (و علوا الخصومات)

بان تعلوا الخصومه بینک و بین غیرک، فان الانسان قد یفتش عن حقیقه بالجدل و النزاع، و قد یفتش عن حقیقه بالتعلم و التفکر. (و ابدا قبل نظرک فی ذلک) الذی ذکرت لک (بالاستعانه بالهک) بان تستعین به، لیعینک علی الفهم و الادراک (و الرغبه الیه) ای الطلب منه تعالی (فی توفیقک) ای یوفقک للغایه الصحیحه (و ترک کل شائبه اولجتک فی شبهه) ای یوفقک فی ان تترک کل ما یشوب الفکر، مما یدخل الانسان فی الشبهه فی الحق و عدم الاذعان به. (او اسلمتک الی ضلاله) ای الشائبه الموجبه لتسلیم الانسان الی الانحراف عن الحق، ای المسببه لذلک (فاذا ایقنت ان قد صفا قلبک فخشع) لله تعالی (و تم رایک) ای صح تماما بلا شبهه فیه (فاجتمع) شوارد الاراء تحت نطاق واحد، لا ان یتردد الرای بین النفی و الاثبات (و کان همک فی ذلک) الذی تطلبه منه تعالی (هما واحدا) لا احتمالات و ترددات. (فانظر فیما فسرت لک) مما سیاتی فی بیان اصول الدین (و ان لم یجتمع لک ما تحب من نفسک) بان ترددت نفسک فی احتمالات (و فراغ نظرک) ای لم یفرغ نظرک الی جهه واحده (و فکرک) الی اتجاه واحد حتی تدرک ما ساذکره لک من مسائل اصول الدین (فاعلم انک) بتشتت رایک (انما تخبط العشواء) ای مثل خبط الناقه الضعیفه

البصر التی لا تامن من السقوط فی هوه لا منجاه لها منها (و تتورط الضلماء) ای تدخل فی مکان مظلم لا تدری عاقبه الدخول فیه. (و لیس طالب الدین من خبط او خلط) الحق بالباطل، و الصحیح بالسقیم، اذ طالب الدین یرید معرفه الحق، و تلک لا تجتمع مع الخبط و الخلط (و الامساک عن ذلک) الفکر الذی لیس بمستقیم بل مشوب بالخلط (امثل) ای احسن، و حاصل کلام الامام انه ینبغی لولده ان یسیر فی الاخذ باصول الدین سیره ابائه و صالحین، فان اراد ان یعرف الحق هو بنفسه، فاللازم اولا ان یستعین بالله، ثم یجرد فکره

للحق، فاذا رای فی فکره خلطا و ارتباکا، فالا مثل ان یترک التفکر بمثل هذا الذهن المشوب لان ضره اقرب من نفعه.

[صفحه ۵۳]

(فتفهم) ای تعلم (یابنی وصیتی و اعلم ان مالک الموت هو مالک الحیاه) و هذا شروع فی بیان صفاته تعالی، و انه لا تضاد لما قد یتوهم انه مضاد، فالحیاه و الموت- علی ما بینهما من الاختلاف- من اله واحد (و ان الخالق) للناس (هو الممیت) لهم، لا ان هناک خالقا، و آخر ممیتا (و ان المفنی) لبشر (هو المعید) لهم فی الاخره (و ان المبتلی هو المعافی) الابتلاء الامتحان بالشدائد، و المعافات کون الانسان بمنجی من الابتلاء. (و ان الدنیا لم تکن لتستقر الا علی ما جعلها الله علیه من النعماء و الابتلاء) ای ان الدنیا تتراوح بین النعمه و الشده، کما شاء الله سبحانه، فانه تعالی شاء لها ذلک، و لا یمکن التخلف عن مشیئه الله تعالی (و الجزاء فی المعاد) ای شاء الله سبحانه ان یجازی الناس، علی ما عملوا، فی الاخره، فانه لم یشاء ان یجعل الدنیا دار الجزاء (او ما شاء مما لا نعلم) ای تکون الدنیا علی ما شاء الله ما سائر احوالها مما لا- نحیط بها علما، و هذا اذعان بان امور الکون کلها منه سبحانه، لا قوه لاحد علی تغییرها و تبدیلها. (فان اشکل علیک شیء من ذلک) کان تقول کیف یمکن وحده الممیت و المحیی، او کیف لا یمکن تغییر الدنیا عما هی علیه؟ او ما اشبه م

ن الاشکالات (فاحمله علی جهالتک به) ای قل: انا جاهل، و الا فالامر کما اخبرنی ابی علیه‌السلام (فانک اول ما خلقت، خلقت جاهلا ثم علمت) الاشیاء تدریجیا، و احمل هذا الشیء الذی لا تفهمه علی جهالتک ایضا. (و ما اکثرما تجهل من الامر) فلیکن هذا ایضا کتلک الجهالات (و یتحیر فیه رایک) کیف هو؟ (و یضل فیه بصرک) ای لا یعرف ذلک لنفسک بصیرتک (ثم تبصره بعد ذلک) فلیکن جهلک بما ذکرت لک، مثل تلک الجهالات، و لا تتعجل بالانکار و الجحود، بلا دلیل. (فاعتصم) ای تمسک، و لذ (بالذی خلقک و رزقک و سواک) ای صنعک صنعا معتدلا (و لیکن له تعبدک) ای عبادتک و طاعتک (و الیه رغبتک) بان ترغب فی الحظوه عنده و الزالفه لدیه (و منه شفقتک)

[صفحه ۵۵]

ای خوفک (و اعلم یا بنی ان احدا لم ینبا عن الله) ای لم یخبر عنه سبحانه (کما انبا عنه الرسول (ص)) من اوامره و نواهیه، و ثوابه و عقابه، و صفاته و احواله (فارض به) ای بالرسول (ص) (رائدا) ای معرفا و دلیلا. (و الی النجاه قائدا) فانه (ص) احسن القاده الی طریق النجاه (فانی الم آلک) ای لم اقصر لک (نصیحه) فقد نصحتک حق النصح (و انک لم تبلغ فی النظر لنفسک) ای اذا اردت ان تنظر و تفکر لنفسک لسعادتک و نجاتک (و ان اجتهدت) و تعبت فی التفکر و النظر (مبلغ نظری لک) ای بقدر ما انا نظرت لاجلک و لا رشادک و نصیحتک فان الاب الروف العالم احسن نظرا، من الولد الذی لم یبلغ مرتبه.

[صفحه ۵۶]

(و اعلم یا بنی انه لو کان لربک شریک) بان کان للکون الهان (لاتتک رسله) لیبینوا امره و نهیه (و لرایت آثار ملکه و سلطانه) فان لکل ملک آثار (و لعرفت افعاله و صفاته) ماذا فعل؟ و ما هی صفته؟ و اذ لم یکن ای ذلک، دل علی عدم شریک لله سبحانه (و لکنه آله واحد) لا شریک له (کما وصف نفسه) فی الکتاب الحکیم (لا یضاره فی ملکه احد) فهو المالک المطلق الذی یفعل ما یشاء. (و لا یزول) عن الالوهیه (ابدا) بل هو باق سرمدی (و لم یزل) بان لم یکن ثم کان، بل کان منذ الازل، هو (اول قبل الاشیاء) کان او لم یکن شیء (بلا اولیه) ای انه لا اول له، حتی یکون مسبوقا بالعدم (و آخر بعد الاشیاء) فیبقی بعدد فناء جمیعها (بلا نهایه) ای لا آخر له (عظم عن ان تثبت ربوبیته باحاطه قلب او بصر) ای انه سبحانه اعظم من ان یراه الانسان، او یدرک کنهه. (فاذا عرفت ذلک) ای عظمته سبحانه (فافعل کما ینبغی لمثلک ان یفعله) تجاه الله سبحانه (فی صغر خطره) ای صغر قدره بالنسبه الی الله تعالی (و قله مقدرته) اذ الانسان قلیل القدره جدا (و کثره عجزه) عن غالب الاشیاء (و عظیم حاجته الی ربه) فی جمیع اموره (فی طلب طاعته) متعلق بقوله (فافعل) (و الرهبه من عقوبته) بان تخاف

عقابه فلا تعصیه (و الشفقه) ای الخوف (من سخطه) و غضبه (فانه لم یامرک الا بحسن) اذ الواجبات و المستحبات فیها مصالح (و لم ینهک الاعن قبیح) فان المحرمات و المکروهات فیها مفاسد، و هذا کعله ثانیه للزوم اطاعته، اولا لعظمه تعالی، و ثانیا للصالح فی احکامه.

[صفحه ۵۷]

(یا بنی انی قد انباتک) ای اخبرتک (عن الدنیا و حالها و زوالها و انتقالها) من حال الی حال، و الزوال الفناء (و انباتک عن الاخره و ما اعد لاهلها فیها) من ضروب النعیم و اصناف اللذات (و ضربت لک فیهما) ای فی بابی الدنیا و الاخره (الامثال) الموجبه لتقریب الذهن (لتعتبربها) ای: بتلک الامثال (و تحذو علیها) ای تقتدی بتلک الامثال من الحذر. (انما مثل من خبر الدنیا) ای عرفها علی حقیقتها (کمثل قوم سفر) ای: مسافرون (نبا بهم منزل جدیب) ای لم یوافقهم، المنزل المقحط الذی فیه القحط و الغلاء، فاهل الدنیا فیها، کاهل ذلک المنزل، اذ الدنیا لا توافق الانسان. (فاموا) ای قصدوا (منزلا خصیبا) ذا خصب و سعه و رخص، و المراد به آلاخره (و جنابا) ای ناحیه (مریعا) ای کثیر العشب) و الماء (فاحتملوا و عثاء الطریق) ای مشقته (و فراق الصدیق) ای الاصدقاء الذین کانوا لهم فی المنزل الاول- و هکذا الانسان حین یموت. (و خشونه السفر) ای صعوبته (و جشوبه المطعم) ای خشونته (لیاتوا سعه دارهم) و المراد بها الاخره (و منزل قرارهم) الذی فیه مستقرهم (فلیس یجدون لشی من ذلک) الصعوبات فی الطریق (الما) لما یقصدون من الغایه الحسنه (و لا یرون نفقه) ینفقونها فی

سبیل قطع الطریق (مغرما) ای غرامه ذاهبه عنهم، و انما یجدونها غنیمه اذ اوصلتهم الی مقصدهم. (و لا شی احب الیهم مما قربهم من منزلهم) فکلما قربوا ازاداد وا فرحا (و ادناهم من محلهم) الذی یقصدون، هذا مثل العقلاء النابهین فی الدنیا. (و مثل من اغتر بها) ای خدع بالدنیا (کمثل قوم کانوا بمنزله خصیب) دی سعه (فنبا بهم الی منزل جدیب) ذی قحط، فان الدنیا بالنسبه الی الکفار و العصات، کالمنزل الخصیب، و الاخره کالمنزل الجدیت. (فلیس شی اکره الیهم و لا افظع عندهم) ای اصعب بنظرهم (من مفارقه ما کانوا فیه) کالدنیا (الی ما یهجمون علیه) ای ینتهون الیه بغته (و بصیرون الیه) اذ لا شی لهم هناک، بل نکال و عقاب.

[صفحه ۵۹]

(یا بنی اجعل نفسک میزانا فیما بینک و بین غیرک) فکما یوزن بالمیزان الاشیاء فیعرف تساویها و قیمها، کذلک یلزم علی الانسان ان یجعل ذاته کمحاید بین شخصین احدهما نفسه، و الاخر غیره، فیعطی الاثنین بالتساوی (فاحبب لغیرک ما تحب لنفسک) من انواع الخیر. (و اکره له ما تکره لها) ای لنفسک من انواع الشر و الاثم (و لا تظلم) احدا کما لا تحب ان تظلم) ای یظلمک الناس (و احسن) الی الناس (کما تحب ان یحسن الیک) ای یحسن الناس الیک (و استقبح من نفسک) ای انظره بنظر الزرایه و الا هانه (ما تستقبح من غیرک) من الاعمال السیئه و (و لا- تقل ما لا تعلم) اذا سالت عن شی (و ان قل ما تعلم) کما لا تحب ان یقال لک ما لا یعلمون، فی جوابک عن السئوال (و لا- تقل ما لا تحب ان یقال لک) من السب و الاتسهزاء و ما اشبه، و ما ذکره الامام علیه‌السلام من اعجب الموازین الموجبه للاجتماع و الالفه و لکل خیر، و العمل به من اشکل الامور. (و اعلم ان الاعجاب) ای استحسان الانسان ما یصدر من نفسه (ضد الصواب) لان الاعمال منها حسنه، و منها قبیحه، فاستحسان الکل خطاء. (و آفه الالباب) ای مصیبه العقول، فانها تصاب بهذا المرض الوخیم (فاسع فی کدحک) ای فی اشد السعی (و لا ت

کن خازنا لغیرک) بان تحرص علی جمع المال، فیبقی بعدک للورثه بل انفق من المال فی سبیل الله لیبقی لک (و اذا انت هدیت لقصدک) بان وفقت لاعمال الخیر و الاستقامه (فکن اخشع ما تکون لربک) دفعا للعجب عن نفسک، فان الانسان ربما یهتدی، لکنه یعجب بنفسه، فیکون و بالا علیه.

[صفحه ۶۰]

(و اعلم ان امامک طریقا ذا مسافه بعیده) و المراد به طریق الوصول الی الجنه و السعاده الابدیه (و مشقه شدیده) یلزم علی الانسان ان

یطیع طول عمره حتی یحصل علی تلک النتیجه المطلوبه (و انه لا ـ غنی لک فیه) ای فی هذه الطریق (عن حسن الارتیاد) الارتیاد الطلب، و حسنه الاتیان به علی ما ینبغی مما یوجب السعاده (قدر بلاغک من الزاد) بان تحمل زاد یکفیک طول الطریق (مع خفه الظهر) بان لا یکون ثقیلا بالذنوب، کالمسافر الذی یجب ان یحمل زاد کثیرا- اذا کان الطریق طویلا- مع ملاحظه ان یکون الزاد غیر متعب لراحلته (فلا تحملن علی ظهرک فوق طاقتک) من الذنوب و المعاصی و ما لا یعنی (فیکون ثقل ذلک و بالا علیک) ای موجبا للاذیه و العقوبه. (و اذا وجدت من اهل الفاقه) ای الحاجه (من یحمل لک زادک الی یوم القیامه) فان الفقیر یاخذ المال من الانسان هنا، لیسترده الانسان هناک فی الاخره، و هذا یوجب- بحسب التشبیه- الحصول علی الفائده بدن المشقه (فیوافیک) ای یعطیک (به) ای بذلک الزاد (غدا) فی یوم القیامه (حیث تحتاج الیه) اشد الاحتیاج. (فاغتنمه) ای عد وجود مثل هذا المحتاج غنیمه (و حمله) ای: الزاد (ایاه) ای ذلک الفقیر (و اکثر من تزویده) ای من اعطائه ال

زاد (و انت قادر علیه) ای و الحال انک قادر علی تزویده (فلعلک تطلبه فلا تجده) اذ لا یتسیر الفقیر فی کل وقت، قالوا و هذا الکلام من ابلغ ما قیل فی الحث علی الصدقه و الاحسان. (و اغتنم من استقرضک فی حال غناک) بان طلب منک شیئا فی الدنیا، و انت قادر علی اعطائه (لیجعل قضائه لک فی یوم عسرتک) ای الاخره، اذ کل ما احسن الانسان هنا. وجده هناک، و هو فی اشد الاحتیاج.

[صفحه ۶۱]

(و اعلم ان امامک عقبه کوودا) ای صعبه المرتقی، و العقبه الطریق الملتوی فی الجبل، الذی بین ارتفاع الجبل، و هوه السفح (المخف فیها) ای فی تلک العقبه (احسن حالا ـ من المثقل) الذی علیه ثقل و شیء کثیر، لان خطر السقوط علی المثقل اکثر من خطره علی المخف. (و المبطی علیها) ای علی تلک العقبه. و هو الذی یمشی بطیئا (اقبح حالا من المسرع) اذ کلما طال الامد فی العقبه، رافقه طول الخطر، و المراد خفه الظهر من الذنوب، و الاسراع فی الاعمال الصالحه الموجب لسرعه المرور فی المحشر و علی الصراط (و ان مهبطلک بها) ای محل هبوطل و نزولک، بتلک العقبه (لا محاله) ای یقینا (علی جنه او علی نار) ان کنت مطیعا فعلی الجنه و الا فعلی النار. (فارتد) ای اطلب (لنفسک) طلبا حسنا (قبل نزولک) هناک، حیث لا رجوع (و وطی المنزل) ای هیئه تهیئه حسنه (قبل حلولک) فیه (فلیس بعد الموت مستعتب) ای استرضاء، فلا یطلبون رضاک (و لا الی الدنیا منصرف) ای لا رجوع لک الی الدنیا حتی تتدارک ما فات، و تبدل المنزل من سی الی حسن.

[صفحه ۶۲]

(و اعلم ان الذی بیده خزائن السماوات و الارض) و هو الله سبحانه، و خزائن السماوات و الارض، هو المولدات لجمیع انواع احتیاجات البشر فالشمس مثلا ـ من الخزائن لانها مما توجب حیاه الانسان و الحیوان و النبات، و الارض من الخزائن، لانها معدن الجواهر و المعادن الثمینه، و هکذا (قد اذن لک فی الدعاء) بان تطلب منه حوائجک (و تکفل لک بالاجابه) قال تعالی: (و قال ربکم ادعونی استجب لکم). (و امرک ان تساله لیعطیک و تسترحمه) ای تطلب رحمته (لیرحمک) و یتفضل علیک بما تحتاجه (و لم یجعل بینک و بینه من یحجبه عنک) ای یکون لک حجابا و واسطه فان الانسان یدعو الله سبحانه مباشره و بلا واسطه (و لم یلجئک) ای لم یضطرک (الی من یشفع لک الیه) فلا یحتاج الانسان الی الشفیع لینال الخطوه لدیه تعالی، و انما یحتاج الی الشفیع اذا اساء و اقترف. (و لم یمنعک- ان اسات- من التوبه) فان الانسان اذا اساء ثم تاب قبل الله توبته (و لم یعاجلک بالنقمه) فان الله سبحانه یوخر العذاب علی العاصی لعله یتوب (و لم یعیرک بالانابه) ای التوبه، و لیس سبحانه، کالناس الذین یعیرون المذنب، اذا رجع بذنبه السابق (و لم یفضحک) ای یظهر سیئاتک (حیث الفضیحه بک اولی) من الستر، بل ه

و سبحانه ساتر للمعاصی، الا ان یظهرها الانسان بنفسه. (و لم یشدد علیک فی قبول الانابه) فانه یقبل التوبه بمجرد الرجوع و تلاقی ما فات (و لم یناقشک بالجریمه) فان الانسان اذا اجرم و اناب لم یحاسبه الله سبحانه حسابا دقیقا لما اجرم (و لم یویسک من الرحمه) بل وعد الرحمه لمن عصی و اناب، کما قال سبحانه: (و انی لغفار لمن تاب) و قال: (یا عبادی الذین اسرفوا علی انفسهم لا تقنطوا من

رحمه الله ان الله یغفر الذنوب جمیعا). (بل جعل نزوعک) ای رجوعک (عن الذنب حسنه) اذ التوبه فی نفسها حسنه (و حسب سیئتک واحده) کما قال سبحانه: (و من جاء بالسیئه فلا یجزی الا مثلها) (و حسب حسنتک عشرا) حیث قال سبحانه: (من جاء بالحسنه فله عشر امثالها) (و فتح لک باب المتاب) ای التوبه، مصدر میمی. (فاذا نادیته سمع نـدائک) و صوتک (و اذا ناجیته) ای تکلمت معه بکلام خفی (علم نجواک) فانه لا یحتاج الی الجهر حتی یعلم، فانه یعلم السر کما یعلم العلانیه. (فافضیت) ای القیت (الیه بحاجتک) التی تحتاجها (و ابثثته) ای کاشفته (ذات نفسک) ای التی بنفسک من الحوائج و الالام (و شکوت الیه همومک) تطلب دفعها و رفعها (و استکشفته کروبک) ای طلبت منه ان یکشف احزانک و مصائبک (و استعنته ع

لی امورک) ای طلبت منه ان یعینک علی امورک (و سالته من خزائن رحمته مـا لاـ یقـدر علی اعطائه غیره) الـذی بیـده وحـده (من زیاده الاعمار) بان یزید فی عمرک او عمر احد یخصک امره. (و صحه الابدان) عند مرضها (وسعه الارزاق) عند ضیقها. (ثم جعل فی یدیک مفاتیح خزائنه) ای ما یوجب فتح رحمته و لطفه نحوک، لقضاء حوائجک (بما اذن لک من مسالته) فانه تعالی حیث اذن للانسان فی ان یسئله، و جعل السئوال سببا للعطاء، کان مفتاح خزائنع بید الانسان. (فمتی شئت استفتحت بالدعاء) ای بسبب الدعاء (ابواب نعمته) فتهمی الیک مختلف النعم بالدعاء (و استمطرت شابیب رحمته) شابیب جمع شئبوب بالضم، بعمنی الدفعه من المطر، کان رحمته تعالی کالمطر، الذی ینزل من السماء بدفعات (فلا یقنطنک ابطاء اجابته) ای لو ابطی سبحانه فی الاجابه لا تقنط من فضله و لاـ تیاس (فان العطیه علی قـدر النبه) ای علی قـدر نیتک من الاخلاص و غیره و الیقین و غیره تکون عطیه الله سبحانه لک. (و ربما اخرت عنک الاجابه لیکون ذلک) التاخیر (اعظم لاجر السائل و اجزل لعطاء الامل) ای انه سبحانه یعطیک اکثر من املک، و لذا اخر العطاء، للامتحان و ما اشبه. (و ربما سالت الشی) من الله سبحانه (و لا توتاه) ای لا یعطیک سئ

ولـک (و اوتیت خیرا منه عاجلاـ او آجلاـ) ممـا الله سبحانه اعرف بصـلاحک فیما اعطاک و ما منعک. (او صـرف عنک لما هو خیر لک) ای صـرف شـی ضار کان صرفه عنک خیرا لک من اعطاء طلبتک (فلرب امر قد طلبته فیه هلاک دینک لو اوتیته) کما لو طلب الانسـان الغنی، و علم الله سبحانه انه لو اغناه، طغی.. (فلتکن مسالتک) ای سوالک من الله سبحانه (فیما یبقی لک جماله) من التوفیق للسعادات الدنیویه و الاخرویه (و ینفی عنک و باله) بان لا یکون له و بال ای عاقبه سیئه، و هذا تعلیم منه علیه‌السلام لکیفیه السوال، و ماذا ینبغی ان یسئله الانسان (فالمال لا یبقی لک و لا تبقی له).

[صفحه ۶۶]

(و اعلم انک انما خلقت للاخره لا للـدنیا) فان الدنیا ممر، و الاخره مقر (و للفناء) ای الموت (لا للبقاء) اذ لا یبقی الانسان حیا دائما (و للموت لا للحیاه) اما عطف بیان، او المراد بالفناء ان یعدم الانسان، و بالموت ان یموت و الفرق بینهما واضـح (و انک فی منزل قلعه) ینقلع الانسـان عنه، و لیس مستقرا له (و دار بلغه) ای دار یوخـذ منها قـدر الفکایه للاخره فهی للبلاغ، لا للبقاء. (و طریق الی الاخره و انـک طریـد الموت) یطاردک الموت حتی یصـل الیـک کما یطارد الصـیاد الصـید حتی یقتضه (لا ینجو منه هاربه) ای من هرب منه بالتحفظ علی صحته و التحصن بالحصون القویه و الاکتناف بالجنود و الاسلحه (و لابد انه) ای الموت (مدرکه) ای واصل الیه (فکن منه) ای: من الموت (علی حذر ان یدرکک) ای یصل الیک، و حیث ان لفظه (حذر) اضیف الی (ان یدرکک) لم یدخله ما التنوین. (و انت علی حال سیئه) من معاصـی الله سبحانه (قـد کنت تحـدث نفسک منها) ای من تلک الحال (بالتوبه فیحول) الموت (بینک و بین ذلک) الذی تحدثت به نفسک من التوبه (فاذا انت قد اهلکت نفسک) بسبب المعصیه التی لم تتب منها، و هذا تحذیر عن مطلق العصیان، لان احتمال ان یاخذ الانسان الموت فجئه، دائمی.

[صفحه ۶۷]

(یا بنی اکثر من ذکر الموت) و انک لابـد و ان تموت (و ذکر ما تهجم علیه) ای ما ترد انت علیه بعد الموت، فجئه و بلا تدرج (و) ما (تفضـی) ای تصل (بعـد المـوت الیه) من المنزل الجدیـد ذی الاـهوال العظیمه (حتی یاتیـک) المـوت (و قـد اخـذت منه حـذرک)

احتراسک، فان الانسان اذا ذکر المخوف، عمل للتجنب عنه (و شددت له ازرک) ای قوتک، فان الانسان اذا علم ان امامه شیئا مهو لا جمع قواه حتی یتغلب علیه (و لا ـ یاتیک) الموت (بغته) فجئه، و بلا ـ استعداد (فیبهرک) ای یغلبک علی امرک (و ایاک ان تغتر) و تنخدع (بما تری من اخلاد اهل الدنیا الیها) ای سکونهم و اطیمنانهم بالدنیا (و تکالبهم) ای تنازعهم (علیها) فتکون کاحدهم، بل اللازم ان لا تطمئن بالدنیا، و ان لا تکالب علی زینتها، فان اهل الدنیا غافلون. (فقد نباک الله عنها) ای اخبرک عن الدنیا و احوالها (و نعمت) ای: وصف (لک نفسها) ای نفس الدنیا (و تکشفت) الدنیا (لک عن مساویها) حیث تهلک انسانا بعد اعطائه الحیاه، و تفقر بعد الغنی، و هکذا (فانما اهلها کلاب عاویه) ای صائحه (و سباع ضاربه) تضر بعضها ببعض (یهر) ای یمقت و یکره (بعضها بعضا، و یاکل عزیزها ذلیلها) ای یاکل امواله و عنوانه و سائر ممتلکاته (و یق

هر کبیرها صغیرها) ای یجبره فی حوائجه و یسخره لمصالحه. (نعم معقله) ای ان بعض اهل الدنیا و هم الضعفاء، کالبعیر الذی عقلت یده فلا ـ یتمکن من الحرکه (و اخری مهمله) و هم الاقویاء کالابل التی اهملت فتفعل ما تشاء (قد اضلت عقولها) ای اضاعتها فلا تدرک بها (و رکبت مجهولها) ای الطرق المجهوله التی لا یدری ما عاقبتها (سروح عاهه) ای انهم یسرحون لوعی الافات، کما تسرح الابل لوعی النبات، و سروح جمع سرح، و هو السائم من الابل و نحوه (بواد وعث) ای رخو یعصب فیه السیر، لان سیر الانسان فی الدنیا مشکل صعب. (لیس لها راع یقیمها) ای یقیم امر تلک النعم حتی تصل الی مصالحها (و لا مقیم یسیمها) اسام الدابه بمعنی سرحها الی المرعی، ای لیس لها قیم یسرحها. (سلکت بهم الدنیا طریق العمی) ای او قعتهم فی جاده منحرفه (و اخذت بابصارهم عن منار الهدی) ای غطت علی ابصارهم حتی لا یرون منار الهدی فیاوون الیه و یستضیئون بنوره لئلا یضلوا (فتاهوا) ای ضلوا (فی حیرتها) ای فی تحیرهم فی الدنیا. (و غرقوا فی نعمتها) حتی لم یعرفوا الخلاص من النعمه لشکرها لئلا تکون لهم و بالا (و اتخذوها) ای الدنیا (ربا) ای کالرب، فانهم یعبدونها و یعملون لاجلها (فلعبت بهم) حیث اوردتهم ا

لمهالک (و لعبوا بها) حیث صرفوها کیف شائوا بغیر مراقبه الشریعه فیها (و نسوا ما ورائها) من امور الاخره و الثواب و العقاب. (رویدا) ای اصبر قلیلا ـ (یسفر الضلام) ای یکشف ظلام الجهل فیتبین احوال الاخره، (کان قد وردت الاظعان) جمع ظعینه، بمعنی الهودج، ای یرد المسافرون الی الاخره (یوشک من اسرع ان یلحق) فان الناس مسرعون فی سیرهم نحو الاخره، و یقرب ان یلحقوا، بان یموتوا.

[صفحه ۶۹]

(و اعلم ان من کانت مطیته اللیل و النهار) کانهما مرکبان للانسان یسیران به (فان یسار به و ان کان) هو بنفسه (واقفا) غیر سائر (و یقطع المسافه) الزمانیه (و ان کان مقیما) فی الدنیا (و ادعا) ای ساکنا مستریحا (و اعلم) علما (یقینا) ای مطابقا للواقع (انک لن تبلغ املک) ای: ما تامله من امور الدنیا (و لن تعدوا اجلک) ای لن تجاوزه. (فخفض فی الطلب) ای موفق و اقل من طلب الدنیا (و اجمل فی المکتسب) ای فی الاکتساب، و الاجمال فیه عدم الحرص (فانه رب طلب قد جر الی حرب) ای سلب المال و الشقاء، کنایه عن لزوم طلب الدنیا لفوات الاخره (فلیس کل طالب بمرزوق) یرزق النعمه کما یشاء (و لا کل مجمل) فی الطلب متوسط فیمه (بمحروم) ای یحرم عما یطلبه (و اکرم نفسک عن کل دنیئه) ای عن الصفات و الافعال الخسیسه (و ان ساقتک) تلک الدنیئه و اوصلتک (الی الرغائب) ای ما ترغبه و تشتهیه من امور الدنیا (فانک لن تعتاض بما تبذل من نفسک عرضا) اذا نفس الاشیاء اعن الاشیاء، فلا یتمکن ان یحصل الانسان علی عرض منها اذا اهانها لاجل طلب او رغبه (و لا تکن عبد غیرک) تطیعه اطاعه عمیاء (و قد جعلک الله حرا) تملک زمام امرک (و ما خیر خیر لا ینال الا بشر ان الشی الحسن ا

لذی لا یصل الانسان الیه الا بسبب الشر، لیس ذلک الشیء خیرا، فلا تدن منه (و) ما خبر (لیس لا ینال الا بعسر) اذ الانسان یفر من الشی العسیر لعسره فاذا کان الیسر فی طریقه عسر، لم یکن فرق بینه و بین العسر (و ایاک ان توجف بک) ای تسرع بک (مطایا الطمع) جمع مطیه، کان الطمع له مطیه یرکبها الانسان لیصل الی ما طمع فیه (فتوردک مناهل الهلکه) جمع منهل، المحل الذی یرد

الانسان الی الماء منه و ذلک لان الطمع دائما یسبب اذ لال الانسان و هلاکه (و ان استطعت ان لا یکون بینک و بین الله ذو نعمه) بان تکون نعمتک من نفسک بالاکتساب او نحوه (فافعل) اذ لا وجه لان یـذل الانسان نفسه فی تحصـیله رزقه (فانک) سواء کان بینک و بین الله واسـطه ام لا (مدرک قسـمک) ای الذی قسم الله لک (و اخذ سـهمک) ای نصـیبک المقدر لک (و ان الیسـیر من الله سبحانه اعظم و اکرم من الکثیر من خلقه) فلا یـذهب الانسان الی باب احـد لتحصـیل اکثر من رزقه الـذی یاتیه بلا واسطه احد (و انکان کل منه) تعالی، ان مصدر الارزاق هو الله فقط.

[صفحه ۷۱]

(و تلافیـک) ای تـدارکک (مـا فرط من صـمتک) ای ما تقـدم من سـکوتک (الیسـر من ادراکک) ما فات من منطقک) فان الانسان یتمکن ان یتـدارک ما لم یقله- بان یقوله- لکنه لا یتمکن ان یـدرکه ما قاله، ثم نـدم علیه، اذ الکلام لا یرجع بعـد ان قیل (و حفظ ما فی الوعـاء بشـد الوکاء) ای الرباط، و هکـذا قلب الانسان فانه وعاء الکلام، فالتحفظ علیه بشـد اللسان، الـذی هو رباط له فاذا له یشـد خرج ما فی القلب، و لا یقـدر الانسان علی رده. (و حفظ ما فی یـدیک احب الی من طلب ما فی یـد غیرک) فلا یبذل الانسان کل ما فی یدیه حتی یحتاج الی الناس و یطلب ما فی ایدیهم، کما قال سبحانه (و لا تجعل یدک مغلوله الی عنقک) (و مراره الیاس خیر من الطلب الی الناس) ای ان الیاس یلزم ان یکون ما یوسا عما فی ایدی الناس، فان مراره هذا، احسن من ان یطلب الانسان من الناس شـیئا ثم لاـ یعطـونه. (و الحرفه) ای الضـیق فی الرزق (مع العفه) بـان یعف الانسـان و یتنزه عن کسب الحرام (خیر من الغنی مع الفجور) ای عمل المحرم، اذ یبقی وبال الفجور، و یـذهب ضـیق الرزق (و المرء احفظ لسـره) فلا تقل سـرک لاحـد، لانه یفشـیه (و رب ساع فیما یضره) فاللازم ان یلاحظ الانسان فیما یسعی هل ذلک یضره او ینفعه؟ (من اکثر

) فی الکلام (اهجر) ای هـذی، فاللازم ان یقلل الانسان من کلامه (و من تفکر ابصـر)، طریق الصواب، فاللازم لمن یریـد امرا ان یکثر من التفکر فیه (قـارن اهـل الخیر) ای کن معهم (تکن منهم) لان اخلاقهم تسـری الیک (و باین اهل الشـر) ای ابتعـد عنهم (تبن عنهم) ای: تکن خلافهم و علی ضـد صـفتهم (بئس الطعـام الحرام) لاـنه یوجب خزی الـدنیا و الاـخره. (و ظلم الضـعیف افحش الظلم) لانه اوجب فی کسـر القلب الموجب لزیـاده العقوبه (اذا کـان الرفق خرقـا) لاـن المقـام مقام العنف، و الخرق ضـد الرفق (کان الخرق) ای العنف (رفقا) لان الرفق عباره عن وضع کل شیء موضعه، و من الناس من لا ینفع معه الرفق، فاللازم علی الانسان ان یلاحظ کل مقام و یودیه حقه. (ربمـا کان الـدواء دائا) لانه موجب لازدیاد المرض (و الـداء دواء) لانه موجب لـدفع مرض اشـد، کالزکام الـذی یـدفع الجنون، و الرمـد الـدافع للعمی، و الـدمل الـدافع للجـذام، فاللازم علی الانسان ملاحظه کل مقام (و ربما نصـح غیر الناصح) ای الذی لیس من شـانه النصـح، فاللازم ان یلاحـظ الانسان الکلام، و لا یعرض عنه بمجرد انه خرج من غیر الناصـح. (و غش المسـتنصح) ای المطلوب منه النصح، فلا یعتمد الانسان علی کلام الناصح بدون ان یتدبر و یفکر فیه (و ایا

ک و اتکالک علی المنی) ای الامانی و الامال بدون عمل وجد فیما ترید (فانها) ای المنی (بضائع الموتی) فان من یتمنی لا یصل الی منا حتی یموت، فکان امنیته بضاعه موته، و هـذا تحریض علی العمل دون الانتظار للصدف. (و العقل حفظ التجارب) ای ان العقل هو ان یحفـظ الانسـان تجاربه حتی ینتفع بها فی مقام الحاجه (و خیر ما جربت ما وعظک) ای زجرک عن سیئه، او ارشـدک الی حسـنه (بادر الفرصه) بان تعمل اذ جائت الفرصه (قبل ان تکون غصه) لا تقـدر علی العمل، لا نتقاء وقت الفرصه و الغصه الحزن، و اصـلها ما ینشب فی الحلق فلا ینحدر. (لیس کل طالب یصیب) فاذا علم الانسان بذلک، و جعله نصب عینه لم یحزن اذا فات ما قصده (و لا کل غائب یوب) ای یرجع فمن یعلم هـذا کانت صـدمه عدم الرجوع ضـعیفه بالنسبه الیه (و من الفساد اضاعه الزاد) بان لا یتحفظ الانسان علیه حتی اذا احتاج لم یجـده (و) من الفساد (مفسـده المعاد) ای افساده بعـدم العمل له، فلیس الفساد منحصـرا فی اضاعه الـدنیا- کما یظن الناس-. (و لکل امر عاقبه) فالانسان اذا عمل شـیئا لابـد و ان یعلم ان له عاقبه حسـنه او سـیئه فلیلا حضـها (سوف یاتیک ما قـدر لک) فلا تحرص و لا تحزن (التاجر مخاطر) لانه ربما خسر، فاذا علم التاجر ذلک لا یح

زن اذا خسرلانه قدره قبل التجاره (و رب يسير انمى من كثير) اى: نمائه اكثر، فلايهتم الانسان بالقله و الكثره فى الاوائل، و انما يلزم ان يلاحظ النتائج

[صفحه ۷۴]

(لا خير فى مهين) اى شخص حقير النفس، فاللازم ان لا يتخذه الانسان ردا و ظهيرا (و لا فى صديق ظنين) اى متهم لانه يجر من الشر اكثر من الخير (ساهل الدهر) اى خذ حظلك منه، و لا تاتى بالاعمال العنيفه رجاء البلوغ الى احسن (ما ذل لك قعوده) هى الابل التى يقعدها الراعى فى حوائجه، لانها اسهل قيادا من سواها، و المراد ان الدنيا اذا كانت سهله للانسان، لزم على الانسان ان ينتفع بها و لاـ يكدر صفوه نفسه بالطمع فى امور اخرى لا يعلم هل تستقيم له ام لا؟ اذ ربما اوجب ذلك ذهاب السهل، و عدم ادراك القصد. (و لا تخاطر بشى رجاء اكثر منه) اذ ربما ذهب القليل، و لم يات الكثير (و اياك ان تجمح بك مطيه اللجاج) فان الانسان قد يصر على الشى فيه هلاك نفسه و ذهاب ماله، فاللازم على الانسان ان لا يلج، و الجموح الارتفاع عن عنف و لجاجه (احمل نفسك من اخيك- عند صرمه-) اى قطعه عنك (على الصله) فاللازم ان تصله انت، و ان قطع هو عنك (و عند صدوده) اى هجره لك و عنفه بك (على اللطف) اللين معه. (و المقاربه) بان تقترب منه فى مقابل هجره لك (و عند جموده) بان لا يبذل لك ما لا و لا جاها (على البذل) و الاعطاء (و عند تباعده) عنك (على الدنو) و الاقتراب

منه (و عند شدته) اى الشده فى اخلاقه (على اللين) فى الكلام و المعاشره، معه (و عند جرمه) بان اجرم اليك (على العذر) بان تعتذر انت منه، ليرجع الصفاء و الوداد (حتى كانك له عبد و كانه ذو نعمه عليك) اذ بهذه الاخلاق يستقيم الوداد، و يصفو القلب، و تقوى الاخوه. (و اياك ان تضع ذلك) اى ما ذكرت من الصفات (فى غير موضعه) فان بعض الناس اذا لان الانسان امامهم سبب ذلك غلوائهم و شده ابتعادهم و كثره جرمهم (او ان تفعله بغير اهله) فتجرئهم عليك اكثر فاكثر (لا تتخذن عدو صديقك صديقا فتعادى) بسبب ذلك (صديقك) اذ ذلك تقويه لجانب العدو طبعا و اضعاف لجانب الصديق (و امحض اخاك النصيحه حسنه كانت) النصيحه (ام قبيحه) بالنسبه اليه، فان النصيحه لها ثمار طيبه، و انكانت ذات اصطدام. (و تجرع الغيظ) اى لا تظهر الغضب بل اكتمه فى نفسك (فانى لم ارجوعه احلى منها عاقبه) اذ هو يوجب المحبه و الالفه، و عدم انجرار الامر الى ما لا يحمد عقباه (و لا الذ مغبه) اى عاقبه فان الانسان يحس بعد الكظم بلذه نفسيه و راحه عقليه. (و لن) اى كن لينا (لمن غالظك) اى تغلظ عليك فى الكلام و ما اشبه (فانه) ان لنت له (يوشك) اى يقرب (ان يلين لك) اذ لينك يحدث فيه رد فعل قوى يوجب لينه

(و خذ على عدوك بالفضل) اى تفضل عليه (فانه احلى الظفرين) ظفر الانتقام و ظفر العفو، و كونه احلى لانه يورث رفعه للانسان حتى فى نظر عدوه، و ارتياحا فى ضمير التفضل (و ان اردت قطيعه اخيك) اى تهجره و تقاطعه (فاستبق له من نفسك بقيه) بان تبقى بينك و بينه بقيه من الصله (ترجع اليها) اى الى تلك البقيه (ان بدا) اى ظهر (له) اى لذلك الصديق الذى اوجب بفعله قطيعتك (ذلك) الرجوع (يوما ما) فان الرجوع بعد القطيعه التامه اشكل من الرجوع اذا بقى بعض الصله. (و من ظن بك خيرا فصدق ظنه) اى كن كما ظن و افعل الامر الذى يريده منك (و لا تضيعن حق اخيك اتكالا) و اعتمادا (على ما بينك و بينه) بان تقول بيننا صله قويه فلاـ حاجه الى اعطائه حقه، لانه لاـ يهم الامر مادام بيننا الصداقه (فانه ليس لك باخ من اضعت حقه) فان اضاعه الحق توجب قطع الصله و البروده من الجانبين. (و لا يكن اهلك اشقى الخلق بك) لحرمانهم من حقوقهم، اعتمادا على كونهم اهلك و لا يهم امرهم، و انما المهم امر الاجانب (و لا ترغبن فيمن زهد فيك) اى نفى عنك، فان ذلك يوجب ذله و منقصه (و لا يكونن اخوك اقوى على قطيعتك منك على صلته) فاذا اتى هو باسباب القطيعه فات انت باسباب الصله، حتى تتبدل القطيع

ه صله (و لاـ تكونن على الاسائه اقوى منك على الاحسان) بان تسرع على الاسائه، و تبطى عن الاحسان (و لا يكبرن عليك ظلم من ظلمك) فلا تهتم بظلم الناس لك، لان عاقبته محموده (فانه) اى الظالم (يسعى فى مضرته) اى ضرر نفسه (و نفعك) اذ الظالم حقير عند الناس مهان، و المظلوم محترم عزيز (و ليس جزاء من سرك ان تسوئه) فاذا اتى انسان اليك بما يسرك فلا تفعل ما يوجب حزنه.

[صفحه ۷۷]

(و اعلم یـا بنی ان الرزق رزقان) ای قسـمان من الرزق (رزق تطلبه و رزق یطلبک) فلا تحرص فی طلب الرزق (ف)ان الرزق المقـدر لـک (ان انت لم تـاته اتـاک) اذ قـدر وصوله الیک (ما اقبـح الخضوع) لانسان (عنـد الحاجه) الیه (و الجفاء) له (عنـد الغنی) منه، فان ذلک دلیل خسه النفس، و انها تـذهب وراء حاجاتها، لا وراء الفضـیله (ان لک من دنیاک ما اصـلحت به مثواک) ای آخرتک، اما ما بقی فـانه یفنی و لاـ یبقی لـک منه شـیء، و هـذا تحریض لانتهـاز الـدنیا فی عماره الاخره (و ان جزعت) ای اردت ان تجزع (علی ما تفلت) ای ذهب (من یـدیک) من امور الدنیا (فاجزع علی کل ما لم یصل الیک) لان الجزع لهما سواء، و هذا بیان لعدم صـحه الجزع علی مـا تفلت لاـنه غیر لائق بالانسان و هو مثل الجزع علی ما لم یصل. (اسـتدل علی ما لم یکن بما قـد کان) لان الـدنیا بعضـها یشبه بعضا فیعلم مقیاس الامور المستقبله بالنظر الی الامور الماضیه، و هـذا بیان للزوم فطنه الانسان الی المستقبل لیعد له عدته (فان الامور اشباه) سابقـا و لاـ لاحقـا و مقارنـا (و لاـ تکونن من لا تنفعه العظه) ای الموعظ و الارشاد (الا اذا بالغت فی ایلامه) بل انتفع بالموعظه بمجرد سماعها (فان العاقل یتعظ بالاداب) التی یعلم بها و

یراهـا (و البهـائم لاـ تتعـظ الاـ بالضـرب) و الایلاـم فی الانسـان کالضـرب فی الحیوان، و لا تکن بمنزله الحیوان (اطرح عنک واردات الهموم) ای ما یرد علیک من الاحزان (بعزائم الصبر) ای الصبر القوی. (و حسن الیقین) بان الله سبحانه سیکشف الهموم و یجزل اجرها فان الانسان اذا عزم علی الصبر. و سـلی نفسه بانکشاف الهم، لا توثر فیه الهموم (من ترک القصـد) ای الوسط فی کل شـی (جار) ای کـان جـائرا ظالمـا (و الصـاحب مناسب) ای مثل ذو النسب، فله من الحقوق و الواجبات کما للنسب. (و الصـدیق من صـدق غیبه) بان حفظـک فی غیبتـک کما یحفظک فی حضوره، و الصـدق معناه تطابق الحالین (و الهوی) ای اتباع المیول النفسیه (شـریک العناء) و التعب، لاـنه یوجب الاتعـاب (رب قریب ابعـد من بعیـد) لاـنه یجفو الانسـان بمـا لاـ یجفو بمثله البعیـد، فاللاـزم علی الانسـان مراعات الاـحوال لاـ النسـبه (و رب بعیـد اقرب من قریب) فی النسب فیقوم بحقوق الانسـان اکثر من نیـام ذی نسـبه. (و الغریب من لم یکن له حبیب) لا من کان فی البلاد النائیه. و هـذا تحریض علی اتخاذ الاحباء (من تعـدی الحق ضاق مـذهب) ای محل حرکته اذ التعدی من الحق موجب للافراط او التفریط، و کلا هما یوجب الضیق، بخلاف الحق الذی هو عدل فی الامور (و من

اقتصـر علی قدره) بان لـم یفعل فوق طاقته (کان) قدره (ابقی له) لان قدر الانسان مع الانسان، اما الزائد، فلا. (و اوثق سـبب اخذت به) لوصولک الی غایاتک (سـبب بینک و بین الله) فانه باق و موصل لک الی ما ترید، اذ بیده سـبحانه کل شـی (و من لم یبالک) ای لم یهتم بامرک، من بالیته بمعنی راعیته (فهو عـدوک) اذ العـدو هو الـذی یضـیع الحقوق (قد یکون الیاس ادراکا) للمنی (اذا کان الطمع هلاکـا) اذ ضـد الهلاـک البقـاء الموجب لاـدراک الانسـان بعض ما یتمناه، و هـذا تحریض علی ان لا یطمع الانسان فی کل شـی مما یحتمـل فیه هلاـکه، فـان بقـائه بلاـ ما رغب فیه، افضل له (لیس کل عوره تظهر) فلا یغتم الانسان لما یعلم من عورات نفسه و نقائصـه التی لا علاج لها عنده، اذ لا تظهر للناس کل عوره. (و لا کل فرصه تصاب) فلا یغتم الانسان لما فاته من الفرص، اذ لا یتمکن الانسان من اغتنام کل فرصه، و یحتمل ان یکون المعنی بالعکس و اریـد من الجمله، التحریض علی انتهاز الفرصه متی سـنحت اذ یمکن ان لا یصیب الانسـان مثلهـا، فیهـا (و ربمـا اخطاء البصـیر قصـده) فلم یبلغ مراده (و اصاب الاعمی رشـده) فبلغ ما اراد و لعل هـذا لتحریض الانسان علی الطلب، و انکان لا یعرف وجه الحیله، اذ ربما اصاب الاعمی رشده اذ

ا جـد و اجتهد (اخر الشـر) اذا کنت ترید ان تعلمه (فانک اذا شـئت تعجلته) فان فرص الشـر لا تنقضـی، و لذا من الافضل تاخیره لمن اراده، لعله ینصـرف عنه فلا یفعله. (و قطیعه الجاهل تعدل صـله العاقل) فانها توجب الراحه و الحفظ علی الاداب، فاللازم علی الانسان ان یقـاطع الجاهـل و یفر منه اذا لم تکن الصـله بقصـد الارشاد و التوجیه المحتمل تاثیره (من امن الزمان خانه) فاللازم علی الانسان ان یتخذ حذره من تقلبات الدهر (و من اعظمه) بان اهاب الحوادث فلم یقدم فی مطابه (اهانه) ای جعله مهینا، فان من هاب شـیئا لم یقدر علی التغلب علیه (لیس کل من رمی اصاب) فاذا رمی الانسان، و قصـد حاجه، فلیجعل فی خاطره انه ممکن الخطاء و بـذلک لا یحزن

اذا اخطاء الهدف. (اذا تغير السلطان تغير الزمان) المراد تغير اهل الزمان، فان الناس تابعون للملوک فیکف ما کان الملوک کانوا (سل عن الرفیق قبل الطریق) ای اوجد لنفسک رفیقا للسفر قبل ان تسافر، للزوم الرفیق فی السفر (و عن الجار قبل الدار) اذ لو کان جار الانسان سیئا کان فی عذاب دائم

[صفحه ۸۰]

(ایاک ان تذکر) فی الکلام ما یکون مضحکا) فان الاضحاک یوجب سلب الهیبه و الوقار (و ان حکیت ذلک) الکلام المضحک (عن غیرک) لان السوء فی الاضحاک، لا فی کون الکلام منک او من غیرک. (و ایاک و مشاوره النساء) من امر ترید ان تفعله (فان رایهن الی افن) ای الی نتیجه ضعیفه غیر قویه (و عزمهن الی و هن) ای الی ضعف، و من عزمه ضعیف، و نتائج آرائه ضعیفه، لا ینبغی ان یشاور، فان النساء عاطفیات لا- عقلیات. (و اکفف علیهن من ابصارهن بحجابک ایاهن) ای احفظهن فی دائره العفه و الفضیله بسبب ان تمنعهن عن العمل بما یشتهین (فان شده الحجاب ابقی علیهن) بخلاف التسهیل فی امرهن فانه مفسد لهن، و السران المرئه تمیل بالعاطفه لا- بالعقل، و اتباع العواطف یوجب الفساد، و یحتمل ان یراد به (ابصارهن) خصوص هذا العضو، فالمراد حفظهن عن النظر الی الاجانب من الرجال. (و لیس خروجهن) من الدار (باشد من ادخالک من لا- یوثق به علیهن) فان فی کلا الحالین تختلط المرئه بمن لا- یثق الانسان بدینه و امانته، و ذلک مظنه الفساد (و ان اسطعت) ای استطعت (ان یعرفن غیرک فافعل) اذ کلما کانت دائره حرکه المرئه اقل، کان الانسیاق وراء العاطفه المفسده فیها اقل (و لا تملک المرئه من ا

مرها ما جاوز نفسها) بان تملکها امورا لا ترتبط بشانها، کتملیکها البیع و الشراء و ما اشبه (فان المرئه ریحانه) ای خلقت کالریحان لاجل اللطف و الانوثه (و لیسنت بقهرمانه) تتحکم فی الامور حسب آرائها و افکارها (و لا تعد بکرامتها نفسها) ای لا تجاوز باکرامها، اکرام نفسها، بان تکرم غیرها لاجلها، لان ذلک یوجب انسیاقک وراء عواطفها، و هذا خارج عن الاعتدال، الذی یکون باتباع العقل دون العاطفه. (و لا تطمعها فی ان تشفع بغیرها) بان تجعل غیرها شفیعا لها عندک، لتقضی حوائجها اذ الناس یشفعون لها، و ذلک یوجب ان تذهب انت حسب حوائجها العاطفیه، خجلا من الناس الذین شفعوا لها (و ایاک و التغایر) ای اظهار الغیره علی المرئه بسوء الظن فی امرها (فی غیر موضع غیره) ای بدون سبب عقلائی موجب للغیره (فان ذلک یدعو الصحیحه الی السقم) ای الصحیحه فی عفتها، الی ذهاب العفه (و البریئه) من الخیانه (الی الریب) و الشک، فان المرئه لا تقدم علی الفساد خوف الفضیحه، فاذا رات انها مفتضحه بلا سبب، تجرئت علی الخیانه، فان اللوم یوجب الاغراء، و قال الشاعر: (دع عنک لومی فان اللوم اغراء). (و اجعل لکل انسان من خدمک) جمع خادم (عملا تاخذه به) فان توزیع الاعمال اکثر نجاحا

فی الوصول الی الغایات، و فی عدم حسن کل فرد بانه کلف فوق مقداره (فانه احری ان لا یتواکلوا فی خدمتک) بان یکل بعضهم الامر الی آخر، فلا- ینجز العمل (و اکرم عشیرتک فانهم جناحک الذی به تطیر) اذ الانسان یساعده عشیرته فی الافراح و الاحزان، والشدائد و المکاره (و اصلک الذی الیه تصیر) ای الیهم ترجع، فانکانوا فی اعین الناس عظماء کنت عظیما، و ان کانوا صغراء کنت صغیرا (و یدک التی بها تصول) علی الاعداء و تهجم علیهم لان العشیره یحاربون من حارب الانسان، و یهجمون علی من هجم علیه. (استودع الله) ای اجعل عند الله بعنوان الودیعه (دینک و دیناک) لیسلما عن الذهاب و الفقدان، فانه سبحانه اکرم الامناء (و اسئله خیر القضاء) ای القضاء و التقدیر الحسن (لک فی العاجله و الاجله و الدنیا و الاخره) عطف بیان (و السلام) و لا یخفی ان هذه الوصیه من جلائل الوصایا، فمن عمل بها سعد فی الدارین سعاده لیست فوقها سعاده، فانها جامعه لمکارم الاخلاق، و فضائل النفس، و الله الموفق.

نامه ۰۳۲

[صفحه ۸۳]

الی معاویه (و اردیت) ای اهلکت یا معاویه (جیلا) ای جماعه (من الناس کثیرا) حیث اضـللتهم مما سـبب عقابهم الاخروی (خـدعتهم بغیـک) ای بسبب ظلالـک (و القیتهم فی موج بحرک) ای الفتن الـتی اثرتهـا، تشبیه لهـا بموج البحر (تغشـاهم الظلمـات) ای تعلوهم ظلمات الجهل و الضـلال، فهم فی تلک الظلمات لا یعرفون الطریق (و تتلاطم بهم الشـبهات) کما تتلاطم امواج البحر (فجاوزوا عن و جهتهم) ای تعدوا عن جهه قصد هم الذی کان الحق (و نکصوا) ای رجعوا (علی اعقابهم) الی الوراء، و الی زمان الجاهلیه، تشبیه بمن یرجع القهقری، عوض ان یمشـی الی الامـام (و تولوا) ای ادبروا عن الحق (علی ادبارهم) جمع دبر و هو الوراء. (و عولوا) ای اعتمـدوا (علی احسـابهم) فتعصـبوا تعصب الجـاهلیه بخلاـف مـا جعله الله سـبحانه میزانا من التقوی، و ذلک ان معاویه قوی العنصـریه العربیه و نـادی صـراحه بـالقومیه (الا من فاء) ای رجع (من اهل البصائر) جمع بصـیره بمعنی المعرفه (فانهم فارقوک بعـد معرفتک) ای بعـد ان عرفوا انک مخالف للاسـلام (و هوبوا الی الله) بالتوبه و الانابه (من موازرتک) ای اعانتک (اذ حملتهم علی الصعب) ای لما راوا انک اکرهتهم علی الامر الصعب الذی هو خلاف الدین (وعدلک بهم عن القصد)

ای وسط الطریق، الی المهاوی و الضـلالات (فاتق الله یا معاویه فی نفسک) ای خفه سبحانه خوفا باطنا، لا مجرد اظهار الخوف لخدعه الناس، او المراد لاجل نفسک و (فی) للنسبه (و جاذب الشـیطان قیادک) فاخرج قیادک و زمامک من ید الشیطان الذی یقودک الی النار و العقاب (فان الدنیا منقطعه عنک) ای زائله غیر باقیه (و الاخره قریبه منک) فاللازم ان تفکر لاخرتک (و السلام).

نامه ۰۳۳

[صفحه ۸۵]

الی قثم بن العبـاس، و هو عامله علی مکه (اما بعـد) الحمـد و الصـلاه (فان عینی بالمغرب) ای الـذی جعلته رقیبا فی البلاد المغربیه، لا طلاعی علی احوال معاویه (کتب الی یعلمنی) فی کتابه (انه وجه علی الموسم) ای موسم الحج، و الموجه معاویه (اناس من اهل الشام العمی القلوب) جمع اعمی، و المراد بهم من لا یـدرکون الحق بقلوبهم (الصم الاسـماع) الـذین لا یسـتمعون الی الموعظه للانتفاع بها (الکمه الابصـار) جمع اکمه، ای الـذین لا ینظرون فی الادله للاسـتفاده منها (الـذین یلتمسون) ای یطلبون (الحق بالباطل) ای یریـدون الوصول الی الحق لکن بسـبب اعمال باطله (و یطیعون المخلوق) ای معاویه (فی معصـیه الخالق) الذی امرهم باتباع الخلیفه الشرعی (و یحتلبون الـدنیا درها) الـدر اللبن، و المراد حلب و تطلب خیرات الـدنیا (ب) اسم (الـدین) فانهم جعلوا الـدین وسیله لانتهاز الـدنیا (و یشترون عاجلهـا) ای عاجل الـدنیا (باجل الابرار و المتقین) و هو الجنه. (و لن یفوز بالخیر الا عامله) هـذا بیان انهم لن یفوزوا بالخیر و السـعاده، لانهم لم یعملوا لاجله، و الفائز بالخیر هو الذی یعمل له (و لا یجزی جزاء الشر الا فاعله) فهم یجزون جزاء الشر (فاقم) یا قثم (علی ما فی یدیک) من ا

لسلطه و الحکومه (قیام الحازم) الملتفت للاشـیاء المستعد للاحداث (الصـلیب) ای الشدید المتصـلب فی امره. (و الناصح اللبیب) ای العاقل (و التابع لسـلطانه) ای لخلیفته (و المطیع لامامه) یعنی نفسه الکریمه (و ایاک و ما یعتذر منه) ای احذر ان تفعل شیئا تحتاج الی الاعتـذار منه، اذا قیل لک: لم فعلت هذا (و لا تکن عند النعماء) الی النعمه (بطرا) ای شدید الفرح الموجب لاهمال الامر الذی یسـبب ضیاع النعمه (و لا عند الباساء) ای الشده (فشلا) ای فاشلا جبانا (و السلام).

نامه ۰۳۴

[صفحه ۸۷]

و ذلک ان الامام علیه‌السـلام کان قـد و لا محمدا مصـر، ثم عزله، و نصب مکانه مالک الاشتر، لما رای فیه من الصـلاح فتکدر خاطر محمـد من عزله (الی محمـد بن ابی‌بکر لما بلغه توجـده) ای تکـدر محمد (من عزله بالاشتر عن مصـر، ثم توفی الاشتر) بسم دسه الیه

معاویه (فی توجهه الی مصر، قبل وصوله الیها). (اما بعد) الحمد و الصلاه (فقد بلغنی موجوتک) مصدر میمی، بمعنی الوجد، و هو الغضب و الکدوره (من تسریح) ای ارسال مالک (الاشتر الی عملک) ای ولایتک (و انی لم افعل ذلک انستبطاء الک فی الجهد) ای لانی لم ارمنک کثیر جهد فی عملک (و لا ازدیادا فی الجد) ای لم یکن عزلک لانی اردت بذلک ان تزداد جدا فی الاعمال- فلا یسبق الی ذهنک ان عزلک لتقصیر منک-. (و لو نزعت ما تحت یدک من سلطانک) و ولایتک (لولیتک ما هو ایسر علیک موونه) و عده الامام علیه‌السلام بان یولیه بلدا آخر اسهل علی محمد، من و لابه مصر (و اعجب الیک و لایه) ای احب الیک من مصر، و ذلک تکیا لخاطره و ترضیه له، و قد کان بناء الامام علیه‌السلام ذلک، لکن الامر لم یتم (ان الرجل الذی کنت ولیته امر مصر) ای الاشتر (ره) (کان رجلا لنا ناصحا) یعمل حسب رغبتنا. (و علی عدونا) ای معاویه (شدید ناقما)

ای کارها (فرحمه الله) حیث ان الامام کتب هذا الکتاب بعد مقتل الاشتر، ترحم علیه (فلقد استکمل ایامه) ای اکمل ایام عمره المقدر له (و لاقی حمامه) ای موته (و نحن عنه راضون) اذ کان مع الحق (اولاه الله رضوانه) ای اعطاه الله سبحانه الرضا و الجنه (و ضاعف الثواب له) ای اکثر من عمله، و حیث قتل اشتر ارجع الامام محمدا الی منصبه الاول، و لذا قال له (فاصحن) ای اظهر، و اصله الخروج من الابنیه الی الصحراء (لعدوک) معاویه و جیشه فقد بعث معاویه الی مصر جیشا لاستلابها. (و امض علی بصیرتک) و دینک (شمر لحرب من حاربک) ای استعد، و اصل التشمیر ترفیع الثوب عن الساق، لاجل العمل، حتی لا یلتف بالرجل، و یمنع عن السرعه فی العمل (و ادع الی سبیل ربک) ای اهد الناس و امرهم بالمعروف (و اکثر الاستعانه بالله) فی قلبک و لسانک (یکفک) الله سبحانه (ما اهمک) مما ترید (و یعنک) الله سبحانه (علی ما نزل بک) من الکارثه من الکارثه من جهه الحرب (انشاء الله) تعالی.

نامه ۰۳۵

[صفحه ۸۹]

الی عبدالله بن العباس، بعد مقتل محمد بن ابی‌بکر (اما بعد) الحمد و الصلاه (فان مصر قد افتتحت) علی ید معاویه، فان معاویه ارسل جیشا، و حارب محمد بن ابی‌بکر، حتی قتل، و دخل جیش معاویه مصر فاتحا (و محمد بن ابی‌بکر رحمه الله قد استشهد) ای قتل فی سبیل الله (فعند الله نحتسبه) ای نجعله لله حتی یجزل لنا الاجر (ولدا ناصحا) ای فی حالکونه کان لنا ولد یرشد و ینصح (و عاملا کادحا) یکد و یتعب فی سبیل الله (و سیفا قاطعا) ای کان کالسیف علی رقاب الاعداء (و رکنا دافعا) یدفع الخصوم (و قد کنت) عند اراده معاویه غزو مصر. (حثثت الناس علی لحاقه) علی ان یلحقوا بمحمد (و بامرتهم بغیاثه) بان یغیثوه (قبل الوقعه) ای قبل ان تقع المحاربه بین الجانبین (و دعوتهم) ای الناس (سرا و جهرا) ای فی اوقات الانفراد و الاجتماع (و عودا و بدئا) ای اولا و اخیرا، و هذان بالنسبه الی کل مجلس مجلس، یعنی کنت دائم الدعوه لذلک. (فمنهم الاتی) لنصره محمد (کارها) لا عن نشاط و اندفاع (و منهم المعتل کاذبا) ای المتعذر بالاعذار المکذوبه (و منهم القاعد) عن الحرب (خاذلا) یجبن الناس (و اسئل الله ان یجعل منهم) ای من الناس (فرجا عاجلا) بالخلاص منهم (فو الله لو لا

طمعی عند لقاء عدوی فی الشهاده) ای فی ان ارزق الشهاده فی سبیل الله. (و توطینی نفسی علی المنیه) ای استعدادی لان اموت (لاحببت ان لا القی مع هولاء) القوم (یوم واحدا و لا التقی بهم ابدا) لما اری من خذلانهم و تفرق آرائهم و عدم نصرتهم، لکن بقائی معهم باشتیاق ان ارزق الشهاده فی احدی الحروب التی تلتحم بینی و بین عدوی.

نامه ۰۳۶

[صفحه ۹۱]

الی اخیه عقیل بن‌ابی‌طالب، فی ذکر جیش انفذه الی بعض الاعداء، و هو جواب کتاب کتبه الیه عقیل. (فسرحت) ای ارسلت (الیه)

ای ذلک العدو (جیشا کثیفا) ای کثیرا (من المسلمین) الذین تحت لوائی (فلما بلغه) ای العدو (ذلک) الجیش (شمر هاربا) ای رفع ثوبه عن ساقه لئلاـ یلتف برجله حین العدو و الفرار (و نکص) ای رجع فی حالکونه (نادما) علی فعله (فلحقوه) ای العدو (ببعض الطریق) فی فراره (و قد طفلت الشمس) ای دنت (للایاب) ای الرجوع، بان کان ذلک قبل الغروب (فاقتتلوا شیئا کلا و لا) ای زمانا قلیلا، بمقدار قله لفظه (لا و لا) فان حرفین ثانیهما حرف اللین سریع الانقضاء عند الاستماع و منه قال المغربی: و اسرع فی العین من لحظه و اقصر فی السمع من لاـ و لاـ (فما کان) الحرب (الا کموقف ساعه) ای مقدار و قوف جزء من الزمان (حتی نجا جریضا) ای مغموما (بعد ما اخذ منه بالمخنق) ای الحلق الذی هو مکان الخناق (و لم یبق منه غیر الرمق) ای بقیه النفس. (فلاء یا بلای مانجا) اللای مصدر حذف فعله و معناه الشده و (ما) مصدریه، و (نجا) کالمصدر من النجاه، ای عسرت نجاته عسرا بعسر، و ذلک بیان لشده عسره حتی انجا نفسه (فدع عنک قریشا و ترکاظهم فی الضلال) الترکاض م

بالغه فی الرکض (و تجوالهم) ای جولانهم (فی الشقاق) ای: الخلاف معی (و جماحهم فی التیه) ای ترفعهم و استعصاهم، فی الضلال (فانهم قد اجمعوا علی حربی کاجماعهم علی حرب رسول (ص) قبلی) ای قبل ذلک، لکن ذلک کان فی الاسلام، و هذا فی الایمان. (فجزت قریشا عنی الجوازی) جمع جازیه، دعاء علیهم بان یجزوا علی اعمالهم السیئه (فقد قطعوا رحمی) فان من اظهر مظاهر قطع الرحم المعادات و المحاربه (و سلبونی سلطان ابن امی) ای الخلافه، و المراد بابن الام الاخ، و قد آخی الرسول (ص) و بین الامام و بین نفسه، او لان فاطمه بنت اسد ام الامام، کان الرسول (ص) یعبر عنها بالام لانها ربت الرسول (ص)، فقال (ص) فی شانها (فاطمه امی بعد امی). (و اما ما سئلت عنه من رایی فی التقال)؟ و ماذا اعزم علیه فی المستقبل (فان رایی قتال المحلین) الذین یحلون قتال المسلمین و یجوزونه، کمعاویه و اصحابه (حتی القی الله) ای القی ثوابه و جزائه، و المراد الموت (لا یزیدنی کثره الناس حولی عزه) و کبرا (و لاـ تفرقهم عنی وحشه) و خوفا، و هکذا یکون الانسان المطمئن قلبه بالله، فانه یری فی القرب من الله عزه، و فی العبد عنه وحشه، اما من سواه فلا یری لهم وزنا (و لا تحسبن ابن ابیک) یعنی نفسه

الکریمه (- و لو اسلمه الناس-) بان ترکوه و التفوا حول اعدائه (متضرعا خاشعا) من الخوف الذی یلحق به. (و لا مقرا للظیم) ای الظلم الذی یلحق به (واهنا) ای ضعیفا (و لاـ سلس الزمام) ای سهل الانقیاد (للقائد) ای الذی یرید ان یقوده (و لا وطی الظهر) ای لینه (للراکب المتعقد) ای الذی یتخذ الظهر قعودا ای مستعملا للرکوب فی کل حاجاته، و هذا من باب التشبیه بالنافه، و ذلک کنایه عن عدم انقیاده علیه‌السلام للاحداث و الاشخاص، و انما له اتجاه خاص ینفذه بکل دقه. (و لکنه کما قال اخو بنی‌سلیم): (فان تسئلینی کیف انت؟ فاننی صبور علی ریب الزمان صلیب) ای صلب شدید، لا اخضع للاحداث و الالام، و انما امضی بکل صبر و صلابه (یعز علی ان تری بی کابه) ای یشق علی ان یری الرائی بوجهی آثار الحزن، مما نزل بی (فیشمت عاد) ای عدو (و یساء حبیب) و لذا اظهر التجلد و التصبر لا الکابه و الحزن، و هذا من شیم الرجال البواسل و یوجب قوه فی نفس الانسان بالایخاء الذاتی و ضعفا فی اعدائه.

نامه ۰۳۷

[صفحه ۹۴]

الی معاویه (فسبحان الله) یستعمل للتعجب، کانه تنزیه لله فی مقابل ضعف او قوه، فی المتعجب منه، فاذا قال ذلک شخص فی المومن او الکافر، کان مراده تنزیه الله سبحانه عن مثل ایمانه او مثل کفره، و هکذا (ما اشد لزومک الاهواء المبتدعه) التی ابتدعتها و الصیغه للتعجب (و الحیره المتبعه) ای التحیر فی الامر الذی تتبعه انت، فان المومن یعرف منهاجه و یسیر علیه، اما المنافق فانه متحیر دائما لا یدری ماذا یصنع حتی یبطن الکفر فلاـ یظهر، و یظهر الایمان فلاـ یزری به (مع تضیع) ای ضیاعک انت (للحقائق) جمع حقیقه، و المراد حقائق الاسلام، و الاحداث (و اطراح الوثائق) ای طرحک لکل عهد من عهود الاسلام و الایمان (التی هی لله طلبه) فان الله سبحانه یطلب تلک العهود التی عهدها للبشر. (و علی عباده حجه) یحتج بها سبحانه علی عباده، فیقول: الم اعهد الیکم یا بنی آدم الا

تعبـدوا الشـیطان (فاما اکثارکم الحجاج) ای المجادله و المحاجه (فی عثمان و قتلته) و رمیک ایای بقتل عثمان و ایواء قاتلیه (ف)انت الماخوذ بـدم عثمان دونی اذ (انک انما نصـرت عثمان حیث کان النصـر لک) و ذلک بعـد قتله، حیث ان کلامک و نصـرتک لاجل نفسک، اذ ترید بهذا انتهاز الامره و الخلافه (و خذ

لته) فلم تنصره (حیث کان النصر له) فی زمن حیاته، فانه استنصر معاویه ضد الثوار فلم یرسل الیه المعونه حتی قتل (و السلام).

نامه ۰۳۸

[صفحه ۹۵]

الی اهل مصـر، لما ولی علیهم الاشتر (من عبـدالله علی امیرالمومنین الی القوم الـذین غضـبوا الله حین عصـی فی ارضه) فان اهل مصـر کـانوا فی الثوار الـذی جـائوا الی المـدینه یطـالبون عثمـان باصـلاح اوضاع البلاد، و دفع الظلم عن العباد، و لهم قصه طویله مع عثمان مـذکوره فی التواریـخ (و ذهب بحقه) حـق الله اوامره و نـواهیه، فـاذا لم یعمـل بهـا کـان ذهابـا لحقه سـبحانه (فضـرب الجور) و الظلم (سـرداقه) هو غطاء یمد فوق صحن البیت (علی البر و الفاجر) اذ لم یود حق ای احد منهم و المقیم) فی بلده (و الظاعن) المسافر. (فلا معروف یستراح الیه) ای یسـکن النـاس الیه و یطمئنون به (و لا منکر یتناهی عنه) ای ینهی عنه (اما بعـد) الحمـد و الصـلاه، و ما تقـدم (فقد بعثت الیکم عبدا من عباد الله) هو مالک الاشتر (ره) لا ینام ایام الخوف) اسـتعداد اللعمل و رفع الخوف، و المراد حذره و التفاته عنـد المکـاره (و لاـ ینکـل) ای لاـ ینکص و یجبن عن الاعـدا (ساعات الروع) ای اوقات الخوف و الفزع (اشـد علی الکفار من حریق النار) حتی یولهم و یذرهم هلکی فانین. (و هو مالک بن الحارث اخو مذحج) اسم لقبیله مالک (فاسـمعوا له) کلامه سماعا للعمل (و اطیعوا امره) فیما یقول (فیما طابق الحق) هذا قید ل

لتوضیح و التعمیم، کقوله سبحانه: (و لا طائر یطیر بجناحیه) (فانه سیف من سیوف الله) علی الاعداء (لا کلیل الظبه) الظبه حد السیف و السـکین، و الکلیل الذی لا یقطع. (و لا نابی الضـریبه) یقال نبا السـیف، اذا لم یوثر فی المضـروب، و الضـریبه النفس المضروبه، ای یوثر سـیفه اذا ضـرب (فان امرکم ان تنفروا) الی الجهاد (فانفروا) و اخرجوا (و ان امرکم ان تقیموا) و لا تجاهدوا (فاقیموا فانه لا یقدم و لا یحجم) ضد الاقدام (و لا یوخر و لا یقدم الا عن امری) و حسب ارادتی (و قد اثرتکم) ای قدمتکم (به) ای بمالک (علی نفسـی) حیث ارسلته الیکم، و لم اتحفظ به لحوائجی (لنصیحته لکم) فانه یفعل ما هو صلاح لکم. (و شده شکیمته) ای قوته (علی عدوکم) و الشکیمه حدیده معترضه فی فم الفرس، فی اللجام، فانکان قویه اوجبت القوه فی الراکب، ثم استعیرت لکل قوه.

نامه ۰۳۹

[صفحه ۹۷]

الی عمروبن العاص (فانک) یا عمرو (قـد جعلت دینک تبعا لدنیا امرء ظاهر غیه) ای معاویه الذی ضـلاله و انحرافه ظاهر لدی الانسان (مهتوک ستره) اذ لاـ ستر علی نفسه حتی لاـ تبین نوایـاه، بـل ظاهر انه یریـد الرئاسه و الفجور (یشـین الکریم بمجلسه) و هکـذا یکون الشـخص الخلیع الفـاسق، فـان الکریم النفس یهـان فی مجلسه (و یسـفه الحلیم بخلطته) ای بالمخـالطه معه (فـاتبعت اثره) فی ما یامر و ینهی (و طلب فضله) ای ما یفضل منه من المال و الجاه (اتباع الکلب للضرغام) ای مثل اتباع الکلب للاسد فان الکلاب یتبعون الاسود للاکـل من فضـل فرائسـهم (یلوذ) الکلب (الی مخالبه) ای مخالب الاسـد، کنایه عن انتظاره لما یحصـله مخلب الاسـد من الفریسه. (و ینتظر) الکلب (ما یلقی) الاسـد (الیه من فضل فریسته) ای ما صاده من الحیوان (فاذهبت دنیاک و آخرتک) اما الاخره فواضـح، و اما الـدنیا فلما یسـبب اتباع معاویه من الاتعاب و السباب و لو بالحق اخـذت ادرکت ما طلبت و فوقه لان فی اتباع الحق دنیا و آخره (فان یمکننی الله منک و من ابن ابی‌سـفیان) ای معاویه (اجزکما بما قدمتما) ای اعطیکما جزاء اعمالکما السابقه من الافساد (و اذ تعجزانی)

بان لا اتمکن من ان اجزیکما (و تبقیا) فی الحیاه،

فلم تقتلا علی یدی (فما امامکما شر لکما) اذ هو العذاب و النکال الابدی، و هو شر من القتل بید الامام (و السلام).

نامه ۰۴۰

[صفحه ۹۹]

الی بعض عماله (اما بعد) الحمد و الصلاه (فقد بلغنی عنک امر) شنیع (ان کنت فعلته فقد اسخطت ربک) ای اغضبت الله سبحانه (و عصیت امامک) حیث خالفته (و اخزیت امانتک) ای الصقت بها خزیه و مصیبه، و هی الخیانه، فان الولایه امانه بید الوالی، فاذا عمل بخلاف مقتضاها فقد خان الامانه (بلغنی انک جردت الارض فاخذت ما تحت قدمیک) من اموال الناس. (و اکلت ما تحت یدیک) من الغنیمه و الفی (فادفع الی حسابک) و ما صنعت باموال المسلمین (و اعلم ان حساب الله اعظم من حساب الناس) فراقب الله سبحانه فی اموال الامه (و السلام) قیل ان هذا الکتاب کان عبدالله بن عباس والی الامام علی البصره، و ذلک حین اخذ بعض اموال بیت‌المال بلا حق.

نامه ۰۴۱

[صفحه ۱۰۰]

الی بعض عماله (اما بعد) الحمد و الصلاه (فانی کنت اشرکتک فی امانتی) حیث جعلتک والیا من قبلی، و الامه امانه بید الخلیفه و الوالی (و جعلتک شعاری) اصله الثوب اللاصق بشعر البدن، و یکنی به عن خاصه الشخص (و بطانتی) مقابل الظهاره، و هی الطبقه الثانیه من الثوب فی طرف البدن (و لم یکن رجل من اهل) ممن یصلح للولایه- فلیس هذا تفضیلا علی الامامین الحسن علیه‌السلام و الحسین علیه‌السلام (اوثق منک فی نفسی لمواساتی) ای من جهه انک تواسینی فی مهامی، و تجعل نفسک مثل نفسی فی جلب النفع الی و دفع الضرر عنی. (و موارزتی) ای معاونتی (و اداء الامانه الی) بالقیام حسب موازین الشریعه فی الولایه (فلما رایت الزمان علی ابن‌عمک) یعز نفسه الکریمه، فان الکتاب موجد الی عبدالله بن عباس والی الامام علی البصره، حیث اخذ من بیت‌المال ما لا یستحق و فر الی الحجاز، و ربما قیل انه موجه الی عبید الله بن عباس و التفصیل فی رجال المامقانی (ره) (قد کلب) ای اشتد و خشن. (و العدو) ای معاویه (قد حرب) ای اشتد امره (و امانه الناس قد خزیت) ای وقعت فی الخیانه و البلیه و المراد بامانه الناس الخلافه، و خزایتها و قوعها فی محنه المحاربه التی اثارها معاویه (

و هذه الامه قد فنکت) ای وقعت فی المهزله (و شغرت) ای لم یبق لها حامی یحمیها عن الاعداء (قلبت لابن عمک ظهر المجن) المجن الترس و تقلیب ظهره کنایه عن النکوص عن القتال و هذا مثال یضرب لمن یخالف ما عهد فیه. (ففارقته مع المفارقین) عنه من سائرا الاعداء (و خذلته) ای ترکت نصرته (مع الخاذلین) الذین ترکوا نصرته (و خنته مع الخائنین) الذین نقضوا عهده و ترکوا طاعته (فلا ابن‌عمک اسیت) ای ساعدت و شارکت فی المکاره (و لا الامانه ادیت) اذ خنت فیها (و کانک لم تکن الله ترید بجهادک) اذ من یرید الله لا یخون (و کانک لم تکن علی بینه) ای حجه واضحه (من ربک) فان من یعلم بالله و علمه و سائر صفاته لا یعقل ان یخون (و کانک انما کنت تکید هذه الامه عن دنیاهم) فتظهر الایمان و الجهاد، خداعا و مکرا، حتی یطمئنوا بک و یدعوک امانتهم فتخونها، فعل المنافق المرائی (و تنوی غرتهم) ای غفلتهم (عن فیئهم) ای غنائمهم، حتی تسلبها. (فلما امکنتک الشده فی خیانه الامه) فان الامر اذا اشتد علی الخلیفه. اشتغل بنفسه و صار الولات فی سعه مما یفعلون بالامه و اموالها، اذ لا محاسب لهم (اسرعت الکره) ای الرجوع الی نوایاک التی نویتها من ذی قبل و اظهرت خلافها خداعا (و عاجلت ا

لوثبه) ای الوثوب علی اموال الامه. (و اختطفت) الاختطاف الاخذ بکل سرعه، لئلا تری العیون المختطف (ما قدرت علیه من اموالهم

المصونه) ای المحفوظه فی بیت‌المال، التی کانت حفظت (لاراملهم) نسائهم اللاتی فقدن الازواج جمع ارمله (و ایتامهم) الاولاد الذین مات ابوهم (اختطاف الذئب الاذل) ای السریع العدو و الجری (دامیه المعزی) ای المعزی المجروحه التی یدمی جسمها (الکسیره) التی کسرت رجلها، فلا تقدر علی الفرار. (فحملته) ای المال (الی الحجاز، رحیب الصدر بحمله) ای لا تتاثم فی هذا الحمل و الخیانه (غیر متاثم) ای متحرز عن الاثم (فی اخذه) و سلبه (کانک- لا ابا لغیرک-) هذا تلمیح الی السب بدون التفوه بلفظه، نحو (لا اقسم) الذی هو تلمیح الی القسم، و هذا کنایه عن نزول المصیبه اذ من یموت ابوه تنزل به الکوارث (حدرت) ای ارسلت (الی اهلک تراثا) ای ارثا (من ابیک و امک) و هکذا تستحل ما لا تملک. (فسبحان الله) تعجب من فعله (اما تومن بالمعاد)؟ استفهام توبیخ (او ما تخاف نقاش الحساب) ای المناقشه و المداقه لدی حساب الخلق یوم القیامه (ایها المعدود- کان- عندنا من ذوی الالباب) لفظه (کان) للاشاره، الی سقوطه عن هذه الدرجه بعد هذه الفعله، و الباب جمع لب، بم

عنی اللب (کیف تسیغ طعاما و شرابا) الا ساغه الاکل هنیئا (و انت تعلم انک تاکل حراما و تشرب حراما)؟ استفهام انکار و توبیخ. (و) کیف (تبتاع) ای تشتری (الاماء و تنکح) من هذا المال (النساء) بمهور محرمه (من مال الیتامی و المساکین و المومنین و المجاهدین الذین افاء الله) ای ارجع سبحانه (الیهم هذه الاموال) و الارجاع باعتبار ان المال لله خلقه لاولیائه فکونه فی ید الکفار کالمغصوب، فلما جاء الی المسلمین کان ارجاعا الیهم (و احرز بهم هذه البلاد) ای حفظ بسببهم البلاد من الکفر و الظم، و من المعلوم ان اشتراء الامه بمال حرام موجب لبطلان البیع فیکون الاقتراب منها زنا و کذلک جعل المال الحرام مهرا لبضع منکوح- اذا کان علی وجه القیدیه- موجب لبطلان العقد. (فاتق الله) یابن‌عباس (واردد الی هولاء القوم اموالهم فانک ان لم تفعل) رد المال (ثم امکننی الله منک لا عذرن الی الله فیک) ای لاعاقبنک عقابا یکون عذرا لی عند الله من فعلتک (و لاضربنک بسیفی الذی ما ضربت به احدا الا دخل النار) اذ لا یکون الضرب به الا لاهل الباطل المستحقین للنار. و الظاهر ان ابن‌عباس تاب و ارجع المال، لانه کان بعد ذلک مع الامام فی الکوفه حتی اذا قتل بسیف ابن‌ملجم لعنه ال

له قام خطیبا و بین للناس تعین الامام الحسن علیه‌السلام بعد ابیه للخلافه (و الله لو ان الحسن و الحسین فعلا مثل الذی فعلت) و هذا لیس اهانه بالنسبه الیهما، فان الشرط یاتی فی المحال نحو قوله سبحانه: (لو کان فیهما الهه) و (انکان للرحمان ولد) (ما کانت لهما عندی هواده) ای اختصاص بالمیل (و لا ظفرا منی باراده) ای لم اردهما بعد ذلک، و کانه کنایه عن الطرد (حتی اخذ الحق منهما و ازیل الباطل عن مظلمتهما) ای عن الظلم الذی اقترفاه، و کان (عن) هنا للبیان، بمنزله (من). (و اقسم بالله رب العالمین ما یسرنی ان ما اخذته من اموالهم حلال لی) ای انی ما افرح بمثل تلک الاموال فیما کانت حلالا لی، فکیف انت تفرح بها و هی محرمه علیک؟ (اترکه میراثا لمن بعدی) لعل ذکر هذا من باب ان التصرف فی المال محذور آخر، لمحاسبه الانسان علی ما فعل من الحلال، فکیف اخذ المال ابن‌عباس حراما، و تصرف فیه حالکونه حراما آخر؟ (فضح رویدا) ای فادع نفسک علی مهل، و هو کنایه عن عدم الاسراع الی المعاصی، واصل ضح من ضحیت الغنم اذا رعیتها فی الضحی (فانک قد بلغت المدی) ای الغایه، و المراد الموت (و دفنت تحت الثری) ای التراب (و عرضت علیک اعمالک بالمحل الذی ینادی الظالم فیه ب

الحسره) ای القیامه، حیث یقول الظالم (یا حسرتا علی ما فرطت فی جنب الله) کما یحکی عنه القرآن الحکیم. (و یتمنی المضیع) ای الذی ضیع دنیاه قلم یحصل فیها ما یسعده هناک (فیه بالرجعه) یقول (رب ارجعونی لعلی اعمل صالحا) (ولات حین مناص) ای لیس ذلک الوقت وقت الخلاص و النجاه و (لات) (لا) النافیه زیدت علیه (التاء) و حذف اسمها، ای لات الحین، حین مناص، و الحین الوقت، و المناص بمعنی النجات و الخلاص.

نامه ۰۴۲

[صفحه ۱۰۵]

(الی عمر بن ابی‌سلمه المخزومی، و کـان عامله علی البحرین، فعزله، و استعمل نعمان بن عجلان الزرقی مکانه). (اما بعـد) الحمـد و الصـلاه (فانی قد ولیت) ای اعطیت الولایه و السلطه (نعمان بن عجلان الزرقی، علی البحرین، و نزعت) ای رفعت (یدک) عن السلطه (بلا ذم لک) فی عزلک (و لا تثریب) ای لوم (علیک) فلیس خلعک لاجل منقصه فیک حتی تغتم لـذلک (فلقد احسنت الولایه) ای تولی الامور، هناک (و ادیت الامانه) التی هی اداره البلاد حسب اوامر الشریعه (فاقبل) الی فی حالکونک (غیر ظنین) ای ظن به سوء الظن. (و لاـ ملوم) فی ادراتک (و لا متهم) فی عملک (و لا ماثوم) ای عاص فی امر الله سبحانه (فلقـد اردت المسیر) ای السیر (الی ظلمه اهل الشام) ای معاویه و ربعه الظالمین فی عصیانهم لامامهم، و ظلمه جمع ظالم (واجبت ان تشهد معی) ای تحضر معی القتال (فانک ممن استظهر به) ای استعین به (علی جهاد العدو و اقامه عمود الدین انشاء الله) تعالی، و هذا من غایه المدح للرجل رحمه الله.

نامه ۰۴۳

[صفحه ۱۰۷]

(الی مصـقله بن هبیره الشیبانی، و هو عامله علی اردشیر خره) بلده من بلاد الفرس. (بلغنی عنک) یا مصـلقه (امر، ان کنت فعلته) بان کان الخبر صادقا (فقـد اسخطت الهک) حیث فعلت الحرام (و اغضبت امامک) حیث اتیت بخلاف امره، و الامر هو (انک تقسم فی المسلمین) ای اموالهم و غنائمهم (الذی حاذته) ای جمعته و تسلطت علیه (رماحهم و خیولهم) فی الحرب، فان الغنائم تحصل بسببهما (و اریقت علیه دمـائهم) حیث حـاربوا الکفـار و قتل بعضـهم (فیمن اعتامک) ای اختارک و صادقک (من اعراب قومک) و وصـفهم بالاعراب، لعل فیه اهانه بالنسبه الیهم، اشاره الی قوله سبحانه (الاعراب اشد کفرا و نفاقا). (فو الذی فلق الحبه) ای شقها و اخرج النبات منهـا (و برء النسـمه) ای خلق الانسـان (لئن کـان ذلـک) الـذی بلغنی (حقـا) مطابقا للواقع (لتجـدن بک علی هوانا) ای ذله وضـعه (و لتخفن عنـدی میزانا) فلا یکون لک وزن ثقیل لدی (فلا تسـتهن بحق ربک) من الاهانه، ای لا تجعل حق الله سـبحانه هینا سـهلا (و لا تصـلح دنیاک بمحق دینک) ای باذهاب دینک و ابطاله (فتکون من الاخسرین اعمالا) الذین حصوا باعمالهم العقاب و العذاب (الا و ان حق من قبلک) ای عندک من المسلمین. (و قبلنا) ای فی طرفنا (من المسلمی

ن فی قسـمه هـذا الفیء) ای الغنیمه (سواء) فلکلهم حق فیه (یردون عنـدی علیه) ای یاتون عنـدی کلهم لاجل هـذا الحق (و یصدرون عنه) ای یخرجون من عندی و قد اخذ کل حقه، فکیف اختصصت بمثل هذا قومک، لاجل انها اختاروک و قووا سلطانک؟

نامه ۰۴۴

[صفحه ۱۰۹]

(الی زیاد بن ابیه) (لقد بلغه علیه‌السلام ان معاویه کتب الیه، یرید خدیعته باستلحاقه بنفسه. (و قد عرفت ان معاویه کتب الیک) کتابا (یستزل لبک) ای یطلب بکتابه زلل عقلک، و سقوطه فی الاثم (و یستفل) ای یثلم (غربک) ای حدتک، کنایه عن استمالته الی جانبه حتی لاـ یکون شدیـدا علیه، فـانه کـان شدیـدا ضـد معـاویه (فاحـذره) ای خف من معـاویه، لا یفعل بک ذلک (فانما هو) ای معاویه (الشـیطان یاتی المومن من بین یدیه و من خلفه و عن یمینه و عن شـماله) کنایه عن التوسل لاضـلاله بکل الوسائل و من کل الجهات الممکنه (لیقتحم غفلته) ای لیدخل بالقوه علی الانسان فی حال غفلته. (و یستلب) ای یسلب (غرته) ای فی حالکونه غافلا مخدوعا غیر ملتفت (و قـد کـان من ابی‌سـفیان) ابی‌معـاویه (فی زمن عمر بن الخطـاب فلته) ای کلاـم باطـل، حیث قال فی شان زیاد (انی اعلم من وضـعه فی رحم امه) یریـد نفسه فقـد کان ابی‌سـفیان زنی بام (زیاد) و هی زوجه لعبید، فکان یقول: انا ابوه، لا کما امرالاسـلام (الولد للفراش و للعاهر الحجر) و حیث کان زیاد قویا، طمع فیه معاویه، حتی یجعله من انصاره، و یصـرفه من نصـره الامام، و رای ان احسـن وسیله لذلک، ان یخدعه بانه اخوه لان اباسفیان والد کلیهما (من

حدیث النفس) ای کلام یتکلم به الانسان من دون اراده للحقیقه و الواقع. (و نزغه من نزغات الشیطان) ای باطلا من اباطیله، و النزغ بمعنی المیل (لا یثبت بها) ای بتلک الفلته (نسب و لا یستحق بها ارث) لان للعاهر الحجر (و المتعلق بها) ای بتلک الفلته، و المراد به معاویه (کالواغل) الذی یرید الشرب مع القوم و لیس معهم (المدفع) فیدفع، لیطرد، فاذا ارید اثبات النسب بهذه الفلته، دفع المرید لانه علی خلاف حکم الاسلام. (و النوط) الذی یناط و یعلق بالرجل (المذبذب) المتحرک بغیر استقرار، فاذا استلحقک معاویه بابیه، کنت مضطربا فی نسبک دائما، لاقرار لمثل هذه النسبه. (فلما قرء زیاد هذا الکتاب) من الامام علیه‌السلام (قال شهد بها) ای بالنسبه، و فاعل شهد ابوسیفیان (و رب الکعبه) لان زیادا کان یمیل الی ان یوصل نفسه، بمثل هولاء، لیذهب عنه العار الذی کان یرمی به (و لم تزل فی نفسه حتی ادعاه معاویه) بعد مقتل الامام علیه‌السلام، و فرح به ابوسفیان، و صار من انصار الباطل، بعد ان خدم الحق. (قال الرضی (ره): قوله علیه‌السلام (الواغل) هو الذی یهجم علی الشرب لیشرب معهم و لیس منهم، فلا یزال مدفعا محاجزا (و النوط المذبذب) هو ما یناط برجل الراکب من قعب او قدح

او ما اشبه ذلک فهو ابدا یتقلقل اذا حث ظهره و استعجل سیره)

نامه ۰۴۵

[صفحه ۱۱۱]

(الی عثمان بن حنیف الانصاری، و هو عامله علی البصره، و قد بلغه انه دعی الی ولیمه قوم من اهلها، فمضی الیها). (اما بعد) الحمد و الصلاه (یابن حنیف فقد بلغنی ان رجلا- فی فتیه اهل البصره) جمع فتی و هو الشاب (دعاک الی مادبه) هی الطعام یصنع للدعوه (فاسرعت الیها تستطاب لک الالوان) ای یطلب لک طیب اصناف الطعام (و تنقل الیک الجفان) جمع جفنه، و هی القطعه، و لعل هذا الطعام کان سببا لاستماله الوالی، و اذا مال الوالی الی جانب، ابتعد عن العدل بذلک المقدار، و لذا نبه الامام علیه‌السلام بالاضافه الی ما ذکره بقوله: (و ما ظننت انک تجیب الی طعام قوم عائلهم) ای محتاجهم و فقیرهم (مجفو) ای یجفی و یطرد فلا یدعی. (و غنیهم مدعو) الی الولیمه (فانظر) یابن حنیف (الی ما تقضمه) ای تاکله (من هذا المقضم) ای الماکل (فما اشتبه علیک علمه) بان لم تعلم وجه الصحه فیه (فالفظه) ای اترکه (و ما ایقنت بطیب و جوهه) ای بانه حلال فی اکتسابه و انفاقه و سائر الامور المتعلقه به (فنل منه) من نال ای ادرک، و المراد تصرف فیه.

[صفحه ۱۱۲]

(الا و ان لکل ماموم اماما یقتدی به) فی اعماله و افعاله فیسیر علی منهاجه و سیرته (و یستضیء بنور علمه) لیری دروب الحیاه الحالکه (الا- و ان امامکم قد اکتفی من دنیاه بطمریه) الطمر الثوب الخلق (و من طعمه) الضمیر عائد الی الامام، لا الی الدنیا، ای من الطعام الذی یتمکن منه (بقرصیه) ای قرصی الخبز، قرص للظهر و قرص للعشاء (الا- و انکم لا- تقدرون علی ذلک و لکن اعینونی) ایها الناس، و ایها المقتدون بی (بورع) فی اعمالکم بان تکون مطابقه للشرع (و اجتهاد) فی الاعمال الصالحه، بان تجهدوا انفسکم و تتعبوها فی ذلک (و عفه) هو التوسط فی الملذات (و سداد) ای الصلاح، فان الامه اتصفت بهذه الصفات کان ذلک عونا للخلیفه فی انجاز اموره التی یتوخاها فان فراغ البال من ناحیه الامه، یوسع مجال الخلیفه فی العمل. (فو الله ما کنزت) ای ما جمعت (من دنیاکم) ایها الناس (تبرا) ای ذهبا (و لا- ادخرت) الادخار الحفظ لیوم الحاجه (من غنائمها و فرا) ای ما لا کثیرا، کما هی عاده الملوک و الامراء (و لا اعددت لبالی ثوبی طمرا) ای ثوبا آخر، حتی انزع البال، و البس الثانی

[صفحه ۱۱۳]

(بلی کانت فی ایدینا فدک) هی بساتین و اراضی کانت لرسول (ص) اعطاها لفاطمه علیهاالسلام، و غصبها بعد ذلک ابوبکر لا خلاء ید علی علیه‌السلام عن المال فلا یمیل الیه الناس (من کل ما اظلته السماء) ای تحت السماء و هذا الوصف للشمول (فشحت علیها

نفوس قوم) ای بخلت، و ذلک باخذها، کانها تشع من ان تجعلها فی ید اهلها، و القوم ابوبکر و اتباعه. (و سخت عنها نفوس قوم آخرین) ای سمحت بها و القوم هم علی علیه‌السلام و فاطمه و ابناهما، و السماح کنایه عن عدم المطالبه بلغ الامر ما بلغ (و نعم الحکم الله) الذی یحکم بین الغاصب و المغصوب منها (و ما اصنع بفدک و غیر فدک) من اموال الدنیا (و النفس مظانها) جمع مظنه، و هو المکان الذی یظن فیه وجود الشیء (فی غد جدث) ای القبر (تنقطع فی ظلمته) ای ظلمه القبر (اثارها) ای حرکاتها و افعالها. (و تغیب اخبارها) ای ماذا احدث علیها (و حفره) عطف علی جدث (لوزید فی فسحتها) ای وسعتها (و اوسعت) لها (یدا حافرها) الذی یحفر القبر (لاضغطها الحجر و المدر) المدر هو الطنین المتحجر، و الاضغاط لان جدران القبر لابد و ان تضغط علی المیت لعدم المنفذ و لتهدمها علیه و لو بعد حین (و سد فرجها التراب المتراکم) فرج جمع

فرجه، بمعنی: الوسعه الخالیه، و المتراکم بمعنی المجتمع (و انما هی نفسی اروضها) ای: اذللها (بالتقوی) و الاجتناب عن ملذات و المشتهیات (لتاتی آمنه یوم الخوف الاکبر) و هو یوم القیامه (و تثبت علی جوانب المزلق ای موضع الزله، ای الصراط الذی من عبره دخل الجنه و من زلق منه وقع فی النار.

[صفحه ۱۱۴]

(و لو شئت لا هتدیت الطریق) ای کنت قادرا (الی مصفی هذا العسل) الذی یعرفه الناس، و لذا جی بلفظه (هذا) اشاره الیه (و لباب هذا القمح) ای الحنطه (و نسائج هذا القز) ای الاثواب المنسوجه من القز، و هو ما یصنع منه الحریر (و لکن هیهات ان یغلبنی هوای) ای میلی النفسی فی اتباع هذه الملذات (و یقودنی جشعی) ای شده الحرض علی الدنیا و ملذاتها، لتناول هذه المشتهیات. (الی تخیر الاطعمه) ای اختیار الاحسن منها (و لعل بالحجاز او لیمامه) یجد (من لا طمع له فی القرص) ای فی قرص الخبر من شده الفقر (و لا عهد له بالشبع) فلم یشبع بطنه من الطعام فقرا و فاقه، و هذه الجمله نفید عدم وجود فقیر حقیقی فی البلاد الاسلامیه الطویله العریضه، ابان حکم الامام، ببرکه تطبیق الاسلام، و الا لم یکن مجال لکلمه (لعل). (او ابیت) ای هیهات ان ابیت فی اللیل (مبطانا) ای ممتلیء البطن، و لعل ذکر اللیل، باعتبار ان احتمال جوع الفقراء فی اللیل اکثر (و حولی بطون غرثی) ای جائعه (و اکباد حری) مونث حران، بمعنی العطشان (او اکون کما قال القائل) و هو حاتم الطائی المشهور بالسخاء، فی جمله ابیات (و حسبک دائا) ای مرضا (ان تبیت ببطنه) ای شبعان البطن من الاکل (و حولک

اکباد تحن الی القد) ای تمیل الی اکل القد، و هو الجلد غیر المدبوغ.

[صفحه ۱۱۵]

(ااقنع من نفسی بان یقال) لی (امیرالمومنین) بان یکون لی الاسم الکبیر و المکانه المرموقه (و لا اشارکهم فی مکاره الدهر) بان ینزل المکروه بهم دونی فاشبع و یجوعون، و آکل الجید و اترفه، و یاکلون الردی، فی صعوبه من العیش؟ کلا لا یکون هذا (او) لا (اکون اسوه) و مقتدی (لهم فی جشوبه العیش) ای خشونته، لا یکون هذا بل اعیش فی جشوبه کما یعیش بعضهم هکذا. (فما خلقت لیشغلنی اکل الطیبات) فان خلقه الانسان للعباده، کما قال سبحانه: (و ما خلقت الجن و الانس الا لیعبدون) (کالبهیمه المربوطه) القید بذلک لان البهیمه المرسله همها غیر الاکل ایضا، بخلاف المربوطه، فانه لا هم لها الا الاکل (همها علفها) ای ان یاکل العلف. (او) کالبهیمه (المرسله شغلها تقممها) ای التقاطها للقمامه، و هی الکناسه (تکترش) ای تملا کرشها (من اعلافها) ای علف القمامه (و تلهو) ای تغفل (عما یراد بها) من الذبح و الاکل (او) هل (اترک) من قبله سبحانه (سدی) بلاغایه و لا امر و نهی (او اهمل عابثا) ای لاعبث و العب؟ (او اجر حبل الضلاله) فان الضال یجر حبله معه نحو الضلاله. (او اعتسف) الاعتساف رکوب الطریق علی غیر قصد و هدی (طریق المتاهه) ای الحیره و التیه، و هذه الاستف

هامات علی طریق الانکار، و النفی (و کانی بقائلکم یقول) فی معرض الانکار علی عدم تنعمی و اکلی الطیبات (اذا کان هذا) الذی ذکره من القرصین (قوت ابن ابی‌طالب فقد قعد به الضعف علی قتال الاقران) ای من یماثله فی الشجاعه (و منازله) ای محاربه

(الشجعان) جمع شجاع. (الا) فلیعلم القائل المنکر علی قوتی القلیل (و ان الشجره البریه) التی تنبت فی البر (اصلب عودا) لانه یقوی بمقاسات الحر و البرد (و الروائع الخضره) ای الاشجار ذات الروعه و الجمال و الخضره (ارق جلودا) من جلود اشجار البر (و التباتات البدویه) ای الاعشاب النابته فی البدو، مقابل البستان (اقوی وقودا) ای اشتعالا للنار، فی النباتات غیر البدویه. (و ابطا خمودا) فان نارها ادوم، فاذا کان ماکل الانسان خشنا و عیشه صعبا کانت قواه اکثر و تحمله للشدائد ازید (و) هناک سبب آخر لقوتی، و هو انی من عشیره الرسول (ص) و کل هذه العشیره شجعان اقویاء ف (انا من رسول (ص) کالصنو من الصنو) الصنوان نخلتان یجمعهما اصل واحد (و الذراع من العصد) فاذا کان العضد شدیدا کانت الذراع کذلک. (و الله لو تظاهرت العرب) ای اجتمعت، و یسمی بالتظاهر لان کل منهم یقوی ظهر الاخر للثبات و الوقوف (علی قتالی) ای محاربتی (ل

ما ولیت) ای ما ادبرت (عنها، و لو امکنت الفرص من رقابها) بان کانت کافره، و تمکنت من قتلها (لسارعت الیها) بلا خوف و لا وجل (و ساجهد فی ان اطهر الارض فی هذا الشخص المعکوس) ای معاویه و کونه معکوسا باعتبار انعکاس الفضیله فیه الی الرذیله. (و الجسم المرکوس) ای المقلوب، باعتبار کونه مقلوب الاراء و الصفات، و النسبه الی الجسم باعتبار المجاوره او الحال و المحل- مجازا- (حتی تخرج المدره) هی قطعه الطین الیابس (من بین حب الحصید) الصید هو النبات المحصود ای المقطوع من الارض، و حبه کالقمح و الشعیر و ما اشبه، و هذا عن التمیز بین الحق و الباطل.

[صفحه ۱۱۸]

(و من هذا الکتاب و هوآخره:) (الیک عنی) ای ابتعدی عنی (یا دنیا) و المراد انه علیه‌السلام غیر راغب فی زخارفها (فحبلک علی غاربک) الغارب الکاهل، و هذا کنایه عن تسریحها لتذهب حیث شائت، کما انه اذا سرح الحیوان یجعل حبله علی عاتقه، و لا یجر بالحبل الی جهه مخصوصه (قد انسللت) ای فررت (من مخالبک) جمع مخلب، و هو اظافر الحیوان المفترس التی بها یاخذ الصید و یقتله (و افلت) ای شردت (من حبائلک) جمع حباله و هی شبکه الصیاد. و اجتنبت الذهاب فی مدحض، مدحض، و هو محل السقوط و الهلاک (این القوم الذین غررتهم) ای خدعتهم ایتها الدنیا (بمداعبک) جمع مدعبه، بمعنی الدعابه و المزاح (این الامم الذین فتنتهم) ای خدعتهم ایتها الدنیا (بزخارفک) جمع زخرف، بمعنی الزینه. (ها هم رهائن القبور) فکما یبقی الرهن عند المرتهن کذلک هولاء باقون فی قبورهم الی یوم النشور (و مضامین اللحود) جمع لحد، و هو الشق فی القبر، ای مضمونون فی شقق قبورهم (و الله) ایتها الدنیا (لو کنت شخصا مرئیا) ای شخصا یری (و قالبا) ای هیکلا (حسیا) ای محسوسا یدرک بالحواس (لاقمت علیک) یادنیا (حدود الله) من الرجم و الجلد و التعزیز و ما اشبه (فی عباد غررتهم بالامانی) ای بان م

نیتهم بالاکاذیب فانخدعوا و ترکوا الاخره لاجلک، و لا یخفی ان امثال هذه العباره من الکنایه و اظهار الارشاد للسامعین، بترک الدنیا و الاقبال علی الاخره. (و امم القیتهم فی المهاوی) جمع مهوی و هو المحل المنخفض الذی یهلک الانسان اذا وقع فیه (و ملوک اسلمتهم الی التلف) الاخروی بالعقاب و العذاب علی ما فعلوا و اقترفوا (و اوردتهم موارد البلاء) و العذاب (اذ) ای فی مکان (لاورد) ای لیس محل ورود الماء (و لا صدر) ای لیس محلا للخروج عن المشرعه بعد الارتواء، فکانها باسم الماء جاء بهم الی محل الهلاک. (هیهات) لست انت ناصحه شفیقه ف (من وطی) ای جعل رجله فی (دحضک) هی المزلقه التی لا تثبت علیها الرجل (زلق) و سقط (و من رکب لججک) لجه البحر معظمه (غرق) هذان کنایتان عن من اعتمد علی الدنیا و تناول ملذاتها (و من ازور) ای مال (عن حبالک) جمع حباله، و هی شبکه الصیاد (وفق) للخلاص و النجاه. (و السالم منک) یا دنیا (لا یبالی ان ضاق به مناخه) ای محله و منزله (و الدنیا عنده کیوم حان) ای حضر (انسلاخه) ای ذهابه و فنائه، و المعنی انه لا یهتم بشانها کما ان من یرید الذهاب عن منزل لا یهتم بذلک المنزل حسنا کان ام قبیحا (اعزبی) ای ابتعدی ایتها الدنیا (عنی

، فو الله لا اذل لک) باراده ملذاتک الموجبه للذله (فتستدلینی) ای تجعلینی ذلیله، تعطی حاجه مره و تمنعها مره. (و لا اسلس لک) ای لا انقاد لک، بان اسیر کلما توجهت ملذاتک و شهواتک (فتقودینی) کما تقاد العالم (و ایم الله) قسم بالله سبحانه، و فی ایم، لغات

(یمینا) منصوب بفعل مقدر ای احلف قسما (استثنی فیها بمشیئه الله) ای لا اترک متعلق الحلف الا اذا شاء الله سبحانه، و هذا للتبرک و الاحترام، و الا فلا تفرق الحلف بذلک. (لاروضن نفسی ریاضه) بمنعها عن الملذات و المشتهیات (تهش) ای تفرح و تنبسط، نفسی (معها) ای مع تلک الریاضه و بسبب شدتها (الی القرص) ای قرص الخبز (اذا قدرت) النفس (علیه) ای علی القرص (مطعوما) ای من انواع الطعام (و تقنع) النفس بالملح (مادوما) ای اداما یوکل مع الخبز. (و لادعن) ای اترکن (مقلتی) ای عینی (کعین ماء) من کثره البکاء لله سبحانه (نضب) ای غادوتم (معینها) ای مائها (مستفرغه) ای: فی حالکون عینی افرغت (دموعها) ثم استبعد علیه‌السلام ان یکون حاله علیه‌السلام فی الماکل و ما اشبه کحال البهیمه؟ (اتمتلی السائمه من رعیها فتبرک) ای تنام (و تشبع الربیضه) ای الغنم، و الربوض للغنم، کالبروک للابل (من عشبها فتربض) ای تستق

ر. (و یاکل علی من زاده فیهجع) ای یسکن کما سکنت الحیوانات بعد شبعها؟ لا یکون هذا ابدا (قرت اذا عینه) هذا دعاء للانسان بالاطمینان و الاستقرار لان الخائف تنظر عینه هنا و هناک لیجد ملجائا بخلاف المطمئن المستقر، و استعملت الجمله هنا استهزائا من باب استعمال الضد فی الضد (اذا اقتدی) علی علیه‌السلام (بعد السنین المتطاوله) ای السنین الطویله من عمره (بالبهمه الهامله) ای المسترسله التی لا داعی لها (و السائمه) ای التی تسرح فی الاعشاب (المرعیه) ای التی ترعی. (طوبی لنفس ادت الی ربها فرضها) ای ما فرض الله علیها من الاحکام، و اداء الفرض اتیانه (و عرکت) ای سحقت (بجنبها) الضمیر للنفس (بوسها) ای ضرها، کان البوس شوکه فی جنب الانسان فیسحقها الانسان صابرا علیها، و هذا کنایه عن الصبر فی المکاره (و هجرت فی اللیل غمضها) ای نومها و الاصل فیه غمض العین، للتضرع و العباده (حتی اذا غلب الکری) ای النوم (علیها) ای علی النفس (افترشت ارضها) بان نام علی الارض بغیر فراش. (و توسدت کفها) بان جعل و سادته الکف، بدون مخده یضع راسه علیها (فی معشر) ای هو فی بین جماعه من العباد (اسهر عیونهم خوف من العقوبه، و هکذا تتاتی الخواطر المخفیه الی الانسان فی ا

للیل (و تجافت) ای ابتعدت (عن مضاجعهم) جمع مضجع، بمعنی محل النوم (جنوبهم) فلا یضعون جنبهم علی الفراش. (و همهمت بذکر ربهم شفاههم) الهمهمه صوت یردد فی الصدر، و یراد بها هنا الصوت الخفی (و تقشعت بطول استغفارهم ذنوبهم) یقال: تقشع السحاب اذا انجی (اولئک) الذین هذه صفاتهم (حزب الله الا ان حزب الله هم المفلحون) ای الفائزون (فاتق الله یابن حنیف) رجوع الی خطاب عثمان بن حنیف الذی حضر تلک المادبه، و کتب الیه الامام بهذه الکتاب لتادیبه و ارشاده (و لتکفک اقراصک) فلا تحضر المادب المشبوهه (لیکن من النار خلاصک) و نجاتک.

نامه ۰۴۶

[صفحه ۱۲۳]

الی بعض عماله (اما بعد) الحمد و الصلاه (فانک ممن استظهر به) ای استعین به (علی اقامه الدین) ای اقامه احکامه، من الامر بالمعروف و النهی عن المنکر و ارشاد الجاهل و ما اشبه (و اقمع به) ای اقلع و اکسر بسببه (نخوه الاثیم) ای تکبر العاصی (و اسد به لهات) هی اللحمه المستدلیه فی الحق و المراد هنا المنفذ (الثغر) مظنه العدو فی حدود المملکه (المخوف) الموجب للخوف من هجوم الاعداء (فاستعن باله علی ما اهمک) من الامور، بعمنی: اطلب اعانته. (و اخلط الشده) علی الاثمین (بضغث) ای بشیء خلیط (من اللین) فان الشده المحضه توجب الیاس عن الوالی، کما ان اللین المحظ یوجب تجری الناس علی الانسان (و ارفق) بالناس (ما کان الرفق ارفق) ای اوجب لملائمه الحال (و اعتزم) من العزم (بالشده حین لا یغنی عنک الا الشده) بانکانت الشده هی الموجبه لانقلاع المفسدین عن افسادهم (و اخفض للرعیه جناحک) و خفض الجناح کنایه عن اللین و الملائمه معهم، کما یخفض الطائر جناحیه لابویه. (و ابسط لهم وجهک) فلا تقطب وجهک عبوسا حتی یخافوا منک (و الن لهم جانبک) بان تجعل جانبک لینا لا شدیدا غلیظا (واس) ای شارک و سو (بینهم فی اللحظه) هی النظر بطرف العین (و النظره) ه

ی النظر بتمام العین و هذا کنایه عن التساوی بینهم حتی فی دقائق الامور (و الارشاره) اذا کان المجال مجال الاشاره، للعطف. (و التحیه) ای السلام و ما اشبه (حتی لا ـ یطمع العظماء فی حیفک) ای فی ظلمک (و لا ییاس الضعفاء من عدلک) فان القوی لو رای الوالی یمیل الیه طمع فی جلبه الی جانبه لیظلم کیف یشاء، و حین ذاک ییاس الضعیف من العدل، و هذا موجب لسخط الناس، الموجب للتصادم بین السلطه و الامه و ینتهی الی ما لا یحمد (و السلام).

نامه ۰۴۷

[صفحه ۱۲۵]

(للحسن و الحسین علیهماالسلام، لما ضربه ابن‌ملجم، لعنه الله) (اوصیکما بتقوی الله) ای الخوف منه (و ان لا تبغیا الدنیا) ای لا تطلباها (و ان بغتکما) ای طلبتکما بتهیئه اسباب الراحه و الرفاه، بل اعرضا عنها، و دعوها لاهلها، فان الدنیا اذا احتوت علی الانسان اوجبت نسیان الاخره (و لا تاسفا) ای لا تغتما (علی شیء منها) ای من الدنیا (زوی عنکما) ای نحی: بان فاتتکما (و قولا للحق) لا لطلب المال و الجاه (و اعملا ـ للاجر) فی الاخره، لا لشیء من عرض الدنیا. (و کونا للظالم خصما) مخاصما له مهما کان قویا (و للمظلوم عونا) معینا له ضد الظالم (اوصیکما) اوصی (جمع ولدی و اهلی) ای اقربائی و من یمت الی بصله (و من بلغه کتابی) هذا (بتقوی الله) ای الخوف منه، حتی یکون موجبا لا ـ طاعه اوامره و الانتهاء عن نواهیه (و نظم امرکم) بان ینظم الانسان اموره المالیه، و العبادیه، و العائلیه، و الدرسیه، و ما اشبه، فان النظام موجب للراحه و الاطمینان. (و صلاح ذات بینکم) بان یکون بعضکم مواد الاخر، لا یعادیه، و لا یهجر (فانی سمعت جدکما) رسول الله (ص)، یقول: صلاح ذات البین افضل من عامه الصلاه و الصیام) یعنی ان فضل الصلاح اکثر من فضل الصلاه و الصی

ام طیله الحیاه، و من المعلوم ان بعض الواجبات افضل من بعضها الاخره، اذکروا (الله الله) و التکرار للتاکید (فی الایتام) الذین تحت ایدیکم. (فلا تغبوا افواهم) بان تطعموهم یوما و تترکوا یوما، یقال: اغب القوم بمعنی جائهم یوما و ترک یوما، و هذا کنایه عن تعاهد الایتام باستمرار، لا متقطعا (و لا یضیعوا) ای الایتام فی ای جانب من جوانب الحیاه (بحضرتکم) ای فی حال اطلاعکم و حضورکم علی حالهم. (و) اذکروا (الله الله فی جیرانکم) جمع جار (فانهم وصیه نبیکم) ای اوصی بهم الرسول (ص) وصیه ثم اقیم المصدر مقام الفعل (ما زال) النبی (ص) (یوصی بهم حتی ظننا انه سیورثهم) ای یجعل لهم نصیبا من ترکه الجار و المراد بالظن فی مثل هذه المقامات کون الراجح بحسب انظار العقلاء، من ظواهر الکلام ذلک لا ان الامام علیه‌السلام کان یظن بذلک حقیقه، فهو من المجاز الشائع فی الاستعمالات. (و) اذکروا (الله الله فی القرآن لا ـ یسبقکم بالعمل به غیرکم) فان کل انسان یلزم علی حفظ احکام القرآن و تلاوته، حتی لا یسبقه غیره، و هذا مثل قوله سبحانه: (و فی ذلک فلیتنافس المتنافسون) و قوله: (استبقوا الخیرات). (و) اذکروا (الله الله فی الصلاه فانها عمود دینکم) فان الدین یقوم بالص

لاه، اذ الصلوات المفروضات کل یوم خمس مرات، موجبه لتهیئه النفس لامتثال سائر اوامر الدین، لکونها تقوی ملکه الدین، الباعثه للاتیان بسائر امور الدین. (و) اذکروا (الله الله فی بیت ربکم) مکه المکرمه (لا تخلوه) عن الحاج و المعتمر (ما بقیتم) فی الحیاه (فانه ان ترک لم تناظروا) ای لا ـ ینظر الله الیکم بالکرامه، کما لا ینظر الناس الیکم بالعظمه، فان عظمه المسلمین تظهر فی الحج (و الله الله فی الجهاد) اصله من الجهد بمعنی المشقه (باموالکم) بذلا (و انفسکم) تعبا و حربا (و السنتکم) قولا (فی سبیل الله) و لاجل رضاه و تطبیق احکامه (و علیکم بالتواصل) یصل بعضکم بعضا مقابل القطیعه و الهجران (و التباذل) بان یعطی بعضکم بعضا. (و ایاکم و التدابر) بان یجعل بعضکم دبره للبعض الاخر (و التقاطع) بان یقطع بعضکم عن بعض و یهجره (لا تترکوا الامر بالمعروف و النهی عن المنکر) المعروف کل ما امر به الشرع او العقل، و المنکر کلما نهی عنه احدهما (ف) ان ترکتم (یولی علیکم شرارکم) جمع شریر، و ذلک لان الاشرار لو راوا الطریق مفتوحا امامهم بلا مانع دخلوه و ساموا الناس الوان العذاب (ثم تدعون) الله سبحانه فی کشف ذلک

(فلا یستجاب لکم) لانکم اوجبتم سخط الله، بترک ام

ره، فلا یتسجیب دعائکم.

[صفحه ۱۲۸]

ثم قال علیه‌السلام: (یابنی عبدالمطلب) اراد علیه‌السلام اقربائه الحاضرین (لا الفینکم) ای لا اجدنکم، نفی فی معنی النهی (تخوضون دماء المسلمین) ای تقتلونهم انتقاما لقتلهم ایای (خوضا) و اصل الخوض الدخول فی الماء و ما اشبه (تقولون: قتل امیرالمومنین) کما هی عاده الناس اذا قتل رئیسهم اخذوا الناس، هذا لانه قتل، و ذالک لانه تامر، و ذلک لانه مظنون، و هکذا فان الاسلام یحرم ذلک و انما القتل للقاتل فقط (الا، لا تقتلن بی غیر قاتلی) ابن‌ملجم لعنه الله. (انظروا اذا انا مت من ضربته هذه فاضربوه ضربه ب) مقابل ضربه لی (ضربه) واحده (و لا یمثل بالرجل) التمثیل هو التشویه بقطع الاطراف سواء قبل الموت او بعده (فانی سمعت رسول (ص) یقول ایاکم و المثله) ای احذروها و لا تفعلوها (و لو بالکب العقور) الذی یعقر الناس و یجرحهم، و هو مرض یصیب الکلب، و یوجب تسمم من عقره.

نامه ۰۴۸

[صفحه ۱۲۹]

الی معاویه (و ان البغی) ای الظلم (و الزور) ای الکذب (یذیعان بالمرء) ای یشهرانه و یفضحانه (فی دینه و دنیاه) فهو انسان مفتضح فی الدنیا یتجنبه الناس و ینظرون الیه شذرا، و مفتضح فی الاخره، بما عمل، مما یورثه النار و النکال (و یبدیان) ای یظهران (خلله) جمع خله، ای مفاسده (عند من یعیبه) ای یرید عیبه، فان الناس اذا اراد و اعیب احد، فانکان ظالما کاذبا کان لهم ذلک حجه علی تعییبهم له (و قد علمت) یا معاویه (انک غیر مدرک ما قضی فواته) ای دم عثمان ای قضی- بقضاء الله سبحانه- ان یفوت و یذهب. (و قد رام) ای قصد (اقوام) ای جماعات (امرا) هو الطلب بدم عثمان، قبلک، و المراد بالاقوام اصحاب الجمل (بغیر الحق) لانهم لم یکونوا اولیاء عثمان (فتالوا) ای تطاولوا (علی الله) سبحانه بنقض احکامه (فاکذبهم) الله تعالی ای حکم بکذبهم، بما بین فی القران و السنه، من علائم الصادق و الکاذب او المراد بالتاویل، اراد الاماره باسم دم عثمان مما یول امر طلبهم بدمه، الیه، و المراد باکذبهم، اظهر کذبهم بغلبه الامام علیهم. (فاحذر) یا معاویه (یوما) و المراد به یوم القیامه (یغتبط فیه) ای: یفرح و یسر فی ذلک الیوم (من احمد عاقبه عمله) ای جعل عاقبه عم

له محموده بان عمل الصالحات حتی ینال الثواب فی الاخره (و یندم) فی ذلک الیوم (من امکن الشیطان من قیاده) بان اتبع الشیطان، مثل الحیوان الذی یاخذ قیاده شخص فیجره الی حیث یرید (فلم یجاذبه) ای لم یجذب الزمام من ید الشیطان، حتی یستقبل هو بنفسه، فلا یورده الشیطان مورد الهلکه. (و قد دعوتنا الی حکم القرآن) فی مکیده رفع المصاحف (و لست) انت (من اهله) ای من اهل القران (و لسنا ایاک اجبنا) حیث قلنا ان القرآن حکم بیننا و بینک (و لکنا اجبنا القرآن فی حکمه) علینا بما حکم من امر القتال و الکف، و غیرهما (و السلام) علی من اتبع الهدی.

نامه ۰۴۹

[صفحه ۱۳۱]

(الی غیره) ای غیر معاویه (اما بعد) الحمد و الصلاه (فان الدنیا مشغله) ای موجب لشغل الانسان بها (عن غیرها) اذ هی تستنفد نشاط الانسان فلا یذر له نشاطا یصرفه فی الاخره، اذا اراد الانسان الاشتغال بالدنیا (و لم یصب صاحبها) ای صاحب لدنیا و مریدها (منها شیئا الا فتحت) الدنیا (له) ای لهذا الصاحب (حرصا علیها) ای زاد حرصه علی الدنیا، فاذا اصاب الانسان دارا فتحت الدنیا له حرصا

آخر باراده حدیقه، و هکذا. (و لهجا بها) ای ولوعا و شده حرص (و لن یستغنی صاحبها) ای مرید الدنیا (بما نال) و ادرک (فیها) ای فی الـدنیا (عمـا لم یبلغه منهـا) بـل هو محتـاج الی مـا لم ینل (و من وراء ذلک) الطلب و الحرص (فراق ما جمع) بالموت (و نقص ما ابرم) فقد ابرم و احکم السیطره علی اموال. الدنیا، ثم ینقض کل ذلک، اذ ینقطع من الجمیع (و لو اعتبرت) یا ایها الانسان (بما مضی) بـان فکرت فی احوال مـا مضـی من الـدنیا و کیف کـانت و کیف صارت (حفظت ما بقی) من عمرک، و لم تتلفه فی طلب الـدنیا (و السلام).

نامه ۰۵۰

[صفحه ۱۳۲]

الی امرائه علی الجیش (من عبدالله علی بن ابیطالب امیرالمومنین الی اصحاب المسالح) جمع مسلحه، ای الثغور و الحدود: و سمیت بـدلک لانهـا مواضع السـلاح (اما بعـد) الحمـد و الصـلاه (فان حقا علی الوالی ان لا یغیره علی رعیته) بالاهانه بهم و هضم حقوقهم و الکبر علیهم (فضل ناله) ای حصل علیه من مال کثیر او سلطان جدید (و لا طول) ای فضل کبیر (خص به) دون سائر الناس، و المعنی ان الحق علی الوالی ان لا یتغیر بسبب سلطان او مال، لا کالعاده علی ضعاف النفوس من الولات، حیث اذا راوا انفسهم فی غنی تغیروا علی الرعیه و تجبروا فی الارض. (و ان یزیـده مـا قسم الله له من نعمه) (مـا) فاعـل (یزیـده) (دنوا من عبـاده) بان یقترب منهم اکثر (و عطفا علی اخوانه) ای یعطف علی الناس الذین هم رعیته، شکرا لما تفضل تعالی علیه، و قضائا لحق الامه حین قدر علیه بسبب ذلک الفضـل الـذی اعطـاه الله اياه. (الا و ان لکم) ایها الامراء (عنـدی) و من حقکم علی (ان لا احتجز دونکم سـرا) ای لا اخفی علیکم امرا من امور المملکه (الا فی حرب) فان الحرب یجب ان توتی بکل سریه حتی لا یطلع الاعداء و تهیئوا للمدافعه، و حیث ان الاطلاع علی الاوضاع فی البلاد مما تتشاق النفوس الیها، فهو حق

لهم علی الوالی ان اذا اطلع علی شیء ان یعرفهم به، لا ان یختص بالسر دونهم (و لا اطوی دونکم امرا) بان لا اجعل لکم نصیبا فی امر یحـدث، بالمشوره (الا فی حکم) شـرعی لا یحتاج الی الشور و التفاوض و فی الحقیقه ان هـذین الامرین من اهم ما یلزم علی الولات اذا ارادوا الکرامه لانفسـهم، و لرعیتهم، حیث ان هـذین یوجب العلاقه المتباد له و اطمینان الناس بالحکومه و اخلاصـهم لها و تفانیهم فی سبیلها. (و لا اوخر لکم حقا عن محله) ای وقت حلوله، باعطائکم فیئکم و سائر ما تستحقون (و لا اقف به) ای بالحق (دون مقطعه) ای دون الحد الذی قطع به ان یکون لکم، مثلا قطع بکون حق کل واحد الف دینار، فلا یقف الوالی دون الالف باعطائهم تسعمائه (و ان تکونوا عنـدی فی الحق سواء) لاـ ارجـح بعضـا علی بعض (فاذا فعلت ذلک) الـذی هو حق علی لکم (وجبت لله علیکم النعمه) ای ثبتت نعمته تعالی علیکم حیث هی لکم والیا عادلا شـفیقا فیجب شکره سبحانه (و) وجبت (لی علیکم الطاعه) لوجوب طاعه الوالی اذا کـان عادلا. (و ان لا تنکصوا) ای لا ترجعوا (عن دعوه) ادعوکم الیها (و لا تفرطوا) ای لا تقصـروا (فی صـلاح) ای فی امر هو صـلاح للدوله و الامه (و ان تخوضوا الغمرات) ای تدخلوا فی الشدائد (الی الحق)

ای کی تنتهوا الی الحق الـذی طلبه سـبحانه منکم (فان انتم لم تسـتقیموا لی علی ذلک) الـذی ذکرت من الحقوق علیکم، بعـد عدلی فیکم و اعطـائکم حقوقکم (لم یکن احـد اهون علی) ای اذل عنـدی (ممن اعوج منکم) و لم یعمل بواجبه. (ثم اعظم له العقوبه) لانه انیط به الامر، فافسـد عوض الاصـلاح و احق الناس بالعقوبه من ضـیع الحق الـذی علیه (و لا یجد) المعوج (عندی فیها) ای فی العقوبه (رخصه) بـان اترکهـا کـانی مرخص فی فعل العقوبه و ترکها (فخـذوا هـذا) الحق الـذی بنیت بانه لکم علی امرائکم (من امرائکم) ای الولاـه علیکم ایها الامراء علی الجیش (و اعطوهم من انفسـکم) ای الحقوق التی علیکم (ما یصـلح الله به امرکم) ای خـذوا حقکم من الوالی، و اعطوا حق الوالی له حتی یصلح الله الامر، فی البلاد.

نامه ۰۵۱

[صفحه ۱۳۶]

الی عماله علی الخراج (من عبدالله علی امیرالمومنین الی اصحاب الخراج) و الخراج هو الـذی یاخذ الوالی من الاراضی المفتوحه عنوه، التی هی لکل المسلمین، فیوجرها الوالی، فی مقابل مال معلوم، و یسمی بالخراج، لانه یخرج من الارض، و اصحاب الخراج هم الـذین یتولون الحراج و یـدعونه خزینه الدوله (اما بعد) الحمد و الصـلاه (فان من لم یحذر) ای لم یخف (ما هو صائر الیه) ای: العاقبه التی یصیر الیهـا، بـان لم یخف العقـاب (لم یقـدم لنفسه مـا یحرزهـا) ای یحفظهـا من سوء المصیر، من الاعمال الصالحه بخلاف من خـاف، فـانه یعمـل حتی ینجو هنـاک من النکـال و العـذاب. (و اعلموا ان ما کلفتم) من الطاعه (یسیر) سـهل (و ان ثوابه) الـذی قرره سبحانه علی تلک الاعمال (کثیرا) اذ هو الثواب الابدی الذی لا یشوبه حزن و الم (و لو لم یکن فیما نهی الله عنه من البغی و العدوان) ای الظلم و التعدی، و (من) بیان (ما) (عقاب یخاف) منه، اسم کان، ای لو لم یکن عقاب فی الظلم الذی نهی الله عنه (لکان فی ثواب اجتنابه) ای الثواب الـذی قرره سـبحانه لمن اجتنب الظلم (ما لا عـذر فی ترک طلبه) فمن لم یطلبه، لم یکن معذورا عند الناس، لکثره ثواب ترک الظلم. (فانصفوا الناس من انفسکم) ای اجعلوا

بینکم و بینهم النصـفه، باعطائهم حقهم، کما تاخذون منهم حقکم (و اصبروا لحوائجهم) لا ان تترکوها و لم تهتموا بها ضـجرا و ضیقا (فـانکم خزان الرعیه) جمع خـازن و هو الحافظ للمال، فان عمال الخراج یحفظون الاموال عنـدهم، لقنفق فی مصالـح الناس (و وکلاء الا‌مه) فقـد اعطی الا‌مه ثقتهـا بهم حیث دخل فی بیعه الخلیفه الامر علیهم. (و سـفراء الائمه) ای الوسـطاء بینهم و بین الناس، و المراد بالا‌مه الخلفاء و من الیهم (و لا تحسـموا) ای لا تقطعوا (احـدا عن حاجته) بان لا تودوها الیه (و لا تحبسوه عن طلبته) بان تحیلوا بینه و بین مـا یریـد ان یعمـل، و لیت الامام کان حاضـرا، لیری ماذا یعمل الموظفون بالناس، فی هـذا الـدور؟. (و لا تبیعن للناس فی) استیفاء (الخراج) و اخذه (کسوه شـتاء و لا صـیف) ای ما یحتاجون الیه من الکساء طول السـنه، فان و انکان الوقت صـیفا لا یباع کساء الشـتاء لاجل الخراج، و هکـذا بالعکس (و لا دابه یعتملون علیها) ای اللازمه لاعمالهم فی الزرع و الحمل و ما اشـبه (و لا عبدا) یختاجون الیه ممـا یعـد مونه لهم. (و لا‌ـ تضـربن) اصـله تضـربون، حـذف نونه للنهی، و واوه لالتقـاء الساکنین (احـدا سوطا لمکان درهم) ای لاجل طلبکم منهم المال، اذا لم یعطوکم (و لا تمسن مال احد

من الناس) بان تاخـذوه للبیع و اخـذ الخراج من ثمنه (مصل) ای مسـلم (و لا معاهـد) کتابی فی ذمه المسـلمین. (الا ان تجدوا فرسا او سلاحا) فی یـد المعاهـد، المستحق علیه الخراج (یعـدی به علی اهل الاسـلام) فان من طبیعه الکتابی ان یتعـدی علی المسلم اذا وجد فرصه، فحینئذ یجوز بیع ذلک الفرس او السـلاح فی الخراج (فانه لا ینبغی للمسلم ان یدع ذلک فی ایدی اعداء الاسلام فیکون شوکه علیه) ای علی الاسـلام و المسـلمین. (و لا تدخروا انفسـکم نصیحه) ادخر الشیء اذا بقاه لیصرفه فی وقت الحاجه ای لا تمنعوا انفسکم من نصـح المسـلمین، بظن انکم تخفون ذلک النصـح لوقت آخر، بل مهما عملتم من نصـح فابـذلوه، و هذا من اهم الدساتیر فکثیرا ما یعلم احد شـیئا فی صلاح الناس لکنه لا یبدیه لهم، بزعم انهم اذا علموا احتیاجهم تبعوه و سئلوه او ما اشبه ذلک (و لا) تدخروا (الجند حسن سیره) ای سیروا معهم سیره حسنه فلا تدخروا رواتبهم (و لا الرعیه معونه) ای عونا، بل اعینوهم من الخراج بقدر رفع حاجتهم (و لا‌ـ دین الله قوه) فابـذلوا کـل مـا تتمکنون من المـال لتقویه دین الله سـبحانه. (و ابلو فی سبیل الله) ای ادوا لاجله سـبحانه (ما اسـتوجب علیکم) ای ما وجب من الفرائض (فان الله سبحانه قد اصطنع عندن

ا و عنـدکم) یقـال اصـطنعت عنـده ای طلبت منه ان یصـنع لی شـیئا، و المعنی طلب سـبحانه منـا (ان نشـکره بجهـدنا) ای بکل قوانا و جهودنا، و شـکره اداء ما وجب علینا (و ان ننصـره) و المراد نصره دینه (بما بلغت قوتنا) ای بجمیع قوتنا (و لا قوه) لاحد (الا بالله العلی العظیم) فانه تعالی هی الاسباب و ارشد الی المصالح.

نامه ۰۵۲

[صفحه ۱۳۹]

الی امراء البلاد فی معنی الصلاه (اما بعد) الحمد و الصلاه (فصلوا بالناس الظهر) من اول الزوال (حتی تفیء) ای ترجع (الشمس من مریض العنز) ای حائط محل نوم الاغنام فان الحائط یعدم ظله اول الظهر- تقریبا- ثم یرجع الظل المغربی الی ناحیه المشرق کلما رجعت الشمس نحو المغرب، و المراد ان یصیر ظل کل شیء مثله، فانه اخر وقت فضیله الظهر (وصلوا بهم العصر و الشمس بیضاء) لم تصفر للغروب (حیه) لم تقترب من المغیب الذی هو کالموت لها، و المراد بذلک فضیله الاتیان بالعصر فی هذا الوقت قبل اصفرار الشمس (فی عضو) ای جزء (من النهار حین یسار فیها) ای فی الشمس (فرسخان) بان بقیت ساعتان الی الغروب حتی اذا اراد الشخص السیر و السفر، کان فرسخان من سیره فی النهار حیث الشمس باقیه فوق الافق. (و صلوا بهم المغرب حین یفطر الصائم) ای بعد الغروب بمقدار ربع ساعه (و یدفع الحاج) من عرفات- لیله العاشر- (الی) نحو (منی) فانه یسیر لیلا الی نحو منی، لیبیت فی المشعر، ثم یصبح فی المنی بعد طلوع الشمس (و صلوا بهم العشاء حین یتواری) ای یغیب (الشفق) و هو الضیاء اول اللیل، و غیبوبه الشفق بعد ساعه من الغروب- تقریبا- (الی ثلث اللیل) فانه آخر وقت العشاء. (و

صلوا بهم الغداه) ای صلاه الصبح (و الرجل یعرف وجه صاحبه) من الضیاء، و کان هذا تاخیر عن اول وقتها- و هو طلوع الفجر الصادق- لاجل قیام الناس من النوم و جمعهم فی المسجد (وصلوا بهم صلاه اضعفهم) بان یخفف الامام فی صلاته حسب طاقه اضعف المامومین من المرضی و العاجزین (و لا تکونوا) ایها الائمه للجماعه (فتانین) ای موجبین لفتنه المامومین و نفرتهم من صلاه الجماعه بسبب التطویل فی الصلاه.

نامه ۰۵۳

[صفحه ۱۴۱]

(کتبه للاشتر النخعی، لما و لاه علی مصر و اغمالها) ای بلادها و قراها (حین اضطرب امر امیرها محمد بن ابی‌بکر) فطلبه الامام، و جعل مکانه مالک الاشتر (و هو اطول عهد) للامام علیه‌السلام (و اجمع کتبه للمحاسن) و الاداب و السیاسات. (بسم الله الرحمن الرحیم) ابتداء باسم الاله المستجمع لجمیع صفات الکمال المکرر رحمته فی الدنیا و فی الاخره، و قد ذکرنا تفسیر البسمله مفصلا فی کتاب التفسیر (هذا ما امر به عبدالله علی امیرالمومنین مالک بن الحارث الاشتر) واصل مالک من الیمن، و کان من الشجعان، و قد قال فیه الامام علیه‌السلام کان لی، کما کنت لرسول (ص)، و سمی بالاشتر، لخرق جفنه الاسفل فی بعض الحروب (فی عهده الیه) عهد الیه ای اوصی بوصیه، و التعدیه ب (الی) لانتهاء العهد الی ذلک الطرف (حین ولاه مصر) ای جعله والیا علیها (جبایه خراجها) ای ولاه لاجل جمع خراج مصر، (و الجبایه بمعنی: الجمع) و الخراج ما یخرج من الارض من المنافع و الحقوق. (و جهاد عدوها) الداخلی کمعاویه او الخارجی کالروم (و استصلاح اهلها) ای طلب صلاحهم بالارشاد و التادیب و ما الی ذلک (و عماره بلادها) بان یعمرها بالدور و الشوارع و الحوانیت و الحمامات و البساتین و

ما الی ذلک (امره) علی علیه‌السلام (بتقوی الله) بان یخافه فیطیعه فیما امر و نهی (و ایثار طاعته) بان یقدم طاعته سبحانه علی کل شیء (و اتباع ما امر به) سبحانه (فی کتابه) القرآن الکریم. (من فرائضه) الواجبه (و سننه) المستحبه (التی لا یسعد احد الا باتباعها) و العمل بها (و لا یشقی الا مع جحودها) ای انکارها (و اضاعتها) بعدم العمل بها (و ان ینصر) الاشتر (الله) تعالی (سبحانه بقلبه) بالعزم علی تنفیذا و امره فی البلاد و العباد (و یده) بالتادیب و الجهاد و الکتابه، و ما اشبه (و لسانه) بقوله الحق و الامر بالمعروف و النهی عن المنکر (فانه جل اسمه) ای عظم، و الاضافه الی الاسم للتشریف، و الا فاصل الجلال فی المسمی (قد تکفل) و ضمن (بنصر من نصره)

ای نصر دینه حیث قاله سبحانه: (ان تنصروا الله ینصرکم و یثبت اقدامکم) و (اعزاز من اعزه) فان من اعز الله تعالی بالقیام لاجله، اعزه سبحانه بین الناس. (و امره) علی علیه‌السلام (ان یکسر نفسه من الشهوات) ای یذلها فلا یعطیها ما تطلبه من الملذات و المشتهیات (و یزعها) ای یکف نفسه عن المطامع و المطامح (عند الجمحات) ای اذا جمحت النفس و عصت الا عن نیل الملذات (فان النفس اماره بالسوء) ای کثیره الامر ب

الاعمال السیئه (الا ما رحم الله) سبحانه فحفظ الانسان نفسه- برحمه تعالی- عن الانسیاق وراء الشهوات و الاسواء.

[صفحه ۱۴۳]

(ثم اعلم یا مالک انی قد وجهتک) ای ارسلتک (الی بلاد قد جرت علیها دول) جمع دوله، و جرت بمعنی مضت (قبلک) و قبل دولتک (من عدل وجور) ای ان بعض تلک الدول کانت عادله و بعضها کانت ظالمه (و ان الناس ینظرون من امورک) و کیف تعمل ایام حکومتک (فی مثل ما کنت تنظر فیه من امور الولاه قبلک) فکنت تقول هذا حسن و هذا سیء، و هکذا ینظر الناس الیک (و یقولون فیک) و فی تصرفاتک (ما کنت تقول فیهم) من تحسین حسناتهم و تقبیح قبائحهم. (و انما یستدل علی الصالحین) و ان ای الناس صالح و ایهم لیس بصالح (بما یجری الله لهم علی السن عباده) فان مدح الناس شخصا، کان دلیلا علی صلاحه (فلیکن احب الذخائر) التی تدخرها (الیک، ذخیره العمل الصالح) فی مقابل ذخیره الملوک و الولاه للمال و الجواهر (فاملک هواک) لئلا یردک موارد الهلکه (و شح بنفسک) ای ابخل بها فلا تبذلها (مما لا یحل لک) من الاعمال و الاقوال و التصرفات. (فان الشح بالنفس) بعدم صرفها فی موارد الهلکه (الانصاف منها فیمااحبت) بعدم التعدی (او کرهت) بعدم التفریط، فان الانسان قد یحب شخصا فیسرف فی اکرامه، و قد یکره شخصا فیبخل حتی باکرامه اللائق به، و الشح بالنفس العمل مع کل انسان حسب قابلیته ل

ا حسب حب الانسان او کرهه له. (و اشعر قلبک الرحمه للرعیه) حتی یکون حب الرعیه داخلا فی قلبک، و ذلک فان الانسان بکثره التفکر فی امر، یکون ذلک الامر ملکه له (و المحبه لهم) بان تحبهم (و اللطف بهم) بان تکون لطیفا فی معاملتک معهم (و لا تکونن علیهم سبعا ضاریا) ای تضرهم (تغتنم اکلهم) و المراد هضمهم حقوقهم، و التصرف فی اموالهم بالاغتصاب. (فانهم) ای الناس (صنفان) ای قسمان (اما اخ لک فی الدین) انکان مسلما کما قال سبحانه (انما المومنون اخوه) (او نظیر لک فی الخلق) فان الناس یتشابه بعضهم بعضا، فیما لم یکن مسلما (یفرط منهم الزلل) ای یسبق منهم الخطا، و التعبیر بالسبق، لبیان انه لا یرید الخطاء، و انما الخطاء یبدر بدون ان یصل الانسان الیه فیقف امامه حتی لا یبدر. (و تعرض لهم العلل) ای عله الاعمال السیئه فیسیئون بسبب تلک العلل (و یوتی علی ایدیهم) العمل القبیح (فی العمد و الخطاء) و هذا طبیعه الانسان، اذ لیس معصوما (فاعطهم من عوفک و صفحک) عن اسائتهم (مثل الذی تحب ان یعطیک الله من عفوه و صفحه) بالنسبه الی ذنوبک و آثامک. (فانک) یا مالک (فوقهم) ای اعلی مرتبه من الرعیه (و والی الامر علیک) و المراد به نفسه الکریمه (فوقک) رتبه (و الله)

سبحانه (فوق من ولاک) فاللازم ملاحظته سبحانه فی امره و نهیه (و قد استکفاک) ای طلب سبحانه منک کفایه (امرهم) بانجاز طلباتهم و القیام بمصالحهم (و ابتلاک بهم) ای اختبرک بسببهم حیث جعلک والیا علیهم (و لا تنصبن نفسک لحرب الله) ای مخالفه شریعته تعالی بالظلم و الجور، فان الوالی الجائر کالذی نصب نفسه للمحاربه. (فانه لا یدلک بنقمته) ای لیس لک ید و قوه لدفع عذابه تعالی اذا اراد بک سواء (و لا غنی بک عن عفوه و رحمته) فان الانسان مهما کان رفیعا محتاج الی فضله تعالی، و من هو بهذه المنزله یحتاج الی شخص و لا یتمکن من دفع نقمته، لا ینصب نفسه مخالفا له، حتی یقطع رحمته منه او ینزل عقوبته به (و لا تندمن علی عفو) فان عفوت عن مجرم اجرم الیک ثم عفوت عنه فلا تندم ابدا، اذ العفو احسن عاقبه من الانتقام. (و لا تبجحن بعقوبه) ای لا تفرحن بسبب ما عاقبت به احدا، فان العقوبه شر عاقبه مهما کانت حقا (و لا تسرعن الی بادره) و هی ما یظهر من الانسان من قول او فعل عند الغضب (وجدت منها مندوحه) ای مفرا و مخلصا، بل فر من آثار الغضب حتی یهدء. (و لا تقولن انی موئمر) قد امرت من جانب الخلیفه بکذا (امر) لکم ایتها الرعیه (فاطاع) ای فاللازم ان اطاع، بان تری

نفسـک فوقهم (فـان ذلـک) ای جعـل الانسان نفسه بهـذه المنزله، الموجبه للکبر (ادغال فی القلب) ای ادخال للفساد فیه اذ الشـخص الذی یفکر هکذا تفکیر اذا عملت الرعیه خلاف هواه عاقب بغیر حق (و منهکه للدین) ای مضعفه لدین الانسان اذ ذلک یوجب الظلم و العـدوان و الکبر و الترفع (و تقرب من الغیر) ای الاغترار بالسـلطه، و الوقوع فی تطورات غیر محموده. (و اذا احـدث لک ما انت فیه من سـلطانک ابهه) (ما) فاعل احـدث، و (من) بیان له و (ابهه) مفعوله ای اذا سـبب السـلطه لک کبرا و عظمه (و مخیله) ای الخیلاء و العجب (فـانظر) لکسـر جمـاح نفسـک و اخراج الکـبر مـن قلبـک (الی عظم ملـک الله فوقـک) فـان النفس اذا نظرت الی اعظم منها صغرت، و استصـغرت مـا هی فیه (و قـدرته) سـبحانه منـک (علی ما لا تقـدر علیه من نفسک) یعنی انه تعالی قادر علی التصـرف فی نفسـک بالافقـار و الامـراض و الاماته و ما اشـبه مما لا تقـدر انت علی مثل ذلک، بالنسـبه الی نفسک. (فان ذلک) النظر و التفکر فی عظمته سـبحانه (یطـامن الیـک) ای یخفض (من طماحـک) ای ارتفاعـک و کبر ک (و یکف عنـک) ای یمنع (من غربک) ای حـده تعظیمـک لنفسک (و یفی الیک) ای یرجع (بما عزب عنک) ای غاب (من عقلک) فان من ذهول العقل ان یری الانسان نفسه عظیما، و

هی صـغیره حقیره. (ایـاک) ای احـذر یـا مالـک (و مسامـاه الله) ای مبـاراته و مقابلته فی السـمو و العلو (فی عظمته) بان تری نفسـک عظیمـا، فـان ذلک مقابله لله فی عظمته (و التشبه به فی جبروته) بان تکون جبارا، کما هو سـبحانه جبار، فان جبره انما هو فی ملکه، و تجبر الانسـان یکون فی غیر ملکه، اذ الملـک کله لله (فان الله یـذل کل جبار) یجبر الناس علی ما لا یریـدون. (و یهین کل مختال) ای متکبر

[صفحه ۱۴۷]

(انصف الله) بالاتیـان بمـا امر (و انصف النـاس) باعطاء حقوقهم (من نفسک و من خاصه اهلک) فلا تـذرهم یترکون اوامره تعالی، او یضـیعون حقوق الناس (و من لک فیه هوی من رعیتک) ای لک میل الیه، من حاشـیتک و اصـحابک، فان الغالب ان اهل السـلطان و حاشیته لاـ یهتمون بفرائض الله، و لاـ بحقوق النـاس حیث یرون انفسـهم فی غنی، و ان الانسـان لیطغی ان رآه اسـتغنی. (فانـک ان لا تفعـل) الانصـاف (تظلم) النـاس بنفسـک او بحاشـیتک و اهلک حیث اطلقت سـراحهم یعملون ما یشائون بالناس (و من ظلم عباد الله کان الله خصـمه دون عباده) فان الله تعالی یتولی رد المظالم (و من خاصمه الله ادحض حجته) ای ابطلها، لانه سبحانه عالم بالواقعیات، فلاـ یعـبر علیه الکـذب و الـتزویر. (و کـان) هـذا الظـالم (لله حربـا) ای محاربـا (حتی ینزع) ای یقلع عن الظلم (او یتوب) فیمـا لو تمت المظلمه و لاـ محل للانزاع منها (و لیس شـیء ادعی) ای اکثر دعوه و تسبیبا (الی تغییر نعمه الله) بـذهابها عن الانسان (و تعجیل نقمته) ای نکـاله و عقـابه علی الانسـان (مـن اقـامه علی الظلـم) ای مـن ان یقیـم الانسـان و یسـتمر فی ظلـم النـاس. (فـان الله سـمیع دعـوه المضطهدین) ای یسمع شکایه المظلومین و دعائهم لزوال ملک الظالم (و هو

للظـالمین بالمرصـاد) ای بمحل الرصـد و الترقب یراقبهم لاخـذهم (و لیکن احب الامور الیک اوسطها فی الحق) ای اعـدلها من جهه کونه حقا مثلا احب البـذل ما لم یکن فیه افراط و لا تفریط، و انکانا جائزین فی انفسـهما، لعـدم کونهما مضـرین (و اعمها فی العدل) بان یشـمل عـدلها الناس، فاذا اراد بـذل الف دینار، اعطاها لالف شـخص مثلا، لالمائه، و ان کان کل الامرین جائزا. (و اجمعها لرضـا الرعیه) بـان توجب لرضـی جمیع الرعیه لاـ بعضـهم دون بعض (فـان) الانسـان اذا لاـحظ رضـی البعض و هم الخاصه وقع فی محـذور غضب العموم و من المعلوم ان (سـخط العـامه یجحف) ای یـذهب (برضـا الخاصه) اذ العامه یوجبون ان یسـخط الخاصه علی الانسان ایضا، اذا اکثروا الشکاوی عندهم، لان الناس مرتبطون بعضهم ببعض. (و ان سخط الخاصه) ای بعض الناس، الذین یریدون الزیاده من حقهم علی حسـاب سائر الناس (یغتفر) و لا یوئثر (مع رضا العامه) و لـذا یجب علی الانسان ان یلاحظ رضاء العامه، و ان سـخط بعض الخـاصه (و لیس احـد من الرعیه اثقـل علی الوالی مونه) ای ما یتطلب و یریـد (فی الرخاء) و الراحه (و اقل معونه) ای عونا و اغاثه (له فی البلاء) و الشده (و اکره للانصاف) اذا اراد الوالی اعطاء حقه، لا اکثر (و اسئل بالالحاف)

ای الالحاح فی السوال (و اقل شکرا عند الاعطاء) ای اعطائه المال و المنصب و ما اشبه (و ابطا عذر اعند المنع) ای لا یقبل عذر الوالی اذا منعه عن العطیه (و اضعف صبرا عند ملمات الدهر) ای حوادثه التی تلم بالانسان (من اهل الخاصه) ای اهل الخصوصیه و القرب بالانسان، و هم الحاشیه، و الجار متعلق، باثقل، و ما بعده من افضل التفضیلات، و السر فی ذلک واضح فان الخاصه یعدون انفسهم من الطبقه الرفیعه، و الطبقات الرفیعه غالبا یبتلون بهذه النقائض، لانهم یرون لانفسهم امتیازات موهومه. (و انما عماد الدین) الذین یقومون بامره و سائر شئونه (و جماع المسلمین) ای جماعتهم (و العده) التی یهیئها الوالی (للاعداء) فیما اذا صارت محاربه (العامه من الامه) لانهم حیث لا یرون لانفسهم امتیازات یعملون فی جمیع المجالات (فلیکن صغوک) ای اصغائک (لهم) بالاختلاط معهم و قضاء حوائجهم. (و میلک معهم) فلا تحجبهم و لا تصرف نفسک عنهم، و هنا شیء لابد من ذکره، و هو ان الانسان مضطر الی الخاصه، لانهم هم الذین یشارکونه فی التفکیر و الاستعداد لمواجهه الاحوال فاللازم ارضائهم ایضا، بما لا یسخط العامه، کما کان الرسول (ص) و الامام علیه‌السلام یفعلان ذلک، و انجح الناس من تمکن م

ن جمع الجهتین و ارضاء الطرفین، فی طاعه الله سبحانه، و لکن هذا من اشکل الامور.

[صفحه ۱۵۰]

(و لیکن ابعد رعیتک منک) تبتعد عنه اکثر من ابتعادک غیرک (و اشناهم) ای ابغضهم عندک (اطلبهم لمعائب الناس) ای اشدهم طلبا و تفحصا و بیانا لعیوب الناس (فان فی الناس عیوبا الوالی احق من سترها) فانه یحتاج الی الکل، و الکل یحتاجون الیه، فاذا اراد عیبهم تنفی الطرفان احد هما من الاخره، مما ینجر الی التصادم و ما لا یحمد عقباه. (فلا تکشفن) ای لا تفحصن (عما غاب عنک منها) ای من المعائب (فانما علیک تطهیر ما ظهر) فان الله سبحانه نهی عن التجسس و لم یامر بالتفحص عما لا یعلم، و هذا هو منشاء ما اشتهر بین الفقهاء من قولهم: (انما مامورون بالظاهر) (و الله یحکم علی ما غاب عنک) فدعه لله تعالی (فاستر العوره) ای العیب (ما استطعت یستر الله منک) عیبک من (ما تحب ستره من رعیتک) ای من عیوبک التی تحب ان لا یعرفها الرعیه. (اطلق عن الناس عقده کل حقد) فان الاحقاد و لائد اسباب خاصه، اذا ازال الانسان تلک الاسباب زالت تلک العقد النفسیه التی تورث الحقد الدائم (و اقطع عنک سبب کل وتر) ای کل عداوه، مثلا هذا یعادی الانسان لانه لم یکرمه فی مجلس، و ذاک یعادی لانه لم یعطه، و ثالث یعادی لانه مازاره عند رجوعه من سفره، فاذا تدارک الانسان هذه الا

مور زالت العداوات و الاحقاد (و تغاب) ای کن کالغائب فی عدم المعرفه (عن کل ما لا یصح لک) من دعوه، او عقوبه، او اعطاء، او ما اشبه، فاجعل نفسک کانک لم تفهمه و لم تحضر الامر (و لا تعجلن الی تصدیق ساع) یسعی بذکر معائب الناس و جرائمهم لتنزل عقوبتک علیهم (فان الساعی غاش) یغش و یکذب و یوجب الفساد (و ان تشبه بالناصحین) لک، لانه یقول انا ناصح ارید اطلاعک علی الخفایا، لتاخذ حذرک منها. (و لا تدخلن فی مشورتک) الشور الفحص عن الحق بسبب تصفح الاراء و الافکار (بخیلا یعدل بک عن الفضل) فیقول لک لا تتفضل و لا تعط، خوفا من الفقر، او لعدم استحقاق الاخذ او اشبه (و یعدک الفقر) ان انت اعطیت ما عندک (و لا جبانا یضعفک عن الامور) لانه یخاف من مواجهه المشکلات. (و لا حریصا) علی الملک و المال، و ما اشبه (یزین لک الشره) هو الافراط فی الملذات (بالجور) فیقول لک انهب الاموال، لیکون لک مال او نحو ذلک (فان البخل و الجبن و الحرص غرائز) ای طباع (شتی) متفرقه فی الانسان (یجمعها سوء الظن بالله) فالسیء الظن باعطائه سبحانه و تعویضه ما اعطی الانسان، یکون بخیلا، و السی الظن باعانته و نصره یکون جبانا، و السی الظن بتقدیره تعالی یکون حریصا.

[صفحه ۱۵۲]

(ان شر وزرائک) الوزیر هو الموازر للعمل (من کان للاشرار قبلک وزیرا) لانه مکروه عند الناس، منحرف النفس (و من شرکهم فی الاثام) و المعاصی (فلا یکونن) امثال هذا الوزیر (لک بطانه) ای وزیرا و خاصه لک (فانهم اعوان الاثمه) جمع آثم ای فاعل الاثم، فان من اعتاد علی الاثم یعین الاثمین. (و اخوان الظلمه) جمع ظالم، و اخو الظالم لا یعین العادل، بل یعین الظالم- فان الطیور علی

اشکالها تقع - (و انت) یا مالک (واجد) ای تجد (منهم) ای بدل هولاء الوزراء (خیر الخلف) فان البلاد لا تخلو عن الحکماء المعتدلین (ممن له مثل آرائهم) الصائبه (و نفاذهم) فی الامور، بمعرفه کیفیه العمل، و الاتیان بالفعل فعلا (و لیس علیه مثل اصارهم) جمع اصر، و هو: الذنب و الحمل الثقیل (و اوزارهم) جمع وزر، بعمنی: الاثم. (ممن لم یعاون ظالما علی ظلمه) حتی یکون له سابق سیء عند الله و عند الناس (و لا اثما علی اثمه) و ان لم یکن الاثم ظلما للغیر، کشرب الخمر و ما اشبه (اولئک) الوزراء الذین لیس لهم سابقه سوء (اخف علیک مونه) فانهم لم یعتاد وا اخذ الاموال من الولات، حتی یریدوا مثلها منک (و احسن لک معونه) لانهم لم یترهلوا فی الحکم حتی یثقل علیهم العمل، (و احنی عل

یک عطفا) ای اکثر حنوا و میلا و تعطفا علیک، لانه یرون انک ولی نعمتهم. (و اقل لغیرک الفا) ای الفه و محبه، اذ لم یسبق لهم حکم حتی الفوا الناس (فاتخذ اولئک) الجدد من الوزراء (خاصه لخلواتک) تخلو بهم للاستشاره (و حفلاتک) اذا اردت ان تحتفل بشیء و المراد اجتماعاتک بالناس للاعیاد و اشباه ذلک (ثم لیکن اثرهم عندک) ای افضلهم لدیک الذی تقدمه علی غیره (اقولهم بمر الحق لک) ای اکثر تکلما بالحق المحض، و الاتیان بلفظ (مر) لان الحق مر، بخلاف الباطل الذی هو حلو، لانه انفکاک عن القید و التبعه. (و اقلهم مساعده فیما یکون منک مما کره الله لاولیائه) کصرف العمر فی البطاله، و ما اشبه بان یکون ذلک الوزیر لا یساعدک علی مثل هذا الامر، و انما: یساعدک فی الامور الحسنه (واقعا ذلک) المکروه لله (من هواک حیث وقع ای و انکان ذلک الامر من اشد مرغوباتک، و کلمه (واقعا) حال مما کره الله، فان بعدم مساعده الوزیر لک یعرف انه لا یعمل حسب هواک و انما یعمل حسب اوامر الله و الصلاح (الصق) ای اقترب، یا مالک (باهل الورع) الخائفین من الله سبحانه. (و الصدق) الصادقین فی اعمالهم و اقوالهم (ثم رضهم) ای عودهم، من الریاضه (علی ان لا یطروک) ای لا یمدحوک (و لا یبجحوک

) ای: لا یفرحوک (بباطل لم تفعله) بان یقولوا فعل الوالی کذا، و الحال انک لم تفعله، و انما فعله غیرک (قان کثره الاطراء) و المدح (تحدث) فی الممدوح (الزهو) ای الفخر و العجب بالنفس (و تدنی) ای تقرب الممدوح (من العزه) ای الکبر و الاعتزاز، و کل ذلک رذیله.

[صفحه ۱۵۴]

(و لا یکونن المحسن و المسیء عندک بمنزله سواء) ای متساویین فتحترم المسیء کما تحترم المحسن (فان فی ذلک تزهیدا) و تنفیرا (لاهل الاحسان فی الاحسان) اذ یقول المحسن لا داعی لی فی الاحسان، و قد اری استواء منزلتی بمنزله الذی لم یتعب و لم یحسن؟ (و تدریبا لاهل الاسائه علی الاسائه) اذ یقول المسیء، یظهر انه له مانع فی الاسائه و الا کنت مکروها لدی الناس، فلا مانع من الاستمرار فی الاسائه؟. (و الزم کلا منهم) ای من المحسنین و المسیئین (ما الزم نفسه) باکرام المحسن، و اهانه المسیء، فان المحسن باحسانه طلب لنفسه الاکرام، و المسیء باسائته طلب لنفسه الاهانه (و اعلم انه لیس شیء بادعی) ای باکثر طلب و دعوه (الی حسن ظن راع برعیته، من احسانه الیهم) فاذا احسن الیهم اجهم، لانه امن منهم و وثق بمحبتهم له، فیحبهم. (و تخفیفه المونات) ای الصعوبات (علیهم) فانه اذا شدد علیهم فی الامور کرهره، فکرهم، اما اذا خفف علیهم احبوه فاحبهم (و ترک استکراهه) ای اکرهه (ایاهم علی ما لیس له قبلهم) ای عند هم بان لا یکرههم علی اتیانهم بشیء و الحال انه لا یحق له ذلک، کان یکرههم علی حضور مجلسه دائما، و الحال انه لیس من حق الوالی علی الرعیه ذلک

. (فلیکن منک) یا مالک (فی ذلک) الذی ذکرت (امر یجتمع لک به) ای بسببه (حسن الظن) من رعیتک الیک، حتی یظنوا انک لا ترید الا خیرهم و لا تحملهم امرا شاقا، فاذا فعلت ذلک (یقطع عنک) ای یزیل عنک (نصبا) و تعبا (طویلا) اذ الرعیه اذا اسائوا الظن بالوالی، اوجدوا له فی کل یوم مشکله، و لم یعینوه فی اموره، بخلاف ما اذا احسنوا به الظن فانهم یکونون له عونا، عوض ان یکونوا علیه ثقلا. (و ان احق من حسن ظنک به لمن بلائک عنده) ای امتحانک له، بان رایته عاملا مجاهدا مخلصا، و البلاء بمعنی الصنع، و یستعمل فی الحسن و السیء (و ان احق من ساء ظنک به لمن ساء بلائک عنده) فاللازم ان یجعل الانسان میزان حسن الظن و سوء

الظن، مقادیر الناس فی الاعمال السابقه، لا ان یجعل المیزان، مقادیر مـدحهم و ذمهم للوالی، یطرد الناقـد، و یقرب المطری- کما هی العـاده عنـد الاـعرار من اصـحاب السـلطه-. (و لاـ تنقص سـنه صالحه عمل بها صـدور هـذه الامه) ای السابقون منهم، فان الولاه کثیرا یاخذهم الکسل و الترهل فیترکوا بعض السـنن اسـتثقالا، و یسـتمر الامر علی ذلک حتی تموت تلک السنه بین الناس (و اجتمعت بها) ای بتلک السنه (الالفه) بین الناس (و صلحت علیها) ای علی تلک السنه (الرعیه) و ذل

ک مثـل ان یترک حضور الجمـاعه، بـل یسـتنیب مکانه، فان الجماعه من عمل صـدر الاسـلام، و فیها یاتلف الناس بعضـهم ببعض، و یصلـح الوالی بها ولائهم. فاذا صرفوا الناس نشاطهم فی هذه السنه الجدیده، لم یبق لهم نشاط لصرفه فی السنه القدیمه، کان یسن مثلا زیـاره الحسـین علیه‌السـلام یوم العشـرین من شـعبان بمناسـبه- و ان اعلن للناس انه من باب مطلق الزیاره لا من باب زیاره خاصه- فلا یاتی الناس الی الزیاده فی النصف منه (فیکون الاجر لمن سنها) ای سن تلک. السنه السابقه، کالائمه علیهم‌السلام. (و الوزر علیک بما نقضت منها) حیث صارت طریقتک موجبه لترک تلک السنه (و اکثر) یا مالک (مدارسه العلماء) ای المباحثه معهم فی شئون الاسلام (و منـافثه الحکمـاء) ای محـارثتهم، و الحکمـاء هم المطلعون علی الاوضـاع (فی تثـبیت مـا صـلح علیه امر بلاـدک) بـان یکون سـببا لاسـتقرار اوضاع البلاد (و اقامه ما اسـتقام به الناس قبلک) حتی تعلم ماذا صار سببا لاستقرار الناس و استقامتهم، قبلک فی الحکومات الماضیه، فتعمل به، و ماذا صار بعکس ذلک فتترکه

[صفحه ۱۵۷]

(و اعلم) یا مالک (ان الرعیه طبقات) مختلفه (لا یصلح بعضها الا ببعض) لان کل طبقه تقوم بنواقص الطبقه الاخری (و لا غنی ببعضها عن بعض) لاحتیـاج کـل طبقه الی سـائر الطبقـات، مثلا الخباز یحتاج الی الحطاب، و بالعکس، و هکـذا. (فمنها جنود الله) ای الجیش المحافظون للبلاد، و اضافته لله من باب کونهم حمات بلاد الاسـلام المنسوب الیه سبحانه (و منها کتاب العامه و الخاصه) کتاب، جمع کاتب، و کتاب العامه هم الـذین یکتبون لعامه الناس، کالخراج و المظالم، و کتاب الخاصه هم الذین یکتبون اوامر الوالی بالنسبه الی العمال نصبهم و عزلهم و اخبار الاعداء، و ما اشبه ذلک ممن لا یرتبطون بعامه الناس، و انما هم من خواص الوالی و اهل سره. (و منها قضـاه العـدل) ای القـاضون بین النـاس بالعـدل (و منها عمال الانصاف و الرفق) الـذین یعملون للوالی، باحضار الناس و تبلیغهم، و من یودعهم الوالی الاـموال، من لهم الانصـاف فی الاـمور، و یعـالجون المشاکـل بکل رفق و لین (و منها اهل الجزیه) الیهود و النصاری و المجوس الـذین یودون قـدرا من اموالهم- بعنوان الجزیه- فی مقابل حمایه الدوله لهم (و الخراج) الذین یدفعون ایجار الاراضـی التی هی للدوله لکونها مفتوحه عنوه، ممن استاجروه

م لمصالحهم الزراعیه و ما اشبـه (من اهل الـذمه و مسـلمه الناس) ای الـذین استسـلموا و دخلوا فی طاعه الـدوله (و منها التجار) الذین یتجرون و یکسـبون (و اهل الصـناعات) الذین لهم صـنعه کالحداد و النجار و من اشـبههم (و منها الطبقه السفلی من ذوی الحاجه لهم صنعه کالحداد و النجار و من اشـبههم (و منها الطبقه السفی من ذوی الحاجه و المسکنه) ای الفقراء، من الذین لا یدخلون تحت تلک العناوین. (و کل) من اصـناف هذه الطبقات (قد سـمی الله) ای عین سبحانه (له سهمه) ای نصیبه و حکمه (و وضع علی حده) ای شانه (فریضه) ای: بین الواجب له و علیه (فی کتابه) القرآن الحکیم (او سـنه نبیه (ص) عهـدا منه) (ص) (عندنا محفوظا) فنعلم حکمه ببیان الرسول (ص) (فالجنود- باذن الله-) هذا للتبرک، و الا فمن المعلوم ان کل شیء فی الکون باذن الله و ارادته اذ لو لم یرد شیئا بالاراده التکوینیه، لم یصـرا اطلاقا (حصون الرعیه) فکما یحفظ الحصن اهله، کـذلک یحفظ الجنـد الناس من خطر الاعداء. (و زین الولاه) اذ الوالی یتزین بالجند، کما یتزین الانسان بالملابس و ما اشبه (و عزالدین) اذ یکون لهم سطوه و رهبه فی نفوس الاعداء (و سبل الامن) لان بهم یامن الناس علی اموالهم و اعراضهم و انفسهم، اذ الا

من انما یاتی بسبب القوه (و لیس تقوم الرعیه) و تستقیم (الا بهم) اذ لو لا الجند لثار کل طامع، و نهب کل لص، و هکذا. (ثم لا قوام للجنود الا بما یخرج الله لهم من الخراج) اذ الکافل بشئون الجیش من السلاح و العتاد و ما اشبه، و جمعهم تحت لواء الطاعه، هو المال

(الذی یقوون به علی جهاد عدوهم) الذی هو عدو المسلمین (و یعتمدون علیه) ای علی ذلک الخراج (فیما یصلحهم) من السلاح و الزاد و ما اشبه (و یکون من وراء حاجتهم) ای محیطا بجمیع حاجاتهم، فیسدها. (ثم لا قوام لهذین الصنفین) الجنود، و اهل الخراج (الا بالصنف الثالث من القضاه) لیحل مشاکلهم و الا وقع التصادم و فسد النظام (و العمال) الذین یجمعون الخراج (و الکتاب) الذین یکتبون المرافعات، و مقادیر الخراج و ما اشبه (لما یحکمون من المعاقد) جمع معقد بمعنی العقد فی البیع و الشراء و سائر المعاملات کالقضاه، و (لما) علقه لقوله علیه‌السلام: (لا قوام) (و یجمعون من المنافع) و هم العمال الذین یجمعون الخراج و سائر اموال الدوله (و یوتمنون علیه) ای یکونون امناء لشئون الدوله (من خواص الامور و عوامها) بالکتابه و الانشاء. (و لا قوام لهم جمیعا الا بالتجار) الذین یتجرون و یجمعون المال (و ذوی الصناعا

ت) من الناس، و ذلک لانهم الصنف الذی یوجد المال، و الاصناف السابقه لا یقومون الا بالمال (فیما یجتمعون علیه من مرافقهم الضمیر للتجار و ذوی الصناعات، ای بسبب انهم یجتمعون المنافع و کیفیه ایرادها و اصدارها. (و یقیمونه من اسواقهم) ای انهم لاجل مرافقهم یقیمون الاسواق (و) ما (یکفونهم) ای یکفی اصحاب الصناعات، سائر الناس (من الترفق) و العمل (بایدیهم) فی انتاج المصنوعات (ما لا یبلغه رفق غیرهم) لان غیرهم لا یعرف کیفیه الصنعه (ثم الطبقه السفلی)، و سمی بهذا، لانه یاکل و لا یعمل لعدم قدرته علی العمل. (من اهل الحاجه و المسکنه الذین یحق) ای یجب (رفدهم) ای مساعدتهم (و معونتهم) ای اعطاء العون لهم (و فی) خلق الله سبحانه (لکل) من هذه الطبقات المتقدمه (سعه) اذ قد هی فی الارض کل ما یحتاج الیه الانسان (و لکل) من هذه الطبقات (علی الوالی حق بقدر ما یصلحه) و یهییء امره، اذا الوالی هو المنظم العام للدوله. (و لیس یخرج الوالی من حقیقه ما الزمه الله من ذلک) الحق الذی للطبقات علیه (الا باهتمام) بامور الناس (و الاستعانه بالله) لیعینه فیما کلفه حتی یقدر علی القیام به (و توطین نفسه) ای تحضیر ذاته (علی لزوم الحق و الصبر علیه) ای علی الحق (فی

ما خف علیه) بان سهل فعله (او ثقل) علیه و صعب الاتیان به.

[صفحه ۱۶۱]

(فول من جنودک) ای اجعلهم والیا علی سائرهم (انصحهم فی نفسک) ای تطمئن نفسک بکونه انصح من سواه (لله و لرسوله) بان یطیع الکتاب و السنه (و لامامک) ای نفسه الکریمه (و انقاهم) ای اطهرهم (جیبا) جیب القمیص طوقه فی طرف العنق، و المراد طهاره الصدر و القلب، و عدم اتیانه بلوث یلزم عنقه (و افضلهم حلما) بان یکون احلمهم (ممن یبطیء عن الغضب) فاذا غضب لم ینفذ غضبه. (و یستریح الی العذر) فاذا اعتذر الیه المسیء قبل عذره، و جعله راحه لنفسه (و یرئف بالضعفاء) فیقضی حوائجهم (و ینبو) ای یشتد و یعلو (علی الاقویاء) فیوقفهم عند حدهم، حتی لا یظلموا الضعفاء (و من یثیره) و لا یهیجه (العنف) و الشده فی الامر، لان نفسه ساکنه هادئه (و لا یقعد به الضعف) بل ینفذ الامر الصالح، و انکان فی حاله ضعف و وهن، ثم بین الامام علیه‌السلام، من ینبغی ان یکون ولات الجند، ممن یجتمع فیه هذه الصفات بقوله: (ثم الصق) فی تولیه الجند (بذوی المروات) المروه الرجوله (الاحساب) ای اصحاب الحسب و الفضیله (و اهل البیوتات الصالحه) ای المعروفه بالصلاح، و بیوتات جمع بیت، و المراد من له عشیره، و الانسان صاحب العشیره افضل من غیره، لما عرکته التجارب، و له وزن عند ا

لناس، و هو یلاحظ شرف عشیرته فلا یسرع الی بعض ما لا یحمد- و کل ذلک غالبی- (و السوابق الحسنه) فمن حسنت سابقته تحسن لا حقته (ثم اهل النجده) الذین یعینون الناس، و یغلبون علی الامور الصعاب، فان النجده بمعنی الاعانه، و الغلبه (و الشجاعه و السخاء و السماحه) الذین یسمحون فی الامور لسعه صدرهم، و لا یضیقون الاشیاء. (فانهم) ای المتصفین بهذه الصفات (جماع من الکرم) ای مجموع منه (و شعب من العرف) جمع شعبه، و العرف بمعنی المعروف، ای ان کل جانب من جوانبهم معروف غیر منکر، و مثل هذا الانسان یصلح لان یولی امر الجند الذی بیده الدماء و الفروج و الاموال و البلاد، بل یناط به بالاخره، الایمان و الکفر (ثم تفقد) ای تفحص (من امورهم) و حاجاتهم (ما یتفقد الوالدان من ولدهما) من القیام بجمیع شئونهم. (و لا یتفاقمن) ای لا یفطمن (فی

نفسک شیء قویتهم) ای الجنود، ای ولاه الجنود المتصفین بتلک الصفات (به) و المعنی کل ما قویت به مثل هذا الوالی، لا یفطم عندک، فتقول فی نفسک، ما صرفته علی مثله عظیم، و اکثر من استحقاقه، فان کل ما یصرف لمثل هذا الوالی یکون بحق و استحقاق. (و لا تحقرن لطفا) و احسانا (تعاهدتهم به) فلا تترک شیئا من لطفک لانه حقیر غیر مهم،

بل کل لطف (و ان قل) یقع من قلوبهم موقعا حسنا (فانه) ای ذلک اللطف (داعیه لهم الی بذل النصیحه) ای لان یبذلوا النصیحه (لک) فی حفظ الجند و حسن الخدمه (و حسن الظن بک) بانک قریب منهم عاطف علیهم، و لذا تلطف بهم. (و لا تدع تفقد) ای التفحص عن (لطیف امورهم) ای صغارها کان تسال عن دمل وقع بجسم احدهم مثلا (اتکالا علی جسیمها) بان تفکر انی اتفقد عظیم الامور فلا داعی للتفقد عن صغیر امورهم (فان للیسیر من لطفک موضعا) فی قلوبهم (ینتفعون به) و یوجب ذلک شده حسن ظنهم بک حتی انک تسئل عن الاشیاء الصغیره المرتبطه بهم (و للجسیم موقعا لا یستغنون عنه) فلابد للوالی من الفحص عن العظیم الحقیر بما یحتاجون الیه. (و لیکن آثر روس جندک عندک) اثرهم ای افضلهم عندک و اعلاهم رتبه فی نظرک، و روس الجند زعمائه (من و اساهم فی معونته) بان ساعدهم بمعونته لهم کانه احدهم (و افضل علیهم) ای جاد علیهم (من جدته) ای من غناه و ماله و المراد ما بیده من ارزاق الجند (بما یسعهم) ای بالقدر الذی یکفیهم (و یسع من ورائهم) ای اهلهم الذین بقوا فی بلادهم و ترکوهم فی دیارهم (من خلوف اهلیهم) جمع خلف، و هو من یبقی فی الحی من النساء و الاطفال و العجزه بعد سفر الرجال (حتی یکون

همهم هما واحدا فی جهاد العدو) فانهم اذا کفوا مونه نفسهم و مونه اهلیهم و مونه حکومتهم لم یبق لهم هم الاهم جهاد الاعداء، و ذلک یوجب نجاح الدوله، و هیبته فی اعین الاعداء. (فان عطفک) و میلک یا مالک (علیهم) ای علی الروساء او علی الجند عامه (یعطف قلوبهم علیک) و یکثر و لائهم لک (و ان افضل قره عین الولاه) الموجب لفرحهم و اطمینانهم الذی هو سبب استقرار العین و عدم اضطرابها، کما فی عین الخائف الذی یرید ان یجد ملجائا، و لذا ینظر هنا و هناک باستمرار (استقامه العدل فی البلاد) بان یامن کل انسان لعداله الحکومه و عدم تعدی الرعیه بعضهم علی بعض. (و ظهور موده الرعیه) ای حبهم للدوله (و انه لا تظهر مودتهم) و حبهم للولاه (و لا تصح نصیحتهم) ای لا ینصحون للوالی نصیحه صحیحه (الا بحیطتهم) ای احتیاطهم و حفظهم (علی ولاه الامور) ای حب الرعیه لبقاء الولاه، و اخذهم التدبیر لعدم ظهور ثوره علیهم فان الناس اذا احبوا الولاه تحفظوا علیهم لما علموا من ان حفظهم یعود بالخیر علی انفسهم، فاذا احتاطوا علی الوالی انکشف من عملهم هذا انهم یحبون الوالی. (و قله استثقال دولتهم) بان لا یستثقل الرعیه الدوله و یروها ثقلیه علیهم یرجون زوالها (و ترک استبطاء انق

طاع مدتهم) بان یعدون زمن دولتهم قصیرا و یریدون لها الطول، فلا یرون ان انقطاع مدتهم قد طال فیستبطوه (فافسح) ای وسع یا مالک (فی امالهم) ای امال الرعیه حتی یروان ثباتک یلزم حصولهم علی ما یتمنون و ذلک بتوسیع الامن و تشجیع الزراعه و الصناعه و ما اشبه ذلک. (و واصل فی حسن الثناء علیهم) بان تثنی علیهم دائما، بما یستحقون من الثناء و الاطراء (و تعدید ما ابلی ذو و البلاء منهم) بان تعد صنائع اعمال الذین قاموا بالاعمال العظیمه فان ذلک یشجع الناس علی الاقدام، و یرجو لک المقدمون طول البقاء حتی یستفیدوا من مدحک (فان کثره الذکر لحسن افعالهم) و ما اتوا به (تهز الشجاع) ای تحرکه للاقدام (و تحرض) ای تحث (الناکل) ای المتاخر المتقاعد، لیتقدم و یعمل (ان شاء الله) تعالی.

[صفحه ۱۶۵]

(ثم اعرف لکل امرء ما ابلی) من البلاء بمعنی الامتحان، ای بما عمل من الصنائع الجلیله (و لا تضیفن بلاء امرء) ای لا تنسبن اعمال کل شخص (الی غیره) فانه ظلم له و کذب (و لا تقصرن به دون غایه بلائه) ای لا تعطه من الجزاء اقل من استحقاقه (و لا یدعونک شرف امرء) و عز مقامه (الی ان تعظم من بلائه) و عمله (ما کان صغیرا) فتطویه اکثر من استحقاقه و تجزیه باکثر من جزائه. (و لا) یدعونک (ضعه امرء) و عدم رفعه مقامه (الی ان تستصغر من بلائه ما کان عظیما) کما جرت عاده الناس بذلک فانهم یمدحون العظماء باعمال تافهه و لا یمدحون الاصاغر و لو باکابر الاعمال (و اردد الی الله و الرسول) ای: الی الکتاب و السنه (ما یضلعک) ای

یشکل علیک (من الخطوب) ای الامور العظیمه فی السلم و الحرب و ما اشبه. (و) ما (یشتبه من الامور) فلا تدری ماذا تصنع (فقد قال الله تعالی لقوم احب ارشادهم: یا ایها الذین آمنوا، اطیعوا الله باتباع الکتاب (و اطیعوا الرسول) باتباع السنه (و اولی الامر منکم) ای اصحاب الخلافه، و هم الائمه الاثنی عشر علیهم‌السلام (فان تنازعتم فی شیء) من الاحکام (فردوه الی الله و الرسول) بالرجوع الی الکتاب و السنه لترون ای جانب من الجانبین

علیه دلیل شرعی (فالرد الی الله الاخذ بمحکم کتابه) ای نصه الصریح الذی لیس متشابها. (و الرد الی الرسول الاخذ بسنته الجامعه) التی اجمعت الامه علی انها وردت من الرسول (غیر المفرقه) ای لا السنه التی اختلفت الامه فیها فبغضهم یقول بانها من الرسول، و بعضهم یقول بانها مکذوبه مفتراه علیه (ص)

[صفحه ۱۶۷]

(ثم اختر للحکم بین الناس افضل رعیتک) و هذا انتقال من الحکم فی الجند الی الکلام فی شئون القاضی و القاضی (فی نفسک) بان تطمئن به (ممن لا تضیق به الامور) فیضجر من القضایا و الاحکام (و لا تمحکه) ای لا تغضبه (الخصوم) ای المترافعون (و لا یتمادی) ای لا یستمر (فی الزله) ای السقطه فی الخطاء، فاذا علم بخطاه رجع. (و لا یحصر) ای لا یضیق صدره (من الفیء الی الحق) ای الرجوع الیه (اذا عرفه) بعد ان حکم بخلاف الحق، بخلاف بغض القضاه الذین یتکبرون عن الاعتراف بالخطاء (و لا تشرف نفسه علی طمع) فیترک الحق لطمع رشوه او جاه او ما اشبه (و لا یکتفی بادنی فهم) للاحکام و القضایا (دون اقصاه) بالتامل و الغور و التحقیق (و اوقفهم) ای اکثرهم وقوفا (فی الشبهات) ای الاحکام و القضایا المشتبهه، و هذا عطف علی قوله: (افضل). (و اخذهم بالحجج) ای اکثرهم اعتنائا و اخذا بالادله التی یاتی بها الخصوم لدی المحاکمه (و اقلهم تبرما) و ضجرا (بمراجعه الخصم) فاذا اکثر الخصم من مراجعته لا یتبرم و لا یضجر (و اصبرهم علی تکشف الامور) فلا یعجل فی الحکم، بل یلطف و یصبر حتی یظهر الامر الذی یرید ان یحکم فیه (و اصرمهم) ای اکثرهم قطعا للخصومه و بیانا لمرالح

ق (عند اتضاح الحکم) ای وضوحه (ممن لا یزدهیه) ای لا یستخفه فرحا (اطراء) ای ثناء حتی اذا ثنی علیه مال الی جانب المثنی. (و لا یستمیله اغراء) حتی اذا اغراه احد بالمال او نحوه مال الی جانبه (و اولئک) المتصفون بهذه الصفات (قلیل) لکن لابد للوالی من الفحص عنهم حتی یجدهم و یستقضیهم (ثم اکثر) یا مالک (تعاهد قضائه) ای تتبعه فی احکامه حتی یعرف انک مراقب علیه فلا یفلت فی الحکم بالباطل خوفا منک. (و افسح له فی البذل) ای وسع علیه فی الاعطاء (ما یزل علته) ای حاجته حتی لا ینظر الی اموال الناس، و لا یحتاج الی الرشوه و ما اشبه (و تقل معه) ای مع بذلک (حاجته الی الناس) و لفظه (تقل) من باب العرف، و الا فالمراد عدم حاجته (و اعطه من المنزله لدیک) بان تعظمه و توقره (ما لا یطمع فیه غیره من خاصتک) حتی یکون مهیبا عند الناس و ینفذ حکمه فورا. (و لیامن بذلک) الذی اعطیته من المنزله (اغتیال الرجال له) ای و شایتهم له (عندک) فانه اذا خاف احدا لابد و ان یخضع له، و اذا خضع لشخص لا یتمکن من الحکم علیه اورد و ساطته و بذلک یفسد الحکم (فانظر فی ذلک) الذی ذکرت من او صاف القاضی و کیفیه معاملتک له (نظرا بلیغا) بالاهتمام بما ذکرت (فان هذا الدین قد کان اس

یرا فی ایدی الاشرار) فی زمن عثمان حیث کان الولاه و الحکام یعملون بالاهواء (یعمل فیه بالهوی) و المیول النفسیه (و تطلب به الدنیا) لا الاخره

[صفحه ۱۶۹]

(ثم انظر) یا مالک (فی امور عمالک) الذین تجعلهم و لا تافی المدن و البلاد (فاستعملهم اختبارا) ای بعد الاختبار و الامتحان (و لا تولهم) الاعمال (محاباه و اثره) المحابات الاعطاء مجانا، و الاثره الاعطاء ترجیحا لاحد علی احد بدون رجحان. (فانهم) ای الولاه (جماع) ای مجمع (من شعب الجور و الخیانه) اذ الوالی معرض لکل ذلک فاذا لم یمتحن و انیط به العمل و کان غیر نقی الباطن تناول انواع الظلم، و الخیانه بالامه (و توخ) ای تحر و اطلب (منهم) ای من العمال (اهل التجربه) الذین جربوا الامور فعرفوها (و

الحیاء) فان الحیی یستحی من الظلم و الخیانه و ما اشبه (من اهل البیوتات الصالحه) المعروفه بالصلاح و تقدم وجه کون الشخص من البیت و العشیره. (و القدم فی الاسلام) ای من له خطوه سابقه علی غیره فی الخدمه بالاسلام، فان من له سابقه احسن عملا، لانه یلاحظ سوابقه و یمشی علی تلک الطریقه (المتقدمه) فی تقبل الاسلام فان ذلک یدل علی اصاله فی النفس توجب قبول الحق بمجرد عرفانه (فانهم اکرم اخلاقا) لتربیه الاسلام لهم (و اصح اعراضا) لم یختلط عرضهم بما لا یعرف کما هو کذلک بالنسبه الی غیر اهل البیوتات. (و اقل فی المطامع اشرافا) لان حیائهم و تجربت

هم یوجبان التنزه عن المطامع، اذا الانسان لا- یطمع لما یعلم من ان الطمع یشین امره (و ابلغ فی عواقب الامور نظرا) لما عرکتهم التجارب و عرفوا الامثال و التقلبات (ثم اسبغ) ای اوسع (علیهم الارزاق) باعطائهم مقدار حاجتهم فی رفاه. (فان ذلک) الاسباغ (قوه لهم علی استصلاح انفسهم) و من صلح حاله لا یفکر الا فی عمله، اما من اشتغل ذهنه باموره الداخلیه فانه لا یتمکن من انجاز الاعمال المرکوله الیه کما ینبغی (و غنی لهم عن تناول ما تحت ایدیهم) فلا یظلمون الناس باخذ اموالهم، و لا بیت المال باکل ما فیه من حقوق المسلمین. (و حجه علیهم ان خالفوا امرک) اذ یقال لهم لماذا خالفتم هل لاحتیاجکم الی المال؟ فقد اسبغت الدوله علیکم فی العطاء و اعطاکم الوالی بقدر ما یفرغ بالکم لتشتغلوا بتنفیذ الاوامر (او ثلموا) ای خانوا (امانتک) فی عملهم او بیت المال الذی تحت ایدیهم (ثم تفقد اعمالهم) و افحص عنها هل یقومون بالواجب علیهم ام لا؟. (و ابعث) ای ارسل (العیون) ای الجواسیس (من اهل الصدق و الوفاء علیهم) اما کونه صادقا، لئلا یکذب علیک، و اما کونه وفیا لیفی بما امرته (فان تعاهدک فی السر) و الخفیه (لامورهم) ای امور العمال (حدوه) ای سوق وحث (لهم علی

استعمال الامانه و الرفق بالرعیه) لانهم یخافون ان تعزلهم اذا لم یستعملوا ذلک. (و تحفظ من الاعوان) ای احفظ مثل هولاء الاعوان الذین هم عیونک علی العمال (فان احد منهم) ای من العمال (بسط یده الی خیانه) بالنسبه الی الدوله او الامه (اجتمعت بها) ای بتلک الخیانه (علیه) ای علی ذلک العامل الخائن (عندک اخبار عیونک) بان اجمع جمیع عیونک علی انه خان تلک الخیانه (اکتفیت بذلک) الاجتماع فی اخبار العیون (شاهدا) علی ذلک العامل (فبسطت علیه العقوبه فی بدنه) بالحد و التعزیر. (و اخذته) ای عاقبته (بما اصاب من عمله) المحرم علیه (ثم نصبته بمقام المذله) بان اذللته امام الناس (و وسمته بالخیانه) ای علمته عند الناس بانه خائن (و قلدته عار التهمه) بانه متهم کانه قلاده فی عنقه، فان ذلک یوجب اعتبار سائر العمال و حذرهم من ان یصابوا بما اصیب.

[صفحه ۱۷۱]

(و تفقد امر الخراج) ای افحص عنه (بما یصلح اهله) ای الذین یدفعون الخراج فاصلح امرهم حتی یتمکنوا من اعطائه اعطائا حسنا (فان فی صلاحه) ای الخراج (و صلاحهم) ای الذین یدفعونه (صلاحا لمن سواهم) من الطبقات اذ انهم یتوقفون علی الاموال فاذا تحسنت اموال الدوله، تحسنت امور الناس (و لا صلاح لمن سواهم) ای سوی اهل الخراج (الا بهم) و ذلک (لان الناس کلهم عیال علی الخراج و اهله) اذ لا تنتظم امور الناس الا بقوه الدوله و الدوله لا تقوی الا بالمال (و لیکن نظرک) یا مالک (فی عماره الارض) بالزرع و الضرع و البناء و ما اشبه (ابلغ من نظرک فی استجلاب الخراج) ای فی جلبه و جمعه من الناس (لان ذلک) الخراج (لا یدرک الا بالعماره) اذ الارباح تتوقف علی العمران (و من طلب الخراج بغیر عماره) سابقه للارض (اخرب البلاد و اهلک العباد) لانه اجبر الناس علی بیع امتعتهم و اکثر فی تضعیفهم مما یهلکون بسببه جوعا و مرضا، و لا یقدرون علی العماره فلا تعمر البلاد بل تخرب (و لم یستقم امره الا قلیلا) اذ الناس یدفعونه حتی یسقط عن الحکم و یاتی من یقوم بشئونهم (فان شکوا) ای اهل الخراج (ثقلا) فی کثره الخراج (او عله) کالجراد (او انقطاع شرب) هو الماء الذی

یاتی فی النهر. (او) انقطاع (باله) ای ما یبل لارض من المطر فیما یسقی بالمطر (او احاله ارض) لما فیها من البذر و الزرع الی الفساد بسبب انه (اعتمرها) ای عمها (غرق) لها (او اجحف بها عطش) بان قل مائها فلم تات بالزرع الکافی (خففت عنهم) فی الخراج (بما ترجو ان یصلح امرهم) حسب نظرک فی قدر التخفیف. (و لا یثقلن علیک شیء خففت به المونه عنهم) بان تعد الذی لم تاخذ عنهم

من المال المقدر علیهم بعنوان الخراج ثقیلا علی نفسک، لانه اوجب تنقیص اموال الدوله (فانه ذخر) لک عندهم (یعودون به علیک فی عماره بلادک) فان عماره البلاد یعود الی الوالی خیرها (و تزیین و لا یتک) بالزرع و العماره (مع استجلابک) و جلبک (حسن ثنائهم) فانهم یمدحونک بتخفیفک الخراج علیهم (و تبجحک) ای سرورک (باستفاضه العدل فیهم) ای بان سببت افاضه العدل و تکثیره بالنسبه الیهم (معتمدا فضل قوتهم) ای انک تعتمد و تستند الی قوتهم المالیه و ولائهم للدوله (بما ذخرت عندهم من اجمامک) ای اراحتک (لهم) بعد اخذک الزائد (و الثقه منهم) فانهم وثقوا بک و اذا وثقت الرعیه بالوالی عملت لاجله بکل اخلاص (بما عودتهم من عدلک علیهم) فان من رای العدل من والیه و اعتاده وثق به (فی رفقک بهم) و عدم ا

لعنف فی اخذ الخراج کاملا حین لم یجدوه. (فربما حدث من الامور) التی تحتاج فیها الی مالهم و رجالهم کالحرب الفجائیه، او ما اشبه (ما اذا عولت) و اعتمدت (فیه) ای فی ذلک الامر (علیهم من بعد) ای بعد تخفیف الخراج علیهم (احتملوه) و قبلوه (طیبه انفسهم به) ای بکل طیب نفس او لاجل ان انفسهم طیبه تجاهک، و لذا یتحملون الامور التی تکلفهم بها. ثم بین الامام علیه‌السلام وجه التخفیف علیهم اذا شکوا نقصا فی الزرع بقوله (فان العمران محتمل ما حملته) ای اذا کانت العماره قائمه و الزرع نامیا، فکلما حملت اهلها من الخراج سهل علیهم، لانهم یحصلون الارباح فید فعون بعضها الی الدوله (و انما یوتی خراب الارض من اعواز اهلها) فانهم اذا افتقروا لم یتمکنوا من العماره فتخرب الارض، و کیف یرید الوالی منهم الخراج حال انهم محتاجون؟. (و انما یعوز اهلها) ای یفتقر اهل الارض الخراجیه (لاشراف انفس الولاه علی الجمع) للمال (و سوء ظنهم بالبقاء) لاحتمالهم انهم یعزلون عن قریب، و لذا یدخرون المال حتی یکون لهم شیء یعیشون به اذا عزلوا (و قله انتفاعهم بالعبر) جمع عبره، و هی ما یوجب ایقاظ الانسان و اعتباره من الامور التی تحدث، و لو کان الوالی معتبرا یقظا لعلم ان الا

مر بید الله، فلو عزل او بقی کان رزقه علی الله، و ان جمعه للمال یقرب عزله بالعکس من انصافه و اکتفائه فانه یوجب بقائه فی عمله.

[صفحه ۱۷۴]

(ثم انظر) یا مالک (فی حال کتابک) الذین یکتبون امور الدوله (فول علی امورک) فی شئون الکتابه (خیرهم) ای احسنهم (و اخصص رسائلک التی تدخل فیها مکائدک) جمع مکیده، و هی معالجه المشاکل الحربیه و الدولیه و ما اشبه (و اسرارک) المالیه و ما اشبه (باجمعهم) متعلق باخصص (لوجوه صالح الاخلاق) ای افضل الکتاب صفات و اخلاقا. (ممن لا تبطره) ای لا تطغیه (الکرامه) التی تری منک (فیجتری بها) ای بسبب تلک الکرامه (علیک فی خلاف لک) بان یجتری فیخالفک فی قول او فعل (بحضره ملا) ای بمحضر من الناس، مما یوجب سقوط هیبتک (و لا تقصر به الغفله) ای لا توجب غفلته عن اعمالک حتی یقصر فی امرک (عن ایراد مکاتبات عمالک علیک) ای فی اطلاعک علی ما کتب العمال الیک. (و اصدار جواباتها) ای جوابات کتب العمال (علی الصواب) متعلق باصدار (عنک) فان الانسان غیر المهتم، لا یهتم بما ورد و بما صدر بخلاف النبیه الذی لا یفوته شیء (فیما یاخذ لک و یعطی منک) هذا بیان لوجه الصواب فان الکاتب یلزم ان یعرف ماذا ینبغی ان یاخذ من العامل للوالی، فقد یکل الی العامل عملا، لیس من صالح الوالی، و قد یجبره الی القیام بامر یظنه اخذ امن العامل للوالی، و الحال ان فیه الضرر و ه

کذا (و) ان یکون الکاتب خبیرا بطرق المعاملات ف (لا یضعف عقدا اعتقده لک) بان یعقد لک عقدا یکون قلیل الفائده للوالی و ضعیف الشروط و البنود. (و لا یعجز عن اطلاق ما عقد علیک) ای اذا وقعت معاقده مع احد کانت ضاره علیک، یعرف الکاتب وجوه حل تلک المعاقده بالطرق الشرعیه حتی تتخلص من هذه المشکله (و لا یجهل مبلغ قدر نفسه فی الامور) بان یکون عارفا بمقدار نفسه، فلا یرفع بها فوق مستواها فیتدخل فی امور لیس من شانه، و لا ینزل بها اقل من رتبتها فیحتشم من امور یلزمه التدخل فیها. (فان الجاهل بقدر نفسه یکون بقدر غیره اجهل) و من یجهل مقادیر الناس لا یتمکن ان یکتب الیهم علی وجه الصواب و الحکمه (ثم لا یکن اختیارک ایاهم) ای للکتاب (علی فراستک) ای قوه ظنک و حسن نظرک (و استنامتک) ای ثقتک و سکونک بالاشخاص، بان یکون الاختیار تابعا لمیلک الخاص بدون المشاوره و اخذ الاراء و الاختبار (و حسن الظن منک) بهذا او ذاک. (فان الرجال) الذین

یریـدون الحظوه عنـد الـدوله (یتعرفون لفراسات الولاه) ای یتوسـلون لان یوقعوا انفسـهم عند حسن ظن الولات، حتی یناط بهم امر، و یقضی لهم حاجه، و لذا یلزم علی الوالی ان لا یعتمد علی فراسته. (بتصنعهم) ای بصتعهم الحسن (و حسن خ

دمتهم) للولاه فی ابتداء الامر (و) الحال انه (لیس وراء ذلک) التصنع و حسن الخدمه (من النصیحه و الامانه شیء) فقد وقع الوالی فی احبولتهم اذا عمـل بحسن فراسـته. (و لکن اختبرهـم بمـا و لوا للصـالحین قبلـک) فمن احسن فی عمله سابقـا یسـتخدم، و من لم یعمل یترک (فاعمد) ای اعتمد للاسـتخدام (لاحسنهم- کان- فی العامه اثرا) بان رضیت عنه عامه الناس (و اعرفهم بالامانه وجها) بان عرف الناس وجهه بالامانه فی الامور (فان ذلک) الاختبار للکاتب (دلیل علی نصیحتک) یا مالک (لله و لمن و لیت امره) یعنی الامام نفسه الکریمه. (و اجعـل لراس) ای لرئاسه (کل امر من امورک راسا منهم) ای رئیسا من الکتاب، فللخراج کاتب، و للجنـد کاتب، و للعمال کـاتب، و هکـذا بحیث یکون ذلک الکاتب (لا یقهره کبیرها) ای لا یسبب غضبه کبیر الامور الملقات علی عاتقه (و لا یتشـتت علیه کثیرهـا) ای یکون قـادرا علی ضـبط الکثیر من الکتابـات و الاعمـال، فلاـ یتفرق علیه بحیث لاـ یعلم بعضـها و یفوته (و مهمـا کان فی کتابـک من عیب فتغـابیت) ای تغـافلت (عنه الزمته) ای الزمـک النـاس بـذلک العیب، و الصق العیب الیـک فان الناس یقولون انه من عیب الوالی، و الا اصلح الکاتب

[صفحه ۱۷۷]

(ثم اسـتوص بالتجار) ای اوصـهم بحسن العمل (و ذوی الصـناعات) من الکسبه (و اوص) الناس (بهم) ای بالتجار و ذوی الصـناعات (خیرا) بـان یحسـن العمـال و الکتـاب و سـائر موظفیـک الیهـم، و لاـ یـوذوهم مـن غیر فرق بیـن اقسـامهم (المقیـم منهم) فی البلـد (و المضـطرب بماله) الذی یتردد بین البلدان للاتجار (و المترفق ببدنه) ای صاحب الصـنعه الذی یزاول الصنعه کالنجار و الحداد. (فانهم) ای التجـار و ذوی الصـناعات (مواد المنـافع) اذ المنـافع تـاتی منهم (و اسـباب المرافق) ای الحاجات، فانهم یطلبون الحاجات للناس، و یصـنعون الصـنائع المحتـاج الیهـا (و جلابها) ای الـذین یجلونها (من المباعـد) ای الاماکن البعیـده. (و المطارح) ای اماکن السـقوط و الطرح، کالجبـال و سائر المحلات التی یطرح فیها تلک الحاجیات (فی برک و بحرک و سـهلک و جبلک) السـهل مقابل الجبل. (و) یجلبونهـا من (حیث لا یلتئم الناس لمواضـعها) ای لا یتمکن الناس ان یبقوا فی تلک الاماکن لصـعوبه البقاء هناک، کالجزر و ما الیها (و لا یجترئون علیها) لانها موضع الخوف او ما اشبه، ثم علل علیه‌السلام قوله: (استوص و اوص) بعله اخری بقوله: (فانهم) ای التجار و الصناع (سلم) ای مسالمون (لا تخاف بائقته) ای داهیته و اضراره،

اذ التجار لا یحاربون الـدوله و لا یثورون علیها. (و صـلح) ای مصالحون (لا تخشـی غائلته) ای ضـرره و عصـیانه (و تفقد امورهم) ای ابحث عن احوال التجار (بحضـرتک) ای الذین هم فی بلدک (و فی حواشـی بلادک) ای من کان منهم فی اطراف البلاد (و اعلم) یا مالـک (مع ذلـک) الـذی ذکرت من مـدح التجـار (ان فی کثیر منهم ضـیقا) فی الخق و المعامله (فاحشا) ای کثیرا (و شـحا) ای بخلا (قبیحـا) موجبـا لقبـح صـاحبه لکثره البخـل (و احتکـارا للمنافع) ای حبسالها عن الناس رجاء الزیاده فی السـعر و الغلاء (و تحکما) ای حکمـا بـالجور (فی البیاعـات) ای المبایعـات اذ یجعلون علیها اثمانا غالیه. (و ذلک) الـذی یفعله بعض التجار (باب مضـره للعامه) ای عامه الناس لما یلحقهم من الاذی من جهه هـذه الاعمال (و عیب علی الولاه) لدلاله ذلک علی ضـعفهم (فامنع من الاحتکار) بان تامر التجـار بعـدم حفظ ما یحتاج الیه الناس (فان رسول (ص) منع منه) و هـدد من عمل به (و لیکن البیع بیعا سـمحا) لیسامـح و یسـهل فیه (بموازین عـدل) لاـ نقص فیها کما قـد یکون ذلک عنـد بعض الکسبه. (و اسعار) جمع سعر، بمعنی: الثمن (لاتجحف) ای: لا تضـر (بالفریقین من البائع و المبتاع) ای اشتری یقال ابتاع المتاع اذا اشتراه (فمن قارف) ای ارتکب (

حکره) ای احتکـارا (بعـد نهیـک ایاه) عن الاحتکار (فنکل به) ای اوقع به النکال و العـذاب (و عاقبه فی غیر اسـراف) بان لا تکثر من العقوبه، و انما بمقدار الاستحقاق.

[صفحه ۱۷۹]

(ثم) اذکر (الله الله) یا مالک (فی الطبقه السفی من الذین لا حیله لهم) ای لا علاج لهم فی اداره امورهم (من المساکین) جمع مسکین، و هو الذی اسکنه الفقر من الحرکه، فلا یتحرک کما یترک الاغنیاء. (و المحتاجین) جمع محتاج، ای صاحب الحاجه (و اهل البوسی) بمعنی شده الفقر من البوس (و الزمنی) جمع زمین، و هو المصاحب بالزمانه، ای العاهه و المرض المانعان عن الاکتساب (فان فی هذه الطبقه قانعا) بمعنی: السائل من قنع بمعنی سئل (و معترا) ای متعرضا للعطاء بلا سوال (و احفظ لله ما استحفظک) ای طلب سبحانه منک الحفظ (من حقه) تعالی (فیهم) ای فی اهل المسکنه و الحفظ بادراه شئونهم و تفقد احوالهم و القیام بحوائحهم. (و اجعل لهم قسما من بیت مالک) الذی یجمع من الخراج و الزکات و الجزیه و ما اشبه (و قسما من غلات صوافی الاسلام) غلات جمع غله، و هی: الثمره کالحنطه و الشعیر و صوافی الاسلام جمع صافیه، و هی ارض الغنیمه التی اغتنمها المسلمون باسم الاسلام، و معنی فی کل بلد، توصیه العمال باعطائهم فی سائر البلاد. (فان للاقصی) ای الابعد (منهم) ای من الفقراء و المساکین الذین فی سائر البلاد (مثل الذی للادنی) ای للاقرب الیک الذی فی بلدک، فتعطی لاهل

بلدک من بیت المال، و لاهل سائر البلاد من الصوافی حیث لا بیت مال هناک (و کل قد استرعیت حقه) ای طلب سبحانه منک ان ترعی حقهم قریبا کان ام بعیدا (فلا یشغلنک عنهم بطر) ای طغیان الملک و النعمه، کما هی عاده الروساء یشغلون بامرهم عن تفقد سواهم (فانک لا تعذر) ای لا یقبل الله و لا الناس عذرک (بتضییعک التافه) ای بعدم اعتنائک بالشیء القلیل من الامور (لاحکامک الکثیر المهم) فان الانسان مسئول عن التافه کما هو مسئول عن الکثیر، فاللازم مراعات الامرین، لا ترک التافه و الاعتناء بالکثیر. (فلا تشخص) ای لا تصرف (همک) ای اهتمامک (عنهم) ای: عن ملاحظه شئون الفقراء و المساکین (و لا تصعر) ای لا تمل (خدک عنهم) کما یفعل المتکبرون (و تفقد) ای ابحث عن (امور من لا یصلک الیک منهم) ای من الفقراء (ممن تقتحمه العیون) ای تنظر الیه باحتقار (و تحقره الرجال) لعدم اهمیه له و رثاثه اثوابه (ففرغ لاولئک) الفقراء (ثقتک) ای الموثقین من اصحابک، لیفحصوا عن شئونهم و خصوصیاتهم (من اهل الخشیه) من الله سبحانه حتی یخافون فی امر الفقراء فلا یهملوهم. (و التواضع) حتی لا یتکبروا عن مباشرتهم و الفحص عنهم فی الخرائب و الخانات و ما اشبه، فاذا تفحصوا عنهم و وجدوهم (ف

لیرفع) اولئک الثقاه (الیک امورهم) ای امور الفقراء (ثم اعمل فیهم بالاعذار الی الله) ای بما یقدم لک عذرا عنده سبحانه (یوم تلقاه) بعد الموت، حتی لا یقول لک: لماذا ضیعت الفقراء (فان هولاء) الفقراء (بین الرعیه احوج الی الانصاف من غیرهم) لمسکنتهم و انقطاعهم. (و کل) ای کل واحد من هولاء الفقراء، او من کل طبقه (فاعذر الی الله) ای ائت بما یعذرک عند الله (فی تادیه حقه الیه) ای باعطائک له حقه الذی اوجبه سبحانه علیک (و تعهد) بالبحث و القیام بالحوائج (اهل الیتم) ای الایتام (و ذوی الرقه فی السن) ای المتقدمون فی العمر الذی رق عظمهم و حالهم (ممن لا حیله له) ای لا علاج له فی انجاز اموره. (و لا ینصب للمسئله نفسه) ای لا یقوم بنفسه للسوال (و ذلک) العمل بان ینصب نفسه للفخص عن الطبقه السفلی (علی الولاه ثقیل) لکثره اشغالهم و عدم رجاء فائده من وراء هولاء الفقراء (و الحق کله ثقیل) اذ الانسان یریدان لا یکون مقیدا، بل یعمل کیف یشاء یکذب و یخون و یتبع الشهوات المحرمه و هکذا. (و قد یخففه الله) ای یجعل الحق علی انفسهم خفیفا غیر ثقیل (علی اقوام طلبوا العاقبه) المحموده فی الاخره (فصبروا انفسهم) عن اقتراف الاثام (و وثقوا بصدق موعود الله لهم)

ای ما وعده سبحانه من الجنان و الثواب

[صفحه ۱۸۲]

(و اجعل) یا مالک (لذوی الحاجات) الذین یحتاجون الیک لحل قصه، او طلب شیء او رفع ظلامه او ما اشبه (منک) ای من نفسک (قسما) بان تجعل بعض اوقاتک لهم (تفرغ لهم فیه) ای فی ذلک القسم (شخصک) بالذات. (و تجلس لهم مجلسا عاما) یحضره عموم الناس المحتاجین (فتتواضع فیه) ای فی ذلک المجلس (لله الذی خلقک) حتی یتمکن کل ذی حاجه ان یبدی حاجته اذ الناس لا یتمکنون ان یتکلموا مع المتکبرین. (و تقعد عنهم جندک و اعوانک) بان تامرهم ان لا یتعرضوا لهم بالمنع او الاذی (من

احراسک) جمع حرس بمعنی الحافظ (و شرطک) جمع شرطه علی وزن غرفه، و هم طائفه من اعوان الدوله بخلاف الحارس الذی هو خاص برئیس الدوله او ما اشبه (حتی یکلمک متکلمهم) ای من یرید الکلام من ذوی الحاجات فی حالکونه (غیر متتعتع) التعتعه فی الکلام التردد فیه من عجز و المراد غیر خائف، فان الخائف لا یتمکن من الافصاح عما لدیه. (فانی سمعت رسول (ص) یقول: - فی غیر موطن-) واحد، بل فی مواطن و مواضع عدیده (لن تقدس) ای لن تطهر، من الرذائل (امه لا یوخذ للضعیف فیها حقه من القوی غیر متتعتع) ای فی حال کون الاخذ بغیر تعتعه بل بکل جرئه (ثم احتمل) ای تحمل یا مالک (الخرق) ای العنف فی الکلام (م نهم) ای من ذوی الحاجات حین یطلبون حاجتهم (و العی) ای العجز عن الافصاح بحاجتهم، و المراد عدم الضجر بذلک. (و نح عنهم الضیق) ای لا تضیق خلقک (و الانف) ای الاستنکاف، فلا تانف للتکلم معهم (یبسط الله علیک بذلک) ای بسبب ذلک افتحمل بکل لین و رفق (اکناف رحمتک) ای اطرافها (و یوجب لک ثواب طاعته) حیث اطعته فیما امرک من مراعات الرعیه (و اعطیت ما اعطیت هنیئا) لا بان تمن او تعنف فی الاعطاء حتی تکون العطیه ثقیله علی الاخذ غیر هنی لدیه. (و امنع) اذا اردت منع احد عن العطیه (فی اجمال) ای فی منع جمیل (و اعذار) ای بتقدیم عذر عن منک لا منعا قایسا

[صفحه ۱۸۴]

(ثم) هناک (امور من امورک) المربوطه بک (لابد لک) یا مالک (من مباشرتها) ای معالجتها بنفسک. (منها اجابه عمالک بما یعیا) و یعجز (عنه کتابک) فقد لا یعرف الکاتاب کیف یجیب سوال العامل فلابد لک ان تجیب بنفسک ذلک السوال، و الا فقد ضیعت الامر- ان وکلت کل الامور الی الکتاب- (و منها اصدار حاجات الناس) ای اعطائهم حاجاتهم (یوم ورودها علیک) بان تعجل فی الاعطاء (بما تحرج به صدور اعوانک) ای تضیق صدورهم عن القضاء السریع. و انما یریدون المماطله اما اظهارا للکبریاء، او تعاجزا عن التعجیل، او ما اشبه ذلک. (و امض لکل یوم عمله) ای نفذ فی کل یوم عمله المربوط به و لا توخر العمل (فان لکل یوم ما فیه) من الاعمال (و اجعل لنفسک) فی العباده و الضراعه (فیما بینک و بین الله افضل تلک المواقیت) التی تقسمها علی اعمالک (و اجزل) ای احسن و اعظم (تلک الاقسام) الموزعه علی الاشغال. (و انکانت) الاوقات (کلها لله) سبحانه یعطی علیها الاجر (اذا صلحت فیها النیه) بان قام الانسان بکل عمل یعمه، حتی الاکل و الوقاع قربه الیه (و سلمت منها الرعیه) بان عمل الوالی لاجل سلامه المسلمین (و لیکن فی خاصه ما تخلص به لله دینک) ای فی اخص الحالات التی تتدین فیه

ا لله (اقامه فرائضه) هذا اسم (لیکن) (التی هی له خاصه) و لیست مربوطه بشئون الرعیه (فاعط الله من بدنک) ای بعض بدنک (فی لیلک و نهارک) باقامه الصلاه و ما اشبه. (و وف ما تقربت به الی الله من ذلک) الذی تاتی له (کاملا غیر مثلوم) ای غیر مخدوش بشیء من الموانع (و لا منقوص) بمثل الریاء و العجب، فمثلا یاتی الانسان بالصلاه کامله بادابها و شرائطها خالیه عن الریاء و الموانع (بالغا من بدنک ما بلغ) ای و ان بلغ تعب بدنک فی سبیل الاتیان بالفرائض مبلغا عظیما فان اللازم ان یهتم الانسان باداء ما علیه، و لا یعتنی بتعبه و نصبه. (و اذا قمت فی صلاتک للناس) بان صلیت معهم فی جماعه (فلا تکونن منفرا) ای موجبا لنفره الناس و فرارهم بتطویلک للصلاه (و لا- مضیعا) للصلاه بالنقص فی الارکان و الشرائط (فان فی الناس من به العله) ای المرض الذی لا یتمکن من الطول (و له الحاجه) التی تفوت اذا طول صلاته. (و قد سالت رسول (ص)- حین وجهنی الی الیمن-) فقد الرسل الرسول (ص) الامام الی الیمن فی مهمه، کما هو مذکور فی التواریخ، و کان ذلک عام حجه الوداع (: کیف اصلی بهم؟) طویلا ام قصیرا (فقال) (ص): (صلی بهم کصلاه اضعفهم) فلا تطول (و کن بالمومنین رحیما) تعطف علیهم و

ترحمهم

[صفحه ۱۸۶]

(اما بعد) ما تقدم یا مالک (فلا تطولن احتجابک عن رعیتک) بان لا تظهر لهم مده طویله (فان احتجاب الولاه عن الرعیه) و عدم ظهورهم امام الناس فی المناسبات- کما یفعله المتکبرون بزعم الابقاء علی هیبتهم-. (شعبه من الضیق) ای ضیق صدر الوالی من

حوائـج النـاس (و قله علم بالامـور) لانه لـو علم الامـور كمـا ينبغي قضـى البعض الممكن، و اعتـذر اعتـذارا مقنعـا عمـا لا يمكن (و الاحتجاب منهم) اى من الرعيه (يقطع عنهم) اى عن الولاه (علم ما احتجبوا دونه) اى جعلوا لانفسهم حجابا دون ذلك الامر، حين لم يعرفوا الامر المحجوب عنه. (فيصغر عند هم الكبير) اذ انهم لا يعرفون الامور الا بواسطه، و الواسطه قد يجعل الامر الكبير صغيرا تزلفا، فلا يهتم له الوالى و ذلك يفسد عليه الامر (و يعظم الصغير) بعكس ذلك (و يقبح الحسن و يحسن القبيح) فيرتب الوالى آثار الضد على ضده مما يوجب الفساد (و يشاب الحق بالباطل) اى يخلط بينهما. (و انما الوالى بشر) لا يعلم الغيب (لا يعرف ما توارى عنه الناس به من الامـور) اى مـا اخفى النـاس عنه، و ضـمير (به) راجع الى (مـا) و مصـداقه (من الامور) و ليست على الحق سـمات) جمع سـمه، بمعنى: العلامه، اى ليس للحق علامات ظاهره حتى يعرف الوالى

الحق من الباطل بواسطه تلك العلامه حتى (تعرف بها) اى بتلك السمات (ضروب الصدق من الكذب) اى اقسام الصدق. (و انما انـت) يـا مالـك الاشتر (احـد رجليـن امـا امرء سـخت نفسـك بالبـذل) لنفسـك و مالـك (فى الحـق) و حوائـج النـاس (ف)اذا (فيم احتجابـك) اى لمـاذا تحتجب عنهم؟ هل تحتجب (من واجب حق تعطيه) اى هل تريـد الفرار من حق واجب؟ (او فعل كريم تسـديه) اى عمـل تقوم به فى قضـاء حوائج النـاس؟ (او) انت الرجل الثانى بان تكون (مبتلى بالمنع)؟ تمنع الناس حوائجهم و حينئـذ لا احتياج الى الاحتجـاب (فما اسرع كف الناس عن مسالتك) اى انهم يكفون عن سوالك فورا (اذا ايسوا من بـذلك) و اعطائك. (مع ان اكثر حاجات الناس اليك مما لا مونه فيه عليك) اى لا كلفه و لا صعوبه لانها امور ضئيله تافهه، فاذا ظهرت للناس و سئلوك اياها تمكنت من قضائها بلا صعوبه (من شكاه مظلمه) اى شكايه عن ظلم فتامر من ينهى الظالم عن ظلمه (او طلب انصاف فى معامله) فيما يريد احد المتعاملين الاجحاف بحق الاخر، فتامر من يامره بالانصاف، و امثال هذه الامور خفيفه لا تهم حتى يحجب الوالى عن الناس لاجلها.

[صفحه ۱۸۸]

(ثم ان للوالى خاصه و بطانه) البطانه ضد الظهاره- فى الثياب- و المراد هنا المقربون الى الوالى الجلاس له (فيهم استئثار) اى حب لجمع الاموال و الوجاهات لانفسهم (و تطاول) اى ترفع على الناس بالجبروت (و قله انصاف فى معامله) يعاملون الناس بها (فاحسم) اى اقطع (ماده اولئك) البطانه (بقطع اسباب تلك الاحوال) اى قطع اسباب تعديهم بان لا تعطهم المجال للاستئثار و التطاول. (و لا تقطعن لاحد من حاشيتك و حامتك) الحامه كطامه الخاصه و القرابه (قطيعه) هى الارض التى يمنحها الخليفه او الوالى لاحد و المصدر الاقطاع (و لا يطمعن) احد من حاشيتك و حامتك (منك فى اعتقاد عقده) اى فى اقتناء ضيعه، فان العقده بمعنى الضيعه (تضر بمن يليها من الناس) اذا كانت بيد حاشيتك (فى شرب) اى النصيب من الماء بان ياخذ الماء بنفسه، فيضر ذلك باراضى المجاورين. (او عمل مشترك يحملون مونتهم) و مصارفه (على غيرهم) مثلا يحتاج النهر الى الكرى، فاذا اعطيت الضيعه للحاشيه، حملوا مونه الكرى على المشترك و هكذا (فيكون مهناء) اى المنفعه الهنيئه ل (ذلك) الشيء اعطيته للحاشيه (لهم دونك) اذ لا تنتفع انت بتلك الضيعه او العقده (و عيبه عليك فى الدنيا) بذم الناس لك (و الاخ

ره) باثم اعمال الحاشيه و انت قادر على منعهم. (و الزم الحق من لزمه) اى من لزم عليه الحق، فاذا كان الحق يرى لزوم احد، فالزمه كما يامر الحق (من القريب و البعيد) و لا تترك الحق الذى ثبت على القريب خوفا او شفقه او ما اشبه (و كن فى ذلك) الالزام للحق (صابرا) متحملا للاذى الذى يتولد منه (محتسبا) اى تحسب ذلك عند الله سبحانه، بان تكون الزامك و صبرك له سبحانه (واقعا ذلك) الالزام بالحق (من قرابتك) اى اقوامك (و خاصتك) اى حواشيك (حيث وقع) اى و لو كان فى غايه الثقل عليهم. (و ابتغ) اى اطلب (عاقبته) اى عاقبه الزام الحق (بما يثقل عليك منه) اى من الحق، فان فى بعض الاحيان يلزم العمل بالحق ثقلا كبيرا على الانسان، لكن هذا الثقل يثمر عاقبه حسنه (فان مغبه) اى عاقبه (ذلك) الالزام بالحق (محموده) فى الدنيا بحسن الثناء الناس و الاخره بالاجر و الثواب (و ان ظنت الرعيه بك حيفا) اى ظلما بالنسبه اليهم بان ظنوا انك قصرت فى اموالهم او فى ادراتهم او ما اشبه.

(فاصحر) ای اظهر (لهم بعذرک) ای بین وجه ذلک العمل، ان اتیته او بین انه افتراء علیک ان لم تاته (و اعدل) ای اصرف (عنک ظنونهم باصحارک) ای باظهارک الحق (فان فی ذلک) الاظهار لدی ظن السوء بک (ریا
ضه منک لنفسک) ای تعویدا لنفسک علی العدل، و ارغاما لکبرک علی الخضوع فان الانسان لا یحب ان یتنازل لبیان اعذاره لدی الناس، اذ یراهم انهم دون ذلک. (و رفقا برعیتک) لان مثل هذا العمل یوجب الرفق و اللین بالنسبه الی الرعیه (و اعذارا) ای اظهارا للعذر (تبلغ به) ای بسبب هذا الاعذار (حاجتک من تقویمهم علی الحق) فان من یحضر لابداء عذره لا یجوز عن باطل غیره، و اذا عرف الناس منه ذلک، استقاموا علی الحق فی امورهم.

[صفحه ۱۹۰]

(و لا تدفعن صلحا دعاک الیه) ای الی ذلک الصلح (عدوک و) الحال ان (لله فیه) ای فی ذلک الصلح (رضی) بان لم یکن الصلح محرما من جهه من الجهات (فان فی الصلح دعه) ای راحه (لجنودک و راحه من همومک) فان المحارب یتحمل هموما جمه بخلاف المصالح (و امنا لبلادک) لان الناس فی ایام السلم یامنون و یعملون بکل راحه لترقیه البلاد. (و لکن) خذ (الحذر کل الحذر من عدوک بعد صلحه) معک فلا تغفل منه طرفه عین، و لا تتساهل فی العده و العده و التهیء اعتمادا علی الصلح (فان العدو ربما قارب) ای تقرب منک بالصلح (لیتغفل) ای لیغفلک فیغدرک فجئه فی حال الغفله منک (فخذ بالحزم) ای ملاحظه الامور الحیطه لها (و اتهم فی ذلک) الحزم (حسن الظن) فلا تحسن ظنک بالعدو مهما کان ظاهر الصدق. (و ان عقدت بینک و بین عدوک عقده) ای معاهده (او البسته منک ذمه) بان یکون فی ذمامک و امنک، و الاول للمکافی، و الثانی للعدو الضعیف (فحط) من حاط ای احفظ (عهدک بالوفاء) فلا تخن العهد (و ارع ذمتک بالامانه) ای کن امینا فی ذمتک فلا تخن الزمام (و اجعل نفسک جنه) ای وقایه (دون ما اعطیت) ای حافظ علی العهد بنفسک حتی اذا وجه الیک سهم الانتقاد فاقبله و لا تخن (فانه لیس من فرائض ا
لله شیء، الناس اشد علیه اجتماعا مع تفرق اهوائهم) و میولهم (و تشتت آرائهم) ای اختلاف انظارهم (من تعظیم الوفاء بالعهود) فان کل الناس یعظمونه مهما اختلفت آرائهم و (الناس) مبتداء خبره (اشده) و قوله: (مع تفرق اهوائهم و تشتت آرائهم) جمله معترضه (و قد لزم ذلک) الوفاء بالعهود (المشرکون فیما بینهم) بان اوصی بعضهم بعضا بان لا یخونوا (دون المسلمین) ای بالنسبه لعهدهم مع المسلمین مع ما هم علیه من الشرک و عداوه الاسلام (لما استوبلوا من عواقب الغدر) ای لانهم وجدوا عواقب الغدر و بیله مهلکه، و استوبل بمعنی عده و بیلا- ای: مهلکا قبیحا-. (فلا تغدرن) یا مالک (بذمتک و لا تخیسن) ای لا تخونن (بعهدک) الذی عاهدت (و لا تختلن) الختل الخداع (عدوک) ای لا تخدعه باعطائه الامان، ثم نقضه (فان لا یجتری علی الله) بنقض العهد الذی اوجب الوفاء به کما قال سبحانه: (و اوفوا بالعهد ان العهد کان مسئولا) (الا جاهل) بعواقب النقض (شقی) قد وجب علیه العقاب. (و قد جعل الله عهده و ذمته) ای العهد الذی اوجده بین الناس و الذمه التی جعلها و دیعه عند کل احد و الاضافه الی الله تشریفی، نحو خلق الله (امنا) ای لاجل امن بعض من بعض (افضاه) ای افشاه و جعله (بین العباد
برحمته) و لطفه (و حریما) ای شیئا حرام خلافه (یسکنون) ای یطمئن الناس (الی منعته) ای ماله من قوه یلتجیء الناس الیها، اذ لو لا خلقه سبحانه للعهد و الذمه لم یکن للخائفین و المحاربین ملجاء و ملاذ (و یستفیضون) ای یفزعون بسرعه (الی جواره) ای جوار العهد و الذمه فرارا من الخوف عن الحرب و ما اشبه. (فلا ادغال) ای افساد بنقض العهد (و لا مدالسه) ای تدلیس باظهار الامان و المباغته بالخیانه (و لا خداع فیه) ای فی العهد (و لا تعقد عقدا) بینک و بین غیرک (تجوز فیه العلل) بان کان العقد غیر صریح فی المراد، فیجوز فیه احتمالات: و علل جمع عله و هی ما یطرء علی الکلام من الاحتمالات المفسده لاستفاده المراد منه. (و لا تعولن) ای لا تعتمدن (علی لحن قول) اللحن ما یقبل التوجیه کالتوریه و المفهوم المخالف و ما اشبه (بعد التاکید) من العهد (و التوثقه) ای الوثوق بان ترید نقض العهد فتعلل بان العهد لم یکن صریحا و هکذا بالنسبه الی العقد- کما یفعل ذلک من لا وجدان له-. (و لا یدعونک ضیق امر لزمک فیه عهد الله) بان عاهدت مع احد ثم رایت ضیقا من الوفاء بالعهد (الی طلب انفساخه) متعلق ب (لا

یدعونک) ای لا تطلب انفساخ العهد (بغیر الحق) هذا بیان لطلب الانفساخ

(فان صبرک علی ضیق امر) ای امر ضیق علیک اوجبه العهد (ترجو انفراجه) بتمام مده العهد او ما اشبه (و) ترجو (فضل عاقبته) اذ تعرف لدی الناس بانک و فی بالعهد بالاضافه الی مالک من الثواب الجزیل (خیر من عذر) بالعهد (تخاف تبعته) ای اثمه عند الناس و عند الله. (و ان تحیط بک من الله فیه) ای فی ذلک العذر (طلبه) ای مطابته سبحانه بحقه فی الوفاء، فاذا لم تفعل الوفاء استحققت العقاب (فلا تستقبل فیها دنیاک و لا آخرتک) من الاقاله بمعنی طلب الفسخ و العفو ای لا تقدر بعد العذر ان تستقیل الناس بان یعفوا عن عذرک و لا یذموک، و ان تستقیل الله بان یعفو عنک و لا یعاقبک.

[صفحه ۱۹۴]

(ایاک) ای احذر یا مالک (و الدماء و سفکها) ای اراقتها بقتل الناس (بغیر حلها) الذی احله الله سبحانه کالمفسد و القاتل و من اشبههما (فانه لسی شیء ادنی) ای اقرب (لنقمه) ای لغضب الله سبحانه (و لا اعظم لتبعه) ای الاثم و العقاب (و لا احری) ای اجدر و احق (بزوال نعمه و انقطاع مده) ای مده العمر بالموت (من سفک الدماء بغیر حقها) فان یوجب کل ذلک. (و الله سبحانه مبتدء بالحکم بین العباد فیما تسافکوا) ای سفک بعضهم دم آخر (من الدماء یوم القیامه) فان اول شیء یحکم هناک حوله هو الدماء (فلا تقوین سلطانک بسفک دم حرام) کما یفعل الجبارون اذ یقتلون الابریاء لانهم امروا بمعروف او نهوا عن منکر او ما اشبه ذلک (فان ذلک) السفک (مما یضعفه) ای یضعف السلطان (و یوهنه بل یزیله و ینقله) من سفک الی غیره. (و لا عذر لک عند الله و لا عندی فی قتل العمد) ای فی ما اذا قتلت بریئا عمدا (لان فیه) ای فی قتل العمد (قود البدن) ای القصاص الواقع علی جسم القاتل فلا یمکن صرف النظر عن القصاص (و ان ابتلیت ب) قتل (خطاء. بان لم تتعمد القتل (و) انما (افراط علیک سوطک) بان کتب ترید الحد او التعزیر تادیبا فسبب السوط موت المجرم (او سیفک) کان اردت التادیب

بالسیف فقتل المجرم. (او یدک بالعقوبه) التی تریدها بالمذنب (فان فی الوکزه) هی الضربه بقبضه الید (فما فوقها) من اقسام الضرب (مقتله) ای قتل، و هذا تعلیل لکون السوط و نحوه قد یفرط، اذ قد یکون الشیء الیسیر سببا للقتل کما وکز موسی علیه‌السلام ذلک القبطی فقضی علیه (فلا تطمحن) ای ترتفعن (بک نخوه سلطانک) ای کبریائه (عن ان تودی الی اولیاء المقتول) ای ورثته (حقهم) من دیه الخطاء.

[صفحه ۱۹۵]

(و ایاک) یا مالک (و الاعجاب بنفسک) بان تحسن الظن بنفسک و ان ما عملت حسن (و الثقه بما یعجبک منها) بان تثق بالعمل الذی یسبب ان تعجب بنفسک لانها ادت مثل ذلک العمل (و) ایاک و (حب الاطراء) ای حب ان یثنی الناس علیک و یمد حوک (فان ذلک) کله (من اوثق فرص الشیطان) ای احسن فرصته التی تسبب هلاک الانسان (فی نفسه) الضمیر عائد الی الشیطان (لیمحق ما یکون من احسان المحسنین) ای لیبطله، فان الانسان اذا عجب بنفسه بطل عمله، و کذلک من احب الاطراء علی عمله، اذ یدل علی کون العمل لیس لله سبحانه، و انما للریاء و السمعه. (و ایاک) یا مالک (و المن علی رعیتک باحسانک) بان تمن علیهم اذا احسنت الیهم (او التزید) ای اظهار الزیاده (فیما کان من فعلک) بان ترید اظهار انه فوق الذی عملت حقیقه (او ان تعدهم) و عدا (فتتبع موعوک بخلفک) بان تخلف وعدک. (فان المن یبطل الاحسان) لدی الناس و لدی الله سبحانه (و التزید یذهب بنور الحق) فان للحق نورا، فاذا اظهر الشخص انه عمل فوق ما عمله، لم یکن لما عمله وقع و نور فی اعین الناس (و الخلف) للوعد (یوجب المقت) ای الغضب (عند الله و) عند (الناس) فیکرهون الانسان المخلف لو عده و قال الله تعالی: (کبر مقتا عند

الله) ای انه مقت کبیر (ان تقولوا ما لا تفعلون) من الاعمال، و الایه عامه شامله للوعد کما تشمل الامر بالحسن و النهی عن القبیح (و ایاک) یا مالک (و العجله بالامور) بان تاتی بها (قبل اوانها) جمع آن، بمعنی الوقت (او التسقط فیها) ای التهاون- عکس العجله- (عند امکانها) بان جاء وقتها (او اللجاجه فیها) بالاصرار لفعلها (اذا تنکرت) ای صعبت و لم تتیسر، بل اللازم ان یترک الانسان الامر

اذا صعب و اشکل (او الوهن) و الضعف (عنها) و عن الاتیان بها (اذا استوضحت) ای وضحت و تیسرت. (فضع کل امر موضعه) اللائق به من الاقدام او الاحجام و الاتیان بالشیء علی وجه (و اوقع کل امر موقعه) المناسب له (و ایاک) یا مالک (و الاستئثار) ای الاستبداد (بما الناس فیه اسوه) ای متساوون بان تخص نفسک بشیء هو للناس عامه، کان تتملک الانهار العامه، و المعادن الوسیعه و ما اشبه. (و) ایاک و (التغابی) ای التغافل (عما تعنی به) ای تقصد انت به بان یریده الناس منک (مما قد وضح للعیون) ای ظهر و علم به الناس (فانه) الظاهر ان الضمیر عائد الی (ما الناس فیه اسوه) (ماخوذ منک لغیرک) ای ما تملکته و خصصته بنفسک سیوخذ منک لغیرک اذا انتقل الملک عنک فعلیک اثمه و لا یبقی فی یدک.

(و عما قلیل) (ما) زائده و (عن) بمعنی (بعد) (تنکشف عنک اغطیه الامور) فان امور الاخره مغطاه لا یراها الانسان الا اذا مات (و ینتصف منک للمظلوم) الذی استاثرت بحقه بعد کون الناس کلهم سواء فی ذلک (املک) یا مالک (حمیه انفک) ای کبرک و ترفعک (و سوره) ای حده (حدک) ای غضبک (و سطوه یدک) ای الضرب الشدید بها. (و غرب لسانک) ای شدتها فی القوم فان غرب السیف حده فلا تتکبر و لا تغضب و لا تضرب احدا و لا تتکلم کلاما حادا (و احترس) ای احترز و تجنب (من کل ذلک بکف البادره) ای ما یبدر و یسرع منک من لسانک او یدک (و تاخیر السطوه) و الشده اذا اردتها، فان فی التاخیر یرجع العقل الی الانسان فلا یفعل الا اللائق المناسب (حتی یسکن غضبک فتملک الاختیار) فی ان تفعل و مقدار ما تفعل، فان الانسان لدی الغضب هائج یفعل ما لا یلیق. (و لن تحکم ذلک) الکف للبادره و التاخیر للسطوه (من نفسک) بان تقوی نفسک علی زمامها عند الغضب (حتی تکثر همومک) و احزانک (بذکر المعاد) ای الرجوع (الی) ثواب (ربک) و عقابه حتی یتجلی المعاد فی النفس، فلا تفعل شیئا الا اذا علم عدم سوء عاقبته

[صفحه ۱۹۸]

(و الواجب علیک) یا مالک (ان تتذکر ما مضی لمن تقدمک) بان تنظر الی اعمالهم و احوالهم فان السیر فی احوال الماضین یوقظ الانسان و یرشده الی ما ینبغی ان یعمله، و لذا قال سبحانه: (فسیروا فی الارض) (من حکومه عادله) بیان (ما). (او سنه فاضله) ای ذات فضل و حسن (او اثر) ای خبر وارد (عن نبینا (ص) او فریضه فی کتاب الله) تعالی (فتقتدی) بالعمل (بما شاهدت مما عملنا به) الضمیر عائد الی (ما) فی (مما) (فیها) ای فی ذکر من الحکومه و السنه و الاثر و الفریضه، و لا یخفی ان السنه هنا اعم من الاثر، اذ المراد بها الطریقه الحسنه سواء کانت عن الانبیاء السابقین او نبینا (ص)، او عمل صالح اعتاده الناس کبناء المدرسه مثلا. ثم ان المراد بقوله (بما شاهدت) ان یکون العمل وفق اعمال الامام و الصحابه الصالحین، لا ان یعمل بظاهر من الظواهر بدون فهم المراد منه فان کثیرا من الظواهر ارید بها غیرها، و انما اوضح المراد الرسول (ص) فی عمله مما اقتدی به اصحاب الاخیار، فمثلا المراد من النهی عن الصلاه علی المنافق فی قوله سبحانه: (ربائبکم اللاتی فی حجورکم) قیدا، و انما لبیان الغالب بقرینه عمل الصحابه و هکذا. (و تجتهد لنفسک) فان فائده الاجتهاد عائده

الی نفسک (فی اتباع ما عهدت الیک فی عهدی هذا) بان تتعب لتعمل به فی کل امورک (و استوثقت) ای طلبت الوثوق (به) ای بسبب هذا العهد (من الحجه لنفسی علیک) بان لا یکون لک عذر اذا خالفت. (لکی لا تکون لک عله) و عذر (عند تسرع نفسک الی هواها) فی خلاف ما بینت لک

[صفحه ۱۹۹]

(و انا اسئل الله بسعه رحمته) ای اجعل سعه رحمته واسطه لانجاح امری و اعطاء طلبتی (و عظیم قدرته علی اعطاء کل رغبه) (علی) متعلق ب (قدرته) فانه سبحانه قادر علی اعطاء کل ما یرغب الانسان الیه (ان یوفقنی و ایاک) یا مالک (لما فیه رضاه) سبحانه (من الاقامه علی العذر الواضح الیه) تعالی (و الی خلقه) ای یوفقنا لان نقیم علی الحق الذی من عمل به کان له عذر واضح فی اعماله، فلا یمکن ان یوخذ بشیء اذ کلما اشکل علیه اجاب بانه عمل بالحق فتتقدم حجته و لا یوخذ بشیء (مع حسن الثناء فی العباد) بان یذکر

الناس له علیه‌السلام بخیر، کما دعا ابراهیم علیه‌السلام بقوله: (و اجعل لی لسان صدق فی الاخرین). (و جمیل الاثر) الباقی منا (فی البلاد) بعمارتها و اصلاحها (و تمام النعمه) بان یتم سبحانه علینا نعمه (و تضعیف الکرامه) بان یزید فی کرمه علینا و اکرامه لنا (و ان یختم لی و لک بالسعاده و الشهاده) فی سبیل الله (انا الیه) سبحانه (راجعون) و المراد الی حسابه و ثوابه (و السلام علی رسول (ص) اطیبین) فلا خبث فیهم (الطاهرین) فلا قذاره لهم (و سلم تسلیما کثیرا) و معنی تسلیم الله له (ص) جعله سالما من مکاره الدنیا و الاخره، و (السلام).

نامه ۰۵۴

[صفحه ۲۰۱]

(الی طلحه و زبیر) ارسله مع عمران بن الحصین الخزاعی الیهما، (ذکره ابوجعفر الاسکافی فی کتاب المقامات فی مناقب امیرالمومنین علیه‌السلام). (اما بعد) الحمد و الصلاه (فقد علمتما- و ان کتمتما-) ای اخفیتما ما تعلمون (انی لم ارد الناس) و لم اطلبهم لبیعتی (حتی ارادونی) بانفسهم للبیعه (و لم ابایعم) فلم امداد الیهم یدی للبیعه حرصا علی الخلافه (حتی بایعونی) بان بسطوا یدی بالقوه (و انکما ممن ارادنی و بایعنی) فلی فی اعناقکما البیعه (و ان العامه) من الناس (لم تبایعنی لسلطان غالب) حتی تقولا انهم بایعوا خوفا فلا شرعیه لهذه البیعه (و لا لعرض) ای مال (حاضر) حتی تقولا انهم بایعوا طمعا، و انما کانت بیعتهم بمجرد الرضا و الرغبه (فان کنتما بایعتمانی طائعین) ای بالطوع و الرغبه منکما (فارجعا) عن نقضکما البیعه (و توبا الی الله من قریب) و ادخلا فی سائر المسلمین الباقین تحت البیعه. (و انکنتما بایعتمانی کارهین) ای کنتما تکرهان بیعتی (فقد جعلتما لی علیکما السبیل) ای الحجه (باظهار کما الطاعه و اسرارکما) ای اخفائکما (المعصیه) و النقض فاذا قیل لما یحاربهما علی علیه‌السلام، اجیب بانهما خانا و نقضا البیعه (و لعمری ما کنتما باحق ال

مهاجرین بالتقیه و الکتمان) فلا مجال لکما بان تقولا انا خفنا منک، و اتقینا الناس اذ انتما فی قوه و منعه و القوی لا یتقی، و انما یتقی الضعیف و سائر المهاجرین مع انهم لم یکونوا بمثل قوتکما لم یتقوا، و لم یخافوا فکیف یمکنکم ادعاء الخوف و التقیه؟. (و ان دفعکما هذا الامر) الی البیعه لی بالخلافه (من قبل ان تدخلا فیه کان اوسع علیکما) عند الله و عند الناس (من خروجکما منه بعد اقرارکما به) اذ النقض محرم عند الله قبیح عند الناس، فکیف تمکنتما من الخراج، و لم تتمکنا من عدم الدخول؟ (و قد زعمتمانی قتلت عثمان) و هذا الزعم باطل لانهما کانا یعلمان خلافه، بالاضافه الی ان قتل عثمان ان کان یبرر شیئا فانما یبرر عدم بیعتهما لا نقض البیعه (فبینی و بینکما من تخلف عنی و عنکما من اهل المدینه) فان شهدوا علی بذلک فالحق معکما، فلنرجع فی التحاکم و الاستشهاد الیهم. (ثم یلزم کل امرء) منی و منکما (بقدر ما احتمل) من الاشتراک فی دم عثمان، فقد کانا یحرضان علی قتله، بینما الامام یصلح و ینصح الجانبین (فارجعا ایها الشیخان) یا طلحه و یا زبیر (عن رایکما) فی القتال و نقض البیعه (فان الان اغظم امرکما) ان رجعتما (العار) فیقال انهما تابا، و هذا عار خفیف

(من قبل ان) تموتا ف (یتجمع العار و النار) فی الاخره (و السلام).

نامه ۰۵۵

[صفحه ۲۰۴]

الی معاویه (اما بعد) الحمد و الصلاه (فان الله سبحانه قد جعل الدنیا) طریقا و محل عمل (لما بعدها) من الاخره (و ابتلی) ای امتحن (فیها اهلها لیعلم ایهم احسن عملا) و معنی لیعلم، ان یصیر علمه خارجیا بان یوجد ما کان یعلمه منذ الازل (و لسنا) نحن البشر (للدنیا خلقنا) و انما خلقنا للاخره (و لا بالسعی فیها) لاجلها (امرنا) و انما امرنا بالسعی للاخره (و انما وضعنا فیها لنبتلی) ای نمتحن (بها) ای

بالدنیا و زخارفها. (و قد ابتلانی الله بک و ابتلاک بی) فکل یمتحن بالاخر (فجعل احدنا حجه علی الاخر) فان الامام علیه‌السلام کان حجه علی معاویه (فعدوت) ای و ثبت انت یا معاویه (علی الدنیا بتاویل القرآن) حیث اولت آیه القصاص بالنسبه الی، و الحال انا بری من دم عثمان (فطلبتنی بما لم تجن یدی) ای بجنایه لم افعلها (و لا لسانی) فلم احرض علیها (و عصبته) ای ربطت ذلک الامر و هو دم عثمان (انت و اهل الشام بی) مع انی بری من ذلک. (و الب) ای حرض (عالمکم) بالواقع من برائتی (جاهلکم) علی (و قائمکم) الذی قام بالمطالبه (قاعدکم) الذی لم یکن له داع فی المطالبه (فاتق الله) یا معاویه (فی نفسک) ای خوفا باطنا یردعک عن الاثام، لا اظهار الخوف فقط (و
نازع الشیطان قیادک) ای جاذب قیادک من الشیطان لئلا یردیک الی النار (و اصرف الی الاخره وجهک) عوض صرفه الی الدنیا (فهی) ای الاخره (طریقنا و طریقک) فاللازم ان نتهییء له. (و احذر ان یصیبک الله منه) ای من جانبه سبحانه (بعاجل قارعه) القارعه هی المصیبه تمس الانسان بشده، کما یقرع الشیء بالشیء، و المراد عذاب عاجل فی الدنیا (تمس الاصل) ای اصلک (و تقطع الدابر) ای: فرعک، و هذا کنایه عن انه لا یذر اصلا و لا فرعا (فانی اولی) ای احلف (لک بالله الیه) ای حلفا (غیر فاجره) ای غیر خانثه و لا کاذبه (لئن جمعتنی و ایاک جوامع الاقدار) ای الاقدار التی تجمع بین شخصین (لا ازال بباحتک) ای بساحتک بمعنی دوام الحرب معک (حتی یحکم الله بیننا) بغلبه احدنا علی الاخر او بموت احدنا (و هو خیر الحاکمین) الذین یحکمون بالعدل.

نامه ۰۵۶

[صفحه ۲۰۶]

(وصی بها شریح ابن‌هانی لما جعله علی مقدمته فی الشام) (اتق الله) یا ابن‌هانی (فی کل صباح و مساء) ای نهار و لیل (و خف علی نفسک الدنیا الغرور) ای خف من خدعه الدنیا التی تغر الانسان و تخدعه (و لا تامنها علی حال) بان تظن انها لا تخدعک و لا تنال منک (و اعلم انک ان لم تردع نفسک) و تاخذ امامها (عن کثیر مما تحب مخافه مکروه) یصل الیک (سمت) ای ارتفعت (بک الاهواء) جمع هوی، بمعنی: المیول النفسیه و الشهوات (الی کثیر من الضرر) فمثلا لو اخذ الانسان فی عداوه الناس مخافه نقص جاهه، اذا اطلق امرهم امتد ذلک العداء الی اضرار کثیره (فکن لنفسک) یابن هانی (مانعا) عن المضرات (رادعا) ای زاجرا. (و لنزوتک) ای و ثبتک (عند الحفیظه) ای الغضب (و اقما) ای قاهرا (قامعا) ای قالعا، فاذا غضبت فلا تسطو علی من غضبت علیه، بل تدبر الامر، و اعمل حسب الصلاح و الحکمه.

نامه ۰۵۷

[صفحه ۲۰۷]

(الی اهل الکوفه عند مسیره من المدینه الی البصره) فی حرب الجمل. (اما بعد) الحمد و الصلاه (فانی خرجت من حیی هذا) الحی: محل القبیله، و المراد به المدینه المنوره، محل سکنی الامام (اما ظالما و اما مظلوما و اما باغیا) البغی هو الظلم، لکنه اخص منه، لان البغی ظاهر فی ظلم الغیر بخلاف الظلم الذی هو اعم من ظلم النفس (و اما مبغیا علیه) و المراد کونه علیه‌السلام بالنسبه الی اعدائه طلحه و الزبیر و عائشه، فی احدی الحالتین. (و انی اذکر الله) ای اطلب باسم الله سبحانه (من بلغه کتابی هذا) هذا مفعول (اذکر) (لما نفر الی) ای سافر و خرج من الکوفه قاصدا نحوی (فان کنت محسنا اعاننی) فی امری (و ان کنت مسیئا استعتبنی) ای طلب منی الرجوع عن اسائتی، و هذا الکلام من الامام علیه‌السلام فی غایه الانصاف. و قد قال قبله علیه‌السلام القرآن الکریم: (انا و ایاکم لعلی هدی او فی ضلال مبین).

نامه ۰۵۸

[صفحه ۲۰۸]

(کتبه الی اهل الامصار یقص فیه ما جری بینه و بین اهل صفین) معاویه و اتباعه. (و کان بدء امرنا) ای ابتداء الحرب (ان التقینا و القوم من اهل الشام) معاویه و اصحابه (و الظاهر) ای و الحال ان الظاهر هو من حال الجانبین (ان ربنا واحد و نبینا واحد و دعوتنا فی الاسلام واحده) لان کل جانب یدعوا الی الاسلام (و لا نستزیدهم) ای لا نطلب منها الزیاده (فی الایمان بالله و التصدیق برسوله) لانهم معترفون بالامرین (و لا یستزیدوننا) ای لا یطلبون منا الزیاده علی الامرین (الامر) بیننا و بینهم (واحد) لا اختلاف فیه (الا ما اختلفنا فیه من دم عثمان و نحن منه براء) ای بریئون اذ لم نرق نحن دم عثمان، فکان اولئک یلقون الدم علینا و کنا نحن نظیر البرائه منه. (فقلنا) لهم (تعالوا نداوما لا یدرک الیوم) ای نجعل للامر دواء، فان عثمان لا یعود حیا، و انما نتیجه الخصام تشتت الکلمه، فتعالوا لنداوی هذا الامر (باطفاء الثائره) ای نخمد الفتنه التی ثارت و انتشرت (و تکسین العامه) ای عامه الناس (حتی یشتد) و یقوی (الامر) ای امر الاسلام (و یستجمع) ای یجمع اطرافه (فنقوی علی وضع الحق مواضعه) المقرره فی الشریعه. (فقالوا: بل) جواب لنفی کلام الامام علیه

السلام (نداویه بالمکابره) ای المعانده، فترکوا التصالح و التفاهم الذی دعوتهم علیه الی المحاربه و المعائده (فابوا) الاصلاح (حتی جنحت الحرب) ای مالت بان قویت بمیل اولئک لها (و رکدت) ای استقرب و قامت (و وقدت) ای اشتعلت (نیرانها) تشبیه للحرب بالنار لانها تفنی الرجال و الاموال کما تفنی النار الحطب (و حمست) ای اشتدت و صلبت. (فلما ضرستنا) الحرب ای عضتنا باضراسها (و ایاهم) بان افنت منا و منهم (و وضعت مخالبها) جمع مخلب، و هو اظفر السبع، تشبیه للحرب به (فینا و فیهم) بان صرنا جمیعا فریسه لها (اجابوا عند ذلک الی) الصلح و المفاهمه (الذی دعوناهم الیه) قبل ان تنشب الحرب بان حکموا القرآن، و قالوا ما حکم القرآن اتبعناه (فاجبناهم الی ما دعوا) من المصالحه و المفاهمه (و سارعناهم) ای طلبنا سرعتهم (الی ما طلبوا) من التفاهم. (حتی استبانت علیهم الحجه) ای ظهرت بان الحق لنا، و لم نکن شرکاء فی دم عثمان (و انقطعت منهم المعذره) ای لم یکن لهم عذر فی شق عصی الطاعه علینا (فمن تم علی ذلک) الذی ظهر بان رجع الی الحق (فهو الذی انقذه الله) ای نجاه (من الهلکه) ای الهلاک الاخروی باتباع معاویه. (و من لج) فی البقاء علی الباطل (و تمادی) ای استمر فی

الغی (فهو الراکس) ای الناکث الذی قلب عهده (الذی ران الله علی قلبه) ای غطی قلبه، حتی یتیه فی الضلال، بعد ان رای سبحانه منه اعراضا عن الحق مع علمه به (و صارت دائره السوء علی راسه) فان الایام تدور بالخیر و الشر، فاذا صارت دائره السوء علی راس احد، کان معناه انه وقع فی السوء، و هذا من باب التشبیه کما لا یخفی.

نامه ۰۵۹

[صفحه ۲۱۰]

(الی الاسود بن قطبه، صاحب جند حلوان) و هی من ایالات فارس ایران. (اما بعد) الحمد و الصلاه (فان الوالی اذا اختلف هواه) بان جری مع اهوائه و میوله النفسیه، بخلاف الذی یتبع الدین فان هواه واحد لا یختلف (منعه ذلک) الاختلاف (کثیرا من العدل) اذ انه یتبع الهوی لا الحق (فلیکن امر الناس عندک فی الحق سواء) لا تلاحظ میلک الی بعضهم دون بعض (فانه لیس فی الجور عوض عن العدل) فان الجور لا یاتی بالنتائج التی یاتی بها العدل فی الدنیا و الاخره. (فاجتنب ما تنکر امثاله) اذا صدر عن الاخرین ای لا تفعل الشیء الذی تنکره اذا فعله غیرک، مثلا کیف تنکر ظلم الناس لک، فانکر ظلمک للناس و اجتنبه (و ابتذل) ای ابذل (نفسک فی ما افترض الله علیک) ای الواجبات (راجیا ثوابه) ای فی حالکونک ترجوا ثوابه تعالی (و متخوفا عقابه) ای خائفا من عقابه تعالی. (و

اعلم ان الـدنیا دار بلیه) ای بلاء و عناء (لم یفرغ صاحبها فیها) ای فی الـدنیا (قط) ای ابـدا (ساعه) واحـده (الا کانت فرغته) ای: فراغه (علیه حسـره یوم القیـامه) لانه ینـدم علی ان لم یعمل فی تلک الساعه ما یوجب ثوابه و رفعه درجته. (و انه لن یغنیک عن الحق شـیء ابدا) اذ الباطل لا یاتی بالثمار الطیبه الت

ی یـاتی بها الحق (و من الحق علیک حفظ نفسک) عن المحرمات و الاثام (و الاحتساب) ای المراقبه (علی الرعیه بجهـدک) حتی لا ینحرفوا عن طریق الحق (فـان) الثواب (الـذی یصـل الیک من ذلک) الاحتساب علی الرعیه (افضل من الـذی یصل بک) بسـبب هـذا الاحتساب من الجهد و الاذی (و السلام).

نامه ۰۶۰

[صفحه ۲۱۲]

(الی العمال الـذین یطی الجیش عملهم) ای یمر جیش الامام باراضـیهم (من عبدالله علی امیرالمومنین الی من مر به الجیش) ای جیش الامـام (من جبـاه الخراج) جمـع جـابی و هو الـذی یجمع الخراج من الاراضـی (و عمـال البلاـد) جمع عامـل، و هو المنصوب من قبل الخلیفه لاـداره البلاد (اما بعـد) المقـدمه (فانی سـیرت جنودا) ای امرتهم بالسیر (هی ماره) ای تمر (بکم انشاء الله و قـد اوصـیتهم بما یجب لله علیهم من کف الاذی) بان لا یوذوا من فی طریقهم (و صـرف الشذی) ای الشـربان لا یعملوا شـرا بالنسبه الی احد. (و انا ابرء الیکم) ای اظهر برائتی بالنسبه الیکم (و الی ذمتکم) فـان من فی ذمه الخلیفه و تحت رعـایته محترم فالاعتـذار الی الـذمه اعتباری (من معره الجیش) ای اذاه، فـانی لا ارضـی بـذلک فاذا آذی الجیش احـدا فلیس من قبلی و لا برضای (الا من جوعه المضـطر) فاذا اصاب الجیش احـدا فلیس من قبلی و لاـ برضـای (الا من جوعه المضـطر) فاذا اصاب الجیش جوع اضـطر معه الی تناول ما یسـد به رمقه فلا باس علیه، لان الله سـبحانه اباح للمضـطر رفع اضـطراره بشرط ان (لا یجد عنها) ای عن تلک الجوعه (مذهبا) یذهب الیه فی سد رمقه (الی شبعه) غیر التناول من اموال الناس (فنکلوا من تناول منهم) ای م

ن الجیش و التنکیـل: العقوبه (بشیئا ظلمـا عن ظلمهم) ای عوض ظلمهم فاذا اراد الجیش ان یتناول شـیئا حراما اسـتحق العقاب و علی العامـل للامـام ان یعـاقبه. (و کفـوا ایـدی سـفهائکم) ای امنعوهـم (عن مضـارتهم) ای ایراد الضـرر بـالجیش (و التعرض لهـم) حـتی لا یتعرضوا الی الجیش بسوء (فیما اسـتثنیناه منهم) ای من الجیش، و المستثنی هو حاله الاضطرار، فاذا اضطر الجیش الی تناول ما یسد به رمقه، فلاـ یحق لاحـد ان یتعرض بهم لـدفعهم و انمـا لصـاحب المـال الحق فی ان یطـالب بالثمن کما قرر فی الشـریعه (و انا بین اظهر الجیش) ای فی وسـطهم، و هـذا امـا من بـاب ان الامـام علیهالسـلام کـان حاضـرا فی الجیش- کما هو الظاهر- او مجاز من باب قرب وصول الانسـان فی العاصـمه، و کـانه لاشـرافه علی الجیش بین اظهرهم. (فـارفعوا الی مظالمکم) جمع مظلمه، بمعنی: الظلم، فاذا ظلم الجیش احدا و لم یقدر علی دفعه، فلیرفع الی الامام شکایته (و ما عراکم) ای عرض و طرء علیکم (مما یغلبکم) فلا تقدرون علی کفه (من امرهـم) ای امر الجیش (و مـا لا تطیقون دفعه الا بالله) ای بحوله و قوته (و بی) ای بسـببی (فانا اغیره) ای اغیر ذلک الظلم (بمعونه الله) و عونه (انشاء الله) تعالی.

نامه ۰۶۱

[صفحه ۲۱۴]

(الی کمیـل بن زیاد النخعی و هو عامله علی (هیت) ینکر علیه: ترکه من یجتاز به من جیش العـدو) معاویه فی حالکون الجیش (طالبا الغاره). (اما بعد) الحمد و الصـلاه (فان تضـییع المراء ما ولی) ای ما جعل والیا علیه (و تکلفه ما کفی) بان یتکلف العمل لما لم یجب علیه (لعجز حاضـر) اذ لم یفعل ما وجب عجزا (و رای متبرء) من تبر اذا اهلکه، ای رای فاسـد اذ فعل ما لم یجب علیه (و ان تعاطیک)

ای اعطائک للعدو المجال ل (الغاره علی اهل قرقیسیا) و هی بلده علی الفرات (و تعطیلک مسالحک) جمع مسلحه، و هی الثغر الذی یلی حدود البلاد، و تسمی بذلک لکونها موضع الرجل و السلاح (التی و لیناک) ای فرضنا امرها الیک (لیس بها من یمنعها) من جراء اهمالک شانها. (و لا یرد الجیش) الذی هیئه العدو (عنها لرای شعاع) ای متفرق غیر مجتمع لحفظ البلاد و مکافحه العدو (فقد صرت) باهمالک لبلادک (جسرا لمن اراد الغاره من اعدائک علی اولیائک) اذ انهم راو ضعفک فعبروا الی البلاد فکانک جسر لهم، و لو راو فیک قوه لما تجاسروا علی الغاره فی حالکونک (غیر شدید المنکب) هو مجتمع الکتف و العضد و هذا کنایه عن القوه (و لا مهیب الجانب) حتی یهابه و یخافه العدو (و لا ساد ثغره) و هی: الف

رجه التی یدخل منها العدو (و لا کاسر لعدو شوکه) ای هیبه و عزه (و لا مغن عن اهل مصره) فلم یفدهم فی دفع عدوهم (و لا مجز عن امیره) فان الامام لم یجزه بالمدح و الثناء لانه لم یفعل ما یستحق ذلک، و انما فعل العکس.

نامه ۰۶۲

[صفحه ۲۱۶]

(الی اهل مصر، مع مالک الاشتر) ارسله معه (لما و لاه امارتها) (اما بعد) الحمد و الصلاه (فان الله سبحانه بعث محمدا (ص)) ای ارسله (نذیرا للعالمین) ای مخوفا لهم، ان لم یاخذوا بالاسلام اصولا و فروعا (و مهیمنا) ای شاهدا و حافظا (علی المرسلین) فکل زیاده او نقیصه فی دینهم- مما حرفه الناس- یبین الرسول ذلک حتی یرجع دین المرسلین کما جائوا به، لا کما فعلته اقوامهم من بعدهم (فلما مضی علیه‌السلام) الی لقائه ربه (تنازع المسلمون الامر) ای فی امر الخلافه (من بعده فو الله ما کان یلقی فی روعی) ای فی قلبی. (و لا یخطر ببالی) ای بذهنی (ان العرب تزعج) ای تزیل و تنقل (هذا الامر) ای الخلافه (من بعده) ای بعد الرسول ((ص) عن اهل بیته) الی غیرهم، و المراد ان الموازین الظاهریه کانت تقتضی ذلک، لا ان الامام لم یکن یعرف الامر من السابق، و الا فقد کان الامام یعلم کل شیء کما اوصاه الرسول (ص)، و انما یکنی عن استبعاد المطلب ب (عدم الظن) او (عدم الالقاء فی الروع) او ما اشبه. (و لا انهم منحوه) من نحاه بمعنی صرفه و بعده (عنی من بعده) الی غیری (فما راعنی) ای خوفنی و ازعجنی (الا انثیال الناس) ای انصبابهم (علی فلان) یعنی ابابکر (یبایعو

نه) للخلافه (فاسکت یدی) ای کففتها عن العمل فی ضده خوف الفتنه (حتی راجعه الناس) ای الناس الذین رجعوا الی ورائهم بترک حکم الرسول (ص) فی نصبی خلیفه (رجعت عن الاسلام یدعون الی محق دین محمد (ص)) ای ابطاله، فان کل شیء یخالف دین الاسلام محق له، اذ الاسلام کل لا یتبعض فکیف برفض هذا الرکن المهم الذی هو الخلافه و الامامه. (فخیشت ان لم انصر الاسلام و اهله) بکفی عن المنازعه، و اعطاء رایی فی کیفیه الفتوح و سائر المشاکل (ان اری فیه) ای فی الاسلام (ثلما) ای خرقا (او هدما) بان یقلع الاسلام عن اصله (تکون المصیبه به) ای بسبب ذلک الثلم او الهدم (علی اعظم من فوت و لایتکم) و الاماره علیکم (التی هی متاع ایام قلائل) جمع قلیله، و المراد بالایام ایام الدنیا، و المتاع ما یتمتع به الانسان. (یزول منها) ای من تلک الایام (ما کان) و وجد (کما یزول السراب) الذی یترائی فی الصحراء و لیس له حقیقه (او کما یتقشع) و یبید (السحاب) فی الهواء فلا یبقی منه اثر (فنهضت فی تلک الاحداث) انبه و ارشد و اسدد و اقوم (حتی زاح الباطل) الذی کان یخشی منه علی الاسلام، کقیام مسیلمه و اشباه ذلک (و زهق) ای مات و بطل (و اطمئن الدین) ای ثبت و استقر (و تنهنه) ای منع ع

ن الزوال یقال نهنهته ای منعته و کففته، و تنهنه مطاوع له (و منه) ای من هذا الکتاب.

[صفحه ۲۱۸]

(انی و الله لو لقیتهم) و المراد اجناد الشام فی حالکونی (واحدا، و هم طلاع الارض کلها) الطلاع ملا الشیء، ای فی حالکونهم یملئون الارض (ما بلیت) ای ما اهتمت بهم (و لا استوحشت) ای ما خفت (و انی من ضلالهم الذی هم فیه، و الهدی الذی انا علیه

لعلی بصیره) ای انی اعرف ضلالهم، و انی علی الهدی لا اشک فی ذلک (من نفسی) ای انا منشاء البصیره نفسی. (و یقین من ربی) ای من جانبه سبحانه، فانه هو المتفضل بالیقین (و انی الی لقاء الله) ای الموت الذی فیه لقاء حساب الله و جزائه (لمشتاق و) الی (حسن ثوابه) ای ثوابه الحسن (لمنتظر) انتظران یاتینی (ارجع) اصله راجی، اسم فاعل من رجا یرجو (و لکننی آسی) ای احزن (ان یلی امر هذه الامه سفهائها) ای معاویه و اتباعه و السفیه هو الذی یخالف الحق، کما قال سبحانه: (سیقول السفهاء من الناس) (و فجارها) جمع فاجر، و هو المبالغ فی المعصیه. (فیتخذوا مال الله دولا) جمع دوله، و هی ما یتدوال، و المراد یتصرف بعضهم و یعطیه الی الاخره، بدون وضعه فی حقه، و اعطائه لمصالح المسلیمن (و عباده خولا) ای عبیدا، یفعلون بهم کما یفعل السید بعبده (و الصالحین حربا) ای محاربین (و الفاسقین حزبا) ای یجعلونهم حزبهم و طر

ف اعمالهم و مشاوراتهم، عوض الصالحین (فان منهم) ای من هولاء السفهاء الذین سیطروا علی الامر (الذی قد شرب فیکم الحرام) کمغیره بن شعبه و عتبه ابن ابی‌سفیان شربا الخمر و جلدا فی قصه مذکوره فی التواریخ. (و جلد حدا فی الاسلام) فان حد شارب الخمر ثمانون جلده (و ان منهم من لم یسلم حتی رضخت له) ای اعطیت له (علی الاسلام) ای لاجل ان یسلم (الرضائخ) ای العطایا، و هو ابوسفیان و معاویه و عمرو بن العاص، فانهم کانوا من المولفه قلوبهم الذین السلموا بعد اعطاء النبی لهم الاموال، اتقائا من شرهم علی الاسلام و المسلمین. (فلو لا ذلک) الذی احزن من سیطره هولاء السفهاء علیکم، ان توانیتم فی الامر (ما اکثرت تالیبکم) ای تحریضکم ضد هولاء (و تانیبکم) ای لومکم فی میل قلوب بعضکم الیهم و عدم قیامکم ضد هم (و جمعکم) تحت لواء الحق لتبتعدوا عن هولاء (و تحریضکم) و حثکم (و لترکتکم) و شانکم (اذا ابیتم) عن الانضواء تحت لوائی (و ونیتم) ای ابطاتم عن اجابتی (الا ترون الی اطرافکم) ای اطراف بلادکم و جوانبها (قد انتقصت) قد نقصت بسبب استلاب معاویه لها (و الی امصارکم) جمع مصر، بمعنی: البلده (قد افتتحت) ای: افتتحها العدو. (و الی ممالککم تزوی) ای تقبض من ناحیه ا

لعدو (و الی بلادکم تغزی) ای تغزوها الاعداء (انفروا) ای اذهبوا و سافروا (- رحمکم الله-) جمله خبریه فی معنی الدعاء (الی قتال عدوکم) معاویه و مرده اهل الشام. (و لا تثاقلوا الی الارض) اثاقل ای تثاقل عن الخروج کانه لاصق بالارض (فتقروا) بعمنی الاقامه (بالخسف) ای بالذل و الانهضام (و تبووا) ای: ترجعوا (بالذل) ای الذله تحت نفوذ الاعداء (و یکون نصیبکم) فی الدنیا و الاخره (الاخس) ای الاقل الموجب للذله (و ان اخا للحرب الارق) ای الساهر، فان من یرید الحرب لا ینام، و هذا تحریض لهم علی ان لا یناموا علی العمل (و من نام لم ینم عنه) ای لا ینام الناس عنه، بل هم ساهرون لازالته و ابادته (و السلام).

نامه ۰۶۳

[صفحه ۲۲۱]

(الی ابی‌موسی الاشعری، و هو عامله علی الکوفه، و قد بلغه علیه السلام عنه تثبیطه الناس) ای ترغیبهم فی العقود عن الحرب (علی الخروج الیه علیه‌السلام لما ندبهم لحرب اصحاب الجمل). (من عبدالله علی امیرالمومنین الی عبدالله بن القیس) هذا اسم ابی‌موسی الاشعری (اما بعد) المقدمه (فقد بلغنی عنک قول هو لک و علیک) ای لنفعک و ضررک اما نفعه بالتثبیط لانه یسلم عن عواقب الجهاد و الحرب فی الدنیا، و اما کونه علیه فلانه یوجب ذهاب دنیاه لسخط الامام علیه و اخرته لانه خالف ولی امر المومنین باحلق و المخالف له فی النار (فاذا قد رسولی) الحامل لکتابی (علیک فارفع ذیلک) ای ذیل ثوبک (و اشدد مئزرک) هو الذی یلبس مکان السراویل، و هذان کنایه عن استعداده للجهاد (و اخرج من حجرک) ای مقرک تشبیه له بثقب الحیوان (و اندب) ای ادع للجهاد (من معک) من المسلمین (فان حققت) ما امرتک (فانفذ) ای طبق الامر. (و ان تفشلت) من الفشل ضد النجاح بان لا ترید تنفید الامر (فابعد) عن الولایه فقد عزلتک (و ایم الله) حلف بالله سبحانه فان (ایم) من الفاظ القسم (لتوتین من حیث انت) ای لابد لک من الاتیان و الخروج عن محلک (و لا تترک) فی امن و سلامه (حتی یخلط زبدک

بخاثرک) قالوا ان اصل هذا المثل ان الشخص یعمل السمن فیختلط خاثره برقیقه، فیتحیر ان اوقد النار تحته حتی یصفو احترق، و ان ترکه کما هو بقی کدرا، فهو متحیر فی امره، و هذا مثل لمن یتحیر فی امره فلا یدری ای العملین یاتی به. (و ذائبک بجامدک) هذا من تتمه المثل لان الخاثر هو الجامد، و الزبد هو الذائب (و حتی تعجل) ای یوتی بما یسبب تعجیلنا (فی قعدتک) هی بمعنی هیئه القعود و المراد ولایته، و المعنی نضع واحدا مکانک، و نعزلک عن الولایه (و) حتی (تحذر من امامک کحذرک من خلفک) ای یحیط الخوف بک، من الامام و من الخلف لان المخالف للخلیفه یحذر علی کل حال سواء بقی فی الحکم او عزل. (و ما هی) ای ما هذه الصفه التی هی عزلک و احاطه الخوف بک (بالهوینی) مونث اهون (التی ترجو) فانه کان یرجو بقائه فی امارته سالما عن اخطار الحرب، اما ان یعزل و یخاف فهو صعب علیه (و لکنها) ای: هذه الصفه (الداهیه) ای المصیبه (الکبری) من مصیبات الدهر (یرکب جملها) کنایه عن لزوم الاستعداد لها، کمن یستعد للدفاع و المحاربه فیرکب الجمل. (و یذلل صعبها) کمن یرید معالجه الامور فیذلل الصعب منها لیتسنی له الوصول الی غایته (و یسهل جبلها) ای یجعل السیر فی الجبل لاجله سهلا (فاع

قل) من العقال بمعنی الشد (عقلک) لئلا یسرح فی مراتع الغی و الضلال (و املمک امرک) لئلا یفوت من یدک (و خذ نصیبک و حظک) فلا یفوتک نصیبک من الخیر بلجاجک فی ترک مساعده الامام علیه‌السلام (فان کرهت) مساعده الامام (فتنح) ای اعتزل الولایه و ابتعد عنها (الی غیر رحب) ای الی مکان غیر وسیع. (و لا-فی نجاه) بل فی هلاک الدنیا و الاخره (فبالحری) ای الجدیر (لتکفین) ای نکفیک امر القتال، و لا نحتاج الیک (و انتم نائم) ای کالنائم الذی لیس نصیب (حتی لا یقال: این فلان؟) یعنی اباموسی (و الله انه) ای امر بصره (لحق مع محق) ای مع الامام لا مع اصحاب الجمل (و ما ابالی ما صنع الملحدون) الذین الحدوا و انحرفوا عن منهج الاسلام بخروجهم علی امامهم و نقضهم بیعتهم (و السلام).

نامه ۰۶۴

[صفحه ۲۲۴]

(الی معاویه جوابا) عن کتبه الیه علیه‌السلام (اما بعد) الحمد و الصلاه (فانا کنا نحن و انتم- علی ما ذکرت) یا معاویه (من الالفه و الجماعه) ای الائتلاف و الاجتماع، قبل بزوغ نور الاسلام (ففرق بیننا و بینکم امس) حین ظهور الاسلام و انبعاث الرسول (ص) (انا آمنا و) انتم (کفرتم) بالله و الرسول (و الیوم انا استقمنا) علی جاده الاسلام (و) انتم (فتنتم) ای انحرفتم الی الضلاله. (و ما اسلم مسلمکم) کمعاویه و ابی‌سفیان و هند (الا کرها) حیث انهم آمنوا حین الفتح خوفا من ان یهدر الرسول (ص) دمائهم، بما اقترفوا من الاجرام ضد الرسول (ص) و الاسلام (و بعد ان کان انف الاسلام) و هو اشراف الجزیره، لان فتح مکه کان من اواخر غزوات الرسول (ص) حزبا) فان اشراف العرب صاروا من حزب الرسول: (و رایت الناس یدخلون فی دین الله افواجا). (و ذکرت) یا معاویه ترید تنقیصی (انی قتلت طلحه و الزبیر) فی واقعه الجمل (و شردت بعائشه) ای طردتها، و فرقت جمعها و ارجعتها الی المدینه (و نزلت بین المصرین) کوفه و البصره، و کانه عیب بنظر معاویه، اذ ترک الامام دار الهجره (و ذلک امر غبت عنه) اذ لم یکن معاویه فی واقعه الجمل (فلا علیک) امره (و لا العذر فیه الیک)

لو کنت مقصرا، بینماانا لم اقتل طلحه و انما قتله مروان، و لم اقتل الزبیر بل قتله ابن‌جرموز، و احترمت عائشه حیث ارجعتها الی دارها التی جعلها الله لها بدون ان اعاقبها بجزاء فعلها، و نزولی المصرین تحفظا علی الاسلام من کیدک و کید امثالک ممن بیتوا الشر بالاسلام. (و ذکرت انک زائری فی المهاجرین و الانصار) فان معاویه هدد الامام علیه‌السلام فی کتابه بانه یقبل علیه لمحاربته فی المهاجرین و الانصار، فرده الامام اولا لیس من المهاجرین و لا من الانصار- مما اوهم کلامه علیه اللعنه بانهم منهم- و ثانیا بانه مستعد للقائه اکبر استعداد. (و قد انقطعت الهجره یوم اسر ابوک) فان الرسول (ص) قال: لا هجره بعد الفتح، و کان ابوسفیان انما جاء مع الرسول (ص) بعد الفتح حیث کان تحت لوائه فی حرب حنین، فلیس معاویه من المهاجرین و لا من الانصار الذین کانوا فی المدینه،

و المراد باسر ابیه حین وقع فی ایدی المسلمین قبل لیله الفتح فی قصه طویله، فقوله: (فی المهاجرین و الانصار) مما یوهم انک منهم، ادعاء فارغ لیس له حقیقه (فان کان فیک عجل) ای تعجیل لملاقاتی (فاسترفه) من الرفاهیه ای نفس عنک و تعجل کما ترید (فان ان ازرک) و اراک فذلک جدیر ان یکون الله انما بعثن

ی الیک للنقمه منک) ای الانتقام لاعمالک التی عملتها. (و ان تزرنی) بان تاتینی (فکما قان اخو بنی‌اسد) من شعرائهم: (مستقبلین ریاح الصیف تضربهم) (بحاصب بین اغوار و جلمود) ریاح الصیف شدیده الحراره تحمل الغبار و الحجاره، فاذا هبت علی الانسان تضرب وجهه بالحراره و الغبار و الحجاره، و الحاصب ریح تحمل التراب و الحصی، و اغوار جمع غور بمعنی الغبار، و الجلمود الصخر، ای ان حال معاویه کحال من استقبل ریاح الصیف، حین ما یلاقی الامام لما یلقاه من غبار الحرب و السیوف و الرماح. (و عندی السیف الذی اعضضته) ای جعلته یعض، و ذلک کنایه عن القتل (بجدک) یا معاویه، و هو عتبه بن ربیعه (و خالک) الولید بن عتبه (و اخیک) حنظله (فی مقام واحد) و هو یوم بدر حیث قتل جمیعهم الامام علیه‌السلام فی ذلک الیوم، و هذا اللتلویح بانک ایضا تلحق بهم اذا حاربتنی. (و انک- و الله- ما علمت) ای الشخص الذی عرفته منذ السابق و (ما) موصوله (الاغلف القلب) ای الذی قلبه فی غلاف فلا یعرف الحق (المقارب العقل) ای الناقص العقل فلیس فی عقله سعه یری البعید و یدرک الحق (و الاولی ان یقال لک) و فی شانک (انک رقیب سلما اطلعک مطلع سوء علیک لالک) و السلم طماحه الی الخلافه، و مطلع ا

لسوء الذی علیه شقائه فی الدنیا و لعن الاجیال له، و فی الاخره بالعذاب و النار. (لانک نشدت غیر ضالتک) الضاله ما فقده الانسان من مال و نحوه، الضاله الفحص عنها و طلبها، و هذا مثل یضرب لمن طلب غیر حقه (و رعیت غیر سائمتک) السائمه الماشیه من الحیوان، و رعیها عباره عن اطلاقها فی المرعی، و من رعی غیر سائمه کان ظالما للناس باخذ بهائمهم. (و طلبت امرا) هو الولایه و الخلافه (لست من اهله و لا فی معدنه) لانک ظالم طاغ، و مثله لا یصلح لاماره المسلمین (فما ابعد قولک من فعلک) فقولک اظهار ان الحق معک، و فعلک الغدر و الختل و الخروج عن الطاعه (و قریب ما اشبهت) (ما) مصدریه، ای قریب شباهتک (من اعمام و اخوال) ای اقربائک الکفار الذین حاربوا الرسول فی مختلف المناطق، و انت هکذا ترفض حکم الرسول (ص) فی وصیه. (حملتهم الشقاوه) ای کونهم اشقیاء النفوس (و تمنی الباطل) بان یمحقوا الاسلام (علی الجحود) ای الانکار (ب) رساله (محمد (ص) فصرعوا) ای قتلوا و وقعوا فی (مصارعهم) ای المحلات التی وقعوا فیها صرعی، کبدر واحد و غیرهما (حیث علمت) اماکن صرعهم (لم یدفعوا) عن انفسهم (عظیما) و هو الموت (و لم یمنعوا حریما) ای حریمهم عن الذل، و کان صرعتهم (بوقع سیوف

) وقعت علیهم (ما خلا منها الوغی) الوغی: الحرب، ای لم تخل الحروب من تلک السیوف بل انها باقیه الی هذا الیوم. (و لم تماشها) ای تلک السیوف (الهوینی) ای لم ترافق تلک السیوف المساهله، و الهون، بل انما شدیده علی اعداء الله (و قد اکثرت) یا معاویه من الکلام (فی قتله عثمان) مطالبا منی دمه، لیتسنی لک بهذه الخدیعه نقض البیعه العامه، و الخروج عن الطاعه و قتله جمع قاتل (فادخل فیما دخل فیه الناس) ای طاعتی و بیعتی (ثم حاکم القوم) الذین قتلوا عثمان (الی احملک و ایاهم علی کتاب الله تعالی) و ابین ان الحق لمن و علی من. (و اما تلک التی ترید) من اماره الشام، و جعلت کل ذلک عذرا و وسیله الیها (فانها خدعه الصبی عن اللبن فی اول الفصال) فان الصبی یخدع فیما یفصل عن لبن امه، فان ارادته للشام مثل خدعه الصبی، فی کون کلیهما ضعیف لا ینتج ظاهر للناس، او المراد ان جعلک قتل عثمان وسیله خدعه، مثل خدعه الصبی مما لا یخفی علی احد (و السلام لاهله) ای لمن یستحق السلام، لا مثل معاویه الذی یستحق الحرب.

نامه ۰۶۵

[صفحه ۲۲۹]

(الیه) ای الی معاویه (ایضا) (اما بعد) الحمد و الصلاه (فقد آن لک). ای صار الوقت (ان تنتفع باللمح الباصر) ای بنظر العین (من

عیان الامور) ای من جهه معاینه الامور و ادراک الحقائق، یقال لارینک لمحا باصرا، ای امرا واضحا، ای قد ظهر لک الحق، فعلیک ان تنتفع بن (فقد سلکت مدارج اسلافک) ای فی الطریق الذی سار فیه اجدادک و اقربائک، و مدارج جمع مدرج بمعنی الطریق لانه یدرج فیه (ب) سبب (ادعائک الاباطیل) ای حیث ادعیت الادعائات الباطله (و اقتحامک) ای دخولک، او ادخل الناس (غرور المین) المین الکذب الفاضح. (و الاکاذیب) ای حیث ادخلت نفسک، او ادخلت الناس، فی اکاذیب توجب الغرور و الخداع (و بانتحالک) ای ادعائک لنفسک (ما قد علا عنک) ای المقام الذی هو ارفع منک (و ابتزازک) ای سلبک (لما اختزن دونک) ای منع منک و هی الاماره، و الاختزان هو جعل الشیء فی الخزینه لیمنع عن الناس و لا یتناوله کل احد (فرارا من الحق) ای و ذلک لارادتک ان تفر من الحق. (و جحودا) ای انکارا (لما هم الزم لک من لحمک و دمک) و مصداق (ما) بیعه الامام، و کونه الزم، باعتبار ان توابع البیعه یلزمه حتی بعد موته و فراقه عن جسده (مما قد وعاه سمعک) فسمعت ببیعه النا

س للامام (و ملیء به صدرک) فعرفت ذلک حق المعرفه (فماذا بعد الحق الا الضلال)؟ اذ الانسان اذا لم یتبع الحق صار الی الضلال و الانحراف (المبین) ای الواضح من ابان بمعنی ظهر. (و) ماذا (بعد البیان الا اللبس؟) ای الخلط، فانت لا تنکر الحق لانه لم یبین لک، و انما تنکره اراده الخط و اللبس (فاحذر) یا معاویه (الشبهه) بان توقع نفسک فی الاشتباه عمدا (و اشتمالها علی لبستها) ای ما اشتملت علیه الشبهه من الالتباس و عدم معرفه وجه الحق، کانه لباس علی وجه الحق (فان الفتنه طالما) ای فی کثیر من الاحیان (اغدفت جلابیبها) یقال اغدف اللیل اذا ارسل ظلمته، و جلابیب جمع جلباب، بمعنی: الثوب الاعلی الذی یغطی ما تحته، ای طالما اسدلت الفتنه اغطیه الباطل، فاخفت الحقیقه. (و اغشت الابصار ظلمتها) بمعنی انها صارت غشاوه علی ابصار الناس، فلم یرون الحق من الباطل (و قد اتانی کتاب منک ذو افانین من القول) جمع فن بمعنی ضروب من القول الملفق و الاحتجاج التافه (ضعفت قواها عن السلم) ای لیس لها قوه لا یجاد السلم و الصلح بین الجانبین. (و) ذو (اساطیر) جمع اسطوره، بمعنی: الخرافه التی لا یعرف منشاها (لم یحکها منه) من حاک بمعنی نسج، ای لم ینسج تلک الاساطیر من کتاب

ک (علم و لا حلم) فان کتاب العلیم الحلیم، یظهر منه رزانه صاحبه، بخلاف کتاب الجاهل ذی الطیش (اصبحت) یا معاویه (منها) ای من تلک الاساطیر التی ذکرتها (کالخائض فی الدهاس) الدهاس ارض رخوه یعسر فیها السیر، فاذا خاض الانسان فیها اشکل علیه الخروج منها، فکلامک یا معاویه رخو کتلک الارض. (و الخابط فی الدیماس) هو المکان المظلم، و خبط فی سیره بمعنی: سار علی غیر هدی و کما یصطدم و یلزق و یسقط السائر فی الضلمه کذلک الذی یعمل بلا رشد و هدی (و ترقیت) ای ارتفعت فی کلامک (الی مرقبه) هو المکان العالی الذی یترقب الانسان فیه الاطلاع علی المنخفضات (بعیده المرام) ای بعید عنک مقصد تلک الرقبه فلا تنالها (نازحه) ای بعیده (الاعلام) جمع علم، و هو ما ینصب فی الطریق لاهتداء الماره، و کونها بعیده یستلزم ضلال الانسان قبل الوصول الیها، اذ المسافه الخالیه منها توجب عدم معرفه الانسان بالجاده. (تقصر دونها) ای دون تلک الاعلام و الوصول الیها، او دون تلک المرقبه (الانوق) هو طیر فطن یحرز بیضه فی مکان مخفی فی القلل الصعبه مما لا تنالها الایدی، و هذا کنایه عن عدم امکان وصوله الی ما اراده (و یحاذی بها العیوق) هو نجم بعید فی المرئی یضرب ببعده المثل، یعنی

ان تلک المرقبه فی محاذات عیوق فلا تصل الیها یدک. (و حاش لله) ای انه سبحانه منزه من ان یجوز لک شرعا (ان تلی للمسلمین بعدی صدرا او وردا) الورد الورود علی الماء، و الصدر الرجوع بعد الشرب، و هذا کنایه عن تولیه ای امر منهم (او اجری لک علی احد منهم) ای من المسلمین (عقدا او عهدا) بان تکون طرف عقد احد، او طرف احد فی معاهده توخذ منه، ای لا اشغلک فی اقل شان من الشئون. (فمن الان فتدارک) یا معاویه (نفسک) بان تعمل عملا یوجب قربک و خلاصک (و انظر لها) ای لنفسک (فانک ان فرطت) ای قصرت (حتی ینهد الیک عباد الله) ینهد ای یتهض لحربک (ارتجت) ای اغلقت (علیک الامور) فلم تقدر علی الخروج منها (و منعت امرا) یعنی التوبه و الصلح (هو منک الیوم مقبول) قبل الشروع فی الحرب (و السلام) لاهل السلام.

نامه ۰۶۶

[صفحه ۲۳۲]

(الی عبدالله بن العباس و قد تقدم ذکره بخلاف هذه الروایه) و لعل الامام کتب الیه مرتین بهاتین العبارتین. (اما بعد) الحمد و الصلاه (فان المرء لیفرح بالشیء الذی لم یکن لیفوته) فان الانسان قد یفرح بما ینال من الاشیاء، و الحال انه لا داعی الی الفرح، لانه کان من المقدر ان یناله، و من المعلوم ان لا فرح لما یصل الی الانسان قطعا، و انما الفرح للشیء المحتمل (و یحزن علی الشیء الذی لم یکن لیصیبه) بان یطلب شیئا فلا یصیبه فیحزن، و الحال انه لا حزن للشیء المقدر عدم وصوله الی الانسان و انما الحزن لما کان المقدر اصابته ثم لم یحصل الانسان علیه لعارض خارجی و هذا الکلام مقدمه لما یاتی من کلامه علیه‌السلام و حاصل معنی المقدمه: ای امور الدنیا لا ینبغی الحزن لفواتها و لا الفرح لمجیئها و انما هی مقدره، و انما الفرح و الحزن لاصابه الاخره او فوتها لانها محتمله (فلا یکون افضل ما نلت فی نفسک) بان تظنه افضل شیء نتله (من دنیاک بلوغ لذه او شفاء غیظ) بدفع مکروه او کبت عدو (و لکن) لیکن افضل ما نلت من الدنیا (اطفاء باطل) و الاذهاب له (او احیاء حق) بعد الاندراس (و لیکن سرورک بما قدمت) من الاعمال الصالحه الی آخرتک (و آسفک) و

حزنک (علی ما خلفت) بان لم تعمل حتی فات الوقت (و همک فیما بعد الموت) لتحصل علی الثواب و تنجو من العقاب.

نامه ۰۶۷

[صفحه ۲۳۴]

(الی قثم بن العباس و هو عامله علی مکه) (اما بعد) الحمد و الصلاه (فاقم) یابن عباس (للناس الحج) ای اهتم بشئونه و اقامه شعائره (و ذکرهم بایام الله) ای الایام التی کانت لله فیها نعمه عظیمه، او نقمه عظیمه، و التذکیر بها یوجب الخوف من العصیان و الرجاء (و اجلس لهم) ای للناس (العصرین) ای الغداه و العشی من باب التغلیب و کان وجه التغلیب ان العصر الزمان (فافت المستفتی) ای الذی یسئل عنک من الاحکام (و علم الجاهل) شرائع الاسلام (و ذاکر العالم) بالمباحثه و المدراسه (و لا یکن لک الی الناس سفیر الا لسانک) فاذا اردت من احد شیئا فقل انت ذلک، لا ان ترسل الیه سفیرا فانه ربما زاد او نقص او عمل ما لا ترضاه. (و لا حاجب) و مانع یمنعهم عن الوصول الیک (الا وجهک) و هذا عباره اخری عن عدم جعل الحاجب اطلاقا، فاذا اراد منع احد من حاجته منعه بنفسه لا بواسطه الحاجب (و لا تحجن) ای لا تمنعن (ذا حاجه عن لقائک بها) ای بتلک الحاجه (فانها) ای تلک الحاجه- مجازا- (ان ذیدت) ای منعت (عن ابوابک فی اول وردها) ای ورودها، بان لم تقضها اول مره (لم تحمد فی ما بعد علی قضائها) لان سیئه المنع الاول تذهب بطراوه الا داء فیما بعد. (و انظر الی ما اج

تمع عندک من مال الله) کالزکاه و الخراج و الجزیه (فاصرفه الی من قبلک) ای من عندک من الفقراء و المحتاجین (من ذوی العیال و المجاعه) ای الجوع (مصیبابه) ای بالمال (مواقع الفاقه) ای شده الاحتیاج (و الخلات) جمع خله، بمعنی الحاجه فلا تصرف المال فی المشکوک فقره و حاجته (و ما فضل عن ذلک فاحمله الینا) ای ارسل الزائد الینا (لنقسمه فی من قبلنا) ای من عندنا. (و مر) امر من (امر) حذفت منه الهمزه تخفیفا (ان لا یاخذوا من ساکن اجرا) ای من یسکن فی دورهم و بیوتهم، فان بیوت مکه لیست کسائر البیوت حتی یاخذ المالک الاجره ممن یسکن داره (فان الله سبحانه یقول: (سواء العاکف فیه و الباد) اصله (بادی) اسم فاعل من بدا بمعنی ظهر، و المراد ما یاتی من الخارج (العاکف المقیم به) من عکف بمعنی: اقام (و البادی الذی یحج الیه من غیر اهله) فاذا کان الجمیع متساوین بالنسبه الی مکه فکیف یاخذ احدهم من الاخر اجره؟ (وفقنا الله و ایاکم لمحابه) ای: مواضع محبته، و هی الاعمال الصالحه التی یحبها الله تعالی (و السلام).

نامه ۰۶۸

[صفحه ۲۳۶]

(الی سلمان الفارسی رحمه الله، قبل ایام خلافته) (اما بعد) الحمد و الصلاه (فانما مثل الدنیا الحیه لین مسها) ای جسمها، و استعمال المس فی الجسم مجاز، یراد به ان الانسان اذ مسها احسن بلین و نعومه (قاتل سمها) و المراد بالمثال ان الدنیا ظاهرها لین لذیذ و باطنها خشن موجب لهلاک الانسان اذا تناول من ملذاتها المحرمه (فاعرض عما یعجبک فیها) بان لا تتناولها (لقله ما یصحبک منها) فان الانسان مهما بقی فی الدنیا فانه قلیل لسرعه زوالها (وضع عنک همومها) فلا تغتم لامر من امورها (لما ایقنت به من فراقها) و هل یغتم الانسان لشیء یفارقه؟. (و) من (تصرف حالاتها) فتاره تعطی و تاره تاخذ فلا بقاء لها حتی یغتم الانسان لاجل شیء فیها (و کن انس ما تکون بها) ای کن فی حال شده انسک بالدنیا لاقبالها علیک (احذر ما تکون منها) ای اشد حذرا لانها تقلب الاوضاع فی لمحه عین، و تبدل اللذائذ الی اضدادها فی اسرع وقت (فان صاحبها) ای الذی فی الدنیا (کلما اطمئن فیها الی سرور) من جهه وجدانه لشیء یریده (اشخصته) الدنیا (عنه) ای عن ذلک السرور (الی محذور) یحذر منه الانسان، ای اذهبت تلک المسره و جعلت مکانها المضره (او) کلما اطمئن فیها (الی ایناس) ا

ی انس بوجد ان شیء مطلوب (ازالته) الدنیا (عنه الی ایحاش) ای ما یورث وحشه (و السلام).

نامه ۰۶۹

[صفحه ۲۳۷]

(الی حارث الهمدانی) (و تمسک بحبل القرآن) کان القرآن حبل من اخذ به رفعه الی السماء و الجنه (و استنصحه) ای اطلب النصح منه بمطالعه احکام و ارشاداته و العمل بها (و احل حلاله) ای اجعله حلاله و لا تحرم ما احله القرآن فتوی او عملا (و حرم حرامه) فلا تقترف المحرم (و صدق بما سلف من الحق) لا ان تکذب به کما کذب الیهود بعیسی علیه‌السلام و النصاری بمحمد (ص) (و اعتبر ما مضی من الدنیا ما بقی منها) ای قس الباقی بالماضی فان الدنیا کلها علی نهج واحد فیکف کانت سابقاتکون فیما بعد (فان بعضها بشبه بعضا) فی الاحوال، و الناس و الکیفیات. (و آخرها لاحق باولها) اذ کلها تفنی حتی لا یبقی منها شیء فیلحق الاخر بالاول فی الفناء (و کلها حائل) ای زائل (مفارق) للانسان لا یبقی منه شیء (و عظم اسم الله ان تذکره) بالحلف (الا علی حق) بان تحلف به سبحانه محقا (و اکثر ذکر الموت) ای اکثر من انک سوف تموت (و ما بعد الموت) من الحساب و الجزاء، فان ذکر هذه الامور موجب للانصراف عن الدنیا (و لا تتمن الموت الا بشرط وثیق) ای بالایمان و العمل الصالح، اما من یتمن الموت بلا استعداد له فهو سفیه، و هذا تحریض علی استعداد الموت (و احذر کل عمل یرضاه صاح

به لنفسه و یکره) ذلک العمل (لعامه المسلمین) کان یستاثر بالخیرات فهو یرضی لنفسه ان یتناول اکثر قدر من الخیر، و لا یرضی ذلک لسائر الناس، او یرضی لنفسه ان یستغیب مثلا و یکره ذلک اذا صدر من غیره بالنسبه الیه (و احذر کل عمل یعمل به فی السر و یستحی منه فی العلانیه) کالمنکرات التی یرتکبها الشخص خفیه فانه یستحی منها فی العلانیه امام الناس. (و احذر کل عمل اذا سئل عنه صاحبه) ای صاحب ذلک العمل، هل عمل به ام لا؟ (انکره) و قال لم اعمل به، مع انه عمل به (او اعتذر منه) بان کان العمل قبیحا حتی اوجب الاعتذار (و لا تجعل عرضک) هو ما یخص الانسان من اهله و ذاته و حاشیته (غرضا لنبال القول) بان تعمل عملا یوجب ان یسبک الناس، و بال جمع نبل، بمعنی السهم. (و لا تحدث الناس بکل ما سمعت به) من القصص و ما اشبه (فکفی بذلک کذبا) فان کثیرا مما یسمعه الانسان کذب، فاذا قال الانسان کل ما سمعه کان کاذبا (و لا ترد علی الناس کل ما حدثوک به) فاللازم علی القائل ان یستمع الی کلام الناس بادب و لا یردهم فی حدیثهم (فکفی بذلک جهلا) فان الرد بالنسبه الی ما لا یفید رده لغو و عبث لا یصدر الا عن جاهل (و اکظم الغیظ) فلا تظهر الغضب. (و تجاوز عند المقدره) ای عن

د القدره فاذا اساء الیک انسان و قدرت علی رد اسائته و عقابه فلا تفعل (و احلم عند) موجبات (الغضب) بان لا تغضب و هذا غیر

کظم الغیظ (و اصفح) ای تجاوز عن المسیئین (مع الدوله) ای: عند ما تکون لک دوله و سلطه فان فعلت ذلک (تکن لک العاقبه) المحموده. (و استصلح کل نعمه انعمها الله علیک) بشکرها و عدم اهمالها حتی تفسد و تضمحل (و لا تضیعن نعمه من نعم الله عندک) بعدم القیام بحقها (و لیس علیک اثر ما انعم الله به علیک) فان انعم بالمال، فانفق و تجمل، و ان انعم بالعلم فتعمل و تعلم، و هکذا

[صفحه ۲۳۹]

(و اعلم ان افضل المومنین افضلهم تقدمه من نفسه) ای افضلهم انفاقا لنفسه فی الاعمال الصالحه الموجبه لحسن العاقبه (و اهله) بان یامر اهله بالاعمال الصالحه (و ماله) بان ینفقه فی سبیل الله (فانک ما تقدم من خیر یبق لک ذخره) ای ذخیرته لتاخذها فی الاخره. (و ما توخره) بان تترکه بدون ان تنفقه فی الصالحات (یکن لغیرک خیره) اذا الوارث یتصرف فیه (و احذر صحابه) ای ان تصحب (من یفیل) ای یضعف (رایه) فی الامور فانه موجب لک الوقوع فی المکاره (و ینکر عمله) ای یعمل اعمالا غیر مرضیه عند الناس (فان الصاحب معتبر بصاحبه) اذ الناس ینظرون الی المتصاحبین نظره واحده فیضر الصاحب و شره یسری الی الانسان. (و اسکن الامصار العظام فانها جماع المسلمین) ای مجمعهم و من المعلوم ان الانسان یتمکن من الکثره فی العلم و العمل کلما کان المسلمون اکثر (و احذر منازل الغفله) التی اهلها غافلون جاهلون (و الجفاء) التی اهلها یجفون الناس لقمه آدابهم و اخلاقهم (و قله الاعوان علی طاله الله) بان کان الذین یوازرون الانسان فی طاعه الله قلیلین. (و اقصر رایک) و فکرک (علی ما یعنیک) مما یهمک فلا تصرفه فیما لا یعنی (و ایاک) ای احذر (و مقاعد الاسواق) ای القعود فی

السوق (فانها محاضر الشیطان) اذ المعاملات المحرمه انما توتی فیها (و معاریض الفتن) معاریض جمع معراض، و هو: قسم من السهم، و انما کانت الاسواق کذلک، لانها محل للمنازعات و لاثاره الشهوات بسبب النظر الی ما لا یحل. (و اکثر ان تنظر الی من فضلت علیه) فی المال و الجهات الدنیویه، بان تنظر الی من دونک فی المال و الجاه (فان ذلک من ابواب الشکر) فان الانسان اذا نظر الیه شکر نعم الله علی نفسه (و لا تسافر فی یوم جمعه حتی تشهد الصلاه) ای صلاه وقت الظهر، و اطلاقه شامل للجمعه و الظهر، و المراد ب(تشهد) حضورها و ادئها (الا فاصلا) ای خارجا ذاهبا (فی سبیل الله) ای للحرب و الجهاد للاسلام (او فی امر تعذر به) کالخروج للحج اذا لم یوجد بعد ذلک رفقه، او ما اشبه مما هو عذر لدی الله سبحانه. (و اطع الله فی جمیع امورک فان طاعه الله فاضله علی ما سواها) ای: لها الفضل، و ای عاقل یترک ما له الفضل، لما لیس له فضل؟ (و خادع نفسک فی العباده) بان تسلب من وقتک فی غفله من النفس لاجل اتیان عباده الله سبحانه (و ارفق بها) ای بنفسک (و لا تقهرها) بان تکثر من العباده حتی تفرط فیها، فان ذلک موجب لکبت النشاط و عدم الاقبال و حضور القلب. (و خذ عفوها) ای وقت فراغ

النفس (و نشاطها) ای ارتیاحها لان تعبد فی مثل هذه الاوقات لیکون الاقبال اکثر (الا ما کان مکتوبا علیک) ای: واجبا علیک (من الفریضه فانه لابد من قضائها) ای الاتیان بها (و تعاهدها عند محلها) سواء کانت النفس نشطه ام لا (و ایاک ان ینزل بک الموت و انت آبق من ربک) فان العاصی کالابق، فکلاهما یخاف الطلب و العقوبه (فی طلب الدنیا) ای انک متوجه الی الدنیا عوض التوجه الی الله سبحانه، و الاتیان بطاعته. (و ایاک و مصاحبه الفساق فان الشر بالشر ملحق) فاذا التحقت بهم دل ذلک علی انک شر، لا خیر فان الطیور علی اشکالها تقع (و وقرالله) ای: احترمه فی التکلم و العمل (و احبب احبائه) ای المطیعین الذین یحبون الله و یحبهم (و احذر الغضب) فلا تغضب (فانه جند عظیم من جنود ابلیس) فاذا غضب الانسان یعمل کل محرم، فکانه جند یسلطه علی الانسان لیغلبه فیعمل الانسان ما یشاء ابلیس (و السلام).

نامه ۰۷۰

[صفحه ۲۴۳]

(الی سهل بن حنیف الانصاری و هو عامله علی المدینه فی معنی قوم من اهلها لحقوا بمعاویه) و قوله فی (معنی) ای ان الکتاب فی هذا المقصد، و هو مصدر میمی بمعنی القصد، ای فی هذا الصدد. (اما بعد) الحمد و الصلاه (فقد بلغنی ان رجالا منن قبلک) ای عندک (یتسللون) ای یذهبون واحدا بعد واحد فی خفاء و حذر (الی معاویه فلا تاسف علی ما یفوتک من عددهم و یذهب عنک من مددهم) ای امدادهم لک و نصرتهم ایاک (فکفی) تسللهم (لهم غیا) و ضلالا اذ التحقوا بمثل معاویه. (و) کفی (لک منهم شافیا) اذ من کان هواه مع معاویه یکون کالمرض الذی اذا بقی یسری الی سائر الناس بالاضلال و الوسوسه، اما اذا ذهب فتستریح منه و لا تخاف ختله و اضلاله (فراهم) فاعل (کفی) (من الهدی و الحق و ایضاعهم) ای اسراعهم (الی العمی) فی الدین (و الجهل) بالحق. (و انما هم اهل دنیا مقبلون علیها) تارکین الحق ورائهم (و مهطعون) ای مسرعون (الیها و قد عرفوا العدل و راوه) باعینهم فی جانب الامام علیه‌السلام (و سمعوه و وعوه) ای اشتملوا علیه بان دخل فی قلوبهم (و علموا ان الناس عندنا فی الحق اسوه) ای سواء فلا نفضل احدا علی احد (فهربوا الی الاثره) ای الاختصاص بالمنفعه، فان معاویه کا

ن یعطی للاقویاء اکثر من الضعفاء. (فبعدا لهم و سحقا) السحق بمعنی البعد و هذا دعاء علیهم بان یبعدهم الله عن رحمته (انهم- و الله- لم ینفروا من جور (و ظلم (و لم یلحقوا بعدل) اذ لا عدل عند معاویه (و انا لنطمع فی هذا الامر) ای امر الفتنه التی احدثها معاویه (ان یذلل الله لنا صعبه) کنایه عن استئصال شافه معاویه (و یسهل لنا حزنه) ای خشونته (ان شاء الله) تعالی (و السلام).

نامه ۰۷۱

[صفحه ۲۴۵]

(الی المنذر بن الجارود العبدی، و قد خان فی بعض ما ولاه من اعماله) (اما بعد) الحمد و الصلاه (فان صلاح ابیک ما غرنی منک) (ما) موصوله ای هو الشیء الذی غرنی منک فظننت انک مثل ابیک فی الصلاح و لا یخفی ان اعمال الائمه کانت جاریه علی حسب الظاهر کما ان اقوالهم کانت بتلک المثابه و الا فالامام یعلم الواقع و لیس یغر (و ظننت انک تتبع هدیه) ای طریقته الصالحه (و تسلک سبیله) ای تسیر فی المسیر الذی سار فیه (فاذا انت- فیما رقی الی عنک) ای رفع الی من جانبک (لا تدع لهواک انقیادا) بل تنقاد الی الهوی فی کل ما یامرک به، و هذا لنفی کل فرد، ای لیس هناک ای فرد من افراد الانقیاد الا تتبعه و لا تدعه (و لا تبقی لاخرتک عتادا) العتاد هو الذخیره المعدوده لوقت الحاجه، ای لا تعمل بما یبقی لک فی آخرتک (تعمر دنیاک بخراب آخرتک) فان التمتع باللذائذ المحرمه التی تعمر الدنیا- بزعم الفاعل- یوجب خراب الاخره. (و تصل عشیرتک بقیطعه دینک) ای بمال الناس و جاههم، و ذلک محرم فهو قطیعه للدین (و لئن کان ما بلغنی عنک حقا لجهل اهلک) ای بعیرهم، و هو مثل یضرب للذله، لانه یحمل علیه، و ینضح به، و یحمل المتاع، فهو ذلیل فی ایدیهم (و شسع نعلک) الشسع س

یر بین الاصبع الوسطی و التی تلیها فی النعل العربیه، و لا- قیمه معتده له (خیر منک) لانهما لا یستحقان النار و المعاد. (و من کان بصفتک) ای مثل حالک (فلیس باهل ان یسد به ثغر) الثغر الحد بین بلد الدوله و بین بلاد الاعداء (او ینفذ به امر) ای یکون منفذا له (او یعلی له قدر) بان یرفع شانه (او یشرک فی امانه) بان یکون امینا (او یومن علی خیانه) ای علی دفع خیانه، و فی بعض النسخ (جبایه) بالجیم ای جمع جبایه (فاقبل الی حین یصل الیک کتابی هذا انشاء الله) کلمه تبرک تقال لاتمام الامر او قضاء الحاجه.

نامه ۰۷۲

[صفحه ۲۴۷]

(الی عبدالله بن العباس) (اما بعد) الحمد و الصلاه (فانک) یابن عباس (لست بسابق اجلک) بان تفر منه فلا یلحقک (و لا مرزوق ما لیس لک) ای لا- ترزق الرزق الذی لم یقدر لک (و اعلم بان الدهر یومان: یوم لک، و یوم علیک) فلک فیها افراح و احزان، و اذا

علم هـذا، الانسـان لا یحزن عنـد النقمه و لا ییاس، و لا یبطر عنـد النعمه و لا یفرح کثیرا- فان الله لا یحب الفرحین-. (و ان الـدنیا دار دول) جمع دوله، بضم الدال، فان السعاده فی الدنیا تتداول من ید الی ید (فما کان منها لک اتاک علی ضعفک) و قله حیلتک (و ما کان منها علیک) و فی ضررک (لم) تتمکن ان (تدفعه بقوتک) فلا تحاول شیئا لا یکون و لا تحزن و تهتم- الا بقدر عقلائی-.

نامه ۰۷۳

[صفحه ۲۴۸]

(الی معاویه) (اما بعـد) الحمـد و الصـلاه (فـانی علی التردد فی جوابـک) ای ردی لکـل کتاب تکتبه، من (ترددت الی فلان) بمعنی رجعت الیه مره بعـد اخری (و) علی (الاسـتماع الی کتابک) و الاعتناء به (لموهن رابی) ای مضـعف لرائی، فان الاجدر ان لا اجیبک، فـان النـاس اذا راوا انی اجیبـک نسـبونی الی ضـعف الرای، و ذلـک یکون بسببی، فان اوهنت رائی، و قوله: (علی التردد) خبر، لقوله (موهن) و مخطی فراستی) فـان فراستی انـک لا تنفع معک الکلام و الکتاب، فاذا کتبت الیک، کان الظاهر لـدی الناس من ذلک انی ارجو فیـک، فینسبون فراستی الی الخطـاء، لکن الامـام کـان یکتب الیه اتماما للحجه، و اظهارا للعـدل، و هـذا الکلام کنایه عن عـدم الفائده فی هدایه معاویه، لانه غیر قابل له. (و انک اذ تحاولنی الامور) المحاوله المطالبه، و التماس طریق الوصول الی الغایه، و المعنی اذ تطلب منی بعض غایاتک، کولایه الشام و ما اشبهها (و تراجعنی السطور) ای تطلب منی ان ارجع الی جوابک بالسطور (کالمستثقل النائم) ای کالنائم نوما ثقیلا (تکـذبه احلامه) ای کالنائم الـذی یحلم و یری انه نال شـیئا مطلوبا فاذا انتبه رای انه کان کـذبا، فامانیک شبیهه بالاحلام المکذوبه التی لا اثر لها فی عالم الخ

ارج. (و) مثل (المتحیر القائم) ای القائم الواقف فی تحیره (یبهظه مقامه) ای یثقله و یشق علیه کونه فی الحیره لانه لا یدری ماذا یصـنع (لا یـدری اله ما یاتی) و یفعل (ام علیه)؟ و هکذا انت کالمتحیر فی اعمالک (و) الحال انک (لست به) بالتحیر، لانک تدری مالک و ما علیک (غیر انه) ای المتحیر (بک شبیه) و هـذا اما من عکس التشبیه، او من باب ان المتحیر اهون عاقبه من مثل معاویه الـذی عاقبته و خیمه، و الاضعف یشبه بالاقوی. (و اقسم بالله انه لو لا بعض الاستبقاء) ای ابقائی لک، و عدم ارادتی لا هلالک (لوصلت الیک منی قوارع) جمع قـارعه و هی المصـیبه التی تنزل علی الانسـان بشـده، و کانهـا تقرعه کمـا یقرع الباب (تقرع العظم) ای تکسـره (و تهلس اللحم) ای تـذیبه و تنهکه (و اعلم ان الشـیطان قـد ثبطـک) ای اقعـدک (عن ان تراجـع احسن امورک) ای من مراجعه احسن الاـمور لک، و هی الطاعه لولی الامر (و تاذن لمقال نصیحتک) ای، وعن ان تسمع لمقالنا فی نصیحتک و ارشادک (و السلام لاهله) ای اهل السلام، اما معاویه فاهل الحرب، و لذا لا یصح السلام علیه.

نامه ۰۷۴

[صفحه ۲۵۰]

(کتبه بین ربیعه و الیمن) و هما قبیلتان کانت بینها منافسه و طالت الی زمن العباسیین (و نقل) هذا الکتاب (من خط هشام بن الکلبی). (هـذا مـا اجتمع علیه اهـل الیمن) المراد اهـل الحـل و العقـد منهم (حاضـرها و بادیهـا) ای اهـل المـدن منها و اهل الصـحراء (و ربیعه حاضـرها و بادیها) ای بلا خلاف بینهم (انهم) یسیرون (علی کتاب الله) القرآن الحکیم (یدعون الیه و یامرون به و یجیبون من دعا الیه و امر به) لاـ یتخلفون عن الـداعی، و لا یعملون بخلاف الکتاب (لا یشترون به ثمنا) ای لا یترکون القرآن لاجل ما رجاه (و لا یرضون بـدلا) بان یعـدلوا الی حکم مخالف لحکم الکتاب (و انهم یـد واحـده) ای کالیـد الواحده التی لا یمکن التفرق فی عملها، بل انها اذا قبضت قبضت، و اذا ترکت ترکت، او المراد بالید (القوه) (علی من خالف ذلک) العمل بالکتاب. (و ترکه) یکونون علیه حربا و ضدا (انصار بعضـهم لبعض) فی الحق (دعوتهم واحـده) الی الکتاب و السنـه (لا ینقضون عهـد هم لمعتبه عاتب) ای عتاب احد لهم: بانهم

کیف عاهدوا مع ما بینهم من العداو و الشحنائ؟ (و لا لغضب غاضب) فان غضب احدهم علی القبیله الاخری لا یسبب غضبه لنقض العهد و الرجوع الی العداوه و البغضاء (و لا) ینقضون عهده

م (لاستذلال قوم قوما) فاذا اذل احد القبیلین القبیل الاخر فی کلام او عمل لا یسبب ذلک نقض عهدهم. (و لا لمسبه قوم قوما) ای سب احد القبیلین للاخر (علی ذلک) العهد الذی کتب (شاهدهم) ای حاضرهم عند المعاهده (و غائبهم، و سفیههم) ای جاهلهم (و عالمهم و حلیمهم و جاهلهم) ای الذی لا حلم له، بقرینه المقابله. (ثم ان علیهم بذلک) العهد، و (ثم) لترتیب الکلام، لا لترتیب الخارج (عهد الله و میثاقه) فالله سبحانه طرف العهد حتی یکون النقض نقضا لعهد الله، و المیثاق هو العهد الاکید (ان عهد الله کان مسئولا) یسئل عنه یوم القیامه، هل و فی به ام لا؟ (و کتب) هذا العهد (علی بن ابی‌طالب) و الظاهر ان (الواو) فی المثل (و کتب) عطف علی المعنی، ای قرره و کتبه.

نامه ۰۷۵

[صفحه ۲۵۲]

(الی معاویه، فی اول ما بویع له، ذکره الواقدی فی کتاب الجمل) و لا یخفی ان ذکر الشریف قدس سره بعض المصادر، دون الاکثر، لان الاکثر کانت منشوره مشهوره بخلاف الاقل، اذ کانت مصارها بعیده. (من عبدالله علی امیرالمومنین الی معاویه ابن ابی‌سفیان، اما بعد) المقدمه او بعد الحمد و الصلاه (فقد علمت اعذاری فیکم) اقامتی علی ما یعذرنی و لا یوقع اللوم علی، فی امرکم بنی‌امیه، فی قصه عثمان (و اعراضی عنکم) فلم اکن فی جمله المحرضین علی قتل عثمان، بل اعرضت عن ذلک (حتی کان ما لابد منه) مما قدر من قتله (و لا دفع له) اذ لا یتمکن الانسان من دفع المقدور. (و الحدیث طویل، و الکلام کثیر) حول قصه عثمان، و لا داعی هنا الی سرده (و قد ادبر ما ادبر) ای مضی ما مضی مما صدر فی الفتنه (و اقبل ما اقبل) من بیعه الناس لی (فبایع من قبلک) ای خذ البیعه لی ممن عندک من اهل الشام (و اقبل الی فی وفد من اهل اصحابک) ای فی جماعه من حاشیتک و خاصتک.

نامه ۰۷۶

[صفحه ۲۵۳]

(لعبد الله بن العباس، عند استخلافه ایاه علی البصره) (سع الناس بوجهک و مجلسک و حکمک) ای اطلق وجهک، و احسن مجلسک، و اعدل فی حکمک حتی تسع الناس جمیعا، و لایختص شی من الثلاثه بجماعه خاصه، کما یفعله المتجبرون (و ایاک و الغضب) فاحذر من الغضب (فانه طیره) ای شوم (من الشیطان) فهو الذی یسببه (و اعلم ان ما قربک الی الله) من الاعمال الصالحه (یباعدک من النار) ففی فعله سعاده و فی ترکه شقاء (و ما باعدک من الله یقربک من النار) ففی الاتیان به ادراک الشقوتین البعد عن رضاه سبحانه، و القرب الی النار.

نامه ۰۷۷

[صفحه ۲۵۴]

(لعبد الله بن العباس، لما بعثه للاحتجاج، الی الخوارج) (لا تخاصمهم) و لا تحاججهم، یابن عباس (بالقرآن) بان تستدل بایاته علی احقیه الامام بالخلافه، و ان ما اتی به کان مرضات لله سبحانه (فان القرآن حمال) ای کثیر الاحتمال لمعانی مختلفه (ذو وجوه) ای احتمالات، فاذا استدللت لهم ب (اطیعوا الله و اطیعوا الرسول و اولی الامر منکم) مثلا: ببیان ان الامام من اولی الامر، فاللازم اطاعته، ردوک بان ولی الامر هو الذی لا یحکم فی دین الله، مثلا ف (تقول) انت معنی (و یقولون) هم معنی آخر حسب افکارهم و اهوائهم.

(و لکن حاججهم بالسنه) الوراده عن الرسول، مثل (علی مع الحق و الحق مع علی) (فانهم لن یجدوا عنها محیصا) ای مهربا لصراحه السنه فی المعانی، دون القرآن، فقد جعل فیه سبحانه (متشابهات) لامتحان الناس، کما قال (و اخر متشابهات، فاما الذین فی قلوبهم زیغ فیتبعون ما تشابه، ابتغاء الفتنه، و ابتغاء تاویله).

نامه ۰۷۸

[صفحه ۲۵۵]

(الی ابی‌موسی الاشعری، جوابا فی امر الحکمین) فقد کتب الاشعری الی الامام کتابا من محل قعد تهم لفصل القضیه، فاجابه الامام بهذا الجواب (ذکره سعید بن یحیی الاموی فی کتاب المغازی). (فان الناس قد تغیر کثیر منهم عن کثیر من حظهم) ای انقلبوا عن حظوظهم الحقیقیه و هی السعاده الابدیه بنصره الدین و نبذ الاهواء (فمالوا مع الدنیا) معرضین عن الاخره (و نطقوا بالهوی) لا بموازین الدین (و انی نزلت من هذا الامر) ای امر الخلافه (منزلا معجبا) ای موجبا للتعجب، کیف دخل الناس فی طاعتی مختارین، ثم انقلب جمع منهم و خرجوا عن الطاعه بلا سبب؟ (اجتمع به) ای بنقص هذا الامر- و الضمیر عائد الی ما یفهم من الکلام- (اقوام اعجبتهم انفسهم) تارکین الحق ورائهم، فهم یعملون بآرائهم. (فانی اداوی منهم قرحا) ای جراحه فی باطنهم، و هو النفاق (اخاف ان یکون علقا) العلق هو الدم الغلیظ الجامد، و متی صار فی الجرح مثل هذا الدم صعب علاجه، یعنی ان الامام علیه‌السلام یخاف من حدوث انشقاق هائل بین المسلمین لا- یمکن علاجه (و لیس رجل- فاعلم) یا اباموسی (احرص علی امه محمد (ص)) ای اکثر حرصا لسعادتهم (و) علی (الفتها) و اتحاد کلمتها (منی) جمله (فاعلم) معترضه ب

ین اسم لیس، و خبرها. (ابتغی) ای اطلب (بذلک) الحرص علی الامه (حسن الثواب) ای الثواب الحسن (و کرم الماب) ای المرجع الکریم، من آب بمعنی رجع، و المراد الرجوع الی الله سبحانه (و سافی) من الوفاء (بالذی و ایت) ای وعدت و حلفت و قررت (علی نفسی) من اتباع الکتاب و السنه مهما تکلف الامر (و ان تغیرت) یا اباموسی (عن صالح ما فارقتنا علیه) ای انقلبت انت عن البرای الصالح الذی صار مقررا ان تعمل به- من الاخذ بالحذر، و الوقوف عند الحق- و (ان) وصلیه، ای انا باقون علی عهدنا، و ان خنت انت فی العهد، بان عزک یابن العاصی و خدعک. (فان الشقی من حرم نفع ما اوتی) ای تکون شقیا انت- اذ فارقت الصالح- اذ قد حرمت من نفع ما اعطاک الله (من العقل و التجربه) فقد عرفت الامور، و جربت الناس، فلا تخدع بابن العاصی (و انی لاعبد) ای اغضب من (عبد) کغضب، افلا و معنی (ان یقول قائل بباطل) کما تقول انت او انه تاکید لقوله (سافی) ای لا اقول الباطل. (و ان افسد امرا قد اصلحه الله) و بینه، بان امشی فی غیر طریق الشرع، فان احکام الله سبحانه اصلاح للاجتماع، فمخالفتها افساد للناس (فدع) یا اباموسی (ما لا تعرف) ای لا تتکلم بما لا تعلم و لا تعمل بالشبهه (فان شرار الناس

طائرون الیک) ای آتون کالطیر فی السرعه، لئلا یفوتهم الامر (باقاویل السوء) جمع قول (و السلام) لاهل السلام.

نامه ۰۷۹

[صفحه ۲۵۷]

(لما استخلف، الی امراء الاجناد) کتب علیه‌السلام هذا الکتاب لما بایعه الناس بالخلافه، و انما کتبه وصیه لهم باتباع الحق و ترک الباطل. (اما بعد) الحمد و الصلاه (فانما اهلک) الله (من کان قبلکم) من الامم (انهم منعوا الناس الحق) ای حقوقهم (فاشتروه) ای فاضطر الناس لشراء الحق منه بالرشوه و العصیان، او معنی فاشتروه فباعوه، بان ترکوا الحق و (فاقتدوه) ای اقتدوا بالباطل و اتبعوه، و هذا مما یسبب لکم یا امراء الاجناد، ان تعملوا بالحق، و لا- تجبروا الناس بالباطل، ان احببتم البقاء، و حسن الذکر، اعتبارا بالامم الهالکین.

حکمت ها

حکمت ۰۰۱

[صفحه ۲۶۱]

قال علیه‌السلام: (کن من الفتنه ابن‌اللبون) هو ابن‌الناقه اذ استکمل سنتین، و لبون کفعول وصف لامه (لا ظهر) له قوی یتحمل (فیرکب) فیکون قابلا لرکوب الناس (و لا) له (ضرع) و لبن (فیحلب) ای یحلبونه الناس، و المراد تجنب الفتنه، حتی لا ینتفع اهل الفتنه به، لا بنفسه، و لا بماله و ما یتعلق به.

حکمت ۰۰۲

[صفحه ۲۶۱]

و قال علیه‌السلام: (ازری بنفسه) ای حقرها (من استشعر الطمع) ای اخفی الطمع فی باطنه و تخلن به اذ الناس یذلون الطامع (و رضی بالذل) ای بالذله و المهانه لدی الناس (من کشف عن ضره) بان بین للناس ضره وفاقته (و هانت علیه نفسه من امر علیها) ای علی نفسه (لسانه) بان جعله امیرا، یقول بلا رویه، فیقع فی المشکله مما یوجب اتعاب جسده لتنفیذ ما وعد و الخلاص مما تکلم، و هذا کنایه عن لزوم سجن اللسان حتی لا یتکلم بما یوقع الانسان فی المشکه.

حکمت ۰۰۳

[صفحه ۲۶۱]

و قال علیه‌السلام: (البخل عار) علی الانسان یعیر به (و الجن منقصه) ای نقص فی الرجوله (و الفقر یخرس الفطن عن حجته) فلا یقدر ان یتکلم، لانه یعلم ان الناس لا یصغون الی کلامه (و المقل) ای قلیل المال (غریب فی بلدته) اذ یعامل معه معامله الغرباء، فلا یعرفه الناس و لا یعرف الناس و لا یسمع له کلام و لا یتمتع بلذائذ الحیاه، کالانسان الغریب فی غیر بلده (و العجز) ای التعاجز عن اداء الحقوق (آفه) ای بلاء علی الانسان (و الصبر شجاعه) للنفس اذ تتحمل المکاره کالشجعان الذین یتحملون شدائد الحرب و نحوها (و الزهد ثروه) اذ الزاهد کالمثری لا یحتاج الی احد، لنفرته عن الدنیا فلا یحتاج الیها (و الورع) عن محارم الله (جنه) ای وقایه للانسان عن مکاره الدنیا و الاخره.

حکمت ۰۰۴

[صفحه ۲۶۲]

و قال علیه‌السلام: (نعم القرین) ای المقارن للانسان (الرضا) فان الانسان الراضی بقسمته فی فرح دائم (و العلم وراثه کریمه) فکما ان الارث یوجب غنی الورثه، کذلک العلم یوجب غنی الانسان، او المراد ان من ورث علما فقد ورث شیئا کریما، لانه یوجب حسن ثناء الناس له (و الاداب حلل مجدده) حلل جمع حله، و هی: الثوب الجدید فکما ان من لبس الحلل یعظم عند الناس، کذلک ذو الادب، و کلما تادب الانسان، کان کلابس حله جدیده (و الفکر) فی الامور (مراه صافیه) غیر کدره، فکما تری المرات وجه الانسان و المواضع التی لا تصل الیها عینه، من سائر جسده کذلک الفکر، یری الانسان ما خفی علیه ابتداء.

حکمت ۰۰۵

[صفحه ۲۶۲]

و قال علیه‌السلام: (صدر العاقل صندوق سره) فلا یفتح الصندوق لیطلع الناس علی ما فیه، کما لا یفتح الغنی صندوق ماله، حذرا من اطلاع الناس (و البشاشه) ای ملاقات الناس بوجه طلق (حباله الموده) ای مما توجب حب الناس للبشوش، کما تاتی الحباله- و هی الشبکه- بالصید (و الاحتمال) للمکاره (قبر العیوب) فان الانسان اذا لم یظهر المکروه الذی وصل الیه، خفی عیبه عند الناس، کالقبر الذی یستر البدن، اما اذا ظهر المکروه عرف الناس عیبه مثلا لو لم یتحمل الفقر و اضهره، ظهر للناس انه فقره و الفقر عیب، و هکذا (...و المسالمه) مع الناس بعدم اغضابهم بقول او عمل (خباء العیوب) فان الشخص لا یظهر عیب من سالمه، و انما یظهر عیب من عاداه، فالعیب موجود لکن علیه خباء و غطاء من المسالمه (و من رضی عن نفسه) فاظهر للناس فضله، و لذا (کثر الساخط علیه) لانهم لا یرونه اهلا کما یظن هو، و لذا یسخطونه حین یرون کبره و ریائه و ترفیع نفسه.

حکمت ۰۰۶

[صفحه ۲۶۳]

و قال علیه‌السلام: (الصدقه دواء منجح) ای یوجب نجاح الانسان فی مهامه (و اعمال العباد فی عاجلهم) ای فی الدنیا التی هی عاجله (نصب اعینهم) ای امام عینهم (فی اجلهم) ای فی الاخره، فمن عمل خیرا رآه، و من عمل شرا رآه.

حکمت ۰۰۷

[صفحه ۲۶۳]

و قال علیه‌السلام: (اعجبوا) ای تعجبوا (لهذ الانسان) المراد نوع البشر (ینظر بشحم) فان العین خلقت من الشحم (و یتلکم بلحم) ای بواسطه لحم اللسان (و یسمع بعظم) ای عظم الاذن یضربه موج الهواء فیقرع عصب الصماخ، و یکون السماع من ذلک (و یتنفس من خرم) ای من شق الانف و الفم.

حکمت ۰۰۸

[صفحه ۲۶۴]

و قال علیه‌السلام: (اذا اقبلت الدنیا علی احد) بان ارتفع حظه، و قدر له العلو و المنزله (اعارته) ای اعطته بالعاریه (محاسن غیره) فالدیار التی بناها الغیر، و الاموال التی ادخرها الغیر. و الجاه الذی کافح لاجله الغیر، تعطی له (و اذا ادبرت) الدنیا (عنه) و قدر له الا نحطاط (سلبته محاسن نفسه) حتی انه یسلب ماله الذی جمعه، و یوخذ منه المنصب الذی کد و تعب لاجله، و هکذا.

حکمت ۰۰۹

[صفحه ۲۶۴]

و قال علیه‌السلام: (خالطوا الناس) ای عاشروهم (مخالطه) ای بنحو من المعاشره (ان متم معها) ای مع تلک المخالطه (بکوا علیکم) لحبهم لکم (و ان عشیتم) و بقیتم فی الحیاه (حنوا) ای مالوا و عطفوا (الیکم) لانکم عاشرتموهم معاشره حسنه.

حکمت ۰۱۰

[صفحه ۲۶۴]

و قال علیه‌السلام: (اذا قدرت علی عدوکم) الذی عاداک و اذاک (فاجعل العفو عنه شکرا للقدره علیه) فان القدره من نعم الله سبحانه، و کل نعمه تحتاج الی الشکر، و العفو عن العدو شکر، لانه مما ندب الیه سبحانه، فهو اطاعه له.

حکمت ۰۱۱

[صفحه ۲۶۵]

و قال علیه‌السلام (اعجز الناس من عجز عن اکتساب الاخوان) لان اکتساب الاصدقاء لا یحتاج الی ازید من معاشره حسنه، و هی لیست بمال و لا فیها تعب فاذا عجز عنها المرء فهو اعجز الناس (و اعجز منه) ای من هذا الاعجز (من ضیع من ظفر به فهم) بان نسلک سلوکا تنفر منه صدیقه.

حکمت ۰۱۲

[صفحه ۲۶۶]

و قال علیه‌السلام- فی الذین اعتزلوا القتال معه-: (خذلوا الحق) فلم ینصروه (و لم ینصروا الباطل) اذ لم یلتفوا حوله، بل ابتعدوا عن الطرفین.

حکمت ۰۱۳

[صفحه ۲۶۵]

و قال علیه‌السلام: (اذا وصلت الیکم اطراف النعم) ای اوائلها فکان النعم اشیاء ممتده طویله، یصل الی الانسان اولا اطرافها، کاول العلم و اول المال و اول الجاه و ما اشبه (فلا تنفروا) ای لا تبعدوا و تشردوا (اقصاها) ای اواخر النعم (بقله الشکر) فمن شکر النعمه (زیدفیها) و من کفر افلتت من یده، کما قال سبحانه: (لئن شکرتم لازیدنکم، و لئن کفرتم ان عذابی لشدید).

حکمت ۰۱۴

[صفحه ۲۶۵]

و قال علیه‌السلام: (من ضیعه الاقرب) الیه من قرابه نسب و سبب، بان ترکه و لم یابه به (اتیح) ای قدر (له الابعد) فیاتی الابعدون لیتولوا امره و یحفظوه و یساعدوه.

حکمت ۰۱۵

[صفحه ۲۶۵]

و قال علیه‌السلام (ما کل مفتون) ای داخل فی الفتنه (یعاتب) ای یوجه الیه اللوم، لانه قد یدخل الانسان فی الفتن اضطرارا لا باختیار.

حکمت ۰۱۶

[صفحه ۲۶۵]

و قال علیه‌السلام: (تذل الامور للمقادیر) ای ان الامور التی یاتی بها الانسان، انما هی مطیعه للتقدیر، فمثلا یتروج الانسان بتلک المرئه لانه قـدر ان یتزوج بها، و التقـدیر معناه علم الله سـبحانه بما یکون فی الکون، لا ان القـدر یجبر الانسان، او ان علمه عله للمعلوم (حتی یکون الحتف) ای هلاک الانسان (فی التدبیر) ای فی الامر الذی یدبره بظن المنفعه جاهلا بانه سـبب هلاکه، کان یشـرب الدواء بظن انه مفید له، و فی الدواء هلاکه.

حکمت ۰۱۷

[صفحه ۲۶۶]

و سـئل علیه‌السـلام: عن قول الرسول (ص): (غیروا الشـیب) ای الشـعر الابیض فی اللحیه، و تغیره بالحناء و نحوه (و لا تشبهوا بالیهود) الذین یترکون لحاهم بیضا، ما معنی هذا الکلام؟، فقال علیه‌السلام فی الجواب: (انما قال (ص) ذلک والدین قل) ای قلیل بقله انصاره (فاما الان و قد اتسع نطاقه) النطاق الحزام العریض، و اتساعه کنایه عن انتشاره و کثره المسـلمین، کما ان الانسان یتسع نطاقه اذا سـمن (و ضرب بجرانه) جران البعیر مقدم عنقه، یضرب به علی الارض اذا نام و استراح، و هذا کنایه عن قوه الاسلام الباعثه لاطمینانه و عدم خوف اهله من الاعداء (ف) کل (امرء و ما اختاره) الخضاب او الترک، و هذا لا ینافی کون الافضل الخضاب، کما فی الاحادیث.

حکمت ۰۱۸

[صفحه ۲۶۷]

و قال علیه‌السلام: (من جری فی عنان امله) بان سار فی آماله، یتمن المستقبل المشرق بدون ان یعمل له (عثر باجله) ای سقط فی اجله بالموت قبل ان یبلغ شیئا مما یرید، و عنان سیر اللجام تمسک به الدابه، و المراد ترک العنان، و لم یاخذه لئلا یسیر امله.

حکمت ۰۱۹

[صفحه ۲۶۷]

و قال علیه‌السـلام: (اقیلوا ذوی المرات عثراتهم) العثره السـقطه، و اقالتها اغماض العین عینها، فاذا عمل ذو مره عملا غیر لائق فاغمضوا عنه العین و لاـ تفضـحوه (فمـا یعثر منهم عاثر) ای لا یسـقط منهم ساقط فی امر قبیـح- صـدفه- (الا و یـد الله فی یـده) کنایه عن کونه سبحانه معه- جزائا لمروته السابقه- (یرفعه) حتی لا یبقی فی السقطه.

حکمت ۰۲۰

[صفحه ۲۶۷]

و قال علیه‌السـلام (قرنت الهیبه بالخیبه) فمن تهیب امرا خاب من ادارکه (و الحیاء بالحرمان) فمن افرط من الخجل فی شیء لم ینله (و الفرصه) ای التوافـق بین الاسـباب الـتی تـوجب وصول الانسـان الی سـعاده (تمر مرالسـحاب) ای کمـا یمر السـحاب فی السـرعه، فـان الاسباب لا تهییء الا نادرا (فانتهزوا) ای ادرکوا (فرص الخیر) فاذا و انت الفرصه، اعملوا لاجل البلوغ الی السعاده.

حکمت ۰۲۱

[صفحه ۲۶۸]

و قـال علیه‌السـلام: (لنـا حق) فی الخلافـه و الامـاره (فـان اعطینـاه) فهو (والاـ) لفـظ (رکبنـا اعجـاز الابل) ای تحملنا المشاق فی سبیل

الوصول الیه فان رکوب موخر الابل مما یصعب علی الانسان (و ان طال السری) ای السیر مما یوجب اکثریه المشقه،؟ هذا ما یظهر من هذا الحکمه، لکن الشریف فشره هکذا (قال الرضی) (ره): و هذا من لطیف الکلام و فصیحه و معناه: انما ان لم نعط حقنا کنا اذلا، و ذلک ان الردیف یرکب عجز البعیر کالعبد و الاسیر و من یجری مجرا هما) و الله العالم بمراد اولیائه.

حکمت ۰۲۲

[صفحه ۲۶۸]

و قال علیه‌السلام: (من ابطاء به عمله) بان لم یعمل عملا موصلاله الی الخیر و السعاده (لم یسرع به نسبه) فان نسبه الرفیع لا یلحقه بصفوف العاملین.

حکمت ۰۲۳

[صفحه ۲۶۸]

و قال علیه‌السلام: (من کفارات الذنوب العظام) ای من الاشیاء التی تکفرها و توجب محو تلک الذنوب (اغاثه الملهوف) ای المظلوم، و اغاثته رفع الظلم عنه (و التنفیس) ای التفریج (عن المکروب) الذی وصل الیه کرب وغم، بان یزیل الانسان غمه.

حکمت ۰۲۴

[صفحه ۲۶۸]

و قال علیه‌السلام: (یابن آدم اذا رایت) ای ادرکت (ربک سبحانه یتابع علیک نعمه) ای یتفضل علیک بنعمه اثر نعمه (و انت تعصیه) فی اوامره و نواهیه (فاحذره) ای خف منه ان یکون التتابع لاجل ان تزید اثما، اذ عدم الشکر موجب لانقطاع النعمه، فاذا کان عدم الشکر و لم یکن انقطاع دل علی اراده الشر، کما قال سبحانه: (انما نملی لهم لیزدا و اثما).

حکمت ۰۲۵

[صفحه ۲۶۹]

و قال علیه‌السلام: (ما اضمر احد شیئا الا ظهر فی فلتات لسانه) جمع فلته، بمعنی ما یصدر من الانسان بدون التفات و اراده خاصه (و صفحات وجهه) فانه اذا رای مرغوبه او سمع به تهلل وجهه، و اذا کان ضد ذلک، تقطب و خطف لونه، فیظهر الامر من حرکاته.

حکمت ۰۲۶

[صفحه ۲۶۹]

و قال علیه‌السلام: (امشی بدائک) ای سایره و لا تطلب له دوائا (ما مشی بک) و لم یوقعک فی اذیه، و ذلک لان الادویه غالبا تسبب امراضا جدیده، و لذا نقل عنه علیه‌السلام انه قال: (ما من دواء الا و یهیج دئا) و قد اید ذلک الطب.

حکمت ۰۲۷

[صفحه ۲۶۹]

و قال علیه‌السلام: (افضل الزهد اخفاء الزهد) اذ الانسان کثیرا ما یظهر زهده، لیطلع الناس علی حسن عمله، و هذا مما یوجب بطلان الزهد لانه یکون ریائا و انما الزاهد الحقیقی من یعمل لله فقط، حتی اذا عرف الناس زهده، حزن و تاثر.

حکمت ۰۲۸

[صفحه ۲۶۹]

و قال علیه‌السلام: (اذا کنت فی ادبار) من عمرک، لان فی کل یوم یبتعد الانسان عن الدنیا بقدر یوم (و الموت فی اقبال) بان اخذ یقبل الیک، لان الموت فی کل یوم یتقدم الی الانسان بمقدار یوم (فما اسرع الملتقی) بینک و بین الموت.

حکمت ۰۲۹

[صفحه ۲۷۰]

و قال علیه‌السلام: احذر (الحذر الحذر) من المعاصی، و التکرار للتاکید (فو الله لقد ستر) الله المعاصی (حتی کانه قد غفر) و الحال انه لم یغفر، و انما ستر و عن قریب یواخذ بالسیئات حیث لا مفر و لا رجوع، و هذا تحذیر عن العصیان.

حکمت ۰۳۰

[صفحه ۲۷۰]

و سئل علیه‌السلام عن الایمان، فقال: (الایمان علی اربع دعائم) جمع دعامه بمعنی العمود، فکما یبنی سقف البیت علی العمود، کذلک بنی الایمان علی الاعمده (علی الصبر) علی الطاعه (و الیقین) بالمبدء و المعاد و ما اشبه (و العدل) فی الامور کلها (و الجهاد) فی سبیل الله سبحانه. (و الصبر منها علی اربع شعب) جمع شعبه، بمعنی: القسم: ای علی اربعه اقسام (علی الشوق) الی الجنه (و الشق) ای الخوف (و الزهد) فی الدنیا (و الترقب) ای الترصد للموت (فمن اشتاق الی الجنه) و یغمها (سلا) ای ابتعد (عن الشهوات) المحرمه الموجبه للنار (و من اشفق) و خاف (من النار اجتنب المحرمات) المسببه لدخول الانسان فی جهنم. (و من زهد فی الدنیا) فلم یرها مقره و محله و علم قصر مدتها (استهان بالمصیبات) ای عدها هینه لانه یعلم قصر مده المصیبه و انها موجبه للاجر و الثواب (و من ارتقب الموت) و انتظره (سارع الی الخیرات) لئلا تفوته الفرصه بالموت، و کل هذه الامور لا تکون الا بالصبر و التحمل. (و الیقین منها علی اربع شعب) ای علی اربعه اقسام (علی تبصره الفطنه) الفطنه الذکاء، و تبصرتها ای التبصره الناشئه منها (و تاول الحکمه) ای الوصول الی الدقائق التی تئول و تنتهی

الیها الحکمه، و الحکمه هی معرفه وضع الاشیاء مواضعه (و موعظه العبره) العبره ما یسبب اعتبار الانسان و درکه الضار من النافع- بسبب ما یری من الاحداث و التقلبات- و موعظتها هی الوعظ الذی یاخده الانسان بسببها، فان العبره تعظ الانسان و ترشده. (و سنه الاولین) ای معرفه طریقه الاولین من الانبیاء و الصالحین حتی یتبعها الانسان (فمن تبصر فی الفطنه) ای فی ذکائه و معرفته للامور (تبینت) ای ظهرت له (الحکمه) بان عرف مواضع الاشیاء (و من تبینت له الحکمه عرف العبره) اذ العارف بمواضع الاشیاء یتمکن ان یدرک مواضع الاعتبار منها (و من عرف العبره فکانما کان فی الاولین) اذ هو باکتسابه منهم مواضع الخطاء و الصواب فکانه کان فیهم ورای ماذا عملوا، و ماذا نتج عملهم. (و العدل منها علی اربع شعب) ای علی اربعه اقسام (علی غائض الفهم) ای الفهم الغائص فی الامور، فانه بدون الفهم لا یکون عدل، اذ الفاهم یتمکن من اقامه العدل (و غور العلم) ای العلم الذی یغور فی باطن الاشیاء (و زهره الحکم) ای حسن الحکم، بان یتمکن من ان یحکم علی الاشیاء بالحکم الحسن المطابق للواقع (و رساخه الحلم) ای ان یکون له حلم راسخ ثابت حتی اذ اعصی علیه الفهم او التطبیق حلم حتی یصل الی

معرفه العدل فی الامر، و یتمکن من تطبیقه (فمن فهم) ای کان له فهم حاد (علم غور العلم) ای باطنه و سره، ای انه یدرک عمق الاشیاء. (و من علم غور العلم) و باطنه (صدر عن شرائع الحکم) شرائع: جمع شریعه، و هو المحل الذی علی الماء یرده الشارب، و صدر ای رجع ریانا بعد وروده، ای انهل شرب من منهل الحکم عن صدر عارفا بالاحکام (و من حلم لم یفرط فی امره) بالزیاده و النقصان بل اخذ العدل و الوسط (و عاش فی الناس حمیدا) لان العادل فی الامور، محمود لذی الناس. (و الجهاد منها علی اربع شعب) ای علی اربعه اقسام (علی الامر بالمعروف و النهی عن المنکر) لانها القاء النفس فی التعب، و الجهاد من الجهد بمعنی التعب فی الامر (و الصدق فی المواطن) بان یصدق الانسان فی کل موطن سواء ضره الصدق او نفعه (و شنان الفاسقین) ای بغضهم و عدواتهم (فمن امر بالمعروف شد) و قوی (ظهور المومنین) لانه کلما کثر العدد اشتد الامر و قوی (و من نهی عن المنکر ارغم انوف الکافرین) ای اذلهم لانهم هم اصل المنکرات، و اصله الارغام الایصال الی الرغام ای التراب (و من صدق فی المواطن) ای المواضع کلها (قضی ما علیه) ای ادی الشیء الذی وجب علیه من صدق الحدیث و صدق العمل (و من شنیء الفاسق

ین) ای عادتهم (و غضب لله) تعالی اذا رای محرما (غضب الله له) فاذا اراد احد ایذائه دفع الله عنه (و ارضاه یوم القیامه) بارساله الی الجنه التی وعدها الله المتقین.

[صفحه ۲۷۳]

و قال علیه‌السلام: (الکفر علی اربع دعائم) ای له اربعه اعمده. کما للسقف اعمده لا یقف الا بها (علی التعمق فی العقائد تعمقا غیر عقلائی، کالوسوسه (و التنازع) فی الحق (و الزیغ) ای المیل مع الهوی (و الشقاق) ای العناد فی الحق (فمن تعمق لم ینب) ای لم یرجع (الی حق) لانه دائما یذهب وراء التدقیقات الفلسفیه و الاوهام حتی یکون ذلک ملکه له، و من صار مثل ذلک ملکه له لا یرجع الی طرق العقلاء فی الفهم و الاستدلال (و من کثر نزاعه بالجهل) بان یکون کثیر المجادله یعینه و ما لا یعنیه (دام عماه عن الحق) فلا یبصره. (و من زاغ) ای مال مع الهوی (سائت عنده الحسنه) ای رآها سیئه (و حسنت عنده السیئه) بان رئاها حسنه، لانه زائغ مائل (و سکر سکر الضلاله) بان تملی من الباطل و اشتغل به فلا تستفیق الی الحق (و من شاق) ای عاند فی الحق (و عرت) ای صعبت (علیه طرقه) یقال طریق و عر، اذا صعب السیر فیه (و اعضل) ای اشکل (علیه امره) فلا یعرف وجه الحق (و ضاق علیه مخرجه) فلا یدری کیف یخرج من المشکلات لانه یعاند فی کلشیء، فلا یعلم وجه الخروج. (و الشک علی اربع شعب) ای علی اربعه اقسام (علی التماری) ای التجادل، لاظهاره للناس قوه جدله، لا لاحقاق الحق

(و الهول) بان یخاف الحق فلا یقبله (و التردد) فی الحق بان لا یدری ای الطرفین صحیحا (و الاستسلام) بان یستسلم الانسان لکل شیء بدون دلیل و معرفه فانه یشک فی الحق لانه لم یاخذ الامر عن ذلیل (فمن جعل المراء دیدنا) ای جعل الجدال عاده (لم یصبح لیله) ای لا یخرج فی ضلام الشک الی نهار الیقین (و من هاله ما بین یدیه) من الحق (نکص علی عقبیه) ای رجع الی الجاهلیه، و عقب وراء الرجل، و هذا کنایه عن الارتداد الی الجاهلیه، کما یرتد الماشی بالقهقری (و من تردد فی الریب) ای الشک (وطئته سنابک الشیاطین) سنابک جمع سنبک، و هو طرف الحافر، ای ان الشیاطین یجمعلونه فرشا لهم یمرون علیه کیفما شائوا، و هذا کنایه عن انه لیس من الدین فی شیء (و من استسلم لهلکه الدنیا و الاخره) بان لم ینظم امر نجاته بل سار غیر واع کیفما ساروا با (هلک فیهما) فلا دنیا مطمئنه له، و لا آخره حسنه. (قال الرضی (ره): و بعد هذا کلام ترکنا ذکره خوف الاطاله و الخروج عن الغرض المقصود فی هذا الباب) و هو ذکر الحکم و قصار الکلمات.

حکمت ۰۳۱

[صفحه ۲۷۵]

و قال علیه‌السلام (فاعل الخیر خیر منه) لانه مبعث الخیر و علته، و عله الشیء افضل منه بدیهه (و فاعل الشر شر منه) لانه مبعث الشر و

علته، و من یاتی منه الشر منه.

حکمت ۰۳۲

[صفحه ۲۷۵]

و قال علیه‌السلام: (کن سمحا) ای سخیا (و لا تکن مبذرا) ای مسرفا فی الاعطاء (و کن مقدرا) بان تنفق بقدر الصلاح و الحکمه (و لا تکن مقترا) ای مضیقا فی الانفاق.

حکمت ۰۳۳

[صفحه ۲۷۵]

و قـال علیه‌السـلام: (اشـرف الغنی ترک المنی) جمع منیه، و هی مـا یتمنـاه الانسـان لنفسه، و فی ترک هـذا غنی للانسان اذ من یتمنی الاشیاء، انما یتمناها لفقر کامن فیه، فاذا ترکها، کان غنی النفس، و غنی النفس اشرف اقسام الغنی بالمال و نحوه.

حکمت ۰۳۴

[صفحه ۲۷۶]

و قـال علیه‌السـلام: (من اسـرع الی النـاس بمـا یکرهون) بـان قـال فیهم بالصـفات التی لاـ یحبونهـا، کاظهـار نقائصـهم (قالوا فیه بما لا یعلمون) لانهم یریدون الانتقام منه بوصمه بعیوب کثیرا ما یکون بریئا منها، و لعل ما لا یعلمون، کنایه عما لا یکون فیه.

حکمت ۰۳۵

[صفحه ۲۷۶]

و قـال علیه‌السـلام: (من اطـال الامل) بان کان رجائه فی بقائه طویل (اساء العمل) اذ انه یعمل الاعمال السیئه معتمـدا علی انه اذا قرب وقته ادرک و تدراک.

حکمت ۰۳۶

[صفحه ۲۷۶]

و قال علیه‌السـلام- و قد لقیه عند مسیره الی الشام (لمحاربه معاویه) دهاقین الانبار (دهاقین) جمع دهقان و هو زعیم الفلاحین، معرب (ده بان) ای حافظ القریه، فترجلوا له و اشـتدوا ما اشتروا بین یـدیه (ای نزلوا عن خیولهم و اخذوا یرکضون) فقال علیه‌السـلام: (ما هذا الـذی صـنعتموه)؟ من الترجل و الرکض (فقالوا خلق منا) ای عاده لنا (نعظم به امرائنا) و ذلک لـدلاله هـذه الحرکه علی انا حاضـرون بخـدمتکم راکضون فی امرکم. (فقال علیه‌السـلام): (و الله ما ینتفع بهذا امرائکم و انکم لتشـقون علی انفسـکم فی دنیاکم) لما تلاقون من صـعوبه المشـی و الرکض (و تشـقون) بالتخفیف من الشـقاوه، و الاول بالتشدید من المشـقه (به فی آخرتکم) اذا انه موجب لتکبر الکبراء، و اذ لالـل النفس، و مـا اشـبه من المحرمـات الموجبه للعقـاب (و مـا اخسـر المشـقه ورائها العقاب)؟ ای انه اکبر اقسام المشـقه خساره، لانهـا توجب ذهـاب الـدنیا و الاـخره (ف) ما (اربـح الـدعه) ای الراحه (معها الامان من النار) لانه لم یفعل محرما یسـتحق به دخول النار.

حکمت ۰۳۷

[صفحه ۲۷۷]

و قال علیه‌السلام لابنه الحسن علیه‌السلام: (یا بنی) اصله (ابنی) حذف الالف للتصغیر، و التصغیر هنا یفید العطف و اللطف (احفظ عنی اربعا و اربعا) و حیث ان کل اربع مسلوک فی سلک خاص، لم یقل ثمانیا (لا یضرک) ضررا بالغا (ما عملت معهن) من الاعمال التی لیست بمحرمه، و من المعلوم ان الاعمال المباحه ایضا فیها ضرر عدم ادراک الدرجات الرفیعه المهیات للمتقین، بالاضافه الی الحساب- اما الاربعه الاولی ف (ان اغنی الغنی العقل) فانه یوجب کل خیر، و لذا هو من الفضل اقسام الغنی بالمال او بالجاه او بالاولاد او ما اشبه، و من المعلوم ان العقل قسم منه اکتسابی، فهذا تحریض علی اکتساب ذلک و العمل به (و اکبر الفقر الحمق) لانه یوجب ذهاب دنیا الانسان و آخرته، و ای فقر شر من هذا؟ و الحمق باعتبار ان قسما منه اکتسابی یصح التحذیر منه (و اوحش الوحشه العجب) فان من اعجب بنفسه کرهه الناس فلا یجد انیسا، فهو فی وحشه الانفراد طیله حیاته (و اکرم الحسب حسن الخلق) الحسب ما یکتسبه الانسان- مقابل النسب الذی لیس للانسان فیه صنیع- و من المعلوم ان حسن الخلق یحصل من خیر الدنیا و الاخره ما لا یحصله غیره، و لو کان افضل الناس علما و مالا و ما اشبه (یابن

ی ایاک و مصادقه الاحمق) فلا تکن صدیقا له (فان یرید ان ینفعک فیضرک) لانه یعمل ما لا یلیق بک لحمقه، فیکون عمله سببا لضررک (و ایاک و مصادقه البخیل) فلا تکن صدیقه (فانه یبعد عنک) ای یتبعد لئلا تطلبه بحاجه (احوج ما تکون الیه) ای فی حاله احتیاجک الشدید، لانه بخیل لا یرید ان ینفق علیک، و ما فائده مثل هذا الصدیق؟. (و ایاک و مصادقه الفاجر) ای الفاسق الذی کل همه شهوته (فانه یبیعک بالتافه) ای الشیء القلیل، اذ لو دار الامر بینک و بین شهوته باعک فی سبیل ارضاء شهوته، و مصادقه مثل هذا الانسان غبن و خساره. (و ایاک و مصادقه الکذاب فانه کالسراب) الذی یترائی للانسان فی الصحراء مائا، فاذا جائه لم یجده شیئا (یقرب علیک البعید) بکذبه (و یبعد علیک القریب) و ذلک یوجب اختلال المیزان عندک فترتب آثار البعید علی القریب، و بالعکس، و ذلک ما یوجب خبلا و فسادا.

حکمت ۰۳۸

[صفحه ۲۷۹]

و قال علیه‌السلام: (لا قربه بالنوافل) ای لا یقترب الانسان الی الله سبحانه بسبب النافله، و هو العمل المستحب (اذا اضرت بالفرائض) ای الواجبات، کمن لا یصلی لانه یرید الزیاره المستحبه، اولا ینفق الخمس، لانه یعمر المسجد.

حکمت ۰۳۹

[صفحه ۲۷۹]

و قال علیه‌السلام: (لسان العاقل وراء قلبه) فهو یتفکر اولا و یزن الکلام، ثم یتکلم (و قلب الاحمق وراء لسانه) فهو یسرع فی التکلم، ثم یفکر فیما قال هل کان صحیحا ام لا؟ (و قد روی عنه علیه‌السلام هذا المعنی بلفظ آخر و هو قوله علیه‌السلام): (قلب الاحمق فی فیه) فما یمر بقلبه یقوله بلسانه بلا رویه و تفکیر، کان قلبه فی فمه (و لسان العاقل فی قلبه) فلا یتکلم بشیء الا اذا تفکر و تروی، فکان لسانه فی قلبه، اذ لا یخرج الکلام الا عن مشوره القلب و تبینه (و معناهما واحد).

حکمت ۰۴۰

[صفحه ۲۸۰]

و قال علیه‌السلام: (لبعض اصحابه، فی عله اعتلها) ای فی مرض اصابه (جعل الله ما کان من شکواک حطا لسیئاتک) ای جعل مرضک موجبا لغفران ذنبک (فان المرض لا اجر فیه) اذ الاجر انما یترتب علی ما عمله الانسان، و الانسان لم یعمل شیئا تیاره، اذا مرض (و لکنه) ای المرض (یحط السیئات) و یزیلها (و یحتها) ای یسقطها (حت الاوراق) ای مثل اسقاط الشجره لاورقها، و هذا فضل من الله سبحانه حیث اورد علی عبده اذی، یعوض عن ذلک بحط سیئاته. (و انما الاجر فی) العمل الاختیاری مثل (القول باللسان) ذکرا و شکر و تلاوه و ارشادا و ما اشبه (و العمل بالایدی و الاقدام) کالجهاد فی سبیل الله و الانفاق و ما اشبه (و ان الله سبحانه یدخل بصدق النیه) بان تکون نیته فی اعمال الخیر صادقه، لا انه قصد بها الریاء و ما اشبه (و السریره الصالحه) بان یکون قلب الانسان نظیفا عن الصفات الزدیله (من یشاء من عباده الجنه) و هذا الکلام کالاستدراک لقوله (و انما الاجر) حتی لا یتوهم ان الاجر خاص بعمل الجوارح، بل یعم عمل القلب، ایضا.

حکمت ۰۴۱

[صفحه ۲۸۱]

و قال علیه‌السلام- فی ذکر خباب ابن‌الارت (و هو من الصحابه الاولین الذین اوذوا فی سبیل الله بایدی المشرکین): (یرحم الله خباب ابن‌الارت) دعاء بلفظ المضارع، ای اللهم ارحمه (فلقد اسلم) فی مکه (راغبا) فی الاسلام لا طمعا او خوفا (و هاجر) الی المدینه (طائعا) بلا کره له فی مفارقه بلده (و قنع بالکفاف) ای بما یکفیه من المال، دون زیاده (و رضی عن الله) سبحانه بما قسم له (و عاش مجاهدا) فی سبیل الاسلام، حتی ذهب الی الاخره. (طوبی) اذ تکون حالته طیبه.

حکمت ۰۴۲

[صفحه ۲۸۲]

و قال علیه‌السلام: (لو ضربت خیشوم المومن) الخیشوم اصل الانف، و الضرب علیه اشد، لانه ادماء و ارغام (بسیفی هذا علی ان یبغضنی ما ابغضنی) لان المومن یرید الاخره، و حیث ان الامام قائد الیها، لا یبغضه من یریدها، و لو اوذی واهین (و لو صببت الدنیا) کنایه عن تملیکها (بجماتها) جمع جمه، و هو مجتمع الماء من الارض، و المراد بحذافیرها، جلیلها و حقیرها (علی المنافق) الذی هو من اهل الدنیا، و انما جعل الدین ستارا (علی ان یحبنی ما احبنی) فان اهل الدنیا لا یحبون اهل الاخره فیکف بقائدهم؟. (و ذلک) ای بیان ذلک (انه قضی) ای هکذا قدر- و السبب ما ذکرناه- (فانقضی) ای ذکر (علی لسان النبی الامی (ص)) المنسوب الی ام القری، و هی مکه (انه قال: یا علی لا یبغضک مومن و لا یحبک منافق) و کلامه حق و صدق لا یمکن ان یخالف.

حکمت ۰۴۳

[صفحه ۲۸۲]

و قال علیه‌السلام: (سیئه تسوک) ای معصیه تاتیها فتندم (خیر عند الله من حسنه تعجبک) ای تفرح بها و تظن انک قد اتیت بالواجب، و ذلک لان الندم علی السیئه موجب لمحوها، فلا اثم علیک من ورائها، اما الحسنه المعجبه فانها تمحق بذاتها، و تورث الاثم، لان عجب الانسان بعمله محرم.

حکمت ۰۴۴

[صفحه ۲۸۳]

و قال علیه‌السلام: (قدر الرجل) ای منزلته و مکانته (علی قدر همته) بمعالی الامور (فمن کان اعلا همه کان افضلا) (و صدقه) فی العمل و الکلام (علی قدر مروئته) ای رجولته، فان النفس الشریفه لا تکذب (و شجاعته علی قدر انفته) ای رفعه نفسه، فان النفس الرفیعه لا تتمکن ان تری النقائص فتشجع لازالتها (و عفته) بان لا ینساق وراء الشهوات (علی قدر غیرته) علی نفسه ان تنحط، و علی الاعراض ان تهتک، فکلما کانت غیرته اکثر، کانت عفته اکثر.

حکمت ۰۴۵

[صفحه ۲۸۳]

و قال علیه‌السلام: (الظفر بالحزم) ای انما یظفر الانسان بمراده بحزمه، و التفاته الی الامور و ترتیبه الاشیاء کما ینبغی (و الحزم باجاله الرای) بان یجیل الانسان آرائه و یحرکها لکی یعرف الصواب (و الرای بتحصین الاسرار) ای انما یکون عالیا اذا اخفی الانسان اسراره، لانه یتمکن ان یستنتج منها، اما اذا فشی سره، حالت دون تنفیذ آرائه عوائق و موانع.

حکمت ۰۴۶

[صفحه ۲۸۳]

و قال علیه‌السلام: (احذروا صوله الکریم) ای هجومه، و ثوران غضبه (اذا جاع) ای اذا احتاج، فان کریم النفس، لا یتذلل، و لا یخنع، و انما یصول لاخذ حقه (و اللئیم اذا شبع) فان لئیم النفس یطغی اذا رآه استغنی.

حکمت ۰۴۷

[صفحه ۲۸۴]

و قال علیه‌السلام: (قلوب الرجال وحشیه) ای کالوحش یتنفر من الانسان (فمن تالفها) بان هی اسباب التالف من الاحسان و البشاشه، و ما اشبه (اقبلت علیه) و تصادقت معه، و من لم یتالفها بقیت متنفره منه.

حکمت ۰۴۸

[صفحه ۲۸۴]

و قال علیه‌السلام: (عیبک مستور) لدی الناس لا یعرفونه و لا یظهرونه (ما اسعدک جدک) ای حظک فما دام حظ الانسان مخالف له، لا یذکر بعیب، اما اذا خالفه حظه، فان عیوبه تذکر بالالسنه، و تشهر عند الناس.

حکمت ۰۴۹

[صفحه ۲۸۴]

و قال علیه‌السلام: (اولی الناس بالعفو اقدرهم علی العقوبه) ای اکثرهم قدره علی ان یعاقب، و ذلک لان القدره نعمه من الله سبحانه و شکرها العفو عن عباده، و العفو فضیله، فاذا تفضل الله علی الانسان، یلزم ان یتفضل هو علی الناس.

حکمت ۰۵۰

[صفحه ۲۸۴]

و قال علیه‌السلام: (السخاء ما کان ابتدائا) بان تعطی الشیء بدون ان یطلب منک (فاما) الاعطاء من (ما کان عن بعد مساله) ای بعد السئوال (فحیاء) من الرد (و تذمم) ای فرار من الذم، اذا لم تعط، لا انه سخاء.

حکمت ۰۵۱

[صفحه ۲۸۵]

و قال علیه‌السلام: (لا غنی کالعقل) فعلی الانسان ان یحصل القدر الکسبی من العقل، و کونه اغنی الغنی، لانه یورث سعاده الدنیا و الاخره (و لا فقر کالجهل) الذی یسبب الشقاء فی النشاتین (و لا میراث کالادب) فان الانسان المتصف بالاداب یسعد بادبه، اما المال الموروث فانه ینفذ (و لا ظهیر کالمشاوره) فان المشوره تبین وجه الصواب و تجعل الذین استشارهم الانسان ظهرا له فی عمله.

حکمت ۰۵۲

[صفحه ۲۸۵]

و قال علیه‌السلام: (الصبر صبران) ای قسمان (صبر علی ما تکره) کالصبر علی المصیبه و الصبر علی الطاعه الشاقه، کالجهاد، و بذل المال (و صبر عما تحب) بان تترک محبوبک و لذتک لاجل امراه، کان یترک النظر الی الاجنبیه.

حکمت ۰۵۳

[صفحه ۲۸۵]

و قال علیه‌السلام: (الغنی فی الغربه وطن) اذ المال یجمع حول الانسان الاصدقاء، و المرافق الناعمه، فکان الانسان فی السفر، اذا کان ذا مال، انه فی وطنه (و الفقر فی الوطن غربه) فان الفقیر لا ـ صدیق له و لا ـ عیش، و لذا کان کالغریب الذی لا یجد مرافق الحیاه و سعادتها.

حکمت ۰۵۴

[صفحه ۲۸۵]

و قال علیه‌السلام: (القناعه مال لا ینفد) اذ القنوع لا یحتاج الی احد، کالانسان الذی له مال کثیرا ما ذو المال فانه قد یحتاج اذا نفذ ماله، کما یتفق کثیرا (قال الرضی (ره): و قد روی هذا الکلام عن النبی (ص)).

حکمت ۰۵۵

[صفحه ۲۸۶]

و قال علیه‌السلام: (المال ماده الشهوات) لانه الفقیر لا یتمکن من تنفیذ رغباته و شهواته، اما ذو المال فانه یفعل بماله ما یشتهی من تناول الاثام، و اقتراف الملذات المحرمه.

حکمت ۰۵۶

[صفحه ۲۸۶]

و قال علیه‌السلام: (من حذرک کمن بشرک) ای المحذر، بسبب وقایتک عن الاخطار، یکون نافعا لک، کمن یبشرک بامر، مما تنتفع به، فاللازم ان تفرح بالمحذر، کما تفرح بالمبشر.

حکمت ۰۵۷

[صفحه ۲۸۶]

و قال علیه‌السلام: (اللسان سبع) ای کالسبع الضاری (ان خلی عنه) و لم یقید (عقر) ای جرح الانسان فان الانسان، ربما تکلم بکلام یکون فیه اذاه و یسبب اهانته، فاللازم ان یحفظ الانسان لسانه.

حکمت ۰۵۸

[صفحه ۲۸۶]

و قال علیه‌السلام: (المراه عقرب حلوه اللبسه) ای فی لباس جمیل، اذ هی تسبب وقوع الانسان فی المعاصی و الاثام، مما یتضرر بها الانسان، کما یتضرر الانسان بالعقرب اذا لدغته.

حکمت ۰۵۹

[صفحه ۲۸۶]

و قال علیه‌السلام: (اذا حییت بتحیه فحی باحسن منها) ای اذا اکرمت باکرام، کما لو سلم علیک، او اهدی الیک شیء او نحو ذلک، فرد التجیه بالاحسن (و اذا اسدیت الیک ید) ای عمل معک احسان و عمل جمیل (فکافئها) ای ائت بما یقابلها (بما یربی) ای یفضل (علیها) لتکون انت ارفع من المبتدء فی تلک التحیه و ذلک الید (و الفضل مع ذلک للبادی) لانه ابتدء بالاحسان، و المبتدء لیس کالمکافی، فالمبتدء بالاسائه اظلم، و المبتدء بالاحسان اکرم.

حکمت ۰۶۰

[صفحه ۲۸۷]

و قال علیه‌السلام: (الشفیع جناح الطالب) فمن طلب شیئا، و ذهب معه بشفیع الی المطلوب منه، کان کالطائر الذی یطیر بجناحه، فانه اولا الجناح لما نهض الطائر، و لو لا الشفیع فی کثیر من الاحیان لم تقض الحاجه.

حکمت ۰۶۱

[صفحه ۲۸۷]

و قال علیه‌السلام: (اهل الدنیا کرکب) جمع راکب، و هو المسافر (یسار بهم و هم نیام) جمع نائم، فان الناس لا یعرفون سیرهم نحو الاخره- فهم کالنائم الذی لا یعرف السیر- و ان کان الدهر یسیر بهم سیرا حثیثا نحو الاخره.

حکمت ۰۶۲

[صفحه ۲۸۷]

و قال علیه‌السلام: (فقد الاحبه) جمع حبیب (غربه) لانه الانسان الفاقد لهم کالغریب الذی لا یجد صدیقا یانس به، و لا یتمکن ان یتوصل الی حوائجه بواسطه اصدقائه.

حکمت ۰۶۳

[صفحه ۲۸۸]

و قال علیه‌السلام: (فوت الحاجه) بان لا یدرک الانسان حاجته (اهون من طلبها الی غیر اهلها) فان طلب الحاجه من غیر الاهل صعب علی النفس، و صعوبته اکثر من صعوبه فوت الحاجه.

حکمت ۰۶۴

[صفحه ۲۸۸]

و قال علیه‌السلام: (لا تستح من اعطاء القلیل) بل اعط القلیل، اذا لم تتمکن اولم ترد اعطائه الکثیر (فان الحرمان اقل منه) ای حرمان الطرف بعدم اعطائه اطلاقه، اقل من الاعطاء القلیل، و لفظه (اقل) مجاز لطیف.

حکمت ۰۶۵

[صفحه ۲۸۸]

و قال علیه‌السلام: (العفاف زینه الفقر) فاذا کان الانسان فقیرا فزینته بین الناس ان یعف و لا یتناول اللذائذ کیف ما وجدها (و الشکر زینه الغنی) فاذا استغنی الانسان کانت زینته ان یشکر.

حکمت ۰۶۶

[صفحه ۲۸۸]

و قال علیه‌السلام: (اذا لم یکن ما ترید) ای لم تتمکن مما قصدت و ارادت (فلا تبل) ای لا تبال (ما کنت) فی طلبه حقیرا او کبیرا، ای اذا صعب مرادک، فاعمل کل عمل لتصل الیه، و یحتمل ان یراد بهذه الحکمه النهی عن الاسف عما فات الانسان.

حکمت ۰۶۷

[صفحه ۲۸۸]

و قال علیه‌السلام: (لا تری الجاهل الا مفرطا) الافراط الزیاده عن الوسط (او مفرطا) التفریط التقصیر عن القصد فلو سقیت الدابه عشره ارطل کان افراطا، و لو سقیتها خمسه کان تفریطا- مثلا- و انما القصد السبعه، و الجاهل حیث لا یعلم مقدار کل شیء، و ما ینبغی لکل امر، اما یذهب بعیدا اکثر من القصد، او یبطیء فی العمل اقل من القاعده.

حکمت ۰۶۸

[صفحه ۲۸۹]

و قال علیه‌السلام: (اذا تم العقل نقص الکلام) فان غالب کلام الانسان هـذر لا فائده فیه، فاذا تم العقل و کمل ادراک الانسان الکلام النافع من غیره فیقتصر علی النافع من الکلام فقط، و یقل کلامه.

حکمت ۰۶۹

[صفحه ۲۸۹]

و قال علیه‌السلام: (الدهر) ای الزمان (یخلق الابدان) ای ینقصها و یاخذ من قواها، (و یجدد الامال) فان الانسان اذا قدم به العمر یکثر امله، کما قال الرسول (ص) (یشیب ابن آدم، و یشب فیه خصلتان: الحرص و طول الامل) (و یقرب المنیه) ای الموت (و یباعد الامنیه) ای یبعد آمال الانسان، فکلما زاد عمر الانسان، عرف ان آماله ابتعدت، اذ کانت تحتاج الی نشاط و قوه و مده، و کلها فی نقص (من ظفر به) ای بالامل (نصب) ای کل شیء من امور الدنیا یتعب الانسان (و من وفاته) امله (تعب) لادراکه.

حکمت ۰۷۰

[صفحه ۲۸۹]

و قال علیه‌السلام: (من نصب نفسه للناس اماما) ای مقتدی (فلیبدء بتعلیم نفسه) الاداب و الشرائع (قبل تعلیم غیره) فان الناس انما یقبلون الادب من العامل، لا من القائل (و لیکن تادیبه بسیرته) ای باعماله الحسنه (قبل تادیبه بلسانه) و کلامه فان عمل الا ما معیار عمل الناس، لا کلامه اذا کان عمله مخالفا (و معلم نفسه) ای الذی یتعلم العلم (و مودبها) الذی یتادب بالاداب (احق بالاجلال من معلم الناس و مودبهم) لان العمل اصعب من الکلام، فالعامل احق بالاکرام من القائل.

حکمت ۰۷۱

[صفحه ۲۹۰]

و قال علیه‌السلام: (نفس المرء) المراد به الجنس، ای انفاسه (خطاه الی اجله) فان کل نفس خطوه، فلو قدر بقاء الانسان فی الدنیا بمقدار مائه الف نفس، کان کل نفس ینقص جزئا من عمره.

حکمت ۰۷۲

[صفحه ۲۹۰]

و قال علیه‌السلام: (کل معدود منقض) من انقضی، ای فات، فان ما یعد ینقضی بکل عدد عدد یذهب و یفنی منه فمثلا عمر الانسان معدود بستین سنه، فاذا ذهب سنه انقضی جزء من العمر (و کل متوقع) ای ما یتوقع و یترقب مجیئه (آت) ای یاتی لا محاله، فلابد للانسان ان یعمل للاتی، و یصرف النظر عن المنقضی.

حکمت ۰۷۳

[صفحه ۲۹۰]

و قال علیه‌السلام: (ان الامور اذا اشتبهت اعتبر اخرها باولها) فانه علی حسب الابتداء، یکون الانتهاء، فاذا لم یعلم الانسان کیف یصیر، یتمکن ان یعرف ذلک من ملاحظه اوله، الذی صار، اذ الاشیاء انما تجری علی و تیره واحده.

حکمت ۰۷۴

[صفحه ۲۹۱]

(و من خبر ضرار بن حمزه الضبابی، عند دخوله علی معاویه، و مسئلته (ای سوال معاویه) له عن امیرالمومنین علیه‌السلام قال: فاشهد لقد رایته فی بعض مواقفه، و قد ارخی اللیل سدوله (کنایه عن ظلمته، فان السدول حجب الضلام) و هو قائم فی محرابه، قابض علی لحیته (و القبض علی اللحیه انما یکون لمن یرید التفکر) یتململ السلیم (التململ: التحرک و سلیم الملدوغ من حیه، و نحوها، سمی بذلک تفائلا- کما تسمی الصحراء بالمفازه) و یبکی بکاء الحزین و یقول: (یا دنیا یا دنیا) امثال هذا الخطاب، من غیر امثال الامام علیه‌السلام: انما هو لاظهار الحزن او الفرح او ما اشبه، نحو (ایا شجر الخابور) اما من امثال الامام، فیحتمل ذلک، کما یحتمل ان یکون خطابا حقیقیا بان یسمع کلامهم الکون و اجزائه، علی حد قوله سبحانه: (و ان من شیء الا یسبح بحمده) (الیک عنی) ای ابتعدی (ابی تعرضت) الهمزه للاستفهام، و الباء حرف جر، و الیاء للمتکلم، و هو استفهام انکار. (ام الی تشوقت) ای اشتقت، و التعرض التصدی و الطلب، و التشوق حاله نفسیه (لا حان حنیک) ای لا جاء وقت وصولک الی، و هذا دعاء علیها بعدم حصول طلبتها (هیهات) ای ابتعد الامر فلا تصل الدنیا الی (غری غیری) ای اخ

دعی غیرک حتی یلتذ بملذاتک (لا حاجه لی فیک قد طلقتک ثلاثا لارجعه فیها) فانه لا یمل للرجل اخذ المرئه بعد اطلاق الثالث، و هذا کنایه عن انه علیه‌السلام ترک الدنیا ترکا لا یرجع الیها ابدا (فعیشک قصیر) اذ امد الدنیا ینتهی بسرعه. (و خطرک) ای عظمک و مقدارک (یسیر) هین لا- اهمیه له (و املک حقیر) ای الذی یامله الانسان من الدنیا حقیر تافه (اه) کلمه ترجع (من قله الزاد) هو ما یاخذه المسافر من الطعام و نحوه لسفره. (و طول الطریق) فان طریق الانسان الی ان یصل الی الجنه یستغرق الاف السنین، و زاد العمر الذی هیئه الانسان طیله حیاته بمقدار سنی عمره، لو لا فضل الله سبحانه (و بعد السفر) ای امتداده باعتبار الزمان، و الطریق باعتبار المکان (و عظیم المورد) ای محل الورود علی الله سبحانه، فانه ورود علی محکمه تفحص عن طول عمر الانسان و جزئیات اعماله و نوایاه.

حکمت ۰۷۵

[صفحه ۲۹۲]

و من کلام له علیه‌السلام، للسائل الشامی لما ساله: اکان مسیرنا الی الشام (لقتال معاویه) بقضاء من الله و قدر؟- بعد کلام طویل، هذا مختاره: (و یحک) کلمه تستعمل للمدح و الذم، باعتبار اختلاف الاماکن، قال له الامام ان السفر کان بقضاء الله و قدره، فاظهر الرجل الحسره، حیث انه لو کان بقضاء الله لم یکن لهم ثواب، اذ ما یفعله الله سبحانه لا یعطی بازاء فعله الثواب لعبده، فاجابه الامام بقوله: (لعلک ظننت قضائا لازما) لا یمکن التخلف عنه. (و قدرا حاتما) ای محتوما لا یمکن خلافه، و القضاء هو حکم الله علی الاشیاء بان تکون بکیفیات خاصه، و القدر التقدیر المجعول لکلشیء، مثلا اذا قال المهندس یلزم ان تبنی الدار، کان قضائا، و اذا عین مکانها و خصوصیاتها کان قدرا، لکن بعد ذلک، بید البناء ان شاء اطاع و عمل و ان شاء خالف و لم یعمل، و هکذا الانسان کالبناء بالنسبه الی قضاء الله و قدره، اذ فیه اراده یتوجه بها کیف شاء. (و لو کان ذلک) القضاء و القدر (لکذلک) الذی ذکرت من اللزوم و الحتمیه (لبطل الثواب و العقاب) اذ لو اجبر الانسان علی الطاعه لم یکن لعلمه ثواب، و لو اجبر علی المعصیه لم یکن لعصیانه عقاب (و سقط) ای بطل و لغی (الوعد) با

لثواب (و الوعید) بالعقاب، فان کلیهما باطلان مع الجبر (ان الله سبحانه امر عباده تخییرا) ای فی حالکونهم مختارین ان شائوا عملوا و ان لم یشائوا ترکوا (و نهاهم تحذیرا) لا جبرا، ای حذرهم، و قال ان فعلتم وقعتم فی المحذور. (و کلف یسیرا) ای تکالیف سهله دون

طاقه الانسان (و لم یکلف عسیرا) ای لیست تکالیفه عسره صعبه (و اعطی علی القلیل کثیرا) ففی مقابل العمل القلیل یعطی الثواب الجزیل (و لم یعص مغلوبا) ای لیس سبحانه مغلوبا فی معصیه العصاصین له، بل هو الذی اعطاهم المجال، لیظهر کل انسان مالدیه (و لم یطع مکرها) فلیست اطاعه المطیعین له، باکراهه ایاهم، بحیث سلب الاختیار منهم. (و لم یرسل الانبیاء لعبا) ای لاجل اللعب و العبث، بل لغایه السعاده للانسان، و نیل الدرجات الرفیعه (و لم ینزل الکتاب) ای جنس الکتب السماویه (للعباد عبثا) و بدون غایه و فائده (و خلق السماوات و الارض و ما بینهما باطلا) بلا داع و لاغرض، بل الغرض من الکل الاطاعه، و نیل السعاده للمطیع (و ذلک) بان الکون باطل عبث (ظن الذین کفروا) بالله (فویل للذین کفروا من النار) التی یدخلونها لعقیدتهم الباطله و اعمالهم السیئه.

حکمت ۰۷۶

[صفحه ۲۹۴]

و قال علیه‌السلام: (خذ الحکمه انی کانت) سواء عند المومن او المنافق او الکافر (فان الحکمه تکون فی صدر المنافق) الذی لا یعمل بها (فتلجلج فی صدره) ای تتحرک، باضطراب النفس حولها هل تقولها ام لا؟ (حتی تخرج) الحکمه من لسانه (فتسکن الی صواحبها) ای سائر الکلمات الحکمیه الموجوده (فی صدر المومن) اذ صدر المومن معدن الحکم و الارشادات و معنی تسکن: ان المومن لا یتردد حول الحکمه، بل یعیها و یعلم انه یلزم ان یعمل بها.

حکمت ۰۷۷

[صفحه ۲۹۵]

و قال علیه‌السلام: (الحکمه ضاله المومن) ای الشیء الذی فقده، کما یفقد الانسان ماله مثلا (فخذ الحکمه و لو من اهل النفاق) کما یاخذ الانسان ضالته این وجدها، و لو عند المنافق، او فی المزبله، او ما اشبه، و هذا تحریض لتعلم الکلمات الحکمیه، و الاداب، من ای شخص کان، فالاعتبار بما یقال، لا بمن یقول.

حکمت ۰۷۸

[صفحه ۲۹۵]

و قال علیه‌السلام: (قیمه کل امرء ما یحسنه) فان بمقدار معرفه الانسان للعلوم و الاداب یکون وزنه و قیمته عند الله و عند الناس (قال الرضی (ره): و هی الکلمه التی لا تصاب لها قیمه، و لا توزن بها حکمه، و لا تقرن الیها کلمه).

حکمت ۰۷۹

[صفحه ۲۹۵]

و قال علیه‌السلام: (او صیکم بخمس) ای بنصائح خمسه (لو ضربتم الیها) ای للسفر الی تحصیل هذه النصائح (اباط الابل) جمع ابط، و ضرب الاباط کنایه عن السفر، لان الانسان اذا سافر علی الابل، و ابطیء فی السیر، ضرب برجله ابطه لیسرع (لکانت) هذه الخمس (لذلک) الضرب علی الاباط (اهلا) لعظمها، حتی ینبغی للانسان ان یسافر لاجلها، و الخمس هی: (لا یرجون احد منکم الا ربه) فیرجو کل خیر منه، و یرجو دفع کل شر منه، فان هذا هو التوحید الخالص، و هذا لا ینافی رجاء غیره رجائا الیا و واسطه جعلها الله سبحانه لانجاز تلک الغایه المتوخات. (و لا یخافن الا ذنبه) بان یخصص خوفه به، لان عاقبه الذنب اشد من عاقبه کل مخوف، و معنی لا یخاف، لا یخاف الخوف الکامل، و ذلک لا ینافی الخوف العقلائی من الاضرار (و لا یستحین احد منکم اذا سئل عما لا یعلم) بان

سئله الناس عما لا یعلم جوابه، فلا یستحی (ان یقول: لا اعلم) فان فضیله الصدق عند الله و عند الناس تزین هذا الانسان، بخلاف ما اذا اجاب بخلاف الواقع، فانه یشینه فی الدنیا و الاخره (و لا یستحین احد اذا لم یعلم الشی ان یتعلمه) فانه لا نقص فی التعلم، و انما النقص فی الجهل. (و علیکم) اسم فعل، بمعنی (الزم

وا) (بالصبر) فی الامور کلها (فان الصبر من الایمان کالراس من الجسد) ای بهذه المنزله الشریفه (و لا خیر فی جسد لا راس معه) اذ هو میت، لا ینتفع و لا ینتفع به (و لا فی ایمان لا صبر معه) فان من لا یصبر عن المعصیه یفعلها و من لا یصبر علی الطاعه یترکها، و من لا یصبر عند المصیبه یجزع، و ایمان بتوبه ترک الطاعه و فعل المعصیه و الجزع المحرم، لا یاتی منه خیر مطلوب.

حکمت ۰۸۰

[صفحه ۲۹۷]

و قال علیه‌السلام- لرجل افرط فی الثناء علیه (بان بالغ فی مدح الامام) و کان علیه‌السلام له متهما (بان کان الامام یظن انه منافق لیس فی قلبه ما یقوله علی لسانه)-: (انا دون ما تقول) ای اقول من هذه الاوصاف و المدائح التی تذکرها، و لعله اثبت له بعض صفات الله الخاصه به، او صفه خاصه بالنبی (ص) (و فوق ما فی نفسک) اذ نفسک تحط من شانی.

حکمت ۰۸۱

[صفحه ۲۹۷]

و قال علیه‌السلام: (بقیه السیف) ای الباقون بعد القتال الذین بقوا و قتل اقربائهم و انصارهم (ابقی عددا) ای احسن بقائا (و اکثر ولدا) ای و یکون اولاد هم اکثر، و ذلک لان الجماعه اذا رضوا بالذل و لم یحاربوا من یطمع فیهم، لا تکون اهمیته لعددهم، و لا عنوان لولدهم، اما اذا حاربوا و بقی بعضهم، کان الباقی شرفاء مرفوعی الراس، فهم ابقی و اکیء، عند التعداد للکرماء.

حکمت ۰۸۲

[صفحه ۲۹۷]

و قال علیه‌السلام: (من ترک قول: (لا اداری) بان لم یقل هذه الکلمه فی جواب الاسئله التی توجه الیه، بل اجاب جوابا خلافا للواقع (اصیبت مقاتله) هذا کنایه عن الهلاک، ای هلک لانه قال بما لا یعلم، و مقاتل جمع مقتل، محل القتل- کالنحر- و اصیبت، ای اصاب الهلاک موضع قتله فقتله.

حکمت ۰۸۳

[صفحه ۲۹۸]

و قال علیه‌السلام: (رای الشیخ) فی الامور (احب الی من جلد الغلام) ای صبره علی القتال، بل علی کلشیء، فان الاشیاء انما تعالج بالاراء ثم بالاعمال، اما العمل بدون الرای و التخطیط فحری بالفشل.. و روی: (من مشهد الغلام) ای من حضوره للمحاربه و المقاتله.

حکمت ۰۸۴

[صفحه ۲۹۸]

و قال علیه‌السلام: (عجبت لمن یقنط) من رحمه الله (و معه الاستغفار) ای فتح الله سبحانه لباب التوبه، لا یدع مکانا للقنوط.

حکمت ۰۸۵

[صفحه ۲۹۸]

و حکی عنه ابوجعفر محمد بن علی الباقر، علیهماالسلام: انه علیه‌السلام قال: (کان فی الارض امانان من عذاب الله) بان کانا سببا لعدم نزول العذاب علی اهل الارض (و قد رفع احدهما) ای ذهب احد الامانین (فدونکم الاخر) ای خذوه (فتمسکوا به) و لا تترکوه (اما الامان الذی رفع ف) کان وجود (رسول (ص)، و اما الامان الباقی) الذی لم یرفع (فالاستعفار) و التوبه من الذنب. (قال الله تعالی: (و ما کان الله لیعذبهم و انت) یا رسول الله (فیهم، و ما کان الله معذبهم و هم یستغفرون) و لعل سر الاتیان ب (لیعذبهم) فی الاول و (معذبهم) فی الثانی، لما ذکر من انقطاع الاول، و استمرار الثانی، فان الاسم یدل علی الاستمرار (قال الرضی (ره): و هذا من محاسن الاستخراج، و لطائف الاستنباط) الذی استنبطه الامام علیه‌السلام من الایه الکریمه.

حکمت ۰۸۶

[صفحه ۲۹۹]

و قال علیه‌السلام: (من اصلح ما بینه و بین الله) بان عمل باوامره، و ترک نواهیه (اصلح الله ما بینه و بین الناس) بان جعله محبوبا مطاعا لدیهم (و من اصلح امر آخرته) بالایمان و العمل الصالح (اصلح الله له امر دنیاه) بان یکفیه مهام الدنیا (و من کان له من نفسه واعظ) بان کانت له حاله نفسیه تامره بالفضیله و الدین (کان علیه من الله حافظ) یحفظه عن الافات و المکاره.

حکمت ۰۸۷

[صفحه ۲۹۹]

و قال علیه‌السلام: (الفقیه کل الفقیه) هذا مبالغه فی الفقاهه، کانه کل الفقهاء علما و فقها، اذ یعرف کل ما یعرفه الفقهاء کما قال الشاعر: لو جئته لرایت الناس فی رجل و الدهر فی ساعه و الارض فی دار. (من لم یقنط الناس من رحمه الله) بان یقول ان ذنوبهم سبب عدم مغفره الله لهم ابدا حتی ییئسوا (و لم یویسهم من روح الله) ای لطفه و رحمته و سمی روحا، لانه یوجب السعه و الراحه. و کان الرحمه فی الاخره، و الروح فی الدنیا (و لم یومنهم من مکر الله) المکر لغه بمعنی المعالجه خفیه للوصول الی الشیء، و المراد بمکره الله عقابه المفاجی، و ذلک بان لا یقول لهم ان الله کریم فافعلوا ما شئتم فالفقیه الکامل هو الذی یترک الناس بین الخوف و الرجاء.

حکمت ۰۸۸

[صفحه ۳۰۰]

و قال علیه‌السلام: (اوضع العلم) ای ادناه و اخسه (ما وقف علی اللسان) بان تلکم الانسان به بدون ان یعمل (و ارفعه) ای ارفع العلم و اشرفه (ما ظهر فی الجوارح) جمع جارحه، و هی الاعضاء (و الارکان) ای ارکان البدن کالقلب و المخ، فاذا شغل الانسان بالعمل الصالح، و النوایا الطیبه، کان مشتملا علی اشرف العلم، و لو تکلم به فقط کان مشتملا علی ادناه

حکمت ۰۸۹

[صفحه ۳۰۰]

و قال علیه‌السلام: (ان هذه القلوب تمل) و تکسل، من الملاله (کما تمل الابدان) و تتعب من العمل (فابتغوا) ای اطلبوا (لها طرائف الحکم) ای غرائبها الموجب لانبساط القلوب، فان القلب ینشرح للامور الغریبه الطریفه.

حکمت ۰۹۰

[صفحه ۳۰۱]

و قال علیه‌السلام: (لا- یقولن احدکم: (اللهم انی اعوذبک من الفتنه)) بان یطلب ان لا- یبتلیه الله بالفتنه، فان ذلک ما لا یکون (لانه لیس احد الا و هو مشتمل علی فتنه) ای ما یوجب الامتحان کالبدن و الحیاه، و المال، و ما اشبه، فان کلها فتنه و امتحان للناس، یعرف بها ان المرء حسن او خبیث، فاذا صرفها فی الطاعه کان صالحا، و ان صرفها فی المعصیه کان طالحا. (و لکن من استعاذ) ای من یرید الاستعاذه (فلیستعذ من مضلات الفتن) ای ما یوجب ضلاله، بان یدعو ان لا- یعطیه الله ما لا یسبب طغیانه، او اولادا تسبب ارهاقه بالکفر، او ما اشبه ذلک: (فان الله سبحانه یقول: (و اعلموا انما اموالکم و اولادکم فتنه)) و یصح الاستعاذه من اصل المال و الولد؟ و (ذلک انه) سبحانه (یختبرهم) ای یمتحنهم (بالاموال و الاولاد لیتبین) ای یظهر (الساخط لرزقه) اذا کان قلیلا، و الطاغی بماله اذا کان کثیرا. (و الراضی بقسمه) الذی قسمه الله سبحانه له (و ان کان) هذا الاستظهار لیس له (سبحانه) اذ هو (اعلم بهم من انفسهم)، (لکن لتظهر الافعال التی بها یمتحق الثواب و العقاب) فیکونان عن استحقاق و عمل لا- بمجرد علمه سبحانه، ثم بین علیه‌السلام کیف یختبرهم سبحانه لیظهر نوا

یاهم بقوله- فی بیان اختلاف النوایا- (لان بعضهم یحب الذکور و یکره الاناث) من الاولاد- بالنسبه الی قوله سبحانه (و اولادکم). (و بعضهم یحب تثمیر المال) ای انمائه بالربح و المثر (و یکره انثلام الحال) ای نقصه، و هذا بالنسبه الی قوله سبحانه (انما اموالکم) فلکی تظهر هذه الاقسام من المحبه الکامنه فی النفوس یعطی الله المال و الاولاد، لکی یستحق المطیع الثواب و الغاصی العقاب (قال الرضی (ره)، و هذا من غریب ما سمع منه فی التفسیر) بهذا الاسلوب اللطیف و الشکل الطریف.

حکمت ۰۹۱

[صفحه ۳۰۲]

و سئل علیه‌السلام: عن الخیر، ما هو؟ فقال علیه‌السلام: (لیس الخیر ان یکثر مالک و ولدک) کما یزعم الناس (و لکن الخیر ان یکثر علمک) بالامور (و حلمک) فی المشاکل (و ان تباهی الناس) ای تزید علیهم، لا بمعنی المفاخره (بعباده ربک) تعالی (فان احسنت حمدت الله) علی ان وفقک للاحسان (و ان اسات استغفرت الله) و طلبت منه العفو و الغفران (و لا- خیر فی الدنیا الا- لرجلین) ای صنفین من الناس (رجل اذنب ذنوبا، فهو یتدراکها بالتوبه) و الانابه، فالخیر فی توبته عن ذنوبه السالفه (و رجل یسارع فی الخیرات) ای یسرع الیها. و قال علیه‌السلام: (لا یقل عمل مع التقوی) لانه یقبل و ما یقبل لیس قلیلا، لان المهم رضاه سبحانه، و قد رضی بدلیل القبول (و کیف یقل ما یتقبل)؟ استفهام انکار، قال سبحانه: (انما یتقبل الله من المتقین).

حکمت ۰۹۲

[صفحه ۳۰۳]

و قال علیه‌السلام: (ان اولی الناس بالانبیاء) بان یکون مربوطا بهم، و اقرب الناس الیهم (اعلمهم بما جائوا به) و لا یخفی ان المراد العالم العامل (ثم تلا علیه‌السلام): ((ان اولی الناس بابراهیم، للذین اتبعوه، و هذا النبی و الذین آمنوا)) ای من تبعه سابقا، و رسول الاسلام و المومنون، و انما کانوا هولاء اولی، لانهم علموا بما جاء به، و علموا بما اتی من الشریعه السماویه. (ثم قال علیه‌السلام): (ان

ولی محمد (ص)) ای محبه و تابعه (من اطاع الله و ان بعدت لحمته) ای نسبه، فلحمه لیس من لحم الرسول و عشیره الرسول (ص) (و ان عدو محمد (ص) من عصی الله و ان قربت قرابته) بان کان من اقرب الناس نسبا الی الرسول (ص)، کابی لهب، فان میزان رجال الدین و رجال الفکر، الموالاه و المعادات الدینیه و الفکریه، لا العنصریه و الاقلیمیه و ما اشبه.

حکمت ۰۹۳

[صفحه ۳۰۴]

و قال علیه‌السلام- و قد سمع رجلا من الحروریه (و هم الخوارج) یتهجد (ای یصلی باللیل) و یقرا (القرآن): (نوم علی یقین) بان یکون الانسان متقینا بالاصول التی منها الامامه (خیر من صلاه فی شک) فی شیء من العقیده الواجبه اذ النوم یثاب علیه باعتبار کونه راحه للبدن التی امر الله بها، و الصلاه فی شک لاثواب فیها، بل فیها عقاب، کما یظهر من الاحادیث.

حکمت ۰۹۴

[صفحه ۳۰۴]

و قال علیه‌السلام: (اعقلوا الخبر اذا سمعتموه عقل رعایه) بان تفهموه للعمل به و مراعاته (لا عقل روایه) بان تریدوا نقله فقط (فان رواه العلم) الذین یروونه و ینقلونه (کثیر) من الناس (و رعاته قلیل) اذ قل من یعمل، و یاخذ الخبر للعمل.

حکمت ۰۹۵

[صفحه ۳۰۴]

و سمع علیه‌السلام، رجلا یقول: (انا لله و انا الیه راجعون) فقال علیه‌السلام: (ان قولنا- انالله- اقرار علی انفسنا بالملک) اذ (اللام) للملک، نحو المال لزید (و قولنا- و انا الیه راجعون- اقرار علی انفسنا بالهلک) ای الهلاک، لان الرجوع الی حسابه سبحانه و جزائه لا یکون الا بعد الموت و الهلاک.

حکمت ۰۹۶

[صفحه ۳۰۵]

و قال علیه‌السلام- و مدحه قوم فی وجهه: (اللهم انک اعلم بی من نفسی) فان الله سبحانه یعلم من دقائق صفات الانسان و اعماله، مالا یعلمه الانسان بنفسه (و انا اعلم بنفسی منهم) ای من هولاء الماد حین، لان کل انسان یعرف نفسه خیرا من معرفه غیره له (اللهم اجعلنا خیرا مما یظنون) ای یظن هولاء المادحون (و اغفر لنا ما لا یعلمون) من الاخطاء و قد ذکرنا سابقا ان طلب الائمه للغفران، باعتبار بعض المباحات التی لا یرونها لائقا بمقامهم مع الله سبحانه.

حکمت ۰۹۷

[صفحه ۳۰۵]

و قال علیه‌السلام: (لا یستقیم قضاء الحوائج) بان یکون القضاء قضاء احسنا (الا بثلاث) خصال یفعلها القاضی (باستصغارها) ای بان یعد القاضی قضائه صغیرا (لتعظم) الحاجه فی عین المقضی له (و باستکتامها) فاذا قضاها، قضاها فی کتمان لا ان یظهر انه قضی الحاجه الفلانیه (لتظهر) فان الفاعل اذا اخفی فعله صار عند الناس رد فعل و اکبار له، حتی انهم یظهرون فعله و یمدحونه علیه (و

بتعجیلها) فی القضاء (لتهنوء) ای تکون هنیئا للمقضی له، فان الابطاء یذهب بهناء القضاء.

حکمت ۰۹۸

[صفحه ۳۰۶]

و قال علیه‌السلام: (یاتی علی الناس زمان لا- یقرب فیه الا الماحل) ای الساعی بالناس عند السلطه بالوشایه فالناس یقربونه خوفا و السلطان یقربه طمعا، و اصل المحل الکید و المکر (و لا یظرف فیه) ای لا یعد ظریفا (الا الفاجر) الذی یفجر و یعصی (و لا یضعف فیه) ای لا- یعد ضعیفا (الا- المنصف) الذی یعدل فی القول و العمل، و ذلک فی کل زمان یغلب الفساد حتی تکون الرذائل مکان الفضائل (یعدون الصدقه فیه) ای فی ذلک الزمان (غرما) ای غرامه ذاهبه من ایدیهم بلا عوض و اجر (وصله الرحم منا) ای تفضلا علی و صلوه، لا واجبا مفروا. (و العباده استطاله علی الناس) ای تفوقا علیهم، فالعابد یجعل نفسه فوق الاخرین تفضلا علیهم، بینما ان من کثرت عبادته، کثر تواضعه حتی یظن ان کل الناس افضل منه (فعند ذلک) الزمان (یکون السطان) ای: اداره امور السلطه (بمشوره النساء) کما نری فی هذا الزمان (و اماره الصبیان) لان المقاییس تضاع فیکون کل شیء فی مکانه الذی لا یلیق به (و تدبیر الخصیان) ای العبید، اذ یشئغل ارباب السلطه باللهو و العب و یقع الامر بایدی عبیدهم و خدمهم کما رایناه فی زماننا.

حکمت ۰۹۹

[صفحه ۳۰۷]

و رئی علیه- علیه‌السلام- ازار خلق مرقوع (ای بال، قد رقع خرقه) فقیل له فی ذلک؟ (ای قیل للامام لماذا لا تبدل ازارک بازار جدید؟) فقال علیه‌السلام: (یخشع له القلب) فان القلب یخضع اذا لبس الانسان ثوبا بالیا (و تذل به النفس) عن الطموح و الاستعلاء (و یقتدی به المومنون) فلا یتعلقون بالدنیا و زخارفها

حکمت ۱۰۰

[صفحه ۳۰۷]

(ان الدنیا و الاخره عدو ان متفاوتان) یتفاوت احدهما عن الاخر (و سبیلان) ای طریقان (مختلفان) فالسالک فی احد السبیلین لا یتمکن من السلوک فی السبیل الاخر. (فمن احب الدنیا و تولاها) ای اتبعها (ابغض الاخره و عاداها) لان امر الاخره یضاد محبوبه (و هما بمنزله المشرق و المغرب) فی البعد و الاختلاف بین جهتیهما (و) الانسان بمنزله (ماش بینهما) ای بین المشرق و المغرب (کلما قرب من واحد بعد من الاخر) (بعد) ای الی هذا الحال، او بعد ذلک (ضرتان) ای کزوجتین لرجل واحد، اللتین کل واحده منهما تعادی الاخره. و لا یخفی ان هذا انما هو بالنسبه الی الدنیا المحرمه، اما الدنیا المحلله فقد قال سبحانه فی موضوعها: (و منهم من یقول ربنا آتنا فی الدنیا حسنه، و فی الاخره حسنه) و قال الامام علیه‌السلام فیما ینسب الیه: و ما احسن الدین و الدنیا اذا اجتمعا.

حکمت ۱۰۱

[صفحه ۳۰۸]

و عن نوف البکالی، قال: رایت امیرالمومنین علیه‌السلام ذات لیله، و قد خرج من فراشه، فنظر فی النجوم فقال لی، یانوف: (اراقد انت ام رامق؟) ای انائم انت ام یقظ، یقال رمقه اذا لحظه. فقلت: بل رامق، قال: (یا نوف، طوبی للزاهدین فی الدنیا) التارکین لها (الراغبین فی الاخره) العاملین لاجلها (اولئک قوم اتخذوا الارض بساطا) فی مقابل الجلوس علی الکراسی (و ترابها فراشا) ای عوض الفراش (و

مائها طیبا) ای بدل الطیب. (و القرآن شعارا) ای جعلوه علامتهم اللاصقه بهم فی قرائتهم له و العمل به و معرفه الناس ایاهم بانهم اهل القرآن (و الدعاء دثارا) ای انهم الامر الظاهر منهم، کالدثار الذی یلبسه الانسان فوق ثیابه للدفیء (ثم قرضوا الدنیا قرضا) ای مزقوها کما یمزق الثوب بالمقراض (علی منهاج المسیح) ای طریقته علیه‌السلام فی الزهد. (یا نوف: ان داود علیه‌السلام قام فی مثل هذه الساعه من اللیل، فقال انها ساعه لا یدعو فیها عبد الا استجیب له) ای استجاب الله دعائه (الا ان یکون عشارا) و هو من یتولی اخذ اعشار المال، للدوله، ظلما (او عریفا) و هو الذی یتجسس عن اخبار الناس لتعریفها للسلطه (او شرطیا) و هم اعوان الحاکم الباطل (او صاحب عرطبه) (و

هی الطنبور) (او صاحب کوبه) (و هی الطبل، و قد قیل ایضا: ان العرطبه الطبل، و الکوبه الطنبور).

حکمت ۱۰۲

[صفحه ۳۰۹]

و قال علیه‌السلام: (ان الله افترض علیکم الفرائض) ای اوجب علیکم الواجبات (فلا تضیعوها) بترکها و التهاون فیها (و حد لکم حدودا) ای بین لکم حد کل شیء الموجب للعامل فی نطاقه، السعاده، کحد النکاح و الطلاق، و الارث و القضاء و هکذا (فلا تعتدوها) بتجاوز تلک الحدود- زیاده او نقصا- (و نهاکم عن اشیاء) کالخمر و المیسر و ما اشبه (فلا تنتهکوها) ای لا تخرقوا نهیه باتیانها (و سکت لکم) ای لنفعکم (عن اشیاء) کخصوصیات الاخره، و سوابق الکون، و ما اشبه (و لم یدعها نسیانا) لانه سبحانه منزه عن النسیان (فلا تتکلفوها) ای لا تکلفوا انفسکم التعمق فیها، فانها لا تنفع دینکم و لا دنیاکم.

حکمت ۱۰۳

[صفحه ۳۱۰]

و قال علیه‌السلام: (لا یترک الناس شیئا من امر دینهم لاستصلاح دنیاهم) کان یترک الصلاه لاجل الکسب (الا فتح الله علیهم ما هو اضر منه) ای ما هو اکثر ضررا من الشیء الذی ترکوا الدین لاجله، و قد شاهدنا ذلک بام العین، فی هذا الزمان.

حکمت ۱۰۴

[صفحه ۳۱۰]

و قال علیه‌السلام: (رب عالم قد قتله جهله) لانه تعلم العلم لفظا، بدون ان یوثر العلم فی قلبه حتی یتحرک للعمل، فجهله الواقعی سبب قتله و هلاکه الاخروی (و علمه معه لا ینفعه) کما لو علم الانسان بوجود اسد ورائه لکنه لم یفر فانه یقع فریسه له، لجهله، و انکان معه علمه.

حکمت ۱۰۵

[صفحه ۳۱۰]

و قال علیه‌السلام: (لقد علق بنیاط هذا الانسان) النیاط عرق معلق به القلب (بضعه) ای قطعه من اللحم (هی) ای تلک البضعه (اعجب ما فیه) ای اعجب ما فی الانسان (و ذلک) هو (القلب) و تذکیر (ذلک) باعتبار خبره (و له مواد من الحکمه) التی یعرفها الانسان، و کونها (مواد) باعتبار انها تمد الانسان بالعمل (و اضداد من خلافها) ای خلاف الحکمه کالتی یعمل بها السفاکون و اصحاب الرذائل نحو: (الحیاء جبن) و (السخاء سرف) و الشجاعه جنون، و یحتمل ان یراد من (الاضداد) ان کل حکمه تنبت عندها رذیله، توجب

صرفها عن کونها فضیله، کالشجاعه تنتهی الی التهور، و الرجاء ینتهی الی الطمع و هکذا، و هذا المعنی الیق بترتب قوله، (فان سنح) بالفاء. (فان سنح) ای ظهر (له الرجاء) لشیء (اذله الطمع) اذ الطمع موجب للذله، و التذلل لمن یطمع فیه الانسان (و ان هاج به الطمع) بان کثر و زاد (اهلکه الحرص) اوجب هلاکه الاخروی، و قد یوجب الحرص هلاک الدنیا ایضا. (و ان ملکه الیاس) بان یئس من شیء (قتله الاسف) ای التاسف، و المراد ب (قتله) ان یکثر من التاسف حتی ینهک، و احیانا بحرض و یهلک (و ان عرض له الغضب) بان غضب علی احد او علی شیء (اشتد به الغیظ) ای زاد و قوی فی

نفسه، مقابل ان یبرد غضبه و یکظم غیظه (و ان اسعده الرضا) بان رضی حتی صار سعیدا نفسا (نسی التحفظ) ای لم یتحفظ من الزیاده فی الرضا حتی یخرج عن الاعتدال، بل قد یجره رضاه الی الحرام، کان یرضی عن احد فیبدل له ما لا یستحق و هکذا. (و ان ناله الخوف) ای خاف من شیء (شغله الحذر) ای اخذ فی الحذر (من ذلک المخوف) حتی لا یبقی له فراغ لسائر اعماله و واجباته (و ان اتسع له الامن) بانکان فی منتهی الامن (استلبته الغره) ای سلبه الغرور و الغفله، عن اصلاح شانه، و تدارک ما ربما یاتی فی المستقبل من انواع الخوف (و ان افاد) ای حصل (ما لا اطغاه الغنی) و الطغیان عباره عن الخروج عن حد الاعتدال فی المال بالاسراف و نحوه. (و ان اصابته مصیبه فضحه الجزع) فلا یصبر، و معنی الفضیحه ظهور ما لا یحمل منه (و ان عضته الفاقه) ای الفقر، و العض هو الاخذ بالاسنان شدیدا و هذا کنایه عن ایلام الفقر له (شغله البلاء) عن سائر اعماله و واجباته. (و ان جهده الجوع) ای اتعبه (قعد به الضعف) فلا یقدر علی العمل، من کثره الضعف (و ان افرط به الشبع) بان اکل کثیرا (کظته البطنه) ای کربته و المعه البنه، و هی امتلاء البطن (فکل تقصیر به مضر) او المراد بالتقصیر النقیصه عن الاع

تدال (و کل افراط له) و زیاده عن الاعتدال (مفسد) و انما الفضیله ان یقف فی الوسط، قال سبحانه: (و کذلک جعلناکم امه وسطا).

حکمت ۱۰۶

[صفحه ۳۱۲]

و قال علیه‌السلام: (نحن النمرقه الوسطی) النمرقه: الوساده، و انما شبه علیه‌السلام آل البیت بالنمرقه، للاستناد الیهم فی امور الدین، کما یستند الی الوساده للراحه (بها یلحق التالی) الذی قصر و لم یسر سیرا معتدلا (و الیها یرجع الغالی) الذی غلی و ذهب بعیدا، فمن قال فیهم بالالوهیه، یرجع الیهم فی الحق، و من قال بانهم فی الحق، و من قال بانهم دون الامه و الخلافه، یلزم ان یرجع الیهم اذا اراد الحق

حکمت ۱۰۷

[صفحه ۳۱۳]

و قال علیه‌السلام: (لا یقیم امر الله سبحانه الا من لا یصانع) ای لا یجامل فی الحق بان یترک بعض الحق مجامله (و لا یضارع) ای لا یشابه المبطلین فی اعماله، و لا یشبه بهم (و لا یتبع المطامع) ای الاطماع المادیه، فان الانسان اذا کان احد الثلاثه لم یتمکن من اقامه امر الله.

حکمت ۱۰۸

[صفحه ۳۱۳]

و قال علیه‌السلام- و قد توفی سهل بن حنیف الانصاری بالکوفه، بعد مرجعه (ای رجوعه) معه علیه‌السلام، من صفین، و کان احب الناس الیه- (لو احبنی جبل لتهافت) ای تساقطت اجزائه قطعه قطعه، لان البلاء موکل بالولاء (قال السید الرضی: معنی ذلک ان المحنه

تغلظ علیه، فتسرع المصائب الیه، و لا یفعل ذلک الا بالاتقیاء الابرار، و المصطفین الاخیار، و هذا مثل قوله علیه‌السلام: (من احبنا اهل البیت، فلیستعد للفقر جلبابا) و الظاهر ان المراد فی تلک الازمنه، حیث کثره الاعداء، فاذا احب احد اهل البیت، ضیقوا علیه اشد التضییق مما یول امره الی الفقر، کما ذکر فی التاریخ، و قال السید: (و قد یول ذلک علی معنی آخر، لیس هذا موضع ذکره) و لعل مراده: ان من احبهم فلیخلص لله حبهم، فلیست الدنیا تطلب عندهم، کما ذکره بعض.

حکمت ۱۰۹

[صفحه ۳۱۴]

و قال علیه‌السلام: (لا مال اعود) ای انفع (من العقل) اذ المال یفنی، و العقل باق یدر بالخیرات علی الانسان (و لا وحده اوحش من العجب) لان المعجب بنفسه الناس، فیکون فی وحشه دائمه (و لا عقل کالتدبیر) فان تدبیر الامور علی وجه الصلاح احسن نتائج العقل. (و لا کرم) ای شرافه (کالتقوی) فانها اشرف الصفات (و لا قرین) و صاحب للانسان (کحسن الخلق) اذ هذه الصفه توجب کثره الاصدقاء و راحه الانسان (و لا میراث کالادب) اذ الادب یوجب رفعه الانسان مادیا و معنویا بخلاف المیراث الذی هو مال فقط، و المعنی ان اللازم ان یودب الانسان اولاده، فانه انفع لهم من ان یخلف لهم المال بلا تادیبهم (و لا قائد) للانسان الی الخیرات (کالتوفیق) فمن وفقه الله سبحانه، قاده التوفیق الی انواع السعاده (و لا تجاره کالعمل الصالح) لانه یورث خیر الدارین، بخلاف سائر التجارات المالیه فلیست هکذا. (و لا ربح کالثواب) فان الارباح المالیه منقطعه، اما الثواب فهو باق ابدی (و لا ورع کالوقوف عند الشبهه) فانه افضل انواع الورع، و ما دونه الورع عن المحرمات (و لا زهد کالزهد فی الحرام) بان یترکه الانسان، اما من یزهد فی اللذائد المباحه، و یاتی ببعض المحرمات، فلیس زهدا

حقیقه (و لا علم کالتفکر) فان التفکر یوصل الانسان الی حقائق المعارف بخلاف العلم العادی الذی یتحصله الانسان سطحیا. (و لا عباده کاداء الفرائض) فمن یعبد الله باتیان المستحبات بدون ان یاتی بجمیع الفرائض لیس عابدا حقیقه (و لا ایمان کالحیاء) عن الله بترک نواهیه (و الصبر) علی الطاعه، و عن المعصیه، و عن الجزع فی المصیبه (و لا حسب کالتواضع) فانه افضل انواع الاخلاق الفاضله، الموجبه لرفعه الانسان، و الحسب ما یکتسبه الانسان من الفضائل مقابل النسب. (و لا شرف کالعلم) فلیس شرف المال و الجاه و ما اشبه کشرف العلم (و لا عز کالحلم) فان الحلیم یحصل من العز فی النشاتین ما لا یحصله غیره، فان سائر انواع العز عرضی و هذا داخل فی ذات الانسان (و لا مظاهره اوثق من المشاوره) فان الانسان اذا استشار جعل الناس لنفسه ظهرا حیث انهم یحترمونه- لانه احترمهم- بالاضافه الی انه یعرف وجه الصواب، فکل اهل الصواب ظهر له.

حکمت ۱۱۰

[صفحه ۳۱۵]

و قال علیه‌السلام: (اذا استولی الصلاح علی الزمان و اهله) صلاح الزمان بسعه الخیر فی مرافق الحیاه، و صلاح اهله بکونهم معتدلین فی الاقوال و الافعال (ثم اساء رجل الظن برجل لم تظهر منه خزیه) ای فضیحه (فقد ظلم) من اساء الظن، لان ظنه فی غیر موقعه (و اذا استولی الفساد علی الزمان و اهله) بان صار اکثرهم من اهل الفساد (فاحسن رجل الظن برجل) اعتباطا و بدون دلیل، فاسند الیه امر لا یسند الا الی المصالح (فقد غرر) ای اوقع نفسه فی الغرر و الخطر.

حکمت ۱۱۱

[صفحه ۳۱۶]

و قیل له علیه‌السلام: کیف تجدک یا امیرالمومنین؟ (ای کیف تجد نفسک) فقال علیه‌السلام: (کیف، یکون حال من یفنی ببقائه) فان کل ساعه من البقاء، موجب لنقص ساعه من العمر، و هکذا یفنی العمر تدریجا (و یسقم بصحته) اذ الصحه سبب لعدم مبالات الانسان ببدنه، و ذلک سبب للمرض (و یوتی من مامنه) فی اسباب الموت کامنه فی نفس الانسان و نفس الانسان محل آمن، اذ لا یمکن هناک عدو خارجی.

حکمت ۱۱۲

[صفحه ۳۱۶]

و قال علیه‌السلام: (کم من مستدرج بالاحسان الیه) یقال استدرجه الله، ای تابع نعمه علیه، و هو مقیم علی عصیانه لیاخذه درجه درجه، حتی یهلکه، کما قال سبحانه: (سنستدرجهم من حیث لا یعلمون، و املی لهم ان کیدی متین) (و) کم من (مغرور) قد ظن انه لا یعاقب (ب) سبب (الستر علیه) اذ ستره الله و لم یفضحه، بما فعله من الاثام (و) کم من (مفتون) ای مخدوع (بحسن القول) من الناس (فیه) فیظن انه کما یقول الناس (و ما ابتلی الله احدا بمثل الا ملاء له) ای الامهال اذ لواد به بما یاتی من الاثام، لانتهی، لکن لو ترکه و ما یفعل، اوجب ذلک تزاید الاثام و العقاب علیه.

حکمت ۱۱۳

[صفحه ۳۱۷]

و قال علیه‌السلام: (هلک فی رجلان) ای صنفان من الناس (محب غال) قد غلی، و بالغ فی، کالذین قالوا بالوهیه الامام علیه‌السلام (و مبغض قال) ای قالی، بمعنی: شدید البغض، کالخوارج و النواصب و من الیهم.

حکمت ۱۱۴

[صفحه ۳۱۷]

و قال علیه‌السلام: (اضاعه الفرصه غصه) ای توجب الحزن، فانه اذا تمکن الانسان من شیء فلم یفعله اوجب ذلک ان یحزن بعده، حیث لا یتمکن من ذلک- فان الفرص لا تبقی-.

حکمت ۱۱۵

[صفحه ۳۱۷]

و قال علیه‌السلام: (مثل الدنیا کمثل الحیه، لین مسها) اذ جسم الحیه لین غیر خشن (و السم الناقع) ای القائل (فی جوفها) ای باطنها فالدنیا ظاهرها لذائذ و شهوات و باطنها معاصی و آثام و حرمان عن ثواب الله سبحانه (یهوی الیها الغر) ای الغافل (الجاهل) بحقیقتها حیث لا یعلم ما فی باطنها (و یحذرها ذو اللب) ای الباطن (العاقل) الذی یدرک حقائق الاشیاء و عواقبها.

حکمت ۱۱۶

[صفحه ۳۱۸]

و قال علیه‌السلام: عن قریش؟ فقال: (اما بنومخزوم) و هم طائفه من قریش (فریحانه قریش) ای کانهم الریاحین فی صباحه المنظر و حسن الرایحه (تحت حدیث رجالهم) لحلاوته (و النکاح فی نسائهم) لکمالهن (و اما بنوعبد شمس) و منهم بنوامیه (فابعدها رایا) ای

ینظرون الی العواقب، و لعل الاقرب ان المراد انهم ابعد رایا عن الصواب (و امنعها لما وراء ظهورها) ای یحمون الجار، و لعل الاقرب ان المراد انهم لا ینظرون الی ما ورائهم، و انما ینظرون الی العاجله. (و اما نحن) بنی‌هاشم (فابذل لما فی ایدینا) ای اسخی و اجود (و اسمح عند الموت بنفوسنا) فلا نبالی بالموت و لذا یکون الشجعان منا (و هم) ای بنوعبد شمس (اکثر) عددا (و امکر) ای اکثر مکرا و حیله (و انکر) ای اکثر نکرانا للجمیل (و نحن افصح) لسانا (و انصح) ای اکثر نصیحه للناس (و اصبح) ای اجمل وجها.

حکمت ۱۱۷

[صفحه ۳۱۹]

و قال علیه‌السلام: (شتان ما بین عملین) ای ان بینهما فرقا کثیرا (عمل) فی الشهوات المحرمه حیث (تذهب لذته و تبقی) علی الانسان (تبعته) و آثامه (و عمل) لله سبحانه حیث (تذهب مونته) ای صعوبته (و یبقی اجره) و ثوابه.

حکمت ۱۱۸

[صفحه ۳۱۹]

و تبع جنازه، فسمع رجلا یضحک، فقال: (کان الموت فیها) ای فی الدنیا (علی غیرنا کتب) و لا نموت نحن، و لذا نشتغل بالضحک (و کان الحق فیها) ای فی الدنیا (علی غیرنا وجب) و لذا لا نبالی بالحق (و کان الذی نری من الاموات سفر) ای مسافرون- لا انهم اموات، حتی نعتبر بهم، و نهییء انفسنا لهذه المنزله المخوفه (عما قلیل الینا راجعون) و لذا لا نبالی بالموت و لا نتهیا له (نبوئهم) ای ندخلهم (اجدثهم) ای فی قبورهم جمع جدث، بمعنی القبر. (و ناکل تراثهم) ای میراثهم، بلا مبالات و لا تفکیر فیما صاروا، و فی اننا عن قریب مثلهم نکون (کانا مخلدون) ای باقون الی الابد- فی الدنیا- (بعد هم، ثم قد نسینا کل واعظ و واعظه) ای کل ما یوعظنا من احداث الدهر- و الاتیان بالتذکیر و التانیث، للتعمیم- ای کل امر موجب للعظه، و کل حادثه توجب الوعظ (و رمینا بکل جائحه) ای آفه، من مرض و فقر و شده، و مع ذلک لا نبالی-. و قال علیه‌السلام: (طوبی لمن ذل فی نفسه) بان لم یر نفسه شیئا (و طاب کسبه) فلم یکتسب المکاسب المحرمه (و صلحت سریرته) ای باطنه، فلم ینطو علی الرذائل (و حسنت خلیقته) ای طبیعه فلم تکن طبیعه ملوثه (و انفق الفضل عن ماله) ای الزائد عن مقدار حا

جته (و امسک الفضل من لسانه) بان لم یتکلم فیما لا یعنیه. (و عزل عن الناس شره) فلم یات الیهم بشر (و وسعته) ای کفته (السنه) ای شریعه الاسلام و طریقته، فاکتفی بالعمل بها عن العمل بالبدع (و لم ینسب الی البدعه) ای لم یات بها حتی ینسب الیها (قال الرضی (ره) و من الناس من ینسب هذا الکلام الی رسول (ص)، و کذلک الذی قبله).

حکمت ۱۱۹

[صفحه ۳۲۰]

و قال علیه‌السلام: (غیره المرئه کفر) و هی بان تمانع الرجل عن الزواج بالمتعدده، و هو کفر عملی، کما ان ترک الحج کفر عملی، اذ الکفر- عقیدی، و عملی، کما تقدم- فکل انکار للاصول کفر عقیدی، و کل منع عن الفروع، و اتیان بالمعاصی کفر عملی (و غیره الرجل) بان لا یزنی، و یمنع زوجته عن تعاطی المنکرات (ایمان) قد امر به الاسلام.

حکمت ۱۲۰

[صفحه ۳۲۱]

و قال علیه‌السلام: (لانسبن الاسلام نسبه) ای ابین له الاصل و الحقیقه (لم ینسبها احد قبلی) بمثل هذه النسبه (الاسلام هو التسلیم) لله سبحانه فیما امر و نهی (و التسلیم هو الیقین) فالتسلیم بلا یقین قلبی لا یکفی (و الیقین هو التصدیق) فان الانسان قد یتقین بالشیء لکن بلا تصدیق بحقیقته بل من باب الجهل المرکب، و هذا لیس باسلام (و التصدیق هو الاقرار) ای اقرار القلب بحقیقه الاسلام، کما یقر اللسان بالشیء. (و الاقرار هو الاداء) اذ قد یکون اقرار بلا اعطاء، و هذا اقرار صوری، و کما ان اللسان قد یقرء بالشیء لزید، لکن لا یعطیه المقوله، کذلک القلب قد یقر بشیء، و لکن لا- یستعد العمل علی طبق ما اقرو اعترف (و الاداء هو العمل) ای عمل القلب و تحریکه الجوارح نحو الاطاعه، و ان شئت قلت، ان الاسلام اداء عن اقرار، و اقرار عن تصدیق، و تصدیق عن یقین، و یقین عن تسلیم ...و بعض الشراح فسر کلامه علیه‌السلام بشکل آخر، و الله اعلم.

حکمت ۱۲۱

[صفحه ۳۲۲]

و قال علیه‌السلام: (عجبت للبخیل یستعجل الفقر) فانه لا ینفق خوف ان یفقر، و تقتیره و عدم انفاقه فقر حاضر اذ هو مثل الفقیر فی عدم انفاقه و تقتیره (الذی منه هرب) فان البخیل لا ینفق هربا من الفقر، لئلا یفتقر و قد وقع فیه (و یفوته الغنی الذی ایاه طلب) اذ لا فائده فی الغنی الا الانفاق فاذا لم ینفق فانه الغنی، فانه اذا ذهب اللازم ذهب الملزوم (فیعیش فی الدنیا عیش الفقراء) ای مثل عیشهم (و یحاسب فی الاخره حساب الاغنیاء) لانه کان له مال، و المال یحاسب (و عجبت للمتکبر) کیف یتکبر، و لا یذکر ماضیه و مستقبله و حاله؟ و هو الذی (کان بالامس) قبل ان یکون انسانا (نطفه) من المنی القذر (و یکون غدا) بعد الموت (جیفه) منتنه (و هو علی کبره و نخوته) (فی بین جنبیه یحمل العذره). (و عجبت لمن شک فی الله) و لم یتیقن وجوده سبحانه؟ کیف یشک (و هو یری خلق الله) افلا یستدل بالاثر علی الموثر؟ فانه شیء فطری للبشر، بل لمطلق ذی الروح (و عجبت لمن نسی الموت و هو یری الموتی) جمع میت، افلا یعتبر بما یری، لیذکرانه غدا مثلهم؟ (و عجبت لمن انکر النشاه الاخری) ای الاخره (و هو یری النشاه الاولی) ای الدنیا، فانه کیف ینکر قدرته سبحانه علی الاعاده

، و قد رای الابتداء- الذی هو اصعب من الاعاده، فی نظر الانسان-؟ (و عجبت لعامر دار الفناء) ای الدنیا (و تارک دار البقاء) ای الاخره؟ فان ما یبقی احق بالتعمیر مما یفنی.

حکمت ۱۲۲

[صفحه ۳۲۳]

و قال علیه‌السلام: (من قصر فی العمل) فلم یعمل کما ینبغی (ابتلی بالهم) ای الحزن علی فوات نتائج العمل، قال الشاعر: اذا انت لم تزرع و ابصرت حاصدا ندمت علی التفریط من زمن البذر (و لا حاجه لله) کنایه عن عدم اعتناء الله سبحانه به (فیمن لیس لله فی ماله و نفسه نصیب) بان لم ینصب بدنه للطاعه، و لا انفق ماله فی سبیل الله تعالی.

حکمت ۱۲۳

[صفحه ۳۲۳]

و قال علیه‌السلام: (توقوا البرد فی اوله) ای اتقوا و احذروا من البرد فی اول مجیئه کاول الشتاء (و تلقوه فی اخره) ای اعرضوا انفسکم للبرد- و هذا هو التلقی له- فی آخره) کاول الربیع (فانه) ای البرد (یفعل فی الابدان کفعله فی الاشجار) و النباتات (اوله یحرق) و لذا یسقط الاوراق، کالحرق الذی لا یذر الشیء (و آخره یورق) ای یوجب اخراج الاشجار للاوارق و هکذا یفعل بالبدن، و قد عللنا

ذلک فی کتاب: (مبادی الطب).

حکمت ۱۲۴

[صفحه ۳۲۴]

و قال علیه‌السلام: (عظم الخالق عندک) بان تعرف عظمته (یصغر المخلوق فی عینک) اذ لا تری لهم اهمیه فی قبال الخالق و لذا لا تعصیه لاجلهم.

حکمت ۱۲۵

[صفحه ۳۲۴]

و قال علیه‌السلام- و قد رجع من صفین فاشرف علی القبور بظاهر الکوفه- (یا اهل الدیار الموحشه) ای المورثه لوحشه الانسان و رهبته ضد الانس (و المحال) جمع محل (المقفره) من اقفر المکان اذا لم یکن به ساکن (و القبور المظلمه) فان داخل القبر مظلم لا نور فیه (یا اهل التربه) ای التراب (یا اهل الغربه) فانهم غرباء لا انیس لهم (یا اهل الوحشه) الذین لا انس لهم (انتم لنا فرط) هو المتقدم من القوم (سابق) سبقتمونا الی الاخره (و نحن لکم تبع لا حق) نموت فنلتحق بکم (اما الدوز) التی کانت لکم، جمع دار (فقد سکنت) سکنها اقوام آخرون. (و اما الازواج) ای زوجاتکم (فقد نکحت) نکحها اناس آخرون (و اما الاموال) التی کانت لکم (فقد قسمت) قسمها الوراث (هذا خبر ما عندنا) بالنسبه الی ما تخلف منکم (فما خبر من عندکم) من احوال الاخره؟ (ثم التفت علیه‌السلام الی اصحابه فقال): (اما لو اذن لهم فی الکلام لاخبروکم ان خیر الزاد التقوی) و لا یخفی ان کون اهل القبور اهل الوحشه و الغربه، و ما اشبه، یراد به بالنسبه الی ابدانهم، لا ارواح المومنین منهم- و قد سبق ذکر ذلک-.

حکمت ۱۲۶

[صفحه ۳۲۵]

و قال علیه‌السلام، و قد سمع رجلا یذم الدنیا): (ایها الذام للدنیا) لتقلب احوالها و ایذائها للناس (المغتر بغرورها) ای المخدوع بخدعتها لک (المخدوع بباطیلها) و الخدعه الهجوم علی الشخص علی حین غفله (اتغتر بالدنیا ثم تلفها) علی نحو استفهام الانکار، کیف تذم بعد ان کنت مغرورا بها؟ (انت المتجرم علیها) یقال تجرم علیه، اذا ادعی الجرم علیه (ام هی المتجرمه علیک)؟ انک انت المتجرم لانک عرفت، و قد عرفتک الدنیا عن نقصها و مع ذلک اقدمت (متی استهوتک) الدنیا، ای ذهب بعقلک؟ و هذا استفهام انکار (ام متی غرتک) و خدعتک؟ (ابمصارع آبائک من البلی) المصارع جمع مصرع، و هو مکان السقوط، ای مکان سقوط آبائک من الغنائ؟ الیست ارائه الدنیا لمصارع آبائک کافیه فی ایقاظک (ام بمضاجع امهاتک) جمع مضجع، و هو محل النوم (تحت الثری) ای تحت التراب؟ (کم علّلت) ای خدمت المرضی (بکفیک)؟ ای بیدک، فلماذا لم تعتبر من حالهم (و کم مرضت بیدیک)؟ التمریض کالتعلیل فی المعنی و الفرق بینهما یسیر (تبغی لهم) ای للمرضی (الشفاء) ای تطلب لهم بالادویه و الادعیه ان یشفوا (و تستوصف لهم الاطباء) ای تطلب من الاطباء وصف دائهم و دوائهم (غداه) ای فی وقت (لا یغنی عنهم) ا

ی لا یفیدهم (دوائک) اذ قدر لهم الموت. (و لا یجدی علیهم بکائک) فان البکاء علی المریض لا یفیده شفائا (لم ینفع احدهم اشفاقک) ای خوفک له من مرضه (و لم تسعف بطلتک) الاسعاف اعطاء المطلوب، و الطلبه، المطلوب، ای لم تقض حاجتک التی هی شفائهم (و لم تدفع) المرض (عنه بقوتک) و قدرتک (و قد مثلت لک به الدنیا نفسک) ای ان الدنیا جعلت الذی مات قبلک مثالا لک لتقیس نفسک علی ذلک المثال (و) ادتک (بمصرعه مصرعک) فکما صرع تصرع (ان الدنیا دار صدق لمن صدقها) ای

اراد التعرف علی حقیقتها صدقا، فانها تکشف عن احوالها السیئه له فورا. (و دار عافیه لمن فهم عنها) اذ یعمل الانسان الفاهم لاجل العافیه من بلیاتها، و هی الاثام التی توجب الهلکه (و دار غنی لمن تزود منها) ای دار توجب غنی الانسان فی الاخره، اذا اخذ الانسان الزاد منها، و هی العمل الصالح (و دار موعظه لمن اتعظ بها) فانها تعظ الانسان بنکباتها و تقلباتها. (مسجد احباء الله) فانهم جعلوها مسجد یسجدون لله فیما (و مصلی ملائکه الله) اذ انهم یصلون فیها، له سبحانه (و مهبط وحی الله) فان محل نزول الوحی هو الدنیا (و متجر اولیاء الله) فانهم جعلوها دار تجاره یرجون الثواب فیها للاخره (اکتسبوا فیها الرحمه)

اذ جائوا باسباب الرحمه و هی الایمان و العمل الصالح (و ربحوا فیها الجنه) اذ ربح العمل الصالح دخول الجنان (فمن ذا یذمها) ای من الذی یتمکن ان یذمها ذما حقیقیا (و قد آذنت) ای اعلمت (بینها) ای بعدها و زوالها عنهم، فانهالم تخدع (و نادت بفراقها) و النداء انما هو باظهار الدنیا فراق کل احد، ممن ماتوا (و نعت نفسها و اهلها) یقال: نعا زید محمدا، اذا اخبر بفقده، فان الدنیا بما اظهرت من احوالها، اخبرت بفناء نفسها، و فناء اهلها (فمثلت) الدنیا (لهم) ای لاهلها (ببلائها) التی فیها (البلاء) الاخروی لمن عصی و کفر (و شوقتهم بسرورها) الذی فیها (الی السرور) التی یجده الانسان فی الاخره. (راحت) الدنیا (بعافیه) ای وافت الانسان وقت العشی- من الرواح مقابل البکور، و هو صحیح لا هم له (و ابتکرت) ای اصبحت (بفجیعه) ای بفاجعه نازله علی الانسان، و انما یفعل بالانسان ذلک (ترغیبا) الی الاخره (و ترهیبا) عن الدنیا (و تخویفا) للعاصین (و تحذیرا) للمغرورین (فذمها رجال غداه الندامه) ای عند ما اصبحوا نادمنین فیها علی ما فرطوا و فعلوا (و حمدها آخرون یوم القیامه) حیث وجدوا ثواب اعمالهم الصالحه (ذکرتهم) ای الذین حمدوها (الدنیا) بمصائبها و آلامها (فتذکروا

) و عرفوا (و حدثتهم) عن و خامه عاقبتها ان تعاطوا المنکرات و آلاثام (فصدقوا) ما قالت، و لذا اجتنبوا عنهما (و وعظتهم) بان ارشدکم (فاتعظوا) و عملوا بما فهموا، و لذا حمدوها فی الاخره حین راوا جزاء اعمالهم.

حکمت ۱۲۷

[صفحه ۳۲۸]

و قال علیه‌السلام: (ان لله ملکا ینادی فی کل یوم) و فائده، ندائه اطلاع النبی علیه‌السلام بواسطه مراجع الوحی (لدوا) من ولد یلد، المخاطب البشر (للموت) اللام للعاقبه- نحو فالتقطه آل فرعون لیکون لهم عدوا، بمعنی ان عاقبه الولاده موت الاولاد (و اجمعوا للفناء) فان مصیر کل شیء یجمع من مال او غیره الفناء و الاضمحلال (و ابنوا للخراب) فان کل بناء ینتهی الی الخراب.

حکمت ۱۲۸

[صفحه ۳۲۸]

و قال علیه‌السلام: (الدنیا دار ممر) یمر الانسان من بطن امه الی الاخره، من الدنیا (لا دار مقر) یستقر فیها الانسان (و الناس فیها رجلان) ای صنفان (رجل باع فیها نفسه) لشهواته، کانه اعطی نفسه للعقاب، لیلتذ بالمشتهیات المحرمه (فاوبقها) ای اهلکها (و رجل ابتاع نفسه) ای اشتراها حیث عمل بالطاعات (فاعتقها) من النار و النکال.

حکمت ۱۲۹

[صفحه ۳۲۹]

و قال علیه‌السلام: (لا یکون الصدیق صدیقا) حقیقه (حتی یحفظ اخاه فی ثلاث) شدائد (فی نکبته) ای بلیته التی یبتلی بها، فیساعده فیها و لا یخذله (و غیبته) فلم یتناول عرضه، و لم ینتهز اغتیابه لنیل من ماله او ما اشبه (و وفاته) فاذا مات قام من بعده بحقوقه، من

تجلیله، و حل مشاکل عائلته، و ما اشبه ذلک.

حکمت ۱۳۰

[صفحه ۳۲۹]

و قال علیه‌السلام: (من اعطی اربعا) ای اعطاه الله سبحانه اربعه اشیاء (لم یحرم اربعا) مرتبه علی تلک الاربع (من اعطی الدعاء) بان اجاز سبحانه فی دعائه، کما فی الدعاء (اذنت لی فی دعائک و مستلتک) (لم یحرم الاجابه) بل یجیبه سبحانه فیما طلب (و من اعطی التوبه) بان اجیز فی ان یتوب بعد العصیان (لم یحرم القبول) فان الله سبحانه یقبل التوبه (و من اعطی الاستغفار) ای اجیز له ان یطلب الغفران و الستر لذنوبه- و هذا عم من- وجه من التوبه (لم یحرم المغفره) ای الغفران و الستر فلا یفضحه سبحانه فی الدارین (و من اعطی الشکر). بان اجیز له ان یشکر الله تعالی (لم یحرم الزیاده) بل یزید الله علیه نعمته من فضله (قال الرضی (ره): و تصدیق ذلک کتاب الله تعالی، قال الله فی الدعاء: (ادعونی استجب لکم) و قال فی الاستغفار: (و من یعمل سوئا او یظلم نفسه، ثم یستغفر الله یجد الله غفورا رحیما) و قال فی الشکر: (لئن شکرتم لازیدنکم) و قال فی التوبه: (انما التوبه غلی الله للذین یعملون السوء بجهاله ثم یتوبون من قریب فاولئک یتوب الله علیهم، و کان الله علیما حکیما).

حکمت ۱۳۱

[صفحه ۳۳۰]

و قال علیه‌السلام: (الصلاه قربان کل تقی) ای ان المتقین یتقربون بالصلاه الی مرضات الله سبحانه (و الحج جهاد کل ضعیف) فمن ضعف عن الجهاد، و ذهب الی الحج کان فی حکم الجهاد له (و لکل شیء زکاه) ای ما یوجب تزکیته و طهارته (و زکاه البدن الصیام)، لانه یوجب طهاره البدن عن الاثام (و جهاد المراه حسن التبعل) ای معاشره الزوج معاشره حسنه، فاذا فعلت ذلک کانت کالمجاهد فی سبیل الله.

حکمت ۱۳۲

[صفحه ۳۳۰]

و قال علیه‌السلام: (استنزلوا الرزق بالصدقه) ای اطلبوا نزول الرزق باعطائه الصدقه، فانها توجب زیاده الرزق. و قال علیه‌السلام: (من ایقن بالخلف) ای بان الله یخلف و یعوض ما انفقه (جاد بالعطیه) اذ یعلم کل عطاء یعطیه یعوض عنه.

حکمت ۱۳۳

[صفحه ۳۳۱]

و قال علیه‌السلام: (تنزل المعونه) ای ینزل العون للانسان من السماء (بقدر المؤونه) ای بقدر حاجه الانسان و مصارفه.

حکمت ۱۳۴

[صفحه ۳۳۱]

و قال علیه‌السلام: (ما اعال) ای ما افتقر (من اقتصد) ای توسط فی انفاقه، بعدم الاسراف و التبذیر فی صرف المال.

حکمت ۱۳۵

[صفحه ۳۳۱]

و قال علیه‌السلام: (قله العیال احد الیسارین) لان عدم کون الانسان فی الضیق اما بکثره المال، او بان یقل من یطلب منه النفقه. و قال علیه‌السلام: (التودد) ای التحبب الی الناس (نصف العقل) اذ العقل یصلح دین الانسان و دنیاه و اصلاح الدنیا بالتحبب الی الناس فی المعاشره و المعامله و ما اشبه ذلک، و من تحبب الی الناس باخلاقه و آدابه فقد امن علی مصالحه الدنیویه. و قال علیه‌السلام: (الهم) و الحزن (نصف الهرم) لان الهرم یوجب ضعف البدن و ضعف النفس، و الهم ضعف للنفس.

حکمت ۱۳۶

[صفحه ۳۳۲]

و قال علیه‌السلام: (ینزل الصبر علی قدر المصیبه) فاذا کانت المصیبه عظیمه نزل علی الانسان من الله سبحانه صبر کبیر، و انکانت صغیره نزل صبر بقدرها (و من ضرب یده علی فخذه عند مصیبته) ای عند ما اصابته مصیبه، و کانت الضربه جزعا و لعدم رضا بقضاء الله تعالی (حبط عمله) ای ذهب ثواب صبره، لانه لم یصبر و جزع، و الحبط هو البطلان، فلا یثاب علی صبره.

حکمت ۱۳۷

[صفحه ۳۳۲]

و قال علیه‌السلام: (کم من صائم لیس له من صیامه الا الجوع و الظماء) ای العطش، و ذلک لانه فعل ما یوجب سخط الله، کالاغتیاب و نحوه، فلا یثیبه علی صیامه (و کم من قائم) لیله بالعباده (لیس له من قیامه الا السهر) و عدم نوم اللیل (و العناء) ای التعب، لانه لم یخلص لله سبحانه، او اخلص و اتی، بما یبطل عمله (حبذا نوم الاکیاس) ای العقلاء جمع کیس (و الفطارهم) حیث انهم یحرزون الثواب بعقلهم و اطاعتهم لله فی النوم لراحه البدن، و الافطار لتجویز الله لهم التمتع بالطیبات بینما الحمقی یکون قیامهم و صیامهم و بالا علیهم، فلم یدرکوا راحه الدنیا و لا الاخره.

حکمت ۱۳۸

[صفحه ۳۳۲]

و قال علیه‌السلام: (سوسوا) السیاسه حفظ الشیء بما یحفظه من الفساد (ایمانکم بالصدقه) فان التصدق یحفظ الایمان عن الفساد، اذ تسبب تقویه الایمان، فان اعطاء المال الذی هو احب شیء الی الانسان فی سبیل الله، یرکز ملکه الایمان فی النفس (و حصنوا) ای احفظوا، و اجعلوا الحصن الحافظ (اموالکم بالزکاه) فان اعطاء الزکاه یوجب لطف الله تعالی بحفظ مال المزکی (و ادفعوا امواج البلاء بالدعاء) فانه سبحانه یستجیب الدعاء، و یحفظ الداعی.

حکمت ۱۳۹

[صفحه ۳۳۳]

و من کلام له علیه‌السلام، لکمیل بن زیاد النخعی، قال کمیل بن زیاد (و کان معتمدا للامام، و والیا من قبله فی بعض الایام) اخذ بیدی امیرالمومنین علی بن ابی‌طالب علیه‌السلام فاخرجنی الی الجبان (ای الصحراء) فلما اصحر (ای دخل الصحراء) تنفس الصعداء

(و هو نفس الملهوف الـذی فلما اصحر (ای دخل الصحراء) تنفس الصعداء (و هو نفس الملهوف الـذی یخرج من اعماق باطنه) ثم قـال علیهالسـلام: (یـا کمیـل بن زیـاد ان هـذه القلوب) لمودعه فی الانسان (او عیه) جمع وعاء بمعنی الظرف، ای هی کالظروف لکن الظرف یحفـظ المادیـات، و القلب یحفـظ الاخلاـق و المعنویات (فخیرها او عاها) ای احسن القلوب، اکثرها حفظا للعلوم و المعارف. (فاحفـظ عنی مـا اقول لـک) و اضـبطه فی قلبـک (النـاس ثلاثه) اقسام (فعالم ربانی) ای منسوب الی الرب تعالی، لانه تعلم و عمل لله سبحانه (و متعلم علی سبیل نجات) ای یتعلم العلم- و لم یصل الی مرتبه العالم- و تعلم لنجات نفسه لا للریاء و ما اشبه (و همج رعاع) المهـج ذباب صـغیر یقع علی کل مکان، و الرعاع الاحـداث الـذین لا درایه لهم، ای ان القسم الثالث مثل هذا القسم (اتباع کل ناعق) ای کل راع الی حق او باطل (یمیلون مع کل ریح) ای کل اتجاه، کما تمیل

الاعشاب مع مختلف الاریاح (و لم یلجئوا الی رکن وثیق) فلم یاخذوا طریقه حقه یومنون به مستقبلهم. (یا کمیل، العلم خیر من المال) و ذلک لان (العلم یحرسک) لانه یرشـد الی طریق النجات و طریق الهلاک فیتجنب الانسان طریق الهلاک (و انت تحرس المال) لان المـال یحتـاج الی الحافـظ، و الاـ سرق و بـدد (و المـال تنقصه النفقه) ای الانفاق (و العلم یزکوا) ای یزیـد و ینمو (علی الانفاق) لان الانسـان اذا علم، قویت ملکه العلم فی نفسه، بقائـا و انتشـارا، کمـا هو وجـدانی- (و صـنیع المال) ای الـذی تحببته بالمال، بان احبک لاجـل مالک (یزول بزواله) ای زوال المال، اما صـنیع العلم یبقی، لان العلم باق غیر زائل. (یا کمیل) بن زیاد (العلم دین یـدان به) ای طریقه تتخـذ منهجا و مسلکا، لان العلم مرشد، کما ان الدین طریقه و مرشد للانسان (به) ای بالعلم (یکسب الانسان الطاعه) ای طاعه النـاس له- و هـذا هو الاـقرب، بقرینه الجمله الاـتیه، و یحتمـل ان یراد کونه مرشـدا الی طـاعه الله- (فی حیـاته) ای مـادام حیا (و جیل الاحـدوثه) ای الحـدیث عنه (بعـد وفاته) فان الناس یمـدحون العالم بعد موته. (و العلم حاکم و المال محکوم علیه) اذ العلم هو الذی یوجه المال کیف یصرف و کیف لا یصرف؟ (یا کمیل هلک خزان

الاـموال) جمع خـازن، و هو الحافظ (و هم احیاء) اذ لیس ذکر و لا مـدح، و حیاه الانسان الحقیقیه فی الـدنیا بـذکره الجمیل، و مـدح النـاس له (و العمـاء بـاقون مـا بقی الـدهر) و لو کـانوا تحت التراب لاـنهم مـذکورون بالجمیل یثنی علیهم الناس (اعیانهم مفقوده) ای ذهبت اجسـامهم عن الحیـاه (و امثـالهم) ای اشـباحهم و ذکرهم (فی القلوب موجوده) یحبهم النـاس و یثنون علیهم (هـا) اسم فعل امر بمعنی (خذ) او کلمه تاسف و اصلها (هاه) و ذلک ان المتفجر یتنفس بالصوت (ان ههنا لعلما جما) ای کثیرا- من قبیل ما ذکرت من فضل العلم، و تفضیله علی المال (لو اصبت له حمله) جمع حامل، ای لو وجـدت لعلمی حاملین، لاظهرته و ثبتته (و اشار علیهالسـلام بیـده الی صـدره) حین قال (ههنا): (بلی) الکلام فی صوره الاسـتثناء، لکنه (منقطع) (اصـبت) ای وجدت (لقنا) هو الذی یفهم بسرعه (غیر مامون علیه) ای لا آمن علیه ان یستعمل العلم فی جلب الـدنیا، و لـذا لا اعلمه، و المراد باللقن، غالب الناس الذین لا یریدون من العلم الاـ طلب الـدنیا (مستعملا آله الـدین) الـذی هو العلم، فـانه وسـیله الی الـدین النـافع فی الـدارین (فی الـدنیا) و لاجل جلبها. (و مستظهرا بنعم الله علی عباده) ای یستعین بنعمه الله- اذا اعطاه سبحا

نه- علی ایـذاء النـاس (و بحججه علی اولیائه) فان عرف حجه و دلیلا- مما تفضل الله علیه بنعمها- اسـتعمل ذلک الـدلیل للجـدال مع اولیاء الله تعالی (او منقادا) عطف علی (لقنا) ای اصـبت للعلم منقادا طائعا (لحمله الحق) ای الحاملین له، لکن (لا بصـیره له فی احنائه) ای دقـائقه و خفایـاه و الاحنـاء جمع حنو، بمعنی الطرف، و مثل هـذا الشـخص لیس قابلا لان یظهر الانسان له العلم، لانه مقلـد جاف. (ینقدح الشک) ای یظهر، کما تنقدح النار من الزناد (فی قلبه لاول عارض من شبهه) ای ما یعرض علیه من الشکوک و الشبهات اذ لا مناعه علمیه له تحفظه (الا) فلیتنبه السامع (لا) یصلـح لحمل العلم (ذا) الـذی لا بصـیره له (و لا ذاک) الذی یسـتعمل العلم لاجل الدنیا (او منهوما) عطف علی لقنا ای اصبت لحمل العلم مفرطا (باللذه) ای الشـهوه الذی لهم له الا شهواته (سلس القیاد للشهوه) فهو ینساق وراء شـهواته و رغباته فی الطعام و الملبس و الجاه و الجنس و ما اشـبه (او مغرما) عطف علی لقنا، ای مولعا (بالجمع و الادخار) للمال لاـ هم له سواء. (لیسـا) ای المفهوم و المغرم (من رعـات الـدین فی شـیء) رعـات: جمع راعی، بمعنی: انهمـا لاـ یرتبطان بالـدین و لا

یرعیانه (اقرب شیء شبها بها الانعام السائمه) الت
ی تسوم و ترعی، فان هم الانعام اللذه و الشهوه، و هکذا هم هذین الصنفین و هل مثلیهما ممن یحفظ العلم، او یومن علی الدین؟ (کذلک یموت العلم) و یذهب عن الناس (بموت حاملیه) الصالحین لحمله.

[صفحه ۳۳۷]

(اللهم، بلی) لیس کل الناس کما ذکرت- من الاصناف الاربعه، غیر اللائقه للعلم- (لا تخلوا الارض من قائم لله بحجه) یبین حجته علی عباده (اما ظاهرا مشهورا) یعرفه الناس و یشتهر فیما بینهم (او خائفا مغمورا) غمره الظلم حتی اخفاه، ینتظر الظهور، کما غاب موسی علیه‌السلام، و غاب الرسول (ص)، و غاب الامام المهدی علیه‌السلام (لئلا تبطل) و تضمحل (حجج الله) جمع حجه، بمعنی: الدلیل علی الاصول و الفروع المرشد الیها (و بیناته) جمع بینه، بمعنی الحجه الواضحه (و کم ذا)؟ القائم بحجه الله، و هذا استفهام عن عدد القائمین، لبیان قلتهم (و این اولئک)؟ الذین یقومون بالحجه، و هذا استفهام عن امکنتهم و تنبیه علی خفائهم بین الناس، لقله الراغبین فیهم، و خوفهم من الجبابره. (اولئک) القائمون بحجه الله (- و الله- الاقلون عددا) فعددهم قلیل (و الاعظمون عند الله قدرا) فان منزلتهم عنده سبحانه رفیعه (یحفظ الله بهم) ای بسببهم (حججه و بیناته) ای ادلته و احکامه (حتی یودعوها) ای یجعلون تلک الحجج بعنوان الودیعه (نظرائهم) ای امثالهم من اهل الحق (و یزرعوها) تشبیه بالزرع فی الارض، الموجب للثبات فیها (قلوب اشباههم) من القائمین بحجج الله (هجم بهم العلم
علی حقیقه البصیره) ای ان العلم الواصل الی حقیقه البصیره و المعرفه هم علیهم، حتی صاروا علماء، و (هجم) کنایه عن تدفق العلم نحوهم، کما یتدفق المهاجم. (و باشروا روح الیقن) یعنی ان روح الیقین الذی لا یزول و لا یحول، جاء الیهم حتی انهم باشروها و زاملوها (و استلانوا ما استعوره المترفون) المترف هو البطر بالنعمه، ای عدوا لینا سهلا، ماعده المترفون و عرا خشنا، و هو الزهد فی الدنیا و اطاعه الله سبحانه. (و آنسوا بما استوحش منه الجاهلون) فان الجهال یستوحشون من الطاعه و العباده و ما الیهما، و هولاء یانسون بها (و صحبوا الدنیا بابدان ارواحها معلقه بالمحل الاعلی) فان ارواحهم تتعلق بالجنه و رضوان الله سبحانه و انکانت نفوسهم فی الدنیا (اولئک) المتصفون بهذه الصفات (خلفاء الله فی ارضه) الممثلون له العارفون باحکامه و ادلته (و الدعاه) جمع (داعی) (الی دینه) و شریعته (آه آه) اسم صوت یستعمل للرغبه، و للتضجر، اشتاق (شوقا الی رویتهم) ثم قال علیه‌السلام (انصرف) ای اذهب (یا کمیل اذا شئت) الانصراف، فقد تم الکلام.

حکمت ۱۴۰

[صفحه ۳۳۹]

و قال علیه‌السلام: (المرء مخبوء) ای مستور (تحت لسانه) فاذا لم یتکلم لم یعلم باطنه و مقداره، فاذا تکلم ظهر ذلک کالشیء المستور تحت حجاب، اذا رفع الحجاب عرف ذات الشیء المستور.

حکمت ۱۴۱

[صفحه ۳۳۹]

و قال علیه‌السلام: (هلک امرو لم یعرف قدره) اذ الانسان اذا لم یعرف قدره و قیمته صرف نفسه فیما لا یلیق فیهلک، اما اذا عرف قدره، لم یصرف نفسه الا فیما یلیق من تحصیل العلم و الاداب، و العمل بما یلزم، و هنا لک السعاده و الفوز.

حکمت ۱۴۲

[صفحه ۳۳۹]

و قال علیه‌السلام، لرجل، سئله علیه‌السلام ان یعظه: (لا تکن ممن یرجو الاخره بغیر العمل) ای بدون العمل الصالح (و یرجی التوبه) ای یوخرها (بطول الامل) لان له املا طویلا ان یبقی فی الدنیا، فیقول: اتوب ایامی الاخیره (یقول فی الدنیا) ای فی باب الدنیا و لذاتها (بقول الزاهدین) و انها یجب ان تترک، کما یتکلم الزاهدون حول الدنیا (و یعمل فیها بعمل الراغبین) من الانکباب علی الدنیا، و التمتع بلذاتها (ان اعطی منها لم یشبع) بل مد بصره الی ما لم یعط (و ان منع منها لم یقنع) بما عنده، بل یرید الدنیا و زیادتها (یعجز عن شکر ما اوتی) ای ما اعطاه الله سبحانه من نعیم الدنیا. (و یبتغی) ای یطلب (الزیاده فیما بقی) ای بالنسبه الی باقی الدنیا، مما لم یعط (ینهی) عن المنکر (و لا ینتهی) هو بل یتعاطی المنکرات (و یامر بما لا یاتی) ای یامر الناس بالمعروف و لا یاتی هو به (یحب الصالحین و لا یعمل عملهم) کسلا و استسهالا (و یبغض المذنبین و هو احدهم) ای مذنب کاحدهم یتعاطی المحرمات و الاثام. (یکره الموت لکثره ذنوبه) التی اقترفها (و یقم علی ما یکره الموت له (ما) موصوله، ای علی الشیء الذی یکره الموت لاجل ذلک الشیء و هو الذنب، و الاقامه ع

لی الذنب، الاستمرار فی الاتیان به (ان سقم ظل نادما) علی ما فرط فی ایام صحته (و ان صح) بان لم یکن مریضا (امن) العاقبه، فی حالکونه (لاهیا) مشغولا بلهو الدنیا و لعبها (یعجب بنفسه اذا عفی) ای یتکبر، و یظن انه علی خیر، فی ایام صحته. (و یقنط) من رحمه الله و فرجه (اذا ابتلی) بمرض او فاقه او هم، فلا یشکر اذ اعوفی، و لا یرجو اذا ابتلی (ان اصابه بلاء دعا) الله سبحانه لکشف بلیته (مضطرا) ای فی حالکونه مضطرا (و ان ناله رخاء) وسعه (اعرض) عن الله (مغتوا) قد اخذه الغرور و الغفله (تغلبه نفسه علی ما یظن) فاذا ظن لذه حاضره، غلبته نفسه و امرته بتحصیلها (و لا یغلبها علی ما یستیقن) ای لا یغلب هو علی نفسه، بالطاعه و العباده، حتی یحصل ما یستقین من السعاده و الجنه. (یخاف علی غیره) الهلاک (ب)سبب انه اتی بذنب (ادنی من ذنبه) کان یخاف علی غیره سرقه درهم، و هو سارق دینار (و یرجو لنفسه باکثر من عمله) بان عمل عملا قلیلا و یرجو ثوابا کثیرا (ان استغنی) بان صارت له ثروه و مال (بطر) هو الاغترار بالنعمه (و فتن) ای صار مفتونا مخدوعا فارتکب الاثام لاهیا. (و ان افتقر قنط) عن رحمه الله و یاس (و وهن) ای ضعف عن اداء ما علیه للهم الذی یتحمله من الفقر،

فلا یشکر عند الغنی، و لا یرجو رحمته سبحانه عند الفقر (یقصر اذا عمل) فلا یاتی بالعمل علی وجهه (و یبالغ اذا سئل) فان الالحاف و لا اصرار فی السئوال مکروه، لانه یوجب ازعاج المسئول عنه، و ایذائه، قال سبحانه: (لا یسئلون الناس الحافا). (ان عرضت له شهوه) محرمه (اسلف المعصیه) ای قدمها، و ارتکبها (و سوف التوبه) ای آخرها، لانه ینساق وراء شهواته (و ان عرته) ای: عرضت علیه (محنه) ای بلیه (انفرج) ای بعد (عن شرائط المله) ای شرائط مله الاسلام و طریقته، و هی الصبر عند البلاء و الثبات فی الرزایا و المحن (یصف العبره) ای الموعظه الموجبه للاعتبار (و لا یعتبر) ای لا یتعظ هو بنفسه. (و یبالغ) ای یکثر (فی الموعظه) للناس (و لا یتعظ) هو بنفسه، باطاعه الاوامر، و ترک النواهی (فهو بالقول مدل) من ادل علی اقرانه بمعنی استعلی علیهم. (و من العمل مقل) اذ یاتی بقلیل من العمل (ینافس فی ما یفنی) ای یباهی و یتزید من الدنیا الفانیه (و یسامح) و یساهل (فیما یبقی) ای الاخره. فلا یعمل لها (یری الغنم) ای الغنیمه التی هی الاخره، و ما یبذله الانسان فی سبیلها (مغرما) ای غرامه و ذهابا للمال بلا عوض، فاذا تصدق- مثلا- رای انه ذهب من یده بدون ان یحصل علی شیء

بازائه. (و) یری (الغرم) ای الغرامه، و هی ما یعرفه فی الشهوات و اللذات (مغنما) ای غنیمه، و الحال ان ما یصرف فی الشهوات غرامه قد ذهبت ید الانسان بلا عوض، ان لم یعوض العقاب (یخشی الموت) ان یاتیه (و لا یبادر الفوت) ای لا یسرع ان یعمل قبل فوات الفرصه (یستعظم من معصیه غیره) ای یراها عظمیه (ما یستقل اکثر منه من نفسه) فالاکثر من تلک المعصیه اذا صدرت من نفسه یراها قلیله صغیره. (و یستکثر من طاعته ما یحقره من طاعه غیره) فاذا اطاع طاعه، راها کثیره و اذا اطاع غیره تلک الطاعه بنفسها، رآها حقیره، و کل ذلک دلیل انحراف النفس، و عجب الانسان بنفسه (فهو علی الناس طاعن) یطعن و یخدش فیهم (و لنفسه مداهن)

مجامل، لا ینهاها عن المنکر، و لا یهذبها (اللهو مع الاغنیاء احب الیه من الذکر مع الفقراء) لانه یری لنفسه ذله اذا جلس مع الفقراء، و لذا یکره ذلک، و بالعکس مجلس الاغنیاء عنده. (یحکم علی غیره لنفسه) بان یجعل نفسه مظلوما، و غیره ظالما (و لا یحکم علیها لغیره) لانه لا ینصف و انما یری الحق دائما بجانب نفسه (و یرشد غیره) بالنصائح و العظات (و یغوی نفسه) ای یضله باتیان المنکرات (فهو یطاع) ای یطیعه الناس (و یعصی) الله سبحانه (و یستوفی) ای یطل

ب وفاء حقه من الناس (و لا یوفی) ای لا یعطی حقوقهم، او المراد بالجملتین الاعم من الله و من الناس (و یخشی الخلق فی غیر ربه) ای یعمل لغیر الله سبحانه خشیه من الناس (و لا یخشی ربه فی خلقه) فهو یضر الناس؟ و لا یخشاه سبحانه بالنسبه الیهم. (قال الرضی (ره): و لو لم یکن فی هذا الکتاب، الا هذا الکلام، لکفی به موعظه ناجعه) ای نافعه (و حکمه بالغه و بصیره لمبصر، و عبره لناظر مفکر) و الله المسئول ان یوفقنا للعمل بها، بمحمد و آله الطاهرین.

حکمت ۱۴۳

[صفحه ۳۴۴]

و قال علیه‌السلام: (لکل امرء عاقبه حلوه او مره) فاللازم ان یراقب الانسان عاقبه، حتی تکون حلوه.

حکمت ۱۴۴

[صفحه ۳۴۴]

و قال علیه‌السلام: (لکل مقبل ادبار) سواء کانت الدنیا او غیرها، و ادبارها ذهابها (و ما ادبر کان لم یکن) اذ یفقده الانسان، کما کان سابقا فاقدا له.

حکمت ۱۴۵

[صفحه ۳۴۴]

و قال علیه‌السلام: (لا یعدم الصبور الظفر) ای لابد للصابر ان یظفر بمراده (و ان طال به الزمان) حتی یظفر بمطلوبه.

حکمت ۱۴۶

[صفحه ۳۴۴]

و قال علیه‌السلام: (الراضی بفعل قوم کالداخل فیه معهم) فهو شریکهم فی الثواب، انکان العمل طاعه، و فی العقاب انکان معصیه (و علی کل داخل فی باطل اثمان) الاول (اثم العمل به) ای بذلک الباطل (و) الثانی (اثم الرضا به) فان فعل القلب المقارن للعمل یعاقب به.

حکمت ۱۴۷

[صفحه ۳۴۵]

و قال علیه‌السلام: (اعتصموا بالذمم) الذمم جمع ذمه، و هی ما یلتزمه الانسان، و المعنی تحصنوا بها عن الکوارث، بان ادخلوا انفسکم فی ذمه الناس (فی اوتادها) جمع وتد، و هو المسمار، و المراد به الرجال اهل النجده و الوفاء، الذین کالاوتاد فی الصلابه.

حکمت ۱۴۸

[صفحه ۳۴۵]

و قال علیه‌السلام: (علیکم بطاعه من لاـ تعذرون بجهالته) ای طاعه الله و الرسول و الائمه، فان الناس لا یعذرون بجهاله هولاء، فان الانسان لو قال جهلتهم لا یعذر، و لا یقبل عذره، و لا تجب طاعه من لیس المهم معرفته، و قیل للکلمه معنی اخر، و هذا اظهر.

حکمت ۱۴۹

[صفحه ۳۴۵]

و قال علیه‌السلام: (قد بصرتم ان ابصرتم) ای کشف الله سبحانه لکم السعاده و الشقاء، انکانت لکم ابصار، فانظروها و اعملوا بها (و قد هدیتم ان اهتدیتم) ای ان کنتم قابلین للهدایه، فقد بین الله لکم اسبابها (و اسمعتم) ای اسمعکم سبحانه المواعظ و النصائح (ان استمعتم) ای انکانت لکم اسماع لتسمعون بها.

حکمت ۱۵۰

[صفحه ۳۴۶]

و قال علیه‌السلام: (عاتب اخاک بالاحسان الیه) ای ان اردت عتابه فی امر صدر عنه و اسائه ارتکبها، فعاتبه، بان تحسن الیه، فان الاحسان آلم انواع العتاب فی النفوس الرفیعه (و اردد شره بالانعام علیه) فان الانسان اذا انعم علی شخص استحی ذلک الشخص ان یفعل الشیء بالنسبه الانسان، و هذه الکلمه من اجل الکلمات و اعظمها فی نشر الموده، و رده الاعتداء.

حکمت ۱۵۱

[صفحه ۳۴۶]

و قال علیه‌السلام: (من وضع نفسه مواضع التهمه) ای فی موضع یتهم فیه الانسان، کما لو دخل حانه الخمر، و لو لقضاء حاجه مشروعه (فلا یلومن من اساء به الظن) لانه بنفسه سبب آثار الشکوک، و اسائه الظنون.

حکمت ۱۵۲

[صفحه ۳۴۶]

و قال علیه‌السلام: (من ملک استاثر) ای من ملک جاها او مالا او ما اشبه، استبد به، و لم یعط الحق الذی فیه، لغیره. و قال علیه‌السلام: (من استبد برایه) و لم یشاور الناس (هلک) لانه یقع فی المشاکل الموجبه للهلاک (و من شاور الرجال) الذین لهم رای و فکر (شارکها فی عقولها)، اذ کل الانسان یبین له وجه الصواب فی العمل، فیکون مشارکا لهم فی نتائج آرائهم و افکارهم.

حکمت ۱۵۳

[صفحه ۳۴۷]

و قال علیه‌السلام: (من کتم سره کانت الخیره بیده) فلو شاء اظهره و لو شاء لم یظهره، اما اذا اظهره لم یکن له فی کتمانه بعد.

حکمت ۱۵۴

[صفحه ۳۴۷]

و قال علیه‌السلام: (الفقر الموت الاکبر) اذ هو یوجب ذله الانسان و مهانته، طول حیاته التی یعشیها فی الفقر، و هذا اعظم من الموت مراره و صعوبه، و قوله علیه‌السلام (الفقر فخری) یعنی الفقر الی الله تعالی

حکمت ۱۵۵

[صفحه ۳۴۷]

و قال علیه‌السلام: (من قضی حق من لا یقضی حقه فقد عبده) مثلا زید لا یقضی حق خالد، فاذا قضی خالد حق زید، کان عابدا اذا العباده هی الخضوع بلا تقرب عوض، و الاعطاء لمن لا یعطی یکون من هذا القبیل، فکان القاضی عبد، و الطرف سیده.

حکمت ۱۵۶

[صفحه ۳۴۷]

و قال علیه‌السلام: (لا طاعه لمخلوق فی معصیه الخالق) ای لا یجوز للانسان ان یفعل محرما، لامر احد، و لو کان ذلک الامر ابا، او سیدا او زوجا، و محکوما بالنسبه الی الحاکام، او ما اشبه، فلا یعذر بقوله (المامور معذور).

حکمت ۱۵۷

[صفحه ۳۴۷]

و قال علیه‌السلام: (لا یعاب المرء بتاخیر حقه) ای بان یوخر اخذ ماله، و یتسامح فی الطلب (انما یعاب من اخذ ما لیس له) بان یاکل اموال الناس، او یفسد حقوقهم.

حکمت ۱۵۸

[صفحه ۳۴۸]

و قال علیه‌السلام: (الاعجاب) ای اعجاب الانسان بنفسه، و رویه ما عمله عظیما (یمنع الازدیاد) فانه لا یری نفسه ناقصا- حین ما اعجب- لیجتهد فی ازدیاد فضله، بل یبقی ناقصا ذا رذیله، بخلاف المتواضع بعمله.

حکمت ۱۵۹

[صفحه ۳۴۸]

و قال علیه‌السلام: (الامر قریب) ای امر الاخره، و مجیئها (و الاصطحاب) ای الصحبه و البقاء فی الدنیا (قلیل) لا یطول امده.

حکمت ۱۶۰

[صفحه ۳۴۸]

و قال علیه‌السلام: (قد اضاء الصبح) ای اسفر و ظهر، و المراد بالصبح الحق (لذی عینین) ای ان له عین و بصیره.

حکمت ۱۶۱

[صفحه ۳۴۸]

و قال علیه‌السلام: (ترک الذنب اهون) ای ایسر (من طلب التوبه) اذ الترک بید الانسان، و التوبه لیست بیده.

حکمت ۱۶۲

[صفحه ۳۴۸]

و قال علیه‌السلام: (کم من اکله منعت اکلات) کما لو اکل ما یضره، فاوجب علیه الحمیه عن عده ماکل، ایاما، حتی یطیب.

حکمت ۱۶۳

[صفحه ۳۴۸]

و قال علیه‌السلام: (الناس اعداء ما جهلوا) فان الجهل بالشیء یستلزم الجهل بفائدته، یتصور الجاهل انه لا فائده فی ذلک الشیء، و هذا یستلزم عدائه.

حکمت ۱۶۴

[صفحه ۳۴۹]

(من استقبل وجوه الاراء) ای طلب الاراء و عرف وجوهها (عرف مواقع الخطاء) فان من عرف الصحیح عرف الخطاء، للمقابله بینهما.

حکمت ۱۶۵

[صفحه ۳۴۹]

و قال علیه‌السلام: (من احد سنان الغضب لله) ای شحذ، و (السنان) نصل الرمح، و المعنی من اشتد غضبه له سبحانه (قوی علی قتل اشداء الباطل) ای قوی فی قمع اهل الباطل، و انکانوا اشداء اقویا.

حکمت ۱۶۶

[صفحه ۳۴۹]

و قال علیه‌السلام: (اذا هبت امرا) من (هاب) بمعنی: تخوفت من امر (فقع فیه) ای اوقع نفسک فی ذلک الامر، امرء من (وقع) (فان شده توقیه اعظم مما تخاف منه) فان الخوف من الامر، اقل من الخوف للدخول فیه.

حکمت ۱۶۷

[صفحه ۳۴۹]

و قال علیه‌السلام: (آله الرئاسه سعه الصدر) فان من وسع صدره فی الامور اخذا و اعطاء، و اغضائا، یقبلونه الناس سیدا و رئیسا، اما من یدقق فی الامور، ینضجر منه الناس، و یفرون منه، و لا یعترفون به.

حکمت ۱۶۸

[صفحه ۳۴۹]

و قـال علیه‌السـلام: (ازجر المسیء) ای ادبه (بثواب المحسن) ای باعطاء الثواب لمن احسن، فـان المسیء ینقلع عن الاسائه اذا رای ذلک.

حکمت ۱۶۹

[صفحه ۳۵۰]

و قال علیه‌السلام: (احصد الشر) ای اقلعه (من صدر غیرک) ای الحسد و الغل و العداوه، و ما اشبه، الکامنه فی صدر عدوک، اقلعها (بقلعه من صدرک) فاذا نظف قلبک عنه، نظف قلبه عنک.

حکمت ۱۷۰

[صفحه ۳۵۰]

و قال علیه‌السلام: (اللجاجه تسل) من سل بمعنی (نزع) (الرای) فان اللجوج یذهب بهباء رایه، فلا یتخذون رایه.

حکمت ۱۷۱

[صفحه ۳۵۰]

و قال علیه‌السلام: (الطمع رق) ای عبودیه (موبد) ای دائمی ابدی، اذ الطامع یتبع من یطمع فیه، فهو کالعبد له.

حکمت ۱۷۲

[صفحه ۳۵۰]

و قـال علیه‌السـلام: (ثمره التفریـط النـدامه) فان من فرط فی امر، فلم یتـدارکه، نـدم علی ما فرط (و ثمره الحزم السـلامه) فان من کان حازما، ملتقنا للامور، عاملا بما یجب، یسلم من الافات و الشرور.

حکمت ۱۷۳

[صفحه ۳۵۰]

و قـال علیه‌السـلام: (لاـ خیر فی الصـمت)، و السـکوت (عن الحکم) بـالحق، فاللاـزم ان یتکم الانسـان بما هو حق (کما انه لا خیر فی القول بالجهل) بان یتکلم الانسان بما یجهل، و لا یعلم، فلکل من الکلام و السکوت موقع. (توجـد هذه الحکمه بعینها فی حکمه رقم ۴۷۱ فی صفحه ۴۸۲.)

[صفحه ۴۸۲]

و قـال علیه‌السـلام: (لاـ خیر فی الصـمت) ای السـکوت (عن الحکم) بـالحق (کمـا انه لاـ خیر فی القول بالجهـل) بان یقول الانسان ما یجهله. (توجد هذه الحکمه بعینها فی حکمه رقم ۱۸۲ فی صفحه ۳۵۰.)

حکمت ۱۷۴

[صفحه ۳۵۱]

و قال علیه‌السلام: (ما اختلفت دعوتان) بان ادعی شخص شیئا، و ادعی شخص آخر ضده (الا کانت احداهما ضلاله) اذ لا یمکن ان یتناقض الحق، کان یکون زید فی دعواه هذه مبطلا و محقا، و هکذا.

حکمت ۱۷۵

[صفحه ۳۵۱]

و قال علیه‌السلام: (ما شککت فی الحق مذ اریته) بل اتبعت الحق قلبا، و عملا، و هکذا یلزم ان یکون المومن، لا یشک فی الحق مهما تتقلب الاحوال و الظروف.

حکمت ۱۷۶

[صفحه ۳۵۱]

و قال علیه‌السلام: (ما کذبت) فی قول (و لا کذبت) ای لم اقل قولا یستحق التکذیب، فان الصادق لا یستحق التکذیب (و لا ظللت) عن سبیل الحق (و لا ضل بی) ای لم اعمل عملا یوجب ضلال الناس و انحرافهم، و انما ضل من ضل بسبب هواه و مخالفته لی.

حکمت ۱۷۷

[صفحه ۳۵۱]

و قال علیه‌السلام: (للظالم البادی) ای الذی بدء بالظلم، مقابل من رد الاعتداء، فانه مجازا یطلق علیه الظالم لقرینه المقابله کقوله سبحانه (فمن اعتدی علیکم فاعتدوا علیه) (غدا) یوم القیامه (بکفه عضه) ای یعض باسنانه علی یده ندما، علی ما ظلم.

حکمت ۱۷۸

[صفحه ۳۵۲]

و قال علیه‌السلام: (الرحیل وشیک) ای الرواح الی الاخره، قریب.

حکمت ۱۷۹

[صفحه ۳۵۲]

و قال علیه‌السلام: (من ابدی صفحته للحق هلک) ابداء الصفحه: اظهار الوجه، و الوقوف امام شیء، و المراد ان من قاوم الحق، کان ذلک سببا لهلاکه، اذ الحق یعلو، و لا یعلی علیه.

حکمت ۱۸۰

[صفحه ۳۵۲]

و قال علیه‌السلام: (من لم ینجه الصبر) بان لم یصبر فی المکاره حتی ینجو (اهلکه الجزع) و هو اظهار ما بالنفس من الاسی.

حکمت ۱۸۱

[صفحه ۳۵۲]

و قال علیه‌السلام: (واعجباه) النداء، بمعنی یاعجب احضر فهذا وقتک (اتکون الخلافه) للرسول (بالصحابه و القرابه)؟ ای لیست بهما، و انما هی تعیین من الله سبحانه، کما ان الرساله تعیین منه سبحانه. قال الرضی (ره): و روی له شعر فی هذا المعنی: فان کنت بالشوری ملک امورهم فکیف بهذا والمشیرون غیب و ان کنت بالقربی حججت خصیمهم فغیرک اولی بالنبی و اقرب (غیب) جمع (غائب) یرید علیه‌السلام، ان ابابکر لو تقدم الی الخلافه، بخجه انه اخذ آراء، الصحابه، فهذا لیس بصحیح اذا الامام و هو من اکبر الصحابه لم یکن حاضرا عند الانتخاب، و انکان ابوبکر تقدم الی الخلافه، بحجه انه من عشیره الرسول (ص)، فغیره- و یعنی الامام علیه‌السلام به نفسه- اقرب الی الرسول (ص).

حکمت ۱۸۲

[صفحه ۳۵۳]

و قال علیه‌السلام: (انما المرء فی الدنیا غرض) الغرض، ما یجعل لیرمیه الرامی، فیعرف به مقدار علم الرامی فی الرمی (تنتضل فیه المنایا) ای تصیبه و تثبت فیه، و المنایا جمع منیه، بمعنی الموت، و الجمع باعتبار افراد الانسان (و نهب) ای منهوب (تبادره المصائب) ای ان المصائب تسرع الیه، تنهبه، بان تصیبه (و مع کل جرعه) من الماء (شرق) هو وقوف الماء فی الحق، مما یوجب الشده، و هذا کنایه عن ان مع کل لذه الم. (و فی کل اکله غصص) الغصه ما یقف فی حلق الانسان من اللقمه، کالشرق بالنسبه الی الماء (و لا ینال العبد نعمه الا بفراق اخری) فان کان منعما بالشباب کان فاقد الحصافه الرای، و انما یتنعم بها حین فقد انشباب، و هکذا (و لا یستقبل) الانسان (یوما من عمره الا بفراق) یوم (آخر من اجله) ای من مدته اذ لا یستقبل الانسان الغد، الا بفراق هذا الیوم، و هکذا (فنحن اعوان المنون) المنون الموت، و کوننا اعوانه، لانه بعیشنا نقترب منه، فکانا ساعدناه فی اخذه لنا. (و انفسنا نصب الحتوف) جمع حتف، بمعنی: الهلاک، ای ان انفسنا منصوبه فی اتجاه الموت (فمن این نرجو البقاء)؟ و الحال انا فی قبال الموت. و نحن اعوانه (و هذا اللیل و النهار لم یرفعا من ش

یء شرفا) ای لم یرفعا لشیء شرفا و عزا (الا اسرعا الکره) ای الرجوع الی ذلک الشیء الشریف (فی هدم ما بینا و تفریق ما جمعا) فاللازم ان لا یهتم الانسان بالدنیا، و لا یغتم لها.

حکمت ۱۸۳

[صفحه ۳۵۴]

و قال علیه‌السلام: (یابن آدم ما کسبت فوق قوتک) ای اکثر من حوائجک (فانت فیه خازن لغیرک) ای تجمع و تحفظ للوارث.

حکمت ۱۸۴

[صفحه ۳۵۴]

و قال علیه‌السلام: (ان للقلوب شهوه) ای اشتهائا، کما للبدن اشتهاء الی اللذائذ (فاتوها من قبل شهوتها و اقبالها) ای اذا اردتم عملا، فاعملوا کما تشتهی القلب حتی یقبل علیه و ینجزه، مثلا شهوه القلب عباده الله بالدعاء، فادعوا، لا ان تجبروه علی الصلاه حتی یتنفر و هکذا (فان القلب اذا اکره) علی ما لا یحب (عمی) و لم یات بالعمل.

حکمت ۱۸۵

[صفحه ۳۵۵]

و کـان علیه‌السـلام یقول: (متی اشـفی غیظی اذا غضـبت) بتنفیـذ الغضب و الانتقـام من الطرف؟ (احین اعجز عن الانتقام) مما یوجب الانتقام زیاده المشاکل (فیقال لی لو صبرت) لکان خیرا، اذ لا تقـدر علی الانتقام؟ (ام حین اقدر علیه فیقال لی لو عفوت) لکان اجمل بل فان العفو افضل من الانتقام؟.

حکمت ۱۸۶

[صفحه ۳۵۵]

و قال علیه‌السـلام- و قد مر بقذر علی مزبله-: (هذا ما بخل به الباخلون) اذ الاطعمه اللذیذه، تصبح اقذارا، بعد قلیل ... و روی فی خبر آخر انه علیه‌السلام قال: (هذا ما کنتم تتنافسون فیه) ای تتغالبون فیه و یرید کل واحد منکم ان یکون له (بالامس).

حکمت ۱۸۷

[صفحه ۳۵۵]

و قال علیه‌السلام: (لم یذهب من مللک ما وعظک) ای صار سببا لوعظک، بان صرفه فی وعظ او ارشاد، او صار ذهابه عله للتنبه.

حکمت ۱۸۸

[صفحه ۳۵۵]

و قـال علیه‌السـلام: (ان هـذه القلوب تمـل) و تکسـل (کمـا تمل الابـدان) و تتعب (فابتغوا) ای اطلبوا (لها طرائف الحکمه) ای الحکم الطریفه الظریفه التی توجب نشاطها، و دفع الکسل عنها، لتتمکنوا من الاستمرار فی العمل و العباده.

حکمت ۱۸۹

[صفحه ۳۵۶]

و قـال علیه‌السـلام- لما سـمع قول الخوارج (لاحکم الا الله)-: (کلمه حق یراد بها باطل) لقـد اراد الخوارج بکلمتهم تلک ان لا یکون حاکم اطلاقا، و انما یرجع الناس بانفسـهم الی الکتاب و السنه، و هذه الکلمه ظاهرها ان (الحکم الله) لا (ان الحاکم لا یکون) فالکلمه حـق اذ لاـ یجـوز حکم غیر الله (و من لم یحکم بمـا انزل الله، فاولئـک هم الکـافرون) و المراد و هو ان لاـ یکون حـاکم، باطـل، اذ لا یستقیم امر الناس الا بالحاکم، و قد قصد الخوارج بهذه الکلمه الاحتجاج لخروجهم عن طاعه الخلیفه.

حکمت ۱۹۰

[صفحه ۳۵۶]

و قـال علیه‌السـلام- فی صـفه الغوغاء- (و هم الناس المختلفون، یجتمعون اعتباطا لمشاهـده امر حادث) (هم الـذین اذا اجتمعوا غلبوا) لانهم باجتماعهم یفعلون ما یریدون (و اذا تفرقوا لم یعرفوا) لعدم اشـتهار لکل واحد منهم فی المجتمع، و انما هم من سواد الناس.. (و قیل: بل قال علیه‌السـلام): (هم الـذین اذا اجتمعوا ضـروا) الناس باجتماعهم (و اذا تفرقوا نفعوا) (فقیل: قـد عرفنا مضـره اجتماعهم، فما

منفعه افتراقهم)؟ فقال علیه‌السلام: (یرجع اصحاب المهن) جمع مهنه، بمعنی العمل و الشغل (الی مهنتهم) و کسبهم (فینتفع الناس بهم کرجوع البناء الی بنائه، و النساج الی منسجه) ای محل نسجه (و الخباز الی مخبره) مصدر میمی بمعنی: محل الخبر.

حکمت ۱۹۱

[صفحه ۳۵۷]

و قال علیه‌السلام- و اتی بجان (ای انسان قد جن و اجرم) و معه غوغاء-: (لا مرحبا بوجوه لا تری الا عند کل سوئه) ای کل سوء، فان الناس لا یجتمعون الا فی مناسبات سیئه، کالقتل، و الضرب، و الجنایه، و ما اشبه، و هذا غالبی کما لا یخفی.

حکمت ۱۹۲

[صفحه ۳۵۷]

و قال علیه‌السلام: (ان مع کل انسان ملکین یحفظانه) عن الکوارث و النوازل (فاذا جاء القدر) ای الذی قدر، ای یصیبه من مکروه و ما اشبه (خلیا) ای ذانک الملکان (بینه) ای بین هـذا الانسان (و بینه) ای بین ذلک القدر (و ان الاجل جنه حصـینه) ای المده التی قدرها الله سبحانه لعمر الانسان حافظ له عن الاقدر، حتی اذا تم عمره، لم یکن له حافظ و وقایه.

حکمت ۱۹۳

[صفحه ۳۵۷]

و قال علیه‌السـلام- و قد قال له طلحه و الزبیر: نبایعک علی انا شـرکائک فی هذا الامر (ای امر الخلافه)-: (لا و لکنکما شـریکان) لی (فی القوه و الاسـتعانه) بان تکونا قوه و عونا فی تنفیذ اوامری (و عونان علی العجز و الاود) ای الاعوجاج ان تعینان اذا عجزت السلطه، او انحرفت، فی تنفیذ الاوامر و تقویم المعوج المنحرف.

حکمت ۱۹۴

[صفحه ۳۵۸]

و قال علیه‌السـلام: (ایها الناس التقوا الله) ای خافوه (الذی ان قلتم سـمع) کلامکم (و ان اضـمرتم) ای نویتم شـیئا (علم) ما اضمرتم (و بادروا الموت) ای اسـرعوا الی العمل قبل ان یـدرککم الموت (الذی ان هربتم منه ادراککم) و الهروب انما هو بتوفیر اسـباب البقاء و اسـباب الصـحه و لو بالفرار من بلد الی بلد آخر (و ان اقمتم) فی مکانکم (اخذکم) لانه لا یقاومه شیء (و ان نسسیتموه ذکرکم) لانه لا ینسی الانسان، مهما نسیه الانسان.

حکمت ۱۹۵

[صفحه ۳۵۸]

و قال علیه‌السـلام: (لا یزهدنک فی المعروف) ای لا یسـبب نفرتک و ابتعادک عن العمل الخیری (من لا یشکر لک) بان احسنت الیه فلم یشـکرک، فتقول لاخیر فی هـذا العمل الذی لا یحمل الانسان علیه (فقد یشـکرک علیه) ای علی المعروف (من لا یسـتمتع بشـیء منه) فـان من النـاس من اذا سـمع الاحسـان، مـدح المحسن و ان لم یبلغه احسـانه (و قـد تـدرک من شـکر الشـاکر) (ای یصـیبک من شکرالذی شـکرک- بدون وصول احسانک الیه- (اکثر مما اضاع الکافر) الذی احسـنت الیه فلم یشکرک، هذا فی الدنیا (و الله یحب

المحسنین) فاحسن، حتی یحبک الله تعالی، و ان لم یشکرک الناس.

حکمت ۱۹۶

[صفحه ۳۵۹]

و قال علیه‌السلام: (کل وعاء) و ظرف (یضیق بما جعل فیه) اذا ارید ان یجعل فیه اکثر من مقداره (الا وعاء العلم) الذی هو القلب (فانه یتسع) بکثره العلم و لا یضیق.

حکمت ۱۹۷

[صفحه ۳۵۹]

و قال علیه‌السلام: (اول عوض الحلیم من حلمه) ای اول ما یعطی له عوضا عن حلمه امام الجاهل (ان الناس انصاره علی الجاهل) الذی تعدی علیه، فان الناس یلومون ذلک الجاهل، و ینصرون ذلک الحلیم.

حکمت ۱۹۸

[صفحه ۳۵۹]

و قال علیه‌السلام: (ان لم تکن حلیما فتحلم) ای تکلف الحلم، و احمل نفسک علیه (فانه قل من تشبه بقوم) ای بجماعه ذات صفه خاصه (الا اوشک) و اقترب (ان یکون منهم) فمن تشبه بالکرماء، صار کریما، و هکذا و علی هذا فمن تشبه بالحلماء صار حلیما.

حکمت ۱۹۹

[صفحه ۳۵۹]

و قال علیه‌السلام: (من حاسب نفسه ربح) لانه یعرف مقدار الضرر، فیتدارک و ذلک سبب للذبح (و من غفل عنها) ای عن نفسه، فلم یصرفها فیما ینبغی (خسر) اذ لم یدرک القیمه الواقعیه للنفس (و من خاف امن) اذ الخائف یهییء لنفسه اسباب الامن (و من اعتبر) بحوادث الدهر (ابصر) و عرف النجات (و من ابصر) و رای (فهم) ای یفهم و یدرک (و من فهم علم) اذ من ادرک قلبا. صار ادارکه علما له اذ یجمع له الشواهد و البراهین، حتی یکون علما راسخا.

حکمت ۲۰۰

[صفحه ۳۶۰]

و قال علیه‌السلام: (لتعطفن) ای تمیلن (الدنیا علینا) اهل البیت (بعد شماسها) ای امتناعها و ادبارها عنا (عطف الضروس) ای مثل عطف الناقه السیئه الخلق (علی ولدها) فانها مع ضیق خلقها تعطف علی ولدها، و قد صار ما قاله الامام علیه‌السلام، فها هی الدنیا تخضع امام عظمه اهل البیت علیهم‌السلام بعد تلک الشدائد التی لاقوها، و هکذا العاقبه للانبیاء و الائمه و الصالحین (وتلا) اماما علیه‌السلام (عقیب ذلک الکلام)، قوله سبحانه: (و نرید ان نمن علی الذین استضعفوا فی الارض، و نجعلهم ائمه و نجعلهم الوارثین)) یعنی ائمه الناس و وارثین للارض.

حکمت ۲۰۱

[صفحه ۳۶۰]

و قال علیه‌السلام: (اتقو الله) ای خافوا عقابه (تقیه من شمر تجریدا) فان مرید السیر السریع، یرفع ثوبه عن ساقیه- و هو التشمیر- و یجردهما، لئلا یلتف برجله، فیمنعه عن سرعه السیر، ای هکذا کونوا فی اطاعه الله (و جد تشمیرا) ای جد فی تشمیره و اجتهد (و کمش) ای جد فی السیر (فی مهل) ای فی مده مهلته فی الدنیا، التی یتمکن من العمل فیها (و بادر) ای اسرع فی الاعمال الصالحه (عن وجل) و خوف من الله سبحانه (و نظر) ای فکر (فی کره الموئل) الموئل آخر السیر الذی یول الیه امر الانسان- و کرته اقباله- (اذ الکر مقابل الفر) فان الانسان یرجع الی الله سبحانه، فی القیامه (و عاقبه المصدر) ای عاقبه العمل الذی یصدر عنه الانسان، هل سعاده او شقائ؟ (و مغبه المرجع) المغبه بمعنی العاقبه، ای نظر فی عاقبه رجوعه هل الی خسرام الی ربح؟ فمن نظر کذلک، لابد و ان ینساق وراء الاعمال الصالحه.

حکمت ۲۰۲

[صفحه ۳۶۱]

و قال علیه‌السلام: (الجود حارس الاعراض) فان الانسان اذا جاد حفظ عرضه عن تناول الناس له بسوء (و الحلم فذام السفیه) الفدام ما یشده بعض الناس علی فمهم، و المراد انک اذا حلت ربطت فم السفیه فلم یتمکن ان یتکلم علیه (و العفو زکات الظفر) فاذا ظفرت بعدوک، کان سبب نماء الظفر ان تعفو عنه (و السلو) ای ان تسلو و لا تفکر فی ما یفعل الغادر (عوضک ممن غدر) فاذا غدر بک غادر، فتسل و لا تفکر فی غدره (و الاستشاره عین الهدایه) فانها سبب للهدایه الی الطریق الصحیح، فکانها الهدایه بعینها. (و قد خاطر) ای اوقع نفسه فی الخطر (من استغنی برایه) و لم یشاور الناس فیها اذا ینبغی ان یفصل، لانه کثیرا ما یقع فی الاضرار و المهالک (و الصبر یناضل) ای یدافع (الحدثان) نوائب الدهر ای یدافع الصبر عن المصائب فاذا اصابته مصیبه فصبر، ذهبت المصیبه هدرا، و لم توثر اثرا بالغا (و الجزع) عند المصیبه (من اعوان الزمان) ضد الانسان فمن جزع فکانه اعان الزمان السیء (الشیء) علی نفسه اذ یکون الضرر حینئذ اکثر. (و اشرف الغنی ترک المنی) جمع منیه، بمعنی ما یتمناه الانسان، فان ترک الامانی یوجب غناء الانسان بخلاف تطلبها، فانها لا تزال تزید و تنمو (و کم من ع

قل اسیر تحت هوی امیر) اذ کثیر من الناس جعلوا عقولهم اسیرا تحت حکم اهوائهم یطیعون الاهواء ضد العقول (و من التوفیق) الذی یقود الانسان الی السعاده (حفظ التجربه) ای ان تتحفظ بما جریت لتسیر علی نهجها فی المشاکل (و الموده) مع الناس (قرابه مستفاده) اذ الصدیق یعمل کما یعمل القریب، بدون ان تکون بینها رحم (و لا تامنن ملولا) ای السریع الملل و السائمه، و مثل هذا لا یومن علی عمل، اذ قد یمل فیترک عملک، و یوجب فساد امرک.

حکمت ۲۰۳

[صفحه ۳۶۲]

و قال علیه‌السلام: (عجب المرء بنفسه احد حساد عقله) فکما ان الحسود یحول بین الانسان و بین مصالحه، کذلک العجب یحسد العقل، و لا یترکه ان یعمل حسب صلاح الانسان.

حکمت ۲۰۴

[صفحه ۳۶۳]

و قال علیه‌السلام: (اغض علی القذی) ای اغمض عینک مع وجود قذی فیها (و الالم) ای اصبر علی الالم الذی یصیبک (ترض ابدا)

فان الصبر سبب الرضا، و المعنی ان من یوطن نفسه علی الالام یعیش راضیا دائما، بخلاف من لا یتحمل فانه یعیش ساخطا ابدا.

حکمت ۲۰۵

[صفحه ۳۶۳]

و قال علیه‌السلام: (من لان عوده کثفت اغصانه) لین العود کنایه عن الاخلاق الحسنه، و کثافه الاغصان کنایه عن کثره الاصدقاء.

حکمت ۲۰۶

[صفحه ۳۶۳]

و قال علیه‌السلام: (الخلاف) بین المتشاورین فی الرای (یهدم الرای) الذی للانسان، لان المخالف یوجد الشک مما یسبب عدم تنفیذ الانسان لرایه.

حکمت ۲۰۷

[صفحه ۳۶۳]

و قال علیه‌السلام: (من نال) ای من اعطی (استطال) ای ارتفع فی المجتمع و استعلی، فان الجواد مرفوع القدر لدی الناس.

حکمت ۲۰۸

[صفحه ۳۶۳]

و قال علیه‌السلام: (فی تقلب الاحوال) ای تقلبات الدهر، من صحه و غنی و مرض و فقر و جاه و ما اشبه (علم جواهر الرجال) ای یعلم جوهر الرجل، و هل هو حسن او قبیح، لانه اذا صبر عند البلاء، و شکر عند الرخاء، و لم یستطل عند الجاه، و لم یذل عند الفقر، و هکذا، دل علی حسن جوهره.

حکمت ۲۰۹

[صفحه ۳۶۴]

و قال علیه‌السلام: (حسد الصدیق) لصدیقه (من سقم الموده) اذ لو لا ان الموده بینهما مریضه لیست موده حقیقیه ما کان الحسد.

حکمت ۲۱۰

[صفحه ۳۶۴]

و قال علیه‌السلام: (اکثر مصارع العقول) ای سقوطها و عدم حکمها کما ینبغی (تحت بروق المطامع) ای الاطماع، فان الانسان اذا طمع فی مال او جاه او ما اشبه، لم یتبع عقله، و ارتکب القبیح لاجل الوصول الی ذلک الذی طمع فیه.

حکمت ۲۱۱

[صفحه ۳۶۴]

و قال علیه‌السلام: (لیس من العدل القضاء علی الثقه) ای بان یهلک الانسان ثقه باحد (بالظن) الشیء فی ذلک الشخص اذ الظن لا یغنی من الحق شیئا، فاذا وثق الانسان باحد، یلزم ان یبقی ثقته، حتی یتیقن بخلافها، لا بمجرد الظن بالخلاف.

حکمت ۲۱۲

[صفحه ۳۶۴]

و قال علیه‌السلام: (بئس الزاد الی المعاد) ای ما یخلفه الانسان من عمله للاخره (العدوان علی العباد) ای ظلمهم و التعدی علیهم.

حکمت ۲۱۳

[صفحه ۳۶۴]

و قال علیه‌السلام: (من اشرف اعمال الکریم) ای الرفیع نفسه (غفلته عما یعلم) بان یتغافل عن ذنب المذنبین و عیوب الناس.

حکمت ۲۱۴

[صفحه ۳۶۵]

و قال علیه‌السلام: (من کساه الحیاء ثوبه) بان کان شخصا حییا یستحی من العمل القبیح (لم یرالناس عیبه) لانه لا یظهر عیبا حتی یروه.

حکمت ۲۱۵

[صفحه ۳۶۵]

و قال علیه‌السلام: (بکثره الصمت) و السکوت (تکون الهیبه) للانسان، لدی الناس (و بالنصفه) بان یکون منصفا فیما له و علیه (یکثر المواصلون) ای المحبون للناس الذین یواصلونه (و بالافضال) ای بالانعام علی الناس (تعظم الاقدار) ای یرفع قدر الانسان عند الناس (و بالتواضع تتم النعمه) فان الله سبحانه یتم نعمته علی من تواضع لعظمته. (و باحتمال المون یجب السودد) المون جمع مونه، بمعنی: حوائج الانسان من القوت و اللباس و ما اشبه، و المعنی ان السیاده علی الناس انما تکون باحتمال الانسان موناتهم و ما یحتاجون الیه (و بالسیره العادله) بان یعدل الانسان فی اعماله و افعاله- لا یفرط و لا یفرط- (یقهر المناوی) ای المخالف، اذ لا یجد فی الانسان قبیحا حتی یتخذه ممسکا (و بالحلم عن السفیه) بان تحلم عمن یوذبک سفاهه (تکثر الانصار علیه) اذ الناس انصار الحلیم ضد السفیه.

حکمت ۲۱۶

[صفحه ۳۶۵]

و قال علیه‌السلام: (العجب لغفله الحساد عن سلامه الاجساد) ای یتعجب الانسان، کیف لا یحسد الحاسدون سلامه جسد الانسان، مع انه احق بالحسد من المال و الجاه الذین یحسدهما الحاسدون، و هذا تنبیه لعظم نعمه السلامه.

حکمت ۲۱۷

[صفحه ۳۶۶]

و قال علیه‌السلام: (الطامع فی وثاق الذل) الوثاق: الحبل الذی یوثق و یقید به الانسان، فان الطامع ذلیل دائما، لاجل ما طمع فیه.

حکمت ۲۱۸

[صفحه ۳۶۶]

و سئل عن الایمان؟ فقال علیه‌السلام: (الایمان معرفه بالقلب) بالنسبه الی اصول الدین (و اقرار باللسان) بالشهادتین و فروعها (و عمل بالارکان) ای ارکان البدن و اعضائه، من صلاه و صیام و حج و ما اشبه.

حکمت ۲۱۹

[صفحه ۳۶۶]

و قال علیه‌السلام: (من اصبح علی الدنیا حزینا) لماذا لم تاته او فاتته؟ (فقد اصبح لقضاء الله) و حکمه بالنسبه الی امور الدنیا کیف تکون (ساخطا) غاضبا، فاللازم ان لا یحزن الانسان علی الدنیا (و من اصبح یشکو مصیبه نزلت به) شکایه، لا حکایه (فقد اصبح یشکو ربه) لانه سبحانه انزل علیه المصیبع (و من اتی غنیا فتواضع له لغناه) ای لانه غنی، لا لانه مسلم، او صدیق، او محسن الی الناس، او ما اشبه (فقد ذهب ثلثا دینه) لانه تواضع له قلبا و جسدا، فلم یبق الا الاقرار باللسان بعظمته، فقد عظمه بمحلین من محلات الایمان، فان محل الایمان اللسان و الجنان و الارکان (و من قرء القرآن، فمات، فدخل النار فهو کان) فی الدنیا (ممن یتخذ آیات الله هزوا) ای استهزائا و مسخره، و هذا لبیان ای قاریء القرآن لا یدخل النار، الا اذا کان مستهزاء بالقرآن. (و من لهج قلبه بحب الدنیا) ای کان فکره طلب الدنیا، و ارتکز فی قلبه حبها حتی انه کان دائما فی فکرها (التاط) ای التصق (قلبه منها) ای من الدنیا (بثلاث) صفات (هم لا یغبه) ای لا یفارقه لما فات منها (و حرص لا یترکه) للازدیاد منها (و امل لا یدرکه) و الامل هو المنتهی الذی یتصوره الانسان اخیر مرحلته فی ال

جمع و الارخاء و ما اشبه.

حکمت ۲۲۰

[صفحه ۳۶۷]

و قال علیه‌السلام: (کفی بالقناعه ملکا) فان القنوع لا یحتاج الی شیء کما ان المالک لا یحتاج (و) کفی (بحسن الخلق نعیما) فان من حسنت اخلاقه، کان فی نعیم دائم،

حکمت ۲۲۱

[صفحه ۳۶۷]

(و سئل علیه‌السلام عن قوله تعالی: (فلنحیینه حیاه طیبه)؟) ما معناها، فقال علیه‌السلام: (هی القناعه) و هذا من مصادیق الایه، کما لا یخفی.

حکمت ۲۲۲

[صفحه ۳۶۸]

و قال علیه‌السلام: (شارکوا الذی قد اقبل علیه الرزق) و المشارکه معه، بالمعامله، و الزواج، و المشاوره، و ما اشبه (فانه اخلق للغنی)

ای اجدر ان یکون سببا لثروه مشارکیه (و اجدر باقبال الحظ علیه) فاذا شارکه الانسان اقبل الحظ علی المشارک ایضا.

حکمت ۲۲۳

[صفحه ۳۶۸]

و قال علیه‌السلام- فی قوله تعالی: (ان الله یامر بالعدل و الاحسان): (العدل الانصاف) بان ینصف الانسان فیما له او علیه (و الاحسان: التفضل) بان یتفضل الانسان علی سائر الناس، زیاده علی استحقاقهم.

حکمت ۲۲۴

[صفحه ۳۶۸]

و قال علیه‌السلام: (من یعط بالیده القصیره) ای یعین الناس و الدین و لو اعانه قلیله (یعط بالید الطویله) ای یعینه الناس و یعینه الله اعانات کبیره، و کفی علیه‌السلام عن الامرین بالید القصیره و الطویله..

حکمت ۲۲۵

[صفحه ۳۶۹]

و قال علیه‌السلام- لابنه الحسن علیه‌السلام-: (لا تدعون الی مبارزه) ای بروز القرن لک لتقاتله، کما کانت العاده فی الحروب، حیث یخرج الشجاع من احد الجانبین و یدعو قرنیه لمقاتلته (و ان دعیت الیها) بان دعاک القرن الی المبارزه (فاجب فان الداعی باغ) ای ظالم، لانه بادی (و الباغی مصروع) هالک، لان الله سبحانه لا ینصر الظالمین.

حکمت ۲۲۶

[صفحه ۳۶۹]

و قال علیه‌السلام: (خیار خصال النساء ای افضل صفاتهن (شرار خصال الرجال) ثم بین علیه‌السلام تلک الخصال بقوله: (الزهو) ای الکبر (و الجبن و البخل) فانها صفات حسنه فی المرئه، و صفات سیئه فی الرجل (فاذا کانت المرئه مزهوه) ای متکبره (لم تمکن) الاجنبی (من نفسها) لانها تری ذلک عارا، و منافیا لکبریائها (و اذا کانت بخلیه حفظت مالها و مال بعلها) عن التلف و الاسراف (و اذا کانت جبانه فرقت) ای خافت (من کل شیء یعرض لها) فلا یقع عرضها فی الخطر، و لا یخفی ان المراد بحسن تلک الصفات فیها، حسن الحدود التی بینها الامام علیه‌السلام، لاحسنها مطلقا.

حکمت ۲۲۷

[صفحه ۳۷۰]

و قیل له علیه‌السلام: صف لنا العاقل؟ فقال علیه‌السلام: (هو الذی یضع الشیء مواضعه) التی تبتی لذلک الشیء.. (فقیل) له علیه‌السلام (فصف لنا الجاهل؟ قال علیه‌السلام): (قد فعلت) قال الرضی (ره): (یعنی ان الجاهل هو الذی لا یضع الشیء مواضعه فکان ترک صفته (ای صفه العاقل) صفه له (ای للجاهل) اذ کان بخلاف وصف العاقل)

حکمت ۲۲۸

[صفحه ۳۷۰]

و قال علیه‌السلام: (و الله لدنیاکم هذه) اضافه الدنیا الیهم، لتکالبهم علیها (اهون فی عینی من عراق خنزیر) العراق ما فی بطنه (فی ید مجذوم) هو المصاب بمرض الجذام، و ما اقذر کرش الخنزیر فی ید ذی جذام؟ و هکذا کانت الدنیا لدی الامام علیه‌السلام.

حکمت ۲۲۹

[صفحه ۳۷۱]

و قال علیه‌السلام: (ان قوما عبدوا الله رغبه) فی الثواب (فتلک) العباده (عباده التجار) لانهم یعطون الشیء بقصد العوض (و ان قوما عبدوا الله رهبه) و خوفا من النار (فتلک عباده العبید (فانهم یعملون لاسیادهم خوفا من عقابهم (و ان قوما عبدوا الله شکرا) لانهم عرفوا حقا علیهم فادوه (فتلک عباده الاحرار) فان الاحرار یودون الحقوق، و یقیمون باللازم علیهم عقلا.

حکمت ۲۳۰

[صفحه ۳۷۱]

و قال علیه‌السلام: (المراه شر کلها) لانها تتصف بصفات تاتی منها الشرور- و ذلک لنقصان عقلها، و غلبه عاطفتها- (و شر ما فیها انه لابد منها) فانها رکن فی الخلقه، کما ان الرجل رکن آخر، و هذا تحذیر عن الوقوع فی حبائلها، مما یودی بالدین و الدنیا.

حکمت ۲۳۱

[صفحه ۳۷۱]

و قال علیه‌السلام: (من اطاع التوانی) ای التکاسل و التعاجز (ضیع الحقوق) المفروضه علیه، لانه اذا کسل لم یقم بالحق اللازم علیه (و من اطاع الواشی) ای النمام (ضیع الصدیق) لانه یوجب الفساد بینهما، و هدم الصداقه،

حکمت ۲۳۲

[صفحه ۳۷۲]

و قال علیه‌السلام: (الحجر الغصیب) ای المغصوب (فی الدار رهن علی خرابها) ای موجب لخراب الدار، کما ان الرهن یعاد الی صاحبه. و لا یبقی عند المرتهن.. قال الرضی (ره): و یروی هذا الکلام عن النبی (ص)، و لا عجب ان یشتبه الکلامان، لان مستقاهما من قلیب (ای کلاهما نزحا من بئر علم الا له) و مفروغهما من ذنوب (ای یفرغان من دلو واحد) هو دلو الرساله.

حکمت ۲۳۳

[صفحه ۳۷۲]

و قال علیه‌السلام: (یوم المظلوم علی الظالم) و هو یوم القیامه الذی ینتصف فیه المظلوم من الظالم (اشد من یوم الظالم علی المظلوم) و هو فی الدنیا حین یظلم ظالم المظلوم، فان الانتقام اشد من الظلم.

حکمت ۲۳۴

[صفحه ۳۷۲]

و قال علیه‌السلام: (اتق الله بعض التقی و ان قل) فلا تکن مطلق السراح فی معاصیه، فان التقوی القلیله تجر الی التقوی الکثیره (و اجعل) بینک و بین الله سترا) و المراد عدم اظهار المعاصی امام الله سبحانه، بل التجنب عنها (و ان رق) ستر.

حکمت ۲۳۵

[صفحه ۳۷۳]

و قال علیه‌السلام: (اذا ازدحم الجواب) ای کثر الجواب المختلف علی سئوال واحد (خفی الصواب) اذ لا یعلم ان ای جواب صحیح؟

حکمت ۲۳۶

[صفحه ۳۷۳]

و قال علیه‌السلام: (ان لله فی کل نعمه) یتفضل بها للعبد (حقا فمن اداه) ای ادی ذلک الحق، و هو الشکر (زاده) الله (منها) ای من تلک النعمه (و من قصر عنه) فلم یود شکرا لنعمه، لسانا و قلبا و بدنا (خاطر بزاول نعمته) ای اوقع نفسه فی خطر زوالها.

حکمت ۲۳۷

[صفحه ۳۷۳]

و قال علیه‌السلام: (اذا کثرت المقدره) ای قدره الانسان علی الشیء (قلت الشهوه) اذ النفس تستغنی اذا عرفت القدره، فتقل الشهوه.

حکمت ۲۳۸

[صفحه ۳۷۳]

و قال علیه‌السلام: (احذروا نفار النعم) ای نفورها بسبب عدم شکرها (فما کل شارد) ای فار (بمردود) ای بممکن رده.

حکمت ۲۳۹

[صفحه ۳۷۳]

و قال علیه‌السلام: (الکرم اعطف من الرحم) فاذا تکرمت علی انسان کان اعطف الیک من رحمک و قرابتک.

حکمت ۲۴۰

[صفحه ۳۷۳]

و قال علیه‌السلام: (من ظن بک خیرا فصدق ظنه) بان تعمل حسب ظنه، فان ظن بک العلم، فتعلم، و ان ظن بک الاحسان، فاحسن و هکذا.

حکمت ۲۴۱

[صفحه ۳۷۴]

و قـال علیه‌السـلام: (افضـل الاعمـال مـا اکرهـت نفسـک علیه) اذ المکروه مخالف للشـهوه، و کل ما خالف الشـهوه مطابق للعقل، و ما طابق العقل کان افضل.

حکمت ۲۴۲

[صفحه ۳۷۴]

و قال علیه‌السلام: (عرفت الله سبحانه بفسخ العزائم) جمع عزیمه، و هی الاراده القویه و القصد، و فسخها نقضها، فلو لا ان هناک اراده فوق اراده البشـر، لم یکن ناقض لعزائم الانسان و انما کان ینفذها کما اراد (و حل العقود) جمع عقد، بمعنی النیه تنعقد علی فعل امر، ثم تنفسـخ، و لعل العزیمه اقوی من العقد (و نقض الهمم) جمع همه، ای اهتمام الانسان بالامر و هذا اضـعف، من الاولین، فان هناک همه، و عقدا، و عزیمه.

حکمت ۲۴۳

[صفحه ۳۷۶]

و قال علیه‌السـلام: (مراره الدنیا حلاوه الاخره) الصوابات التی یتحملها الانسان فی الدنیا توجب له الاجر و الثواب و العکس فی حلاوه الدنیا.

حکمت ۲۴۴

[صفحه ۳۷۴]

و قال علیه‌السـلام: (فرض الله الایمان) به وحده لا شـریک له (تطهیرا من الشـرک) حتی لا یکون الانسان ملوثا بلوث الخرافه التی هی الشرک بالله (و) فرض (الصلاه تنزیها عن الکبر) اذ الصلاه توجب ذله العبد امام الرب تعالی (و الزکاه تسبیبا للرزق) فان الزکاه توجب زیاده الرزق، و لذا سـمیت وکاتا، فانها بمعنی النمو (و الصیام ابتلائا) ای امتحانا (لاخلاص الخلق) فان الصیام لا یصدر الا عن مخلص لله سبحانه اذ الانسان یتمکن من الافطار، و لو کان فی وسط المجتمع، فاذا لم یفطر دل ذلک علی اخلاصه (و الحج تقربه للدین) اسببا لتقرب اهـل الـدین بعضـهم من بعض (و الجهاد عزا للاسـلام) لان رفع رایه الاسـلام لا یکون الا بالجهاد. (و الامر بالمعروف مصـلحه للعـوام) حـتی یهتـدوا و لـو ترک الامـر بـالمعروف، ترک المعروف، و ذلـک یسـبب الضـرر لعـامه النـاس (و النهی عـن المنکر ردعا للسـفهاء) حتی یرتـدعوا عن الاتیان بالمنکرات (وصـله الرحم منماه) مصـدر میمی بمعنی الانماء و الاکثار (للعـدد) فانه الصـله توجب کثره الارحـام و الاقربـاء، ممـا یزیـد فی قوتهم و شوکتهم (و القصـاص حقنـا) ای حفظا (للـدماء) اذ لو قتل القاتل، لم یجرء غیره علی القتل (و اقامه الحدود اعظاما للمحارم) ای حتی یع

ظم الناس محارم الله سـبحانه و لا یرتکبوها فیفسد الاجتماع. (و ترک شرب الخمر تحصینا) ای حفظا (للعقل) فان الخمر توجب ذهابه (و مجـانبه السـرقه) ای سـرقه اموال الناس (ایجابا للعفه) حتی یکون الانسان عفیف النفس، واقفا علی العـدل، غیر مفرط و لا مفرط (و ترک الزنـا تحصـینا) ای حفظا (للنسب) فان الزنا لو ابیـح اختلطت الانساب، فلم یعلم الولـد و الوالـد، و الاقرباء (و ترک اللواط تکثیرا للنسل) اذ لو ابیـح اللواط فر الناس من تکالیف الزواج باللواط، فیقل النسل، ان لـم یعـدم (و الشـهاده) ای اقامه الشـهود (اسـتظهارا علی المجاحـدات) ای لئلا یجحد الناس ما علموه من الحقوق فتضـیع. (و ترک الکذب تشـریفا) للصدق) حتی یکون الصدق الذی به قوام العـالم شـریفا محترما، فلا یقـدم الناس علی خلافه (و السـلام امانا من المخاوف) فان من یسـلم یامن الناس شـره، کما کانت العاده، و یحتمل ان یراد السـلام مقابل الحرب (و الامانات) بان لا یخون احـد فی مال غیره (نظاما للامه) اذ لو لم تجب الامانه فسـد النظام اذ لا

یعمل احـد بوظیفته و لا یاتمن بعض عن بعض فی معاملاته (و الطاعه) لولی الامر (تعظیما للامامه) حتی تبقی هیبه الامامه فتتمکن من تنفیذ الاشیاء و السیر بصالح الامه الی الامام.

حکمت ۲۴۵

[صفحه ۳۷۶]

و کـان علیه‌السـلام یقـول: (احلفوا الظـالم- اذا اردتم یمینه) ای اردتم ان یحلف (بـانه بری من حول الله و قوته) ای انه مبتعـد غنهمـا- انکان کاذبا- (فانه اذا حلف بها کاذبا عوجل العقوبه) ای عاقبه الله سـبحانه علی کـذبه عاجلا (و اذا حلف بالله الـذی لا اله الا هو) بان حلف بهذه اللفظه (لم یعاجل) بالعقوبه علی کذبه (لانه قد و حد الله تعالی) و ذکره سبحانه بصفه حسنه.

حکمت ۲۴۶

[صفحه ۳۷۷]

و قال علیه‌السلام: (یابن آدم کن وصی نفسک فی مالک) فمهما ترید ان یعمل به فی ما بعدک، فاعمل انت فی حیاتک ذلک العمل (و اعمل فیه ما توثر) ای ترجـح (ان یعمل فیه من بعدک) فان الورثه لا یعملون غالبا، ثم ان ثواب اعطاء الانسان اکثر، من ثواب اعطاء الغیر.

حکمت ۲۴۷

[صفحه ۳۷۷]

و قال علیه‌السـلام: (الحده) ای ان یکون الانسان حادا سـریع الغضب (ضـرب من الجنون، لان صاحبها یندم) فیظهر انه حاله غیر طبیعیه لا اختیار للانسان، فی حالها، فاذا کشـفت عرف الانسان ضـررها فندم (فان لم یندم فجنوبه مسـتحکم) اذ لیس له افاقه، بل بقی غاضـبا حادا.

حکمت ۲۴۸

[صفحه ۳۷۷]

و قال علیه‌السلام: (صحه الجسد من قله الحسد) اذ الحسد یوجب تاثر النفس، و تاثر النفس یوجب انحراف الجسد، لتاثیرها فیه.

حکمت ۲۴۹

[صفحه ۳۷۷]

و قـال علیه‌السـلام- لکمیل بن زیاد النخعی-: (یا کمیل، مر اهلک ان یرحوا فی کسب المکارم) الرواح، السـیر من بعـد الظهر، و کان التخصـیص بهـذا الوقت، لاشـتغال الانسان غالبا فی الصـباح بشـئونه الداخلیه، و کسب المکارم اتیان ما یوجب السـعاده و المحمده (و یـدلجوا) الادلاج: السـیر اول اللیل (فی حاجه من هو نائم) بان یقضوا حوائج الناس، و انکانوا نیاما، و کانه لبیان لزوم القربه فی العمل، و حب الخیر، لا ـ لا ـن اربابهـا یعرفونهـا. (فو الـذی وسع سـمعه الاصوات) ای قسـما بالله الـذی یسـمع کل صوت (مامن احـد اودع قلبا سرورا) بـان اسـرو افرح انسانـا (الا و خلق الله له من ذلک السـیرور لطفا) ای عنایه خاصه منه تعالی الیه (فاذا نزلت به) ای بالـذی افرح (نائبه) ای مصـیبه من مصـیبات الدهر (جری) ذلک اللطف (الیها) ای: یبعد ذات اللطف تلک النائبه (عنه) ای عن ذلک الانسان (کما

تطرد غریبه الابل) و هی التی لیس لهذا الراعی لاباله فانه یطردها عن مرعاه و مشربه لئلا تزاحم ابله.

حکمت ۲۵۰

[صفحه ۳۷۸]

و قال علیه‌السلام: (اذا املقتم) ای اذا افتقرتم (فتاجروا الله بالصدقه) فانکم اذا تصدقتم اعطاکم الله تعالی، فاعطاء الصدقه تجاره.

حکمت ۲۵۱

[صفحه ۳۷۸]

و قال علیه‌السلام: (الوفاء لاهل الغدر) بان یفی الانسان بعهده معهم- بعد ما غدروا هم بالعهد (غدر عند الله) اذ ذلک یوجب جرئه الناس علی الغدر، و تجری الناس علی محارم الله حرام (و الغدر باهل الغدر وفاء عند الله) لانه اطاعه لاوامره سبحانه، حیث امر بمحاربه الغادرین.

حکمت ۲۵۲

[صفحه ۳۷۹]

و قال علیه‌السلام: (کم من مستدرج بالاحسان الیه) ای یرید الله بالاحسان الیه اهلاکه درجه درجه. کما قال و انما نملی لهم لیزداد وا اثما (و مغرور بالستر علیه) فحیث ستر الله علیه معاصیه خدع و ظن انه لا یعاقب (و مفتون) ای مغرور (بحسن القول فیه) بقول الناس الحسن فیه و مدحهم ایاه، فیظن انه عند الله کذلک (و ما ابتلی الله سبحانه احدا بمثل الاملاء له) بان ینعم علیه بقصد ان یزید اثما، حتی یکون عقابه شدیدا.

حکمت ۲۵۳

[صفحه ۳۹۱]

و قال علیه‌السلام، لما بلغه اغاره اصحاب معاویه علی الانبار، فخرج بنفسه ماشیا، حتی اتی النخیله، فادرکه الناس، و قالوا: یا امیرالمومنین، نحن نکفیکهم، فقال: (ما تکفوننی انفسکم فکیف تکفوننی غیرکم)؟ فان انفسکم مختلفون غیر مجتمعین علی رای واحد (ان کانت الرعایا) جمع رعیه (قبلی لتشکوا حیف رعاتها) ای ظلم الحکام جمع (راع) (فاننی الیوم لاشکو حیف رعیتی) و ظلمهم علی بعدم الاطاعه (کاننی المقود و هم القاده) فیجب ان اتبعهم فی آرائهم، لا ان یتبعونی فی رایی (او) انما (الموزوع) ای المحکوم (و هم الوزعه) جمع و زاع، بمعنی: الحکام.. (فلما قال علیه‌السلام هذا القول) فی کلام طویل، قد ذکرنا مختاره فی جمله الخطب، تقدم الیه رجلان من اصحابه، فقال احدهما: انی لا املک الا نفسی و اخی فمر بامرک یا امیرالمومنین ننقد له، فقال علیه‌السلام: (و این تقعان مما ارید)؟ ای لیست لکما منزله فی الذی اریده من اتفاق الناس لمحاربه اهل الشام، و اطاعتهم جمله، فان نفرین لا یاتی منها شیء بالنسبه الی مثل هذا الامور.

حکمت ۲۵۴

[صفحه ۳۹۲]

و قیل: ان الحارث بن حوت اتاه علیه‌السلام، فقال: اترانی اظن اصحاب الجمل کانوا علی ضلاله؟ (ای اتظننی انی اسیء الظن بالنسبه

الی اصحاب الجمل؟ و کان کلامه هذا لبیان انه یراهم علی حق) فقال علیه‌السلام: (یا حارث، انک نظرت تحتک و لم تنظر فوقک)، هذا کنایه عن ان رایه لم یصب اذ الناظر الی ما تحته لا یری الاشیاء المحیطه، کما هی، و عن ان رایه لم یصب اذ الناظر الی ما تحته لا یری الاشیاء المحیطه، کما هی، و لذا یکون حکمه خطائا، اذ صادر عن غیر معرفه (فحرت) ای تحیرت، و لم تصب الحق الذی هو خطاء اصحاب الجمل (انک لم تعرف الحق) کما یلزم (فتعرف من اتاه) ای حتی تعرف من اتی الحق، و من اعرض عنه. (و لم تعرف الباطل) حق معرفته (فتعرف من اتاه) و اتخذه (فقال الحارث: فانی اعتزل مع سعید بن مالک و عبدالله بن عمر) حتی لا اکون معک، و لا مع اصحاب الجمل، فقال علیه‌السلام: (ان سعیدا و عبدالله بن عمر لم ینصرا الحق) یعنی المتمثل فی الامام علیه‌السلام و اصحابه (و لم یخذلا الباطل) اذ الاعتزال لیس خذلا للباطل، و انما مناصره الحق خذل للباطل.

حکمت ۲۵۵

[صفحه ۳۹۳]

و قال علیه‌السلام: (صاحب السلطان کراکب الاسد) ای الذی یصحب السلطان و یکون من خواصه، مثل الذی رکب الاسد (یغبط بموقعه) ای یغبط الناس و یتمنون منزلته (و هو اعلم بموضعه) من الخوف و الحذر، لانه یعلم ان تحرک حرکه یسیره کان طعمه السجن و السیف و ما اشبه، کراکب الاسد الذی یتعجب الناس من الشجاعته، لکنه فی خوف دائم ان یکون طعمه للاسد.

حکمت ۲۵۶

[صفحه ۳۹۳]

و قال علیه‌السلام: (احسنوا فی عقب غیرکم) ای فی اولادهم و ذراریهم، بعد موت الاباء (تحفظوا فی عقبکم) ای یحفظکم الناس فی اولادکم بعد موتکم و فقدکم.

حکمت ۲۵۷

[صفحه ۳۹۳]

و قال علیه‌السلام: (ان کلام الحکماء) العارفین بالاشیاء (اذا کان صوابا کان دواما) عن الاسقام الفردیه الاجتماعیه (و اذا کان خطائا کان دائما) اذ الناس یتبعونهم و یعظمون آرائهم، و لذا یوثر اثره الحسن او السیء فی الناس.

حکمت ۲۵۸

[صفحه ۳۹۳]

و سئله رجل: ان یعرفه الایمان؟ فقال علیه‌السلام: (اذا کان الغد فاتنی، حتی اخبرک علی اسماع الناس) ای حضورهم حتی یستمعون و یستفیدون (فان نسیت مقالتی حفظها علیک غیرک، فان الکلام کالشارده) ای کالدابه التی تشرد (ینقفها) ای یصیبها (هذا) ای شخص، فیحفظها (و یخطئها) فلا یتمکن من اخذها (هذا) ای شخص آخر (و قد ذکرنا ما اجابه به علیه‌السلام، فیما تقدم من هذا الباب، و هو قوله: (الایمان علی اربع شعب).

حکمت ۲۵۹

[صفحه ۳۹۴]

و قال علیه‌السلام: (یابن آدم لا تحمل هم یومک الذی لم یاتک، علی یومک الذی قد اتاک) فلا تتحمل فی هذا الیوم، هم الغد، بل تحمل فی کل یوم هم نفس ذلک الیوم، و المراد بالهم الحزن و ما اشبه، لا التفکر فی کیفیه العمل و ترتیب اسبابه- فانه من الحزم- (فانه ان یک) الیوم الاتی (من عمرک یات الله فیه بزرقک) فما همک له، و ان لم یکن من عمرک، فالهم عبث لا وجه له.

حکمت ۲۶۰

[صفحه ۳۹۴]

و قال علیه‌السلام: (احبب حبیبک هونا ما) الهون الخفیف، ای لا یکن حبک له حبا شدیدا حتی تطلعه علی کل اسرارک (عسی) ای لعله (یکون بغیضک یوما ما) فیبغضک و یوجب حبک الزائد له، کشفه لاسرارک، و ندمک لمحبته (و ابغض بغیضک هونا ما) ای بغضا قلیلا (عسی ان یکون حبیبک یوما ما) فتندم علی ما افرطت فی بغضه، و جریت علیه من الغوائل مما لا تتمکن من علاجه، و المعنی لزوم ملاحظه الانسان احتمال انقلاب کل من عدوه و صدیقه الی الضد، فلا یبالغ فی الحب و العداء.

حکمت ۲۶۱

[صفحه ۳۹۵]

و قال علیه‌السلام: (الناس فی الدنیا عاملان) ای صنفان (عامل عمل فی الدنیا للدنیا) لا للاخره (قد شغلته دنیاه عن آخرته) فلا یهتم للاخره اصلا (یخشی علی من یخلفه) ای اولاده و ورثته (الفقر) من بعده، و لذا یجمع لهم حتی لا یفتقروا (و یامنه) ای الفقر، فی الاخره (علی نفسه) فلا یقدم لنفسه شیئا (فیفنی عمره فی منفعه غیره) و لا ینتفع هو بنفسه. (و عامل عمل فی الدنیا لما بعدها) و هی الاخره (فجائه الذی له) ای حصته المقدره له (من الدنیا بغیر عمل) عمله لاجلها (فاحرز الحظین) حظ الدنیا، و حظ الاخره (معا) لان الله ضمن الناس ارزاقهم (و ملک الدارین جمیعا) دار الدنیا و دار الاخره (فاصبح وجیها عند الله) ای ذا جاه و منزله (لا یسئل الله حاجه فیمنعه) بل یعطیه کل ما سئل.

حکمت ۲۶۲

[صفحه ۳۹۶]

و روی انه ذکر عند عمر بن الخطاب فی ایامه، حلی الکعبه (جمع حلیه، بمعنی الزینه من الذهب و الفضه) و کثرته، فقال قوم لو اخذته فجهزت به جیوش المسلمین کان اعظم للاجر، و ما تصنع الکعبه بالحلی؟ فهم عمر بذلک، و سئل امیرالمومنین علیه‌السلام؟ فقال: (ان القرآن انزل علی النبی (ص) و الاموال اربعه) اقسام، الاول (اموال المسلمین فقسمها بین الورثه) اذا مات المورث (فی الفرائض) ای فی اقسام الارث. (و) الثانی (الفیء) و هی الغنائم (فقسمه علی مستحقیه) و هم المجاهدون و من الیهم (و) الثالث (الخمس) الذی قرره الله فی الغنائم و فی الارباح و ما اشبه (فوضعه الله حیث وضعه) حیث قال (فان لله خمسه و للرسول و لذی القربی، و الیتامی و المساکین و ابن‌السبیل) (و) الرابع (الصدقات) ای الزکاه (فجعلها الله حیث جعلها) من الاصناف الثمانیه حیث قال: (انما الصدقات للفقراء- الایه) (و کان حلی الکعبه فیها یومئذ) ای یوم کان الرسول (ص) (فترکه الله علی حاله) و لم یقرر لها مصرفا (و لم یترکه نسیانا) حتی نقرر لها مصرفا. (و لم یخف علیه مکانا) ای لم یکن مکان حلی الکعبه خافیا علی الله، حتی لم یعلم بها و لذا لا یحکم بما ینبغی حولها (فاقره) یا عمر (حیث اق

ره الله و رسوله) اذا بقیاه و لم یتصرفا فیه (فقال له عمر، لولاک لا فتضحنا، و ترک الحلی بحاله).

حکمت ۲۶۳

[صفحه ۳۹۷]

و روی انه علیه‌السلام رفع الیه رجلان سرقا من مال الله: احدهما عبد من مال الله (یلزم ان یصرف فی مصالح المسلمین، اذ لا مالک خاص له، الا بیت المال) و الاخر من عروض الناس (ای ان الثانی کان عبدا من عرض الناس ای متاعهم و ملکهم، و عروض جمع عرض: المتاع غیر الذهب و الفضه) فقال علیه‌السلام: (اما هذا) العبد السارق الذی هو لله (فهو من مال الله و لا حد علیه) فی هذه السرقه (مال الله اکل بعضه بعضا) فلم یتلف المال المسروق (و اما الاخر) الذی هو عبد للناس و سرق مال الله (فعلیه الحد الشدید) و شدته لانه سرقه من مال الله، فهی سرقه، و المسروق مال لله تعالی (فقطع یده) ای اصابع یده.

حکمت ۲۶۴

[صفحه ۳۹۸]

و قال علیه‌السلام: (لو قد استوت قدمای) ای استقرتا (من هذه المداحض) جمع مدحض، بمعنی: المزلقه، و المراد بها الفتن (لغیرت اشیاء) من البدع الدارجه فی الناس، اما و الشخص مشغول باخماد الفتن الکبیره، فانه لا وقت له لتغییر اشیاء صغیره.

حکمت ۲۶۵

[صفحه ۳۹۸]

و قال علیه‌السلام: (اعلموا علما یقینا ان الله لم یجعل للعبد- و ان عظمت حیلته) ای تقلبه لطلب الرزق (و اشتدت طلبته) لمتاع الدنیا (و قویت مکیدته-) ای کیده فی تحصیلها (اکثر مما سمی له فی الذکر الحکیم) (اکثر) مفعول (لم یجعل) و الجمله بینها اعتراض، و الذکر الحکیم: ما ذکره الله سبحانه و قدره بکل احکام و اتقان، فان الانسان لا یصل الیه اکثر من نصیبه المقرر له، و لذا یکون کثره الطلب سخافه. (و لم یحل) سبحانه (بین العبد- فی ضعفه و قله حیلته- و بین ان یبلغ ما سمی له فی الذکر الحکیم) فیاتیه نصیبه و انکان فی منتهی الضعف و الوهن، لکن هذا لا ینافی السعی اللازم فی طلب المعاش، و انما هو مانع عن الحرص، اذ الرزق الاتی بعد الطلب مما سمی فی الذکر الحکیم (و العارف لهذا) الذی ذکرت (العامل به) بان لا یتجهد اکثر من القدر المقرر- حرصا- (اعظم الناس راحه فی منفعه) اذ المنفعه و اصله الیه و هو مستریح. (و التارک له) ای لما ذکرت، بان یتعب نفسه تعبا متزایدا (الشاک فیه) ای فیما ذکرت (اعظم الناس شغلا فی مضره) اذ یشتغل کثیرا، و یضر نفسه، بلا فائده (و رب منعم علیه) ای قد انعم الله علیه بانواع، لاکرامه، و انما (مستدرج بالنعمی) ای یرید

الله بهذه النعم اخذه درجه درجه، و وصوله الی کمال طغیانه، حتی یاخذه بذنوبه (و رب مبتلی) بالفاقه و ما اشبه (مصنوع له بالبلوی) ای ان بلواه صنع من الله سبحانه لیعطیه الاجر و الثواب، فلا یظن ذو النعمه انه انما انعم علیه لکرامته، و لا ذو البلیه انه انما ابتلی لمهانته (فزد ایها المستمتع) بنعم الله (فی شکرک) حتی لا تکون مستدرجا (و قصر من عجلتک) فی طلب الدنیا (وقف عند منتهی رزقک) الذی یاتیک فلا تتعب نفسک فیما لم یقدر لک.

حکمت ۲۶۶

[صفحه ۳۹۹]

و قال علیه‌السلام: (لا تجعلوا علمکم جهلا) بان لم تعملوا، فان غیر العاقل و الجاهل سواء (و) لا تجعلوا (یقینکم شکا) فان غیرالعامل

بیقینه و الشاک سواء (اذا علمتم فاعملوا) بما علمتم (و اذا تیقنتم، فاقدموا) علی حسب یقینکم.

حکمت ۲۶۷

[صفحه ۴۰۰]

و قال علیه‌السلام: (ان الطمع مورد غیر مصدر) ای یرد الانسان فی المهالک، و لا یصدره عنها، بل یبقی الطامع فی الهلکه (و ضامن) للانسان بوصوله الی ما طمع، لکنه (غیر و فی) اذ لیس کل طامع یصل (و ربما شرق شارب الماء) ای دخل الماء فی مجری تنفسه مما منعه، عن شرب البقیه (قبل ربه) ای قبل ان یرتوی من الماء، و هذا مثل للطامع لا یبلغ غایه ما یرید. (و کلما عظم قدر الشیء المتنافس فیه) ای الذی یتغالب علیه الناس- کالوزاره و السیاده و ما اشبه- (عظمت الرزیه) و المصیبه (لفقده) فلا تطلبوا الاشیاء الکبار، لانکم تصدمون صدمه قویه بفقدها (و الامانی) جمع امنیه، و هی التی یطلبها الانسان من انواع السعاده (تعمی اعین البصائر) جمع بصیره فلا یری الانسان خیره و شره، اذا علق الامل بشیء، و انما یسیر ورائه لیصل الیه، و انکان فی ذلک اعظم الشر له (و الحظ یاتی من لا یاتیه) فاللازم ان لا ینساق الانسان وراء امانیه، و لا یتعب نفسه للامال اذ ربما اتی الحظ من لم یتعب له.

حکمت ۲۶۸

[صفحه ۴۰۰]

و قال علیه‌السلام: (اللهم انی اعوذبک من ان تحسن فی لامعه العیون) ای العیون الناضره- و لمعه العین نظرتها- (علانیتی) ای ظاهری بان یکون ظاهری ظاهرا حسنا (و تقبح فیما ابطن لک) ای فی باطن قلبی (سریرتی) بان یکون باطنی قبیحا، فی حالکونی (محافظا علی رئاء الناس) ای مرائاتهم، لیحمدونی (من نفسی بجمیع) متعلق ب (رئاء) (ما انت مطلع علیه منی) ای اتحفظ علی ریاء الناس بکل شیء انت مطلع، فاعمل للناس و لا اعمل لک، مع انک مطلع علی جمیع اموری (فابدی) ای اظهر (للناس حسن ظاهری و افضی الیک) ای انهی الیک- اذ الاعمال تنتهی الی الله تعالی (بسوء عملی) اذ انت مطلع علی خفایا اموری (تقربا الی عبادک) بریائی لهم (و تباعدا) ای ابتعادا (من مرضاتک) بعدم اخلاصی لک.

حکمت ۲۶۹

[صفحه ۴۰۱]

و قال علیه‌السلام: (لا) لیس الامر هکذا (و الذی امسینامنه) ای دخلنا فی المساء، من جانبه (فی غبر لیله دهماء) ای فی بقیه لیله سوداء، فان (غبر) بمعنی البقیه (تکشر) ای تنفرج (عن یوم اغر) ای ابیض، اذ اللیل ینفرج عن الصباح (ما کان کذا و کذا) هذا متعلق الحلف، و حیث لم یکن مهما، و انما المهم لفظه القسم، لیم یذکره السید (ره).

حکمت ۲۷۰

[صفحه ۴۰۱]

و قال علیه‌السلام: (قلیل تدوم علیه) من اعمال، بان تبقی مستمرا فی اتیانه (ارجی من کثیر مملول منه) بان یمل منه الانسان و یسام فیترکه.

حکمت ۲۷۱

[صفحه ۴۰۲]

و قال علیه‌السلام: (اذا اضرت النوافل بالفرائض) کمن یتعب من النافله، فلا یفعل الفریضه (فارفضوها) ای اترکوا النوافل لتاتوا بالفرائض.

حکمت ۲۷۲

[صفحه ۴۰۲]

و قال علیه‌السلام: (من تذکر بعد السفر) ای السفر الی الاخره (استعد) بالاعمال الصالحه الموصله الی السعاده.

حکمت ۲۷۳

[صفحه ۴۰۲]

و قال علیه‌السلام: (لیست الرویه) ای التفکر و درک الاشیاء بالعقل (کالمعاینه بالابصار) ای کرویه العین، بل الاول اقوی من الثانی (فقد تکذب العیون اهلها) کما یری البعید الکبیر صغیرا کاجرام السماء، و ما اشبه ذلک (و لا یغش العقل من استنصحه) اذ الاحکام العقلیه لا خلف لها، فلو قال العقل ان الکل اعظم من الجزء لا یمکن الخلف فیه، و هکذا.

حکمت ۲۷۴

[صفحه ۴۰۲]

و قال علیه‌السلام: (بینکم و بین الموعظه) ای الاتعاظ بالمواعظ (حجاب من الغره) ای الغفله، فهی مانعه عن عملکم بالمواعظ.

حکمت ۲۷۵

[صفحه ۴۰۲]

و قال علیه‌السلام: (جاهلکم مزداد) ای یزداد فی الجهل، و العمل بما لا یقتضیه العلم (و عالمکم مسوف) ای یوخر العمل فلا یعمل، فکیف تکون حال مثل هذه الامه، و انما تتقدم الامه اذا کان جاهلهم ینقطع، و عالمهم یعمل.

حکمت ۲۷۶

[صفحه ۴۰۳]

و قال علیه‌السلام: (قطع العلم عذر المتعللین) ای الذین یتعللون فی عدم عملهم، بانهم لم یعلموا، فقد انتشر العلم، حتی لیدرکه من اراد.

حکمت ۲۷۷

[صفحه ۴۰۳]

و قال علیه‌السلام: (کل معاجل) ای عجل الیه الاجل (یسئل الانظار) بان ینظر و یمهل حتی یعمل صالحا (و کل موجل) قد اخر و اجل موته (یتعلل) ای یعتذر عن العمل (بالتسویف) و انه سوف یفعل، فکل من تعجیل الموت و تاجیله لا ینفع الانسان.

حکمت ۲۷۸

[صفحه ۴۰۳]

و قال علیه‌السلام: (ما قال الناس لشیء (طوبی له) ای انه حسن حاله، لانه له جاها او مالا او ما شبه (الا و قد خباء) ای اخفی (له الدهر یوم سوء) حیث یری الصعوبه، لان الافراح لابد و ان تکون بعدها اخران، و بالعکس.

حکمت ۲۷۹

[صفحه ۴۰۴]

و سئل علیه‌السلام عن القدر؟ و کان السائل لم یکن قابلا للاجابه، و لذا اضرب الامام عن جوابه، و القدر هو تقدیر الله سبحانه لما یجری فی الکون، التی من جملتها کون بعض اشیائها تجری باختیار الانسان، کالمهندس المقدر للبناء، و انکان البناء یجری بایدی البناء و العمال. فقال علیه‌السلام: (طریق مظلم فلا تسلکوه) ای لا تسیروا فیه، کنایه عن دقه فهمه (و بحر عمیق فلا تلجوه) ای لا تدخلوا فیه، لانه مظنه الفرق (و سر الله) ای امر من الامور الخفیه الراجعه الی الله سبحانه (فلا تتکلفوه) ای لا تتعبوا انفسکم لمعرفته.

حکمت ۲۸۰

[صفحه ۴۰۴]

و قال علیه‌السلام: (اذا ارذل الله عبدا) ای جعله رذیلا لا اعتناء بشانه (حظر علیه العلم) ای حرمه منه، فلا یوفق للتعلم.

حکمت ۲۸۱

[صفحه ۴۰۴]

و قال علیه‌السلام: (کان لی فیما مضی اخ فی الله) ای: ان اخوته اخوه دینیه، لا نسبیه او ما اشبه (و کان یعظمه فی عینی) ای کان عظیما لدی (صغر الدنیا فی عینه) فقد کان لا یبالی بالدنیا و زخارفها (و کان خارجا من سلطان بطنه) فلا یاکل حسب شهوات نفسه (فلا یشتهی مالا یجد) من الاطعمه (و لا یکثر اذا وجد) ما یشتهیه (و کان اکثر دهره صامتا) لا یتکلم (فان قال) و تکلم (بد القائلین) ای منعهم عن القول، لحسن کلامه، فکان الکل یستمعون الیه. (و نقع غلیل السامعین) ای ازال عطشهم الی المعارف، حیث فصاحه العباره، و بلاغه المعنی (و کان ضعیفا) فی بدنه (مستضعفا) یجده الناس ضعیفا، لعدم ایذائه لاحد (فان جاء الجد) و صار وقت العمل (فهو لیث غاب) ای اسد الغابه، و الاسد فی الغابه یکون اشجع (وصل) ای حیه (واد) فان الحیه فیه اقوی من حیه البلاد و الدور (لا یدلی بحجه) ای: لا یذکر حجه علی مطلب (حتی یاتی قاضیا) ای یقضی بالفصل (و کان لا یلوم احدا علی ما یجد العذر فی مثله) ای کان یحتمل ان الفاعل له عذر فیما فعل (حتی یسمع اعتذاره) فان صح اعذره، و الا لامه. (و کان لا یشکو وجعا) ای لا یذکره (الا عند برئه) من باب الحکایه، حتی لا یکون شکایه عن المص

یبه (و کان یقول ما یفعل و لا یفعل و لا یقول ما لا یفعل) ای کان من رجال الاعمال لا من رجال الاقوال (و کان اذا غلب علی الکلام) بان لم یمهله احد، لان یتکلم (لم یغلب علی السکوت) فلا یفوقه احد فی السکوت بل یظل ساکتا طویلا (و کان علی ما یسمع احرص منه علی ان یتکلم) فان فی السماع الاستفاده و فی الکلام الافاده (و کان اذا بدهه امر) ای ورد علیه فجئه و بغته (امر ان ینظر ایهما اقرب الی الهوی فخالفه) لان الاقرب الی میل الانسان، ابعد عن العقل و الواقع (فعلیکم) ایها الناس (بهذه الخلائق) و الصفات الحسنه (فالزموها) و اتصفوا بها (و تنافسوا فیها) ای تغالبوا بان یرید کل احد ان یعلب الاخر، لیزید علیه فی الاجر و الثواب

(فان لم تستطیعوها) بان تشتملوا علیها (فاعلموا ان اخذ القلیل خیر من ترک الکثیر) اذ ادوا لمن بعض الفضل خیر من الترک الکامل، اذ لا ادراک لشیء حینداک.

حکمت ۲۸۲

[صفحه ۴۰۶]

و قال علیه‌السلام: (لو لم یتوعد الله علی معصیته) بان اباح العصیان (لکان یجب) عقلا (ان لا یعصی شکرا لنعمه) التی انعم بها علی الانسان.

حکمت ۲۸۳

[صفحه ۴۰۶]

و قال علیه‌السلام- و قد عزی الاشعث بن قیس عن ابن له- (قد مات) (یا اشعث، ان تحزن علی ابنک فقد استحقت منک ذلک الرحم) ای کونه رحمالک، و هذا کنایه عن عدم الاسائه فی التحزن علی الارحام (و ان تصبر ف) الصبر اولی اذ (فی الله من کل مصیبه خلف) فیعوص الانسان عما اصابه (یا اشعث، ان صبرت جری علیک القدر) ای الذی قدر لک من المصائب و الالام (و انت ماجور) بصبرک فی المصیبه. (و ان جزعت) و الجزع اظهار الشکوی و عدم الرضا بالمصائب (جری علیک القدر و انت مازور) ای مرتکب للوزر و الذنب، فمن الافضل الصبر، لان الجزع لا یسبب دفاعا، و لا اجرا (یا اشعث، ابنک سرک) حین ولدلک (و هو بلاء) لانک کنت مکلفا بتربیته (و فتنه) ای امتحان لک هل تقوم بما امر الله فیه ام لا؟ (و حزنک) موته (و هو ثواب و رحمه) اذ الله سبحانه یعطی الثواب للوالدین فی فقد الاولاد.

حکمت ۲۸۴

[صفحه ۴۰۷]

و قال علیه‌السلام- علی قبر رسول (ص) ساعاته دفنه-: (ان الصبر) فی المصائب (لجمیل الا عنک) اذ مقتضی ما اوجب الله علی الامه من حب الرسول، ان لا یصبروا علی فراقه (و ان الجزع لقبیح الا علیک) فیحسن الجزع، لا بمعنی عدم الرضا بالقضاء، بل بمعنی اظهار التالم الشدید، و التاثر الکثیر، (و ان المصاب بک) ای المصیبه بسبب فقدک (لجلیل) عظیم (و انه) ای المصاب (قبلک و بعدک) لسائر الرزایا (لجلل) ای هین حقیر.

حکمت ۲۸۵

[صفحه ۴۰۸]

و قال علیه‌السلام: (لا تصحب المائق) ای الاحمق (فانه یزین لک فعله) الصادر عن الحمق و یود ان تکون مثله) فی الافعال.

حکمت ۲۸۶

[صفحه ۴۰۸]

و قد سئل عن مسافه ما بین المشرق و المغرب؟ فقال علیه‌السلام: (مسیره یوم الشمس) و هذا جواب بقدر فهم السائل، کما لا یخفی.

حکمت ۲۸۷

[صفحه ۴۰۸]

و قال علیه‌السلام: (اصدقائک ثلاثه، و اعدائک ثلاثه) ای ثلاثه اصناف (فاصدقائک) هم (صدیقک) و هذا اوضح (و صدیق صدیقک و عدو عدوک) اذ هذان الصنفان ینفعانک بالاخره، الاول ایجابا، و الثانی سلبا (و اعدائک) هم (عدوک) و هو واضح (و عدو صدیقک) لانه یضرک حیث یضر صدیقک النافع لک (و صدیق عدوک) لانه یضرک حیث ینصر من یضرک.

حکمت ۲۸۸

[صفحه ۴۰۹]

و قال علیه‌السلام- لرجل، رآه یسعی علی عدوله، بما فیه اضرار بنفسه- (فکان یرید ضرر عدوه، فیتضرر بنفسه): (انما انت) یا ایها الساعی (کالطاعن نفسه) ای الضارب نفسه برمح او ما اشبه (لیقتل ردفه) ای الراکب خلفه، فهو یضر نفسه، لا من خلفه.

حکمت ۲۸۹

[صفحه ۴۰۹]

و قال علیه‌السلام: (ما اکثر العبر) ای الاشیاء الموجبه لعبره الانسان و اتعاضه (و اقل الاعتبار) لان الناس لا یعتبرون بها.

حکمت ۲۹۰

[صفحه ۴۰۹]

و قال علیه‌السلام: (من بالغ فی الخصومه اثم) لانه یتعدی عن الحد، بالکذب و الایذاء و ما اشبه (و ما قصر فیها) بان لم یخاصم بالمقدار الذی قرره الله سبحانه، بل ترک الظالم یظلم کیف یشاء بدون ان یقف له (ظلم) لانه خلاف امر الله، بالقبض علی ید الظلالم (و لا یستطیع ان یتقی الله من خاصم) هذا لبیان صعوبه التقوی عند المخاصمه، لان الانسان اما مفرط فیها او مفرط.

حکمت ۲۹۱

[صفحه ۴۰۹]

و قال علیه‌السلام: (ما اهمن ذنب امهلت بعده حتی اصلی رکعتین) لان اقترب الی مرضاته بسبب الصلاه (و اسئل الله العافیه) ای ان یعفونی عن ذلک الذنب، و هذه الحکمه لبیان، لزوم هذا العمل بعد الذنب و انه یورث العفو و الغفران.

حکمت ۲۹۲

[صفحه ۴۱۰]

و سئل علیه‌السلام: (کیف یحاسب الله الخلق علی کثرتهم؟ (فی یوم القیامه) فقال علیه‌السلام: (کما یرزقهم) فی الدنیا (علی کثرتهم) فان الرزق و الحساب من باب واحد، فقیل له علیه‌السلام: کیف یحاسبهم و لا یرونه؟ فقیل له علیه‌السلام: کیف یحاسبهم و لا یرونه؟ فقال علیه‌السلام: (کما یرزقهم و لا یرونه) فان الانبیاء و الائمه و الملائکه و الصالحون یتولون الحساب، کما انه سبحانه یخلق الصوت فی الجو موجها الی الناس عند المحاسبه.

حکمت ۲۹۳

[صفحه ۴۱۰]

و قال علیه‌السلام: (رسولک) الی الناس فی حوائجک (ترجمان عقلک) فانه یدل علی مقدار عقلک، اذ الانسان لا یرسل الا من ینتخبه و الانتخاب دال علی مقدار العقل (و کتابک ابلغ ما ینطق عنک) من الرسول، لانه لفظلک بخلاف الرسول فانه امینک.

حکمت ۲۹۴

[صفحه ۴۱۰]

و قال علیه‌السلام: (ما المبتلی الذی قد اشتد به البلاء) من مرض او فقر او خوف او محنه (باحوج الی الدعاء) لینجیه الله من بلائه (من المعافی الذی لا یامن البلاء) لان غفله هذا اشد من بلاء ذلک، فهو بحاجه الی الدعاء، لیوقظه الله سبحانه عن غفلته.

حکمت ۲۹۵

[صفحه ۴۱۱]

و قال علیه‌السلام: (الناس ابناء الدنیا) حیث ان اصلهم التراب، و نشاتهم فیها (و لا یلام الرجل، علی حب امه) و هذا لطیفه فی بیان وجه حب الناس للدنیا، و السر الالفه، کما ان سر حب الام الالفه.

حکمت ۲۹۶

[صفحه ۴۱۱]

و قال علیه‌السلام: (ان المسکین رسول الله) ای ان الله سبحانه هو الذی ارسل المساکین الی الناس، لیعطوهم المال (فمن منعه) و لم یسعفه بحاجته (فقد منع الله) اذ منع الرسول، یلازم منع المرسل (و من اعطاه فقد اعطی الله) و هذا ابلغ تحریض للانفاق علی الفقراء.

حکمت ۲۹۷

[صفحه ۴۱۱]

و قال علیه‌السلام: (ما زنی غیور قط) لانه غیرته تمنعه عن اقتراف مثل هذه الفعله الشنیعه.

حکمت ۲۹۸

[صفحه ۴۱۱]

و قال علیه‌السلام: (کفی بالاجل حارسا) اذ الانسان لا یموت الا فی وقت موته، فوقت موته یحفظه حتی یصل الیه، کالحارس الذی یحفظه الانسان.

حکمت ۲۹۹

[صفحه ۴۱۱]

و قال علیه‌السلام: (ینام الرجل علی الثکل) ای فقد الاولاد (و لا ینام علی الحرب) ای سلب الناس لامواله، لانه یعلم فی الاول، ان الامر

قـد انقضـی و لاـ فائـده فی التفکر لارجـاع المیت، امـا فی الثانی فانه یفکر کیف یرجع ماله، لانه یعلم بقائه (قال الرضـی (ره): و معنی ذلک: انه یصبر علی قتل الاولاد، و لا یصبر علی سلب الاموال.

حکمت ۳۰۰

[صفحه ۴۱۲]

و قـال علیه‌السـلام: (موده الاباء) ای حب بعضـهم لبعض (قرابه بین الابناء) ای ان تلک الموده توجب الصـله الوثیقه بین الابناء کصـله القرابه، فعلی الاولاـد ان یراعوهـا (و القرابه الی المـوده احوج من الموده الی القرابه) اذ لو لاـ الموده بین الاقربـاء لکـان الهجر و قطیعه الرحم، اما الموده فتکون بین الاباعد، و لا تحتاج الی القرابه.

حکمت ۳۰۱

[صفحه ۴۱۲]

و قـال علیه‌السـلام: (اتقوا ظنون المومنین) ای لا تفعلوا ما یوجب سوء ظن المومنین فیکم (فان الله تعالی جعل الحق علی السـنتهم) فاذا اسائوا بکم الظن دل ذلک علی انحراف فی عملکم.

حکمت ۳۰۲

[صفحه ۴۱۲]

و قال علیه‌السـلام: (لا یصـدق ایمان عبـد) بالله (حتی یکون بما فی ید الله اوثق منه بما فی یده) ای تکون ثقته بما عند الله من السـعاده العاجله و الاجله، اشد من ثقته بما فی ید نفسه، فان ذلک مقتضی معرفه الله سبحانه، و ایمان الانسان به.

حکمت ۳۰۳

[صفحه ۴۱۳]

و قال علیه‌السـلام- لانس بن مالک، و قد کان بعثه الی طلحه و الزبیر، لما جاء الی البصـره، یذکرهما (انس) شیئا مما سمعه من رسول (ص) فی معنـا همـا (حیث کـان انس قـد سـمع الرسول (ص)، و هو یقول لطلحه و الزبیر (انکما تحاربان علیا و انتما له ظالمان) فلوی (انس) عن ذلـک فرجه الیه، فقـال (انس) معتـذرا عن عـدم اخباره ایاهما بما سـمع عن الرسول) (الی انسـیت ذلک الامر) (الـذی قاله رسول (ص))-: (ان کنت کاذبـا) بـان لم تنس و انمـا تعتـذر (فضـربک الله بهـا) الضـمیر عائـد الی مـا یفهم من الکلام، و هی (البلیه) (بیضاء لا معه) ای برصا یلمع ابیض (لا تواریها العمامه) ای لا تکون قلیله، فی قرب قصاص شعرک حتی تواریها و تخفیها انزال العامه علی الجبهه (قال الرضی (ره): یعنی البرص فاصاب انسا، هذا الداء، فیما بعد، فی وجهه، فکان لا یری الا مبرقعا).

حکمت ۳۰۴

[صفحه ۴۱۳]

و قـال علیه‌السـلام: (ان للقلوب اقبالاـ) الی العمـل و الطاعه (و ادبارا) بحیث لا ترغب فی العمل (فاذا اقبلت) و نشـطت (فاحملوها علی النوافل) ای الامور المستحبه (و اذا ادبرت) و ملت (فاقتصروا بها علی الفرائض) و لا تجبروها علی النوافل، لتزید ساما و ملاله.

حکمت ۳۰۵

[صفحه ۴۱۴]

و قال علیه‌السـلام: (و فی القرآن نباء ما قبلکم) من قصص الانبیاء و الامم السابقین (و خبر ما بعدکم) من احوال القبر و القیامه و الجنه و النار (و حکم ما بینکم) من الواجب و الحرام، و فصل القضایا، و المعاملات و المیراث و ما اشبه.

حکمت ۳۰۶

[صفحه ۴۱۴]

و قال علیه‌السلام: (ردوا الحجر من حیث جاء) کنایه عن دفع الشر الی فاعله، فاذا رماکم احد بحجر، فارموه بنفس ذلک الحجر، لیقف عند حده و لا یطغی (فان الشر لا یدفعه الا الشر) تسمیته شرا للمقابله، کقوله (فمن اعتدی علیکم فاعتدوا علیه).

حکمت ۳۰۷

[صفحه ۴۱۴]

و قال علیه‌السـلام- لکاتبه: عبیـدالله بن ابی‌ارفع: (الق دواتک) ای ضع فیها اللیقه، و هی کالوصـله فائدتها تحفظ القلم عن زوائد الحبر (و اطل) ای مـد (جلفه قلمک) ای راسه الـذی یکتب به، فان اطالتها توجب تـدرج المـداد الی الکاغذ، فلا یسـیل الحبر مره واحده، و هـذا فی القلم الـذی یعمـل من القصب (و فرج بین السـطور) فلاـ تقرب السـطور بعضـها الی بعض، فان التفریـج یوجب حسن الخط و جمـاله (و قرمـط) ای ضـیق (بین الحروف) فان الفرجه بین حروف الجمله توجب شـین الخط (فان ذلک) الـذی ذکرت، اذا عملت به (اجدر بصباحه الخط) و جماله.

حکمت ۳۰۸

[صفحه ۴۱۵]

و قـال علیه‌السـلام: (انـا یعسوب المومنین) ای قائـدهم (و المـال یعسوب الفجـار) لاـنهم یتبعونه (قـال الرضـی (ره): و معنی ذلـک ان المومنین یتبعوننی، و الفجار یتبعون المال، کما تتبع النحل یعسوبها، و هو رئیسها).

حکمت ۳۰۹

[صفحه ۴۱۵]

و قـال له علیه‌السـلام، بعض الیهود: مـا دفنتم نبیکم حتی اختلفتم فیه (و انه من خلیفته)؟ فقـال علیه‌السـلام: (انما اختلفنا عنه) ای الـذی صـدر عنه (ص) هـل الوصـیه بالخلیفه ام لا؟ (لا فیه) لان الکل کان معترفا به (ص) (و لکنکم) اختلفتم اختلافا منکر فی اصل الاصول اذ (ما جفت ارجلکم من البحر) حین خرجتم من مصـر (حتی قلتم لنبیکم) موسی علیه‌السلام ((اجعل لنا الها کما لهم آلهه، فقال انکم قوم تجهلون)) حیث تریدون الهه مصنوعه، کما للمشرکین، بدل توحید کم لاله السماوات و الارضین!

حکمت ۳۱۰

[صفحه ۴۱۶]

و قال له علیه‌السلام: بای شیء غلبت الاقران؟ (فی الحرب) فقال علیه‌السلام: (ما لقیت رجلا) فی الحرب عند المقاتله (الا اعاننی علی نفسه) اذ انه بمجرد ما یرانی یهن خوفا منی، والخوف فی القرن معین الشجاع علی قتله (قال الرضی (ره): یومی بذلک الی تمکن هیبته فی القلوب).

حکمت ۳۱۱

[صفحه ۴۱۶]

و قال علیه‌السلام- لابنه محمد بن الحنفیه-: (یا بنی انی اخاف علیک الفقر) ای ان تفتقر (فاستعذ بالله منه) ای من الفقر (فان الفقر منقصه للدین) ای یوجب نقصه فان الفقیر ربما تواضع لغیر الله، او کذب، او خان، او ما اشبه، لسد خلته (مدهشه للعقل) ای یوجب دهشته و تحیره حتی لا- یدری العقل ماذا یصنع؟ (داعیه للمقت) (لتا) فی داعیه، للمبالغه، ای یوجب الفقر غضب الانسان، فان الفقیر یتالم من کل امر و یغضب سریعا، او المراد مقت الناس له، او مقت الله ایاه، اذا عمل المحرم لانجاء نفسه من ذل الفقر.

حکمت ۳۱۲

[صفحه ۴۱۷]

و قال علیه‌السلام- لسائل سئله عن معظه- (ای مشکله): (سل تفقها) ای لاجل الفهم و التعلم (و لا تسئل تعنتا) ای لاجل المجادله و الممارات- و التعنت القاء النفس فی العنت ای المشقه- (فان الجاهل المتعلم شبیه بالعالم) فان کلیهما فی سبیل نجات (و ان العالم المتعسف) الملقی نفسه فی العسف و المشقه بسبب المجادله و الریاء (شبیه بالجاهل المتعنت) لان کلیهما فی مشقه بدون استفاده سعاده الدنیا، او ثواب الاخره.

حکمت ۳۱۳

[صفحه ۴۱۷]

و قال علیه‌السلام- لعبد الله بن عباس، و قد اشار علیه فی شیء لم یوافق رایه علیه‌السلام-: (لک ان تشیر علی) بما تراه صلاحا (و اری) انا هل ذلک صلاح ام لا؟ (فان عصیتک) و لم اخذ برایک (فاطعنی) لا ان تترک رایی لرایک.

حکمت ۳۱۴

[صفحه ۴۱۸]

و روی انه علیه‌السلام، لما ورد الکوفه، قادما من صفین (بعد انتهاء الحرب) مربا لشبامیین (حی فی الکوفه) فسمع بکاء النساء علی قتلی صفین، و خرج الیه، حرب بن شر حبیل الشبامی، و کان من وجوه قومه فقال علیه‌السلام له: (اتغلبکم نسائکم) فی البکاء قهرا علیکم و بدون رضاکم؟ (علی ما اسمع) من صوتهن (الا- تنهونهن عن هذا الرنین)؟ الرنه مد الصوت فی حزن او ما اشبه (و اقبل حرب، یمشی معه، و هو علیه‌السلام راکب، فقال علیه‌السلام: (ارجع فان مشی مثلک مع مثلی فتنه للوالی) اذ یوجد فیه روح الکبر، حیث ان برکابه مثل حرب الذی وجه فی قومه (و مذله للمومن) الذی یمشی، لانه ینزل منزله العبید و الخدم عند الناس.

حکمت ۳۱۵

[صفحه ۴۱۸]

و قال علیه‌السلام- و قد مر بقتلی الخوارج یوم النهروان-: (بوسا لکم) دعاء علیهم بالبوس و الفاقه من رحمه الله تعالی (لقد ضرکم من غرکم) و خدعکم، بان تخرجوا عن طاعه الامام (فقیل له علیه‌السلام: من غرهم یا امیرالمومنین؟) فقال علیه‌السلام: (الشیطان المضل) ای الذی یضل الانسان (و الانفس الاماره بالسوء) ای النفس التی تامر الانسان بالاعمال السیئه (غرتهم) الشیطان و الانفس (بالامانی) ای بانهم ان فعلوا العصیان وصلوا الی امنیاتهم و آمالهم (و فسحت لهم بالمعاصی) ای ارتهم ان العصیان لا باس به کانه شیء فسیح لاضیق فیه (و وعدتهم الاظهار) ای ان یظهرهم و یغلبهم علی من یقاتلهم، موسوسا فی قلوبهم: قاتلوا فانکم الاعلون- قال سبحانه: (فاصبحوا ظاهرین) ای غالبین (فاقتحمت بهم النار) ای ادخلتم فی جهنم.

حکمت ۳۱۶

[صفحه ۴۱۹]

و قال علیه‌السلام: (اتقوا معاصی الله فی الخلوات) جمع خلوه ای اترکوا عصیانه فی السر الخالی من الناس (فان الشاهد) الذی یراکم فی خلواتکم (هو الحاکم) بینکم یوم القیامه، و اذا کان الحاکم لا یخفی علیه شیء من الجریمه، لم یمکن الفرار.

حکمت ۳۱۷

[صفحه ۴۱۹]

و قال علیه‌السلام- لما بلغه قتل محمد بن ابی‌بکر- (علی ید معاویه عند امارته لمصر): (ان حزننا علیه) ای علی محمد (علی قدر سرورهم) ای سرور معاویه و ربعه (به) ای بقتله (الا انهم نقطوا بغیضا) ای فقدوا شخصا کانوا یبغضونه (و نقصنا حبیبا) ای شخصا کنا نحبه.

حکمت ۳۱۸

[صفحه ۴۲۰]

و قال علیه‌السلام: (العمر الذی اعذر الله فیه الی ابن‌آدم ستون سنه) ای ان منتهی قبول العذر هو الستون، اذ بعده تضعف القوی، و لا یتمکن الانسان ان یتدارک ما فات، غالبا، او المعنی ان المعذره مقبوله الی ستین سنه، اما بعدها، فلا اذ عند ضعف القوی تکون المعصیه اشنع.

حکمت ۳۱۹

[صفحه ۴۲۰]

قال علیه‌السلام: (ما ظفر من ظفر الاثم به) ای الذی ظفر بواسطه الاثم، کان ظفره و بالا علیه، فکانه لم یظفر، اذ هذا و الظفر موجب لخساره ابدیه هی دخول النار (و الغالب بالشر مغلوب) فان من غلب علی الناس بواسطه شره، مغلوب واقعا، اذ شره موجب لدخوله النار.

حکمت ۳۲۰

[صفحه ۴۲۰]

و قال علیه‌السلام: (ان الله سبحانه فرض فی اموال الاغنیاء اقوات الفقراء) بالخمس و الزکاه و ما اشبه (فما جاع فقیر الا بما متع به غنی)

فـان الغنی اذا لم یعـط حق الفقیر، تصـرف فیه، فمتعته انما هو بمال الفقیر (و الله تعالی سائلهم عن ذلک) ای یسـئل الاغنیاء لماذا منعوا حق الفقرائ؟.

حکمت ۳۲۱

[صفحه ۴۲۱]

و قـال علیه‌السـلام: (الاسـتغناء عن العـذر) بان لا یفعل الانسان فعلا یوجب الاعتـذار (اعز من الصـدق به) بان یفعل ما یوجب العـذر و انکان صادقا فی عذره، اذ العذر موجب لتضائل الانسان، بخلاف الذی لا یاتی بما یوجب العذر فانه فی مقامه و عزه.

حکمت ۳۲۲

[صفحه ۴۲۱]

و قـال علیه‌السـلام: (اقـل مـا یلزمکم الله) ای یجب علیکم، ان تفعلوه لاـجله سـبحانه (ان لاـ تسـتعینوا بنعمه) علیکم (علی معاصـیه) فلا تصرفوا الاعضاء و الجوارح، و الاموال، و الجاه، التی اعطاکم الله سبحانه، ایاها، فی العصیان و الاثم.

حکمت ۳۲۳

[صفحه ۴۲۱]

و قال علیه‌السـلام: (ان الله سبحانه جعل الطاعه غنیمه الاکیاس) جمع کیس، بمعنی العاقل (عند تفریط العجزه) جمع عاجز، فان العقلاء یغتنمون فسـحه المجـال، للاتیـان بالطاعه، فاذا لم یجاهـد ذو المال بماله، او ذو القوه بقوته، بقی مجال الجهاد فارغا، یغتنمه الکیس، و هکذا.

حکمت ۳۲۴

[صفحه ۴۲۱]

و قال علیه‌السـلام: (السـلطان) المراد به الجنس و لـذا جیء له الخبر بلفظ ال(وزعه) جمعا (وزعه الله) جمع و ازع بمعنی الحاکم المانع (فی ارضه) فان الحاکم المسلم یمنع الناس عن الاثام و المعاصی.

حکمت ۳۲۵

[صفحه ۴۲۲]

و قال علیه‌السلام- فی صفه المومن-: (المومن بشره) ای بشاشته (فی وجهه) فوجهه طلق بشاش (و حزنه فی قلبه) فلا یقطب وجهه عند حزن قلبه (اوسع شـیء صـدرا) فلا یضـیق صـدره بمجرد کلمه او فعله (و اذل شـیء نفسا) لانه یری عظمه الله سـبحانه فیتصاغر امام الله سبحانه (یکره الرفعه) بان یرتفع مقامه عند الناس (و یشـناء السـمعه) ای یبغض ان یکون له صـیت عند الناس، لانه لا یرید بعمله الا الله سبحانه (طویل غمه) ای حزنه، و ذلک من جهه مستقبله اذ لا یـدری ما مصـیره فی الاخره (بعیـد همه) فانه یهتم لما بعـد الموت بینما یهتم الناس لهذه الحیاه فقط (کثیر صـمته) ای سکوته (مشغول وقته) فلا یترکه هملا بلا شغل. (شکور) لنعم الله (صبور) لبلائه (مغمور بفکرته) ای غریق فی التفکر، لما یصـنعه لانجاء نفسه و انجاء الناس (ضـنین بخلته) ای بخیل باظهار حاجته للناس فلا یطلب منهم شـیئا

(سهل الخلیفه) ای الطبیعه فلا عنف فی اخلاقه (لین العریکه) ای النفس، لا لجاجه فیه (نفسه اصلب) فی اتیان اوامر الله (من الصلد) و هو الحجر الصلب (و هو اذل من العبد) فی تواضعه لله، و للناس.

حکمت ۳۲۶

[صفحه ۴۲۴]

و قال علیه‌السلام: (الغنی الاکبر الیاس عما فی ایدی الناس) بخلاف الثروه، فان المثری ایضا محتاج الی الناس بالاکتساب و الاتجار.

حکمت ۳۲۷

[صفحه ۴۲۳]

و قال علیه‌السلام: (المسئول) ای الذی یسئل الشخص منه شیئا (حر) ان شاء اعطی و ان شاء لم یعط (حتی یعد) اذ یجب علیه الوفاء حینئذ.

حکمت ۳۲۸

[صفحه ۴۲۳]

و قال علیه‌السلام: (لو رای العبد الاجل و مصیره) ای المحل الذی یصیر الانسان الیه (لابغض الامل و غروره) فانه حینذاک یعرف ان آماله و غروره، خدیعه من الشیطان، و ان اللازم صرف وقته، لاخرته.

حکمت ۳۲۹

[صفحه ۴۲۳]

و قال علیه‌السلام: (لکل امرء فی ماله شریکان الوارث و الحوادث) کالامراض التی توجب صرف المال، و السراق، و ما یاخذه الدوله، فالوارث یاخذ ماله بعد موته، و الحوادث تصرف ماله فی حال حیاته.

حکمت ۳۳۰

[صفحه ۴۲۳]

و قال علیه‌السلام: (الداعی بلا عمل) کان یدعوا الله ان یرزقه ولدا، بدون ان یتزوج، و هکذا (کالرامی بلا وتر) فان سهمه لا یصیب الهدف.

حکمت ۳۳۱

[صفحه ۴۲۳]

و قال علیه‌السلام: (العلم) ای صنفان (مطبوع) فی النفس راسخ فیها (و مسموع) یسمعه الانسان، بدون رسوخ فی نفسه من السابق (و لا ینفع المسموع اذا لم یکن المطبوع) اذ الانسان انما یتحرک، بما رسخ فی نفسه، لا بما یسمع، و هذا تحریض علی طبع الانسان للعلوم النافعه فی نفسه، حتی تظهر آثاره فی الخارج.

حکمت ۳۳۲

[صفحه ۴۲۴]

و قال علیه‌السلام: (صواب الرای بالدول) ای ان الرای الصائب مقارن بدوله الانسان (یقبل) الرای الصائب (باقبالها) ای باقبال الدوله (و یذهب بذهابها) فاذا انتقلت الدوله عن احد، لم ینفعه آرائه، و لعل هذا کنایه عن تقارن الحظوظ فی الاراء و الحظوظ فی الخارج.

حکمت ۳۳۳

[صفحه ۴۲۴]

و قال علیه‌السلام: (العفاف زینه الفقر) فاذا کان الفقیر عفیفا متوسطا فی انفاذ مطالب جسده، کان ذا جمال عند الناس (و الشکر زینه الغنی) فالغنی اذا کان شاکرا، لسانا و قلبا و عملا، کان ذا جمال فی المجتمع.

حکمت ۳۳۴

[صفحه ۴۲۴]

و قال علیه‌السلام: (یوم العدل علی الظالم) و هو یوم القیامه، الذی یعاقب الله فیه الظالمین (اشد من یوم الجور علی المظلوم) اذ الجور علی المظلوم، لیس بشده العقاب الذی یرد علی الظالم، فی الاخره.

حکمت ۳۳۵

[صفحه ۴۲۵]

و قال علیه‌السلام: (الاقاویل) ای الاقوال (محفوظه) عند الله سبحانه (و السرائر) جمع سریره، بمعنی الضمائر (مبلوه) ای مختبره فیبلوها الله سبحانه لیظهر ضمیرها من شرها (و کل نفس بما کسبت رهینه) ای مرهونه باعمالها، فان عملت خیرا، نجت، و ان عملت شرا هلکت (و الناس منقوصون) لانه یوخذ من ابدانهم و عقولهم لدی الکبر، او المراد نقص المجموع بالموت لبعضهم (مدخولون) ای مصابون بالدخل و هو مرض العقل و القلب، بالرذائل (الا من عصم الله) ای حفظه عن الرذیله (سائلهم متعنت) ای یسئل عنتا وجد الا، لا تفهما و تعلما. (و مجیبهم متکلف) یتکلف الجواب بدون ان یکون له علم (یکاد افضلهم رایا) ای افضل الناس رایا (یرده عن فضل رایه الرضا و السخط) فاذا رضی عن احد حکم له بغیر حق، و اذا سخط علی احد حکم علیه بغیر حق (و یکاد اصلبهم عودا) ای اقومهم نفسا، تشبیه بالشجره الصلبه العود (تنکوه اللحظه) ای تسیل جرحه- من نکئه اذا اسال دمه- و اللحظه، ای نظره منه الی المشتهیات، و المراد به تنکئه: توجب خدشه دینه (و تستحیله الکلمه المواحده) ای تحوله عما هو علیه من الدین، کلمه واحده تقال له، او علیه، فینحو نحو الباطل.

حکمت ۳۳۶

[صفحه ۴۲۶]

و قال علیه‌السلام: (معاشر الناس) جمع معشر، بمعنی: الجماعه (اتقوا الله) ای خافوه (فکم من مومل ما لا یبلغه) ای یرجوا ما لا یصل الیه (و بان) للدور و القصور (ما لا یسکنه) و لا ینتقل الیه (و جامع) للاموال (ما سوف یترکه) و لا ینتقع به (و لعله من باطل جمعه) فعلیه اثمه (و من حق منعه) فلم یصرفه فی المواضع المقرره فی الشریعه (اصابه حراما) ای نال ذلک المال من الحرام (و احتمل به

اثاما) ای ذنوبا و معاصی (فباء) ای رجع الی الاخره (بوزره) ای مع ذنب ذلک المال المحرم (و قدم علی ربه اسفا) یاسف لما فات (لاهفا) یلهف و یحزن علی ما مضی من الدنیا بدون ان یقدم فیه عملا صالحا (قد خسر الدنیا) حیث فنت (و الاخره) حیث لم یعمل لها (ذلک هو الخسران المبین) ای الواضح.

حکمت ۳۳۷

[صفحه ۴۲۶]

و قال علیه‌السلام: (من العصمه تعذر المعاصی)، لان الانسان اذا تعذرت علیه المعصیه یعتصم، و لا یرتکب فیبقی سالما.

حکمت ۳۳۸

[صفحه ۴۲۶]

و قال علیه‌السلام: (ماء وجهک جامد) المراد بماء الوجه عز الانسان و شرفه و جاهد عند الناس (یقطره السوال) ای یوجب نزوله، و ذهاب عزک (فانظر عند من تقطره) و تصبه، هل عند انسان لا یقدرک، ام عند من یحترمک؟.

حکمت ۳۳۹

[صفحه ۴۲۷]

و قال علیه‌السلام: (الثناء باکثر من الاستحقاق ملق) ای اذا مدحت احدا باکثر من استحقاقه، فقد تملقته، و ذلک لیس مدحا، بل اعتباطا (و التقصیر عن الاستحقاق) بان مدحت دون الاستحقاق (عی) ای عجز (او حسد) لمقام الممدوح، فلا ترید ان تمدحه حسدا.

حکمت ۳۴۰

[صفحه ۴۲۷]

و قال علیه‌السلام: (اشد الذنوب) اثما و عقابا (ما استهان به صاحبه) بان یعتبره هینا و سهلا.

حکمت ۳۴۱

[صفحه ۴۲۷]

و قال علیه‌السلام: (من نظر فی عیب نفسه اشتغل عن عیب غیره) فلا یصیب غیره، اذ الانسان اذا عرف نفسه کاملا اخذ فی عیب الناس، و لا یعیب من هو مثل فی العیب (و من رضی برزق الله لم یحزن علی ما فاته) من الدنیا، لانه راض بما قسم الله له (و من سل) ای جر من الغلاف (سیف البغی) ای الظلم علی الناس (قتل به) ای بسبب ذلک السیف، فان القاتل لابد و ان یقتل لیری عقاب قتله فی دنیاه قبل الاخره. (و من کابد الامور) ای قاسی الامور بدون اعداد اسبابها (عطب) ای هلک (و من اقتحم اللجج) ای دخل فی لجج جمع لجه وسط البحر (غرق) و لم ینج لانه القاء للنفس فی المهلکه (و من دخل مداخل السوء) ای فی محلات السوء (اتهم) ای اتهمه الناس بانه من اهل السوء (و من کثر کلامه کثر خطائه) فمن الاحسن ان یقل الانسان الکلام تحفظ علی نفسه من الخطاء (و من کثر خطاه قل حیائه) اذ الحیاء یذهب بتکرر الخطاء فلا یخجل من الناس اذا اخطاء. (و من قل حیائه قل ورعه) من الله، اذ الحیاء یوجب الخجل منه سبحانه فلا یعصی المستحیی (و من قل ورعه مات قلبه) فان حیاه القلب کونه بحیث یوثر الاثار النافعه، و الذی لم یستح من الله لا یکون هکذا (و من مات قلبه دخل النار) لعدم اتیانه ب

الاعمال الصالحه (و من نظر فی عیوب الناس فانکرها) و تعجب منها (ثم رضیها) ای رضی مثل تلک العیوب لنفسه (فذلک الاحمق بعینه) لان الاحمق لا میزان لرضاه عن الاشیاء فیرضی الشیء هنا و لا یرضی نفس الشیء فی مکان آخر، بخلاف العاقل الذی کل شیء له بمیزان. (و القناعه مال لا ینفد) اذ مال الانسان ینفد مهما کان، اما القناعه فهی باعثه دائمه علی صیانه الانسان (و من اکثر من ذکر الموت رضی من الدنیا بالیسیر) لانه یزهد فی الدنیا، فلا یریدها، حیث یعلم بالموت (و من علم ان کلامه من عمله قل کلامه الا فیما یعنیه) ای یقصده و یریده، و لا یهذر بالکلام، لانه یعلم ان الکلام محسوب علیه ان تکلم شرا عوقب به.

حکمت ۳۴۲

[صفحه ۴۲۹]

و قال علیه‌السلام: (للظالم من الرجال ثلاث علامات) یعرف بها انه ظالم (یظلم من فوقه) ممن تجب اطاعته (بالمعصیه) فلا یعطیع اوامره و نواهیه (و من دونه بالغلبه) ای یقهره و یتسلط علیه بلا حق (و یظاهر القوم الظلمه) جمع ظالم، ای یکون ظهیرا الهم فی الظلم.

حکمت ۳۴۳

[صفحه ۴۲۹]

و قال علیه‌السلام: (عند تناهی الشده) ای وصول الشده الی نهایتها (تکون الفرجه) ای الفرج (و عند تضایق حلق البلاء) ای وصول الشده الی نهایتها (تکون الفرجه) ای الفرج (و عند تضایق حلق البلاء) کان البلاء حلقه تحیط بالانسان، فاذا تضایقت (یکون الرخاء) و السعه.

حکمت ۳۴۴

[صفحه ۴۲۹]

و قال علیه‌السلام- لبعض اصحابه-: (لا تجعلن اکثر شغلک باهلک و ولدک) بان تشتغل بهم کثیرا (فان یکن اهلک و ولدک اولیاء الله) و احبائه (فان الله لا یضیع اولیائه) بل یرعاهم (و ان یکونوا اعداء الله، فما همک و شغلک باعداء الله)؟ فاللازم ان تشتغل بهم بقدر الوجب علیک، و تجعل بقیه وقتک لنفسک.

حکمت ۳۴۵

[صفحه ۴۳۰]

و قال علیه‌السلام: (اکبر العیب ان تعیب) الناس ب (ما فیک مثله) کان تعیبهم باغتیابهم، او بخلهم، و انت بخیل، و تغتاب الناس.

حکمت ۳۴۶

[صفحه ۴۳۰]

و هناء بحضرته علیه‌السلام رجل رجلا بغلام ولد له، فقال له: (لیهنئک الفارس) ای یکون هنیئا لک هذا الولد الفارس- تفاولا بان یکون شجاعا- فقال علیه‌السلام: (لا تقل ذلک) لانه لا معنی له و لا اجر (و لکن قل: شکرت الواهب) اخبار بمعنی الانشاء ای اشکر الواهب تعالی الذی وهب لک هذا الغلام (و بورک لک فی الموهوب) ای لیکن الولد مبارکا، ای مستمرا فی الخیر (و بلغ اشده) ای کما له، دعاء علی بقائه حتی یکمل (و رزقت بره) و احسانه الیک.

حکمت ۳۴۷

[صفحه ۴۳۰]

و بنی رجل من عماله- ای ولاه الامام- بنائا فخما- ای ضخما عظیما- فقال له علیه‌السلام: (اطلعت الورق روسها) الورق الفضه ای الفضه الموجوده عندک اظهرت روسها، کنایه عن ظهورها بسبب هذا البناء الذی بنیت (ان البناء یصف لک الغنی) اذ لو لا غناک لم تقدر علی البناء.

حکمت ۳۴۸

[صفحه ۴۳۱]

و قال علیه‌السلام: (لو سد علی رجل باب بیته، و ترک فیه، من این کان یاتیه رزقه؟ فقال علیه‌السلام: (من حیث یاتیه اجله) فلو کان رزقه فی الدنیا لهییء الله له وسیله لوصول الرزق الیه، فان باعث الاجل، هو باعث الرزق، و لا یحجه باب و جدار.

حکمت ۳۴۹

[صفحه ۴۳۱]

و عزی علیه‌السلام، قوما عن میت مات لهم، فقال علیه‌السلام: (ان هذا الامر) و هو موت قریبکم (لیس لکم بدء) اذ سبق ان مات من غیرکم (و لا الیکم النتهی) اذ یموت الناس بعد میتکم (و قد کان صاحبکم هذا) الذی ملت (یسافر، فعدوه فی بعض اسفاره) الان، بعد ان مات (فان قدم علیکم) و رجع من سفر الاخره، فهو (و الا) یقدم هم علیکم (قدمتم) انتم (علیه) حیث موتکم.

حکمت ۳۵۰

[صفحه ۴۳۱]

و قال علیه‌السلام: (ایها الناس، لیرکم الله من النعمه وجلین) ای اللازم ان یراکم سبحانه خائفین من نعمه، من جهه احتمال ان تکون النعمه استدارجا (کما یراکم من النقمه) ای البلیه (فرقین) ای خائفین فزعین ثم بین الامام سبب وجوب الخوف من النعمه بقوله: (انه من وسع علیه فی ذات یده) من نعم الله سبحانه (فلم یر ذلک استدارجا) ای لم یحتمل ان یکون اعطائه تعالی، لاخذه درجه درجه الی العذاب (فقد امن مخوفا) ای ما یجب الخوف منه (و من ضیق علیه فی ذات یده) ای النعمه التی انعمها الله علیه (فلم یر ذلک اختبارا) و امتحانا موجبا للثواب (فقد ضیع ما مولا) ای ضیع الثواب الذی هو مامول فی مثل تلک الحاله.

حکمت ۳۵۱

[صفحه ۴۳۲]

و قال علیه‌السلام: (یا اسری الرغبه) جمع اسیر، ای ایها الاسراء فی ایدی رغباتکم، ترغبون کل یوم شیئا (اقصروا) ای کفرا عن رغباتکم (فان المعرج علی الدنیا) ای المعول علی الدنیا (لا یروعه منها) ای لا یفزعه من الدنیا (الا صریف انیاب الحدثان) الصریف صوت الاسنان عند الاصطکاک ای اصطکاک انیاب النوائب، فانها هی التی تروعه و تفزعه، و المعنی لا- تکونوا هکذا بل خافوا عواقب الدنیا، قبل ان تنزل بکم الاحداث (ایها الناس تولوا من انفسکم تادیبها) ای ادبوها انتم بانفسکم (و اعدلوا بها) ای اصرفوا

انفسکم (عن ضراوه) ای اضرار (عاداتها) حتی لا تحتاجوا الی مودب و صارف غیرکم، و الا ادبکم الزمان، و صرفکم الموت حیث لا یفید.

حکمت ۳۵۲

[صفحه ۴۳۳]

و قال علیه‌السلام: (لا تظنن بکلمه خرجت من) لسان (احد سوئا، و) الحال (انت تجد لها فی الخیر محتملا) ای احتمالا فان قال کلمه لم تعلم انها سب او کلام عادی، فلا تحملها علی السب، و هکذا، و هذا من مصادیق حمل فعل المسلم علی الصحیح.

حکمت ۳۵۳

[صفحه ۴۳۳]

و قال علیه‌السلام: (اذا کانت لک الی الله سبحانه حاجه) فترید طلبها منه تعالی (فابد بمسئله الصلاه علی رسوله (ص)) ای تطلب من الله ان یصلی علی رسوله بقولک (اللهم صل علی محمد و آل محمد) (ثم سل حاجتک) بعد الصلوات (فان الله اکرم من ان یسئل حاجتین) الصلاه علی الرسول، و حاجتک (فیقضی احدهما) و هی اصلاه (و یمنع الاخری) و هی حاجتک، کما انه لا یرد الصلاه، فلابد و ان یقضیهما.

حکمت ۳۵۴

[صفحه ۴۳۳]

و قال علیه‌السلام: (من ضن) ای بخل (بعرضه) و هو ما یهم الانسان من نفسه و اهله و ما اشبه (فلیدع المراء) ای یترک الجدال اذا الجدال یوجب غضب الطرف، فینال عرض الانسان، فی حضوره او فی غیبه.

حکمت ۳۵۵

[صفحه ۴۳۳]

و قال علیه‌السلام: (من الخرق) ای الحمق، ضد الرفق (المعاجله قبل الامکان) ای ان یتعجل الانسان بالشیء قبل ان یتمکن منه (و الاناه) ای التانی (بعد الفرصه) بان یتمکن فلا یعمل، و یتانی.

حکمت ۳۵۶

[صفحه ۴۳۴]

و قال علیه‌السلام: (لا تسئل عما لا یکون) ای لا تطلب الامور البعیده (ففی الذی قد کان) و تمکن منه (لک شغل) فاشتغل به.

حکمت ۳۵۷

[صفحه ۴۳۴]

و قال علیه‌السلام: (الفکر) فی الامور (مرآت صافیه) عن الکدورات فانه یری الانسان وجه الصواب (و الاعتبار) ای الاتعاظ بما جری

علی السابقین (منذر) للانسان عما لا- ینبغی فعله (ناصح) ای ینصح الانسان و لا یغشه و لا یکذبه (و کفی ادبا لنفسک) ان اردت التادب (تجنبک ما کرهته لغیرک) فما رایته فی غیرک قبیحا، اجتنبه، فانه احسن کیفیه لتادیب النفس.

حکمت ۳۵۸

[صفحه ۴۳۴]

و قال علیه‌السلام: (العلم مقرون بالعمل) ای انهما امران مقترنان (فمن علم عمل) اذ لو لم یعمل ظهر انه لم یعلم حق العلم و انما عرف شیئا سطحیا (و العلم یهتف بالعمل) ای ینادیه ان یجیء (فان اجابه) العمل، بقی (و الا ارتحل) العلم، ای ذهب (عنه) ای عن الذی لم یعمل، کالعالم بوجود الاسد خلفه، فانه لابد و ان یغر، فان لم یغر دل علی انه لا یعلم.

حکمت ۳۵۹

[صفحه ۴۳۵]

و قال علیه‌السلام: (یا ایها الناس متاع الدنیا) ای ما تتمتع الانسان به فی الدنیا (حطام) هو ما یتکسر من النبات الیابس، ای ان قیمه متاع الدنیا قیمه الحطام (موبی) ای ذو وباء مهلک (فتجنبوا مرعاه) ای اجتنبوا محل رعی هذا النبات (قلعتها) القلعه عدم سکونک للتوطن، ای عدم سکونک الی الدنیا (اخطی) ای اسعد (من طمانینتها) ای الاطمینان الیها (و بلغتها) ای مقدار ما یتبلغ به الانسان من القوت (ازکی) و احسن (من ثروتها) الکثیره (حکم) فی القدر الا- لهی (فی مکثی) من الدنیا (بالفاقه) و الفقر. (و اعین علی من غنی عنها بالراحه) ای ان الغنی عن الدنیا فی راحه تامه، فقد اعانه الله بالراحه و عدم التعب (و من راقه) ای اعجبه (زبرجها) ای زینه الدنیا (اعقبت) الدنیا (ناظریه کمها) الکمه: العمی، ای اعمت الدنیا عینیه عن الحق (و من استشعر الشغف بها) ای من ولع فی قلبه الحب للدنیا (ملات) الدنیا (ضمیره) و باطنه (اشجانا) ای احزانا، بخلاف من لا یریدها فانه خال عن الهموم. (لهن) ای اللاشجان (رقص) ای وثوب (علی سویداء قلبه) ای حبه القلب، و مرکزه فله (هم یشغله) لنیل بعض الامانی (و هم یحزنه) لفوات بعض الامانی (کذلک) حاله (حتی یوخذ بکظمه) ای مخرج ن

فسه، کنایه عن خنق الموت له (فیلقی بالفضاء) ای یطرح روحه فی فضاء العدم (منقطعا ابهراه) الابهر ورید العنق، و الابهران الورید ان، و انقطاعهما کنایه عن الهلاک (هینا علی الله فنائه) اذ لا یهدم به رکن من ارکان الدین (و علی الاخوان القائه) ای طرحه فی قبره، لعدم اهمیه له عندهم. (و انما ینظر المومن الی الدنیا بعین الاعتبار) لیعتبر بها فیهبی نفسه للاخره (و یقتات منها) ای یاکل قوته من الدنیا (ببطن الاضطرار) ای کما یاکل المضطر، بقدر الضروره، لا بقدر الشبع (و یسمع فیها باذن المقت) ای الغضب، لان من یغضب علی شیء یمقت حتی الاستماع الیه (و الابغاض) لها (ان قیل اثری) فلان، ای صارت له ثروه، لم یمر زمان حتی (قیل اکدی) ای افتقر، و هذا وصف لحال الدنیا و تقلبها (و ان فرح له) ای فرح الناس له (بالبقاء) حین کان حیا (حزن له بالفناء) و الموت بعد مده (هذا) حال الانسان فی الدنیا (و لم یاتهم) بعد (یوم فیه یبلسون) ای یتحیرون، و هو یوم القیامه.

حکمت ۳۶۰

[صفحه ۴۳۷]

و قال علیه‌السلام: (ان الله سبحانه وضع الثواب علی طاعته) فمن اطاعه اثابه (و العقاب علی معصیته) فمن عصاه عاقبه (ذیاده لعباده) ای منعا لهم عن المعاصی، من زاده بمعنی طرده (و حیاشه لهم الی جنته) من حاش الصید، اذا جائه من حوالیه لیسوقه الی الحباله، ای سوقا لهم الی جنته.

حکمت ۳۶۱

[صفحه ۴۳۷]

و قال علیه‌السلام- و کانه یصف زماننا هذا-: (یاتی علی الناس زمان لا یبقی فیهم من القرآن الا رسمه) ای خطه، اذ لا یعملون به (و لا من الاسلام الا اسمه) فهم مسلمون بالاسم لا بالعمل (مساجدهم یومئذ) ای فی ذلک الزمان (عامره من البناء) بالجص و الاجر و ما اشبه (خراب من الهدی) اذ الهدایه فیها قلیله، و هذا لیس ذما للعماره و انما للخراب (سکانها و عمارها) ای من یسکن فی تلک المساجد للصلاه و ما اشبه، و من یعمرها (شر اهل الارض) لانهم یرائون باعمالهم (منهم تخرج الفتنه) لانهم یوجبون اضلال الناس بالاهمال لاحکام الله سبحانه، کالامر بالمعروف و النهی عن المنکر و ما اشبه. (و الیهم تاوی) و ترجع (الخطیئه) ای خطایا اعمال الناس، لانهم السبب فی خطائهم بترک الارشاد و الامر و النهی (یردون من شذ) و ابتعد (عنها) ای عن الفتنه (فیها) ای فی الفتنه، لادخالهم الناس فی ضلالاتهم (و یسوقون من تاخر عنها) ای عن الفتنه (الیها) لانهم یرون انفسهم المثال الکامل للایمان، فمن لم یلحق بهم ساقوه حتی یلتحق بهم (یقول الله سبحانه فی) ای بنفسی (حلفت، لابعثن) ای ارسلن (علی اولئک فتنه تترک الحلیم فیها) ای فی تلک الفتنه (حیران) لا یعلم کیف المخرج منها،

مع حلمه و تانیه فی الادراک و الفهم (و قد فعل) ای یفعله سبحانه قطعا (و نحن نستقیل الله) ای نطلب منه سبحانه ان یعفو عنا (عثره الغفله) ای السقوط فی الغفله.

حکمت ۳۶۲

[صفحه ۴۳۸]

و روی انه علیه‌السلام- قلما اعتدل به المنبر- (ای اعتدل علی المنبر) الا قال امام الخطبه (کالحمد و الصلاه): (ایها الناس اتقوا الله) خافوا عقابه، فلا تفعلوا ما یغضبه (فما خلق امرء عبثا) ای بلا غایه و مقصد (فیلهو) و یلعب (و لا ترک) امرء (سدی) ای بلا امر و نهی و رقابه (فیلغو) ای یاتی باللغو (و ما دنیاه التی تحسنت له) ای تزینت (بخلف) و عرض (من الاخره التی قبحها) ای قبح الاخره (سوء النظر عنده) فان سوء نظر الانسان الی الاخره و عدم اعتباره بها، قبح الاخره فی نظر الانسان، و لذا لا یرید الموت و یفر من الاخره (و ما المغرور الذی ظفر من الدنیا باعلی همته) بان وصل الی ما یرید من نعیم الدنیا و لذائذها (کالاخر الذی ظفر من الاخره بادنی سهمته) السهمه النصیب، فان اقل قلیل من الاخره خیر من اکثر کثیر من الدنیا، فاللازم علی الانسان ان یجتهد لتحصیل الاخره.

حکمت ۳۶۳

[صفحه ۴۳۹]

و قال علیه‌السلام: (لا شرف اعلی من الاسلام) فالاسلام فوق کل شرف (و لا عزاعز من التقوی) فالخوف من الله تعالی فوق کل عز (و لا معقل) ای لا ملجاء للانسان یومنه من المخاوف (احسن من الورع) و الاجتناب عن المعاصی (و لا شفیع انجح من التوبه) اذ التوبه ناجحه قطعا، و سائر الشفعاء محتملوا النجاح (و لا کنز اغنی من القناعه) اذ التوبه ناجحه قطعا، و سائر الشفعاء محتملوا النجاح (و لا کنز اغنی من القناعه) اذ القناعه توجب الغنی الدائم بخلاف الکنز اذ کثیرا ما ینفد (و لا ـ مال اذهب للفاقه من الرضا بالقوت) فمن رضی بقوته لم یکن فقیرا (و من اقتصر علی بلغه الکفاف) ای علی الکفاف الذی یبلغه مقدار حاجته من العیش (فقد انتظم الراحه) ای ظفر بالراحه، یقال انتظمه بالرمح ای انفذه فیه (و تبوء) ای اتخذ المحل فی (خفض الدعه) ای راحه سعه العیش. (و الرغبه) فی الاشیاء (مفتاح النصب) ای التعب، اذ من رغب فی شیء ثعب لاجل تحصیله (و مطیه التعب) کان التعب یرکب علی الرغبه و یاتی الی

الانسان الراغب (و الحرص و الکبر و الحسد دواع) ای کل واحد یدعو (الی التقحم) و الدخول (فی الذنوب) و الاثام (و الشر جامع مساوی العیوب) فان الانسان ذا الشیء یفعل کل معص

یه من الایذاء و الظلم و القطیعه و العقوق و القتل و ما اشبه، فهو یجمع جمیع قبائح سائر العیوب و الموبقات، و لذا یجب علی الانسان ان یتجنب الشر بکل قواه.

حکمت ۳۶۴

[صفحه ۴۴۰]

و قال علیه‌السلام- لجابر بن عبدالله الانصاری-: (یا جابر، قوام الدین و الدنیا باربعه) اصناف من الناس، حتی لو لا هولاء لم تنتظمه امور الدین، و لا- امور الدنیا، الاول (عالم مستعمل علمه) بان یعلم ثم یعمل (و) الثانی) (جاهل لا یستنکف) ای لا یتکبر (ان یتعلم) العلم (و) الثالث (جواد لا- یبخل بمعروفه) بان یعین الناس و ینفق فی القربات (و) الرابع (فقیر لا یبیع آخرته بدنیاه) بان یفعل الحرام التحصیل المال، و انما کان هولاء قوام الدارین، لان قوام الدنیا بالعلماء و اتباعهم، و الصنف الاول هم الرعیل الاول، و الاصناف الثلاثه اتباع لهم اذا عملوا بالشرائط المذکوره، و انما ذکر الجاهل لان العلماء اتباع لهم اذا عملوا بالشرائط المذکوره، و انما ذکر الجاهل لان العلماء لا یبقون فاللازم ان یکون هناک جهال یتعلمون العلم للاجیال اللاحقه و هکذا، و هکذا قوام الدنیا فانه بالمشی فی سنن الشرع، و ذلک یعرف بالعلماء، و الجهال الذین یتعلمون حتی یصبحوا بدورهم علماء. ثم المعاش بحاجه الی اغنیاء منهم المال، و فقراء منهم العمل، اذ لو کان الکل فقراء لا تدار الامور المحتاجه الی المال، و لو کان الکل اغنیاء لم یکن یعمل احد الاعمال السفلی، فیتوقف

النظام (فاذا ضیع العالم علمه) بان لم یعمل بمقتضاه (استنکف الجاهل ان یتعلم) لانه یری المشقه فی تحصیل العلم، و عدم الفائده فیه (و اذا بخل الغنی بمعروفه باع الفقیر آخرته بدنیاه) اذ یفعل الاعمال المحرمه کالسرقه و الخیانه لتحصیل المال، فلا تبقی للناس دنیا، و لا دین. (یا جابر، من کثرت نعم الله علیه) بالمال و الجاه و العلم و القوه و ما اشبه (کثرت حوائج الناس الیه) لان الناس محتاجون الی النعم المجتمعه عنده (فمن قام، لله، فیها) ای فی النعم (بما یجب فیها) من اعطاء حقوق الله، و قضاء حوائج الناس (عرضها) ای جعل نعمه فی معرض البقاء (للدوام و البقاء) قال سبحانه: (لئن شکرتم لازیدنکم) (و من لم یقم فیها بما یجب عرضها للزوال و الفناء) قال سبحانه (و لئن کفرتم ان عذابی لشدید).

حکمت ۳۶۵

[صفحه ۴۴۲]

و روی ابن‌جریر الطبری فی تاریخه، عن عبدالرحمان بن ابی‌لیلی الفقیه- و کان ممن خرج لقتال الحجاج مع ابن‌الاشعث- انه قال فیما کان یحض به الناس علی الجهاد: انی سمعت علیا علیه‌السلام یقول، یوم لقینا اهل الشام: (ایها المومنون، انه من رای عدوانا) ای تعدیا عن الحق (یعمل به) ای یعمل به الظالمون (و منکرا) فی الشریعه (یدعی الیه) ای یدعو اهل الباطل الیه (فانکره بقلبه فقد سلم) من العقاب (و بری) عن الاثم، اذا کان منتهی قدرته ذلک (و من انکره بلسانه فقد اجر) ای اعطاه الله الاجر (و هو افضل من صاحبه) لانه انکر المنکر. (و من انکره بالسیف) بان حارب فاعل المنکر- فیما اذا قدر علی ذلک- (لتکون کلمه الله هی العلیا) ای یکون حکم الله سائدا فی البلاد (و کلمه الظالمین) ای حکمهم المخالف لحکم الله (هی السفلی) الممحوقه (فذلک) الانسان هو (الذی اصاب سبیل الهدی) ای وصل الیه (و قام) ای استقام (علی الطریق) الموجب للوصول الی السعاده الابدیه (و نور) ای ظهر (فی قلبه الیقین) الحقیقی بالمبدء و المعاد.

حکمت ۳۶۶

[صفحه ۴۴۳]

و فی کلام آخر له علیه‌السلام، یجری هذا المجری (فی التحریص علی انکار المنکر) (فمنهم) ای من الناس (المنکر للمنکر بیده و لسانه و قلبه) فهو لا یرضی قلبا بالمنکر، و ینهی لسانا عنه، و یحاربه بالید، اذا لم ینفع اللسان (فذلک) الانسان هو (المستکمل لخصال الخیر) لانه انکر بکل قواه (و منهم المنکر بلسانه و قلبه، و التارک) للانکار (بیده فذلک متمسک بخصلتین من خصال الخیر) الانکار باللسان و بالقلب (و مضیع خطه) واحده، هی الانکار بالید. (و منهم المنکر بقلبه) فقط (و التارک) للانکار (بیده و لسانه) فلا یقول و لا یعمل (فذلک الذی ضیع اشرف الخصلتین) ای الخصلتین اللتین هما اشرف من الخصله الثالثه (من الثلاث) الخصال (و تمسک بواحده) فقط هی الانکار القلبی (و منهم تارک لانکار المنکر بلسانه و قلبه و یده فذلک) الانسان هو (میت الاحیاء) اذ هو کالمیت فی عدم الفائده فی وجوده (و ما اعمال البر کلها و الجهاد فی سبیل الله عند الامر بالمعروف و النهی عن المنکر الا کنفثه) هی ما یمازج النفس من ذرات الریق (فی بحر لجی) ای کثیر المیاه متلاطمه، و ذلک لان بهذین یبقی الدین مستمرا بینما اعمال البر کلها تترتب علیهما، و الجهاد لو لا هما یذهب هدرا.

(و ان الامر بالمعروف و النهی عن المنکر لا یقربان من اجل) فلا یزعم احد انه لو امر و نهی قتل قبل وقت اجله (و لا ینقصان من رزق) فیزعم احد انه لوامر و نهی لم یاتیه المقدار المقدر له من الرزق لانصراف الناس عنه (و افضل من ذلک کله) ای من مطلق الامر و النهی (کلمه عدل) یقولها الشخص (عند امام جائر) لصرفه عن جوره، و ارشاده الی الصراط المستقیم.

حکمت ۳۶۷

[صفحه ۴۴۴]

و عن ابی‌جحیفه، قال سمعت امیرالمومنین علیه‌السلام یقول (اول ما تغلبون علیه من الجهاد) فلا تتمکنون من الاتیان به لغلبه الظالمین علیکم (الجهاد بایدیکم) فیمنعونکم من الحرب مع اهل الکفر و الفسق (ثم بالسنتکم فلا یدعونکم تتکلمون بالحق امرا و نهیا و ارشادا (ثم بقلوبکم) اذ یصرفونکم عن المعروف و یحثونکم عن المنکر، حتی لا تنکروا منکرا، و لا تعرفوا معروفا- کما صار فی زماننا هذا- (فمن لم یعرف بقلبه معروفا و لم ینکر) بقلبه (منکرا قلب) ای نکس قلبه (فجعل اعلاه اسفله و اسفله اعلاه) کنایه عن تبدل حاله القلب الی الضد، مما لا یاتی منه الخیر.

حکمت ۳۶۸

[صفحه ۴۴۵]

و قال علیه‌السلام: (ان الحق ثقیل مریء) ای حمید العاقبه هنیء آخره (و ان الباطل خفیف وبیء) ای وخیم العاقبه، من الوباء و هو المرض.

حکمت ۳۶۹

[صفحه ۴۴۵]

و قال علیه‌السلام: (لا تامنن علی خیر هذه الامه عذاب الله) بل احتمل ان یاتی العذاب حتی علی الاخیار (لقوله تعالی: (فلا یامن مکر الله الا القوم الخاسرون)) و مکر الله: علاجه الامر، اذ من المحتمل ان ینقلب الخیر شریرا بسبب فتنه مفاجئه، فیعذ به الله سبحانه (و لا

تیاسن لشر هذه الامه من روح الله) ای رحمته الموجبه للسعه (لقوله تعالی: (انه لا ییاس من روح الله الا القوم الکافرون)) اذ ربما تهب نسیم رحمه فینقلع الشریر من شره، و یشمله عطفه و لطفه سبحانه.

حکمت ۳۷۰

[صفحه ۴۴۶]

و قال علیه‌السلام: (البخل جامع لمساوی العیوب) لانه یوجب المنع عن الزکاه و الخمس و الصدقه و الایثار و المساوات و المواسات و ما اشبه (و هو زمام یقاد به الی کل سوء) فیقطع الانسان رحمه- و یعق ابویه، و یهمل عیاله، و یترک الفقیر یموت جوعا، الی غیر ذلک من المساوی.

حکمت ۳۷۱

[صفحه ۴۴۶]

و قال علیه‌السلام: (الرزق رزقان) ای صنفان من الرزق (رزق تطلبه) و لیس لک (و رزق یطلبک) قد قدره الله سبحانه لک (فان لم تاته) و لم تذهب الیه (اتاک) حتی یصل الیک، و اذ کان الرزق کذلک فما وجه الهم للرزق (فلا تحمل هم سنتک علی هم یومک) اذ للسنه رزق یاتی تدریجا (کفاک کل یوم علی ما فیه) قدر لک من الرزق (فان تکن السنه من عمرک فان الله تعالی سیوتیک) ای یرسل الیک (فی کل غد جدید ما قسم لک) من الرزق (و ان لم تکن السنه من عمرک فما تصنع بالهم لما لیس لک)؟ و لماذا تهتم برزقه من الان؟. (و لن یسبقک الی رزقک) المقدر لک (طالب) یطلب الرزق (و لن یغلبک علیه) ای علی رزقک (غالب) بان یخرجه من قسمتک بالقوه (و لن یبطی عنک) ای لن یتاخر (ما قد قدر لک) من الرزق، و هذا کله للنهی عن الحرص و الجشع، لا للنهی عن تحصیل الرزق کما امر الله سبحانه (لا جناح علیکم ان تبتغوا فضلا من ربکم) (فانتشروا فی الارض و ابتغوا من فضل الله). (قال الرضی (ره): و قد مضی هذا الکلام فیما تقدم من هذا الباب، الا انه ههنا اوضح و اشرح، فلذلک کررناه علی القاعده المقرره فی اول الکتاب).

حکمت ۳۷۲

[صفحه ۴۴۷]

و قال علیه‌السلام: (رب مستقبل یوما لیس بمستدبره) اذ ینتهی عمره فی ذلک الیوم فهو یستقبل ذلک الیوم، و لا یخرج عن ذلک الیوم، حتی یکون مستدبرا له، بل یموت فی اثنائه (و) رب (مغبوط) یغبطه الناس علی مقامه و ماله (فی اول لیله قامت بواکیه) جمع باکیه ای النساء اللاتی یبکین لموته (فی الاخره) لانه مات فی وسط اللیل.

حکمت ۳۷۳

[صفحه ۴۴۷]

و قال علیه‌السلام: (الکلام فی وثاقک) ای مشدود بحبلک و انک ما لک له تتمکن من اطلاقه و عدم اطلاقه (ما لم تتکلم به) و لم یخرج من لسانک (فاذا تکلمت به صرت فی وثاقه) لانک ملزوم به معاقب علیه انکان شرا (فاحزن) ای احفظ (لسانک کما تخزن ذهبک و ورقک) الورق: الفضه (فرب کلمه) قالها الشخص (سلب نعمه و جلبت نقمه) ای بلیه و مصیبه.

حکمت ۳۷۴

[صفحه ۴۴۸]

و قال علیه‌السلام: (لا تقل ما لا تعلم) فانه کذب و منقصه (بل، لا تقل کل ما تعلم) اذ التکلم ببعض المعلومات یوجب نقصا و شنعه (فان الله فرض علی جوارحک) جمع جارحه، بمعنی العضو (کلها، فرائض یحتج بها علیک یوم القیامه) فان تکلمت بما هو محرم، کالغیبه الصادقه، و التنقیص الصادق، و ما اشبه کان کلامک و بالا علیک، و موجبا لعقوبتک فی الاخره.

حکمت ۳۷۵

[صفحه ۴۴۸]

و قال علیه‌السلام: (احذر ان یراک الله عند معصیته) ای فی محل نهاک عنه، نحو مکان الزنا، و مکان الاغتیاب، و ما اشبه (و یفقدک عند طاعته) کوقت الصلاه، و اشهر الحج فی المواطن، و هکذا (فتکون من الخاسرین) الذین خسروا السعاده الابدیه (و اذا قویت) ای صارت لک قوه (فاقو علی طاعه الله) ای اصرف قوتک فی الطاعه (و اذا ضعف) بان ترید الضعف عن شیء و عدم الاتیان به (فاضعف عن معصیه الله) و لا تات بها.

حکمت ۳۷۶

[صفحه ۴۴۹]

و قال علیه‌السلام: (الرکون) ای الاعتماد (علی الدنیا، مع تعاین) و تشاهد (منها) من انواع التقلبات (جهل) فاذا کنت قویا، او ذا مال و جاه و نحو ذلک فلا تعتمد علی شیء من ذلک بل کن دائم الحذر، و اعمل عمل الخائف من ذهاب کل ذلک من یدک (و التقصیر فی حسن العمل) بان لا- تحسن عملک (اذا وثقت) و عملت (بالثواب علیه) ای علی العمل الحسن (غبن) و خساره (و الطمانینه) ای الاطمینان و الوثوق (الی کل احد قبل الاختبار) و الامتحان له (عجز) اذ ذلک یکشف عن ان الانسان عاجز عن الاختبار و الامتحان.

حکمت ۳۷۷

[صفحه ۴۴۹]

و قال علیه‌السلام: (من هو ان الدنیا علی الله انه لا یعصی) الله (الا فیها) و من المعلوم ان المحل الذی یعصی فیه الشخص، هین لا قیمه له عند ذلک الشخص (و لا ینال ما عنده) من الکرامه و الثوب (الا بترکها) ای ترک الدنیا و لذائذها.

حکمت ۳۷۸

[صفحه ۴۵۱]

و قال علیه‌السلام: (من ابطا به عمله) بان لم یقدمه عمله الی صفوف السابقین (لم یسرع به نسبه) اذ النسب الرفیع لا یجعل الانسان فی رعیل الاشراف و الصالحین (فی روایه اخری) (من فاته حسب نفسه) الحسب ما یحصله الانسان من الکمالات (لم ینفعه حسب آبائه) فی ترفیعه و تشریفه.

حکمت ۳۷۹

[صفحه ۴۵۰]

و قال علیه‌السلام: (من طلب شیئا ناله) تماما (او) نال (بعضه) و هذا غالبی، لا دائمی، کما لا یخفی.

حکمت ۳۸۰

[صفحه ۴۵۰]

و قال علیه‌السلام: (ما خیر بخیر بعده النار) ای لیس الشیء الذی یوجب دخول النار خیرا، و ان سمی خیرا، و یحتمل ان یکون (ما) استفهامیه للانکار (و ما شر بشر بعده الجنه) فان التعب الذی یوجب الجنه لیس شرا، و ان سمی شرا (و کل نعیم دون الجنه) ای باستثناء نعیم الجنه (فهو محقور) ضئیل (و کل بلاء دون النار عافیه) اذ هی بالنسبه الی جمیع انواع البلاء اشد و امر، حتی کان البلاء عافیه بالنسبه الیها.

حکمت ۳۸۱

[صفحه ۴۵۰]

و قال علیه‌السلام: (الا و ان من البلاء الفاقه) ای الفقر (و اشد من الفاقه) بلائا (مرض البدن و اشد من مرض البدن مرض القلب) بالرذائل کالحسد و الغل و الریاء و ما اشبه (الا و ان النعم سعه المال) و الغنی (و افضل من سعه المال صحه البدن) و سلامته من الامراض (و افضل من صحه البدن تقوی القلب) لانها توجب السعاده الابدیه، کما ان مرض القلب یوجب الشقاء الابدی.

حکمت ۳۸۲

[صفحه ۴۵۱]

و قال علیه‌السلام: (للمومن ثلاث ساعات) ای یقسم وقته الی ثلاثه اقسام (فساعه یناجی فیها ربه) و یعمل لاخرته (و ساعه یرم) ای یصلح (معاشه) و قوم للدنیا (و ساعه یخلی بین نفسه و بین لذتها فیما یحل) له (و یجمل) کالنزهه و المقاربه و الاجتماع مع الاصدقاء و ما اشبه (و لیس للعاقل ان یکون شاخصا) ای مسافرا (الا فی ثلاث) ای فی احد من هذه الثلاثه الجهات (مرمه لمعاش) ای ترمیم و اصلح لمعاشه و قوته (او خطوه فی معاد) ای یخطو لاجل تحصیل المعارف و العلوم الموجب لاصلاح آخرته (او لذه فی غیر محرم) کازدواج او نزهه او زیاره صدیق او ما اشبه.

حکمت ۳۸۳

[صفحه ۴۵۱]

و قال علیه‌السلام: (ازهد فی الدنیا) الزهد التنفر عن الدنیا (یبصرک الله عوراتها) ای عیوبها (و لا تغفل) عن السعاده و الاخره (فلست بمغفول عنک) لان الله لیس غافلا عما یعمله الانسان.

حکمت ۳۸۴

[صفحه ۴۵۲]

و قال علیه‌السلام: (تکلموا تعرفوا) ای یعرف الناس مقادیرکم بالکلام (فان المرء مخبوء) ای مستور (تحت لسانه) فاذا تکلم عرف.

حکمت ۳۸۵

[صفحه ۴۵۳]

و قال علیه‌السلام: (نعم الطیب المسک) هی التی تنفصل عن الغزال (خفیف محمله) ای حمله (عطر ریحه) ای شدید العطوره.

حکمت ۳۸۶

[صفحه ۴۵۳]

و قال علیه‌السلام: (ضع فخرک) فلا تفتخر (و احطط کبرک) فلا تتکبر (و اذکر قبرک) حین تموت و تدخل القبر ذلیلا مهانا.

حکمت ۳۸۷

[صفحه ۴۵۲]

و قال علیه‌السلام: (خذ من الدنیا ما اتاک) ای لا تتکلف لاجل الدنیا، بل ما اتاک منها بنفسه، فخذه (و تول) ای اعرض (عما تولی عنک) ای لم یاتک، فلا تطلبه (فان انت لم تفعل) حسب هذه الوصیه، بل اردت طلب الدنیا (فاجمل فی الطلب) ای لیکن طلب طلبا جمیلا، لا قبیحا، کطلب الحریص، و الطلب الذی یوجب العقاب، و ما اشبه ذلک.

حکمت ۳۸۸

[صفحه ۴۵۲]

و قال علیه‌السلام: (رب قول انفذ من صول) ای رب کلام یوثر، اکثر من نفوذ السطوه.

حکمت ۳۸۹

[صفحه ۴۵۲]

و قال علیه‌السلام: (کل مقتصر علیه) ای کلما اقتصر الانسان علیه و قنع به، فهو (کاف) له یکفیه، و اذا لم یرد القناعه لم یکفه کل شیء.

حکمت ۳۹۰

[صفحه ۴۵۳]

و قال علیه‌السلام: (المنیه و لا الدنیه) ای ان الموت خیر من ارتکاب الاعمال الدنیئه، کالتذلل و النفاق و ما اشبه (و التقلل و لا التوسل) ای الاکتفاء بالقلیل خیر من التوسل الی الناس لاشباع الرغبات (و من لم یعط قاعدا) بان لم یقدر له الرزق و هو قاعد غیر طالب (لم یعط قائما) فی حال الطلب، اذ المفروض انه لم یقدر له (و الدهر یومان یوم لک و یوم علیک) ای یوم لنفعک، و یوم لضررک (فاذا کان لک فلا تبطر) ای لا تطغی و لا یخرجک المال و الجاه و ما اشبه عن الحق (و اذا کان علیک فاصبر) و لا تجزع، فان الصبر اجمل.

حکمت ۳۹۱

[صفحه ۴۵۳]

و قال علیه‌السلام: (ان للولد علی الوالد حقا، و ان للوالد علی الولد حقا) اذ الحقوق تتکافیء، فکل له من الحق مثل الذی علیه (فحق الوالد علی الولد ان یطیعه فی کل شیء) یامره به (الا فی معصیه الله سبحانه) اذ لا طاعه لمخلوق فی معصیه الخالق (و حق الولد علی الوالد ان یحسن اسمه) فلا یسمیه بالاسماء القبیحه نحو حرب، و نغل، و معاویه و مطی، و ما اشبه (و یحسن ادبه) حتی یتادب بالاداب الاسلام (و یعلمه القرآن) و شرائع الاسلام.

حکمت ۳۹۲

[صفحه ۴۵۴]

و قال علیه‌السلام: (العین حق) فان الانسان قد یصاب بالعین المشومه (و الرقی حق) و هی الادعیه التی یعود بسببها الانسان (و الحسر حق) و هو ما یتصرف فی المسحور، و معنی حق: انه موجود فی الخارج، و لیس بوهم (و الفال حق) و هو الانتقال من شیء الی حادث حسن یکون فی المستقبل (و الطیره لیست بحق) و هی الانتقال من شیء الی حادث سیء یکون فی المستقبل (و العدوی لیست بحق) بان یتعدی بعض النواقص کالعمی و العرج و ما اشبه، من انسان الی انسان- کما کان یزعمه اهل الجاهلیه- (و الطیب نشره) ای یوجب انتشار الجسد (و العسل نشره) ای شرب العسل یوجب انتشار البدن و سمنه (و الرکوب نشره) ای رکوب الخیل و ما اشبه (و النظر الی الخضره نشره) موجبه لانتشار الجسد و نشاطه.

حکمت ۳۹۳

[صفحه ۴۵۵]

و قال علیه‌السلام: (مقاربه الناس فی اخلاقهم) بان لا یبتعد الانسان عن عاداتهم و سلوکهم- مما لیس بمحرم- (امن من غوائلهم) ای موجب لان یامن الانسان من اذاهم و مکرهم، فان المقاربه توجب الموده و الحب.

حکمت ۳۹۴

[صفحه ۴۵۵]

و قال علیه‌السلام- لبعض مخاطبیه، و قد تکلم بکلمه یستصغر مثله عن قول مثلها- (ای انه اصغر من ذلک الکلام قدرا): (لقد طرت شکیرا) ای و انت فرخ غیر قال لطیران (و هدرت سقبا) الهدیر صوت سقبا) الهدیر صوت الابل، و السقب صغیر الابل الذی لا یهدر. (قال الرضی (ره): و الکشیر ههنا اول ما ینبت من ریش الطائر قبل ان یقوی و یستحصف- و السقب: الصغیر من الابل، و لا یهدر الا بعد ان یستفحل) فکلامک ایها المتکلم کان اکبر منک، کما ان الطیران و الهدیر، اکبر من ذینک الحیوانین.

حکمت ۳۹۵

[صفحه ۴۵۵]

و قال علیه‌السلام: (من اوماء الی متفاوت) ای من طلب تحصیل الاشیاء البعیده، فان الایماء کنایه عن الطلب، و المتفاوت: المتباعد (خذلته الحیل) جمع حلیه ای لم یحد حیله و طریقه للوصول الیها.

حکمت ۳۹۶

[صفحه ۴۵۶]

و قال علیه‌السلام- و قد سئل عن معنی قولهم (لا حول و لا قوه الا بالله)؟: (انا لا نملک مع الله شیئا) ای لیس ملکنا للاشیاء فی عرض ملک الله لها (و لا نملک الا ما ملکنا) ای اعطانا ملکه (فمتی ملکنا ما هو الملک به منا) اذ الاشیاء ملک حقیقی لله، و ملک مجازی لنا (کلفنا) بان نعمل حسب رضاه فی ملکه (و متی اخذه منا وضع تکلیفه عنا) اذ لا تکلیف الا علی المقدور. فان الحول، بمعنی القدره، و القوه قسم خاص منها، و من المعلوم ان جمیع انواع القدره التی توجد عندنا انما هی من عند الله سبحانه.

حکمت ۳۹۷

[صفحه ۴۵۶]

و قال علیه‌السلام- لعمار بن یاسر، و قد سمعه یراجع المغیره بن شعبه کلاما-: (دعه) ای اترکه (یا عمار فانه لم یاخذ من الدین الاما قادم من الدنیا) ای سبب تقربه الی الدنیا (و علی عمد لبس علی نفسه) ای اوقع نفسه فی الشبهه عامدا (لیجعل الشبهات عاذرا) ای موجبه لعذره (لسقطاته) ای زلاته.

حکمت ۳۹۸

[صفحه ۴۵۷]

و قال علیه‌السلام: (ما احسن تواضع الاغنیاء للفقراء) اکراما من الاغنیاء لهم (طلبا لما عند الله) ای لثوابه سبحانه (و احسن منه تیه الفقراء) ای تکبرهم (علی الاغنیاء) بان لا یتواضعوا لغناهم (اتکالا) و اعتمادا (علی الله) سبحانه فی معیشتهم، فان فی هذا التیه اذ لا لنخوه الاغنیاء، و تقویه للاعتماد علی الله.

حکمت ۳۹۹

[صفحه ۴۵۷]

و قال علیه‌السلام: (ما استودع الله امرئا عقلا) ای ما جعل بعنوان الودیعه فی شخص عقلا (الا استنقذه به)؟ ای انقذ الله بسبب العقل، ذلک الشخص (یوما) حیث یقع فی مضطرب من الامر لا یدری ماذا یصنع، فان عقله کفیل بارشاده سبیل الحق.

حکمت ۴۰۰

[صفحه ۴۵۷]

و قال علیه‌السلام: (من صارع الحق صرعه) ای من قاوم الحق، اهلکه الحق، و القاه علی الارض.

حکمت ۴۰۱

[صفحه ۴۵۷]

و قال علیه‌السلام: (القلب مصحف البصر) فان ما یراه البصر ینقش فی القلب، فکانه کتاب له.

حکمت ۴۰۲

[صفحه ۴۵۷]

و قال علیه‌السلام: (التقی رئیس الاخلاق) فان الخوف من الله سبحانه بمنزله الرئیس لسائر الفضائل و الاخلاق الحسنه.

حکمت ۴۰۳

[صفحه ۴۵۸]

و قال علیه‌السلام: (لا تجعلن ذرب لسانک) ای حدته (علی من انطقک) ای لا تطل لسانک علی من عملک النطق، و المراد اما الله سبحانه او الابوان، او المعلم (و) لا (بلاغه قولک علی من سددک) ای لا تصرف بلاغتک فی صد من ارشدک و دلک الطریق.

حکمت ۴۰۴

[صفحه ۴۵۸]

و قال علیه‌السلام: (کفاک ادبا لنفسک اجتناب ما تکرهه من غیرک) فاذا رایت غیر متادب، فتعلم منه الادب، او ترک ما تری منه من سوء الادب مما یقبح فی نظرک، فان ذلک العمل منک ایضا قبیح.

حکمت ۴۰۵

[صفحه ۴۵۸]

و قال علیه‌السلام: (من صبر صبر الاحرار) فان الانسان الحر لا یقید بمیول نفسه، و لذا یصبر عند البلیه- و التقدیر: فهو- (و الا) یصبر (سلاسلو الاغمار) جمع غمر، هو الجاهل الذی لم یجرب الامور، و معنی سلا، انه لابد له ان یسلو بطول المده، کما یسلو الاغمار.

حکمت ۴۰۶

[صفحه ۴۵۸]

و فی خبر آخر، انه قال علیه‌السلام، للاشعث بن قیس معزیا: (ان صبرت صبر الاکارم) جمع کریم، و هو شریف النفس (و الا سلوت سلو البهائم) اذ عند القضاء لا علاج سواء صبر الانسان ام جزع، لکن الصبر من فعل الکریم، و الجزع من فعل الدنیء.

حکمت ۴۰۷

[صفحه ۴۵۹]

و قال علیه‌السلام، فی صفه الدنیا (تغر) الانسان و تخدعه (و تضر) بتفویت السعاده من یده (و تمر) ای تذهب (ان الله تعالی لم یرضها) ای لم یرض الدنیا (ثوابا لاولیائه) فلیس ثوابهم فی الدنیا (و لا عقابا لاعدائه) فلیس عقابهم هنا (و ان اهل الدنیا کرکب) جمع راکب، بمعنی: المسافر (بیناهم حلو) و نزلوا (اذ صاح بهم سائقهم) و هم الموت (فارتحلوا) و ذهبوا.

حکمت ۴۰۸

[صفحه ۴۵۹]

و قال لابنه الحسن علیه‌السلام: (لا تخلفن ورائک شیئا من الدنیا) بان تجمع الدنیا و تذرها للورثه (فانک تخلفه لاحد رجلین) ان

تخلفت شیئا (اما رجل عمل فیه) ای فیما تخلفت (بطاعه الله فسعد بما شقیت به) و الشقوه قد تکون بکون الوضع حراما، و قد تکون بمجرد ان یکون علی الانسان حسابه و ان کان الوضع حلالا (و اما رجل عمل فیه بمعصیه الله) بان صرف المال (فی عصیانه سبحانه (فشقی بما جمعت له) و صرت سببا لشقوه انسان (فکنت عونا له علی معصیته) لله تعالی (و لیس احد هذین حقیقا ان توثره) و ترجحه (علی نفسک) بان لا تصرف انت، و یصرف هو.

[صفحه ۴۶۰]

(قال الرضی (ره): و یروی هذا الکلام، علی وجه آخر، و هو): (اما بعد) الحمد و الصلاه (فان الذی فی یدک من الدنیا) من مالها و ارضها و ما اشبه (قد کان له اهل قبلک) ممن انتقل منهم الیک (و هو صائر الی اهل بعدک) ای بعد موتک (و انما انت جامع) ما تجمع من اموال الدنیا (لاحد رجلین) فان الوارث لک احد هذین الصنفین (رجل عمل فیما جمعته بطاعه الله) کان انفق الاموال فی الخیرات و القربات (فسعد بما شقیت به) اذ الانسان اذا ترک ماله لم یستفد منه، فهو تعب و لم ینتفع (او رجل عمل فیه بمعصیه الله) بان صرفه فی الحرام (فشقیت بما جمعت له) اذ جمعت مالک فیمن صرفه فی الحرام. (و لیس احد هذین) الرجلین (اهلا ان توثره علی نفسک) و ترجحه بان تجمع انت لذلک، دون نفسک (و لا ان تحمل له علی ظهرک) لان ما جمعه الانسان هو المحاسب به، فکانه حمله علی ظهره، ما انتفع به غیره (فارج لمن مضی) من صاحب الاموال قبلک (رحمه الله) بان یتفضل سبحانه علیه بالرحمه و الرضوان (و لمن بقی) من وراثک الذین ترید ان تبقی لهم مالک (رزق الله) بان یرزقهم، فلا تخلف لهم اکثر من القاعده- کما هو شان اهل الدنیا-.

حکمت ۴۰۹

[صفحه ۴۶۱]

و قال علیه‌السلام- لقائل، قال بحضرته (ای فی محضر الامام علیه‌السلام): (استغفر الله): (ثکلتک امک) هذا دعاء علی الشخص بالموت، حتی تجلس امه فی عزائه (اتدری ما الاستغفار)؟ ما هو، و ما شروطه (استغفار درجه العلیین) ای المربوطین بالدرجات العلی، و السعادات الرفیعه (و هو اسم واقع علی سته معان) ای علامه لسته اشیاء، اذ اکملت تلک الاشیاء، کان للاستغفار حقیقه، و الا فلا. (اولها الندم علی ما مضی) بان یندم الانسان علی ما اقترف من الاثام (و الثانی: العزم علی ترک العود الیه) ای الی ما مضی (ابدا) بان یعزم ان لا یعص طلیه عمره (و الثالث: ان تودی الی المخلوقین حقوقهم) التی لهم علیک (حتی تلقی الله املس) مجردا من الحقوق (لیس علیک تبعه) لاحد، و التبعه ما یتبع الانسان من الحقوق و الذنوب (و الرابع: ان تعمد) ای تقصد (الی کل فریضه علیک ضیعتها) من صلاه و صیام و ما اشبه (فتودی حقها) بان تفضیها کما امر الله تعالی. (و الخامس: ان تعمد الی اللحم الذی نبت علی السحت) ای: علی الحرام، فیما کان اکلا للاموال المحرمه کالربا و السرقه و الخمر و ما اشبه (فتذیبه بالاحزان) فان الحزن یذیب اللحم (حتی تلصق الجلد بالعظم و ینشا) ای ینبت (بینهما

لحم جدید) غیر نابت علی الحرام (و السادس: ان تذیق الجسم الم الطاعه کمااذقته حلاوه المعصیه) بان تقوم فی طاعه الله صلاه و صیاما و سهرا و ما اشبه (فعند ذلک) ای بعد تلک الاعمال السنه (تقول: استغفر الله) فان الاستغفار حینئذ علی حقیقه.

حکمت ۴۱۰

[صفحه ۴۶۲]

و قال علیه‌السلام: (الحلم عشیره) فان الانسان الحلیم یجتمع حوله الناس، فیکونون له کالعشیره التی تکتنف بالشخص و تدافع عنه.

حکمت ۴۱۱

[صفحه ۴۶۲]

و قـال علیه‌السـلام: (مسـکین ابن‌آدم مکتوم الاجل) ای لا یعرف مقـدار عمره، و وقت فوته (مکنون العلل) فلا یعلم العله التی تاتیه فی المسـتقبل (محفوظ العمـل) فـان اساء شـیئا حفظ له، لیجزی به (تولمه البقه) هی البعوض (و تقتله الشـرقه (هی الماء الـذی یـدخل فی مجری التنفس عوض مجری الطعام، و ربما قتله (و تنته العرقه) فان العرق القلیل یوجب نتن جسمه و عفونته.

حکمت ۴۱۲

[صفحه ۴۶۳]

و روی انه علیه‌السـلام کـان جالسـا فی اصـحابه فمرت بهم امرئه جمیله فرمقهـا القوم بابصارهـم (ای نظروا الیها) فقال علیه‌السـلام: (ان ابصار هـذه الفحول) ای الرجال (طوامـح) من طمـح اذا ارتفع (و ان ذلک) الطموح (سـبب هبابها) ای هیجان انفس هذه الفحول، فان هباب بمعنی الهیجان (فاذا نظر احدکم الی امرئه تعجبه فلیلامس اهله) ای یقترب منها (فانما هی) التی اعجبته (امرئه کامرئته) التی هی له فقـال رجـل من الخوارج (قـاتله الله- یعنی الامـام علیه‌السـلام- کـافرا مـا افقه) (فان الخوارج کانوا یعتبرون الامام کافرا، و معنی (ما افقه) انه اکثیر الفقه) فوثب القوم (الـذین کانوا حوالی الامام) لیقتلوه، فقال علیه‌السـلام): (رویـدا) ای اصبروا (انما هو) الـذی قاله هـذا الخارجی (سب بسب) سبنی، فاسبه ان شئت (او عفوا عن ذنب) فلا اسبه بل اعفو عنه، اما انکم تریدون قتله، فلا.

حکمت ۴۱۳

[صفحه ۴۶۴]

و قال علیه‌السلام: (کفاک من عقلک ما اوضح لک سبل غیک) ای طرق الضلاله (من رشدک) ای من طریق الرشاد و الهدایه.

حکمت ۴۱۴

[صفحه ۴۶۴]

و قال علیه‌السـلام: (افعلوا الخیر) مهما قل (و لا تحقرو امنه) ای من الخیر (شـیئا) بان ترونه صـغیرا فلا تفعلوه (فان صغیره کبیر) عند الله (و قلیله کثیر) فی الاـجر و الثواب (و لا یقولن احـدکم ان احـدا اولی بفعل الخیر منی) کما هی عاده الناس یقولون فلان یلزم ان یفعل هـذا الخیر (فیکون- و الله- کذلک) ان یکون اول، فان من اشار الیه الناس بالاولویه، یکون اول عملا، اذ یعمل الخیر قطعا (ان للخیر و الشـر اهلاـ) ای لکـل واحـد منهمـا اهل (فمهما ترکتموه منهما) ای ای شـیء ترکتموه من الخیر او الشـر (کفاکموه اهله) ای یقوم اهله بفعله عوضا عنکم.

حکمت ۴۱۵

[صفحه ۴۶۴]

و قال علیه‌السلام: (من اصلح سریرته) ای باطنه (اصلح الله علانیته) ای ظاهره، عند الناس، حتی یروه صالحا (و من عمل لدینه کفاه الله امر دنیـاه) حتی لا یحتاج فی معیشـته الی التعب (و من احسن فیما بینه و بین الله) فلم یعص الله فی خلواته (احسن الله بینه و بین الناس) حتی لا یوذنه و یحبونه.

حکمت ۴۱۶

[صفحه ۴۶۵]

و قال علیه‌السلام: (الحلم غطاء ساتر) یستر عیوب الانسان، فان الحلیم لا یعمل الاعمال التی توجب ظهور عیبه (و العقل حسام) ای سیف (قاطع) اذ یقطع الحق من الباطل، و یمیز بینهما (فاستر خلل خلقک) ای نواقص اخلاقک (بحلمک) فان الحلیم لا یعرف الناس نواقصه، کالحسد، و البخل، و الجبن، و ما اشبه (و قاتل هواک بعقلک) حتی لا تغلبک الهوی فی الامور.

حکمت ۴۱۷

[صفحه ۴۶۵]

و قال علیه‌السلام: (ان لله عبادا یختصم الله بالنعم لمنافع العباد) ای یعطیهم النعم، حتی ینفعوا العباد (فیقرها) الله (فی ایدیهم ما بذلوها) ای مده بذلهم للناس (فاذا منعوها) ای منعوا النعم عن العباد (نزعها منهم) ای اخذ تلک النعم من اولئک المانعین (ثم حولها الی غیرهم) ممن یبذلها للعباد و هکذا.

حکمت ۴۱۸

[صفحه ۴۶۵]

و قال علیه‌السلام: (لا ینبغی للعبد ان یثق) و یعتمد (بخصلتین) ای صفتین (العافیه) البدنیه (و الغنی) المالیه، و ذلک لانک (بینا تراه معافی) فی جسمه (اذ سقم) و مرض (و بینا تراه غنیا اذ افتقر) و ذهب ماله.

حکمت ۴۱۹

[صفحه ۴۶۶]

و قال علیه‌السلام: (من شکا الحاجه الی مومن فکانه شکاها الی الله) لان المومن مودب باداب الله تعالی (و من شکاها الی کافر فکانما شکا الله) لان الکافر بعید عن الله، فاذا رای شکایه المومن، حملها علی ایمانه، و ان ایمانه هو سبب هذه النکبه.

حکمت ۴۲۰

[صفحه ۴۶۶]

و قال علیه‌السلام: (انما هو عید لمن قبل الله صیامه و شکر قیامه) ای قبله و اثابه علیه، فان العید الحقیقی الموجب للفرح و المسره، لمثل هذا الانسان (و کل یوم لا یعصی الله فیه فهو عید) لان الانسان قد امن فیه من العقاب و نال فیه الثواب.

حکمت ۴۲۱

[صفحه ۴۶۶]

و قال علیه‌السلام: (ان اعظم الحسرات یوم القیامه حسره رجل کسب مالا فی غیر طاعه الله) بان کان کسبه من الحرام (فورثه رجل) بعد موت الرجل الکاسب، و لم یکن الوارث عالما بکیفیه المال، او کان عالما، و رده کما امر الله، کما لو سرق الاول، ورد الثانی (فانفقه فی طاعه الله سبحانه فدخل) الوارث (به) ای بسبب هذا المال (الجنه) حیث اطاع بسببه (و دخل الاول به) ای بسبب هذا المال

(النار) فانه یتحسر کیف صار هذا المال سببا للنار بالنسبه الیه، بینما صار لدخول الجنه بالنسبه الی وارثه.

حکمت ۴۲۲

[صفحه ۴۶۷]

و قال علیه‌السلام: (ان اخسر الناس صفقه) الصفقه کنایه عن المعامله، اذ المتعاملان یصفقان بعد التمام کنایه عن ان کلا منهما، قد غسل یده و نفضها عن ما کان یتعلق به (و اخیبهم سعیا) الخیبه عدم ادراک النتیجه بعد العمل لاجل الوصول (رجل اخلق بدنه) ای صرف عمره (فی طلب ماله، و لم تساعده المقادیر علی ارادته) فلم یصل الی ما امله من جمع المال (فخرج من الدنیا بحسرته) یتحسر و یحزن علی ما فات (و قدم علی الاخره بتبعته) ای بما یتبع ما جمع من الذنوب، و ما اشبه، فانه فقد دنیاه و آخرته بذلک.

حکمت ۴۲۳

[صفحه ۴۶۷]

و قال علیه‌السلام: (الرزق رزقان طالب یطلب ذلک الرزق الانسان (و مطلوب) یطلبه الانسان و یسعی له (فمن طلب الدنیا طلبه الموت حتی یخرجه عنها) فقد صرف عمره فی الطلب ثم مات و خرج من الدنیا التی کان طلبه لاجلها- و هذا هو الرزق المطلوب- و من طلب الاخره) و کان عمله لاجلها (طلبته الدنیا حتی یستوفی) و یکمل (رزقه منها) ای من الدنیا، و هذا هو الرزق الطالب، و هو افضل الرزقین.

حکمت ۴۲۴

[صفحه ۴۶۸]

و قال علیه‌السلام: (ان اولیاء الله) ای احبائه (هم الذین نظروا الی باطن الدنیا) فعرفوا انها دار غرور و فناء (اذا نظر الناس الی ظاهرها) فخدعوا بزینتها و حیاتها (و اشتغلوا باجلها) ای الاخره (اذا اشتغل الناس بعاجلها ای زینتها العاجله، بدون اشتغال بما ورائها (فاماتوا منها) ای من الدنیا (ما خشوا ان یمیتهم) و ذلک هو النفس، ای اماتوا انفسهم قبل ان تمیتهم النفس، باتباع الشهوات. (و ترکوا منها ما علموا انه سیترکهم) فان الدنیا تترک الانسان اذا مات، فالافضل ان یترکها الانسان حتی لا یلوث بالاثام (و راوا استکثار غیرهم منها) ای من الدنیا (استقلالا) ای موجبا لقله ثوابهم و اجرهم فی الاخره (و درکهم لها) ای درک الناس للدنیا و لذائذها (فوتا) لما هو اهم منها، و هو الاخره فهم (اعداء ما سالم الناس) فان الناس یسالمون الشهوات (و سلم ما عادی الناس) فان الناس یعادون الخیرات و الاعمال الصالحه، ای یترکونها و یتضجرون منها (بهم علم الکتاب) ای ان الناس انما علموا انما علموا معنی القرآن بسبب هولاء الصلحاء. (و به علموا) ای عرفوا، فانهم معروفون عند الناس بانهم عارفون بالقرآن (و بهم قام الکتاب) بان صار له کیان فی المجتمع (و به قامو

ا) فانهم انما یعملون بالکتاب فهم قائمون به (لا یرون مرجوا فوق ما یرجون) فانهم یرجون رحمه الله و رضوانه، و لا شیء فوق هذا (و لا مخوفا فوق ما یخافون) فانهم یخافون النار، و لا شیء اکثر خوفا منها.

حکمت ۴۲۵

[صفحه ۴۶۹]

و قال علیه‌السلام: (اذکروا انقطاع اللذات) فان لذائذ الدنیا تنتهی (و بقاء التبعات) ای الاثام التی اوجبتها تلک اللذات و اذا تذکر

الانسان، هذا، انقلع عن الشهوات المحرمه، و اللذات المحظره.

حکمت ۴۲۶

[صفحه ۴۶۹]

و قال علیه‌السلام: (اخبر تقله) (اخبر) امر من (خبر) باب (قتل) بمعنی (علم)، و (تقله) مضارع مجزوم بعد الامر، و هائه للوقف، من (قلاه) بمعنی (ابغضه) و معنی الجمله اذا اعجبک ظاهر شخص، فاختبره، تبغضه، لما تری من سوء باطنه (قال الرضی (ره) و من الناس من یروی هذا للرسول (ص)، و مما یقوی انه من کلام امیرالمومنین علیه‌السلام ما حکاه ثعلب، عن ابن‌الاعرابی قال المامون: لو لا ان علیا قال (اخبر تقله) لقلت (اقله تخبر)) ای ابغض شخصا ترید فهم عیوبه، تعرف عیوبه، فان الانسان مادام یحب الشخص، لا یری عیوبه، فاذا قلاه عرف عیوبه، و قدیما قالوا: (ان حب الشیء یعمی و یصم) و (و عین الرضا عن کل عیب کلیله).

حکمت ۴۲۷

[صفحه ۴۷۰]

و قال علیه‌السلام: (ما کان الله لیفتح علی عبد باب الشکر) بان یکون العبد شکورا، لانعم الله، بتوفیقه سبحانه (و یغلق عنه باب الزیاده) فانه تعالی قال: (لئن شکرتم لازیدنکم) (و لا لیفتح علی عبد باب الدعاء) و الضراعه الیه فی حوائجه و یغلق عنه باب الاجابه) و قد قال سبحانه: (ادعونی استجب لکم) (و لا لیفتح لعبد باب التوبه) بان یوفقه للتوبه عن المعاصی (و یغلق عنه باب المغفره) و قد قال سبحانه: (و انی لغفار لمن تاب) فاذا کان العبد شاکرا دعاء توابا، اعطاه الله سبحانه لوزام هذه الزیاده، زیاده النعم، و الاجابه، و الغفران.

حکمت ۴۲۸

[صفحه ۴۷۰]

وقال علیه‌السلام: (اولی الناس بالکرم من عرفت به الکرام) بان کان من اولادهم او قائما مقامهم، حتی کان معرفا للکرام من الناس و انما کان اولی، لانه یقبح ان یکون الانسان معرفا لقسم من الناس، و لا یکون متصفا بصفاتهم الحسنه.

حکمت ۴۲۹

[صفحه ۴۷۱]

و سئل علیه‌السلام (ایهما افضل: العدل، او الجود)؟ فقال علیه‌السلام: (العدل یضع الامور مواضعها) فان العدل هو العمل بالموازین المقرره، و هی تعطی کل شیء حقه (و الجود یخرجها من جهتها) اذ هو زیاده فی الاعطاء- لکنه زیاده ممدوحه لا مذمومه- (و العدل سائس) ای مدیر للامور (عام) یشمل کل فضیله، فالعدل فی العمل، و فی الاکل، و فی القضاء، و فی الشجاعه، و هکذا (و الجود عارض) لیس من طبیعه الواقع (خاص) بشیء مخصوص هو الاعطاء (فالعدل اشرفهما و افضلهما) ای افضل الصفتین.

حکمت ۴۳۰

[صفحه ۴۷۱]

و قال علیه‌السلام: (الناس اعداء ما جهلوا) فانهم ان اعترفوا بالجهل کان منقصه لهم، و لذا یعادون ما یسبب النقص فیهم- و قد من تفسیره-.

حکمت ۴۳۱

[صفحه ۴۷۱]

و قـال علیه‌السـلام: (الزهـد کله بین کلمتین من القرآن) ای: فی هـاتین الجملتین (قـال الله سـبحانه: لکیلاـ تـاسوا علی ما فاتکم) ای لا تحزنوا علی ما فاتکم من المنافع، سواء کانت حاصـله و فاتت ام کانت مترقبه و لم تدرکوها (و لا تفرحوا بما آتاکم) بما حصـلتم علیه من امور الدنیا (و من لم یاس علی الماضـی) الذی فات (و لم یفرح بالاتی) الذی جاء الیه (فقد اخذ الزهد بطرفیه) لان ذلک کاشـف عن عدم اعتنائه بالدنیا، و الذی لا یعتنی بالدنیا هو الزاهد حقا.

حکمت ۴۳۲

[صفحه ۴۷۲]

و قـال علیه‌السـلام: (الولایـات مضـامیر الرجـال) المضامیر جمع مضـمار، و هو المحل الـذی تضـمر فیه الخیل- ای یواظب علی اکله- للسباق و الرجال اذا صاروا حکاما تبین باطنهم و صفاتهم، کما یتبین فی المضمار الخیل الحسن من الخیل السیء.

حکمت ۴۳۳

[صفحه ۴۷۲]

و قال علیه‌السـلام: (ما انقض النوم لعزائم الیوم) فقـد یعزم الانسان علی شـیء، فاذا نام و استیقظ وجـد انحلالا فی عزیمته- و قـد مرت هذه الکلمه عن الامام علیه‌السلام، فی السابق-.

حکمت ۴۳۴

[صفحه ۴۷۲]

و قـال علیه‌السـلام: (لیس بلـد بـاحق بـک من بلـد) فکل البلاد تصـلح مسـکنا لک، و (خیر البلاد ما حملک) ای کنت فیه فی راحه و سعـاده، و هـذا تحریض علی ان ینتخب الانسـان البلـد الـذی فیه راحته، لاـ البلـد الـذی الفه و کان فیه آبائه و اقاربه، فان المهم الراحه کیفما وجدت.

حکمت ۴۳۵

[صفحه ۴۷۳]

و قال علیه‌السـلام- و قد جائه نعی الاشتر رحمه الله- (ای خبر وفات مالک الاشتر بدسیسه معاویه، حیث قتله بالسم فی العسل: (مالک، و مـا مالـک) هـذا للتعظیم من شـانه، و (مالک) الاول خبر مبتـدء محـذوف، ای (هو مالک) (و الله لو کان جبلا لکان فنـدا) (الفنـد)، الجبل العظیم ای لو کان مالک من جنس الجبال، لکان من هذا النوع العظیم من الجبال (و لو کان حجرا لکان صـلدا) ای قویا محکما لاـ من الاحجـار الرخوه (لاـ یرتقیه الحـافر) ای ان الفرس لاـ یتمکن ان یرتقی هـذا الجبل العظیم (و لا یوفی) ای لا یصل (علیه الطائر) لارتفاعه، و هذان کنایه عن عظمته و ارتفاعه، حتی انه شبیه بهذا الجبل العظیم (قال الرضی (ره): الفند: المفرد من الجبال).

حکمت ۴۳۶

[صفحه ۴۷۳]

و قال علیه‌السلام: (قلیل مدوم علیه) ای عمل صالح قلیل یدوم علیه الانسان (خیر من کثیر مملول منه) ای من عمل کثیر یترکه للملاله و السامه.

حکمت ۴۳۷

[صفحه ۴۷۳]

و قال علیه‌السلام: (اذا کان فی رجل حله) ای: صفه (رائقه) ای حسنه (فانتظروا اخواتها) ای اخوات تلک الصفه فیه، فاذا کان سخیا فهو شجاع عفیف غیور، و هکذا، و ذلک لان الفضائل تتلازم کما ان الرذائل تتلازم،

حکمت ۴۳۸

[صفحه ۴۷۴]

و قال علیه‌السلام- لغالب، صعصعه، ابی‌الفرزدق، فی کلام دار بینهما-: (ما فعلت ابلک الکثیره)؟ ای این ذهبت و لماذا لا تملکها؟ (قال) صعصعه (دغدغتها الحقوق) ای فرقتها اعطائها فی حقوق الله کالزکاه، و حقوق الناس کصله الرحم و الاطعام (یا امیرالمومنین) فقال علیه‌السلام: (ذلک) التفریق فی الحقوق (احمد سبلها) ای احسن طرق التفریق الذی یوجب الحمد و المدح لک، من الله، و من الناس.

حکمت ۴۳۹

[صفحه ۴۷۴]

و قال علیه‌السلام: (من اتجر بغیر فقه) ای بدون معرفه الاحکام الشرعیه (فقد ارتطم) ای وقع (فی الربا) اذ کثیر من المعاملات توجب الربا، فاذا عرف الانسان الفقه، تجنب تلک المعاملات، و الا وقع فیها.

حکمت ۴۴۰

[صفحه ۴۷۴]

و قال علیه‌السلام: (من عظم صغار المصائب) ای عدها عظیمه (ابتلاه الله بکبارها) جزائا علی جزعه و عدم صبره فی الصغار.

حکمت ۴۴۱

[صفحه ۴۷۵]

و قال علیه‌السلام: (من کرمت علیه نفسه هانت علیه شهواته) اذ تنفیذ الشهوات یوجب زوال الکرامه، فاذا کانت نفسه کریمه لم ینفذ شهواته.

حکمت ۴۴۲

[صفحه ۴۷۵]

و قال علیه‌السلام: (ما مزح امرء مزحه) ای مزاحا صغیرا- فکیف بالکبیر- او المراد فرحه واحده (الا مج من عقله مجه) ای رمی و ابطل بعض عقله، اذ المزاح یوجب صغر الانسان.

حکمت ۴۴۳

[صفحه ۴۷۵]

و قال علیه‌السلام: (زهدک فی راغب فیک) بان لا ترغب فیمن یحبک و یرغب فی خلقک (نقصان حظ) اذ الانسان یتقدم بواسطه الاصدقاء (و رغبتک فی زاهد فیک) بان ترغب فیمن لا یرید صداقتک (ذل نفس) اذ تذل نفسک لاجله بدون فائده.

حکمت ۴۴۴

[صفحه ۴۷۵]

و قال علیه‌السلام: (ما زال الزبیر رجلا منا اهل البیت) یکون کاحدهم فی الاتجاه (حتی نشاء ابنه المشئوم) ای الشوم (عبدالله) فصرفه عنا.

حکمت ۴۴۵

[صفحه ۴۷۶]

و قال علیه‌السلام: (ما لابن آدم و الفخر)؟ ای لیس لابن آدم ان یفتخر (اوله نطفه) قذره (و آخره جیفه) منتنه (و لا یرزق نفسه) فان الله سبحانه یرزقه (و لا یدفع حتفه) ای موته، فمن اوله و آخره سیئان، و فی الوسط لا یملک شیئا کیف یفتخر؟.

حکمت ۴۴۶

[صفحه ۴۷۵]

و قال علیه‌السلام: (الغنی و الفقر بعد العرض علی الله) فمن رضی الله عنه کان غنیا، و من سخط علیه کان فقیرا، اما الغنی و الفقر فی الدنیا فشیء زائل.

حکمت ۴۴۷

[صفحه ۴۷۶]

و سئل علیه‌السلام، من اشعر الشعرائ؟ فقال علیه‌السلام: (ان القوم) ای الشعراء (لم یجروا فی حلبه تعرف الغایه عند قصبتها) الحلبه القطعه من الخیل تجتمع للسباق، و المراد بالحلبه هنا الطریقه الواحده، و القصبه ما یجعلونه فی آخر الغایه، حتی یاخذه السابق، لیعرف، بدون نزاع، انه السابق، و کان الغالب ان یکون الشیء المجعول قصبا، و المراد ان الشعراء مختلفون لم یذهبوا مذهبا واحدا فی الشعر، بل بعضهم اکثر من المدح، و بعضهم اکثر التشبیب، و هکذا (فان کان و لابد) ان ترجح بعضهم علی بعض (فالملک الضلیل) لقب، او لانه کان ضالا (یرید امرء القیس)-.

حکمت ۴۴۸

[صفحه ۴۷۶]

و قال علیه‌السلام: (الا حر) ای الا یوجد شخص حر، خرج من قید الشهوات، لا کالسائرین الذین هم عبید شهواتهم (یدع هذه اللماظه) هی بقیه الطعام فی الفم، و المراد بها هنا، الـدنیا- تحقیرا لها- (لاهلها) ای یترک الـدنیا، لاهل الـدنیا (انه لیس لانفسـکم ثمن الا الجنه فلا تبیعوها الا بها) لاکمن یبیع نفسه بالدنیا فیخسر الدنیا و الاخره.

حکمت ۴۴۹

[صفحه ۴۷۷]

و قـال علیه‌السـلام: (منهومـان) المنهوم: المفرط فی الرغبه (لاـ یشـبعان) من مرغوبهما (طالب علم) لا یشـبع من العلم (و طالب دنیا) لا یشبع منها، مهما حصل منها.

حکمت ۴۵۰

[صفحه ۴۷۷]

و قال علیه‌السـلام: (الایمان ان توثر) ای ترجح (الصدق حیث یضـرک) ای فی مقام یضرک الصدق (علی الکذب حیث ینفعک) فان معنی طلب الجنه هـذا، فـان فی الصـدق الجنه، و هی اعظم من کـل منفعه دنیویه یوجب الصـدق تفویتها (و ان لا یکون فی حـدیثک فضل) و زیاده (عن عملک) فلا تقول ازیـد مما تعمل (و ان تتقی الله فی حدیث غیرک) بان تخافه سـبحانه فلا تحدث عن غیرک بما لم یقله، او لم یعمله، بل تقول طبق الواقع.

حکمت ۴۵۱

[صفحه ۴۷۷]

و قال علیه‌السـلام: (یغلب المقـدار علی التقدیر) ای ان القدر الالهی غالب علی تقدیر الانسان للاشـیائ٠ حتی تکون الافه لی التـدبیر) مثلا التقـدیر ان یموت الانسان فی یوم کـذا، و یقدر الانسان لحیاته شـرب الدواء، و یکون تدبیره للدواء مهلکا، فالافه جائت من محل ظنه الانسـان تـدبیرا و تهیئه للوسائل (ضـد القـدر الالهی) (قال الرضـی (ره)): و قـد مضـی هـذا المعنی فیما تقـدم بروایه تخالف هـذه الالفاظ).

حکمت ۴۵۲

[صفحه ۴۷۸]

و قال علیه‌السلام: (الحلم و الاناه تومان) الحلم حبس النفس عند الغضب، و الاناه: التانی فی الامور، و التومان: هما المولودان فی بطن واحـد، و المراد ان هـاتین الصـفتین کـالتوامین، کلمـا کانت احـدا هما، کانت الاخری (ینتجهما علو الهمه) فان الانسان العالی همته لا ینظر الی القریب لیعجل او یغضب، بل ینظر الی العواقب.

حکمت ۴۵۳

[صفحه ۴۷۸]

و قال علیه‌السلام: (الغیبه) و التکلم وراء الناس بذمهم (جهد العاجز) الذی عجز عن الانتقام عن عدوه، فهو یستغیبه.

حکمت ۴۵۴

[صفحه ۴۷۸]

و قال علیه‌السلام: (رب مفتون) قد خدع (بحسن القول فیه) ای یمدح الناس له، فظن ان فیه ما یقوله الناس، و الحال ان الامر بالعکس.

حکمت ۴۵۵

[صفحه ۴۷۸]

و قال علیه‌السلام: (الدنیا خلقت لغیرها) ای للاخره (و لم تخلق لنفسها) حتی یعمل الانسان فیها لاجلها، بل اللازم ان یکون العمل للاخره.

حکمت ۴۵۶

[صفحه ۴۷۹]

و قال علیه‌السلام: (ان لبنی امیه مرودا) ای مهله- هی زمان اتحاد بعضهم مع بعض- (یجرون فیه) الی غایتهم، عند اختلافهم (و لو قد اختلفوا فیما بینهم) و تشتتت کلمتهم (ثم کادتهم الضباع) جمع ضبع، و معنی کادتهم، مکرت بهم، و حاربتهم (لغلبتهم) اذ لیس لای واحد منهم قوه الدفاع فی مقابل الضبع- هذا الحیوان الضعیف- فکیف فی مقابل الاسود القویه.

حکمت ۴۵۷

[صفحه ۴۷۹]

و قال علیه‌السلام- فی مدح الانصار- (هم و الله ربوا الاسلام کما یربی الفلو): المهر (مع غنائهم) ای کونهم اغنیاء و لم یحتاجوا الی الاسلام- حسب الظاهر، احتیاجا مادیا- (بایدیهم السباط) یقال: رجل سبط الیدین، ای سخیهما (و السنتهم السلاط) جمع سلیط، و هو الطویل الشدید.

حکمت ۴۵۸

[صفحه ۴۷۹]

و قال علیه‌السلام: (العین وکاء السه) الوکاء: الرباط، و السه، عقب الانسان، و لعل المعنی ان العین رباط یربط خلف الانسان بامامه، فلا یصاب الانسان من خلفه بالعدو و ما اشبه، لان العین تراقب الخلف، کما ترافب الامام.

حکمت ۴۵۹

[صفحه ۴۸۰]

و قال علیه‌السلام- فی کلام له-: (و ولیهم) ای تولی امورهم (وال) المراد به الرسول (ص)، فانه تولی شئونهم (فاقام) الناس (و استقام) الامر (حتی ضرب الدین بجرانه) مقدم عنق البعیر، یضرب به الارض عند الاستراحه، و هذا کنایه عن استراحه الدین و تمکنه.

حکمت ۴۶۰

[صفحه ۴۸۰]

و قال علیه‌السلام: (یاتی علی الناس زمان عضوض) ای زمان شدید (یعض الموسر فیه) ای یمسک الغنی فی ذلک الزمان (علی ما فی یدیه) امساکا شدیدا کانه عض بالاسنان (و لم یومر بذلک) بان یبخل هکذا بخل (قال الله سبحانه: (و لا تنسوا الفضل بینکم) بان یتفضل بعضکم علی بعض (تنهد) ای ترتفع (فیه) ای فی ذلک الزمان (الاشرار) الذین لا دین لهم (و تستذل الاخیار) ای یذلهم الناس (و یبایع المضطرون) ای یتعامل اضطرار لجبر السلطان او ما اشبه (و قد نهی رسول (ص) عن بیع المضطرین) بیع جمع (بیعه) بالکسر، بمعنی هیئه البیع، و حالته.

حکمت ۴۶۱

[صفحه ۴۸۱]

و قال علیه‌السلام: (یهلک فی رجلان) ای صنفان من الرجال (محب مفرط) ای یفرط فی حبه، کالذین قالوا انه علیه‌السلام هو الله (الغلاه) (و باهت مفتر) من بهت، بمعنی نسب الیه ما لم یفعل، و هو عباره عن اخری عن الافتراء، و هم کالخوارج و النواصب الذین نسبوا الی الامام ما لیس فیه (قال الرضی (ره): و هذا مثل قوله علیه‌السلام: هلک فی رجلان محب غال و مبغض قال) (غال) من (غلی) بمعنی افرط و (قال) من (قلا) بمعنی بغض و عادی.

حکمت ۴۶۲

[صفحه ۴۸۱]

و قال علیه‌السلام- و سئل عن التوحید و العدل؟-: (التوحید ان لا تتوهمه) ای لا تصور الله بوهمک اذ کل ما دخل فی الذهن فهم مخلوق، و لیس بخالق (و العدل ان لا تتهمه) بان تتهمه بعدم الحکمه فی افعاله او اوامره و نواهیه.

حکمت ۴۶۳

[صفحه ۴۸۲]

و قال علیه‌السلام- فی دعاء استسقی به-: (اللهم اسقنا ذلل السحاب) ذلل جمع ذلیل، و هو السحاب الحامل للمطر لانه ذلیل بحمل الماء (دون صعابها) جمع صعب، و هو الخال من الماء، فانه یصعد مع الهواء و ینزل کالناقه الصعبه.

حکمت ۴۶۴

[صفحه ۴۸۳]

و قال علیه‌السلام- لو غیرت شیبک یا امیرالمومنین؟- فقال علیه‌السلام: (الخضاب زینه و نحن قوم فی مصیبه) (یرید وفات رسول (ص)) فان وفات الشخص العظیم، یوثر فی اصحابه طول الحیاه، فکیف بمثل الرسول (ص).

حکمت ۴۶۵

[صفحه ۴۸۳]

و قال علیه‌السلام: (ما المجاهد الشهید فی سبیل الله باعظم اجرا ممن قدر) علی الشهوه (فعف) و لم یرتکب (لکاد العفیف ان یکون

ملکا من الملائکه) و ذلک لشده اخذ الانسان زمام نفسه، حتی ان الفاعل لذلک کانه ملائکه فی طهاره النفس.

حکمت ۴۶۶

[صفحه ۴۸۳]

و قال علیه‌السلام: (القناعه مال لا ینفذ) اذ هی مع الانسان دائما بخلاف المال اذ یمکن ذهابه و نفاده (قال الرضی (ره): و قد روی بعضهم هذا الکلام لرسول (ص)) و من الممکن ان قاله الامام بعد ما قاله الرسول (ص)، و لذا حکی عنهما.

حکمت ۴۶۷

[صفحه ۴۸۳]

و قال علیه‌السلام- لزیاد بن ابیه، و قد استخلفه لعبد الله بن العباس علی فارس و اعمالها، فی کلام طویل کان بینهما، نهاه فیه عن تقدم الخراج (ای ان یرید فیه): (استعمل العدل) فاعدل فی الناس (و احذر العسف) ای الظلم (و الحیف) ای الافراط فی امور الناس (فان العسف) و الشده (یعود بالجلاء) ای مفارقه الوالی عن عمله، بالانعزال (و الحیف) ای الافراط (یدعو الی السیف) ینزعه المظلومون لقتال الظالم.

حکمت ۴۶۸

[صفحه ۴۸۴]

و قال علیه‌السلام: (اشد الذنوب ما استخف به صاحبه) لانه یوجب عدم المبالات بالدین و الاحکام، و هذا من اشد الاجرام.

حکمت ۴۶۹

[صفحه ۴۸۴]

و قال علیه‌السلام: (ما اخذ الله علی اهل الجهل ان یتعلموا) ای ما اوجب علیهم التعلم (حتی اخذ علی اهل العلم ان یعلموا) ای: اوجب علیهم تعلیم الجهال، و هذا لبیان اشدیه التکلیف علی العلماء بتعلیم الجهال

حکمت ۴۷۰

[صفحه ۴۸۴]

و قال علیه‌السلام: (شر الاخوان من تکلف له) ای اوقع الانسان نفسه فی الکلفه و المشقه، لاجله (قال الرضی (ره)): لان التکلیف مستلزم للمشقه، و هو شر لازم عن الاخ المتکلف له، فهو شر الاخوان).

حکمت ۴۷۱

[صفحه ۴۸۵]

و قال علیه‌السلام: (اذا احتشم المومن اخاه) ای خجل منه فی اموره (فقد فارقه) اذ لا تبقی الاخوه مع الخجل فی البین، و انما یکون الاخ من یکون موضع سر الانسان. (قال الرضی (ره)): یقال: حشمه و احشمه اذا اغضبه، و قیل، اخجله (او احتشمه) طلب ذلک له،

(هو مظنه مفارقته).

کلمات غریب

کلمه غریب ۰۰۱

[صفحه ۳۸۳]

و فی حدیثه علیه‌السلام: (فاذا کان ذلک) اشاره الی ظهور علامات خروج الامام المهدی علیه‌السلام (ضرب یعسوب الدین بذنبه) ای قام و استقام و اطمئن (فیجتمعون الیه) ای الناس (کما یجتمع قزع الخریف) قال الرضی (ره): (الیعسوب السید العظیم، المالک لامور الناس یومئذ، و القزع قطع الغیم التی لا ماء فیها).

کلمه غریب ۰۰۲

[صفحه ۳۸۳]

و فی حدیثه علیه‌السلام: (هذا الخطیب الشحشح) (یرید الماهر بالخطبه الماضی فیها، و کل ماضی فی کلام او سیر فهو شحشح، و الشحشح فی غیر هذا الموضع البخیل الممسک) فقد ورد انه علیه‌السلام رای خطیبا یخطب فقال: (ما هذا الخطیب الشحشح)؟.

کلمه غریب ۰۰۳

[صفحه ۳۸۴]

و فی حدیثه علیه‌السلام: (ان للخصومه قحما) (یرید بالقحم المهالک، لانها تقحم اصحابها فی المهالک و المتالف (ای مواضع الهلکه و التلف) فی الاکثر، و من ذلک، قحمه الاعراب) و هو ان تصیبهم السنه فتتعرق اموالهم (ای تتم و تنتهی) فذلک تقحمها فیهم (قیل فیه وجه آخر، و هو انها تقحمهم بلاد الریف، ای تحوجهم الی دخول الحضر، عند محول البدو) فقد روی انه علیه‌السلام و کل اخاه عقیل فی خصومه، لانقاذ حقه، و قال هذه الجمله، و اتمها بقوله علیه‌السلام: (و ان الشیطان لیحضرها).

کلمه غریب ۰۰۴

[صفحه ۳۸۴]

و فی حدیثه علیه‌السلام: (اذا بلغ النساء نص الحقاق، فالعصبه اولی) (و النص منتهی الاشیاء و مبلغ اقصاها) کالنص فی السیر، لانه اقصی ما تقدر علیه الدابه، و تقول نصصت الرجل عن الامر، اذا استقصیت مسالته عنه، لتستخرج ما عنده فیه، فنص الحقائق یرید به الادراک، لانه منتهی الصغر، و الوقت الذی یخرج منه الصغیر الی حد الکبیر، و هو من افصح الکنایات عن هذا الامر. (و اغرابها یقول): فاذا بلغ النساء ذلک فالعصبه اولی بالمرئه من امها اذا کانوا محرما، مثل الاخوه و الاعمام، و بترویجها ان ارادوا ذلک، و الحقاق: محاقه الام للعصبه فی المرئه، و هو الجدال و الخصومه، و قول کل واحد منهما للاخر (انا احق منک بهذا) یقال منه: حاققته حقاقا، مثل جادلته جد الا، و قد قیل: ان نص الحقاق (بلوغ العقل) و هو الادراک لانه علیه‌السلام انما اراد منتهی الامر الذی تجب فیه الحقوق و الاحکام، و من رواه (نص الحقائق) فانما اراد جمع حقیقه، هذا معنی ما ذکره ابوعبید القاسم بن سلام. و الذی عندی: ان المراد بنص الحقائق ههنا بلوغ المرئه الی الحد الذی یجوز فیه تزویجها و تصرفها فی حقوقها تشبیها بالحقاق من الابل، و هی: جمع حقه و حق،- بکسر الحاء فیها- و هو الذی

استکمل ثلاث سنین، و دخل فی الرابعه، و عند ذلک یبلغ الی الحد الذی یتمکن فیه من رکوب ظهره، و نصه فی السیر، و الحقائق ایضا جمع حقه، فالروایتان جمیعا ترجعان الی معنی واحد، و هذا اشبه بطریقه العرب من المعنی المذکور)، و العصبه هم الاخوه و الاعمال و من اشبه، سموا به لانهم یتعلقون بالاب، من عصب اذا تعلق، او لانهم یتعصبون للانسان فی المشاکل و الخصومات، و یتحمل فی نص الحقاق، بلوغ الثدی ارتفاعه.

کلمه غریب ۰۰۵

[صفحه ۳۸۶]

و فی حدیثه علیه‌السلام: (ان الایمان یبدو لمظه فی القلب) کانه بصیص نور (کلما ازداد الایمان ازدادت اللمظه) و اللمظه مثل النکته او نحوها من البیاض، و منه قیل فرس المظ اذا کان بجحفلته (هی فی الحیوان بمنزله الشفه للانسان) شیء من البیاض.

کلمه غریب ۰۰۶

[صفحه ۳۸۷]

و فی حدیثه علیه‌السلام: (ان الرجل اذا کان له الدین الظنون) ای المحتمل ادائه و عدمه (یجب علیه ان یزکیه لما مضی اذا قبضه) بان یخرج زکاته (فالظنون: الذی لا یعلم صاحبه ابقضیه من الذی هو علیه ام لا، فکانه الذی یظن به، فمره یرجوه، و مره لا یرجوه، و هذا من افصح الکلام، و کذلک کل امر تطلبه، و لا تدری علی ای شیء انت منه، فهو ظنون، و علی ذلک قول الاعشی: (ما یجعل الجد الظنون الذی) (جنب صوب اللجب الماطر) (مثل الفراتی اذا ما طمی) (یقذف بالبوطی و الماهر) (و الجد البئر العادیه فی الصحراء، و الظنون التی لا یعلم هل فیها ماء ام لا)، و اللجب السحاب المصوت ذو الرعد، و الفراتی الفرات، و الیاء للتاکید و البوصی ضرب من صغار السفن، و الماهر السابح، و المعز: لا یتساوی البئر المحتمل کون الماء فیها، التی لم یمر علیها السحاب الماطر لیملاها، مع نهر الفرات الممتلی، الذی لکثره مائه یقذف بالسفینه و السابح، و هذا مثل یضرب لبیان غدم استواء البخیل و الغنی.

کلمه غریب ۰۰۷

[صفحه ۳۸۸]

و فی حدیثه علیه‌السلام: (انه شیع جیشا یغزیه) ای یجعله یحارب (فقال: (اعذبوا عن النساء ما استطعتم) (و معناه اصدفوا) ای: اعرضوا (عن ذکر النساء) و شغل القلب بهن، و امتنعوا غن المقاربه لهن، لان ذلک یفت فی عضد الحمیه (ای یضعب حمیه الانسان و یکسرها، فلا جد له علی القتال) و یقدح فی معاقد العزیمه (العزیمه النیه و معاقدها محل غقدها فی القلب) و یکسر عن العدو (ای یسبب عدم تمکن الانسان من لجری و الرکض) و یلفت عن الابعاد فی الغزو (ای یصرف الانسان عن ان ینظر نظره بعیده حاله الحرب (و کل من امتنع من شیء فقد اعذب عنه و العاذب و العذوب الممتنع من الاکل و الشرب) و ذلک لان المقاربه تضعف القوه البدنیه، و القوه النفسیه، و ذلک سبب ما ذکر، و یحتمل فی العباره ان یکون المراد عدم تعرض الجیش بالنساء و ایذاء هن- کما هو من وصایا الاسلام-.

کلمه غریب ۰۰۸

[صفحه ۳۸۹]

و فی حدیثه علیه‌السلام: (کالیاسر الفالج ینتظر اول فوزه من قداحه) (الیاسرون هم الذین یتضاربون بالقداح علی الجزور) الجزور الناقه

المجزوره اى المنحوره، و القداح السهام، و المضاربه المقامره على اجزاء الناقه (و الفالج القاهر و الغالب، يقال: فلج عليهم و فلجهم، و قال الراجز: (لما رايت فالجا قد فلجا) اى غالبا قد غلبا.

كلمه غريب ۰۰۹

[صفحه ۳۸۹]

و فى حديثه عليه‌السلام: (كنا اذا احمر الباس) اى اشتد الحرب (اتقينا برسول (ص)) اى لذنابه حذرا من العدو، لان العدو كان يخاف من الاقتراب منه (فلم يكن احد منا اقرب الى العدو منه) لشجاعته الفائقه (ص) (و معنى ذلك اذا عظم الخوف من العدو و اشتد عضاض الحرب) اى عضته للمقاتلين (فزع المسلمون الى قتال رسول (ص) بنفسه) اى طلبوا اليه (ص) ان يقاتل بنفسه (فينزل الله عليهم النصر به) اى لسببه (ص). (و يامنون مما كانوا يخافون، بمكانه) اى بسبب مكانته فى الشجاعه (و قوله اذا احمر الباس: كنايه عن اشتداد الامر، و قد قيل فى ذلك اقوال، احسنها: انه عليه‌السلام شبه حمى الحرب بالنار) حمى الحرب، اى: اشتدادها (التى تجمع الحراره و الحمره بفعلها و لونها، و مما يقوى ذلك قول رسول (ص)، و قد راى مجتلد الناس)، اى اجتلادهم و اقتتالهم (يوم حنين، و هى حرب هوازن (الان حمى الوطيس) فالوطيس مستوقد النار) اى محل ايقادها (فشبه رسول (ص)، ما استحر من جلاد القوم) اى ما اشتد من قتالهم (باحتدام النار، و شده التهابها). (انقضى هذا و رجعنا الى سنن الغرض فى هذا الباب) من ذكر الحكم و الكلمات القصار.

تعريف مركز القائمية باصفهان للتحريات الكمبيوترية

جاهِدُوا بِأَمْوالِكُمْ وَ أَنْفُسِكُمْ فى سَبيلِ اللَّهِ ذلِكُمْ خَيْرٌ لَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ (التوبة/۴۱).

قالَ الإمامُ عليّ بنُ موسَى الرِّضا – عليهِ السَّلامُ: رَحِمَ اللّهُ عَبْداً أحْيَا أمْرَنَا... يَتَعَلَّمُ عُلُومَنَا وَ يُعَلِّمُهَا النَّاسَ؛ فَإِنَّ النَّاسَ لَوْ عَلِمُوا مَحَاسِنَ كَلَامِنَا لَاتَّبَعُونَا... (بَنادِرُ البِحار – فى تلخيص بحار الأنوار، للعلاّمة فيض الاسلام، ص ۱۵۹؛ عُيونُ أخبارِ الرِّضا(ع)، الشّيخ الصَّدوق، الباب۲۸، ج۱/ ص۳۰۷).

مؤسّس مُجتمَع "القائميّة" الثّقافيّ بأصبَهانَ – إيرانَ: الشّهيد آية الله "الشمس آباذي" – "رَحِمَهُ اللهُ" – كان أحداً من جَهابذة هذه المدينة، الذي قدِ اشتهَرَ بشَغَفِهِ بأهل بَيت النبيّ (صلواتُ اللهِ عليهِم) و لاسيَّما بحضرة الإمام عليّ بن موسَى الرِّضا (عليه السّلام) و بساحة صاحِب الزّمان (عَجَّلَ اللهُ تعالى فرجَهُ الشَّريفَ)؛ و لهذا أسّس مع نظره و درايته، فى سَنَةِ ۱۳۴۰ الهجريّة الشمسيّة (=۱۳۸۰ الهجريّة القمريّة)، مؤسَّسةً و طريقةً لَم يَنطَفِئ مِصباحُها، بل تُتَّبَع بأقوَى و أحسَنِ مَوقِفٍ كلَّ يوم.

مركز "القائميّة" للتحرِّى الحاسوبيّ – بأصبَهانَ، إيرانَ – قد ابتدَأَ أنشِطتَهُ من سَنَةِ ۱۳۸۵ الهجريّة الشمسيّة (=۱۴۲۷ الهجريّة القمريّة) تحتَ عناية سماحة آية الله الحاجّ السيّد حسن الإماميّ – دامَ عِزّهُ – و مع مساعَدَةِ جمعٍ من خِرّيجى الحوزات العلميّة و طلاب الجوامع، بالليل و النهار، فى مجالاتٍ شتّى: دينيّة، ثقافيّة و علميّة...

الأهداف: الدّفاع عن ساحة الشيعة و تبسيط ثَقافة الثَّقَلَين (كتاب الله و اهل البيت عليهِمُ السَّلامُ) و معارفهما، تعزيز دوافع الشّباب و عموم الناس إلى التّحَرِّى الأدَقّ للمسائل الدّينيّة، تخليف المطالب النّافعة – مكانَ البَلاتيثِ المبتذلة أو الرّديئة – فى المحاميل (=الهواتف المنقولة) و الحواسيب (=الأجهزة الكمبيوتريّة)، تمهيد أرضيّةٍ واسعةٍ جامعةٍ ثَقافيّةٍ على أساس معارف القرآن و أهل البيت –عليهم السّلام – بباعث نشر المعارف، خدمات للمحققين و الطّلّاب، توسعة ثقافة القراءة و إغناء أوقات فراغة هُواةِ برامِجِ العلوم الإسلاميّة، إنالة المنابع اللازمة لتسهيل رفع الإبهام و الشّبُهات المنتشرة فى الجامعة، و...

- مِنها العَدالة الاجتماعيّة: التى يُمكِن نشرها و بثّها بالأجهزة الحديثة متصاعدةً، على أنّه يُمكِن تسريعُ إبراز المَرافِق و التسهيلاتِ–

فی آكناف البلد - و نشرِ الثّقافةِ الاسلاميّة و الإيرانيّة – فی أنحاء العالَم - مِن جـهةٍ اُخرَی.

- من الأنشطة الواسعة للمركز:

الف) طبع و نشر عشراتِ عنوانِ كتبٍ، كتيبة، نشرة شهريّة، مع إقامة مسابقات القِراءة

ب) إنتاجُ مئات أجهزةٍ تحقيقيّة و مكتبية، قابلة للتشغيل فی الحاسوب و المحمول

ج) إنتاج المَعارض ثـّلاثيّةِ الأبعاد، المنظر الشامل (= بانوراما)، الرّسوم المتحرّكة و... الأماكن الدينيّة، السياحيّة و...

د) إبداع الموقع الانترنتی "القائميّة "www.Ghaemiyeh.com و عدّة مَواقِعَ اُخَرَ

ه) إنتاج المُنتَجات العرضيّة، الخَطابات و... للعرض فی القنوات القمريّة

و) الإطلاق و الدَّعم العلمیّ لنظام إجابة الأسئلة الشرعيّة، الاخلاقيّة و الاعتقاديّة (الهاتف: ۰۰۹۸۳۱۱۲۳۵۰۵۲۴)

ز) ترسيم النظام التلقائیّ و اليدویّ للبلوتوث، ويب كشك، و الرّسائل القصيرة SMS

ح) التعاون الفخریّ مع عشراتِ مراكزَ طبيعيّة و اعتباريّة، منها بيوت الآيات العِظام، الحوزات العلميّة، الجوامع، الأماكن الدينيّة كمسجد جَمكرانَ و...

ط) إقامة المؤتمَرات، و تنفيذ مشروع "ما قبلَ المدرسة "الخاصّ بالأطفال و الأحداث المُشارِكين فی الجلسة

ی) إقامة دورات تعليميّة عموميّة و دورات تربية المربّی (حضوراً و افتراضاً) طيلة السَّنَةَ

المكتب الرّئيسیّ: إيران/أصبهان/ شارع "مسجد سيّد/ "ما بينَ شارع "پنج رَمَضان "ومُفترَق "وفائی/"بناية "القائميّة"

تاريخ التأسيس: ۱۳۸۵ الهجريّة الشمسيّة (=۱۴۲۷ الهجرية القمريّة)

رقم التسجيل: ۲۳۷۳

الهويّة الوطنيّة: ۱۰۸۶۰۱۵۲۰۲۶

الموقع: www.ghaemiyeh.com

البريد الالكترونی: Info@ghaemiyeh.com

المَتجَر الانترنتی: www.eslamshop.com

الهاتف: ۲۵-۲۳۵۷۰۲۳- (۰۰۹۸۳۱۱)

الفاكس: ۲۳۵۷۰۲۲ (۰۳۱۱)

مكتب طهرانَ ۸۸۳۱۸۷۲۲ (۰۲۱)

التِّجاريّة و المَبيعات ۰۹۱۳۲۰۰۰۱۰۹

امور المستخدمين ۲۳۳۳۰۴۵(۰۳۱۱)

ملاحَظة هامّة:

الميزانيّة الحاليّة لهذا المركز، شـَعبيّة، تبرّعيّة، غير حكوميّة، و غير ربحيّة، اقتُنِيَت باهتمام جمع من الخيّرين؛ لكنّها لا تُوافِی الحجمَ المتزايد و المتّسِعَ للامور الدّينيّة و العلميّة الحاليّة و مشاريع التوسعة الثّقافيّة؛ لهذا فقد ترجّی هذا المركزُ صاحِبَ هذا البيتِ (المُسمَّی بالقائميّة) و مع ذلك، يرجو مِن جانب سماحة بقيّة الله الأعظم (عَجَّلَ اللهُ تعالی فرَجَهُ الشَّريفَ) أن يُوفِّقَ الكلَّ توفيقاً متزائداً لِإعانتهم - فی حدّ التّمكّن لكلّ احدٍ منهم – إيّانا فی هذا الأمر العظيم؛ إن شاءَ اللهُ تعالی؛ و اللهُ ولیّ التوفيق.

مركز القائمية اصفهان
www
للحصول على المكتبات الخاصه الاخرى
ارجعوا الى عنوان المـركز من فضلـكم
www.Ghaemiyeh.com
www.Ghaemiyeh.net
www.Ghaemiyeh.org
www.Ghaemiyeh.ir
و للايصاء من فضلكم
۰۹۱۳ ۲۰۰۰ ۱۰۹